

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀՐԱՆՏ ԱՐԱՀԱՄՅԱՆ

ՄԱՐՏԵՂՈՂ ԱՐՑԱԽԸ
1917 – 2000

ԳԻՐՔ Գ
1985 – 2000

Սրբեփանակերտ
«Դիզակ պլուս» ՍՊԸ
2007

9(47.925)

Ա-16

ՆՏԴ 325

ԳՄԴ 66.3 (2 Ն)

Ա 161

Տպագրվում է ՆՏ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Նվիրվում է Արցախի ազգային ազատագրական պայքարում զոհված ազատամարտիկների ճիշտ փառալուծությանը

Խմբագիր՝ ԳԵՂԱՄՅԱՆ Գ.Մ.

պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

Գրախոսներ՝ ՆԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Կ. Ա. - պատմագիտության դոկտոր

ՄԻՆԱՍՅԱՆ Է. Գ. պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

Աբրահամյան Նրանդ Բ.

Ա 161 Մարտնչող Արցախը (1917-2000).- Գիրք Գ (1985 – 2000). –

Ստեփանակերտ: Դիզակ պլուս, 2007. –744 էջ:

Հրանտ Աբրահամյանի «Մարտնչող Արցախը» մենագրության սույն գրքում պատմագիտական հետազոտությունների, արխիվային հարուստ նյութերի, մամուլի և այլ փաստական տվյալների հիման վրա շարադրված է Ադրբեջանի բռնատիրության դեմ արցախահայության 1985–2000թթ. մղած ազգային-ազատագրական պայքարի պատմությունը:

Գիրքը նախատեսված է ընթերցող լայն շրջանների համար:

205069

ԳՄԴ 66.3 (2 Ն)

5009205 24

ISBN 978-9939-800-27-1

©Ն. Աբրահամյան, 2007թ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
ՏԱԿԻՍ և ՄԱՐԻ ԷՄԻՐԼԻԱՆԻ ԿՐԹԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՆԵՐԱՃՈՒԹՅՈՒՆ

Արցախ-Ղարաբաղի ազգային-ազատագրական պայքարը նոր վերելք ապրեց 1985 թվականից սկսած՝ զորբաչկյան վերակառուցման շրջանում: Ակնհայտ է, որ Մոսկվան և Բաքուն անտեսում էին արցախահայության արդարացի պահանջը և ավելի էին ուժեղացնում ճնշումը նրա վրա: Այդ ամենի հետևանքով Արցախ-Ղարաբաղը գնալով հայաթափվում էր, իսկ մարզի տնտեսական, սոցիալական և գիտամշակութային զարգացումը խոչընդոտվում էր:

Ազգային խտրականությունը, ճնշումն ու մարդկանց հետապնդումը դրսևորվում էին ամենուր: Արցախի ինքնավարությունը, փաստորեն, ձևական բնույթ էր կրում: Երկրամասի բնակչության մի մասը հարկադրված էր արտագաղթել: Մարզի համար ստեղծվել էր չափազանց ծանր վիճակ: Արցախցիների աչքի առաջ էր Նախիջևանի օրինակը: Այդ ամենը տեսնելով՝ արցախահայությունը ելավ ազգային-ազատագրական պայքարի:

Արցախ-Ղարաբաղում ստեղծված անտանելի վիճակը հարկադրված էր խոստովանել նույնիսկ Արկաղի Վուլսկին. «Հիշենք թեկուզ, թե ինչպես է ծագել ու զարգացել Ղարաբաղյան շարժումը: Ինչո՞ւ մարդիկ անվերապահորեն Հայաստանին միանալու հարցը դրեցին: Որովհետև տեսնում էին, թե ինչպես է Ադրբեջանի ղեկավարությունը մարզը հետզհետե փակուղի մտցնում, ձգտում է խլել հայ բնակչության բնական կապը Հայաստանի հետ մշակույթի ու լեզվի ոլորտներում և որոշակի խոչընդոտներ է հարուցում հայալեզու մտավորականության դեմ: Այդ բոլորն իրականություն է: Այդ ամենը՝ ճշմարտություն: Իմ ուղևորությունների ժամանակ երկրամասում ոչ մի տեղ չեմ հանդիպել մարդկանց ճակատագրի հանդեպ այնպիսի բարձիթողության ու արհամարհանքի, ինչպիսին Լեռնային Ղարաբաղում»¹: Իսկ դրանից առաջ՝ 1988թ. օգոստոսի 24-ին, տեղի ունեցած մարզխորհրդի 20-րդ գումարման ութերորդ նստաշրջանում ունեցած իր ելույթում նա ասել է, որ ԽՄԿԿ Կենտկոմում բաժնի վարիչ եղած ժամանակ եղել է Բրեստից մինչև Խաբարովսկ և «ոչ մի տեղ չի տեսել ավելի բարձիթողի քաղաք, որքան Ստեփանակերտը: Ես

¹ «Правда», 15.01.1989.

դա ձեզ ասում եմ ամենայն պատասխանատվությամբ... Դուք շատ համբերատար ժողովուրդ եք»²:

Արցախի պատմության ուսումնասիրության սույն ժամանակաշրջանը կարելի է բաժանել երեք փուլի՝ 1985-ից մինչև 1992 թվականի մայիսը, այսինքն՝ շարժման սկզբից մինչև Շուշիի ու Լաչինի ազատագրումը և Հայաստանի հետ միջանցքի բացումը, 1992թ. մայիսից մինչև 1994թ. մայիսը, այսինքն՝ մինչև զինադադարի հաստատումը և հանրապետության սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական վիճակը՝ մինչև 2000 թվականը: Արխիվային նյութերի, մամուլի և բազմաթիվ աղբյուրագիտական փաստերի հիման վրա ուսումնասիրության մեջ գիտաքննական մոտեցմամբ լուսաբանվել են արցախյան շարժման նոր վերելքը համազգային պայքարի համատեքստում, Արցախը Հայաստանի հետ վերամիավորելու նպատակով համազգային շարժման ծավալումը, Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից հայերի նկատմամբ իրագործված բռնարարքների քաղաքականությունը, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ստեղծումը և այն որպես արցախյան հիմնահարցի լուծման միջոց, Արցախ-Հայաստան անմիջական կապի հաստատումը, հայ-ադրբեջանական չհայտարարված պատերազմը, պատերազմում դժվարությունների հաղթահարումից մինչև հաղթական ավարտը, Արցախի պաշտպանական բանակի ստեղծումը, Արցախյան շարժումը և սփյուռքահայությունը, Արցախյան շարժումը և հայ հասարակական-քաղաքական ուժերը, արցախյան հիմնահարցի միջազգայնացումը, ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական վիճակը 1994-2000 թվականներին և այլ հարցեր:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում հայ ժողովրդի համառ, անզիջում պայքարի և սահմանադրական իրավունքի շրջանակներում ձեռնարկված գործողությունների շնորհիվ որոշ չափով կասեցվեցին Մոսկվա-Բաքու հակահայկական նկրտումները: Դա հնարավոր դարձավ անկասելի ցույցերի, հանրահավաքների, համազգային գործադուլների, Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստանի Հանրապետության պետական ու քաղաքական մարմինների ընդունած օրինական որոշումների, աշխարհասփյուռ հայության կողմից արցախցիներին ցուցաբերած նյութական և բարոյական աջակցության ու ամենակարևորը՝ համայն

² Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական արխիվ, (այսուհետև՝ ԼՂՀ ՊԱ) ֆ.1, ց.2, գ. 266, ք. 44:

հայության հերոսական պայքարի շնորհիվ: Արցախյան հիմնախնդրի լուծման գործընթացում դրական ու վճռորոշ դեր խաղաց նաև ազգային ժողովրդավարական վերափոխումների իրականացումը Հայաստանում և Արցախում: Այդ ամենի արդյունքում Արցախ-Ղարաբաղը ձեռք բերեց անկախություն, և աստիճանաբար սկսեցին ամրապնդվել Հայաստանի ու Արցախի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կապերը:

Արցախյան հիմնախնդիրը և դրա հետ կապված բազմաթիվ հարցերի պարզաբանումը առնչվում է լուրջ դժվարությունների հետ: Առաջ քաշված վերոնշյալ հարցերին պատասխանելու համար պահանջվեցին հետազոտական լուրջ աշխատանքներ և բացահայտել տասնամյակներ շարունակ անդուլ պայքարի արմատներն ու խնդիրները: Դրա համար, բացի նրանից, որ օգտագործել ենք հրապարակված գրականությունը և ժամանակի մամուլը, հանգամանորեն ուսումնասիրել ենք նաև Հայաստանի ազգային (ՀԱԱ) և ԼՂՀ պետական արխիվներում պահվող հարյուրավոր գործեր³, ինչպես նաև 1960-1980-ական թվականներին հրատարակված վիճակագրական մի շարք ժողովածուներ⁴, որոնցում կան փաստական տվյալներ Արցախի ազատագրական պայքարի նախընթաց ժամանակաշրջանում երկրամասի տնտեսության ընդհանուր վիճակի վերաբերյալ:

Լեռնային Ղարաբաղի ազգային-ազատագրական պայքարի հենց սկզբից երևանում, Ստեփանակերտում և Բաքվում տպագրվել են փաստաթղթերի բազմաթիվ ժողովածուներ, որտեղ խոսվում է Արցախի թնջուկի այս կամ այն հարցի մասին: Արժե հիշատակել ակադեմիկոս Վարդգես Միքայելյանի խմբագրությամբ լույս տեսած փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու⁵, որտեղ բազմաթիվ նյութերում, մանավանդ Վ.Միքայելյանի գրած պատմական ակնարկում, հանգամանորեն խոսվում է Արցախի հիմնախնդրի մասին և կատարվում լրջիտ եզրակացություններ: Այդ շրջանում հրատարակվել են նաև ժողովա-

³ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 82, 83, 84, 85, 87, 127, ֆ. 4516, 4517, 4535, 4514, ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, 2, 250, 254 և այլն:

⁴ Տե՛ս Նազորնի Կարախա за годы советской власти, Степанакерт, 1960. Достижения Нагорного Карабаха в девятой пятилетке, Степанакерт, 1976. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1984 году (статистический ежегодник), Баку, 1985 և այլն:

⁵ Нагорный Карабах в 1918-1923гг. Сборник документов и материалов, Ереван, 1992.

ծուներ⁶, որոնց կազմող հեղինակները դրանցում տեղադրել են այնպիսի նյութեր, որոնք անմիջապես կապ ունեն արցախյան հիմնախնդրի հետ և բխում են նրա արդարացի շահերից: Ասենք նաև, որ դրանցում բավականին տվյալներ կան Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության (ԼՂՀ) հետպատերազմյան շրջանում սոցիալ-տնտեսական կյանքի տեղաշարժի և քայքայված տնտեսության վերականգնման վերաբերյալ:

Արցախյան պայքարի սկզբին Ստեփանակերտում հայերեն և ռուսերեն լեզուներով տպագրվել է մի ժողովածու⁷, որի հեղինակները, 60 փաստաթղթեր և նյութեր շրջանառության մեջ դնելով, փաստորեն պատասխանել են Ադրբեջանի իշխանությունների մեքենայություններին: Առանձնապես հետաքրքրություն է ներկայացնում այդ աշխատանքում տեղ գտած «Պատմաքաղաքական տեղեկագիր Լեռնային Ղարաբաղի պրոբլեմի մասին» հոդվածը, որտեղ շարադրված է Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավարության ծագման հետ կապված Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից Արցախի նկատմամբ իրագործված ճնշման քաղաքականության, վերակառուցման շրջանում բարձրացած արցախյան և այլ խնդիրների հետ կապված հարցերի պատասխանները: Այդուհանդերձ, պետք է նշել, որ հեղինակների ուշադրությունից վրիպել են բազմաթիվ նյութեր, մանավանդ խորհրդային տարիներին արցախահայության կողմից Մոսկվա ուղարկված տասնյակ բողոք-նամակները, որոնք ժամանակին տպագրվել են արտասահմանյան հայ մամուլում:

Ակադեմիկոս Գ.Գալոյանի և պրոֆեսոր Կ.Խուդավերդյանի խմբագրությամբ 1988-ին հրատարակվել է «Լեռնային Ղարաբաղ» պատմական տեղեկագիրը⁸, որտեղ համառոտակի շարադրված է Արցախ-Ղարաբաղի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև պայքարի նոր շրջանի սկիզբը: Տեղեկագրում

⁶ *Азербайджанская аргументация и ее опровержение, Ереван, 1989. Правда о Нагорном Карабахе, весна-осень 1990, документы и материалы, Ереван, 1990. Нагорный Карабах и вокруг него. Глазами независимых наблюдателей, Ереван, 1991. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը, Ստեփանակերտ, 2001: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության շրջանները թվերով, Ստեփանակերտ, 2003: Լեռնային Ղարաբաղը թվերով, Ստեփանակերտ, 2004: Մեղադրվում են, Երևան, 1989 և այլն:*

⁷ Թովմասյան Վ.Դ., Աթաջանյան Վ.Ա., Ներսիսյան Յու.Բ., *Ղարաբաղյան հարց, Ստեփանակերտ, 1991:*

⁸ *Нагорный Карабах Историческая справка, Ереван, 1988.*

առաջ քաշված հիմնախնդիրը հանգեցնում է Արցախը Հայաստանի հետ վերամիավորելուն: Այն ոգևորել է և պայքարի կոչել հազարավոր մարդկանց: Ասենք նաև, որ Արցախյան պայքարը ոգևորել է նաև պատմաբան Ռ.Ազիզբեկյանին: Նա առաջիններից մեկն էր, որն իր գրքում⁹ տվել է Սուվզախիում տեղի ունեցած ողբերգության, արցախահայության նկատմամբ Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից իրագործված բռնարարքների և արցախյան հիմնահարցի լուծման հետ կապված այլ հարցերի պատասխաններ: Ռ.Ազիզբեկյանի գրքում խոսք կա նաև այն մասին, որ Հայաստանի իշխանությունները, հենց սկզբից քաղաքական զգուշավորություն հանդես բերելով, իրենց հեռու էին պահում պայքարից, որի հետևանքով հանրապետության կուսակցական և պետական մարմինները կտրվեցին հասարակությունից:

Արցախ-Ղարաբաղում բռնկված ազգային-ազատագրական պայքարի սկզբից Վահան Հարությունյանը ջանասիրաբար հավաքել է Արցախի վերաբերյալ մամուլում հրապարակված նյութերը, ինչպես և հետագայում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարությունում ստացված բազմաթիվ նյութեր և այն ժանր տարիներին կազմել ժամանակագրական ժողովածուներ ու տպագրել¹⁰ Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի երաշխավորությամբ: Այդ ծավալուն աշխատանքը, իրոք, աղբյուրագիտական արժեք ունի Արցախ-Ղարաբաղի ազգային-ազատագրական պայքարի պատմությունը ուսումնասիրելու համար: Սակայն պետք է նշել, որ դրանում տեղ են գտել նաև որոշ անստույգ գնահատականներ: Օրինակ՝ հեղինակը մի շարք մեկնաբանություններում ճիշտ չի բնութագրել այս կամ այն քաղաքական գործչի գործունեությունը կամ էլ ֆետիշացրել է նրանց:

Կային նաև հեղինակներ, որոնց թվում՝ մոսկվաբնակ հանրահայտ գիտնական Յուրի Բարսեղովը, որոնք Արցախի հիմնահարցը քննության ենթարկեցին միջազգային իրավունքի տեսանկյունից: Յուրի Բարսեղովը, իր մի շարք աշխատություններ

⁹ Ազիզբեկյան Ռ.Լ., Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն, Երևան, 1992:

¹⁰ *Арутюнян В.Б., События в Нагорном Карабахе, ч 1-6, Ереван, 1990 – 1997.*

րում¹¹ վերլուծելով այդ հարցը, հանգեց այն հետևության, որ Արցախի հիմնահարցի արդարացի լուծմանը կարելի է հասնել խաղաղ, սահմանադրական և ժողովրդավարական ճանապարհով՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքը հակադրելով տարածքային ամբողջականության խնդրին:

Կարևոր նշանակություն ունի նաև Հրայր Բալայանի աշխատությունը¹², որտեղ քննարկված են Լեռնային Ղարաբաղում ադրբեջանական բռնարարքների ուժեղացումը, Արցախի շրջափակումը, կազմակերպված ջարդերը Բաքվում, ինքնորոշումը Լեռնային Ղարաբաղում և այլ հարցեր:

✓ Արցախյան պայքարի և դրա հետ առնչվող Հայոց համազգային շարժման (ՀՀՇ) պատմությամբ առաջինը զբաղվել է լրագրող Վլադիմիր Գրիգորյանը¹³: Նա, օգտվելով Հայաստանի ազգային արխիվում գտնվող համապատասխան նյութերից և ժամանակի մամուլից, շարադրել է Արցախում և Հայաստանում 1988-1989 թվականներին տեղի ունեցած իրադարձությունների պատմությունը և ջանացել է տալ մի շարք հարցերի պատասխաններ: Սակայն հեղինակը իր նախաձեռնության մեջ բավականին հեռու է գնացել՝ գովերգելով և գերազնահատելով Հայոց համազգային շարժման դերը, որի հետ դժվար է համաձայնել:

Քսաներոդդ դարի 50-60-ական թվականներին վեր բարձրացող Արցախյան շարժման ակունքներում կանգնած գրող, պատմաբան Բագրատ Ուլուբաբյանն այն հեղինակներից է, որը խորհրդային իշխանության տարիներին, մանավանդ արցախյան պայքարի վերելքի շրջանում, ձգտել է խորհրդային իշխանության վերադաս մարմիններին տեղյակ պահել արցախյան պայքարի հիմնական պատճառները և պահանջել այն լուծել արդարացիորեն¹⁴: Բագրատ Ուլուբաբյանը, լինելով 1965թ. Մոսկվա ուղարկված 13-ի հայտնի նամակի հեղինակներից մեկը և կազմակերպիչը, բազմիցս հանդես է եկել հրապարակայնորեն, ինչ-

¹¹ Барсегов Ю.Г., *Право на самоопределение – основа демократического решения межнациональных проблем. К проблеме Нагорного Карабаха, Ереван, 1989, его же, Народ Нагорного Карабаха – Субъект права на самоопределение, Москва, 1993 և այլն:*

¹² Балаян Грайр, *Нагорный Карабах и национальные конфликты в Союзе в свете прав человека, Ереван, 1991.*

¹³ Григорян Владимир, *Армения 1988 – 1989, Ереван, 1999.*

¹⁴ Ուլուբաբյան Բագրատ, *Արցախյան գոյապայքարը, Երևան, 1994, նույնի՝ Արցախյան գոյապայքարի տարեգրությունը, Երևան, 1997:*

պես և իր մի շարք աշխատություններում ու մամուլում հրապարակված հոդվածներում հետապնդել Արցախի հիմնահարցը լուծել ազգերի ինքնորոշման հիման վրա և այն վերամիավորել Մայր Հայաստանի հետ:

Պատմաբան Կիմ Ղահրամանյանի «Հյուսիսային Արցախ» ուսումնասիրությունը¹⁵, որի մեջ էջեր է նվիրված Արցախյան շարժման պատմությանը, մանավանդ Գետաշեն-Շահումյանում տեղի ունեցած իրադարձություններին, նույնպես ներկայացնում է հետաքրքրություն: Այդ տարածքների հայությունը, արձագանքելով Արցախի մարզխորհրդի 1988թ. փետրվարի 20-ի պատմական որոշմանը, ոտքի ելավ Ադրբեջանի բռնատիրության դեմ և պահանջեց Գետաշեն-Շահումյանը միավորել Լեռնային Ղարաբաղի հետ: Սակայն, պիտի ասել, հեղինակը չի խորացել այդ երևույթների վերլուծության մեջ և հիմնախնդրին մոտեցել է մակերեսիորեն:

Վերջերս լույս է տեսել Անդրանիկ Արշակյանի «Արցախյան գոյապայքարը (1985–1992թթ.)» մենագրությունը¹⁶, որը հայ պատմագրության մեջ առաջին փորձն է՝ ցույց տալ նշված ժամանակաշրջանում արցախահայության մղած հերոսական պայքարի պատմությունը իր գոյատևության և անկախության համար: Հեղինակը արխիվային բազմաթիվ նյութերի, տպագրված աշխատությունների և մամուլում հրապարակված հոդվածների հիման վրա շարադրել է արցախահայության գոյապայքարի առաջին փուլի՝ մինչև Արցախ-Հայաստան ցամաքային ճանապարհի բացման պատմությունը: Հեղինակը, հիմնավորելով արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի արդարացի լինելը, առաջ է քաշել ինքնորոշման իրավունքի պաշտպանության խնդիրը:

Ուշադրության է արժանի տնտեսագետ Վլադիմիր Խոջաբեկյանի տեսակետը, որը շարադրված է նրա «Արցախը փորձության ժամին» գրքում¹⁷: Նա, օգտագործելով բազմաթիվ վիճակագրական տվյալներ և այլ նյութեր, ապացուցել է արցախահայության ազատագրական պայքարի արդարացի լինելը: Այդ

¹⁵ Ղահրամանյան Կիմ, *Հյուսիսային Արցախ. գոյության պայքար, գիրք Բ, Երևան, 1993:*

¹⁶ Արշակյան Անդրանիկ, *Արցախյան գոյապայքար (1985–1992թթ.), Երևան, 2004:*

¹⁷ Խոջաբեկյան Վ.Ե., *Արցախը փորձության ժամին, Երևան, 1991:*

ուսումնասիրության մեջ հեղինակը ուշադրություն է դարձրել Ադրբեջանից հայության բռնազաղթի, նրանց նկատմամբ իրագործված հալածանքների, ինչպես նաև Հայաստանից հեռացած ազերիների խնդիրների հետ կապված բազմաթիվ հարցերի: Այդ տեսակետից արժե ընդգծել ակադեմիկոս Գրիգոր Ավագյանի «Լեռնային Ղարաբաղ» գիրքը¹⁸: Վիճակագրական հավաստի աղբյուրների հիման վրա հեղինակը բազմաթիվ հողվածներում, նամակներում և հրապարակային ելույթներում մերկացրել է Ադրբեջանի իշխանությունների հայատյաց քարոզչությունը և արցախահայության նկատմամբ գործադրված բռնաճնշումները:

Արցախյան պայքարի վերաբերյալ առանձին գրքերով և բազմաթիվ հողվածներով հանդես են եկել նաև արտասահմանյան մի շարք հայ հեղինակներ¹⁹, ինչպես օրինակ՝ Լևոն Սկրտչյանը և Յակոբ Պալեյանը: Առաջինը, դեռևս 1988-ին հրատարակած «Արցախ-Ղարաբաղը՝ իր անցյալով և ներկայով» աշխատության մեջ շարադրելով Արցախի համառոտ պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, մերկացրել է Ադրբեջանի բռնարարքները և պաշտպանել արցախահայության հերոսական պայքարը: Իսկ Արցախյան հիմնախնդրին նվիրված Փարիզի ռադիոյի հայկական հաղորդումների նյութերը հավաքելով և ստվար հատորով հրատարակելով՝ Յակոբ Պալեյանը հետապնդել է մի կարևոր նպատակ՝ աշխարհին ցույց տալ, որ սփյուռքահայությունը միշտ էլ պաշտպանել է արցախահայության հերոսական պայքարը: Չափազանց արժեքավոր է վերջերս Ռոստով քաղաքում լույս տեսած ԽՍՀՄ և Գ նախարարության նախկին սպա, ներկայումս պաշտոնաթող Վիկտոր Կրիվոպոսկովի «Տագնապալից Ղարաբաղը» օրագրային գիրքը²⁰, որտեղ նկարագրված են 1990 թվականի հոկտեմբերից մինչև 1991թ. գարունը ընկած ժամանակաշրջանում թուրք-ազերիների դեմ արցախահայության մղած պայքարի բազմաթիվ փառավոր էջեր:

Արցախի ազատագրական պայքարն իր վրա է կենտրոնացրել նաև բազմաթիվ գրողների, լրագրողների և հրապարակա-

¹⁸ Авагян Григор, *Нагорный Карабах. Ответ фальсификаторам*, Ереван, 1991.

¹⁹ Սկրտչյան Լևոն, *Արցախ-Ղարաբաղը իր անցյալով և ներկայով, Արևը, 1988*: Պալեյան Յակոբ, *Արցախի ազատագրական պայքարը՝ պրիմակես դիտում, Փարիզ, 2001*:

²⁰ Кривоусков Виктор, *Мятежный Карабах. Из дневника офицера МВД СССР, Ростов-на-Дону, 2003*.

խոսների ուշադրությունը, որոնք պաշտպանել են արցախահայության հերոսական պայքարը և մերկացրել Ադրբեջանի իշխանությունների հակաարցախյան, հակահայկական գործողությունները: Արժե հիշատակել, արդարև, Ջորի Բալայանին և Բակուր Կարապետյանին²¹: Պայքարի ամբողջ շրջանում նրանք, հաճախակի լինելով Արցախում, իրենց հրապարակած նյութերում, հետազայում նաև գրքերում նոր շունչ են հաղորդել Արցախյան պայքարին: Ջորի Բալայանը, Արցախի ճակատագրի մասին ահազանգ հնչեցնելով աշխարհի առաջ, կարևոր դեր է խաղացել այն միջազգայնացնելու գործում:

Արցախի հերոսական պայքարի պատմությանն են նվիրված արցախցի հեղինակներ Սենոր Հասրաթյանի և Սիեր Հարությունյանի ուսումնասիրությունները²², որոնցում նկարագրված են պատերազմական գործողությունների ընթացքը և հայ ազատամարտիկների հերոսական պայքարը:

Պակաս արժեքավոր չէ նաև 1992թ. Սանկտ Պետերբուրգում հրատարակված Իգոր Բաբանովի և Կոնստանտին Վոյովոդսկու «Ղարաբաղյան ճգնաժամ» գիրքը²³: Հեղինակներն, օգտվելով բազմաթիվ աղբյուրներից, կարողացել են ճիշտ ընկալել Արցախյան պայքարի արդարացիությունը և խորհրդային հասարակայնությանը ապացուցել այդ պայքարը հաղթանակով ավարտելու կարևորությունը:

Արցախի հիմնախնդրի բացահայտմանը, այնտեղ տեղի ունեցած իրադարձությունների վերլուծությանը, Ադրբեջանի իշխանությունների հակահայկական գործողությունների մերկացմանն են ուղղված նաև Հրանտ Աբրահամյանի մի շարք գրքեր²⁴:

²¹ Բալայան Ջորի, *Դժոխք ու դրախտ, Երևան, 1995, նույնի Բժիշկ Սարությանը և նրա «Պատերազմի հետքը երկար է մնում», Երևան, 1999*: Կարապետյան Բակուր, *...եվ նրա շուրջ, Երևան, 1990, նույնի Անգլուհու արցախյան ողիսականը, Երևան, 1994 և այլն*:

²² Հասրաթյան Սենոր, *Ղարաբաղյան պատերազմ, Երևան, 2001*: Հարությունյան Սիեր, *Արցախյան պատերազմի սկիզբը և Շուշիի ազատագրումը, Երևան, 2000*:

²³ Бабанов Игорь, Воеводский Константин, *Карабахский кризис, Санкт-Петербург, 1992*.

²⁴ Աբրահամյան Հրանտ, *Արցախյան գոյամարտ, Երևան, 1991, նույնի Երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է, Երևան, 1997, ճակատագրին ընդառաջ, Երևան, 2001*:

Մենք օգտագործել ենք նաև բազմաթիվ այլ հեղինակների ուսումնասիրություններ²⁵, որոնցում նյութեր կան Արցախի ազատագրական պայքարի այս կամ այն հարցի հետ առնչվող:

20-րդ դարի 80-90-ական թվականներին մի շարք կուսակցական, պետական և հասարակական գործիչներ հետազայում գրել են հուշեր և հրապարակել հոդվածների ժողովածուներ²⁶, որոնցում շոշափված է արցախյան հիմնահարցի հետ կապված մի շարք հարցեր:

Արցախյան հիմնախնդրին որոշ առիթներով անդրադարձել են նաև այլ հեղինակներ²⁷, որոնց տեսակետները չեն անտեսվել մեր կողմից, և դրանք օգտագործվել են որոշ առիթներով:

²⁵ Մինասյան Էդիկ, *Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում (1990–2000թթ.)*, Երևան, 2003: Մելքունյան Սերգեյ, *Լեռնային Ղարաբաղ*, Երևան, 1990, *Նույնի Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն*, Երևան, 2001: Սկրտչյան Շահեն, *Արցախ*, Երևան, 1991, *Նույնի՝ Արցախում ես ուրիշ պատերազմ տեսա*, Երևան, 1996: Հակոբջանյան Արտաշես, *Արցախյան ազատամարտի ակունքների մոտ*, Երևան, 2001: Մովսիսյան Վլադիմիր, *Հողի ճակատագրով: Ստորումներ տրնության*, Երևան, 2001, *Ղերիկյան Վարդան, Չկսված և չավարտված պատերազմը*, Երևան, 2004: *Միջայելյան Դավիթ, Հոգևոր կյանքի վերածնունդն Արցախում*, Երևան, 2001:

²⁶ Սկրտչյան Արթուր, *Ի՞նչ է տեղի ունեցել Հայրություն*, Երևան, 1992: Մանուկյան Վազգեն, *Հայկական երազանքը գոյատևման փակուղում*, *ելույթների և հողվածների ժողովածու*, Երևան, 2002: Սարգսյան Վազգեն, *Ոգու փորձություն*, Երևան, 2000: Գալստյան Համբարձում, *Հողվածներ, հուշագրություններ, հարցազրույցներ...*, Երևան, 2002: Պետրոսյան Ռազմիկ, *Արցախ. պատերազմ, զինադադար*, Երևան, 2001: Օհանջանյան Փաշա, *Ղարաբաղի ազատագրման պատերազմը*, Երևան, 2000: Բաղդյան Վարդգես, *Ֆենոմեն, Ստեփանակերտ*, 1998: Սարենց Մուշեղ, *Բեկոր*, Երևան, 1993: Գևորգյան Համլետ, *Պետոն, Պելյուր*, 1996: Սողոմոնյան Եվարդ, 1991: «*Կոլ-ցր*», I, II, III մասեր, *Ստեփանակերտ*, 1994–2000թթ. Բուհիաթյան Արցախ, *Արյունոտ օրեր, Սարտակերտ 1992 հոկտեմբեր–1993 մարտ*, Երևան, 2001: Բաբայան Բելա, *Արցախցի կինը պատմության մեջ*, *Ստեփանակերտ*, 1998: Խաչատրյան Սերգեյ, *Վաստակած պատիվ*, *Ստեփանակերտ*, 2002, *Պանիելյան Կոմիտաս, Արցախը չսանձված նժույգ*, Երևան, 2001: Աղաջանյան Վահրամ, *Ազգային հերոս Սամվել Բաբայան*, Երևան, 2002: Բեգլարյան Միքայել, *Ղարաբաղի մեր քարահունքը*, *Ստեփանակերտ*, 2004: Գրիգորյան Համլետ, *Հարությունյան Գրիշա, Արցախի դպրոցը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը*, Երևան 2005 և այլն:

²⁷ Манасян А.С., *Карабахский конфликт. Ракурсы правого подхода*, Երևան, 1997, *его же Карабахский конфликт. Ключевые понятия и хроника*, Երևան, 2005: Хуршудян Л.Н., *Истина единственная критерий исторической науки*, Երևան, 1989: Сахаров Андрей, *О Нагорном Карабахе*, Երևան, 1996. Камалян Сейран, *Карабах. На пути к бессмертию*, Краснодар, 1994 և այլն:

Հայտնի է նաև, որ Ադրբեջանի իշխանությունները որդեգրել էին ադրբեջանահայության նկատմամբ իրագործված բռնագաղթեցման պետական քաղաքականություն: Այնուհանդերձ, որ հարյուր հազարավոր հայեր բռնագաղթեցվել են Ադրբեջանից՝ այնտեղ թողնելով իրենց ունեցվածքը: Նրանք ենթարկվել են դաժան ճնշումների և հալածանքների, ունեցել հարյուրավոր զոհեր, իսկ Ադրբեջանի կողմից հրահրված պատերազմի հետևանքով զոհվել, գերվել և պատանդ են վերցվել հազարավոր անմեղ մարդիկ: Այդ ամենը արտացոլվել է բազմաթիվ հեղինակների ուսումնասիրություններում²⁸:

Վերջին տարիներին մի շարք հեղինակներ հրապարակել են գիրք-հուշամատյաններ²⁹, որտեղ խոսվում են Արցախյան

²⁸ Սովետովա Ի., Հովնանյան Ա., *Բաքվի ջարդերը*, Երևան, 1992: Սելիք-Շահնազարյան Լևոն, *Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ*, Երևան, 1962: Ղազարյան Ռաֆայել, *Հաշվետու եմ...*, Երևան 2003: Հարությունյան Սենոր, *Գեներալ Իվանյան*, Երևան, 2004: Кокс Керолайн, Айбнер Джон, *Этническая чистка продолжается. Весна в Нагорном Карабахе*, Երևան, 1998. Мелик-Шахназарян Левон, Гандзак. *Неупроченный мир*, (Воспоминание очевидца), Степанакерт, 1996. Барсегян Хикар, *Истина дороже... К проблеме Нагорного Карабаха*, Երևան, 1992. Чобанян С., *Государственно-организованный терроризм, SOS!, Геноцид армян 1988–1991 гг.*, Երևան, 1992. Улубабян Г., Золян С., Аршакарян А., *Сумгаит... Геноцид... Глостность*, Երևան, 1992. Вермишева Седа, *Депортация населения армянских сел НКАО и прилегающих районов: апрель-июнь 1991 года*, Երևան, 1995. Арабян И., *Геноцид и его наказуемость*, Երևան, 1999. *Геноцид армян в Азербайджане и Нагорном Карабахе*, Степанакерт, 1998. Али Абасов, Арутюн Хачатрян, *Карабахский конфликт. Варианты решения. Идеи и реальность*, Москва 2004. *Перестройка и национальное отношение*, Երևան, 1989 և այլն:

²⁹ Արշակյան Անդրանիկ, *Սահ չիմացյալ՝ մահ, մահ իմացյալ՝ անմահություն*, Երևան, 1993: Աբրահամյան Հրանտ, Սկրտչյան Շահեն, *Արցախի համար զոհված ղեզակցիները*, Երևան, 2000: Աբրահամյան Հրանտ, Հարությունյան Համլետ, *Արցախի համար զոհված վարանդացիները (1988–2001)*, Երևան, 2003: Առուստամյան Գալյա, *Սպասում, Ստեփանակերտ*, 1996, *Նույնի՝ Իմ սերը ձեզ հետ է, ողջեր և նահատակներ*, Երևան, 1998, *Ստեփանակերտ: Փառքի հուշամատյան 1988-2004*, Երևան, 2005: Նանագուլյան Սեդրակ, *Արծիվները բարձունք են տնչում, գիրք Ա, Բ և Գ*, Երևան, 1992–1993, *Նույնի՝ Շահեն*, Երևան, 1993: Եսայան Էռնեստ, *Բույլ նահատակաց*, Երևան, 1996: Խաչատրյան Գրիշա, *Ցավ հայրենյաց մորմոք վարժապետի*, Երևան, 1997: Պետրոսյան Դերենիկ, *Հայրիկս ինչո՞ւ չի գալիս*, Երևան, 2001: Բակունց Սլավա, *Թալիշ: Գոյության պայքար*, Երևան, 2001: Մելքունյան Սերգեյ, *Ճարտար*, 2003: Մուսայելյան Բաբկեն, *Հանուն Արցախի և հայրենի Արարտունու*, *Ստեփանակերտ*, 1998: Աթայան Իվան, *Ընդմիջտ մեզ հետ*, *Ստեփանակերտ*, 1995: Միրզոյան Վազգեն, *Սարգսաշեն. Ստեփանակերտ*, 1995:

ազատագրական պայքարում զոհված ազատամարտիկների և խաղաղ բնակչության մասին:

Արցախի ուսումնասիրվող պատմության նշված շրջանի համար աղբյուրագիտական նշանակություն ունի նաև վերջերս լույս տեսած «Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ 1988-1994» հանրագիտարանը³⁰: Ասենք, որ այն, լինելով պատմական կարևոր երևույթ, գերծ է բազմաթիվ թերություններից: Նրանում տեղ են գտել մի շարք անճշտություններ՝ սկսած Արցախյան պայքարի մասնակիցներից մինչև թվական տվյալներ:

Վերջին տարիներին բազմաթիվ գրքեր և ժողովածուներ են հրատարակվել նաև Ադրբեջանում, որոնք նվիրված են արցախյան հիմնահարցին³¹: Հավատարիմ լինելով իրենց բռնատիրական քաղաքականությանը՝ այդ հեղինակներն, առանց որևէ բացառության, նենգափոխել են պատմական ճշմարտությունը և դեպքերն ու իրադարձությունները ներկայացրել Ադրբեջանի համար շահեկան կտրվածքով: Ադրբեջանի քարոզչությունը շարունակում է Արցախի հիմնահարցը աշխարհին ներկայացնել թուրքազերական ձգտումների տեսանկյունից, որն, անշուշտ, ժխտվում է ինչպես հայ, այնպես էլ աշխարհի առաջադեմ ուժերի կողմից:

Ինչպես տեսանք, Արցախի հիմնախնդրի վերաբերյալ հրապարակված բազմաթիվ ուսումնասիրություններում, գրքերում, հրապարակված այլ նյութերում իրենց մեջ պարունակում են Արցախ-Ղարաբաղի հիմնահարցի տարբեր խնդիրների հետ առնչվող հարցերի պատասխաններ: Արժանին մատուցելով նրանց ասենք նաև, որ այդ ամենի հետ միասին մինչև հիմա հրապարակի վրա չկա որևէ աշխատանք, որում ընդհանրացված լինի արցախահայության հերոսական պայքարի ողջ պատմությունը: Այդ բացը լրացնելու համար ձեռնարկված այս առաջին փորձը, անշուշտ, գերծ է նաև մասնակի թերություններից, որի վերաբերյալ բոլոր դիտողությունները կընդունվեն սիրով:

Պավլյան Բահադուր, Բաղդասարյան Նիկոլայ, *Ղաս հայրենյազ, Երևան, 1997*: Մարգարյան Սիլվա, *Մարտակերտ: Չհայտարարված պատերազմի կիզակետ, 1999*: Բազին, N 1-6, *Պեյրուք, 1993, նույնը՝ N 9-12, 1996* և այլն:

³⁰ *Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ, 1988-1994, հանրագիտարան, Երևան, 2004*:

³¹ *Хроника НКАО, февраль 1988 – февраль 1990, Баку, 1990. Конфликты в Нагорном Карабахе, Баку, 1990. К истории образования Нагорно-Карабахской области Азербайджанской ССР 1918–1925, документы и материалы, Баку, 1989. Алтеш И., Нагорный Карабах. История, факты, события, Баку, 1989* և այլն:

ԱՐՅԱՆԻ ԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱՁԳԱՅԻՆ-ԱՁԱՏԱԳՐԱԿԱՆ
ՊԱՅՔԱՐԻ ՆՈՐ ՎԵՐԵԼՔԸ (1985-1988 զարմուն)

1. ՊԱՅՔԱՐԻ ՄԿՋԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

ԽՄՄՍ-ը գտնվում էր սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամի մեջ, որից դուրս գալու որոշ քայլեր ձեռնարկվեցին 1985թ. տեղի ունեցած ԽՄԿԿ մարտյան պլենումից հետո, երբ գլխավոր քարտուղար ընտրվեց Միխայիլ Գորբաչովը: Սակայն գնալով ավելի սրվեցին հակասությունները կենտրոնի և ազգային հանրապետությունների միջև: Ավելին՝ ոչ մի քայլ չձեռնարկվեց ազգամիջյան հարաբերությունները կարգավորելու և ազգերի ինքնորոշման իրավունքը կենսագործելու ուղղությամբ: Հենց այդ ժամանակ էլ կրկին սրվեց Արցախ-Ղարաբաղի հիմնահարցը: Ստեղծվել էր մի այսպիսի վիճակ. կամ Արցախը պետք է արժանանար Նախիջևանի ճակատագրին և լրիվ հայաթափվեր, կամ արցախցիները պետք է ոտքի ելնեին՝ իրենց բնօրրանը, իրենց մարդկային իրավունքները, իրենց պատիվը պաշտպանելու համար: Արցախցիներն ընտրեցին երկրորդ ուղին: Խնդրումները, որոնք սկսվել էին Մ. Գորբաչովի իշխանության գալով, սկսեցին աստիճանաբար թուլացնել պետական ամբողջատիրությունը: Խորհրդային Միությունում ապրող փոքր ազգությունները ձգտում էին անկախության: Այդ ժամանակ խոր հակասություն գոյություն ուներ հայերի և ադրբեջանցիների միջև, որը գալիս էր անցյալից: Վեր բարձրացող հակասություններն ավելի էին խորանում:

Անկախ այդ ամենից՝ մարզի աշխատավորներն ամեն կերպ ջանում էին կատարել 11-րդ հնգամյա պլանը: Ժամկետից շուտ ավարտվեցին պետությանը վաճառվող հացահատիկի, խաղողի, բանջարեղենի, պտղի, բոժոժի, մսի, կաթի, բրդի և այլ գյուղատնտեսական մթերքների պլանները: Հիմնական ֆոնդերի ներդրումը 1984թ. համեմատությամբ աճել էր 28,3 %-ով: Կառուցվել էին մի շարք նոր դպրոցներ, հիմնարկ-ձեռնարկություններ, ճաշարաններ: Սակայն 5 ձեռնարկություն չէր կատարել տարեկան արտադրանքի պլանը, արտադրանքի իրացման պլանը չէր կատարել 6 ձեռնարկություն, աշխատանքի արտադրության պլանը

9 ձեռնարկություն: Հետ էին մնում շինարարությունը, տրանսպորտային կազմակերպությունը, կապը, էներգետիկան, ցածր մակարդակի վրա էին գտնվում սարքավորումների նորացումը և առաջավոր տեխնոլոգիան: Ըստ էության, ժողովրդական պատգամավորների տեղական խորհուրդները, տնտեսական և կուսակցական մարմինները դեռ անբավարար էին ղեկավարում սոցիալական և տնտեսական զարգացման պլանների կատարումը¹:

1986թ. հուլիսի 26-ին տեղի ունեցած ԼՂ մարզխորհրդի նստաշրջանը, քննարկելով 1986-1990թթ. մարզի տնտեսական և սոցիալական զարգացման պլանը, առաջ քաշեց մի շարք խնդիրներ, որոնք բխում էին մարզի կենսական պահանջներից: Սակայն 1987թ. հունվարի 20-ին տեղի ունեցած մարզխորհրդի գործկոմի նիստում, երբ քննարկվում էր 1986թ. պլանների կատարման հարցը, պարզվեց, որ մարզի մի շարք ձեռնարկություններ շարունակում էին ետ մնալ: Օրինակ՝ անբավարար էին աշխատում կարի և կահույքի ֆաբրիկաները, N 9 արդյունաբերական գործարանը («Ղարաբաղ»), չէր կատարվել կապիտալ ներդրումների պլանը, խախտվում էին շինարարության ժամկետները, ետ էր մնում առևտրի աճը, բնակչությանը սննդամթերքներով ապահովելը գտնվում էր ցածր մակարդակի վրա և այլն²:

Մարզում գյուղատնտեսության մեջ ամենաշահութաբեր ծյուղը հանդիսանում էր խաղողագործությունը: Միայն 1986թ. արտադրվել էր 142239 տ խաղող, և զգալիորեն գերակատարվել էր պետական վաճառքի պլանը³: Եվ ահա Բաքվի պահանջով մարզի խաղողի այգիները պետք է կրճատվեին 50 %-ով, և ազատված տարածքները պետք է զբաղեցնեին բանջարաբուծությունը, պտղաբուծությունը և կերակուլտուրաները⁴: Դա խիստ բողոք առաջ բերեց մարզում: Բացի այդ, մարզի արդյունաբերական ձեռնարկությունները չէին ապահովվում նյութերով, արտադրության իրացման գործում առաջ էին գալիս խոչընդոտներ, որոնց վերացումը կախված էր հանրապետության ղեկավարության քնահաճույքներից: Իսկ արցախցիները չէին կարող այլևս գտնվել միշտ համբերողի դերում: Ինչպես ասում են, դանակը հասել էր ոսկորին:

¹ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 221, ք. 19-22.

² Նույն տեղում 9, 238, ք. 4-5:

³ «Սովետական Ղարաբաղ», N 41, 19.02.1987.

⁴ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 251, ք. 11:

XX դ. 80-ական թթ. կեսերին արցախցիներն իրենց պայքարը սկսեցին հիմնականում ստորագրահավաքով: Իզոր Սուրադյանը պատմում է, որ երբ վրա հասան գորբաչովյան փոփոխությունների ժամանակները, և ղարաբաղցիներն ավելի համարձակ սկսեցին զբաղվել իրենց հայրենիքի՝ Ղարաբաղի ճակատագրով, հստակեցվում էին յուրաքանչյուրի ֆունկցիաներն ու խնդիրները: 1985թ. անհրաժեշտ էին մարդիկ, որոնք կարողանային համակարգել այդ նվիրյալների գործունեությունը: Ըստ Իզոր Սուրադյանի՝ նման մարդ գտնվեց: «Իր և Աստուծո կամոք այդ մարդը, - գրում է Իզոր Սուրադյանը, - Սլավա Սարգսյանը եղավ՝ պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանության վարչության աշխատակից, մասնագիտությամբ՝ պատմաբան, կոչումով՝ «ընդհատակյա կազմակերպիչ», որտեղ «1985-ից մինչև 1988-ը իրականացվում էր «կիսաբացահայտ» և «կիսաչեզոք» գործունեություն, որը համակարգվում էր Սլավա Սարգսյանի կողմից: Այդ հաստատությունում ընդհատակյա գործողություն էին ծավալել Մանվել Սարգսյանը, Շողիկ Ասոյանը, Սամվել Կարապետյանը, Շահեն Սկրտչյանը և այլք, սակայն գլխավոր դերը հենց Սլավան է եղել»⁵: Ստորագրահավաքը կատարվում էր գաղտնի: Այն իրականացվեց 1986-1987թթ. «Լեռնային Ղարաբաղը Հայկական ԽՍՀ-ին վերամիավորելու օգտին»⁶: Այսպիսով Ղարաբաղյան շարժման նոր փուլը սկսվեց գորբաչովյան վերակառուցման սկզբից⁷:

1985թ. հունիսից մինչև 1986թ. մայիսն ընկած ժամանակահատվածում, ժամանակակիցների վկայությամբ, Ղարաբաղյան շարժումը դրսևորվում էր ոչ մեծ հավաքներով, որոնց շատ քիչ մարդ էր մասնակցում: Շարժման ղեկավարներից Իզոր Սուրադյանը վկայում է, որ 1986-1987թթ. Ստեփանակերտում ստորա-

⁵ «Голос Армении», 10.03.1998. Սլավա Սարգսյանը ծնվել է Ասկերանի շրջանի Խննապատ գյուղում: Նրա գրչին են պատկանում «Արցախ. պատմաաշխարհագրական ճշգրտումներ», «Խսաչենի ամրոցները», «Ասկերանի բերդ», «Տիգրանակերտ», «Պատարա», «Խննապատ» և այլ աշխատություններ: 1999 թվականից Սլավա Սարգսյանը աշխատում է ԼՂՀ հուշարձանների պահպանության և ուսումնասիրման վարչության պետի պաշտոնում:

⁶ Арутюнян В. Б., События в Нагорном Карабахе, ч. 1, Ер., 1990, с. 32 (այսուհետև՝ Арутюнян В. Б. ...).

⁷ Ոմանք Ղարաբաղյան շարժման նոր շրջանի սկիզբը համարում են 1988 թ. փետրվարի 20-ը, որի հետ չենք կարող համաձայնվել:

գրահավաքը հիմնականում իրականացվել է քաղաքի բուժփոփոխիկինիկայի գրանցման բաժնի աշխատողների օգնությամբ⁸:

Ըստ էության՝ Արցախ-Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորելու միտված քարոզչական աշխատանքը մարզում ավելի լայն ծավալ է ստացել 1986թ. ամառվանից: Դրանում ակտիվորեն ներգրավվեցին Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի հայկական բաժնի մի խումբ ուսանողներ: Թե՛ ինստիտուտում, և թե՛ քաղաքում ստեղծվեցին շարժումը խթանող մանր խմբեր, որոնք հրավիրում էին գաղտնի ժողովներ, հանգանակում դրամական միջոցներ, ձեռք բերում գեներ, պատրաստում թռուցիկներ և այլն: Նախաձեռնում էին գյուղական, ավանային ու քաղաքային խորհուրդների նիստեր գումարել և քննարկել «Հայկական ԽՍՀ-ին Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման հարցը», պատվիրակություններ ուղարկել Մոսկվա, ինչպես նաև միջոցներ ձեռք առնել «առաջին առճակատման ժամանակ ինքնապաշտպանության համար»⁹:

Արցախյան Շարժման առաջին մասնակիցներից Սերժ Առուշանյանը վկայում է, որ 1986թ. հուլիսին Ստեփանակերտում հիմնվել է ընդհատակյա կազմակերպություն, որը ստացել է «Արցախյան միություն» անունը: Այն ղեկավարում էր 11 հոգուց բաղկացած կոմիտեն: Միությունն ուներ ծրագիր և կանոնադրություն¹⁰: Ս.Առուշանյանը նշում է, որ կազմակերպության անդամները գտնվում էին պետանվտանգության մարմինների հսկողության կենտրոնում: Ստորագրահավաքների բլանկները պատրաստելու համար ստիպված էին գրամեքենա ձեռք բերել Երևանում, որի տառատեսակը հայտնի չէին մարզի պետանվտանգության մարմիններին¹¹: Սերժ Առուշանյանը պատմում է, որ «Արցախյան միությունը» բաժանմունքներ ուներ մարզի բոլոր շրջկենտրոններում: Դրանք Հաղորթում ղեկավարում էին Արթուր Մկրտչյանն ու Էմիլ Աբրահամյանը, Մարտունիում՝ Վլադիմիր Խաչատրյանը, Գրիգոր Ուլուբաբյանը, Անգելինա Հովսեփյանը, Ասկերանում՝ Սլավիկ Առուշանյանը, Սլավիկ Միրզոյանը, Կոմիտաս Դանիելյանը, Մարտակերտում՝ Վիգեն Շիրինյանը, Վազիֆ

Գալստյանը¹²: Մասնակիցներից մեկը վկայում է, որ Մարտակերտի կաթսայատան պետ Վիգեն Շիրինյանի աշխատասենյակում 1984-85թթ-ից տեղի էին ունենում գաղտնի հավաքներ, իսկ 1986-87թթ. այն վերածվել էր ընդհատակյա քաղաքական կազմակերպության, որը վերջնական կապեր հաստատեց Ստեփանակերտում գործող կազմակերպության հետ: Վիգեն Շիրինյանը Մարտակերտի շրջանում անառարկելի հեղինակություն էր: Նրա ղեկավարած կազմակերպությունն ուներ ծրագիր և կանոնադրություն, հրապարակում էր թռուցիկներ: Վիգենի ակտիվ մասնակցությամբ գեներ և զինամթերք էր ձեռք բերվում ու պահեստավորվում: 1987թ. ապրիլից Հայաստանի հետ վերամիավորվելու պահանջով շրջկենտրոնում և գյուղերում սկսել էին ստորագրություններ հավաքել¹³:

Սերժ Առուշանյանը նշում է, որ 1987թ. ամռանը և աշնանը իրագործվել է միության նվազագույն ծրագիրը՝ անց է կացվել Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորելու համար ոչ պաշտոնական հանրաքվե, և հավաքվել է ավելի քան 80

¹² «ԼՂ Հանրապետություն», 22.01.1998: «Հայոց աշխարհ», 24.01.1998: Արշակյան Ա., Արցախյան գոյամարտը (1995-1992), Ե., 2004, էջ 16: Ի դեպ, Կոմիտաս Դանիելյանը նշում է, թե «հենց 1987-ի օգոստոսի սկզբից շրջաններում սկսեցին ստեղծվել ընդհատակյա կազմակերպություններ, ոչ թե ավելի վաղ: Մինչ այդ կային ընդամենը համակիրների խմբեր, սրանց չէր կարելի կազմակերպություններ անվանել... Եվ ոմանց այն պնդումը, թե իբր շարժումը նախապատրաստել է 1986թ. Ստեփանակերտում ստեղծված ինչ-որ գաղտնի կազմակերպություն, հեռու է իրականությունից» (Դանիելյան Կ., Արցախը չսանձած նժույգ, Ե., 2001, էջ 23): Կ.Դանիելյանը, անկասկած, նկատի ունի Սերժ Առուշանյանի վերոհիշյալ վկայությունը՝ 1986թ. հուլիսին ստեղծված միության մասին: Կ.Դանիելյանն իր ասածը հաստատելու համար վկայակոչում է Իգոր Մուրադյանին, որը 1998-ի հունվարին «Հայոց աշխարհում» տպագրած իր հուշերում չի հիշատակել այդ միության գոյության մասին:

¹³ «ԼՂ Հանրապետություն», 31.03.1998:

⁸ «Հայոց աշխարհ», 20.01.1998:

⁹ Նույն տեղում, 21.01.1998:

¹⁰ «10-րդ նահանգ», Ստեփանակերտ, 12.02.2000:

¹¹ Նույն տեղում:

հազար ստորագրություն¹⁴: Հանրաքվեի արդյունքները Մոսկվա ուղարկվեցին նույն թվականի նոյեմբերի վերջին¹⁵:

Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարին նոր թափ հաղորդեց Ֆրանսիայի կոմկուսի օրգան «Յունանիտե» թերթում 1987թ. նոյեմբերին տպագրված խորհրդային Միության բարձրակարգ տնտեսագետ, ակադեմիկոս Աբել Աղանբեկյանի հարցազրույցը: Անվանի գիտնականն իր պատասխանում շեշտում էր, որ Լեռնային Ղարաբաղը տնտեսապես ավելի կապված է Հայաստանի, քան Ադրբեյջանի հետ: Ակադեմիկոսը, լիովին հնարավոր համարելով վերակառուցման պայմաններում Լեռնային Ղարաբաղի միավորումը Հայաստանի հետ, իր տեսակետը գրավոր ներկայացրել է խորհրդային բարձրագույն իշխանություններին: Դեռևս 1986թ. փետրվարին տեղի ունեցած խՄԿԿ 27-րդ համագումարի նախօրյակին խՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Գորբաչովին և խՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Ա. Գրոմիկոյին Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ ներկայացվել էր նամակ՝ ազգությամբ հայ հինգ ակադեմիկոսների, երեք գեներալների և խՍՀՄ ժողովրդական երեք դերասանների ստորագրությամբ: Նրանց թվում էր նաև Աբել Աղանբեկյանը, որն այդ ժամանակ Մ. Գորբաչովի խորհրդականն էր: Դա առիթ տվեց կարծելու, թե իբր Ղարաբաղյան շարժումը նախատեսված էր խՄԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյի կողմից¹⁶:

Իգոր Մուրադյանի վկայությամբ՝ արդեն 1987թ. դեկտեմբերի սկզբներին Ստեփանակերտում գործում էր ճյուղավորված երիտասարդական կազմակերպություն՝ կոմերիտական կազմա-

¹⁴ Նույն տեղում, 22.01.1998: *Нагорно-Карабахская республика, Степанакерт, 2001, стр.80*. Իգոր Մուրադյանը իր վերոհիշյալ հուշերում նշում է, թե Ղարաբաղում անցկացված ստորագրահավաքին մասնակցել է 125 հազար մարդ, ինչը, մեր կարծիքով, չի կարելի հավաստի համարել թեկուզ այն պարզ պատճառով, որ այդ ժամանակ մարզի ամբողջ հայ բնակչությունը չէր անցնում 130 հազարից:

¹⁵ Մոսկվա մեկնած պատվիրակության կազմը. Վլադիմիր Խաչատրյան (Մարտունի), Սաղաթել Պետրոսյան (Սոս), Էմիլ Աբրահամյան (Հաղորոթ), Ռաֆիկ Ասրյան (Ասկերան), Կամո Սաֆարյան (Ծարտար) և Ներսես Դանիելյան («ԼՂ Հանրապետություն», 31.01.1998): Պատվիրակությունը Մոսկվա է մեկնել նոյեմբերի 28-ին և դեկտեմբերի 1-ին ստորագրահավաքի փաստաթղթերը հանձնել են խՄԿԿ Կենտկոմի ընդունարանի վարիչ Ա. Կրիգինին: Հետագայում պարզվել է, որ դրանք այդպես էլ մնացել են նրա ընդունարանում:

¹⁶ «Հայոց աշխարհ», 22.01.1998:

կերպության սկզբունքով: Այն ուներ փոխադրական և նյութական միջոցներ, վառելանյութ և այլն: Դեկտեմբերի 12-ի լույս 13-ի գիշերը Ստեփանակերտում տարածվել է բողոքի կոչող մոտ 10 հազար թուցիկ, իսկ դեկտեմբերի 13-ին այնտեղ տեղի ունեցավ բազմամարդ հանրահավաք՝ ուղղված ադրբեյջանական վարչակարգի դեմ¹⁷:

Մոսկվան շարունակում էր լռել: Նոր պատվիրակություն ուղարկելը դարձել էր օրախնդիր: Դրա կազմում ընդգրկվեցին խՄԿԿ անդամներ, կոլտնտեսականներ, պատերազմի և աշխատանքի վետերաններ, մշակույթի ներկայացուցիչներ և այլք¹⁸: Պատվիրակության անդամները Երևան հասան առանձին-առանձին տարբեր ճանապարհներով: Յուրաքանչյուրն իր հաշվին արձակուրդ էր ձևակերպել՝ իբր անձնական գործով է գնում: Ընտանիքներում, ինչպես վկայում է պատվիրակության անդամ Ջամիլ Մարտիրոսյանը, նույնպես չգիտեին, թե ուր են գնում և ինչու¹⁹: Պատվիրակությունը Երևանից Մոսկվա մեկնեց 1988-ի հունվարի 5-ին՝ խՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Վազգեն Բալայանի գլխավորությամբ²⁰: Այն Մոսկվա տարավ Լեռնային Ղարաբաղի բոլոր մակարդակների պատգամավորների և ղեկավար աշխատողների 260 ստորագրությամբ հանրագիր և մարզի տնտեսությանը, պատմությանն ու մշակույթին վերաբերող 84

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ «ԼՂ Հանրապետություն», 22.01.1998:

¹⁹ «ԼՂ Հանրապետություն», 22.01.1998:

²⁰ Պատվիրակությունը բաղկացած էր 13 հոգուց՝ Արկաղի Կարապետյան (Ստեփանակերտ), Սերժ Առուշանյան (Ստեփանակերտ), Քրիստափոր Խաչատրյան (Ստեփանակերտ), Արթուր Մկրտչյան (Հաղորոթ), Ռոբերտ Բալայան (Հաղորոթ), Վազգեն Բալայան (Սոս), Յուրի Գրիգորյան (Գիշի), Արմո Առստամյան (Գիշի), Գուրգեն Շահրամանյան (Մարտունի), Գևորգ Սաղյան (Մարտունի), Սլավիկ Առուշանյան (Ասկերան), Ջամիլ Մարտիրոսյան (Նորագյուղ) և Իգոր Մուրադյան (Երևան): Իգոր Մուրադյանի կողմից հավաքատեղի էր ընտրվել Ջարեհ Մելիք-Շահնազարյանի տունը: Ութսունն անց այդ բռնցքամարտիկը իր ամբողջ կյանքը նվիրել էր հայրենի Արցախի ազատագրության պայքարին: Ջարեհ Մելիք-Շահնազարյանի բնակարանում պատվիրակությանն ընդունել են Բագրատ Ուլուբաբյանը և Ջորի Բալայանը, ինչպես և ՊԱՀ-ի մի հայրենասեր աշխատակից (Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարը, էջ 292): Վերոհիշյալ Ջամիլ Մարտիրոսյանը չի նշում Բագրատ Ուլուբաբյանի անունը, հիշատակում է միայն Իգոր Մուրադյանի և Սերո Խանգաղյանի անունները («ԼՂ Հանրապետություն», 31.01.1998):

փաստաթուղթ²¹: Պատվիրակությունը Մոսկվայում իմանում է, որ հունվարի 4-ին ստեղծվել էր ԽՄԿԿ Կենտկոմի ազիտացիայի և պրոպագանդայի ազգամիջյան հարցերի ենթաբաժին, որի ղեկավար էր նշանակվել մասնագիտությամբ պատմաբան Վյաչեսլավ Միխայլովը: Քանի որ նա այդ օրերին հիվանդ էր, ուստի նրա հետ հանդիպումը հետաձգվում է: Պատվիրակությանը հունվարի 8-ին ընդունում է ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ, ԽՄԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյի անդամ Պ. Դեմիչևը, որին և հանձնվում են համապատասխան փաստաթղթերն ու հանրագիրը²²: Վերջինիս հետ հանդիպում են պատվիրակության անդամներ՝ Վազգեն Բալայանն ու Արթուր Սկրտչյանը և քննարկում Լեռնային Ղարաբաղը Հայկական ԽՍՀ-ի հետ վերամիավորելու հարցը: Պ. Դեմիչևը պատասխանում է, թե իբր խորհրդային իշխանությունները մտահոգված են Լեռնային Ղարաբաղի հարցով, և, ըստ երևույթին, կստեղծվի Գերագույն խորհրդի հանձնաժողով՝ հարցը հանգամանորեն ուսումնասիրելու համար: Նա նաև նշել է, որ «խորհրդային կառավարությունը Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորելու պահանջը չի համարում ազգայնական, առավել ևս հակախորհրդային», և որ ինքը բոլոր միջոցները ձեռք կառնի հարցը բարձրացնող անձանց դեմ տեղական իշխանությունների անօրինական ձեռնարկումները խափանելու համար²³:

Հունվարի 11-ին պատվիրակությանը հաջողվում է հանդիպել Վ. Միխայլովի հետ, որին հանձնեցին տարված փաստաթղթերի կրկնօրինակները: Նա խոստացավ հարցն ուսումնասիրել և ամեն ինչի մասին զեկուցել Կենտկոմի բարձրատյաններին: Հունվարի 12-ին պատվիրակության անդամները, վերադառնալով Երևան, կրկին հանդիպեցին Ջարեհ Մելիք-Շահնազարյանի բնակարանում և հանրագումարի բերեցին Մոսկվայում կատարած իրենց աշխատանքները: Բաքվում արդեն գիտեին Մոսկվա մեկնած պատվիրակության մասին և վերին աստիճանի անհանգիստ էին: Ահա թե ինչու հունվարի 13-ին Արցախ վերադարձած պատվիրակության անդամներին կանչում էին կուսակցական մարմիններ և «գրույցներ» ունենում նրանց հետ²⁴:

Մոսկվայից վերադառնալուց հետո պատվիրակության անդամները քարոզչական լայն աշխատանք են ծավալում մարզում: Մարդկանց տեղյակ պահելով Մոսկվայում ունեցած իրենց հանդիպումների և կատարած աշխատանքների մասին՝ կոչ էին անում ելնել համաժողովրդական պայքարի: Հրապարակում էին տեղեկատվական թերթիկներ և բաժանում բնակչությանը: Պատվիրակության անդամ Սլավիկ Առուշանյանը պատմում է, որ Հայաստանի հետ վերամիավորվելու հռչակագիրը լայնորեն քննարկվում էր աշխատավորական կոլեկտիվների և հասարակության ներկայացուցիչների ժողովներում, որի գաղափարը տրվել էր Նորագյուղում տեղի ունեցած գաղտնի ժողովում²⁵:

Արցախից շարունակում էին հարյուրավոր նամակներ ու հեռագրեր ուղարկվել Մոսկվա և պահանջել Լեռնային Ղարաբաղը միավորել Հայաստանի հետ: Դեռևս 1988-ի հունվարի սկզբներին արցախցիների՝ Կրեմլին հասցեագրված մեծաթիվ նամակների մի ճամպուրկ Մոսկվա էին հասցրել Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի դասախոսներ Համլետ²⁶ և Լենա Գրիգորյաններն ու Նիկոլայ Ավագումյանը²⁷:

²⁵ Նույն տեղում, 13.02.1998:

²⁶ «Արցախի համալսարան», N 2-3, 1998: Համլետ Վաղարշակի Գրիգորյանը ծնվել է 1941թ. սեպտեմբերի 17-ին Լեռնային Ղարաբաղի Մարտունու շրջանի Գերիեր գյուղում, ուսուցչի ընտանիքում: Գյուղի միջնակարգն ավարտելուց հետո սովորել է Շուշիի մանկավարժական ուսումնարանում: Ապա որպես ուսուցիչ, աշխատել է Մարտունու շրջանի մի շարք դպրոցներում: 1961-ին զորակոչվել է խորհրդային բանակ: Ձորացրվելուց հետո ավարտել է Բաքվի Վ.Ի.Լենինի անվան մանկավարժական ինստիտուտի ֆիզմաթ ֆակուլտետը և աշխատել Ստեփանակերտի N1, հետո N5 հանրակրթական դպրոցներում, որտեղ դասավանդել է մաթեմատիկա: 1981-ին ատենախոսություն է պաշտպանել և ստացել մանկավարժական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան: Հետո աշխատանքի է անցել Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի մաթեմատիկայի ամբիոնում: Վերջին տարիներին աշխատել է ԼՂՀ կրթության և գիտության նախարար, ապա՝ Արցախի համալսարանի ռեկտոր: Արցախյան շարժման նվիրյալներից է:

²⁷ Նիկոլայ Արսենի Ավագումյանը ծնվել է 1932թ. Լեռնային Ղարաբաղի Մարտունու շրջանի Գիշի գյուղում՝ կոլտնտեսականի ընտանիքում: Տեղի միջնակարգը ավարտելուց հետո ընդունվել է Բաքվի Վ. Ի. Լենինի անվան մանկավարժական ինստիտուտի պատմության ֆակուլտետը, որը գերազանցությամբ ավարտել է 1954թ.: Նախ աշխատել է որպես մանկավարժ, ծառայել խորհրդային բանակում, իսկ զորացրվելուց հետո աշխատել Մարտունու շրջկոմում: Ապա աշխատանքի է տեղափոխվել Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտ: Ատենախոսության թեզը պաշտպանել է

²¹ «ԼՂ Հանրապետություն», 31.01.1998:

²² Նույն տեղում, 22.01.1998:

²³ Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարը, էջ 293:

²⁴ «ԼՂ Հանրապետություն», 31.01.1998:

Թե՛ Ստեփանակերտում և թե՛ մարզի շրջկենտրոններում շարունակում էին ընթանալ գաղտնի ժողովներ, հանդիպումներ, որտեղ որոշումներ էին ընդունում Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորելու կարևորության մասին: Ղարաբաղյան շարժման այդ փուլում առանձնապես ակտիվ էին գործում Ասկերանի կուսընկերության առաջին քարտուղար Վաչագան Գրիգորյանը²⁸ և մարզային ագրոարդի նախագահ Հենրիխ Պողոսյանը²⁹: Մարզի բնակչության զանգվածային ելույթները նախապատրաստելու համար 1988-ի հունվարի կեսերին Ասկերանի շրջանի Նորագյուղ գյուղում հրավիրվեց այդ շրջանի կուլտնտեսությունների և գյուղխորհուրդների 40 նախագահների մասնակցությամբ գաղտնի ժողով, որը եսկան

փիլիսոփայությունից: Ղարաբաղյան պայքարի ակտիվ մասնակից էր: Սահացել է 1992-ին:

²⁸ Վաչագան Սանթրուրի Գրիգորյանը ծնվել է 1935թ. հունվարի 10-ին Լեռնային Ղարաբաղի Մարտունու շրջանի Մամնա գյուղում: 1960թ. ավարտել է Երևանի անասնաբուժական-անասնաբուժական ինստիտուտը, ապա՝ ասպիրանտուրան: Աշխատել է Լեռնային Ղարաբաղի գյուղատնտեսական մարմիններում: 1973թ. նշանակվել է մարզմետաքսի պետ, 1976-ին՝ կուսակցության ԼՂ մարզկոմի հրահանգիչ, նույն տարում՝ Ստեփանակերտի խորհրդատեսիսիկոմի տնօրեն, 1977-ին՝ ԼՂԻՍ գյուղատնտեսության վարչության պետ: 1978թ. Ասկերանի շրջանի կազմավորումից հետո Վ. Գրիգորյանն ընտրվել է կուսակցության շրջկոմի առաջին քարտուղար: 1988-ին նշանակվել է մարզագործկոմի նախագահի առաջին տեղակալ: Նույն թվականի օգոստոսին ընտրվել է Մարտունու կուսընկերության առաջին քարտուղար: 1989թ. օգոստոսին տեղի ունեցած ԼՂԻՍ ազգաբնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարը նրան ընտրել է նախագահ: 1989թ. ընտրվել է ԽՍՀՄ ԳԽ պատգամավոր: 1991-ի հունվարից ԽՍՀՄ ԳԽ անդամ էր: Սահացել է 1991թ. ապրիլի 27-ին: Վ. Գրիգորյանն իր ողջ կյանքը նվիրել է հարազատ Արցախին:

²⁹ Հենրիխ Անդրեի Պողոսյանը ծնվել է 1930թ. հուլիսի 28-ին Ստեփանակերտ քաղաքում: Միջնակարգ դպրոցն ավարտելուց հետո, 1950թ. ընդունվել է Մոսկվայի գյուղատնտեսության մեքենայացման և էլեկտրիֆիկացման ինստիտուտ, որն ավարտելուց հետո վերադարձել է հայրենի երկրամաս: Իր մասնագիտությամբ աշխատել է մի շարք պաշտոններում: Արդեն 1985-ին ԼՂ մարզխորհրդի նախագահի առաջին տեղակալն էր: 1988-ի փետրվարի 23-ին ընտրվել է ԼՂԻՍ մարզկոմի առաջին քարտուղար: Նա մեծ հեղինակության հասավ 1988թ. հուլիսի 18-ին ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության նիստում ունեցած իր ելույթով: 1989թ. Ղարաբաղից ընտրվել է ԽՍՀՄ ԳԽ պատգամավոր: Սահացել է 2000թ. հունվարին Մոսկվայում: Հ. Պողոսյանը արցախյան պայքարի նվիրյալներից էր:

դեր խաղաց արցախահայության շարժումն առաջ տանելու գործում: Այստեղ էլ հստակեցվեց, որ «Ղարաբաղը պատրաստ է կազմակերպված ելույթի»: Դա ոգևորեց շատերին և խթանեց պայքարի հետագա ծավալումը³⁰:

³⁰ «Հայոց աշխարհ», 24.01.1998: «Արցախի համալսարան», ք. 2-3, 1998: «Հայրենյաց պաշտպան», Ստեփանակերտ, ք. 22, 2003: Ստեփանակերտի համալսարանի դասախոս Լեռնա Գրիգորյանը այդ ժողովն անվանել է «Շարժման մեկնակետ», և որ «Արցախը մայր Հայաստանի հետ վերամիավորվելու մասին հռչակագիրը... մշակվել և ընդունվել է Ասկերանի շրջանի Նորագյուղ գյուղում կայացած գաղտնի հավաքում շարժման նախապատրաստ Իգոր Մուրադյանի նախաձեռնությամբ» («Արցախյան համալսարան», ք. 2-3, 1998): Նա հետագայում իր այդ հուշերի մեջ կատարելով լրացումներ գրել է. «Արցախը Մայր Հայաստանի հետ ստորագրությունները մասին հռչակագիրը, որի տակ հետագայում իրենց ստորագրությունները պիտի դնեին ավելի քան 80 հազար արցախցիներ, մշակվել և ընդունվել է Ասկերանի շրջանի ակտիվիստների՝ Նորագյուղում կայացած գաղտնի հավաքում, շարժման նախապատրաստ Իգոր Մուրադյանի մասնակցությամբ...» («Հայրենյաց պաշտպան», ք. 22, 2003): Ստացվում է հակասություն. Արցախում ստորագրահավաքը տեղի է ունեցել 1987թ. ամռանը և աշնանը, որը Մոսկվա է տարվել նույն թվականի նոյեմբերի վերջին, մինչդեռ Նորագյուղի գաղտնի ժողովը տեղի է ունեցել 1988-ի հունվարի կեսերին, որտեղ և մշակվել է հռչակագիրը: Տիկին Լեռնան այստեղ ինչ-որ բան չփոթում է: Նրա ամուսինը՝ Կոմիտաս Դանիելյանը, որն այդ ժամանակ Ասկերանի շրջանային «Կարմիր դրոշ» թերթի խմբագիրն էր, գրել է. «ԼՂԻՍ մայր Հայաստանին վերամիավորելու մասին հռչակագիրը, որի տակ իրենց ստորագրություններն են դրել ավելի քան 80 հազար արցախցիներ կամ՝ մարզի բոլոր չափահաս հայ բնակիչները, մշակվել և ընդունվել է հենց Ասկերանում՝ շրջանի ակտիվիստների Նորագյուղում կազմակերպված գաղտնի ժողովում՝ Ի. Մուրադյանի մասնակցությամբ: Ի դեպ, վերջինիս հորդորով հիշյալ հռչակագիրը՝ իբրև առաջին նամակ, աննշան փոփոխությամբ Կրեմլ է ուղարկվել Արցախի մի խումբ ստեղծագործող մտավորականների ստորագրությամբ» (Դանիելյան Կ., Արցախը չսանձված մտուց, էջ 28): Ինչպես տեսնում եք, նույն սխալը կատարում է նաև ամուսինը: Վարդան Հակոբյանը, Հրաչիկ Բեգլարյանը և ուրիշներ վկայում են, որ այդ «ստեղծագործող մտավորականների ստորագրությամբ» նամակը մշակվել և Մոսկվա է ուղարկվել 1988թ. հունվարի սկզբին, այսինքն՝ Նորագյուղում մշակված հռչակագրից 10-15 օր առաջ: Ինչպե՞ս կարող էր այդ հռչակագիրը Կրեմլ ուղարկվել «իբրև առաջին նամակ»: («Ազատ Արցախ», 16.01.2003: Հրաչիկ Բեգլարյան, Արցախ-Նամե, Ստեփանակերտ, 2000, էջ 4):

2. 1988թ. ՓԵՏՐՎԱՐԻ 20-Ի ՄԱՐԶԻՌՐՎՐԳԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

Սկսված ազատագրական պայքարի ալիքն ընդգրկեց ամբողջ Արցախը: Օր օրի ավելանում էր շարժման կողմնակիցների թիվը: Արցախցիները սպասում էին բաղձալի լուրի, սակայն Մոսկվան շարունակում էր համառորեն լռել: Այսպիսի վիճակում արցախցիները ստիպված էին Մոսկվա ուղարկել նոր պատվիրակություն¹: Այն երևանից Մոսկվա մեկնեց փետրվարի 8-ին: Պատվիրակության անդամ, բանաստեղծ Յրաչյա Բեգլարյանը հետագայում նշել է, որ պատվիրակությունն իր հետ Մոսկվա էր տարել Մ. Գորբաչովին ուղղված նամակ, որտեղ մանրամասն նկարագրվում էր արցախահայությանը վիճակված տխուր ճակատագիրը Ադրբեջանի կազմում ապրելու տարիներին և խնդրվել է նրան ընդառաջել արցախահայության պահանջներին՝ Արցախը վերամիավորել մայր Հայաստանի հետ: Այդ նամակի տակ ստորագրել էին 17 մտավորականներ, որոնցից Մաքսիմ Հովհաննիսյանը և Գուրգեն Գաբրիելյանը ստորագրել էին նաև դեռևս 1967թ. Մոսկվա ուղարկված համանման բովանդակությամբ նամակում, որի համար ենթարկվել էին հալածանքների²: Պատվիրակությանը փետրվարի 10-ին ընդունեց խՍՀՄ Կենտկոմի ազգային հարաբերությունների արդեն սեկտորի վարիչ դարձած Վ. Միխայլովը, որը հուսադրեց նրանց: Հայաստանի անվտանգության կոմիտեի մի զեկուցագրից երևում է, որ Արցախի պատվիրակությանը և նրանց համախոհներին Մոսկվայում «հասկացրել են, որ պետք է նախ դիմել մարզային խորհրդին և կարողանալ որոշում ընդունել տալ ԼՂԻՍ-ը Հայաստանին միավորելու մասին և այն ուղարկել ըստ ատյանների...»³: Այդ փաստաթղթից

¹ Պատվիրակության կազմը. գրողներ Վարդան Հակոբյան (ղեկավար), Յրաչյա Բեգլարյան, Գուրգեն Գաբրիելյան, դերասաններ Ժաննա Գալստյան, Բենիկ Օվչյան, երաժիշտ Էդուարդ Ղազարյան, քանդակագործ Արմեն Հակոբյան, Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս Գոհարիկ Սարինյան և երևանից դերասան Վաչե Սարուխանյան:

² «ԼՂ Հանրապետություն», 23.07.1996:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 11, ք. 83: «ԼՂ Հանրապետություն», 14.02.1998: «Հայաստանի Հանրապետություն», 3.03.2000:

կարելի է ենթադրել, որ հենց Մոսկվան է արցախցիներին առաջինը հուշել իրավիճակը ԼՂԻՍ մարզխորհրդի նստաշրջան և որոշում ընդունել մարզը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից դուրս բերելու և Հայկական ԽՍՀ-ին վերամիավորելու վերաբերյալ: Այդ օրերին Ղարաբաղից Մոսկվա է տարվել համախոսականների մի մեծ կապոց և հանձնվել խՍՀՄ Կենտկոմին ու խՍՀՄ Գերագույն խորհրդին: Սակայն ոչ մի պատասխան: Պատվիրակության անդամ Գուրգեն Գաբրիելյանը հետո կասի. «Լավ է՝ մեր ժողովուրդը շուտ սթափվեց և ցույցերից հետո բռնեց բացահայտ զինված պայքարի ուղին: Եվ հաղթեց»⁴: Իսկ պատվիրակության մեկ այլ անդամ Ժաննա Գալստյանը ասաց. «Մեր՝ մտավորականներիս Մոսկվա կատարած առաքելությունը ես որակում եմ որպես ուժանակ այն մեծ պայքարին, որը տեղի ունեցավ նրան հաջորդող տարիներին»⁵:

Արցախահայության այդ երրորդ պատվիրակությունը Մոսկվայից վերադարձավ փետրվարի 17-ին⁶: Մինչ վերադարձը պատվիրակությունը փորձել էր հանդիպել այդ օրերին Մոսկվայում գտնվող Հայկոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանի հետ, սակայն վերջինս հրաժարվել է: Երևանի «Զվարթնոց» օդանավակայանում պատվիրակությանը դիմավորեց մոտ 50 հոգուց բաղկացած մի խումբ՝ Իգոր Սուրադյանի զլխավորությամբ: Հենց օդանավակայանում տեղի ունեցած միտինգում Վաչե Սարուխանյանը և Գուրգեն Գաբրիելյանը, պատմելով մոսկովյան հանդիպումների մասին, կոչ արեցին «միավո-

⁴ «ԼՂ Հանրապետություն», 23.07.1996:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Արցախահայության ազատագրական պայքարի ակտիվ մասնակից Սերգեյ Խաչատրյանը իր հուշագրքում նշում է, որ պատվիրակությունը Մոսկվայից վերադարձել է փետրվարի 14-ին և այդ օրը «շրջադարձային դարձավ արցախյան շարժման համար»: Նույնիսկ պնդում է, թե այդ նույն երեկոյան ժամը 5-ին նրանք կանգնած էին Լենինի արձանի տրիբունայում (Խաչատրյան Ս., Վաստակած պատիվ, էջ 232-233): Դա ծիշտ չէ: ԳԳ պետանվտանգության կոմիտեի նախագահ Մ. Յուզբաշյանի 1988թ. փետրվարի 18-ին Հայկոմկուսի Կենտկոմ ուղարկած տեղեկագրում նշված է, որ Ղարաբաղից գնացած պատվիրակությունը Մոսկվայում մնացել է փետրվարի 8-17-ը (ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 11, ք. 83): Այդ նույն օրը Հայկոմկուսի Կենտկոմ ուղարկված երկրորդ զեկուցագրում ասված է, որ պատվիրակությունը երևան է վերադարձել փետրվարի 17-ին և նույն օրն էլ մեկնել Ստեփանակերտ (Նույն տեղում, ք. 86):

րել բոլոր ուժերը և հասնել հարցի դրական լուծմանը»⁷: Պատվիրակությունը նույն օրը օդանավով վերադարձավ Ստեփանակերտ: Իսկ քաղաքն արդեն եռում էր: Լենինի անվան հրապարակում նրանց սպասում էր հանրահավաքի եկած մի քանի տասնյակ հազար մարդ: Իզոր Սուրադյանը հեռախոսով իր համախոհներին պատվիրել էր «արժանավայել դիմավորել պատվիրակության անդամներին»⁸: Պատվիրակության անդամները, հաշվետվություն տալով հանրահավաքի մասնակիցներին, կոչ էին անում լինել անզիջում և երբեք չնահանջել պայքարից:

Մինչ պատվիրակությունը գտնվում էր Մոսկվայում, ի՞նչ էր տեղի ունեցել Արցախում: 1988-ի փետրվարի սկզբից շարժումը գլխավորում էին Արկադի Մանուչարովը⁹, Ռոբերտ Քոչարյանը¹⁰, Համլետ Գրիգորյանը, Ռազմիկ Պետրոսյանը, Մաքսիմ Միրզոյանը, Վասիլի Աթաջանյանը, Սուրադ Պետրոսյանը¹¹, Արկադի

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 11, ք. 85:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Արկադի Մանվելի Մանուչարովը Արցախը Հայաստանի հետ վերամիավորելու վերաբերյալ 1965թ. հունիսին կազմված և Մոսկվա ուղարկված նամակի 13 հեղինակներից մեկն էր: Նա Արցախից արտաքսվել էր 1965-ին և այնտեղ էր վերադարձել 1977թ. ու նշանակվել Ստեփանակերտի շինարարների կոմբինատի տնօրեն:

¹⁰ Ռոբերտ Սեդրակի Քոչարյանը ծնվել է 1954թ. օգոստոսի 31-ին: Միջնակարգ կրթություն է ստացել Ստեփանակերտում: Ապա ծառայել է խորհրդային բանակում: 1982-ին գերազանցությամբ ավարտել է Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի էլեկտրատեխնիկական ֆակուլտետը: 1980թ-ից տարբեր պաշտոններ է զբաղեցրել Լեռնային Ղարաբաղի կոմերտակազմի և կուսակցական մարմիններում:

Նա 1989 և 1990թթ. ընտրվել է Հայաստանի Գերագույն խորհրդի ժողովրդական պատգամավոր: 1991թ. ընտրվել է ԼՂՀ առաջին գումարման Գերագույն խորհրդի ժողովրդական պատգամավոր: 1988-ի փետրվարից Արցախյան շարժման քաղաքական առաջնորդներից է: 1992թ. օգոստոսին ստանձնել է ԼՂՀ պաշտպանության պետական կոմիտեի նախագահի և ԼՂՀ վարչապետի պաշտոնները: 1994թ. դեկտեմբերի 24-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի որոշմամբ, իսկ 1996թ. նոյեմբերին՝ համաժողովրդական ընտրություններով Ռոբերտ Քոչարյանը ընտրվել է ԼՂՀ նախագահ: 1997թ. մարտից Հայաստանի Հանրապետության վարչապետն էր, իսկ 1998 և 2003թթ. ընտրվել է ՀՀ նախագահ:

¹¹ Սուրադ Ազատի Պետրոսյանը ծնվել է 1946թ. Արցախի Շոշ գյուղում: Ունի թերի բարձրագույն փիլիսոփայական կրթություն: 1966թ. ձերբակալվել է Երևանում պետհամալսարանից զենքի առևանգման ժամանակ և 1967-ին դատապարտվել 10 տարվա ազատազրկման: 1977-ին ազատվելուց հետո վերադարձել է Ղարաբաղ: 1988թ. օգոստոսից մինչև 1 91թ. եղել է «Ղարա-

Կարապետյանը»¹², Ռուխս Աղաջանյանը և ուրիշներ: Նրանց կոչերով մարզի բոլոր ձեռնարկություններում, կոլտնտեսություններում, ուսումնական հաստատություններում և մշակույթի օջախներում տեղի էին ունենում ժողովներ, կուսակցական և կոմերտական կազմակերպությունների նիստեր, գյուղական, ավանային, քաղաքային և շրջանային խորհուրդների նստաշրջաններ, որտեղ քննարկվում էին Արցախ-Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորելու հարցը: Այն ժամանակ Ստեփանակերտի էլեկտրատեխնիկական գործարանի տնօրեն Բորիս Առուշանյանը¹³ հետագայում պնդել է, որ 1988-ի փետրվարյան այդ օրերին առաջին ժողովը տեղի է ունեցել իր տնօրինած գործարանում փետրվարի 8-ին: Այդ ժողովում ընդունվել է Արցախը Հայաստանի հետ միավորելու մասին հռչակագիր, որը, ըստ հեղինակի, «մեծ իրարանցում է բարձրացրել մարզի ղեկավարության շրջանում»: Իսկ փետրվարի 10-ից սկսած՝ համանման ժողովներ են տեղի ունեցել քաղաքի մի շարք հիմնարկ-ձեռնարկություններում¹⁴: Դրանցից էր գյուղմեքենաների գործարանը, որտեղ ընդհատակյա աշխատանքներ էին տարվում 1987 թ-ից: Արտադրամասի պետ Միքայել Ղայանյանը, կապիտալ շինարարության բաժնի պետ Վլադիմիր Աղասարյանը, հաճախակի գործարան զնացող «Դաշնակ Ազոն» և ուրիշներ բանվորներին հասկացնում էին Արցախը Հայաստանի հետ միավորելու անհրաժեշտությունը և կոչ անում հանդես գալ միասին ու ետ չմնալ ընդհանուր պայքարից: Եվ երբ հունվարին պետք է

բաղ» կոմիտեի ներկայացուցիչը Լեռնային Ղարաբաղում: 1991թ. նշանակվել է ինքնապաշտպանական ուժերի գլխավոր հրամանատարի առաջին տեղակալ: Նույն թվականին ընտրվել է Գերագույն խորհրդի պատգամավոր: 1992-1993թթ. եղել է ԼՂՀ պարետը: 1994թ. նշանակվել է ԼՂՀ պաշտպանության բանակի գլխավոր հրամանատարի տեղակալ:

¹² Արկադի Կարապետյանը («Դաշնակ Ազոն») ազգային-ազատագրական շարժման նշանավոր դեմքերից է: Նա հանդիսացել է Ղարաբաղում ընդհատակյա շարժման կազմակերպիչը և ինքնապաշտպանական ուժերի առաջին հրամանատարը:

¹³ Բորիս Առուշանյանը ծնվել է 1948թ. Սսկերանի շրջանի Ռեվ գյուղում: Ավարտել է Ստեփանակերտի N2 դպրոցը, ապա՝ Մոսկվայի էներգետիկայի ինստիտուտը: 1972 թվականից աշխատել է Ստեփանակերտի էլեկտրատեխնիկական գործարանում, 1987թ-ից՝ տնօրեն: 1991թ. դեկտեմբերի 28-ին ընտրվել է ԼՂՀ ժողովրդական պատգամավոր, իսկ 1992թ. փետրվարին նշանակվել է ԼՂՀ նախարարների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ:

¹⁴ «Ազատ Արցախ», 19.03.2002:

տեղի ունենար արհմիության ընդհանուր ժողով, Միքայել Ղարամյանի առաջարկությամբ օրակարգի հարց դարձավ Արցախը Հայաստանի հետ միավորելու հարցը, և միաձայն որոշեցին պաշտպանել այդ պահանջը: Հետո գործարանի աշխատողները հրապարակում հիմնական տեղ ունեին և 5-մետրանոց ցուցա-տախտակ¹⁵:

Ադրբեջանի ՊԱԿ-ը և ներքին գործերի նախարարությունը հանձնարարություն ունեին ամեն կերպ կանխել սկսված ժողովրդական պայքարը, չեզոքացնել շարժման առաջնորդներին և ակտիվիստներին: Սակայն փետրվարի 10-ին քաղաքի մի խումբ երիտասարդներ համարձակորեն շրջում էին Ստեփանակերտի փողոցներով վանկարկելով՝ «ԼՂԻՄ-Հայաստանի միացում»¹⁶:

Վահան Հարությունյանը պատմում է, որ փետրվարի 11-ին Ադրբեջանի կոմկուսի ԼՂԻՄ մարզկոմի առաջին քարտուղար Բորիս Կերկովը մարզկոմի աշխատակիցներին հայտնել է, թե Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմից հաղորդել են, որ ԼՂԻՄ-ը չի տրվի Հայկական ԽՍՀ-ին, և այդ հարցը չի քննարկվի ԽՍՀԿ Կենտկոմում ու ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդում¹⁷: Այդ լուրը արագորեն տարածվել էր Ստեփանակերտում, և տեղ-տեղ տարե-րայնորեն հավաքվում էին մարդիկ ու հայտնում իրենց դժգո-հությունը: Նույն օրը Ստեփանակերտում տարածվել էին թու-ցիկներ և բաց նամակ, որոնցում կոչ էր արվում մարզը դուրս բերել Ադրբեջանի կազմից և միացնել Հայաստանին: Քաղաքի դպրոցականներն ու ինստիտուտի ուսանողները դիմել էին դասադուլի¹⁸: Փետրվարի 12-ին Ստեփանակերտում տեղի էին ունեցել նոր հուզումներ: Այդ նույն օրը հրավիրվել էր մարզի կուսակցական-տնտեսական ակտիվի նիստ, որին մասնակցեցին մարզկոմի առաջին քարտուղար Բ. Կերկովը, Ստեփանակերտ ժամանած Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի երկրորդ քարտուղար Վ. Կոնովալովը, բաժնի վարիչ Մ. Ասադովը, ԽՍՀԿ Կենտկոմի ապարատի աշխատակից Գ. Սեպտան և այլ պաշտոնյաներ: Նրանք Ղարաբաղ էին եկել Արցախի և Հայաստանի վերամիա-

¹⁵ «ԼՂ Հանրապետություն», 15.01.1998:

¹⁶ Օհանջանյան Փ., Ղարաբաղի ազատագրական պատերազմը, էջ 9:

¹⁷ Арутюнян В. Б., *Նշվ. աշխ.*, մաս 1, էջ 33:

¹⁸ Золян С., Мирзоян Г., *Нагорный Карабах и вокруг него. Глазами независимых наблюдателей. Сборник документов, Ер., 1991, с. 7 (այսուհետև՝ Нагорный Карабах и вокруг него...)*.

վորման պահանջը դատապարտող որոշումներ կորզելու մարզի կուսակցական ու պետական մարմիններից ու ամեն կերպ փակելու արցախահայության ինքնորոշման ճանապարհը: Բացե-լով ակտիվի նիստը՝ Ստեփանակերտի քաղկոմի առաջին քար-տուղար Զ. Մովսիսյանը հայտարարում է, թե վերջերս մի խումբ ծայրահեղականներ, հաշվի չառնելով ժողովրդի կարծիքը, Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու ստորագրություններ են հավաքում¹⁹: Այնուհետև ելույթ ունեցան Բ. Կերկովն ու Վ. Կոն-ովալովը: Թե՛ նրանց և թե՛ մյուսների ելույթները հեռախոսներով հաղորդվում էին երևան՝ Իզոր Մուրադյանին, և Մոսկվա՝ Ար-ցախի պատվիրակությանը²⁰: Բաքվից եկած էմիսարների դիրքո-րոշումը պաշտպանում է Ստեփանակերտի կահույքի ֆաբրիկայի արհկոմի նախագահ Ա. Շահրամանյանը: Ամբիոն բարձրանալով՝ N2718 ավտոշարասյան պետ Մաքսիմ Միրզոյանը դիմում է Կոնովալովին. «Դուք, հարգելի՛ Կոնովալով, մեզ բոլորիս անվա-նեցիք էքստրեմիստներ: Մխավում եք: Մեր հայրերը կռվել և հասել են մինչև Ռայխստագ և նրա պատերի վրա թողել իրենց անունները... Դուք վիրավորում եք մեզ բոլորիս: Փոխանակ խորքով քննարկելու մարզի նկատմամբ տարվող Ադրբեջանի անմարդկային քաղաքականության պատճառները, թեթև մի հայտարարությամբ ուզում եք փակել հարցը: Այն կացությունը, որ ստեղծվել է Ղարաբաղում, մեկ օրվա, մեկ տարվա գործ չէ, դա հետևողական կուրս է: Հերթով փոխվում են Ադրբեջանի ղեկա-վարները, սակայն կուրսը մնում է անփոփոխ: Այսօր այդ կուրսի ջահակիրը Ղարաբաղում մարզկոմի առաջին քարտուղար Բորիս Կերկովն է»²¹: Այս ելույթ է ունենում քաղաքի թեթև արդյու-նաբերության ձեռնարկություններից մեկի տնօրեն Վլադիկ Սարգսյանը և դատապարտում շարժման դեմ ուղղված Ադրբե-ջանի իշխանությունների զործողությունները: Այդքանից հետո քաղկոմի առաջին քարտուղար Զավեն Մովսիսյանը քաջություն է ունենում վերջում հայտարարել, թե ինքը միանում է ժողովրդին: Կազմվում է մարզկոմի պատասխանատու 20 աշխատակիցների ստորագրությամբ հեռագիր և փետրվարի 16-ին ուղարկվում Մոսկվա: Այնտեղ ասված է. «ԼՂԻՄ կուսակցության մարզկոմի ապարատի աշխատողները լրջորեն անհանգստացած են մար-

¹⁹ «Երիցի լույս», Ստեփանակերտ, N3-4, 2000:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Նույն տեղում:

զում ստեղծված արտակարգ լարված իրավիճակից, որը լեցուն է վտանգավոր հետևանքներով: Համառորեն պահանջում ենք խՄԿԿ Կենտկոմի հանձնաժողովի ժամանումը»²²:

Այսպիսով՝ Ղարաբաղյան շարժման մասնակիցները Ստեփանակերտի ակտիվի նիստում առաջին անգամ բացահայտ ներկայացնում են Սոսկվա-Բաբու հակահայկական, հակաարցախյան դիրքորոշումը և վճռականորեն պահանջում մարզը դուրս բերել Ադրբեջանի կազմից ու վերամիավորել Հայաստանի հետ: Այդ մասին անմիջապես իմանում են մարզի բոլոր բնակավայրերում, ինչը ավելի է ոգևորում բնակչությանը: Հարկավոր էր դիմել ավելի լայն ու բացահայտ գործողությունների: Արկաղի Կարապետյանը պատմում է, որ ծրագրվել էր փետրվարի 15-ին Ստեփանակերտում անցկացնել առաջին հանրահավաքը, որին պետք է մասնակցեր մոտ երեք հազար մարդ: Հանրահավաքի ցուցապաստառները և պահվում էին Ասկերանի կոմերիտըջկոմի աշխատակից՝ բաղաբեցի Կարեն Արզումանյանի տանը: Սակայն հանգամանքները ստիպեցին հանրահավաքը հրավիրել երկու օր շուտ՝ փետրվարի 13-ին: Բաքվից եկած էմիսարները ճնշումներ էին գործադրում մարզի կուսակցական և պետական մարմինների աշխատակիցների վրա: Վ. Կոնովալովը որոշել էր փետրվարի 13-ին զումարել կուսմարզկոմի բյուրոյի ընդլայնված նիստ և ստիպել որոշում ընդունել՝ հրաժարվել մարզը Հայաստանի հետ վերամիավորելու պահանջից: Անհրաժեշտ էր ցուցադրել ժողովրդի միասնական պահանջը: Ս. Կարապետյանը առավուտ շուտ Ասկերանի ճանապարհին հանդիպում է շրջանային կուսկոմիտեի քաղլուսբաժնի վարիչ Սլավիկ Առուշանյանին, որը հայտնում է, թե Ստեփանակերտում տեղի ունենալիք հանրահավաքը կայանալու է այդ նույն օրը՝ ժամը 11-ին, որին կմասնակցի մոտ 400 հոգի: Արկաղի Կարապետյանը դժվարությամբ է համաձայնվում Ս. Առուշանյանի հետ: Անհրաժեշտ էր գործել արագ, լինել բոլոր ձեռնարկություններում և ուսումնական հաստատություններում ու բոլորին կոչ անել դուրս գալ հրապարակ: Հիմնարկ-ձեռնարկությունների աշխատողները, բարձր դասարանների աշակերտներն ու ուսանողները պետք է հրապարակ մտնեին ցուցապաստառներով: Առաջինը պետք է հրապարակ մտնեին գյուղատնտեսական տեխնիկոմի ուսանողները՝ տանելով ցուցապաստառները: Քաղաքի «Պյատաչոկի» մոտ նրանց

²² *Նույն տեղում:*

միանում են ասկերանցիները: Ցուցարարներին ընդառաջ գալով՝ քաղկոմի առաջին քարտուղար Ջավեն Սովսիսյանը և ներքին գործերի մարզային վարչության պետ Արմեն Իսազուլովը փորձում են համոզել նրանց հրաժարվել հրապարակ մտնելուց: Սակայն իզուր. ցուցարարները մտնում են Լենինի անվան հրապարակ²³:

Հիմա լսենք Սլավիկ Առուշանյանին. փետրվարի 12-ի երեկոյան Ստեփանակերտի ավտոտրանսպորտային ձեռնարկության արհկոմի նախագահ Վլադիմիր Մելքունյանը Ասկերան է տանում իրենց կոլեկտիվի ժողովի որոշումը, որտեղ պաշտպանվում էր Նորագյուղի հռչակագիրը: Այստեղ էլ քննարկվում է հաջորդ օրը Ստեփանակերտի հրապարակում ցույց կազմակերպելու հարցը: Վ. Մելքունյանը խոստանում է՝ փետրվարի 13-ին՝ ժամը 11-ին, իրենց կոլեկտիվը կլինի հրապարակում: Այդ մասին իբր անմիջապես տեղյակ է պահվել Արկաղի Կարապետյանին, չնայած վերջինս պնդում է, որ այդ մասին իմացել է փետրվարի 13-ի առավոտյան: Ինչևիցե. փետրվարի 13-ին՝ ժամը 11-ն անց 10 րոպեին, Լենինի անվան հրապարակը մարդկանցով լեցուն էր: Կարգախոսները և նույնիսկ Լենինի նկարը բարձր պահում էին մանկավարժական ինստիտուտի և գյուղատնտեսական տեխնիկոմի ուսանողները²⁴: Մանկավարժական ինստիտուտի դասախոս Գրիգոր Աֆանասյանը պատմում է, որ երբ ուսանողները ինստիտուտից շարժվում էին դեպի հրապարակ, ակամայից միացել է նրանց՝ իրեն պատասխանատու համարելով նրանց ճակատագրի համար: Հրապարակում մի պահ ստեղծվել էր անհասկանալի վիճակ. հազարավոր մարդիկ հավաքվել էին և չգիտեին ինչ անել: Եվ ահա ամբիոն է բարձրանում Գրիգորի Աֆանասյանը և դիմելով ժողովրդին՝ բացատրում այդտեղ հավաքվելու նպատակը²⁵: Ապա ամբիոն են բարձրանում և ելույթ ունենում խոհարարուհի Արաքսյա Հայրապետյանը, Արկաղի Կարապետյանը, Սլավիկ Առուշանյանը և ուրիշներ: Նրանք իրենց ելույթներում ներկայացնում են Ադրբեջանի իշխանությունների հակահայկական քաղաքականությունը և կոչ անում մարզը դուրս բերել Ադրբեջանի կազմից ու վերամիավորել Հայաստանի հետ: Հանրահավաքում նաև կոչեր հնչեցին պաշտպանել հրապարա-

²³ «ԼՂ Հանրապետություն», 12.02.1998:

²⁴ *Նույն տեղում*, 13.02.1998:

²⁵ *Նույն տեղում:*

կայնությունը, ամրապնդել ժողովուրդների բարեկամությունը, ճիշտ իրագործել ազգային քաղաքականությունը և սատար կանգնել գորբաչովյան վերակառուցմանը²⁶:

Հանրահավաքը շարունակվեց մինչև ժամը 13-ը: Հավաքվել էր մոտ 7000 մարդ, չնայած կենտրոնական հեռուստաալիքը օգտագործել է 500 թիվը: Ականատեսները պատմում են, որ ամբողջ ցույցի ընթացքում Բ. Կևորկովն ու բաքվեցի իր «հյուրերը» մարզկոմի շենքի պատուհաններից դիտում էին հանրահավաքը:

Այսպիսով՝ ընդհատակից դուրս եկավ շարժումը և ընդունեց համազգային բնույթ: Այն բռունցքվեց հանուն ազգի փրկության՝ ապավեն ունենալով հայ ժողովրդի նախնիների հզոր ու անընկճելի ոգին:

Ադրբեջանի իշխանությունները շփոթության մեջ էին: Այդ նույն օրը Ստեփանակերտ էին ժամանել նոր էմիսարներ՝ Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի քարտուղարներ Թ. Օրուջևը, Ռ. Մեհտիևը, ներքին գործերի նախարարի տեղակալ Ռ. Մամեդովը և ուրիշներ: Նրանք բացեիքաց հայտարարեցին, թե Մոսկվան մտադիր չէ ազգային հարց քննարկել, հետևապես արցախցիների պահանջն անիմաստ է: Այդ նույն երեկոյան Բ. Կևորկովն իր մոտ է կանչում Արկադի Կարապետյանին և նրան սթափության կոչում: Սակայն ստանում է կտրուկ մերժում²⁷:

Շարժման ակտիվիստների կոչով փետրվարի 12-13-ը հանրահավաքներ և ցույցեր էին տեղի ունենում նաև մարզի շրջկենտրոններում ու գյուղերում: Փետրվարի 13-ին Մարտակերտում տեղի ունեցած հանրահավաքում նրա կազմակերպիչ Ներսես Օհանջանյանը հայտարարում է. «Ո՛չ մի շղթա, ո՛չ մի արգելք չի կարող մեզ ետ պահել մեր ճանապարհից: Ժողովուրդն է իր ճակատագրի տերը»: Այդ օրը Մարտակերտի շրջգործկոմի շենքի վրա բարձրանում է հորհրդային Հայաստանի դրոշը²⁸:

Կուսակցական-տնտեսական ակտիվի շրջանային հավաքները, որոնք հրավիրվեցին այդ օրերին, պաշտպանեցին արցախցիների պահանջը՝ ԼՂԻՄ-ը վերամիավորել Հայկական ԽՍՀ-ին: Իշխանությունները փորձեցին ժողովներ հրավիրել և անցկացնել իրենց տեսակետը, սակայն այդ փորձերը ձախողվեցին, քանի որ

²⁶ Арутюнян В. Б., *Աշխ. աշխ.*, էջ 34: Бабонов И., Воеводский К., *Карабахский кризис*, с. 6:

²⁷ «ԼՂ Հանրապետություն», 12.02.1998:

²⁸ Նույն տեղում, 31.03.1998:

մարդիկ այլևս չէին ցանկանում դատարկ ճառեր լսել: Ստեփանակերտի այն ժամանակ քաղկոմի երկրորդ քարտուղար Հասմիկ Միքայելյանը պատմում է. «Առաջին ցույցից հետո, որը ղեկավարների մեծ մասին հանկարծակիի բերեց, սկսվեց կրիտիկական վիճակից ելքի որոնումը: Ամբողջ օրը շշպումներ ու քարոզներ էին տեղում, իսկ ուշ երեկոյան Կևորկովի և այլ անձանց շուրթերից անսքող սպառնալիքներ լսվեցին՝ եթե վաղը հուզումները կրկնվեցին, հետևանքները կանխատեսել անհնար կլինի: Նույնիսկ ակնկալվում էր «հարյուր հազար ֆանատիկներ» կարող են քաղաք ներխուժել և այլն: Ի՞նչ անել: Գիշերը քաղկոմ կանչեցինք շուրջ 750 հոգու՝ սկսած գլխավոր դիրեկտորներից մինչև տնային կոմիտեների նախագահները: Մյուսների թվում ես ինքս էլ բնակարանից բնակարան էի գնում:

Իսկ առավոտյան մոտավորապես ժամը 4-ին, ձեռ ու ոտից ընկած, բեզարած, նյարդայնացած, մենք կոլեկտիվ հեռագիր տվեցինք Մոսկվա: Ի՞նչ հեռագիր: Այն մասին, որ Ստեփանակերտին քաղաքական սպանդ է սպառնում: Այդ խառնաշփոթ գիշերը միայն խթանեց լարվածությունը: Կոնֆլիկտի սեղմված զսպանակը սկսել էր սրընթաց կերպով շտկվել...»²⁹:

Ադրբեջանը օր օրի դառնում էր անսանձ ու զազազած: Փետրվարի 14-ին Ստեփանակերտ տեղափոխվեց տանկային մի շարասյուն: Հաջորդ երկու-երեք օրերին ավելի մեծ թվով զինվորներ կուտակվեցին քաղաքում³⁰: Փետրվարի 15-ին Բորիս Կևորկովը հանդիպում է շարժման ակտիվիստների հետ և նրանց ընթերցում մի փաստաթուղթ, որը իբր ստացվել էր Մոսկվայից, որտեղ «Ղարաբաղյան շարժման առաջնորդները ճանաչվում են որպես էքստրեմիստներ և պետք է խստորեն պատժվեն»: Շարժումը գլխավորելու համար կազմվում է «էքստրեմիստների» ցուցակ՝ 27 հոգուց բաղկացած, որոնց նկատմամբ կիրառվում են տարբեր բնույթի պատիժներ³¹: Փետրվարի 14-ին ելույթ ունենալով ԼՂԻՄ մարզկոմի բյուրոյում՝ Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի բաժնի վարիչ Մ. Ասադովը սանձարձակ հայտարարում է, թե «հարյուր հազար ադրբեջանցիներ պատրաստ են ցանկացած

²⁹ Ղարաբաղյան հարց... էջ 84-85:

³⁰ «Եղիցի լույս», N5, 2000:

³¹ Նույն տեղում:

ժամանակ ներխուժել Ղարաբաղ և կազմակերպել սպանդ»³²: Այդ նույն գիշերը Ստեփանակերտի քաղկոմի առաջին քարտուղար Ջավեն Մովսիսյանն այդ մասին հաղորդում է բոլոր խոշոր ձեռնարկությունների ղեկավարներին, իսկ երբ նրանից պահանջում են այդ մասին հեռագրով հայտնել Մոսկվա, նա հրաժարվում է: Սակայն ստիպված էր այդ հեռագիրն ուղարկել չորս օր հետո»³³:

Փետրվարի 14-ին և 15-ին Ստեփանակերտի Լենինի անվան հրապարակում շարունակվում էին հանրահավաքները, որոնց մասնակցում էին տասնյակ հազարավոր մարդիկ: Փետրվարի 16-ից մինչև մարտի 2-ը ցուցարարները չէին հեռանում հրապարակից, օր ու գիշեր այնտեղ էին, չնայած ցուրտ, ծունախառն եղանակ էր: Այդ օրերին հրապարակում «վրաններ էին սարքել, խարույկներ էին վառում: Գյուղերից ցուցարարների համար փայտ, հաց, մթերք էին բերում»³⁴: Հանրահավաքներին մասնակցում էին մարզի շրջաններից եկած հազարավոր մարդիկ, որոնց թիվը երբեմն հասնում էր 50—60 հազարի: Այստեղ՝ Լենինի անվան հրապարակում, կազմվում էին հարյուրավոր հեռագրեր և դիմումներ, ուղարկվում Մոսկվա և Երևան, որոնցում առաջ էին քաշվում տարբեր պահանջներ ու խնդիրներ: Օրինակ՝ Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի 28 դասախոսների ստորագրությամբ Մ. Գորբաչովին ուղարկված հեռագրում պահանջվում էր «Ղարաբաղի քաղաքական հարցը ճիշտ որոշելու համար ստեղծել կառավարական հանձնաժողով»³⁵:

Սակայն շարժումը ընթանում էր տարերայնորեն, և չկար ընդհանուր ղեկավարություն: 1988թ. փետրվարի կեսերին ստեղծում է նախաձեռնող խումբ, որը ղեկավարում էր Արկադի Մանուչարովը: Խմբի շտաբ է ընտրվում «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթի խմբագրությունը: Թերթի գրականության և արվեստի բաժնի վարիչ բանաստեղծ Գուրգեն Գաբրիելյանի աշխատասենյակը, որն ուղիղ նայում էր Լենինի անվան հրապարակին, դարձել էր Ստեփանակերտի «Սնունդին»: Այդ օրերին Արկադի Մանուչարովի գլխավորությամբ մի պատվիրակություն է հանդիպում Բ. Կևորկովի հետ, և նրան առաջարկվում է կանգնել ժողովրդական պայ-

³² *Нагорный Карабах и вокруг него...*, с. 77-78: Տե՛ս նաև «Հայաստանի Հանրապետություն», 20.02.1999:

³³ *Нагорный Карабах и вокруг него...*, с. 78.

³⁴ «Ազատ Արցախ», 12.03.2002:

³⁵ Աբրահամյան Հ., *Ճակատագրին ընդառաջ, Ե., 2001, էջ 16:*

քարի գլուխ: Բ. Կևորկովը կտրուկ հրաժարվում է և պատվիրակությունից պահանջում ցուցարարներին համոզել վերադառնալ իրենց տներն ու գյուղերը»³⁶: Պատվիրակությունը մերժել է նրա պահանջը: Մարզի բոլոր կուսաշրջկոմները, բացի Շուշիից, փետրվարի 16-ին հեռագրեր են ուղարկել ԽՄԿԿ Կենտկոմ և խնդրել հանձնաժողով ուղարկել Լեռնային Ղարաբաղ՝ տեղում հարցը վճռելու համար: Այդ հեռագրերի առթիվ փետրվարի 17-ին քրեական գործ էր հարուցվել, որի հետաքննությունը վարում էր Ադրբեջանի դատախազությունը:

1988թ. փետրվարի 19—20-ը անց են կացվել ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների շրջանային խորհուրդների նստաշրջաններ, որտեղ պահանջվել է հրավիրել մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջան և որոշում ընդունել Լեռնային Ղարաբաղը դուրս բերել Ադրբեջանի կազմից ու վերամիավորել Հայաստանի հետ: Փետրվարի 18-ին Ստեփանակերտի քաղխորհրդի 52 պատգամավորներ քաղխորհրդի գործկոմից պահանջում են հրավիրել արտահերթ նստաշրջան և քննարկել ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանի կազմից դուրս բերելու և Հայկական ԽՍՀ-ին վերամիավորելու հարցը: Գոյություն ունեցող կարգի համաձայն՝ փետրվարի 20-ի առավոտյան հրավիրված Ստեփանակերտի քաղխորհրդի 20-րդ գումարման չորրորդ արտահերթ նստաշրջանը, որի 110 պատգամավորներից մասնակցում էին 98-ը, 90 ձայնով որոշեց. «Խնդրել ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի գործկոմին՝ նստաշրջանում քննարկել ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանի կազմից հանելու և Հայաստանին միավորելու հարցը»³⁷:

Այժմ պարզենք, թե ինչ է տեղի ունեցել 1988 թ. փետրվարի 20-ին, որը հանգամանորեն չի պարզված: Այդ օրը մարզխորհրդի 67 պատգամավորներ գրավոր պահանջել էին հրավիրել մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջան: Այդ պահանջը սահմանադրական էր և լիովին բխում էր մարզխորհրդի կանոնադրության սկզբունքներից: Պատգամավորների բարձրացրած հարցին պատասխան տալու համար շտապ հրավիրվում է մարզխորհրդի

³⁶ *Նույն տեղում, էջ 18: Բ. Կևորկովն իր կյանքի վերջին տարիներն ապրել է Մոսկվայում: Նա չէր ցանկանում հանդիպել մարդկանց հետ: Մարզկոմի նախկին քարտուղար Ե. Սարգսյանը, որին Բ. Կևորկովը վստահում էր, հանդիպել էր նրա հետ: Նա ինձ հաղորդել է, որ Բ. Կևորկովը գրել է հուշեր, որոնց մակատագիրը դեռևս մնում է անհայտ:*

³⁷ Կարապետյան Բ., *Նշվ. աշխ., էջ 42—44:*

գործկոմի նիստ, որին ներկա էին մարզխորհրդի նախագահ Վլադիմիր Օսիպովը, մարզգործկոմի անդամներ Վաչագան Գրիգորյանը (Ասկերանի կուսշրջկոմի առաջին քարտուղար), Սեմյոն Բաբայանը («Գյուղտեխնիկա» գործարանի տնօրեն), Լիդա Ղազիյանը (կուլտուրայի բաժնի վարիչ), Արաքսյա Տոնոյանը (պլանային բաժնի պետ), Բորիս Կևորկովը (մարզկոմի առաջին քարտուղար)³⁸, Արմեն Իսագուլովը (ներքին գործերի վարչության պետ), Վիգեն Հայրապետյանը (մարզժողկրթբաժնի վարիչ), Շմավոն Պետրոսյանը, Հենրիխ Պողոսյանը, Ֆարուխ Հուսեյնյանը (գործկոմի նախագահի տեղակալներ), հրավիրված Կարեն Բաբուրյանը (մարզկոմի կազմհրահանգչական բաժնի վարիչ) և այլն: Նախագահությունը քննարկել է «ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի արտահերթ նստաշրջան հրավիրելու մասին» հարցը, որի վերաբերյալ հաղորդումով հանդես է եկել Կարեն Բաբուրյանը: Ելույթ են ունեցել Վ. Գրիգորյանը, Լ. Ղազիյանը, Ս. Բաբայանը, Ա. Տոնոյանը, Բ. Կևորկովը, Հ. Պողոսյանը, Վ. Հայրապետյանը, Ս. Դանիելյանը և Վ. Օսիպովը³⁹:

Ընդունված որոշումը մեջ ենք բերում առանց քարգմանության. "В связи с тем, что так называемом списке депутатов, обратившихся в исполком с требованием созвать внеочередную сессию областного Совета народных депутатов для рассмотрения вопроса о слонившейся ситуации в связи с требованием с передачи НКАО из состава Азербайджанской ССР в Армянскую ССР, отсутствуют данные об избирательных округах, подтверждающих полномочия их избирателей исполком Нагорного Карабаха областного Совета народных депутатов

РЕШИЛ

1. Отклонить рассмотрение вопроса о созыве чрезвычайной сессии
2. Поручить председателю совместно с мандатной комиссией проверить достоверность полномочий и данных о депутатах потребления проведения сессии.

Председатель облисполкома Осипов В. В.

³⁸ *Մարզխորհրդի նախկին որոշ պաշտոնյաներ վկայում են, թե մարզկոմի առաջին քարտուղար Բ. Կևորկովը իր պաշտոնավարության ընթացքում ոչ մի անգամ չի մասնակցել մարզգործկոմի նիստերին, մինչդեռ բոլոր արձանագրություններում նշված է նրա մասնակցությունը:*

³⁹ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 273, ք. 4:

Ինչպես երևում է, ընդունված որոշմամբ մերժվում է արտահերթ նստաշրջան հրավիրելու պահանջը, և մարզգործկոմը թերահավատ էր մարզային խորհրդի այն պատգամավորների նկատմամբ, ովքեր պահանջել էին հրավիրել մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջան: Հետաքրքիրն այն է, որ մարզխորհրդի գործկոմի անդամներից ոմանք կողմնակից էին հրավիրել մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջան: Սակայն ինչո՞ւ են նրանք քվեարկել արտահերթ նստաշրջան հրավիրելու դեմ: Դա խորհելու առիթ է տալիս:

Ընթերցողներին տեղյակ պահենք, որ մարզխորհրդի 20-րդ գումարման պատգամավորների ընտրությունները տեղի էին ունեցել 1987 թ. հունիսի 21-ին, և ընտրվել էր 150 պատգամավոր: Նույն թվականի հուլիսի 8-ին տեղի ունեցած 20-րդ գումարման առաջին նստաշրջանը հաստատել էր ընտրությունների արդյունքները և ճանաչել ընտրված պատգամավորների լիազորությունները⁴¹: Իմիջիայլոց, ի տարբերություն նախորդ ընտրությունների, այս անգամ մեկ տեղի համար առաջադրվել էր մի քանի թեկնածու, ըստ որում՝ ընտրված պատգամավորներից 69-ը բանվորներ էին, 17-ը՝ կոլտնտեսականներ: Այդ նստաշրջանում մարզխորհրդի նախագահ է ընտրվում Վլադիմիր Օսիպովը: Եվ ահա 7 ամիս անց մարզխորհրդի գործկոմը կասկածի տակ էր դրել նստաշրջան պահանջող պատգամավորների լիազորությունները⁴²: Միանգամայն ակնհայտ է, որ այդ որոշումով մարզգործկոմը փորձում էր անհիմն պայմաններով հետաձգել և ապա կանխել մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանի հրավիրումը: Այդ մասին իմանալով՝ հրապարակում հավաքված տասնյակ հազարավոր ցուցարարներ անընդհատ զոչում էին՝ «սեսիա»:

Այստեղ անհրաժեշտ է նշել նաև հետևյալը. 1988թ. փետրվարի 20-ին տեղի ունեցած մարզգործկոմի նույն նիստը քննարկել է նաև «Մարզի փողոցներում, հրապարակներում, պողոտաներում, պուրակներում, այգիներում և պարտեզներում ժողովներ, հանրաքվեներ, փողոցային երթեր, ցույցեր և այլ միջոցառումներ անցկացնելու ժամանակավոր կանոնների և կարգի

⁴⁰ Նույն տեղում:

⁴¹ Նույն տեղում, գ. 260, ք. 6:

⁴² Նույն տեղում, ք. 24:

մասին» հարցը, որի վերաբերյալ հաղորդումով հանդես է եկել մարզխորհրդի նախագահ Վ. Օսիպովը: Հարցի շուրջ ելույթ են ունենում Ա. Իսազուլովը, Մ. Դանիելյանը, Ս. Բաբայանը, Ա. Տոնոյանը, Ռ. Խաչիյանը, Հ. Պողոսյանը և Ռ. Իգոշկինան: Բանն այն է, որ փետրվարի 13-ից սկսած մասսայական հավաքներ և ցույցեր էին տեղի ունենում Ստեփանակերտում, որոնք փետրվարի 17-ից դարձել էին անընդմեջ, օր ու գիշեր, անկառավարելի: Դա խիստ անհանգստացնում էր մարզի և հանրապետության ղեկավարությանը: Սիսա թե ինչու «ժամանակավոր կանոնների» ընդունումը մարզային իշխանությունների համար դարձել էր անհրաժեշտ, որը պետք է նպաստեր կանխել մասսայական ելույթները և հրապարակը ազատել միտինգավորներից: Այդ կանոնները դեռևս քննարկվել էին փետրվարի 18-ին տեղի ունեցած գործկոմի նիստում, որի օգտին քվեարկել էին Վլադիմիր Օսիպովը և Արմեն Իսազուլովը, դեմ էին քվեարկել Հ. Պողոսյանը, Շ. Պետրոսյանը, Վ. Հայրապետյանը, Ա. Բաբայանը, Լ. Ղազիյանը, Մ. Դանիելյանը, ձեռնպահ էին մնացել Ա. Տոնոյանը և Ռ. Խաչիյանը⁴³: Երկրորդ անգամ անդրադառնալով նույն հարցին՝ գործկոմի նիստը պատգամավորական հանձնաժողովներից, հիմնարկ-ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների ղեկավարներին հանձնարարել էր մարզի բնակչության շրջանում տանել բացատրական աշխատանք: Դրա պատասխանատվությունը դրվել էր մարզխորհրդի գործկոմի նախագահի տեղակալ Շմավոն Պետրոսյանի վրա⁴⁴:

Ըստ արխիվային նյութերի, կանոնների ընդունման հարցը կրկին քննարկվել է փետրվարի 27-ին տեղի ունեցած մարզգործկոմի նիստում և որոշվել այն գործածության մեջ դնել մարտի 1-ից: Սակայն ժողովրդական հուժկու պոռթկումը հոդս ցնդեցրեց իշխանությունների այդ մեքենայությունները:

Այսպիսով՝ ԼԴԻՄ մարզային խորհրդի արտահերթ նստաշրջան հրավիրելու և մարզը Ադրբեջանի կողմից դուրս բերելու հարցի քննարկումը դարձել էր հրամայական պահանջ: Այն ժամանակ ԼԴԻՄ մարզային խորհրդի գործկոմի նախագահի տեղակալ Շմավոն Պետրոսյանը⁴⁵ հիշում է. «Փետրվարի 19-ին...

⁴³ Նույն տեղում, թ. 24:

⁴⁴ Նույն տեղում, թ. 10:

⁴⁵ Շմավոն Պետրոսյանը ծնվել է 1927 թ., Սարտունու շրջանի Ճարտար գյուղում: Գյուղի միջնակարգ դպրոցն ավարտելուց հետո սովորել և ավար-

օրվա երկրորդ կեսին ինձ մոտ եկան պատգամավորներ Վարդան Հակոբյանը, Արմեն Ծատուրյանը, գրող Գուրգեն Գաբրիելյանը և իմ սեղանին դրեցին մարզխորհրդի 67 պատգամավորների ստորագրությամբ առաջարկը՝ նույն օրը արտահերթ նստաշրջան հրավիրելու մասին: Ես նրանց բացատրեցի, որ կանոնակարգի համաձայն՝ նստաշրջան պետք է հրավիրվի խորհրդի գործկոմի որոշմամբ... Իմ աշխատասենյակ հրավիրեցի գործկոմի անդամներին... Ձանգեցի մարզխորհրդի նախագահ Վ. Օսիպովին, որն այդ օրերին գրեթե գտնվում էր կուսակցության մարզկոմում՝ Բ. Կևորկովի աշխատասենյակում, և խնդրեցի ներկայանալ խորհրդի շենք: Նա եկավ, սակայն իմանալով իմ մտադրությունը՝ գործկոմի նիստ հրավիրելու առաջարկը մերժեց՝ փորձելով մեզ համոզել, որ իբր փետրվարի 20-ի առավոտյան Ստեփանակերտ են ժամանելու Ադրբեջանի ղեկավարները՝ Ք. Բաղիրովի գլխավորությամբ, և հարցը տեղում «քննության կառնվի և վճիռ կկայացվի»⁴⁶:

Լեմինի անվան հրապարակում հավաքված տասնյակ հազարավոր ցուցարարներ պահանջում էին «սեսիա»: Փետրվարի 20-ին Ստեփանակերտ են ժամանում Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ք. Բաղիրովը և ԽՄԿԿ Կենտկոմի պրոպագանդայի բաժնի հրահանգիչ Վ. Յաշինը: Այդ օրը Ստեփանակերտ տանող բոլոր ճանապարհները փակվել էին, որպեսզի մարզխորհրդի պատգամավորները չկարողանային շրջաններից հասնել Ստեփանակերտ: Սակայն նրանք, հաղթահարելով բոլոր դժվարությունները, տեղ են հասնում լեռնային ճանապարհներով և կածաններով: Պատգամավորներին Ստեփանակերտ հասցնելու գործում կարևոր դեր են խաղացել հատկապես նախաձեռնող խմբի և նրա շրջանային ենթախմբերի անդամները: Առանձնապես ակտիվ էր գործում Ռազմիկ Պետրոսյանի խումբը⁴⁷:

տել է Ստեփանակերտի գյուղատնտեսական տեխնիկոմի անասնաբուժական բաժինը: Աշխատել է որպես ճարտարի «Կոմունիզմ» կոլտնտեսության անասնաբույժ, ապա՝ կուսկազմակերպության քարտուղար: Ավարտել է Բաքվի կուսակցական բարձրագույն դպրոցը: Եղել է Սարտունու կուսշրջկոմի առաջին քարտուղար: Այնուհետև ղեկավարել է ԼԴԻՄ գյուղատնտեսությունը: Պաշտոնի բերումով եղել է նաև ԼԴԻՄ մարզգործկոմի նախագահի տեղակալ: Մահացել է 2005 թ.:

⁴⁶ «Հայաստանի հանրապետություն», 20.02.1999:

⁴⁷ «Եղիցի լույս», N5, 2000:

Նախատեսված էր մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանը սկսել փետրվարի 20-ին, ժամը 16-ին: Սակայն պատգամավորների մի մասը, չկարողանալով ժամանակին հասնել Ստեփանակերտ, միտքը սկսվեց ուշ՝ երեկոյան ժամը 20-ն անց 20 ժամին, երբ հայտնի դարձավ, որ մարզխորհրդի 149 պատգամավորներից ներկայացել էին 110-ը⁴⁸: Մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանին մասնակցելուց հրաժարվել էին ադրբեջանցի պատգամավորները: Այդ օրերին տեղի ունեցած իրադարձություններին քաջատեղյակ Կիմ Գաբրիելյանը գրում է, թե իբր նստաշրջանի գումարմանը խոչընդոտում էին մարզգործկոմի ղեկավարները: Որպես օրինակ նշել է, որ մարզգործկոմի նախագահի տեղակալ Շնավոն Պետրոսյանը «ջանք չէր խնայում՝ կասեցնելու պատգամավորների նախաձեռնությունը՝ պատճառ բռնելով քվորումի բացակայությունը: Անգամ պատգամավորների երկու երրորդի գրավոր համաձայնությունը հիմք չդարձավ գործկոմի փոխնախագահի համար: Ե. Պետրոսյանը պահանջեց յուրաքանչյուր պատգամավորի գրավոր համաձայնությունը»⁴⁹: Իսկ Շնավոն Պետրոսյանը վկայում է, որ 15 տարվա ընթացքում առաջին անգամ Բ. Կևրկյանը գալիս է մարզգործկոմի շենք, որի հետ էր մարզխորհրդի նախագահ Վ. Օսիպովը: Առաջարկվում է հրավիրել գործկոմի միտք: Նիստը բացում է Բ. Կևրկյանը և առաջարկում որոշում ընդունել հանրահավաքներն արգելելու մասին ու արագորեն «մաքրել» հրապարակը: Դա նշանակում էր ուժային մարմիններին իրավունք տալ բռնություն կիրառել ցուցարարների դեմ: Առաջարկվում է նաև հրաժարվել նստաշրջանի հրավիրելուց: Սակայն գործկոմի անդամների ճնշող մեծամասնությունը մերժում են նրա առաջարկությունը: Ձայների մեծամասնությամբ որոշվում է նստաշրջանը հրավիրել նույն օրը՝ փետրվարի 20-ին⁵⁰: Այդ ժամանակ Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Բ. Բադիրովը որոշում է դիմել խորամանկության՝

⁴⁸ Որոշ աղբյուրներում նշված է, թե ներկայացել էին 111-ը (Ղարաբաղյան հարց..., էջ 85), մեկ այլ տեղ ասված է, թե նստաշրջանին ներկայացել էր 112 պատգամավոր («Ազգ», 20.02.2002):

⁴⁹ «Ազգ», 20.02.2002:

⁵⁰ «Գարդմանք», N2, 1999: Ե. Պետրոսյանի այդ վկայությունը հակասում է փետրվարի 20-ին տեղի ունեցած մարզգործկոմի նախագահության վերոնշյալ որոշմանը, որի արձանագրությունը մեջ է բերվել բնագրով: Եթե Ե. Պետրոսյանը ճիշտ է, ապա կարելի է ենթադրել, որ գործկոմի նախագահության միտքի արձանագրությունը կեղծվել է:

մարզկոմ կանչել շրջագործկոմների քարտուղարներին և նրանց պահել այնտեղ: Այդ փորձը ևս հաջողություն չի ունենում: Դրանից հետո գալիս է գործկոմ և թուրքավարի ելույթ ունենում: Դա էլ չի անցնում⁵¹: «Այդ ժամանակ, — պատմում է Վիգեն Հայրապետյանը, — Լենինի անվան հրապարակը մարդկանցով լեփ լեցուն էր: Նստա-շրջան, — վանկարկում էր ժողովուրդը: Ստեփանակերտ հասած պատգամավորներին մարդիկ ընդունում էին որպես հերոսներ: Մարդկային ծովը նրանց համար ճանապարհ էր բացում դեպի մարզխորհրդի շենքը: Ամեն անգամ, երբ պատգամավորների թիվն ավելանում էր թեկուզ մեկով, հավաքվածներն անսահման ուրախանում էին: Ճանապարհները փակ էին, իշխանություններն ամենուրեք պատգամավոր էին «որսում»: Բայց նրանք, այնուամենայնիվ, եկան՝ շրջանցելով պահակակետերը, անտառներով ու լեռներով: Ինչ-որ մեկի խելքը կտրեց նրանց կերակրել: Ոտքի վրա նրանք մի կտոր հաց էին ուտում ու ներս մտնում...»

Կևրկյանը երեք անգամ զանգահարում և փորձում է իր մոտ կանչել կոմունիստ պատգամավորներին, սակայն ոչ մեկը չի գնում: Իր շքախմբով մարզխորհրդի միտքերի դահլիճ եկավ Բադիրովը: Նա «խոնարհ ու բարի» խոստումներ է տալիս, «կոկորդիլոսյան» արցունքներ թափում: Հետո ելույթ է ունենում Մոսկվայի ներկայացուցիչը: Այնուհետև ամբիոնին է մոտենում բանաստեղծ Վարդան Հակոբյանը և ասում. «Դուք խանգարում եք մեզ: Մենք հիմա սկսում ենք նստաշրջանի աշխատանքը: Կարող եք նստել, կարող եք և գնալ ինքներդ որոշեցեք...»⁵²:

Հիմա լսենք Վարդան Հակոբյանին, որը նստաշրջանի հրավիրելու գլխավոր նախաձեռնողներից մեկն է: Նա գտնում է, որ սխալ է նստաշրջանի պատրաստումը վերագրել որևէ անձի: Այն պատրաստել է ամբողջ ժողովուրդը: Սակայն չի ժխտում, որ, այնուամենայնիվ, անհատներն ունեցել են կարևոր դեր: Նա հիշում է, որ մտավորականների նամակը Մոսկվա ուղարկվելուց առաջ երբ այն ստորագրում էր ԼԴ կրթության բաժնի վարիչ, մարզխորհրդի պատգամավոր Վիգեն Հարությունյանը, ասել է. «Դե էլ ինչո՞ւ ենք հեռու գնում, էնա մի սեսիա անենք, պրծավ, գնաց, էլի»: Մոսկվա մեկնած մտավորականների պատվիրակությանը օգնում էր Մոսկվայի պետական համալսարանի դասա-

⁵¹ Նույն տեղում::

⁵² «խորհրդային Ղարաբաղ», 20.02.1991:

խոս, անվանի պատմաբան, գարդմանցի Հրանտ Եպիսկոպոսյանը: Պատվիրակությանը Մոսկվայից ճանապարհելուց առաջ նա ասել է. «Տղերք, հենց հասնեք Ստեփանակերտ, սեսիա արեք. ճիշտը դա է»:

1988թ. փետրվարի երկրորդ տասնօրյակի վերջին օրերին Արկաղի Մանուչարովի գլխավորությամբ ստեղծված նախաձեռնող խումբը, որի կազմում ընդգրկվել էին Գուրգեն Գաբրիելյանը, Հրաչյա Բեգլարյանը, Մաքսիմ Հովհաննիսյանը, Վարդան Հակոբյանը, Ռազմիկ Պետրոսյանը, Ռուլես Աղաջանյանը, Բենիկ Օվչյանը, Ժաննա Գալստյանը, Էդվարդ Ղուկասյանը, Համլետ Գրիգորյանը, Արմո Ծատուրյանը, Էռնեստ Հայրապետյանը, Պավել Նաջարյանը, Վալերի Մարությանը, Արմեն Հակոբյանը, Էդվարդ Ղազարովը, Ռուդիկ Աթայանը և ուրիշներ, ակտիվորեն նախապատրաստվում էին հրավիրել մարզխորհրդի արտահերթ նիստ: Կային նաև ենթախմբեր՝ հրաշալի տղաներից կազմված, որոնք, արհամարհելով տեղացող առատ ծյունն ու բուքը, գաղտնագինված, գրեթե փակ ճանապարհներով ապահովում էին պատգամավորների ներկայությունը: Կարեն Բաբուրյանը⁵³ դարձել էր նստաշրջանը օրինական անցկացնելու իրավաբանական խորհրդատուն: Առանձնապես մեծ էր Արկաղի Մանուչարովի և Ռազմիկ Պետրոսյանի դերը: Շարժման շտաբը վերածվել էր ժիր մեղվափեթակի: Պատգամավորների գրանցումը հանձնարարվել էր Վարդան Հակոբյանին: Այդ աշխատանքը նա կատարում էր Արմո Ծատուրյանի հետ: Կանայք շրջապատել էին մարզկոմի շենքը և թույլ չէին տալիս՝ այնտեղ ծվարած Մոսկվայից և Բաքվից եկածները նույնիսկ գնան ճաշելու: Արդեն երրորդ օրն էր, ինչ չէին կարողանում դուրս գալ մարզկոմի շենքից և գնալ հյուրանոց: Նրանք իրենց մոտ հրավիրեցին Ռազմիկ Պետրոսյանին և Ռուլես Աղաջանյանին ու պահանջեցին բացել ճանապարհը: Նրանք էլ իրենց հերթին պահանջեցին բացել Խոջալուի ճանապարհը, որպեսզի Ասկերանի պատգամավորները կարողանային գալ Ստեփանակերտ: Ի վերջո երկկողմյա համաձայնության են գալիս:

⁵³ Կարեն Բաբուրյանը ծնվել է 1954թ. հուլիսի 2-ին Ստեփանակերտում: Ավարտել է տեղի միջնակարգ դպրոցը: Ծառայել է ԽՍՀՄ բանակում: Այնուհետև ավարտել է Բաքվի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Նրա քաղաքական գործունեությունը սկսվել է 1980թ-ից: Ընտրվել է քաղաքային և մարզային խորհուրդների պատգամավոր, եղել է ԼՂՀ ԳԽ իրավունքի և օրինականության մշտական գործող հանձնաժողովի նախագահ: Նա Արցախի անկախության ջատագովներից է:

Նստաշրջանը սկսելու համար երեք պատգամավորի բացակայության պատճառով քվորում չէր ապահովում, չէր հերիքում: Նախաձեռնող խմբից Սերժիկ Ասատրյանը մեկնեց Աշան և այնտեղից Ստեփանակերտ բերեց մի կնոջ, որը, չնայած հիվանդ էր՝ անկողնային վիճակում, սակայն սիրով համաձայնվել էր մասնակցել նստաշրջանին: Պատգամավոր բերվեց նաև Քարինտակից: Ք. Բաղիրովը ցանկացավ հանդիպել Վարդան Հակոբյանի հետ: Նույնիսկ փորձեցին վախեցնել նրան: Սակայն Վ.Հակոբյանի պատասխանը մերժողական էր: Նստաշրջանը սկսվելուց առաջ մարզխորհրդի նիստերի դահլիճ եկավ Ք. Բաղիրովը և փորձեց պատգամավորներին համոզել ետ կանգնել իրենց որոշումից, բայց երբ նա մերժված իր շքախմբով հեռացավ, ժողովուրդը պահանջեց սկսել նստաշրջանը: Վարդան Հակոբյանի առաջարկությամբ նախագահ ընտրվեց Վիգեն Հայրապետյանը: Պարզվեց, որ նստաշրջանը զեկուցող չուներ: Առաջինը ելույթ ունեցավ Վարդանը: Նրա ելույթը ձևակերպվեց որպես զեկուցում: Միլիցիայի աշխատող Վալերի Քոչարյանը դահլիճ բերեց փոքրիկ բարձրախոս, որով և հավաքված տասնյակ հազարավոր բնակչությանը հայտնեցին արցախցիների բարի կամքով կայացած պատմական որոշման մասին: Ուրախությունից շատերի աչքերը լցվել էին արցունքներով:

Հետո իր ելույթը շարունակում է Վարդանը, բայց որոշման ձևակերպումն առանց Շմավոն Պետրոսյանի հնարավոր չէր, մանավանդ որ մարզգործկոմի նախագահ Օսիպովը կնիքը գողացել և տարել էր: Կարեն Բաբուրյանի և Ստեփանակերտի քաղաքատավոր Ռազմիկ Սարգսյանի համատեղ ուժերով ձևակերպվեց որոշումը: Այն պետք է երևան հասցվեր ավտոմեքենայով: Սակայն Շուշի չհասած հանդիպեցին թուրքերի թափորին ու ետ վերադարձան: Ի՞նչ անել: Գտնվում է ելքը. նվիրյալների մի փոքրիկ խմբի ուղեկցությամբ «մահացած» հին կոմունիստի դագաղը, որի մեջ էր որոշումը, «շտապօգնություն» մեքենայով տարվում է Ստեփանակերտի օդանավակայան և ուղղաթիռով ուղարկվում Երևան⁵⁴:

Նստաշրջանում, որը քննարկեց «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի մարզային խորհրդի միջնորդությունը մարզը Ադրբեջանական ՍՍՀ-ի կազմից հանելու և Հայկական ՍՍՀ-ի կազմի մեջ մտցնելու մասին» հարցը, ելույթ ունեցան 45 պատ-

⁵⁴ «Ազատ Արցախ», 16.01.2003:

զամավորներ: Նրանք միանշանակ արտահայտեցին ԼԴԽ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից հանելու և Հայկական ԽՍՀ-ի կազմի մեջ մտցնելու օգտին: Նստաշրջանն ընդունում է հետևյալ որոշումը. «Ընդառաջելով ԼԴԽ-ի աշխատավորների ցանկություններին՝ խնդրել Ադրբեջանական ՍՍՀ Գերագույն սովետին՝ խորն ընթրման զգացում դրսևորել Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության իղծերին և լուծել ԼԴԽ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ՍՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցը, միաժամանակ միջնորդել ՍՍՀՄ Գերագույն խորհրդի առջև՝ ԼԴԽ-ը Ադրբեջանական ՍՍՀ-ի կազմից Հայկական ՍՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցի դրական լուծմանը»⁵⁵:

Հրապարակում հավաքված տասնյակ հազարավոր ցուցարարները ցնծությամբ են ընդունում այդ որոշումը: Քանի որ մարզխորհրդի նախագահ Վ.Օսիպովը վերցրել էր մարզգործկոմի կնիքն ու անհետացել, ստիպված էին որոշումը վավերացնել մարզխորհրդի գործկոմի շտամպով և մարզխորհրդի գործկոմի նախագահության անդամների ստորագրություններով: ԼԴԽ մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանի նյութերը և ընդունած որոշումը հրապարակվեցին փետրվարի 21-ին «Սովետական Ղարաբաղ» և «Սովետսկի Կարաբախ» մարզային թերթերում: Այդ օրը հազարավոր ցուցարարներ շրջապատել էին Ստեփանակերտի տպարանը՝ ապահովելու թերթերի տպագրությունը: Օրվա երկրորդ կեսին թերթերը հասցվեցին Երևանի Թատերական հրապարակ, որտեղ տասնյակ հազարավոր ցուցարարներ անհամբեր սպասում էին Արցախից ստացվող լուրերին:

Արցախ աշխարհը ցնծության մեջ էր: Մարզխորհրդի 20-րդ գումարման արտահերթ նստաշրջանին մասնակցած պատգամավորները, կեսգիշերին միանալով ցուցարարներին, իրենց ելույթները շարունակում էին Լեռնի անվան հրապարակում: Արցախցիներն այն կարծիքին էին, թե մարզխորհրդի որոշումով կվճռվի Արցախի հիմնահարցը: Ծիշտ է, մարզխորհրդի որոշումը չնայած խառնեց Մոսկվայի և Բաքվի խաղաքարտերը, սակայն ղարաբաղյան հիմնախնդիրը, դեմ առնելով գորբաչովյան ապառաժին, շատ ծանր հարվածներ կրեց: Առաջին հարվածը հասցրեց Մոսկվան, երբ հենց փետրվարի 21-ին հապշտապ ընդունվեց «Լեռնային Ղարաբաղի իրադարձությունների մասին» ԽՄԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյի որոշումը, որտեղ ԼԴԽ մարզխորհրդի

որոշումը բնութագրվեց որպես մի խումբ «անջատողականների» գործողության արդյունք: Այդ որոշման մեջ եզրակացվում էր, թե իբր ԼԴԽ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից անջատելը հակասում է հայ և ադրբեջանական ժողովուրդների շահերին ու ցանկություններին⁵⁶:

Փետրվարի 22-ին Զ.Բաղիրովին և նրա թիմին Մոսկվայից օգնության եկան ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Գ.Ռազունովսկին ու ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահի առաջին տեղակալ Պ.Դեմիչևը: Այդ օրերին Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի պահանջով Լեռնային Ղարաբաղի մարզային թերթերը տպագրվում էին Բաքվում, իսկ Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նախագահ Էլմիրա Կաֆարովան, ելույթ ունենալով հանրապետության հեռուստատեսությամբ, հայտարարեց, թե Ադրբեջանում Ղարաբաղի ոչ մի հարց չկա, վերացված է *մարզ* հասկացությունը, իսկ եթե հայերը Հայաստան են ուզում, թող գնան. ճանապարհը բաց է: Կաֆարովայի այդ սանձարձակ ելույթը, ինչպես և Արցախ եկող հայաստանյան համարանիշներով ավտոմեքենաների վրա ազերիների հարձակումները խիստ վրդովեցնում են արցախցիներին: Փետրվարի 21-ի օրվա երկրորդ կեսին տեղի ունեցած ԼԴԽ մարզկոմի բյուրոն, փոխանակ իր վերաբերմունքն արտահայտելու այդ ելույթների նկատմամբ, որոշում է ընդունում՝ միջոցառումներ ձեռնարկել ԽՄԿԿ Կենտկոմի փետրվարի 21-ի որոշումն իրագործելու վերաբերյալ: Որոշվում է շրջաններ ուղարկել մարզկոմի բյուրոյի անդամներին՝ տեղերում հրավիրելու շրջագործկոմների պլենումներ և ակտիվի նիստեր ու որոշումներ ընդունել ԽՄԿԿ Կենտկոմի փետրվարի 21-ի որոշմանը հավանություն տալու և մարզը Հայաստանի հետ վերամիավորելու արցախահայության պահանջը մերժելու վերաբերյալ: Ի պատասխան մարզկոմի բյուրոյի այդ որոշման՝ նախաձեռնող խմբի կոչով Ստեփանակերտում և մարզի շրջկենտրոններում շարունակվում էին հանրահավաքներ, որտեղ կոչեր էին հնչում չիրագործել կուսակցական մարմինների որոշումները: Փետրվարի 22-ին Ասկերանում նոր էր ավարտվել շրջանային ակտիվի նիստը, որին մասնակցում էին Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի քարտուղարներ Հասան Հասանովը և Թելման Օրուջևը, երբ լուր ստացվեց, թե մի խումբ ժայռահեղական ազգայնամուլների գլխավորությամբ 8-10 հազար ազերիներ Աղղամի կողմից հար-

⁵⁵ «Սովետական Ղարաբաղ», 21.02.1988:

⁵⁶ «Правда», 22.02.1988:

ծակվել են Ասկերանի շրջանի վրա: Այդ կատաղած ամբոխը, շարժվելով Աղղամ-Ասկերան-Ստեփանակերտ երկաթգծով և ավտոճանապարհով, ներխուժում է մարզի տարածք, ավերում նավթաբազան, քանդում Նելսոն Ստեփանյանի անվան կոլտնտեսության ջրաղացը, ավտոտեսչության պահակակետը և ընդհուպ մոտենում Ասկերան ավանին: Նրանք անարգել առաջանում էին կարգուկանոնի մի խումբ «պահապանների»՝ միլիցիոներների ուղեկցությամբ⁵⁷: Դեռևս փետրվարի 21-ի երեկոյան Աղղամում տեղի էր ունեցել կուսակցական ակտիվի նիստ, որին մասնակցել էր Ք.Բաղիրովը⁵⁸: Հենց այդտեղ էլ կոչեր էին հնչել ներխուժել Լեռնային Ղարաբաղ ու ամեն ինչ հողին հավասարեցնել: Ասկերանի մատույցներում ավանի և մոտակա գյուղերի բնակիչները փակում են ջարդարարների ճանապարհը: Նրանց օգնում է այդտեղ գտնվող կայազորը: Փետրվարի 26-ի երեկոյան կենտրոնական լրատվամիջոցները հաղորդում են ԽՍՀՄ Գերագույն դատախազի տեղակալ Ա.Կատուսևի սադրիչ ելույթը: Նա հայտնում է, թե Ասկերանի մոտ տեղի ունեցած բախման ժամանակ սպանվել են երկու ադրբեջանցի՝ չնշելով, որ հայերից 25 հոգի ստացել էին ծանր մարմնական վնասվածքներ: Իրականում երկու ադրբեջանցիները սպանվել էին թուրք միլիցիոներների կրակոցներից⁵⁹:

Կենտրոնական լրատվամիջոցները սադրանքներ էին տարածում, թե իբր Լեռնային Ղարաբաղում լարված վիճակ ստեղծողները մի խումբ «անջատողականներ» և «ծայրահեղականներ» են, որոնք անտեսում են ԽՍՀՄ Կենտրոնի փետրվարի 21-ի որոշումը և հրահրում ազգամիջյան ընդհարումներ, ինչը զոհերի և ավերածությունների պատճառ է դառնում: Այդ նույն օրը՝ փետրվարի 22-ին, ազերիները Ֆիզուլու և Ջեբրայիլի կողմից շրջափակել էին Հաղուսի շրջանը, բացի այդ՝ ավազակային հարձակումներ էին գործել Սարտունի-Աղղամ, Սարտակերտ-Աղղամ ճանապարհներով երթևեկող հայ ուղևորների վրա: Ի պատասխան այդ ամենի՝ Ստեփանակերտի Լեռնի մոտակա հրապարակում հավաքված տասնյակ հազարավոր ցուցարարներ որոշում են փետրվարի 22-ից մարզում հայտարարել համընդհանուր գործադուլ: Նույնիսկ առաջարկվում է պարապմունքները դադարեցնել ուսումնական հաստատություններում: Նախաձեռ-

⁵⁷ Դանիելյան Կ., *Ոչվ. աշխ.*, էջ 60:

⁵⁸ Бабанов И., Воеводский К., *Ոչվ. աշխ.*, էջ 6:

⁵⁹ «Երիցի լույս», թ. 6, 2000:

նող խմբի համար դժվար էր միանգամից կողմնորոշվել: Չէ՞ որ խորհրդային իրականության մեջ, մասնավաճառ Լեռնային Ղարաբաղի նման փոքր ազգային շրջանում, համընդհանուր գործադուլը բացառիկ երևույթ էր:

Լեռնային Ղարաբաղում Բ. Կևորկովի և ադրբեջանամետ մյուս պաշտոնյաների նկատմամբ օր օրի ավելի էին մեծանում համընդհանուր ատելությունն ու ըմբոստությունը: Բ. Կևորկովը 15 տարի իշխում էր մարզում և անսքող կատարում Ադրբեջանի իշխանությունների պահանջները: Նրան մարզկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնից ազատելը դարձել էր երկրամասի ողջ հայության պահանջը: Փետրվարի 23-ին տեղի ունեցած ԼԴԽ մարզկոմի պլենումը Բ.Կևորկովին պաշտոնազրկեց և մարզկոմի առաջին քարտուղար ընտրեց Հենրիխ Անդրեի Պողոսյանին: Պլենումի որոշման մասին, որին անհամբեր սպասում էին հրապարակում հավաքված ավելի քան 50 հազար արցախցիներ, միտինգավորներին հաղորդում է Ասկերանի կուսըջկոմի առաջին քարտուղար Վաչագան Գրիգորյանը, որն ընդունվում է բուռն ծափահարություններով: Այնուհետև ոգևորիչ ճառով հանդես են գալիս նախաձեռնող խմբի ղեկավար Արկաղի Մանուչարովը և նորընտիր մարզկոմի առաջին քարտուղար Հենրիխ Պողոսյանը: Վերջինս բնակչությանը կոչ է անում դադարեցնել գործադուլը և վերսկսել աշխատանքը: Համանման կոչով բնակչությանը դիմում են նաև Պ.Դեմիչևն ու Գ.Ռազունովսկին: Սակայն ժողովուրդը հրաժարվում է դադարեցնել գործադուլը: Լեռնի անվան հրապարակում տարածված այն լուրը, թե Հայաստանում ի պաշտպանություն արցախահայության ինքնորոշման իրավունքի՝ հայտարարվել է համընդհանուր գործադուլ, ոգևորում և նոր լիցք է հաղորդում արցախահայությանը:

Օր օրի ավելի էր շիկանում մթնոլորտը: Թուրք-ազերիները, դիմելով իրենց նախասիրած մեթոդին, փակում են Միրբաշիրի, Աղղամի, Աղջաբադիի, Ֆիզուլու, Ջեբրայիլի, Լաչինի, Քելբաջարի և Խանլուսի կողմերից Արցախ բերող ճանապարհները: Արցախահայության ժողովրդական պայքարի ակտիվիստները, զգալով պայքարի հետագա վտանգավորությունը, սկսում են զենք կուտակել և պահեստավորել: Ըստ Իգոր Մուրադյանի՝ 1988թ. փետրվարին Լեռնային Ղարաբաղում կար երկու տասնյակի հասնող ինքնաձիգ, մինչև 100 կարաբին ու «Մոսին» հրացան, մի զույգ ձեռքի գնդացիր և մոտ երեք տասնյակ ատրճանակ: Նա նաև վկայում է, որ արդեն 1988-ի սեպտեմբերին արցախահայերի

և հայաստանյան ինքնապաշտպանների ձեռքին կար մոտ հազար միավոր մարտական զենք⁶⁰: Արցախյան հերոսամարտի կազմակերպիչներից Ռազմիկ Պետրոսյանը հետագայում գրել է. «Քիրս սարի ստորոտներին և Վերին Հոռաթաղում ստեղծել էինք պահեստներ, որտեղ զենք էինք կուտակել: Այս գործում մեծ աշխատանք տարավ Զանախչիի (Ավետարանաց) դպրոցի տնօրեն Իվան Աթայանը: Ձենքի կուտակման, ջոկատների կազմավորման ու ղեկավարման գործում մեծ դեր էին խաղում Մարտակերտում՝ Վիզեն Շիրինյանը, Ասկերանում՝ Սլավիկ Միրզոյանը, Հաղուրթում՝ Վիզեն Գրիգորյանը, Մարտունիում՝ Վոլոդյա Խաչատրյանը..., Բերդաձորում՝ Առնո Սկրտչյանը, Հրաչիկ Պետրոսյանը...»⁶¹: Ստեփանակերտում այդ հարցերով զբաղվում էր Ռազմիկ Պետրոսյանը, Ռուես Աղաջանյանը, Արթուր Ալեքսանյանը, Մուրադ Պետրոսյանը և ուրիշներ:

1988թ. փետրվարի 26-ին Մ.Գորբաչովն ընդունում է Ջորի Բալայանին և Սիլվա Կապուտիկյանին: Ջրույցից պարզվում է, որ Մ. Գորբաչովը քաջատեղյակ էր Ղարաբաղում և Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձություններին: Հայ մտավորականության ներկայացուցիչները փորձում էին երկրի ղեկավարին բացատրել, որ արցախահայությունն, ավելի քան 60 տարի գտնվելով Ադրբեջանի տիրապետության տակ, փաստորեն արժանանում է Նախիջևանի հայության ճակատագրին: Մ.Գորբաչովը վստահեցնում է, որ առաջիկայում ԽՍՀՄ Կենտկոմի ազգային հարցին նվիրված պլենումը անպայման կանդաղառնա Ղարաբաղի հարցին: Նա նաև զգուշացնում է, թե պետք է մտածել Բաքվում ապրող ավելի քան 200 հազար հայերի մասին⁶²: Մ. Գորբաչովն, առաջ տանելով իր աչքակապությունը, այդ նույն օրը՝ փետրվարի 26-ին, դիմում է հղում «Ադրբեջանի և Հայաստանի աշխատավորներին, ժողովուրդներին»: Նա նշում է, որ ինքնավար մարզը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմի մեջ անցնելու հարցին հաղորդվել է այնպիսի սրություն և լարվածություն, որոնք հանգեցրել են անգամ օրենքի շրջանակներից դուրս ելող գործողությունների: Գլխավոր քարտուղարը կոչ էր անում «ժողովուրդների իսկական եղբայրության և միասնության»: Նա, ընդունելով, որ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզում քիչ թերություններ

ու դժվարություններ չեն կուտակվել, անհրաժեշտ էր համարում կենտրոնական ստեղծված իրավիճակի հաղթահարման, Ադրբեջանում ու Հայաստանում կուտակված տնտեսական, սոցիալական, էկոլոգիական և այլ պրոբլեմների լուծման վրա՝ «մեր ամբողջ երկրում իրականացվող վերակառուցման ու նորացման քաղաքականության ոգով»⁶³:

Այդուհանդերձ, այդ դիմումն արցախահայության համար ոչ մի արժեք էլ չունեցավ: Համընդհանուր գործադուլը շարունակվում էր: Կենտրոնական և ադրբեջանական լրատվամիջոցները, խեղաթյուրելով ճշմարտությունը, կանգ չէին առնում ոչ մի զրպարտության առաջ և ամեն կերպ փորձում էին արատավորել հայ ժողովրդին, մանավանդ արցախահայությանը: Այդ առթիվ Արցախից Մոսկվա էին ուղարկվում հարյուրավոր բողոք-հեռագրեր: Շատերը, կարծելով, թե շրջափակման պատճառով իրենց նամակ-բողոքները տեղ չեն հասնում, միլիցիայի աշխատակիցների օգնությամբ Լաչինով գնում էին Գորիս կամ Կապան և այնտեղից ուղարկում իրենց հեռագրերը:

Այն ծանր ու դժվարին օրերին, երբ արցախցիները փորձում էին իրենց պայքարը շարունակել խաղաղ, քաղաքակիրթ ձևերով, Ադրբեջանում գերադասեցին դրան պատասխանել բիրտ ուժով և ահաբեկչությամբ: Դրա վառ օրինակը հանդիսացավ 1988թ. փետրվարի 27-29-ը Բաքվից 25 կմ հեռավորության վրա գտնվող Սունգաիթ քաղաքում ապրող 18 հազար հայերի նկատմամբ իրագործված եղեռնագործությունը: Սունգաիթը նախօրոք պլանավորված և հետևողականորեն իրագործված աննախադեպ վայրագություն էր: Սունգաիթը կազմակերպվել էր Ղարաբաղի հիմնախնդրի լուծումը վիժեցնելու նպատակով: Ադրբեջանի պարագլուխները պլանավորել էին հայերին հարվածել Սունգաիթում, որովհետև նրանք այնտեղ անպաշտպան էին: Հանրապետության այլ վայրերից Սունգաիթ ուղարկվեցին հարյուրավոր քրեական տարրեր և Հայաստանից եկած «փախստականներ»: Տեղական պաշտոնյաները նախօրոք կազմել էին հայերի ցուցակները, պարզել հասցեները և պլանավորել բոլորին ոչնչացնել:

Սունգաիթում հայերի ջարդերի կազմակերպիչը և ամենամեծ հանցագործը եղել է Ադրբեջանի իշխանությունը: Հետո նոր «սունգաիթներ» կազմակերպվեցին Կիրովաբադում, Մինգեչաու-

⁶⁰ «Հայոց աշխարհ», 21.01.1998:

⁶¹ Պետրոսյան Ռ., Արցախ. պատերազմ. զինադադար, էջ 72:

⁶² Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, էջ 72:

⁶³ «Երեկոյան Երևան», 26.02.1988:

րում, Շուշիում, Աղդամում, Շամախում, Բաքվում, Ֆերգանայում, Նովի Ուզենում, Թբիլիսիում, Աբխազիայում, Մերձբալթիկայում և այլ տեղերում: Այդ ամենը կբացառվեր, եթե Մոսկվան Սուևգա-
յիթի սպանդին տար քաղաքական գնահատական և օրենքի
խստությամբ պատժեր հանցագործներին: Սուևգայիթյան ջարդե-
րի հաջորդ օրը Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի պատասխա-
նատու աշխատողներից մեկը հայտարարել է, թե արդեն ոչնչաց-
վել են ջարդերի բոլոր վկայությունները: Հանցագործության հետ-
քերը կորցնելուն մեծապես նպաստեցին միութենական լրատվու-
թյունն ու ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազությունը: Հանցագործ-
ներին խարազանելու փոխարեն մոսկովյան լրագրողներ Օվչա-
րենկոյի և Չերնենկոյի նմանները գերադասեցին խոսել «Լեռնա-
յին Ղարաբաղի և նրա շուրջ իրադարձությունների մասին» լրիվ
ապատեղեկացնելով հասարակայնությանը⁶⁴: ԽՍՀՄ դատախա-
զությունը արել էր ամեն ինչ, որպեսզի թաքցվեն հանցագոր-
ծության իրական չափերը, և կազմակերպիչները խուսափեն
պատասխանատվությունից: Քրեական գործը մասնատեցին բազ-
մաթիվ առանձնացված մասերի, ու դատաքննությունը տեղի
ունեցավ 12 տարբեր դատարաններում և, ամենաանարդարը՝
սուևգայիթյան այդ ահավոր հանցագործությունը չորակվեց որ-
պես ցեղասպանություն⁶⁵: Հենց այդ օրերին պրոֆեսոր Իոսիֆ
Արաբյանը հիմնավորել է, որ Սուևգայիթում հայության նկատ-
մամբ Ադրբեջանի իշխանությունները «իրագործել են ցեղասպա-
նություն, որը հանդիսացել է ոչ թե պատահականություն, այլ
պետական քաղաքականություն և ադրբեջանական ղեկավարու-
թյան հանցավոր գործողությունների հետևանք»⁶⁶: Ակնհայտ է, որ
Ադրբեջանի իշխանությունները, հայերի ցեղասպանությունը սկ-
սելով Սուևգայիթում, այն շարունակել են Շահումյանում և
Արցախի այլ բնակավայրերում⁶⁷: Իսկ Ադրբեջանում Ջ.Բունիա-
թովը և ուրիշներ, փորձում էին հերքել «Սուևգայիթը», դրանում
մեղադրել հայերին կամ էլ մոռացության տալ այն⁶⁸:

⁶⁴ *Сумгаит... Геноцид... Гласность?*, Е. 1989, с. 30.

⁶⁵ *Նույն տեղում*:

⁶⁶ *Арабян И. А., Геноцид и его наказуемость. Ер., 1999, с. 44.*

⁶⁷ *Чобанян С. С., Государственно-организованный терроризм. Ер., 1992,*
с. 5.

⁶⁸ *Азербайджанской аргументация и ее опровержение. Ер. 1989, с. 21-26.*
Хроника НКАО, февраль 1988 – февраль 1990, Баку, 1990 և այլն:

Անկասկած, Սուևգայիթում հայերի նկատմամբ իրագործվել
են վանդալիզմ և ամենադաժան բարբարոսություններ: 1988թ.
գարնանը Հայկոմկուսի Կենտկոմում ստացված մի փաստա-
թղթում նշված է, որ Սուևգայիթում սպանվել են ոչ թե 26 հայ, այլ
ավելի քան 400, և խեղձվել ու տուժվել են մոտ 1000 հոգի, որոնց
շարքում մեծ թվով կանայք, ծերունիներ և երեխաներ: Թաքցնե-
լու համար դիակները տարվել են Բաքու, հանրապետության այլ
քաղաքներ, իսկ շատերն էլ նետվել են ծովը⁶⁹: Հայերը երեք օր
թողնվել էին լրիվ անպաշտպան: Սուևգայիթի մոտ տեղակայված
խորհրդային բանակի ստորաբաժանումները ուշացան ճիշտ
այնքան, որքան անհրաժեշտ էր հայերի նկատմամբ ծայր առած
վանդալիզմն ավարտելու համար: Դեռևս Սուևգայիթից առաջ՝
հունվարի կեսերին, Ադրբեջանի մամուլում տպագրված Ջ.Բուն-
իաթովի և ուրիշների հակահայ բազմաթիվ հոդվածներ և նամակ-
ներ ուղարկվել էին Հայաստանի իշխանություններին, որոնցում
զգուշացվում էր, թե Ադրբեջանում «կկազմակերպվի 1915 թիվ»:
Եվ, իրոք, Ադրբեջանը՝ այդ երկրորդ Թուրքիան, դարձավ խորի-
րային ժամանակաշրջանի հայոց նոր գերեզմանոց⁷⁰:

⁶⁹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 18, թ. 10: *Այդ օրերին ՏԱՍՍ-ը Սուևգայիթի գործո-
ղությունները որակել է որպես «խուլիգանական» արարք, որի հետևանքով
իրեն զոհվել է տարբեր ազգությունների 32 մարդ, տուժվել է 197 քաղա-
քացի, այդ թվում՝ միլիցիայի մոտ 100 աշխատող, կատարվել է 12 բռնաբա-
րություն, թալանվել է մոտ 100 բնակարան, վնասվել են կենցաղային 26
շինություն, ավելի քան 20 ավտոմեքենա: ՏԱՍՍ-ը նաև հաղորդել է, որ
ձերբակալվել է 42 հոգի, որոնց մեջ կան քրեական հանցագործությունների
համար նախկինում դատապարտվածներ: Տե՛ս Դրիգորյան Վ., *Армения – 1988*
– 1989. Ер., 1999, с. 105-106.*

⁷⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 18, թ. 10-12:

3. ԵԱՐԺՄԱՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԸ

1985թ. ապրիլին տեղի ունեցած ԽՍՀՄ Կենտկոմի պլենումն, ընդունելով հասարակության արձատական «վերակառուցման» կուրս, ըստ էության, արագացրեց խորհրդային կայսրապետության փլուզման գործընթացը: Հայաստանում խորհրդային Սիոթյանը հատուկ դժվարություններին ավելացան նաև Արցախի խնդիրը, Սպիտակի երկրաշարժի ծանր հետևանքները, հարյուր հազարավոր փախստականների առկայությունը, տնտեսական շրջափակումը և այլն: Հայաստանում կուսակցական-պետական և տնտեսական ղեկավար մարմինները շարունակում էին աշխատել հին ոճով, չէին ընդունում իրենց հասցեին արված քննադատությունը: Հանրապետությունում հատկապես ծանր վիճակ էր ստեղծվել բնապահպանության, բնակարանային շինարարության, առևտրի, կենցաղային, բժշկական սպասարկման, դատաիրավական և այլ բնագավառներում:

Ութսունական թվականների երկրորդ կեսին լուրջ խնդիր էր դարձել բնապահպանական հարցը: Վտանգավոր վիճակ էր ստեղծվել Երևանում, Արևյանում, Ալավերդիում, Վանաձորում և այլ տեղեր: Դա էլ նպաստեց Հայաստանում բնապահպանությանը նպատակաուղղված ժողովրդական ելույթների ծավալմանը: Համբարձում Գալստյանը պատմում է, որ 1988-ի փետրվարի 18-ի երեկոյան Երևանի թատերական հրապարակում նշանակված էր հանրահավաք, որի կազմակերպիչները բնապահպանության ակտիվիստներն էին: Հիմնական նպատակը Արևյանում կառուցվող լիզինի գործարանի շինարարության կասեցումն էր: «Ահագին ժողովուրդ էր հավաքվել, երևի մի քանի հազար, — շարունակում է Հ.Գալստյանը: — Սկզբում Թատերական հրապարակում էինք հավաքված, հետո ինչ-որ մեկի առաջարկով շարժվեցինք դեպի Բաղրամյան պողոտա ու... առաջին անգամ Կենտկոմի շենքի դիմաց փողոցն ու ամբողջ երթևեկությունը փակեցինք: Շատ սպասեցինք, ու միայն ժամը 20—21-ի արանքում հայտնվեցին սպասվելիք միտինգի հիմնական գործող անձինք՝ արվյանցիները: Սակայն թափորով եկող երկու-երեք հարյուր մարդկանց ձեռքի տրանսպարանտներն ու լոզունգները, ինչպես նաև կոչերը, կարծես թե առանձնապես մեծ կապ չունեին

գոյապահպանման խնդիրների... հետ. եկողները միայն բարձրաձայնում էին Ղարաբաղի մասին»¹:

Երևանում համանման հավաքներ ու միջոցառումներ անց էին կացվում 1987 թվականի ամառվանից սկսած: Դրանք հիմնականում տեղի էին ունենում Թատերական հրապարակում, Մարտիրոս Մարյանի անվան այգում, ուսումնական հանրակացարաններում, արդյունաբերական ձեռնարկություններում, մշակույթի օջախներում և այլ տեղեր: Այդ հավաքներում ելույթներ էին ունենում Ջորի Բալայանը, Սիլվա Կապուտիկյանը, Իգոր Մուրադյանը, Սոս Սարգսյանը, լրագրողներ, գիտնականներ, արտադրության ներկայացուցիչներ: Այդ ժամանակ չէր տարբերվում, թե հավաքներից որն էր նվիրված բնապահպանությանը, սոցիալական հարցերին կամ Արցախի հիմնախնդրին: Ելույթ ունեցողներն առանց կոնկրետ հարցեր նշելու շոշափում էին սոցիալ-տնտեսական, բնապահպանական, Արցախի հիմնախնդրի հետ առնչվող հարցեր: Ակնհայտ է, որ Շարժումն աստիճանաբար խորանում էր, հետզհետե դառնում ավելի համարձակ, իսկ առաջ քաշված ծրագրերը՝ որոշակի ու հստակ: Շարժման ակտիվիստները, լինելով ոչ հակախորհրդային և ոչ էլ «այլախոհներ», ստացել էին «ազնիվ ազգայնականներ» անունը²: Կան վկայություններ, որ Երևանում գործող այդ մանր կազմակերպությունները, որոնք հիմնականում զբաղվում էին քարոզչությամբ, հավաքագրում էին մարդկանց, անցկացնում զաղտնի ժողովներ, հայթայթում դրամական միջոցներ, ձեռք բերում զինամթերք:

¹ «Առավոտ», 18.02.1998: ԽՍՀՄ պետամվտանգության նախկին աշխատողներ Վ. Լուցենկոն և Վ. Խմելը, ռուսական «Общая газета» թերթում հանդես գալով Ղարաբաղյան հիմնահարցի արմատների հարցի շուրջը (այն արտատպվել է «Толос Армения» թերթի 2001թ. փետրվարի 8-ի համարում), խեղաթյուրել են ծմարտությունը և փորձել ամեն ինչ շուռ տալ գլխիվայր: Նրանք խոսելով Հ. Գալստյանի նշած արվյանցիների Երևան կատարած երթի մասին նշում են, թե իբր այն տեղի է ունեցել 1987թ. հոկտեմբերին և որի ժամանակ կոչեր են հնչել Ղարաբաղի համար: Դա ճիշտ չէ: Մինչև 1988 թ. փետրվարը տեղի ունեցած ցույցերում նման կոչեր չեն հնչել: Այդ պարոնները Ղարաբաղյան շարժումը դիտում են որպես «Ատեփանակերտի ֆունկցիոնների կոռումպացված չինովնիկների գործ», իբրև որպեսզի նրանք «դառնան հարստությունների տեր և այն չկիսեն Բաքվի հետ»: Նրանք նաև հորինել են, թե իբր հայերը 1988-ի փետրվարյան օրերին Կապանից դուրս են քշել մեծ թվով աղբբեջանցիների, մինչդեռ ակնհայտ է, որ վերջիններս հեռացել էին իրենց կամքով:

² «Հայոց աշխարհ», 20.01.1998:

Իզոր Մուրադյանը վկայում է, որ 1986թ. ամռանը կազմվել էր մեկ տարվա գործողությունների ծրագիր, որը նախատեսում էր Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծել գաղտնի կազմակերպություն, իսկ Հայաստանում՝ «հումանիտար բնագավառների մասնագետներից կազմված համակիրների խմբեր, որոնք կկարողանային փորձագետների դեր կատարել, կազմել անհրաժեշտ փաստաթղթեր կառավարական ոլորտների և արտասահմանյան մամուլի համար», կազմակերպել Արցախի և հարակից հայկական շրջանների բնակչության գերակշիռ մասն ընդգրկող հանրաքվե, անցկացնել գյուղխորհուրդների, ավանային խորհուրդների և քաղխորհուրդների նիստեր ու քննության դեպի Հայկական ԽՍՀ-ին Լեռնային Ղարաբաղի միավորման հարցը, Լեռնային Ղարաբաղից պատվիրակություններ ուղարկել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդ և ԽՄԿԿ Կենտկոմ, նախապատրաստվել հնարավոր առճակատման դեպքում դիմել ինքնապաշտպանության³։

1988թ. փետրվարի կեսերից Երևանում ամեն օր հանրաքվեներ էին տեղի ունենում։ Փետրվարի 20-ին Թատերական հրապարակում հավաքված հազարավոր ցուցարարներ ընդունեցին «Ղարաբաղ. այսօր կամ երբեք» կարգախոսը։ Փետրվարի 21-ին Իզոր Մուրադյանը ցուցարարներին հայտնեց ԼԴԻՄ մարզխորհրդի նստաշրջանի ընդունած որոշման մասին, իսկ այդ նույն երեկոյան ստացվեցին «Սովետական Ղարաբաղ» և «Սովետսկի Կարաբախ» թերթերի այդ օրվա համարները, որոնք ձեռքից ձեռք էին անցնում։ Հանրահավաքի մասնակիցները կենտրոնական իշխանություններից պահանջում էին իրագործել արցախահայության արդարացի և սահմանադրական պահանջը։

Հաջորդ օրը՝ փետրվարի 22-ին, Թատերական հրապարակը մարդկանցով լեփ-լեցուն էր։ Ծավալվող և համաժողովրդական բնույթ ընդունող Ղարաբաղյան Շարժումը ղեկավարելու, ընթացք տալու և կազմակերպված հունի մեջ ղեկելու համար անհրաժեշտ էր ստեղծել մի ղեկավար մարմին։ Եվ ահա նույն գիշերը ձևավորվեց «Ղարաբաղի պաշտպանության կոմիտեն», որը կարճ անվանվեց «Ղարաբաղ» կոմիտե։ Կոմիտեի առաջին կազմի մեջ մտան Իզոր Մուրադյանը (տնտեսագետ), Վաչե Սարուխանյանը (թատերական գործիչ), Գագիկ Սաֆարյանը (մանկավարժ), Մանվել Սարգսյանը (ծառայող), Սամսոն Ղազարյանը

³ Երևան, 21.01.1998:

(մանկավարժ) և էլի մի քանի հոգի⁴։ Միևնույն ժամանակ ստեղծվեց Ավագների խորհուրդ, որի մեջ մտնում էին շարժման ակտիվ մասնակից գրողներ, գիտնականներ, մշակութային և հասարակական-քաղաքական գործիչներ⁵։ «Ղարաբաղ» կոմիտեի հիմնական խնդիրն էր արցախահայության պահանջին սատար կանգնելու համար ուղի հանել նաև աշխարհասփյուռ հայությանը և Խորհրդային Միության մյուս ժողովուրդներին։ Ի պաշտպանություն արցախցիների պահանջի՝ փետրվարի 22-ին Հայաստանում հայտարարվեց համընդհանուր գործադուլ։ Հաջորդ օրը Թատերական հրապարակում հավաքված հարյուր հազարի հասնող մարդիկ պահանջում էին հրավիրել ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջան և քննարկել արցախցիների խնդրանքը։ Այդ օրը հանրահավաքն ավարտվում է երթով դեպի Հայկոմկուսի Կենտկոմի շենք։ Փետրվարի 24-ին կայացած հանրահավաքում առաջարկվում է հանրապետությունում անցկացնել Ղարաբաղյան հիմնահարցին նվիրված հանրաքվե։ Իզոր Մուրադյանը հայտարարում է, թե կազմկոմիտեն իր վրա է վերցնում հանրապետությունում շարժման հետ առնչվող բոլոր գործողությունների ղեկավարման պատասխանատվությունը։ Նաև հայտարարում է, թե կազմկոմիտեի մեջ են մտել Վիկտոր Համբարձումյանը, Վլադիմիր Բարխուդարյանը և Հովհաննես Չեքիջյանը։ Հրապարակը թնդում է բուռն ծափահարություններից։ Վազգեն Մանուկյանը հայտարարում է, որ պետք է արագացնել «Ղարաբաղ» կոմիտեի բջիջների ստեղծումը հիմնարկ-ձեռնարկություններում և շարունակել պահանջել հրավիրել Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջան ու քննարկել Արցախի հիմնահարցը։ Ալեքսան Հակոբյանը առաջարկում է ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի

⁴ 1999թ. «Հայաստանի Հանրապետություն» թերթում տպագրված մի նյութում «Ղարաբաղ» կոմիտեի առաջին կազմում թվարկված է 11 հոգի՝ Վազգեն Մանուկյան, Լևոն Տեր-Պետրոսյան, Բաբկեն Արարքյան, Վանո Սիրադեղյան, Ալեքսան Հակոբյան, Սամսոն Ղազարյան, Համբարձում Գալստյան, Դավիթ Վարդանյան, Սամվել Գևորգյան, Աշոտ Մանուչարյան և Ռաֆայել Ղազարյան։ Այստեղ «Ղարաբաղ» կոմիտեի երկրորդ կազմը չփոփված է առաջինի հետ։

⁵ Հրապարակված նյութերում թե՛ «Ղարաբաղ» կոմիտեի և թե՛ Ավագների խորհրդի կազմի մասին կան հակասական տվյալներ։ Իզոր Մուրադյանը «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամների շարքում թվարկում է նաև Աշոտ Մանուչարյանի, Համբարձում Գալստյանի, Ալեքսան Հակոբյանի, Վազգեն Մանուկյանի և Լյուդվիգ Խաչատրյանի անունները։

բոլոր պատգամավորներին և ԽՍԿԿ Կենտկոմի բոլոր անդամներին ուղարկել Ղարաբաղի մասին տեղեկանքներ, գրքույկներ և գրքեր⁶:

Փետրվարի 25–26-ին Երևանում ցուցարարների թիվը հասել էր աննախադեպ չափերի: Դա ԽՍՀՄ պատմության մեջ ամենախոշոր ցույցն էր: Երևանում տեղի ունեցած ցույցերը ուղղված չէին որևէ ժողովրդի, այդ թվում և ադրբեջանցիների դեմ: Հատուկ ընդգծվում էր, որ ադրբեջանական ժողովուրդը մեղավոր չէ ստալինյան ռեժիմի թույլ տված սխալների համար, որոնք ուղղված էին մի ամբողջ ժողովրդի դեմ: «Ղարաբաղ» կոմիտեն այն կարծիքին էր, որ երկրի ղեկավարությունը միայն հանգիստ պայմաններում կարող է որոշում ընդունել Ղարաբաղի հիմնահարցի վերաբերյալ: Իգոր Սուրադյանը, միտինգավորներին ներկայացնելով «Ղարաբաղ» կոմիտեի ծրագիրը, հանրապետության իշխանություններից պահանջում էր լրատվամիջոցներով լուսաբանել Լեռնային Ղարաբաղում տիրող վիճակը և կոմիտեականներին հնարավորություն տալ օգտվելու զանգվածային տեղեկատվության միջոցներից⁷:

Հայաստանում տեղի ունեցող հանրահավաքներն ու ցույցերը և դրանցում առաջ քաշված պահանջները անհանգստացրել էին հանրապետության ղեկավարությանը: Փետրվարի 21-ի երեկոյան հրավիրված Հայկոմկուսի Կենտկոմի բյուրոյի նիստը հավանություն է տալիս ԽՍԿԿ Կենտկոմի այդ նույն օրվա որոշմանը: Անկասկած, Հայաստանի իշխանությունները չէին ցանկանում հարաբերությունները բարդացնել վերադաս մարմինների հետ և կորցնել իրենց աթոռները: Այդ նույն նիստում քննարկելով «Լեռնային Ղարաբաղի իրադարձությունների մասին» հարցը, ելույթ են ունենում 18 հոգի, որոնք միաբերան պաշտպանում են ԽՍԿԿ Կենտկոմի՝ «Լեռնային Ղարաբաղի իրադարձությունների մասին» օրապակաս որոշումը և այն գնահատում որպես «գործողության ուղեցույց», իսկ «ստեղծված վիճակը» բնորոշում որպես «քաղաքական լուրջ իրադարձություն»: Բյուրոն գտնում էր, որ «գոյություն ունեցող ազգային տարածքային կառուցվածքի վերանայման նպատակին ուղղված գործողություններն ու պահանջները հակասում են խորհրդային Ադրբեջանի և խորհրդային Հայաստանի շահերին, վնաս հասցնում ազգամիջյան հա-

⁶ ՀԱՍ, ֆ. 4546, ց. 1, գ. 1, ք. 8-16:

⁷ Նույն տեղում, ք. 18-19:

րաբերություններին», հետևապես՝ «եթե... անհրաժեշտ միջոցառումներ չձեռնարկվեն, ապա այն կհասցնի անկանխատեսելի ու դժվարուղղելի հետևանքների»: ՀԿԿ ղեկավարության կարծիքով, այդ բոլորը հնարավոր էր դարձել «առանձին ծայրահեղական տրամադրություններով անձանց անպատասխանատու կոչերի և գործողությունների» հետևանքով: Բյուրոն անհրաժեշտ էր գտնում իրագործել ԽՍԿԿ Կենտկոմի որոշումը՝ ելնելով այն բանից, որ «ազգային հարցը պահանջում է սևեռուն և մշտական ուշադրություն»: Բյուրոն քաղկոմներին և շրջկոմներին հանձնարարում է լայն աշխատանք ծավալել և կոնկրետ միջոցառումներ ձեռնարկել «չեզոքացնելու Հայաստանի և Ադրբեջանի աշխատավորների շահերին դիպչող բոլոր գործողությունները»: Որոշվում է հրավիրել հանրապետական ակտիվի նիստ և քննության առնել Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ ստեղծված վիճակը: Հանրապետության նախարարների խորհրդին հանձնարարվում է Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ սոցիալ-տնտեսական բնույթի առաջարկություններ նախապատրաստել և անհրաժեշտության դեպքում ներկայացնել ԽՍՀՄ նախարարների խորհուրդ: Հաստատվում է ընդունված որոշման իրագործման միջոցառումների պլան⁸:

Հայկոմկուսի Կենտկոմի բյուրոյի հանձնարարությամբ՝ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանը, փետրվարի 22-ին հանդես գալով հանրապետության հեռուստատեսությամբ, փորձում էր հանրապետության բնակչությանը հանգստացնել հայտնելով, որ Լեռնային Ղարաբաղում կիրազորվեն սոցիալ-տնտեսական բնույթի միջոցառումներ: Նա պնդում էր, որ «մեր անգնահատելի նվաճումը հանդիսացող ժողովուրդների բարեկամությունը հանդիսանում է հայ ժողովրդի հետագա բարգավաճման երաշխիք... և պետք է այն աչքի լույսի պես պահպանենք»⁹:

1988թ. փետրվարի 23-ին տեղի է ունենում Հայաստանի կուսակցական ակտիվի ժողով, որին մասնակցում էին Երևան ժամանած ԽՍԿԿ Կենտկոմի քարտուղարներ Վ.Դուլգիխը, Ա.Լուկյանովը, ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարարի տեղակալ Վ.Տրուշինը: Վլադիմիր Գրիգորյանը վկայում է, որ այդ խորհրդակցության ժամանակ Կարեն Դեմիրճյանը հուսահատված ասել է. «ես

⁸ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 82, գ. 21, ք. 23:

⁹ «Սովետական Հայաստան», 23.02.1988:

չգիտեն ինչպես որոշել այս (այսինքն՝ Ղարաբաղի – Գ.Ա.) հարցը: Եթե դահլիճում որևէ մեկը գիտի, թող զբաղեցնի իմ տեղը»¹⁰: Մոսկվայից եկած էմիսարներն իրենց ելույթներում փորձում էին հայ ժողովրդին համոզել «հավատարիմ մնալ խորհրդային սկզբունքներին»: Ակտիվի նիստը որոշեց «վճռական միջոցառումներ ձեռնարկել ստեղծված վիճակը բարելավելու, մասսաների և աշխատանքային կոլեկտիվների շրջաններում բացատրական լայն աշխատանք ծավալելու» ուղղությամբ և խնդրել ԽՍՀՄ Կենտկոմին, ազգային հարցի վերաբերյալ պլենումի նախապատրաստման ժամանակ քննարկել նաև Լեռնային Ղարաբաղի հարցը¹¹: Փետրվարի 24-ին Վ.Դուլգիխը, հանդես գալով Հայաստանի հեռուստատեսությամբ, նշում է, որ իրադարձությունների այսպիսի զարգացումը «պղտորում է հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդների եղբայրական հարաբերությունները»: Նա նաև հայտնում է, թե իբր ԼՂԻՄ-ում «կոմունիստների և բնակչության գերակշիռ մեծամասնության դրսևորած զսպվածության ու քաղաքական պատասխանատվության շնորհիվ իրադրությունը կայունանում է», մինչդեռ «Երևանում... շարունակվում են բազմամարդ ցույցերը, որոնց մասնակցում են բնակչության տարբեր խավերի ներկայացուցիչներ, ինչը բարդացնում է քաղաքացիների կյանքը...»: Գովերգելով երկրում տեղի ունեցող վերակառուցման կուրսը և դեմոկրատական գործընթացը՝ Վ.Դուլգիխը կոչ էր անում հանրապետության բնակչությանը կատարել Հայաստանի կուսակցական ակտիվի փետրվարի 23-ին կայացած ժողովի պահանջները, «դրսևորել հասունություն, վերահաստատել Երևանի և հանրապետության կյանքի ու աշխատանքի կանոնավոր ռիթմը»¹²:

1988թ. փետրվարի 26-ին տեղի ունեցած Հայկոմկուսի Կենտկոմի պլենումում Կարեն Դեմիրճյանը, պաշտպանելով Ս.Գորբաչովի կոչը, հորդորեց կարգ հաստատել և իրագործել «Գորբաչովի առաջ քաշած պահանջները»¹³: Երիցս ճիշտ էր Սիլվա Կապուտիկյանը, երբ 1990թ. հունվարին Հայկոմկուսի Կենտկոմում հրավիրված խորհրդակցությունում շեշտեց, որ «հայ ժողովրդի սխալներից մեկն էլ այն է, որ հավատաց գորբաչովյան

վերակառուցմանը: Իսկ այդ կույր հիվանդությամբ ամենից առաջ տառապում էր հայ ժողովրդի ուղեցույց Հայկոմկուսը»¹⁴: Պլենումում ելույթ ունեցած 29 հոգուց քչերը քննադատական խոսք ասացին հայ ժողովրդին «ծայրահեղականներ» և «ազգայնամուլներ» անվանելու առթիվ, սակայն վերադաս մարմիններից պահանջեցին արդարացիորեն լուծել Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը¹⁵: Պլենումը տեղական իշխանություններին հանձնարարում է «անհրաժեշտության դեպքում օգտագործել իրենց տրված լիազորությունները՝ խստագույնս ապահովելու օրինաչափությունը և հասարակական կարգը հանրապետության ամբողջ տարածքում»¹⁶:

Այդ նույն երեկոյան Վ.Դուլգիխը հայկական հեռուստատեսությամբ ընթերցեց Ադրբեջանի և Հայաստանի ժողովուրդներին ուղղված Ս.Գորբաչովի դիմումը: Թե՛ Հայկոմկուսի Կենտկոմի պլենումի որոշումը, և՛ թե՛ Ս.Գորբաչովի դիմումը Հայաստանում և ԼՂԻՄ-ում ընդունվեցին ոչ միանշանակ: Դա պատահական չէր, որովհետև հանրապետության բարձրագույն կուսակցական մարմնի իրար ետևից ընդունած այդ որոշումները և երկրի առաջին դեմքի կոչերը միայն նպատակ ունեին Հայաստանի և Արցախի հասարակայնությանը շեղել բուն խնդրից, քանի որ խորհրդային Սիությունում վերակառուցումն առնչվել էր զանգվածային ելույթների հետ, որոնք վտանգում էին գործող համակարգի գոյությանը: Ուստի օրինաչափ է, որ միութենական լրատվամիջոցները շարունակում էին միտումնավոր խեղաթյուրել Արցախում և նրա շուրջ տեղի ունեցող իրադարձությունները և պիտակավորել արցախյան շարժման մասնակիցներին: Այդ ամենին, անշուշտ, նպաստում էր Հայաստանի կուսակցական ղեկավարության ոչ ժողովրդամետ կեցվածքը: Օրինակ՝ Կարեն Դեմիրճյանը, ջերմորեն պաշտպանելով գորբաչովյան կոչերը, պահանջում էր «անել ամեն ինչ, որպեսզի հանրապետության ադրբեջանական բնակչությունը անհանգստանալու ոչ մի հիմք չունենա» և «աչքի լույսի պես պահել ու պահպանել, պրակտիկ գործով ամրապնդել» ժողովրդական բարեկամությունը¹⁷:

¹⁰ Григорян В., *Նշվ. աշխ.*, էջ 55:

¹¹ «Սովետական Հայաստան», 24.02.1988:

¹² Նույն տեղում, 25.02.1988:

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 82, գ. 21, ք. 4-5:

¹⁴ Նույն տեղում, ց. 82, գ. 1, ք. 80:

¹⁵ Նույն տեղում, ք. 2-51:

¹⁶ Նույն տեղում, ք. 52-54:

¹⁷ «Սովետական Հայաստան», 01.03.1988:

1988թ. մարտի 3-ին՝ ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոն, քննության առնելով «Լեռնային Ղարաբաղում և նրա շուրջ տեղի ունեցող իրադարձությունների հետ կապված հանրապետությունում վիճակը կայունացնելու ուղղությամբ աշխատանքներն ուժեղացնելու» հարցը, ընդգծում է, որ ամենակարևորը հանրապետությունում աշխատանքային ռիթմի և հասարակական կյանքի կայունացումն է: Բյուրոն գտնում է, որ պետք է «թույլ չտալ կոլեկտիվներում ինչ-որ խմբերի ստեղծում՝ կապված ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ին միավորման հետ» դա բացատրելով ԼՂԻՄ-ի շուրջ վիճակը բարելավելու գործում դրանց կործանարար լինելով¹⁸: Իսկ մարտի 7-ին տեղի ունեցած բյուրոյի նիստը, լսելով մի շարք ձեռնարկությունների տնօրենների հաղորդումները, արձանագրեց, որ հանրապետությունում ընդհանուր վիճակը կարգավորվել է և «Հայաստանի ու Ադրբեջանի աշխատողները գործում են Մ.Գորբաչովի դիմումի համաձայն»: Բյուրոն տնօրեններին և կուսակազմակերպությունների քարտուղարներին հանձնարարեց աշխատավորներին բացատրել Մ.Գորբաչովի դիմումի էությունը, ապահովել կոլեկտիվների նորմալ կյանքն ու աշխատանքը, պատվախնդրորեն կատարել իրենց վրա դրված պարտականությունները, ամեն կերպ կանխել ազգամիջյան ընդհարումները և անվստահության սերմանումը, թույլ չտալ ինտերնացիոնալ համախմբվածության խախտման որևէ նշույլ¹⁹: Այդուհանդերձ, 1988թ. մարտի 9-ին ԽՍՀԿ Կենտկոմում տեղի ունեցած խորհրդակցությունը ստիպված էր ընդունել «մի քանի խնդիրների առկայությունը» Արցախի տնտեսական և մշակութային կյանքում: Լսելով Ադրբեջանի և Հայաստանի կոմկուսների կենտկոմների առաջին քարտուղարներ Ա.Բաղիրովի և Կ.Դեմիրճյանի հաղորդումներն այդ հանրապետություններում ստեղծված քաղաքական վիճակի մասին, խորհրդակցությունը առաջարկեց այն կարգավորելու համար «որոշումներ մշակել», բայց միայն Լեռնային Ղարաբաղի մարզի շրջանակներում: Խորհրդակցությունում նույնիսկ կարծիք հայտնվեց հանրաքվեի միջոցով Լեռնային Ղարաբաղը ժամանակավորապես թողնել Կենտրոնի ենթակայության տակ: Այդ գաղափարի կողմնակիցներ գտնվեցին նաև Ղարաբաղում: Հայկոմկուսի Կենտկոմի բյուրոն, մարտի 10-ին քննարկելով վերոհիշյալ խորհրդակցության որոշումներից բխած

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 82, գ. 21, ք. 25:

¹⁹ Նույն տեղում, ք. 20-21:

հանրապետության կուսակցական կազմակերպությունների խնդիրները, վճռեց «լրիվ և ամբողջովին պաշտպանել խորհրդակցության գնահատականներն ու եզրակացությունները», իրագործել նրանում Մ.Գորբաչովի առաջարկությունները, աշխատանքների հիմքում դնել ժողովուրդների լենինյան բարեկամությունը, «չդիպչել և վնաս չհասցնել ինտերնացիոնալիզմին և միասնությանը»: Ի գիտություն ընդունվեց քաղբյուրոյի առաջարկությունը Կենտկոմի քարտուղարությանը՝ խոր ու բազմակողմանիորեն ուսումնասիրելու ԼՂԻՄ-ում կուտակված պրոբլեմներն ու ազգամիջյան հակասությունների սրման պատճառները, համապատասխան առաջարկություններ պատրաստել և պատրաստ լինելու դեպքում դրանք քննարկել ԽՍՀԿ Կենտկոմում ու ԽՍՀՄ կառավարությունում: Բյուրոն որոշեց մարտի 11-ին հրավիրել հանրապետության կուսակցական ակտիվի խորհրդակցություն և լայնորեն քննարկել վերոնշյալ խորհրդակցությունում առաջ քաշված խնդիրները²⁰:

1988թ. մարտի 20-ին ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոն, կրկին անդրադառնալով «Հանրապետությունում իրավիճակը նորմալացնելու անհետաձգելի միջոցառումների մասին» հարցին, նշեց, որ հանրապետությունում վիճակը մնում է լարված ու պայթյունավտանգ, և որ «Ղարաբաղ» կոմիտեն, ընդլայնելով իր գործունեությունը, կուսակցական և պետական մարմինների նկատմամբ դիմում է սպառնալիքի ու շանտաժի, անցնում օրինականության սահմանները: Շեշտվեց, որ «Ղարաբաղ» կոմիտեի գաղափարական չեզոքացման ուղղությամբ ձեռնարկվող քայլերը անհրաժեշտ արդյունքներ չեն տալիս, և որ վիճակն ավելի է սրվել Սում-գաիթում իրագործված ոճրագործությունների հետևանքով: Բյուրոն որոշեց թույլ չտալ մարտի 26-ին հայտարարված համընդհանուր հանրահավաքը և սկզբնական կուսակցական կազմակերպությունների միջոցով չեզոքացնել տեղական «կոմիտեների» գործունեությունը, քանի որ այն «քաղաքական վտանգավոր բնույթ» ունի և իբր «հակասում է ժողովուրդների շահերին»²¹:

Հայաստանում դարաբաղյան շարժումը օր օրի իր մեջ ներառում էր ժողովրդական ավելի մեծ զանգվածներ: Այդ մասին հայտարարվեց փետրվարի 28-ին գրողների տանը տեղի ունեցած «Ղարաբաղ» կոմիտեի ընդլայնված նիստում, որին մասնակ-

²⁰ "Միասն", 10.03.1988.

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 82, գ. 21, ք. 36:

ցեցին ավելի քան 300 հոգի: Իզոր Մուրադյանը ի լուր ամենքի հայտարարեց, որ վերանայվել է «Ղարաբաղ» կոմիտեի կազմը, և նրանում ընդգրկվել են Լեռնային Ղարաբաղից վեց հոգի: Հարդորվեց նաև, որ կոմիտեն որոշել է հանրապետության բոլոր ձեռնարկություններում, հիմնարկներում, կազմակերպություններում և ուսումնական հաստատություններում շաբաթ օրերին ժամը 18⁰⁰-ից անցկացնել ժողովներ և քննարկել Լեռնային Ղարաբաղի հետ կապված հարցեր: Քանի որ նախօրոք որոշվել էր մարտի 23-ին անցկացնել Լեռնային Ղարաբաղի հետ համերաշխության միջոցառումներ, առաջարկվեց այդ օրը տեղափոխել մարտի 26-ը՝ շաբաթ օրը, որպեսզի վնաս չհասցվի արտադրությանը: Նիստի մասնակիցներին տեղյակ պահվեց, որ Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ միավորելու օգտին միտինգներ ու հանրահավաքներ են տեղի ունենում նաև Խորհրդային Միության այլ քաղաքներում²²:

1988թ. փետրվարի վերջին և մարտի սկզբներին, մանավանդ սումգայիթյան բարբարոսությունից հետո, ոտքի էր կանգնել ամբողջ հայ ժողովուրդը, որի արդար պայքարին իրենց համերաշխությունն էին հայտնում հանրապետության ազգային փոքրամասնությունները: Նրանք՝ հայ, ռուս, եզդի, քուրդ, հույն և այլ ազգերի ներկայացուցիչները, դատապարտում էին սումգայիթյան եղեռնագործությունը, վճռականորեն պահանջում Սումգայիթում տեղի ունեցածին տալ քաղաքական գնահատական և խստագույնս պատժել այդ ողբերգության կազմակերպիչներին: Հանրահավաքներից մեկում քրդերի ներկայացուցիչը իր ազգակիցներին կոչ արեց համընդհանուր պայքար սկսել Ադրբեջանում քրդերի իրավունքները վերականգնելու համար և պաշտպանել ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ի հետ վերամիավորելու համաժողովրդական շարժումը²³: Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորները հանրապետության իշխանություններից համառորեն պահանջում էին կանգնել հայ ժողովրդի ազգային շահերի պաշտպանության դիրքերում և ստրկամտորեն չծառայել Կրեմլին: Նրանք բազմաթիվ նամակներ և հեռագրեր էին ուղարկում հանրապետության բարձրագույն իշխանություններին, որոնցում պահանջում էին «անմիջապես դադարեցնել «Ղարաբաղ» կոմի-

տեի ենթախմբերի և ակտիվիստների նկատմամբ սպառնալիքներն ու ճնշման փորձերը»²⁴:

1988թ. մարտի 19-ին Կինոյի տանը տեղի ունեցավ «Ղարաբաղ» կոմիտեի ընդլայնված նոր նիստ: Ելույթ ունեցողները Իզոր Մուրադյանը, Արմեն Հովհաննիսյանը, Սոս Սարգսյանը, Հենրիխ Իգիթյանը, Գրիգոր Ավագյանը, Ռաֆայել Ղազարյանը, Վլադիմիր Բարխուդարյանը, Մանվել Սարգսյանը, Լենսեր Աղալովյանը, Սիլվա Կապուտիկյանը, Ջորի Բալայանը, Վաչե Սարուխանյանը, Ալեքսան Հակոբյանը, Ղարաբաղի ներկայացուցիչը²⁵ և ուրիշներ, խստագույնս դատապարտեցին «սումգայիթ» կազմակերպողներին և Հայաստանի իշխանություններից պահանջեցին մարտի 25-ին հրավիրել ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջան ու քննարկել Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորելու հարցը: Նրանք նաև կոչ արեցին անհրաժեշտության դեպքում դիմել համընդհանուր գործադուլի, ստեղծել համահայկական ճակատ և պայքարել մինչև վերջ, կանխել բոլոր տեսակի ահաբեկչությունները: Ադրբեջանում հայերի նկատմամբ իրագործվող բռնարարքները կանխելու համար դիմել միջազգային դատարան, Մոսկվայից պահանջել հատուկ հանձնաժողով ուղարկել Հայաստան և միասին վճռել Արցախի հարցը: «Ղարաբաղ» կոմիտեն ներկայացրեց մոտակա օրերի գործողությունների ծրագիրը: Այն խնդիր էր դնում ԽՍՀ Կենտկոմից պահանջել դադարեցնել զրպարտությունները հայ ժողովրդի և Ղարաբաղյան շարժման հասցեին, ընդունել, որ Արցախահայության պահանջը ծայրահեղականների և ազգայնականների պայքար չէ, այլ օրինական է, սումգայիթյան իրադարձությունները լրիվ բացահայտելու համար ստեղծել կառավարական հանձնաժողով, կենտրոնական թերթերում տպագրել ԼՂԻՄ մարզկոմի մարտի 17-ի պլենումի որոշումը: ՀԽՍՀ կառավարությունից պահանջվում էր իր պաշտոնական վերաբերմունքն արտահայտել ԼՂԻՄ-ի և Հայաստանի վերամիավորման հարցի վերաբերյալ, ընդունել ԼՂԻՄ-ը վերաբնակեցնելու պետական ծրագիր, Արցախի հարցով դիմել աշխարհի երկրների կառավարություններին, խորհրդարաններին, հասարակական

²² Նույն տեղում, ք. 43: Տե՛ս նաև Սովետական Հայաստան», 23.03.1988:

²³ Նույն տեղում, գ. 87, գ. 11, ք. 135-136:

²⁴ Նույն տեղում, գ. 12, ք. 76-77:

²⁵ Անվտանգության նպատակով փաստաթղթերում չեն նշվել ոչ «Ղարաբաղ» կոմիտեի արցախցի անդամների անունները և ոչ էլ ելույթ ունեցողի անունը:

կազմակերպություններին և այլ ատյանների: Որպեսզի մարտի 26-ին նշանակված համընդհանուր հանրահավաքը անցներ կազմակերպված, որոշվեց բուհերի բարձր կուրսերի ուսանողներից և երիտասարդ բանվորներից ստեղծել ջոկատներ, որոնք պետք է համագործակցեին ԵԳ նախարարության աշխատակիցների հետ: Խորհրդակցության վերջում «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներ ընտրվեցին Վազգեն Մանուկյանը և Համբարձում Գալստյանը²⁶:

Արցախյան շարժումը գնալով ընդունում էր համընդհանուր բնույթ: Դա անընդունելի էր հանրապետության բարձրագույն իշխանությունների համար: ՀԿԿ Կենտկոմը կուսակցական կազմակերպություններից պահանջում էր քննարկել և դատապարտել ԼՂԻՄ մարզխորհրդի փետրվարի 20-ի որոշումը՝ այն գնահատելով որպես հակախորհրդային, հակաժողովրդական և ազգայնամոլ որոշում: Եվ երբ Մոսկվայի պահանջով ՀԿԿ բյուրոն 1988թ. մարտի 23-ին քննարկեց «Ղարաբաղ» կոմիտեն անօրեն ճանաչելու մասին հարցը, ելույթ ունեցողներից և ոչ մեկը չփորձեց պաշտպանել «Ղարաբաղ» կոմիտեին: Բյուրոյի ընդունած որոշման մեջ նշված է, որ «Ղարաբաղ» կոմիտեի գործունեությունը իբր չի համապատասխանում Հայկական ԽՍՀ Սահմանադրությանը և գործող օրենսդրությանը, և որ այն «ծեռք է բերել քաղաքական վտանգավոր բնույթ ու հակասում է ժողովրդի շահերին»: Ելնելով դրանից՝ Հայկոմկուսի Կենտկոմի բյուրոն որոշեց «Ղարաբաղ» կոմիտեն ճանաչել անօրեն և դադարեցնել նրա գործունեությունը: Բյուրոն հավանություն տվեց այդ հարցի վերաբերյալ ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանագրի նախագծին²⁷: Հաջորդ օրն ընդունվեց Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանագիրը՝ «Ղարաբաղ» կոմիտեն օրենքից դուրս հայտարարելու մասին և արգելվեց մարտի 26-ի հանրահավաքը²⁸: Մարտի 25-ին քրեական գործ հարուցվեց Պարույր Հայրիկյանի դեմ, իսկ 28-ին նրան ձերբակալեցին՝ մեղադրանք ներկայացնելով ՀԽՍՀ քրեական օրենսգրքի 206-րդ հոդվածով, հետո էլ արտաքսեցին հայրենիքից:

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 12, ք. 156-160:

²⁷ Ելույթ տեղում, ց. 82, գ. 21, ք. 47:

²⁸ «Սովետական Հայաստան», 25.03.1988:

1988թ. մարտի 24-ին տեղի ունեցավ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստ, որտեղ Ս.Գորբաչովը դեմ արտահայտվեց ԼՂԻՄ պատկանելությունը փոխելուն: Այդտեղ որոշվեց «անթույլատրելի համարել... ազգային-պետական և ազգային-վարչական սահմանների փոփոխությունը»²⁹: Մինչ այդ որոշման ընդունումը, վերակառուցման գլխավոր գաղափարախոսներից Ա. Յակովլևը մարտի 21-ին հանդիպելով Անդրեյ Սախարովի հետ, ասել էր, թե «ոչինչ չի կարելի փոխել վարչա-ազգային կառուցվածքում, որովհետև դա, ընդհանրապես, անսովոր և վտանգավոր նախադեպ է»: Եւ նաև նշել է, որ ԽՍՀՄ-ում շատ «տաք կետեր» կան, որտեղ ցանկացած պահի կարող են բորբոքվել ազգային կրքեր³⁰:

* * *

1988թ. փետրվարյան իրադարձություններից և սումգայիթյան ողբերգությունից հետո Լեռնային Ղարաբաղում վիճակը խիստ լարված էր: Փետրվարի 22-ից մարզում սկսվել էր համընդհանուր գործադուլ: Փետրվարի 27-ին կենտրոնական իշխանությունների մի խումբ պատասխանատու աշխատողների հետ Լեռնային Ղարաբաղ ժամանեց ԽՍՀԿ Կենտկոմի բաժնի վարիչ Կ. Բրուտենցը: Նրանք պետք է մոտիկից ծանոթանային մարզի տնտեսական վիճակին և Կենտկոմ ներկայացնեին համապատասխան զեկուցագիր: Ստեփանակերտում հանդիպեցին Ղարաբաղյան շարժման արցախցի ղեկավարների և ակտիվիստների հետ, այցելեցին արդյունաբերական ձեռնարկություններ, ուսումնական հաստատություններ և պատրաստեցին հիմնավորված զեկուցագիր: Արցախցիները Կ. Բրուտենցի միջոցով մի շարք փաստաթղթեր և նամակ-բողոքներ ուղարկեցին միութենական ամենավերին իշխանություններին: Փետրվարի 29-ին կրկին Ստեփանակերտ ժամանեց ԽՍՀԿ Կենտկոմի քարտուղար Պ. Դեմիչևը և, ելույթ ունենալով Լեռնի մի անվան հրապարակում տեղի ունեցած հանրահավաքում, հայտարարեց, թե ԽՍՀԿ Կենտկոմի քաղբյուրոն կրկին անդրադարձել է Ղարաբաղի խնդրին և հանձնարարել ԽՍՀԿ Կենտկոմի քարտուղարությանը հանգամանորեն ուսումնասիրել Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծված իրավիճակը:

²⁹ «Правда», 25.03.1988.

³⁰ Сахаров А., Горький, Москва, далее везде..., с. 88.

Դեռևս փետրվարյան օրերին անհրաժեշտություն զգացվեց ունենալ մի քաղաքական կազմակերպություն, որը կկարողանար իր ետևից տանել ժողովրդին, և ցույցերին ու հանրահավաքներին տալ կազմակերպված բնույթ, այսինքն՝ լուծեր շարժման մարտական և ռազմավարական խնդիրները: Սերգեյ Խաչատրյանը պատմում է, որ նման քաղաքական կազմակերպություն ստեղծելու գաղափարը փետրվարի 24-ին արտահայտել է Արկադի Մանուչարովը: Այդ օրերին նա արդեն կազմել էր նման կազմակերպություն ստեղծելու պլան և ծրագիր ու այդ մասին նույնիսկ խոսել կուսմարզկոմի, մարզխորհրդի, Ստեփանակերտի քաղկոմի և քաղխորհրդի ղեկավարների հետ: Հետո հավաքվելով քաղկոմի քարտուղար Հասմիկ Միքայելյանի աշխատասենյակում՝ հանգամանորեն քննարկել են հարցը և որոշել քաղաքի յուրաքանչյուր ձեռնարկությունից, հիմնարկությունից, ուսումնական հաստատությունից երկուական հոգի առաջադրել կազմակերպությունը ստեղծելու համար³¹:

Հանրահավաքներն ու ցույցերը կարգավորելու նպատակով, Ստեփանակերտի քաղխորհուրդը մարտի 1-ին ընդունեց «Ստեփանակերտի փողոցներում, հրապարակներում և պուրակներում ժողովներ, միտինգներ, փողոցային շքերթներ, ցույցեր և այլ միջոցառումներ անցկացնելու ժամանակավոր կանոնների ու կարգի մասին» որոշումը³²: Այդ նույն օրը նախաձեռնող խումբը որոշում է մարտի 2-ից, Մ.Գորբաչովի ծննդյան առթիվ, դադարեցնել գործադուլը: Արցախցիներն այդ մասին հեռագիր են ուղարկում Մ.Գորբաչովին, շնորհավորում ծննդյան օրը և հույս հայտնում, որ նա արդարացի կերպով կլուծի իրենց պահանջը: Մարտի 1-ի լույս 2-ի գիշերը Ստեփանակերտի Լենինի անվան հրապարակում հավաքված տասնյակ հազարավոր արցախցիներ ընտրում են 66 հոգու, որոնք, հավաքվելով «Սովետական Ղարաբաղ» թերթի խմբագրության դահլիճում, ընտրում են 13 հոգուց բաղկացած խորհուրդ, որին կոչում են «Կռունկ»: Որոշ արքյուրներում այն անվանվում է նաև կոմիտե: Խորհրդի նախագահ է ընտրվում Արկադի Մանուչարովը, տեղակալ՝ Կարդան Հակոբյանը, քարտուղարներ՝ Սերգեյ Խաչատրյանը, Կարեն Օհանջանյանը և Կարեն Անդրյանը: Առաջին նիստում ստեղծվում են 10 հանձնաժողովներ, որոնցում ընդգրկվել էին մոտ 50 հոգի:

³¹ Խաչատրյան Ս., *Նշվ. գիրքը*, էջ 243–245:

³² «Սովետական Ղարաբաղ», 02.03.1988:

Խորհրդի մարտի 3-ի ընդլայնված նիստում քննարկվում է «Կռունկի» կանոնադրության նախագիծը և միաձայն ընդունվում: Ստեփանակերտի քաղխորհրդի գործկոմը մարտի 5-ին գրանցում է «Կռունկ» հասարակական կազմակերպությունը և հաստատում նրա կանոնադրությունը³³:

«Կռունկը», ըստ էության, «Ղարաբաղ» կոմիտեի բաժանմունքն էր Արցախում: Այն գործում էր ԽՍՀՄ սահմանադրության 51-րդ հոդվածին համապատասխան և կանգնած էր արցախահայության ազատագրական պայքարի գլուխ՝ համագործակցելով մյուս հասարակական կազմակերպությունների հետ: «Կռունկի» կանոնադրության մեջ չնայած քաղաքական նպատակներ չէին առաջադրվել, սակայն նախատեսվել էր մշակել միության ծրագիրը, որտեղ պետք է տեղ գտնեին քաղաքական հարցեր:

Իր ձևավորման սկզբից «Կռունկը» լայն աշխատանք էր տանում բնակչության շրջանում: Այն, ի հիշատակ Սումգայիթի

³³ Արժանագրություն թ. 6, որոշում՝ 3/65: «Պատճեն՝ հեղինակի անձնական արխիվ: «Կռունկ» կոմիտեի քարտուղար Սերգեյ Խաչատրյանը անդամների թիվը ցույց է տվել 50–60 հոգի, իսկ նախագահության կազմը՝ 13՝ Արկադի Մանուչարով, Կարդան Հակոբյան, Գուրգեն Գաբրիելյան, Հրաչիկ Բեգլարյան, Կալեդի Սարոբյան, Մաքսիմ Միրզոյան, ժամնա Գալստյան, Ռոբերտ Քոչարյան, Համլետ Գրիգորյան, Համլետ Մովսիսյան, Բենիկ Օվչյան, Արկադի Կարապետյան, Յուրի Ներսիսյան: Կերթին երկուսը հրաժարվել են կոմիտեի անդամ լինելուց, չնայած շարունակել են ակտիվորեն մասնակցել նրա աշխատանքներին (Խաչատրյան Սերգեյ, *Նշ. գիրքը*, էջ 245): Շարժման ակտիվիստներից Բորիս Առուշանյանը, առարկելով Սերգեյ Խաչատրյանին, նշում է, որ «Կռունկի» անդամների թիվը հասնում էր 150-ի, իսկ կոմիտեի անդամների թիվը՝ 11-ի («Ազատ Արցախ», 18.03.2002): Սերգեյ Խաչատրյանը գրում է, որ քաղաքի N 1 դպրոցի ռազմագիտության դասատու Արսեն Լաչինյանի առաջարկությամբ ստեղծված 10 հանձնաժողովներն էին՝ միտինգների (ցույցերի) կազմակերպման գծով՝ 5 հոգի, լոզունգների պատրաստման գծով՝ 3 հոգի, ֆինանսների գծով՝ 4 հոգի, միգրացիայի և էմիգրացիայի գծով՝ 3 հոգի, քաղաքական հարցերի գծով՝ 6 հոգի, լրատվության բաժնի գծով՝ 3 հոգի, հասարակական կարգի պահպանման գծով՝ 12 հոգի, անվտանգության հարցերի գծով՝ 7 հոգի, քարտուղարություն՝ 3 հոգի (Խաչատրյան Ս., *Նշվ. աշխ.*, էջ 223–224):

1992թ. մայիսի 8-ին Շուշիի ազատագրման առաջին օրը բանտում հայտնաբերվեց լուսանկարների մի այբոմ, որտեղ զետեղված էին «Կռունկի» անդամների լուսանկարները՝ նրանց անձնական գործերի համարներով («ԼՂ Հանրապետություն», 09.07.1996):

«Կռունկի» ստեղծմանը հետազայում անդրադարձել են Ռազմիկ Պետրոսյանը, Էռնեստ Հայրապետյանը, Համլետ Գրիգորյանը և ուրիշներ (նույն տեղում, 13.07.1996):

զոհերի, մարտի 6-ին կազմակերպեց սզո հանրահավաք, որտեղ հնչեցին ցասուննալից ելույթներ, ու ծաղկեպսակներ դրվեցին Սումգայիթում զոհվածների հուշարձանին: Հաջորդ հանրահավաքը տեղի ունեցավ մարտի 8-ին: Քանի որ մարզային համալիրը շրջապատված էր զինվորներով, ուստի հանրահավաքը տեղի ունեցավ մեծ Հայրենականի թանգարանի դիմաց: Ելույթ ունեցան Սվետլանա Պետրոսյանը (Ղարմետաքսկոմբինատից), Գուրգեն Գաբրիելյանը (բանաստեղծ), Նադյա Բաղդասարյանը (քաղաքի բնակչուհի), Արզիկ Մխիթարյանը (դասախոս), Ռիմա Քոչարյանը (ջուլիակուհի), սումգայիթցի մի փախստական կին և ուրիշներ, որոնք անարգանքի սյունին գամեցին «սումգայիթ» կազմակերպողներին:

«Կռունկը» մշտական կապի մեջ էր կուսակցության ԼԴԽ մարզկոմի ու մարզխորհրդի հետ ու ջանում էին համատեղ ուժերով մարզում վերականգնել աշխատանքային ռիթմը և ապահովել բնակչության անվտանգությունը: Այդուհանդերձ, մարզի ղեկավարությունը դեռևս կուրորեն հավատում էր, որ ԽՄԿԿ Կենտկոմը իբր «խորն ըմբռնումով է վերաբերվում ինքնավար մարզում կատարված ոչ քիչ թերություններին ու դժվարություններին», և որ այն ԼԴԽ-ի հիմնախնդրի վերաբերյալ «հատուկ հանձնարարություններ է տվել և անմիջականորեն կհետևի դրանց իրականացմանը»: Մարզի ղեկավարությունը բնակչությանը կոչ էր անում «պահպանել հանգստություն, դրսևորել ողջամտություն, քաղաքական հասունություն և զսպվածություն, սթափ զնահատել ստեղծված իրավիճակը, որը կարող է հասցնել լուրջ բարդությունների, անկանխատեսելի հետևանքների»³⁴:

Ժողովրդական պայքարից կտրված էին մնում նաև մարզի լրատվամիջոցները: «Կռունկի» խորհրդի անդամ Համլետ Գրիգորյանը և Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի դասախոսներ Արզիկ Մխիթարյանն ու Լեւոն Գրիգորյանը, «Սովետական Ղարաբաղ» թերթի մարտի 15-ի համարում հանդես գալով «Ողջախոհության ծայնին ունկնդիր» վերտառությամբ բաց նամակով, խիստ անհանգստություն էին հայտնում, որ ինչ-ինչ պատճառներով Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծված վիճակը «հստակորեն ու ամբողջությամբ» չի արտացոլվում մարզային թերթում, և որ լրատվամիջոցներում «մարզում տեղի ունեցող զայնզվածային շարժումն արժանի զնահատական չի ստացել»:

³⁴ «Սովետական Ղարաբաղ», 02.03.1988:

Նամակի հեղինակները մարզային լրատվամիջոցներից պահանջում էին «ժամանակին արձագանքել իրադարձություններին և միայն ճշմարտությունը տպագրել թերթի էջերում»: Այդ նամակը կարևոր դեր խաղաց մարզային լրատվամիջոցները ժողովրդական պայքարին ծառայեցնելու գործում:

«Կռունկի» խորհուրդը մարզային իշխանություններից պահանջում էր աներկբա կանգնել ժողովրդական պայքարի գլուխ և ջանքեր գործադրել մարզխորհրդի փետրվարի 20-ի որոշումն իրագործելու համար: «Կռունկը» մարզային իշխանություններից նաև պահանջում էր չենթարկվել Ադրբեջանի իշխանություններին և չկատարել նրանց պահանջները: «Կռունկի» խորհուրդը հրապարակում է «Ղարաբաղի հերոսական ժողովուրդը» կոչը, որում ասված է, որ Հայաստանի հետ վերամիավորվելու համար արցախահայության պայքարը հասել է վճռական պահի, և որ կենտրոնական իշխանությունները փորձում են երկրամասի բնակչության աչքերը փակել մարզի տնտեսական զարգացման ինչ-որ պլանով: Խորհուրդը կոչ էր անում պայքարում ցուցաբերել «համբերություն, խելամտություն և յուրաքանչյուր քայլի, յուրաքանչյուր բառի հավասարակշռություն, հոգեպես չընկճվել, մինչև վերջ կանգնել», քանի որ միայն «ժողովրդի միասնությունն ու համախմբվածությունը մեզ կհասցնի հաղթանակի: Դեմոկրատիան, վերակառուցումը և հրապարակայնությունը քննություն են հանձնում Ղարաբաղում: Մեր գործն արդար է, մենք կհաղթենք»³⁵:

ԽՄԿԿ Կենտկոմի հանձնարարությամբ 1988թ. մարտի 2-ին Մոսկվայից Արցախ ժամանեց գիտնականների մի խումբ, որի կազմում էին ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոսներ Տ.Խաչատուրովը, Ն.Ենիկոլոյայանը, թղթակից անդամներ Ի. Աթաբեկովը, Ա.Սարգսյանը, պրոֆեսորներ Մ.Սարգիսովը և Ռ. Սրապենյանցը: Նրանք, մի շարք մնալով Լեռնային Ղարաբաղում, կազմեցին մարզի սոցիալ-տնտեսական, մշակութային և այլ հարցերի վերաբերյալ հիմնավորված գեկուցում ու ներկայացրին ԽՄԿԿ Կենտկոմ, ինչպես նաև Հայաստանի և Ադրբեջանի իշխանություններին: Նրանք եզրակացրին, որ ստեղծված վիճակից դուրս գալու միակ և ճիշտ ելքը ԼԴԽ-ը Հայկական ԽՍՀ-ին միավորելն է³⁶:

³⁵ Կոչի պատճեն՝ հեղինակի անձնական արխիվ:

³⁶ Арутюнян В. Б., *նշվ. աշխ.*, էջ 48-49.

Իսկ թե այդ օրերին Մոսկվայում ինչպես էին հասկանում ու զնահատում արցախյան շարժումը, բերենք հետևյալ օրինակը. ԽՍՀՄ ՉԱ Արևելագիտության ինստիտուտում անց է կացվել բանավեճ՝ նվիրված Լեոնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորվելու դեպքում ստեղծված իրավիճակի վերլուծությանը: Եզրակացությունները, որոնք կազմել էր ԽՍՀՄ ՉԱ թղթակից անդամ Գեորգի Կիմը, հետևյալն էին. Լեոնային Ղարաբաղի հարցով ստեղծվելիք հանձնաժողովը որքան հնարավոր է պետք է ձգձգի հարցի քննարկումը: Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին անկարելի է: Կարելի է որոշ զիջումներ կատարել սոցիալ-կենցաղային ուլորտներում, կարելի է ղեկավարության մի մասին զոհաբերել՝ մեղքը բարդելով քիչ հայտնի անձնավորությունների վրա և ձգտել հանգստացնել բնակչությանը: Կարելի է բորբոքել և առաջ բերել փոքր ընդհարումներ ու մեղավոր համարել հայերին: Պետք է համարձակորեն ներթափանցել հայկական միջավայր և հասնել հայերի ու քրդերի բարեկամական հարաբերությունների խզմանը: Խորհրդային Հայաստանի ՊԱԿ-ը, ուսումնասիրելով այդ փաստաթուղթը, Հայկոմկուսի Կենտկոմ ուղարկած զեկուցագրում ամփոփեց՝ դատելով ամեն ինչից, այդ եզրակացությունը պետք է իրագործվի խորհրդային իշխանությունների կողմից³⁷: Մեկնաբանությունը թողնվում է ընթերցողին:

Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի քարտուղար Թ. Օրուջևը, Մինիստրների խորհրդի նախագահի տեղակալ և Պետպլանի նախագահ Ա. Մուրալիբովը, ինչպես և մի շարք այլ պաշտոնյաներ, մարտի 9-ին ժամանելով Ստեփանակերտ, փորձեցին մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման վերաբերյալ հանրապետության համապատասխան մարմինների կազմած պլանը փաթաթել արցախցիների վզին, սակայն այն մերժվեց: Այդ նույն հարցով Թ. Օրուջևը կրկին Ստեփանակերտ եկավ մարտի 11-ին, այս անգամ ԽՄԿԿ Կենտկոմի սեկտորի վարիչ Վ. Մաքսիմովի հետ: Մոսկվայից ժամանել էր նաև ԽՄԿԿ Կենտկոմի պատասխանատու աշխատող Լ. Շիշովը: Նրանց մասնակցությամբ կուսակցության ԼՂԻՄ մարզկոմի բյուրոն, քննարկելով «ԼՂԻՄ-ի սոցիալ-տնտեսական զարգացման վերաբերյալ առաջարկությունների մասին» հարցը, մերժում է այն:

Մինչ այդ մարտի 9-ին, նոր պատվիրակություն էր մեկնել Մոսկվա: Պատվիրակության կազմում էին Ղարմետաքսկոմբինա-

տի կուսկազմակերպության քարտուղար Ռոբերտ Քոչարյանը, Ստեփանակերտի ավտոտրանսպորտային ձեռնարկության 2718-րդ ավտոշարասյան պետ Մաքսիմ Միրզոյանը, Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս, ջուլիակուսի Քնարիկ Առաքելյանը, կուսմարզկոմի բյուրոյի անդամ, ջուլիակուսի Սաիդա Օրբեյանը, մարզխորհրդի պատգամավոր, բանվորուհի Տատյանա Սորոլևան, Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի ուսանող Սերգեյ Շահվերդյանը և Ասկերանի շրջանի Ավետարանոց գյուղի միջնակարգ դպրոցի տնօրեն, ԽՍՀՄ ժողովրդական ուսուցիչ Իվան Աթայանը: Պատվիրակությունը, Մոսկվայում ջանում էր անպայման հանդիպել երկրի առաջին դեմքի՝ Մ. Գորբաչովի հետ և նրան հասցնել Արցախի ժողովրդի ձայնը: Պատվիրակությունը տարել էր ստորագրությունների նոր կապոց և բազմաթիվ բողոք-նամակներ: Նրանց չհաջողվեց հանդիպել Մ. Գորբաչովի հետ, որովհետև նա մեկնել էր արտասահման: Մարտի 16-ին պատվիրակությունը հանդիպեց Ե. Լիզաչովի հետ: Վերջինս փորձում էր ապացուցել, թե արցախցիների ընդվզումը ծնունդ է առել սոցիալ-տնտեսական հողի վրա: Պատվիրակությունը հակադրվելով նրան, ընդգծում է, որ շարժումը չի ուղղված ո՛չ կուսակցության, ո՛չ կառավարության և ո՛չ էլ Ադրբեջանի ժողովրդի դեմ, այլ իրենք պայքարում են քաղաքական ազատության համար, մայր ժողովրդի հետ նույն հարկի տակ ապրելու իրավունքի համար և ոչ մի սոցիալ-տնտեսական հարցեր իրենց չեն մտահոգում: Ե. Լիզաչովը վստահեցնում է իրենց այդ հանդիպման մասին տեղյակ պահել Մ. Գորբաչովին, և խոստանում է, որ կմշակվեն հիմնահարցի վճռման զանազան տարբերակներ³⁸:

1988թ. մարտի 16-ին Ստեփանակերտ է ժամանում ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի, ԽՍՀՄ Պետպլանի և մի շարք այլ նախարարությունների և զերատեսչությունների պատասխանատու աշխատողներից կազմված մի խումբ, որի նպատակն էր կուսակցության ԼՂԻՄ մարզկոմի բյուրոյին և մարզխորհրդի գործկոմին ծանոթացնել ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի և ԽՄԿԿ Կենտկոմի պատրաստած՝ ԼՂԻՄ-ի սոցիալ-տնտեսական զարգացման վերաբերյալ որոշման նախագծի հետ: Մարզկոմի բյուրոն և մարզգործկոմը, դրան ծանոթանալով, հայտարարում են, թե Ղարաբաղի հայությունը պահանջում է նախ վճռել մարզը Հայկական ԽՍՀ-ի հետ միավորելու հարցը, որից հետո միայն կարելի կլինի խոսել

³⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 19, ք. 75:

³⁸ «ԼՂ Հանրապետություն», 17.08.1996:

երկրամասի սոցիալ-տնտեսական զարգացման հարցի շուրջը: Մարզային ակտիվը, «Կռունկի» գլխավորությամբ հավաքվելով Լենինի անվան հրապարակում, մարզկոմից և մարզխորհրդից պահանջում են մերժել այդ պլանը: Առանց դրական պատասխան ստանալու, հանձնաժողովը հաջորդ օրը մեկնում է Արցախից: Մի քանի օր անց ԽՍՀՄ Սինիստրների խորհրդի սոցիալական հարցերի գծով բյուրոյի նախագահի առաջին տեղակալ Վ. Լախտինը, պատասխանելով «Իզվեստիա» թերթի թղթակցի հարցին, չի թաքցնում, որ ԼՂԻՄ-ի բնակչությանն ավելի շատ հետաքրքրում են մարզի կարգավիճակի փոփոխման, քան թե տնտեսական հարցերը³⁹:

Լեռնային Ղարաբաղի մարզային խորհրդի փետրվարի 20-ի որոշումից անցել էր երկու շաբաթ, սակայն կուսակցության ԼՂԻՄ մարզկոմը դեռ չէր ասել իր վճռական խոսքը, մինչդեռ երկրամասի բնակչությունը նրանից պահանջում էր դրսևորել վճռականություն և առանց երկմտանքի հանդես գալ մարզի աշխատավորների շահերի պաշտպանության օգտին: Փետրվարի վերջին և մարտի սկզբին կուսակցական սկզբնական կազմակերպություններում ստորագրություններ էին հավաքում՝ պահանջելով հրավիրել մարզային կուսակցական կազմակերպությունների արտահերթ կոնֆերանս և քննարկել Արցախի հիմնահարցը: Մարզի 285 կուսակցական սկզբնական կազմակերպություններից հավաքվում է 7260 ստորագրություն⁴⁰: Սակայն մարզկոմը հապաղում էր և չէր համարձակվում հրավիրել կոնֆերանս: Կոնֆերանս հրավիրելու պահանջով արցախցիները մարտի 15-ին կրկին դիմում են համընդհանուր գործադուլի: Ի վերջո, մարզկոմը տեղի է տալիս: Մարտի 17-ին հրավիրվում է կուսակցության մարզկոմի պլենում, որի աշխատանքներին մասնակցում էին ԽՍԿԿ Կենտկոմի կուսակցական-կազմակերպչական աշխատանքների բաժնի վարիչի տեղակալ Գ. Խարչենկոն, Կենտկոմի պատասխանատու աշխատող Ի. Շվեցը և Ադրբեջանի Կենտկոմից՝ Թ. Օրուջը: Պլենումը քննարկում է «Ադրբեջանի և Հայաստանի ժողովուրդներին ՍՍԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Գորբաչովի հղած դիմումից բխած Լեռնային Ղարաբաղի մարզային կուսակցական խնդիրների մասին» և «ԼՂԻՄ-ը Հայկական ՍՍՀ-ին միացնելու հարցի վերաբերյալ ինքնավար մարզի աշխա-

տավորների, կոմունիստների պահանջի մասին» հարցերը: Ձեկուցումով հանդես է գալիս մարզկոմի առաջին քարտուղար Յենրիխ Պողոսյանը: Առաջին հարցի վերաբերյալ ընդունված որոշմամբ վստահություն է հայտնվում, որ «կուսակցական կոմիտեները, սկզբնական կազմակերպությունները, բոլոր կոմունիստները անհրաժեշտ միջոցառումներ կծեռնարկեն մարզի իրադրության առողջացման և Ս.Ս.Գորբաչովի դիմումից բխած խնդիրների կատարման համար», իսկ երկրորդ հարցի վերաբերյալ ընդունած որոշման մեջ ասված է. «Հաշվի առնելով ինքնավար մարզի հայ բնակչության իղծերը, Լեռնային Ղարաբաղի ճնշող մեծամասնության կամքը խնդրել ԽՍԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյին՝ քննարկել և դրականորեն լուծել Արցախի ինքնավար մարզը Հայկական ՍՍՀ-ին միացնելու հարցը՝ դրանով իսկ ուղղելով 20-ական թվականների սկզբին Լեռնային Ղարաբաղի տարածքային պատկանելությունը որոշելու ժամանակ թույլ տված պատմական սխալը»⁴¹:

Մարզկոմի պլենումի մասնակիցները գիշերվա ժամը 3⁰⁰-ին միանում են Լենինի անվան հրապարակում անհամբեր սպասող տասնյակ հազարավոր ցուցարարներին: Արկաղի Մանուչարովը հայ ժողովրդի անունից շնորհակալություն է հայտնում մարզկոմի պլենումի անդամներին և հույս հայտնում, որ Արցախ-Ղարաբաղն ընդմիջտ կլինի մայր հայրենիքի հետ: Այդ գիշեր հրավիրված «Կռունկի» խորհրդի արտահերթ նիստը որոշում է մարզի բոլոր բնակավայրերում անցկացնել միտինգներ և հեռագրերով ու նամակներով «հեղեղել» Կրեմլը: Արցախցիները դեռևս հավատում էին, թե Մոսկվան կընդառաջի իրենց խնդրանքին: Սակայն «Պրավդայի» 1988թ. մարտի 21-ի համարում տպագրված «Հույզեր և բանականություն» սադրիչ հոդվածը ցույց տվեց, որ այդ հորինվածքի հեղինակները գտնվում էին պատրանքների մեջ: Նրանք, փորձելով պարզել, թե ինչ է տեղի ունենում Լեռնային Ղարաբաղում և նրա շուրջը, եզրակացնում են, թե արցախյան պայքարի մասնակիցների մոտ իբր «տեղական շահերը գերադասվել են պետականից»: Ճիշտ բնորոշելով, որ ռեզիմի տերիտորիալ պատկանելությունը, թերևս, ամենաբարդն է Անդրկովկասի ժողովուրդների ազգամիջյան հարաբերություններում, դժվար լուծելի խնդիր է: Ասված է, որ վեճերը երկու հանրապետությունների միջև հասցվել է նրան, որ մոռացության են տրվել լեռնյան

³⁹ «Известия», 20.03.1988.

⁴⁰ Арутюнян В.Б., *Նշվ. աշխ.*, էջ 76:

⁴¹ «Սովետական Ղարաբաղ», 18.03.1988:

ազգային քաղաքականության սկզբունքները: Նշում են, որ Ղարաբաղում կան բավականին խնդիրներ, որոնք իբր պետք է լուծվեն կոմպլեքսային կարգով ամբողջ երկրի համար: Փորձելով ստվեր նետել Ղարաբաղյան պայքարի վրա՝ առաջ են մղում հետևյալ միտքը. «Լեռնային Ղարաբաղում իրադարձությունները սկզբում ընթանում էին դեմոկրատիայի շրջանակներում, որը հետո իբրև գերաճել է «ազգայնական դրսևորումների»: Խոսելով սուվերենության ոճրագործության մասին՝ անամոթաբար ասում են. «Օգտվելով պայթյունալի իրադարձությունից՝ քրեական տարրերը կողոպուտի նպատակով ներխուժել են որոշ բնակարաններ, ուր հայեր էին ապրում: Օրինազանցությունը, բռնությունը, ծաղրուծանակը մարդկանց նկատմամբ այդ բազմազգ քաղաքում հեռուն են գնացել...»: Չետո եզրակացնում են, թե այդ ամենը իբր չեն կարող «սասանել ադրբեջանական և հայ ժողովուրդների բարեկամությունը»: Իրոք, սա իսկական ծաղր էր, ամոթալի երևույթ: Եվ դա «Պրավդայի» էջերում, այն թերթի, որը պարտավոր էր լինել անաղարտ, ճշմարտախոս ու արդարամիտ:

Ի պատասխան այդ սադրանքի՝ արցախահայությունը մարտի 24-ին դիմեց համընդհանուր գործադուլի, որը շարունակվեց մինչև ապրիլի 5-ը: «Կռունկը» փորձեց կանխել գործադուլը, սակայն չհաջողվեց: ԼՂԻՄ մարզկոմի բյուրոն, քննարկելով այդ հողվածը, հիմնավորված և մերկացնող պատասխան ուղարկեց խմբագրությանը:

1988թ. մարտի 24-ին ԽՍՀՄ Կենտկոմը և ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդն ընդունեցին «Ադրբեջանական ՍՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը 1988–1995թթ. արագացնելու միջոցառումների մասին» որոշումը: Այդ նպատակի համար հատկացվում էր 400 միլիոն ռուբլի, որը պետք է իրացվեր Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից մինչև 1995 թվականը, ինչը ձեռնտու չէր ԼՂԻՄ-ին: Ակնհայտ է, որ այդ պլանը կազմվել էր Բաքվում: Մոսկվան համաձայնվել էր այդ գումարը տրամադրել Ադրբեջանին՝ Արցախի հիմնահարցն իսպառ ջնջելու համար: Այլ հարց էր, եթե այդ գումարն ուղիղ հատկացվեր Լեռնային Ղարաբաղի տնօրինությանը: Բնականաբար, արցախահայությունը կտրուկ մերժեց այդ որոշումը:

Այդ որոշումն ընդունվելուց տասը տարի անց այն ժամանակ կուսմարզկոմի բյուրոյի անդամ Վլադիմիր Թովմասյանը «ԼՂ Հանրապետություն» թերթին տված հարցազրույցում նշել է, որ այդ որոշման հիմնական նպատակն է եղել Լեռնային Ղարաբաղի

հանրությանը շեղել քաղաքական պայքարի ճանապարհից: Վերևում համոզված էին, որ այդ որոշումով արցախահայությունը կարող էր հանգստանալ: Նրանք կարծում էին, թե արցախահայության խռովքի զլխավոր պատճառը սոցիալ-տնտեսական խնդիրներն էին: Շատ լավ գիտեինք, որ որոշման նախագիծը պատրաստվել էր Բաքվում: Որոշումը մեծամասնությամբ պետք է ծառայեր մարզի տարածքում ադրբեջանական բնակավայրերի զարգացմանը: Օրինակ՝ նախատեսված էր բացվելիք ձեռնարկություններից չորսը 1090 աշխատատեղով կառուցել Շուշիում, այդ այն դեպքում, երբ մարզում ընդամենը պետք է բացվեր 1980 աշխատատեղ: Իսկ չէ՞ որ Շուշիի բնակչությունը կազմում էր մարզի բնակչության 7,3 տոկոսը: Նախատեսված էր ամբողջ տնաշինարարական ծավալի 53,3 տոկոսը կատարել սեփական տների կառուցման հաշվին: Դա ռեալ չէր, որովհետև ԽՍՀՄ-ը իր պատմության մեջ չգիտեր նման օրինակ, երբ հնարավոր լիներ շինարարական աշխատանքների ավելի քան կեսը կատարել սեփականի հաշվին:

Ադրբեջանը չնայած հոխորտում էր, թե այդ որոշումը կկատարվի, սակայն դա չինժու էր: Օրինակ՝ 1988–1989թթ. ապրանքների առաքումը Ադրբեջանից Ղարաբաղ տարբեր բնագավառներում նվազել էր և կազմել 46 – 86 տոկոս: Մեկ ուրիշ օրինակ՝ 1989թ. 9 ամսում խտացված կերերով մարզը Ադրբեջանի կողմից ապահովվել էր 31 տոկոսով, կամ պակաս 10500 տոննայով: Իսկ այդքան կերերով կարելի էր արտադրել 1500 տոննա խոզի միս:

Երբ քննարկվում էր պլանի նախագիծը, մարզային իշխանությունները և մասնագետները պնդեցին, որ արցախահայության բարձրացրած հարցը քաղաքական է և ոչ թե տնտեսական: Ներկա Ա.Մութալիբովին ուղղակի ասացին, որ մերժում են, որովհետև այդ միլիոնները պետք է տրվեն Ղարաբաղին, այլ ոչ թե Բաքվին⁴²:

Այդ պլանում առաջադրված կոմպլեքսային ծրագրում տեղ էր հատկացված նաև Հայկական ԽՍՀ-ին, որը, համագործակցելով Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի և ԼՂԻՄ-ի հետ, պետք է մասնակցեր Արցախի կյանքի զանազան ոլորտներին առնչվող խնդիրների լուծմանը: Այդ որոշումն ընդունվելուց հինգ ամիս անց, Հայաստանի ԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ֆ.Սարգսյանը Արմենպրեսի թղթակցի հետ ունեցած զրույցում նշել է, որ Շու-

⁴² «ԼՂ Հանրապետություն», 28.03.1998:

շիւմ, Հաղործութիւն և Մարտունիւմ Հայաստանի կողմից երեք վերահեռարձակող կայանների տեղադրման շնորհիվ Հայաստանի հեռուստատեսության առաջին ծրագրի հաղորդումներն ընդունվում են ԼԴԻՄ-ի գրեթե բոլոր շրջաններում և օգտվում են բնակչության ավելի քան 80 տոկոսը: Ստեփանակերտի ռադիոհեռարձակիչ ցանցը ընդունում է Հայաստանի ռադիոհաղորդումները, կազմակերպվել է Երևան-Գորիս-Ստեփանակերտ նոր փոստուղի, ավելի քան երեք անգամ մեծացվել է Երևանի և Արցախի շրջանների միջև ուղղակի միջքաղաքային հեռախոսակապների քաղաքային կապերը: Պլանավորվել էր մինչև 1989թ. մայիսի մեկը վերակառուցել Գորիս-Լաչին-Ստեփանակերտ ճանապարհը: Ֆ. Սարգսյանը բողոքում էր, որ այդ որոշումը լրիվ չի կատարվում, դեռևս չի սկսվել նախատեսված օբյեկտների շինարարությունը: Պլանի համաձայն պետք է լայն թափ հաղորդվեր բնակարանաշինարարությանը: Հայկական ԽՍՀ-ն պիտի մի քանի ինը հարկանի կոմպլեքս խոշորապանել բնակելի տներ հավաքեր Ստեփանակերտում և իրագործեր բազմաթիվ այլ կառույցներ: Հայաստանի մշակույթի հիմնարկները և ստեղծագործական միությունները պետք է իրագործեին Լեռնային Ղարաբաղի պատմության և մշակույթի հուշարձանների վերակառուցման կոմպլեքսային աշխատանքները: Հայաստանը առանձնապես մեծ անելիքներ ուներ մարզի ժողովրդական կրթության զարգացման գործում⁴³: Սակայն Ադրբեջանը արգելակում էր Հայաստանին կատարել այդ աշխատանքները, չնայած վերջինս շահագրգռված էր և փորձում էր վերացնել ստեղծվող արգելքները: 1989 թվականի հունիսին Հայկական ԽՍՀ Մինիստրների խորհուրդը, քննարկելով «Պատմության և մշակույթի հուշարձանների վերակառուցման և նորոգման աշխատանքներում Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզին օգնություն ցույց տալու մասին» հարցը, ընդունեց որոշում, որտեղ նշված է, որ Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում կա պատմության և մշակույթի 2800 հուշարձան, որոնցից 1040-ը ճարտարապետական է և 310-ը՝ հնագիտական, որոնց զգալի մասը կառուցվել է IV–XIII դարերում: Դրանք գիտամշակութային մեծ արժեք են ներկայացնում և կարևոր նշանակություն ունեն Արցախի ու ամբողջ հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրման համար: Ընդունված որոշմամբ հանձնարարվեց պատմության և մշակույթի հուշարձանների

⁴³ *Նույն տեղում, 17.09.1988:*

պահպանման ու օգտագործման գլխավոր վարչությանը կարճ ժամկետում կոմպլեքսային գիտարշավ կազմակերպել ԼԴԻՄ-ի տարածքում գտնվող պատմության և մշակույթի բոլոր հուշարձանների մանրակրկիտ հաշվառման, անձնագրավորման և արձանագրման համար: Նախատեսվում էր դրանցից շատերի նորոգման և բարեկարգման աշխատանքների ֆինանսավորումը կատարել 1988–1995 թվերին⁴⁴: Սակայն այդ որոշումը մնաց թղթի վրա, որովհետև Ադրբեջանը թույլ չտվեց Հայաստանը իրագործի իր ընդունած որոշումը, որը բխում էր ԽՍՀՄ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի վերոհիշյալ որոշումից:

1988թ. մարտի 24-ին Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդն ընդունեց «Լեռնային Ղարաբաղի, Ադրբեջանական և Հայկական ՍՍՀ-ների իրադրությունների առթիվ միութենական հանրապետությունների դիմումներին առնչվող միջոցառումների մասին» որոշումը, որով հանձնարարվում էր «տասնօրյա ժամկետում մշակել Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի տնտեսական և սոցիալ-մշակութային զարգացման հասունացած հարցերի լուծման նպատակին ուղղված համալիր միջոցառումներ... և ընդունել համապատասխան որոշում»⁴⁵: Այդ նույն որոշմամբ արգելվեց «Կռունկի» և նրա ղեկավար մարմնի գործունեությունը: Պարզապես Մոսկվայից թելադրված նույն սցենարով միաժամանակ արգելվեցին «Ղարաբաղ» կոմիտեն և «Կռունկը»: Այդ որոշման պահանջի իրագործումը դրվեց Ադրբեջանի իրավապահ մարմինների վրա: «Կռունկի» խորհուրդը որոշեց անցնել ընդհատակ:

«Ղարաբաղ» կոմիտեի և «Կռունկի» արգելումը լայն բողոք առաջ բերեց ոչ միայն Հայաստանում և Արցախում, այլև Խորհրդային Միությունում և սփյուռքահայության շրջանում: Հրապարակախոս Յ. Բորովիկի հետ 1988թ. մարտի 28-ին Երևանում ունեցած հանդիպման ժամանակ Սիլվա Կապուտիկյանը հայ ժողովրդի անունից խիստ անհանգստություն հայտնեց «Ղարաբաղ» կոմիտեի և «Կռունկի» գործունեությունն արգելելու առթիվ: «Վերջերս, – այսպես ավարտեց իր խոսքը հայ բանաստեղծուհին, – վերացվեց Ղարաբաղի հարցը տնօրինող մեր հանրապետական կոմիտեն, և պարզ է, որ կոմիտեականները դեռևս հնարավորություն կունենան ազատ ու հանգիստ շարունակելու

⁴⁴ *Նույն տեղում, 16.06.1989:*

⁴⁵ *“Бакинский рабочий”, 25.03.1988.*

իրենց առօրյա գործն ու կյանքը: Իսկ ի՞նչ պիտի կատարվի Ղարաբաղի այդ նույն կոմիտեի անդամների հետ: Մենք չենք մոռացել այնտեղ տասնամյակների մոլեգնած շովինիզմի և բռնությունների դեպքերը: Ուրեմն՝ մենք պարտավոր ենք սատար կանգնել մեր արյունակիցներին ու վերին ղեկավարության միջամտությունն ապահովել, որպեսզի Ղարաբաղը այս անգամ ևս չդառնա դաժան հաշվեհարդարի ասպարեզ»⁴⁶: Իսկ Արկաղի Սանուչարովը 1990թ. փետրվարի 16-ին Մոսկվայի Բուստրյան բանտում հայտարարել է. «Իմ և իմ գլխավորած «Կռունկ» կոմիտեի գործունեությունը կրում էր խաղաղ և սահմանադրական բնույթ և իմ ժողովրդի նկատմամբ պրովոկացիայի ոչ մի առիթ չի տվել»⁴⁷: Այդ դեպքում Մոսկվան ինչո՞ւ զնաց նման գործողության:

Այսպիսով՝ 1988թ. մարտի վերջերին Ղարաբաղյան շարժումը թևակոխել էր պայքարի նոր փուլ: Համընդհանուր բնույթ ստացած Շարժումն, առաջ մղելով Արցախի հիմնախնդիրը, խորհրդային վերադաս մարմիններից պահանջում էր այն լուծել ժողովրդավարական պահանջներին համապատասխան:

⁴⁶ Ուլուբաբյան Բ., *Նշվ. աշխ.*, էջ 61:

⁴⁷ *Ղարաբաղյան հարց...*, էջ 150:

ՊԱՅՔԱՐ ՍԱՀՄԱՆԱԳՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ԻՐԱԳՈՐԾՄԱՆ ԵՎ ԱՐՑԱՒԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵՂԵՄԱՆ ՀԱՄԱՐ (1988 ՄԱՐՏ – 1991 ՍԵՊՏԵՄԵՐ)

1. ԻՐԱԳԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՏԱԳԱ ԽՈՐԱՑՈՒՄԸ

Երկրում հետզհետե ավելի էր սրվում ազգային հարցը: Կենտրոնը, խուսափելով որևէ հիմնահարցի արմատական լուծումից և վարելով երկդիմի ու խուսանավող քաղաքականություն. բացահայտորեն մերժում էր հայ ժողովրդի բարձրացրած Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի լուծման պահանջը, որը, ըստ հետագոտող Էդիկ Մինասյանի, «ոգեշնչեց Ադրբեջանի ազգայնամոլ ուժերին, որոնք բռնեցին հայության դեմ բացահայտ հակամարտության ճանապարհը», և որի արդյունքում այնտեղ տեղի ունեցան «արյունալի իրադարձություններ, հայերի նկատմամբ դաժան հալածանքներ և կոտորածներ...»¹: Այդ ամենը արդարացնելու և ղարաբաղյան շարժումը վարկաբեկելու նպատակով երկրի կենտրոնական լրատվամիջոցները նորանոր հերյուրանքներ էին հորինում: Արցախյան պայքարի առաջամարտիկ Համլետ Գրիգորյանի «Եթե մեր պահանջը չկատարվի, ապա պարտիզանական պատերազմ կսկսվի»² կոչը լայն արձագանք գտավ ամբողջ երկրում: Միության տարբեր ակնյուններից բազմաթիվ նամակներ և հեռագրեր էին ստացվում Ստեփանակերտում, որոնցում «ողջախոհության» էին հորդորում արցախցիներին: Հռչակավոր գիտնական Ա.Սախարովը 1988թ. մարտի 21-ին Մ.Գորբաչովին ուղղած նամակում անհանգստություն է հայտնում Լեռնային Ղարաբաղում տիրող վիճակի համար, որը խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցվելուց հետո դարձել էր «ազգամիջյան բախումների մշտական աղբյուր», որտեղ «տեղ են գտել ազգային խտրականության թելադրանքի, հայկական մշակույթի սահմանափակման բազմաթիվ փաստեր»³: Անվանի գիտնականը իր նամակում բացահայտում էր խորհրդային բարձրագույն իշխա-

¹ Մինասյան Է., *Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում (1990–2003թթ.)*, Եր., 2003, էջ 18:

² «Известия», 24.03.1988.

³ Андрей Сахаров о Нагорном Карабахе, *Ер.*, 1996, с. 5.

նությունների կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ իրագործված հակասահմանադրական և վարկաբեկիչ գործողությունները: Նա գրել է. «խորհրդային իշխանության մարմնի միջնորդության նորմալ, սահմանադրորեն քննարկման փոխարեն սկսվեցին գերազանցապես հայերին ուղղված խուսանավումներն ու հորդորները, միաժամանակ մամուլում ու հեռուստատեսությամբ երևան եկան հաղորդումներ, որոնցում իրադարձությունները շարադրվում էին ոչ լրիվ և միակողմանի, իսկ հայ բնակչության օրինական խնդրանքները սկսեցին հայտարարվել որպես ծայրահեղական, և կարծես թե նախօրոք կանխորոշվում էր բացասական պատասխանը: Ցավոք, հարկադրված ենք արձանագրել, որ արդեն առաջին անգամ չէ սրված իրադրության մեր հրապարակայնությունը ճնշվում հենց այն ժամանակ, երբ հատկապես պետք է»⁴: Հայտնի իրավապաշտպանը հույս ուներ, որ «երկրի ղեկավարությունը, քաղաքապետը, խՍՀԿ Կենտկոմը և Գերագույն խորհուրդը կգտնեն իրադրությանը համապատասխան վճռական, ժողովրդավարական և սահմանադրական միջոց»⁵:

* * *

«Կռունկը» արգելվելուց հետո խորհրդի անդամներն աշխատանքները շարունակում էին ընդհատակում: Այդ օրերին Լեւոնի անվան հրապարակը շրջափակվել էր ոստիկանության կողմից: Շարժման ակտիվիստները որոշել էին հանրահավաքները շարունակել Հաղթանակի հրապարակում, որը գտնվում է քաղաքի արևելյան կողմից մուտքի մոտ:

1988թ. մարտի վերջին, իբրև Շարժման ղեկավար, «Կռունկին» փոխարինեց տնօրենների խորհուրդը, որը ստեղծվել էր դեռևս 1980-ական թվականների սկզբին: խորհրդի նախագահ ընտրվեց Ստեփանակերտի էլեկտրատեխնիկական գործարանի տնօրեն Բորիս Առուշանյանը: Տնօրենների խորհրդի կազմի մեջ մտնում էին Ստեփանակերտի արդյունաբերական ձեռնարկությունների ղեկավարները, «Կռունկի» խորհրդի անդամները և մտավորականներ: «Կռունկը», գործելով ընդհատակում, օգնում էր տնօրենների խորհրդին: Նրանք կազմում էին մի միասնություն⁶: 1988թ. մարտի 28-ին «Կռունկի» խորհրդի վերջին նիս-

⁴ *Նույն տեղում:*

⁵ *Նույն տեղում, էջ 6:*

⁶ *«Ազատ Արցախ», 18.03.2002, 14.03.2002:*

տում լսվեց նրա հաշվետվությունը⁷: «Կռունկի» և նրա խորհրդի այդ կարճատև գործունեությունը գնահատվեց դրական և որոշվեց չլուծարել ու աշխատանքները շարունակել ընդհատակում, տնօրենների խորհրդի հետ համատեղ:

Սարգում շարունակվում էր գործադուլը: ԼԴԽ մարզկոմը, դիմելով երկրամասի կոմունիստներին և աշխատավորներին, խնդրում էր դրսևորել «հանգստություն, զսպվածություն, տոկոսություն ու վերադառնալ աշխատատեղերը»⁸: Սակայն «Բակինսկի րաբոչի» թերթի մարտի 26-ի համարում տպագրված Լ.Պոլոնսկու «Տարերայնորե՞ն, թե՞ կազմակերպված» սադրիչ հոդվածն ավելի բորբոքեց մարզի աշխատավորներին: Այն, գրված լինելով Բաքվի իշխանությունների պատվերով, խեղաթյուրված էր ներկայացնում Լեռնային Ղարաբաղի և նրա շուրջ ծավալվող իրադարձությունները:

ԼԴԽ մարզկոմի բյուրոն, մարտի 31-ին քննարկելով Ստեփանակերտի ձեռնարկություններում ստեղծված վիճակը կարգավորելու հարցը, որոշեց մարզային իշխանությունների անունից դիմել մարզի աշխատավորներին և կոչ անել «վճռականորեն հրաժարվել ամեն տեսակի հրահրողներից, պրովոկատորներից, բանսարկուներից, մեր ընդհանուր գործի հակառակորդներից, ունկնդրել բանակցության ձայնին, դրսևորել պատասխանատվություն, քաղաքացիական և քաղաքական հասունություն, կազմակերպված դուրս գալ աշխատանքի»⁹:

Արցախում, մանավանդ Ստեփանակերտում, ստեղծված վիճակը քննարկվեց նաև մարտի 30-ին տեղի ունեցած Ստեփանակերտի քաղկոմի պլենումում: Քաղկոմի առաջին քարտուղար Զ.Մովսիսյանը նշեց, որ գործադուլների հետևանքով միայն հունվար-մարտ ամիսներին կորցրել են 100 հազար աշխատանքային մարդ-օր, և նոր տնտեսաշարի սկզբունքով աշխատող ձեռնարկությունները չեն ստացել 1,6 մլն ռուբլու շահույթ¹⁰: Պլենումը դատապարտեց երկրի ղեկավարության կողմից իրագործվող «ուժային ճնշման» մարտավարությունը: Ընդունված որոշ-

⁷ *«Известия», 30.03.1988.*

⁸ *«Սովետական Ղարաբաղ», 24.03.1988:*

⁹ *Նույն տեղում, 01.04.1988:*

¹⁰ *«Аргументы и факты», 1988, N7, с. 7.*

ման մեջ հստակորեն ասված է, որ «Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը մնում է օրակարգի մեջ և պետք է լուծվի»¹¹:

Գործադուլից դուրս գալու համար լայն աշխատանք էին ծավալել սկզբնական կուսակցական կազմակերպությունները: Ղարմետաքսկոմբինատի կուսկազմակերպության քարտուղար, տնօրենների խորհրդի անդամ Ռոբերտ Քոչարյանը մարտի 30-ին լրատվամիջոցներին տեղեկացրեց, որ կոմբինատում արդեն աշխատանքի են դուրս եկել 308 հոգի, որը կազմում էր կոմբինատի աշխատողների մեկ հինգերորդ մասը: Իսկ վաստակավոր դերասանուհի ժամնա Գալստյանը դժգոհություն էր հայտնում ղարաբաղցիներին «ծայրահեղական» պիտակավորելու համար: Նա բացատրում էր, որ «աշխատանքի դուրս չգալը միայն խանգարում է մեզ հուզող հարցի ճիշտ վճռին» և բոլորին կոչ էր անում դուրս գալ աշխատանքի¹²:

Ապրիլի 5-ին կուսմարզկոմի բյուրոն, քննարկելով մարզի բոլոր ձեռնարկությունների աշխատանքային ռիթմը վերականգնելու հարցը, մշակում է կոնկրետ միջոցառումներ: Բյուրոն մեծապես ժամանակ դատապարտող որոշում է ընդունում «Բակինսկի րաբոչի» թերթի էջերում լայնածավալ հակաարցախյան, հակահայկական սադրիչ նյութեր տպագրելու համար¹³: Ապրիլի 4 – 5-ը գործադուլը դադարեցվեց:

Հայաստանում, Արցախում և Ադրբեջանում տեղի ունեցող իրադարձություններն անաչառ լուսաբանելու նպատակով մարտի վերջերին իր ստեղծագործական խմբով Երևան, Ստեփանակերտ և Բաքու էր եկել անվանի հեռուստալրագրող ու հրապարակախոս, Կենտրոնական հեռուստատեսության «Դիրքորոշում» հաղորդաշարի հեղինակ և վարող Յենրիխ Բորովիկը: Նա ամենուր կինոխցիկի առաջ ազատ արտահայտվելու հնարավորություն տվեց մարդկանց: Իմիջիայլոց, մարտի երկրորդ կեսին Մոսկվայից Լեռնային Ղարաբաղ եկած մի քանի լրագրողներ ևս փորձում էին ճշմարտությունն ասել Ղարաբաղյան շարժման մասին: «Կոմսոմոլսկայա պրավդա» թերթի մարտի 26-ի և 27-ի համարներում տպագրված Ա.Աֆանասևի, Դ.Մուրատովի, Ա.Մուրսալիևի և Ա.Սարգսյանի «Տագնապով ու հույսով» հոդվածում հեղինակները փորձում էին հասկանալ ու ճիշտ ներկայացնել

¹¹ «Известия», 01.04.1988.

¹² Նույն տեղում:

¹³ Арутюнян В. Б., *Նշվ աշխ.*, էջ 75:

իրադարձությունների պատճառները և բացահայտել խորացող հակասությունների արմատները: Նրանք, լինելով Երևանում, Բաքվում, Մոսկվայից, Ստեփանակերտում ու Աղղամում, ունեցել են տասնյակ հանդիպումներ և ներկայացրել այն, ինչ տեսել ու լսել են: Սակայն թե՛ նրանք և թե՛ մյուս լրագրողները, հավատարիմ մնալով կոմունիստական վարչակարգի «ազգային քաղաքականությանը» և «ինտերնացիոնալ բարեկամությանը», չկարողացան դուրս գալ այդ կաղապարից և Հ.Բորովիկի նման ասել ողջ ճշմարտությունը: Բայց և այնպես, նրանք իշխանություններին մեղադրում էին ժամանակին արցախահայության վիճակի մասին չհոգալու համար:

Մեկը մյուսի ետևից Ստեփանակերտ լուրեր էին հասնում, թե Մարտունու, Մարտակերտի և Հադրութի շրջաններում, ինչպես և Խոջալուում ու Շուշիում ադրբեջանցիները հարձակումներ են գործում հայերի վրա: Հայաստանից Արցախ գնացող և եկող ավտոմեքենաներն Ադրբեջանի տարածքում ենթարկվում էին հարձակումների ու թալանի: Ազերիները, զենք գործադրելով, հափշտակում էին կոլտնտեսությունների մանր և խոշոր եղջերավոր անասունները: Մարդկանց պատանդ էին վերցնում և ազատելու համար նրանց հարազատներից կորզում մեծ գումար: Դա կանխելու համար «Կռունկի» և տնօրենների խորհրդի համձնարարությամբ մարզի բոլոր բնակավայրերում կազմակերպվում էր շուրջօրյա հերթապահություն:

1988թ. ապրիլի 10-ին Ստեփանակերտ ժամանեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի մեքենաչինության բաժնի վարիչ Արկադի Վոլսկին: Նա Մոսկվայից մինչ այդ եկած էմիսարներից երկի միակն էր, որը հասկացավ մարզի առաջ ծառայած բազմաթիվ կնճռոտ հարցերի էությունը և խոստացավ այդ ամենի մասին ամձամբ տեղյակ պահել երկրի առաջին դեմքին՝ արդարացիորեն մոտենալ Ղարաբաղյան հիմնահարցին:

Ապրիլի 26-ին կենտրոնական հեռուստատեսությամբ ցուցադրվեց Յենրիխ Բորովիկի «Լեռնային Ղարաբաղ. բարձրաձայն խորհում» հաղորդումը՝ նվիրված Լեռնային Ղարաբաղի ազատագրական պայքարին: Հեռուստադիտողների ցանկությամբ այդ հաղորդումը կրկնվեց մայիսի 12-ին: Ղարաբաղյան հիմնահարցի մասին այդ հաղորդումը, թերևս, առաջին ճշմարիտ խոսքն էր, որը թե՛ Լեռնային Ղարաբաղի և թե՛ Հայաստանի բնակչությունն ընդունեց գոհունակությամբ: Արցախից և Հայաստանից բազմաթիվ հեռագրեր և նամակներ էին ուղարկվում Հ.Բորովիկին, որոնց հե-

ղինակները իրենց շնորհակալությունն էին հայտնում Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի և Սումգայիթի ողբերգական իրադարձությունների վերաբերյալ կենտրոնական հեռուստատեսությամբ առաջին անգամ ճշմարիտ հաղորդում տալու համար: Մինչդեռ Ադրբեջանում կազմակերպվեցին հակաբրոքվիկյան ցույցեր, և Յ.Բորովիկին մեղադրող հարյուրավոր հեռագրեր ու նամակներ ուղարկվեցին կենտրոնական իշխանություններին: Բացի այդ, մայիսի 17-ին կենտրոնական հեռուստատեսության «Ժամանակ» ծրագրով Ադրբեջանի գրողների միության առաջին քարտուղար Անարը հայտարարեց, թե իբր Յ.Բորովիկի հաղորդման մեջ սկզբունքային հարցը սխալ դիրքերից է գնահատվել:

1988 թ. ապրիլի 26-ին տեղի ունեցած մարզխորհրդի 20-րդ գումարման 5-րդ նստաշրջանը նախ մարզխորհրդի նախագահի պաշտոնից ազատեց նախագահ Վ. Օսիպովին, որը մի քանի ամիս առաջ էր հեռացել Արցախից և պաշտոնակատար հաստատեց Շմավոն Պետրոսյանին, ապա քննարկեց 1987 թվականի տնտեսական պլանների կատարման և ընթացիկ տարվա խնդիրները վճռելու մասին հարցը, որից հետո անդրադարձավ արցախյան հիմնախնդրին: Ստեփանակերտի տպարանի տնօրեն Յու. Ներսիսյանը իր ելույթում մարզխորհրդին մեղադրեց այն բանի համար, որ նա անբավարար մոտեցում էր ցույց տալիս փետրվարի 20-ի մարզխորհրդի որոշման և Սումգայիթից բռնազաղթածների նկատմամբ: Նա նաև նշեց, որ արցախահայությունը չի կարող զարգանալ Ադրբեջանի կազմում: Առաջարկվեց մեկ անգամ ևս խնդրել Ադրբեջանի իշխանություններին համաձայնություն տալ ԼՂԻՄ-ը միավորել Հայաստանի հետ: Մարզկոմի քարտուղար Յ. Պողոսյանը, դերասան Բ. Օվչյանը և ուրիշներ իրենց ելույթներում պաշտպանեցին Յու. Ներսիսյանի բարձրացրած հարցը: Յ. Պողոսյանը տեղեկացրեց, թե Սումգայիթից բռնազաղթածներից 1000 հոգի է մնացել Արցախում, մնացածը տեղափոխվել են Ռուսաստան: Պարզապես իշխանությունները նեղվում էին քաղաքում բնակարանների պակասությունից, մանավանդ, որ շատերը հրաժարվում էին գյուղ գնալ, որտեղ ազատ բնակարաններ շատ կային¹⁴:

Նույն տարվա մայիսմեկյան տոնակատարությունը Ստեփանակերտում վերածվեց համընդհանուր ցույցի: «Հավատում ենք. լեռնյան դիրքերից կվճռվի Ղարաբաղի խնդիրը» կարգա-

խոսք տանում էին բոլոր հիմնարկ-ձեռնարկությունների կոլեկտիվները¹⁵: Արցախցիների այդ համառությունը չէին կարող տանել Ադրբեջանի իշխանությունները: Հենց նրանց գրգռմամբ մայիսի 8-ին Շուշիում վեց ադրբեջանցիներ ծեծելով սպանում են 22-ամյա Վիտալի Պետրոսյանին և շրջանային հիվանդանոցում նրա մահը «որակում» որպես սրտի կաթված: Այդ օրերին մի քանի ազերիներ հարձակվում են Ստեփանակերտի մանկապարտեզներից մեկի վրա և ջարդում ամեն ինչ: Բանը հասել էր նրան, որ նույնիսկ ԼՂԻՄ գլխավոր դատախազի տեղակալ էր նշանակվել ազգությամբ ադրբեջանցի: Ի բողոք դրան՝ մարզում տեղի էին ունենում ցույցեր և հանրահավաքներ, իսկ մայիսի 12-13-ը համընդհանուր գործադուլ: Ստեփանակերտի ցուցարարների անունից մայիսի 12-ին բողոքի հեռագիր է ուղարկվում ԽՍՀՄ Կենտկոմ: Կենտրոնական իշխանություններին բողոք է ուղարկվում նաև մի խումբ պատգամավորների, սոցիալիստական աշխատանքի հերոսների և կուսակցության մարզկոմի անդամների անունից, որում պահանջվում էր անհապաղ լուծել Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը և բավարարել նրա բնակչության արդարացի պահանջը¹⁶: Ի վերջո՝ չեղյալ է հայտարարվում մարզային դատախազի տեղակալի պաշտոնում ադրբեջանցի նշանակվելու որոշումը:

1988թ. մայիսյան այդ օրերին հայ-ադրբեջանական հարաբերությունները սրվել էին առանձնապես Շուշիում: Այնտեղ տեղի ունեցող հանրահավաքները, որոնց մասնակցում էին նաև հարևան գյուղերից եկած ազերիներ, կրում էին բացահայտ հակահայկական բնույթ: Շուշիի թուրք-ազերիները սպառնում էին հաշվեհարդար տեսնել քաղաքի հայ բնակչության հետ, ինչպես դա արվել էր 1920թ. մարտին: Նրանք այն աստիճանի էին դարձել սանձարձակ, որ հանրապետության իշխանություններից պահանջում էին լուծարել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը: Քաղաքի հայերին թույլ չէին տալիս գնալ աշխատանքի, իսկ երեխաներին՝ դպրոց: Մարտի 16-ից սկսած՝ երեք օրվա ընթացքում քաղաքի հայերի մեծամասնությունը վտարվում է քաղաքից, իսկ նրանց տներն ու ամբողջ ունեցվածքը՝ կողոպտվում: Նրանց մի մասը ոտքով հասնում է Քարինտակ, Մխիթարաշեն և Շոշ գյուղերը, մի մասն էլ՝ Ստեփանակերտ: Հիսունվեց ընտանիք

¹⁴ ԼՂԴ, ՊԱ, № 1, գ. 2, գ. 263, ք. 5-53:

¹⁵ «Սովետական Ղարաբաղ», 03.05.1988:

¹⁶ Арутюнян В. Б., *Աշվ. աշխ.*, էջ 83:

տեղավորվում է Ստեփանակերտի հյուրանոցում, իսկ տասնյակ ընտանիքներ էլ՝ Ստեփանակերտից հեռացած ազերիների բնակարաններում: Շուշիում մնացած մի քանի տասնյակ հայ ընտանիքներ ստիպված էին քաղաքից հեռանալ նույն թվականի սեպտեմբերի 18-ին: Ադրբեջանի լրատվամիջոցները փորձում էին հավատացնել, թե իբր հայերը Շուշին լքել են ինքնակամ և ոչ մի բռնության չեն ենթարկվել: Մայիսի 17-19-ը Բաքվում տեղի ունեցած բազմահազարանոց հանրահավաքները պաշտպանեցին Շուշիի ազերիների այդ հակահայկական գործողությունները և կոչ արեցին՝ մյուս քաղաքներում ևս հետևեն շուշեցիների օրինակին ու դուրս քշեն բոլոր հայերին:

ԼԴԻՄ կուսմարզկոմի բյուրոն. մայիսի 17-ին քննարկելով «Շուշի քաղաքում պրովոկացիաների մասին» հարցը, խստորեն դատապարտեց կուսաշրջկոմի առաջին քարտուղար Ն.Յաջիկին, որը նպաստել էր քաղաքում հակահայկական գործողությունների ծավալմանը: Այդ նույն օրը ԼԴԻՄ կուսմարզկոմը նոր նամակ է հղում ԽՄԿԿ Կենտկոմ, որում մի անգամ ևս խնդիր էր դրվում լուծել Ղարաբաղի հիմնահարցը: Կուսմարզկոմը դեռևս վստահ էր, որ տեղի ունեցող իրադարձությունները «չեն կարող սասանել հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդների բարեկամությունն ու փոխըմբռնումը»: Մարզկոմը երկրամասի բնակչությանը խնդրում էր «կրկին ու կրկին դրսևորել զգոնություն, տոկունություն, զսպասություն, բարձր կազմակերպվածություն և միասնություն, չհիկացնել կրքերը, չենթարկվել սուտ լուրերին և սադրանքներին, պահպանել աշխատանքային ռիթմը: Մարզկոմի ղեկավարները կուրորեն հավատում էին, որ «իրադրության ոչնչով չհիմնավորված բարդացումը միայն խանգարում է Լեռնային Ղարաբաղի պրոբլեմը օբյեկտիվորեն լուծելու համար բարենպաստ պայմանների ստեղծմանը»¹⁷:

Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմը և Գերագույն խորհուրդը, իրենց հերթին մայիսի 18-ին հանդես գալով կոչով, կեղծ տագնապ ու անհանգստություն էին հայտնում հայ-ադրբեջանական փոխհարաբերությունների սրման սոր բռնկումների վերաբերյալ: Սակայն գործնականում ոչ մի քայլ չէր ձեռնարկվում ադրբեջանցիների կողմից հայերի նկատմամբ իրագործվող բռնարարքները կանխելու համար: Ավելին, Բաքվում տեղի ունեցած բազմահազարանոց հանրահավաքներում, որին հիմնականում մասնակ-

ցում էին երիտասարդներն ու մտավորականները, հնչում էր «Մահ հայերին, մահ Բորովիկին» կոչը: Հակահայկական ցույցեր էին անցկացվում նաև Աղդամում, Միրբաշիրում, Ֆիզուլիում, Շուշիում, Մինգեչաուրում, Կիրովաբադում և այլ քաղաքներում:

Արցախցիները դեռևս այն կարծիքին էին, թե Մոսկվան կկատարի իրենց խնդրանքը: Այդ հույսով էլ կրկին Մոսկվա ուղարկվեց պատվիրակություն՝ Համլետ Գրիգորյանի գլխավորությամբ¹⁸, որը այնտեղ ունեցավ բազմաթիվ հանդիպումներ, սակայն չհասնելով որևէ շոշափելի արդյունքի՝ մայիսի 24-ին վերադարձավ Երևան: Հաջորդ օրը ելույթ ունենալով Թատերական հրապարակում տեղի ունեցած հանրահավաքում՝ Համլետ Գրիգորյանը հայտարարեց, որ Մոսկվայում իրենց հասկացրել են, թե Լեռնային Ղարաբաղի հարցը առայժմ չի քննարկվելու վերևում, քանի դեռ այն չի քննարկվել ոչ Հայաստանի և ոչ էլ Ադրբեջանի Գերագույն խորհուրդներում, իսկ առանց դրա հնարավոր չէ լուծել հիմնախնդիրը: Նա կոչ արեց Հայաստանի Գերագույն խորհրդին քննարկել ԼԴԻՄ մարզխորհրդի 1988թ. փետրվարի 20-ի որոշումը¹⁹:

Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի պլենումը 1988թ. մայիսի 21-ին զբաղեցրած պաշտոնից ազատեց Ք.Բաղիրովին և կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրեց Ա.Վեզիրովին: Պլենումի աշխատանքներին մասնակցած ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Եգոր Լիզաչովը հայտարարեց, թե ԼԴԻՄ-ը Հայաստանին վերադարձնելու հարցը ԽՄԿԿ Կենտկոմը չի քննարկելու, քանի որ նա միտում չունի՝ Միությունում տարածքային փոփոխություններ կատարել: Ե.Լիզաչովի հայտարարությունն արցախցիներին դրդեց նոր գործադուլի, որը սկսվեց մայիսի 23-ին և շարունակվեց մինչև հուլիսի 24-ը՝ երկու ամիս: Ի բողոք Ե.Լիզաչովի հայտարարության՝ ԼԴԻՄ մարզկոմի բյուրոյի և մարզի մի շարք պաշտոնյաների ստորագրությամբ մայիսի 27-ին ընդարձակ նամակ ուղարկվեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրո, որում շարադրվում է ադրբեջանահայության դեմ Ադրբեջանի իշխանությունների գոր-

¹⁸ Մոսկվա մեկնած պատվիրակության կազմը. Համլետ Գրիգորյան (Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտ), Լեոնիդ Մախյան (Ճարտարի կոլտնտեսության նախագահ), Վաղարշակ Հայրապետյան (Ղարաբուլաղ գյուղ, պատերազմի վետերան), Արզիկ Մխիթարյան (Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտ) և Լավրենտ Ղալայան (նկարիչ):

¹⁹ ՀԱՍ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 19, թ. 102:

¹⁷ «Սովետական Հայաստան», 18.05.1988:

ծաղրած հանցագործությունները, և պահանջվում էր մինչև մարզի հիմնախնդրի վերջնական լուծումն այն դուրս բերել Ադրբեջանի կազմից²⁰։ Որպես պատասխան՝ խորհրդային իշխանությունները սկսեցին նոր հալածանքներ։ Ստեփանակերտում ամենուր զրահաբաճկոններով հանդերձավորված, դազանակներով ու վահաններով զինված զինվորականներ էին շրջում, որոնք արգելում էին փողոցներում չորս հոգուց ավելի մարդկանցով խմբվելը, շրջապատել էին մի շարք հիմնարկ-ձեռնարկություններ, հատկապես մանկավարժական ինստիտուտը։ Շարժման ղեկավարներն ու ակտիվիստները խիստ հսկողության տակ էին։

Ս.Գորբաչովի հրավերով ԼՂԻՄ կուսմարզկոմի առաջին քարտուղար Գ. Պողոսյանը, հունիսի 9-ին մեկնեց Մոսկվա։ Գլխավոր քարտուղարի հետ հանդիպմանը մասնակցում են նաև Ադրբեջանի և Հայաստանի կոմկուսների կենտկոմների առաջին քարտուղարները։ Գ. Պողոսյանը Մոսկվայից վերադառնալով հունիսի 11-ին, հրավիրում է խորհրդակցություն, որտեղ համոզմունք է հայտնում, որ երկրի ղեկավարները չեն ցանկանում կարեկից լինել Լեռնային Ղարաբաղի հոգսերին և ցավերին։ Այդ հանդիպման ժամանակ Ս.Գորբաչովը Հայաստանի և Ադրբեջանի կոմկուսների կենտկոմների առաջին քարտուղարներին հանձնարարել էր իրենց հանրապետությունների Գերագույն խորհուրդներում քննարկել ԼՂԻՄ մարզխորհրդի 1988թ. փետրվարի 20-ի որոշումը և ընդունել համապատասխան որոշումներ։ Ադրբեջանի ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը հունիսի 13-ին քննարկելով հարցը, գտնում է, որ այն հակասում է «հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդների շահերին» և չի համապատասխանում «մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդմանը, վերակառուցման խնդիրներին»²¹։ Այդ որոշումը հաստատվում է Ադրբեջանական ՍՍՀ Գերագույն խորհրդի հունիսի 17-ին տեղի ունեցած արտահերթ նստաշրջանում։ Իսկ մինչ այդ՝ հունիսի 15-ին, Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը համաձայնություն էր տվել ԼՂԻՄ-ը ընդունել Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ։ Այդ որոշման առաջին կետը ասում է. «Համակողմանիորեն ուսումնասիրելով Ադրբեջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի 1988 թվականի փետրվարի 20-ի ար-

տահերթ նստաշրջանի որոշումը և իրավիճակը, ինչպես նաև ԼՂԻՄ-ի և Հայկական ՍՍՀ հայ բնակչության կամքի արտահայտությունը, ղեկավարվելով ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքի մասին ՍՄՄ սահմանադրության 70 հոդվածով՝ համաձայնություն տալ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզը Հայկական ՍՍՀ կազմի մեջ մտնելուն»²²։

1988թ. հունիսին տնօրենների խորհրդի և «Կռունկի» ստեղծած հանձնաժողովը կարողանում է համոզել մարզկոմի առաջին քարտուղար Դենրիխ Պողոսյանին և մարզխորհրդի նախագահի պաշտոնակատար Շմավոն Պետրոսյանին հրավիրել մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջան և քննարկել մարզում ստեղծված իրավիճակը։ Մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանը հրավիրվեց հունիսի 21-ին, որը քննարկեց «Մարզում ստեղծված իրավիճակի և նրա կայունացման միջոցառումների մասին» հարցը։ Մարզխորհրդի նախագահի պաշտոնակատար Շ. Պետրոսյանը խաղողում է, որ հունիսի 19-ին ավելի քան 70 պատգամավորներ գրավոր պահանջել են հրավիրել արտահերթ նստաշրջան, որին մասնակցում են 110 պատգամավոր²³։ Նստաշրջանի աշխատանքներին մասնակցում էին նաև ԽՍՀ Կենտկոմի պատասխանատու աշխատող Լ.Շիշովը և Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Ս.Թաթլիևը։ Նստաշրջանում ելույթ ունեցան 15 պատգամավոր։ Նրանք ձգտում էին արտահայտվել զուսպ, առանց բորբոքվելու և զգացմունքների պաշտպանելով փետրվարի 20-ի որոշումը։ Ստեփանակերտից պատգամավոր Վ. Համբարձումյանը նշում է, որ եթե անցկացնենք զուգահեռ և իրար կողքի դնենք երիտթուրքերի ու ադրբեջանցիների արարքները, ապա ոչ մի տարբերություն չեք տեսնի։ Ինչպե՞ս կարելի է համբերել հայ ժողովրդի նկատմամբ խուրաման Աբբասովայի արտահայտած վիրավորանքները։ Մի՞թե մեկը չկարողացավ նրան հասկացնել, որ ազերիների նախնիները երբ դեռ մազլուում էին ծառերի վրա, հայերն ունեին գիր ու գրականություն։ «Այո՛, ավարտեց իր ելույթը, ընկեր պատգամավորներ, եկել է ժամանակը «ոչ» ասելու այն ճնշմանը, որը մենք տարել ենք դարեր շարունակ։ Մարզը պետք է դուրս բերել Ադրբեջանի կազմից և միավորել Հայաստանի հետ։ Դենց այսօրվանից պետք է հանել Ադրբեջանի դրոշը, որը կանգնեցված

²⁰ Арутюнян В. Б., *Այլ աշխ.*, էջ 91-101։

²¹ "Бакинский рабочий", 14.06.1988.

²² «Սովետական Հայաստան», 16.06.1988։

²³ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 264 ք. 3։

է մարզխորհրդի շենքի վրա, և տեղը դնել Հայաստանի դրոշը»²⁴:
Գեներալ-լեյտենանտ Վ. Կրաևը իր ելույթում հաղորդեց, որ ինքը
արդեն փետրվարի 29-ին Սումգայիթ քաղաքի պարետն էր: «Այդ
գիշեր շատ ծանր տարա և ինձ հարցնում էի. ինչո՞ւ եմ աշխար-
հում ապրել 50 տարի: Որպեսզի այդպիսի սարսափներ տես-
նեի՞»: Վերջում կոչ է անում համբերել և լեզու գտնել ադրբե-
ջանցիների հետ: Պատգամավորները նրա այդ կոչը դիմավորում
են աղմուկով²⁵: Անընդունելի էր նաև մարզկոմի քարտուղար
Յենրիխ Պողոսյանի ելույթի որոշ դրույթներ: Օրինակ՝ նա նշեց,
որ եթե Լեռնային Ղարաբաղը դուրս ենք բերում Ադրբեջանի կազ-
մից, ապա ի՞նչ պիտի պատասխանեն Բաքվում ապրող իմ 60
հարազատներին և նրանց 110 երեխաներին: Պատգամավորների
աղմուկից փոխում է խոսելու տոնը և նշում, որ մենք ցանկանում
ենք հարցը լուծել այնտեղ, որտեղ դրա համար չկա քաղաքական
հիմք: Ապա առաջարկում է վերջ տալ գործադուլին և այդ մասին
Գորբաչովին հեռագրել Ստեփանակերտի ցուցարարների անու-
նից՝ պաշտպանելով նրա քաղաքական կուրսը²⁶: Նստաշրջանն
ընդունեց որոշում, որում հաշվի առնելով Լեռնային Ղարաբաղի
հայ բնակչության կամքը՝ անհրաժեշտ համարեց «մեկ անգամ ևս
անմիջականորեն դիմել ՍՍՀՄ Գերագույն խորհրդին՝ խնդրելով
ամենայն ուշադրությամբ քննարկել Հայկական ՍՍՀ հունիսի 15-ի
նստաշրջանի որոշումը, որը համաձայնություն տվեց ԼՂԻՄ-ը
ընդունել Հայկական ՍՍՀ կազմի մեջ...»: Իսկ մարզում ստեղծված
արտակարգ բարդ իրադրությունը կայունացնելու և աշխատան-
քային նորմալ դիմել վերականգնելու նպատակով հարկ հա-
մարվեց «խնդրել ՍՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը՝
մինչև Լեռնային Ղարաբաղի հարցի վերջնական և դրական
լուծումը ժամանակավորապես, որպես այդ փուլում միակ ընդու-
նելի տարբերակ, ամենակարճ ժամանակում ինքնավար մարզը
հանել Ադրբեջանական ՍՍՀ կազմից և հանձնել ՍՍՀՄ կառա-
վարության տնօրինությանը²⁷»: Նստաշրջանը միաժամանակ դա-
տապարտեց սումգայիթյան ցեղասպանությունը, պահանջեց դրա
կազմակերպիչներին տալ արժանի պատիժ, իսկ մարզի աշխա-

²⁴ Նույն տեղում, ք. 14:

²⁵ Նույն տեղում, ք. 19-25:

²⁶ Նույն տեղում, ք. 19-25:

²⁷ Նույն տեղում, ք. 45-48: Տե՛ս նաև «Սովետական Հայաստան»,
24.06.1988:

տավորներին կոչ արեց վերադառնալ աշխատատեղեր և վերա-
կանգնել նորմալ աշխատանքային դիմել: Նստաշրջանի անունից
հեռագիր ուղարկվեց Ս. Գորբաչովին՝ հույս ունենալով, որ Լեռ-
նային Ղարաբաղի հարցը արդարացի լուծում կստանա²⁸: Չնա-
յած մարզխորհրդի նստաշրջանի բարձրագույն իշխանություննե-
րին առաջարկվեց ամենահարմար տարբերակը, որը չէր հակա-
սում ԽՍՀՄ սահմանադրությանը, այդուհանդերձ, Սոսկվան մնաց
անդրդվելի և չցանկացավ արձագանքել արցախահայության
պահանջին: Եթե ընդունվեր արցախահայության առաջարկը, և
մարզը ժամանակավորապես դուրս բերվեր Ադրբեջանական ԽՍՀ
կազմից ու հանձնվեր ԽՍՀՄ կառավարության տնօրինությանը,
թերևս, հնարավոր կլիներ խուսափել հետագայում տեղի ունե-
ցած հազարավոր զոհերից և նյութական զգալի վնասներից:
Ինչպես սպասվում էր, մարզխորհրդի այդ որոշումից Ադրբեջանի
իշխանությունները ավելի կատաղեցին: Հանրապետության
լրատվամիջոցները աջ ու ձախ վարկաբեկում էին Շարժումը,
նրա ղեկավարներին, իսկ համապատասխան մարմինները
նրանց դեմ քրեական գործեր էին հարուցում:

Դեռևս 1988թ. ապրիլի կեսերին ԽՍՀՄ հասարակական գի-
տությունների ակադեմիայում տեղի ունեցած սեմինարում ԽՍՀՄ
Կենտկոմի քաղբյուրոյի անդամ Ա.Յակովլևը հայտարարել էր, թե
ԽՍՀՄ 19-րդ կուսկոնֆերանսից հետո պետք է մասնակիորեն
լուծվի Լեռնային Ղարաբաղի հարցը²⁹: Սակայն կոնֆերանսի
որոշման մեջ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի վերաբերյալ
ասված անորոշ, խաբուսիկ հանձնարարականները միայն մար-
զում սրեցին վիճակը: Եվ դա ստիպեց անհապաղ նոր պատվի-
րակություն ուղարկել Սոսկվա³⁰: Պատվիրակությանը հունիսի
28-ին ընդունեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության
նախագահ Ա.Գրոմիկոն: Նա պատվիրակությանը հասկացրեց, որ
գործող Սահմանադրությամբ առանց Ադրբեջանական ԽՍՀ հա-
մաձայնության հնարավոր չէ ԼՂԻՄ-ը դուրս բերել նրա կազմից:
Ա.Գրոմիկոն նաև նշեց, որ Ղարաբաղի հիմնահարցը ուսումնա-
սիրվում է և կքննարկվի Գերագույն խորհրդի նախագահության
առաջիկայում տեղի ունենալիք նիստում: Երբ Արցախում հայտնի

²⁸ «Սովետական Հայաստան», 23.06.1988:

²⁹ «Սովետական Հայաստան», 23.06.1988:

³⁰ Պատվիրակության կազմը՝ Գ. Պողոսյան, Բ. Սալկով, Ռ. Բալայան, Ա.
Աղաջանյան, Ա. Գրիգորյան:

դարձավ, որ հուլիսի 18-ին տեղի ունենալիք ԽՍՀՄ զերագույն խորհրդի նախագահության նիստում պետք է քննարկվի ԼԴԽ-ի հիմնահարցը, մարզի աշխատավորների ճնշման տակ հուլիսի 12-ին հրավիրվեց ԼԴԽ-ի մարզխորհրդի 20-րդ գումարման յոթերորդ արտահերթ նստաշրջանը: Այն քննարկեց «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի՝ Ադրբեջանական ՍՍՀ կազմից դուրս գալու հռչակման մասին» հարցը: Ելույթ ունեցած 13 հոգին էլ առաջարկեցին մարզը դուրս բերել Ադրբեջանի կազմից³¹: Ի նկատի ունենալով ստեղծված վիճակը, Արցախի բնակչության ճնշող մեծամասնության պետական կամքը և ելնելով ազգերի ինքնորոշման իրավունքի մասին սկզբունքից՝ մարզային խորհուրդը որոշեց «Ադրբեջանական ՍՍՀ-ի կազմից Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի դուրս գալու» մասին: Եվ, ի նկատի ունենալով, որ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի հետ կապերը գործնականում խզված են, մարզի համար ընդունելի է համարվում «Լեռնային Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ Հայկական ՍՍՀ զերագույն խորհրդի 1988 թվականի հունիսի 15-ի նստաշրջանի որոշման իրազդրումը»³²: Մարզխորհրդի նստաշրջանը մարզային խորհրդի գործկոմին հանձնարարում է «սահմանված կարգով միջնորդություն հարուցել Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Արցախի Հայկական Ինքնավար մարզ վերանվանելու մասին»³³:

Մարզխորհրդի նստաշրջանն ավարտվելուց հետո պատգամավորները շտապում են Հաղթանակի հրապարակ, որտեղ հազարավոր մարդիկ սպասում էին նրանց: Այստեղ էլ իմանում են, որ Ադրբեջանական ԽՍՀ զերագույն խորհուրդը բեկանել է ԼԴԽ մարզխորհրդի հենց նոր ընդունած որոշումը: Ջարմանալին այն է, որ ԼԴԽ-ը Ադրբեջանի կազմից դուրս բերելու հարցը օրակարգ էր մտցվել նստաշրջանի ընթացքում պատգամավորների պահանջով: Ինչպե՞ս կարող էին Բաքվում նախագալ և ծեռքի տակ որոշում չունենալով՝ այն բեկանել, մանավանդ, որ ընդունված որոշումն ու արձանագրությունը Բաքու չեն ուղարկվել³⁴:

Հետաքրքիր է նաև այն, որ Ե.Լիզաչովը Մոսկվայից անմիջապես զանգել էր Հենրիխ Պողոսյանին ու պահանջել հրավիրել

³¹ ԼԴՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 265, ք. 37-64:

³² Նույն տեղում, ք. 65-67

³³ Նույն տեղում:

³⁴ Арутюнян В. Б., *Աշխ.*, էջ 118:

կուսմարզկոմի բյուրո և ըստ արժանվույն գնահատական տալ մարզխորհրդի որոշմանը: Մարզկոմի բյուրոն, հուլիսի 13-ին քննության առնելով Ե.Լիզաչովի պահանջը, արձանագրում է, որ մարզկոմի բյուրոն բազմիցս է հայտարարել, թե համամիտ է մարզի բնակչության և կոմունիստների պահանջի հետ ու պաշտպանում է ԼԴԽ-ը Հայկական ԽՍՀ-ի հետ վերամիավորելու պահանջը³⁵: Ահա այսպիսին էր վիճակը Արցախ-Ղարաբաղում ԽՍՀՄ զերագույն խորհրդի նախագահության 1988թ. հուլիսի 18-ի նիստի նախօրյակին:

* * *

«Ղարաբաղ» կոմիտեն արգելվելուց հետո Հայաստանում համաժողովրդական պայքարը սուր բնույթ ընդունեց: Հանրապետությունում հասունանում էր Մոսկվային չենթարկվելու գաղափարը: Այդ ժամանակ Հայաստանի ղեկավարությունը շարունակում էր մնալ հակառակ ճամբարում: Կարեն Դեմիրճյանը ճգնում էր բնակչությանը համոզել, թե «միտինգային մեթոդներով» դժվարին հարցերի որոշումը հնարավոր չէ³⁶: Մայրաքաղաքի երկնքում սավառնում էին ռազմական ուղղաթիռները՝ փորձելով բնակչության վրա ահ ու սարսափ տարածել: «Սովետական Հայաստան» թերթի մարտի 23-ի «Կուսկազմակերպությունների խնդիրը» առաջնորդողում հրահանգվում էր կուսակցական կազմակերպությունները «հաստատակամորեն, վճռականորեն հակադրվեն» հասարակական ուժերին: Ինչպես երևում է, Հայկոմկուսի ղեկավարությունը չէր կարողանում սթափ գնահատել հանրապետությունում ստեղծված իրավիճակը և հայ ժողովրդի տրամադրվածությունը: Մինչդեռ 1988թ. փետրվար-մարտին տեղի ունեցած իրադարձություններից հետո բավականին թվով կուսակցականներ ու պետական մարմինների ղեկավար այրեր շրջադարձ էին կատարել դեպի ժողովրդական պայքարը, աջակցում էին «Ղարաբաղ» կոմիտեին և գտնում, որ խորհրդային հասարակարգը գտնվում է խոր ճգնաժամի մեջ ու այլևս նահանջի ճանապարհ չկա: Հայաստանում, մանավանդ Երևանում, տեղի ունեցող հանրահավաքներում և միտինգներում կոչեր էին հնչում շարունակել պայքարը և Արցախը դուրս բերել Ադրբեջանի կազմից ու վերամիավորել Հայաստանի հետ: «Ղարաբաղ» կոմիտեն,

³⁵ Նույն տեղում, էջ 117:

³⁶ «Սովետական Հայաստան», 24.03.1988:

չնայած արգելվել էր, շարունակում էր գործել: Կոմիտեի համալսարանի բաժանունքը, դիմելով հայ ժողովրդին, կոչ էր անում «ապրիլի 5-ից սկսել համազգային գործադուլ-դասադուլ և շարունակել այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի բավարարվել Ղարաբաղի արդար պահանջը»: Հայաստանի Գերագույն խորհրդի պատգամավորներից պահանջվում էր բարձրացնել Լեռնային Ղարաբաղի հարցը, հրավիրել նստաշրջան և բավարարել «ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհրդի խնդրանքը՝ ընդունել ԼՂԻՄ-ը ՀՍՍՀ կազմում»³⁷: Հայաստանի ՊԱԿ-ի մի հաղորդումից իմանում ենք, որ մարտի 26-ի համընդհանուր հանրահավաքը տեղի չունենալուց հետո կոմիտեի որոշ անդամների ռազմավարության մեջ տեղի էին ունեցել փոփոխություններ: Կոմիտեի անդամներից ոմանք գտնում էին, որ պետք է հրաժարվել հանրահավաքներից, ցույցերից և գործադուլներից, որովհետև իբր դրանք վնասում են «Լեռնային Ղարաբաղի հարցի արդյունավետ քննարկմանը»: Ըստ այդ փաստաթղթի՝ նման առաջարկություն մտցրել էր շարժման առաջնորդներից Իգոր Մուրադյանը: Այդ փաստաթղթից նաև իմանում ենք, որ այն ժամանակ առաջ էր քաշվել Ղարաբաղյան հիմնահարցի լուծման երեք տարբերակ. 1. ԼՂԻՄ-ի և Հայկական ԽՍՀ միավորում, 2. ԼՂԻՄ-ի միավորում ՌԽՖՍՀ-ին, 3. ԼՂԻՄ-ի կարգավիճակի փոփոխում՝ այն դարձնելով ինքնավար հանրապետություն Ադրբեջանի կազմում: Ակնհայտ է, շարունակում է փաստաթուղթը, որ հանրապետության աշխատավորական կուլեկտիվները, մտավորականությունը, ուսանողները վստահ են, որ կիրագործվի առաջին տարբերակը: Հայության մեջ տարածվել էր այն գաղափարը, որ եթե ընդունվի երրորդ տարբերակը, ապա պայքարը կշարունակվի «մինչև հաղթանակ»³⁸:

Հայաստանի իշխանությունները չէին հրաժարվում Շարժման նվիրյալների նկատմամբ բռնություններ գործադրելուց: Այսպես՝ 1988թ. մայիսյան շքերթի ժամանակ ձերբակալվեցին շարժման ութ մասնակիցներ: Այդ և այլ իրադարձություններ հանրապետությունում վիճակը ավելի սրեցին:

Այդ օրերին լուր տարածվեց, թե Բաքվից երևան է գալիս հատուկ տնօրինական զնացք՝ բարեկամական ժեստով: Հազարավոր ցուցարարներ, հավաքվելով ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի նախագահության շենքի մոտ, հանրապետության իշ-

³⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 18, ք. 66:

³⁸ Նույն տեղում, ք. 58-59:

խանություններից պահանջեցին չընդունել այդ զնացքը³⁹: Ակադեմիկոս Վիկտոր Համբարձումյանը վստահեցրեց ցուցարարներին, որ զնացքը երևան չի մտնի⁴⁰: Իրոք, այն Թբիլիսիից հետ վերադարձավ:

1988թ. մայիսի 12-ին տեղի ունեցած հանրահավաքում Իգոր Մուրադյանը հայտարարեց, թե «ղարաբաղցիները ցուցաբերում են զանգվածային անհնազանդություն և ոչ մի հարցում չեն ենթարկվում Ադրբեջանին: Խաղաղ պայքարի բոլոր միջոցները սպառվել են: Հաջորդ էտապը, հավանական է, կլինի զենքի դիմել»⁴¹: Մայիսի 17-ից երևանում հանրահավաքները տեղի էին ունենում խառն իրավիճակում, որը կապված էր «Ղարաբաղ» կոմիտեի ներսում տեղի ունեցած խմորումների հետ: Կոմիտեի անդամների միջև գոյություն ունեցած տարածայնությունները հնարավորություն չտվեցին ունենալ մոտակա գործողությունների քաղաքական ծրագիր: Բանն այն է, որ նրա անդամները չունեին նույն ձգտումներն ու նպատակները: Մարտի վերջից և ապրիլի սկզբից սկսած աշխուժանում էին կոմիտեի տեղական բաժանմունքները, որոնցից մի քանիսը նույնիսկ ձգտում էին գործել անջատ: Ավելին, կոմիտեի ղեկավար Իգոր Մուրադյանի առաջ քաշած խնդիրները երբեմն չէին պաշտպանվում կոմիտեի որոշ անդամների կողմից: Բացի այդ, կոմիտեն այդպես էլ չկարողացավ ունենալ քաղաքական գործողությունների պլան: Եվ երբ հրապարակվեց կոմիտեի լուծարման վերաբերյալ Հայաստանի Գերագույն խորհրդի 1988թ. մարտի 24-ի որոշումը, կոմիտեականների միջև տարածայնություններն ավելի մեծացան: Իսկ մայիսի երկրորդ կեսին տեղի ունեցած հանրահավաքներում ավելի էին բորբոքվում զգացմունքները: Հարթակից անգամ շեշտվում էր, որ նախկին կոմիտեականներն այլևս ի գորու չեն ղեկավարել «Ժողովրդական հեղափոխությունը»: Ըստ երևույթի, Իգոր Մուրադյանը կատարել էր իր պատմական դերը, մանավանդ Շարժմանը կազմակերպչական բնույթ տալու գործում: Նոր խնդիրները պահանջում էին ավելի «լայն քաղաքական մտահորիզոն ունեցող ղեկավարների»⁴²: Սակայն ակնհայտ էր մի պարզ ճշմարտություն. կոմիտեի նորեկ անդամները հիմնականում ձգտում էին

³⁹ Նույն տեղում, ք. 66:

⁴⁰ Նույն տեղում, ք. 67:

⁴¹ Նույն տեղում, ք. 81-85:

⁴² Григорян В., *Ոչվ. աշխ.*, էջ 132:

հասնել իշխանության: Հետագայում պարզվեց, որ Ղարաբաղի հիմնախնդիրը նրանցից շատերին չէր հետաքրքրում և այն օգտագործվում էր իրենց նպատակներին հասնելու համար: Մինչդեռ ղարաբաղյան հարցում Իգոր Մուրադյանը անզիջում էր: Ահա թե ինչու նրան և նրա համախոհներին կոմիտեից հեռացնելը դարձել էր նորեկների հիմնական խնդիրը: Իգոր Մուրադյանը հայտարարեց, թե ոչ ոք չի կարող վախեցնել ղարաբաղցիներին և ժողովրդական շարժումը կշարունակվի մինչև հաղթանակ: Նա նաև նշեց, որ Լեռնային Ղարաբաղը փաստորեն դուրս է եկել Ադրբեջանի կազմից և այլևս ոչ մի վերադարձ չի լինի⁴³: Այդ հանրահավաքում նորեկ կոմիտեականներից ոմանք խիստ բացասական արտահայտվեցին Հայաստանի կուսակցական և պետական մարմինների ղեկավարների հասցեին և կոչ արեցին նրանց բոլորին հեռացնել պաշտոններից: Սակայն Իգոր Մուրադյանը նշեց, թե դա ճիշտ չի լինի, և պահանջեց հանրապետության ղեկավարների նկատմամբ չցուցաբերել նիհիլիզմ: «Կանցնի որոշ ժամանակ, — ավարտեց իր խոսքը, — և մենք ձեզ հետ կհասկանանք, որ այս վճռական պահին մեր ղեկավարները մեր ժողովրդին բառացիորեն փրկել են գնդակից: Քաղաք մտած տասնյակ հազարավոր զինվորները եկել են հայ ժողովրդի համար բաղնիք սարքելու: Սակայն այն կանխվել է: Ամենից առաջ ի շնորհիվ մեզ, նաև՝ Դեմիրճյանի»⁴⁴: Իգոր Մուրադյանի այդ բացատրությունը, ըստ էության, պահի գնահատականն էր, որը հանրահավաքի մասնակիցները ճիշտ չընկալեցին, իսկ նորաթուխ կոմիտեականներն այն օգտագործեցին նրա դեմ: Դա կատարվեց մայիսի 18-ին արդեն Թատերական հրապարակում տեղի ունեցած հանրահավաքի ժամանակ: Այդ հանրահավաքի մասին նախօրոք գիտեին բոլոր շրջկոմների և քաղկոմների աշխատողները, Հայկոմկուսի Կենտկոմի անդամները, հիմնարկ-ձեռնարկությունների տնօրենները: Ձեռնարկությունների ղեկավարներն իրենց հերթին աշխատողներին հորդորում էին դադարեցնել աշխատանքները և մասնակցել հանրահավաքին: Պարզվում է, որ հանրապետության ղեկավարությունը բավականին ուշացումով որոշել էր նախաձեռնությունը վերցնել իր ձեռքը և ղեկավարել ժողովրդական պայքարը: Սակայն դա նրանց չհաջողվեց: Մայիսի 19-ի հանրահավաքում նորեկները հայտա-

⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 18, ք. 176:

⁴⁴ Նույն տեղում, ք. 186-187:

րարեցին, թե հանրապետության ղեկավարները չեն եղել ժողովրդի հետ և չեն լինի, քանի որ նրանք «կաշառված» են: Այս սպառնացին, թե «կոմիտեի մեծամասնությունը կթողնի ու կհեռանա և ամբողջ պատասխանատվությունը կընկնի Իգոր Մուրադյանի վրա»⁴⁵: Նրանց այդ «վերջնագիրը» հավաքվածների կողմից ընդունվեց հավանությամբ: Հաջորդ օրը՝ մայիսի 20-ին, Համբարձում Գալստյանի, Վազգեն Մանուկյանի, Սամվել Գևորգյանի, Սամսոն Ղազարյանի, Վանո Սիրադեղյանի, Աշոտ Մանուկյանի և Ալեքսանդր Հակոբյանի անունից տարածվեց մի հայտարարություն, որում Իգոր Մուրադյանը մեղադրվում էր «ինքնագլուխ» գործունեության մեջ, և նրանից պահանջվում էր վերջ տալ «միանձնյա կարգադրություններին»⁴⁶: Պարզապես առաջ եկած հակասությունների հիմնական պատճառն այն էր, որ նորեկ կոմիտեականները ձգտում էին Արցախյան շարժումը վերագրել իրենց, որպեսզի կարողանան հասնել իշխանության: Ահա և բոլորը: Այլ տեսակետը, ըստ երևույթին, բացառվում է:

«Ղարաբաղ» կոմիտեն պառակտելու և նրա հիմնական ղեկավարներին ասպարեզից հեռացնելու գործում պակաս դեր չխաղաց նաև Հայաստանի ՊԱԿ-ը: Դա է ապացուցում նրա նախագահ Մ. Յուզբաշյանի ստորագրությամբ 1988թ. հուլիսի 14-ին Հայկոմկուսի Կենտկոմ ուղարկված գաղտնի տեղեկագիրը, որտեղ ասված է, թե «Ղարաբաղ» կոմիտեում գլուխ է բարձրացրել «երկրորդ սերունդը», որը, «մեղելով առաջին սերնդին», «գրավել է նրա տեղը»: Նա չէր թաքցնում, որ երկու սերունդները գործում էին միասին և «հանրապետության ՊԱԿ-ը գործադրել է որոշ ջանքեր, որպեսզի նրանց միջև սեպ խրի և քայքայի կոմիտեն»: ՊԱԿ-ի նախագահը նաև հայտնում է, որ իրենց մտահոգումն իրականացվել է. Իգոր Մուրադյանը թույլ է տվել որոշ կոպտություններ և կոմիտեի անդամների նկատմամբ գործադրել է ուժ, որի պատճառով «նա տառացիորեն շարտվել է բեմահարթակից»: Ըստ Մ.Յուզբաշյանի՝ «առաջին սերունդը» հասկանում էր «երկրորդ սերնդի» վտանգավոր նպատակները և «պատասխանատվությունը՝ նրանց առաջ քաշելու գործում»: ՊԱԿ-ի նախագահը համոզված էր, որ կոմիտեի «երկրորդ սերունդն» ավելի վտանգավոր է⁴⁷:

⁴⁵ Նույն տեղում, գ. 19, ք. 13-14:

⁴⁶ Նույն տեղում, գ. 14, ք. 100:

⁴⁷ Նույն տեղում, գ. 15, ք. 36-37:

Եվ այսպես՝ «Ղարաբաղ» կոմիտեից դուրս մղվեց «առաջին սերունդը», այսինքն՝ Իգոր Սուրադյանը և նրա ընկերները, ովքեր ղարաբաղյան շարժման գլուխ էին կանգնել հենց սկզբից: Ըստ Ս. Յուզբաշյանի՝ նրանք հակաօրինական գործողություններ չեն կատարել և վտանգավոր չէին: Հայկոմկուսի Կենտկոմի շենքի դիմաց մայիսի 31-ին տեղի ունեցած հանրահավաքի ժամանակ հայտարարվեց, որ «Ղարաբաղ» կոմիտեն լրացվել է նոր անդամներով՝ Վազգեն Մանուկյան, Համբարձում Գալստյան, Աշոտ Մանուչարյան, Սամսոն Ղազարյան, Սամվել Գևորգյան և Վանո Սիրադեղյան: Նաև ասվեց, որ Իգոր Սուրադյանը կոմիտեի մեջ չի մտնում, իբր նա իր «չմտածված գործողություններով պառակտում է առաջ բերել Շարժման շարքերում»⁴⁸:

1988թ. մայիսի 21-ին տեղի ունեցած Հայկոմկուսի Կենտկոմի պլենումը Կարեն Դեմիրճյանին ազատեց Հայկոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղարի և Կենտկոմի բյուրոյի անդամի պարտականություններից: Պլենումը ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրեց Սուրեն Հարությունյանին, որը, հունիսի 1-ին ելույթ ունենալով՝ Թատերական հրապարակում տեղի ունեցած բազմաժողովանոց հանրահավաքում, բնակչությանը կոչ արեց թույլ չտալ չմտածված գործողություններ⁴⁹:

Սակայն հանրահավաքներն ու ցույցերը շարունակվում էին բոլոր քաղաքներում և խոշոր բնակավայրերում, և ամենուր հնչում էին համընդհանուր գործադուլի դիմելու կոչեր⁵⁰:

Այդ օրերին պայքարի ձևերից էին նստացույցը, դասադուլը, հացադուլը, գործադուլը, շքերթները և այլն: Թատերական հրապարակն ամեն օր լեցուն էր մարդկանցով, որտեղ քննարկվում էին Շարժման հետ կապված զանազան հարցեր, պատրաստում նամակ-բողոքներ, ձևակերպում հեռագրեր, ցուցապաստառներ և այլն: Փաստորեն, Թատերական հրապարակը դարձել էր գործունեության ասպարեզ: Ազատության և անկախության հարցի քննարկումը հետզհետե դառնում էր Թատերական հրապարակում քննարկվող կարևոր հարցերից մեկը: Ղարաբաղն ու անկախությունն աստիճանաբար կարծր նստվածք էին տալիս մարդկանց գիտակցության մեջ և ընդգրկում շատերին: Թատերական հրապարակում կոչեր էին հնչում սննդամթերքներով և դրամա-

կան միջոցներով օգնել արցախցիներին: Հանգանակությանը ակտիվորեն մասնակցում էին ինչպես հայերը, այնպես էլ եզդիները, քրդերը, ռուսները, հույները և մյուս էթնիկական փոքրամասնությունները: Հայաստանի իշխանությունները միջոցառումներ էին ձեռնարկում Արցախում հեռուստահաղորդումների որակի բարձրացման, պատմական հուշարձանների վերականգնման, ավտոճանապարհների շինարարության և այլ հարցերի լուծման գործում⁵¹:

1988թ. մայիսի վերջին և հունիսի սկզբին Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունները առնչվում էին գործադուլներն ու ցույցերը կանխելու և հունիսի 15-ին տեղի ունենալիք Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանին նախապատրաստելու հարցի հետ:

Մայիսի 30-ի հանրահավաքում ելույթ ունեցողները հանրապետության մի շարք պաշտոնյաների մեղադրում են ԼՂԻՄ մարզխորհրդի 1988թ. փետրվարի 20-ի որոշմանը պատասխան չտալու համար: Նրանք կոչ են անում որպեսզի հանրապետության Գերագույն խորհրդի առաջիկա նստաշրջանը դրական որոշում ընդունի Ղարաբաղյան հիմնախնդրի վերաբերյալ⁵²: Այդ կոչի հիման վրա Ղարաբաղյան շարժման նվիրյալները հունիսի 4-ից սկսում են ստորագրահավաք՝ Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորներից պահանջելով առաջիկա նստաշրջանում պաշտպանել ԼՂԻՄ մարզխորհրդի փետրվարի 20-ի որոշումը: Միայն հունիսի 4-ին և 5-ին ստորագրել և համաձայնություն էին տվել 100 պատգամավոր⁵³: Այդ օրերին տարածվել էր բնակչությանն ուղղված՝ Շարժման ակտիվիստների դիմումը, որում կոչ էր արվում պատգամավորներից պահանջել պաշտպանել ԼՂԻՄ մարզխորհրդի որոշումը:

1988թ. հունիսի 12-ին Թատերական հրապարակում տեղի ունեցած հանրահավաքում, որին ՊԱԿ-ի տվյալներով մասնակցում էին շուրջ 70 հազար մարդ, Սիլվա Կապուտիկյանը ելույթ ունենալով, հայտարարեց, որ եթե ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը չպաշտպանի ԼՂԻՄ մարզխորհրդի 1988թ. փետրվարի 20-ի որոշումը, ինքը կմիանա նստացույցի մասնակիցներին, իսկ Իգոր Սուրադյանը կոչ արեց ստեղծել «Ղարաբաղի

⁴⁸ *Նույն տեղում*:

⁴⁹ «Խորհրդային Հայաստան», 22.05.1988:

⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 19, թ. 98, գ. 14, թ. 94-96:

⁵¹ *Նույն տեղում*, թ. 1-3:

⁵² *Նույն տեղում*, թ. 144-146:

⁵³ *Նույն տեղում*, թ. 178:

փրկության» կազմակերպություն՝ հայկական սփյուռքի մասնակցությամբ: Հունիսի 13-ի օրվա երկրորդ կեսին Թատերական հրապարակում հայտարարվեց, որ Երևանի և հանրապետության այլ բնակավայրերի տասնյակ ձեռնարկությունների աշխատավորներ դիմել են գործադուլի: Կանգ էր առել Երևանի ամբողջ տրանսպորտը: Երևանի և մոտակա բնակավայրերի հազարավոր բնակիչներ շտապում էին Թատերական հրապարակ: Միտինգավորների առաջ ելույթ ունենալով՝ Հայկոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Սուրեն Հարությունյանը նրանց հավաստիացրեց, որ հանրապետության աշխատավորների պահանջը կկատարվի, և բոլորին կոչ արեց վերադառնալ աշխատատեղեր: Չնայած շատերը հեռացան Թատերական հրապարակից, սակայն նստացույցերը շարունակվում էին թե՛ այնտեղ, թե՛ Գերագույն խորհրդի դիմաց, թե՛ Կիրովականում և թե՛ Լենինականում: Հացադուլավորների 9 հոգուց չորսը հրաժարվում էին սննդից և նույնիսկ հայտարարեցին, թե ԼԴԽ-ի մարզխորհրդի որոշումը չընդունվելու դեպքում կդիմեն ինքնահրկիզման⁵⁴:

Հունիսի 14-ին արդեն չէին աշխատում Երևանի բազմաթիվ խոշոր ձեռնարկություններ: Այդ նույն երեկոյան Թատերական հրապարակում տեղի ունեցած հարյուր հազարավոր միտինգավորների առաջ հանդես գալով՝ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդին առաջարկեց անմիջապես դիմել ԽՍՀՄ և Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդներին՝ դրականորեն լուծել Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը⁵⁵:

1988թ. հունիսի 15-ին տեղի ունեցած Հայկական ԽՍՀ 11-րդ գումարման Գերագույն խորհրդի 7-րդ նստաշրջանը: Քննարկելով «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Ադրբեջանական ՍՄՀ-ի կազմից Հայկական ՍՄՀ-ի կազմի մեջ միավորելու վերաբերյալ Ադրբեջանական ՍՄՀ և Հայկական ՍՄՀ Գերագույն խորհուրդների առջև միջնորդելու մասին» Ադրբեջանական ՍՄՀ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզի ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի 1988 թվականի փետրվարի 20-ի արտահերթ նստաշրջանի որոշման մասին» հարցը, ինչպես նշվել է, որոշեց «համաձայնություն տալ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Հայկական ՍՄՀ-ի կազմի մեջ մտնելուն»: Միևնույն ժամանակ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին խնդրվում էր

քննարկել և դրական լուծել Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ անցնելու հարցը: Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը, դիմելով Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին, հույս էր հայտնում, որ նման որոշումը չի խախտի երկու հանրապետությունների ավանդական բարիդրացիական հարաբերությունները և ըմբռնումով կընկալվի ադրբեջանական ժողովրդի կողմից⁵⁶:

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը միաձայն ընդունեց որոշում, որով դատապարտեց սուվեյնիտետի ռազմաօկուպացիան՝ խոր ցավակցություն հայտնելով զոհվածների ընտանիքներին ու հարազատներին: Թե՛ Հայաստանում և թե՛ Արցախում ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի այդ որոշումներն ընդունվեցին ցնծությամբ:

ԽՄԿԿ 19-րդ համամիութենական կոնֆերանսի ամբիոնից հունիսի 29-ին Հայկոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Սուրեն Հարությունյանը սխալ համարեց ստեղծված վիճակը բացատրել միայն «ծայրահեղական խմբերի» գործողություններով: Նա առաջարկեց ճշտորեն լուծել ազգամիջյան հարաբերությունների խնդիրը⁵⁷: Այդուհանդերձ, կուսակցության կոնֆերանսը չարդարացրեց հայ ժողովրդի սպասումները:

Հայ ժողովրդի պայքարի սկզբից, թերևս, վիճակը երբեք այնքան լարված չի եղել, որքան 1988թ. հուլիսի սկզբին: Այդ օրերին տեղի ունեցած իրադարձություններից մեկ ամիս անց օգոստոսի 14-ին, հանրապետության ՊԼԿ-ի մի տեղեկագրում կարդում ենք, որ որոշվել էր Երևան տեղափոխել նոր գրամասեր, որի համար պահանջվում էր 118 ինքնաթիռ: Դա նշանակում էր օդանավակայանը որոշ ժամանակով փակել քաղաքացիական ուղևորների համար: Կոմիտեականների կոչով անհանգստացած հարյուրավոր մարդիկ Թատերական հրապարակից ավտոբուսներով մեկնում են «Ձվարթնոց» օդանավակայան՝ իբր իմանալու ճշմարտությունը: Նրանք պատրաստվում էին վերադառնալ, երբ զինվորականները գրոհում են օդանավակայանի վրա: Դրա հետևանքով զոհվում են երկու հոգի, որոնցից մեկը՝ զինվորների գնդակից, իսկ մյուսը՝ սրտի կաթվածից: Տասնյակ մարդիկ վիրավորվում են: Ինիջիայլոց, դեպքերին ականատես մի լեռնագրադղի, պատմելով «զինվորների

⁵⁴ Նույն տեղում, թ. 205:

⁵⁵ Նույն տեղում, թ. 221:

⁵⁶ «Սովետական Հայաստան», 16.06.1988:

⁵⁷ Նույն տեղում, 30.06.1988:

անխղճության մասին», կարծիք է հայտնել, որ ՊԱԿ-ն անմասն չէր այդ գործողություններից⁵⁸:

Հուլիսի 4-ից Երևանում սկսեց ընդհանուր գործադուլ: Այդ օրերին «Գարուն» կարի արտադրական միավորման Մասիսի մասնաճյուղում թունավորվեցին 51 աշխատող: Լուր էր տարածվել, թե իբր բանվորներին թունավորել էին աղբբեջանցիները: Սակայն ԽՍՀՄ առողջապահության նախարարության հանձնաժողովը Հայաստանի Հանրապետության հանձնաժողովի հետ միասին պարզեցին, որ թունավորումը մարդկային գործոնի հետևանք չէր⁵⁹: Այդուհանդերձ, ինքը փաստը նոր թափ էր հաղորդել գործադուլային շարժմանը:

1988թ. հուլիսի 5-ին Թատերական հրապարակում տեղի ունեցած հանրահավաքում Լևոն Տեր-Պետրոսյանը կոչ արեց հուլիսի 6-ից դուրս չգալ տներից և Երևանը հայտարարել «մեռյալ» քաղաք⁶⁰, իսկ հուլիսի 6-ին տեղի ունեցած հանրահավաքում հայտարարեց, թե հանրապետությունում գործադուլն ու ապստամբությունն ընդունել են համազգային բնույթ, որոնք «միակ միջոցն են, որոնց օգնությամբ կարելի է հասնել նրան, որ բանակը դուրս բերվի քաղաքից, և կատարվի մեր պահանջները»⁶¹:

Հայաստանում օր օրի վիճակն ավելի էր ծանրանում: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ն հուլիսի 7-ին հանդես գալով հայկական հեռուստատեսությամբ, նախ ցավ հայտնեց «Ձվարթնոց» օդանավակայանի շրջակայքում տեղի ունեցածի առթիվ, ապա շեշտեց, որ արցախահայության պահանջը սահմանադրական է և օրինական: Հայոց կաթողիկոսը հույս է հայտնում, որ Ղարաբաղյան հիմնախնդրի «արդար լուծումը պիտի շարունակվի հետապնդվել, մանավանդ, որ կենտրոնական վերին մարմինները ևս լրջորեն մտահոգված են և ցանկանում են նպաստել հարցի լուծման, սահմանադրության նախատեսումների ու ժողովուրդների բարեկամության ուխտի հիմքի վրա»: Նա կոչ էր անում չնոռանալ «ժողովրդի և հայրենիքի գերագույն շահերը», խնայել Արարատին⁶²: Իսկ Հայկոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Սուրեն Հարությունյանը, հուլիսի 9-ին հանդես գա-

լով, զգուշացրեց, որ չդադարող հանրահավաքները, գործադուլներն ու սպառնալիքները ջլատում են հանրապետության նորմալ կենսագործունեությունը: Շեշտեց, որ հանդես են եկել մարդիկ, որոնք փորձում են «էլ ավելի բորբոքել իրադրությունը, հրահրել գործադուլներ, հասարակական կարգուկանոնի խախտումներ»: Նա պնդում էր, որ «անպատասխանատվությունը, հույզերի շիկացումը, հակաօրինական գործողությունները... Լեռնային Ղարաբաղի պրոբլեմի լուծման ուղի չեն: Դրանք... հղի են ողբերգական հետևանքներով», և «բարոյաքաղաքական խոշոր վնաս են հասցնում հանրապետությանը»: Նա կրկնեց, որ «Լեռնային Ղարաբաղի հարցը համակողմանիորեն ուսումնասիրվում է կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեում, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունում» և որ այդ չափազանց բարդ խնդիրը շուտով հստակ քննության կառնվի ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստում: Սուրեն Հարությունյանը նաև նշեց, որ հանրապետությունում կուտակվել են բազում խնդիրներ, այդ թվում՝ Սումգայիթից բռնագաղթված 800 հայ ընտանիքների հոգսերը: Դիմելով հանրապետության բնակչությանը՝ նա կոչ արեց «օգնել կայունացնելու իրադրությունը հանրապետությունում, վերադառնալ աշխատատեղերը, թույլ չտալ խախտումներ աշխատանքում, չենթարկվել պրովակացիաների, հակահարված հասցնել նրանց, ովքեր խաղում են ժողովրդի վսեմ զգացմունքների հետ, մարդկանց հրահրում անխոհեմ ու վտանգավոր գործողությունների»⁶³:

Հայաստանում շարունակվում էր համընդհանուր գործադուլը: Հուլիսի 11-ին Մատենադարանի դիմաց տեղի ունեցած հանրահավաքում Լևոն Տեր-Պետրոսյանը կոչ արեց արցախահայության հերոսական պայքարը պաշտպանելու համար Հայաստանում չդադարեցնել գործադուլը: Նա շեշտեց. «Մոսկվայի առաջ երկու ուղի կա՝ կամ Ղարաբաղի հիմնահարցը լուծել դրականորեն, կամ էլ այն ճնշել տանկերով»: Լևոն Տեր-Պետրոսյանը «Ղարաբաղ» կոմիտեի անունից վճռականորեն հայտարարեց, որ եթե հուլիսի 18-ին որոշում չընդունվի Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորելու մասին, ապա գործադուլը կշարունակվի և ԼՂԻՄ-ի օրինակով կիրավիրվի Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նստաշրջան, ու Մոսկվայի կամքին հակառակ՝ Ղարաբաղը կհայ-

⁵⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 15, ք. 30:

⁵⁹ «խորհրդային Հայաստան», 03.07.1988:

⁶⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 21, ք. 69:

⁶¹ Նույն տեղում, ք. 89:

⁶² «Սովետական Հայաստան», 10.07.1988:

⁶³ Նույն տեղում, 10.07.1988:

տարարվի Հայաստանի կազմում⁶⁴: Հուլիսի 14-ին ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի ղեկավարության ստորագրությամբ դիմում հղվեց ԽՍՀՄ և ՀԽՍՀ ղեկավարությանը, ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի նախագահությանը և միութենական հանրապետությունների գիտությունների ակադեմիաներին, որտեղ նշված էր, որ Հայկական ԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի նախագահությունը խորապես անհանգստացած է ԼԴԽ-ում տեղի ունեցող ողբերգական իրադարձություններից: Ազգամիջյան ընդհարումներին վերջ տալու միակ ուղին, գտնում էին հայ գիտնականները, ԼԴԽ խնդրի քաղաքական լուծումն է: Խոսելով ԼԴԽ-ում մարդու իրավունքների և սահմանադրության կոպիտ խախտումների մասին՝ դիմումի հեղինակները խորհրդային իշխանությանը հիշեցնում էին, որ վտանգի տակ է ոչ միայն ԼԴԽ բնակչության կյանքը, այլև խորհրդային պետության բարոյական հեղինակությունը: Հայտնելով իրենց բողոքը, ԼԴԽ-ում տեղի ունեցող իրադարձությունները կենտրոնական լրատվամիջոցների կողմից միակողմանի լուսաբանելու վերաբերյալ պահանջում էին վերջ տալ այդ երևույթին⁶⁵:

Այսպիսով՝ 1988թ. կեսերին, երբ մոտենում էր ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստի օրը, Արցախում և Հայաստանում մթնոլորտը շիկացած էր և պայթյունավտանգ: Հենց դա ի նկատի ունենալով Լևոն Տեր-Պետրոսյանը, երբ հուլիսի 16-ին կայացած հանրահավաքում հայտարարեց, թե «աշխարհը զարմացած է, որ մեզ հաջողվել է այսպիսի երկարատև և կազմակերպված համազգային գործադուլ կազմակերպել: Գործադուլի քաղաքական նպատակն այն է, որ հայ ժողովուրդը լի է վճռականությամբ և այլևս չի կարող համաձայնել Ղարաբաղի հիմնահարցի դոփման հետ: Համոզված ենք, որ գործադուլները դրական կազդեն ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության հուլիսի 18-ի նիստի որոշման վրա...»⁶⁶:

⁶⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 21, ք. 192:

⁶⁵ Նույն տեղում, ց. 127, գ. 698, ք. 102-103:

⁶⁶ Նույն տեղում, ց. 87, գ. 22, ք. 10-11:

2. ԽՍՀՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ 1988Թ. ՀՈՒՆԻՍԻ 18-Ի ՈՐՈՇՈՒՄԸ ԵՎ ՆԲԱ ՎԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

1988թ. հուլիսի 18-ին տեղի ունեցած ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստը քննարկեց «Լեռնային Ղարաբաղի մասին Հայկական ՍՍՀ և Ադրբեջանական ՍՍՀ Գերագույն խորհուրդների որոշումների մասին» հարցը: Նիստը բացելով ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Ա.Գրոմիկոն՝ նշեց, որ ԽՍՀՄ կենտրոնական կոմիտեն և կառավարությունը մշակել և իրականացնում են Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի տնտեսական ու սոցիալ-մշակույթի զարգացման հասունացած հարցերի պատմական լուծման միջոցառումներ: «Սակայն, - շարունակեց նա, - դրանից հետո էլ Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ իրադրությունը շարունակում է շիկանալ: Ադրբեջանի և Հայաստանի դիրքորոշումները մատնանշող յուրօրինակ սահմանագիծ դարձան այդ հանրապետությունների իշխանության բարձրագույն մարմինների վերջերս կայացած նստաշրջանները»: Նա գտնում էր, որ «Համուն խորհրդային ժողովրդի բարձրագույն շահերի», պահանջվում է իրադրության ամբողջ բարդության ըմբռնում, հույզերից և տարբեր կարգի վիրավորանքներից վեր կանգնելու կարողություն: Նրա կարծիքով պետք է հիմնախնդրի վերաբերյալ կայացնել ճիշտ որոշում, որը պետք է բխի «ԽՍՀՄ սահմանադրության, սոցիալիստական արժեքների, ժողովուրդներից յուրաքանչյուրի կարծիքի, ավանդույթների, ազգային արժանապատվության փոխադարձ հարգանքի շրջանակներում»:

Այնուհետև հաղորդումներով հանդես եկան Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Հ.Ոսկանյանը և Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Ս.Թաթլիևը: Հայաստանից ելույթ ունեցան ակադեմիկոսներ Վիկտոր Համբարձումյանն ու Սերգեյ Համբարձումյանը, Վարդես Պետրոսյանը, Սուրեն Հարությունյանը և ԼԴԽ մարզկոմի առաջին քարտուղար Հենրիխ Պողոսյանը:

Իր ելույթում լուրջ առաջարկություններ արեց ակադեմիկոս Սերգեյ Համբարձումյանը: Նա ներկայացրեց Ղարաբաղյան քննուկի լուծման հետևյալ տարբերակները. ԼԴԽ-ում ժամանա-

¹ "Правда", 20.08.1988:

կավոր ստեղծել նախագահական կառավարում կամ էլ այն ժամանակավոր դուրս բերել Ադրբեջանի ենթակայությունից և ենթարկել հատուկ մարմնի² :

Արցախահայությունը և, ընդհանրապես, ամբողջ հայությունը ջերմորեն ընդունեց Յենրիխ Պոդոսյանի ելույթը: Նա ասաց, որ «Լեռնային Ղարաբաղը մշտնջենական բնակեցված է եղել հայերով և հանդիսանում է նրանց հայրենիքի մի հատվածը», որը հետո Ի.Ստալինի և այլոց մեղքով հայտնվել է Ադրբեջանի կազմում ու 65 տարի շարունակ ենթարկվել «ստորացման, վիրավորանքների և ամեն տեսակի ճնշումների»: Նա համոզիչ փաստերով ցույց տվեց, որ խորհրդային իշխանության տարիներին Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունն ինչպիսի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային ճնշումների է ենթարկվել Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից: Նա ի լուր բոլորի հայտարարեց, որ «Լեռնային Ղարաբաղի ճակատագիրը կարող են լուծել միայն Լեռնային Ղարաբաղի բնակիչները», և «Սոււմգայիթի ուրվականով ու բազմաթիվ սպառնալիքներով պատին սեղմված Բաքվի և Ադրբեջանական ՍՍՀ այլ վայրերում ապրող հայերը հարկադրված են ստորագրել ցանկացած փաստաթղթի տակ, միայն թե անվտանգ լինի իրենց և իրենց երեխաների ապագան»: Արցախի ներկայացուցիչը վերջում անվարան հայտարարեց, որ «ստեղծված իրավիճակում միակ ճշմարիտ լուծումը կարող է լինել Լեռնային Ղարաբաղի դուրս բերումը Ադրբեջանի կազմից»³:

Վերջում ելույթ ունենալով Մ. Գորբաչովը նշեց, որ այսօրվա քննարկվող խնդիրը կենսականորեն կարևոր է մեր բազմազգ պետության համար: Դա համամիութենական մասշտաբի խնդիր է, և բոլորս կենսականորեն շահագրգռված ենք հարցը լուծվի հանգիստ, հիմնավորապես, մեր ընդհանուր շահերին համապատասխան: Հարցը բնորոշելով որպես «գերկարևոր» և «գերբարդ», որը լուծելու համար «պետք է շատ հաստատակամ և խիզախ քայլ կատարել», որի համար «հարկավոր են հանդիպական քայլեր»: Նա, այդ նիստը բնորոշելով «պատմական», հույս է հայտնում, որ կգտնվի հարցի լուծման բանալին: Գլխավոր քարտուղարը երկու հանրապետությունների քաղաքացիներին կոչ արեց «հասունություն, իսկական հայրենասիրություն դրսևորել, առավելագույն ջանքեր գործադրել նորմալացնելու իրադրու-

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

թյունը, կարգավորելու մարդկանց լավ հարաբերությունները»: Նա չժխտեց, որ Լեռնային Ղարաբաղին առնչվող իրադարձությունները «արդեն խոր դրոշմ են թողել երկու ժողովուրդների հարաբերությունների վրա», որը կարգավորելու համար «ժամանակ է պահանջվում»: Նա, նույնիսկ չշոշափելով սոււմգայիթյան խնդիրը, կոչ արեց անհրաժեշտ որոշում ընդունել «Լեռնային Ղարաբաղին առնչվող իրադարձությունների վտանգավոր զարգացումը կանգնեցնելու համար»⁴:

Ի վերջո, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունն ընդունեց որոշում, որտեղ ասված է, որ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը, քննարկելով Լեռնային Ղարաբաղի հարցի առթիվ Հայկական ԽՍՀ և Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդների որոշումները, «ամհնար է համարում Հայկական ՍՍՀ-ի և Ադրբեջանական ՍՍՀ-ի սահմանների և սահմանադրության հիման վրա հաստատված նրանց ազգային-տերիտորիալ բաժանման փոփոխումը», և որ «այլ որոշումը կհակասեր երկու հանրապետությունների ժողովուրդների շահերին, լուրջ վնաս կհասցներ այդ ռեգիոնի ազգամիջյան հարաբերություններին»: Որոշման մեջ նաև ասված է, որ թեև խորհրդային իշխանության տարիներին Լեռնային Ղարաբաղի աշխատավորները տնտեսության, գիտության զարգացման ասպարեզներում և սոցիալական կյանքի այլ ոլորտներում հասել են նշանակալից հաջողությունների, այդուհանդերձ, «ինքնավար մարզում երկար ժամանակ չէին լուծվում հայ բնակչության ազգային շահերը շոշափող հարցեր, հատկապես մշակույթի, կրթության ոլորտում, կադրային քաղաքականության մեջ: Խախտվում էին ինքնավար մարզի սահմանադրական իրավունքները»: Այդ ամենի հետևանքով Ադրբեջանում և Հայաստանում «սրվել է իրադրությունը, մեծ վնաս է հասցվել տնտեսությանը, Հայաստանի և Ադրբեջանի ժողովուրդների ազգամիջյան հարաբերություններին»: ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը, ելնելով այն դրույթից, թե «միութենական հանրապետության տարածքը չի կարող փոփոխվել առանց նրա համաձայնության», երկու հանրապետությունների աշխատավորներին կոչ էր անում «հնարավոր ամեն ինչ անել, որպեսզի վերականգնվեն ադրբեջանական և հայ բնակչության բարի, եղբայրական հարաբերությունները»: Նպատակահարմար էր գտնվում քննարկվող հարցի «ուսումնասիրումը հանձնարարել

⁴ Նույն տեղում:

Ազգությունների խորհրդի հատուկ ստեղծվող հանձնաժողովին, որն իր առաջարկությունները պատրաստ լինելուն պես կներկայացնի ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության քննարկմանը»⁵:

Փաստորեն, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի այս որոշումը ոչինչ չտվեց հայ ժողովրդին և, ընդհակառակը, ավելի բարդացրեց Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը:

Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի ժողովուրդը չէր կարող դժգոհ չլինել այդ որոշումից: Ամենուր տեղի էին ունենում ժողովներ ու հանրահավաքներ և ընդունվում որոշումը դատապարտող փաստաթղթեր ու բողոք-նամակներ: «Հայկոմմունախագիծ» ինստիտուտից 346 հոգու ստորագրությամբ ուղարկված բողոք-նամակում ասված է, որ Մոսկվան բացահայտ ատում է հայ ժողովրդին և ոտնահարում նրա շահերը⁶: ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության որոշման դեմ բողոքներով հանդես եկան հանրապետության հարյուրավոր հիմնարկ-ծեռնարկություններ⁷: Հուլիսի 20-ին ելույթ ունենալով Երևանում տեղի ունեցած հանրահավաքում՝ Սիլվա Կապուտիկյանը հույս էր ներշնչում, որ հայ ժողովուրդն անպայման կհաղթի: Նա կոչ էր անում դադարեցնել գործադուլը և կիրառել պայքարի սահմանադրական մեթոդներ: «Հիշեցե՛ք, - ասաց նա, - պետք է գործել այնպես, որպեսզի Ղարաբաղը հպարտանա մեզնով: Եկե՛ք պայքարենք ժողովրդական ձևով, ԼՂԻՄ-ի հետ ամրապնդենք տնտեսական ու մշակութային կապերը»⁸: Այդ առթիվ Հենրիխ Պողոսյանը Մոսկվայում լրագրողների հետ հանդիպման ժամանակ հայտարարեց, թե հուլիսի 18-ի որոշումից հետո ավելի լայն են բացվել «դռները Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստանի միջև»⁹: Հուլիսի 21-ին Երևանում տեղի ունեցած հանրահավաքում Լևոն Տեր-Պետրոսյանը հայտարարեց, թե հինգ ամիս կայսրապետությունից անկախ ապրող Ղարաբաղն այսօր կազմում է Հայաստանի մի մասը, ինչը պետք է ցույց տալ «ԼՂԻՄ-ի հետ տնտեսական և մշակութային կապերն ամրապնդելու միջոցով, որպեսզի Մոսկվան

⁵ *Նույն տեղում*:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 127, գ. 568, ք. 99-112:

⁷ *Նույն տեղում*, գ. 553, ք. 61-77:

⁸ *Նույն տեղում*, գ. 87, գ. 22, ք. 78:

⁹ «Московские новости», N33, 1988.

կանգնի կատարված փաստի առջև»¹⁰: Հուլիսի 29-ին տեղի ունեցած հանրահավաքում Երևանի բազմաթիվ հիմնարկ-ծեռնարկությունների ներկայացուցիչներ դատապարտեցին վերոհիշյալ որոշումը: «Ղարաբաղ» կոմիտեն պատրաստում է այդ որոշումը դատապարտող կոչ ու բուլոթից պահանջում ստորագրել դրա տակ և ուղարկել երկրի բարձրագույն իշխանություններին: Այդ կոչում ասված է, որ «ԳԽ նախագահության հուլիսի 18-ի որոշումը հայ ժողովրդի համար անընդունելի է, ԼՂԻՄ-ը Հայաստանի հետ միավորելու հարցը համահայկական խնդիր է, որի իրագործման համար շահագրգռված են մեր ժողովրդի բոլոր խավերը»¹¹: Հանրահավաքում Լ.Տեր-Պետրոսյանը «Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի (արդեն այդպես էր անվանում «Ղարաբաղ» կոմիտեին-Հ.Ա.) կոմիտեի» անունից հայտարարում է, թե Ղարաբաղյան շարժման ընթացքում «1. ԼՂԻՄ-ում և Հայաստանում հաստատվել է իսկական ժողովրդավարություն, 2. ԼՂԻՄ-ում և Հայաստանում տեղի են ունենում հարյուր հազարանոց հանրահավաքներ և ցույցեր, որոնք իրենց կազմակերպվածությամբ և մասսայականությամբ հանդիսանում են անկրկնելի ոչ միայն մեր երկրում, այլ և ամբողջ աշխարհում:

Եվ ամենակարևորը՝ այդ հանրահավաքների ժամանակ չի եղել ոչ մի կարգազանցություն: Մեր պայքարը չի վերջացել: Հիշեցե՛ք. Հայաստանն առանց Արցախի գոյություն չունի»¹²:

Թե՛ Արցախում և թե՛ նրա սահմաններից դուրս ապրող բազմաթիվ հայեր ողջունում և պաշտպանում էին ԼՂԻՄ մարզկոմի առաջին քարտուղար Հենրիխ Պողոսյանի վերոհիշյալ ելույթը: ԼՂԻՄ պետական արխիվում պահվում են հարյուրավոր նամակ-հեռագրեր, որոնց հեղինակները, բացի Հ. Պողոսյանի ելույթը պաշտպանելուց, վստահություն են հայտնում, որ իրենք պատրաստ են իրենց զոհաբերել Արցախի պաշտպանության համար:

Զնայած արցախահայությունը մերժեց ԳԽ նախագահության հուլիսի 18-ի որոշումը, սակայն գիտակցում էին, որ գործադուլով չեն փրկի սկսված ազգային-ազատագրական պայքարը: Առաջարկվեց ընդառաջել Ստեփանակերտի քաղկոմի և մարզկոմի առաջարկություններին ու դուրս գալ աշխատանքի, սակայն չթուլացնելով համընդհանուր պայքարը: Արդեն հուլիսի

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 22, ք. 96:

¹¹ *Նույն տեղում*, ք. 162:

¹² *Նույն տեղում*, ք. 168:

25-ի տվյալներով Ստեփանակերտի արդյունաբերական ձեռնարկությունների աշխատավորների մեծամասնությունը դուրս էր եկել աշխատանքի, լրիվ աշխատանքի էին դուրս եկել կենցաղսպասարկման կոմբինատի և 91 շինվարչության կուլեկտիվները, Ղարմետաքսկոմբինատի բանվորների 90 տոկոսը¹³: Ստեփանակերտի արտադրական կոմբինատի կուլեկտիվը որոշեց աշխատել նաև շաբաթ օրերին, ինչպես նաև յուրաքանչյուր ամսվա կիրակի օրերից մեկը: Արտադրության ծավալն անընդհատ աճում էր գրեթե բոլոր ձեռնարկություններում¹⁴: Մարզկոմի առաջին քարտուղար Յենրիխ Պողոսյանը, պատասխանելով «Սովետական Ղարաբաղ» թերթի խմբագիր Սաքսիմ Յովհաննիսյանի հարցերին, այն միտքը արտահայտեց, որ հնարավոր է մարզին տրվի ինքնավար հանրապետության իրավունք, որն իբր կունենա մեծ առավելություն: Այա նշեց, որ մարզի անունից պահանջվել է, որ Չայկական ԽՍՀ-ն ամենակտիվ մասնակցություն ունենա մարզի շինարարական գործերում¹⁵:

Հայաստանում գործադուլը դադարեցվեց հուլիսի 18-ին: Աշխատավորները կորցրածը վերականգնելու համար հաճախ աշխատում էին նաև շաբաթ և կիրակի օրերին: Արդեն հուլիսի վերջին աշխատատեղեր էին վերադարձել Երևան քաղաքի Լեոնինյան շրջանի աշխատավորների 96 տոկոսը: Սակայն աշխատանքային ռիթմը դանդաղ էր վերականգնվում և շրջանի արդյունաբերական ձեռնարկությունները հուլիսի սկզբի համեմատությամբ 25 մլն ռուբլով պակաս արտադրանք էին տվել: Բաց թողնվածը լրացնելու նպատակով շրջանի ձեռնարկությունների 15 տոկոսը աշխատում էին շաբաթ, իսկ 10 տոկոսը՝ նաև կիրակի օրերին¹⁶: Գրեթե նույն վիճակում էր գտնվում նաև քաղաքի մյուս շրջանները:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1988թ. հուլիսի 18-ին ընդունված որոշումից հետո Մոսկվայի հրահանգով ուժեղացվել էր ճնշումը Շարժման ակտիվիստների նկատմամբ: Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտում 1988թ. օգոստոսի 5-ին կազմված և երկրի տարբեր հասցեներով ուղարկված մի նամակում նշված է, որ ԽՍՀՄ

Գերագույն խորհրդի նախագահության հուլիսի 18-ի անարդարացի որոշումից հետո «զանգվածային տեղեկատվության միջոցների կողմից հետապնդման, հերյուրանքի և բացահայտ լուտանքների լայն կոմպանիա» է սկսվել «Ղարաբաղ» և «Կոունկ» կոմիտեների ամրամների դեմ, որոնց գործունեությունը ոչ մի դեպքում չի անցել խորհրդային սահմանադրության սահմանները¹⁷:

1988թ. հուլիսի 18-ի որոշումը դատապարտվեց ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև երկրի առաջադեմ մտավորականության կողմից: Նիստից անմիջապես հետո Անդրեյ Սախարովը նոր նամակ հղեց Մ.Գորբաչովին, որը, սակայն, հրապարակվեց բավականին ուշ՝ «Նեզավիսիմայա գազետա»-ի 1992թ. հոկտեմբերի 27-ի համարում: Այդ նամակում Ա.Սախարովը Ղարաբաղյան հիմնախնդրի հետ կապում է ոչ այնքան բարեփոխումների ճակատագիրը, որքան մարդու իրավունքները և ապրելու իրավունքը: Նա գտնում էր, որ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը դարձել է վերականգնման քաղաքականության փորձաքարը, ապա շեշտում է, որ ընդունված որոշումը հիասթափեցրել է հայ ժողովրդին, իսկ Լեռնային Ղարաբաղում՝ պարզապես հուսահատեցրել¹⁸: Հակադրվելով Մ.Գորբաչովին՝ Ա.Սախարովը գտնում էր, որ Սումգայիթում կատարվածն առանձին խուլիգանների ձեռքի գործ չէ և ոչ էլ բանակի երեք ժամ ուշանալու հետևանք: Նա վճռականորեն շեշտում է, որ Սումգայիթի դեպքերից հետո Ադրբեջանից Լեռնային Ղարաբաղի անջատումը և Հայաստանի հետ միացումը դարձել էր անհետաձգելի խնդիր, որի լուծման փոխզիջումային տարբերակը, եզրակացնում է Ա.Սախարովը, ամբոխավարություն է, որից պետք է հրաժարվել¹⁹: Մեծ իրավապաշտպանի ու հումանիստի մտորումները միս ու արյուն չստացան, որովհետև երկրի ղեկը գտնվում էր այլ արժեքների տուրք տվող մարդկանց ձեռքին:

1988թ. հուլիսի 26-ին մամուլում հրապարակվեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության «Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության ընդունած որոշումը գործնականում իրագործելու միջոցառումների մասին» որոշումը, որի համաձայն ԼՂԻՄ ուղարկվեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախա-

¹³ «Սովետական Ղարաբաղ», 28.07.1988:

¹⁴ Նույն տեղում, 10.08.1988:

¹⁵ Նույն տեղում, 12.08.1988:

¹⁶ ՀԱՍ, ֆ. 1, g. 127, q. 553, p. 2-3:

¹⁷ Նույն տեղում, գ. 651, p. 50:

¹⁸ Андрей Сахаров о Нагорном Карабахе, с. 13:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 14-15:

գահության ներկայացուցիչ Արկարի Վոլսկին, որի հիմնական խնդիրը պետք է լիներ կազմակերպել և համակարգել Ադրբեջանի, Հայաստանի ու Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ ընդունված որոշումները: Դրան զուգահեռ կազմակերպվեց ԽՍՀՄ զերագույն խորհրդի Ազգությունների խորհրդի պատգամավորներից կազմված «հատուկ հանձնաժողով»²⁰:

Երևանում և հանրապետության այլ քաղաքներում չէին դադարում հանրահավաքներն ու շքերթները: Սեպտեմբերի սկզբից կրկին սկսվեցին նստացույցերը, դասադուլները և հացադուլները: Պահանջները նույնն էին՝ Արցախը վերամիավորել Հայաստանին, դադարեցնել հայերի նկատմամբ բռնարարքները, Սումգայիթի հանցագործներին տալ արժանի պատիժ, վերացնել Հայաստանի և Ղարաբաղի շրջափակումները, չնայած «Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեն», դեռևս հուլիսի 28-ին քննարկելով Շարժման հեռանկարների հարցը, անհրաժեշտ էր համարել ժամանակավորապես դադարեցնել զործադուլները, հանրահավաքներն ու միտինգները, մշակել պայքարի նոր ռազմավարություն, խորհրդային բանակը դուրս բերել Հայաստանից, Հայաստանի և ԼՂԻՄ-ի միջև ամրապնդել տնտեսական համագործակցությունը և այլն²¹:

«Ղարաբաղ» կոմիտեի նախաձեռնությամբ Հայաստանում ստորագրություններ էին հավաքվում ԽՍՀՄ զերագույն խորհրդի նախագահության հուլիսի 18-ի որոշման դեմ: Համանման ստորագրություններ հավաքվում էին նաև երկրի այլ տարածքներում: Օրինակ՝ Էստոնիայի Տարտու քաղաքում ստորագրություններ էին հավաքվում ԼՂԻՄ-ը Հայաստանի հետ վերամիավորելու օգտին, իսկ լիտվացիները հրապարակայնորեն պաշտպանում էին Ղարաբաղցիների արդար պահանջը: Հայաստանի ՊԱԿ-ի մի հաղորդագրության մեջ նշված է, որ տարբեր ազգային շրջանների, քաղաքների, «շարժումների» և «հոսանքների» ներկայացուցիչներ Երևանի հանրահավաքներում հայտարարում են, թե եկել են «տեղական խնդիրներն ու փորձը ուսումնասիրելու» և իրենց երախտագիտությունն են հայտնում հայ ժողովրդին, մանավանդ արցախահայությանը, որոնք «նիրհից արթնացրել են խորհրդային երկրի ժողովուրդներին»²²: «Ղարաբաղյան շարժման Հայաս-

տանի կոմիտեի» անդամները մեկնում էին Մասիս, Լեռնական, Կիրովական, Նոյեմբերյան և հանրապետության այլ բնակավայրեր, կազմակերպում հանրահավաքներ, բնակչությանը կոչ անում պաշտպանել Ղարաբաղյան շարժումը և «Ղարաբաղ» կոմիտեի բոլոր ձեռնարկումները: Օգոստոսի 19-ին տեղի ունեցած հանրահավաքում «Ղարաբաղ» կոմիտեն հրապարակեց պայքարի նոր ծրագիր, որը հետո դարձավ 1989թ. նոյեմբերի սկզբին տեղի ունեցած Հայոց համազգային շարժման (ՀՀԸ) առաջին համագումարում ընդունված կանոնադրության հիմքը: «Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեն», որը նախկին ձևով շարունակում էր իրեն կոչել «Ղարաբաղ» կոմիտե, հայտարարեց, թե ներկա ժամանակաշրջանում հայ ժողովրդի պայքարի միակ և ճիշտ ճանապարհը ԼՂԻՄ-ի բարդույթի քաղաքական լուծումն է, և որ ստեղծված պայմաններում ԼՂԻՄ-ի ու Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կապերի համաձուլումը հնարավոր չէ, որովհետև դրան խիստ խոչընդոտում են Սոսկվան և Բաքուն²³: Ի լուր բոլորի՝ Վազգեն Մանուկյանը հայտարարեց, թե Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեն, վերածվել է Հայոց Համազգային Շարժման, որի հիմնական նպատակն է Լեռնային Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին: Նա նաև նշեց, որ ՀՀԸ-ն կազմել է նոր փաստաթուղթ, որում, բացի Ղարաբաղյան հիմնախնդրից, առաջ է քաշվում համազգային հարցեր: Հայ ժողովրդի առաջ, շարունակում է նա, բացի Ղարաբաղյան հիմնախնդրից, դրված են շատ հարցեր, որոնց մեծ մասը գոյություն է ունեցել մինչև 1988թ. փետրվարը: Եվ չնայած Ղարաբաղյան շարժումը դուրս է եկել իր խնդիրների շրջանակներից, այդուհանդերձ պահպանվել է ԼՂԻՄ-ը Հայաստանի հետ միավորվելու հիմնական պահանջը, որը դարձել է համազգային թե՛ բնակչության մասնակցության և թե՛ առաջ քաշված խնդիրների բնույթի տեսակետից²⁴:

1988թ. օգոստոսի 19-ին տարածված «Հայոց համազգային Շարժում» փաստաթղթում ասված է, թե Ղարաբաղյան շարժումը, որին մասնակցում է ամբողջ հայ ժողովուրդը, առաջ է եկել Արցախի հայության ինքնորոշման բնական և արդար իրավունքի իրագործման նպատակով: «Ամեն խնդիր չէ, - գրված է այդ փաստաթղթում, - որ կարող է արթնացնել ժողովրդին և ազգը միավորել մի այնպիսի միասնական գաղափարի շուրջ, ինչպիսին

²⁰ "Правда", 26.07.1988.

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 15, ք. 85:

²² Նույն տեղում, գ. 22, ք. 251, գ. 15, ք. 85:

²³ Նույն տեղում, գ. 22, ք. 229:

²⁴ Նույն տեղում, ք. 135:

հանդիսացավ Արցախի վերամիավորման հարցը: Ձարթոնք ապրող ազգը արդեն սկսում է ավելի սուր զգալ նաև իր մյուս չլուծված խնդիրների ցավը, հասկանալ, որ այդ բոլոր խնդիրները կազմում են մեկ շղթա, և դրանցից յուրաքանչյուրի լուծումը պայման է ստեղծում առաջիկայում քայլեր կատարել մյուս խնդիրների լուծման ուղղությամբ»²⁵: Իրոք, ինչպես հուշում է այդ ծրագրային փաստաթուղթը, պայքարի ընթացքում առաջ քաշված խնդիրներից յուրաքանչյուրը սերտորեն կապված էր հայ ժողովրդի գոյատևման հետ: Հետո այդ խնդիրները բնականորեն միահյուսվեցին Ղարաբաղյան շարժմանը: Եվ չնայած վերջինս «դուրս եկավ իր առաջ դրված խնդիրների լուծման շրջանակներից», այդուհանդերձ կարողացավ պահել հիմնական ուղղությունը՝ «Արցախի վերամիավորումը Հայաստանի հետ՝ դառնալով իսկական համազգային շարժում ինչպես ներգրավված մասնակիցների քանակով, այնպես էլ առաջ քաշված խնդիրների բազմազանությամբ»: Որպեսզի շարժմանը տրվեր կազմակերպված և հստակ ձև, Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեն մինչև Հայաստանի և Ղարաբաղի միավորումը պետք է պահպաներ Ղարաբաղյան շարժում անունը²⁶:

1988թ. օգոստոսի 26-ին Երևանում տեղի ունեցած հանրահավաքում Ռաֆայել Ղազարյանը հայտարարեց, որ Ղարաբաղյան շարժումն «ազգային-ազատագրական պայքար է»: Նա հանրապետության բարձրագույն իշխանություններին կոչ արեց հանդես գալ հայ ժողովրդին մրտոող լրատվամիջոցների դեմ, մերկացնել «զվարթոնցն» ու «սումզայիթը» և ամուր պաշտպանել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնորոշման իրավունքը²⁷: Ապա Լ.Տեր-Պետրոսյանը պաշտպանեց ԼՂԻՄ մարզխորհրդի օգոստոսի 24-ի որոշումը, որը մերժել էր ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության հուլիսի 18-ի որոշումը և Հայաստանի Գերագույն խորհրդից պահանջեց հետևել Ղարաբաղցիների օրինակին: Նա Հայաստանի Գերագույն խորհրդին առաջարկեց ստեղծել հանձնաժողով և ստուգել խորհրդային իշխանության 68 տարիների ընթացքում Ադրբեջանի կողմից հայերի նկատմամբ իրագործված ցեղասպանության փաստերը²⁸: Թատերական հրապարակում սեպ-

տեմբերի 9-ին տեղի ունեցած հանրահավաքում Հադրուքի երկրագիտական թանգարանի տնօրեն Արթուր Մկրտչյանը հաղորդեց, թե արցախցիները չեն ընդունում ԼՂԻՄ-ի վերաբերյալ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հուլիսի 18-ի որոշումը, և նրանք կայաքարեն մինչև վերջնական հաղթանակ: Նա նաև նշեց, որ արցախցիները հայ ժողովրդից սպասում են ավելի վճռական գործողություններ: Հռետորը քննադատական խոսք հնչեցրեց Հայաստանի լրատվական միջոցների հասցեին, որոնք պահանջածին, արժանի ձևով չէին պաշտպանում Արցախի հիմնախնդիրը²⁹: Թաթուլ Սաֆարյանը հաղորդեց, որ Շուշիի շրջանի հայկական գյուղերը վեր են ածվում ավերակների, և բոլոր երևանաբնակ արցախցիներին կոչ արեց վերադառնալ իրենց պապենական հողերը³⁰: Ռաֆայել Համբարձումյանը շեշտեց, որ «Ղարաբաղ» կոմիտեի առաջ քաշած ծրագիրը հնարավոր է իրագործել, եթե հանրապետությունը հասնի անկախության: Ապա հաղորդեց, որ ստեղծվել է Ազատ Հայաստանը միավորելու խորհուրդ, որը պատրաստ է համագործակցել «Ղարաբաղ» կոմիտեի հետ³¹:

Ռաֆայել Ղազարյանը մեկ օր առաջ էր վերադարձել Ստեփանակերտից: Նա հաղորդեց, որ այնտեղ վիճակը շատ ծանր է: Ղարաբաղցիները մարզի ղեկավարների հետ միավորվել և մի բռունցք են դարձել: Այդ միասնության մեջ են մտնում ԼՂԻՄ-ի ղեկավարությունը, տնօրենների խորհուրդը, «Կռունկը» և ամբողջ ժողովուրդը: Հայաստանից հեռացած ադրբեջանցիները բնակեցվում են Շուշիում և մարզի ադրբեջանական գյուղերում: Միայն Շուշիում բնակեցվել են 1700 մարդ: «Եթե այդ թափով շարունակվի, — շարունակեց նա, — ապա մեկ տարուց հետո Ղարաբաղի հարցը կվճռվի հօգուտ Ադրբեջանի: Արցախցիները դա լավ են հասկանում և մտածում են փակել դրա ճանապարհը... Ես մասնակցել եմ տնօրենների խորհրդի միստին և հիացել նրանց կազմակերպվածությամբ: Կարճ, գործնական ելույթներ և առաջարկություններ: Նրանք դեմ են որևէ ձևով Ադրբեջանին ենթարկվելուն: Նրանց պահանջը միանշանակ է՝ եթե հիմա չմիանան Հայաստանին, ապա գոնե անջատվեն Ադրբեջանից: Հիմա արցախցիների նոր կարգախոսն է՝ անջատում»³²:

²⁵ *Նույն տեղում, գ. 15, ք. 113:*

²⁶ *Նույն տեղում:*

²⁷ *Նույն տեղում, ք. 85:*

²⁸ *Նույն տեղում, ք. 86:*

²⁹ *Նույն տեղում, գ. 23, ք. 16:*

³⁰ *Նույն տեղում, ք. 18:*

³¹ *Նույն տեղում, ք. 29:*

³² *Նույն տեղում, ք. 40-41:*

Հայաստանում և Արցախում վիճակն ավելի բարդացավ 1988-ի սեպտեմբերի կեսերից հետո: Հանրահավաքներում կոչեր էին հնչում դիմել համընդհանուր գործադուլի: Այդ օրերին տեղի ունեցած Հայկոմկուսի Կենտկոմի պլենումը խիստ անհանգստություն հայտնեց հանրապետությունում ստեղծված ընդհանուր վիճակի համար և որոշեց այն կարգավորելու քայլեր ձեռնարկել³³: Սեպտեմբերի 25-ին Թատերական հրապարակում շարունակվող հանրահավաքը պահանջեց հրավիրել Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջան և քննարկել ԼՂԻՍ-ը Հայաստանի հետ վերամիավորելու հարցը: Այդ հանրահավաքում նաև պահանջվեց բանակը դուրս բերել Հայաստանից³⁴: Սակայն Հայաստանի իշխանությունները դեռևս չէին հրաժարվում ժողովրդի դեմ ուժ գործադրելու ցանկությունից: Օրինակ՝ շարենցավանում տեղի ունեցած միտինգում շրջկոմի առաջին քարտուղար Դ. Քոթանջյանը և շրջգործկոմի նախագահ Խ. Հարությունյանը պաշտոնապես հայտարարեցին, որ եթե շարունակվեն չթույլատրված միտինգները, ապա «միջոցառումներ կկիրառվեն կազմակերպիչների նկատմամբ»³⁵: Նման սպառնալիքներ հնչեցին նաև այլ տեղեր, որոնք արժանացան բնակչության ցասումին:

Երևանի բնակիչները, շրջափակելով ճանապարհներն ու ավտոհավաքակայանները, կանգնեցրին քաղաքի տրանսպորտը: «Ղարաբաղ» կոմիտեի կոչով մարդկանց խմբերը գնում էին արդյունաբերական ձեռնարկություններ և պահանջում դադարեցնել աշխատանքը: Նման գործողություններ կատարվում էին նաև մյուս արդյունաբերական կենտրոններում: Ավելի քան 200 հոգի, հավաքվելով ատոմակայանի մոտ, պահանջում էին այն փակել: Սեպտեմբերի վերջին արդեն չէին աշխատում «Երագ» և «Լույս» արտադրական միավորումները, կիսով չափ չէին աշխատում «Հայլեկտրաշարժ», «Էլեկտրատրանսպորտ», «Արդկապ», «Թունել ջրկատ» ձեռնարկությունները: Ռազմական արդյունաբերական ձեռնարկություններում աշխատող ավելի քան 60 հազար բանվորներից գործադուլի մեջ էին 35 հազարը³⁶:

ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջան հրավիրելու պահանջը համակել էր շատերին: Նրանք կարծում էին, թե այն «կլիցքաթափի պայթյունավտանգ վիճակը հանրապետությունում և ԼՂԻՍ-ում» և դա «կլինի այն բանի ապացույցը, որ ...Ղարաբաղյան շարժումը չի թելադրված առանձին ծայրահեղականների և ազգայնամուլների կողմից, կկանխի ակտիվիստների նկատմամբ հնարավոր ճնշումը», ու «ԼՂԻՍ-ը կվերամիավորվի Հայաստանին»³⁷: Հանրապետության անվտանգության մարմիններն այդ օրերին իրենց կազմած փաստաթղթերում նաև գրանցել են, որ հանրապետությունում շարունակվում էին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորների «մշակումը», և որ սեպտեմբերի 26-ի դրությամբ հաջողվել էր 340 պատգամավորներից «մշակել» 154-ին³⁸: Այդ նույն օրը «Ղարաբաղ» կոմիտեի ներկայացուցիչները, հանդիպելով ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության անդամների հետ, համաձայնության էին եկել հրավիրել Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջան: Միայն դրա փոխարեն պետք է դադարեցվեին գործադուլներն ու դասադուլները³⁹: Հանրապետության բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ռեկտորները, կոչերով դիմելով բուհերի աշխատողներին և ուսանողներին, մշում էին, որ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի հետ կապված՝ հանրապետությունում ստեղծված իրավիճակը ավելի է սրել դրությունը, ինչը անհանգստություն է պատճառում շատերին: Նրանք շեշտում էին, որ բուհերում և ուսումնական մյուս հաստատություններում պարապմունքների խափանումը մեծ հարված է հայ ժողովրդի հոգևոր զարգացմանը, թուլացնում է նրա մտավոր ուժը: Ուսանողներին կոչ էին անում վերադառնալ լսարաններ⁴⁰: Երևանի ժողովրդական տնտեսության ինստիտուտից (ներկայումս՝ համալսարան) 1988թ. հոկտեմբերի 10-ին Հայկոմկուսի Կենտկոմ և ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդ ուղարկված նամակում ասված է. «Ինստիտուտի ուսանողությունը, արտահայտելով իր համերաշխությունը Արցախի հայության արդարացի և վճռական պահանջին, ինչպես նաև ի բողոք Արցախյան պրոբլեմի լուծման ձգձգման, հայտարարել էր դասադուլ հետևյալ պահանջներով. 1. Արցախը անհապաղ դուրս

³³ «Սովետական Հայաստան», 18.09.1988:

³⁴ ՀՄԱ, ֆ. 1, գ. 87, զ. 15, թ. 217:

³⁵ Նույն տեղում, թ. 218:

³⁶ Նույն տեղում, թ. 212:

³⁷ Նույն տեղում, թ. 212-213:

³⁸ Նույն տեղում, թ. 214:

³⁹ Նույն տեղում:

⁴⁰ «Սովետական Հայաստան», 29.09.1988:

բերել Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից: 2. Ապահովել Ադրբեջանում բնակվող հայության անվտանգությունը: 3. Ջորջն անհապաղ դուրս բերել Երևանի սահմաններից: 4. Վերացնել Արցախի «հատուկ» դրությունը: 5. Դադարեցնել արցախյան շարժման վերաբերյալ զանգվածային լրատվության միջոցներով տրվող ոչ ճիշտ հաղորդումները»: Նամակի հեղինակները ՀԿԿ Կենտկոմին և ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդին խնդրում էին արագացնել վերոհիշյալ պահանջների արդարացի լուծումը⁴¹:

Հայաստանում և Արցախում հանրահավաքները, ցույցերը, գործադուլներն ու դասադուլները ավելի մեծ թափով շարունակվեցին 1988թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերին: Այդ ամիսներին «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներից ոմանք հաճախակի էին լինում Արցախում, ոգևորում արցախցիներին և նրանց վստահեցնում, որ ամբողջ հայությունը կանգնած է նրանց թիկունքում ու պաշտպանում է նրանց արդարացի պայքարը: Հիշական ներկայացուցիչները հանրահավաքներում պահանջում էին Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը «դառնա ժողովրդավարական խորհրդարան, որը պետք է վճռի հայ ժողովրդի խնդիրները»⁴²: Նրանք նաև շեշտում էին, որ «առանց Ղարաբաղի Հայաստանը գոյություն ունենալ չի կարող: Հետևապես պայքարը պետք է ավելի զանգվածային բնույթ ընդունի»⁴³: Քանի որ Արցախի ադրբեջանաբնակ գյուղերում Ադրբեջանի իշխանությունները ծավալել էին շինարարական լայն աշխատանք, ուստի Երևանում տեղի ունեցող հանրահավաքներում կոչեր էին հնչում ամեն կերպ խոչընդոտել դրան և «Ղարաբաղում Ադրբեջանի շինարարությանը հակադրել Հայաստանի շինարարությունը»⁴⁴:

Մոսկվայի և Բաքվի կողմից ուժեղացվող բռնություններին Արցախում և Հայաստանում պատասխանում էին ուժերի համախմբումով, արիությամբ ու տոկունությամբ: Հոկտեմբերի 8-ին տեղի ունեցած հանրահավաքում Լ.Տեր-Պետրոսյանը հայտարարեց, թե Արցախի ժողովուրդը «վեր է ածվել ազգի և որոշում է իր ազգային խնդիրները»: Իսկ դրան համար անհրաժեշտ է՝ «իշխանության գլուխ կանգնած լինեն ժողովրդի ընտրյալները»: Նա պահանջում էր, որ Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը ևս դառ-

նա «ժողովրդավարական խորհրդարան, որը պետք է վճռի հայ ժողովրդի խնդիրները»⁴⁵:

Հոկտեմբերի 21-ի հանրահավաքում հայտարարվեց, որ Մոսկվան Լեռնային Ղարաբաղում իր հակահայկական քաղաքականությունը դրսևորել է նոր գործողությամբ՝ փակել է Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտը: Այդ փաստը վրդովեցրել էր ոչ միայն արցախցիներին, այլև ողջ հայությանը: Նոյեմբերի 5-ին տեղի ունեցած հանրահավաքում Լ.Տեր-Պետրոսյանը, որը նոր էր վերադարձել Լեռնային Ղարաբաղից, հայտարարեց, թե Ադրբեջանի իշխանությունները Շուշիում և մարզի ադրբեջանաբնակ գյուղերում արագացրել են շինարարությունը և ադրբեջանցիների զանգվածային բնակեցումն այդ բնակավայրերում: Նշեց, թե Մ. Գորբաչովը կամ պետք է Ղարաբաղը տա Հայաստանին, կամ էլ ռազմական ուժերի օգնությամբ այն ճգմի տանկերի տակ: «Գորբաչովը, – շարունակեց, – ըստ էության, ընտրել է երկրորդ ուղին... Նա պետք է հասկանա, որ մենք ոչ մի անգամ չենք հրաժարվի մեր արդար դատից և մինչև վերջին հայր կկանգնենք Ղարաբաղի համար: Մենք ունենք պայքարի մի շարք ձևեր, որոնցից առաջինը ընտրել ենք գործադուլը: Ժամանակն է՝ դիմենք վճռական գործողությունների»⁴⁶: Նաև նշեց, որ Ղարաբաղի համար «պայքարը պետք է ավելի զանգվածային բնույթ ընդունի»⁴⁷: Նոյեմբերի 6-ին տեղի ունեցած հանրահավաքում հիշական առաջնորդը ավելի վճռական էր: Նա հայտարարեց, թե Ղարաբաղը կորցնում ենք Մոսկվայի ակտիվ աջակցությամբ: Կոչ արեց ամեն կերպ խոչընդոտել Ադրբեջանի կողմից Ղարաբաղում ծավալված շինարարությանը: Իսկ դա հնարավոր էր, եթե, ըստ հռետորի, «Ղարաբաղում Ադրբեջանի շինարարությանը հակադրենք Հայաստանի շինարարությունը, որպեսզի այնտեղ բնակվեն ցանկացողները: Այդ հարցում մեզմիջ կպահանջվի մարդկային հնարավորություններից վեր ջանքեր: Մեր ապագա սերունդը մեզ չի ների, եթե բաց թողնենք ներկա հնարավոր պահը»⁴⁸:

Լեռնային Ղարաբաղում շինարարական աշխատանք ծավալելու վերաբերյալ «Ղարաբաղ» կոմիտեի կոչը լայն արձագանք գտավ Հայաստանում: Մի քանի օրվա ընթացքում կազմ-

⁴¹ ՀԱՍ, ֆ. 1, ց. 127, գ. 564, ք. 98:

⁴² Նույն տեղում, ց. 87, գ. 24, ք. 55:

⁴³ Նույն տեղում, ք. 113-114:

⁴⁴ Նույն տեղում, ֆ. 4516, ց. 1, գ. 10, ք. 38:

⁴⁵ Նույն տեղում, ց. 87, գ. 24, ք. 55:

⁴⁶ Նույն տեղում, ք. 106:

⁴⁷ Նույն տեղում, 113-114:

⁴⁸ Նույն տեղում, ֆ. 4516, ց. 1, գ. 10, ք. 38:

վեց շինանյութերով բեռնված երկու ավտոշարասյուն: Դրանցից մեկը, որը բաղկացած էր 60 ավտոմեքենայից, հանրապետության նախարարների խորհրդի նախագահ Ֆադեյ Սարգսյանի գլխավորությամբ ճանապարհվեց Գորիս-Չաղրուք, իսկ երկրորդը, որը բաղկացած էր 20 ավտոմեքենայից, Իջևան-Ստեփանակերտ երթուղիներով: Այդ շարասյուները տեղ հասան լուրջ դժվարություններ հաղթահարելով: Նոյեմբերի 16-ին Թատերական հրապարակում հայտարարվեց, թե շուտով կկազմակերպվի երրորդ ավտոշարասյունը: Արցախցիները երախտագիտությամբ էին ընդունում Հայաստանի օգնությունը: Նոյեմբերի 17-ի հանրահավաքում հայտարարվեց, թե նոյեմբերի 16-ին Ստեփանակերտում տեղակայված զինված ուժերի և քաղաքի բնակչության միջև տեղի է ունեցել ընդհարում, և բանակի կողմից կատարվել են ձերբակալություններ: Նաև տեղեկացվեց, որ այդ վերջին օրերին Արցախ է ուղարկվել 200 ավտոմեքենա շինանյութ⁴⁹:

Ահա այս իրավիճակում 1988թ. նոյեմբերի 23-ին իր աշխատանքները սկսեց Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը: Նստաշրջանը սկսվելուց առաջ նոյեմբերի 20-ին, տեղի էր ունեցել մեկօրյա ընդհանուր գործադուլ, որին ուղեկցել էր տասնյակ հազարավոր մարդկանց շքերթը Երևանի փողոցներով: Դրա հիմնական պատճառը Ստեփանակերտում բնակչության և բանակի միջև տեղի ունեցած ընդհարումն էր, որի հետևանքով յոթ հոգի ստացել էին մարմնական վնասվածքներ: Բացի այդ՝ լուրեր էին տարածվել, թե Հայաստանից Ղարաբաղ շինանյութ տեղափոխող ավտոշարասյուները կանգնեցվել են Ադրբեջանի տարածքում և չեն կարողանում տեղ հասնել: Այդ օրերին հայադրբեջանական պատերազմի վտանգը խիստ մոտ էր: Ահա այդպիսի դժվար կացության մեջ հանրապետության Գերագույն խորհրդի ղեկավարությունը նպատակահարմար գտավ հետաձգել նստաշրջանի աշխատանքները, որպեսզի տեղերում ապահովեն հասարակական կյանքը: Նստաշրջանին մասնակցող Արկաղի Վոլսկին, հանդես գալով Ադրբեջանում և Հայաստանում ստեղծված տագնապալի վիճակի մասին հաղորդումով, հասկացրեց, որ նման պայմաններում անհիմաստ է շարունակել նստաշրջանը: Գերագույն խորհրդի նորընտիր պատգամավոր Աշոտ Մանուչարյանն առաջարկեց 2-3 օրով հետաձգել նստաշրջանը՝ այդ բարդ իրավիճակում ժողովրդի հետ լինելու համար: Նստաշրջանն ընդ-

հատվեց առանց քննարկելու օրակարգի մեջ մտցված «ԼՂԻՍ-ի վերաբերյալ ՍՄԿԿ Կենտկոմի, ՍՄՅՍ ԳԽ նախագահության և ՍՄՅՍ Մինիստրների խորհրդի որոշումների կատարման մասին» հարցը⁵⁰:

Նոյեմբերի 24-ին Թատերական հրապարակում տեղի ունեցած հանրահավաքում, որին մասնակցում էր ավելի քան 150 հազար մարդ, հաղորդվեց, որ Նախիջևանում և Կիրովաբադում մտցվել է պարետային ժամ: Հայաստանի կուսակցական և պետական բարձրաստիճան այրերը գտնում էին, որ ստեղծված նման իրավիճակում նպատակահարմար չէ վերսկսել Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը: Սակայն ցուցարարները պահանջում էին նստաշրջանը վերսկսել այդ նույն երեկոյան: Լ.Տեր-Պետրոսյանը հայտարարեց, թե քանի որ հանրապետությունը զրկված է իշխանությունից, ապա այսօրվա «իշխանությունն ու կառավարությունը դուք եք. պետք է վճռեք, թե ինչ անել⁵¹»: Եվ այդ նույն օրը երեկոյան, մոտ 200 հոգի, այդ թվում՝ ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 171 պատգամավոր, հավաքվելով օպերայի և բալետի թատրոնի դահլիճում, ընդհատված նստաշրջանը հայտարարեցին վերսկսված: Նրանք քննարկում են օրակարգի մեջ մտցված հարցերը և ընդունում համապատասխան որոշումներ⁵²: Քանի որ վերսկսված նստաշրջանի օրինականությունը խիստ կասկածելի էր, հետևապես այն չընդունվեց իշխանությունների կողմից:

Հայաստանում նոյեմբերի 18-ին սկսված համընդհանուր գործադուլի մասնակիցները պահանջում էին ապահովել հայերի անվտանգությունն Ադրբեջանում, վերացնել Երևանում անհիմն մտցված պարետային ժամը, վավերացնել ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նոյեմբերի 24-ի նստաշրջանի որոշումները: Թատերական հրապարակում տեղի ունեցած խոշորածավալ հանրահավաքում Լ.Տեր-Պետրոսյանը «Ղարաբաղ» կոմիտեի անունից հայտարարեց, թե կոմիտեն իր վրա է վերցնում հանրապետության ադրբեջանաբնակ բոլոր վայրերում հայերի ինքնապաշտպանությունն ապահովող ջոկատների կազմակերպումը, որոնց նպատակը պետք է լինի հանրապետությունում հայ-ադրբեջանական պատերազմի կանխումը և ընդհարումներից խուսափելը⁵³:

⁵⁰ Նույն տեղում, թ. 87:

⁵¹ Նույն տեղում, թ. 93:

⁵² Նույն տեղում, թ. 103-104:

⁵³ Նույն տեղում, թ. 72:

⁴⁹ Նույն տեղում, Ֆ. 1, գ. 87, գ. 25, թ. 7:

1988թ. նոյեմբերի 24-ին բանակը մտցվեց Երևան, և ժամը 24⁰⁰-ից քաղաքում հայտարարվեց պարետային ժամ: Հանրապետության 16 շրջաններում պարետային ժամ մտցվեց դեկտեմբերի 5-ից: Հանրապետության բնակչությունը խիստ վրդովված էր և պահանջում էր պարետային ժամը վերացնել թե՛ Հայաստանում և թե՛ Լեռնային Ղարաբաղում: Աշխատանքային կոլեկտիվները դատապարտում էին խորհրդային իշխանության այդ քայլերը և համապատասխան բողոքներ ուղարկում վերադաս մարմիններին⁵⁴: Սակայն իրադրությունը փոխվեց 1988թ. դեկտեմբերի 7-ին տեղի ունեցած Սպիտակի երկրաշարժի հետևանքով:

* * *

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1988թ. հուլիսի 18-ի որոշումը առանձնապես ծանր ազդեցություն ունեցավ արցախահայության վրա: Ճիշտ է, հուլիսի 24-ին դադարեցվել էր մայիսի 23-ից սկսված գործադուլը, սակայն մարզի տարածքում չէին դադարում հանրահավաքներն ու ցույցերը: Ադրբեջանի իշխանություններն օր օրի ավելի էին ուժեղացնում հակահայկական, հակաարցախյան քարոզչությունը: Նրանք ջանում էին իրենց քարոզչությամբ Հայաստանից հեռացնել ազերիներին և նրանց բնակեցնել Շուշիում, մարզի ադրբեջանաբնակ բնակավայրերում և այդ ճանապարհով փոխել Լեռնային Ղարաբաղի ազգային կազմը հօգուտ ադրբեջանցիների: Շուշիում գտնվող Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի քարտուղար Թ.Օրուջևի կարգադրությամբ Հայաստանից եկած ազերիներից 100 ընտանիք օգոստոսի 4-9-ը տեղավորվեցին Սալիբեկլու, Խոջալու, Խոջավենդ, Կրկժան և այլ ադրբեջանաբնակ գյուղերում: Օգոստոսի 13-ին և 15-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցած հանրահավաքները մարզի ղեկավարությունից պահանջեցին թույլ չտալ մարզի տարածքում բնակեցնել Հայաստանից տեղափոխված ադրբեջանցիներին: Ադրբեջանի կոմկուսի առաջին քարտուղար Ա.Վեզիրովը ստիպված էր տեղի տալ և հայտարարել, թե մինչև օգոստոսի 15-ը Հայաստանից ԼՂԻՄ եկած ադրբեջանցիներին կտեղափոխեն այլ շրջաններ: Սակայն դա հերթական աճապարարություն էր, որովհետև օգոստոսի 16-ի դրությամբ Հայաստանից

⁵⁴ *Նույն տեղում, ց. 127, գ. 651, ք. 72-73:*

եկած 1842 ադրբեջանցիներից հանրապետության այլ շրջաններ տեղափոխվել էին միայն 288-ը⁵⁵:

1988թ. օգոստոսի 11-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցած մարզի կուսակցական կազմակերպությունների քարտուղարների և հիմնարկ-ծեռնարկությունների ղեկավարների խորհրդակցությունում հաղորդումով հանդես գալով՝ Ա.Վոլսկին փորձեց ներկաներին համոզել, որ ԼՂԻՄ-ի վերաբերյալ վերադաս իշխանությունների ընդունած վերջին որոշումները իբր բխում են արցախահայության շահերից, և պետք է ձգտել կատարել դրանք⁵⁶: Արկաղի Վոլսկին այդ նույնը պնդեց նաև օգոստոսի 19-ին տեղի ունեցած մարզային ակտիվի խորհրդակցությունում: Օգոստոսի 20-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցած հանրահավաքն ընդունեց բանաձև և երկրի ղեկավարներին ուղղված կոչ, որոնցում ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության հուլիսի 18-ի որոշումը բնորոշվեց որպես «հարցի վերջնական որոշման» ոչ բավարար տարբերակ⁵⁷:

ԼՂԻՄ օգոստոսի 24-ին տեղի ունեցած մարզխորհրդի 20-րդ գումարման 8-րդ նստաշրջանը քննարկեց «1988—1995 թվականներին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման արագացման միջոցառումների մասին» ՍՄԿԿ Կենտկոմի և ՍՄՀՄ Սինիստրների խորհրդի 1988 թվականի մարտի 24-ի որոշման կատարման ընթացքի և նրա իրականացման ուղղությամբ մարզի տեղական խորհուրդների խնդիրների մասին» հարցը, որի վերաբերյալ զեկուցեց մարզխորհրդի նախագահի տեղակալ, պլանային հանձնաժողովի նախագահ Ա. Տոնոյանը: Նստաշրջանին ներկա էին 106 պատգամավորներ և 101 հրավիրյալներ, ինչպես և Ա. Վոլսկին, ԽՄԿԿ Կենտկոմի բաժնի վարիչ Գ. Խարչենկոն և մարզի ու շրջանների մի շարք ղեկավար անձնավորություններ: Ձեկուցման մեջ հանգամանորեն խոսվում է մարզում տարվող աշխատանքների և հեռանկարային պլանների մասին: Ըստ որում՝ առաջ է քաշվում նոր տպարան, մսի կոմբինատ, անասնակերերի արտադրության գործարան, թեթև արդյունաբերության նոր մասնաճյուղեր կառուցելու, օդանավակայանը, կոշիկի ֆաբրիկան և այլ արդյունաբերական ձեռ-

⁵⁵ *Арутюнян В. Б., նշվ. աշխ., էջ 133:*

⁵⁶ *Նույն տեղում, էջ 131: Տե՛ս նաև «Սովետական Ղարաբաղ», 12.08.1988:*

⁵⁷ *Арутюнян В. Б., նշվ. աշխ., էջ 134:*

նարկություններ վերակառուցելու, մի շարք բնակավայրերի ջրամատակարարումը կարգավորելու, մարզի տրանսպորտը և էլեկտրացանցը բարելավելու, գյուղերը գազով ապահովելու, մշակույթի և այլ կենսական նշանակություն ունեցող հարցեր լուծելու մասին: Ձեկույցում առանձնապես շեշտվում էր, որ այդ ամենում իր վճռական դերը պետք է ունենար Հայաստանի Հանրապետությունը, առանց որի մասնակցության հնարավոր չէր այդ բոլոր հարցերը լուծել: Օրինակ՝ կնքված պայմանագրերի համաձայն՝ Հայաստանը Ստեփանակերտում պետք է կառուցեր մշակույթի պալատ, պիոներների տուն, գրադարան, Ասկերանում՝ մշակույթի տուն, մի շարք դպրոցներ, մանկամտուրներ, հիվանդանոցներ, վերականգնող բազմաթիվ պատմական հուշարձաններ և այլն: Հայաստանի մի շարք ձեռնարկություններ պարտավորվել էին իրենց միջոցներով կառուցել բազմաթիվ ձեռնարկություններ և կատարել շինարարական աշխատանքներ: Արցախահայությունը համոզված է, - ասված է գեկուցման վերջում, - այդ ամենը հնարավոր է իրագործել, եթե Լեռնային Ղարաբաղը գտնվի Հայաստանի կազմում⁵⁸:

Ելույթ ունեցողներ Ա. Մանուչարովը, Գ. Պողոսյանը, Զ. Մովսիսյանը, Բ. Օվչյանը և Մ. Խաչատուրովը պաշտպանեցին գեկուցման մեջ առաջ քաշված հարցերը և արեցին մի շարք դիտողություններ⁵⁹:

Մարզխորհրդի նստաշրջանը հավանություն տվեց մարզի աշխատանքային կոլեկտիվների նախաձեռնությանը՝ Հայկական ԽՍՀ համապատասխան ձեռնարկությունների հետ հաստատել համագործակցություն: Որոշման մեջ նաև ասված է, որ մարզի տնտեսական և սոցիալական միջոցառումների իրականացումը, առանց խնդիրներն ամբողջությամբ լուծելու, չի համապատասխանում Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ճնշող մեծամասնության պահանջին, որը ձևակերպված է նախորդ նստաշրջանի որոշումներում: Մարզխորհրդի նստաշրջանը մի անգամ ևս հաստատեց մարզի բնակչության վճռականությունը՝ հասնել ԼՂԻՄ-ն Ադրբեջանական ԽՍՀ վարչական ենթակայությունից հանելուն և Հայկական ԽՍՀ-ին վերամիավորելուն: ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների խորհրդի նստաշրջանը խնդրեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Ազգությունների խորհրդի հանձնաժողովին

ընդհանրացնել և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը ներկայացնել Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրն արդարացի լուծելու առաջարկությունները: Նստաշրջանը ԼՂԻՄ խորհրդի գործկոմի նախագահ ընտրեց Ստեփանակերտի գյուղատնտեսական մեքենաների գործարանի տնօրեն, մարզխորհրդի պատգամավոր Սիմոն Հմայակի Բաբայանին⁶⁰:

1988թ. պայքարի այդ շրջանում կարևոր էր դարձել Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի հարցը: Ինստիտուտի ղեկավարության կողմից նամակ էր ուղարկվել վերադաս մարմիններին՝ 1988թ. սեպտեմբերի 1-ից ինստիտուտում ադրբեջանական բաժանմունք ունենալու անհամապատասխանության մասին: Այդ նամակը կազմվել էր հիմնավորված, մանավանդ, որ Բաքվի Լենինի անվան մանկավարժական ինստիտուտի հայկական բաժնի փակելը և Ստեփանակերտում առանձին մանկավարժական ինստիտուտ բացելը, թերևս, Բաքվի համար ընդունելի էր, որտեղ ադրբեջանական բաժին ունենալը Ադրբեջանի իշխանությունների համար ռազմավարական նշանակություն ուներ: Ադրբեջանական բաժնի ուսանողների միայն 5-6 տոկոսն էին դարբաղցիներ, իսկ մնացածը՝ մոտ 800 հոգի, հանրապետության այլ շրջաններից էին: Բացի դրանից՝ ադրբեջանական բաժնում աշխատող 30 դասախոսներից վեցն էին տեղացի, մնացածները հրավիրվել էին դրսից: Իսկ դա նշանակում է՝ նրանց բոլորին պետք է բավարարեին բնակարաններով և Ստեփանակերտում բացեին ադրբեջանական նոր դպրոց: Արցախահայության պահանջով 1988թ. սեպտեմբերի 1-ից փակվեց Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի ադրբեջանական բաժինը:

Շուշիից վերջին հայերը հեռացան սեպտեմբերի 18-ին: Այդ օրն էլ Ստեփանակերտում լուր էր տարածվել, թե քաղաքի ադրբեջանցիները շտապ հեռանում են, որովհետև իբր նրանց նկատմամբ իրագործվելու է ահաբեկչություն: Այդ կեղծ լուրը տարածել էին իրենք՝ ադրբեջանցիները, որպեսզի մեղադրեն հայերին: 1988թ. սեպտեմբերի 18-ը կիրակի էր՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի և ակադեմիկոս Վիկտոր Համբարձումյանի ծննդյան օրը: Տնօրենների խորհրդում որոշվել էր հանրահավաքը նվիրել նրանց մեծարմանը: Այդ նույն օրը Հայաստանից Արցախ եկող ավտոմեքենաները Աղղամում և Խոջալուում ջարդվում և թալանվում էին, իսկ ուղևորները՝ ծեծվում: Սեպտեմբերի 18-ի

⁵⁸ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 226, ք. 9-18:

⁵⁹ Նույն տեղում, ք. 46:

⁶⁰ Նույն տեղում, ք. 60: Տե՛ս նաև «Սովետական Ղարաբաղ», 25.08.1998:

հանրահավաքի ժամանակ իմանալով այդ մասին միտինգավոր-ները շարժվում են դեպի Խոջալու: Հասնելով այնտեղ նրանք ընդհարվում են ադրբեջանական զինված ջոկատների հետ: Երկու կողմերից էլ լինում են վիրավորներ: Հայերից վիրավորվում են 40 հոգի, որոնցից 23-ը տեղափոխվում են հիվանդանոց: Այդ օրերին Ստեփանակերտի Կրկժան թաղամասից, որտեղ հիմնականում ապրում էին ադրբեջանցիներ, անընդհատ հրետակոծվում էին մոտակա հայկական թաղամասերը: Որպես կենտրոնական իշխանությունների դեմ բողոքի նշան՝ Ստեփանակերտում սեպտեմբերի 19-ից սկսվում է նստացույց, որին մասնակցում էին ուսանողներ, դասախոսներ, հիմնարկ-ձեռնարկությունների աշխատողներ:

1988թ. սեպտեմբերի 17-ին կուսմարզկոմի բյուրոն, քննարկելով «Ստեփանակերտ քաղաքում վերջին օրերի իրադարձությունների մասին» հարցը, արձանագրել է, որ իրադարձությունները համոզում են, որ «առանձին խմբերի գործողությունների մեջ սկսել են դրսևորել ազգայնական, հակակառավարական և հակապետական ուղղության տարրեր»: Բյուրոն չէր թաքցնում, որ քաղաքական իրադրությունն ավելի է վատթարացել գործադուլային շարժման հետևանքով, որի մեջ ներգրավվել էին նաև երեխաները, մասնավորապես դադարեցվել էին դպրոցների, մանկական հիմնարկների աշխատանքները: Դրա հիմնական պատճառներից մեկը եղել են Հայաստանից տեղափոխված ադրբեջանցիները, որոնց ԼՂԻՄ-ից դուրս բերելու համար վճռական միջոցառումներ չէին ձեռնարկվում: Ընդհակառակը, երեք միլիոն ռուբլի էր հատկացվել Շուշիում նրանց համար բնակարաններ կառուցելու համար: Մարզկոմի բյուրոն բացասական գնահատեց առանց մարզի ղեկավարության հետ համաձայնեցնելու ԼՂԻՄ-ում տարբեր տեսակի ստուգումներ անցկացնելու հանրապետական մարմինների փորձերը: Բյուրոն կոչ էր անում մարզի բնակչությանը պահպանել հանգստություն, զսպածություն և չենթարկվել սադրիչների անպատասխանատու հայտարարություններին⁶¹:

Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծված ծանր իրավիճակի առթիվ մի խումբ կոմունիստներ և պատերազմի ու աշխատանքի վետերաններ, սեպտեմբերի 20-ին դիմելով Ա.Վոլսկուն, նշում են, որ իրենք իրենց խաբված են զգում խորհրդային վարչակարգից և

կառավարության ոչ ճիշտ քաղաքականությունից: Նամակի հեղինակները շեշտում են, որ «ստեղծված ներկա իրադրությունը պահանջում է» դարաբաղյան հիմնախնդրի «վերջնական և արդարացի լուծում»⁶²: Ա.Վոլսկին, սեպտեմբերի 21-ին կոչով դիմելով մարզի բնակչությանը, հիշեցնում է, որ կուսակցությունն ու կառավարությունն ընդունել են ԼՂԻՄ-ի զարգացման վերաբերյալ մի շարք որոշումներ: Դրանք ոմանց «չեն բավարարում», ինչի պատճառով էլ իրադրությունը մարզում խիստ բարդացել է: Նա պահանջում էր «մեղավորներին և սադրիչներին» պատժել: «Երբ արյուն է հեղվում, պետությունը չի կարող մի կողմ քաշվել», - նշում է նա և առաջարկում Լեռնային Ղարաբաղում ու Աղդամի շրջանում մտցնել հատուկ դրություն՝ հաստատելով պարետային ժամ⁶³: Հետո՝ 1989 թվականին, «Սոցիալիստական ինդուստրիա» թերթին տված հարցազրույցում նա փորձում էր արդարացնել, թե իբր «պետությունը ուրիշ ելք չուներ», չնայած լավ կլիներ, «եթե այն ընդհանրապես չկիրառվեր»⁶⁴:

Այսպես՝ 1988թ. սեպտեմբերի 21-ին հրապարակվեց «Ադրբեջանական ՍՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզի և Աղդամի շրջանի տարածքում հատուկ դրություն մտցնելու մասին» Ադրբեջանական ԽՍՀ ԼՂԻՄ և Աղդամի շրջանի պարետի հրամանը, ըստ որի արգելվում էր «օրվա ցանկացած ժամին քաղաքացիների ցույցեր, միտինգներ, փողոցային երթեր և տեսարանային միջոցառումներ անցկացնելը», «ցանկացած բնույթի գործադուլներ և, առաջին հերթին, մարդկանց կենսաապահովման հետ կապված մասնագիտությունների գծով...», «16 տարեկան և բարձր տարիքի քաղաքացիներին՝ առանց անձը հաստատող փաստաթղթերի իրենց բնակարաններից դուրս գտնվելը», «քաղաքացիների բնակարաններում և այլ վայրերում հրազեն, վտանգապայթուցանակ առարկաներ և հրակիզվող խառնուրդներ պահելը», «ցանկացած տարիքի քաղաքացիներին 21⁰⁰ ժամից մինչև առավոտյան 6⁰⁰ ժամը առանց հատուկ անցագրի ոչ իրենց բնակարաններում հայտնվելը և նրանց ազատ անցուղարձը քաղաքների ու բնակավայրերի փողոցներով» և այլն: Հետո առաջարկվում էր ունեցած հրազենը հանձնելու մասին, ըստ որում զենքը չհանձնողները ենթակա էին խիստ պատասխանատու-

⁶¹ «Սովետական Ղարաբաղ», 18.09.1988:

⁶² Նույն տեղում, 1.10.1988:

⁶³ ՀՍՍ, ֆ. 1, ց. 127, գ. 564, ք. 87-92:

⁶⁴ «Социалистическая индустрия», 30.04.1989.

թյան: Սեպտեմբերի 22-ից մտցվում էր անձնագրային կարգ: Հանձնարարվում էր ձեռնարկությունների ղեկավարներին՝ ապահովել աշխատանքային գործունեության նորմալ ռեժիմը: Իսկ վերջում կոչ էր արվում «պահպանել հանդարտություն և կարգապահություն»⁶⁵:

Լեռնային Ղարաբաղում հատուկ դրություն մտցնելը և պարետային ժամի սահմանումը խիստ դժգոհություն և վրդովմունք առաջ բերեց մարզի բնակչության շրջանում: Բազմաթիվ նամակ-բողոքներ և հեռագրեր էին ուղարկվում կենտրոնական իշխանություններին ու պահանջում այն վերացնել: Սակայն, ի պատասխան դրան, Լեռնային Ղարաբաղ մտցվեցին ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարարության ներքին գործերի ստորաբաժանումներ, որոնց համակազմերը հիմնականում ռուսներ էին: Պարետ, գեներալ-մայոր Վ.Սաֆոնովը արցախցիներին համարում էր հակախորհրդային, հակաադրբեջանական, ազգայնական և անջատողական: Նա սքողված և բացահայտ նպաստում էր ադրբեջանցիների հակահայկական գործողություններին: Ադրբեջանում կազմակերպվեցին հատուկ նշանակության միլիցիայի ջոկատներ (օժօն), որոնց գործողությունները բացահայտ ուղղված էին արցախահայության դեմ: Մարզային և շրջանային միլիցիայի մարմիններում ավելացվեց ադրբեջանցիների թվաքանակը: Այդ ամենի հիմնական նպատակն էր ամեն գնով ԼՂԻՄ-ը ենթարկել Ադրբեջանին:

1988թ. ամռան վերջին և աշնան սկզբին Արցախում տեղի էին ունենում հիմնախնդրի բազմաթիվ քննարկումներ ու վերլուծություններ: Արդյունքում Շարժման ղեկավարները հանգեցին նրան, որ ռազմավարական տեսակետից նպատակահարմար է կատարել որոշ նահանջ, այսինքն «միացում» կոչը փոխարինել «անջատում» կոչով: Այդ ժամանակավոր նահանջը, համաձայն Շարժման արցախցի ղեկավարների մեկնաբանության, թելադրված էր ժամանակի պահանջով: Այդ մասին հայտարարվեց սեպտեմբերի 14-ին Թատերական, հրապարակում տեղի ունեցած հանրահավաքում:

Մոսկվան և Բաքուն շարունակում էին ուժեղացնել ճնշումը Լեռնային Ղարաբաղի վրա: Բաքվից Ստեփանակերտ ժամանեց ութ հոգուց բաղկացած քննչական խումբ, որն անմիջապես երեք օրով փակեց թաղման բյուրոն և անկարգություն սարքեց քա-

⁶⁵ «Սովետական Ղարաբաղ», 25.09.1988:

ղաքային գերեզմանոցում: Այդ անօրինությունը կազմակերպել էր Ադրբեջանի գլխավոր դատախազը: Ադրբեջանի իշխանությունների նպատակն էր քրեական գործ հարուցել Արկադի Մանուչարովի, տպարանի տնօրեն Յուրի Ներսիսյանի, մետաքսի կոմբինատի տնօրեն Ռաֆիկ Աթայանի և Շարժման այլ ղեկավարների ու ակտիվիստների նկատմամբ: Ի պատասխան դրան՝ մարզում սեպտեմբերի 12-ից հայտարարվեց համընդհանուր գործադուլ՝ պահանջելով Արցախից դուրս բերել բոլոր ադրբեջանցի «փախստականներին», դադարեցնել նրանց բնակարաններ հատկացնելը, մինչև Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի լուծումը դադարեցնել բոլոր տեսակի ստուգումներն ու վերստուգումները, ԼՂԻՄ դատախազությունը հանել Ադրբեջանի դատախազության ենթակայությունից և թողնել ԽՍՀՄ Գերագույն դատախազության ենթակայության տակ, դադարեցնել հայերի նկատմամբ բոլոր տեսակի ստորաջուրները⁶⁶: 1988թ. սեպտեմբերի 25-ին Թատերական հրապարակում տեղի ունեցած հանրահավաքում տեղյակ պահելով ցուցարարներին՝ նաև ընթերցվեց Ստեփանակերտի տնօրենների խորհրդի 17 անդամի ստորագրությամբ նամակը, որը յուրահատուկ պատասխան էր ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հուլիսի 18-ի որոշմանը և Ա.Վոլսկու դիրքին: Նամակը վերջանում էր այն համոզվածությամբ, որ «ոչ մի ուժ չի կարող սեպ խրել Արցախի և Հայկական ՍՍՀ-ի միջև»⁶⁷:

Մոսկվան և Բաքուն շտապում էին արցախահայությանը զինաթափել և զրկել հետագա պայքարի հնարավորությունից: 1988թ. սեպտեմբերի վերջին և հոկտեմբերի սկզբին սկսեցին հավաքել արցախցիների որսորդական հրացանները: Հոկտեմբերի 2-ի դրությամբ հավաքվել էր 834 միավոր որսորդական հրացան, որոնցից միայն ութն էր ապօրինի⁶⁸, իսկ հոկտեմբերի 10-ի դրությամբ հավաքվել էր Լեռնային Ղարաբաղում գրանցված 2500 որսորդական հրացանների 54 տոկոսը⁶⁹: Եվ, չնայած Ադրբեջանի անվտանգության մարմինների համառ ջանքերին, նրանց չհաջողվեց գտնել զենքի որևէ պահեստ: Արցախցիները նորատիպ որսորդական հրացանները թաքցնում էին և չէին հանձնում:

⁶⁶ Նույն տեղում, 24.09.1988:

⁶⁷ ՀԱԱ, ֆ. 4516, ց. 1, գ. 18, ք. 23-24:

⁶⁸ Арутюнян В. Б., նշվ. աշխ., էջ 143:

⁶⁹ «Սովետական Ղարաբաղ», 11. 10.1988:

1988թ. հոկտեմբերի 3-ին Ստեփանակերտ ժամանեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Ազգությունների խորհրդի նախագահ Ավգուստ Վոսսի գլխավորած հանձնաժողովը, որը ստեղծվել էր ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հուլիսի 18-ի որոշմամբ: Արցախահայությունն այդ հանձնաժողովի հետ որոշ հույսեր էր կապում: Այն չորս օր ուսումնասիրում էր Լեռնային Ղարաբաղի ընդհանուր վիճակը և Մոսկվա վերադառնալուց հետո գեկուցեց ուր հարկն էր: Այդ հանձնաժողովի աշխատանքներին աջակցելու համար Երևանից ժամանել էին «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներ Լ.Տեր-Պետրոսյանը և Բ.Արարքյանը: Երևան վերադառնալուց հետո հոկտեմբերի 6-ի հանրահավաքում Լ.Տեր-Պետրոսյանը մանրամասն պատմեց Արցախում տիրող ընդհանուր վիճակի մասին: Նա հաղորդեց, որ Արցախում գործադուլն ընդգրկել է նաև գյուղական շրջանները: Ստեփանակերտը լի է տանկերով, զրահապատ մեքենաներով և ավտոմատավոր զինվորներով: Յուրաքանչյուր պահի կարող են ստուգել ցանկացած մարդու: Օդանավակայանից մինչև քաղաք մի քանի անգամ ստուգում են փաստաթղթերը և ճամպուկները: Երեկոյան ժամը 21⁰⁰-ից հետո ոչ ոք իրավունք չունի երևալ քաղաքում: Մոսկվայից ժամանած հանձնաժողովը հոկտեմբերի 4-ին հանդիպել է խոշոր ձեռնարկությունների ղեկավարների հետ, հոկտեմբերի 5-ին այցելել գործարաններ, իսկ երեկոյան՝ հանդիպել պատերազմի և աշխատանքի վետերանների հետ: Դրանից հետո կայացել է հանդիպում՝ մշակույթի ներկայացուցիչների և մտավորականության հետ: Այդ հանդիպման ժամանակ ելույթ ունեցողները պահանջել են ԼԴԽՍ-ը դուրս բերել Ադրբեջանի կազմից և վերամիավորել Հայաստանի հետ: Որպես ժամանակավոր քայլ՝ առաջարկվել է Արցախը ժամանակավոր թողնել Մոսկվայի ենթակայության տակ: Ի տարբերություն Հայաստանի՝ Ղարաբաղում այդ պահանջը ներկայացրել է ամբողջ ժողովուրդը և մարզի ղեկավարությունը⁷⁰:

Արցախի ադրբեջանական բնակավայրերում զինվորականների հսկողությամբ օր օրի ավելի էր ծավալվում բնակարանների և զանազան օբյեկտների շինարարությունը: Ըստ ադրբեջանական աղբյուրների՝ միայն Խոջալուում արագորեն կառուցվում էր 42 տուն⁷¹: Իսկ երբ արցախցիները նախատեսում էին որևէ շինարարություն, ապա ադրբեջանցիներն ընդդիմանում էին: Այսպես՝

⁷⁰ ՀԱՍ, ֆ. 4516, ց. 1, գ. 9, ք. 6:

⁷¹ Хроника НКАО, февраль 1988 – февраль 1990, Баку, 1990, с. 19-20.

Շոշ գյուղի կոլտնտեսությանը պատկանող Խաչին տափ կոչված տեղամասում նոյեմբերի 9-ից սկսվել էր Երևանի այլուսման գործարանի բանվորների համար հանգստյան տան շինարարությունը, որի համար կային պահանջվող բոլոր անհրաժեշտ փաստաթղթերը: Այդ առթիվ Ադրբեջանում սկսվեց նոր հիստերիա՝ չխորշելով կեղծիքի, շանտաժի, սեփական ժողովրդին խաբելու մեթոդներից: Եվ ի՞նչ. Արկադի Վոլսկու ցուցումով Խաչին տափի շինարարությունը դադարեցվեց, մինչև Մոսկվայից հատուկ հանձնաժողովի գալը: Նոյեմբերի 25-ին այդ հանձնաժողովը եզրակացրեց, որ շինարարությունն օրինական է, և Ադրբեջանի բողոքը՝ անհիմն: Այդ հանձնաժողովը նաև նշեց, որ Խոջալուում կատարվող շինարարությունն ապօրինի է:

Ադրբեջանի իշխանությունների հակադարաբաղյան գործողությունների հաջորդ քայլը հանդիսացավ Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի փակումը: Դա կատարվեց ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Նիկոլայ Ռիժկովի 1988թ. հոկտեմբերի 18-ի հրամանով՝ առանց որևէ համոզիչ հիմնավորման: 1988 թ. հոկտեմբերի 5-ին ԽՄԿԿ Կենտկոմ ուղարկած գաղտնի նամակում Արկադի Վոլսկին հաղորդում է, որ Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտում սովորում են 2270 ուսանողներ, որոնցից 1134-ը՝ հեռակա բաժնում: Ինստիտուտում աշխատում են 115 հոգի: Ուսուցումը տարվում է երեք լեզուներով: Ապա գրում է, որ ազգամիջյան հակասությունների հետևանքով ինստիտուտում պարապմունքները դադարեցվել են: Հաղորդում է, որ երկու անգամ հանդիպել է հայ և ադրբեջանցի դասախոսների հետ, սակայն «երկու կողմերն էլ ցուցաբերել են անհաշտ դիրքորոշում: Նրանց հայացքները ակտիվորեն պաշտպանում են ուսանողները»: Հետո նշում է, որ մարզկոմը և մարզխորհուրդը խնդրանքով դիմել են ԽՍՀՄ ժողովրդական կրթության կոմիտեին՝ Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտը փակելու համար, և որ այդ որոշումը պաշտպանել է Ստեփանակերտի կուսակցական-տնտեսական ակտիվը: Հարցը համաձայնեցվել է Հայաստանի և Ադրբեջանի կենտկոմների հետ: Ուսանողներին առաջարկվում է տեղափոխվել Բաքվի և Երևանի ուսումնական հաստատություններ⁷²: Ինստիտուտի դասախոսները դեմ էին ինստիտուտը փակելուն: Այդ են վկայում մարզկոմի քարտուղար Վ. Աթաջանյանին ուղղված 45 դասախոսների դի-

⁷² ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 2, ք. 2-3:

մումները: Նրանցից ժ. Ֆարսյանը, Գ. Գրիգորյանը, Ա. Պետրոսյանը, Գ. Խաչատրյանը, Ռ. Բալայանը, Օ. Եսայանը, Գ. Բաղդասարյանը, Ա. Մխիթարյանը, Գ. Հարությունյանը և շատ ուրիշներ, իրենց դիմումներում նշելով, որ ինստիտուտի դասախոսական կազմը, որը խիստ անհրաժեշտ է սկսված սուրբ պայքարում և մարզի հոգևոր զարգացման գործում, մանավանդ որ մարզից մտավորականության արտաքսումը հակասում է արցախահայության ընդհանուր շահերին, խնդրում են չփակել ինստիտուտը և իրենց հնարավորություն տալ աշխատել հայրենի Արցախում: Դասախոսներից մեկը Գ. Խաչատրյանը, ուղղակի գրում է. «Ես, լինելով դարաբաղցի, ոչ մի բարոյական իրավունք չունեմ պայքարի թեժ պահին լքել հարազատ երկրամասը», իսկ Գ. Գրիգորյանը հայտարարում է. «Ձեզ տեղյակ եմ պահում, որ ես հրաժարվում եմ թողնել ԼՂԻՄ սահմանները»⁷³: Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի հայկական բաժնի ուսանողներին առաջարկվեց մինչև նոյեմբերի մեկը տեղափոխվել և ուսումը շարունակել Երևանի, Կիրովականի և Լենինականի մանկավարժական ինստիտուտներում⁷⁴: Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի փակումը նպատակ ուներ Արցախից հեռացնել հայ մտավորականությանը, որը հարված էր արցախահայության ազատագրական պայքարին: Ի պատասխան դրան՝ հոկտեմբերի 20-ից Ստեփանակերտում սկսվեց դասախոսների ու ուսանողների հացադուլ և նստացույց⁷⁵: Հայկոմկուսի Կենտկոմի բյուրոն, 1988 թ-ի հոկտեմբերի 31-ին քննարկելով Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի ուսանողներին և դասախոսներին Հայաստանի մանկավարժական ինստիտուտներում տեղավորելու Մոսկվայի առաջարկությունը, հանձնարարեց նրանց համար ստեղծել «բոլոր հնարավոր պայմանները»⁷⁶: Նպատակահարմար գտնվեց Ստեփանակերտից տեղափոխված բոլոր ուսանողներին և դասախոսներին տեղավորել Կիրովականի մանկավարժական ինստիտուտում:

Արցախցիները հերթական գործադուլից դուրս եկան հոկտեմբերի 9-ին, որովհետև թե՛ Արկադի Վոլսկին և թե՛ Ստեփանա-

⁷³ Նույն տեղում, գ. 62, բ. 3, 6 և այլն:

⁷⁴ Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի փակման հետ կապված նյութերի պատճենները տե՛ս հեղինակիս անձնական արխիվ:

⁷⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 16, բ. 142:

⁷⁶ Նույն տեղում, ց. 82, գ. 104, բ. 2:

կերտ ժամանած ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Ազգությունների խորհրդի նախագահի տեղակալ Ավգուստ Վոսսը հույսեր էին ներշնչել նրանց: Այդ օրերին կրկին Ղարաբաղ այցելեց Սուրեն Հարությունյանը: Նա, հանդիպումներ ունենալով Ա.Վոլսկու, Գ. Պողոսյանի և Բաքվից ժամանած Ա.Վեզիրովի հետ, վերադառնալով, Հայկոմկուսի բյուրոն հոկտեմբերի 13-ին լսելով Լեռնային Ղարաբաղում նրա ունեցած հանդիպումների մասին հաղորդումը, ստեղծված վիճակից դուրս գալու համար առաջարկեց որոնել Ադրբեջանի հետ փոխհամաձայնության տարբերակ՝ մեկը մյուսին ընդառաջ գնալ և «կանխել երկու ժողովուրդների խորթացումը...»: Հայկոմկուսի բյուրոն գտնում էր, որ «ԼՂԻՄ-ի խնդիրը հնարավոր է լուծել միայն հանգիստ պայմաններում ցուցաբերելով ճկուն, հավասարակշռված մոտեցում, զնալով փոխադարձ համաձայնության»⁷⁷: Այդ գաղափարները արտահայտել էր Լեռնային Ղարաբաղի մարզկոմի առաջին քարտուղար Գ. Պողոսյանը Ստեփանակերտում Ս. Հարությունյանի, Ա. Վեզիրովի և Ա. Վոլսկու հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ⁷⁸:

Արցախ-Ղարաբաղի համար առաջ էին եկել նաև այլ դժվարություններ: Երկրամասը տնտեսական կապեր ուներ երկրի շատ քաղաքների ու ազգային շրջանների հետ: Անընդհատ գործադուլների և շրջափակման հետևանքով արցախցիները չէին կարողանում կատարել իրենց պարտականությունները: Այստեղից էլ առաջ էին գալիս դժգոհություններ: 1988թ. «Սովետական Ղարաբաղ» թերթի խմբագրությունը Կիևից ստացել էր ԽՍՀՄ ժուռնալիստների միության անդամ Ֆյոդոր Դրիգայլոի նամակը, որտեղ նշված է, թե Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցող իրադարձությունները խիստ անհանգստություն է առաջ բերում ողջ խորհրդային ժողովրդի մեջ: Այդ առթիվ բավականին նամակներ էր ստացել «Ռադյանսկա Ուկրաինա» թերթը, որտեղ տպագրվել էր Լվովի «Էլեկտրոն» գործարանի բանվոր Վ. Սիմոնովի նամակը: Այնտեղ նշված է, թե իրենց գործարանը կապ ունի Ստեփանակերտի Նոր գործարանի հետ, որը չի կատարում իր պարտականությունները և 1988թ. չի առաքել 840 հազար կոնդեսատորներ, իսկ դա նշանակում է՝ գործարանի հոսքագծից չեն իջել 76 հազար գունավոր հեռուստացույցեր, որը մեծ վնաս է բերել գործարանին: Ստեփանակերտի Նոր գործարանի աշխատանքային

⁷⁷ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 87, գ. 24, բ. 3:

⁷⁸ «Սովետական Ղարաբաղ», 12.10.1988:

խորհրդի նախագահ Գեորգի Պետրոսյանը, պատասխանելով Վ. Սիմոնովի նամակին, նշում է, որ այնտեղ բերված տեղեկությունները թերի են, խեղաթյուրված: Մի՞թե ձեզ չեք հարցնում, թե այս ինչպես եղավ, որ պայմանագրային պարտավորությունները չխախտող կողմնակիցը հանկարծ դիմել է գործադուլի, որը հուսահատված քայլ է: Ադրբեջանը մեր արդար պահանջին պատասխանեց Սումգայիթով, Խոջալուով: Իսկ դուք արձագանքեցի՞ք, պաշտպանեցի՞ք մեր արդար պահանջը: Գեորգի Պետրոսյանն ապա խոստանում է գործով վերականգնել հուսալի պարտնյորի համբավը⁷⁹:

Ինչպես նշվել է, Ադրբեջանի իշխանությունները լայն շինարարություն էին ծավալել մարզի ադրբեջանաբնակ գյուղերում: 1988թ. հոկտեմբերի 28-ին կուսակցության մարզկոմի բյուրոն և մարզգործկոմը, համատեղ քննարկելով այդ հարցը, դատապարտեցին առանց հողամասերի հատկացման և առանց տեղական մարմինների հետ համաձայնության նման շինարարության ծավալումը: Այդ առթիվ դիմելով ԽՍՀՄ Կենտկոմին և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը՝ խնդրում են ներգործել Ադրբեջանի ղեկավարության վրա, որպեսզի դադարեցվի անօրեն կերպով սկսված շինարարությունը: 1988թ. նոյեմբերի 2-ին Ադրկոմկուսի քարտուղար Թ.Օրուջևը փորձեց արդարացնել Ադրբեջանի իշխանությունների այդ ձեռնարկումը և հրաժարվել շինարարությունները դադարեցնելու վերաբերյալ Արցախի իշխանությունների պահանջը⁸⁰: Ավելին, Ադրբեջանը Մոսկվայի աջակցությամբ շարունակում էր իր «հաղթարշավը»: Քանի որ Շուշին հսկում էր Գորիս-Ստեփանակերտ, իսկ Խոջալուն՝ Ադդամ-Ստեփանակերտ ճանապարհները, դրանց վրա գտնվող ազերիների բնակավայրերի ամրապնդումը Ադրբեջանի համար ուներ ռազմավարական նշանակություն: Հոկտեմբերի 17-ին Ադդամում հավաքվելով՝ Ադրբեջանի կառավարության անդամներն ու այլ ղեկավարներ մի ամբողջ շաբաթ քննարկեցին Խոջալուում և Շուշիում շինարարությունը ծավալելու հարցը: Այդ օրերին Ադդամ էին բերվում շինարարական հզոր տեխնիկա, շինանյութերով բարձրած բեռնատար ավտոմեքենաներ, աշխատող ուժ, մասնագետներ: Ադրբեջանը պլանավորել էր 2500 բնա-

⁷⁹ *Նույն տեղում, 20.10.1988:*

⁸⁰ *Նույն տեղում, 15.11.1988:*

կիչ ունեցող Խոջալուում շատ կարճ ժամկետում դարձնել տասը հազարանոց քաղաք:

Հոկտեմբերի 24-ի առավոտյան Խոջալու են գնում Ասկերանի կուսշրջկոմի առաջին քարտուղար Ա.Քոչարյանը և շրջանի պարետն ու պահանջում անհապաղ դադարեցնել ապօրինի շինարարությունը, քանի որ շրջգործկոմը դրա համար տարածք չէր հատկացրել: Սակայն երկու ժամ անց Ադրկոմկուսի երկրորդ քարտուղար Կովալյովի հրամանով բանակը, տանկերը, զրահապատները Ասկերանի շրջանի պարետի գլխավորությամբ գալիս են Խոջալու, և աշխատանքները վերսկսում: Միանգամից կառուցում էին բնակարաններ, արդյունաբերական ձեռնարկություններ, մշակույթի և առևտրի օջախներ: Նախատեսված 220 ֆիննական տներից 45-ը ավարտվեցին երեք օրում, մինչդեռ մարզում փախստականների համար նախատեսված նման 500 տներից մեկ ամսում կառուցվել էին ընդամենը տասը: Շուշիում «փախստականների» անվան տակ կուտակվել էին Հայաստանից հեռացած 14 000 ադրբեջանցիներ: Որոշվել էր Շուշին դարձնել 100 հազարանոց քաղաք: Ա.Վեզիրովը, հանդես գալով հանրապետության հեռուստատեսությամբ, կոչ էր անում շատ կարճ ժամկետում իրագործել այդ պլանը: Դրան հակառակ՝ արցախցիները չունեին ո՛չ շինանյութ, ո՛չ տեխնիկա, ո՛չ ֆինանսներ: Ադրբեջանը Հայաստանին արգելում էր Արցախում որևէ աշխատանք կատարել⁸¹: Հայաստանի ՊԱԿ-ի նոր նախագահ Վ.Բադամյանցը 1988թ. հոկտեմբերի 31-ին Հայկոմկուսի Կենտկոմին հաղորդել է, թե «Ղարաբաղ» կոմիտեն պլանավորել է քարոզչական լայն աշխատանք ծավալել Խոջալու գյուղում սկսված շինարարական աշխատանքների դեմ: Նրանք ձգտում էին հասնել նրան, որպեսզի Ասկերանի շրջանային իշխանությունները որոշում ընդունեն Խոջալուում շինարարությունը դադարեցնելու մասին: Հայաստանի ՊԱԿ-ի նախագահը հաղորդում է, թե Լեռնային Ղարաբաղում Ադրբեջանի կողմից կատարվող շինարարությունը մարզը «ադրբեջանացնելու» քայլերից է, և որ Ադրբեջանն այդ «նպատակաուղղված քաղաքականությունը» իրականացնում է մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման միջոցների հաշվին⁸²: Մարզում Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից շինարարության ծավալումը խիստ վրդովեցնում էր ԼՂԻՄ բնակչությանը:

⁸¹ *ՀԱԱ, ֆ. 4516, ց. 1, գ. 10, ք. 6-7:*

⁸² *Նույն տեղում, ց. 87, գ. 16, ք. 165:*

երևանում լույս տեսնող «Կոմունիստ» թերթի 1988թ. նոյեմբերի 4-ին տված հարցազրույցում ԼԴԻՄ մարզկոմի առաջին քարտուղար Յենրիխ Պողոսյանը տեղյակ է պահում մարզի բնակչության անհանգստությունը խոջալուում և մարզի մյուս աղբրեջանաբնակ վայրերում ծավալված ապօրինի շինարարության կապակցությամբ: Նա նշեց, որ Ստեփանակերտում 500 փախստականներ կան միայն Շուշիից, իսկ Սումգայիթից, Բաքվից, Աղդամից, Միրբաշիրից, Կիրովաբադից և Աղբրեջանի այլ վայրերից բռնագաղթվածներին մարզում բնակեցնելը կապված է չափազանց բարդ խնդիրների հետ. չկա աշխատանք, բնակարան և ապրելու միջոցներ: Ձեռնարկությունները գրեթե չեն աշխատում: Հ. Պողոսյանը նշում է, որ սկզբում հարցը դրվել է՝ միանալ Հայաստանի հետ: Քանի որ դա հանդիպել է իշխանությունների լուրջ դիմադրությանը, ուստի ստիպված էինք փոխել պահանջը և առաջարկել ժամանակավորապես լինել Մոսկվայի ենթակայության տակ: «Կարծում ենք, - ասում է կուսմարզկոմի քարտուղարը, - որ երկրի կառավարման մարմիններին ենթարկվելը մարզին թույլ կտա նորից ապրել նորմալ, լիարյուն կյանքով: Հիմնախնդրի նման լուծումը կբավարարեր Ղարաբաղի հայ բնակչությանը» և կվերացներ հատուկ դրությունը:

1988 թ. հոկտեմբերի 18-ին Մոսկվայում սկսվել էր Սումգայիթի հանցագործների դատավարությունը: Հայաստանից, Արցախից և երկրի այլ վայրերից ուղարկվում էին բազմաթիվ հեռագրեր և նամակներ, որոնց հեղինակները պահանջում էին արժանի պատիժ տալ ոճրագործներին: Հայաստանի ՊԱԿ-ի նոյեմբերի 3-ի հաղորդումից իմանում ենք, որ «սումգայիթյան դատավարությանը մասնակցելու և ճնշում գործադրելու համար» Մոսկվա են մեկնել Սիլվա Կապուտիկյանը, Ջորի Բալայանը, Գևորգ Էմինը, «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներ Հ. Գալստյանը, Վ. Սիրադեղյանը, Սումգայիթի ողբերգությունը հետազոտող Հ. Ուլուբաբյանը և ուրիշներ: Մոսկվայից նրանք խնդրում էին այնտեղ ուղարկել նաև Մարո Մարգարյանին, Արտաշես Պողոսյանին, ինչպես նաև դրան՝ Մոսկվայում գտնվող սումգայիթցի փախստականների մասին օգնություն ցույց տալու համար⁸³:

Մոսկվան և Բաքուն նոր սադրանքներ էին հյուսում արցախահայության դեմ: Չնայած մարզային իշխանությունները և

բնակչությունը վերադասից պահանջել էին առժամանակ մինչև լարվածության թուլացումը, մարզում ոչ մի ստուգում չկատարել՝ իբրև յուրացումներ հայտնաբերելու ակնկալիքով նրանք փորձում էին ստուգումներ կատարել մարզի այն հիմնարկ-ձեռնարկություններում, որոնց ղեկավարները շարժման ակտիվ մասնակիցներ էին, մյուս կողմից էլ Աղբրեջանի զանգվածային լրատվության միջոցները շարունակում էին «մրոտել» հայ ժողովրդին: Այդ ամենն արցախահայությանը ստիպեց նոյեմբերի 14-ից դիմել համընդհանուր գործադուլի, որը շարունակվեց մինչև դեկտեմբերի 7-ը: Գործադուլավորները պահանջում էին.

1. ԼԴԻՄ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավորներից պահանջել քննարկման մտցնելու Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին միավորելու հարցը:

2. Պահանջել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդից քաղաքական գնահատական տալ փետրվարի 27-29-ը Սումգայիթում տեղի ունեցած սպանդին և պատասխանատվության ենթարկել կազմակերպիչներին:

3. Աղբրեջանի ղեկավարությունից պահանջել Լեռնային Ղարաբաղից դուրս բերել «հայաստանցի փախստականներին»:

4. Անհապաղ դադարեցնել ապօրինի շինարարությունները:

5. Վերացնել պարետային ժամը:

6. Պաշտոնից հեռացնել ԽՍՀՄ դատախազության ներկայացուցիչ Վասիլենկոյին:

7. ԼԴԻՄ-ում դադարեցնել բոլոր տեսակի ստուգումներն ու վերստուգումները:

8. Մարզային ղեկավարներին հնարավորություն տալ հանդես գալու կենտրոնական մամուլի էջերում և կենտրոնական հեռուստատեսությամբ:

9. Անհապաղ վերացնել Հայաստանից Լեռնային Ղարաբաղ տանող ճանապարհների շրջափակումը⁸⁴:

Նոյեմբերի 3-ին տեղի ունեցած Ստեփանակերտի քաղաքային խորհրդի նստաշրջանը, որի աշխատանքներին մասնակցում էր ԽՍԿԿ Կենտկոմի պատասխանատու աշխատող Բ. Նեֆեդովը, քննարկելով խոջալուում և Մալիբեկլուում շարունակվող անօրեն շինարարության հարցը, խնդրեց մարզխորհրդին միջոցառումներ ձեռնարկել կարգուկանոնն ու օրինականությունը վե-

⁸³ Նույն տեղում, թ. 186: Բաքվից իր հերթին Մոսկվա էր մեկնել մի մեծ խումբ՝ Սումգայիթի դահիճներին սատարելու համար:

⁸⁴ Նույն տեղում, թ. 4516, գ. 1, գ. 10, թ. 62-63:

րականգնելու և ճարգի սահմանադրական իրավունքները պաշտպանելու համար⁸⁵։

Նոյեմբերի 4-ին տեղի ունեցած ԼԴԻՄ մարզխորհրդի նստաշրջանը ընդունեց որոշում՝ «1988–1995 թվականներին ԼԴԻՄ սոցիալ-տնտեսական զարգացման արագացման միջոցառումների մասին» ԽՍԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Սինիստրոնների խորհրդի 1988 թվականի մարտի 24-ի N 371 որոշման կատարման ընթացքի մասին» հարցի վերաբերյալ, որում արտահայտվել է մարզի բնակչության դժգոհությունը լրատվական միջոցների նկատմամբ, որոնք դարաբաղյան իրադարձությունները լուսաբանում էին միտումնավոր և անաչառու կերպով։ Որոշման մեջ ասված է, որ «միայն մարզի աշխատավորության քաղաքացիական տոկունության և քաղաքական գիտակցության շնորհիվ իրենց նպատակին չեն հասել մամուլի և հեռուստատեսության պարզապես սադրիչ ելույթները։ Մարզխորհուրդը դատապարտեց Ադրբեջանի մամուլում հնչող և հեռուստատեսությամբ հաղորդվող հակահայկական ելույթները և վերադաս իշխանություններից պահանջեց իրաժարվել նման ազգայնական քաղաքականությունից⁸⁶։

Ադրբեջանի իշխանությունները լայն քարոզչություն էին ծավալում մանավանդ Արկադի Մանուչարովի դեմ։ Նրանք հասել էին նրան, որ տխրահռչակ Կատուսևը հրաման էր արձակել Մանուչարովին ձերբակալելու վերաբերյալ։ Նոյեմբերի 17-ի լույս 18-ի գիշերը հինգ տանկով և 500 զինվորներով շրջապատել էին այն շենքը, որտեղ գտնվում էր Արկադի Մանուչարովի բնակարանը։ Շարժման ղեկավարներին հաջողվեց Ա.Մանուչարովին փրկել ձերբակալությունից և տեղափոխել Երևան, որտեղ նոյեմբերի 28-ին ձերբակալվեց Հայաստանի ներքին գործերի նախարարության կողմից ու հանձնվեց Ադրբեջանի հոշոտմանը։ Ա.Մանուչարովին ձերբակալելու փորձի գիշերը զինվորականները բախերով և դազանակներով անխնա ծեծում են աղմուկի հետևանքով փողոց դուրս եկած մարդկանց ու պատճառում մարմնական վնասվածքներ⁸⁷։

Նման չափազանց լարված իրավիճակում 1988թ. նոյեմբերի 25-ին տեղի ունեցած կուսակցության ԼԴԻՄ մարզկոմի պլենումը, ընդառաջելով մարզի հայ կոմունիստների միահամուռ

պահանջին, անվտանգություն հայտնեց Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմին։ Իսկ դա նշանակում էր՝ անհարիր է ԼԴԻՄ մարզային կուսկազմակերպության հետագա գտնվելը Ադրբեջանի կոմկուսի կազմում։ Պլենումը ԽՍԿԿ Կենտկոմին խնդրում է կուսակցության դարաբաղյան կազմակերպությունն ուղղակի ենթարկեցնել իրեն՝ այն կոչելով ԽՍԿԿ Լեռնային Ղարաբաղի մարզային կոմիտե⁸⁸։ Սակայն, ինչպես միշտ, այս անգամ ևս արցախցիների պահանջը դարձյալ մնաց անպատասխան։

3. ՀԱԿԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՐՔՈՐՈՇՄԱՆ ՆՈՐ ԳՐՄԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐ

1988թ. նոյեմբերի 29-ին իր աշխատանքները սկսեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 12-րդ նստաշրջանը։ Հայկական ԽՍՀ պատգամավորների կողմից մտցվում է հարցապնդում, որտեղ ասված էր. «Ադրբեջանական ՍՍՀ-ում և Հայկական ՍՍՀ-ում ԼԴԻՄ-ի հարցի շուրջը իրավիճակի կտրուկ սրման և բավարար տեղեկատվության բացակայության կապակցությամբ Հայաստանի պատգամավորների խումբը առաջարկում է այս նստաշրջանում լսել 1988 թվականի հուլիսի 18-ի ՍՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Ազգությունների խորհրդի հանձնաժողովի նախագահ Ա.Վոսսի հաղորդումը հանձնաժողովի աշխատանքի ընթացքի և դրա նախնական արդյունքների մասին և ՍՍԿԿ Կենտկոմի ու ՍՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության ներկայացուցիչ Ա.Վոլսկու հաղորդումը տարածաշրջանում և դրա նոր սրման պատճառների մասին»¹։ Հարցապնդմանը պատասխանելով՝ Ա.Վոլսկին նշեց, որ Լեռնային Ղարաբաղում տնտեսությունը գտնվում է խիստ բարձիթողի վիճակում։ Այնտեղ չափազանց ծանր են սոցիալական պայմանները։ «Եվ ներում չկա այն անձանց, շեշտեց նա, ովքեր նման վիճակի են հասցրել այդ լեռնային երկրամասը, որտեղ ապրում են բարի և աշխատասեր մարդիկ»։ Ապա ասաց, որ տարածաշրջանում ընդհարումները սկսվել են ազգամիջյան հակասությունների հիման վրա, և ճիշտ համարեց Հայաստանի ու Ադրբեջանի մի շարք տեղերում մեկ շաբաթ առաջ հատուկ դրություն մտցնելն ու պարետային ժամի սահմանումը²։ ԽՍՀՄ Գերագույն

⁸⁵ «Սովետական Ղարաբաղ», 4.11.1988:

⁸⁶ Նույն տեղում, 6.11.1988: Տե՛ս նաև ԼԴԴ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 267, ք. 25:

⁸⁷ Արրահամյան Հ., *Ճակատագրին ընդառաջ*, էջ 68:

⁸⁸ Арутюнян В. Б., *նշվ. աշխ.*, էջ 151–153:

¹ «Правда», 30.11.1988:

² Նույն տեղում:

խորհրդի նստաշրջանը ընդունեց որոշում, որով ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը հանձնարարվում էր կուսակցական, պետական և հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ ԼՂԻՄ-ից, Ադրբեջանական և Հայկական ԽՍՀ-ներից ընտրված պատգամավորների հետ տարածաշրջանում իրավիճակը կարգավորելու նպատակով անցկացնել խորհրդակցություններ և վերականգնել ինտերնացիոնալ բարեկամությունը հայերի և ադրբեջանցիների միջև³։

Այդ որոշումն ընդհանուր վիճակը չփոխեց։ 1988թ. նոյեմբերի վերջին և դեկտեմբերի սկզբին ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղում, այլև Ադրբեջանում ապրող հայերի նկատմամբ իրագործվում էին բռնարարքներ և ստիպում հեռանալ հանրապետությունից։ Դեկտեմբերի 4-ին Աբուլֆազ Էլչիբեյի գլխավորությամբ ստեղծված Ադրբեջանական ժողովրդական ճակատը (Աժճ) իր վրա վերցրեց «Ադրբեջանից հայերին քշելու» պատրաստակամությունը։ Ասենք, որ Արցախի ազգային ազատագրական պայքարի համար խիստ հարված էր Ստեփանակերտից մանկավարժական ինստիտուտի տեղափոխումը և Արկադի Մանուչարովի ձերբակալությունը։ «Կռունկը» համարյա դադարել էր գործել, իսկ տնօրենների խորհրդի գոյությունը դարձել էր աննկատ։ Ամբողջ մարզը գործադուլի մեջ էր։ Այն դադարեցնելու համար իշխանությունների գործադրած ջանքերն անցնում էին անտեղի։ Ամեն օր Ղարաբաղ էին գալիս հարյուրավոր բռնագաղթված ընտանիքներ։ Նրանց տեղավորմանը լծվել էին մարզային իշխանությունները, հասարակական ուժերն ու մտավորականությունը։ Ստեփանակերտից հեռացված հայերը համար տներ էին կառուցում քաղաքի Հայկական արվարձանում։ Եվ չնայած հատուկ դրությանը՝ Հաղթանակի հրապարակում շարունակվում էին հանրա-հավաքները։

Հայության համար մեծագույն ողբերգություն էր 1988թ. դեկտեմբերի 7-ի Սպիտակի ահավոր երկրաշարժը, որն ընդգրկեց հանրապետության տարածքի 40 %-ը։ Սգի մեջ էր մահ ամբողջ Արցախը։ Գործադուլն անմիջապես դադարեցվեց, և դեկտեմբերի 8-ից աշխատանքները վերսկսվեցին։ Այդ նույն օրը տեղի ունեցած կուսակցության Լեռնային Ղարաբաղի մարզկոմում հրավիրված խորհրդակցությունը որոշեց նյութական օգնություն ցույց

³ Նույն տեղում։

տալ ինչպես երկրաշարժից տուժվածներին, այնպես էլ Ադրբեջանից բռնագաղթվածներին։ Որոշվեց օրվա աշխատանքային տևողությունը երկարացնել 1-2 ժամ և դրանից եկած օգուտները մտցնել երկրաշարժից տուժածների օգնության ֆոնդը⁴։ Ստեփանակերտի քաղաքային պոլիկլինիկայում և մարզային հիվանդանոցում բազմաթիվ մարդիկ արյուն էին տալիս երկրաշարժի պատճառով տուժածների համար։ Արցախցիները պատրաստակամություն հայտնեցին երկրամասում տեղավորել անօթևան մնացած մի քանի հազար ընտանիքի։ Ստեփանակերտի բնակ-սոցքանկում աղետյալներին օգնելու համար բացվեց հատուկ հաշիվ։ Արդեն դեկտեմբերի 19-ի դրությամբ այդ հաշվին փոխանցվել էր 4 477 800 ռուբլի, այդ թվում՝ 625 500ռ. կանխիկ⁵։ Ստեփանակերտից աղետի գոտի մեկնեց ավտոշարասյուն՝ աղետյալներին օգնելու համար։ Հարյուրավոր արցախցիներ մասնակցեցին փրկարարական աշխատանքներին։ Երկրաշարժի հետևանքները վեր անցնելու համար տարվող աշխատանքները ղեկավարող ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդի նախագահ Ն. Ռիժկովը և Հայաստանում գտնվող ԽՍՀԿ Կենտկոմի քարտուղար Ն.Սյունկովը դեկտեմբերի 15-ին Երևանում ընդունեցին ԼՂԻՄ-ի պատվիրակությանը, որը գլխավորում էր ԼՂԻՄ մարզ-խորհրդի նախագահի տեղակալ Շմավոն Պետրոսյանը⁶։ Այդ հանդիպման ժամանակ մասնավորապես քննարկվեց Ղարաբաղի և Հայաստանի միջև անվտանգ ավտոբուսային հաղորդակցության ապահովման հարցը։ Նիկոլայ Ռիժկովը խոստացավ այդ հարցը կարգավորել կարճ ժամանակամիջոցում։ Սակայն դա մնաց միայն խոստում, որովհետև դեկտեմբերի 19-ից Հայաստան-Արցախ ավտոբուսային երթևեկությունը լրիվ դադարեց։ Գրեթե փակվեց մահ օդային կապը։ Երևանի «Էրեբունի» օդանավակայանում, երկաթուղային կայարանում և ավտոկայանում հազարավոր արցախցիներ օրերով ու շաբաթներով սպասում էին, սակայն չէին կարողանում մեկնել հայրենիք, որովհետև Ադրբեջանի իշխանությունները դիտավորյալ ստեղծել էին արհեստական արգելքներ։ Հենց այդ օրերին՝ դեկտեմբերի 24-ին, Լեռնային Ղարաբաղ այցելեց Ա.Սախարովը՝ կնոջ՝ Ելենա Բոննների հետ։ Նրանց ուղեկցում էին պատմագիտության դոկտոր

⁴ «Սովետական Ղարաբաղ», 09.12.1988:

⁵ Арутюнян В. Б., *Նշվ. աշխ.*, էջ 160:

⁶ «Սեղադրվում են», Եր., 1989, էջ 86:

Լեոնիդ Բարկինը, գիտությունների թեկնածուներ՝ Գալինա Ստարավոյտովան և Անդրեյ Ջուբովը: Մինչև Լեոնային Ղարաբաղ ժամանելը, նրանք Բաքվում հանդիպել էին Ա.Վեզիրովի հետ: Վերջինս, փոխանակ խոսելու Ղարաբաղի հիմնախնդիրը լուծելու հնարավորությունների և պայմանների մասին, հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների շուրջ «դասախոսություն» էր կարդացել: Նրան հիշեցվել է, որ «եղբայր ժողովուրդները պետք է իրենց անհաշտությունը մոռանան դժբախտության օրերին, իսկ այդպիսի ողբերգություն է Հայաստանում տեղի ունեցած երկրաշարժը, և հենց հիմա ամենահարմար պահն է Ղարաբաղը հանձնելու Հայաստանին»: Ա.Վեզիրովը սանձարձակորեն պատասխանել է, թե «հողը չեն նվիրում, հողը նվաճում են. արյամբ»⁷:

Անդրեյ Սախարովը Ստեփանակերտում և Շուշիում հանդիպեց փախստականների, Արցախի մտավորականության և մարզի ղեկավարության հետ: Նա հանդիպում պահանջեց այդ ժամանակ Շուշիի բանտում գտնվող Արկադի Մանուչարովի հետ: Սակայն նրան միայն թույլատրեցին ընդամենը նայել բանտախցի դռնակի փոքրիկ անցքից:

Մեծ գիտնականը մինչև մահ պաշտպանում էր արցախցիների արդար դատը: Դեռևս 1988թ. հոկտեմբերի 13-ին պատասխանելով լրագրողներից մեկի հարցին՝ հստակ ասել է, որ պետք է «դադարեցնել Ղարաբաղի ենթակայությունը Ադրբեջանին», քանի որ Սուլթանբեյից հետո «հնարավոր չէ ադրբեջանցիների հետ միասին ապրել»: Նա նաև նշել է, որ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության հուլիսյան որոշումից հետո «ոչ մի լավ բան տեղի չի ունենում, իրավիճակն ավելի է սրվում»: -Միակ ելքը, շարունակել է նա, - «Ղարաբաղը Ադրբեջանի կազմից դուրս բերելն է» և այնտեղ «կենտրոնական իշխանության կառավարում» ստեղծելը: Նրա կարծիքով երկրի նախագահի կողմից նշանակված ներկայացուցիչը պետք է իր վրա վերցնի մարզի կառավարումը: Ըստ Ա.Սախարովի, երկիրն ուներ ուժեղ բանակ, որը կարող էր մտցնել Ադրբեջան, կանխել հնարավոր ազգամիջյան ընդհարումները: «Իսկ մինչ այդ, - շեշտել էր նա, - պետք է ճիշտ ձևակերպվի խնդիրը: Լեոնային Ղարաբաղի բնակչության

կամքի համաձայն, ժողովրդական հիմքի վրա: Այդ դեպքում ոչ մի նոր սուլթանի չի լինի: Դա ձեռնտու կլինի նաև Ադրբեջանին»⁸:

Ա.Գորբաչովը երևան ժամանեց դեկտեմբերի 9-ին: Հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 10-ին՝ ձերբակալվեցին «Ղարաբաղ» կոմիտեի մի շարք անդամներ: Մոսկվան պահանջում էր «մերկացնել հայկական ազգայնամոլությունը», քանի որ այդպիսին էր «կուսակցության Կենտկոմի զաղափարախոսական բաժնի ցուցումը»⁹: Անկասկած, երևանյան ձերբակալությունները տեղի էին ունեցել անմիջապես Ա.Գորբաչովի պահանջով: Ձերբակալությունները ձևակերպվեցին որպես վարչական կալանք՝ կապված արտակարգ դրության ռեժիմի «խախտումների» հետ: Ազատ մնացած կոմիտեականները շարունակում էին գործել ընդհատակում: Ձերբակալվածների վարչական կալանքի ավարտին երկու օր մնացած՝ ձերբակալվեցին նաև կոմիտեի ազատ մնացած անդամները: 1989թ. հունվարի 9-ին նրանց տեղափոխեցին Մոսկվայի բանտերը, որտեղ պահվեցին մինչև 1989թ. մայիսի վերջը:

Հայաստանում հասարակական կյանքը շարունակվում էր անկում ապրել: Այստեղ 1988թ. վերջին կային 6036 կուսակցական սկզբնական կազմակերպություններ, որոնցից 1550-ը՝ արդյունաբերական, տրանսպորտի, կապի և շինարարության բնագավառներում, 540-ը՝ պետտնտեսություններում, 275-ը՝ կոլտնտեսություններում: Հանրապետությունում կուսակցականների թիվը հասնում էր 196 838-ի¹⁰: Սկսվել էին ինքնալուծարվել կուսակցական սկզբնական կազմակերպությունները և կուսակցության շարքերից հեռանալ հարյուրավոր կուսակցականներ: 1988-ի վերջին արդեն ինքնալուծարվել էին ավելի քան 90 սկզբնական կուսակցական կազմակերպություններ, իսկ տեղական խորհուրդներից հեռացել էին ավելի քան 2000 պատգամավորներ, փակվել էին ավելի քան 80 դպրոց և 10 բուժկետ¹¹: Հատուկ շրջանի պարետ գեներալ Ա.Մակաշովի ստորագրությամբ «Ղարաբաղ» կոմիտեի մասին վարկաբեկիչ նյութեր էին հաղորդվում Հայաստանի կենտրոնական լրատվամիջոցներով: Հայկոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Սուրեն Հարությունյանը, դեկտեմբերի 17-ին՝ հանդես գալով Հայաստանի հեռուստատեսու-

⁸ Նույն տեղում, էջ 19-20:

⁹ «Московские новости, N33, 19.08.1990.

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 27, թ. 6:

¹¹ «Коммунист», 27.12.1988.

⁷ Андрей Сахаров о Нагорном Карабахе, с. 18.

թյամբ՝ «Ղարաբաղ» կոմիտեին բնորոշեց որպես հայ ժողովրդի N առաջին թշնամի¹²:

Արցախ-Յայաստանում վիճակը մնում էր ծանր: Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա.Վեզիրովը, ղեկտեմբերի 28-ին հանդես գալով Բաքվի կուսկազմակերպության հաշվետու-ընտրական կոնֆերանսում, հայտարարեց, թե իբրև հիմնականում հայերի մեղքով նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին իրավիճակը ավելի է սրվել Ադրբեջանում¹³: Ադրբեջանում նման սադրանքներ հաճախակի էին հնչում: Այնտեղ էլ ավելի սանձարձակ էր դառնում Ազգային ճակատը, որի հրավիրած հանրահավաքներում հնչում էին միայն հակահայկական լուտանքներ ու կոչեր: Եվ այդ ամենի հանդեպ կենտրոնական իշխանությունները շարունակում էին լռել:

1989թ. հունվարի 11-ին տեղի ունեցավ ԽՍՀՄ Պերագույն խորհրդի նախագահության նիստ, որտեղ քննարկվեց ԼՂԻՄ-ի հարցը: Ընդունվեց հրամանագիր «Ադրբեջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզում կառավարման հատուկ ձև սահմանելու մասին», որի առաջին կետի համաձայն՝ ԼՂԻՄ-ը թողնվում էր Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմում, իսկ երկրորդ կետում ասված է, որ «Հատուկ կառավարման կոմիտեն լրիվ ծավալով օժտված է ինքնավար մարզի ժողովրդական պատգամավորների խորհրդի և նրա գործադիր կոմիտեի լիազորություններով, իսկ կոմիտեի նախագահը՝ ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի գործադիր կոմիտեի նախագահի իրավունքներով ու պարտականություններով»¹⁴: Հրամանագրի համաձայն՝ դադարեցվում են ԼՂԻՄ 20-րդ գումարման ժողովրդական պատգամավորների խորհրդի լիազորությունները մինչև խորհրդի նոր կազմի ընտրությունների անցկացումը: Կոմիտեի վրա էին դրված տեղական պետական մարմինների և Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ղեկավարումը, ինչպես նաև՝ ժո-

¹² «Սովետական Յայաստան», 18.12.1988:

¹³ «Бакинский рабочий», 29.12.1988.

¹⁴ «Правда» 15.01.1989: Կառավարման հատուկ կոմիտեի անդամներ են հաստատվում Վ. Ս. Սիշինը (Համամիութենական արհմիության քարտուղար), Վ. Ա. Սիդորովը (ԽՍՀՄ Կենտկոմի ենթաբաժնի վարիչի տեղակալ), Վ. Ծ. Պիխտովը (ԽՍՀՄ ծանր մեքենաշինության նախարարի տեղակալ), Ս. Գ. Բաբայանը (ԼՂԻՄ մարզգործկոմի նախագահ), Վ. Ա. Թովմասյանը (ԼՂԻՄ ժողովրդական վերահսկողության կոմիտեի նախագահ), Վ. Դ. Զաֆարովը (կուսակցության Շուշիի շրջկոմի առաջին քարտուղար):

ղովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի գործադիր կոմիտեի լիազորությունները: Մարզի մշակութային, լրատվական, հրատարակչական, կրթական և այլ մարմիններ պետք է ենթարկվեին կոմիտեի ղեկավարին կամ նրա ներկայացուցչին, իսկ դատարանն ու դատախազությունը՝ ըստ ենթակայության: Հրամանագրի ձևակերպումից երևում է, որ մարզի տնտեսությունը մնում էր Ադրբեջանից կախվածության մեջ: Ադրբեջանական ԽՍՀ Պերագույն խորհրդի նախագահությանը հանձնարարվում էր «հրամանագրից բխող համապատասխան որոշումներ» ընդունել: Հրամանը պետք է կիրառվեր 1989թ. հունվարի 20-ից: Կոմիտեի նախագահ հաստատվեց Ա.Վոլսկին¹⁵:

Մոսկվա-Բաքու համաձայնությամբ ծնված ԽՍՀՄ Պերագույն խորհրդի նախագահության այդ հրամանագիրը նպատակ էր հետապնդում Լեռնային Ղարաբաղը կրկին հանձնել Ադրբեջանի տնօրինությանը: Հրամանագրի հետ միասին «Պրավդայում» տպագրված Ա.Վոլսկու «Խաղաղություն Ղարաբաղի հողին» հոդվածում նա խոստանում էր զարգացնել Ղարաբաղի տնտեսական կապերը Յայաստանի, Ադրբեջանի, Ռուսաստանի, Ուկրաինայի և մյուս հանրապետությունների հետ, զարկ տալ մարզի տնտեսությանն ու մշակույթին: Նա շեշտում է, որ Ղարաբաղի կյանքի արմատական հարցերը կարող են լուծվել միայն մարզի բնակչության ուժերով՝ լինելով համոզված, որ «Մարզն ինքնուրույն կլուծի այն ամենը, ինչ-որ նա կարող է լուծել՝ կադրային հարցերից մինչև ինքնաֆինանսավորումը»: Ա.Վոլսկին, Մոսկվայից վերադառնալով, լինում է Բաքվում և երևանում, հանդիպում երկու հանրապետությունների առաջին դեմքերի հետ և քննարկում Ղարաբաղում ինքնուրույն տնտեսաշարժարկով աշխատող միավորումներ ստեղծելու հարցը, որում կարևոր դեր պետք է ունենային կուսակցական և պետական մարմինները¹⁶: Ա.Վոլսկին, փետրվարի 6-ին հանդիպելով Ստեփանակերտի կոչիկի ֆաբրիկայի աշխատողների հետ, հայտարարեց, թե Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը կլուծվի փուլ առ փուլ, աստիճանաբար: Իսկ դրա համար առաջին և կարևոր քայլը աշխատելն է¹⁷: Այդուհանդերձ, հետագա իրադարձությունները համոզեցին, որ Մոսկվայի այդ կոսմետիկ քայլը լուրջ աչքակապություն էր: Եվ,

¹⁵ «Известия», 21.01.1989.

¹⁶ «Правда», 29.01.1989.

¹⁷ «Социалистическая индустрия», 30.04.1989.

չնայած դրան, Լեռնային Ղարաբաղում Հատուկ կառավարման կոմիտեի ստեղծումով ի հայտ եկան կյանքի աշխուժացման որոշ նշաններ, մասնավաճ տարբեր բնույթի կոոպերատիվների գործունեության բնագավառում: Նախանշվեց մարզում կառուցել համակցված կերերի գործարան, վերակառուցել Ստեփանակերտի ջրամատակարարման և էլեկտրամատակարարման համակարգերը: Անհատական շինարարությունն ընդլայնելու համար մշակվեց լրացուցիչ հողամասեր հատկացնելու և շինանյութերի առևտրի կազմակերպման պլան, որոշվեց Ստեփանակերտի կահույքի ֆաբրիկան մտցնել «Հարավկահույք» արտադրական միավորման կազմի մեջ, ստեղծել շինափայտի մթերման, վերամշակման և բնակչությանը փայտից պատրաստված արտադրատեսակների վաճառքի ֆիրմա: Քայլեր էին ձեռնարկվում մարզում ստեղծել նոր նյութատեխնիկական մատակարարման տարածքային մարմին, որը պետք է ուղիղ ենթարկվեր ԽՍՀՄ Պետմատին:

Երկու ամիս անց Ա.Վոլսկին հայտարարեց, թե Ստեփանակերտի դրամատիկական թատրոնի աշխատողները կմտնեն Հայաստանի թատերական գործիչների միության մեջ, կկազմակերպվի կոմպլեքսային հնագիտական վերականգնիչ արշավախումբ, որը կգբաղվի մարզի պատմության և մշակույթի հուշարձանների վերականգնման աշխատանքներով, կվերականգնվի Ամարասի վանական համալիրը: Նաև նշեց, որ ԽՍՀՄ կառավարությունը թույլատրել է թթի օդու թորումը և արտահանումը արտասահման, Ղարաբաղի գյուղատնտեսությունն ազատվում էր բոժոժի արտադրությունից, օրակարգ մտցվեց մսի կոմբինատի վերակառուցումը, ոչխարների գլխաքանակի շեշտակի նվազեցումը և այլն, որոնք բխում էին արցախահայության կենսական շահերից¹⁸: Սակայն Արցախի սոցիալ-տնտեսական վիճակը մնում էր անտանելի: Արդեն 1989թ. փետրվարի սկզբին մարզում կային 11,5 հազար փախստականներ, որոնցից 8,5 հազարը՝ Ստեփանակերտում: Քաղաքի դպրոցներում արտասովոր ծանրաբեռնվածություն էր. մեկ դասարանում պարապում էր 60 աշակերտ, մանկապարտեզներում 2-3 երեխայի բաժին էր ընկնում մեկ մահճակալ¹⁹: Քաղաքային գրադարանը, երաժշտական դպրոցը և մշակույթի շատ օջախներ գտնվում էին անտանելի

¹⁸ «Սովետական Ղարաբաղ», 24.03.1989:

¹⁹ Նույն տեղում, 09.02.1989:

վիճակում: Հատուկ կառավարման կոմիտեի անդամ Վալերի Սիդորովը փորձում էր արցախցիներին համոզել, թե այդ ամենը կհարթվի, և որ մարզը պետք է հասնի լիակատար ինքնուրույնության ու ինքը լինի իր կյանքի տերը²⁰: Շատ ծանր հետևանքներ էին թողնում գործադուլները: Օրինակ՝ նախատեսված 35 հազար քառակուսի մետր բնակատարածությունից գործարկվել էր ընդամենը 2,5 հազարը: Չէր կառուցվել ոչ մի դպրոց, հիվանդանոց, նախադպրոցական հիմնարկ, բնակարանամուտ տոնելուց զրկվել էր 1600 ընտանիք²¹: Ա.Վոլսկին նշում է, որ գյուղերում փախստականներին են սպասում 2500 բնակարաններ՝ իրենց տնամերձ հողերով, սակայն փախստականները հրաժարվում էին գյուղ գնալ: Եվ դա այն դեպքում, երբ պետությունը պատրաստ էր նրանց տալ անսահմանափակ վարկ, օգնել ձեռք բերել անասուններ: Նա գտնում էր, որ «ժամանակն է բոլոր օղակներում խոսքից գործի անցնել և մարզի քայքայված տնտեսությունն ու մարդկային խարխլված հարաբերությունները վերականգնել»²²: Չնայած Ա.Վոլսկին տեսականորեն ճիշտ էր, սակայն արցախցիների հիմնական խնդիրը դա չէր, այլ՝ երկրամասը դուրս բերել Ադրբեջանի կազմից և միավորվել մայր Հայաստանի հետ: Այդ դեպքում նրանք անհոգ կաշխատեին և կվերականգնեին ամբողջ կորցրածը: Մարզի բնակչությունը շարունակում էր չվստահել Հատուկ կոմիտեին: Այդ հիմքի վրա էլ մարտի 6-ից մինչև 13-ը մարզում տեղի ունեցավ նոր գործադուլ, որը Հատուկ կոմիտեից պահանջում էր նախ և առաջ լուծել Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանից դուրս բերելու հարցը²³: Մինչդեռ Ադրբեջանը հարձակման էր անցել բոլոր ճակատներով՝ լրատվությունից մինչև շրջափակում և ծայրամասային գյուղերի վրա հարձակումից մինչև մարդկանց պատանդ վերցնելը: Առանձնապես զանգվածային բնույթ էին ընդունել անասնագողությունը և հայերի ունեցվածքի հափշտակումները: Հենց այդ օրերին պլանավորված էր մարտի 9-ին Մոսկվայում անցկացնել ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդի նիստ, որտեղ պետք է քննարկվեր ԼՂԻՄ-ի տնտեսական կառավարման կազմակերպման հետ կապված հարցը, սակայն այն վիժեցվեց Ադրբեջանի կողմից:

²⁰ «Գրական թերթ», 24.02.1989:

²¹ «Սովետական Ղարաբաղ», 10.02.1989:

²² Նույն տեղում, 09.02.1989:

²³ Նույն տեղում, 08.03.1989:

վում և հանրապետության մյուս քաղաքներում չէին դադարում հակահայկական հանրահավաքներն ու ցույցերը, որոնց հիմնական կարգախոսներն էին՝ «Հայեր, կորեք ադրբեջանական հողից», «Հայերը մեր թշնամիներն են» և այլն:

Ընդհանրապես, մարզի բնակչությունը դժգոհ էր Հատուկ կոմիտեի գործունեությունից: 1989 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին հասարակական ընդհանուր ժողովներ տեղի ունեցան մարզի բոլոր բնակավայրերում, հիմնարկ-ձեռնարկություններում և հասարակական կազմակերպություններում, որտեղ քննարկվեց «Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծված իրադրության մասին» հարցը ու ընդունվեցին որոշումներ: Այդ ժողովների արձանագրությունները պահվում են ԼՂՀ պետական արխիվի «ԼՂԻՄ հատուկ կառավարման կոմիտեի» ֆոնդում: Մեջբերենք 1989թ. ապրիլի 30-ին Ասկերանի շրջանի Բադարա գյուղի հասարակության ընդհանուր ժողովի որոշումը, որը բնորոշ է մյուս բոլոր հասարակական ժողովների ընդունած որոշումների համար: Այն մեջ ենք բերում մասնակի կրճատումներով. «1. Խնդրել ԼՂԻՄ-ի հատուկ կառավարման կոմիտեին իր ընդլայնված նիստում քննարկել մարզի հայ բնակչության՝ Լեռնային Ղարաբաղը հայկական ԽՍՀ-ին վերամիավորելու պահանջը և համապատասխան որոշմամբ դիմել ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների 1989 թ. մայիսին կայանալիք համագումարին ու ԽՄԿԿ ազգային հարցի մասին պլենումին...

2. Պահանջել ԽՍՀՄ դատախազությունից ազատել Ա.Ս. Մանուչարյանին և «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներին...

3. Անհապաղ դադարեցնել Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի նախարարների կամայականությունները մարզի տարածքում և, առանց շրջանային համապատասխան կազմակերպությունների համաձայնության, չկատարել շինարարական աշխատանքներ ու մարզի ժողովրդագրական դեմքը խախտող այլ գործողություններ:

4. Ադրբեջանական ԽՍՀ կառավարությունից պահանջել հատուցել Բաքվից և հանրապետության այլ քաղաքներից բռնագաղթեցված բնակիչների կրած նյութական վնասները:

5. Պատվիրան տալ ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորներ Ա. Ի. Վոլսկուն, Բ.Վ. Դադամյանին և Ջ. Գ. Բալայանին, որ հարց բարձրացնեն Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմի մեջ մտնելու վերաբերյալ Կովկասյան բյուրոյի 1921թ. հուլիսի 5-ի որոշումը փոխելու, ինչպես նաև Ադրբեջանական ԽՍՀ Շահումյանի շրջանը ԼՂԻՄ կազմի մեջ ընդգրկելու մասին

ելնելով նրանից, որ պատմական Գյուլիստանը Ադրբեջանական ԽՍՀ կառավարության 1923թ. որոշմամբ արհեստականորեն անջատվել է Արցախից:

6. ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ի վերամիավորելու հարցում գյուղի հասարակությունը համերաշխություն է հայտնում մարզի բանվոր դասակարգի և մտավորականության հետ»²⁴:

1989թ. մարտի 26-ը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընտրությունների օրն էր²⁵: Տնօրենների խորհրդի, «Կռունկի» նախկին անդամների և Շարժման ակտիվիստների, հասարակական կազմակերպությունների, կուսակցական ու պետական մարմինների ղեկավար ուժերի նվիրված աշխատանքի հետևանքով քաղաքական նշանակություն ունեցող այդ միջոցառումը Ղարաբաղում կազմակերպվեց բարձր մակարդակով, և առաջադրված բոլոր թեկնածուներն էլ ընտրվեցին ժողովրդական պատգամավոր:

1989թ. գարնանը «Սովետական Ղարաբաղը» մարզի միակ զանգվածային թերթն էր, որի յուրաքանչյուր համար Արցախում և նրա սահմաններից դուրս սպասվում էր անհամբերությամբ: Թերթի բաժանորդների թիվը հասել էր աննախադեպ քանակի՝ 40 հազարի: Սակայն նման տպաքանակ ապահովելը մարզային տպարանի համար հնարավոր չէր: Արցախում մտածում էին թերթի տպաքանակի մի մասը տպագրել Երևանում: Հատուկ կառավարման կոմիտեի անդամ Վալերի Սիդորովը փետրվարի 21-ին Հայկոմկուսի կենտկոմի քարտուղար Գալուստ Գալոյանին խնդրում է ընդառաջել արցախցիների ցանկությանը, որը և կատարվեց²⁶: «Սովետական Ղարաբաղ» թերթը, իրոք, դարձել էր Արցախ աշխարհի ժողովրդական պայքարի մարտական օրգանը, որը երկրի տարբեր ծայրամասեր էր հասցնում երկրամասում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին լուրեր և արձագանքում ստացվող հարյուրավոր նամակների: Թերթը հույս և հավատ էր

²⁴ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 3, թ. 13-14:

²⁵ ԼՂԻՄ-ից թեկնածուներ էին առաջադրվել Հենրիխ Պողոսյանը (Ստեփանակերտի ազգային-տարածքային ընտրական շրջան), Ջորի Բալայանը (Ասկերանի ընտրական շրջան), Վաչագան Գրիգորյանը (Մարտունու և Հադրութի ընտրական շրջան), Վահան Գրիգորյանը (Մարտակերտի ընտրական շրջան), Բորիս Դադամյանը (ԼՂԻՄ տարածքային ընտրական շրջան), Վազիֆ Ջաֆարովը (Շուշիի ընտրական շրջան), և Արկադի Վոլսկին (ԼՂԻՄ և հարակից ադրբեջանական չորս շրջանները միավորող տարածքային ընտրական շրջան):

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 83, գ. 68, թ. 24:

ներշնչում բոլոր ընթերցողներին, որ արցախահայությունը կհաղթի:

1989թ. մարտի 5-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցավ Հայկական արցախյան բարեգործական «Ամարաս» ընկերության հիմնադիր համագումարը, որի ընդունած ծրագրային փաստաթղթի բնորոշմամբ «Ամարասը» զանգվածային հասարակական կազմակերպություն էր, որը հիմնված էր աշխատավորների հայրենասիրական ակտիվության վրա և հանդես էր գալիս հանուն մարդկային փոխհարաբերությունների հումանիզացման ու հասարակության բարոյական մաքրման: Պաշտպանելով մարդու կյանքի ու ազատության իրավունքը՝ «Ամարասը» հետևողականորեն հանդես էր գալիս հանուն խաղաղության, դատապարտում բռնությունը, մարտնչում ինչպես առանձին քաղաքացիների, այնպես էլ հասարակական խմբերի ու ժողովուրդների հանդեպ ամեն մի անարդարության և կամայականության դեմ: «Ամարասը» հանդես էր գալիս ամեն տեսակ ազգային անարդարության դեմ, մերժում ռասիզմը, ազգայնամոլությունը: Ընկերությունն իր ամենազվխավոր խնդիրներից մեկն էր համարում երեխաներին, հիվանդներին, ծերերին, հաշմանդամներին անշահախնդիր օգնություն ցույց տալը: Համագումարն ընկերության վարչության նախագահ ընտրեց Բորիս Դադամյանին²⁷:

Հայտնի է, որ Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից Լեռնային Ղարաբաղի հավատացյալների նկատմամբ իրագործվող բռնությունների և հալածանքների հետևանքով 1933թ. դադարեցվել էր Ղարաբաղի թեմի գործունեությունը²⁸: Գորբաչովյան վերակառուցման շրջանում ազգային-ազատագրական շարժման վերելքի հետ միասին վերականգնվեց նաև Արցախի հոգևոր կյանքը, և այստեղ վերածնունդ ապրեց քրիստոնեությունը: Արկաղի Վոլսկու միջնորդությամբ՝ 1989թ. ապրիլից Արցախի եկեղեցիները գործելու իրավունք ստացան: Առաջինը դղղանջեցին Ամարասի, ապա Գանձասարի զանգերը: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի օծությամբ 1989թ. հունիսի 6-ին

²⁷ «Ամարաս», N 3, 1989: Տե՛ս նաև «Հայրենիքի ծայն», N22: Իմիջիպալոց, «Ամարասը» Արցախում ստեղծված առաջին բարեգործական ընկերությունն էր, որը կարճ գոյատևեց: Նրա պաշտոնական օրգան «Ամարասը» ունեցավ մի քանի համար:

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2740, ք. 1: Ավելի մանրամասն տե՛ս Աբրահամյան Դ., Արցախի թեմն իր գոյության վերջին տարիներին, «Էջմիածին», 2., 2003:

Արցախի թեմի առաջնորդ ձեռնադրվեց Պարզև սրբազան Մարտիրոսյանը²⁹:

Հատուկ կոմիտեի խնդիրներից էր Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության բժշկական սպասարկումը բարելավելու հարցը: Կոմիտեի ընդունած «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզի բնակչության բժշկական սպասարկման վիճակի և հետագա բարելավման միջոցառումների մասին» որոշման մեջ հանգամանորեն վերլուծվել են մարզի բնակչության բժշկական սպասարկման վիճակը, բացահայտվել բոլոր թերությունները և միջոցառումներ մշակվել այն բարելավելու ուղղությամբ: Օրինակ՝ մանկական մահացության մակարդակը 1988թ. աճել էր 4,3%: 1988թ. ԼԴՄ առողջապահական հիմնարկները պակաս են ստացել 5,4 տոննա միս, 375 կգ յուղ, 6,4 տոննա կաթ, 49-156 հատ ձու: Երկար տարիներ չէին լուծվել բուժփոփոխակտիկ հիմնարկները բժշկական կադրերով համալրելու հարցերը, Հադրութի և Ասկերանի շրջաններում չկային հաստիքային մանկաբարձ-գինեկոլոգներ: Մարզում սուր կերպով զգացվում էր մանկաբարձների, նյարդաբանների, դատաբժշկական փորձագետների, ռենտգենոլոգների, ուռուցքաբանների պակաս: Այդ և այլ աղաղակող թերությունները վերացնելու համար կատարվել են կոնկրետ առաջարկություններ³⁰:

Արցախում ձեռնարկվում էին նաև այլ միջոցառումներ: 1989թ. ապրիլի 15-ին կազմակերպվեց շաբաթօրյակ, որին մասնակցեցին բնակչության մեծամասնությունը: Ակտիվորեն մասնակցեցին Ստեփանակերտ քաղաքի, Մարտունու և Մարտակերտի շրջանների բնակիչները³¹: Ամբողջ մարզում շաբա-

²⁹ Պարզև սրբազանը ծնվել է 1954թ. Սումգայիթ քաղաքում, արցախցու ընտանիքում: Նրա աշխարհական անունը Գուրգեն է: 1971-ին ավարտել է Երևանի N 132 մաթեմատիկական թեքումով դպրոցը, իսկ 1976-ին՝ Վ. Բրյուսովի անվան ինստիտուտը, գերազանցության դիպլոմով: 1980թ. ընդունվել է Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարան և ավարտել 1984-ին: Ապա ավարտել է Սանկտ Պետերբուրգի հոգևոր ակադեմիային կից ասպիրանտուրան, պաշտպանել ատենախոսություն և ստացել աստվածաբանության թեկնածուի գիտական աստիճան: Նրան հոգևորական Պարզև անունը տվել է Վեհափառ Վազգեն Ա-ն, որի կողմից էլ 1988թ. ձեռնադրվել է եպիսկոպոս, իսկ 1989-ին նշանակվել Արցախի թեմի առաջնորդ: Նրա դերը զգալիորեն մեծ է արցախահայության ազատագրական պայքարի ոգևորման գործում:

³⁰ «Սովետական Ղարաբաղ», 11.04.1989:

³¹ Նույն տեղում, 16.04.1989:

թորյակներին մասնակցեցին 85 915 մարդ, որոնք աշխատեցին արդյունաբերական ձեռնարկություններում, գյուղատնտեսության մեջ, շինարարությունում և ժողտնտեսության այլ ճյուղերում: Այդ օրը թողարկվել է 573,6 հազար ռուբլու արդյունաբերական արտադրանք, իսկ գյուղի աշխատավորների ավանդը կազմել է 101. 587 ռուբլի³²:

Կոմիտեի նախագահ Արկադի Վոլսկին «Социалистическая индустрия» թերթին տված վերոհիշյալ հարցազրույցում չի թաքցրել, որ Հատուկ կառավարման կոմիտեն որոշ չափով ուղնահարում էր քաղաքացիների որոշակի իրավունքներ, սահմանափակում մարզային խորհրդի լիազորությունները. կանգնեցվել էր կուսակցության մարզկոմի գործունեությունը, և իբրև «դա միակ հնարավոր միջոցն էր, եթե կուզեք, առավել մարդասիրական, դեմոկրատական վճիռ բռնության սանձազերծման դեմ»: Նա պնդում էր, թե իբրև կոմիտեն պաշտպանում էր «ամբողջ դարաբաշխան ժողովրդի շահերը, աշխատում դեմոկրատական սկզբունքներով, կոլեգիալության հիման վրա»: Ա.Վոլսկին բերում է այսպիսի օրինակ. 1987թ. ԼՂԻՄ բնակչության մեկ շնչին բաժին է ընկել ընդամենը 7,6, իսկ 1988 թ-ին՝ 8,3 կգ միս, երշիկեղեն՝ 1,2 կգ, պանիր՝ 2,6-ական կգ, մսի պահածոներ՝ մեկ շնչի հաշվով՝ մեկական տուփ, ձու՝ տարվա մեջ ընդամենը 29 հատ: Մարզը չուներ մեծածախ առևտրական բազաներ, պահեստամասեր, սառնարաններ: Ապրանքաշրջանառությունը գտնվում էր ամենացածր մակարդակի վրա: Անկասկած, պահանջվում էին երկրամասի տնտեսության խոր վերափոխումներ, որք խիստ անհանգստացնում էր թե՛ մարզի բնակչությանը և թե՛ Հատուկ կոմիտեին³³:

1989թ. մայիսի 1-ին մարզում տարածվեցին թռուցիկներ, որոնցում կոչ էր արվում դադարեցնել աշխատանքը, սկսել համընդհանուր գործադուլ և Հատուկ կառավարման կոմիտեին ներկայացնել մի շարք կոնկրետ պահանջներ: Մայիսի 3-ից Ստեփանակերտի արդյունաբերական ձեռնարկությունների և հիմնարկների մեծամասնությունը դադարեցրել էին աշխատանքները: Մարզի հայ բնակչությունը խիստ դժգոհ էր Հատուկ կառավարման կոմիտեից, որի թուլտվությամբ Ադրբեջանի իշխանությունները մարզի ադրբեջանաբնակ վայրերում ծավալել էին բնա-

կարանների, արդյունաբերական ձեռնարկությունների, սոցիալ-տնտեսական օբյեկտների, Շուշի քաղաքից դեպի ադրբեջանական բնակավայրեր տանող ճանապարհների և այլ լայնածավալ շինարարություն: Առանց մարզային և շրջանային իշխանությունների իմացության, Խոջալուում կառուցվում էին 600 բանվորական տեղով տեքստիլ ֆաբրիկա, Բարդայի կարի ֆաբրիկայի 100 տեղանոց մասնաճյուղ, 50 մահճակալով հիվանդանոց, 500 աշակերտական տեղով դպրոց, մանկապարտեզ, մշակույթի պալատ և այլ օբյեկտներ: Նույնը կատարվում էր նաև մարզի ադրբեջանական մյուս գյուղերում, ինչպես նաև Ստեփանակերտի մեջ մտնող Կրկժան քաղամասում, որտեղ նախատեսվել էր կառուցել կարի և տրիկոտաժի 500 տեղով ֆաբրիկաներ, ստեղծել ավտոշարասյուն, ընդարձակել գործող արդյունաբերական ձեռնարկությունները, կառուցել դպրոցական նոր շենք և այլն: Մարզի կուսակցական և խորհրդային մարմինների մի խումբ ղեկավարներ, մայիսի 3-ին բաց նամակով դիմելով Մ.Գորբաչովին, նշել են, որ նույնիսկ կառավարման հատուկ ձև մտցնելը մարզը չի պաշտպանել Ադրբեջանի կոպիտ, անպարկեշտ միջամտությունից: «Ի հակակշիռ ԼՂԻՄ սոցիալ-տնտեսական զարգացման մասին ընդունված որոշումների, - գրում են նամակի հեղինակները, - տեղի է ունենում... ադրբեջանական գյուղերի հապշտապ կառուցապատում, որտեղ աշխատանքներ են ընթանում արդյունաբերական և սոցիալական նշանակության օբյեկտների, ճանապարհների, բնակարանների շինարարության ուղղությամբ»: Արցախի ղեկավարները գտնում էին, որ «կառավարման հատուկ ձևը չպետք է փոխարինի տեղական կուսակցական և խորհրդային մարմինների կառուցվածքներին, այլ պետք է վեր կանգնի նրանցից՝ փոխարինելով հանրապետության ղեկավարությանը, որը լրիվ վարկաբեկել է իրեն և շարունակում է նախկին շովինիստական քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ»: Նամակի հեղինակները պահանջում էին քաղաքական գնահատական տալ Սուլեյմանի կոտորածին և պնդում ԼՂԻՄ-ը դուրս բերել Ադրբեջանական ԽՍՀ ենթակայությունից ու միավորել Հայաստանի հետ³⁴:

Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարությունը, դեռևս մայիսի 9-ին դիմելով երկրամասի աշխատավորներին, կոչ էր արել ցուցաբերել իմաստություն, չթուլատրել անխտեն քայլեր և գոր-

³² Նույն տեղում, 20.04.1989:

³³ «Социалистическая индустрия», 30.04.1989.

³⁴ «Սովետական Ղարաբաղ», 05.05.1989:

ծողություններ: Նրանք համոզված էին, որ Հայկական ԽՍՀ-ի հետ Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման համար ընթացող ժողովրդական շարժումը չի վարկաբեկվի որևէ անխոհեմ քայլով, և խնդրում էին չենթարկվել սադրանքների, որտեղից էլ դրանք բխեին: Ստեղծված իրավիճակը, գտնում էին նրանք, պահանջում է ցուցաբերել կազմակերպվածություն և նորմալ աշխատանք կենսաապահովման բոլոր ձեռնարկություններում և ուսումնական հաստատություններում: Մարզի ղեկավարները վստահեցրին, որ միայն խաղաղ ճանապարհով և Շարժումը ժողովրդավարական ուղու վրա դնելով է հնարավոր լուծել Ղարաբաղի հիմնախնդիրը³⁵:

1989թ. մայիսի 18-ին տեղի ունեցած ժողովրդական պատգամավորների Ստեփանակերտի 20-րդ գումարման քաղաքային խորհրդի նստաշրջանը, քննարկելով քաղաքում ստեղծված ծայրաստիճան բարդ իրադրությունը, կրկին հարց բարձրացրեց երկրի բարձրագույն մարմինների առաջ՝ խնդրելով քննարկել և արդարացիորեն լուծել Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը, նաև պահանջում էին վերացնել 1921թ. հուլիսի 5-ի կոմբյուրոյի անօրեն որոշումը: Նստաշրջանն անհրաժեշտ համարեց պահանջել շուտափույթ վերականգնել կուսակցության մարզկոմի ու ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի իրավունքները և խնդրեց ԽՍՀՍ գլխավոր դատախազ Ա.Սուխարևին փոխել Արկադի Մանուչարովի նկատմամբ խափանման միջոցն ու նրան ազատել ձերբակալումից³⁶:

Հատուկ կառավարման կոմիտեի նախագահ Արկադի Վոլսկին շարունակում էր իր ճանարտակությունները և մի անգամ ևս փորձում մոլորության մեջ զգել թե՛ արցախահայությանը և թե՛ վերադաս իշխանություններին: Նա հպարտանում էր, թե բոլորին զինաթափել են ու առգրավել 3,5 հազար միավոր տարբեր տեսակի զենքեր: Բանն այն է, որ մարզի հայերից վերցրել էին բոլոր որսորդական հրացանները, մինչդեռ ադրբեջանցիների զենքի միայն մի չնչին մասն էին առգրավել: Ա.Վոլսկին մարզի բնակչությանը հույս էր ներշնչում, թե որոշում է ընդունվել մարզում կառուցել 13 մլն ռուբլի արժողությամբ ճարգահիմնական հիվանդանոց, թրջախտաբանական դիսպանսեր և կարգավորել Լ՝տեփանակեր-

³⁵ *Նույն տեղում, 09.05.1989:*

³⁶ *Նույն տեղում, 20.05.1989:*

տի ջրամատակարարումը³⁷: Սակայն Հատուկ կառավարման կոմիտեն սկսել էր համոզվել, որ այդ ամենը արցախցիներին չէր հետաքրքրում, որովհետև նրանց գերխնդիրն էր վերամիավորվել Հայաստանի հետ կամ էլ ժամանակավորապես գտնվել Մոսկվայի ենթակայության տակ:

Բոլոր դեպքերում՝ Հատուկ կառավարման կոմիտեն չկարողացավ և չէր էլ կարող վստահության կամուրջ ձգել հայ և ադրբեջանական ժողովուրդների միջև: Չկարողացավ, որովհետև Ա.Վոլսկին Մոսկվայի կամակատարն էր և չէր կարող դուրս գալ նրա գծած շրջանակներից: Պարզից էլ պարզ է, որ առանց Ղարաբաղի հիմնահարցի քաղաքական լուծման, հազիվ թե հնարավոր լիներ այլ բնույթի որևէ եական հարց լուծել: Որ Հատուկ կառավարման կոմիտեի խոստումները և որոշումները չափից դուրս առատ էին, իսկ արդյունքը՝ շատ նվազ, դա տեսանելի էր բոլորի համար: Արցախցիները ձանձրացել էին դատարկ խոստումներից և սին հույսերից: Օրինակ՝ նախատեսված էր մարզում կապիտալ շինարարության ծավալն ավելացնել երեք անգամ, սակայն դա մնաց օդում: Մարզի շինարարական ամենամեծ կազմակերպությունը՝ 9-րդ շինտրեստը, տարվա պլանով իրեն հարկադրված միջոցների նույնիսկ 10 տոկոսը չէր իրացրել: Նման բնույթի թերությունները բավականին շատ էին, իսկ դրանց վերացման գերխնդիրը մնում էր չլուծված: Հենց դա էր հիմնական պատճառը, որ կուսակցության Ստեփանակերտի քաղկոմը, մարզի կուսշրջկոմների առաջին քարտուղարները, շրջխորհուրդների նախագահները, մարզից ԽՍՀՍ Գերագույն խորհրդի պատգամավորները և Հատուկ կառավարման կոմիտեի մի քանի անդամներ, տարածաշրջանի իրավիճակը ներկայացնող բաց նամակով դիմելով Մ.Գորբաչովին, պնդում էին ԼԴԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից անհապաղ, իրական դուրս բերման անհրաժեշտությունը և գտնում, որ խնդրի ճիշտ լուծումը եղել և մնում է երկրամասի վերամիավորումը Հայաստանի հետ³⁸:

Մոսկվան ժամանակից ժամանակ տարբեր առիթներով անդրադառնում էր Լեռնային Ղարաբաղի հարցին: 1989թ. մայիսի 19-ին Ն.Ռիժկովի նախագահությամբ տեղի ունեցած ԽՄԿԿ Կենտկոմի ազգամիջյան հարաբերությունների գծով հանձնաժողովի նիստը քննարկեց այդ վերջին օրերին Լեռնային Ղարա-

³⁷ *“Коммунист”, 03.05.1989.*

³⁸ *«Սովետական Ղարաբաղ», 18.05.1989:*

բաղում և նրա շուրջ տեղի ունեցած իրադարձությունները, որի վերաբերյալ հաղորդումներով հանդես եկան Ա.Վուլսկին, Ա.Վեզիրովը և Ս.Չարությունյանը: Հիմնականում խոսվեց մայիսի 3-ից մարզում սկսված ընդհանուր գործադուլի բացասական հետևանքների մասին և առաջարկվեց գործադուլավորների պահանջներին մոտենալ ամենայն լրջությամբ: Արցախցիների պահանջով վերացվել էր պարետային ժամը: Սակայն դա ոչ մի նշանակություն չունեցավ գործադուլավորների համար: Նրանք համառորեն չէին ցանկանում վերադառնալ աշխատատեղեր, քանի դեռ չէր լուծվել Արցախի հիմնախնդիրը: ԽՍՀՄ Կենտկոմի հանձնաժողովը, որը ժամանել էր Արցախ, փոխանակ ԼՂԻՄ-ի քաղաքական խնդրի վերաբերյալ առաջարկություններ մշակելու և վերադաս իշխանություններին ներկայացնելու, առաջարկեց արդյունավետ լուծել «ԼՂԻՄ-ի սոցիալ-տնտեսական խնդիրները և ընդլայնել հատուկ կոմիտեի իրավունքները»³⁹: Աճ-շուշտ, այդ հանձնաժողովը չէր կարող Արցախի հիմնահարցին արմատական լուծում տալ, որովհետև նա կատարում էր Կրեմլի պատվերը: Դա էր հիմնական պատճառը, որ 1988թ. փետրվարից սկսած՝ Ղարաբաղյան շարժման վերաբերյալ մոսկովյան և ոչ մի քննարկում չի տվել դրական արդյունք, որովհետև ընդունված որոշումները չէին բխում բուն հիմնահարցից և ի սկզբանե մերժված էր: Ավելին, այդ կոսմետիկ որոշումները միայն բացասական հետևանքներ էին թողել, է՛լ ավելի էին շիկացրել մթնոլորտը տարածաշրջանում, բորբոքել հայ ժողովրդի ազգային զգացմունքները: Վերադաս իշխանությունները շարունակ պաշտպանում էին Ադրբեջանի իշխանությունների հակահայկական գործողությունները և դրսևորում բացահայտ ադրբեջանամետ դիրքորոշում: Այդ առթիվ ԼՂԻՄ-ի Մարտունու շրջկոմի առաջին քարտուղար, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Վաչագան Գրիգորյանը, պատասխանելով լրագրողի հարցերին, նշել է, որ Արցախի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական զարգացմանն առնչվող հարցերը համաձայնեցվում են Ադրբեջանական ԽՍՀ ղեկավարության և անձամբ Ա.Վեզիրովի հետ, ինչի անհրաժեշտության մասին ոչ մի խոսք չկա ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության հունվարի 12-ի հրամանագրում: Լրագրողի այն հարցին, թե Ղարաբաղյան շարժումը հաճախ ենթարկվում է անհիմն կշտամբանքի,

³⁹ "Правда", 20.05.1989.

ներկայացվում է որպես ազգայնական և անտեսվում է Շարժման բուն էությունը, Գրիգորյանը պատասխանել է. «Ղարաբաղյան շարժումն իր էությամբ խորապես արդարացի է, այն ազգային է, ժողովրդական և, որպես այդպիսին, սկիզբ է առել մաքուր ակունքներից ու պարզ ջրերի նման հոսում է իր հունով, իսկ նրան միացող բոլոր պղտոր առուները կկորչեն ջրերի մեջ»: Չետո զարմանքով նշել է, որ եթե «Կոունկի» և «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամները «կաշառակերներ» են, ապա ուլթե՛ր են Ալիևը, Բաղիրովը, Սեյիդովը և Կևորկովը⁴⁰:

1989 թ. մայիսի 25-ին Մոսկվայում իր աշխատանքները սկսեց ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների առաջին համագումարը: Այդ օրերին Լեռնային Ղարաբաղից և Չայաստանից հարյուրավոր հեռագրեր, նամակներ և դիմումներ էին ուղարկվում համագումարին՝ խնդրելով և պահանջելով վերականգնել պատմական արդարությունը ու Լեռնային Ղարաբաղը վերամիավորել Չայաստանի հետ: Չայ ժողովուրդը փայփայում էր այն հույսը, թե համագումարը կլուծի Արցախի հիմնախնդիրը: Համագումարի ամբիոնից Չենրիխ Պողոսյանի, Ջորի Բալայանի, Բորիս Դադամյանի, Չայաստանից մի շարք պատգամավորների առաջարկություններն արժանանում էին բազմաթիվ պատգամավորների հավանությանը: Սինչև անգամ Սանկտ Պետերբուրգից Ա.Սոբչակը և Ա.Դենիսովը հայտարարեցին, թե իրենք իրաժարվում են ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդում իրենց մանդատից՝ հօգուտ Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչների: Սակայն ադրբեջանցի պատգամավորները ամեն կերպ փորձում էին խոչընդոտել ԼՂԻՄ-ից և Չայաստանից պատգամավորների գործունեությունը: Համագումարին տված զեկուցման մեջ Մ.Գորբաչովը նշեց. «Ազգային ինքնորոշման սկզբունքը, որն առաջ է քաշել Լենինը, եղել և մնում է կոմունիստական կուսակցության ազգային քաղաքականության գլխավոր տարրերից մեկը»⁴¹: Որպես դրա պատասխան՝ մի քանի օր անց համագումարի ամբիոնից Բորիս Դադամյանը հարց դրեց. «Եկե՛ք ինքներս մեզ հարցնենք, թե հանուն ինչի, հանուն այդ որ բարձրագույն սկզբունքների պետք է տառապի Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը: Դա ի՞նչ ինքնորոշում է, եթե փոքրաթիվ ազգը ինքնորոշման համար պետք է թուլտվություն խնդրի ավելի մեծ ազգից: Վերջինս

⁴⁰ «Երեկոյան Երևան», 19.05.1989:

⁴¹ "Известия", 31.05.1989.

կարող է ողորմածաբար թույլատրել կամ ամբարտավանորեն արգելել: Սա ի՞նչ մեծապետական թույլատրական ինքնորոշում է»⁴²: Այդպես էլ ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների ոչ առաջին և ոչ էլ մյուս համագումարները ոչինչ էլ չարեցին Ղարաբաղի հիմնախնդիրը լուծելու համար:

* * *

Հայաստանում տեղի ունեցած երկրաշարժը, հանրապետությունում ապաստանած հարյուր հազարավոր փախստականների առկայությունը, Երևանում շարունակվող պարետային ժամը, «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամների ձերբակալությունը և սկսված շրջափակումը ստեղծել էին պայթյունավտանգ իրավիճակ: Չնայած ղեկավարների ձերբակալությանը, «Ղարաբաղ» կոմիտեն շարունակում էր գործել: Տեղական կոմիտեները լայն աշխատանք էին ծավալում հիմնարկ-ձեռնարկություններում և գյուղերում: Նրանք փորձում էին ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների թեկնածուներ առաջադրել կոմիտեի ձերբակալված անդամներին: Ըստ ՊԱԿ-ի մի զեկուցագրի՝ կոմիտեին պաշտպանողները դիմում էին «շանտաժի, սպառնալիքի, հոգեբանական ճնշման, ձգտում էին վարկաբեկել ձեռնարկությունների ղեկավարներին, հիմնարկ-ձեռնարկությունների կուսակցական կազմակերպություններին»: Կոմիտեականների և նրանց համախոհների գործունեությունն այնքան բացահայտ էր, որ որոշ ձեռնարկությունների ղեկավարներ ստիպված էին դիմել իրավապահ մարմիններին՝ նրանց նկատմամբ միջոցներ ձեռնարկելու համար: ՊԱԿ-ի զեկուցագրում օրինակ է բերվում Երևանի Ռելեի գործարանը, որի ղեկավարությունը դիմել էր հանրապետության դատախազությանը՝ խնդրելով միջոցներ ձեռնարկել Շարժման ակտիվիստներ Վ.Իվանյանի և Օ.Հարությունյանի նկատմամբ, որոնք բանվորներին կոչ էին անում գործադուլի և ծախողում նախընտրական աշխատանքները: Նրանք վարչական կարգով ձերբակալվեցին 30-ական օրով⁴³:

Ամբողջ հանրապետությունում կուսակցական, կոմերիտական և արհմիութենական կազմակերպությունները շարունակում էին քայլեր ձեռնարկել հասարակության ղեկավարումն իրենց ձեռքում պահելու համար: ԽՍՀՄ Կենտկոմ ուղարկված Սուրեն

Հարությունյանի մի նամակ-զեկուցագրից իմանում ենք, որ մարտի 8-ին ժամը 12⁰⁰-ին Երևանի դրամատիկական թատրոնի դիմացի պուրակում հավաքվել էին մոտ 500 մարդ, այդ թվում՝ 200 կին և երեխաներ: Նրանք այնտեղ գնացած իշխանության ներկայացուցիչներից պահանջել էին ազատել «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներին, կոչ էին արել Արցախի համար պայքարել մինչև վերջ, պահանջել էին վերացնել պարետային ժամը, բանակը դուրս բերել քաղաքից, փախստականներին ապահովել բնակարաններով: Ապա ասված է, որ ցուցարարները բարձր պահել էին եռագույն դրոշը և ցուցապաստառները, որոնց վրա գրված էին՝ «Ազատություն Հայաստանին» և «Անկախ Հայաստան»: Ժամը 14-ին ցուցարարները շարժվել էին դեպի Մարշալ Բաղդամյան պողոտա ու մոտեցել Հայկոմկուսի շենքին: Ժամը 15⁰⁰-ին մոտ 500 հոգի երթը շարունակել էին դեպի Իսահակյան փողոցի կողմը, սակայն այստեղ կանգնեցվել էին միլիցիայի և բանակի կողմից: Հետո շարժվել են Լենինի հրապարակի կողմը: Այդ ժամանակ նրանց թիվը հասել էր մոտ երկու հազարի: Այնտեղ նրանց ճանապարհը փակվել է, և ցրվել են ժամը 17³⁰-ին: Այդ գործողության ակտիվ մասնակիցները ձերբակալվել են և տույժի ենթարկվել⁴⁴:

Հայաստանում տեղակայված N 25685 զորամասի քաղաքամի պետ զեներալ-մայոր Մ.Սուրկովը Երևանի քաղկոմ ուղարկած գրություն-զեկուցագրում մեղադրում էր հայ քաղաքական ուժերին ու կազմակերպություններին, որոնք իբր անհրաժեշտ բացատրական աշխատանք չէին տանում բնակչության շրջանում, իսկ կուսակցական ակտիվը չէր կարողանում ճիշտ գնահատել ստեղծված վիճակը⁴⁵:

Երևանի քաղկոմի քարտուղար Մ.Մինասբեկյանը փետրվարի 11-ին Հայկոմկուսի Կենտկոմ ուղարկված նամակում հաղորդել է, թե քաղկոմը տեղեկություն է ստացել, որ առանձին ծայրահեղական խմբեր նախապատրաստվում են նշել փետրվարի 18-ը «որպես դաշնակցության խռովության օր»: Քաղկոմի քարտուղարը Կենտկոմին առաջարկում էր «ձեռնարկել բոլոր անհրաժեշտ միջոցները, շքերթներն ու ժողովները կանխելու համար»: Նա նպատակահարմար էր գտնում փետրվարի 18-ին նախորդած օրերին հանրապետության մամուլում և հե-

⁴² «Սովետական Հայաստան», 08.06.1989:

⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 37, գ. 35, ք. 1-2:

⁴⁴ Նույն տեղում, գ. 127, գ. 735, ք. 1-2:

⁴⁵ Նույն տեղում, գ. 698, ք. 37-38:

ռուստատեսությանը «դաշնակցության ռեակցիոն քաղաքականությունը մերկացնող» հողվածներ տպագրել⁴⁶: Այդ օրերին, ինչպես երևում է Մ.Մինասբեկյանի նամակից, հանրապետությունում, մանավանդ Երևանում, պատրաստվում էին նշելու Սունգալիթի ողբերգության մեկ տարին, նախաձեռնությունը առաջին հերթին պաշտպանում էին ուսանողները, երիտասարդները, ստեղծագործական և գիտատեխնիկական մտավորականության ներկայացուցիչները: Նույնիսկ հատուկ շրջանի պարետությունից քաղկոմը ստացել էր պաշտոնական գրություն, որտեղ առաջարկվում էր իրավունք տալ անցկացնել սգո շքերթ: Չնայած քաղկոմը դեմ չէր այդ միջոցառմանը, սակայն երկյուղում էր, որ «բազմամարդ շքերթը կարող է բերել անկանխատեսելի հետևանքներ» և չէր բացառում, որ այն վեր կածվի «այսպես կոչված «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամների պաշտպանության միտինգի»: Քաղկոմի քարտուղարը ժողովրդական զանգվածների ելույթներից վախենում էր նաև նրա համար, որ այն կարող էր բացասաբար ազդել ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների ընտրությունների վրա: Նա նույնիսկ ենթադրում էր, որ Երևանում տեղի ունենալիք նման քայլերը «կարող են բացասական ազդել Ադրբեջանական ԽՍՀ վիճակի վրա ու այնտեղ ուժեղացնել անառողջ տրամադրությունները» և նորից առաջ բերել ազգամիջյան ընդհարումներ: Ամենակարևորը, որ նա գտնում էր՝ «նման միտինգները և շքերթները կարող են առաջ բերել նոր բախումներ ու լուրջ վնաս հասցնել Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի կարգավորմանը»: Ելնելով այդ ամենից՝ Երևանի քաղկոմը Հայկոմկուսի Կենտկոմին հուշում էր, որ փետրվարի 28-ին սգո միտինգ անցկացնելը «պայթյունավտանգ է, ժողովրդի շահերին հակասող»: Առաջարկում էր «այն կանխելու համար ձեռնարկել անհրաժեշտ միջոցներ»՝ ներկայացնելով կոնկրետ պլան⁴⁷:

Սունգալիթյան ողբերգության տարելիցի օրը Հայաստանում ապաստանած սունգալիթցիները, նամակ հղելով ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Պերես դե Կուրյարին, արդարացիորեն բողոքում էին, որ Ադրբեջանում հայ ժողովրդի նկատմամբ իրագործված ցեղասպանությունը համապատասխան քաղաքական գնահատականի չի արժանացել Խորհրդային Միության պետական մարմինների կողմից: Նամակի հեղինակները շեշտել են, որ

⁴⁶ Նույն տեղում, ք. 28-29:

⁴⁷ Նույն տեղում, ք. 29-31:

Ադրբեջանի իշխանությունները հայերի նկատմամբ ցեղասպանություն են իրագործել ոչ միայն Սունգալիթում, այլև Նախիջևանում, Ղարաբաղում, Կիրովաբադում և այլուր: Նամակում նաև ասված է, որ Ադրբեջանում տեղի ունեցող հայերի ցեղասպանությունը թաքցվում է խորհրդային և համաշխարհային հանրությունից: Իսկ դրա ամենամեծ մեղավորը, ըստ նամակի հեղինակների, համարվում էին խորհրդային իշխանությունները⁴⁸:

Հայաստանում շարժման ակտիվիստների նկատմամբ շարունակվում էին ուժ և ճնշում գործադրել: Հանրապետության ներքին գործերի նախարար Հուսիկ Հարությունյանի ստորագրությամբ մի փաստաթղթից իմանում ենք, որ միայն 1989թ. մարտին վարչական կալանքի էին ենթարկվել 25 հոգի, տուգանվել 12-ը, 87-ը ստացել նախազգուշացում, 2 հոգի ենթարկվել քրեական պատասխանատվության: Երևանում, Էջմիածնում և Կիրովականում թուրքիկներ տարածելու համար ձերբակալվել էին 12 հոգի, իսկ ժողինստիտուտի ուսանող Ա.Սարգսյանը ձերբակալվել էր այն բանի համար, որ կոչ էր արել բոլկոտել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընտրությունները: ՆԳ նախարարը Հայկոմկուսի Կենտկոմին հաղորդել է, որ շքերթի դուրս եկած բնակչությանը շրջափակել էին ՆԳ նախարարության ուժերը, որոնք նրանցից խլել էին 5 եռագույն դրոշ, 6 ցուցապաստառ՝ հետևյալ գրություններով՝ «Օկուպանտներ, հեռացե՛ք Հայաստանից», «Ղաղաթեցնել բռնությունները», «Ազատություն «Ղարաբաղ» կոմիտեին»: Ձերբակալվել են 17 օրինազանցներ: Այդ ամենը կազմակերպողների գործերն ուղարկվել են դատախազություն⁴⁹:

Հանրապետության բնակչության զանգվածային բողոքներն իշխանություններին ստիպեցին թույլատրել ազատ հանրահավաքներն ու ցույցերը: Մայիսի 11-ին տեղի ունեցած թույլատրված առաջին հանրահավաքում ելույթ ունեցողները պահանջեցին վերացնել անցաթղթային կարգը, դժգոհություն հայտնվեց Հայաստանի իշխանությունների դանդաղկոտության համար, տեղյակ պահվեց, որ Ա.Վոլսկու ղեկավարած կոմիտեն ոչինչ չի անում ԼՂԻՄ-ը Հայաստանի հետ վերամիավորելու հա-

⁴⁸ Նույն տեղում, գ. 87, գ. 35, ք. 79:

⁴⁹ Հուսիկ Հարությունյանը գրիվել է 2006թ. մայիսի 3-ին Երևան-Սոչի չվերթն իրականացնող «A-320» ինքնաթիռի կործանումից:

⁴⁹ Նույն տեղում, գ. 37, ք. 2 և 39:

մար և այլն: Շեշտվեց, որ դարաբաղցիներն ավելի համառ են և կրկին դիմել են համընդհանուր գործադուլի: Հանրահավաքում ելույթ ունենալով՝ Հատուկ շրջանի պարետ Ն.Պիշչևը հայտարարեց, թե արդեն սկսվել է տեխնիկայի տեղափոխումը, և աշխատանքներ են կատարվում անցաթղթային կարգը վերացնելու համար: Նրա այն հաղորդումը, թե երևանում պարետային ժամ է մտցվել ԽՍՀՄ և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդների նախագահությունների որոշումներով, ընդունվեց խիստ վրդովմունքով: Դրանից հետո ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահի տեղակալ Ս.Ավետիսյանը ելույթ ունենալով, մի փոքր խմբագրեց պարետի հայտարարությունը՝ բացատրելով, որ երևանում պարետային ժամը մտցվել է ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանագրով և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության համաձայնությամբ: Ապա ելույթ ունեցած Արցախի թեմի առաջնորդ Պարզև սրբազան Մարտիրոսյանը արցախցիների անունից դժգոհություն հայտնեց Հայաստանի իշխանությունների դանդաղկոտության համար և օրինակ բերեց, թե Բաքուն ինչպիսի ծավալներով է շարունակում հակահայկական քարոզչությունը: Նա հիշեցրեց Ա. Վոլսկու «Հայաստանը միայն խոստանում է, սակայն համարյա ոչինչ չի անում» պնդումը⁵⁰: Այդ հանրահավաքում ելույթ ունեցավ նաև Հայաստանից ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր ընտրված Գալինա Ստարավոյտովան, որը մեծ հեղինակություն ուներ Հայաստանում և Արցախում: Նա, խարազանելով լրագրող Գ.Օվչարենկոյի հակահայկական կեցվածքը, գովասանքի խոսք ասաց Տանյա Լիխանովային, որը, որպես բողոքի նշան, դուրս էր եկել ԽՍՀՄ ժուռնալիստների միությունից: Առանձնապես հիացմունքով խոսեց Կոլյա ժուրովսկու մասին, որը Ազատության հրապարակում հացադուլի էր նստել, ապա Սպիտակում փլատակներից հանել ու փրկել էր հայ երեխայի: Նա հաղորդեց, որ հայ ժողովրդի պաշտպանության համար Մոսկվայում ստեղծվել է «Արդարություն» (“Справедливость”) կոմիտեն, որի մեջ մտնում են Անդրեյ Սախարովը, Յուրի Աֆանասևը, Բուլատ Օկուջավան, Անատոլի Պրիստակինը և ինքը⁵¹:

Մայիսի 18-ին տեղի ունեցած հանրահավաքը պահանջեց հրավիրել ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջան և

⁵⁰ Նույն տեղում, գ. 39a, ք. 16-17:

⁵¹ Նույն տեղում:

քննարկել հանրապետությունում ստեղծված ծանր վիճակը: «Սահմանադրական իրավունք» միության անդամ Հրանտ Խաչատրյանը հայտարարեց, թե հանրապետության բնակչությունը խիստ դժգոհ է ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդից և չի վստահում նրան: Իսկ Հայաստանի գրողների միության անդամ Գ.Թամրազյանը կարդաց «14-ի պաշտպանության» կոմիտեի նամակը, որում անհանգստություն էր հայտնվում բանտարկյալների առողջության համար⁵²: Շարժման ակտիվիստներից Երջանիկ Աբգարյանն իր ելույթում վերլուծեց Մոսկվայի քաղաքականությունը, որը ձգտում էր չեզոքացնել Ղարաբաղյան շարժումը: Նրա կարծիքով Արկադի Վոլսկու գլխավորած կոմիտեն իրեն չի արդարացնում և նպատակ ունի պաշտպանել ԼՂԻՄ-ի նկատմամբ Ադրբեջանի քաղաքականությունը⁵³: Ավելի կազմակերպված անցավ մայիսի 22-ի հանրահավաքը: Վրդովված անբոխը կարիք ուներ ձերբակալված կոմիտեականների և Ղարաբաղի հիմնահարցի վերաբերյալ ցանկալի լուրերի: Հրապարակում կոչեր հնչեցին ընդհանուր գործադուլ սկսել հետևյալ պահանջներով. 1. Բանտարկությունից անմիջապես ազատել «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներին: 2. Պահանջել ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների առաջին համագումարի օրակարգի մեջ մտցնել Ղարաբաղյան հարցը և ընդունել արդարացի որոշում: 3. Տալ հավաստիացում, որ Ադրբեջանում և Ղարաբաղում տեղի չեն ունենալու ազգամիջյան ընդհարումներ: Միևնույն ժամանակ առաջարկվեց գործադուլի օրերին բացառել շքերթները մայրաքաղաքում, իսկ նստացույց անցկացնել Մատենադարանի դիմաց⁵⁴:

Մայիսի 30-ին Մատենադարանի դիմաց տեղի ունեցած ցույցի ժամանակ հայտարարվեց, թե «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամները բանտից ազատվել են և վերադարձել Երևան: Նրանցից Բաբկեն Արարքյանն իրենց ազատության համար շնորհակալություն հայտնեց հայ ժողովրդին: Անկասկած, «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներին կալանքից ազատելը ամենից առաջ հայ ժողովրդի հերոսական պայքարի արդյունք էր:

⁵² Նույն տեղում, ք. 35-38:

⁵³ Նույն տեղում, ք. 53:

⁵⁴ Նույն տեղում, ք. 57:

1989թ. մայիսի 28-ին Ստեփանակերտում առաջին անգամ գանգվածաբար նշվեց Հայաստանի առաջին հանրապետության հռչակման տարելիցը: Հազարավոր ստեփանակերտցիներ, անտեսելով հատուկ դրությունը, հավաքվելով քաղկոմի շենքի դիմաց, շարժվեցին Ս.Շահումյանի անվան մարզադաշտ, որտեղ և տեղի ունեցավ բազմահազարանոց հանրահավաք: Ելույթ ունեցողները պահանջում էին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի համագումարի օրակարգում մտցնել Լեռնային Ղարաբաղի հարցը: Հունիսի 4-ին Հաղթանակի հրապարակում տեղի ունեցած հանրահավաքում ելույթ ունեցողները խստորեն դատապարտեցին Բաքվի իշխանությունների հակահայկական գործողությունները և հույս հայտնեցին, որ կկատարվի արցախահայության ցանկությունը: Միտինգավորները շնորհավորեցին բանտից ազատված «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներին, և դրա հետ կապված բազմաթիվ հեռագրեր ուղարկվեցին Երևան: Արցախցիները վճռականորեն պահանջում էին ազատել նաև Արկաղի Մանուչարովին:

Մ.Գորբաչովը հունիսի 19-ին ընդունեց Լեռնային Ղարաբաղի մի խումբ պատասխանատու աշխատողների և ժողովրդական պատգամավորների⁵⁵: Ընդունելությանը ներկա էին նաև Ն.Ռիժկովը, Վ.Չեբրիկովը և Ա.Վոլսկին: Մ.Գորբաչովը խոստացավ մոտակա օրերին վերականգնել մարզխորհուրդը, կուսակցության մարզկոմը, ինչպես նաև ընդլայնել Հատուկ կառավարման կոմիտեի իրավունքներն ու լիազորությունները: Սակայն նրա այդ խոստումը նոր լարախաղացություն էր:

Արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարը գնալով ավելի էր խորանում և ամրանում: Շարժման ղեկավարները հատուկ ուշադրություն էին դարձնում պայքարի առաջին շարքերում գտնվող բանվորների համախմբմանը: Ստեփանակերտի կահույքի ֆաբրիկայի արտադրամասի պետ Ռաֆայել Գաբրիելյանը առաջարկեց ստեղծել բանվորական խումբ, որը ցանկացած պահի պետք է պատրաստ լիներ կատարելու «Կռունկի» և տնօրենների խորհրդի հանձնարարությունները: Քաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկություններից ընտրվեցին «հատուկ

⁵⁵ Նրանք էին՝ Չորի Բալայան, Վալերի Աբաքանյան, Սեմյոն Բաբայան, Վահան Գաբրիելյան, Վաչագան Գրիգորյան, Մաքսիմ Միրզոյան, Հենրիխ Պողոսյան և Վլադիմիր Թովմասյան:

բանվորներ», որոնց առաջին հավաքը տեղի ունեցավ 1988թ. մայիսին Սպայի տանը: Բանվորական խմբի հետ կապը պահպանում էր տնօրենների խորհրդի անդամ Ռոբերտ Քոչարյանը: Խմբի երկրորդ հավաքը, որը տեղի ունեցավ նույն թվականի աշնանը, նախագահ ընտրեց Ռ.Գաբրիելյանին: Բանվորական խումբը մասնակցում էր հանրահավաքների և շքերթների կազմակերպմանը, զենք ու զինամթերք ձեռք բերելուն, կազմակերպում էր ընդհատակյա ռադիոկայան, տարածում էր թռուցիկներ, հանդիպումներ էր ունենում Ա.Վոլսկու հետ և այլն⁵⁶:

1989թ. մայիսի 31-ից սկսած՝ Ստեփանակերտում չէին դադարում չարտոնված հանրահավաքները: Արդեն երկու ամիս էր, ինչ մարզի արդյունաբերական ձեռնարկությունները չէին աշխատում: Ծանր կացության մեջ գտնվող Արցախին օգնության էին հասնում Հայաստանից և այլ տեղերից: Հուլիսի վերջին Ստեփանակերտ հասավ հատուկ ավտոշարասյուն՝ բաղկացած 7 բեռնատար ավտոմեքենաներից, որոնք Վրաստանի Բոզդանովկայի շրջանից Ղարաբաղ էին հասցրել 36 տոննա սննդամթերք՝ 20 տոննա ալյուր, 2 տոննա շաքար, 2 տոննա արևածաղկի յուղ, պանիր, բրինձ և այլն⁵⁷:

Արցախ-Ղարաբաղում վիճակը ծանրանում էր նաև նրանով, որ օրեցօր ավելանում էր փախստականների թիվը: 1989թ. հուլիսի 1-ի տվյալներով մարզի տարածքում կային 18 525 փախստականներ⁵⁸: «Կռունկը» չկար, իսկ տնօրենների խորհուրդը փաստորեն դադարել էր գործելուց: Ահա թե ինչու 1989թ. ամռանը անհրաժեշտ դարձավ որևէ կազմակերպության ստեղծումը, որը կարող էր գլխավորել ժողովրդական շարժումը և երկրամասը դուրս բերել ճգնաժամային վիճակից: Մինչ այդ՝ հունիսի 27-ին, Հաղթանակի հրապարակում տեղի ունեցած արտոնված հանրահավաքում ելույթ ունեցած Հատուկ կառավարման կոմիտեի անդամներ Սեմյոն Բաբայանը և Վլադիմիր Թովմասյանը, Ստեփանակերտի քաղկոմի առաջին քարտուղար Վալերի Աբաքանյանը, Մարտունու և Մարտակերտի կուսշրջկոմների առաջին քարտուղարներ Վաչագան Գրիգորյանն ու Վահան Գաբրիելյանը երկրի իշխանություններից պահանջեցին կատարել Մ.Գորբաչովի

⁵⁶ Բանվորական խմբի գործունեության մասին տե՛ս «Ազատ Արցախ», 4, 6 և 27.05.1999:

⁵⁷ Արրահամյան Հ., Ճակատագրին ընդառաջ, էջ 86:

⁵⁸ Арутюнян В. Б., նշվ. աշխ., մաս 2, Ե., 1953, էջ 88.:

տված վերջին խոստումը և վերականգնել կուսմարզկոմն ու մարզխորհուրդը: Իսկ Ռոբերտ Քոչարյանն իր ելույթում առաջարկեց մարզում ստեղծել ժողովրդական ճակատ, որի միջոցով հնարավոր կլիներ կենտրոնացնել համաժողովրդական պայքարի ղեկավարումը: Այդ առաջարկությունն արժանացավ միտինգավորների հավանությանը: Եվ ահա հուլիսի 8-ին Ղարմետաքսկոմբինատի դահլիճում տեղի ունեցավ «Միացում» ժողովրդական շարժման Ստեփանակերտի քաղաքային հիմնադիր կոնֆերանսը⁵⁹: Սերժ Սարգսյանի բացման խոսքից հետո նախածեռնող խմբի աշխատանքների և առաջարկությունների մասին զեկուցեց Ռոբերտ Քոչարյանը: Կոնֆերանսը հաստատեց Հայոց համագային շարժման հետ «Միացում» ժողովրդական շարժման միավորման հնարավորության հարցը: Կոնֆերանսն ընտրեց «Միացում» ժողովրդական շարժման քաղաքային խորհուրդ՝ բաղկացած 11 հոգուց⁶⁰: Բաց քվեարկությամբ խորհրդի նախագահ ընտրվեց Ռոբերտ Քոչարյանը, տեղակալ՝ Սերժ Սարգսյանը: «Միացում» ժողովրդական շարժման առաջնահերթ նպատակն էր ԼՂԻՄ-ի վերամիավորումը Հայկական ԽՍՀ-ի հետ, որը «մարզի հասարակական-քաղաքական կյանքը բնականոն հունի մեջ կմտցնի և թույլ կտա ըստ փուլերի վճռել համագային և համադեմոկրատական խնդիրները»⁶¹:

Կոնֆերանսի ընդունած «Հռչակագրում» ասված է, որ Ստեփանակերտում ստեղծվել է հասարակական-քաղաքական նոր կազմակերպություն, որը ներկայացնում է բնակչության բոլոր խավերին և միավորում շարժման բոլոր մասնակիցներին: Նաև ասված է, որ «Հայոց արցախյան «Միացում» ժողովրդական շարժումը համերաշխ է ինքնորոշման, դեմոկրատիայի և սոցիալական արդարության սկզբունքները հարգող բոլոր շարժումների հետ, մերժում է ազգային խտրականությունը և շովինիզմը՝ դրանց ցանկացած դրսևորումներով»⁶²:

⁵⁹ «Միացում» ժողովրդական շարժման Ստեփանակերտի հիմնադիր կոնֆերանսի նյութերը տես «Միացում» տեղեկագիր, N1, 09.08.1989:
⁶⁰ «Միացում» ժողովրդական շարժման քաղաքային խորհրդի անդամներ ընտրվեցին Ռուես Աղաջանյանը, Գրիգոր Աֆանասյանը, Համլետ Գրիգորյանը, Արմեն Դանիելյանը, Էռնեստ Հայրապետյանը, Էդուարդ Դուկասյանը, Լևոն Սիրոզյանը, Գարիկ Պետրոսյանը, Գեորգի Պետրոսյանը, Սերժ Սարգսյանը և Ռոբերտ Քոչարյանը:
⁶¹ «Միացում», N1, 1989:
⁶² Նույն տեղում:

«Միացում» ժողովրդական շարժման Ստեփանակերտի հիմնադիր կոնֆերանսը հանդես եկավ հայ ժողովրդին ուղղված դիմումով, որտեղ ասված է, որ «հայ ժողովրդի երկու՝ արհեստականորեն բաժանված հատվածների նպատակներն ու ձգտումները չեն կարող անջատ լինել իրարից, և դիմում են Հայոց արցախյան «Միացում ժողովրդական շարժումը Հայոց Համագային շարժման բաղկացուցիչ մաս ճանաչելու խնդրանքով»՝ հույս հայտնելով, որ դա «կդառնա Մայր Հայաստանի հետ Արցախի միավորման նախագուշակ»։ Նաև ասված է, որ «այսօր ամեն մի հայ, անկախ իր քաղաքական համոզմունքներից, ապրում է Հայաստանի հետ Արցախի վերամիավորման... գաղափարով»⁶³: Կոնֆերանսը դատապարտեց Կոլբյուրոյի 1921թ. հուլիսի 5-ի որոշումը, ինչպես նաև Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև 1921թ. մարտի 16-ին կնքված մոսկովյան պայմանագիրը:

«Միացում» ժողովրդական շարժման խորհուրդն օգտվում էր հեղինակությունից: Նրա հասցեով ամեն օր ստացվում էին բազմաթիվ նամակներ և դիմումներ: Շուտով Շարժման բաժանմունքներ ստեղծվեցին մարզի բոլոր շրջաններում, իսկ «Միացում» տեղեկատուն ձեռքից ձեռք էր անցնում:

Այդ ժամանակ Ադրբեջանում հակահայ մոլուցքը զանգվածային բնույթ էր ստացել: Վայրենացած ազերի ամբոխը 1989թ. հուլիսի 13-ին պղծեց Շուշիում դրված Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս Նելսոն Ստեփանյանի, ականավոր պետական գործիչ Իվան Թևոսյանի, Բաքվի 26 կոմիսարներից Բաղդասար Ավագյանի և Արամ Կոստանդյանի կիսանդրիները: Բարբարոսները Կիրովբաղում նույն կերպ վարվեցին Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս, Խորհրդային Միության մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանի կիսանդրու, Բաքվում՝ Ստեփան Շահունյանի և այլ հայ ականավոր գործիչների հուշարձանների հետ: Բաքվի հանրահավաքներում կոչեր էին հնչում հայերին ոչնչացնել կամ էլ դուրս քշել քաղաքից: Հակահայկական, հակաղարաբաղյան այդ հիստերիան բորբոքողներից էին պատմության հայտնի կեղծարար Զիա Բուհիաթովը և նրա գաղափարակիցները⁶⁴:

Այդ ամենն ի նկատի ունենալով՝ կուսակցության Ստեփանակերտի քաղկոմի քարտուղար Վալերի Աթաջանյանի և քաղ-

⁶³ Նույն տեղում:
⁶⁴ Զիա Բուհիաթովը ահաբեկչության է ենթարկվել Բաքվում 1997թ. փետրվարին:

խորհրդի գործկոմի նախագահ Մաքսիմ Միրզոյանի ստորագրությամբ հուլիսի 10-ին տազնապալի հեռագիր ուղարկվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանին, որտեղ ասված է. «ԼԴԻՄ-ի ադրբեջանցի բնակչության կողմից վերջին օրերին հաճախակի ու առավել դաժան են դարձել հայերի դեմ գործադրվող դավերը, որոնք խրախուսվում են հանրապետության ղեկավարության կողմից: Դրա նպատակն է, իհարկե, հայերին հրահրել համապատասխան գործողությունների: Մարզի շուրջ բոլոր ճանապարհները փակված են, գտնվում են ադրբեջանցիների հսկողության տակ: Ջարդում են հայերի մեքենաները: Սակայն զինվորականությունը չի կանխում, չի արգելում այդ վայրագությունները: Իսկ հայ բնակչության կողմից կիրառվող որևէ գործողություն արժանանում է խստագույն պատժի... Դրությունը բարդ է, հղի ամենաձանր հետևանքներով: Խնդրում ենք ձեր անհետաձգելի միջամտությունը»⁶⁵: Իսկ ԼԴԻՄ Հատուկ կառավարման կոմիտեի կուսակցական ապարատի յոթ բաժինների վարիչների և 26 պատասխանատու աշխատողների ստորագրությամբ երկու օր անց՝ հուլիսի 12-ին, Մ.Գորբաչովին ուղարկված հեռագրում նշվել է, որ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի վճռման ձգձգումը հասցրել է իրավիճակի հերթական լարվածության. մարզը գտնվում է շրջափակման մեջ, զոհվում են մարդիկ, ձեռնարկությունները ենթարկվում են ջարդարարության և հրդեհման: Այդ ամենը կատարվում է ՆԳՆ աշխատողների և խորհրդային բանակի աչքի առաջ, որոնք կոչված են կանխելու նման հանցավոր գործողությունները: Դրան նպաստում են նաև «ժամանակ» ծրագրի հակահայկական հաղորդումները: Բնակչությունը վրդովված է, որ հանցագործները մնում են անպատիժ: Բանը հասել է նրան, որ Շուշիում տեղի ունեցած հանրահավաքի ժամանակ որոշում են ընդունել հայերին արտաքսել Լեռնային Ղարաբաղից: Հեռագրի հեղինակները պահանջում էին ձեռնարկել անհետաձգելի միջոցառումներ⁶⁶: ԼԴԻՄ-ում ահաբեկչությունը կանխելու և իրավիճակը կայունացնելու խնդրանքով ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանին դիմում էր նաև մարզում բնակվող ռուս ազգաբնակչությունը: Սակայն Մոսկվայի երկրի բարձրագույն իշխանությունները, նպատակ չունեին փոխելու իրենց քաղաքականությունը:

⁶⁵ Ուլուբաբյան Բ., *նշվ. աշխ.*, էջ 110:

⁶⁶ Арутюнян В. Б., *նշվ. աշխ.*, էջ 93-95:

Հատուկ շրջանի նոր պարետ գնդապետ Մուսատովը, հուլիսի 14-ին դիմում հղելով Ստեփանակերտի և մարզի բնակչությանը, կոչ արեց չխանգարել Մոսկվայից սպասվող հանձնաժողովի աշխատանքներին, չընդհարվել զինվորականների և միլիցիայի աշխատողների հետ⁶⁷, դա այն դեպքում, երբ հենց նրանք էին սադրանքներ կազմակերպում, անհիմն ձերբակալում մարդկանց, ծեծում կամ էլ այլ պատիժների ենթարկում: Բավական է նշել, որ միայն 1989թ. յոթ ամիսների ընթացքում տարբեր պատճառներով մարզում կալանավորվել էր 15 200 մարդ, որոնցից 14836-ը՝ հայ: ԽՍՀՄ դատախազության տվյալներով 1988 թվականից մինչև 1992թ. մայիսը ԼԴԻՄ-ում, Հայաստանի սահմանամերձ գյուղերում սպանվել են 388 և բռնազաղթվել 302 հազար հայ⁶⁸:

1989թ. հուլիսի 20-ին Լեռնային Ղարաբաղ ժամանեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հերթական հանձնաժողովը⁶⁹, որը գլխավորում էր Գ.Տարազկիչը: Հանձնաժողովի հիմնական խնդիրն էր՝ տեղում լսել մարդկանց, նյութեր հավաքել, ծանոթանալ իրավիճակին և զեկուցագիր ներկայացնել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդ: Հանձնաժողովը մարզում մնաց մինչև հուլիսի 28-ը: Հանդիպեց երկրամասի աշխատավորների, պատերազմի ու աշխատանքի վետերանների, կրթության և մշակույթի աշխատողների հետ: Սակայն, ինչպես պարզվեց հետո, երբ հանձնաժողովի կատարած աշխատանքը գնահատվում էր, Բորիս Օլեյնիկը, ելույթ ունենալով ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում, զրեթե զլխիվայր ներկայացրեց իրական պատկերը՝ խեղա-

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 90-92:

⁶⁸ Նույն տեղում:

⁶⁹ Հանձնաժողովի կազմը՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի միութենական խորհրդի նախագահի տեղակալ Ա. Մոկուսի, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Ազգությունների խորհրդի նախագահի տեղակալ, Ուկրաինայի գրողների միության քարտուղար Բ. Օլեյնիկ, ԽՍՀՄ Գիտ քաղաքացիների, հրապարակայնության, իրավունքի և դիմումների կոմիտեի նախագահ Վ. Ֆոտեև, ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր, Մոսկվայի Մ. Վ. Լոմոնոսովի անվան պետական համալսարանի ածրիոնի վարիչ, պրոֆեսոր Ա. Եմելյանով, Եստոնական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի առաջատար գիտական աշխատող Է. Խալիկ, Մոսկվայի քաղաքային խորհրդի և պատերազմի ու աշխատանքի վետերանների խորհրդի նախագահ Ն. Սըլևա և ուրիշներ: Հանձնաժողովի անդամների մի մասը Լեռնային Ղարաբաղ ժամանեց մի քանի օր ուշ:

թյուրելով այն ամենը, ինչ տեսել ու լսել էին Լեռնային Ղարաբաղում⁷⁰:

1989թ. հուլիսյան իրադարձությունների համապատկերում առանձնացվում է շահումյանցիների համարձակ քայլը⁷¹: Շահումյանի շրջանային խորհրդի նստաշրջանը հուլիսի 26-ին որոշում ընդունեց շրջանը ԼՂԻՄ-ին միավորելու վերաբերյալ: Իմիջիայլոց, այդ շրջանի բնակիչները համանման որոշում ընդունել էին նաև 1919 թվականին: Սակայն 1923թ. Ինքնավար մարզի ստեղծման ժամանակ, Ադրբեջանի իշխանությունները սահմաններն այնպես վերածնեցին, որ ամբողջ Հյուսիսային Արցախն անջատվեց Լեռնային Ղարաբաղից⁷²: Մի քանի օր անց՝ օգոստոսի 6-ին, Շահումյանի կուսընկույցի առաջին քարտուղար, Բաքվի դրածո Ռուլանդ Միրզոևը պաշտոնանկ արվեց, և առաջին քարտուղար ընտրվեց Վլադիմիր Աղաջանյանը: Հայտնի է, որ խորհրդային իշխանության տարիներին բազմիցս հարց է բարձրացվել Շահումյանի շրջանն ընդգրկել ԼՂԻՄ-ի կազմի մեջ, սակայն միշտ էլ մերժվել է Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից: Ղարաբաղյան պայքարի հենց սկզբից Շահումյանի շրջանի և Խանլարի շրջանի Գետաշենի ենթաշրջանի հայ բնակչությունը ակտիվորեն պահանջում էին Լեռնային Ղարաբաղի հետ միասին միավորվել Հայաստանի հետ:

⁷⁰ «Սովետական Ղարաբաղ», 08.08.1989:

⁷¹ Ավելի քան 4000 շահումյանցիներ, 1989թ. հուլիսի 25-ին շրջկենտրոնում հավաքվելով միտինգի, պահանջեցին անհապաղ հրավիրել շրջխորհրդի նստաշրջան և որոշել շրջանը միավորել ԼՂԻՄ-ի հետ: Այդ հանրահավաքում էլ որոշվում է նստաշրջանը հրավիրել հաջորդ օրը՝ ժամը 10-ին: Իսկ երբ պարզվում է, որ Բաքվից պիտի ժամանեն ենիսարներ, շահումյանցիները որոշում են նստաշրջանը սկսել մինչև նրանց գալը՝ ժամը 11-ին: Շրջխորհրդի 75 պատգամավորներից ներկա էին 69-ը: Ադրբեջանցի պատգամավորները հեռացել էին միտինգ: Ելույթ ունեցավ 25 հոգի (Սամվել Շահմուրադյան, Ճակատագրի շղթա, «Գրական թերթ», 02.08.1989: Տես նաև Арутюнян В. Б., նշվ. աշխ., էջ 119):

⁷² Այդ ժամանակ պատմական Գյուլիստանի մելիքության տարածքը բռնակցվել է Գանձակի շրջանին: 1930թ. այն առանձնացվել է և ստեղծվել Շահումյանի գյուղական շրջան՝ 583 քառակուսի կիլոմետր տարածքով, որտեղ 1989 թ. մարդահամարի տվյալներով ապրում էր 20625 մարդ, որից 15973-ը՝ հայ, 2889-ը՝ ադրբեջանցի և 763-ը՝ ռուս: 1940-ական թթ. Կասում Իսմայիլի շրջանից Ջելվա, Շաֆազ, Գյուլզալար, իսկ Խանլարի շրջանից՝ Տոզան գյուղերը միավորել էին Շահումյանի շրջանին: Շրջանը ԼՂԻՄ-ի հետ ուներ ավելի քան 50 կիլոմետր երկարությամբ սահման:

ԼՂԻՄ-ի հետ Շահումյանի շրջանի վերամիավորման վերաբերյալ որոշումը Ստեփանակերտում ընդունվեց ջերմորեն: Այդ օրերին Գետաշենի ենթաշրջանի (Գետաշեն, Ազատ, Կամո, Մարտունաշեն և այլ գյուղեր) գյուղական խորհուրդների նստաշրջանները նույնպես պահանջել էին Շահումյանի շրջանի կազմում միավորվել ԼՂԻՄ-ի հետ: Այսպիսով՝ Հյուսիսային Արցախը, որը նույնպես ընդգրկված էր ազգային-ազատագրական պայքարի մեջ, առաջ էր քաշում կենսական նշանակություն ունեցող հարցեր:

Արցախում ստեղծված բարդ իրադրության պայմաններում, չնայած իր բավականին ակտիվ գործունեությանը, «Միացում» շարժումը չկարողացավ կանգնել Ղարաբաղյան շարժման գլուխ: Դրա հիմնական պատճառը, թերևս, շարունակվող համընդհանուր գործադուլն էր, որի վրա չկարողացավ որևէ ազդեցություն ունենալ: Իսկ դա կարևոր խնդիր էր:

Շրջափակման և գործադուլի մեջ գտնվող Արցախը շնչափող էր լինում: Հայաստանից եկող ավտոշարասյուները տեղ չէին հասնում, իսկ Բաքվից ուղարկվող ապրանքները չէին ընդունվում արցախցիների կողմից: Երրորդ ամիսն էր, ինչ մարդիկ աշխատավարձ չէին ստանում: Անգամ ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարար Յ.Շատալինը, լինելով Ստեփանակերտում և Լաչինի շրջանում, չկարողացավ (թե չցանկացավ) անվտանգ դարձնել Գորիս-Ստեփանակերտ ճանապարհը: Ստեփանակերտում օգոստոսի 4-ին տեղի ունեցած հանրահավաքը⁷³, ելնելով ստեղծված իրավիճակից, բնակչությանը կոչ արեց դադարեցնել գործադուլը հատկապես շինարարական օբյեկտներում և վերականգնել աշխատանքային ռիթմը, որպեսզի փախստականների համար կառուցվեին բնակարաններ, ապահովվեր ապրելու կենսապայմանները, ամեն տեղ վերականգնել կարգ ու կանոնը և այլն: Իրոք, մարզը ծանր վիճակից դուրս բերելու ամենաճիշտ ուղին գործադուլը դադարեցնելն էր: Բայց ո՞վ կարող էր իր վրա վերցնել գործադուլավորների համոզելու պատասխանատվությունը: Հատուկ կառավարման կոմիտեն ի վիճակի չէր, որովհետև արցախցիները նրան չէին հավատում ու վստահում: Ահա այստեղ

⁷³ Այդ հանրահավաքում ելույթ ունեցան մարզային հիվանդանոցի գլխավոր վիրաբույժ, Շարժման առաջամարտիկներից Է.Ղուկասյանը, Ասկերանի շրջժողկրթբաժնի պատասխանատու Գ.Գրիգորյանը, փախստականների կոմիտեի նախագահ Յ.Դանիելյանը և ուրիշներ:

է, որ օգնության հասավ Ղարաբաղի հերոսական անցյալի փորձը: Նպատակահարմար գտնվեց 1918թ. օրինակով ստեղծել Ազգային խորհուրդ, որը կզլխավորեր ազատագրական պայքարը և իր ետևից կտաներ երկրամասի բնակչությանը: Այդ նպատակով օգոստոսի 7-ին Շոշ գյուղում տեղի ունեցավ հավաք⁷⁴, որին մասնակցեցին Ասկերանի, Հադրութի, Մարտունու, Մարտակերտի կուսըղկոմների բյուրոների, մարզային արհմիութենական խորհրդի նախագահության, մարզի, կոմերիտմիության բյուրոյի անդամները, ԼՂԻՄ մարզային, քաղաքային և շրջանային խորհուրդների ժողովրդական պատգամավորները, «Միացում» կազմակերպության վարչության անդամները: Հավաքը քննարկեց ստեղծված այդ դժվարին և ծանր պայմաններում կուսակցական և պետական մարմինների, հասարակական ու քաղաքական կազմակերպությունների գործողությունների միասնությունն ապահովելու հարցը: Հավաքը տեղի ունեցավ կիսագաղտնի պայմաններում: Որոշվեց հետագա գործողությունների ծրագիր մշակելու համար շուտափույթ հրավիրել ԼՂԻՄ բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումար: Այն նախապատրաստելու համար ստեղծվեց կազմկոմիտե՝ մարզգործկոմի նախագահի տեղակալ Շնավոն Պետրոսյանի գլխավորությամբ:

Որպես համագումարին նախապատրաստվելու գործնական քայլ օգոստոսի 11-ին Ստեփանակերտի հաղթանակի հրապարակում հրավիրվեց հանրահավաք: Բացելով այն «Միացում» շարժման խորհրդի անդամ Սերժ Սարգսյանը նշեց, որ Աղբեջանը փորձում է ջլատել արցախահայության շարժումը: Սակայն արցախցիները համագումար հրավիրելով պետք է ապացուցեն, թե իրենք ինչի են ընդունակ: Իսկ Բորիս Դադամյանը բնակչությանը կոչ արեց իշխանությունը խլել և մարզի ապագայի համար պատասխանատվությունը վերցնել իրենց վրա: Դրա համար նախ և առաջ պետք է վերջ տալ գործադուլին, հիմնական ուշադրությունը դարձնել բնակարանաշինությանը, որի կարիքը հատկապես զգում են փախստականները: Ելույթ ունեցան նաև բանաստեղծ Վ.Հակոբյանը, բանվոր Գ.Պետրոսյանը, դասախոս

⁷⁴ Փաշա Օհանջանյանի «Ղարաբաղի ազատագրական պատերազմ» գրքի 42-րդ էջում գրված է. «1989-ի օգոստոսին Ասկերանի շրջանի Շոշ գյուղում գաղտնիության պայմաններում գումարվում է ԼՂԻՄ-ի ազգաբնակչության լիազոր-ներկայացուցիչների անդրանիկ համագումարը»: Հեղինակը խորհրդակցությունը շփոթել է համագումարի հետ:

Գ.Աֆանասյանը և ուրիշներ: Հանրահավաքը Հատուկ կառավարման կոմիտեից պահանջեց երեք օրվա ընթացքում վերացնել մարզի շրջափակումը և բողոք ներկայացրեց ԽՍՀՄ բարձրագույն իշխանություններին՝ պահանջելով կալանքից ազատել Արկաղի Մանուչարովին⁷⁵:

1989թ. օգոստոսի 16-ին Ստեփանակերտի պետական դրամատիկական թատրոնի շենքում տեղի ունեցավ Լեռնային Ղարաբաղի ազգաբնակչության լիազոր-ներկայացուցիչների համագումարը: Մարզում ստեղծված իրավիճակի մասին զեկուցումով հանդես եկավ Վ.Թովմասյանը: Ստրբերի փոխանակությանը մասնակցեցին շուրջ 20 հոգի: Համագումարի անունից դիմումներ հղվեցին համապատասխան մարմիններին՝ Արկաղի Մանուչարովին և այդ օրերին Չափար գյուղից անհիմն ձերբակալված մի խումբ բնակիչների նկատմամբ ընտրված խափանման միջոցը փոխելու պահանջով: Համագումարն ընդունեց որոշում «Մարզում ստեղծված իրավիճակի մասին», «Հռչակագիր Լեռնային Ղարաբաղն անկախ հայտարարելու վերաբերյալ», դիմում՝ «Հատուկ շրջանի պարետին, խորհրդային բանակի և ՍՍՀՄ ՆԳՆ ստորաբաժանումների սպաներին»: Հայտարարվեց նաև, որ Լեռնային Ղարաբաղի «Ազգային խորհուրդը ժողովրդական ինքնակառավարման ղեմկրատական մարմին է՝ ծնված վերակառուցմամբ ու ժողովրդական զանգվածների ստեղծագործությամբ, կոչված է «ՍՍՀՄ-ում ամբողջ իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին» քաղաքական հիմնակազմային սկզբունքը գործնականում հանգեցնել իրական բովանդակության»: Համագումարը խստագույն կերպով մերժեց «մարզի ներքին գործերին Աղբեջանի կառավարության կողմից միջամտություն ցույց տալու յուրաքանչյուր փորձ և ինքնավար մարզի հանդեպ անընդունելի» համարեց «թելադրանքի քաղաքականությունը»: Որոշվեց «որպես պետական իշխանության խորհրդանիշ՝ մարզի տարածքում ընդունել ՍՍՀՄ պետական դրոշը»: Համագումարն ընդգծեց, որ «ՍՍՀՄ սահմանադրությունը ոչ մի մարմնի, այդ թվում և ՍՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը իրավունք չի վերապահում դադարեցնել նույնիսկ գյուղական և ավանային խորհուրդների գործունեությունը», և որ «ՍՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1989թ. հունվարի 12-ի հրամանագրով Հատուկ կառավարման կոմիտեին այդպիսի իրավունքով օժտելը

⁷⁵ Арутюнян В. Б., *նշվ. աշխ., էջ 143-144.*

հիմնական օրենքի երկրորդ հոդվածի կոպիտ խախտում է»։ Հռչակվեց, որ «Ազգային խորհուրդը անկախ է իր գործունեության մեջ, վերահսկելի է միայն համագումարի կողմից։ Նրա որոշումները պարտադիր են Լեռնային Ղարաբաղի ամբողջ տարածքում կատարելու համար»։ Հռչակագրում ասված է, որ «ԼՂԻՄ-ի գործերին Ադրբեջանական ՍՍՀ-ի միջամտությունը գնահատվելու է որպես ագրեսիայի ակտ և կստանա համարժեք պատասխան»։ Համագումարը, դիմելով ժողովրդավարական պետությունների կառավարություններին և ՍԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին, խնդրում էր օժանդակել Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության ինքնորոշման և անվտանգության ձգտումներին⁷⁶։

Համագումարն ընտրեց 80 հոգուց բաղկացած Ազգային խորհուրդ և 21 հոգանոց նախագահություն։ Ազգային խորհրդի նախագահ ընտրվեց Մարտունու կուլշրջկոմի առաջին քարտուղար Վ.Գրիգորյանը, տեղակալներ՝ Վ.Աթաջանյանը և Վ.Թովմասյանը։ Համագումարի կոչով օգոստոսի 21-ից դադարեցվեց գործադուլը, և արդեն 28-ին բոլոր ձեռնարկությունները աշխատում էին։ Ադրբեջանի իշխանությունների հաշվարկներով 1988 – 1989թթ. ԼՂԻՄ-ում տեղի ունեցած 10 գործադուլների հետևանքով իբր տնտեսությանը հասցված նյութական վնասը կազմել է մոտ 67 միլիոն ռուբլի⁷⁷։

4. ԱՐՑԱՆ–ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐԱՄԻՍՎՈՐՄԱՆ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԹԻՄԱՆ ԸՆԿԱՅՆՈՒՄԸ

ԼՂԻՄ լիազոր–ներկայացուցիչների համագումարը և նրա ընդունած որոշումները սվիցներով ընդունվեցին Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից։ Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդն օգոստոսի 23-ի նիստում որոշում ընդունեց արձակել Լեռնային Ղարաբաղի լիազոր ներկայացուցիչների կողմից ընտրված Ազգային խորհուրդը։ Այդ նիստում՝ ազերի պատգամավորների պահվածքն ու վարքագիծը պարզապես անբարոյական էր։ Նրանց հանգստացնելու համար Ա.Վեզիրովը հայտարարեց՝ թե՛ պատգամավորները և թե՛ ժողովուրդը չպետք է անհանգստանան, քանի որ «Լեռնային Ղարաբաղը մերն է, միշտ էլ կմնա

⁷⁶ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի ազգաբնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարի նյութերը, Ստեփանակերտ, 1989: Տե՛ս նաև «Սովետական Ղարաբաղ», 17.08.1989:

⁷⁷ Хроника НКАО, февраль 1988 – февраль 1990, Баку, 1990, с. 34.

մերը, որովհետև մեր թիկունքում կանգնած են և մեզ պաշտպանում են Ս.Գորբաչովն ու Ե.Լիգաչովը»¹։

Մինչ այդ՝ օգոստոսի 15-ին, Բաքվում ստեղծվել էր «Ղարաբաղին օգնելու համազգային շարժում» կազմակերպությունը, որի հիմնական խնդիրն էր Լեռնային Ղարաբաղը լրիվ ադրբեջանականացնելու համար չխնայել «ո՛չ ֆինանսական և ո՛չ էլ այլ միջոցներ»²։ Այդ նույն օրն էլ Բաքվի մտավորականության ժողովը, որին մասնակցեցին նաև քաղաքի հասարակայնության ներկայացուցիչները, դիմելով ադրբեջանական ժողովրդին, բացահայտ կոչ արեց դիմել բռնությունների՝ «արհեստականորեն ստեղծված ԼՂԻՄ-ի խնդրին վերջ տալու նպատակով»։ Խեղաթյուրելով պատմական ճշմարտությունը և Ղարաբաղյան շարժման էությունը՝ Ադրբեջանի մտավորականները, փորձում էին ամեն ինչ գլխիվայր շուռ տալ և նույնիսկ հայտարարեցին, թե իբր հայերը «խարխլում են ադրբեջանցիների հեղինակությունն ամբողջ աշխարհում»³։ Ադրբեջանի մտավորականներն իրենց ժողովրդին մոլորության մեջ գցելով, հայտարարում էին, թե իբր ոչ թե ադրբեջանցիները, այլ հայերն են շրջափակել ԼՂԻՄ-ը և Ադրբեջանից Հայաստան գնացող երկաթուղին ու հարձակվում են ադրբեջանական գնացքների վրա։ Արցախցի մի խումբ մտավորականներ, ի պատասխան այդ սադրանքների, հերթական անգամ մերկացրին ազերի մտավորականների այդ խեղաթյուրումները⁴։

Ադրբեջանում անընդհատ դիմում էին նոր սադրանքների և կեղծիքների։ Օգոստոսի 18-ին մամուլում հրապարակվեց Բաքվի Նիզամիի շրջանի աշխատավորների դիմումը՝ ուղղված ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորներին⁵, որի կազմողները փորձում էին համոզել, թե իբր «Միայն Ադրբեջանի բազմազգ ժողովուրդն է իրավասու որոշելու իր սուվերեն հանրապետության տարածքային կարգավորման հարցը», և որ օրենքի խախտումը «կարող է հանգեցնել բարդ հասարակական–քաղաքական հետևանքների»։ Այդ սպառնալիքը, ըստ էության, ադրբեջանական մտավորականության նախորդ դիմում–զառանցանքի հետևողական շարու-

¹ “Бакинскій рабочий”, 24.08.1989:

² Նույն տեղում, 17.08.1989:

³ Նույն տեղում:

⁴ «Սովետական Ղարաբաղ», 25.08.1989:

⁵ “Бакинскій рабочий”, 18.08.1989.

նակությունն էր, որն ամբողջական տեսք ստացավ սեպտեմբերի 15-ին տեղի ունեցած Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում, երբ դարձյալ քննարկվում էր ԼԴԻՄ-ի հարցը⁶:

Ի պատասխան ադրբեջանական մտավորականության՝ արցախյան շարժման նվիրյալ Գալինա Ստարավոյտովան արդարացիորեն գտնում էր, որ «Ղարաբաղի հիմնախնդիրը, նույնիսկ, այնքան էլ ազգային չէ, չնայած այստեղ կա ազգամիջյան որոշակիորեն ձգձգված բախում», և որ «հարցն, ավելի ճիշտ, քաղաքական է ու պետական, ազգի ինքնորոշման իրավունքն ավելի բարձր է պետական անկախության գաղափարից»: Նա շեշտում է, որ «այս մեկուկես տարում Ղարաբաղը դարձել է երկրի կենտրոնը և ձեռք բերել ընդհանուր մշանակություն»⁷:

Ադրբեջանը, հավատարիմ մնալով իր հակահայ քաղաքականությանը, շարունակում էր ավելի սեղմել Արցախի շրջափակման օղակը: Ելույթ ունենալով սեպտեմբերի 8-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցած հանրահավաքում՝ Սերժ Սարգսյանը, Համլետ Գրիգորյանը, Գուրգեն Գաբրիելյանը, Հրաչիկ Բեգլարյանը, Էռնեստ Հայրապետյանը և ուրիշներ պահանջեցին վերջ տալ մարզի շրջափակմանը և ադրբեջանական բնակավայրերում ապօրինի շինարարությանը: Նրանք կոչ արեցին բոլոր ուժերը կենտրոնացնել վերացնելու երկարատև գործադուլի՝ զգացնել տվող հետևանքները, փակել ազերի անասնագողերի ճանապարհը, ուժեղացնել հայկական սահմանամերձ գյուղերի պաշտպանությունը և այլն: Նրանք նաև կոչ արեցին չենթարկվել սադրանքների ու խուճապի, և դրսևորել կազմակերպվածություն, շրջահայացություն, ամրապնդել մարզի և ամբողջ հայության միասնությունը: Որոշվեց հանրահավաքի անունից դիմել Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին՝ խնդրելով անհապաղ հրավիրել արտահերթ նստաշրջան և քննարկել Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորելու հարցը⁸: Ելնելով այդ պահանջներից՝ Ազգային խորհրդի նախագահության սեպտեմբերի 9-ի նիստը, քննարկելով «Կուսակցության ազգային քաղաքականությունը արդի պայմաններում», «Բերքահավաքի ընթացքը մարզի կյուլտետեսություններում և պետական տնտեսություններում» և «Ազգային խորհրդի նախագահության առաջնահերթ

⁶ Նույն տեղում, 19.09.1989:

⁷ «Սովետական Ղարաբաղ», 22.08.1989:

⁸ Նույն տեղում, 10.09.1989:

աշխատանքների ծրագրի մասին» հարցերը, ընդունեց մի շարք կարևոր որոշումներ, որոնք բխում էին մարզի կենսական շահերից ու առաջնահերթ խնդիրներից:

Ազգային խորհուրդը, դիմելով Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին, խնդրեց քննարկել ԼԴԻՄ ազգաբնակչության լիազոր ներկայացուցիչների Հռչակագիրը և իրեն ծանաչել որպես մարզում միակ ժողովրդական իշխանություն, ինչպես նաև ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի առաջիկա նստաշրջանում օգտագործել միութենական հանրապետության բոլոր իրավունքները՝ Հայկական ԽՍՀ-ի հետ ԼԴԻՄ-ի վերամիավորման հարցը դրականորեն լուծելու համար⁹: ԼԴԻՄ Ազգային խորհուրդը նաև նամակ հղեց ՍԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին՝ նշելով, որ ընտրվել է երկրամասի բնակչության 80 տոկոսը կազմող հայության լիազոր ներկայացուցիչների կողմից և հուսով է, որ Անվտանգության խորհուրդը կօժանդակի Ղարաբաղի հայության անվտանգության ապահովմանը: Նամակում հիշեցվում էր, որ ՍԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի 1948թ. դեկտեմբերի 10-ի դեկլարացիան միշտ խախտվել է Ղարաբաղում, որը ներկայումս գտնվում է ամենադաժան պաշարման պայմաններում, և որ այնտեղ շարունակվում են սպանություններն ու բռնությունները, իրականացվում տեղաբնիկների բռնազաղթեցում¹⁰:

Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցող իրադարձությունները շարունակում էին մնալ խորհրդային երկրի ժողովուրդների ուշադրության կենտրոնում: Նրանք իրենց գործողություններով, բազմաթիվ նամակներով ու հեռագրերով պաշտպանում էին Արցախ-Հայաստան միավորման գաղափարը: 1989թ. սեպտեմբերի 16-18-ը Լեռնինգրադում տեղի ունեցած ժողովրդական շարժումների և կազմակերպությունների համամիութենական կոնֆերանսին Արցախից մասնակցեցին «Սիացում» ժողովրդական շարժման ներկայացուցիչներ Ռոբերտ Քոչարյանն ու Սերժ Սարգսյանը: Կոնֆերանսի հիմնական խնդիրն էր համախմբել և կոորդինացնել ժողովրդավարական ուժերին, մշակել գործողությունների կոնկրետ սկզբունք և ծրագիր: Նախքան կոնֆերանսը, Լեռնինգրադի ժողովրդական ծակատի ներկայացուցիչները եղել էին Ադրբեջանում, Հայաստանում և Լեռնային Ղարաբաղում: Նրանք հանգամանորեն ծանոթացել էին Լեռնային Ղարաբաղի

⁹ Նույն տեղում, 10.09.1989 և 15.09.1989:

¹⁰ «Դրոշակ», 1989, N11, էջ 19:

հիմնախնդրի հետ: Աղբրեջանի ժողճակատը հրաժարվել էր մասնակցել կոնֆերանսի աշխատանքներին: Կոնֆերանսի նախագահ անվանի գիտնական Սեյեն դա բացատրեց նրանով, որ իբր Բաքվում տեղի է ունենում Աղբրեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջան, որին մասնակցում են նաև ժողճակատի ղեկավարները: Այդ օրերին Հայաստանում ևս տեղի էր ունենում նման նստաշրջան, սակայն Հայաստանի ժողճակատի՝ ՀՀԸ-ի ներկայացուցիչները մասնակցեցին կոնֆերանսի աշխատանքներին: Սերժ Սարգսյանն իր ելույթում ներկայացրեց Լեռնային Ղարաբաղում և նրա շուրջ տիրող իրադարձությունների իրական պատկերը, որն առաջ բերեց ներկաների վրդովմունքը: Կոնֆերանսի ընդունած դիմումի մեջ ասված է. «Մենք ողջունում ենք Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչների համագումարում ընտրված Ազգային խորհրդին և ՍՍՀՄ ժողպատգամավորներին կոչ ենք անում այն ճանաչել որպես ինքնավար մարզի ժողովրդական ինքնակառավարման միակ ընտրովի մարմին»¹¹:

1989թ. սեպտեմբերի 19–20-ը տեղի ունեցած ԽՍՀԿ Կենտկոմի պլենումը, քննարկելով Մ.Գորբաչովի՝ «Կուսակցության ազգային քաղաքականությունը ժամանակակից պայմաններում» զեկուցումը, անհրաժեշտ համարեց ազգային, այդ թվում նաև Լեռնային Ղարաբաղի հարցին մոտենալ բուրդ կողմերի ներկայացուցիչների պարտադիր մասնակցությամբ: Պարզապես կենտրոնը չէր ցանկանում տեսնել, որ հումքի և շինանյութերի բացակայության պատճառով ԼՂԻՄ-ում պարապուրդ էր, միայն Ստեփանակերտի սննդի ձեռնարկություններն օրական 300–350 հազար՝ ռուբլու վնաս էին կրում, Ստեփանակերտի արտադրական կոմբինատի պահեստում ու արտադրամասերում կուտակվել էր մոտ 700 հազար, էլեկտրատեխնիկական գործարանում՝ մեկ միլիոնից ավելի, Ղարմետաքսկոմբինատում՝ ավելի քան 1,2 միլիոն ռուբլու արտադրանք: Վիճակը նույնն էր նաև մյուս ձեռնարկություններում¹²: Լեռնային Ղարաբաղի հասցեով ուղարկվող հարյուրավոր բեռնված վագոններ տեղ չէին հասնում, քանի որ թալանվում էին Աղբրեջանի տարածքում: Տարբեր ապրանքներով բեռնված 100 ավտոմեքենա մոտ մեկ ամիս կանգնած էր

¹¹ «Միացում» տեղեկագիր, N4, հոկտեմբեր, 1989: Օգոստոսին, երբ ստեղծվեց Ազգային խորհուրդը, «Միացում» շարժումը, չնայած մտավ նրա 'ազգի մեջ, սակայն պահեց իր ներքին ինքնուրույնությունը:

¹² «Սովետական Ղարաբաղ», 29.09.1989:

Գորիսում, և նույնիսկ գինուժի օգնությամբ չէին կարողանում դրանք Լաչինի շրջանի տարածքով հասցնել Արցախ: Շրջափակման պատճառով Արցախի արտադրանքը չէին կարողանում առաքել հասցեատերերին¹³:

Արցախ-Ղարաբաղում դժվարությամբ էին ընթանում նաև գյուղատնտեսական աշխատանքները: Վառելիքի և պահեստամասերի բացակայության պատճառով գյուղտեխնիկական չէր աշխատում. բերքը մնում էր դաշտերում ու այգիներում, ձգձգվում էր այգեկուրը: Երկրի վերադաս իշխանություններին մարզի երկրագործների ուղղած բազմաթիվ նամակ-բողոքները մնում էին անպատասխան: Եիշտ է, հոկտեմբերի 3-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդում քննարկվեց Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի շրջափակման հարցը, և դատապարտվեցին Աղբրեջանի ապօրինությունները, սակայն դրանից ոչինչ չփոխվեց: Խուսվեց նաև Ղարաբաղի հիմնախնդրի շուրջ: Ն.Ռիժկովն իրավացիորեն շեշտեց, որ ԼՂԻՄ հիմնախնդիրը պետք է վճռվի քաղաքական ճանապարհով և ոչ թե սվիններով: Նրանից հետո հանդես եկած Մ.Գորբաչովն, ընդունելով Ղարաբաղի հիմնախնդրի վաղուց գոյություն ունենալու փաստը, նշեց, որ այն, այնուամենայնիվ, պետք է լուծվի առանց սահմանների վերանայման¹⁴:

1989թ. հոկտեմբերը չափազանց ծանր էր արցախահայության համար: Աղբրեջանը շարունակում էր Արցախը ծնկի բերելու իր քաղաքականությունը: Նրա և խորհրդային զինված ուժերի կողմից Արցախում կազմակերպվող սադրանքների և ահաբեկչությունների վերջը չէր երևում: Այսպես՝ Սվերդլովսկի հրշեջ-տեխնիկական ուսումնարանի սովորողները Շուշի քաղաքից հոկտեմբերի 10-ին պետք է գնային Կիրովաբաղի օդանավակայան՝ մշտական տեղավորման վայր մեկնելու համար: Ավտոշարասյունը գլխավորում էր փոխգնդապետ Վ.Ժիրովը, որը պետք է գործեր կանոնադրության և հրահանգների համաձայն: Ավտոշարասյունը պետք է Շուշիից գնար Կարկառի ափով, սակայն շրջվել և մտել էր Ստեփանակերտ՝ նախօրոք տեղյակ չպահելով քաղաքի և մարզի ղեկավարությանը: Մեքենաներն ընթանում էին ձայնային ազդանշանների ուղեկցությամբ: Այդ արտառոց տեսարանը դիտելու համար փողոց դուրս եկած մարդկանց վրա մեքենաներից կրակում են սովորողներն ու սպաները: Վիրավորվում

¹³ Նույն տեղում, 11.10.1989:

¹⁴ "Правда", 04.10.1989.

են տասնյակից ավելի անմեղ մարդիկ, որոնցից մեկը մահանում է¹⁵։ Պարզվում է, որ այդ սադրանքը նախօրոք պլանավորված է եղել հատուկ շրջանի պարետ, տխրահռչակ գեներալ Վ.Սաֆոնովի կողմից։ Այդ ողբերգության հաջորդ օրն ամբողջ Ստեփանակերտը դուրս էր եկել չարտոնված հանրահավաքի և պահանջում էր մեղավորներին ենթարկել պատասխանատվության։ ԼՂԻՄ Հատուկ կառավարման կոմիտեի անդամ Վ.Սիդորովը, պատասխանելով լրագրող Ն.Չապլիգինի հարցերին, շեշտեց, որ ողբերգությունն է Սումգայիթում տեղի ունեցածը, երկու հանրապետություններից 300 հազար փախստականների առկայությունը, հարյուրավոր զոհերը, ինքնավար մարզը շրջափակման մեջ պահելը, զինծառայողների վրա հարձակվելը և այլ գործողություններ¹⁶։ Նա նաև նշեց, որ ԼՂԻՄ-ի հայ բնակչությունը սոցիալական բողոքների հիմքեր միշտ էլ ունեցել է, և որ Ադրբեջանի նախկին ղեկավարությունը վարել է մեծապետական, ազգայնամուլ քաղաքականություն՝ ձգտելով հասնել Ղարաբաղի հայաթափմանը։ Վ.Սիդորովը գտնում էր, որ արցախահայության ժողովրդական շարժման պատճառների և հետևանքների մեջ խորամուխ լինելու փոխարեն Ադրբեջանի ղեկավարությունը սկսել է պիտակավորել այն և փորձում է ճնշել ուժային մեթոդներով¹⁷։

1989թ. հոկտեմբերի 10-ին, երբ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդում կրկին քննարկվում էր Ադրբեջանի կողմից Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստանի ԽՍՀ-ի շրջափակման հարցը, Ն.Ռիժկովը խիստ դատապարտեց շրջափակումը, մինչդեռ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահ Ա.Լուկյանովը դրանում վտանգավոր ոչինչ չէր տեսնում։ Վերջում ընդունվեց մի որոշում, որը հուշում էր, թե շրջափակումը կարելի է շարունակել¹⁸։ Հաջորդ օրը ԼՂԻՄ-ից ընտրված պատգամավորների անունից Ջ.Բալայանը Ա.Լուկյանովին հանձնեց կատարվածը դատապարտող հայտարարու-

¹⁵ «Սովետական Ղարաբաղ», 14.10.1989:

¹⁶ Վալերի Սիդորովը պետք է ասեր, որ սեպտեմբերի 18-ին Աղզամի շրջանի Գիսայը գյուղի մոտ ագերիների կողմից սպանվել էին սպաներ Անդրեյ Տյուգանը և Սերգեյ Գաբան, որոնք Ստեփանակերտում տեղակայված ՆԳՆ ուժերի հրամանատարության կողմից այնտեղ էին ուղարկվել տեղի ունեցած անօրեն գործողությունները քննելու համար։ Արցախցիները ցավակցեցին սպանվածների հարազատներին («Правда», 27.0.1989, «Аргументы и факты», N39, 1989):

¹⁷ «Аргументы и факты», N39, 1989.

¹⁸ «Известия», 11.10.1988.

թյուն և հեռացավ դահլիճից։ Գերագույն խորհրդի այդ որոշումը հարուցեց հայ ժողովրդի բողոքը, ադրբեջանցիների՝ գոհունակությունը։

1989թ. հոկտեմբերի 19-ին ԼՂԻՄ Ազգային խորհուրդը, քննարկելով «Ինքնորոշված ԼՂԻՄ-ը Հայկական ՍՍՀ կազմ մտցնելու՝ մարզի հայ բնակչության արտահայտած կամքի գործնական իրականացման միջոցառումների մասին» հարցը, արձանագրեց, որ սկսած 1988թ. փետրվարից մարզի հասարակական-քաղաքական և տնտեսական կյանքը կառուցվում է այդ ժամանակաշրջանում մարզխորհրդի ընդունած որոշումներին համապատասխան, և որ դրա առավել բնական լուծումը ինքնորոշված ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ մտցնելու ուղղությամբ կատարվող գործողություններ են։ Ելնելով դրանից՝ Ազգային խորհուրդը որոշեց խնդրել Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին քննարկել ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ մտցնելու ուղղությամբ գործնական քայլեր ձեռնարկելու հարցը։ Միաժամանակ, Ազգային խորհուրդը դատապարտեց հոկտեմբերի 10-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցածը և վերադաս իշխանություններից պահանջեց պատասխանատվության ենթարկել այդ ողբերգության մեղավորներին¹⁹։ Սակայն այդ պահանջը ևս մնաց անհետևանք։

1989թ. հոկտեմբերի 19-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը դարձյալ քննարկեց Լեռնային Ղարաբաղի հարցը և հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 20-ին ձևակերպեց մի որոշում, որը նոր աչքակապություն էր։ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը, լսելով և քննարկելով Գ.Տարազկիչի գլխավորած հանձնաժողովի հաղորդումը, գտավ, որ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի լուծումը հնարավոր է հայկական և ադրբեջանական կողմերի ներկայացուցիչների միջև քաղաքական երկխոսության պայմաններում։ Նաև նշվեց, որ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ն պետք է ԼՂԻՄ-ին տա լրացուցիչ իրավունքներ, բավարարի արցախահայության մի շարք պահանջները և ապահովի նրանց բնականոն կյանքը։ Նախագահության այդ նիստում հայ պատգամավորները կրկին պահանջեցին իրագործել ԼՂԻՄ մարզխորհրդի 1988թ. փետրվարի 20-ի որոշումը։ Ասենք, որ Գ. Տարազկիչի գլխավորած հանձնաժողովի ներկայացրած նախագծի ոչ բոլոր կետերն էին գոհացնում հայկական կողմին։ Այսպես,

¹⁹ «Սովետական Ղարաբաղ», 21.10.1989:

օրինակ, առաջարկվել էր ԼԴԻՄ-ը թողնել Ադրբեջանի սահմաններում, սակայն՝ կենտրոնի ենթակայության տակ, և Հատուկ կառավարման կոմիտեն վերանվանել Լեռնային Ղարաբաղը կառավարելու արտակարգ հանձնաժողով, որի կազմի մեջ պետք է մտնեին նաև Բաքվի ներկայացուցիչը: Ստացվում է, որ Լեռնային Ղարաբաղը պետք է ենթարկվեր ոչ թե Կենտրոնին, այլ գտնվեր մոսկովյան-ադրբեջանական համատեղ ղեկավարության տակ, ինչը, բնականաբար, անընդունելի էր: Այդ նիստում ելույթ ունենալով՝ Ձ. Բալայանը ցույց տվեց կազմված նախագծի անհիմն լինելը և պնդեց, որ առանց Արցախի ազատության հաշտության մասին խոսք լինել չի կարող²⁰: Մ.Գորբաչովն առաջարկեց մեկ շաբաթվա ընթացքում լրամշակել որոշման նախագիծը: Նոյեմբերի 9-ին կրկին Ստեփանակերտ ժամանելով՝ Գ.Տարազկիչը մարզի ղեկավարությանը ներկայացրեց Գերագույն խորհրդի որոշման նախագիծը: Հաջորդ օրը նա հանդիպեց մարզի կուսակցական-տնտեսական ակտիվի և հասարակայնության ներկայացուցիչների հետ ու լսեց ԼԴԻՄ-ում իրադրության քաղաքական կարգավորման շուրջ մարզի հայ բնակչության կարծիքը: Գ.Տարազկիչը հանդիպում ունեցավ նաև Խոջալուի ադրբեջանցիների հետ:

Գ.Տարազկիչի նոր առաջարկությունը, ըստ որի պահանջվում էր վերականգնել մարզի նախկին վիճակը, խիստ վրդովեցրեց արցախահայությանը: Նրանք Գ.Տարազկիչից պահանջեցին ելույթ ունենալ նոյեմբերի 11-ին արտոնված հանրահավաքում և պարզաբանել Մոսկվայի մոտեցումը Արցախի հիմնախնդրին, սակայն նա հրաժարվեց: Արցախցիներն իրենց պահանջներն ու առաջարկությունները ներկայացրին զրավոր: Հանրահավաքը պահանջեց մարզային կուսակցական և պետական մարմինները վերականգնել նոր կարգավիճակով՝ դրանք մտցնելով Հայկական ԽՍՀ համապատասխան համակարգերի մեջ: Գ.Տարազկիչը Մոսկվա մեկնելուց առաջ լրագրողներին խոստովանեց, որ «իրավիճակը մարզում բարդ է, հակասությունը՝ շատ խոր: Եվ ելք պետք է որոնել՝ հաշվի առնելով մարդկանց այն կարծիքները, որոնք ես լսեցի այստեղ»²¹:

«Սովետական Ղարաբաղ» թերթը նոյեմբերի 11-ին հրպարակեց ԼԴԻՄ-ից Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի

²⁰ «Ավանգարդ», 25.10.1989:

²¹ «Սովետական Ղարաբաղ», 12.11.1989:

հայ պատգամավորների բաց նամակը Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը, որտեղ ասված է, թե իրենք չեն կարող սեփական ժողովրդին ծառայել մի խորհրդարանում, որը լի է ատելությամբ հայ ժողովրդի նկատմամբ և պատասխանատու է հայության դեմ գործած բոլոր արյունոտ խարդավանքների համար: Արցախցի պատգամավորները հրաժարվեցին իրենց պատգամավորական լիազորություններից: Նույն թերթի նոյեմբերի 16-ի համարում հրապարակվեց մարզի մի շարք ղեկավարների բաց նամակը՝ ուղղված Ադրբեջանի իշխանություններին, որտեղ նշված է, որ Ադրբեջանն ակնհայտորեն որոշել է արագորեն թուլացնել Լեռնային Ղարաբաղը՝ այնտեղ բերելով 15 հազար թուրք-մենսխեթցիների: Նամակի հեղինակները պահանջում էին դադարեցնել այդ կեղտոտ քաղաքականությունը:

Արցախահայությունը դեռ ինչ-որ տեղ կարծում էր, թե վերականգնման ու ժողովրդավարության պայմաններում հնարավոր է լուծել Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը, մանավանդ որ երկրամաս եկած ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հանձնաժողովը ուսումնասիրել էր արցախահայության ներկայացրած պահանջը և խոստացել ճշմարտությունը հասցնել վերևներին: Սակայն հետագայում պարզ դարձավ, որ այդ հանձնաժողովի առաջարկությունները ձևափոխվել էին անձամբ Մ.Գորբաչովի կողմից: Երբ քննարկվում էր հարցը, հայ պատգամավորները առաջարկեցին այն հետաձգել, մինչև հնարավոր կլինեին հանգիստ և գործնական պայմաններում փոխհամաձայնեցված որոշում ընդունել: Սակայն այն մերժվեց:

* * *

Կալանքից ազատված «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամները հայրենիք վերադառնալուց հետո նոր մարտավարությամբ ծավալեցին իրենց գործունեությունը: Այդ օրերին ավելի էր բարձրացել նրանց հեղինակությունը: Հանրահավաքներում և հիմնարկ-ձեռնարկություններում նրանք ընդունվում էին որպես «ազգի փրկիչներ» և «հերոսներ»: Ներքևից բարձրացող «թավշյա հեղափոխությունը» օր օրի ընդգրկում էր ավելի ու ավելի լայն զանգվածների: Հայաստանի իշխանությունները, մանավանդ Հայկոմկուսի ղեկավարները, փորձում էին ամրապնդել, իրենց սասանված իշխանությունը: Իսկ դրա համար նախ և առաջ պետք է չեզոքացնեին և հեղինակազրկեին «Ղարաբաղ» կոմիտեին: Իշ-

խանութան ձգտող կոմիտեականները, դա լավ հասկանալով, ուժեղացնում էին պայքարը: Այդ նպատակով 1989թ. ամռանը և աշնանը հանրապետությունում, հատկապես Երևանում տեղի ունեցող հանրահավաքներում Ղարաբաղյան հիմնախնդրի հետ միասին առաջ քաշվեց 344 44 առաջին քարտուղար Սուրեն Գարությունյանին (և ոչ միայն նրան) զբաղեցրած պաշտոնից ազատելու հարցը: Պարզից էլ պարզ էր, որ Գայկոնկուսը վաղուց էր սպառել իրեն և հեղինակագրկվել: Ասպարեզից նրա հեռանալը դարձել էր օբյեկտիվ անհրաժեշտություն: Աղետի գոտին, տասնյակ հազարավոր փախստականները, Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը, հանրապետությունում առկա բազմաթիվ չլուծված այլ հարցեր Գայկոնկուսին «դեմ էին արել պատին» և խիստ բարդացրել հանրապետության ընդհանուր վիճակը: Սուրեն Գարությունյանն այդ ամենը Ն.Ռիժկովին ներկայացրել էր դեռևս 1989թ. հունիսի 24-ին ուղղված նամակում²²:

1989թ. ամռանը և աշնանը ԳՅՇ ակտիվիստները, իրենց պայքարը հիմնականում ուղղելով խորհրդային կարգերի, մանավանդ կոմունիստական բռնատիրության դեմ, պարզապես դարձել էին բացահայտ ընդդիմադիր ուժ, որի հիմնական խնդիրն էր տապալել գոյություն ունեցող կարգը և զրավել իշխանությունը: Դեռևս նույն թվականի հունիսի 23-ին տեղի ունեցած Գայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 9-րդ նստաշրջանում զեկուցումով հանդես գալով՝ Սուրեն Գարությունյանը, անդրադառնալով Լեռնային Ղարաբաղի հարցին, հայտնեց Գայաստանի իշխանության դիրքորոշումը, ըստ որի մարզի բնակիչներն իրենց ճակատագիրը պետք է որոշեին հանրաքվեի միջոցով: Ս.Գարությունյանը նաև նշել է, որ Գայաստանի իշխանությունները կենտրոնական իշխանություններից պահանջել են Լեռնային Ղարաբաղում վերականգնել կուսակցական և պետական մարմինների իրավունքները²³: Հիշականներն այդ պահանջները քիչ էին համարում և ավելի էին ուժեղացնում իրենց ճնշումը հանրապետության իշխանությունների վրա:

1989թ. ամռանը, երբ Ղարաբաղում իրավիճակը խիստ բարդացել էր, Գայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի նախագահությունը հանդես եկավ կոչով, որում նշվում էր, որ «սում-գայիթյան ընդհարումների դադարեցման միակ ուղին հանդիսա-

նում է ԼԴԽՄ բարդության քաղաքական լուծումը ազգերի ինքնորոշման լեհիմյան սկզբունքի հիման վրա»: Ակադեմիայի նախագահությունը բողոքում էր ԼԴԽՄ-ի շուրջ կենտրոնական լրատվամիջոցների միակողմանի, հակահայկական հրապարակումների դեմ: Կոչն ուղարկվել էր ԽՍՀՄ ղեկավարությանը, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին և միութենական հանրապետությունների գիտությունների ակադեմիային²⁴: Բացի այդ, հայ մտավորականները Արցախի հայ ժողովրդի պատմությանը և ազգային-ազատագրական պայքարին նվիրված բազմաթիվ նամակներ, հեռագրեր, արխիվային նյութեր, զրքեր և բրոշյուրներ էին ուղարկում երկրի ամենատարբեր հասցեներով: Նրանց հիմնական նպատակն էր մարդկանց համոզել, որ արցախցիների պայքարն արդարացի է, և պետք է այն պաշտպանել պահանջելով, որ Ադրբեջանը վերջ դնի հայերի նկատմամբ իրականացվող բռնություններին:

Ադրբեջանում հայության նկատմամբ շարունակվում էր վանդալիզմը: Գայկոնկուսի Կենտկոմի բյուրոն 1989թ. օգոստոսի 18-ին ճիշտ գնահատական տվեց Ադրբեջանի անպատասխանատու, ծայրահեղական տարրերին, որոնք ձգտում էին «ամեն գնով ապակայունացնել տարածաշրջանի իրադրությունը, առաջացնել կրքերի նոր բորբոքում»: Գայկոնկուսն այդ ամենը գնահատում էր որպես «Սումգայիթում կատարվածի անմիջական շարունակություն, որպես ցեղասպանության զործողություններ»²⁵: Սեպտեմբերի 16-ին տեղի ունեցած Գայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը գտավ, որ «հանրապետության առաջ կուտակված խնդիրների լուծումը հապաղում չի հանդուրժում»: Դրանք էին՝ ազգային հարցը, երկրաշարժի հետևանքների վերացումը, փախստականների հետ կապված խնդիրները, տնտեսական շրջափակումը և դրա հետևանքների հաղթահարումը, Արցախի ու Ադրբեջանի հայ բնակչության անվտանգության երաշխիքների ապահովումը և այլն: Նստաշրջանում ելույթ ունենալով՝ Ս.Գարությունյանը նշեց, որ արտակարգ պայմաններում ստեղծված ԼԴ Ազգային խորհուրդը ձգտում է «համակողմանիորեն նպաստել իրավիճակի կայունացմանը և խորհրդային իշխանության մարզային մարմինների վերականգնմանը»²⁶: Իսկ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Զորի Բալայանը իր

²² ՀԱՍ, ֆ. 1, ց. 127, գ. 691, ք. 8:

²³ «Սովետական Գայաստան», 24.06.1989:

²⁴ Նույն տեղում, 08.08.1989:

²⁵ Նույն տեղում, 19.08.1989:

²⁶ Նույն տեղում, 17.09.1989:

ելույթում շեշտեց, որ «Սումգայիթով և շրջափակմամբ աղորեջանական ղեկավարությունը ստորագրել է իր դատավճիռը»²⁷:

Հայաստանում տեղի ունեցող հանրահավաքներում քրե-նարկվող հարցերի շարքում գլխավորը մնում էր Արցախ-Ղարաբաղի հարցը: Սեպտեմբերի 11-ին Երևանում տեղի ունեցած հանրահավաքում շեշտվեց, որ Արցախում իրավիճակի սրմանը նպաստում է Ա.Վոլսկու գլխավորած Հատուկ կառավարման կոմիտեն: Հիշականները ողջունեցին Ղարաբաղում Ազգային խորհրդի ստեղծումը և պահանջեցին. 1. Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահության և հանրապետության կառավարության հրաժարականը, 2. ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջանի հրավիրում, 3. Արցախի Ազգային խորհրդի ճանաչում, 4. շրջափակման վերացում և Արցախում հայերի անվտանգության ապահովում, 5. լեզվի մասին օրենքի մշակում, 6. աղետի գոտու աշխատանքների ակտիվացում, 7. փախստականների համար բնակարանային շինարարության արագացում²⁸:

Աշխարհում քիչ մարդիկ չկային, որոնք ջերմորեն պաշտպանում էին արցախահայության հերոսական պայքարը: Լվովից ավագ սպա Սերգեյ Կովները Արցախ ուղարկած իր նամակում գրում է, թե ինքը, 1988թ. հոկտեմբերին լինելով Լեռնային Ղարաբաղում, վերադառնալուց հետո ուսումնասիրել է Լվովում գտնվող հայկական համայնքի պատմությունը, ծանոթացել հայ ժողովրդի ողբերգական պատմությանը, որն ակնածանք է ծնել իր մոտ: «Իմ ծառայության ամիսներին,— շարունակում է նա,— մոտիկից շփվել, ծանոթացել եմ մարդկանց հետ, ինձ գրավել են նրանց անսահման պարզությունը, բարյացակամությունը, հպարտությունը, իրենց իրավունքների համար պայքարելու կամքը, աղետի, դժբախտության մեջ իրար սատար կանգնելու պատրաստակամությունը: Ես իմ աչքով տեսա, սրտով ընկալեցի դարաբաղյան հյուրընկալությունը»: Այնուհետև նշում է, որ արցախցիներին հասկանալ է հարկավոր: Մինչդեռ «վերևներում» չեն հասկանում կամ չեն ուզում հասկանալ: «Ես,— եզրափակում է նամակագիրը,— հպարտ ու երջանիկ եմ, որ ճակատագիրը ինձ հանդիպեցրել է Արցախին, որին սիրահարվել եմ առմիշտ ու անվերադարձ: Խաղաղություն եմ ցանկանում այս երկրին, ար-

դարության հաղթանակ Արցախին և նրա հրաշալի ժողովրդին²⁹»: Նման օրինակներ կարելի է շատ բերել: Սակայն, ինչ օգուտ, որ Աղորեջանը հայությանը խեղդելու իր ճիգերն էր գործադրում: Հայկոմկուսի Կենտկոմի քարտուղար Օ.Լորսվը հոկտեմբերի 19-ին ԽՍՀՄ Կենտկոմ ուղարկած բողոք-նամակում հաղորդել է, որ 1989թ. հուլիս-օգոստոսին Աղորեջանի երկաթուղային գծերով գնացքների շարժման դադարեցման և այլ հաղորդակցության ուղիների խանգարման պատճառով Հայկական ԽՍՀ-ում ստեղծվել է ծանր վիճակ: Այդ պատճառով էլ բազմաթիվ ձեռնարկություններ չէին կարողացել կատարել իրենց արտադրական պլանները: Փաստորեն, չէին գործում Նորաշեն-Եվլախ և Աղստաֆա-Իջևան երկաթուղիները³⁰:

Հանրապետության վիճակի հետզհետե ծանրացումը ավելի էր սրում հակասությունները իշխանությունների և բնակչության միջև: Հանրահավաքներում կոչեր էին հնչում այն մասին, որ ժողովուրդն ինքը պետք է որոշի իր խնդիրները և անկախության պայմաններում «մշակի իր ազգային ծրագիրը»³¹: Հանրապետության ներքին գործերի նախարար Հուսիկ Հարությունյանի ստորագրությամբ նոյեմբերի 9-ին Հայկոմկուսի Կենտկոմ ուղարկած հաղորդագրության մեջ նշված է, որ նոյեմբերի 7-ին Թատերական հրապարակից մինչև Լենինի հրապարակ տեղի է ունեցել չարտոնված շքերթ: Նրանք վառել էին թուրքական դրոշը և վանկարկել՝ «Անկախ Հայաստան» և «Բոլշևիկներ, հեռացե՛ք»: Այդ նույն օրը Մոսկովյան և Բաղրամյան փողոցների խաչմերուկում ոստիկանության և ցուցարարների միջև տեղի էր ունեցել ընդհարում, որի հետևանքով 11 հոգի ստացել էին մարմնական վնասվածքներ³²:

Ահա այդպիսի իրադարձություններում 1989թ. նոյեմբերի 4-ին իր աշխատանքները սկսեց Հայոց համազգային շարժման առաջին համագումարը, որի աշխատանքներին մասնակցեցին նաև Մոսկվայի, Լենինգրադի, միութենական հանրապետությունների ժողովրդական ճակատների, խորհրդային Միության հայաշատ վայրերի մշակութային և բարեգործական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, սփյուռքահայ համայնքների

²⁷ «Գրական քերթ», 22.09.1989:

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 39a, ք. 132-133:

²⁹ «Սովետական Ղարաբաղ», 10.10.1989:

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 33, ք. 119-120:

³¹ Նույն տեղում, գ. 39 a, ք. 161:

³² Նույն տեղում, գ. 39, ք. 58:

պատվիրակներ, Հայաստանի, Խորհրդային Միության և արտասահմանյան մամուլի ներկայացուցիչներ: Համագումարում ՀՀԸ-ի խնդիրների մասին զեկուցումով հանդես եկավ Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի անդամ Լ.Տեր-Պետրոսյանը: Լեռնային Ղարաբաղից համագումարի աշխատանքներին մասնակցեցին 12 հոգի: Նրանց անունից ելույթ ունեցավ «Միացում» կազմակերպության ներկայացուցիչ Սերժ Սարգսյանը, որը ներկայացրեց արցախահայության խնդիրներն ու պահանջները³³: Համագումարն ընդունեց ՀՀԸ ծրագիրն ու կանոնադրությունը և ընտրեց ՀՀԸ վարչություն, որի մեջ Արցախից մտավ Ռոբերտ Քոչարյանը:

ՀՀԸ-ի համագումարի ընդունած որոշման մեջ Ղարաբաղյան հիմնախնդրի վերաբերյալ ասված է. «Հայ ժողովուրդը, ներառյալ բռնի և ապօրինի անջատված Լեռնային Ղարաբաղի ժողովուրդը, բոլոր ժողովրդական, օրինական և խաղաղ միջոցներով արդեն արտահայտել է միավորվելու իր անսասան կամքը», որը «դրսևորվեց հանրաքվեների և հանրագրերի միջոցով, Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավար մարմինների որոշումներով, ինչպես նաև կուսակցական և հասարակական կազմակերպությունների որոշումներով»: Համագումարն արձանագրեց, որ արդեն երկու տարի է, ինչ Լեռնային Ղարաբաղը խզել է իր քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական բոլոր կապերը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի հետ, այսինքն՝ հասել է փաստական անկախության: Այդ կապակցությամբ համագումարը դիմեց միջազգային ընկերակցություններին և ՄԱԿ-ին՝ առաջարկելով Լեռնային Ղարաբաղի լիազոր ներկայացուցիչների համագումարը և նրա ստեղծած Ազգային խորհուրդը ճանաչել որպես Լեռնային Ղարաբաղի միակ օրինական իշխանություն: Որոշման մեջ նշված է, որ «Հայաստանի Սովետական Հանրապետությունը չի կարող հրաժարվել բռնությամբ անջատված և իր իսկ տարածքում բանտարկված իր հայրենակիցների ինքնորոշմանը սատար կանգնելուց: Սարգի անկախության դեմ ուղնծություններ լինելու դեպքում հայ ժողովուրդը հնարավոր բոլոր միջոցներով սատար կկանգնի Արցախի հայության ազգային-ազատագրական պայքարին»: Որոշման 6-րդ կետում նշված է, որ «ԼԴԻՄ և Հայկական ՍՄԻ-ի պատգամավորները չեն ստորագրի որևէ փաստաթուղթ, որը կարող է ուղղած լինել Լեռնային Ղարաբաղի ժո-

ղովրդի ինքնորոշման անկապտելի իրավունքի դեմ»: Առաջարկվեց ստեղծել Հայկական ԽՍՀ և ԼԴԻՄ միացյալ հանձնաժողով, որի խնդիրը պետք է լիներ Լեռնային Ղարաբաղը ՀԽՍՀ-ի հետ վերամիավորելուն կապված բոլոր քաղաքական, իրավական, տնտեսական և սոցիալական հարցերի գործնական լուծումը: ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդից և կառավարությունից պահանջվեց Լեռնային Ղարաբաղի լիազոր ներկայացուցիչների համագումարը և Ազգային խորհուրդը պաշտոնապես ճանաչել որպես Լեռնային Ղարաբաղի միակ օրինական իշխանություն և նրա հետ հաստատել պաշտոնական հարաբերություններ: Հանրապետության կուսակցական և պետական մարմիններից նաև պահանջվեց կարծ ժամկետում, ոչ ֆորմալ կազմակերպությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ, մշակել Արցախը Հայաստանի հետ վերամիավորելու քաղաքականության պետական ծրագիր: Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին և կառավարությանն առաջարկվեց Լեռնային Ղարաբաղի լիազոր ներկայացուցիչների համագումարի և Ազգային խորհրդի պատգամավորների հետ բանակցությունների մեջ մտնել պայմանագիր կնքելու համար, որն իրավաբանորեն կկարգավորեր կենսական բոլոր բնագավառներում Հայաստանի երկու բաժանված մասերի փոխհարաբերությունները³⁴: Այսպիսով՝ ՀՀԸ-ն Ղարաբաղի հիմնահարցի վերաբերյալ իր սկզբունքները ամրագրեց համագումարի փաստաթղթերում:

Արցախի հիմնախնդրի լուծման ուղիների հարցը 1989թ. աշնանը դարձել էր վիճաբանության առարկա: Հիշականները, ինչպես նշվել է, գտնում էին, որ Լեռնային Ղարաբաղը, փաստորեն, հասել է անկախության: Սակայն նրանք չէին ցանկանում Արցախը հայտարարել Հայաստանի անբաժան մաս, իբր դա կլիներ «միջազգային իրավունքի կոպիտ խախտում»: Լ.Տեր-Պետրոսյանը, հանդես գալով «Արցախյան խնդրի լուծման ուղին» հոդվածով, բացահայտեց ՀՀԸ-ի կարծիքը: Նա նշեց, թե իզուր են ոմանք անհանգստանում և պայքարի սահմանադրական միջոցները սպառված համարում: Նա ակնարկում էր, թե Մոսկվան ստիպված փոքրիկ զիջումներ է կատարում Արցախի հիմնախնդիրը լուծելու համար: Որպես օրինակ բերում է մինչ այդ ընդունված մի քանի որոշումներ և պնդում, որ Մոսկվան խոստովանել է «Արցախի հարցի առկայությունը և նրա լուծման անխու-

³³ «Սովետական Ղարաբաղ», 08.11.1989:

³⁴ «Միացում» N 5, 1989:

սափելիության փաստը»: Ապա եզրակացնում է, թե այդ ամենը հնարավոր դարձավ հայ ժողովրդի «համառ պայքարի և սահմանադրական շրջանակներում ձեռնարկված հատուկ և հետևողական քաղաքական գործողությունների շնորհիվ»: Նա շարունակում է. «Լեռնային Ղարաբաղը հայ ժողովրդի համառ պայքարի ու զրկանքների գնով փաստորեն հասել է անկախության, ու աստիճանաբար ամրապնդվում են Հայաստանի և Արցախի տնտեսական-մշակութային կապերը»: ԳՂԸ-ն, չնայած պաշտպանում էր արցախահայության ինքնորոշման իրավունքը, սակայն գտնում էր, որ ներկա «քաղաքական հանգամանքներում միանգամայն խոցելի է» Արցախը հայտարարել Հայաստանի անբաժան մասը, քանի որ «դա արդեն կարող է ներկայացվել իբրև միջազգային իրավունքի կոպիտ խախտում և հաստատել Հայաստանի տարածքային նկրտումները Ադրբեջանի նկատմամբ»: ԳՂԸ-ի ղեկավարը Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի լուծման ուղի էր տեսնում «Ինքնորոշված, անկախ Արցախի Ինքնավար մարզը և Հայաստանի Հանրապետությունը, որպես խորհրդային պետական կառուցվածքի երկու ինքնուրույն կազմավորումներ, պայմանագրեր են կնքում իրար հետ և այդ երկու կազմավորումները հայտարարում մեկ միացյալ հանրապետություն»: Նման լուծումը, – գտնում էր նա, – անխոցելի է միջազգային իրավունքի տեսակետից: Արցախի և Հայաստանի իշխանությունների այդ համատեղ հայտարարությանը պետք է հետևեին վերամիավորումն իրագործելու ուղղությամբ կատարվող գործնական քայլեր, որոնցից կարևորագույնն է Հայաստանի Գերագույն խորհրդի պատգամավորների ընտրությունը Արցախի ընտրական տեղամասերից³⁵:

Լեռնային Ղարաբաղի հարցը նախատեսված էր քննարկել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1989թ. նոյեմբերի 28-ի նիստում: Նոյեմբերի 27-ի առավոտվա նիստի ժամանակ Մ.Գորբաչովին հանձնվեց Հայաստանից և Լեռնային Ղարաբաղից հայ պատգամավորների դիմումը, որտեղ ասված է, որ Լեռնային Ղարաբաղի ու նրա շուրջը իրավիճակն ավելի է բարդացել և Հայաստանի ու Ադրբեջանի ժողովուրդներին հասցրել է ազգամիջյան պատերազմի սահմանին: Ապա նշված է, որ կես տարի է անցել այն ժամանակներից, երբ ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների առաջին համագումարը հանձնաժողով է ուղարկել Լեռնային Ղա-

³⁵ «Ավանգարդ», 19.11.1989:

րաբաղ՝ հարցը տեղում ուսումնասիրելու համար: Սակայն մինչև հիմա կոնկրետ ոչինչ չի արվել, և արտաքին ճնշման հետևանքով հանձնաժողովի եզրակացությունները ենթարկվել են հայ ժողովրդի համար անընդունելի փոփոխությունների³⁶: Սակայն Մ.Գորբաչովն անուշադրության մատնեց հայ պատգամավորների այդ բողոքը: Նոյեմբերի 28-ին տեղի ունեցած Գերագույն խորհրդի նիստում հայ պատգամավորներ Սուրեն Հարությունյանը, Հրանտ Ռսկանյանը, Գալուստ Գալոյանը, Գոհար Ենոքյանը, Սերո Խանգադյանը և Սերգեյ Համբարձումյանը ելույթ ունենալով առաջարկեցին Ղարաբաղյան հիմնախնդրի լուծման փոխադրումային տարբերակ, որը մերժվեց: Դրանից հետո, արտահայտելով որոշման նախագծի հետ իրենց անհամաձայնությունը, հայ պատգամավորները հեռացան նիստերի դահլիճից:

Համաձայն ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1989թ. նոյեմբերի 28-ի՝ «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում իրադրությունը նորմալացնելու միջոցառումների մասին» որոշման՝ ԼԴԽ-ը թողնվում էր Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմում, իսկ Հատուկ կառավարման կոմիտեն վերացվում էր: Փոխարենը ստեղծվում էր Ադրբեջանի հանրապետական կոմիտե: Վերականգնվում էր ԼԴԽ ժողովրդական պատգամավորների 20-րդ գումարման խորհրդի և նրա գործադիր կոմիտեի գործունեությունը, ապահովվում էր ԼԴԽ-ի իրական ինքնավարության կարգավիճակի բարձրացումը և բոլոր ծագող խնդիրների սահմանադրական լուծումը: ԼԴԽ-ում իրադրության կայունացման միջոցառումները վերահսկելու և դրանց իրականացմանն օգնելու համար ստեղծվում էր միութենական դիտորդ վերահսկիչ հանձնաժողով՝ այն ենթարկելով ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին: Արգելվում էր խախտել ժողովրդագրական իրավիճակը, գաղթականների հարցը լուծելու համար ստեղծվում էր հատուկ հանձնաժողով, մարզում թողնվում էր ներքին գործերի համապատասխան գորաբաժին և այլն³⁷:

Հայաստանում և Արցախում մեծ զայրույթով ընդունեցին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի այդ որոշումը: Նոյեմբերի 29-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցած հանրահավաքում այն որակվեց իբրև հայ ժողովրդի դեմ ուղղված սադրանք և հայ-ադրբեջանական հարաբերությունները սրելու նոր քայլ: Արցախցիները անվստահություն հայտնեցին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին, նրա

³⁶ «Սովետական Հայաստան», 28.11.1989:

³⁷ "Правда", 29.11.1989.

նախագահությանը և նախագահին: Այդ որոշումը դատապարտեցին նաև Հայաստանի հարյուրավոր հիմնարկ-ձեռնարկություններ, հասարակական և քաղաքական ուժեր:

Ստեղծված նման պայմաններում Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը և ՀՀԸ-ն պահանջեցին հրավիրել Հայկական ԽՍՀ զերագույն խորհրդի և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի համատեղ նիստ ու վճռել Արցախը Հայաստանի հետ վերամիավորելու հարցը: Ասենք, որ ԽՍՀՄ զերագույն խորհրդի որոշումը չնայած Ադրբեջանի իշխանություններն ընդունել էին գոհունակությամբ, սակայն Ազգային ճակատը դժգոհ էր և կոչ էր անում չընդհատել նույնքերի 27-ից այնտեղ սկսված ընդհանուր գործադուլը, պահանջում էր հրավիրել Ադրբեջանի զերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջան և քննարկել ԽՍՀՄ զերագույն խորհրդի վերոհիշյալ որոշումը³⁸:

1989 թ. նոյեմբերի 30-ին Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի անդամների մասնակցությամբ Երևանի Ստեփան Շահումյանի անվան մշակույթի պալատում իր աշխատանքները սկսեց Հայաստանի զերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը: Այդ օրը պալատի շուրջ հավաքվել էին մի քանի հարյուր հազար մարդ, որոնք ջերմ ողջույններով դիմավորեցին Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի անդամներին: Ոգևորված և անհամբեր ժողովուրդը սպասում էր նստաշրջանի որոշմանը: Նստաշրջանն ընթացավ բուռն վիճաբանություններով և շիկացած մթնոլորտում³⁹: Ի վերջո, դեկտեմբերի 1-ի երեկոյան ընդունվեց «Հայկական ՍՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին» և «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում իրադրությունը նորմալացնելու միջոցառումների մասին» ՍՍՀՄ զերագույն խորհրդի 1989 թ. նոյեմբերի 28-ի որոշման մասին» որոշումները⁴⁰: Երկրորդ որոշումով ԽՍՀՄ զերագույն խորհրդի 1989թ. նոյեմբերի 28-ի որոշումը բնորոշվում էր որպես ԼԴԽ-ի նկատմամբ «Բռնացման նոր ակտ», «Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ինքնորոշման իրավունքի ժխտում», «ամբողջ հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի անտեսում... և կոպտորեն ոտնահարում»: Ելնելով դրանից, նստաշրջանը ԽՍՀՄ զերագույն խորհրդի նոյեմբերի 28-ի որոշումը հայտարարեց «անվավեր Հայկական ՍՍՀ-ի և

³⁸ «Известия», 01.12.1989.

³⁹ Այդ մասին մանրամասն տես Ուլուբաբյան Բ., *Նշվ. աշխ.*, էջ 116-123:

⁴⁰ «Արվեստական Հայաստան», 03.12.1989:

Լեռնային Ղարաբաղի համար և ոչ մի իրավական հետևանքներ չստեղծող»: Առաջին որոշմամբ՝ ՀԽՍՀ զերագույն խորհուրդը ճանաչում է ԼԴԽ-ի ինքնորոշման փաստը, նրա լիազոր ներկայացուցիչների համագումարը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը որպես մարզում գործող միակ օրինական իշխանություն: Հայկական ԽՍՀ զերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը հռչակում են «Հայկական ՍՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորումը»: Հայկական ԽՍՀ զերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը պարտավորվում են ներկայացնել Հյուսիսային Արցախի Շահումյանի շրջանի և Գետաշենի ենթաշրջանի հայ բնակչության ազգային շահերը: Պահանջվեց իրագործել ընդունված որոշումից բխող անհրաժեշտ միջոցառումներ՝ «իրականացնելու համար Հայկական ՍՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կառուցվածքների իրավական միաձուլումը միասնական պետական-քաղաքական համակարգում»⁴¹:

Ինչպես սպասվում էր, Ադրբեջանում կատաղությամբ են ընդունում Հայկական ԽՍՀ զերագույն խորհրդի նստաշրջանի որոշումները: Այնտեղ շտապ ստեղծվեց հանրապետական կազմկոմիտե՝ Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի երկրորդ քարտուղար Վիկտոր Պոլյանիչկոյի գլխավորությամբ: Ամբողջ հանրապետությունով մեկ բացահայտ որսում էին հայերին և ենթարկում բռնությունների: Ադրբեջանի լրատվամիջոցները հիստերիայի մեջ էին: Դեկտեմբերի 4-ին լրանում էր Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի ստեղծման մեկ տարին. նրա ներկայացուցիչները իրենց մարտակոչերով ավելի էին շիկացնում ազգամիջյան հարաբերությունները: Ադրբեջանի պետական և հասարակական կազմակերպությունների մի խումբ ներկայացուցիչներ փորձեցին մտնել Լեռնային Ղարաբաղ, սակայն արցախցիները փակեցին նրանց ճանապարհը: Մոսկվայի վրա ճնշում գործադրելու նպատակով Ադրբեջանի Ազգային ճակատի ուժերը դեկտեմբերի 4-ին փորձեցին հարձակվել խորհրդաիրանական սահմանի վրա: Սահմանային գոտու ավերումը կրկնվեց դեկտեմբերի 12-13-ին և 30-

⁴¹ 1989թ. դեկտեմբերի 1-ի Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման վերաբերյալ որոշումն ընդունվել է Լ. Տեր-Պետրոսյանի նախաձեռնությամբ: Սակայն հետո թե՛ նա և թե՛ հիշակալն որոշ պարագուխները հետ կանգնեցին այն իրագործելուց:

31-ին: Հիմնահատակ ավերվեցին 120 կմ երկարությամբ լարափակոցներ և բազմաթիվ կառույցներ: Հետաքրքիրն այն է, որ Մոսկվան լուծյամբ տարավ ազերիների այդ վայրագությունները⁴²:

* * *

1990 թվականը արցախահայության համար սկսվեց էլ ավելի ծանր պայմաններում: Հունվարի 2-ին Ադրամից Շուշի էր գնում հինգ ավտոբուսից, մեկ բեռնատարից և մեկ զրահամեքենայից կազմված շարասյուն, որն իբր Կրասնոյարսկի միլիցիայի դպրոցի սաների ուղեկցությամբ 150 «խաղաղ» ադրբեջանցիներ էր փոխադրում: Դա, անկասկած, հոկտեմբերի 10-ի սադրանքի կրկնությունն էր, երբ Սվերդլովսկի հրշեջ-տեխնիկական ուսումնարանի սաները Ստեփանակերտում արյունոտ

⁴² *Նպատակահարմար է այստեղ մտցնել հետևյալ պարզաբանումը: 1989 թ. դեկտեմբերի 8-ին Հայկական խՍՀ-ից ընտրված խՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորները հանդես եկան հայտարարությամբ, դեկտեմբերի 12-ին համատեղ հայտարարությամբ հանդես եկան Հայկական խՍՀ-ից և ԼՂԻՄ-ից ընտրված խՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորները: Հարցը հետևյալն էր. խՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների առաջին համագումարը խՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Ազգությունների խորհրդի ազգային քաղաքականության և ազգամիջյան հարաբերությունների հանձնաժողովին հանձնարարել էր քննության առնել ԼՂԻՄ-ում տիրող վիճակը և արդյունքների մասին զեկուցել խՍՀՄ Գերագույն խորհրդին: Սակայն նստաշրջանի աշխատանքի վերջին օրը՝ 1989թ. նոյեմբերի 28-ին, Գերագույն խորհրդի նիստում հանձնաժողովի եզրակացության հրապարակման և քննարկման փոխարեն խՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության անունից ներկայացվեց որոշման նախագիծ, որը նախագահությունում չէր քննարկվել, և Գերագույն խորհրդի անդամները դրան նախապես չէին ծանոթացել: Փաստորեն, Գերագույն խորհրդի նախագահությունը լիովին անտեսել էր Ղարաբաղյան հիմնախնդիրն ուսումնասիրած հանձնաժողովի կարծիքը և պարտադրել իր նախագիծն ու քննարկման իր սխեման: Սիս այս վիճակում, ի նշան բողոքի, Հայկական խՍՀ և ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորները հարկադրված հեռացել էին դահլիճից: Ակնհայտ է, որ Գերագույն խորհրդի ընդունած որոշումը չվերացրեց շրջափակումը և չդադարեցրեց ազերիների կողմից վանդալիզմի գործողությունները: Հայ պատգամավորները, 1989 թ. նոյեմբերի 28-ի որոշումը գնահատեցին որպես Կենտրոնի կապիտուլյացում Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի ծայրահեղականների առջև: Հայ պատգամավորները դիմելով խՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների երկրորդ համագումարին, հավատացած էին, թե այն ազդու միջոցներ կձեռնարկի՝ այլևս թույլ չտալու խորհրդարանական ընթացակարգի խախտումներ խՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նիստերում:*

ոճի կատարեցին: Շարասյունը Կարկառի ակոս ուղիղ Շուշի գնալու փոխարեն դիտմամբ մտավ Ստեփանակերտ՝ առաջ բերելով քաղաքի բնակչության զայրույթը: Քաղաքացիներից ոմանք քարկոծեցին շարասյունը: Շարասյունից զինվորները կրակ բացեցին, որի հետևանքով զոհվեցին քանդակագործ Արմեն Հակոբյանը և Ռոզա Բալայանը: Այս անամոթ ոճիրը պաշտպանության տակ վերցրեցին կենտրոնական լրատվամիջոցները, մասնավոր «Իզվեստիան»⁴³: Այդ առթիվ Լեռնային Ղարաբաղից խՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորները խիստ բողոք ներկայացրին Մ.Գորբաչովին՝ մերկացնելով կենտրոնական իշխանությունների հակահայկական այդ նոր սադրանքը⁴⁴: Բացի այդ, հունվարի սկզբից Կրկնում, Խոջալուում, Մալիբեկլուում, Ջանհասանում և մյուս ադրբեջանաբնակ վայրերում բույն դրած ադրբեջանցիների ավազակախմբերն ավելի էին ծավալում իրենց հակահայ գործողությունները: Նրանք փակում էին բնակավայրերի մոտով դեպի հայկական գյուղերը տանող ճանապարհները, գնդակոծում հայկական գյուղերը, կոլտնտեսային ֆերմաներից հափշտակում մեծ թվով անասուններ, թալանում ճանապարհներով անցնող ավտոմեքենաները, հափշտակում մարդկանց և այլն: Եվ այդ ամենի դեմ բոլոր բողոքները մնում էին անհետևանք:

1990 թ. հունվարի 8-ին Մոսկվայից Ստեփանակերտ վերադարձավ Հատուկ կառավարման կոմիտեի նախագահ Արկադի Վոլսկին: Նա մարզի ակտիվին և իր ղեկավարած արդեն հոգեվարքի մեջ գտնվող կոմիտեի անդամներին հայտնեց, որ հունվարի 9-ին Ստեփանակերտ կժամանեն խՍՀՄ Կենտկոմի քարտուղար Ա.Գիրենկոն, խՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Ազգությունների խորհրդի նախագահ Ռ.Նիշանովը և Վ.Պոլյանիչկոն: ԼՂ Ազգային խորհուրդը և «Միացումը» որոշեցին նրանց թույլ չտալ մտնել Ստեփանակերտ: Այդ առթիվ հատուկ հանձնարարություն տրվեց բանվորական խմբի ղեկավար Ռաֆայել Գաբրիելյանին⁴⁵: Անկոչ «հյուրերը» մնացին Ստեփանակերտի օդանավակայանում, չնայած այդ օրը քաղաք տանող ճանապարհը բռնված էր զորքերով, որոնք անընդհատ կրակում էին աջ ու ձախ: Այդ կրակոցներից ավտոբազայի մոտ վիրավորվեցին բանվորներ Իշխան Խաչիկյանը, Լևոն Մուքանյանն ու Սամվել Միրզոյանը: Ստեփա-

⁴³ «Известия», 04.01.1990: «Մովետական Ղարաբաղ», 04.01.1990:

⁴⁴ «Մովետական Ղարաբաղ», 04.01.1990:

⁴⁵ Այդ մասին տես Ռ.Գաբրիելյանի վերոհիշյալ հուշերը:

նակերտի ակտիվը, հավաքվելով քաղկոմի առաջին քարտուղար Վ.Աթաջանյանի մոտ, որոշեց «հյուրերին» ետ դարձնել, եթե նրանց նպատակն է արցախահայության վզին փաթաթել նույնների 28-ի որոշումը և ղեկտեմբերի 4-ին Բաքվում ստեղծված Վ.Պոլյանիչկոյի գլխավորած կազմկոմիտեն⁴⁶: Այդ ամենի մասին Վ.Աթաջանյանը տեղյակ է պահում օղանավակայանում գտնվող Ա.Գիրենկոյին և Ռ.Նիշանովին: Նրանք Վ.Պոլյանիչկոյի խմբին ռազմական ուղղաթիռով ուղարկում են Շուշի, իսկ իրենք վերադառնում Բաքու և այստեղ հայտարարում, թե հակամարտող կողմերը պետք է լեզու գտնեն և լուծեն իրենց բարձրացրած հարցերը: Այդ նույն օրը Ստեփանակերտում լուր է ստացվում, որ Շահումյանի շրջանի 19 ղեկավար աշխատողներ, կուսշրջկոմի առաջին քարտուղար Վլադիմիր Աղաջանյանի գլխավորությամբ, հունվարի 9-ին զնացել էին Գետաշեն՝ ազերիների կողմից սպանված երկու գետաշենցու թաղման արարողությանը մասնակցելու համար: Վերադարձին ազերի ավազակները նրանց պատանդ էին վերցրել և տարել Կիրովաբադ: Հաջորդ օրը Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և շրջանային ղեկավարության անունից բողոք է ներկայացվում դեռևս Բաքվում գտնվող Ա.Գիրենկոյին և խնդրվում միջոցներ ձեռնարկել շահումյանցիներին ազատելու համար: Այդ խնդրանքը կատարվում է մասամբ:

1990թ. հունվարի 9-ին իր աշխատանքները վերսկսեց ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը, որին մասնակցեցին ԼՂ Ազգային խորհրդի անդամները: Երբ հաստատվում էր հանրապետության 1990թ. բյուջեն, նստաշրջանը, հիմք ընդունելով ՀԽՍՀ ԼՂԻՄ միավորման մասին 1989թ. ղեկտեմբերի 1-ի որոշումը, միացրեց ՀԽՍՀ և ԼՂԻՄ բյուջեները: Հայաստանի Գերագույն խորհրդի պատգամավորները, անկասկած, գիտակցում էին իրենց այդ քայլի կարևորությունը: Դա «խիստ կարևոր ներդրում էր Արցախյան պահանջատիրության շրջագծի մեջ», և այդ որոշման հետևողական գործողությունից էր կախված խորհրդային Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի իրական միացման իրագործումը⁴⁷:

Սոսկվան քաջատեղյակ էր, թե ինչ է կատարվում Հայաստանում, Ադրբեջանում և Լեռնային Ղարաբաղում: ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը 1990թ. հունվարի 10-ին բեկա-

նեց Հայկական ԽՍՀ և ԼՂ Ազգային խորհրդի ղեկտեմբերի 1-ի, ինչպես և 1990թ. հունվարի 9-ի որոշումները, Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ղեկտեմբերի 4-ի որոշման որոշ կետեր, որոնք անմիջապես առնչվում էին Լեռնային Ղարաբաղին: ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի այդ որոշման մեջ նշված է, որ Ադրբեջանը չի կատարել նույնների 28-ի որոշումը, չի վերականգնել մարզային ղեկավար մարմինները, չի մշակել մարզի կարգավիճակը բարելավելու միջոցներ, չի ամրապնդել մարզի իրավունքները⁴⁸: Դրա փոխարեն Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նախագահությունն ընդունել է որոշում, որով համարյա չեղյալ և անընդունելի է համարել նույնների 28-ի որոշման կետերի մեծամասնությունը:

Ադրբեջանական ազգայնամուլ տարրերը 1990 թ-ը սկսեցին նոր բարբարոսություններով: Հունվարի 13-ից մինչև 20-ը՝ Բաքվում տեղի ունեցած վանդալիզմի ժամանակ, նրանք մեկ անգամ ևս աշխարհին ցույց տվեցին իրենց իսկական վայրենի դեմքը⁴⁹: Դեռևս Բաքվում հայերի և մյուս ազգությունների ներկայացուցիչների ջարդերը սկսվելուց չորս օր առաջ Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը դիմել էր Մ.Գորբաչովին և նրան տեղյակ պահել, որ Բաքվում, Շահումյանի և Խանլարի շրջաններում, Գետաշեն, Կամո, Ագատ գյուղերում, ինչպես և այլ տեղերում ստեղծվել է արտակարգ իրադրություն: Տեղի են ունենում սպանություններ, հրկիզումներ, շրջափակում են ճանապարհները, կանուրջները, առևանգում պատանդներ: Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը Մ.Գորբաչովից խնդրում էր «անհապաղ միջոցներ ձեռնարկել՝ ապահովելու հայ բնակչության անվտանգությունը և դադարեցնելու համար բարբարոսական գործողությունները, որոնք կարող են հանգեցնել անուղղելի կործանարար հետևանքների ամբողջ տարածաշրջանում»⁵⁰: 1990թ. հունվարյան այդ օրերին ազերիների զինված ջոկատների թիվը հասնում էր մի քանի հազարի: Մամուլը հաղորդում էր, որ հունվարի 14-ին Գետաշեն էին թռել ռազմական ուղղաթիռներ, որոնք Հաջիբենդի մոտ կարկտահար հրանոթներից զնդակոծվել են ազերիների կողմից: Նրանք ճանապարհներին կառուցել էին արգելապատ-

⁴⁸ "Права", 11.01.1990.

⁴⁹ 1990թ. հունվարին Բաքվում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունների մասին մանրամասն տես Մոսեսովա Ի., Հովնանյան Ա., Բաքվի ջարդերը, եր., 1992:

⁵⁰ «Իրավունք», N1, 2000:

⁴⁶ «Սովետական Ղարաբաղ», 11.01.1990:

⁴⁷ «Դրոշակ», N21, 1990, էջ 5:

ճեղքեր և կուտակել հարյուրավոր ավտոմեքենաներ: Հավաքված ամբոխները խոչընդոտում էին ներքին ուժերի զորամասերի անցմանը: Աղբբեջանում օդաչուներին սպառնում էին հաշվեհարդար տեսնել նրանց ընտանիքների հետ: Անհայտ էր մնում հարյուրավոր հայ պատանդների ճակատագիրը: Այդ օրերին երևանում տեղի ունեցած հանրահավաքը կոչ էր անում կազմակերպել կամավորական ջոկատներ, օգնության գնալ շահունյանցիներին և գետաշենցիներին⁵¹: Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի նախագահությունը, հանդես գալով հայտարարությամբ, նշում է, որ Բաքվում կազմակերպվում է նոր «սունգայիթ»: Խորհրդային և համաշխարհային հասարակայնությունից պահանջվում էր վճարար դատապարտել աղբբեջանցիների հերթական միջնադարյան զազանությունները, որոնք կրկին հրեշավոր ոճիրներ են գործում ընդդեմ մարդկության: Ապա տեղյակ է պահվում, որ արցախահայությունը միշտ էլ պատվով և արժանապատվությամբ է դիմագրավել հայրենի հողը պղծելու ամեն տեսակ փորձերին⁵²:

Բաքվում տեղի ունեցող վայրագությունների առթիվ Մ.Գորբաչովին ուղղված նամակում իրենց ցատունն արտահայտեցին ԽՍՀՄ ԳԽ ժողովրդական պատգամավորներ Ջորի Բալայանը, Վահան Գաբրիելյանը, Վաչագան Գրիգորյանը, Բորիս Ղադամյանը և Հենրիխ Պողոսյանը, որտեղ ասված է, որ հունվարի 13-ին ժամը 20-ն անց 30 թուպեին, Աղբբեջանի ազգային ճակատի ներկայացուցիչները և Աղբբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի քարտուղար Ա.Վեզիրովը, հանդես գալով հեռուստատեսությամբ, աղբբեջանական ժողովրդին կոչ էին անում հարձակում գործել Լեռնային Ղարաբաղի և Աղբբեջանի հայաբնակ բնակավայրերի վրա: Վեզիրովը նույնիսկ կոչ էր անում հակահայկական գործողություններն ավարտել մինչև հունվարի 16-ը⁵³: Արդեն հունվարի 18-ի տվյալներով հայտնի էին 44 զոհ, որից 34-ը հայեր էին⁵⁴:

Բաքու ժամանած ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Միության խորհրդի նախագահ Ե.Պրիմակովը, ԽՍՀՄ Կենտկոմի քարտուղար Ն.Սյունկովը և ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ Ի.Սիլանը նույնիսկ չփորձեցին իմանալ, թե ինչու էր Հայաստանի Գերա-

⁵¹ «Սովետական Ղարաբաղ», 16.01.1990:

⁵² Նույն տեղում:

⁵³ Նույն տեղում:

⁵⁴ Նույն տեղում, 18.01.1990:

գույն խորհուրդը նման ահազանգ հնչեցրել: Բաքվի ջարդերի մասին առաջին տեղեկությունները կենտրոնական թերթերը սկսեցին տպագրել միայն հունվարի 16-ից: Հայկոմկուսի կենտկոմը, Գերագույն խորհրդի նախագահությունը և նախարարների խորհուրդը հունվարի 15-ին կենտրոնական իշխանություններից պահանջեցին վերջ տալ Բաքվում և Աղբբեջանում հայերի նկատմամբ չղաղարող բռնություններին և կատարվածին տալ քաղաքական գնահատական⁵⁵:

Աղբբեջանի ազգայնամուլ ուժերը արյուն էին տեսնում: Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա.Վեզիրովը կոչ էր անում «ազգովին միանալ և ջախջախել Լեռնային Ղարաբաղն ու Ստեփանակերտը», որովհետև իբր նրանք են հանդիսանում «Աղբբեջանի ժողովրդի դժբախտության հիմնական պատճառը», իսկ Ազգային ճակատի պարագլուխներից Ա.Փանախովը, հունվարի 13-ի երեկոյան հանդես գալով հեռուստատեսությամբ, ազգակիցներին կոչ արեց «հայերի դեմ պատերազմի»: Նրանց ելույթներից հետո Բաքվում սկսվել էին հայ ընտանիքների դեմ հարձակումներն ու բարբարոսությունները⁵⁶: Հունվարի 13-ին Բաքվի փողոցներում թափված էին կտտանքների ենթարկված տասնյակ հայերի դիակներ: Կողոպտված ու խոչտանգված բազմաթիվ հայեր լաստանավերով փոխադրվում էին Կրասնովոդսկ: Ջարդերի առաջին օրը Բաքվի հեռուստատեսային կայանի սարքավորումները շարքից հանվել էին, իսկ Շուշիի կայանից գիշեր ու ցերեկ եթեր էին տրվում հակահայկական հայիոյանքներ ու լուսանքներ: Թե՛ Բաքվում և թե՛ Աղբբեջանի մյուս բնակավայրերում չէր գործում պարետային ժամը: Նրանք, ովքեր փորձում էին ճշմարիտ խոսք ասել ու դատապարտել Բաքվում սկսված վանդալիզմը, ծերբակալվում էին ու նետվում բանտ: Այդպես վարվեցին «Սովետական Ղարաբաղ» թերթի գլխավոր խմբագրի տեղակալ Արկադի Ղուկասյանի, Շարժման առաջամարտիկներ Ռազմիկ Պետրոսյանի, Ռուես Աղաջանյանի, Ավետիք Գրիգորյանի և Ռուդիկ Ազարյանի հետ, որոնց մեկ ամիս պահեցին Նովոչերկասկ քաղաքի N3 բանտում: 1990թ. հունվարյան այդ օրերին, 12-14-ին, ազերիների կողմից կրկնվեցին հարձակումները Գետաշենի և Մարտունաձեցի վրա: Սակայն, ստանալով արժանի հակահարված, հակառակորդը հետ քաշվեց:

⁵⁵ «Սովետական Հայաստան», 16.01.1990:

⁵⁶ ՀԱԱ., ֆ. 1, ց. 87, գ. 49, ք. 4:

Աղդրեջանում տեղի ունեցող այդ հակամարդկային արարքները Կենտրոնի, եթե ոչ քաջալերանքի, ապա լուռ համաձայնության արդյունք էր: Դա ավելի էր խորացնում հայ ժողովրդի դժգոհությունը և անվստահությունը մոսկովյան իշխանությունների նկատմամբ: Հայ ժողովուրդը անարգանքի սյունին էր գանում Բաքվի և նրա հովանավոր Մոսկվայի մոլեգնող հակահայ գործողությունները: Ն.Սյունկովը հունվարի 15-ին, Հայաստանի կուսակցական ակտիվի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ, չնայած ցավակցություն հայտնեց Բաքվում տեղի ունեցած ողբերգության առթիվ, սակայն դա չփոխեց Կենտրոնի նկատմամբ ունեցած հայ ժողովրդի խիստ դժգոհությունը: Հենց այդ նույն օրը՝ հունվարի 15-ին, Գերագույն խորհրդի գործաչույան նախագահությունը ընդունեց մի որոշում, որով փորձեց իրադարձությունների հիմնական մեղքը բարդել արցախահայության վրա: Այդ որոշման առաջին կետով արտակարգ դրություն հայտարարվեց ԼՂԻՄ-ում և պետական սահմանի՝ Աղդրեջանական ԽՍՀ-ի տարածքում եղած սահմանամերձ գոտում⁵⁷: Անհեթեթություն էր, բայց փաստ, որ հայերին և ռուսներին կոտորում էին Բաքվում, սակայն պարոն Գորբաչովն արտակարգ դրություն էր մտցնում Ղարաբաղում: Արտակարգ դրության պահանջների համաձայն կասեցվում էին օրինական կազմակերպությունները, սահմանափակվում քաղաքացիների տեղաշարժը, իրավունք էր տրվում կարգը խանգարողներին ժամանակավորապես արտաքսել իրենց բնակավայրերից, կասկածելի քաղաքացիները 30 օր պահվում էին կալանքի տակ: Մինչև անգամ Հայկական ԽՍՀ ղեկավարությունից պահանջվում էր ամենավճռական քայլեր ձեռնարկել վերջ տալու իբրև «հանրապետության տարածքից գնացող սադրիչ գործողություններին, որոնք ազգամիջյան կրքեր և ազգային թշնամանք են բորբոքում երկու ժողովուրդների միջև»: Այդ հրամանագրով արգելվեց Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը, «Միացում» կազմակերպությունը, խիստ հսկողություն սահմանվեց տնօրենների խորհրդի և տեղեկատվության միջոցների նկատմամբ⁵⁸: Արցախը կրկին մնաց առանց օրինական իշխանության: Այստեղ իշխում էին զինվորականները՝ ի

⁵⁷ Նույն տեղում:

⁵⁸ "Правда", 16.01.1990: Տե՛ս նաև «Մովետական Հայաստան», 17.01.1990:

դեմս արտակարգ դրության շրջանի պարետ Յու. Կոստլապովի, որին շուտով դարձյալ փոխարինեց Վ.Սաֆոնովը:

Բաքվում և հանրապետության մի շարք տեղերում իշխանությունը անցել էր ԱԺԾ-ի ձեռքը: Այնտեղ արտաքին դրություն մտցվեց միայն հունվարի 20-ին, երբ բանակը մտել էր քաղաք: Հունվարի 21-ի տվյալներով Բաքվում զոհվել էր 60 աղդրեջանցի, 14 զինվորական, վիրավորվել 76 զինծառայող: Կան նաև տվյալներ, որ զոհվել են 134, վիրավորվել 800 մարդ: Մեկ այլ հաղորդման համաձայն՝ այդ օրերին Բաքվում զոհվել է 1000 մարդ⁵⁹, ըստ որում՝ հայերի զոհերի թիվն անցել է 400-ից⁶⁰: Այնտեղ հայերի նկատմամբ իրագործված ջարդերի վերաբերյալ գործի քննություն չկատարվեց: Ինչպես Սումգայիթի դեպքում Մոսկվան չցանկացավ բացահայտել սպանդի ու ջարդի կազմակերպիչներին և ոգևորողներին, այնպես էլ՝ այս դեպքում: Աղդրեջանում սպանված ջարդարարները հայտարարվեցին «ազգային հերոսներ» և տեղ գտան «եղբայրական գերեզմանոցում»: ԽՍՀՄ զլխավոր դատախազ Ա.Սուխարևը լուրջամբ պաշտպանեց Բաքվում կատարված վանդալիզմը: Իրոք, եթե «սումգայիթին» տրվեր քաղաքական գնահատական, և իսկական հանցագործները պատասխանատվության ենթարկվեին, ապա հազիվ թե կրկնվեին «շուշին», «կիրովաբադը», «բաքուն»։ Իմիջիայլոց, Բաքվում հայերի ցեղասպանությունը նորություն չէր: Հայտնի վիճակագիր Բախշի Իշխանյանի հաշվումներով միայն 1918թ. սեպտեմբերյան ջարդերի ժամանակ Բաքվի 88673 հայերի 59,57 տոկոսը տուժել են: Նրանցից 5248-ը զոհվել են, 3572-ը անհետ կորել, 3396-ը գերվել, 253-ը ձերբակալվել, 288-ը բռնաբարվել, 31293-ը դարձել զաղթականներ⁶¹:

Բաքվում տեղի ունեցած այդ դաժանությունը վրդովեցրել էր նաև համաշխարհային հանրությանը: Ամերիկյան սենատորներ Փիթ Վիլսոնը, Փոլ Սայմոնը, Լարի Պրեստոնը, Ջոն Քերտին և Կլեյբորն Պելը, դիմելով Մ.Գորբաչովին, խիստ անհանգստություն հայտնեցին Բաքվի իրադարձությունների առթիվ և պահանջեցին միջոցառումներ ձեռնարկել՝ կանխելու նոր սպանությունները:

⁵⁹ ՀԱՍ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 49, ք. 15:

⁶⁰ Մելիք-Շահնազարյան Լ., Աղդրեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակչության նկատմամբ, Եր., 1998, էջ 40:

⁶¹ Իշխանյան Բ., Բաքվի մեծ սարսափները, Թիֆլիս, 1920, էջ 4-24:

Նրանք նաև շեշտեցին, որ Հայաստանի հետ Ղարաբաղի վերամիավորումը խիստ անհրաժեշտություն է⁶²: Այդ օրերին Մոսկվա ժամանած ԱՄՆ-ի Սենատի Արտաքին գործերի հանձնաժողովի նախագահ Էլեյթորն Պելը ադրբեջանցիների կողմից իրագործվող հայկական ջարդերի վերաբերյալ իր բողոքը հայտնեց ԽՍՀՄ իշխանություններին ու առաջարկեց Ղարաբաղը դուրս բերել Ադրբեջանի ենթակայությունից: Նա գտնում էր, որ ադրբեջանցիներին թույլ տալ վերահսկել Լեռնային Ղարաբաղը կնշանակի էլ ավելի խորացնել բռնությունները և առիթ տալ նոր ընդհարումների⁶³: Նման բողոքներ և պահանջներ ստացվում էին նաև աշխարհի այլ երկրներից, քաղաքական և պետական գործիչներից ու անվանի մարդկանցից: Իսկ արցախցիները, հունվարի 21-ին դիմելով աշխարհի բնակչությանը, խնդրում էին «իրենց ձայնը բարձրացնել ի պաշտպանություն պաշարված Ղարաբաղի և օգնության ձեռք մեկնել նրան»⁶⁴:

Հաջորդ օրը հունվարի 22-ին տեղի ունեցած մարդ-խորհրդի գործկոմի նիստը մերկացրեց Բաքվում տեղի ունեցած բարբարոսությունները, որոշեց դատապարտել և չճանաչել Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1989թ. նոյեմբերի 28-ի որոշումը, հնարավոր չհամարեց ԼՂՀՄ-ում հանրապետական կազմակերպչի գործունեությունը, ճանաչել Ազգային խորհրդի ու նրա նախագահության բոլոր որոշումները մինչև տեղական խորհուրդների նոր ընտրությունները և մարդ-խորհրդի իրավունքների վերականգնումը, որը «ինքնիշխան մարմին է ԼՂՀՄ-ում»: Առաջարկվեց այդ որոշումը հասցնել մարզի տեղական իշխանությունների գիտակցությանը և բնակչությանը կոչ արեց պահպանել զսպվածություն, ամրապնդել կարգապահությունը և ամեն կերպ համագործակցել ռազմական զորամասերի հետ⁶⁵:

1990թ. հունվարի 15-ին, ինչպես ասվել է, ԼՂԻՄ-ում և Շահումյանի շրջանում մտցվեց արտակարգ դրություն, որին հաջորդեց Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի որոշումը Շահումյանի շրջանը լուծարելու վերաբերյալ: Ադրբեջանում շարունակվող հակահայ քաղաքականությունը քննության առնվեց Հայ-

կոմկուսի Կենտկոմում տեղի ունեցած խորհրդակցությունում, որտեղ դատապարտվեցին Ադրբեջանում կիրառվող բարբարոսությունները, և կենտրոնական իշխանություններից պահանջվեց վերջ տալ այդ ամենին: Խորհրդակցությանը ներկա Ն.Սյունկովը, իր ելույթում կեղծելով իրականությունը, փորձում էր ներկաներին համոզել, թե իբր կենտրոնական իշխանությունները քայլեր են ձեռնարկում Գետաշենը, Ազատը և Կամոն Ադրբեջանի իշխանություններից պաշտպանելու⁶⁶: Մի քանի օր անց՝ հունվարի 25-ին կայացած Հայկոմկուսի Կենտկոմի բյուրոն, քննադատելով Բաքվում և Ադրբեջանի մյուս հայաբնակ վայրերում հայ ժողովրդի նկատմամբ իրագործվող բռնություններն ու վայրագությունները, ընդունեց համապատասխան հայտարարություն, որտեղ ասված էր, որ Ադրբեջանը լուծարել է Շահումյանի շրջանը, Բերդաձորի, Գետաշենի ենթաշրջանի և Մարտունու շրջանի գյուղերի վրա վտանգ է կախված, Ադրբեջանի հատուկ նշանակության միլիցիայի ջոկատները շարունակում են անօրինությունները, զինված հարձակումներ են գործում Ղարաբաղ գնացող ավտոմեքենաների վրա, իշխում են Ստեփանակերտի օդանավակայանում, Խոջալու գյուղում ապօրինի շինարարություն է կատարվում, ինչը խստորեն վնասում է օդանավակայանի աշխատանքին, իսկ արցախահայությունից պահանջում են հեռանալ իրենց օրրանից: Հայկոմկուսի Կենտկոմի բյուրոն գտնում էր, որ այդ ամենում մեղք ուներ Կենտրոնը, որը չէր հետևում իր իսկ 1989թ. նոյեմբերի 28-ի որոշման կատարմանը: Ղարաբաղի վրա կախված էր Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից ինքնավար մարզը լուծարելու իրական վտանգ: Այդ ամենից անհանգստացած Հայկոմկուսի Կենտկոմի բյուրոն հայ ժողովրդին կոչ արեց մի կողմ թողնել «քաղաքական տարածայնությունները» և համատեղ հանդես գալ «ի պաշտպանություն ԼՂԻՄ խաղաղ հայ բնակչության»⁶⁷: Ասեմք, որ Հայկոմկուսի որոշ ղեկավար այրեր դեռևս հավատում էին, որ կենտրոնական իշխանությունները «բոլոր անհրաժեշտ միջոցառումները կձեռնարկեն ռեգիոնում բռնության ծավալումը կասեցնելու, ջարդերի և վանդալիզմի քայլերի կազմակերպիչներին խիստ պատասխանատվության ենթարկելու համար»⁶⁸:

⁶² «Հայք», 28.01.1998:

⁶³ Նույն տեղում:

⁶⁴ «Դրոշակ», N21, 1990:

⁶⁵ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, գ. 2, գ. 294, ք. 5-6:

⁶⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1, գ. 84, գ. 131, ք. 1-82:

⁶⁷ Նույն տեղում, գ. 85, գ. 31, ք. 48-50:

⁶⁸ «Սովետական Հայաստան», 22.01.1990:

Ստեղծված իրավիճակը շտկելու համար զգալի աշխատանք էր կատարում Հայաստանի Արտակարգ դրության հանրապետական խորհրդի օպերատիվ շտաբը: Խորհրդին առընթեր գործում էր նաև հասարակական-քաղաքական իրավիճակի վերլուծման ու կանխատեսման խումբ, որի գործունեությանն աջակցում էին բազմաթիվ կոլեկտիվներ, Երևանի օդանավակայանն աշխատում էր լրիվ ծանրաբեռնվածությամբ, գալիս էին գաղթականներ, որոնց օգնում էին Արտակարգ դրության հանրապետական խորհուրդը, նրա օպերատիվ շտաբը, հասարակական կազմակերպությունները, քաղաքի բնակչությունը: Նրանք զբաղված էին 100 հազար գաղթականներին տեղավորելու և նրանց համար ապրելու պայմաններ ապահովելու դժվարին գործով:

1990թ. հունվարի 10-ից լրիվ դադարեցվեց զնացքների ժամանումը աղբբեջանական երթուղով և, Հայաստանը չստացավ 450 հազար տոննա զանազան ժողովրդատնտեսական բեռներ: Հանրապետությունում, փաստորեն, լրիվ սպառված էին ավտոբեռնի, դիզելային վառելանյութի և մագուի պաշարները: Կանգնելու սպառնալիքի տակ էին Երևանի ջերմաէլեկտրակայանը և Հրազդանի պետական շրջանային էլեկտրակայանը: Էլեկտրաէներգիայի պակասության պատճառով ձախողվում էր շատ ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների նորմալ աշխատանքը⁶⁹: Եվ, չնայած այդ դժվարություններին, Հայաստանը շարունակում էր օգնություն ցույց տալ Լեռնային Ղարաբաղին և սատար կանգնել նրա ազատագրական պայքարին:

1990թ. հունվարի 23-ին Ստեփանակերտ ժամանեց արտակարգ դրության շրջանի ռազմական պարետի պաշտոնում վերահաստատված գեներալ-մայոր Վլադիսլավ Սաֆոնովը: Հենց սկզբից նա, կոչով դիմելով մարզի բնակչությանը, զգուշացրեց, որ «ԼՂԻՄ-ում և հարակից շրջաններում կիրազորվի Գերագույն խորհրդի հրամանը՝ նրանից բխած բոլոր հետևանքներով»⁷⁰: Իշխանությունների կողմից ձեռնարկված միջոցառումների հետևանքով Արցախն ամբողջովին կտրվել էր արտաքին աշխարհից: Հունվարի 26-ին Ստեփանակերտ ժամանած ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարար Դ.Յազովի և ՆԳ նախարար Վ.Բազադինի կարգադրությամբ դադարեցվեցին ուղղաթիռների չվերթերը Երևանից Ստեփանակերտ, Շահումյան և Գետաշեն: Հունվարի

⁶⁹ Նույն տեղում:

⁷⁰ «Սովետական Ղարաբաղ», 24.01.1990:

27-ին Ստեփանակերտ եկավ Վ.Պոլյանիչկոյի ղեկավարած տիրառոչակ հանրապետական կազմկոմիտեն⁷¹, որի միակ գործակիցը ռազմական պարետ Վ.Սաֆոնովն էր: Կազմկոմիտեն տեղավորվեց կուսակցության մարզկոմի շենքում: Ի նշան բողոքի՝ մարզկոմի ղեռնա գործող բաժինների աշխատողները լքեցին շենքը: Որպես անհնազանդության և բողոքի նշան, մարզի աշխատավորները հունվարի 25-ից սկսեցին ընդհանուր գործադուլ: Իրենց աշխատանքները թողել էին մետաքսկոմբինատի, կոշիկի ֆաբրիկայի, էլեկտրատեխնիկական գործարանի, N 91 շինվարչության, արդյունաբերական և շինարարական մյուս ձեռնարկությունների ու կազմակերպությունների կոլեկտիվները: Չէին գործում հասարակական տրանսպորտը, բնակչության կենցաղսպասարկման օջախները, ուսումնական հաստատություններն ու նախադպրոցական հիմնարկները: Դադարեցվեցին մարզային ռադիոհաղորդումները: Գործադուլը շարունակվեց մինչև ապրիլի 2-ը, այն էլ՝ արտակարգ դրության պայմաններում⁷²:

* * *

ՀՀԸ-ի առաջին համագումարից հետո կոմիտեականների գործունեությունը հիմնականում ընթանում էր երկու ուղղությամբ՝ պաշտպանել և օգնել Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարին և հանրապետությունում իշխանությունը վերցնել իրենց ձեռքը: Մնացած գործողությունները նրանց համար անցանցյալ էին: 1990թ. հունվարի կեսերից վերսկսվել էին հանրահավաքները: Թատերական հրապարակը դարձել էր կամավորական ուժերի կազմակերպման, Գերագույն խորհրդի նախընտրական քարոզչության և Արցախին նյութական ու ռազմական օգնություն կազմակերպելու վայր: Հունվարի 13-ին տեղի ունեցած հանրահավաքում հայտարարվեց, որ Հայոց համազգային ճակատի ինքնապաշտպանական ուժերը թե՛ շրջաններում և թե՛ Երևանում բերվել են ռազմական պատրաստության: Հանրապետության բնակչությանը կոչ արվեց ունեցած զենքը կամ հանձնել «Ղարաբաղ» կոմիտեին, կամ էլ զենքով ներկայանալ կոմիտե: Այդ նույն երեկոյան հաղորդվեց, որ Բաքվում տեղի ունեցած հանրահավաքում Աղբբեջանի ժողովրդական ճակատը պա-

⁷¹ Կոմիտեի կազմը՝ Ռ. Սադով, Ս. Վելիմամեդով, Ա. Գոլուբեև, Շ. Քերիմով, Ս. Ռադա, Վ. Ջաֆարով:

⁷² «Սովետական Ղարաբաղ», 21.02.1990 և 03.04.1990:

տերազմ է հայտարարել Հայաստանին և ադրբեջանցիներին կոչ արել արագորեն պատրաստվել դրան: Միտինգավորներին նաև հաղորդվեց, որ «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներ Բ.Արարքցյանը, Վ.Մանուկյանը և Լ.Տեր-Պետրոսյանը մտել են կառավարական օպերատիվ շտաբի մեջ, որը ստեղծվել էր այդ օրերին⁷³: Այսպիսով՝ ՀՀ-ն և օպերատիվ շտաբը գործում էին համատեղ, որի խնդիրն էր կազմակերպել կամավորական ջոկատներ և ձեռք բերել զենք: Բացի այդ, ՀՀ-ն ստեղծեց ռազմական շտաբ, որին պետք է ենթարկվեին ամբողջ հանրապետությունը, անգամ ԵԳՆ-ը, ՊԱԿ-ը, Հայկոմկուսի Կենտկոմը և Գերագույն խորհուրդը: Հունվարի 14-ին տեղի ունեցած հանրահավաքում ՀՀ-ն պնդեց, որ եթե կենտրոնական շտաբ չստեղծվի, ապա ՀՀ-ն ստիպված կլինի հունվարի 15-ին իշխանությունը վերցնել իր ձեռքը: Իրոք, 1990թ. հունվարյան այդ օրերին ՀՀ-ականները իրենց անզուսպ և հախուռն ցանկություններով շատ հեռուն էին գնացել: Ճիշտ է, վիճակը Նախիջևանի հետ սահմանամերձ շրջաններում, Արցախում, Շահումյան-Գետաշենում, մանավանդ Բաքվում խիստ բարդացել էր, և ժողովրդին պայքարի հանելու գործում ՀՀ-ն և թե մյուս ուժերը վճռական էին: Նրանք անտեսում էին, որ Հայաստանում տեղակայված խորհրդային 7-րդ բանակը պատրաստ էր պաշտպանել Հայաստանի իշխանություններին: Պակաս ուժ չէին նաև Հայկոմկուսը, ԵԳՆ և ՊԱԿ-ը: Հիշականները թեթևամտորեն հայտարարում էին, որ եթե բանակը «Հայաստանում ուժ գործադրի, ապա կստանա արժանի հակահարված»⁷⁴: Խորհրդային բանակին «հարվածելու» նպատակով նրանք հայ զինվորներին կոչ էին անում լքել զորամասերը, վերադառնալ հայրենիք և մտնել ինքնապաշտպանական ջոկատներ: Թատերական հրապարակից կոչեր էին հղվում շրջանների ղեկավարներին տեղերում ստեղծված շտաբներին օգնություն ցույց տալ ավտոմեքենաներով, վառելիանյութով, հագուստով, սննդամթերքներով: Ամենուր կարգ ու կանոն հաստատելու համար ՀՀ-ն նախաձեռնեց ստեղծել հատուկ ջոկատներ⁷⁵: Նման ինքնագործունեությունը և խառնաշփոթի ստեղծումը չէր կարող դժգոհություն առաջ չբերել հանրապետության կուսակցական-պետական և իրավապահ մարմիններում: Բանն այն է, որ հան-

րապետությունում, մանավանդ Երևանում, հանդես էին եկել զինված ջոկատներ, որոնց գործողությունները հաճախ ուղեկցվում էին ավազակային արարքներով: ՀՀ-ն ստիպված էր նրանց դեմ պայքարելու համար ստեղծել համապատասխան մարմին-շտաբ, որն օժտված էր «արտակարգ իրավունքներով»: Այն պետք է գործեր միլիցիայի հետ համատեղ, միատեսակ հագուստով, տարբերանշանով և ՀՀ-ի վարչության կնիքով հաստատված փաստաթղթերով: Նաև հայտարարվեց, որ ով զենք կգործադրի հայի դեմ, «նա պատասխան կտա ռազմական ժամանակի օրենքով»⁷⁶: ՀՀ-ի այդ օրերի միտումները հստակ արտահայտեց Վազգեն Մանուկյանը՝ «պայքարը շարունակելու համար անհրաժեշտ է զինվել: Մեր պայքարը նպատակ ունի իրագործել քաղաքական խնդիրներ: Մենք կհաղթենք այն ժամանակ, երբ կլինենք զինված, կազմակերպված և հզոր: Այդ դեպքում կունենանք անկախ պետություն՝ մեր ազգային շահերով»⁷⁷:

Հայոց հողը պաշտպանող ինքնապաշտպանական ջոկատները Երասխավանում և սահմանամերձ մյուս հատվածներում Ադրբեջանի ազգային ճակատի հրահրած ընդհարումների ժամանակ արժանի հակահարված հասցրին հակառակորդին: Երասխավանում ինքնապաշտպանական ուժերի հաջողությունները ՀՀ-ականները փորձում էին լիովին վերագրել իրենց և նույնիսկ հայտարարեցին, թե Երևանում կարող է կարգ ու կանոն հաստատել միայն «Ղարաբաղ» կոմիտեն: ՀՀ-ի վարչությունը վճռականորեն պահանջում էր բնակչության մոտ եղած զենքերը հանձնել «Ղարաբաղ» կոմիտեին՝ իբրև դրանք սահմանամերձ շրջաններ ուղարկելու համար⁷⁸:

1990թ. գարնան շեմին կրկին բարդացել էր Շահումյան-Գետաշենի վիճակը: Գետաշենի ենթաշրջանի Ազատ և Կամո գյուղերի բնակչությանն արտաքսելու հարցը ազերիների համար դարձել էր օրերի խնդիր: Երևանյան հանրահավաքներում ճառողները հանրապետության ղեկավարությանը մեղադրում էին Շահումյանի և Գետաշենի հայության ճակատագրով մտահոգված չլինելու համար: Փետրվարի 9-ի հանրահավաքում ունեցած իր ելույթում Լ.Տեր-Պետրոսյանը գտնում էր, որ հայ ժողովուրդը չպետք է շեղվի իր ռազմավարական ուղուց: Նա կոչ արեց օգնել

⁷³ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 49, ք. 1-2:
⁷⁴ Նույն տեղում, ք. 6:
⁷⁵ Նույն տեղում:

⁷⁶ Նույն տեղում, ք. 8:
⁷⁷ Նույն տեղում, ք. 9:
⁷⁸ Նույն տեղում, ք. 21:

Արցախին «վճռական հարված հասցնել 70-ամյա նեխած նո-
մենկլատուրային» ու հանրապետության Գերագույն խորհրդին
ստիպել «կատարել Արցախը Հայաստանի հետ վերամիավորելու
վերաբերյալ որոշումը»⁷⁹: Այդ օրերին Հայկոմկուսում և պետա-
կան բարձրագույն մարմիններում ամեն օր ստացվում էին բազ-
մաթիվ նամակներ ու հեռագրեր, որոնց հեղինակներն իշխանու-
թյուններին կոչ էին անում ոչ մի դեպքում չթուլացնել Արցախին
տնտեսական և ռազմական օգնություն ցույց տալը⁸⁰:

1990թ. փետրվարի 5-6-ը տեղի ունեցած ԽՍՀԿ Կենտկոմի
պլենումում ելույթ ունենալով Ս.Հարությունյանը փորձեց հիմնա-
վորել դարաբաղյան հիմնախնդրի արդարացի լինելը: Նա ասաց.
«Հին մտածողության իներցիան այնքան ուժեղ գտնվեց, որ
վերակառուցման շնորհիվ կյանքի կոչված ԼԴԽ-ի հայ բնակ-
չության կամքի արտահայտությունն ընկալվեց որպես Հայկական
ԽՍՀ-ի ոտնձգություն հարևան հանրապետության տարածքի
նկատմամբ»: Ապա շեշտեց, որ ԼԴԽ-ի հարցը տարածքային վեճ
չէ, այն առաջադրել է Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունը, և որ
հարցի էությունը ժողովրդի ինքնորոշումն է: Որպես պատաս-
խան, - շարունակեց նա, - կազմակերպվեց «սումգայիթ», շրջա-
փակվեց Հայաստանը, և ազգամիջյան կոնֆլիկտը վերածվեց
միջհանրապետականի: Ս.Հարությունյանը նաև նկատեց, որ
կենտրոնական իշխանությունների կողմից «Հայաստանում և
Ադրբեջանում տեղի ունեցած դեպքերի միջև հավասարության
նշան դնելը... նշանակում է մոլորության մեջ գցել հասարակա-
կան կարծիքը»⁸¹:

1990թ. փետրվարից սկսած Հայաստանում քայլեր էին
ձեռնարկվում բնակչության ձեռքում գտնվող զենքը հավաքելու
համար: Հանրապետության Նախարարների խորհրդի նախագահ
Վ.Մարգարյանցի՝ փետրվարի 14-ին Հայկոմկուսի Կենտկոմ և
Գերագույն խորհուրդ ուղարկված նամակում խոսվում է 7-րդ բա-
նակի հրամանատար, գեներալ-մայոր Ն.Պիշչևի ծածկահեռագրի
մասին, որտեղ գեներալը պահանջում էր հավաքել ոչ օրինական
պահվող բոլոր զենքերը: Վ.Մարգարյանցը Գերագույն խորհրդին
առաջարկում էր հատուկ հրամանագիր արձակել և այդ առթիվ
բանակցել օրինական և ոչ օրինական կազմակերպությունների

⁷⁹ Նույն տեղում, ք. 22-23:

⁸⁰ Նույն տեղում, ց. 127, գ. 814, ք. 120-128, 179-182 և այլն:

⁸¹ «Սովետական Հայաստան», 08.02.1990:

ղեկավարների հետ⁸²: Այդ պահանջը մնաց անկատար, որովհետև
օրինական և ոչ օրինական կազմակերպությունները դա համա-
րեցին անպատեհ, քանի որ հանրապետությունում կազմավոր-
վում էին ինքնապաշտպանական ջոկատներ, որոնք զենքի և
զինամթերքի մեծ կարիք ունեին, մանավանդ Արցախի պաշտպա-
նությունն ապահովելու համար: Ընդհակառակը, հանրապետու-
թյունում նոր թափ ընդունեց զենք և զինամթերք ձեռք բերելու
շարժումը:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի երկու պալատների համատեղ
դռնփակ նիստը մարտի 1-ին ավարտեց մինչ այդ սկսած՝ Ադրբե-
ջանական ԽՍՀ-ում և Հայկական ԽՍՀ-ում ստեղծված իրադրու-
թյան հարցի քննարկումը: Ելույթ ունեցողները «ցավով էին խո-
սում Բաքվում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձություն-
ների մասին, որոնք ուղեկցվել» էին «մարդկանց սպանություն-
ներով», և երկու հանրապետություններին առաջարկեցին «միմ-
յանց ընդառաջ գնալ»⁸³: Սակայն առաջարկված որոշման նա-
խագիծը լոկ կոսմետիկ բնույթ ուներ և չէր տալիս Բաքվում տեղի
ունեցածի ո՛չ քաղաքական և ո՛չ էլ բարոյական գնահատականը:
Այդուհանդերձ, այդ նախագիծն ընդունվեց հիմք՝ լրամշակելու և
մարտի 5-ի նիստում կրկին քննարկելու համար: Այդ նիստում
անիրավագոր համարվեցին Հայկական ԽՍՀ-ի Գերագույն
խորհրդի ընտրությունների կենտրոնական ընտրական հանձնա-
ժողովի որոշումը՝ կապված ԼԴԽ-ի տարածքում Հայկական ԽՍՀ
Գերագույն խորհրդի ընտրությունների ընտրական շրջաններ
ստեղծելու հետ: Այդ նույն նիստում քննարկվեց նաև վերոհիշյալ
որոշման նախագծի լրամշակված տարբերակը, որը գրեթե
ոչնչով չէր տարբերվում նախորդից: Երեկոյան նիստում, չնայած
հայ պատգամավորների բողոքին, ԽՍՀՄ Գերագույն օրենսդիր
մարմինը հերթական անգամ ընդունեց «Ադրբեջանական ՍՍՀ-ում
և Հայկական ՍՍՀ-ում տիրող դրության և այդ ռեզիդնում իրադ-
րությունը նորմալացնելու միջոցառումների մասին»⁸⁴ որոշում,
որը, ինչպես և նախորդները, ի վիճակի չէր լարվածությունը
վերացնել և դատապարտված էր չիրագործվելու:

Մինչ այդ ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը
մարտի 2-ին հանդես էր եկել հայտարարությամբ, որտեղ միան-

⁸² ՀԱՍ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 44, ք. 27-32:

⁸³ «Սովետական Հայաստան», 17.02.1990:

⁸⁴ Նույն տեղում, 07.03.1990:

զամայն ճիշտ էր բնորոշվել տարածաշրջանում ստեղծված իրավիճակը: Այդ հայտարարության մեջ ասված է. «Վերջին օրերս աղբբեջանական իշխանությունները և Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի ներկայացուցիչները խորհրդային բանակի և ներքին զորքերի ստորաբաժանումների հովանավորությամբ եռանդուն գործողություն են ծավալել Խանլարի շրջանի Ազատ, Կամո, Մարտունաշեն և Գետաշեն հայաբնակ գյուղերի տեղահանման նկատմամբ: Մութ գործարքների, տների կեղծ առուծախի միջոցով արդեն դատարկվել է Ազատ գյուղը, մարտի 2-ին սկսվել է Կամո գյուղի բնակիչների տեղահանությունը: Նույն վտանգը սպառնում է Մարտունաշեն, Գետաշեն, իսկ այնուհետև նաև Շահունյանի շրջանի հայկական գյուղերին»: Այնուհետև նշվում է, որ Ազատ և Կամո գյուղերի տեղահանությունը սկսվել է միայն այն բանից հետո, երբ այդ գյուղերում տեղաբաշխվել էին խորհրդային բանակի և ներքին զորքերի ստորաբաժանումները: Միանգամայն հստակ է, որ այդ գործողությունը խրախուսվում կամ նույնիսկ ղեկավարվում էր կենտրոնական իշխանությունների կողմից: Հայաստանի բարձրագույն օրենսդիր մարմինը կենտրոնական իշխանություններից պահանջում էր «զորքերն անհապաղ դուրս բերել Հյուսիսային Արցախից՝ դրանք տեղավորելով հայկական և աղբբեջանական գյուղերի սահմանագտիչ գոտիներում»⁸⁵: Քանի որ երկրի բարձրագույն իշխանությունները չարձագանքեցին այդ տազնապալի ահազանգին, Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը մարտի 9-ին դիմում հղեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը, որտեղ կրկին տազնապ հայտնեց Հյուսիսային Արցախում ստեղծված ծանր վիճակի առթիվ՝ դրանում մեղադրելով նաև ԽՍՀՄ զինված ուժերին: Որպես հրատապ խնդիր՝ պահանջվեց Ազատ, Կամո գյուղերը և Գետաշենի ենթաշրջանը հանձնել Շահունյանի շրջանին: «Հակառակ դեպքում, - ասված է այդ փաստաթղթում, - անկանխատեսելի հետևանքների ողջ պատասխանատվությունն ընկնում է երկրի կենտրոնի իշխանությունների վրա»⁸⁶: Սակայն այդ բողոք-դիմումը մնաց անհետևանք: Կենտրոնական իշխանությունները շարունակում էին բացահայտ և լկտի գործել հայության նկատմամբ:

1990թ. գարնանը Հայաստանում և Արցախում ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախընտրական լայն արշավ էր ընթանում: Հայ-

⁸⁵ *Նույն տեղում, 03.03.1990:*

⁸⁶ *Նույն տեղում, 12.03.1990:*

կոմկուսը, ՀՀԸ-ն և մյուս քաղաքական ուժերը շատ ընտրատարածքներում առաջ էին քաշել իրենց թեկնածուները: Հիշակամների նախկին կոչերը իրենց տեղը զիջել էին սահմանադրական ճանապարհով իշխանության հասնելու մարտավարությանը: Սակայն քաղաքական ընդհանուր վիճակը հանրապետությունում մնում էր չափազանց լարված: Բերենք մի օրինակ. Հայկական ԽՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի պետական կոմիտեի նախագահ Ս.Պողոսյանը 1990թ. փետրվարի 23-ին Հայկոմկուսի Կենտկոմ ուղարկած նամակում ահազանգել էր, որ հայ ժողովրդի համար ստեղծվել է վտանգներով և փորձություններով լի կացություն: «Հանրապետության ղեկավարության թույլտվությամբ, - գրում էր նա, - մի խումբ իշխանասիրահարների, արկածախնդիրների և քաղաքական քյալլազյոզների հաջողվել է անցած երկու տարում մեծ ու փոքր ազգային հարցեր լուծելու դրոշի տակ... խաբել լայն հասարակայնությանը, չեզոքացնել գոյություն ունեցող ֆորմալ և ոչ ֆորմալ կազմակերպություններին ու միություններին և հանրապետության կյանքում գրավել ինքնիշխան դիրք:

Արտաքուստ թվում է, թե մեզ մոտ ստեղծված է երկիշխանություն, մինչդեռ միակ իրական իշխանությունը Հայկական հանազգային շարժումն է (ՀՀԸ), որը քողարկվում է զանազան ճարպիկ կոչերով և հասարակական կարծիքը մոլորության մեջ գցում անամոթ և անմաքուր մեթոդներով»⁸⁷: Այդ ամենից խիստ անհանգստացած Ս.Պողոսյանը նաև մեղադրում էր մի շարք բարձր պաշտոնյաների, որոնք «իրենց գործնականում տվել են ՀՀԸ-ի ողորմածությանը, դարձել են նրանց կամակատարներ կամ էլ ձգտում են նրանց օգտագործել և կյանքում իրագործել իրենց անձնական, եսասիրական և իշխանատենչ ծրագրերը»: «Այդ ամենը, - շարունակում է նամակի հեղինակը, - հասարակությանը զցել է շփոթության և հուսահատության մեջ: Հանրապետության կյանքը կազմալուծված է, տապալված են աղետի գոտու աշխատանքները, փախստականների շարքում տիրում է քաոս, օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով աշխատանքները ծախողվել են կենսագործունեության բոլոր բնագավառներում»: Նա համոզմունք էր հայտնում, որ ստեղծված նման պայմաններում Հայկոմկուսի Կենտկոմի բյուրոն պետք է կամ դիմի գործնական քայլերի, կամ էլ հրաժարական տա, որովհետև նման գործունեու-

⁸⁷ *ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 44, ք. 14:*

թյամբ նա փաստորեն «նպաստում է միայն ՀՀ-ի իշխանության և կարիերիստական ձգտումների իրականացմանը»: Ս. Պողոսյանը առաջարկում էր «հիմնովին և անհետաձգելիորեն վերանայել կուսակցական, պետական և տնտեսական մարմինների, առաջին հերթին լրատվամիջոցների ղեկավար կազմը, սկզբունքային գնահատական տալ վարչական մարմինների և նրանց ղեկավարների «հումանիստական խաղերին», հանրապետությունում ստեղծված վիճակին, ֆորմալ և ոչ ֆորմալ կազմակերպությունների գործունեությանն ու վարքագծին, պետական մարմիններին և ստեղծված վիճակից հանրապետությունը դուրս բերելու համար ակտիվացնել հասարակությանը»⁸⁸:

Ս. Պողոսյանը միանգամայն ճիշտ է նկարագրել այդ օրերին հանրապետությունում ստեղծված քաղաքական վիճակը: Անկասկած, կոնկուսն իրեն սպառել էր և զրկվել իր հիմնական հենարանից՝ ժողովրդի պաշտպանությունից: Սակայն հանրապետությունում իշխանությունը ՀՀ-ին հանձնելը մի այլ ծայրահեղություն էր, կոպիտ սխալ: Երբ դա զգացվեց, արդեն ուշ էր: Այն ժամանակ ոչ Ս. Պողոսյանի և ոչ էլ ուրիշների անհանգստությունն ու առաջարկություններն արդեն չէին կարող տեղ հասնել: Քաղաքական ուժերը և հասարակական շարժումը, ներքաշվելով նախընտրական պայքարի մեջ, մոռացության տվեցին հանրապետության հասարակական և տնտեսական կյանքը: Գաղափարական պայքարում ՀՀ-ականներին հեղինակություն և մասսայականություն էին բերում անկախության և Արցախի գաղափարները: Դրանք դա ի նկատի ունենալով՝ Իգոր Մուրադյանը այդ օրերին գրել է. «Միայն երկու խնդիր կարող են ուտոպիա հանել հայ ժողովրդին, համախմբել նրա հոգևոր ու ֆիզիկական ուժերը: Դրանք են՝ Արցախն ու անկախությունը: Սակայն հենց Արցախի պրոբլեմի լուծման ճանապարհին է ծառայում ազգային անկախության խնդիրը՝ որպես Արցախյան պրոբլեմի բանալի»: Դրանից օգտվում էր ՀՀ-ն, որը «փաստորեն ներկայացնում է առանձին սոցիալական խմբերի շահերը, որոնք, հակառակ համազգային շահերի, ձգտում են քաղաքական իշխանության և դրան ուղեկցող բարիքներին...»⁸⁹: Հայ հասարակությունը դեռևս պատրաստ չէր «անձնագրիության՝ հանուն ամենաթանկ բանի՝ անկախության»: Եվ «հենց այդ գործով է պայմանավորված ՀՀ-

ի ակտիվ գործունեությունը, և հենց դրանում է դրսևորվում այս *հակազգային կազմակերպության* քաղաքական սնանկությունը»⁹⁰: Այդ օրերին շատերը դեռևս չէին հասկանում ՀՀ-ի վարքագիծը, այն ՀՀ-ի, որը մի քանի ամիս շարունակ դեմ է եղել 1989թ. դեկտեմբերի 1-ի որոշումն ընդունելուն, իսկ որոշումն ընդունվելուց հետո Արցախը նրա համար հանդես էր գալիս որպես հեռվում երևացող շղարշ՝ «իր հախուռն ու անմռունչ իշխանությունն իրագործելու համար»: Իգոր Մուրադյանը գտնում էր, որ «ՀՀ-ն *պետք է չքանա* ոչ թե որպես կազմակերպություն, այլ որպես գաղափար՝ ապագայի համար պահպանելով նրա մեջ մտած առողջ տարրերը...»⁹¹:

Այնուհանդերձ, ՀՀ-ական ուժերը իրենց տեսակետները առաջ էին տանում հանրահավաքներում, հիմնարկ-ձեռնարկություններում տեղի ունեցող ժողովներում և մարդկանց հետ հանդիպումների ժամանակ: Նրանք պահանջում էին պաշտոնից ազատել Վ. Մարգարյանին, Ս. Հարությունյանին և հանրապետության մյուս բարձրաստիճան պաշտոնյաներին⁹²: 1990թ. ապրիլի 6-ին տեղի ունեցած Հայկոմկուսի Կենտկոմի պլենումը բավարարեց Ս. Հարությունյանի խնդրանքը և նրան ազատեց զբաղեցրած պաշտոնից: Հայկոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրվեց Վլադիմիր Մովսիսյանը, որը մինչ այդ աշխատում էր որպես ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ: Վ. Մովսիսյանը Ղարաբաղյան շարժման նվիրյալներից է: Միանգամայն պարզ է, որ հակաղարաբաղյան կեցվածք ունեցած մոսկովյան իշխանությունների հետ հարաբերությունները չպետք է հարթ ընթանային: ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարար Վ. Բակատինը ապրիլի 20-ին Վ. Մովսիսյանին ուղարկած գրության մեջ հիշեցնում էր, որ 1990թ. հունվարի 10-11-ը Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը համատեղ որոշել են հանրապետական խորհուրդների համատեղ ընտրություններ անցկացնել: Դրանից էլ նետվով՝ Հայաստանի կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովը Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծել է ընտրական շրջաններ: Հիշեցնելով, որ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը մարտի 5-ին դա ճանաչել է անօրինական, Վ. Բակատինը Լեռնային Ղարաբաղից Հայաս-

⁸⁸ *Նույն տեղում*, ք. 14-15:

⁸⁹ «*Դրոշակ*», N1, 1990, էջ 27:

⁹⁰ *Նույն տեղում*:

⁹¹ *Նույն տեղում*, էջ 28:

⁹² ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 49, ք. 48:

տանի Գերագույն խորհրդի պատգամավորներ ընտրելու վերաբերյալ սկսված նախընտրական քարոզչությունը համարում էր հարևան հանրապետության ներքին գործերի միջամտություն: Նա պահանջում էր բեկանել Հայաստանի կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի որոշումը, հակառակ դեպքում ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարարության «ՍՍՀՄ Գերագույն խորհրդի մարտի 5-ի որոշման համաձայն չի կարող ապահովել տարածաշրջանի քաղաքացիների իրավունքներն ու անվտանգությունը»⁹³: Վ.Սովսիսյանը ապրիլի 25-ին Վ.Բակատինին ուղարկած պատասխանում մերժեց նրա պահանջը՝ շեշտելով, որ Հայաստանի կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի որոշումը պետք է դիտել որպես Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի կապերն ամրապնդելու միջոց, այլ ոչ թե հարևան հանրապետության ներքին գործերին միջամտելու փորձ, և որ Լեռնային Ղարաբաղի մասնակցությունը Հայաստանի Գերագույն խորհրդի ընտրություններին երբեք էլ չի հակասում ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի մարտի 5-ի որոշմանը⁹⁴:

Ահա այսպիսին էր իրավիճակը ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրությունների նախօրյակին:

5. ԻՐԱՎԻՃԱԿԻ ՀԵՏԱԳԱ ՄԱՍՏԿԱՑՈՒՄԸ

1990 թ. գարունը ծանր էր նրանով, որ Ադրբեջանը ավելի ուժեղացրեց բռնություններն ու դաժանությունները Արցախում և Գետաշեն-Շահումյանում: Ապրիլի 29-ին տեղի ունեցած Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը այդ ամենի համար նախ մեղավոր համարեց կենտրոնական իշխանություններին: Հայկոմկուսի Կենտկոմը և Գերագույն խորհուրդը կենտրոնական իշխանություններին խնդրում են Ստեփանակերտ ուղարկել հատուկ հանձնաժողով և ստուգել Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից իրագործվող բարբարոսությունները, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդում անհապաղ քննարկել ԼՂԻՄ-ում ստեղծված ծանր վիճակը, շտապ միջոցառումներ ձեռնարկել մարզի հայ բնակչության շահերը պաշտպանելու համար, բեկանել Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի ապրիլի 21-ի՝ Լեռնային Ղարաբաղում տարածքային-վարչական մասնակի փոփոխություններ

⁹³ Նույն տեղում, գ. 44, ք. 23:

⁹⁴ Նույն տեղում, ք. 21-22:

կատարելու վերաբերյալ որոշումը, համապատասխան մարմիններին հանձնարարել մանրամասն քննել ապրիլի 26-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցած գործողությունները և շրջանի իշխանություններն ուղիղ ենթարկեցնել հսկիչ-դիտորդ հանձնաժողովին¹: ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը քննարկեց նաև 1989թ. հոկտեմբերի 10-ին Ստեփանակերտում բնակչության դեմ խորհրդային զորքի կողմից զենքի գործադրման ու պատճառած վնասների մասին ուսումնասիրության արդյունքները, ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծված իրավիճակը կարգավորելու հարցերը: Նստաշրջանի ընդունած որոշումները հիմնականում ուղղված էին կենտրոնական իշխանությունների և անձամբ Մ.Գորբաչովի դեմ, որը հանդիսանում էր «այդ ամենի գլխավոր ռեժիսորը»²: Այդ ամենի համար կենտրոնական իշխանությունները սպառնում էին խորհրդային Հայաստանին: ԽՍՀՄ ՆԳ նախարարի տեղակալ Յու. Շատալինը մայիսի 11-ին Հայկոմկուսի Կենտկոմ ուղարկած նամակում գրում էր, թե հայ-ադրբեջանական սահմաններում գտնվող ներքին գործերի նախարարության 1293 զինվորները մինչև հունիսի 15-ը ետ կքաշվեն թիկունք³, իսկ ՆԳ նախարարի պաշտոնակատար Վ.Երինը մայիսի 22-ին Հայկոմկուսի Կենտկոմ ուղարկած նամակում պահանջում էր հավաքել հափշտակված զենքերը, ռազմական հանդերձանքը, պայթուցիկ նյութերը և այլ միջոցներ⁴: Բանը հասել էր նրան, որ «Կրասնայա զվեզդա» թերթի «Արև օտեչեստվա» հավելվածի 1990թ. մայիսի 18-ի համարում ոմն Յու. Յանչիկովան Հայաստանում զենքի հափշտակումը, ինքնապաշտպանական ջոկատների ստեղծումը և ընդհանուր վիճակն «անկայունացնելու» համար մեղադրում էր Վ. Սովսիսյանին: Հայկոմկուսի Կենտկոմի քարտուղար Գ. Գալոյանը այդ կապակցությամբ հունիսի 6-ին բողոք-նամակ է ուղարկում ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարար Վ.Բակատինին և հերքում անօրեն մեղադրանքը⁵:

Ստտեմում էր ՀԽՍՀ ԳԽ ընտրությունների օրը՝ մայիսի 20-ը: Մայիսի 18-ին Թատերական հրապարակում տեղի ունեցած վերջին նախընտրական հավաքում ելույթ ունեցողները կոչ էին

¹ ՀՍՍ, ֆ. 1, ց. 127, գ. 794, ք. 27-31:

² «Սովետական Հայաստան», 05.05.1990:

³ ՀՍՍ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 44, ք. 38, 48-50:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, ք. 51-52:

անում իրենց ծայրը տալ ՀՀԸ-ի թեկնածուների օգտին: Նույնիսկ պատգամավորության թեկնածու Վաչե Հարությունյանը հայտարարեց, թե իր տեղը զիջում է Շահունյանի շրջանից թեկնածու Վլադիմիր Աղաջանյանին՝ բացատրելով, որ այնտեղ բնակվող շուրջ 21 հազար հայերը պետք է անպայման ներկայացուցիչ ունենան Հայաստանի խորհրդարանում⁶: Վարդան Ջուռնաչյանը և Ասքանազ Գալստյանը կոչ արեցին ընտրությունների օրը, ժամը 7-ից շրջապատել ընտրական տեղամասերը՝ ընտրական հանձնաժողովների ու հասարակայնության ներկայացուցիչների հետ միասին թույլ չտալ, որ «ապարատն ու կոմկուսը դիմեն խարդավանքների»⁷: Հանրահավաքը եզրափակող ԼՏեր-Պետրոսյանը կոչ արեց «նոր խորհրդարանի կազմում ընտրել միայն նրանց, ովքեր պետությունից ոչինչ չեն գողացել»⁸:

Հայկոմկուսն, իր հերթին, փորձում էր ազդել ընտրողների վրա, որպեսզի չքվեարկեն ՀՀԸ-ականների օգտին: Կոմկուսի բյուրոն, մայիսի 18-ին քննարկելով ընտրությունների հետ կապված հարցը, նշեց, որ ծայրահեղական տրամադրություններ ունեցողները ձգտում են հանրապետությունում ապակայունացնել հասարակական-քաղաքական կյանքը, սրել հակասությունները խորհրդային բանակի և հանրապետության բնակչության միջև: Օրինակներ բերվեց, որ հարձակումներ են եղել տանկային զորամասի վրա, իսկ երկաթգծի կայարանից Արարատի շրջան է փախցվել հինգ տանկ: Հայկոմկուսի բյուրոն կոչ է անում վերջ տալ նման անցանկալի երևույթներին⁹: Իսկ մայիսի 27-ին Երևանում տեղի ունեցան արյունալի ընդհարումներ խորհրդային բանակի զինվորների և Երևանի բնակիչների միջև:

Մինչ այդ՝ մայիսի 26-ին, Երևան էին ժամանել մի շարք բարձրաստիճան պաշտոնյաներ՝ ԽՍՀՄ ՆԳ նախարարի տեղակալ Շիլովը, ներքին գործերի հրամանատար Շատալինը, ՊԱԿ-ից՝ Լուկինը և ուրիշներ: Իբրև նրանք պահազանգ էին ստացել, թե մայիսի 27–28-ին Երևանում տեղի են ունենալու զանգվածային անկարգություններ: Եվ, իրոք, մայիսի 27-ի առավոտյան Երևանի երկաթուղային կայարանում լուրջ բախում է տեղի ունենում երկաթուղու զինվորական պահակախմբի և մի զինված ջոկատի

⁶ Նույն տեղում, գ. 49, ք. 59:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Նույն տեղում, ք. 59-60:

⁹ Նույն տեղում, գ. 104, էջ 2:

միջև: Վերջինս զենք հափշտակելու մտադրությամբ երկաթուղային կայարանի սպասարահում հարձակվել էր Երևան-Կապան գնացքին ուղեկցող պահակային զինված ջոկատի վրա, որի հետևանքով զոհվում են 6 քաղաքացի և վիրավորվում 10 զինվոր: Միջադեպը զսպվում է: Սակայն կայարանամերձ հրապարակից հեռանալուց հետո զինվորականները շրջապատում են Էրեբունի թաղամասի հիվանդանոցի դիահերձարանը, ուր տեղափոխվել էին զոհվածների մարմինները: Այդ ժամանակ զինված մի խումբ փորձում է փակել Նուբարաշեն-Երևան խճուղին, սակայն չի հաջողվում, որովհետև զրահապատ մեքենաները ճեղքում են շրջափակումը և, թափանցելով Էրեբունի թաղամաս, անկանոն կրակ են բացում բնակելի շենքերի վրա, որի հետևանքով զոհվում են 17 և վիրավորվում շուրջ 40 քաղաքացի: Ջոհվում է նաև մեկ սպա: ՀՀԸ ղեկավարների և աշխարհագորի մի շարք հրամանատարների ներդրած ահռելի ջանքերի գնով հաջողվում է դադարեցնել փոխհրաձգությունը: Միանգամայն ակնհայտ է, որ քաղաքական նպատակներով մայիսի 23-28-ին կենտրոնական և տեղական իշխանությունների որոշ շրջանակների հանցավոր համագործակցությամբ հայ ժողովրդի դեմ կատարվել է հրեշավոր ոճրագործություն, որի հետևանքով զոհվել է 26 և վիրավորվել շուրջ 60 մարդ¹⁰:

Այդտ Մանուչարյանը, Վազգեն Մանուկյանը, Մարտին Հովհաննիսյանը և Լևոն Հակոբյանը, հանդես գալով «Հայք» թերթի հունիսի 2-ի համարում, փորձեցին տեղի ունեցածի ամբողջ մեղքը բարդել զինվորականների վրա: Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեն և Հայոց համազգային շարժման վարչությունը, մայիսի 30-ին հանդես գալով «Սոսկվայի ոճրագործ սադրանքը» վերտառությամբ հայտարարությունով, դատապարտեցին խորհրդային զորքերի այդ սանձազերծ վայրագությունը¹¹: Իսկ Հայոց ազգային բանակի (ՀԱԲ) ռազմական խորհրդի նախագահ Վարդան Վարդանյանը, հանդես գալով հայտարարությամբ, նշել է, որ իրենք «կտրականապես դեմ են առձակատմանը կայսրության զինված ուժերի հետ»: Նա տեղյակ պահեց, որ

¹⁰ «Հայք», 02.06.1990: Այդ մասին մանրամասն տես Արշակյան Ա., Սահ չիմացյալ՝ մահ, մահ իմացյալ՝ անմահություն, Եր., 1993, էջ 148–187: Ըստ Արշակյանի զոհվել են հայազգի 21 քաղաքացի և խորհրդային բանակի մի զինվոր:

¹¹ «Հայք», 02.06.1990:

մայիսի 10-ին ստեղծված զինված տարբեր ջոկատների ռազմական խորհրդի ընդունած սկզբունքներից մեկի համաձայն, առանց ռազմական խորհրդի հանձնարարականի ոչ մի զինված միավոր կամ ջոկատ իրավունք չունի ինքնազուլիս դիմել գործողությունների¹²: Հետագայում նման երևույթները կանխելու համար ՀԱԲ-ի ռազմական խորհուրդը կոչ է արել՝ «Հայաստանի բոլոր քաղաքական կուսակցությունները և կազմակերպությունները իրենց զինված ուժերը մտցնեն Հայոց ազգային բանակի մեջ»¹³:

Այդ օրերին իրավիճակը խիստ սրվել էին նաև Արցախում և Շահումյան-Գետաշենում: Հայաստանից ԽՍՀՄ ժողովրդական մի խումբ պատգամավորներ, հունիսի 7-ին դիմելով Մ.Գորբաչովին, նշել են, որ «ռազմաքաղաքական դաժան ճնշումը, որին ենթարկվում է ԼՂԻՄ-ի հայ բնակչությունը... Ադրբեջանի այսպես կոչված հանրապետական կազմկոմիտեի կողմից... վերջին ամիսներին, հիրավի, հրեշավոր է դարձել»: Նրանք երկրի նախագահից պահանջում էին վերջ տալ «հայ ժողովրդի նկատմամբ ֆիզիկական և բարոյահոգեբանական ահաբեկչական գործողություններին... հայ ժողովրդի տառապանքներին ԼՂԻՄ-ում անհրաժեշտ պայմաններ ապահովել ինքնորոշման նրա բնական իրավունքի իրականացման համար»¹⁴: Ընդհատակ անցած ԼՂԻՄ Ազգային խորհուրդը, «Միացում» կազմակերպությունը և տնօրենների խորհուրդը որոշել էին չհամագործակցել հանրապետության կազմկոմիտեի հետ, որը, Ստեփանակերտ ժամանելով, անմիջապես մարզգործկոմի շենքի վրայից իջեցրել էր Հայաստանի դրոշը և փոխարենը դրել Ադրբեջանի դրոշը: ԼՂԻՄ-ի և Ադրբեջանական ԽՍՀ հարակից շրջանների արտակարգ դրության շրջանի պարետ, գեներալ Վ.Սաֆոնովի հրամանով «Սովետական Ղարաբաղ» թերթը ենթարկվելու էր արտակարգ դրության շրջանի պարետությանը, իսկ տպաքանակը տպագրվելու էր Ստեփանակերտում: Թերթը տարածվելու էր միայն մարզի տարածքում: Արգելվում էր թերթի էջերի բնօրինակները, մատրիցաները, ժայթկվածները և ստերետիպները մարզի տարածքից դուրս բերել¹⁵: Այդ ժամանակ «Սովետա-

¹² «Սովետական Հայաստան», 05.06.1990:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Նույն տեղում, 07.06.1990:

¹⁵ «Երեկոյան Երևան», 12.02.1990:

կան Ղարաբաղի» ռուսերեն տարբերակը առաքվում էր ԽՍՀՄ ավելի քան 300 քաղաք և ուներ 60 հազար բաժանորդ: Թերթի տպաքանակը հիմնականում տպագրվում էր Երևանում: Կատարել Վ.Սաֆոնովի հրամանը նշանակում էր Արցախը լրիվ կտրել դրսի աշխարհից: Թերթի խմբագրության աշխատակիցների, կուսակցական կազմակերպության և ստեղծագործական կոլեկտիվների համատեղ ժողովը, քննարկելով գեներալ Վ.Սաֆոնովի հրամանը, նշեց, որ այն կամայականորեն է մեկնաբանում հունվարի 15-ի հրամանագրի որոշ հոդվածներ, և որ, ըստ էության, պարետությունը ստանձնել էր մարզի քաղաքական ղեկավարման ֆունկցիան, որը լիովին հակասում էր ԽՍՀՄ Սահմանադրությանը: Ընդունված որոշման մեջ շեշտված էր, որ Ադրբեջանի լրատվամիջոցները շարունակում են բորբոքել ազգամիջյան երկպառակություն և ատելություն հայ ժողովրդի նկատմամբ: Այդ փաստը մեկ անգամ ևս հաստատում էր, որ արտակարգ դրությունը, մասնավորապես գրաքննությունը, տարածվում էր միայն ԼՂԻՄ-ի վրա և հետապնդում էր մարզի բնակչության կամքի ազատ արտահայտումը ճնշելու նպատակ: Ժողովականները գտնում էին, որ անհնարին է կատարել գեներալ Վ.Սաֆոնովի հրամանը¹⁶:

Այդ օրերին մամուլը հաղորդել է, որ Ստեփանակերտում չեն աշխատում հիմնարկ-ձեռնարկությունները, կապեր չկան Ստեփանակերտում գտնվող հանրապետական կազմկոմիտեի անդամների և տեղական իշխանությունների միջև¹⁷: Ընդհատվել էր Ստեփանակերտի և մարզի շրջանների կապը, իսկ հունվարի 31-ից փակվել էր Ստեփանակերտի օդանավակայանը: Արցախցիները հույս ունեին, թե մարտի 5-7-ը տեղի ունենալիք ԽՍՀՄ Կենտկոմի պլենումը Արցախի օգտին որևէ որոշում կընդուներ: Պլենումի նախօրյակին մարզի բոլոր մակարդակի ղեկավարների և Արցախից ժողովրդական պատգամավորների կողմից դիմում-բողոք ուղարկվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդ, որտեղ մասամբ ասված է. «Անչափ բարդ իրավիճակում առնվազն անբարոյական է ԼՂԻՄ-ը այն հանրապետության հովանավորությանը բռնի վերադարձնելու հասնելը, որը բացահայտել է իր հակախորհրդային, շովինիստական էությունը», և անթույլատրելի է «ինքնավար մարզ ուղարկել Ադրբեջանի ներկայացուցիչներ...»: Նամակի

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ «Սովետական Ղարաբաղ», 06.02.1990:

հեղինակները պահանջում էին՝ կազմկոմիտեն հեռանա մարզի սահմաններից¹⁸: Սակայն այդ բողոքը ևս մնաց անհետևանք: Ընդհակառակը, մարզում ավելի ուժեղացվեց ճնշումը, և նոր թափ առան ձերբակալությունները: Ձերբակալվածները տարվում էին Ադրբեջանի կամ Ռուսաստանի բանտերը: Տասներկու ավտոմատավոր օրուգիշեր հսկում էին որպեսզի մարզխորհրդի գործկոմի շենքի վրայից չիջեցվի Ադրբեջանի դրոշը¹⁹: Վ.Սաֆոնովն Ադրբեջանի իշխանությունների առաջ պարծենում էր, թե հայերի մոտ ոչ մի հրացան ու դանակ չի թողնի, ադրբեջանական գյուղերում շինարարական աշխատանքները կշարունակվեն ավելի մեծ թափով և շինարարության մեջ կաշխատեն նույնիսկ զինվորականները: Ամեն օր որսում էին պայքարի ակտիվիստների, վառում հայերի տներ, կոլտնտեսությունների և պետական տնտեսությունների անասնապահական ֆերմաներ, դաշտային օթևաններ: Բարձրախոսներով և ռադիոհեռարձակման ցանցով անպատվում էին ԼՂԻՄ-ից ընտրված ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորներին, մարզային և շրջանային հայազգի ղեկավարներին: Փորձում էին արցախցիների դեմ լարել Ստեփանակերտում տեղակայված 366-րդ հրաձգային գնդի և Հադրութի սահմանապահ ջոկատի զինվորներին: Ադրբեջանի կազմկոմիտեն տպագրում էր մեծ թվով թռուցիկներ և ուղղաթիռներով ցրում հայկական բնակավայրերի վրա: Այդ թռուցիկները լի էին կեղծիքներով և հակահայկական զրպարտություններով: Բաքվի այդ անզուսպ սադրանքներին տոն էր տալիս Մոսկվան: Օրինակ՝ 1990թ. փետրվարի 19-ին ԽՍՀՄ Պերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջանում Մ.Գորբաչովը հայտարարեց, թե ազգամիջյան երկպառակությունը ԼՂԻՄ-ից տարածվել է Բաքու և Դուշանբե: Ըստ նրա՝ ԽՍՀՄ-ում սկսած ազգամիջյան ընդհարումներն իբր սկսվել են ԼՂԻՄ-ից²⁰: Լեռնային Ղարաբաղից ժողովրդական պատգամավոր Բորիս Դադամյանն իր ելույթում ուղղակի հարցրեց, թե ինչպես կարող է 190 հազարանոց Լեռնային Ղարաբաղը սպառնալ 7 միլիոնանոց Ադրբեջանին: Վերջինիս կողմից ներկայացվող և Կենտրոնի կողմից պաշտպանվող սադրանքներն անհարիր են արցախցիների ազատագրական պայքարին: Արցախցիները, ասաց նա, երբեք ազգային ընդհարումների առիթ չեն տվել և չեն

¹⁸ «Երեկոյան Երևան», 12.02.1990:

¹⁹ «Հայր», 28.01.1990:

²⁰ «Правда», 20.02.1990.

վտանգել ռուս զինվորներին: Արցախցիների ռուսական կողմնորոշման 300 տարվա պատմությունը անժխտելի է²¹: Գորբաչովյան վերոհիշյալ կեղծիքը մերկացրեց նաև Ջորի Բալայանը²²: Այդ նստաշրջանում ելույթ ունեցած բոլոր 25 պատգամավորները, Բաքվում տեղի ունեցած վանդալիզմը դատապարտելուց բացի, ընդունեցին, որ Լեռնային Ղարաբաղի հայությունը գտնվում է գերու և պատանդի վիճակում: Նաև հնչեց այն միտքը, որ ադրբեջանական իշխանությունների նպատակն է հայերին դուրս քշել Ղարաբաղից, ինչպես դա արեցին Բաքվում²³: ՆԳ նախարար Վ.Բակատինը, ռազմական նախարար Դ.Յազովը, պատգամավոր Մ.Պետրուշենկոն, Բաքվում տեղի ունեցածը խստորեն քննադատելով, գտնում էին, որ Լեռնային Ղարաբաղը պետք է դուրս բերել Ադրբեջանի կազմից և դնել Կենտրոնի ենթակայության տակ: Նույնիսկ խոսվում էր Լեռնային Ղարաբաղում նախագահական կարգ մտցնելու մասին, մինչդեռ ԽՍՀՄ Պերագույն խորհրդի նախագահ Ա.Լուկյանովը դա ժխտեց՝ ասելով, որ այդ մասին Մ.Գորբաչովը «ոչ մի մուրհակ էլ չի տվել»²⁴:

Լեռնային Ղարաբաղի առաջ կանգնած կենսահույզ հարցերին լուծում տալու համար անհրաժեշտ էր հրավիրել ԼՂԻՄ մարզխորհրդի նոր նստաշրջան: Նստաշրջան հրավիրելու պահանջներկայացրին 59 պատգամավորներ: Նախատեսվեց այն հրավիրել մարտի 27-ին: Չնայած Վ.Պոլյանիչկոյի և Վ.Սաֆոնովի համառ ջանքերին նրանց չի հաջողվում խափանել նստաշրջանի հրավիրումը: Նստաշրջանը, որի աշխատանքներին մասնակցեցին նաև մարզից ընտրված ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորները, միաձայն որոշեց ԽՍՀՄ Սահմանադրության հիման վրա, որպես ի կատարում ԽՍՀՄ Պերագույն խորհրդի 1989թ. նոյեմբերի 28-ի որոշման, վերականգնել մարզխորհուրդը և նրա գործադիր կոմիտեն: Սարգխորհրդի գործադիր կոմիտեին հանձնարարվեց համապատասխան միջոցներ ձեռնարկել՝ մարզում աշխատանքային ուժերը վերականգնելու, ժողովրդական տնտեսությունը նորմալ հունի մեջ դնելու և մարզի տարածքում բոլոր հարցերը ժողովրդական ուղիներով լուծելու համար²⁵:

²¹ Арутюнян В. Б., *Նշվ. աշխ., էջ 183-184:*

²² «Ավանգարդ», 22.02.1990:

²³ Նույն տեղում:

²⁴ «Коммунист», 24.03.1990:

²⁵ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 296, ք. 6-8:

Մարզխորհրդի նստաշրջանի հրավիրումը համբերությունից հանել էր Ադրբեջանի պարագլուխներին: Ադրկոմկուսի Կենտկոմի նորընտիր առաջին քարտուղար Այազ Սուբախիբովը երդվեց՝ ինչ էլ որ լինի, Լեռնային Ղարաբաղում վերականգնել Ադրբեջանի իշխանությունը: Նա նույնիսկ Մարտունու շրջկոմի առաջին քարտուղար Վաչագան Գրիգորյանից պահանջեց ներկայանալ Բաքու՝ մասնակցելու Կենտկոմի բյուրոյի ապրիլի 23-ի նիստին, որտեղ պետք է «քննարկվեր» նրա կուսակցական հարցը, սակայն ստացավ մերժում²⁶: Պարզապես՝ արցախցիներին պատժելու առիթը Ադրբեջանը բաց չէր թողնում, իսկ Վ.Սաֆինովը մասնագիտացել էր Արցախի տարբեր տեղերում սպանություններ կազմակերպելու գործում: Այսպես. նրա հրամանով, իբր զենք առգրավելու նպատակով, Մարտակերտի շրջան մեկնած զինվորականները Չայլու գյուղում գնդակահարեցին 12-ամյա Արմեն Մկրտչյանին: Այդ ոճրագործության առթիվ արցախաբնակ ուսուցչուհի Ելենա Բադյակինան, Վ.Սաֆինովին հղած նամակում պաշտպանելով արցախահայության պատմական իրավունքները, գտնում էր, որ «հուսալ, թե այդ հպարտ ու խիզախ ժողովրդին կարելի է սպառնալիքներով կամ շրջափակումներով ծնկի բերել, առնվազն միանտություն է: Ավելի լավ կլինի, եթե կառավարությունը վերջիվերջո լսի ժողովրդի ձայնը և ճանաչի նրա օրինական իրավունքը»²⁷:

Ադրբեջանի իշխանությունները ձգտում էին ձախողել Արցախում Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրությունները: Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը, 1990թ. ապրիլի 21-ին քննարկելով ԼՂԻՍ-ում ստեղծված վիճակը, որոշեց մարզի բնակչությանն արգելել մասնակցելու Հայաստանի Գերագույն խորհրդի ընտրություններին²⁸: Բացի այդ, Ադրբեջանի Գերագույն խորհուրդը որոշեց մարզի տեղաճյուղների և վարչատարածքային բաժանման մեջ մտցնել փոփոխություններ: Նախ՝ Ստեփանակերտը վերանվանվեց Խանքենդ, Մարտունին՝ Խոջավենդ, Մարտակերտի շրջանը՝ Աղդարայի շրջան, Ասկերանի շրջանը՝ Խոջալուի շրջան, Շուշիի շրջանը ճանաչվեց որպես ադրբեջանական շրջան, Խոջալու գյուղը հայտարարվեց քաղաք՝ ստեղծելով Խոջալուի քաղխորհուրդ և Մե-

²⁶ Նույն տեղում, էջ 207:

²⁷ «Երեկոյան Երևան», 07.04.1990:

²⁸ «Бакинский рабочий», 22.04.1990.

չալիի գյուղխորհուրդ, մասամբ ադրբեջանցիներով բնակվող Ստեփանակերտի Կրկժան թաղամասին տրվեց առանձին ադրբեջանական քաղաքատիպ ավանի կարգավիճակ, Մարտունի քաղաքի Խոջավենդ թաղամասը հայտարարվեց քաղաքատիպ ավան և շրջկենտրոն: Տողի և Հախուլուի ադրբեջանական թաղամասերը ճանաչվեցին առանձին գյուղեր: Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նախագահության ապրիլի 21-ի այդ որոշումը քննարկման ենթարկվեց ապրիլի 29-ին տեղի ունեցած մարզխորհրդի գործկոմի նիստում, և այն որակվեց հակասահմանադրական, որը հետապնդում էր ազգայնամոլ նպատակ և ավելի էր բորբոքում վիճակը տարածքում: Ադրբեջանը կոպտորեն խախտում էր միութենական և սեփական օրենքները: Այդ որոշման նպատակը միանգամայն ակնհայտ էր. արհեստականորեն և անօրեն գրանցումների միջոցով բարձրացնել ադրբեջանական գյուղերի ստատուսը, խախտել ՍՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1989թ. նոյեմբերի 28-ի որոշման 7-րդ կետը և շարունակել տարածքում ստեղծել անկայուն վիճակ: Ընդունած որոշումը ԽՍՀՄ Գլխավոր դատախազությունից, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդից և Սահմանադրական հանձնաժողովից պահանջում է կանխել այդ անօրեն որոշման կատարումը, հակառակ դեպքում մարզային իշխանությունները իրենցից վերցնում են պատասխանատվությունը²⁹: Այդ անօրինության դեմ մարզխորհրդի գործադիր կոմիտեի և շրջխորհուրդների նախագահների ստորագրությամբ բողոք ուղարկվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը, ԽՍՀՄ Սահմանադրական վերահսկողության կոմիտեին և ԽՍՀՄ դատախազությանը, որը դարձյալ մնաց անհետևանք: Ավելին՝ Սոսկվա-Բաքու հանցավոր ուժերը ԼՂԻՍ-ի տարածքում մտցրին պատժիչ նոր ձև՝ անձնագրային ստուգում, որն իրագործվում էր չափազանց դաժանությամբ: Անձնագրային ստուգման անվան տակ մարդիկ ձերբակալվելով տարվում էին պարետատներ, որից հետո Շուշիի, Աղդամի, Սիրբաշիրի, Ֆիզուլու, Ջեբրայիլի, Բաքվի և այլ բանտեր: Իսկ Շուշիի բանտը դարձել էր դարաբաղցիների տանջարան: Ստուգելով հայերի տները՝ շորթում էին թանկարժեք իրերն ու դրամը, նրանց վախեցնում ադրբեջանական բանտեր տեղափոխելով: Այդ կեղտոտ գործողություններում ադրբեջանցիների հետ համագործակցում էին խորհրդային զինվորականներ, որոնցից շատերը դարձել էին դրամաշորթներ:

²⁹ ԼՂԻ ՊԱ, ֆ.1, ց. 298, ք. 8:

1990թ. ապրիլին լրանում էր հայոց ցեղասպանության 75 տարին: Արցախի ազատագրական պայքարի ղեկավարները որոշեցին օգտագործել առիթը և Ստեփանակերտի Եղբայրական գերեզմանոցում անցկացնել հանրահավաք: Ընդհատակում գործող «Սիացուն» կազմակերպությունը հրահանգել էր հանրահավաքներ և երթեր կազմակերպել նաև մարզի շրջկենտրոններում ու գյուղերում: Գեներալ Վ.Սաֆրոնովը, տեղեկանալով այդ մասին, հրամայեց արգելել այդ միջոցառումները: Սակայն ապրիլի 24-ին Ստեփանակերտի Եղբայրական գերեզմանոցում կազմակերպվեց սզո հանրահավաք, որին մասնակցեց մի քանի տասնյակ հազար մարդ: Արտակարգ դրության պայմաններում այդպիսի բազմամարդ հանրահավաքի կազմակերպումը եզակի դեպք էր, որտեղ խստորեն դատապարտվեց ցեղասպանությունը և մերկացվեցին հայերի նկատմամբ թուրք դահիճների բարբարոսությունները: Վ.Սաֆրոնովի և Վ.Պոլյանիչկոյի կարգադրությամբ հաջորդ օրերին ձերբակալվեցին սզո միտինգում ելույթ ունեցածներն ու Շարժման մի խումբ ակտիվիստներ: Նրանց մի մասին տուգանեցին, իսկ մի մասին էլ տարան Պյատիգորսկի «Սպիտակ կարապ» բանտը, 37 հոգու էլ ենթարկեցին տնային կալանքի³⁰: Ապրիլի վերջին մարզի ղեկավարների և ժողովրդական պատգամավորների կողմից Մոսկվա՝ կենտրոնական իշխանություններին և մամուլին ուղարկված բողոք—նամակում պահանջվում էր վերջ տալ նման բռնարարքներին: Այդ նամակում նաև նշված է, որ Լեռնային Ղարաբաղում արտակարգ դրություն մտցնելը ձեռնադրում է միայն մարզի տարածքում գտնվող աղբյուրների գյուղերին, որտեղ արագորեն կատարվում էր ապօրինի շինարարություն: Նամակի հեղինակները հավաստում էին, որ արցախահայության հետ դահիճի լեզվով խոսելը ոչ մի արդյունք չի տա, և որ «ԼՂԻՄ-ում ստեղծված բարդ իրավիճակը պետք է դառնա ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հատուկ քննարկման առարկա և մարզում մտցվի նախագահական կառավարում»³¹: Այդ օրերին 50 հոգու ստորագրությամբ նման բովանդակությամբ հեռագիր ուղարկեցին նաև Հայկոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Վ.Սովախյանին³²:

³⁰ «Երեկոյան Երևան», 11.05.1990:

³¹ «Սովետական Հայաստան», 27.04.1990:

³² ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 127, գ. 818, ք. 40:

Ստեփանով էր Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրությունների օրը: Լեռնային Ղարաբաղից պատգամավորների թեկնածուները ստիպված էին ընտրողների հետ հանդիպել գաղտնի կամ էլ կիսաազատ պայմաններում: Այդուհանդերձ, ընտրություններն անցան կազմակերպված, առանց որևէ միջադեպի: Ընտրություններով զբաղվողները, արկղերը գրկած, գիշերը բնակարանից բնակարան էին անցնում և ընտրողներին քվեարկելու հնարավորություն ընձեռում: Կազմակերպիչները գործում էին վերին աստիճանի զգույշ, որովհետև գեներալ Վ.Սաֆրոնովը նոր գործնասեր էր մտցրել մարզի տարածք և ամեն կերպ փորձում էր ձախողել ընտրությունները: Զինվորականները շրջապատել էին բոլոր ընտրական տեղամասերը և Ստեփանակերտում անընդհատ շրջող զրահամեքենաներից բարձրախոսներով սպառնում էին բանտարկել բոլոր նրանց, ովքեր կմասնակցեն ընտրություններին: Այդ ամենն արհամարհելով՝ Արցախի 100 հազար ընտրողների 94 տոկոսը մասնակցեցին ընտրություններին: Ըստ էության՝ դրանով Արցախը մեկ անգամ ևս անցկացրեց հանրաքվե: Արցախից Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորներ ընտրվեցին Սերժ Սարգսյանը, Գեորգի Պետրոսյանը, Համլետ Գրիգորյանը, Էդուարդ Ղուկասյանը, Վահրամ Աթանեսյանը, Սլավիկ Առուշանյանը, Մանֆրեդ Բախշյանը, Ռազմիկ Դանիելյանը, Գրիշա Բաղյանը, Վիգեն Շիրինյանը և Ջավեն Իշխանյանը: Նրանցից բացի, Չարենցավանի 143-րդ ընտրատարածքում կրկին պատգամավոր ընտրվեց բանտում գտնվող Արկադի Մանուչարովը, իսկ Կիրովականի 199-րդ ընտրատարածքում՝ Ռոբերտ Քոչարյանը: Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորներ ընտրվեցին նաև արցախյան շարժման նվիրյալներ Վլադիմիր Աղաջանյանը, Ռազմիկ Պետրոսյանը և Ռուլես Աղաջանյանը:

Ինչպես սպասվում էր, կենտրոնական իշխանություններն անվավեր հայտարարեցին մայիսի 20-ին Արցախում անցկացված ընտրությունները: Իսկ Բաքվում որոշվեց ավելի խիստ պատժել արցախահայերին: Մայիսի վերջին ազերիները մի շարք վայրագ գործողություններ կատարեցին Ավդուռ, Մյուրիշեն, Մաճկալաշեն, Քաջավան, Քարինտակ և տասնյակ այլ գյուղերում: Անձնագրային ռեժիմի ստուգման և գեներալ ազգրավելու պատրվակով բարբարոսներն ավերեցին բազմաթիվ գյուղեր և բնակարաններ, պետական ու հասարակական շինություններ, մի շարք կոլտնտեսություններ գրկվեցին հազարավոր հեկտար հողատարածու-

բյուրներից և մի քանի հազար գլուխ անասուններից³³: Գեներալ Վ.Սաֆոնովի հրամանով հերկվեց Սարտակերտի օդանավակայանը, որպեսզի ոչ մի ինքնաթիռ այնտեղ վայրէջք չկատարի: Մայիսի 23-ին Տոհում օձոնականները ձերբակալեցին հինգ հայի և տարան Ֆիզուլի: Մայիսի 24-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցած զինվորականների շքերթի ժամանակ քաղաքի բնակչության և զորքի միջև տեղի ունեցավ ընդհարում: Վ.Սաֆոնովի հրամանով մայիսի 24-ից Ստեփանակերտում արգելվեց սեփական ավտոմեքենաների երթևեկությունը, փողոցներում և բնակարաններում մարդկանց խմբվելը, փակվեցին քաղաքի բոլոր ճաշարաններն ու խորտկարանները: Մայիսի 28-ից անջատվեցին բոլոր ղեկավարների հեռախոսները: Մայիսի 31-ին մարզի բոլոր շրջկենտրոններում տեղի ունեցան զինվորական շքերթներ: Այդ ամենը ցույց էր տալիս, թե խորհրդային վերադաս մարմինները Լեռնային Ղարաբաղում ինչպիսի մարտավարություն էին իրականացնում: Ներկայացված բողոքների հետ կապված գեներալ Յու.Շատալինը կրկին Արցախ եկավ մայիսի 22-ին և նույնիսկ եղավ Սարտակերտում: Ենթադրվում է, որ հենց այդ տխրահոջակ գեներալի հետ է կապված Կամո և Ազատ գյուղերի հայաթափումը, ինչպես նաև 1990թ. մայիսի 27-ին Երևանում տեղի ունեցած ողբերգությունը³⁴: Չբավարարվելով տարբեր հասցեներով ուղարկված բազմաթիվ բողոքներով՝ մայիսի 12-ին Արցախից Մոսկվա մեկնեց մի նոր պատվիրակություն, որը, մինչև մայիսի 21-ը մնալով այնտեղ, հանդիպեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Ա.Գիրենկոյի, ինչպես և Գ.Տարազևիչի հետ ու փորձեց նրանց համոզել Լեռնային Ղարաբաղում կուսակցական և պետական մարմինների վերականգնման անհրաժեշտությունը: Պատվիրակությունը հանգամանորեն ներկայացրեց մարզում ստեղծված ծանր վիճակը: Նրանք բացատրեցին, որ Բաքվից Ղարաբաղ ուղարկված կազմկոմիտեն մեռելածին է, և որ մարզում ոչ ոք չի ճանաչում նրա գոյությունը: Պատվիրակությունը առաջարկեց կազմկոմիտեի փոխարեն ստեղծել մարզային կոմիտե, որի խնդիրը պետք է լիներ կուսակցության մարզկոմի անհապաղ վերականգնումը: Պատվիրակության հետ վերջին հանդիպման ժամանակ Ա.Գիրենկոն խորհուրդ տվեց լեզու գտնել Ադրբեջանի

³³ Աբրահամյան Հ., *Երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է*, էջ 17:

³⁴ Ուլուբաբյան Բ., *Նշվ. աշխ.*, էջ 166:

իշխանությունների հետ և հարցը վճռել կազմկոմիտեի միջոցով³⁵: Սակայն Ադրբեջանի իշխանությունների պահանջը միանշանակ էր՝ Լեռնային Ղարաբաղը պետք է ընդունի Բաքվի գերիշխանությունը: Մայիսի երկրորդ կեսին կրկին Բաքու կանչվեց Սարտուու կուսշրջկոմի առաջին քարտուղար Վ.Գրիգորյանը՝ իբր պարզելու, թե ինչու Սարտուու կուսշրջկոմը չի ենթարկվում Ադրբեջանի իշխանություններին: Բացի այդ, Վ.Գրիգորյանը մեղադրվում էր շրջանում ազգամիջյան ընդհարումներ տեղի ունենալու և անջատողական քաղաքականություն վարելու համար: Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմը, առանց որևէ հիմնավորման, Վ.Գրիգորյանին հեռակա հեռագրեց զբաղեցրած պաշտոնից և ԽՄԿԿ շարքերից³⁶:

1990թ. հունիսի 1-ի առավոտյան Ստեփանակերտը վերածվել էր ռազմական ճամբարի: Գեներալ Վ.Սաֆոնովը քաղաքը լցրել էր զինվորներով, տանկերով և զրահամեքենաներով: Միայն հաջորդ օրը՝ հունիսի 2-ին, հայտնի դարձավ, որ Ադրբեջանի նախագահ Ա.Սուբալիբովը բարեհաճել էր ժամանել Ստեփանակերտ և մեղալներ հանձնել դահիճ Վ.Սաֆոնովին, ռազմական պարետության քաղբաժնի պետ, գնդապետ Պ.Բոգոդուխովին և ԼԴԻՍ պետանվտանգության կոմիտեի նախագահ, գնդապետ Ե. Վոյկովին: Հետո նա այցելել է Խոջալու և մասնակցել գործվածքային ֆաբրիկայի բացման արարողությանը: Նա իր ելույթում չնոռացավ հայտարարել, թե արցախահայերը Ղարաբաղում եկվորներ են և հյուրեր:

Ադրբեջանի ղեկավարությունը որդեգրել էր մարզի կուսակցական և խորհրդային մարմինների վերացման քաղաքականություն: Այսպես՝ 1990թ. հունիսի 18-ին զինված ջոկատներով Հադրուս ժամանելով Վ.Պոլյանիչկոն և Ե.Վոյկովը շրջապատեցին կուսշրջկոմի շենքը, ներխուժեցին կուսշրջկոմի առաջին քարտուղար Գրիշա Բաղյանի առանձնասենյակը, այնտեղ հրավիրեցին կուսշրջկոմի բյուրոյի անդամներին և լկտիաբար հայտարարեցին, թե կուսշրջկոմի առաջին քարտուղար Գրիշա Բաղյանը հեռացված է կուսակցության շարքերից ու զբաղեցրած պաշտոնից, կասեցված է Հադրուսի կուսշրջկոմի գործունեու-

³⁵ Арутюнян В. Б., *Նշվ. աշխ.*, էջ 261-263: Պատվիրակության կազմը՝ մարզկոմի բաժնի վարիչներ Վ. Գրիգորյան, Յու. Սահակյան, Է. Վարդանյան, Ա. Դադայան և Ա. Պողոսյան:

³⁶ "Бакинский рабочий", 24.05.1990.

թյունը, որի փոխարեն կազմակերպվում է Հաղորդի շրջանային կազմակերպչական բյուրո՝ ոմն Ս.Զուբկովի նախագահությամբ: Վ.Պոլյանիչկոն անամոթաբար սպառնում էր, որ եթե չկատարվեն այդ պահանջները, ապա Հաղորդի շրջանից կարտաքսվեն բոլոր հայերը³⁷: Դա երբեք էլ զարմանալի չէր, որովհետև հունվարի 12-ի հրամանագրով Ս.Գորբաչովը կասեցրել էր ԼԴԻՄ մարզկոմի և մարզխորհրդի գործունեությունը, հիմա էլ Ա.Մուխաիբովը նույնը կրկնում էր մարզի շրջկոմների և շրջխորհուրդների նկատմամբ ու փորձում այդ ճանապարհով տեղերում հաստատել Ադրբեջանի բռնատիրություն: Հաղորդում կատարվածը ավարտվեց նրանով, որ Վ.Սաֆոնովի հրամանով հունիսի 21-ին ձերբակալվեցին շրջանի տասնյակ ակտիվիստներ և տարվեցին Ֆիզուլի:

1990թ. հունիսին Բուտիրյան կալանքից ազատվեց «Կռունկի» նախագահ Արկարի Մանուչարովը, և վերադառնալով Արցախ շարունակեց իր գործունեությունը՝ նախ և առաջ կատարելով Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորի իր պարտականությունները: Արցախի ազատագրական պայքարի ազատամարտիկը վերջապես ազատության մեջ էր, որը դեռևս անելու շատ բան ուներ:

Արցախ-Ղարաբաղի նկատմամբ օրավուր սաստկացող բռնությունների հանդեպ Հայաստանի իշխանությունները չէին կարող անտարբեր գտնվել: Հայկոմկուսի Կենտկոմը, Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Նախարարների խորհուրդը հանդես գալով համատեղ հայտարարությամբ, մերկացրին Ադրբեջանի բռնարարքները, որոնց նպատակն էր վերացնել ԼԴԻՄ-ը: Հայաստանի իշխանությունները կոչ էին անում վերականգնել ԼԴԻՄ-ի մարզային խորհրդի իրավունքները, վերացնել շրջափակումը, հունվարի 15-ին ստցված արտակարգ դրությունը և լուծարել Ադրբեջանի հանրապետական կազմկոմիտեն³⁸:

Արցախն ապրում էր իր ծանր շրջանը: Այնտեղ համատարած քաղաքական անհնազանդությունը դարձել էր նրա ազգային-ազատագրական պայքարի ամենագործող զենքը: Հայաստանը արցախահայության անվտանգության միակ երաշխավորն էր: Ամենակարևորը՝ արցախյան բարդույթի քաղաքական լուծումն է, որի համար մեծագույն ջանքեր էին գործադրվում թե՛

³⁷ Նույն տեղում, 21.06.1990:

³⁸ «Սովետական Հայաստան», 24.06.1990:

Արցախում և թե՛ Հայաստանում: Ի պատասխան դրան՝ Ադրբեջանի իշխանությունները տեղադրեցին ձգտում էին փոխել մարզի ժողովրդագրական հաշվեկշիռը՝ հօգուտ ազերիների: Մի կողմից մեծ թվով ազերիներ էին տեղափոխվում ու բնակեցվում Արցախի տարածքում, իսկ մյուս կողմից էլ փորձեցին փակել Հայաստանից և այլ տեղերից երկրամաս տեղափոխվողների ճանապարհը: Ադրբեջանի Գերագույն խորհուրդը 1990թ. հունիսի 11-ին որոշում ընդունեց հայ-ադրբեջանական սահմանի երկայնքով Ադրբեջանի տարածքում հինգ կիլոմետրանոց լայնությամբ ռազմական գոտի ստեղծելու մասին: Մոսկվան Հայաստանից պահանջեց ընդունել համանման որոշում, սակայն Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը մերժեց: Որ Մոսկվան և Բաքուն բացահայտորեն վարում էին հայասպան քաղաքականություն, այդ մասին բացեիբաց-նշեց Անդրեյ Սախարովը՝ ֆրանսիական «Ֆիզարո» թերթին տված հարցազրույցում: Նա ասաց. «Միխայիլ Գորբաչովին սպառնում է պատմության մեջ հայերի երկրորդ ցեղասպանության պատասխանատու մնալու վտանգը»³⁹: Մինչդեռ Ս.Գորբաչովը հետևյալ կերպ էր դատում. «Եթե մենք հիմա մեզ թույլ տանք ներքաշվել սահմանազատման, պառակտումների, տարանջատումների մեջ, ապա դա պարտության կմատնի կոմունիստական շարժումը, կթուլացնի այն և հնարավորություններ կստեղծի մյուս քաղաքական ուժերի դիրքերի ուժեղացման համար»⁴⁰: Նա չարաչար սխալվում էր. չէ՞ որ ի վերջո պարտվեց նրա պաշտպանած «կոմունիստական շարժումը», և այն մերկացրեց իրեն: Իրականացվեց սահմանազատում: Եվ ինչո՞ւ երկրի առաջին դեմքը կուրորեն դա չէր ուզում տեսնել:

Արցախից ընտրված պատգամավորները պատրաստվում էին մեկնել Երևան՝ մասնակցելու Գերագույն խորհրդի նստաշրջանին: Վ.Սաֆոնովը և Վ.Պոլյանիչկոն փորձում էին արգելել նրանց Երևան մեկնել՝ չխորշելով ամեն տեսակ խարդավանքներից: Օրինակ՝ հուլիսի 18-ին կազմկոմիտեն հրապարակեց արցախահայությանը տեղահանելու պլանը: Այդ հրեշավոր գործողությունը պետք է իրագործվեր միաժամանակ մարդատար ավտոմեքենաներով և գնացքներով: Վ.Պոլյանիչկոն չքաքցրեց, որ այն քննարկվել է Ադրկոմկուսի Կենտկոմի բյուրոյում և արժանացել հավանության: Համաձայն այդ պլանի՝ նախ պետք է

³⁹ «Գրական թերթ», 07.09.1990:

⁴⁰ «Правда», 29.06.1990.

արտաքսվեին Շարժման ղեկավարները, ակտիվիստները, բոլոր մակարդակի պատգամավորները և աչքի ընկնող այլ անձինք: Հետո պիտի հաշվեհարդար տեսնեին մնացած բնակչության հետ: ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր Ջորի Բալայանը և ՀիսՄԳ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Ռոբերտ Քոչարյանը հուլիսի 20-ին Հայաստանի խորհրդարան ուղարկած հեռագրում պահանջեցին Ադրբեջանի իշխանությունների այդ չարանենգ պլանի մասին տեղյակ պահել հանրապետության բնակչությանը, աշխարհասփյուռ հայությանը և աշխարհի բոլոր երկրների խորհրդարաններին: «Թող բոլորն իմանան, — ասված է հեռագրում, — որ դարաբաղցիները, ինչպես դա եղել է բոլոր ժամանակներում, չեն լքի հայրենի հողը և կպաշտպանեն իրենց օջախները»⁴¹: Ադրբեջանի հանցավոր ուժերը դիմելով նման սադրանքի, փորձում էին Արցախում իրագործել պանթուրքիստներին բնորոշ տեղահանությունների և ջարդերի զուգորդման գործելակերպը:

Արցախից ընտրված պատգամավորները մեկնեցին Երևան: Հայաստանի նորընտիր խորհրդարանն իր աշխատանքները սկսեց խիստ լարված պայմաններում: Հիշականների ճնշման տակ տասնյակ կոմունիստ-պատգամավորներ, հրաժարվելով իրենց սկզբունքից, քվեարկեցին Գերագույն խորհրդի նախագահի համար ՀՀԿ-ական թեկնածուի օգտին: Օգոստոսի 4-ի նիստում Լևոն Տեր-Պետրոսյանն ընտրվեց Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահ: Փոխնախագահ ընտրվեց Բաբկեն Արարքյանը: Մի քանի օր անց Նախարարների խորհրդի նախագահ նշանակվեց Վազգեն Մանուկյանը: Այսպիսով ՀՀԿ-ական քաղաքական «գործիչների» առաջ բացվեց երկիրը թալանելու, տասնամյակների ընթացքում ստեղծված ազգային սեփականությունը փոշիացնելու, հանրապետությունում ահաբեկչությունը փարթամացնելու և հայ ժողովրդի նկատմամբ սպիտակ տեռոր իրականացնելու բոլոր ուղիները: Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը օգոստոսի 6-ին հայտարարեց. «Հայաստանի իշխանությունները կարճ ժամանակի ընթացքում ի վիճակի են սեփական ուժերով լուծելու հանրապետության ներքին կյանքի... հանրապետության քաղաքական-հասարակական վիճակի կայունացմանն ուղղված բոլոր խնդիրները, պայմանով, որ բացառված լինի արտաքին միջամտությունը»⁴²: Ավելի ինքնավստահ էր

⁴¹ «Դրոշակ», N8, 1990, էջ 7:

⁴² «Հայք», 09.09.1990:

Լ.Տեր-Պետրոսյանի՝ հայ ժողովրդին ուղղված դիմումը և խորհրդարանում նրա արտասանած ճառը: Նա նախ հայ ժողովրդին շնորհակալություն հայտնեց իշխանությունը իրեն մատուցելու համար, ապա ամեն ինչի մասին տվեց վարդագույն խոստումներ, բացի Արցախի հիմնախնդրից: Եվ պատահական չէր, որ երբ քննարկվում էր Հայաստանի անկախության Հռչակագրի նախագիծը, որոշ պատգամավորներ դժգոհություն հայտնեցին, որովհետև նրանում ընդամենը գրեթե ոչինչ չասող երկու արտահայտություն կար Արցախի մասին⁴³:

1990թ. հուլիսի 25-ին հրապարակվել էր ԽՍՀՄ նախագահի հրամանագիրը, որը Հայաստանի իշխանություններից պահանջում էր զինաթափ անել բոլոր զինվածներին, բացի բանակից և ներքին ուժերից: Լևոն Տեր-Պետրոսյանը հնարավոր էր համարում ոչ միայն զինաթափ անել, այլև Ադրբեջանի հետ սկսել անմիջական բանակցություններ⁴⁴: Անկասկած, Սաֆոնով-Պոլյանիչկո հանցախումբն ուշադիր հետևում էին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նստաշրջանի աշխատանքներին և փորձում նոր ճնշում գործադրել Արցախի վրա: Նրանք սեպտեմբերի 7-ին շրջապատեցին Մարտունու կուսշրջկոմի շենքը՝ ցանկանալով կրկնել Հադրութում և Շահումյանում կատարվածը: Սակայն մարտունեցիները չենթարկվեցին սադրանքի և դահիճներին հարկադրեցին հեռանալ քաղաքից: Արցախում տեղի ունեցած համանման մի շարք փաստեր ի նկատի ունենալով՝ Հայկոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Վ.Մովսիսյանի՝ Մ.Գորբաչովին հղած նամակում, Կենտրոնին և Բաքվին մեղադրում էր Շահումյանի շրջանում, Գետաշենում և Արցախում հայության դեմ իրագործվող չարագործությունների, Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունների վերականգնումը դիտավորյալ հետաձգելու և երկրամասում ազգամիջյան պատերազմն անխուսափելի դարձնելու համար: Մ.Մովսիսյանը զգուշացնում էր, որ այդ և նման բազմաթիվ հարցեր չլուծելու պատճառով ինքը ստիպված կլինի հրաժարական տալ և դուրս գալ ԽՍՀՄ Կենտկոմի

⁴³ Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը ստեղծեց Արցախի հարցերով հատուկ հանձնաժողով, որի կազմի մեջ մտան Համլետ Գրիգորյանը, Սլավիկ Առուշանյանը, Գրիշա Բաղյանը, Էդուարդ Ղուկասյանը, Ռոբերտ Քոչարյանը, Գեորգի Պետրոսյանը, Ռազմիկ Պետրոսյանը և Վիգեն Շիրինյանը:

⁴⁴ «Московские новости», N38, 19.08.1990.

քաղաքապետի կազմից⁴⁵։

Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի վրա ճնշումն ուժեղացնելու նպատակով 1990թ. սեպտեմբերի 4-ին Ստեփանակերտի օդանավակայանում ԽՍՀՄ ներքին գործերի կողմից «ձերբակալվեցին» Հայաստանի քաղաքացիական ավիացիային պատկանող հինգ «Յակ-40» ինքնաթիռ։ Հաջորդ օրը դա կրկնվեց վեց ինքնաթիռի նկատմամբ։ Ինքնաթիռների հրամանատարները և Արցախից ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորները բողոք-հեռագիր ուղարկեցին ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարար Վ.Բակատինին և քաղաքացիական ավիացիայի նախարար Վ.Պանյուկովին՝ պահանջելով վերջ տալ այդ ապօրինությանը։ Բացի այդ, ԼՂԻՄ մարզգործկոմի նախագահ Սենյոն Բաբայանը, Ստեփանակերտի քաղկոմի առաջին քարտուղար Վալերի Աթաջանյանը և քաղխորհրդի նախագահ Մաքսիմ Միրզոյանը ԽՍՀՄ կապի նախարար Է.Պետրուշինին ուղարկած հեռագրում դատապարտում են Մոսկվայի հետ Լեռնային Ղարաբաղի հեռախոսակապի անջատումը⁴⁶։ Արցախից մի խումբ պաշտոնյաներ և ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորներ՝ սեպտեմբերի 11-ին Վ.Բակատինին ուղարկած բաց նամակում շարադրելով արտակարգ դրության շրջանի պարետության և նրան ենթակա ներքին գործերի կողմից Արցախում իրագործվող հակահայկական գործողությունները, խնդրում էին լրջորեն զբաղվել և ներքին գործերի նախարարության ԼՂԻՄ-ում գտնվող գործերից պահանջել կատարել իրենց անմիջական պարտականությունները⁴⁷։ Այդ նամակում նաև շեշտված է, որ ներքին գործերը՝ դուրս գալով իրենց տրված իրավունքներից, սկսել են միջամտել մարզի տնտեսական և քաղաքական հարցերին, պաշտպանել Ադրբեջանի օմոնականներին, մասնակցել հայերին իրենց բնակավայրերից տեղահանելուն, ավելի ակտիվորեն ներգրավվել մարզի շրջաններում խորհրդային և կուսակցական մարմինների լուծարքի ենթարկման, մարզը կազմաքրելու գործում⁴⁸։ Որպես այդ նամակի շարունակություն է հանդիսանում Մարտունու, Ասկերանի և Հադրութի կուսշրջկոմների առաջին քարտուղարներ Օ.Եսայանի, Վ.Քոչարյանի և Գ.Բաղյանի՝ Ս.Գորբաչովին և մյուս

⁴⁵ «Голос Армении», 05.09.1990.

⁴⁶ Նույն տեղում, 09.09.1990:

⁴⁷ «Սովետական Ղարաբաղ», 13.09.1990:

⁴⁸ Նույն տեղում:

ղեկավարներին սեպտեմբերի 14-ին գրած բողոք-նամակում, որտեղ նշված է, որ ԼՂԻՄ-ի տարածքում Ադրբեջանի ղեկավարության կողմից կազմակերպվող սադրանքների վերաբերյալ միութենական բոլոր ատյաններին հղված բազմաթիվ դիմումները մնում են անարձագանք, ինչը հանրապետության պաշտոնական շրջաններին ոգեշնչում է հակահայկական նոր ձեռնարկումների։ Այա նշված է, որ ԵԳ նախարարության զինված մի խումբ սպաներ սեպտեմբերի 7-ին ներթափանցել են Մարտունու, սեպտեմբերի 14-ին՝ Ասկերանի շրջկոմների և շրջգործկոմների շենքերը ու փորձել դրանք գրավել ուժով։ Այդ սադրանքները պաշտպանում էին զինվորական դատախազությունները։ Նամակի հեղինակները պահանջում էին վերջ տալ նման անօրինություններին⁴⁹։ Որ ԵԳ նախարարությունը նպաստում էր հակահայկական գործողությունների ակտիվացմանը, նաև վկայում է հետևյալ փաստը. այդ նախարարության գործերի հրամանատար, զեներալ Յու.Շատալինը, 1990-ի սեպտեմբերի 16-ին հանդես գալով «Վրեմյա» ծրագրով, հայ ժողովրդին մեղադրում էր ազգամիջյան հակասություններ բորբոքելու մեջ։ Խորհրդային Միության հերոս, զեներալ-մայոր Ա.Ամատունին Շատալինին հղած պատասխան բաց նամակում նրա ելույթը բնորոշեց իբրև «կոպիտ պրովոկացիա», որը «ոչ թե նպատակ ունի կայունացնելու իրավիճակը տարածքում, այլ՝ ավելի խորացնելու հակասությունները»⁵⁰։ Սակայն կենտրոնական իշխանությունները, շարունակելով իրենց հակահայ քաղաքականությունը, ամեն կերպ փորձում էին տարածքում խորացող հակասությունների հիմնական մեղքը բարդել արցախահայության վրա։ Արտակարգ դրության շրջանի պարետի պաշտոնակատար գեղապետ Վ.Ավչինսիկովը ԼՂԻՄ քաղաքացիներին սեպտեմբերի 14-ին հղած դիմումում մարզում որպես իրավիճակի սրման հիմնական պատճառ համարում էր Արցախի «ծայրահեղորեն տրամադրված քաղաքացիների և խուլիգանամետ տարրերի գործողությունները Ասկերանի, Հադրութի և Մարտունու շրջկենտրոններում», որոնք «ուղեկցվում են քաղաքացիների մեծ հավաքներով, շրջկոմների զավթումով և զինվորական անձնակազմի հասցեին սպառնալիքներով»։ Նա նաև նշել է, որ մարզում լայն տարածում է ստացել այսպես կոչված «քարե պատերազմը», որին ակտիվորեն

⁴⁹ Նույն տեղում, 18.09.1990:

⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 127, գ. 814, ք. 28:

մասնակցում են դպրոցականներն ու դեռահասները: Նա խոստանում էր դրա դեմ «կիրառել խստիվ միջոցներ»⁵¹: Սակայն հենց այդ օրերին, մեկ այլ գինվորական՝ փոխգնդապետ Ալեքսանդր Ա. Իշչուկը, հանդես գալով Հայաստանի հեռուստատեսությամբ, մեղադրում էր ԽՍՀՄ իշխանություններին, որոնց պահանջով ներքին զորքերը, մանավանդ Լեռնային Ղարաբաղում, օգտագործվում էին խաղաղ բնակչության դեմ: Ա.Իշչուկը գտնում էր, որ նպատակահարմար չէ «վերացնել արտակարգ դրության ռեժիմը և ներքին զորքերը դուրս բերել Հայաստանից, քանի որ դա ավելի կարեր իրադրությունը ԼՂԻՄ-ում և ադրբեջանական սպառազեն կազմավորումներին հնարավորություն կտար ներխուժել երկրամաս ու հայերի նկատմամբ հաշվեհարդար տեսնել»⁵²:

1990թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին քանի գնում, վիճակն ավելի էր ծանրանում: Հայության բողոքի նոր արտահայտություն հանդիսացավ Մոսկվայում սեպտեմբերի 9-ից Ջորի Բալայանի հացադուլի նստելը: Սեպտեմբերի 12-ին նրան միացավ ակադեմիկոս Վիկտոր Համբարձումյանը, 13-ին՝ ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր, դերասան Սոս Սարգսյանը, Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի նախագահ, ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր Վաչագան Գրիգորյանը, ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի նախագահ Սեմյոն Բաբայանը, Լեռնային Ղարաբաղի մի շարք պատասխանատու աշխատողներ, ինչպես նաև տաջիկ և ուզբեկ գիտնականներ Ռոստամ Շուքրովն ու Սուրաբ Շարաֆուտդինովը: Հացադուլավորները պահանջում էին վերջ տալ Արցախում տեղի ունեցող ապօրինություններին և լուծել երկրամասի հիմնախնդիրը: Աշխարհի շատ ազնիվ մարդիկ ցնցված էին հացադուլավորների այդ խիզախ արարքից:

Օր օրի հացադուլավորների առողջական վիճակը ծանրանում էր: Սեպտեմբերի 29-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի խնդրանքով հացադուլը դադարեցվեց: Հացադուլավորների օրինական պահանջը Կենտրոնն անպատասխան թողեց: Սակայն այդ օրերին Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը, դիմելով աշխարհի բազմաթիվ երկրների խորհրդարաններին, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդարանի նստաշրջանին և ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնաժողովին՝ կոչ արեց պաշտպանել հայ

ժողովրդի օրինական պահանջը⁵³: Իսկ Հայկոմկուսի Կենտկոմի պլենումը սեպտեմբերի 22-ին ընդունեց որոշում՝ «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում խորհրդային և կուսակցական մարմինների վերականգնման մասին», որտեղ երկրի նախագահից և ԽՍԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյից պահանջում էր անհապաղ միջոցներ ձեռնարկել վերականգնելու խորհրդային իշխանության սահմանադրական մարմինները ԼՂԻՄ-ում, ինչպես նաև մարզի կուսակցական կոմիտեները, ԼՂԻՄ-ից, Շահումյանի շրջանից և Գետաշենից դուրս բերել ադրբեջանական բոլոր անօրինական կազմավորումները, վերացնել ԼՂԻՄ-ի և Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական, տնտեսական, տրանսպորտային և լրատվական շրջափակումները՝ մարզի ու հանրապետության կանոնավոր կենսագործունեությունն ապահովելու համար: Հայաստանի կոմկուսը, բարձր գնահատելով հացադուլավորների հայրենասիրական և անձնվեր քայլը, խնդրեց նրանց դադարեցնել այդ ծայրահեղ միջոցը՝ հացադուլը⁵⁴:

1990թ. սեպտեմբերյան այդ օրերին, ի պատասխան Արցախ-Շահումյանում ազերիների և խորհրդային ուժերի գործադրվող դաժանություններին, սեպտեմբերի 25-ին կանգ էին առել Ստեփանակերտի բոլոր արդյունաբերական ձեռնարկությունները, շինհարթակները, կազմակերպություններն ու հիմնարկները, առևտրի և բնակչության կենսապահովման օբյեկտները, դադարեցվել էին ուսումնական հաստատությունների պարամոնըները: Լեռնային անվան հրապարակն ու դրան հարող փողոցները շրջապատված էին ԽՍՀՄ ՆԳՆ ներքին զորքերի զինվորներով, զրահամեքենաներով, ռազմական այլ տեխնիկայով: Ժողովրդի հավաքատեղին դարձել էր քաղաքի գլխավոր՝ Կիրովի պողոտան: Ցուցարարների պաստառների վրա գրված էր. «Կորչի կազմկոմիտեն», «Պոլյանիչկո, դուրս Ղարաբաղից, Ղարաբաղն Աֆղանստան չէ», «Ձինվորներ, մի կրակե՛ք ձեր եղբայրների վրա», «Ձինվորներ, մի՛ ենթարկվե՛ք սադրանքների, Արցախի ժողովուրդը ձեր դեմ չէ», «Ժողովրդական բանակը պետք է լինի ժողովրդի հետ»: Ձինվորները, ճիշտ գնահատելով ստեղծված իրավիճակը, ցուցաբերեցին սառնասրտություն և զսպվածություն⁵⁵:

⁵¹ «Մովետական Ղարաբաղ», 14.09.1990:

⁵² Նույն տեղում:

⁵³ «Մովետական Հայաստան», 14.09.1990:

⁵⁴ «Մովետական Ղարաբաղ», 25.03.1990:

⁵⁵ Նույն տեղում, 27.09.1990:

Ելնելով ստեղծված վիճակից՝ ժողովրդական պատգամավորների ԼՂ մարզային, քաղաքային, շրջանային խորհուրդների պատգամավորները սեպտեմբերի 27-ին նոր բողոք-նամակ հղեցին ԽՍՀՄ նախագահ Մ.Գորբաչովին, պետական և կուսակցական մյուս մարմիններին, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդին, որտեղ զայրույթով նկարագրված է ԼՂԻՄ-ում տեղի ունեցող բռնությունների մասին: Նամակի հեղինակները հայտնում էին, որ մարզի աշխատավորները 24 ժամով դադարեցրել են աշխատանքը և շրջապատել բիրտ ուժով զավթված կուսակցության մարզկոմի շենքն ու պահանջել՝ այնտեղից հեռանա հանրապետական կազմկոմիտեն: Նաև նշված է, որ Ադրբեջանի իշխանությունները հայերի նկատմամբ գործադրում են բարոյական և ֆիզիկական ահաբեկչություն, ամեն միջոց գործադրում են, որպեսզի արցախահայությունը հրաժարվի ազգային ինքնորոշման գաղափարից: Փաստորեն իրագործվում է ցեղասպանություն: Ապա շեշտված է, որ արցախահայությունը պատրաստ է մինչև վերջ մարտնչել իր ազատության համար, և ոչ մի արցախցի չի նահանջի, պայքարը կշարունակվի այնքան ժամանակ, քանի դեռ ողջ է նրանցից թեկուզ մեկը⁵⁶:

1990թ. սեպտեմբերի 22-ին Մոսկվայում տեղի ունեցավ ազգային-պետական և ազգային-տարածքային կազմավորումների ներկայացուցիչների առաջին համագումարը, որի աշխատանքներին մասնակցեց նաև ԼՂ պատվիրակությունը: Համագումարն ընդունեց դիմում ԽՍՀՄ ինքնավար կազմավորումներին և որոշում, որոնցում ԽՍՀՄ բարձրագույն իշխանություններից պահանջվեց վերականգնել ԼՂ մարզային խորհուրդը և ԽՍՀՄ ՆԳՆ ներքին գործերին հեռու պահել մարզի քաղաքական ու տնտեսական կյանքին միջամտելուց: Ընդունված որոշման մեջ ասված է. «Համագումարն անթույլատրելի է համարում ազգային ինքնավարությունները վերացնելու, իշխանության սահմանադրական կառուցվածքների լուծարմամբ, տնտեսական ինքնուրույնության և հոգևոր զարգացման ազատության սահմանափակմամբ նրանց օրինական իրավունքներից զրկելու միտքենական և հանրապետական իշխանությունների ամեն մի փորձ»: Համագումարը նշում է, որ նման գործողությունները հակասում են միջազգային իրավունքին, և դրանք որակում է իբրև ապար-

տեիդ: Համագումարը դատապարտում է ժողովրդական պատգամավորների ԼՂԻՄ մարզային խորհրդի լուծարումը, դա գնահատում իբրև բոլոր ինքնավարությունների ապագայի համար անկանխատեսելի հետևանքներ ունեցող նախադեպ և ԽՍՀՄ նախագահին ու Գերագույն խորհրդին կոչ է անում «անհապաղ լիովին վերականգնել հայկական ազգային ինքնավարության ոտնահարված իրավունքները»⁵⁷: Ասենք նաև, որ խաղաղության պաշտպանության խորհրդի կոմիտեի անունից կոմիտեի նախագահ, ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր Հ.Բորովիկի և նախագահության բյուրոյի մի քանի անդամների ստորագրությամբ ԽՍՀՄ բարձրագույն մարմիններին ուղարկած բողոք-նամակում նշվել է, որ Լեռնային Ղարաբաղին պետք են իշխանության ընտրովի մարմիններ: Նրանք ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին կոչ էին անում հասնել 1989թ. նոյեմբերի 28-ի իր որոշման կատարմանը ու Լեռնային Ղարաբաղում վերականգնել խորհրդային իշխանությունը⁵⁸:

1990թ. հոկտեմբերի 4-ին Մոսկվայից Ստեփանակերտ վերադարձավ քաղաքական հացադուլին մասնակից, մարզխորհրդի գործկոմի նախագահ Սեմյոն Բաբայանը, որին բնակչությունը դիմավորեց ցնծությամբ: Մարզխորհրդի գործկոմի նիստերի մեծ դահլիճում տեղի ունեցավ հանդիպում Սեմյոն Բաբայանի հետ: Հանդիպումը բացեց Արկարի Մանուչարովը: Նա նշեց, որ հացադուլավորներն իրենց այդ քաղաքական բողոքով ձգտել են համընդհանուր ուշադրության հրավիրել ղարաբաղյան արդարացի հիմնախնդրի, արցախյան հինավուրց հողում մարդու իրավունքների կոպիտ խախտումների և մյուս կամայականությունների վրա: Այդ անձնուրաց քայլին ժողովրդի ընտրյալները դիմել էին այն ժամանակ, երբ Կենտրոնի թողտվությամբ մարզի նկատմամբ Ադրբեջանի կողմից չձեռնարկվող տնտեսական, բարոյական և ուժային ճնշումը հասել էր իր գագաթնակետին: Պահանջելով Լեռնային Ղարաբաղում վերականգնել սահմանադրական իշխանությունը՝ իրենց աննախադեպ ձեռնարկումով նրանք մեկ անգամ ևս հավաստեցին ողջ արցախահայության նվիրվածությունը մայր Հայաստանի հետ վերամիավորվելու ազնիվ գաղափարին⁵⁹:

⁵⁷ Նույն տեղում, 03.10.1990:

⁵⁸ Նույն տեղում, 05.10.1990:

⁵⁹ Նույն տեղում:

Արցախից ընտրված պատգամավորները շարունակում էին իրենց պարտականությունները կատարել Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդում: Աշնանային նստաշրջանի որոշմամբ Գերագույն խորհրդում ստեղծվեց «Արցախի կանչ» անվանումով խորհրդարանական խումբ, որի համանախագահներ ընտրվեցին Սուրեն Ջոլյանը, Համլետ Գրիգորյանը և Սամվել Շահմուրադյանը, իսկ քարտուղար՝ Մանֆրեդ Բախշյանը: Կանոնադրության համաձայն խումբը պետք է հետապնդեր «1989թ. դեկտեմբերի 1-ի Հայկական ՍՍՀ Գերագույն խորհրդի և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի համատեղ որոշման արագ ու գործնական իրականացման» նպատակին⁶⁰:

Արցախցի տարբեր մակարդակներում ընտրված պատգամավորները ծավալուն աշխատանք էին կատարում Արցախից դուրս՝ Հայաստանում, Մոսկվայում, Լենինգրադում, Յուսիսային Կովկասում և այլուր, նրանք սերտ կապերի մեջ էին ռուս և այլազգի բազմաթիվ մտավորականների, գիտնականների, ռազմական, քաղաքական և հասարակական գործիչների հետ: Նրանց էին ուղարկվում Ղարաբաղի պատմությանը և քաղաքական կյանքին վերաբերող փաստաթղթեր, գրքեր, լրագրեր, լուսանկարներ, կինոժապավեններ: Դա, անկասկած, վրդովմունքով էր ընդունվում Ադրբեջանում: Եվ պատահական չէր, որ Ադրբեջանի Գերագույն խորհուրդը 1990թ. սեպտեմբերի 27-ին որոշում ընդունեց՝ «Ադրբեջանական ՍՍՀ ԼՂԻՄ-ից Հայաստանում Գերագույն խորհրդի անօրեն ընտրված անձանց վրա պատգամավորական անձեռնմխելիությունը չտարածելու մասին», որը բացահայտ ապօրինություն էր: Այդ որոշման մասին Ադրբեջանի կազմկոմիտեն պաշտոնական գրությամբ հայտնեց Հայաստանի Գերագույն խորհրդին⁶¹: Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի այդ որոշումը հիմք հանդիսացավ Վ.Պոլյանիչկոյի և Վ.Սաֆոնովի համար՝ որսալ ՀՀ Գերագույն խորհրդի արցախցի պատգամավորներին: Հոկտեմբերի 9-ին և 10-ին ձերբակալվեցին ՀՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորներ Ռուես Աղաջանյանն ու Համլետ Գրիգորյանը և տարվեցին Սարատովի բանտ: Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը հոկտեմբերի 16-ին ընդունեց «Հայաստանի Հանրապետության ժողովրդական պատգամավորների ապօրինի կալանավորման մասին» որոշումը, որով Ս.Գորբաչո-

վից պահանջվեց կալանված ՀՀ ժողովրդական պատգամավորներին անհապաղ ազատել և դրանում մեղավոր անձանց պատասխանատվության ենթարկել⁶²:

Իրենց զավակներին սատար կանգնելու համար ոտքի ելան արցախցիները: Հոկտեմբերի 12-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցավ անհնազանդության զանգվածային նախազուշական ակտ: Մեկ օրով կանգնեցվեցին քաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկությունները, շինարարական աշխատանքները, տրանսպորտը: Դպրոցներում և մյուս ուսումնական հաստատություններում դադարեցվեցին պարապմունքները: Չաշխատեցին նաև մանկական նախադպրոցական հիմնարկները, կենցաղ-սպասարկման կետերը և մշակույթի օջախները: Մարզի աշխատավորական կոլեկտիվներն ու կազմակերպությունները բազմաթիվ բողոքներ ուղարկեցին կենտրոնական իշխանություններին՝ պահանջելով ազատել կալանված պատգամավորներին⁶³: Հենց այդ օրերին Ստեփանակերտում էին գտնվում միութենական դիտորդ, վերահսկիչ հանձնաժողովի նախագահ Վ.Ֆոտեևը և Ուկրաինայից ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր, զինվորական Վիլեն Մարտիրոսյանը, որոնք նույնպես դատապարտեցին Պոլյանիչկո-Սաֆոնով հանցախմբի այդ բռնարարը: Պատգամավորների ձերբակալության հանգամանքներն ուսումնասիրելու և խորհրդարանին զեկուցելու համար Հայաստանից Լեռնային Ղարաբաղ մեկնեցին խորհրդարանի իրավական հարցերի հանձնաժողովի անդամներ Կիմ Բալայանն ու Համլետ Հովսեփյանը: Գեներալ Վ.Սաֆոնովն իր անօրեն գործունեությունն արդարացնելու համար պնդում էր, որ եթե Վ.Ֆոտեևը նստեր Ստեփանակերտում, ապա ինքը կկատարեր նրա և ոչ թե Վ.Պոլյանիչկոյի հանձնարարությունները: Իսկ այն հարցին, թե ինչու մինչև հիմա չի վերացվել Գորիս-Լաչին ճանապարհի շրջափակումը, գեներալը պատասխանեց, թե «վերևից» հրաման չկա: Մինչդեռ շրջափակումը վերացնելու վերաբերյալ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը որոշումներ էր ընդունել 1989թ. հոկտեմբերի 9-ին և 1990թ. մարտի 5-ին: Հայ պատգամավորներին կալանքից ազատելու համար ծավալված պայքարն ավարտվեց նրանով, որ հոկտեմբերի 22-ին արդեն նրանք Հայաստանում էին, և հոկտեմբերի 24-ին այդ մասին հայտնեց «Իզվեստիան»:

⁶⁰ Աբրահամյան Հ., *Ճակատագրին ընդառաջ*, էջ 112:

⁶¹ *Նույն տեղում*, էջ 113:

⁶² «Սովետական Հայաստան», 17.10.1990:

⁶³ «Սովետական Ղարաբաղ», 13.10.1992:

Աշխարհի տարբեր ծայրերից նամակ-բողոքներ և հեռագրեր էին ուղարկվում Մոսկվա և Երևան: Մոսկվաբնակ մի խումբ անվանի հայ գիտնականներ՝ Մոսկվայի հայ հասարակայնության Ասոցիացիայի համակարգող խորհրդի հանձնարարությամբ, Մ. Գորբաչովին և ԽՍՀՄ Սահմանադրական վերահսկողության կոմիտեի նախագահ Ս.Ալեքսեևին ուղարկած բաց նամակում մերկացնում էին Վ.Սաֆոնովին, որի հանցավոր արարքի հետևանքով հայաթափվել էին Խանլարի շրջանի Ազատ և Կամո հայկական գյուղերը, դաժան բռնարարքներ էին կատարվում Շահունյանի շրջանի և Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության նկատմամբ, հարյուրավոր անմեղ մարդիկ անօրեն ձերբակալվում և տարվում էին Ադրբեջանի բանտերը: Նամակի հեղինակները պահանջում էին Վ.Սաֆոնովին հեռացնել Ղարաբաղից: Բողոք-նամակներով շարունակում էին հանդես գալ հատկապես Արցախի և Հայաստանի հասարակական-քաղաքական, բարեգործական և այլ կազմակերպություններ⁶⁴:

Արհամարհելով այդ ամենը՝ ադրբեջանական օժոնականները ԽՍՀՄ ՆԳ նախարարության ուժերի հետ շարունակում էին իրենց վայրագությունները: Նորանոր հանցագործություններ կատարեցին Մարտակերտի շրջանի Քաջավան և Մարտունու շրջանի Ավդուռ գյուղերում⁶⁵: Հաղործի շրջագործկոմի նախագահի տեղակալ Է.Սաֆարյանը պատմում է, որ սեպտեմբերի 29-ից սկսած վիճակը չափազանց ծանր էր շրջանի Տոդ, Սալաքյաթին և Հախուլլու գյուղերում: Ազերիների զինված խմբերը գործում էին անպատիժ և ահաբեկում էին խաղաղ բնակչությանը: Քաղաքական այդ վիճակը, որին ավելանում էին նաև տնտեսական և սոցիալական հոգսերը, դառնում էր ուղղակի անտանելի⁶⁶: Ձինված ելուզակները մեկ շաբաթում Արծվաշենից հափշտակեցին 103, իսկ Լենինավանից՝ 750 կով: Համանման հանցագործություններ կատարվեցին նաև մարզի այլ գյուղերում: Այդ առթիվ ԼՂԻՄ-ից ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավորների և Հայրենական պատերազմի 22 վետերանների կողմից Հայրենական մեծ պատերազմի վետերանների համամիութենական

կոմիտեի նախագահ, Խորհրդային Միության մարշալ Ն. Օզորկովին ուղարկած նամակում խիստ բողոք էր հայտնվում և խնդրվում նրա միջամտությունը: Հայաստանից ԽՍՀՄ ժողովրդական մի խումբ պատգամավորներ դեկտեմբերի 2-ին նոր նամակ հղեցին Մ.Գորբաչովին և Ա.Լուկյանովին, որտեղ նշված է, որ իրենք չեն կարող մասնակցել ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների 4-րդ համագումարին, և դա հանգամանորեն բացատրեցին նրանով, որ չի կատարվել Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ ընդունված և ոչ մի որոշում: Արցախ-Ղարաբաղը շարունակում էր մնալ շրջափակման մեջ, որտեղ ապօրինի մտցված էր արտակարգ դրություն, անհետևանք էին մնում կենտրոնական իշխանություններին ուղարկված բողոքները, Ադրբեջանում չէին դադարում հակահայկական սադրանքները: Պատգամավորները համառում էին, որ իրենք չեն մասնակցի համագումարի աշխատանքներին, քանի դեռ «չի պահպանված մարդու տարրական իրավունքները ԼՂԻՄ-ում, չի բեկանված արտակարգ դրությունը և մարզում վերականգնված սահմանադրական իշխանությունը»⁶⁷: ՀՀ Գերագույն խորհուրդը հայտարարեց, որ պաշտպանում է Հայաստանից ու ԼՂԻՄ-ից ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավորների դեկտեմբերի 2-ի հայտարարության մեջ առաջ քաշված պահանջները⁶⁸: 1990թ. դեկտեմբերի 20-ին «Իզվեստիան» հանդես եկավ «Ինչդուր և համագումարում չկան Հայաստանի պատգամավորները», անշուշտ, պատվիրված հոդվածով: Դեկտեմբերի 24-ի համարում ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորներ Վ. Մարտիրոսյանը, Վ.Բադամյանը և Մ.Սուրկովը հանդես եկան հայտարարությամբ, որտեղ հեղինակները, պաշտպանելով հայ պատգամավորներին, պահանջում էին կարճ ժամանակամիջոցում Լեռնային Ղարաբաղում վերականգնել սահմանադրական կարգերը⁶⁹:

1990թ. աշնանը և նրան հաջորդած ամիսներին Արցախում տեղի ունեցած իրադարձությունների և ադրբեջանական իշխանությունների բռնարարքների մասին հանգամանորեն խոսվում է 1990թ. հոկտեմբերին Լեռնային Ղարաբաղ ուղարկված ԽՍՀՄ ՆԳՆ օպերատիվ-քննչական խմբի շտաբի պետ Վիկտոր Կրիվոպուսկովի “Мятежные Карабах” գրքում: Հեղինակը իր դիտար-

⁶⁴ Նամակի պատճեն. տես Յ. Աբրահամյանի անձնական արխիվ:

⁶⁵ Քաջավանի և Ավդուռի իրադարձությունների մասին տես «Սովետական Ղարաբաղ», 27.10.1990, «Սովետական Հայաստան», 12.02.1991, «Իրավունք», 04.02.2000 և այլն:

⁶⁶ «Սովետական Ղարաբաղ», 07.10.1990:

⁶⁷ ՀԱՍ, ֆ. 1, ց. 127, գ. 814, ք. 114-115:

⁶⁸ Նույն տեղում, ք. 115:

⁶⁹ “Известия”, 24.12.1990.

կումներով և անհերքելի փաստերով ցույց է տալիս, թե ինչպես Հատուկ շրջանի պարետ Վ.Սաֆրոնովը և Ադրբեջանի կազմակերպիչի նախագահ Վ.Պոլյանիչկոն ամեն կերպ սրում էին հայ-ադրբեջանական հարաբերությունները և փորձում Արցախը լիովին ենթարկացնել Ադրբեջանին: Հեղինակը, մեջբերելով այն փաստը, որ 1990թ. Լեռնային Ղարաբաղում ազգային ընդհարումների հետևանքով զոհվել է 45 մարդ, որից 28-ը՝ հայ, 15-ը՝ ադրբեջանցի և երկուսը՝ զինվորական, վերցվել է 72 պատանդ, որոնցից 46-ը՝ հայ, 22-ը՝ ադրբեջանցի և ներքին գործերի նախարարության 4 զինվորական, ընթերցողին համոզում է, որ ազամիջյան ընդհարումները դրական ոչինչ չեն խոստանում, հետևապես պետք է կանխել դրանք: Վիկտոր Կրիվոպուսկովը նաև նշում է, որ այդ տարիներին ինքնավար մարզի տարածքից ազերիները տարել են հայերին պատկանող 5 հազար խոշոր-եղջերավոր անասուն: Հեղինակը բերում է նաև այսպիսի օրինակ. 1990թ. հոկտեմբերին Ստեփանակերտում բացված գտիչ կայան հոկտեմբեր-դեկտեմբերին տարված 3569 հայերից տուգանվել են 599-ը⁷⁰: Օպերատիվ-քննչական խմբին հաջողվել է Մոսկվա ուղարկել ծածկագիր, որտեղ նշված է, որ 1990թ. ԼՂԻՄ-ում կատարվել է 160 օպերատիվ-բանակային գործողություն՝ քաղաքացիների անձնագրային ռեժիմը ստուգելու համար, որոնցից 156-ը կատարվել է բացառապես հայ բնակչությանը քաղաքներում և գյուղերում: Շատ դեպքերում, ներքին գործերի հրամանատարության թողտվությամբ, դրանք ուղեկցվել են բնակարանները ջարդելով, անձնական իրերի, ստուգվող բնակիչների, տնային անասունների և թռչունների թալանով ու կողոպուտով: Քաղաքի փողոցներում և գյուղերում պարեկություն անողների կողմից կատարվում էին անհիմն ձերբակալություններ և ծեծի ու ստորացումների ենթարկում քաղաքացիներին: Ադրբեջանցիների կողմից կտրուկ մեծացել էր հայկական գյուղերից անձնական և կոլեկտիվ տնտեսությունների անասունների զոհությունները: Օրինակ՝ 1990թ. 10 ամսում զոհացվել է 1252 խոշոր եղջերավոր անասուն և 2150 զլուխ ոչխար: Գրանցվել է հայկական բնակավայրերի վրա 23 զինված հարձակման դեպք, հայկական տների բազմաթիվ զնդակոծություններ: Հարձակվող ադրբեջանցիների

⁷⁰ Кривоусков В., Мятежный Карабах, Ростов-на-Дону, 2002, с. 17-18 и 53. Գիրքը լրանշակվել և վերահրատարակվել է Մոսկվայում, 2007թ.:

կազմում եղել են միլիցիայի և օմօնական տարազով ավտոմատավորներ⁷¹:

Արցախահայությունը համառորեն պայքարում էր վերականգնել խորհուրդների տեղական իշխանությունները: 1990թ. մարտի 27-ին տեղի ունեցած ԼՂԻՄ մարզխորհրդի 20-րդ գումարման 10-րդ նստաշրջանի ընդունած որոշումը իրագործելու համար անհրաժեշտ էր նախապատրաստվել և անցկացնել մարզխորհրդի 21-րդ գումարման խորհուրդների ընտրություններ, անկախ նրանից, թե Ադրբեջանի իշխանությունները ցանկանում են, թե ոչ: Նույն օրվա կազմի հուլիսի 31-ին տեղի ունեցած մարզխորհրդի գործկոմի նիստը հաստատեց ընտրված օկուպները՝ 150 մարզխորհրդի, 100 Ստեփանակերտի քաղխորհրդի, 75-ական մնացած շրջանները⁷²: Օգոստոսի 17-ին տեղի ունեցած մարզգործկոմի նիստը հաստատեց 21-րդ գումարման ընտրություններն անցկացնող հանձնաժողովների կազմը, իսկ օգոստոսի 28-ին տեղի ունեցած գործկոմի նիստը որոշեց ընտրությունները անցկացնել հոկտեմբերի 14-ին⁷³: Սակայն Ադրբեջանի իշխանությունների խարդախության հետևանքով այդ օրը ընտրությունները տեղի չունեցան: Տեղական խորհուրդների ընտրություններն անցկացնելու հարցը դարձյալ քննարկվեց նույն օրվա կազմի դեկտեմբերի 25-ին տեղի ունեցած մարզգործկոմի նիստում: Նշվեց, որ տեղական խորհուրդների ընտրություններն անցկացնելու համար կատարվել են զգալի աշխատանքներ: Հոկտեմբերի 14-ին ընտրությունները չեն կայացել, որովհետև Ադրբեջանի իշխանությունները, օգտագործելով արտակարգ դրության շրջանում գործող պարետային ժամը, փաստորեն խափանել են ընտրությունները: Մինչ այդ՝ օգոստոսի 20-ին, Ադրբեջանի Գերագույն խորհուրդը որոշում էր ընդունել մարզում ընտրական գործընթացը կանգնեցնել մինչև տարածքում վիճակի կարգավորումը, իսկ ընտրությունների նախօրյակին՝ սեպտեմբերի 29-ին, նոր որոշում էր ընդունել. համարել տեղական խորհուրդների

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 109: Ավելացնենք, որ ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր Բորիս Դադամյանին դեկտեմբերի 25-ին Ստեփանակերտի օդանավակայանում կոպտորեն խցկել էին «ՈւՍԶ» ավտոմեքենայի մեջ և տարել Աղդամ: Նրան տարել էին ՊԱԿ-ի մի ռուս զնդապետ և ադրբեջանական ՕՍՕՆ-ի աշխատողները: Բ. Դադամյանին Աղդամում ենթարկել են ստորացումների:

⁷² ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 302, ք. 8:

⁷³ Նույն տեղում, ք. 10-11:

ժամկետն անցկացած և արգելել ընտրություններ անցկացնել: Փաստորեն Ադրբեջանը գնացել է մարզը վերացնելու ուղով: Ձգտելով ստեղծել քառս պաշտոնական Բաքուն փորձում էր արագորեն փոխել մարզի ազգային կառուցվածքը: Նրանք, չեզոքացնելով 1989թ. նոյեմբերի 28-ի որոշումը, խախտելով սահմանադրական պահանջները, ամեն կերպ խոչընդոտում էին մարզում խորհրդային իշխանության վերականգնմանը: Մարզ-խորհրդի գործկոմը որոշում է ընտրողների ցուցակները կախել հունվարի 13-ին, քվեարկության թերթիկները տեղ հասցնել հունվարի 24-ին, իսկ ընտրություններն անցկացնել հունվարի 27-ին⁷⁴: Սակայն Ադրբեջանի իշխանություններին հաջողվեց այս անգամ ևս խափանել ընտրությունները:

6. ԱՐՑԱԽԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԻՄԱԳՐԱՎՈՒՄ ԷՐ ՎԱՅՄԱՆԱԿՈՒՄ ԵՐ ԵՐԱՅԻՆ ԴՆԵՆՈՒՄՆԵՐԻՆ

1991թ. արցախահայության համար ավելի ծանր տարի էր: 1991թ. հունվարի 1-ին Արցախի ժողովրդին ուղղված ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի ուղերձում ասված է. «Դուք եղել եք հայոց ազգային նոր զարթոնքի կարապետը, և այժմ մեր ողջ ժողովրդի պարտքն է երախտագիտությամբ հատուցել ձեր կրած զրկանքները և սատար կանգնել ձեր գերմարդկային սխրանքներին: Իսկ Հայաստանի իշխանությունները պարտավոր են լինել ձեր անվտանգության և բարօրության երաշխավորը՝ ուղիներ որոնելով Արցախի հարցում արդար քաղաքական լուծում գտնելու համար՝ հիմնված ազգերի ինքնորոշման անսասան սկզբունքի վրա»¹:

Այդ օրերին շրջափակման պատճառով հիմնովին խաթարվել էր մարզի տնտեսական գործունեությունը: Երկրամասում հաստատված արտակարգ դրությունը մեկ տարվա ընթացքում չկարողացավ կայունացնել վիճակը: Ադրբեջանի կազմկոմիտեն իր քաղաքականությունն իրագործում էր զինվորական ուժերի

միջոցով: Արցախահայությունը, դիմանալով այդ ճնշմանը, կարողանում էր վանել ամեն մի սադրանք²:

Չափազանց ծանր վիճակում էր երկրամասի տնտեսությունը: Նախատեսված 300 մլն ռուբլու փոխարեն 1990թ. արտադրվել էր 180 մլն ռուբլու արտադրանք: Մարզի արդյունաբերական ձեռնարկությունները պայմանագրային պարտականությունները կատարել էին 70 տոկոսով, կամ էլ մեկ տարում պակաս էին արտադրել 57 միլիոն ռուբլու ապրանքներ³: Առանձնապես նահանջ էր ապրել մարզի անասնապահությունը: Խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը պակասել էր 6883-ով, խոզերինը՝ 8987-ով, ոչխարներինը՝ 17372-ով: Մարզի 145 կոլտնտեսություններից, խորհրդային տնտեսություններից և գյուղատնտեսական ձեռնարկություններից միայն 16-ն էին գերազանցել կաթի արտադրության նախորդ տարվա ցուցանիշը⁴:

Օգտվելով այս վիճակից, Մոսկվան և Բաքուն ավելի էին ուժեղացնում ճնշումներն ու բռնարարքները: Ամանորի նախօրյակին Ավդալ և Գյուլափլու գյուղերից ավազակային խմբերը նոր հարձակումներ կատարեցին հարևան հայկական գյուղերի վրա, հափշտակեցին անասուններ և վառեցին կոլտնտեսությունների խոտերի և ծղոտի դեզերը: Այդ նույնը կրկնեցին հունվարի 6-ին⁵: Ազերիների զինված կազմավորումները հունվարի 12-13-ին գնդակոծեցին Բերդաձորի հայկական գյուղերը՝ Հին շենը, Մեծ շենը, Եղծահողը և Ծաղկաձորը: Ադրբեջանական օսոն-ը բոլոր կողմերից շրջապատել էր հայկական այդ բնակավայրերը և ԽՍՀՄ ներքին զորքերի հետ միասին անց էր կացնում անձնագրային ստուգում: Այն ուղեկցվում էր խիստ դաժանություններով⁶: 1991թ. հունվար ամիսը պատահականորեն չի անվանվել «Արյունոտ հունվար»⁷:

Արցախում բողոքի ցույցեր էին տեղի ունենում Ստեփանակերտում, Մարտունիում, Մարտակերտում, Ասկերանում և այլ տեղերում: Ցուցարարները պահանջում էին անհապաղ ճանաչել ժողովրդական պատգամավորների ԼԴԻՄ խորհրդի և նրա գործ-

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, 10.01.1991:

⁴ Նույն տեղում, 24.01.1991:

⁵ Նույն տեղում, 04.01.1991 և 09.01.1991:

⁶ Նույն տեղում, 15.01.1991:

⁷ Նույն տեղում:

⁷⁴ Նույն տեղում, գ. 308, ք. 8-9:

¹ «Սովետական Ղարաբաղ», 01.01.1991:

կոմի լիազորությունները, մարզի տարածքից հեռացնել կազմկոմիտեն և աղբրեջանական միլիցիայի հատուկ նշանակության ջրկատները, բեկանել Շահումյանի շրջանը լուծարելու վերաբերյալ Աղբրեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության ապօրինի որոշումը⁸:

Աղբրեջանի իշխանությունները կազմակերպում էին նորանոր սադրանքներ և ահաբեկություններ: 1991թ. հունվարի 9-ին Լաչինի և Շուշիի սահմանների վրա տեղի ունեցավ ընդհարում, որի ժամանակ զոհվեցին փոխգնդապետ Օլեգ Իլլարիոնովը, մայոր Իգոր Իվանովը, սերժանտ Իվան Գոյեկը և լրագրողուհի Սալաթ Ազիզ կրզի Ասկերովան: Արցախի ղեկավարները և ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորները ցասունով նշեցին, որ ամեն անգամ Լեռնային Ղարաբաղի հարցի քննարկման նախօրյակին իրադրությունը շիկացնելու նպատակով Աղբրեջանի կողմից կազմակերպվում են սադրանքներ: Օրինակ՝ վերջին երեք տարում ավելի քան 10 զինված ավազակային հարձակումներ են կատարվել հայկական բնակավայրերի վրա, որոնք հանգեցրել են մարդկային զոհերի: Ցավակցական հեռագրերում նշված է, որ, ինչպես անցյալում, այնպես էլ հիմա, ազերիները սպանում են ռուս զինվորների և դա վերագրում հայերին: Մինչդեռ ակնհայտ է, որ մարզի տարածքում հայի ձեռքով ռուս զինվոր չի զոհվել⁹:

Այազ Մութալիբովի հունվարի 2-ի հրամանի համաձայն՝ ԼՂԻՄ-ում և նրա հարակից շրջաններում մտցվել էր Աղբրեջանի նախագահական կառավարում, իսկ հունվարի 14-ին Աղբրեջանի Գերագույն խորհուրդն ընդունեց մի նոր հակահայկական որոշում, որի համաձայն Շահումյանի հայկական և Կասում-Իսմայիլի աղբրեջանական շրջանները միավորվում էին նոր կազմակերպվող Գերանքոյի շրջանի մեջ¹⁰: Դրա նպատակն էր վերացնել

⁸ Նույն տեղում, 24.01.1991:

⁹ Նույն տեղում, 12.01.1991:

¹⁰ Դեռևս 1989թ. հուլիսի 25-ին Շահումյանի շրջանային խորհրդի նստաշրջանը դիմել էր Աղբրեջանի Գերագույն խորհրդին ԼՂԻՄ կազմի մեջ մտնելու խնդրանքով: Օգոստոսի 1-ին Բաքուն պատասխանել է մերժումով: 1990թ. հունվարի 15-ին Շահումյանի շրջանում հայտարարվեց արտակարգ դրություն: 1990թ. օգոստոսի 29-ին Աղբրեջանի կոմկուսի Կենտկոմի բյուրոն կասեցրեց Շահումյանի շրջկոմի գործունեությունը և ԽՍՀՄ շարքերից վտարեց նրա առաջին քարտուղար Վլադիմիր Աղաջանյանին: Սեպտեմբերի 2-ին Ազերինֆորմը տարածեց մի տեղեկատվություն, որտեղ կասկածի տակ էր դրված Շահումյանի շրջանի՝ իբրև վարչական միավորի գոյության անհրա-

հայկական մի շրջան և: Աղբրեջանի Գերագույն խորհրդի այդ անօրեն որոշումը բողոքի մեծ ալիք առաջ բերեց Շահումյանի շրջանում և Լեռնային Ղարաբաղում: 1991թ. հունվարի 22-ին աշխատանքները դադարեցրին Ստեփանակերտի բոլոր ձեռնարկությունները, կոլեկտիվներն ու հիմնարկները: Չէին գործում հասարակական տրանսպորտը, բնակչության կենցաղային սպասարկման, առևտրի, մշակույթի օբյեկտները: Պարապունքները դադարեցվել էին բոլոր ուսումնական հաստատություններում: Հիմնարկ-ձեռնարկություններում անց էին կացվում հանրահավաքներ և ժողովներ, որոնց մասնակիցները դատապարտում էին Աղբրեջանի ղեկավարության բացահայտ հակահայկական քաղաքականությունը: Ընդունեցին հայտարարություններ, որոնցում դատապարտվում էին Գետաշենի և Շահումյանի շրջաններում Աղբրեջանի իշխանությունների կողմից իրագործվող հակաժողովրդական գործողությունները¹¹: Մ.Գորբաչովին ուղարկված հեռագրում շեշտվում էր, որ Շահումյանի շրջանում և Գետաշենում արտակարգ դրությունը վեր է ածվել ռազմական դրության ռեժիմի: Որ Արցախում հանցագործությունների մեծ մասը կատարում էին զինվորական և միլիցիայի համազգեստով ավտոմատավորները, դրանում ոչ մի կասկած չկար¹²:

Շահումյանի շրջանի լուծարման վերաբերյալ Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը, հանդես գալով հայտարարությամբ, այդ որոշումը բնորոշեց որպես սադրանք, որը նպատակ ուներ հասարակայնության ուշադրությունը շեղել կազմակերպված զանգվածային այն հանցագործություններից, որոնք տեղի էին ունեցել վերջին օրերին ԼՂԻՄ-ում՝ հայազգի անձանց սպանություններ, հայաբնակ գյուղերի իսպառ ոչնչացում և մարդու տարրական իրավունքների սանձարձակ ոտնահարում ռազմական բռնա-

ժեշտությունը: Սեպտեմբերի 28-ին Աղբրեջանի ԳԻ նախագահությունը շրջանի տարածքում արգելեց հանրապետական և տեղական խորհուրդների ընտրությունները, դադարեցրեց գոյություն ունեցող խորհուրդների գործունեությունը և նրանց լիազորությունները հանձնեց ժամանակավոր կազմակերպական բյուրոյին, որն անմիջապես ենթարկվում էր հանրապետական իշխանություններին: Շահումյանի շրջանի 20-հազարանոց բնակչության 82%-ը կազմում էին հայեր, իսկ Կասում-Իսմայիլի շրջանի 50-հազարանոց բնակչությունը հիմնականում աղբրեջանցիներ էին (Шевелев М., "Московские новости", N 5, 03.02.1991).

¹¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 23.01.1991:

¹² Նույն տեղում, 05.01.1991:

պետության կողմից: ԳԳ ԳԽ-ն զգուշացնում էր, որ կծեռնարկի անհրաժեշտ բոլոր քայլերը՝ ապահովելու համար այդ շրջանի հայ ազգաբնակչության կյանքի և գույքի անվտանգությունը¹³:

1991թ. հունվարի 22-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցած հանրահավաքը վերադաս իշխանություններից պահանջեց ճանաչել Լեռնային Ղարաբաղի մարզային խորհրդի և նրա գործկոմի լիազորությունները, երկրամասից դուրս բերել բոլոր սպառազեն կազմավորումները, արտակարգ դրության շրջանում թողնել միայն ներքին զորքերը՝ բնակչության անվտանգությունը ապահովելու համար, բեկանել Շահումյանի շրջանը լուծարելու մասին Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի հակաիրավական որոշումը¹⁴: Մինչ այդ՝ հունվարի 13-ի լույս 14-ի գիշերը, պարետային ժամի գործողության պայմաններում, Ստեփանակերտում տարածվել էին վերջնագրային բնույթի թռուցիկներ, որտեղ ասված էր. «Ստեփանակերտի ու մարզի հարզելի՝ բնակիչներ: Երևանցի զրոհայինները իրենց սև զործերն են կատարում ԼՂԻՄ-ում: Ձուշացնում ենք՝ եթե օրվա ընթացքում նրանք չհեռանան Լեռնային Ղարաբաղից, ապա կոչնչացվեն հատուկ ջոկատների կողմից: Կրակի կմատնվեն այն բնակավայրերը, որոնցում թաքնվում են զրոհայինները: Մինչև այս տարվա հունվարի 20-ը կարտաքսվեն Չայքենդի (այսինքն՝ Գետաշեն) և Մարտունաշենի բնակիչները: Կղաղարեցվի գազի մատակարարումը Հայաստանին ու Ստեփանակերտին, և կփակվի այնտեղ տանող երկաթուղին: Կփակվի օդանավակայանը... 72 ժամ ժամանակ ենք տալիս...»¹⁵: ԼՂՀ պատերազմի, աշխատանքի և զինված ուժերի վետերանների Լեռնային Ղարաբաղի մարզային խորհուրդը, հունվարի 25-ին դիմելով Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում գտնվող ներքին զորքերի զինծառայողներին, նշեց, որ Արցախում տեղի ունեցած իրադարձությունները խախտել են արցախցիների ունեցած հարգանքը ուս զինվորի նկատմամբ: Վետերանների խորհուրդը 32 հազար անդամների անունից պատրաստակամություն հայտնեց երկրամասի բնակչության հետ միասին համագործակցել զինվորականների հետ և խաղաղություն հաստատել արցախյան հողում¹⁶:

Ադրբեջանական բարբարոսները շարունակում էին գործել ավելի կատաղի: Փետրվարի 1-ին նրանք պայթեցրին Ստեփանակերտի թիվ 1 ջրամաքիչ կայանը, և քաղաքի զգալի մասը մնաց առանց ջրի: Փետրվարի 3-ին ադրբեջանական օսմականները հարձակվեցին Ասկերանի շրջանի Հովսեփավան նորակառույց կոոպերատիվ բնակավայրի վրա, ավերեցին կոոպերատիվի շենքը, մի շարք բնակելի տներ, ձերբակալեցին գյուղաշինական կոոպերատիվի տնօրեն, Շարժման ակտիվ մասնակից Յուրի Ջհանգիրյանին և տանջամահ արեցին Բաքվի բանտում¹⁷: Այդ օրերին արյունալի մարտեր տեղի ունեցան նաև Քարինտակ գյուղում: Պարզապես Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության բացարձակ ոչնչացումը դարձել էր Ադրբեջանի պետական քաղաքականություն:

1991թ. հունվարից Ադրբեջանում տենդագին աշխատանքներ էին տարվում ազգային բանակ ստեղծելու համար, որին զինելու նպատակով զավթում էին հանրապետության տարածքում տեղակայված խորհրդային բանակի զենքն ու զինամթերքը: Կողպավեցին Կիրովաբադի, Քյուրդամիրի, Բաքվի և Ապշերոնի խորհրդային զորանոցներն ու զինապահեստները: Այդ զենքերի մի մասն օգտագործվում էր արցախահայության դեմ: «Բակինսկի ռաբոչին» հունվարի 31-ին հրապարակեց «Լեռնային Ղարաբաղի հայերի դիմումը ադրբեջանական ժողովրդին» սադրանքը, որի տակ իբր ստորագրել էր 122 հայ: Այդ զրպարտագրում դատապարտվում էին արցախահայության ազգային-ազատագրական

¹⁷ Յուրի Ջհանգիրյանը ծնվել է 1935թ. Դաշքուլաղ (Աստղաշեն) գյուղում: Ավարտել է Երևանի գյուղատնտեսական ինստիտուտը: Այնուհետև պաշտպանել է զիտական թեզ: Աշխատել է Կարմիր շուկայի գինու գործարանում, ապա՝ Ասկերանի, իսկ հետո՝ Ստեփանակերտի համանման գործարաններում: Նա պայքարի սկզբին վարձակալեց 40 հա հողատարածք՝ բռնաջարդվածների համար ավան կառուցելու նպատակով: Հովսեփավանը գտնվում էր հենց թուրքի քթի տակ: Ավանի շինարարությունը սկսվել է 1990թ. մարտին՝ մարզային իշխանությունների որոշմամբ: Մեկ ու կես տարում դրվեց 42 բնակելի տան հիմք: Ադրբեջանը չէր կարող տանել դա: Անընդհատ կատարում էին զինված հարձակում ավանի վրա: 1992թ. Ադրբեջանի ԳԽ Յուրի Ջհանգիրյանին դատապարտեց պատժի գերագույն չափի՝ գնդակահարության, իբր ազգամիջյան կրքեր բորբոքելու համար: Նույն թվականի հունիսի 9-ին այդ պատիժը իրականացվեց Շուվեյյան բանտում: Օգոստոսի 15-ին Տող գյուղի սահմանազլխին հաջողվեց դիակը փոխանակել: Ներկայումս Հովսեփավանն ունի 127 բնակիչ («Հայրենյաց պաշտպան», N27-28, 2003):

¹³ Նույն տեղում, 17.01.1991:

¹⁴ «Սովետական Ղարաբաղ», 29.01.1991:

¹⁵ «Հայաստանի Հանրապետություն», 16.01.1991:

¹⁶ «Սովետական Ղարաբաղ», 26.01.1991:

պայքարը և նրա «մարդատյաց» ղեկավարները: «Սովետական Ղարաբաղ» թերթը փետրվարի 6-ին գրեց, որ այդ «նողկալի գառամախտը միանգամայն ճիշտ է բնութագրում Բաքվի գաղափարախոսներին: Դրա կազմակերպիչները փորձ արեցին սկսել առճակատման նոր շրջապտույտ՝ ստեղծելով «Լեռնային Ղարաբաղի ազգամիջյան հաշտեցման կոմիտե»: Սակայն արցախահայությունը մերժեց այդ սադրանքը՝ շատ լավ իմանալով, թե ովքեր են ցեղասպանություն, շրջափակում, անասնազոհություններ և ավազակություններ կազմակերպողները:

Համանման բազմաթիվ փաստեր ի նկատի ունենալով՝ Հայկոմկուսի Կենտկոմը, 1991թ. հունվարի 25-ին հանդես գալով հայտարարությամբ, մերկացրեց Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից արցախահայության դեմ ձեռնարկվող բռնարարքները և բոլոր կոմունիստներին կոչ արեց իրենց բողոքի ձայնը բարձրացնել ի պաշտպանություն ԼՂԻՄ-ի խաղաղ բնակչության և ընդդեմ Ադրբեջանի սադրիչ գործողությունների¹⁸: Բողոքի ցույցեր և հանրահավաքներ էին տեղի ունենում Հայաստանի բազմաթիվ բնակավայրերում, ինչպես և Ռուսաստանի հայաշատ վայրերում՝ պահանջելով պատժել հանցագործներին և ապահովել Ղարաբաղի, Շահումյանի շրջանի, Գետաշենի ենթաշրջանի հայության կյանքն ու անվտանգությունը¹⁹: Մոսկվայի հայկական ընկերությունների միությունն իր հերթին ծավալուն մեղադրական փաստաթուղթ է ներկայացնում ԽՍՀՄ դատախազությանը՝ Վ.Սաֆոնովի դեմ դատական գործ հարուցելու համար²⁰: 1991թ-ի փետրվարի 8-ի լույս 9-ի գիշերը Ստեփանակերտում խորհրդային բանակի շուրջ 150 զինծառայողներ դուրս էին եկել հանրահավաքի՝ «Մեզ վերադարձրե՛ք տուն» և «Կորչի Ադրբեջանի ՕՍՕՆ-ը» կարգախոսներով: Սակայն անհնազանդ զինվորներին բռնությամբ ստիպեցին վերադառնալ զորանոցները²¹: Իսկ Հեյդար Ալիևը այդ օրերին Ադրբեջանի խորհրդարանում պարծենում էր, թե իր իշխանության 12 տարիներին Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության 10 տոկոսը գաղթել է երկրի ուրիշ տարածքներ, 30 տոկոսով ավելացել է ազերիների թիվը²²: ԼՂԻՄ իրավապահ մարմինների

կոլեկտիվները, նամակ հղելով Մ.Գորբաչովին և մյուս բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, մերկացնում էին Ադրբեջանի իշխանություններին և հանրապետության ՆԳ նախարար Ասադովին ու մյուսներին, որոնք օր օրի ուժեղացնում էին բռնաճնշումը: Նամակի հեղինակները պահանջում էին պատժել հանցագործներին²³:

Ադրբեջանի կողմից սաստկացող ճնշումները ստեփանակերտցիներին կրկին տարան Հաղթանակի հրապարակ: Բացի այդ, փետրվարի 20-ին լրանում էր ԼՂԻՄ մարզխորհրդի պատմական որոշման երեք տարին: Այդ օրը ամբողջ քաղաքը Հաղթանակի հրապարակում էր: Մարդկանց գլխավերևում ծածանվում էր Հայաստանի Հանրապետության եռագույն դրոշը: Ցուցապատառները խոսում էին՝ «Ղարաբաղցիներն արյան գնով պաշտպանում են 1988թ. փետրվարի 20-ի նստաշրջանի որոշումը», «Պահանջում ենք վերականգնել խորհրդային իշխանությունը ԼՂԻՄ-ում», «Արցախը պինդ ընկույզ է դեմոկրատիայի հակառակորդների համար», «Պոլյանիչկո՛, Ղարաբաղը Աֆղանստան չէ», «Օմոնականներ, դուրս Արցախից» և այլն: Երկու տասնյակի հասնող ելույթ ունեցողները խստորեն դատապարտեցին Ադրբեջանի իշխանությունների հակահայկական քաղաքականությունը և դարաբաղյան հիմնահարցում Կենտրոնի դիրքորոշումը: Հանրահավաքի անունից դիմում հղվեց Լ.Տեր-Պետրոսյանին, որտեղ ասված է. «Պարոն նախագահ: Եղբայրներ և քույրեր: Ծանր է պահը, բայց մենք հաստատակամ ենք մեր որոշման մեջ: Ոչ մի ուժ չի կարող դարաբաղցուն շեղել իր նպատակից՝ Մայր Հայաստանի հետ վերամիավորվելուց: Ուստի Ձեզ կոչ ենք անում մինչև վերջ սատար լինել մեզ, պատրաստ լինել ամեն ինչի: Կենսամահու պայքարը շարունակվում է»²⁴: Հանրահավաքի անունից նամակ ուղարկվեց նաև Մ.Գորբաչովին և մի շարք այլ հասցեներով, որտեղ կոչ էր արվում լուծել Արցախի բարդույթը²⁵: Իր հերթին, արցախահայությունը դիմում հղեց ՀՀ Գերագույն խորհուրդ, որտեղ շեշտվում էր, որ երեք տարի առաջ արցախցիների միասնական կամքով արտահայտված օրինական որոշումը՝ Արցախը մայր հայրենիքին վերամիավորելու մասին, սկզբնավորեց ողջ հայության ազգային զարթոնքը: Նաև նշված է, որ ստեղծված

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 85, գ. 31, ք. 48-50:

¹⁹ Նույն տեղում, ց. 127, գ. 833, ք. 12:

²⁰ Օհանջանյան Փ., նշվ. աշխ., էջ 66:

²¹ «Սովետական Ղարաբաղ», 13.02.1991:

²² Նույն տեղում, 14.02.1991:

²³ Նույն տեղում, 22.02.1991:

²⁴ Նույն տեղում, 21.02.1991:

²⁵ Նույն տեղում:

պայմաններում Հայաստանի Հանրապետությունը ձգտում է արցախյան հիմնախնդրի քաղաքական լուծմանը, որի ճշմարիտ ուղին բռնության բացառումն է և Արցախի բնակչության ազատ ինքնորոշման իրավունքի իրագործումը: ՀՀ Գերագույն խորհուրդը Արցախին վստահեցնում էր, որ հավատարիմ կմնա «զորավիզ կանգնելու, ձեր կյանքն ու կենսական շահերը բոլոր միջոցներով պաշտպանելու իր անփոփոխ վճռականությանը և ամեն ինչ կանի Արցախի վերամիավորումը մայր հայրենիքին ավարտին հասցնելու համար»²⁶:

ԽՍՀՄ և աշխարհի շատ ժողովուրդներ շարունակում էին պաշտպանել արցախահայության արդար պահանջը: 1991թ. հունվարի 31-ին Լենինգրադի քաղաքային խորհրդում տեղի ունեցած Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրին նվիրված երրորդ պատգամավորական խորհրդակցությունը, որին ԼԴԽ-ից մասնակցեցին ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր Բ.Դադամյանը, ՀՀ ժողովրդական պատգամավորներ Ս.Սարգսյանը, Ս.Շահնուրայանը, Շ.Պետրոսյանը և ՀՀՇ վարչության անդամ Դ.Շահնազարյանը: Խորհրդակցությունում զեկուցումներով հանդես եկան Տ.Լիխանովան, Վ.Սերգեևը և Վ.Տուրչինը, որոնք այդ վերջին օրերին եղել էին Լեռնային Ղարաբաղում: Նրանք իրենց խոսքում մերկացրին խորհրդային զինվորականների վայրագությունները Լեռնային Ղարաբաղում: Բերելով բազմաթիվ օրինակներ՝ ցույց տվեցին, որ «Հայ և ռուս ժողովուրդների եղբայրությունն այսօր արյան մեջ տրորվել է...»: Լենինգրադի քաղաքային խորհուրդը ընդունեց բանաձև, որտեղ ասված է, որ միութենական և ադրբեջանական ղեկավարության, զինվորական իշխանությունների օրինազանց ու անմարդկային գործողությունները մարզը զրկել են տեղական իշխանության օրինական մարմիններից: Չեն դադարում բնիկ հայ բնակչության խոշորածավալ տեղահանման սպառնալիքները: Մարզի տնտեսությունը հասցվել է փլուզման եզրին, բնակչությանը սպառնում է սովի վտանգը: Լեռնային Ղարաբաղն օգտագործվում է որպես փորձադաշտ՝ զինծառայողների մեջ դաժանություն, անբարոյականություն, անպատժելիություն դաստիարակելու համար: Ձեկուցողները պահանջում էին Լեռնային Ղարաբաղում խորհրդային իշխանության լիակատար վերականգնում, շրջափակման անհապաղ վերացում, մարզին

²⁶ *Նույն տեղում, 22.02.1991:*

ազատ զարգացնելու հնարավորության ընձեռում, բնակչության՝ իր ճակատագիրն ինքնուրույն վճռելու իրավունք²⁷:

1991թ. հունվարի 28-ից ժնկում ընթանում էր ՍԱԿ-ի մարդու իրավունքների հերթական 47-րդ նստաշրջանը, որի աշխատանքներին մասնակցող ՀՀ-ից ԳԽ մարդու իրավունքների և ազգությունների հանձնաժողովի նախագահ Ռաֆայել Պապոյանը իր ելույթում Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ ասաց, որ այնտեղ խեղաթյուրվում են մարդու իրավունքները, նույնիսկ արգելվում է ՀՀ հեռուստահաղորդումների ընդունումը: Այնտեղ իշխում է բանակը, փաստորեն ռազմական դիկտատուրա է, օրինական իշխանության մարմինները ջախջախված են միլիցիայի հատուկ ջոկատների և բանակի համատեղ ջանքերով: Միլիցիայի ջոկատները բանակի օգնությամբ հաճախակի ներխուժում են հայկական գյուղերը և ավերում: Ապա բերում է բազմաթիվ համոզիչ փաստեր²⁸:

Արդեն երեք տարի է, ինչ գործում էր «Մոսկովյան ամբիոնը» ("Московская трибуна") հասարակական կազմակերպությունը, որը միավորել էր Մոսկվայի ժողովրդական մտավորականության լավագույն ուժերը: Դրա ոգևորողը և գաղափարախոսը մինչև կյանքի վերջը հանդիսացել է Անդրեյ Սախարովը: Կազմակերպության անդամներից էին Գալինա Ստարավոյտովան, Վիկտոր Շեյնիսը, Անդրեյ Նույկինը, Լեոնիդ Գուլմանը և այլ հայտնի մտավորականներ: «Մոսկովսկայա տրիբունա»-ն աչքի էր ընկնում Հայաստանին, մասնավորապես Արցախին վերաբերող հարցերի նկատմամբ իր անաչառ սկզբունքային դիրքորոշմամբ: Կազմակերպությունը, քննարկելով Արցախ-Հայաստանում ստեղծված ծանր վիճակը, մարտի 3-ին ընդունեց դիմում՝ ուղղված ՀՀ ԳԽ-ին, ինչպես նաև հայտարարություն՝ նախագահ Գորբաչովին և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին: Այդ փաստաթղթերում պաշտպանվում է Արցախի բնակչության շահերը և դատապարտվում Ադրբեջանի մարդասպաններին ու պահանջում դատի տալ և պատժել հանցագործներին, վերականգնել ԼԴԽ իշխանությունների պետական կառուցվածքը, ԽՍՀՄ ՆԳ զորքերը խորապես ենթարկել Կենտրոնին և նրանց հանձնարարել խաղաղարարական, այլ ոչ թե պատժիչ ֆունկցիաներ²⁹:

²⁷ «Հայաստանի Հանրապետություն», 07.02.1991:

²⁸ *Նույն տեղում, 23.02.1991:*

²⁹ *Նույն տեղում, 06.03.1991:*

Արցախին գորավիզ էին նաև ռուս շատ այլ մտավորականներ: Մարտի 21-ին Մոսկվայում ռուս գրողներ Վալենտին Օսկոցկու, Անդրեյ Նույկինի, Յուրի Չերնիչենկոյի և Թիմուր Գայդարի նախաձեռնությամբ Գրողների տանը տեղի ունեցավ Ղարաբաղի օգնության ռուսաստանյան կոմիտեի հիմնադիր ժողովը, որտեղ նշվեց, որ չնայած ուշացումով, Ռուսաստանում սկսել են հասկանալ, որ Ղարաբաղյան հարցը սերտորեն կապված է ռուս ժողովրդի ապագայի հետ, որ Ղարաբաղում իրականացվող ժողովրդավարական ուժերի խեղդման քաղաքականությունը և մարդու իրավունքների կոպիտ ոտնահարումը վաղ թե ուշ կշրջվի ռուս ժողովրդի դեմ: Հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը չպետք է զոհաբերվի երկրի ներկայիս դեկավարության քաղաքական պատվախնդրությանը: Որոշվեց ստեղծել Արցախի օգնության համառուսաստանյան կոմիտե, և դիմում հղվեց բոլոր ջանքերը գործադրել Լեռնային Ղարաբաղի լրատվական շրջափակումը ճեղքելու համար³⁰:

Արցախ-Ղարաբաղում ստեղծված ծանր վիճակն արցախցիներին հարկադրեց 1991թ. փետրվարի 12-ին նոր պատվիրակություն ուղարկել Մոսկվա³¹, որին ընդունեց ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդի նախագահ Վիտալի Պավլովը: Այդ հանդիպմանը ներկա էր նաև Հայաստանից ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Վ.Լոբովը: Վերջինս մանրամասն ներկայացրեց Արցախում ստեղծված վիճակը և իր հերթին խնդրեց օգնել Լեռնային Ղարաբաղում գարնանացանը կատարելու համար: Վ. Պավլովի կարգադրությամբ ԼԴԽ ուղարկվեց 12 հազար տոննա վառելանյութ, և Արցախում կատարվեց 1991թ. գարնանացանը: Արցախի պատվիրակությունը նաև հանդիպումներ ունեցավ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ազգությունների խորհրդի նախագահ Ռ.Նիշանովի, Գերագույն խորհրդի նախագահ Ա.Լուկյանովի և ներքին գործերի նախարար Բ.Պուգոյի հետ: Պատվիրակությունը Մոսկվայից վերադարձավ հիմնականում հիասթափված³²:

³⁰ Նույն տեղում, 22.03.1991:

³¹ Պատվիրակության կազմը՝ Գեորգի Պետրոսյան, Համլետ Գրիգորյան, Մաքսիմ Սիրգոյան և Կարեն Բաբուրյան: Մոսկվայում նրանց միացան Ջորի Բալայանը, Բորիս Դադանյանը, Վահան Գրիգորյանը և Հենրիխ Պողոսյանը: Այդ օրերին ժողպատգամավոր Վաչագան Գրիգորյանը վատառողջ էր:

³² Այդ հանդիպումների մասին տես Արթուրյանի Հ., *Ուշվ. աշխ.*, էջ 124-126:

Աղբբեջանը նոր քայլեր էր ձեռնարկում Արցախում աղբբեջանական բնակավայրերն անառիկ դարձնելու համար: Հանրապետության ԼԳ նախարար Ասադովը բացեիբաց հայտարարեց, թե այդ բնակավայրերում ստեղծվել են ԼԳ նախարարության բաժանմունքներ՝ 600 զինված աշխատակիցներով, որոնց թիվը ապագայում կհասցվի ավելի քան հինգ հազարի³³: Դեռ ավելին՝ Աղբբեջանի ԳԽ-ն որոշում ընդունեց փակել Շահումյանի ու Մարտակերտի շրջանների միջև հաղորդակցությունը: Նույնիսկ որոշվեց խոչընդոտել փետրվարի 18-ին ԽՍՀՄ ԳԽ նստաշրջանում Արցախի հարցի քննարկմանը՝ այն համարելով միջամտություն Աղբբեջանի ներքին գործերին³⁴:

Արդեն 1991թ. գարնան սկզբին հստակ երևում էր, որ ԽՍՀՄ-ը կորցրել էր իր մենիշխանությունը: Նա բոլոր ջանքերը գործադրում էր Միությունը փրկելու համար: Այդ նպատակով որոշվեց երկրում անցկացնել հանրաքվե, որն անտեսվեց Աղբբեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Մոլդովայի, Լատվիայի, Լիտվայի և Էստոնիայի կողմից: Լիտվան փետրվարի 9-ին կայացրել էր ԽՍՀՄ-ից անջատվելու հանրաքվե, որի օգտին քվեարկել էր հանրապետության բնակչության 75 տոկոսը: Լատվիան և Էստոնիան նախատեսել էին հանրաքվեներ անցկացնել մարտի 3-ին, Հայաստանը՝ սեպտեմբերի 21-ին, իսկ Վրաստանը՝ սեպտեմբերի 30-ին: Երկրում հանրաքվեն պետք է անցկացվեր մարտի 17-ին: Աղբբեջանը որոշել էր մասնակցել հանրաքվեին: ԼԴԽ մարզգործկոմը, Ստեփանակերտի և շրջանների շրջագործկոմները ԽՍՀՄ նախագահ Մ.Գորբաչովին, փոխնախագահ Գ.Յանակին և Գերագույն խորհրդի նախագահ Ա.Լուկյանովին ուղարկած նամակում գրել են՝ «Մենք ԼԴԽ-ի ժողովրդական պատգամավորների խորհուրդների անունից լիազորված ենք հայտարարելու, որ միութենական մարմինների կողմից ինքնավար մարզի սահմանադրական իշխանության լիազորությունների ճանաչման հարցը լուծված չլինելու կապակցությամբ 1991 թվականի մարտի 17-ի հանրաքվեի անցկացումը ԼԴԽ-ի տարածքում ձախողվում է:

Խորհրդային իշխանության մարմինների լիազորությունների ճանաչման դեպքում հնարավոր ենք համարում հանրաքվեի անցկացման հարցին անդրադառնալ ԽՍՀ Միության պահպան-

³³ «Հայաստանի Հանրապետություն», 16.02.1991:

³⁴ Նույն տեղում:

ման հարցի նկատմամբ ԼԴՄ-ի բնակչության վերաբերմունքը պարզելու համար»³⁵:

Ըստ Ադրբեջանի ԳԽ որոշման՝ հանրաքվեն պետք է անցկացվեր նաև ԼԴՄ-ում: Այնտեղ ստեղծել էին ընտրական օկրուգ: Բայց ո՞վ պետք է անցկացներ. Արտակարգ շրջանի պարետությունը: Իսկ չէ՞ որ Արտակարգ դրության իրավական ռեժիմի մասին օրենքում ձևակերպված է, որ արտակարգ շրջանի պարետությունը չի կարող իրենով փոխարինել տեղական իշխանություններին, հետևապես չի կարող օգտվել տեղական իշխանությունների իրավունքներից և լիազորություններից: Հանրաքվեի նախօրյակին՝ մարտի 14-ին, հաղորդվեց Մ.Գորբաչովի դիմումը Ադրբեջանի ժողովրդին և ԼԴՄ բնակչությանը, որն առաջ բերեց արցախահայության վրդովմունքը: Երկրի նախագահը կրկին անտեսում էր արցախահայության ազգային շահերը, խաղարկում էր «ղարաբաղյան» խաղաքարտը, ավելի խճճում առանց այն էլ բազմակնճիռ հայ-ադրբեջանական հարաբերությունները: Մարտի 15-ին Ստեփանակերտում հանրահավաքի էին դուրս եկել հազարավոր մարդիկ: Նրանք շրջապատվեցին զրահամեքենաներով և ներքին զորքերի ծառայողներով: Հանրահավաքում ելույթ ունեցողները շեշտեցին, որ ԼԴՄ-ը և ամբողջ պատմական Արցախը հանդիսանում են Հայաստանի անքակտելի մասը, և միանշանակ մերժեցին երկրի նախագահի դիմումը: Հանրահավաքի մասնակիցները մարզի բնակչությանը կոչ արեցին չենթարկվել սադրամքների, դրսևորել համախմբվածություն և միասնություն՝ հանուն ղարաբաղյան հիմնախնդրի արդարացի լուծման³⁶:

1991թ. մարտի 17-ին հրապարակվեց ինքնիշխան հանրապետությունների համագործակցության պայմանագրի նախագիծը: Հիշենք. մեկ տարի առաջ, ապրիլի 3-ին, հրապարակվել էր «ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու միութենական հանրապետությունների կարգի մասին» հռչակագիրը, ըստ որի ՍՄՀՄ-ից կարող էին դուրս գալ միութենական հանրապետությունները, իսկ ազգային-տարածքային սուբյեկտները մնում էին միութենական հանրապետությունների կազմում: Այդ պայմանագիրը ԼԴՄ-ին չէր վերաբերում, քանի որ նա Ադրբեջանի կազմից դուրս էր եկել մինչև այդ հռչակագրի ընդունումը: ԽՍՀՄ պահպանման վերաբերյալ Ադր-

բեջանի հանրաքվեի անցկացումը տեղի ունեցավ նախատեսված օրը՝ մարտի 17-ին: Լեռնային Ղարաբաղը չմասնակցեց հանրաքվեի անցկացմանը: Արցախցիները գտնում էին, որ հանրաքվեն հնարավոր կլինի միայն մարզում խորհրդային իշխանությունները վերականգնվելուց հետո: Ինչպես նշվեց, Մ.Գորբաչովը, դիմելով Ադրբեջանի և Լեռնային Ղարաբաղի աշխատավորներին, կոչ արեց ակտիվորեն մասնակցել հանրաքվեին³⁷: ՀՀ Գերագույն խորհուրդն, այդ առթիվ հանդես գալով հայտարարությամբ, բողոք հայտնեց Մ.Գորբաչովի սադրիչ կոչի դեմ³⁸: Ստեփանակերտի պարետ Գ.Կուդրյավցևը, որն իր վրա էր վերցրել ԼԴՄ-ում հանրաքվեի անցկացման պատասխանատվությունը, ղարաբաղցիներից պահանջեց մասնակցել հանրաքվեին: Արցախցիները բոյկոտեցին հանրաքվեն՝ դրանով իսկ մերժելով Գորբաչովյան կոչերը:

Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությանը խիստ անհանգստացնում էր Հյուսիսային Արցախի ճակատագիրը: Դատարկվել էին Գետաբեկի, Թուրազի, Շամխորի և Դաշքեսանի շրջանների հայկական գյուղերը: Նման վիճակ ստեղծվել էր նաև Խանլարի շրջանում: Հայությունից նախ դատարկվեցին շրջկենտրոնը, Ջուռնաբաղն ու Մոռուտը, հետո հերթը հասավ Գետաշենին և նրա ենթաշրջանում գտնվող մի քանի հայկական գյուղերի: Դեռևս 1988-ի նոյեմբերի 23-ին Գետաշենի գյուղական խորհրդի գործկոմի նախագահ Յ.Գյուրջինյանի կողմից Հայկոմկուսի Կենտկոմ, Գերագույն խորհուրդ և Մինիստրների խորհուրդ ուղարկված նամակում զգուշացվում էր, որ ամեն պահի սպասվում է ազերիների ներխուժումը Գետաշեն: Եվ «չնայած հաստատակամ ենք, սակայն պաշտպանական միջոցների պակասության պատճառով չենք կարող արդյունավետ ո՛չ պաշտպանություն կազմակերպել, ո՛չ էլ օգնություն ցույց տալ շրջակա գյուղերի հայ բնակչությանը»: Հ.Գյուրջինյանը Գետաշեն, Կամո, Ազատ, Մարտունաշեն և Արմավիր գյուղերի բնակիչների անունից Հայաստանի ղեկավարությունից խնդրում էր «միջոցներ ձեռնարկել» և ապահովել նրանց անվտանգությունը³⁹: Սակայն Գետաշենցիների այդ ահազանգը մնաց «ծայն բարբառոյ հանապատի»: Գյուղը

³⁷ «Правда», 14.03.1991.

³⁸ «Հայաստանի Հանրապետություն», 18.03.1991: Տես նաև «3000 Армяна», март, 1991:

³⁹ ՀԱՍ, ֆ. 1, ց. 127, գ. 564, ք. 103-104:

³⁵ «Խորհրդային Ղարաբաղ», 24.03.1991:

³⁶ Նույն տեղում, 16.03.1991:

շրջափակեցին բոլոր կողմերից: Գետաշենցիներին օգնության հասան Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական ջոկատները: Հակառակորդի անընդհատ հարձակումներին հայ կամավորներն ու տեղական ուժերը պատասխանում էին անզիջում: Թշնամին, տալով բազմաթիվ զոհեր ու վիրավորներ, հետ նահանջեց: Ի հակակշիռ Բաքվի սադրանքներին՝ Հյուսիսային Արցախը գերմարդկային ճիգերով շարունակում էր դիմադրել: Թեև ուժերն անհավասար էին, այդուհանդերձ, Շահումյանում և Գետաշենում մարդիկ ապրում էին այն գիտակցությամբ, որ միայն հայրենի հողի վրա է իմաստավորվում կյանքը: Նրանց ուժ ու ոգի էր տալիս այն, որ նրանց թիկունքում կանգնած էր Արցախը, Հայաստանի Հանրապետությունը և ողջ հայ ժողովուրդը⁴⁰: 1991թ. ապրիլի սկզբին Մոսկվայում տեղի ունեցած «Ղարաբաղ» կոմիտեի հիմնադիր ժողովը, հանդես գալով հայտարարությամբ, պահանջեց ԼՂԻՄ-ի, Շահումյանի շրջանի և Գետաշենի ենթաշրջանի սահմաններում ժողովրդագրական իրավիճակի կանխամտածված փոփոխման հանգեցնող քաղաքականության կասեցում⁴¹:

Գետաշենցիները պատրաստել էին երդման տեքստ, որի տակ ստորագրել էին գյուղի բոլոր չափահաս տղամարդիկ: Այնտեղ ասված է. «Պետք է կամ ապրենք մեր պապերի գերեզմանների կողքին, կամ մեռնենք»: Թուրք-ազերիները, խորամանկաբար տիրանալով Կուշչի-Արմավիրին, սեպ էին խրել Շահումյանի և Գետաշենի միջև: Իրար հետևից դիրքերը զիջեցին նաև Ազատ, Կամո և Այգեստան գյուղերը: Գետաշենցիները 2,5 ամիս հերոսաբար պաշտպանեցին Կուշչի-Արմավիրը: Սակայն այդ գյուղերի ղեկավարներն անամոթաբար գրեցին Բաքու, թե իրենք ցանկանում են հեռանալ գյուղից, սակայն գետաշենցիները չեն թողնում: Միայն այդ դավաճանությունից հետո խորհրդային զինված ուժերի օգնությամբ գյուղերը լրիվ դատարկվեցին և բնակեցվեցին ազերիներով⁴²:

Գետաշեն-Շահումյանի և Արցախի նկատմամբ Ադրբեջանի կողմից սաստկացվող ճնշման կապակցությամբ ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը դեռևս 1990թ. մարտի 9-ին ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահությանն ուղղած դիմումում նշել էր. «Բռնու-

թյան ակտերով ուղեկցվող վախի ներշնչման, բացահայտ շանտաժի և սպառնալիքների մթնոլորտը, ճանապարհների երկարատև շրջափակումը և օդային տրանսպորտի թռիչքների արգելումը, որը գործնականում բնակչությանը զրկել էր կենսապահովման և բուժօգնության միջոցներից, հանգեցրին նրան, որ Ադրբեջանական ԽՍՀ խանլարի շրջանի Գետաշենի ենթաշրջանի Ազատ և Կամո գյուղերի բնիկ հայ ազգաբնակչությունը մի քանի օրվա ընթացքում լքեց իր նախնիների հողը: Այսօր նույն սպառնալիքը կախվել է Արցախի, խանլարի և Շահումյանի շրջանների ու ԼՂԻՄ-ի մյուս հայկական գյուղերի վրա»: Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահությունը զգուշացնում էր հայերի և ադրբեջանցիների միջև պատերազմական գործողությունների մոտավուտ վտանգից, որի պատասխանատվությունը ընկնում էր երկրի կենտրոնական իշխանությունների վրա⁴³: Սակայն ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահությունը անտեսեց այդ դիմումը և:

Ավելին, Բաքուն Մոսկվայի սատարմամբ պլանավորել էր 1991թ. զարմանը զանգվածային բռնություններ իրագործել Գետաշեն-Շահումյանում: Կամո գյուղի վերջին 12 ընտանիքները, որոնք չէին ցանկանում լքել հայրենի գյուղը, 1990թ. մարտի 8-ին նամակ էին հղել ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների համագումարին, որտեղ նշել էին, թե ինչպես իրենց գյուղ եկած ԽՍՀՄ ներքին զորքերի հրամանատար գեներալ Յու.Շատալինը խոստացել էր հանձնաժողով ստեղծել և ստուգել խանլարի իշխանությունների կողմից իրենց գյուղերի տների վաճառքի օրինականությունը, սակայն դա չի արվել: Ազատ և Կամո գյուղերի բնակիչները իրենց տները ադրբեջանցիներին վաճառել էին խորհրդային զինվորականների ճնշման տակ: Նամակի հեղինակները հայտնում էին, որ 1990թ. մարտի 8-ին ներքին զորքերի հրամանատարության թողտվությամբ ադրբեջանցիները ներխուժել են Կամո, և իրենք հարկադրված տեղափոխվել են Գետաշեն⁴⁴:

Ադրբեջանի իշխանությունները գնալով ուժեղացնում էին ճնշումները Գետաշենի և Մարտունաշենի բնակիչների վրա՝ փորձելով նրանց ևս ստիպել հեռանալ Հայաստան: Գետաշենի գյուղ-խորհրդի նախագահ Հ.Գյուրջինյանը և պետական տնտեսության տնօրեն Շ.Մարությանը գյուղի բնակչության անունից դեռևս 1990թ. սեպտեմբերի 20-ին Հայաստանի ղեկավարությանը տեղ-

⁴⁰ «Խորհրդային Ղարաբաղ», 15.03.1991:

⁴¹ Նույն տեղում, 05.05.1991:

⁴² «Մովետական Հայաստան», 26.01.1990:

⁴³ Նույն տեղում, 12.03.1990:

⁴⁴ «Հայք», 18.03.1990:

յակ էին պահել, որ Խաճկարի շրջանի ղեկավարները պահանջում են երեք օրվա ընթացքում ազատել Պետաշենն ու Մարտունաշենը: Նաև հաղորդել են, որ այդ գյուղերի տները գնելու համար Ադրբեջանի կառավարությունը որոշել է հատկացնել մի քանի միլիոն ռուբլի: Հրաժարվելու դեպքում գետաշենցիներին սպառնում էին դուրս քշել քարոներով և կոտորածներով: Պետաշենցիներն այդ մասին հաղորդել էին նաև Մ.Գորբաչովին⁴⁵:

1990թ. դեկտեմբերի 1-ին ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարար էր նշանակվել Բ.Պուզոն, տեղակալ՝ գեներալ Բ.Գրոմովը: Նույն ամսին ԽՍՀՄ նախագահի տեղակալ էր ընտրվել Գ.Յանանը: 1991թ. հունվարից ԽՍՀՄ կառավարությունը ղեկավարում էր Վ.Պավլովը, իսկ մարտին ԽՍՀՄ պաշտպանության խորհրդի նախագահի տեղակալ էր նշանակվել Օ.Բակլանովը: Հենց նրանք, ինչպես և նույն թվականի օգոստոսյան խոսվության ակտիվ մասնակիցներ Ա.Լուկյանովը, Վ.Կրյուչկովը և Դ.Յազովն էին անմիջապես պատասխանատու Պետաշեն-Շահումյանում և Լեռնային Ղարաբաղում իրագործված հանցագործությունների համար: Անշուշտ, ամենամեծ մեղքը պատկանում է Ադրբեջանի իշխանություններին և Ադրբեջանի ժողովրդին⁴⁶: Այդ նրանք էին անբարո հայտարարում ու աղաղակում, թե իբր հայ-ադրբեջանական սահմանամերձ շրջաններում անկայունություն ստեղծողները հայ ինքնապաշտպանական և մարտական ջոկատներն են: Ադրբեջանի և կենտրոնական լրատվամիջոցները շրջանառության մեջ էին դրել 40 հազար հայ զինյալների առկայության վերաբերյալ լեզենդը, որոնք իբր վարժեցվել են Լիբանանում և զինված են իսրայելական զենքերով: Մինչդեռ փաստ է, որ երբ 1991թ. մայիս և հունիս ամիսներին ՌԽՖՍՀ Գերագույն խորհրդի մարդու իրավունքների կոմիտեում Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում կատարված գործողությունների մասին լուսններ էին տեղի ունենում, բանակի ներկայացուցիչները ստիպված էին խոստովանել, որ հայ ինքնապաշտպանական ուժերից ոչ մեկն արտասահմանում ռազմական պատրաստություն չի անցել և զինված չէ արտասահմանյան զենքով: Իսկ ինչ վերաբերում է 40 հազարանոց ինքնապաշտպանական ուժերին, ապա այդ կեղծիքը շրջանառության մեջ էր դրել ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարար Դ.Յազովը դեռևս 1990թ. գարնան սկզբին արած հայ-

տարարության մեջ⁴⁷: Ադրբեջանի նախագահ Ա.Մութալիբովը 1990թ. նոյեմբերին Մ.Գորբաչովին հղած նամակում նրան դաս էր տալիս՝ «Անջատողական բախումների լուծման համաշխարհային փորձը համոզում է, որ դրանք չեն լուծվում դեմոկրատական հիմունքներով»⁴⁸: Նա դրանով իսկ ձգտում էր արդարացնել Ադրբեջանի կողմից նախապատրաստվող արցախահայության սպանդը: Այդ ժամանակ Մոսկվան բացահայտ երկակի խաղ էր խաղում: Նա մի կողմից Ադրբեջանին օգտագործում էր Հայաստանի դեմ՝ կազմակերպելով արցախահայության բռնագաղթեցումը և ապակայունացնելով Հայաստանի սահմանների շրջանների վիճակը, իսկ մյուս կողմից էլ արցախահայության հիմնախնդիրն օգտագործում էր Ադրբեջանի վրա ճնշում գործադրելու համար: Այսպես թե այնպես Ա.Մութալիբովը հարկադրված էր ժողովրդի ճնշումներին հակազդելու համար կատարել Մոսկվայի պահանջները: Դա նշանակում էր արագացնել «Կոլցո» («Օղակ») ռազմական գործողության իրականացումը, որը սկսվեց 1991թ. ապրիլի վերջին:

Մինչ այդ՝ ապրիլի սկզբին, ՀՀ կառավարությունը, հանդես գալով հայտարարությամբ, նշել է, որ վերջին ժամանակներում միութենական իշխանությունների թողտվությամբ, իսկ մի շարք դեպքերում էլ ուղղակի քաջալերությամբ, կատարվել են հակահայկական բազում սադրիչ գործողություններ: Ադրբեջանի հրոսակները հարձակվում էին Ղարաբաղի հայկական գյուղերի և Հայաստանի սահմանների, մանավանդ ԼՂԻՄ-ի Շուշիի և Շահումյանի շրջանի ու Պետաշենի ենթաշրջանի՝ արտաքին աշխարհից լիովին կտրված հայկական գյուղերի վրա: Կատարվում էին սպանություններ վայրագ սադիզմով, պատանդների առևանգում, տների հրկիզում: Վերջնագրային ձևով հայ բնակչությունից պահանջում էին թողնել բնակության վայրը: Այդ հակաիրավական գործողությունները կանխելու համար միութենական ղեկավարությունը ոչ մի միջոց չէր ձեռնարկում: Ավելին, նա շարունակում էր զենք մատակարարել Ադրբեջանի օժոնական խմբավորումներին, իսկ զանգվածային լրատվական միջոցներով ապակողմնորոշում էր հասարակայնությանը և Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման շարժումը ներկայացնում էր որպես միջ-էթնիկական կամ տարածքային կոնֆլիկտ: ՀՀ կառավարությունը

⁴⁵ «Հայաստանի Հանրապետություն», 15.05.1991:

⁴⁶ Бабанов И., Воеводский Константин, *նշվ. աշխ.*, էջ 45:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 41-42:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 46:

միութենական իշխանություններից պահանջում էր վերջ տալ այդ ամենին՝ գտնելով, որ ստեղծված ճգնաժամից դուրս գալու միակ ուղին Լեռնային Ղարաբաղում իշխանության օրինական մարմինների անհապաղ վերականգնումն է և նրանց հետ կոնֆլիկտի կարգավորման քաղաքական ուղիների որոնումը⁴⁹։ Մի քանի օր անց ՀՀ Գերագույն խորհուրդը և Նախարարների խորհուրդը, հանդես գալով համատեղ հայտարարությամբ, նշել են, որ Ադրբեջանի կոմունիստական վարչակարգը, ընտրելով նպատակադրված առճակատման գործելակերպ, ինչպես Արցախում, Շահումյանի շրջանում և Գետաշենի ենթաշրջանում, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետության հետ մերձսահմանային գոտում, կատարում են բարբարոսություններ, բոլոր ուղղություններով, իսկ միութենական ղեկավարությունը շարունակում է զինել Ադրբեջանին։ Հայաստանի իշխանությունները պահանջում էին վերջ տալ այդ ամենին⁵⁰։ Այդ օրերին Ս.Գորբաչովին և երկրի մյուս ղեկավարներին ուղարկված բողոք՝ նամակում ԼԴԻՄ-ի և Ադրբեջանական ԽՍՀ հարակից շրջանների արտակարգ դրության շրջանի պարետատան ներքին գործերի անձնակազմի ընդհանուր ժողովը պահանջում էր վերջ տալ ստեղծված ծանր վիճակին, որի հետևանքով արյուն էր թափվում և մարդիկ զոհվում։ Ձինվորականները պահանջում էին գտնել և պատժել մարդասպաններին։ «Մենք մերժում ենք, - գրում էին նրանք, - բռնությունը, անօրինականությունը, կամայականությունը խաղաղ բնակչության և ներքին գործերի մարտիկների նկատմամբ, մերժում ենք, երկու ժողովուրդների միջև հավատարմության քաղաքականությունը և փոխադարձ ատելության բորբոքումը, դաժանությունը, ազգային թշնամանքը»⁵¹։

Այդուհանդերձ, Ադրբեջանի օմոնականները 1991թ. մարտի 25-ից սկսած անընդհատ ռմբակոծում էին Գետաշենը, որի ենթաշրջանից դուրս էին բերվել ԽՍՀՄ ներքին գործերի ստորաբաժանումները՝ պատճառաբանությամբ, թե իբր Գետաշենի ենթաշրջանը չի մտնում ԼԴԻՄ-ի մեջ։ Այստեղ վիճակն ավելի ծանրացավ մանավանդ ապրիլի 16-ին Բաքվում տեղի ունեցած խորհրդակցությունում Ա.Սուբալիբովի տված ցուցումներից հետո։ Ադրբեջանի իշխանությունները վճռել էին խորհրդային ուժե-

րի աջակցությամբ բռնագաղթեցնել գետաշենցիներին։ Խանլարի շրջգործկոմի նախագահ Ն.Մամեդովը Գետաշենի և Մարտունաշենի բնակչությունից պահանջում էր մշտական բնակության համար տեղափոխվել այլ տեղ։ Նա, ինչպես և ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարարության ներքին ուժերի դիվիզիայի հրամանատարի տեղակալ գնդապետ Ե.Միշինը խոստանում էին մինչև հունիսի մեկը ավարտել Գետաշենի ու Մարտունաշենի բնակիչների տների վաճառքը։ Նրանք չէին թաքցնում, որ գետաշենցիների տեղահանումը համաձայնեցվել էր ԽՍՀՄ-ի և Ադրբեջանի ներքին գործերի նախարարությունների ղեկավարությունների հետ⁵²։

Կիրովաբադից այդտեղ փոխադրված խորհրդային զորամասերը ապրիլի 18-22-ին հրազենի տարբեր տեսակներից սկսեցին գնդակոծել Գետաշենը, Մարտունաշենը և Շահումյանի շրջանի մի շարք գյուղեր։ Այդ առթիվ Լ.Տեր-Պետրոսյանը բողոք-նամակ հղեց ԽՍՀՄ նախագահ Ս.Գորբաչովին։ Նա պահանջում էր պատասխանատվության ենթարկել հանցագործներին։ Ապրիլի 25-ին հրավիրված ՀՀ Գերագույն խորհրդի արտահերթ լիազումար փակ նիստը, քննարկելով Արցախում և Գետաշեն-Շահումյանում ստեղծված վիճակը, պահանջեց անհապաղ հրավիրել ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների համագումարի արտահերթ նիստ⁵³։ ՀՀ ԳԽ նստաշրջանում ստեղծվում է հանձնաժողով⁵⁴, որը մեկ ամսում պետք է տեղեկանք ներկայացներ ՀՀ ԳԽ-ին՝ Գետաշենում, Արցախում և Շահումյանում ստեղծված վիճակի վերաբերյալ։ Խորհրդային զինված ուժերի գործողությունները դատապարտեց նաև Մոսկվայի «Ղարաբաղ» կոմիտեն և դիմեց Ս.Գորբաչովին՝ վերջ տալ այդ բարբարոսությանը։

Արցախում և Շահումյանի շրջանում ապրիլի 25-26-ին տեղի ունեցան իսկական պատերազմական գործողություններ։ Հայ ինքնապաշտպանական մարտական ջոկատները բնակչությանը պաշտպանում էին ադրբեջանական օմոնականների հարձակումներից։ Ա.Սուբալիբովը, ապրիլի 27-ին հանդես գալով ադրբեջանական հեռուստատեսությամբ, ԼԴԻՄ-ի և Գետաշեն-Շահումյանի հայությանը ներկայացրեց վերջնագիր՝ կամ ընդունել Ադրբեջանի

⁵² Սողոմոնյան Ն., 1991. «Կոլցո», Ստեփանակերտ, 1-ին մաս, 1994, էջ 9։

⁵³ «Հայաստանի Հանրապետություն», 26.04.1991։

⁵⁴ Հանձնաժողովի կազմը՝ Վլադիմիր Աղաջանյան, Կիմ Բալայան, Ալբերտ Բաղդասարյան, Սեյրան Գրիգորյան, Գառնիկ Իսազուլյան, Հրանտ Խաչատրյան, Հակոբ Հակոբյան, Աղվան Չովսեփյան և Վիգեն Շիրինյան։

⁴⁹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 09.04.1991։

⁵⁰ Նույն տեղում, 16.04.1991։

⁵¹ Նույն տեղում, 19.04.1991։

օրենքները, կամ էլ հեռանալ հանրապետության տարածքից⁵⁵: ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարարության ներքին գործերը և Ադրբեջանի օմոնականներն 1991թ. ապրիլի 30-ին համատեղ լայնածավալ գործողություններ սկսեցին՝ իբր Գետաշենում ու Մարտունաշենում գտնվող ապօրինի զինված միավորումներին զինաթափելու համար: Դա «Կոլցո» գործողությունն էր, որի հիմնական նպատակը Գետաշենի ու Մարտունաշենի բնակչության բռնագաղթեցումն էր: Արցախի և նրան հարակից շրջանի արտակարգ դրության պարետության ռազմաքաղաքական մասի պետ Պոլոզովի տված բացատրությունից երևում է, որ խորհրդային զինվորականները միայն հրամաններ էին կատարում: Այն հարցին, թե առաջինն ովքեր են մտել Գետաշեն, ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարարության հատուկ միլիցիայի վարչության պետ, զեներալ-մայոր Բալախանովը պատասխանել է, թե այնտեղ անցագրային ռեժիմի ստուգումն անց է կացվել Ադրբեջանի ՕՍՕՆ-ի կողմից: Իրականում՝ ապրիլի 30-ին ներքին գործերի Բաքվի զնդի ստորաբաժանումները զնդապետ Մաշկովի հրամանատարությամբ գրավել էին Գետաշենի մերձակա բարձունքները և այդ նույն օրվա ժամը 18-ին ադրբեջանական օմոնականների հետ գրոհել գյուղի վրա:

ՀՀ Անվտանգության կոմիտեի նախագահ Զուսիկ Զարուբյունյանը հետագայում նշել է, որ «Կոլցո» գործողության մասին ԽՍՀՄ-ում գիտեին մարդկանց շատ նեղ շրջանակ, և որ ԽՍՀՄ իշխանությունները ցանկանում էին ապացուցել աշխարհին, թե իբր Զայաստանի ոչ օրինական զինվորական ջոկատները «սպառնում էին խեղճ Ադրբեջանին»: ՀՀ ՊԱԿ-ի ղեկավարը նաև նշում է, որ դեռևս ապրիլի 16-ին իրեն մոտ անձնավորություններից մեկը իրեն տեղյակ էր պահել, որ ամենաբարձր մակարդակներում որոշվել է ապրիլի 30-ին սկսել «Կոլցո» գործողությունը, և որ արդեն մշակվել են գրաֆիկն ու դերակատարումները: Նա այդ մասին անմիջապես տեղյակ է պահել Լ.Տեր-Պետրոսյանին: Համաձայն այդ տեղեկատվության՝ արվել է ամեն ինչ,

⁵⁵ “Бакинский рабочий”, 28.04.1991. Գայոց այդ հնագույն բնակավայրը՝ Գետաշենը, հիմնվել է 1400 տարի առաջ, այսինքն՝ ազերիների նախնիներ թուրք-սելջուկների Անդրկովկասում երևալուց մոտ 500 տարի առաջ: Գետաշենը 1600 զինվոր է ուղարկել Զայրենական մեծ պատերազմ, որոնցից 850-ը զոհվել են խորհրդային երկրի համար: Ղարաբաղյան շարժման նախօրյակին գյուղն ուներ 5000 բնակիչ: Շարժման հենց սկզբից գետաշենցիները պայքարի առաջին գծում էին:

որպեսզի այդ գործողությունը ծախսողվեր⁵⁶: Իսկ վերոհիշյալ Վիլտոր Կրիվոպուսկովը պատմում է, որ դեռևս 1990թ. նոյեմբերին ԽՍՀՄ ՆԳՆ օպերատիվ-քննչական խմբի ձեռքն էր ընկել Շահումյանի շրջանի հայերին բռնագաղթեցնելու վերաբերյալ Ադրբեջանի ՆԳՆ կողմից մշակված գաղտնի պլանը: Եվ պատահական չէր, որ 1991թ. փետրվարի սկզբին Վ.Պոլյանիչկոն նշել էր. «1991թ. հայտարարվել է Ղարաբաղի տարի: Այս տարի կլինի Ադրբեջանի դժվարությունների վերջին տարին: Ղարաբաղի հողը մեր հողն է, այն պետք է նվաճենք մեր երեխաների համար: Օդանավակայանն արդեն մերն է: Բայց պետք է ավելացնենք օմոնականների թիվը...»: Վ.Կրիվոպուսկովը շատ է ափսոսում, որ իրենց չի հաջողվել կանխել «Կոլցո» գործողության իրագործումը⁵⁷:

«Կոլցո» գործողությունը սկսվելուց առաջ Անդրկովկասի հակաօդային պաշտպանության ուժերի հրամանատար Ա.Արխարովի հրամանով արգելվել էին ուղղաթիռների թռիչքները Գետաշեն, Շահումյան և Լեռնային Ղարաբաղ: Երևանի «էրեբունի» օդանավակայանի պետ Զ.Մնացականյանը նրանից խնդրել էր թույլ տալ ուղղաթիռ ուղարկել Գետաշեն՝ վիրավորներին ու հիվանդներին տեղափոխելու համար, սակայն Ա.Արխարովը կոպտորեն մերժել էր: Նա չէր թույլատրել նույնիսկ բժիշկներ ուղարկել Գետաշեն: Անկասկած, այդ ամենը կատարվում էր ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարար Դ.Յազովի անմիջական ցուցումով: ՀՀ Գերագույն խորհուրդը, ապրիլի 30-ին հանդես գալով հայտարարությամբ, նշել է, որ Ադրբեջանի կոմունիստական վարչակարգը ԽՍՀՄ բարձրագույն ղեկավարության թողտվությամբ և ԽՍՀՄ ներքին գործերի անմիջական մասնակցությամբ, ոտնահարելով համամարդկային արժեքները և մարդու իրավունքի միջազգային նորմերը, շարունակում է իրականացնել իր բնօրրանից հայ ազգաբնակչության բռնի տեղահանման քաղաքականությունը: Զայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահությունը պնդում էր անհապաղ հրավիրել ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների համագումարի արտահերթ նիստ և քննարկել ստեղծված վիճակից դուրս գալու խնդիրը⁵⁸:

Լեռնային Ղարաբաղի, Գետաշենի և Շահումյանի իրադարձությունների վերաբերյալ այդ օրերին Մ.Գորբաչովին դիմել էր

⁵⁶ “Голос Армении”, 27.03.2003.
⁵⁷ Кривоушков В., *Նշվ. աշխ.*, էջ 161–162:
⁵⁸ «խորհրդային Ղարաբաղ», 02.05.1991:

նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Տ.Տ.Վազգեն Առաջինը: Նա գրել է. «Հայաստանի Հանրապետության և արտասահմանի ավելի քան երկու միլիոն հայերի վիշտը մեր սրտում դիմում ենք Ձեզ, որ այս օրերին չզլանաք Ձեր մարդասիրական ուշադրությունը մի պահ կենտրոնացնել Լեռնային Ղարաբաղի և շրջակայքի հայ ազգաբնակչության ողբերգական կացության վրա՝ արդար և օրինավոր մի վճիռ կայացնելու Ձեր պրեզիդենտական իրավասություններով...»

Տառապյալ հոգով սպասում ենք լսել Ձեր խղճի ձայնը, Ձեր պրեզիդենտական արդար խոսքը...»⁵⁹:

Լ.Տեր-Պետրոսյանը, մայիսի 1-ին պատասխանելով Գետաշենի և Մարտունաշենի իրադարձությունների վերաբերյալ «Լրաբեր» հեռուստատեսային լրատվական ծրագրի հարցերին, նշել է, որ այնտեղ հայերի նկատմամբ տեղի է ունեցել հերթական հրեշավոր հանցագործություն, որը կատարել է խորհրդային բանակը, մասնավորապես ներքին զորքերը և ադրբեջանական խուժանը: Նա նաև նշել է, որ այդ վտանգը զգացվում էր դեռևս ապրիլի 3-ից: Եվ չնայած այդ մասին բազմիցս զուշացվել էր կենտրոնական իշխանություններին, սակայն արդյունքը դրական չէր: Ըստ Լ.Տեր-Պետրոսյանի՝ դա պարզապես Մոսկվայի և Բաքվի զործարքն էր, և որ հանցանքի մեջ մեղքի իրենց բաժինն ունեին Բ.Պուզոն և Յու.Շատալինը: Նրանք դեռևս ապրիլի կեսերին մի վարկած էին մշակել, ըստ որի իբր Գետաշենում և Մարտունաշենում հայ բնակչություն չկա, այնտեղ միայն հայ գրոհայիններ են, և այդ գյուղերը պետք է մաքրել նրանցից: ՀՀ ԳԽ նախագահը Մ.Գորբաչովից պահանջում էր թույլ տալ ուղղաթիռների անարգել թռիչքներ դեպի նշված շրջանները և ոչ մի կերպ թույլ չտալ Գետաշենի ու Մարտունաշենի բնակչության տեղահանությունը⁶⁰: Մինչդեռ երկրի նախագահը, փոխանակ կատարելու Հայաստանի ԳԽ նախագահի պահանջը, նրան հորդորում էր «ադրբեջանցիների հետ հաշտության եզրեր որոնել»:

1991թ. ապրիլի 30-ին Գետաշենի ռադիոկայանից հաղորդվեց հետևյալ հեռագիրը.

«SOS! SOS! SOS!»

Մենք՝ երկու հայկական գյուղերի՝ Գետաշենի և Մարտունաշենի բնակիչներս, աղաչում ենք փրկել մեզ: Խորհրդային բանա-

կը ոչնչացնում է խորհրդային քաղաքացիներին: Կրակում են գետնից, օդից, հրանոթից, ավտոմատից: Մեզ ճնշում են տանկերը: Ադրբեջանական ՕՍՕՆ-ը պատանդ է վերցնում երեխաներին, կանանց և ծերերին: Մեր տները թալանում, վառում են: Բանակի դեմ որսորդական հրացաններով կանգնել չենք կարող: Մարդիկ աշխարհի, օգնեցեք:

SOS! SOS! SOS!»⁶¹:

100–120 զրահամեքենա շրջապատել և անընդհատ հրետակոծում էին գյուղը, որի բնակիչներն ու ինքնապաշտպանական ջոկատները հերոսաբար դիմադրում էին: Գետաշեն ներխուժած զինվորականներին ուղեկցում էին ազերի օմոնականները, որոնք դաժան հաշվեհարդար էին տեսնում գյուղի բնակչության հետ: Ինքնապաշտպանության ուժերին հաջողվում է գերել 14 զինվորականի: Մայիսի 1-ի գիշերը գյուղի դպրոցի ներքնահարկում տեղի ունեցած խորհրդակցության ժամանակ ինքնապաշտպանության ջոկատի հրամանատար Բ.Բոյախյանը հայտնում է, որ զենք կարող են վերցնել 200 հոգուց ավելին, սակայն ընդամենը ունենք մեկ գնդացի, 4-5 ավտոմատ, 150 որսորդական հրացան և ինքնաշեն նռնակներ: Չնայած դրան՝ այնուամենայնիվ Գետաշենը դիմադրում էր հերոսաբար: Թաթուլ Կրպեյանը, ձգանը հանած, նռնակն ափի մեջ, գնդապետ Մաշկովին ստիպում է բանակցությունների մեջ մտնել ինքնապաշտպանների հետ: Վերջիններս պահանջում են անձնագրային ստուգում անցկացնել առանց ՕՍՕՆ-ի և ազատել 90-ից ավելի պատանդներին: Հենց գնդապետ Մաշկովից խլվեց «Կոլցո» պատժիչ զործողության ծածկագիրը, որի իրագործման դեկավարներն էին գնդապետներ Մաշկովն ու Միշինը: Կան տվյալներ, որ այդ ծածկագրի վրա աշխատել է նաև գեներալ Գրոմովը, որը սպառնում էր Ղարաբաղը հավասարեցնել «Բեռլինի պարիսպներին»⁶²:

Մայիսի 1-ին հրապարակվեց ՀՀ ԳԽ հայտարարությունը, որտեղ ասված է, որ Լեռնային Ղարաբաղում, Շահումյանի շրջանում, Գետաշենի ենթաշրջանում, Ադրբեջանի և Հայաստանի միջսահմանային գոտում ստեղծվել է պատերազմական վիճակ: Ադրբեջանի իշխանությունները, ԽՍՀՄ ներքին զորքերի անմիջական մասնակցությամբ, ոտնահարելով համամարդկային արժեքները և մարդու իրավունքների միջազգային նորմերը, շարունա-

⁵⁹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 02.05.1991:

⁶⁰ Երկրի տեղում:

⁶¹ Սողոմոնյան Ե., *Նշվ. աշխ.*, էջ 7-8:

⁶² Бабанов И., Воеводский К., *Նշվ. աշխ.*, էջ 51:

կում է իրականացնել իր բնօրրանից հայ ազգաբնակչության բռնի տեղահանման քաղաքականությունը: ՀՀ ԳԽ, հիշեցնելով իր նախորդ հայտարարությունները, նշում է, որ իրավիճակի հետագա սրման ողջ պատասխանատվությունը ընկնում է վերահաս իշխանությունների վրա: Այս դիմելով աշխարհի ժողովուրդներին՝ իրազեկ է դարձնում, որ Մոսկվան պատերազմ է հայտարարել հայ ժողովրդի դեմ, որը պետք է կանխվի: Ամեն տեղ կատարվում են ահաբեկչություններ, Ադրբեջանը հայերից պահանջում է կամ ընդունել իրենց օրենքները, կամ հեռանալ հանրապետությունից⁶³:

«Կոլցո» ծածկագրից հստակ երևում է, թե խորհրդային հրամանատարությունն ինչպես էր նախապատրաստվել բռնագաղթեցնելու Գետաշենի և Մարտունաշենի բնակչությանը: Այդ ծածկագրի համաձայն՝ նախ Գետաշեն մտան Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի չորրորդ բանակի զորամասերը՝ իրենց հետևից բերելով ադրբեջանական օմօնականների ավազակախումբը: Նրանց դեմ գետաշենցիների հերոսական պայքարը գլխավորում էր Թաթուլ Կրպեյանը: Գյուղի հիվանդանոցի գլխավոր բժիշկ Ա.Ֆակոբջյոխյանը, երևանից այնտեղ գործուղված բժիշկներ Վ.Խաչատրյանը և Գ.Գրիգորյանը բոլոր ջանքերը գործադրում էին՝ վիրավորների կյանքը փրկելու համար: Հիվանդանոցի դիարանում կար 20 սպանված: Ռադիոկայանով ուղղաթիռներ էին խնդրում՝ ծանր վիրավորներին տեղափոխելու համար, սակայն երևանից եկող ուղղաթիռները զինվորականների և օմօնականների կողմից արգելվում էին վայրէջք կատարել: Ինքնապաշտպանները գերված զինվորներին փոխարինում են 27 պատանդ գետաշենցիների հետ: Ավելի էր ուժեղանում գյուղի զնդակոծումը: Դրությունը ահավոր էր. զոհվել էին Թաթուլ Կրպեյանը, Արթուր Կարապետյանը, Վալերի Նազարյանը, Մարտունաշենի պաշտպանության ղեկավար Սիմոն Աչիգոյանը, Ջարգանդ (Հրաչ) Դանիելյանը և ուրիշներ: Բժիշկները գերի էին տարվել Կիրովաբադի բանտ, որտեղ 17 օր շարունակ ենթարկվել են անասելի տանջանքների⁶⁴:

Մայիսի 4-ի «Հայաստանի Հանրապետություն» թերթի ճակատին խոշոր տառերով գրվել է. «Այսօր հանրապետությունում սգո օր է: Մեր նվիրական եռագույնի հետ խոնարհենք գլուխներս

⁶³ «Հայաստանի Հանրապետություն», 01.05.1991:

⁶⁴ «Գաղղմանք», N6, 1999:

Գետաշենի հերոսամարտի զոհերի հիշատակի առջև և բռունցքվենք»: Մայիսի 1-5-ը գրեթե ամեն օր տեղի էր ունենում ՀՀ Արտակարգ վիճակի հանրապետական ժամանակավոր խորհրդի նիստեր, որը հայ ժողովրդին հավաստիացնում էր, որ «կզործադրեն հնարավոր ամեն ջանք Արցախի և հարակից շրջանների հայ բնակչության իրավունքները պաշտպանելու համար⁶⁵: Մայիսի 6-ին տեղի ունեցած ՀՀ ԳԽ փակ նիստը դիմում հղեց ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղար Պերես դը Կուելյարին, ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնաժողովին, ինչպես նաև հայտարարություն ուղղված հանրապետության բնակչությանը, որոնցում կոչ էր արվում պատժել հանցագործներին և պաշտպանել հայության շահերը⁶⁶:

1991թ. մայիսի լույս 6-ի գիշերը Գետաշենի ինքնապաշտպանական ուժերի խորհրդակցությունում որոշվում է զենքը և փամփուշտը ամբողջովին դուրս բերել գյուղի տարածքից, 300 – 350 հոգի պիտի հեռանային խմբերով, երեք հերթով, գիշերը: Պետք է զնային դեպի Քյափազ սարը, այնտեղից անցնեին Շահումյանի կողմը: Նրանք իրենց հետ տանում են զնդապետ Մաշկովից խլված «Կոլցո» ծածկագիրը, որ հետո ներկայացնեն աշխարհին: Մայիսի 7-ին երեք հազար կին, երեխա, ծեր ռազմական ուղղաթիռներով տեղափոխվում են Ստեփանակերտ, այնտեղից էլ՝ Հայաստան, իսկ 700 տղամարդկանց ավտոբուսով տանում են Իջևանի մոտերքը: Գյուղի գրեթե բոլոր ինքնապաշտպանները տեղափոխվում են Շահումյանի շրջան: Գետաշենում իրագործված «Կոլցո» գործողության նախնական փուլում զոհվել է 41 մարդ, վիրավորվել 70 խաղաղ գյուղացի, կանայք ու երեխաներ: Անհայտ ուղղությամբ պատանդ է տարվել 335 հոգի, որոնցից ազատ են արձակվել 189-ը⁶⁷: Ձոհվածներից 18-ը հայաստանցի ազատամարտիկներ էին⁶⁸:

Գետաշեն-Մարտունաշենի հերոսական պաշտպանության օրերին՝ մայիսի 3-ին, Լ.Տեր-Պետրոսյանը Մոսկվայում հանդիպել էր Ս.Գորբաչովի հետ: Սակայն վերջինս չէր ընդառաջել ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահի առաջարկություններին: Մինչդեռ մայիսի 1-ին Լ.Տեր-Պետրոսյանի և Ս.Գորբաչովի հեռախոսազրույցի

⁶⁵ «Հայաստանի Հանրապետություն», 03.05.1991:

⁶⁶ Նույն տեղում, 07.05.1991:

⁶⁷ Հասարակական, Ղարաբաղյան պատերազմ, եր., 2001, էջ 16:

⁶⁸ «Հնչակ Հայաստանի», Ա տարի, N13-14, մայիս, 1991:

ժամանակ, վերջինս խոստացել էր իր անմիջական հսկողության տակ վերցնել Գետաշենի վիճակի կայունացման հարցը: Երկրի նախագահը հերթական անգամ ստեց և չկատարեց իր խոստումը: Այդուհանդերձ, հայ ժողովրդի և ՀՀ իշխանությունների ճնշման տակ Մոսկվան համաձայնվեց թույլ տալ՝ վիրավորներին և հիվանդներին տեղափոխելու համար չորս ուղղաթիռ թռչեն Գետաշեն:

Գետաշենում տեղի ունեցած վայրագությունների դեմ բողոքի ալիքը տարածվել էր ամբողջ երկրում: Ռուսաստանի սահմանադրական ժողովրդավարների կուսակցության Մոսկվայի քաղկոնը հայ ժողովրդին ուղղված նամակում գրել է. «Թանկագին եղբայրներ: Դժվար է գտնել բառեր՝ մեր ցավն ու վրդովմունքն արտահայտելու համար: Չորրորդ տարին է, ինչ հանցագործ ռեժիմը պատերազմ է մղում ձեր երկրի և ժողովրդի դեմ: Ընդունե՛ք մեր խոսքերը որպես անկեղծ ցավակցություն և հնարավոր ցանկացած օգնություն ցույց տալու պատրաստակամության արտահայտություն»⁶⁹: «Մոսկովսկայա տրիբունա», «Մենդրիալ» միջհանրապետական ընկերությունը, մի խումբ ժողովրդական պատգամավորներ, ռուսաստանյան մտավորականության «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամները մայիսի 5-ին դուրս եկան Կարմիր հրապարակ հետևյալ ցուցապաստառներով ու կարգախոսություններով՝ «Խատին, Սոնգի, Հալաբջա, հիմա՝ Գետաշեն», «Դատապարտում ենք Կենտրոնի և նրա զորքերի զործողությունները», «Կանգնեցնել բնակիչների բռնատեղահանությունը» և այլն: Ցուցարարների կողմից Մ.Գորբաչովին և պաշտպանության ու ներքին գործերի նախարարներին հղած դիմումում պահանջվում էր օգտագործել ունեցած բոլոր միջոցները՝ դադարեցնելու զորքերի սանձարձակ զործողությունները, Ադրբեջանի հայաբնակ գյուղերի շրջափակումն ու զնդակոծությունները: Նաև ասված է, որ այնտեղ սպանում են խաղաղ բնակիչների, կանանց ու երեխաների⁷⁰: Սանկտ Պետերբուրգի քաղխորհրդի հրապարակում նույնպես տեղի ունեցավ բողոքի ցույց: Մերկացնող հայտարարությամբ հանդես եկավ «Դեմոկրատական Ռուսաստան» շարժման համակարգող խորհուրդը, որտեղ երկրի իշխանություններից պահանջվեց ճշմարիտ հաղորդումներ տալ

Գետաշենի և Մարտունաշենի իրադարձությունների վերաբերյալ⁷¹: ՀՀ ՆԳ նախարարությունը, հանդես գալով հայտարարությամբ, հասարակայնությանը տեղյակ պահեց, որ Լեռնային Ղարաբաղում կատարվում են խուզարկումներ և անտեղի կալանավորում են մարդկանց: Այդ ամենը ուղեկցվում են խոշտանգումներով և բռնարարքներով: Դրանում մեղավոր են ԽՍՀՄ ներքին զորքերը և ադրբեջանական օժոնականները: ՀՀ ՆԳ նախարարությունը հայ ժողովրդին կոչ էր անում համախմբվել և պաշտպանել ազգի շահերը⁷²: Նման բողոքներն ու պահանջները բազմաթիվ էին: Մամուլում հրապարակված մի շարք նյութերում դատապարտվում էր Ադրբեջանի իշխանությունների վայրագությունները: ՀՀ ԳԽ նախագահությունը, մայիսի 8-ին հանդես գալով հայտարարությամբ, նշեց, որ Գետաշենում և Մարտունաշենում կատարված արյունալի տեղահանումներին զուգընթաց, խորհրդային բանակը շարունակում է իր բռնարարքները Հայաստանի դեմ: Բռնության և ավերածությունների ենթարկված գյուղերի ցանկն ավելացավ Ոսկեպար, Կիրանց, Տեղ, Կոռնիձոր, Շուռնուխ, Խոզնավար, Արևաշեն և Հայաստանի այլ բնակավայրերով: Խաղաղ գյուղերի ռմբակոծումն ու զնդակոծումը օդից և ցամաքից խորհրդային իշխանությունները որակավորում էր որպես «անձնագրային ռեժիմի ստուգում», այլ ոչ թե պատերազմ: ՀՀ ԳԽ պահանջում էր անհապաղ վերջ տալ ագրեսիային հայ ժողովրդի նկատմամբ, միութենական և միջազգային իրավասու մարմինները քննության առնեն իրադարձությունները և տան համապատասխան եզրակացություններ, կատարված բարբարոսությունների ոգեշնչողների, կազմակերպիչների և կատարողների պատասխանատվության հարցը անխուսափելիորեն պետք է դառնա միջազգային հանրության քննության առարկա⁷³: Սակայն Ադրբեջանի իշխանությունները փորձում էին այդ ամենի համար իրենց պատասխանատու չզգալ: Բանը հասել էր նրան, որ Ադրկոմկուսի Կենտկոմի քարտուղար Ա.Դաշտամիրովը լպիրշաբար հայտարարեց, թե «Մենք հազիվ պաշտպանվում էինք հայ գրոհայիններից, մեր ամբողջ ջանքերը դրան էին ուղղված: Եթե մենք այդ չանեինք, հայերը մեզ կկոտորեին»⁷⁴: Իսկ հանրապետության

⁷¹ «Խորհրդային Ղարաբաղ», 07.05.1991:

⁷² «Հայաստանի Հանրապետություն», 04.05.1991:

⁷³ Նույն տեղում, 09.05.1991:

⁷⁴ «Երեկոյան Երևան», 24.05.1991:

⁶⁹ Նույն տեղում: Տես նաև «Հայաստանի Հանրապետություն», 03.05.1991:

⁷⁰ «Հնչակ Հայաստանի», Ա տարի, N13-14, մայիս, 1991:

գլխավոր դատախազ Ա.Գայիբովը, հրապարակայնորեն շնորհակալություն հայտնելով բանակին, խորհուրդ էր տալիս գործել «ավելի ակտիվ, համարձակ և մեծ հարձակողականությամբ»⁷⁵:

* * *

1991թ. գարնանը ԽՍՀՄ-ը հասել էր փլուզման եզրին: Ազգամիջյան բախումներ էին տեղի ունենում ոչ միայն Ադրբեջանում, այլև Վրաստանում, Մոլդովայում, Տաջիկստանում, Ղազախստանում, Ռուսաստանի Դաշնության և երկրի կայսերապետության այլ տարածքներում: Այդ բոլոր տեղերում ազգային հարցն ուներ յուրահատկություններ և արժանանում էր տարբեր գնահատականների: Օրինակ՝ Ադրբեջանի իշխանությունները հայտարարում էին, թե «Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը միայն Ադրբեջանի ներքին հարցն է»: «Մենք, — պնդում էր Ա.Մուսալիբովը, — պետք է այն լուծենք՝ չխառնելով ոչ մի հայի: Երբ մենք կանոնավորենք վիճակն այդ օջախում, երբ վերացնենք առճակատումը, այդ ժամանակ կանցնենք Հայաստանի և Ադրբեջանի հարաբերությունների պարզմանը»: Նա հետո անամոթաբար հայտարարեց, թե ներկա իրադարձություններում «գոյություն ունի ոչ թե ժամանակի, այլ արյան գործոն: Եվ, այնուամենայնիվ, այն արյունը, որն անխուսափելի է գենքի առգրավման գործողությունների ընթացքում, կարող է կաթիլ թվալ այն բանի համեմատ, եթե իրագործվի... ուղղակի բախումը պայքարում...»: Ադրբեջանի նախագահը համոզված էր, որ ինքը կարող է «կարգուկանոն» հաստատել իր տանը, այսինքն՝ Ադրբեջանում⁷⁶:

Ղարաբաղյան շարժման հենց սկզբից աշխարհի տարբեր վայրերում, ինչպես անվանարկվել է, ստեղծվեցին բազմաթիվ կազմակերպություններ, ընկերություններ ու միավորումներ, որոնք իրենց համերաշխությունն էին հայտնում Շարժմանը: Նշվել է, որ ռուս մտավորականների «Ապրիլ» կազմակերպության կազմկոմիտեի 22 անդամներ 1991թ. մարտին հռչակեցին «Ղարաբաղ» կոմիտեի հիմնադրման մասին, որի հիմնական խնդիրն էր պաշտպանել ղարաբաղցիների արդար պահանջը: Այդ կազմակերպության անդամ Ելենա Բոնները՝ Անդրեյ Սախարովի կինը, գերմանական «Գալլեր Տագ Բլատտ» թերթում աշխարհին կոչ արեց «փրկել Ղարաբաղը»: Համանման կոչեր զանազան տեղերից հն-

չում էին ամեն օր, սակայն Արցախ-Ղարաբաղի հիմնահարցը շարունակվում էր ավելի խճճվել: Երկրի տարբեր ծայրերից հարյուրավոր նամակներ ու հեռագրեր էին հեղեղում Կրեմլը, որի հեղինակները պահանջում էին անհապաղ լուծել Ղարաբաղի հարցը: ԼԴԽՄ աշխատավորների կոլեկտիվների ժողովները մայիսի 7-ին բանաձև ընդունեցին Գետաշենի և Մարտունաշենի իրադարձությունների վերաբերյալ, որն ուղարկեցին ԽՍՀՄ բարձրագույն մարմիններին և ՀՀ Գերագույն խորհրդին: «Այդ բարբարոսական արարքը, — ասված է այդ բանաձևում, — Ադրբեջանում հայերի ցեղասպանության շարունակությունն է, ցեղասպանություն, որն այդ հանրապետության ղեկավարությանը հասցրել է խորհրդային Միության ղեկավարների կողմից պաշտպանվող պետական քաղաքականության աստիճանի»: Արցախցիներն ի լուր աշխարհի նշում են. «Աշխարհում ոչ մի տեղ այնպես չեն ոտնահարվում մարդու իրավունքներն ու ազգային արժանապատվությունը, ինչպես որ Ադրբեջանում է արվում հայ բնակչության նկատմամբ»: Նրանք երկրի ղեկավարությունից պահանջում էին շտապ միջոցներ ձեռնարկել Գետաշենի և Մարտունաշենի գյուղերի բնակիչների բռնի տեղահանումը դադարեցնելու և նրանց համար իրենց հողում անվտանգ ապրելու պայմաններ ստեղծելու համար⁷⁷:

1991թ. մայիսը հայ ժողովրդի համար չափազանց ծանր շրջան էր: Անհրաժեշտ էր բոլոր ուժերը միավորել և պաշտպանվել խորհրդային անվերջ հարվածող մուրճից: ՀՀ ԳԽ-ը, մայիսի 6-ին դիմելով հայ ժողովրդին, դատապարտում էր ԽՍՀՄ բարձրագույն իշխանությունների կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ կիրառվող սադրանքները: Շեշտվում է, որ այդ «ողբերգություններից խուսափելու միակ ճանապարհը անկախությունն է», և որ այդ ճանապարհին «արմատական քայլեր են կատարվել բազմակուսակցական համակարգի, սեփականության տարբեր ձևերի, ժողովրդավարության հաստատման ուղղությամբ»: Այնուհետև ասված է, որ մոսկովյան կենտրոնական իշխանությունները փորձում են սադրանքներով կոտրել իրավական ճանապարհով դեպի անկախություն գնացող հայ ժողովրդի կամքը՝ բռնություններ գործադրելով Արցախում, Գետաշենում, Շահումյանում, ազգամիջյան ընդհարումներ հրահրելով Ադրբեջանի հետ սահմանամերձ շրջաններում: ՀՀ Գերագույն խորհուրդը հանրապետու-

⁷⁵ Бабанов И., Воеводский К., *Նշվ. աշխ.*, էջ 50:

⁷⁶ "Независимая газета", 02.04.1991.

⁷⁷ «խորհրդային Ղարաբաղ», 08.05.1991:

թյան բոլոր քաղաքական ուժերին և սոցիալական խմբերին կոչ էր անում համախմբվել Հայոց պետականության շուրջը, քանի որ «դա մեր ազգային իղձերի իրականացման հաստատ» երաշխիքն է⁷⁸։

Ակնհայտ է, որ խորհրդային բռնատիրությունը նահանջելու ոչ մի միտում չուներ։ ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարարության գործերը, ազերի օմօնականների ամենաակտիվ մասնակցությամբ, 1991թ. ապրիլի վերջին խուզարկելով Հաղորդի շրջանը, պատանդ տարան 38 հոգու⁷⁹։ Հայաստանին պատերազմական գործողությունների մեջ ներքաշելու նպատակով ապրիլի 26-ից սկսած ազերիները հարձակվում էին Արարատի, Նոյեմբերյանի, Տավուշի, Կապանի և այլ շրջանների սահմանամերձ գյուղերի վրա⁸⁰։ Այազ Մութալիբովը ապրիլի 27-ին ելույթ ունենալով Ադրբեջանի հեռուստատեսությամբ, Ադրբեջանում ապրող հայերից կտրականապես պահանջեց կամ հեռանալ հանրապետությունից, կամ էլ ընդունել Ադրբեջանի օրենքներն ու պահանջները⁸¹։

Մոսկվան բացահայտորեն իր վրա էր վերցրել Ադրբեջանի զավթողական քաղաքականության պաշտպանությունը։ Մոսկվայում Հայաստանի մշտական ներկայացուցիչ Ֆելիքս Մամիկոնյանը, երբ մայիսի 2-ին ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարարի տեղակալ, գեներալ Յու.Շատալինին բողոքում է Գետաշենում և Ղարաբաղում կատարվող վայրագությունների մասին, վերջինս սպառնում է Հայաստանը հողին հավասարեցնել՝ հիշեցնելով, որ Հայաստանի ատոմակայանի բանալին գտնվում է իր գրպանում։ Նա նաև սպառնում էր շրջափակել Մոսկվայում գտնվող Հայաստանի ներկայացուցչությունը և ձերբակալել բոլորին՝ չմոռանալով ավելացնել՝ «Այդ մասին կարող եք տեղեկացնել Գորբաչովին»։ Իսկ երբ մայիսի 6-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդում քննարկվում էր ՀՀ Գերագույն խորհրդի ապրիլի 25-ի պահանջը՝ հրավիրել ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների արտակարգ համագումար և քննարկել Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրն ու հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների հարցը, Բ.Պուզոն

և Ա.Լուկյանովը հակահայ ելույթներ ունեցան, և Հայաստանի պահանջը մերժվեց⁸²։

1991թ. մայիսի 10-ին հրապարակվեց ԽՍՀՄ բարձրագույն մարմիններին, աշխարհի մի շարք խոշոր պետությունների ղեկավարներին, հասարակական-քաղաքական մարմիններին ուղղված Գետաշեն և Մարտունաշեն գյուղերից բոլոր տեղահանվածների անունից 205 հոգու ստորագրությամբ նամակ-բողոքը, որտեղ նշված է, որ երեք տարի շարունակ իրենք պայքարել և տուկունությամբ տարել են «ադրբեջանական ավազակային կազմավորումների հանցավոր արարքները»՝ պաշտպանելով իրենց պատմական հողը։ Նրանք վստահ հայտնում են, որ «այդ անգամ ևս կպաշտպանեին, եթե չլիներ երկրի զինված ուժերի և ԽՍՀՄ ՆԳՆ զորքերի նենգ միջամտությունը»։ Միջազգային հանրությունից, բոլոր պետություններից և կազմակերպություններից խնդրում էին օգնել վերադառնալու իրենց բնակավայրերը և հրապարակալ դատ անել Մարտունաշեն և Գետաշեն գյուղերում արյունահեղ սպանդի կազմակերպման գործում մեղավոր անձանց նկատմամբ։ Նաև պահանջում էին «այդ գյուղերը մտցնել ԼՂԻՄ-ի կազմի մեջ՝ իբրև մեր վաղնջական հողերում մեր հետագա անվտանգ բնակության միակ երաշխիք»⁸³։

Գետաշեն-Մարտունաշենը հայաթափվելուց հետո Արցախում և Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում վիճակն ավելի էր ծանրացել։ Հայաստանի Ոսկեպար գյուղի մոտ մայիսի 5-ին տեղի ունեցավ մեծ ողբերգություն, որի հետևանքով խորհրդային զենքից զոհվեցին 14 հոգի⁸⁴։

Ստեղծված բարդ վիճակը հաշվի առնելով՝ մարզի իշխանությունները պատրաստակամություն հայտնեցին քաղաքական բանակցություններ սկսել Ադրբեջանի ղեկավարության հետ և ԽՍՀՄ սահմանադրության ու օրենքների շրջանակներում փոխզիջումային լուծումներ գտնել։ 1991 թ. մայիսի 15-ին տեղի ունեցած մարզգործկոմի ընդլայնված նիստը, լսելով մարզխորհրդի գործկոմի նախագահ Ս. Բաբայանի հաղորդումը մարզում ստեղծված իրադրության մասին՝ արձանագրեց, որ մայիսի 15-ի վաղ առավոտյան այսպես կոչված «անձնագրային ռեժիմը ստու-

⁷⁸ Նույն տեղում։

⁷⁹ «Ղեջակ», N13-14, մայիս, 1991։

⁸⁰ Նույն տեղում։

⁸¹ "Бакинский рабочий", 28.04.1991: Տես նաև «խորհրդային Ղարաբաղ», 30.04.1991։

⁸² «Հայաստանի Հանրապետություն», "Голос Армении", 04.05.1991. 09.05.1991 և այլն։

⁸³ «խորհրդային Ղարաբաղ», 10.05.1991։

⁸⁴ "Правда", 20.05.1991.

գելու համար» մեծ թվով զինվորականների ու տեխնիկայի մասնակցությամբ, օժանակամաների ուղեկցությամբ մարզի բոլոր շրջաններում տեղի են ունենում անկարգություններ և բնակչությանը տեղահանելու համար ուժի գործադրում: Անհրաժեշտ է որոշել իշխանությունների վերաբերմունքը այդ անօրենությունների նկատմամբ: Պետք է ամբողջ հասարակությունը ոտքի ելնի և մասսայական բողոք հայտնի: Այլապես մարզը կհայտնվի բռնագաղթեցման առաջ: Մարզային դատախազը և օրինապահ մյուս մարմինները պետք է պատասխան տան, թե ինչ է կատարվում մարզում: Հայաստանի Գերագույն խորհրդի արցախցի պատգամավորները ևս չպետք է լռեն: Այդ ամենը զալիս է Մոսկվայից, որտեղ մշակվել է այդ պլանը: Ելույթ են ունենում Կարեն Այվազյանը, Հրաչիկ Բեգլարյանը, Օլեգ Եսայանը, Համլետ Գրիգորյանը, Շմավոն Պետրոսյանը, Վալերի Ղազարյանը, Ջավեն Մովսիսյանը, Էդուարդ Ղուկասյանը, Մաքսիմ Միրզոյանը, Արկարի Մանուչարովը, Վարդան Հակոբյանը և ուրիշներ: Հայաստանի ազգային խորհրդի պատգամավոր Համլետ Գրիգորյանը իր ելույթում նշում է, որ Մոսկվայի ու Բաքվի վերաբերմունքը Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ չորրորդ տարին է, ինչ նույնն է: Մարզխորհուրդը ներկա կազմով ոչինչ անել չի կարող: Պետք է գորահավաք հայտարարվի ամբողջ Ղարաբաղում: Ով ինչ կարող է, թող վերցնի և դուրս գա հայրենիքը պաշտպանելու համար⁸⁵: Հրաչիկ Բեգլարյանը կոչ է անում մահվան պատրաստ լինել: Ի՞նչ կա որ. կմեռնենք: Հարկավոր է մարզում հայտարարել ռազմական դրություն: Այո՛, Մոսկվան երես է թեքել մեզնից: Մենք ինքներս մեզ կպաշտպանենք: Կուտակված զենքը պետք է բաժանել ժողովրդին: Պետք է պայքարել: Շմավոն Պետրոսյանը շեշտում է, որ նույնիսկ խախտվել է արտակարգ դրության կարգը: Անձնագրային ստուգում անցկացնել, այդ չի նշանակում, որ կարելի է գիշերը մարդկանց դուրս հանել տեղաշարից և առանց բացատրելու տանել նրանց: Հարկավոր է բանակցությունների գնալ նույնիսկ Պոլյանիչկոյի հետ: Վարդան Հակոբյանը նշում է, որ պետք է փրկել մարդկանց, կանխել ավերումը, արյունահեղությունը և մեր կանանց պատիվը: Բոլորս պետք է կենտրոնանանք Արցախում⁸⁶: Լեռնարդ Պետրոսյանը առաջարկում է գնալ բանակցությունների աղբրեջանական կողմի հետ: Մարզխորհրդի գործկոմը որոշում է

⁸⁵ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2., գ. 314, թ. 2:

⁸⁶ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2., գ. 314, թ. 2:

մարզում հայտարարել արտակարգ դրություն և ստեղծել ժամանակավոր արտակարգ հանձնաժողով մարզխորհրդի գործկոմի նախագահությամբ⁸⁷:

Մարտի 16-ին կրկին տեղի ունեցած մարզխորհրդի գործկոմի ընդլայնված նիստը, քննության առնելով մարզում ստեղծված ծանր վիճակը, նպատակահարմար գտավ աղբրեջանական կողմի հետ բանակցությունների գնալ ոչ թե Արցախի քաղաքական հարցը քննարկելու, այլ մարզը ներկա ծանր վիճակից դուրս բերելու համար: Բոլոր ելույթ ունեցողներն էլ պաշտպանեցին այդ առաջարկությունը: Մարզխորհրդի գործկոմն ընդունեց հայտարարություն, ըստ որի պատրաստակամություն հայտնվեց Արցախում խախտված սահմանադրական իրավունքները վերականգնելու համար բանակցությունների մեջ մտնել աղբրեջանական կողմի հետ⁸⁸: Այդ նպատակով ընտրվեց 5 հոգուց բաղկացած մի պատվիրակություն⁸⁹: Սակայն Աղբրեջանի իշխանությունները ոչ միայն հրաժարվեցին այդ առաջարկությունն ընդունել, այլև որոշեցին իրագործել մի նոր հանցագործություն, ըստ որի նախատեսվում էր Ստեփանակերտում ձերբակալել 200 հոգու: Շարժման ղեկավարներին հաջողվել էր ձեռք բերել այդ ցուցակը և զգուշացնել բոլորին: Այդուհանդերձ, այդ նույն գիշերը ձերբակալվեցին ՀՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Համլետ Գրիգորյանը ու բանվորական խմբի ղեկավար Ռաֆայել Գաբրիելյանը և տարվեցին անհայտ ուղղությամբ: Շուրջ 32 օր նրանք տանջանքների ենթարկվեցին Բաքվի Շուվեյյան բանտում⁹⁰: Մայիսի 17-ին ՀՀ Գերագույն խորհուրդը բողոք ուղարկեց ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազին՝ ՀՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորին անօրեն ձերբակալելու մասին, և նրանից պահանջվեց ապահովել Հ. Գրիգորյանի պատգամավորական անձեռնմխելիությունը:

Նման վայրագությունները Աղբրեջանի իշխանությունների համար սովորական երևույթ էին: Մայիսի սկզբին, ըստ Մ. Գորբաչովի, Աղբրեջանի 500 հազար հայերից 300 հազարը բռնագաղթվել էին, իսկ Հայաստանը լքել էին 150-160 հազար աղբրեջանցիներ: 1991թ. մարտ-մայիս ամիսներին Լեռնային Ղարաբա-

⁸⁷ Նույն տեղում, թ. 7-10:

⁸⁸ Նույն տեղում, գ. 315, թ. 7-8:

⁸⁹ Նույն տեղում, գ. 315, թ. 7-8:

⁹⁰ Այդ մասին տե՛ս Սողոմոնյան Լ., նշվ. աշխ.:

ղում և միա շրջակա տարածքում կատարվել էր 235 հարձակում և գնդակոծություն, ըստ որում 153-ը ձեռնարկվել է հայերի, 82-ը՝ ադրբեջանցիների կողմից: Սպանվել են 20 ադրբեջանցի և 10 հայ, 115 անգամ գնդակոծվել են ԽՍՀՄ ներքին զորքերի միավորումները: Ձոհվել է ինը զինվոր, 15-ը վիրավորվել⁹¹: Երկրի նախագահը զլանում էր ասել, որ միայն Հայաստանում մայիսի առաջին շաբաթում սպանվել էր 24 մարդ, որից՝ 14-ը՝ միլիցիայի աշխատակից, խլվել էր 166 միավոր հրազեն, որից 124-ը՝ միլիցիայի աշխատակիցներից⁹²:

ՀՀ Գերագույն խորհուրդը մայիսի 17-ին ընդունեց «Հայաստանի Հանրապետության՝ Ադրբեջանի հետ սահմանակից շրջաններում և Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծված իրավիճակի մասին» որոշում, որտեղ նշված է, որ մայիսի սկզբին Գետաշեն և Մարտունաշեն գյուղերում, Ադրբեջանի հետ Հայաստանի սահմանակից շրջաններում ու Լեռնային Ղարաբաղում ԽՍՀՄ զինված ուժերի և ադրբեջանական օժոնականների կողմից մոտ 500 հոգի առևանգվել ու գրոհայինների անվան տակ հանձնվել են Ադրբեջանի իրավապահ մարմիններին: ՀՀ Գերագույն խորհուրդը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունից պահանջեց նրանց դուրս բերել Ադրբեջանի տարածքից և հարուցված քրեական գործերը հանձնել երկրորդ կողմի վարույթ⁹³: ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը դիմում հղեց նաև ԽՍՀՄ ինքնավար հանրապետությունների Գերագույն խորհուրդների նախագահներին, որտեղ հանգամանորեն պատմելով Գետաշենում, Մարտունաշենում, Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում խորհրդային բանակի բուն արարքների հետևանքների մասին, շեշտվում է, որ մարզի հայկական գյուղերի գրեթե բոլոր տղամարդկանց կալանում և տեղափոխում էին Ադրբեջանի տարածք: Օրինակ է բերվում, որ մայիսի 16-ին իրենց մշտական բնակության վայրերից բռնագաղթեցվել են Հադրուքի շրջանի և Բերդաձորի ենթաշրջանի 15 գյուղերի խաղաղ բնակիչներ: ՀՀ Գերագույն խորհուրդը խնդրում էր ներկայացուցիչներ ուղարկել ԼՂԻՄ և Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններ ու միջոցառում-

ներ ձեռնարկել բռնի տեղահանվածներին իրենց բնակավայրերը վերադարձնելու⁹⁴:

Իսկ մայիսի 30-ին տեղի ունեցած Լեռնային Ղարաբաղի մարզխորհրդի գործկոմի նիստը, քննարկելով բռնագաղթեցման հարցը, ընդգծեց, որ Գետաշենի ենթաշրջանից, Հադրուքի և Շուշիի շրջաններից բռնությամբ տեղահանվել են շուրջ 5 հազար մարդ: Մարզգործկոմը վճռականորեն դատապարտում է ադրբեջանական իշխանությունների կողմից հայ ժողովրդի բռնագաղթեցումը և միութենական բարձրագույն մարմիններից պահանջում միջոցառումներ ձեռնարկել նոր բռնագաղթեցումը կանխել ու բռնագաղթվածներին անհապաղ իրենց բնակավայրերը վերադարձնել, ինչպես և դատախազությունից և արտակարգ դրության շրջանի պարետությունից պահանջել իրագործել իրենց վրա դրված պարտականությունները⁹⁵:

Ազերի վայրագները հայերին որսալու և հանրապետության բանտերը տանելու համար Ադրբեջանի իշխանություններից ստանում էին մեծ գումարներ, նվերներ ու պաշտոններ: Պատմական Ամարաս վանքը գտնվում է Արցախի Մարտունու շրջանի Սոս գյուղից յոթ կիլոմետր հարավ: 1990թ. սեպտեմբերի 9-ին գյուղում լուր տարածվեց, թե զինվորական համազգեստով մարդիկ հարձակվել են վանքի և նրանից ոչ հեռու գտնվող կոլտնտեսության անասնապահական ֆերմայի վրա: Գյուղի տղամարդիկ շտապում են վանք և ֆերմա: Ճանապարհին նրանց շրջապատում են խորհրդային ներքին զորքերի և Ֆիզուլու ներքին գործերի բաժնի միլիցիոներներից բաղկացած ստորաբաժանումները: Շատերին ձերբակալելով՝ մեքենաներով տանում են Ֆիզուլի, որտեղ նրանց ենթարկում են ծեծի ու պահում մեկ շաբաթ: Սեպտեմբերի 17-ին նրանցից ինը հոգու տեղափոխում են Բաքու՝ Բայիլովի բանտը, որտեղ նրանց ենթարկում են անասելի տանջանքների: Այս խնդրի առնչությամբ բոլորին էլ դատապարտում են ազատազրկման և 1991թ. գարնանը տեղափոխում Հայաստանի բանտերը: Նրանց օգնեց ԽՍՀՄ կառավարությունը, որը որոշում ընդունեց տարբեր հանրապետություններում դատված կամ պատիժ կրող դատապարտյալներին իրենց ազգային հանրապետություններն ուղարկելու վերաբերյալ: Անօրեն դատա-

⁹¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 10.05.1991:

⁹² Նույն տեղում, 11.05.1991:

⁹³ Նույն տեղում, 21.05.1991:

⁹⁴ Նույն տեղում:

⁹⁵ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ.1, ց. 2, գ. 316, ք. 14-15:

պարտված ստեղծիչները շուտով ազատվեցին բանտից և վերադարձան հայրենի օջախներ⁹⁶:

Այսպիսի օրինակները շատ-շատ են: «Նովոստի» լրատվական գործակալության ոչ հաստիքային թղթակից 23-ամյա Վարդան Հովհաննիսյանը 1991թ. մայիսի 6-ին Գետաշենում օժոնականների կողմից գերվել և տարվել էր Կիրովաբադի (հետո՝ Գյանջա) բանտ: Նա, ինչպես և Գետաշենում մյուս ձերբակալվածները, բանտում ենթարկվում էին դաժան կտտանքների: Բուլղարուհի կինով ավերագրող Ցվետանա Պասկալևան համառ ջանքերով Ադրբեջանի իշխանություններից իրավունք է ստանում հանդիպել Վ.Հովհաննիսյանի հետ: Ց.Պասկալևայի բնորոշմամբ՝ Շուշիի և Կիրովաբադի բանտերում իր տեսած բանտարկյալներից Վ.Հովհաննիսյանը ամենասարսափելի վիճակում էր: Վերջինիս փրկելու համար նա հանդես է գալիս «Սվոբոդա» ռադիոկայանով, բողոքներ ուղարկում բազմաթիվ հասցեներով: Այդ ամենի շնորհիվ Վ.Հովհաննիսյանն ազատվում է բանտից⁹⁷: Կամ ուրիշ օրինակ. Ստեփանակերտի օդանավակայանը դարձել էր հայերին ստորացնելու, ծաղրուծանակի ենթարկելու, անտեղի ձերբակալելու և պատանդ վերցնելու վայր: Մարտունու շրջանի «Քարակերտ» կոոպերատիվի նախագահ Բորիս Բաղդյանը գրավոր դիմել էր Արտակարգ դրության շրջանի պարետ, գնդապետ Վ.Ժուկովին՝ հայտնելով, որ օդանավակայանում իրենից ամեն ինչ խլել են, նույնիսկ իր ղեկավարած կոոպերատիվի կնիքն ու դրոշմանիշը: Վ.Ժուկովը նրան գրավոր պատասխանել է, թե կնիքն ու դրոշմանիշը վերցրել են, որովհետև «նրանց վրա գրված տեքստերն ադրբեջաներեն չեն, մինչդեռ կոոպերատիվը գրանցված է Ադրբեջանում: Այդ պատճառով էլ կնիքն ու դրոշմանիշը հնարավոր չէ վերադարձնել կոոպերատիվին»⁹⁸: Ասենք նաև, որ 1991-ի գարնանը Հադրուքի շրջանից և Բերդաձորի ենթաշրջանից հազարավոր ընտանիքներ, ենթարկվելով բռնազաղթման, ապաստանել էին Գորիսի շրջանում: Հայ ժողովուրդը խիստ անհանգս-

⁹⁶ Ստեղծի ամենը կալանավորներին Բաքվի Բայիլովի բանտում հանդիպել և որոշ օգնություն է ցույց տվել նույնպես կալանավոր Դնեպր Բաղդասարյանը (այդ մասին տես Բաղդասարյան Դ., Դիմակայություն, եր., 1998, էջ 49-52):

⁹⁷ "308 Архива", №6, 1991.

⁹⁸ Գնդապետ Վ. Ժուկովի պատասխանի պատճեն. տես հեղինակի անձնական արխիվ:

տացած էր Արցախում ստեղծված այդ վիճակի համար: Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի գիտխորհուրդը, քննարկելով Արցախում և Հայաստանի սահմանամերձ գյուղերում ստեղծված տագնապալի վիճակը, դիմեց աշխարհի բոլոր ազնիվ մարդկանց՝ կոչ անելով իրենց ձայնը բարձրացնել արցախահայության տեղահանումը կանխելու համար⁹⁹: Համանման կոչեր ու բողոքներ էին ընդունում հարյուրավոր հիմնարկ-ձեռնարկություններ և ուղարկում աշխարհի տարբեր հասցեներով:

1991թ. հունիսին Լեռնային Ղարաբաղ ժամանեց Վ.Ֆոտեկի գլխավորած դիտորդ հանձնաժողովը: Այդ ժամանակ արդեն հայտնի էր դարձել Վ.Պոլյանիչկոյի հայտարարությունն այն մասին, որ պետք է լրիվ հայաթափվի ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղը, այլև Ձանգեզուրը, որը, իբր, ադրբեջանական տարածք է: Այդ դահիճը փորձում էր զինվորական վերնախափին և դիտորդ հանձնաժողովին հանոզել, որ Հադրուքի շրջանում սկսված հայաթափումը կշարունակվի նաև Մարտակերտի ու Շահումյանի շրջաններում: Նա Մոսկվայից պահանջում էր պատժիչ նոր գործողություններ իրագործել Լեռնային Ղարաբաղում և Հայաստանում: Հենց Պոլյանիչկոն էր, որ հունիսի 16-ին առաջարկեց տեղահանել Հադրուքի շրջանի Տոլ գյուղի հայերին: Նա նույնիսկ առաջարկեց Արցախում գտնվող խորհրդային ուժերը հունիսի 15-ից փոխարինել նոր գորամիավորումներով: Այդ նպատակով Ադրբեջանի ներքին գործերի նախարար Ռ.Ասադովը Յու.Շատալինից պահանջել էր Շահումյանի շրջանից դուրս բերել խորհրդային ներքին գործերի գորամասերը: Վ.Պոլյանիչկոն գտնում էր, որ խորհրդային ներքին գործերը պետք է դուրս բերվեն նաև Լեռնային Ղարաբաղից: 1991թ. հունիսի երկրորդ կեսին Արցախում տեղակայված խորհրդային գորամասերը փոխարինեցին նորերով: Մոսկվայի այդ քայլը նոր հաճույք պատճառեց Բաքվին: Այդ օրերին Ադրբեջանի բանտերում տանջամահ էին արվում խորհրդային զինվորների կողմից ձերբակալված և Ադրբեջանին հանձնված 350 հայորդիներ: Ստեփանակերտում իր ժառայողական պարտականությունը կատարելու ժամանակ ձերբակալվել էր միլիցիայի մայոր Հրաչիկ Շահբազյանը, տարվել Շուշիի բանտը և հունիսի 13-ին դաժանաբար սպանվել, հետո հայտարարվել, թե նա բանտախցում ինքնասպանություն է կատարել: Բանտում տանջանքներին չդիմացավ նաև Կիչան գյուղի կոլտնտե-

⁹⁹ «Պոլիտեխնիկ», 10.06.1991:

սության նախագահ Յուրի Դուլյանը: Ազերի օմօնականները նրան պատանդ էին վերցրել մայիսի 14-ին: Դահիճները փորձում էին համոզել, թե իբր Յու. Դուլյանը հանկարծամահ է եղել ստամոքսի խոցից:

Արցախ-Ղարաբաղում իրագործվող այդ բռնությունների և վանդալիզմի մասին ԼԴԻՄ ժողովրդական պատգամավորները բողոք-նամակ ուղարկեցին ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Պերես դե Կուելյարին, իսկ Մոսխորիդի 105 ժողպատգամավորներ բողոք ուղարկեցին Մ.Գորբաչովին և Գերագույն խորհրդի նախագահությանը՝ պահանջելով անհապաղ դադարեցնել Հայաստանի տարածքում իրագործվող պատժիչ գործողությունները և արցախահայության բռնի տեղահանությունը¹⁰⁰: Սանկտ Պետերբուրգի մտավորականության «Լենինգրադսկայա տրիբունա» կազմակերպությունը՝ հանդես գալով կենտրոնական իշխանություններին մեղադրող հայտարարությամբ, աշխարհին տեղյակ պահեց, որ հայ ժողովրդի դեմ հակաօրինական գործողությունները կատարվում են պետական մակարդակով, բանակային ստորաբաժանումների և Ադրբեջանի հատուկ ջոկատայինների ուժերով: Այդ փաստաթղթի հեղինակները խորհրդային իշխանությունից պահանջում էին ամենասեղմ ժամկետում պետական մակարդակով կատարել հետաքննություն, ձեռնամուխ լինել ավերված բնակավայրերի վերականգնմանը, ԼԴԻՄ-ի հիմնահարցի և դրա հետ առնչվող հարցերի հրապարակային քննարկմանը, իսկ որոշում ընդունելիս ղեկավարվել նախ և առաջ մարդու իրավունքների միջազգային սկզբունքներով¹⁰¹: Որ խորհրդային բանակը Արցախում իրագործում էր պատժիչ գործողություններ, դա բացահայտ էր: Խորհրդային բանակի սպա Օլեգ Կրասկին, ելույթ ունենալով մայիսի 24-ին Երևանի Ազատության հրապարակում տեղի ունեցած հանրահավաքում, հայտարարեց. «Ես չեմ ուզում ծառայել խորհրդային զինված ուժերում... այն պատճառով, որ վերջին ժամանակներս բանակը կատարում է պատժիչ գործողություններ խաղաղ բնակչության նկատմամբ»¹⁰²:

Այդ կապակցությամբ բերենք մեկ ուրիշ օրինակ. 450 տնտեսություն և 1775 բնակիչ ունեցող Պառավաքար գյուղի վրա մայիսի 10-ի առավոտյան ժամը 7-ին զինվորականները սկսեցին

¹⁰⁰ «Ազգ», 25.05.1991:

¹⁰¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 04.06.1991:

¹⁰² Նույն տեղում, 30.05.1991:

համատարած ռմբակոծություն: Այդ գործողություններին մասնակցում էին 50 տանկ և զրահամեքենա, 10 ռազմական ուղղաթիռ: Իրագործելով «Պառավաքար» ռազմական գործողությունը՝ խորհրդային ուժերը դա իրականացնում էին պետական ամենաբարձր մակարդակով, որը հանդիսանում է պետական ահաբեկչության դասական օրինակ¹⁰³: Հայտնի դարձավ, որ ԽՍՀՄ փոխնախագահ Գ.Յանակը համաձայնություն էր տվել Արցախ-Հայաստանում իրագործված այդ ահաբեկչություններին: Նա համաձայնվել էր, որ գործողություններին պետք է մասնակցեին Ադրբեջանի հատուկ ջոկատները՝ թվով 1000 մարդ: Գործողություններին մասնակցող խորհրդային ստորաբաժանումները և հատուկ ջոկատայինները ենթարկվում էին Ադրբեջանի ներքին գործերի նախարարությանը: Հատուկ ջոկատայինների անվտանգությունն ապահովում էին խորհրդային զորամասերը: Ստեղծվել էին զտման կետեր, որոնք գտնվում էին Ջեբրախիլի, Ֆիզուլու, Աղդամի, Սիրբաշիի և Շուշիի շրջաններում: Բոլոր ձերբակալվածները փոխադրվում էին այդ կետերը: Գործողության պլանի համաձայն՝ ադրբեջանական բնակավայրերը ստուգման ենթակա չէին¹⁰⁴: Բերդաձորից տարել էին 60 տղամարդ, որոնցից 40-ը պահվել էին: Օմօնականները բերդաձորցիներից պահանջել էին ստորագրել դիմումներ՝ իբրև կամավոր Հայաստան տեղափոխվելու խնդրանքով: Հայկական շատ գյուղեր վերցվել էին հսկողության տակ: Խուզարկումներ կատարվեցին նաև Սարտունու շրջանի Գիշի, Սպիտակաչեն, Եմիշճան, Բերդաչեն, Սոս, Մաճկալաչեն գյուղերում, և ձերբակալվեց 35 մարդ: Մայիսի 16-ին Արփազյաղուկ գյուղի տարածքում գտնվել են թոշակառուներ Հայկանուշ Մանասյանի, Հայասեր Հակոբյանի, Սուրեն Կարապետյանի և Էմմա Կարապետյանի դիակները: Փորձեցին տեղահանել Քարինտակի տղամարդկանց, սակայն արտակարգ դրության զինվորական ջոկատները պաշտպանեցին նրանց¹⁰⁵: Ըստ տվյալների՝ 1991թ. մայիսի 17-ի դրությամբ Արցախում ձերբակալվել էին ավելի քան 300 մարդ, որից 70-ը՝ Սարտունու շրջանից, որոնց թվում էին քաղաքային նախագահը, շրջանի դատախազը, ավտոշարասյան պետը, էլեկտրացանցի պետը և այլն¹⁰⁶:

¹⁰³ Նույն տեղում, 14.05.1991:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, 16.05.1991:

¹⁰⁵ Նույն տեղում, 17.05.1991:

¹⁰⁶ Նույն տեղում, 15.05.1991:

Այդ չափազանց լարված և ծանր շրջանում Հայաստանի իշխանությունները սկսել էին զարմանալիորեն նահանջել իրենց դիրքերից: Այսպես՝ 1991թ. հունիսի 5-ին ՀՀ Պերագույն խորհրդի նստաշրջանում քննարկվում էր «Հանրապետության քաղաքական վիճակի մասին» հարցը: Պատգամավոր Իգոր Սուրադյանն, իր ելույթում վերլուծելով հանրապետության իշխանությունների կողմից տարվող քաղաքականության սխալներն ու թերությունները, առաջարկեց պաշտոնազրկել ազգային խորհրդի նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանին: Արցախյան պայքարի ալիքների վրա իշխանության հասած Լ.Տեր-Պետրոսյանը քննարկումն ամփոփելիս անվայել վիրավորեց Իգոր Սուրադյանին և արցախահայությանը: Նա երևանաբնակ արցախցիներին մեղադրում էր իբր Մոսկվայի կամակատարներ դառնալու և այն բանի մեջ, որ նրանք սկսել էին «ժողովրդի մտքերը խռովելու գործարշավ ցույց տալու համար, թե իբր Արցախը փրկելու ուրիշ ճանապարհ չկա, եթե ոչ հրաժարվել անկախությունից, հրաժարվել մեր ինքնուրույնությունից»¹⁰⁷: Դա բացահայտ կեղծիք էր, քանի որ արցախցիները երբեք դեմ չեն եղել և չէին էլ կարող լինել անկախությանը: Ազատության հրապարակում «Արցախ» հայրենակցական միության կողմից դեռևս 1991թ. մարտին հրավիրված հանրահավաքում խստագույնս քննադատվել էր ՀՀԸ-ական պարտվողական կուրսը և որոշվել ճնշում գործադրել խորհրդարանի վրա ու պահանջել չնահանջել Ղարաբաղի հիմնախնդրից¹⁰⁸: «Արցախ» հայրենակցական միության կոչով երևանաբնակ հազարավոր արցախցիներ, հավաքվելով Ադամյան փողոցում, պահանջում էին իրենց ներկայացուցիչներին թույլ տալ ելույթ ունենալ Պերագույն խորհրդի նստաշրջանում և Արցախում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին ողջ ճշմարտությունն ասել թե՛ խորհրդարանում և թե՛ լրատվամիջոցներով: Սակայն Հայաստանի Պերագույն խորհրդում 1991թ. հունիսի 6-ին տեղի ունեցած բանավեճը ցույց տվեց, որ Հայաստանի ՀՀԸ-ական ղեկավարությունն, ըստ էության, հրաժարվել էր Արցախի նկատմամբ ունեցած պատասխանատվությունից: Որոշ պատգամավորներ իրենց ելույթներում պնդում էին, թե Ղարաբաղի հայերն իրենք պետք է պաշտպանեն «իրենց ազգային շահերը»՝ մոռանալով 1989թ. դեկտեմբերի 1-ի որոշումը, և այն, որ Ղարաբաղը

Հայաստանի մասն է: Այդ ժամանակ ՀՀԸ-ի համար ընդունելի չէր, որ Լեռնային Ղարաբաղի մարզխորհուրդը ղեկավարում էր մի այնպիսի սկզբունքային անձնավորություն, ինչպիսին Սեմյոն Բաբայանն էր: ՀՀ ՊԽ հունիսի 5-ի նստաշրջանում ելույթ ունենալով Լ.Տեր-Պետրոսյանը՝ նշել է, որ Արցախում գտնվել են ուժեր, որոնք պատրաստ են բանակցությունների գնալ ադրբեջանցիների հետ և ստորագրել համաձայնագիր: Հայաստանի ազգային խորհրդի նախագահը այն մտքին էր, որ առճակատումը այլևս չի կարող օգուտ բերել, հետևապես «անհրաժեշտ է անցնել բանակցությունների գործելակերպին», և որ բոլոր «կողմերը պետք է վերանայեն 1988 թվականից հետո հարցի վերաբերյալ կայացրած որոշումները» և վերականգնել «ստատուս քվոն»¹⁰⁹: ԽՍՀՄ արցախցի պատգամավոր Հենրիխ Պողոսյանը նույնպես առաջարկում էր «առճակատման քաղաքականությունից անցնել երկխոսության քաղաքականության»: Նա շեշտում էր, որ Արցախի փրկության միակ ուղին բանակցություններն են, և անմտություն էր համարում ուրիշ տարբերակ փնտրելը, քանի որ «այն կարող է կործանարար լինել ոչ միայն Արցախի, այլև անկախության ուղին ընտրած ողջ հայ ժողովրդի համար»: Հ. Պողոսյանը նաև շեշտել է, որ երկխոսությունը հնարավոր կլինի այն ժամանակ, երբ Ադրբեջանը հրաժարվի բռնի ուժի քաղաքականությունից: Նա առաջարկում էր փոխել ԼՂԻՄ քաղաքական կուրսը, և չպետք է խաղալ մի ամբողջ ժողովրդի ճակատագրի հետ¹¹⁰: Իսկ ո՞վ պետք է փոխեր ԼՂԻՄ քաղաքականությունը: ՀՀԸ-ն ճնշում էր գործադրում Լեռնային Ղարաբաղի մարզխորհրդի գործկոմի նախագահ Ս. Բաբայանի վրա և նրանից պահանջում հեռանալ զբաղեցրած պաշտոնից: Եվ ահա հունիսի 11-ին տեղի ունեցած մարզգործկոմի նիստը, քննարկելով Ս. Բաբայանի՝ պաշտոնից հեռանալու վերաբերյալ հայտարարությունը, հարգեց նրա խնդրանքը, և գործկոմի նախագահի պարտականությունների կատարումը դրվեց Լեռնարդ Պետրոսյանի վրա¹¹¹: Հիշականներն բացահայտորեն իրենց հույսը դրել էին Լեռնարդ Պետրոսյանի վրա: Եվ ահա, հաշվի առնելով ստեղծված բարդ, վերին աստիճանի խրթին իրավիճակը՝ անհրաժեշտ էր մշակել մարտավարության նոր գիծ: 1991թ. հունիսի 19-

¹⁰⁷ «Ավանգարդ», 13.06.1991: «Голос Армении», 10.06.1991:
¹⁰⁸ Արրահամյան Հ., *Երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է*, էջ 34:

¹⁰⁹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 11.06.1991:
¹¹⁰ Նույն տեղում, 19.06.1991:
¹¹¹ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 316, թ. 14-15:

ին տեղի ունեցած մարզխորհրդի գործկոմի ընդլայնված նիստը, քննարկելով «ԼՂՅՄ-ում սահմանադրական նորմերը վերականգնելու և իրավիճակը կարգավորելու միջոցառումների մասին» հարցը, նշեց, որ ստեղծված ծանր իրավիճակից դուրս գալու համար անհրաժեշտ է միութենական մարմինների և Ադրբեջանի Հանրապետության իշխանությունների հետ առճակատումից անցնել երկխոսության, որի ընթացքում ձեռք բերված պայմանավորվածությունը պետք է համապատասխանի Սահմանադրությանը և ԽՍՀՄ օրենքներին: Նաև նշվեց, որ երկխոսության ժամանակ առաջին հերթին պետք է քննարկել ԼՂՅՄ պետական իշխանության սահմանադրական մարմինների վերականգնման հարցը, բռնազաղթեցման նոր փաստերի բացառում, միջոցառումներ ձեռնարկել բռնազաղթվածներին իրենց բնակավայրերը վերադարձնելու և արգելել հակաժողովրդական բոլոր տեսակի գործողությունները¹¹²: Ելնելով դրանից՝ որոշվեց մասնակցել Ադրբեջանի կազմկոմիտեի աշխատանքներին: 1991թ. հունիսի 18-ին կայացած կազմկոմիտեի նիստին առաջին անգամ մասնակցեցին մարզի ներկայացուցիչները: Երկար փնտրանքությունից հետո որոշվեց ԼՂԻՄ բոլոր ձեռնարկությունները վերաներարկեցնել Ադրբեջանի նախարարների խորհրդին: Անկասկած, այդ որոշումն ընդունվեց Հայաստանի ՀԿԿ-ի ղեկավարության և արցախցի նրանց կամակատարների համաձայնությամբ, որն, այդուհանդերձ, արցախցիների համար անընդունելի քայլ էր: Ընդունված որոշումը պետք է կատարվեր տասնօրյա ժամկետում: Վ.Պոլյանիչկոն Ադրբեջանի ղեկավարության անունից խորամանկորեն վստահեցնում էր, թե Ղարաբաղում կպահպանվի արտակարգ դրությունը, և այն խախտողները, անկախ ազգությունից, կարտաքսվեն մարզի տարածքից: Նա պահանջեց Ղարաբաղն իր բոլոր կապերը խզի Հայաստանի հետ: Բանը հասավ նրան, որ Պոլյանիչկոյի պահանջով Մարտունիում շրջկոմի առաջին քարտուղար նշանակվեց ոմն Ռահման Ռահմանովիչ: Լեռնարդ Պետրոսյանի նախաձեռնությամբ հունիսի 20-ին տեղի ունեցած մարզային ակտիվի նիստն ընդունեց առճակատման քաղաքականությունից երկխոսության քաղաքականության անցնելու մարտավարություն¹¹³: Դրանից մեկ օր առաջ՝ հունիսի 19-ին հրավիրված մարզխորհրդի ընդլայնված

¹¹² Լույն տեղում, գ. 319, ք. 7-8:

¹¹³ «Հայաստանի Հանրապետություն», 22.06.1991:

նստաշրջանը, որին մասնակցում էին նաև շրջխորհուրդների նախագահները, հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների ղեկավարները և այլք, մշակել էր Արցախի հետագա գոյատևման ծրագիր: Ոմանք, օրինակ, Վահան Հարությունյանը, այն կարծիքին էին, որ այդ ժամանակ Ղարաբաղում նման ծրագիր ունենալը խիստ անհրաժեշտ էր: Որպես փաստարկ նշվում է, որ 1991թ. ապրիլ-մայիսին մարզային և տեղական իշխանությունների անկազմակերպվածության պայմաններում երկրամասի բնակչությունն անպատրաստ էր զինված դիմադրություն ցույց տալ ադրբեջանական լայնածավալ հարձակումներին: Մարզխորհուրդը ծրագրել էր կայունացնել մարզի քաղաքական ու տնտեսական փնտրել «Կուլցո» գործողության հետագա ընթացքը: Վահան Հարությունյանը նշում է, որ մարզխորհրդի նոր ղեկավարությունը ջանքեր էր գործադրում Մոսկվայի օգնությամբ վերականգնել մարզխորհուրդը, մշակել արցախահայության գոյատևության կայուն պլան և նախապատրաստվել զինված դիմադրություն ցույց տալու ադրբեջանական բռնարարքներին¹¹⁴:

Լեռնարդ Պետրոսյանի նախաձեռնությամբ հունիսի 24-ին Մոսկվա ուղարկվեց նոր պատվիրակություն¹¹⁵, որի նպատակն էր երկրի ղեկավարության հետ քննարկել մարզում խորհրդային իշխանությունները վերականգնելու, Արցախի հիմնախնդիրը խաղաղ ճանապարհով լուծելու և ադրբեջանական կողմի հետ հնարավոր երկխոսություն սկսելու հարցերը: Պատվիրակությանը հունիսի 27-ին ընդունեց ԽՍՀՄ սահմանադրական հանձնաժողովի նախագահ Ս.Ալեքսեևը: Այդ հանդիպման ժամանակ Հայաստանից հաղորդումով հանդես եկավ ՀՀ արդարադատության նախարար Վ.Ստեփանյանը: Ներկայացված էր երկու նախագիծ՝ Հայաստանի և Ադրբեջանի: Լեռնային Ղարաբաղի պատվիրակության անունից ելույթ ունեցավ Կարեն Բաբուրյանը: Որևէ որոշում չկայացվեց: Այն պետք է ընդունվեր երեք շաբաթ անց: Պատվիրակությանը հունիսի 28-ին ընդունեց Արկադի Վոլսկին: Նրա միջամտությամբ պատվիրակությանը, որին միացել էր նաև Ջորի Բալայանը, հունիսի 29-ին ընդունեց ԽՍՀՄ փոխնախագահ Վ.Յանաևը: Այդ նույն օրը պատվիրակությանն ընդունեց նաև Ա.

¹¹⁴ Арутюнян В. Б., *նշվ. աշխ.*, էջ 32-33:

¹¹⁵ Պատվիրակության կազմը՝ Հենրիխ Պողոսյան, Շմալոն Պետրոսյան, Մաքսիմ Սիրզոյան, Կարեն Բաբուրյան, Գեորգի Պետրոսյան և Լևոն Մելիք-Շահնազարյան:

Լուկյանովը, որը ևս հավանություն տվեց պատվիրակության առաջարկություններին: Սակայն նա կողմնակից էր, որ Ադրբեջանի հետ երկխոսությունը տեղի ունենա Մոսկվայում կամ Ստեփանակերտում և ոչ թե Բաքվում: Նա խոստացավ արագացնել երկխոսության կայացումը Ադրբեջանի ղեկավարության հետ, իսկ մարզխորհրդի վերականգնման և Ղարաբաղի վիճակն ուսումնասիրելու համար այնտեղ ուղարկել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հանձնաժողով: Արցախի պատվիրակությանն ընդունեցին նաև ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարար Դ.Յազովը, ներքին գործերի նախարար Բ.Պուզոն, ներքին գործերի հրամանատար Յու. Շատալինը, գլխավոր դատախազի տեղակալ Տրուբինը և այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ: Նրանք բոլորն էլ առատ խոստումներ տվեցին, սակայն դրանցից ոչ մեկն էլ չկատարվեց: Մ. Գորբաչովը չընդունեց պատվիրակությանը, սակայն ծանոթ էր վերջինիս կողմից հունիսի 29-ին իրեն ուղարկած նամակի բովանդակությանը: Այդ նամակում նշվում էր, որ Լեռնային Ղարաբաղի հարցը փակուղի է մտել բոլոր մակարդակների կառավարման մարմինների բազմաթիվ սխալների հետևանքով: Նաև նշվում էր, որ դրան առանձնապես նպաստել է փոխադարձ առճակատման քաղաքականությունը և երկխոսությունից հրաժարվելը: Նամակի հեղինակներն ափսոսանք էին հայտնում, որ արցախցիների երկխոսության կոչն անտեսվել է ոչ միայն Ադրբեջանի ղեկավարության, այլև Միության կենտրոնական իշխանությունների կողմից: Արցախի պատվիրակությունը երկրի նախագահին խնդրել էր միջնորդի դերը հանձնարարել իշխանության կենտրոնական մարմիններին: Նամակի վերջում արցախցի պատվիրակները հույս էին հայտնում, որ «խաղաղ բանակցությունների հիման վրա Ղարաբաղի խնդրի լուծման ուղղությամբ ԼՂԻՄ-ի հայկական կողմի բարի կամքի դրսևորման նախաձեռնությունը կարժանանա Ձեր հավանությանն ու համակողմանի աջակցությանը»¹¹⁶:

Այն օրերին, երբ Լեռնային Ղարաբաղի պատվիրակությունը Մոսկվայում ուղիներ էր որոնում խաղաղ բանակցություններ սկսելու համար, ադրբեջանական օմոնականները հուլիսի 3-ին Արցախում ապօրինի ձերբակալեցին մոտ 100 մարդու: Այդ նույն օրը օմոնականները շրջապատեցին Քարինտակ գյուղը, պատանդ վերցրին 30 տղամարդու և բռնագրավեցին 100 գլուխ

խոշոր եղջերավոր անասուն: Այդ հրահանգը, փաստորեն, տրվել էր մարզի ազգությամբ ռուս դատախազի և պարետ ժուկովի կողմից: Նմանատիպ ահաբեկչական գործողություններ կատարվեցին նաև Մարտունու շրջանի Նոր շեն, Աշան, Սպիտակաշեն, Մուշկապատ, Գաղութի շրջանի Քարազլուխ, Հին Թաղեր, Արևշատ և Շահունյանի շրջանի մի շարք գյուղերում: Այդ ամենի մասին տեղյակ պահվեց Մ.Գորբաչովին: Նա, հուլիսի 3-ին ընդունելով ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորներ Լյուդմիլա Գարունյանին և Հենրիխ Պողոսյանին ու լսելով նրանց բողոքը, խոստացավ անմիջապես վերջ տալ ԼՂԻՄ-ում հակասահմանադրական բոլոր դրսևորումներին: Սակայն, նա իր խոստումը կատարելու փոխարեն, հրաման արձակեց, և հուլիսի 4-ից Շահունյանի շրջանում վերացվեց արտակարգ դրության ռեժիմը, որը չափազանց ծանր հետևանքներ ունեցավ արցախահայության համար:

Ադրբեջանի իշխանությունները գործում էին ավելի վայրագ: ԽՍՀՄ ուժային նախարարությունները չէին թաքցնում, որ Ադրբեջանի ղեկավարության խնդրանքով միայն ապրիլի 30-ից մինչև մայիսի 17-ը Ադրբեջանի և Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում ու ԼՂԻՄ-ում անցկացված զինված կազմավորումների զինվորական գործողությունների հետևանքով, որի ժամանակ օգտագործվել են ուղղաթիռներ և զրահամեքենաներ, սպանվել է 91 հայ և տեղահանվել 3000 հայ ընտանիք, Հայաստանում զոհվել են ներքգործնախարարության 14 և վիրավորվել 28 աշխատողներ, պատանդ են վերցվել ու զինաթափվել 60 հոգի և այլն¹¹⁷: ՀՀ ԳԽ, հուլիսի 6-ին հանդես գալով հայտարարությամբ, մերկացրեց խորհրդա-ադրբեջանական նման հակահայ քաղաքականությունը և դատապարտեց Մ.Գորբաչովի հրամանը՝ Շահունյանի շրջանից ներքին ուժերը դուրս բերելու վերաբերյալ¹¹⁸:

Լեռնարդ Պետրոսյանը մի քանի անգամ հանդիպել էր Վ. Պոլյանիչկոյի հետ և որոշ հարցերի վերաբերյալ նրա հետ եկել համաձայնության, մասնավոր Ադրբեջանի և Լեռնային Ղարաբաղի միջև երկխոսության հնարավորության հարցում: Վահան Հարությունյանը մարզային իշխանությունների այդ քայլը գնահատել է որպես «գիտակից խաղ դաժան շրջափակման պայմաններ

¹¹⁶ «Հայաստանի Հանրապետություն», 07.07.1991:

¹¹⁷ «Права», 26.06.1991.

¹¹⁸ «Հայաստանի Հանրապետություն», 09.07.1991:

րում»: Իբրև դրա շնորհիվ «մարզը ստացավ հազարավոր տոննա ալյուր, շաքար, վառելիք և այլ ապրանքներ, որոնց մի մասը պահեստավորվեց հետագայում պաշտպանության կարիքների համար»¹¹⁹: Թե դա որքանով է ճշմարիտ, առայժմ զերծ ենք մնում մեկնաբանությունից: Փաստը մնում է փաստ, որ 1991թ. հունիսի 25-ին «Ժամանակ» ծրագրով, հետո նաև տեղեկատվական այլ միջոցներով հաղորդվեցին, որ ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորներից կազմվել է մի խումբ՝ բանակցելու ԼՂԻՄ հայկական և ադրբեջանական համայնքների հետ: Բանը հասել էր նրան, որ Մոսկվայի կողմից Լեռնային Ղարաբաղի մարզը հայտարարվեց «համայնք», որի դեմ Լեռնարդ Պետրոսյանի գլխավորած մարզխորհուրդը չբողոքեց ու ոչ մի ձայն չհանեց:

«Կոլցո» գործողության տրամաբանական շարունակությունը հանդիսացավ ադրբեջանական օմօնականների և ԽՍՀՄ ներքին գործերի գործողություններն Արցախ-Շահումյանում: Հունիսի 5-ին Մարտակերտի շրջանի Հաթերջ գյուղ մտան օմօնականները, իսկ հուլիսի 6-ին Շահումյանի շրջանի հայկական գյուղերից դուրս բերվեցին ներքին գործերը, և ազերիներն անմիջապես փորձեցին ներխուժել Սանաչիդ, Էրքեջ և Բուզլուխ: Հուլիսի 7-ին Սանաչիդի մոտ կանգնած էր ադրբեջանական 150 բեռնատար ավտոմեքենա՝ գյուղի բնակիչներին և նրանց ունեցվածքը տեղափոխելու համար: Շահումյանի շրջանում տեղակայված խորհրդային բանակի հրամանատարությունը հուլիսի 13-ին շրջանի բնակիչներից պահանջեց երեք օրվա ընթացքում տեղափոխվել Հայաստան: Խորհրդա-ադրբեջանական համատեղ ուժերը հուլիսի 14-ին ներխուժեցին Սանաչիդ և Բուզլուխ ու դուրս քշեցին բնակիչներին, որոնք ստիպված տեղափոխվեցին Վերիշեն: Հայկական այդ գյուղերը լիովին թալանվեցին ազերի ավազակախմբերի կողմից: Հուլիսի 15-ին Էրքեջը ռմբակոծվեց ՄԻԳ-23 կործանիչ ինքնաթիռներից: Գյուղ ներխուժած զինվորականներն ու օմօնականները, հանդիպելով ինքնապաշտպանական ուժերի համառ՝ դիմադրությանը և տալով մեկ տասնյակի չափ զոհեր ու ծանր վիրավորներ, հետ նահանջեցին: Հանուն արդարության իրենց ձայնը բարձրացրած և այդ ծանր օրերին Շահումյանում գտնվող Ռուսաստանի ժողովրդական պատգամավոր Անատոլի Շաբաթն ու ռուսական մամուլի ներկայացուցիչ Կիրիլ Ալեքսեևը ձերբակալվեցին և արտաքսվեցին Շահումյանից: Դա կատարվել

է արտակարգ դրության պարետ Վ.ժուկովի հրամանով, որն այդ իրադարձությունների նախօրյակին խաղաղ բնակչության դեմ ծավալված բռնությունների համար արժանացել էր Ա.Շաբաթի կշտամբանքին:

Ադրբեջանի իշխանությունների պահանջով Շահումյանի և Լեռնային Ղարաբաղի հետ երևանից ուղղաթիռային կապն ընդհատվեց: Դա ավելի ծանրացրեց Արցախի առանց այն էլ դժվարին վիճակը: Արցախցիների հերոսական պայքարի շնորհիվ հուլիսի 19-ի լույս 20-ի գիշերը հակառակորդը, տալով շուրջ 100 սպանված, դուրս քշվեց Հաթերջից: Հուլիսի 21-ին ազերի օմօնականներից ազատագրվեցին Մաղավուզն ու Հոռաթաղը, ապա Չափարը, Ջարդախաչը և Իմերեթ-Քերեվանդը: Անձնագրային ռեժիմի ստուգման պատրվակով գործի էր դրվել ԽՍՀՄ ներքին գործերի և ադրբեջանական ՕՍՕՆ-ի հզոր զինանոցը. տանկերի, ծանր հրետանու, մարտական ուղղաթիռների օգնությամբ զինվորականներն ու օմօնականները ծավալեցին իրենց վայրագությունները տասնյակ հայկական գյուղերում, որոնց հետևանքով զոհվեցին 41 և վիրավորվեցին շուրջ 70 մարդ: Պատանդ տարվեց 335 խաղաղ բնակիչ, որոնցից երեքը տանջամահ արվեցին ադրբեջանական բանտերում, ամբողջությամբ դատարկվել էր 20 բնակավայր, տեղահանվել էր մոտ 5000 մարդ: Երեք հայկական գյուղեր բնակեցվել էին ազերիներով: Մեծ վնաս էին կրել նաև Հայաստանի սահմանամերձ գյուղերը, նյութական վնասը կազմել էր 50 մլն ռուբլի¹²⁰:

1991թ. հուլիսին Հայաստանի Գերագույն խորհրդում Արցախի շուրջ ծավալվեց սուր բանավեճ: Քննարկման էր ներկայացվել Արցախի հիմնահարցի լուծման վերաբերյալ երկու նախագիծ: Մեկը 59 պատգամավորների կողմից առաջարկված որոշման նախագիծն էր, երկրորդը՝ ԼՂԻՄ-ի աշխատավորության լիազոր ներկայացուցիչների քաղաքական նախաձեռնությունը, որով մարզային իշխանության մարմինները պատրաստակամություն էին հայտնում ադրբեջանական իշխանությունների հետ քաղաքական բանակցությունների միջոցով լուծումներ որոնել՝ ԽՍՀՄ Սահմանադրության և օրենքների սահմաններում: Պարզապես պատգամավորներին առաջարկվում էր ընտրություն կատարել բացահայտ առճակատման և քաղաքական երկխոսության միջև: Դեռևս հուլիսի 9-ին մի խումբ պատգամավորների

¹¹⁹ Арутюнян В. Б., *Աշխ.*, էջ 32:

¹²⁰ «Խորհրդային Ղարաբաղ», 10.07.1991:

կողմից հրապարակված որոշման նախագիծը պահանջում էր արցախահայության պայքարը ճանաչել ազգային-ազատագրական: Նախագծում նաև ասված էր, որ 1989թ. դեկտեմբերի 1-ի որոշումն ընդունվելուց հետո Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ոչ մի անգամ չի քննարկել Ղարաբաղի վերաբերյալ որևէ հարց: Մյուս կողմից էլ Լեռնային Ղարաբաղում իշխանության վերին մարմինների բացակայության պայմաններում չկային ուժեր, որոնք արցախյան շարժումը կարողանային ղեկավարել անսխալ: Հենց դրա հետևանքով էր, որ հնարավոր դարձավ արցախահայության դեմ խորհրդային ներքին զորքերի և ադրբեջանական բարբարոս խմբերի գործողությունները: ՀՀ ԳԽ-ն հարցի քննարկմանը ձեռնամուխ եղավ հուլիսի 15-ին: Դեռևս հուլիսի 5-ին տեղի ունեցած հանրահավաքում «Արցախ» հայրենակցական միությունը հայտարարել էր, որ Հայաստանում չկա որևէ քաղաքական կուսակցություն, որն ունենա Արցախի ազատագրության վերաբերյալ հատուկ ծրագիր, իսկ Ղարաբաղյան համազգային շարժման ալիքի վրա իշխանության եկած ՀՀԿ-ի ուժերը որևէ նոր բան չեն առաջարկում հիմնախնդիրը լուծելու համար: Հուլիսի 13-ին «Արցախ» հայրենակցականի կողմից Ազատության հրապարակում հրավիրված հանրահավաքում երբ առաջարկվեց արցախյան պայքարը ճանաչել որպես ինքնապաշտպանության շարժում, դրանից խրտնեցին ՀՀԿ-ականները: Ըստ այդ հանրահավաքում ընդունած բանաձևի՝ «Հայաստանի նոր ղեկավարությունը ընտրել» էր «անկախության գործընթացի այնպիսի տարբերակ, որը քաղաքական իր պայքարի մեջ Արցախին թողնում է միայնակ»¹²¹:

Արցախի հարցի քննարկման շուրջ ելույթ ունեցան ավելի քան 20 պատգամավորներ: Հրանտ Խաչատրյանը, Արկադի Մանուչարովը, Դավիթ Վարդանյանը, Կիմ Բալայանը, Էդուարդ Եգորյանը և ուրիշներ արեցին հակասական առաջարկություններ: Առանձնապես վիճահարույց էր Արկադի Մանուչարովի ելույթը: Նա հայտարարեց, թե «Կռունկ» կոմիտեի լուծարումից հետո չի հաջողվել Արցախում ստեղծել քաղաքական որևէ մարմին, որը գործեր իրատեսական ռազմավարությամբ և հսկեր ու տնօրիներ իրադրությունը: Ավելին՝ ըստ Մանուչարովի՝ Արցախում ի հայտ էին եկել զանազան խմբավորումներ, որոնցից ամեն մեկն իր ընտրած ճանապարհը համարում էր միակ ճիշտը: Դրա հե-

տևանքով էլ Շարժումը ջլատվել ու տարաբաժանվել է: Արկադի Մանուչարովի հավաստմամբ՝ այդ ժամանակ Լեռնային Ղարաբաղում չկար որևէ կառույց, որևէ քաղաքական ուժ, որը կարողանար ղեկավարել ազգային-ազատագրական պայքարը¹²²: Ստացվում է՝ քանի Մանուչարովը կար, պայքարը գնում էր ճիշտ հունով, իսկ երբ նա հեռու էր Շարժումը ղեկավարելուց, ապա ամեն ինչ գնում էր վարընթաց: Ա.Մանուչարովի այդ դատողությունն անընդունելի էր: Մի՞թե, ասենք, Ազգային խորհուրդը սխալ հունով էր տանում պայքարը:

Այսպիսով՝ ՀՀ ԳԽ նստաշրջանը քննարկում էր «Արցախում հայ ժողովրդի պայքարն ազգային-ազատագրական շարժում ճանաչելու» մասին և Ադրբեջանի հետ բանակցություններ սկսելու ու փոխզիջման լուծումներ գտնելու վերաբերյալ ԼՂԻՄ-ի աշխատավորության լիազոր-ներկայացուցիչների 1991թ. մայիսի 16-ի հայտարարությանը հավանություն տալու հարցը: Ազգային խորհրդի նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանը առաջարկեց հավանություն տալ Լեռնային Ղարաբաղի լիազոր-ներկայացուցիչների՝ հունիսի 29-ին Մ.Գորբաչովին ուղղված նամակին, որը բխում էր մայիսի 16-ին ընդունած որոշումից և, ըստ էության, ԼՂԻՄ-ում սահմանադրական կարգ հաստատելու ծրագիր էր: Ղարաբաղյան պայքարը ազգային-ազատագրական պայքար ճանաչելու օգտին քվեարկեց 34 պատգամավոր: Մյուսին հավանություն տալու կողմ էին 124 պատգամավոր, որը, սակայն, բավական չէր որոշում ընդունելու համար: Կրկին կատարվեց քվեարկություն: Այս անգամ հօգուտ երկրորդ նախագծի քվեարկեց 136 պատգամավոր՝ դեմ՝ 10, ձեռնպահ՝ 18¹²³: Գերագույն խորհրդի անդամներից ոմանց մեկնաբանությամբ, եթե ընդունվեր մյուս առաջարկությունը և Ղարաբաղյան շարժումը ճանաչվեր որպես ազգային-ազատագրական պայքար, ապա Արցախի հարցը կստանար միջազգային հնչողություն և չէր դիտվի Ադրբեջանի ներքին հարց: Այդ դեպքում Հայաստանը հնարավորություն կստանար բացահայտ պաշտպանել Արցախին: Լ.Տեր-Պետրոսյանը լիովին համոզված էր, որ «բանակցությունների միջոցով պետք է լուծվի Արցախի հարցը, որն այսօր նշանակում է կասեցնել Արցախի և Շահունյանի հայաթափումը... Ելքը բանակցությունների ուղին

¹²¹ «Ուրբաթ», 19.07.1991:

¹²² «Հայաստանի Հանրապետություն», 19.07.1991:

¹²³ Նույն տեղում, 16.07.1991:

ընտրելն է»¹²⁴: Մինչդեռ Իգոր Մուրադյանը գտնում էր, որ Շարժումը պետք է ունենա «զինված պայքարի իրավիճակով օժտված ազգային-ազատագրական շարժման կարգավիճակ», և որ թշնամին պետք է արյամբ հատուցի իր կատարած դաժանությունների համար, և պետք է ճանաչվի ցեղասպանությունը¹²⁵:

Եվ այսպես՝ երկար վիճաբանությունից հետո ՀՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորների ՀՀՇ-ական մեծամասնությունը հրաժարվեց արցախցիների պայքարը ճանաչել ազգային-ազատագրական: Սակայն դա չէր նշանակում, թե ՀՀ Գերագույն խորհուրդը երես թեքեց Արցախը պաշտպանելուց: Գերագույն խորհրդի շատ պատգամավորներ հաստատ կանգնած էին արցախահայությանը պաշտպանելու դիրքերում, անկախ այն բանից, թե նրա պայքարն ազգային-ազատագրական էր, թե ինքնապաշտպանական:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում Բորիս Պուզոն հանդես եկավ անպատասխանատու հայտարարությամբ, որը, կեղծելով իրավիճակը, նշեց, թե իբր Շահումյանի շրջանի մի շարք գյուղերում, մանավանդ Մանաշիդում, Էրքեջում և Բուզլուխում խաղաղ բնակիչներ չկան, այնտեղ կան միայն գրոհայիններ: ՀՀ Գերագույն խորհուրդը, հուլիսի 9-ին հանդես գալով հայտարարությամբ, դատապարտեց Մոսկվայի այդ սադրանքը: Հենց ներքին գործերի նախարար Բ. Պուզոնի վրա էր ընկնում այդ ժամանակ 5000-ից ավելի հայ բնակիչների բռնի տեղահանման պատասխանատվությունը: ՀՀ Գերագույն խորհուրդը երկրի նախագահից և Գերագույն խորհրդից պահանջեց «հատուկ հանձնաժողով ուղարկել՝ Շահումյանի շրջանի գյուղերում հայ բնակչության առկայությունը տեղում պարզելու և պատասխանատվության ենթարկել այն անձանց, ովքեր ապակողմնորոշում են երկրի իշխանության բարձրագույն մարմիններին և դրանով իսկ հրահրում նոր բռնի գործողություններ և տեղահանություններ»¹²⁶:

1991թ. հուլիսի 23-ին Նովո-Օզարևում տեղի ունեցած բարձր մակարդակի բանակցությունների ժամանակ Այազ Մութալիբովը խոստացավ Ղարաբաղից դուրս բերել հանրապետական հատուկ ջոկատների զորամասերը և դադարեցնել անձնագրային

¹²⁴ Նույն տեղում:

¹²⁵ «Ազատամարտ», N23, 1991:

¹²⁶ «Հայաստանի Հանրապետություն», 11.07.1991:

ռեժիմի ստուգումները, եթե այնտեղից դուրս բերվեն «հայ գրոհայինները»¹²⁷: Իսկ դա նշանակում էր Արցախը զինաթափել և Շահումյանը հանձնել թուրք դահիճներին: Այդ ժամանակ հակառակորդի հարձակումները լայնածավալ բնույթ էին ստացել մանավանդ Շահումյանի և Մարտակերտի շրջաններում: ԼԴԻՄ իշխանությունները անդրադարձան Ադրբեջանի հետ բանակցություններ սկսելու խնդրին: Մարզխորհրդի գործկոմի հուլիսի 18-ին և 19-ին տեղի ունեցած նիստը համաձայնություն տվեց ադրբեջանական կողմի հետ բախումը բանակցությունների ուղիով լուծելու վերաբերյալ մարզխորհրդի պատգամավորների ներկայացուցիչների մայիսի 16-ի և մարզի աշխատավորների լիազորներկայացուցիչների հուլիսի 19-ի նիստի առաջարկությանը: Այդ նիստում Լեոնարդ Պետրոսյանն առաջարկեց Ադրբեջանի ղեկավարության հետ հանդիպելու և բանակցելու համար հուլիսի 20-ին Բաքու ուղարկել մարզային և շրջանային ղեկավարներից կազմված պատվիրակություն: Երկար վիճաբանությունից հետո որոշվեց պատվիրակության կազմում ընդգրկել մարզխորհրդի և շրջխորհուրդների նախագահներին¹²⁸, չնայած Ադրբեջանը պաշտոնապես չէր ճանաչում նրանց լիազորությունները: Այդ նույն նիստում նաև քննարկվեց և ընդունվեց նամակ, որում շարադրված էին Բաքու մեկնող պատվիրակության պահանջները Ադրբեջանի ղեկավարությունից: Նամակում նշված էր, որ մարզի բնակչության մեծամասնությունը համաձայն է վերականգնել հայ-ադրբեջանական հարաբերությունները և ուղիներ որոնել բախումները կանխելու համար: Առաջարկվում էր բանակցությունների ժամանակ քննարկել հետևյալ հարցերը. ժողովրդական պատգամավորների բոլոր մակարդակի իշխանությունների և կուսակցության մարզկոմի ու շրջկոմների վերականգնման կարգն ու ժամկետը, մարզի տարածքից բոլոր տեսակի զինյալ ուժերի դուրսբերումը, ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարարության ներքին ուժերի տեղակայումը մարզի սահմաններում, Ղարաբաղի և Շահումյանի շրջանի շրջափակման վերացումը, բռնատեղա-

¹²⁷ Նույն տեղում, 14.08.1991:

¹²⁸ Բաքու մեկնած պատվիրակության կազմը՝ Լ. Պետրոսյան (մարզխորհրդի նախագահի պաշտոնակատար), Վ. Գրիգորյան (մարզկոմի բաժնի վարիչ), Վ. Գաբրիելյան (Մարտակերտի շրջկոմի առաջին քարտուղար), Վ. Քոչարյան (Ասկերանի շրջխորհրդի նախագահ), Ս. Միրզոյան (Ստեփանակերտի քաղխորհրդի նախագահ) և Ս. Սեյրանյան (Մարտունու շրջգործկոմի նախագահ):

հանված բնակչությանն իրենց բնակավայրեր վերադարձնելը և Շահումյանի շրջանի վարչատարածքային ամբողջականության վերականգնումը¹²⁹:

Բաքու մեկնած պատվիրակության անդամների մի մասի, մանավանդ շրջխորհուրդների նախագահների իրավունքները, ինչպես նշվել է, կասեցվել էին միութենական և հանրապետական իշխանությունների որոշումներով: Պատվիրակությունը մինչև բանակցությունների սկսվելը Ադրբեջանի իշխանություններից պահանջեց վերականգնել նրանց իրավունքները: Սակայն ադրբեջանական կողմը պնդեց, որ պատվիրակությունը կարող է բանակցություններ վարել միայն նամակում շարադրված հարցերի շուրջ: Ադրբեջանի նախագահի նստավայրում Այազ Մութալիբովը ԼԴԽ պատվիրակությանն ընդունեց հուլիսի 20-ին: Հանդիպումը տեղի ունեցավ ժամը 11³⁰-ից մինչև ժամը 14⁰⁰: Հանդիպման մասին կազվել է արձանագրություն, որի մի պատճենը պահվում է ԼԴՀ պետական արխիվում: Հանդիպման ժամանակ Այազ Մութալիբովը հայտարարել է, թե մայիսի 30-ին հանրապետության կոմկուսի պլենումում, որին ներկա էին 600 հոգի, առաջարկվել է լուծարել ինքնավար մարզը, սակայն ինքը դեմ էր գնացել դրան: Ընդհակառակը, պետք է ընդլայնել նրա իրավունքները: Սակայն Ադրբեջանի ղեկավարությունը թույլ չի տա՝ Հայաստանը միջամտի մարզի կառավարմանը: Ոչ ոք չի խանգարի մարզը մշակութային, լեզվական կապեր ունենա Հայաստանի հետ: Նաև նշեց, որ երբ ԽՍՀՄ նախագահի օգնականը մոտեցել է իրեն և ասել՝ եկեք մարզին տանք հանրապետության իրավունք, նրան պատասխանել է, որ արդեն ուշ է. գնացքը գնացել է: Այդ հարցը կվերանայվի հետո: Նա նաև նշել է, որ մարզին մեծ վնաս է հասցրել հատուկ կոմիտեն, որը մարզի տնտեսությունը կտրել է հանրապետությունից: Դա սխալ է եղել: Մենք պետք է մարզ առաքենք վառելիք, այլուր, օգնենք բերքահավաքին: Մեզ մոտ՝ հանրապետությունում, կուսակցությունից հեռացել է 35 հազար մարդ: Ես միշտ կապի մեջ եմ Լ. Տեր-Պետրոսյանի հետ: Ինձ համար անհասկանալի է մարզից Հայաստանի խորհրդարանում պատգամավորներ ունենալը¹³⁰: Ա. Մութալիբովի խոսքն, անշուշտ, ոչ մի վստահություն չներշնչեց մարզի պատվիրակությանը: Նրա անկազմակերպ ասածներից փչում էր կեղծիքի և

ստորության հոտ: Դրա վառ ապացույցն է այն, որ պատվիրակության նամակում առաջարկված պահանջներից ոչ մեկը չընդունվեց Ադրբեջանի կողմից: Պատճառաբանվեց, թե նամակում ասված այն միտքը, որ մարզի «բնակչության մեծամասնությունը» համաձայն է բախումը վերացնել բանակցությունների միջոցով, չի համապատասխանում իրականությանը: Ի դեպ, ԼԴԽ-ից Բաքու պատվիրակություն մեկնելու մասին Արցախում իմացել էին հուլիսի 20-ի երեկոյան «ժամանակ» ծրագրի հաղորդումից: Մարզի բնակչությունը խիստ վրդովմունքով էր ընդունել այդ լուրը: Ինչպես պարզվեց, Բաքու պատվիրակություն ուղարկելը հիմնականում կատարվել էր գաղտնի, նույնիսկ առանց մարզային ակտիվի իմացության: ԼԴԽ պատվիրակության և Այազ Մութալիբովի հանդիպման մասին մարզային ռադիոն հաղորդեց միայն հուլիսի 29-ին: Մարզի բնակչության մեծամասնությունը սխալ և չմտածված էր համարում Բաքու պատվիրակություն ուղարկելը, մանավանդ որ մերժվել էին ներկայացված բոլոր պահանջները: Այդուհանդերձ, Լ.Տեր-Պետրոսյանի առաջարկությունն ընդունած Լեոնարդ Պետրոսյանի ջանքերը վերջացան անփառունակ, չնայած պատվիրակությունը Բաքվում իրեն պահել է արժանավայել¹³¹:

Հուլիսի 23-ին տեղի ունեցած մարզխորհրդի գործկոմի նիստը քննարկեց «ԼԴԽ ներկայացուցիչները Ադրբեջանի Հանրապետության ղեկավարության հետ հանդիպման արդյունքների մասին» հարցը: Ելույթ ունեցան 20 հոգի: Նրանք բոլորն էլ մերկացրին Ադրբեջանի իշխանությունների վարած հակադարաբաղյան քաղաքականությունը: Այնուամենայնիվ, գործկոմը նպատակահարմար գտավ հետազայում ևս շարունակել երկխոսության նման պրակտիկան՝ միայն Կենտրոնի ներկայացուցչի մասնակցությամբ: Լ. Պետրոսյանը իր ելույթում պատմեց Մութալիբովի հետ ունեցած առանձնագրույցի մասին, որը տեղի էր ունեցել պատվիրակության հետ հանդիպման ավարտվելուց հետո: Ըստ Լ. Պետրոսյանի բացատրության նրանք ոչ մի համաձայնության չէին եկել¹³²:

Արցախ-Շահումյանում իրագործվող հակահայկական քայլերը վրդովեցրել էին շատերին: ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր Վ.Սիմոնովը, ՌեսԽՍՀ ժողովրդական պատգամավոր Լ.

¹²⁹ Арутюнян В. Б., *նշվ. աշխ.*, էջ 53-55:

¹³⁰ Նույն տեղում, գ. 320, ք. 15-16:

¹³¹ Նույն տեղում, էջ 56-59:

¹³² ԼԴՀ ՊԱ, ֆ. 1, գ. 2, գ. 320, ք. 20-27:

Պոնոմարյովը, Լենինգրադից նույնպես պատգամավոր Ա.Վին-
չիկովը, օգոստոսի 4-ին ԽՍՀՄ ղեկավարությանը ՌիՖՍՄ ղեկա-
վար Բ.Ելցինին և Ա.Մուբալիբովին ուղարկած հեռագրում խոսե-
լով Շահումյանի շրջանում իրագործվող ահաբեկչությունների
մասին, պահանջում էին.

1. Խորհրդային բանակի ստորաբաժանումները տեղավո-
րել իրենց հիմնական զորամասերում:

2. Շտապ դադարեցնել Մանաշիդ, Բուզլուխ և Էրքեջ գյու-
ղերի վերաբնակեցումը ադրբեջանցիներով:

3. Բռնի տեղահանված գյուղերից և ողջ Շահումյանի շրջա-
նից դուրս բերել ադրբեջանական ՕՍՕՆ-երը:

4. Հայկական և ադրբեջանական գյուղերի սահմանագծում
պահակակետեր տեղակայել ներքին զորքերի այն զորամա-
սերից, որոնք նախկին բախումներին չեն մասնակցել:

5. Բռնագաղթված բոլոր ընտանիքներին հնարավորություն
տալ վերադառնալու Բուզլուխ, Մանաշիդ և Էրքեջ գյուղերը¹³³:

* * *

1991թ. օգոստոսի 19-ին Մոսկովյան հեռուստատեսությունն
ու ռադիոն աշխարհին տեղեկացրին, որ ԽՍՀՄ-ում տեղի է ունե-
ցել պետական «հեղաշրջում», տապալված է նախագահ Մ.Գոր-
բաչովը և իշխանությունն անցել է Արտակարգ դրության պետա-
կան կոմիտեի (ԱԴՊԿ) ձեռքը: Վ.Պոլյանիչկոն անմիջապես ցու-
ցում տվեց Լեռնային Ղարաբաղում իրագործել ԱԴՊԿ-ի բոլոր
պահանջները: Պարետ Գ.Ժուկովը նույնիսկ պահանջեց «Խոր-
հրդային Ղարաբաղ» թերթում տպագրել ԱԴՊԿ-ի ընդունած բոլոր
փաստաթղթերը, սակայն թերթի խմբագրությունը հրաժարվեց
կատարել պարետի պահանջը: Սարգստործկոմի անդամները
օգոստոսի 19-ի օրվա վերջին հավաքվելով, քննարկեցին ԱԴՊԿ-
ի հայտարարությունը և որոշեցին ոչ մի կարծիք չհայտնել տեղի
ունեցածի վերաբերյալ և առայժմ լինել չեզոք¹³⁴: Սարգստործկոմը
այդ նույն օրը հրավիրեց նաև պետանվտանգության և ներքին
գործերի մարզային վարչությունների, դատախազության և ռազ-
մական պարետության աշխատողների խորհրդակցություն, որ-
տեղ նրանք պետք է հայտնեին իրենց կարծիքները ԱԴՊԿ-ի վե-
րաբերյալ: Վ.Պոլյանիչկոն տեղեկանալով այդ մասին՝ փորձում է

նույն ժամին իր մոտ հրավիրել նրանց, ում հրավիրել էր մարզ-
գործկոմը: Սակայն դա ձախողվում է: Վ.Պոլյանիչկոյի ղեկա-
վարած կազմկոմիտեն հոգեվարքի մեջ էր: Դրանից հետո մարզի
օրինապահ մարմիններն այլևս չճանաչեցին կազմկոմիտեին և
չէին կատարում Վ.Պոլյանիչկոյի պահանջները:

Օգոստոսի 21-ին խռովությունը ճնշվեց: Թվում էր, թե դա-
րաբաղյան իրադարձություններն այլ ընթացք կստանային, սա-
կայն դա տեղի չունեցավ: Չորրորդ բանակի հրամանատար գե-
ներալ Սոկոլովը և 23-րդ դիվիզիայի հրամանատար գնդապետ
Բուդեյկինը, անտեսելով ԽՍՀՄ պաշտպանության նոր նախարար
Ե.Շապոշնիկովի՝ կրակը դադարեցնելու և Շահումյանի շրջանի
Վերիշեն գյուղից զորքերը հետ քաշելու մասին հրամանը, շարու-
նակում էին կատարել Ա.Մուբալիբովի և Վ.Պոլյանիչկոյի հրա-
մանները: Օգոստոսի 23-ին երկրի բարձրագույն իշխանություն-
ներին Ջորի Բալայանի ուղարկած հեռագրում պահանջվում էր
պատասխանատվության ենթարկել խմբատայի գործակալ Վ.Պոլ-
յանիչկոյին, որի գլխավորությամբ էին իրագործվել Արցախում
տեղի ունեցած վերջին վայրագությունները¹³⁵: Օգոստոսի 23-ին
ԼԴԻՄ մարզգործկոմը, բաց նամակ հղելով ԽՍՀՄ նախագահ
Մ.Գորբաչովին, ՌիՖՍՄ նախագահ Բ.Ելցինին և ԽՍՀՄ Գլխավոր
դատախազությանը, պահանջեց պատասխանատվության են-
թարկել Ղարաբաղում իրագործվող հանցագործությունների պա-
րագլուխներին, որոնք խուճուխի կողմնակիցներից էին¹³⁶:

1991թ. օգոստոսյան այդ օրերին «Արցախ» ռադիոկայանը
Ստեփանակերտում տարածեց արցախահայությանն ուղղված,
«Արցախի ազատության մարտիկների դիմումը», որտեղ ասված
է, որ «հայերի զանգվածային բռնատեղահանումը լրիվ մերկաց-
րեց Բաքվի կարմիր բանակի բասմաչների հրեշավոր էությունը»:
Դիմումի հեղինակները, բացասական գնահատելով Ա.Մուբա-
լիբովի հետ հուլիսի 20-ի բանակցությունները, հանգել էին հե-
տևյալ եզրակացության. «Հողն ու ազատությունը պահելու միակ
ուղին պայքարն է: Բնությունը ոչնչացնում է նրանց, ովքեր հպա-
տակվում են: Այսօր ողջ Արցախով մեկ վառվում է պարտիզանա-
կան պատերազմի կրակը: Բռնատեղահանված գյուղերի բնակ-
չությունը, ջոկատներ կազմելով, լի է իր տները զենքի ուժով ետ
բերելու վճռականությամբ: Հողը պիտի այրվի օկուպանտների

¹³³ «Հայաստանի Հանրապետություն», 6.08.1991:

¹³⁴ ԼԴԴ ՊԱ, Ֆ. 1, ց. 2, գ. 322, ք. 1-4:

¹³⁵ Ուլուբաբյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 265-266: «Երկիր», 02.09.1991:

¹³⁶ «Ուրբաթ», 30.08.1991:

ուղքերի տակ»: Արցախի ազատամարտիկներն իրենց սուրբ պարտքն էին համարում պաշտպանել հայրենի հողն ու ազատությունը¹³⁷:

1991թ. օգոստոսի 29-ին Բաքվում տեղի ունեցավ Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջան, որն ընդունեց ադրբեջանական պետության անկախության վերականգնման մասին Յոզակագիր: Ըստ էության, դա նշանակում էր, որ Ադրբեջանը դուրս էր գալիս ԽՍՀՄ-ի կազմից: Յոզակագրում ասված է, որ նորանկախ Ադրբեջանի հանրապետությունն ընդգրկված է լինելու 1918–1920թթ. մուսավաթական Ադրբեջանի հանրապետության սահմաններում: Փաստորեն, Բաքուն հրաժարվեց լինել Խորհրդային Ադրբեջանի իրավահաջորդը: Հետագայում՝ նույն թվականի հոկտեմբերի 18-ին, Ադրբեջանը, ընդունելով նոր Սահմանադրություն, վերականգնեց մուսավաթական Ադրբեջանի Հանրապետությունը, որը ոչ մի պետության իրավահաջորդը չէր, չունեւր այլ պետությունների կողմից ճանաչված սահմաններ և իր կազմում չունեւր ոչ Նախիջևանը և ոչ էլ Լեռնային Ղարաբաղը¹³⁸:

Սեպտեմբերի 8-ին նշանակված էին Ադրբեջանի նախագահի ընտրությունները: Հիմնական թեկնածու Այազ Մութալիբովն էր, որը հատուկ խնդրել էր Մ.Գորբաչովին մինչև ընտրությունների օրը Շահումյանից դուրս չբերել 4-րդ բանակի 23-րդ դիվիզիան: ԼՂԻՄ մարզխորհրդի գործկոմը դեռևս օգոստոսի 5-ին քննարկել էր Ադրբեջանի նախագահի ընտրություններին դարաբաղցիների մասնակցության հարցը և որոշել հավանություն տալ Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահի ընտրություններին

մարզի բնակչության մասնակցությանը, եթե նախագահի ընտրություններին համատեղ անցկացվեն նաև մարզխորհրդի ժողովրդական պատգամավորների ընտրություններ: Այդ որոշումը սկզբում մամուլում չիրապարակվեց և գաղտնի էր պահվում մարզի բնակչությունից: Սակայն քանի որ մերժվեց արցախցիների պահանջը, հետևապես նրանք հրաժարվեցին մասնակցել Ադրբեջանի նախագահի ընտրություններին: Բացի այդ, Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջանի ընդունած Յոզակագիրն արցախահայությանը կանգնեցրել էր նոր ու ճակատագրական խնդրի առջև: Ադրբեջանը, իրեն դուրս բերելով ԽՍՀՄ կազմից, հույս ուներ իր հետ տանել նաև ԼՂԻՄ-ը: ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1990թ. ապրիլի 3-ի որոշման երրորդ հոդվածով Միությունից դուրս եկող հանրապետության սահմանների մեջ գտնվող ազգային-վարչական միավորները լիակատար իրավունք ունեին տնօրինելու իրենց ճակատագիրը՝ ԽՍՀՄ-ից դուրս գալ բաժանվող հանրապետության հետ միասին կամ մնալ ԽՍՀՄ-ի կազմում կամ էլ տնօրինել սեփական բախտը՝ դառնալով սուվերեն պետություն: Այդ որոշմամբ ԼՂԻՄ-ը իրավունք ուներ միանգամայն օրինական ճանապարհով բաժանվել նորանկախ Ադրբեջանի Հանրապետությունից և դառնալով իր սեփական ճակատագրի տերը՝ կիրառել անկախության իր իրավունքը:

Միանգամայն հստակ էր, որ խորհրդային կայսրության հետ մեկտեղ փլուզվում էր նաև գաղութային Ադրբեջանը: Անհրաժեշտ էր շտապել և ձեռքից բաց չթողնել ընձեռված պատմական պահը: 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցավ ժողովրդական պատգամավորների Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների համատեղ նստաշրջան՝ բոլոր մակարդակների պատգամավորների մասնակցությամբ¹³⁹: Մարզխորհրդի գործկոմի նախագահի տեղակալ Շնավոն Պետրոսյանը, դրականորեն գնահատելով Լեռնարդ Պետրոսյանի գործունեությունը, առաջարկում է նրան ընտրել մարզխորհրդի գործկոմի նախագահ: Իր դիմումի համաձայն՝ մարզ-

¹³⁹ Նստաշրջանին մասնակցել են Հայաստանի Գերագույն խորհրդի պատգամավորներից՝ 7, պետական մարմինների աշխատողներից՝ 21, բաժնի վարիչներից՝ 6, մարզի տարբեր պաշտոնի ղեկավարներից՝ 8, Ասկերանի շրջանից՝ 5, Ստեփանակերտ քաղաքից՝ 41, Դաղորթի շրջանից՝ 9, Սարտակերտի շրջանից՝ 29, Ասկերանի շրջանից՝ 12, Սարտունու շրջանից՝ 21, Շուշիի շրջանից՝ 2, Շահումյանի շրջանից՝ 35 հոգի (ԼՂԳ ՊԱ, ֆ. 1.ց. 2, գ. 305, ք. 8-10):

¹³⁷ Նույն տեղում: Ես բախտ եմ ունեցել Ստեփանակերտում մի քանի անգամ լսել «Արցախ» ռադիոկայանի հաղորդումները: Բանվորական խմբի ղեկավար Ռաֆայել Գաբրիելյանը ինձ պատմել է հետևյալը. որոշել էին ընդհատակյա ռադիոկայան ստեղծել: Կապի բնագավառի աշխատող Վիլենը ժապավենի վրա կատարում էր գրանցումները, տանում կենտրոնական փոստ և միացնում ռադիոյի գծին: Չայնագրիչը տրամադրել էին Ռոբերտ Քոչարյանն ու Սաքսիմ Սիրոգյանը: Պոլյանիչկոյի պնակալեզները ութ ամիս շարունակ գլուխ էին քարոզում՝ գտնելու հաղորդումների կենտրոնը, սակայն չէին կարողանում: Մինչդեռ «Արցախ» ռադիոկայանը իր հաղորդումներով և շարունակում էր շանթ ու կրակ թափել թշնամու գլխին:

¹³⁸ Манасян А., Карабахский конфликт ракурсы правового подхода, Ер., 1998, с. 3-20: Տե՛ս նաև «Երկիր», 30.08.1991, «Հայաստանի Հանրապետություն», 23.07.2004:

գործկոմի անդամությունից ազատվում է Լ. Ղազինյանը, և նրա փոխարեն ընտրվում է Լ. Պետրոսյանը: Ապա «Իրավիճակը երկրում և ԼՂՄ խորհուրդների ժողովրդական պատգամավորների խնդիրները» հարցի վերաբերյալ զեկուցումով հանդես է գալիս Լ. Պետրոսյանը: Նա շեշտում է, որ մարզի ամբողջ բնակչության և ողջ հայության ուշադրությունը կենտրոնացվում է այս նստաշրջանի և նրա մասնակիցների դիրքորոշման վրա: Մենք հիմա դարձել ենք ավելի առողջամիտ, ավելի զգույշ, ձեռք ենք բերել նրբանկատություն և սառը դատողություն, շատ թե քիչ տիրապետել ենք ժողովրդավարության արվեստին, ավելի լրջախոհ ենք մոտենում երկրամասի տնտեսական զարգացման հարցերին, անհիմաստ և ոչ պետքական գործադուլին: Մենք պետք է ավելի շատ զբաղվենք ստեղծագործական աշխատանքով: Այսօր կարող ենք ավելի հեշտությամբ լուծել մեր առջև դրված ամենալուրջ, դժվարին հարցերն ու խնդիրները:

Ձեկուցողը հստակորեն շեշտում է, որ հիմա մեր առջև կանգնած է ամենալուրջ, ավելի պատասխանատու խնդիր, որը պահանջում է ռացիոնալ, մաթեմատիկական ճշգրտությամբ, անսխալ լուծում: Այս քաղաքական գերլարվածության վիճակում ամենից առաջ անհրաժեշտ է ժողովրդի միասնություն, նրա համախմբվածության ապահովում, որը պետք է դառնա հետագա բոլոր հաջողությունների գրավականը: Այսօրվա միստը հանդիսանում է մեր երկրամասի աշխատավորների ներկայացուցիչների ամենապատասխանատու հավաքը¹⁴⁰:

Ելույթ ունեցողներ Վ. Վանյանը, Ս. Հակոբյանը, Վ. Լազարյանը, Տ. Սորոկան, Լ. Մելիք-Շահնազարյանը, Վ. Սարգսյանը, Գ. Բեգլարյանը, Բ. Օվչյանը, Օ. Եսայանը, Լ. Սարգսյանը, Ս. Դավդյանը և ուրիշներ, պաշտպանելով զեկուցման մեջ առաջադրված դրույթները, կոչ էին անում վերջնականապես վճռել մարզի քաղաքական հարցը: Ապա ելույթ ունենալով Լ. Պետրոսյանը, նշում է, որ այսօր պետք է վճռվի ամենահրատապ հարցը: Բացատրում է, որ ինքը մի քանի անգամ հանդիպել է Պոլյանիչկոյի հետ, և խոսել են Արցախի հետ կապված հարցերը քաղաքակիրթ եղանա-

կով լուծելու մասին: Ադրբեջանի տեսակետը միանգամայն պարզ է՝ «Ղարաբաղն առանց հայերի»: Մենք պատասխանել ենք. «Ձենք կվերցնենք ու մեզ կպաշտպանենք»: Արկադի Մանուչարովը բազմիցս ճիշտ է, երբ կուռ միասնության կոչ է անում: Մենք պետք է պատմական այս ժանր պայմաններում ոչ թե խոսքով, այլև գործով մի բռունցք դառնանք¹⁴¹: Ապա առաջարկություն է մտցվում նստաշրջանի օրակարգը լրացնել հետևյալ հարցով՝ «Լեռնային Ղարաբաղի հայկական հանրապետության հռչակման և նրա պետական իշխանության ու կառավարման ժամանակավոր մարմինների ձևավորման մասին»: Առաջարկությունն ընդունվում է միաձայն:

Ընդմիջումից հետո դահլիճ է հրավիրվում Շահումյանի շրջանից եկած պատվիրակությունը: «Կուրանտը» թերթի թղթակից Կիրիլ Ալեքսեևիչը ողջունում է արցախցիներին, որոնք իրենց այս նստաշրջանում բարձրացրել են իրենց ծայրը հանուն ազատության և ժողովրդավարության: Նա հայտարարում է, որ երկրի ժողովրդական ուժերը, Մոսկվան և Լեռնից գրադը ողջունում և պաշտպանում են արցախցիների պայքարը¹⁴²:

Նստաշրջանում բոլոր ելույթ ունեցողները ջերմորեն պաշտպանում են Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը հանրապետություն հայտարարելու գաղափարը: Նստաշրջանը, բազմակողմանիորեն քննության առնելով ստեղծված վիճակը, ընդունեց որոշում և Հռչակագիր՝ ԼՂՄ և դրան կից Շահումյանի շրջանի սահմաններում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն (ԼՂՀ) հռչակելու մասին¹⁴³: Հռչակագրում շարադրված բոլոր սկզբունքային հարցերը հիմնավորված էին և ապացուցված, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ստեղծումը պատմական անհրաժեշտություն է, որը կարող է «ինքնուրույն որոշել իր պատմական իրավական կարգավիճակը»¹⁴⁴:

¹⁴¹ Նույն տեղում, թ. 13:

¹⁴² Նույն տեղում, թ. 16:

¹⁴³ Նույն տեղում, թ. 16-47:

¹⁴⁴ «ԼՂ Հանրապետություն», 12.12.1996:

Նստաշրջանը քննարկեց նաև մարզային խորհրդի խնդիրներն ու անելիքները՝ կապված երկրամասում ստեղծված իրավիճակի հետ:

ԼՂԻՄ մարզխորհրդի նստաշրջանը համապատասխան դիմումներ հղեց ԽՍՀՄ ժողպատգամավորների 5-րդ արտակարգ համագումարին, Ռուսաստանի նախագահին և Լեռնային Ղարաբաղի ու ադրբեջանական ժողովուրդներին:

Ահա այսպես. պատմական ճակատագիրը Արցախին դուրս բերեց նոր եզրագիծ, որն ընթացավ ավելի ծանր ու դաժան ուղիով:

**ՀԱՅ-ԱՂԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՉՀԱՅՏԱՐԱՐՎԱԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԷ
ԱՐՑԱՅՈՒԽ (1991թ. սեպտեմբեր – 1992թ. մայիս)**

1. ԼՂ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԸՆԹԱՅԶԸ

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ստեղծումով արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարը թևակոխեց պատմական նոր փուլ: Իրական անկախության ճանապարհին ԼՂՀ ստեղծումն ամենավճռորոշ և գործնական քայլն էր: Դրան հաջորդեցին իրավական, քաղաքական, ռազմական և դիվանագիտական ինքնահաստատման գործողություններ: ՀՀ Գերագույն խորհուրդը դեմ չէր ԼՂՀ ստեղծմանը և հայտարարեց, թե արցախցիները գտել են հարցի լուծման բանալին¹:

Ռազմաքաղաքական այդ ծանր ժամանակաշրջանում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակումը չէր կարող անտարբեր թողնել ռազմատենչ Բաքվին և նրա գլխավոր հովանավոր Թուրքիային: Եվ ինչ, Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նախագահությունը սեպտեմբերի 3-ի իր որոշումով արցախցիների այդ քայլը որակեց որպես դավաճանություն՝ ուղղված «Ադրբեջանի ամբողջականության և անկախության դեմ»: Ուժային մարմիններին հանձնարարվեց միջոցներ ձեռնարկել արցախցիներին զինաթափելու, սեպտեմբերի 2-ի նստաշրջանը կազմակերպողների նկատմամբ քրեական գործ հարուցելու և նրանց պատասխանատվության ենթարկելու համար²: Ի պատասխան արցախցիների դրսևորած աննկուն կամքի՝ ազերի ելուզակները զանգ-

¹ Հետագայում լրագրող Վահրամ Աղաջանյանը իր մի հոդվածում գրել է. «Ազատագրական շարժման 4-րդ տարում թույլ տրվեց կոպտագույն, ամենամեծ թերևս, ստրատեգիական սխալը. 1991-ին հռչակվեց ԼՂՀ անկախությունը: Ըստ էության, տեղի ունեցավ գիտակցված, թե չգիտակցված շեղում սկզբնական նպատակներից՝ այստեղից բխող ողբերգական բոլոր հետևանքներով», և «դա, վնասից բացի, ոչինչ չտվեց մեր ժողովրդին, և նախատեսված էր միայն թերարժեքության բարդությամբ տառապողների համար»: Հեղինակը փորձում է «ապացուցել», թե ԼՂՀ անվտանգության ամենավտանգավոր հետևանքը ներազգային պառակտվածության սերմանումն է՝ «հայաստանցի-ղարաբաղցի», ըստ երևույթին, դրսից ներմուծված կործանարար բանաձևով: Դա թերևս մտածելու տեղիք է տալիս:

² “Бакинский рабочий”, 04.09.1991.

վածային նոր հարձակումներ ձեռնարկեցին Արցախ-Շահումյանի և Հայաստանի սահմանամերձ շրջանների վրա: Ադրբեջանից ԽՍՀՄ ժողպատգամավոր ունն Ռաֆիկ Իսմայիլով, սեպտեմբերի 3-ին ելույթ ունենալով ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների արտահերթ համագումարում, զայրացած հայտարարեց, թե ադրբեջանական տարածք հանդիսացող ԼՂԻՄ-ում նոր հանրապետության ստեղծումն անօրինական է: Ստացվում է, որ Շահումյանի շրջանի լուծարումը և նրա բռնակցումը Գերամբոյի շրջանին օրինական է, իսկ հանրապետություն կազմելու մասին Լեռնային Ղարաբաղի և Շահումյանի շրջանի ընդունած համատեղ որոշումը, որը չէր հակասում ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1990թ. ապրիլի 3-ի որոշման սկզբունքներին, անօրինական է: Ջ.Բալայանը մեղադրեց կենտրոնական իշխանություններին այն բանի համար, որ երեք տարի շարունակ արյուն էր հեղվում Ղարաբաղում, սակայն դա ոչ ոքի չէր անհանգստացնում: Ի պատասխան հանդես եկած Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նախագահ Էլմիրա Կաֆարովան, պատգամավորին և կնոջը ոչ վայել պահվածքով վիրավորելով Ջ.Բալայանին, պահանջեց նրան և մյուսներին, ովքեր իբր «կազմակերպել են Ղարաբաղյան շարժումը, քրեական պատասխանատվության ենթարկել»: Հետո ադրբեջանցի պատգամավորները ցուցադրաբար հեռացան նիստերի դահլիճից:

1991թ. սեպտեմբերին կար այն համոզումներ, որ արդեն մոտ է Ղարաբաղյան հիմնախնդրի լուծումը: Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում սեպտեմբերի 9-ին հայտարարվեց, թե շուտով կվերականգնվեն մարզային իշխանությունները, մարզի տարածքից դուրս կբերվի ադրբեջանական ՕՄՕՆ-ը և բանակցություններ կսկսվեն Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջև³: Եվ, իրոք, սեպտեմբերի 16-ին տեղի ունեցած ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդի նիստը որոշում ընդունեց ԼՂԻՄ-ում վերականգնել մարզային և տեղական իշխանությունները, մարզի տարածքից դուրս բերել բանակը և բոլոր ռազմական միավորումները⁴: Ի պատասխան այդ որոշման Ադրբեջանի ժողճակատի պարագլուխ Ա.Ալիևը հանրապետության հեռուստատեսությամբ կոչ արեց ազերիներին՝ Լեռնային Ղարաբաղ ուղարկել 200-հազարանոց զինյալ ուժեր՝ իբրև «այնտեղ կարգ հաստատելու համար»: Նա բոլոր ազերիներից պահանջեց զինվել և պատերազմ

³ «Հայաստանի Հանրապետություն», 10.09.1991:

⁴ “Правда”, 17.09.1991.

սկսել Հայաստանի դեմ: Հենց ժողճակատի ճնշման տակ Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը նոյեմբերի 26-ին որոշում ընդունեց լուծարել ԼՂԻՄ-ը և Ստեփանակերտը վերանվանել Խանքենդ⁵, որի համար Ա.Մութալիբովը հետագայում խիստ զղջաց: Ադրբեջանի այդ որոշումը Լեռնային Ղարաբաղում և Հայաստանում գնահատվեց որպես սադրանք հայ ժողովրդի նկատմամբ:

1991թ. սեպտեմբերին Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի լուծման միջնորդի ու երաշխավորի դերը ստանձնեցին Ռուսաստանի և Ղազախստանի նախագահներ Բորիս Ելցինն ու Նորսուլթան Նազարբաևը: Նրանք, ժամանելով Անդրկովկաս, սեպտեմբերի 22-ին Ստեփանակերտում բանակցություններ վարեցին ԼՂՀ ղեկավարության հետ, իսկ հաջորդ օրը երկխոսության սկիզբը դրվեց ժելեզնուվոդսկի «Դուբովայա ռոչչա» առողջարանում: Շուրջ 12 ժամ շարունակվեցին Բ.Ելցինի, Ն.Նազարբաևի, Լ.ՏերՊետրոսյանի և Ա.Մութալիբովի դմնիակ բանակցությունները, որին մասնակցում էին նաև ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարար Ե.Շապոշնիկովը և ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարար Վ.Բարանիկովը: Դիտորդի կարգավիճակով Ղարաբաղի Հանրապետությունից ներկա էին Ռոբերտ Քոչարյանը և Լեռնարդ Պետրոսյանը:

Բանակցությունները դյուրին չընթացան: Այն մի քանի անգամ ընդհատվեց, որովհետև ադրբեջանական կողմը խնդրում էր ժամանակ տալ խորհրդակցությունների համար: Ի վերջո, սեպտեմբերի 24-ին 0 ժամ 45 րոպեին, ստորագրվեց եզրափակիչ կոմյունիկեն: Նրանում նշվեց, որ մինչև 1992թ. հունվարի մեկը հաստատել հրադադար, ճանաչել իշխանության օրինական մարմինների լիազորությունները, կոնֆլիկտի գոտուց դուրս բերել բոլոր սպառազեն կազմավորումները, բացառությամբ ԽՍՀՄ ներք-գործնախարարության ներքին զորքերի ու ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության զորամասերի:

Դիտորդների աշխատանքային խմբին հանձնարարվեց միջոցառումներ մշակել դադարեցնելու կրակը, չեզոքացնելու բոլոր սպառազեն կազմավորումները, անվտանգության երաշխիքներ ստեղծել կոնֆլիկտի գոտում ապրող բոլոր քաղաքացիների համար: Առաջարկվեց տեղահանված բնակչությանը փուլ առ փուլ վերադարձնել իրենց նախկին բնակավայրերը, անհապաղ ազատ արձակել պատանդներին, վերականգնել տրանսպորտի նորմալ

⁵ “Бакинский рабочий”, 27.11.1991.

աշխատանքները, լրատվությունը լինի օբյեկտիվ, կազմակերպել երկու հանրապետությունների լիազոր պատվիրակությունների հանդիպում և պատրաստել երկկողմ պայմանագրեր, առաջարկություններ նախապատրաստել հաջորդ փուլում կոնֆլիկտը կարգավորելու վերաբերյալ և այլն: Ստեղծվեց աշխատանքային խումբ, որն իր աշխատանքները սկսեց հոկտեմբերի մեկից⁶:

1992թ. սեպտեմբերի 21-ին Հայաստանի Հանրապետությունում անցկացվեց հանրաքվե, որի արդյունքների հիման վրա սեպտեմբերի 23-ին Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը հռչակեց Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը⁷: Սեպտեմբերի 24-ին ՀՀ Գերագույն խորհուրդը դիմում հղեց քաղաքացիներին և աշխարհասփյուռ հայությանը, որտեղ կոչ էր արված համախմբվել և միասնաբար ձեռնամուխ լինել ժողովրդավարական ու անկախ Հայաստանի արարմանը՝ հանուն գալիք սերունդների բարօրության ու երջանկության⁸: Հոկտեմբերի 16-ին տեղի ունեցան ՀՀ նախագահական ընտրություններ, և հանրապետության նախագահ ընտրվեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանը:

1991թ. սեպտեմբերին Ղարաբաղի արտակարգ դրության շրջանի պարետ նշանակվեց գեներալ-մայոր Բ.Սակսիմը: Նա, հոկտեմբերի 8-ին հանդիպելով Ստեփանակերտի աշխատանքի և պատերազմի վետերանների հետ, խոստացավ թույլ չտալ խաղաղ բնակչության նկատմամբ ուժի գործադրում: Սակայն արցախահայության վիճակը շարունակում էր մնալ ծանր: Օգոստոսի 24-ից դադարել էին ինքնաթիռների թռիչքները Ստեփանակերտ, սեպտեմբերին մուտք էր գործել ոչ մի զնացք, վառելիքի բացակայության պատճառով սեպտեմբերի 19-ից էր աշխատում Ստեփանակերտի ավտոձեռնարկությունը, հաճախակի անջատվում

էր էլեկտրականությունը, վտանգված էր գազի մատակարարումը⁹: Ադրբեջանը չէր ուզում կատարել ժելեզնուղակի կոնյունկների պահանջները: Անդրեյ Նույկինը իր «Ղարաբաղյան օրագիր» հոդվածում¹⁰ օրինակ էր բերում, որ սեպտեմբերի 29-ի լույս 30-ի գիշերը Կարաչինարի վրա արձակվել էր 250 հաուբիցային արկ, որի հետևանքով առաջացել էին ավերածություններ: Այնտեղ կրակում էին մարդկանց վրա, որովհետև հայ էին: Արցախ-Շահումյանում օր օրի ավելանում էին սպանությունների և մարդկանց պատանդ վերցնելու դեպքերը: Եթե 1990թ. Արցախում թշնամու զնդակից զոհվել էր 43 հոգի, ապա 1991 թ. այդ թիվը հասել էր 153-ի: 1991թ. աշնան վերջին Ադրբեջանի բանտերում կային ավելի քան 250 պատանդներ, որոնցից շատերին աշխատեցնում էին Դաշքեսանի լեռնամետալուրգիական քարհանքերում և այլ ծանր տեղերում: Ադրբեջանը մեծ թվով ռազմական տեխնիկա էր կենտրոնացնում Արցախի ադրբեջանական գյուղերում, Շուշի, Աղզամ, Սիրբաշիր, Ֆիզուլի և Լաչին քաղաքներում: 1991թ. աշնան ավելի էր սեղմվել Արցախը շրջափակող օղակը: Նոյեմբերի 20-ին Մարտունու շրջանի Բերդաշեն (Կարաքենդ) գյուղի տարածքում դեպի սարը ձգված թեքության վրա, աղետի ենթարկվեց «Մի-8» ռազմական ուղղաթիռը, որը, Աղզամից օդ բարձրանալով, թռչում էր Մարտունու կողմը: Ուղղաթիռում գտնվող բոլոր 23 հոգին զոհվում են, այդ թվում նաև Ղարաբաղի արտակարգ դրության նոր պարետ գեներալ-մայոր Ն.Ժենկինը, ժելեզնուղակի հռչակագիրն իրականացնող ռուս և ղազախ մի շարք պաշտոնյաներ, Ադրբեջանից ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավորներ և այլն: Ադրբեջանում փորձեցին արցախահայերին մեղադրել ուղղաթիռը պայթեցնելու մեջ, սակայն չստացվեց: Ամբողջ Արցախը սզում էր Նիկոլայ Ժենկինի՝ այդ արդար և բարեկիրթ զորականի մահը: Նշանակվելով պարետ՝ նա հենց առաջին օրվանից փորձում էր արցախցիների համար լուծել որոշ կնճռոտ հարցեր: Օրինակ՝ երբ Տոդ գյուղից հեռացած ազերիները փորձեցին կրկին վերադառնալ այնտեղ, Ն.Ժենկինը պայման դրեց. դա հնարավոր կլինի, եթե Շահումյանի, Շուշիի և Հադրութի շրջանների 24 գյուղերից բռնագաղթված բոլոր հայերը վերադառնան իրենց գյուղերը:

⁶ «Հայաստանի Հանրապետություն», 25.09.1991: Ստեփանակերտում Բ. Ելցինին և Ն. Նազարբակին Ղարաբաղում ստեղծված վիճակին հանգամանորեն ծանոթացրել էին Արկադի Մանուչարովը, Լեոնարդ Պետրոսյանը և Օլեգ Եսայանը: Տեղի էր ունեցել հանրահավաք, որտեղ իրենց ելույթներում Բ. Ելցինն ու Ն. Նազարբակը հույս հայտնեցին, թե անպայման կլուծվի Արցախի հիմնահարցը: Հնայած Ա. Մուքալիբովն ամբողջ մեկ ժամ դիմադրում էր, որպեսզի Լեռնային Ղարաբաղից ներկայացուցիչներ չմասնակցեն ժելեզնուղակի բանակցություններին, սակայն դա նրան չհաջողվեց:

⁷ Հանրաքվեին մասնակցել է հանրապետությունում ընտրական իրավունք ունեցող բնակչության 94,39 տոկոսը («Հայաստանի Հանրապետություն», 23.09.1991):

⁸ «Հայաստանի Հանրապետություն», 25.09.1991:

⁹ Արախամյան Հ., *Ճակատագրին ընդառաջ, էջ 144*:

¹⁰ «Известия», 19.10.1991.

1991թ. աշնանը հասունացել էր Արցախի տարածքում գտնված ադրբեջանական բնակավայրերի, որոնք դարձել էին հակառակորդի կրակակետ, ազատագրության և այնտեղ տեղակայված հրետանահրթիռային կայանքները ոչնչացնելու խնդիրը: Այդ գործողությունները նախ սկսվեցին Հադրութի շրջանում: Գեներալ Արթուր Աղաբեկյանը պատմում է, որ շրջանում կազմակերպված ֆիդայական ջոկատները սկզբում կատարում էին ահաբեկչական գործողություններ՝ որպես հակառակորդի գործողությունների պատասխան: Ի հակակշիռ «Կուլցո» գործողության Հադրութի շրջանում ինքնապաշտպանները մշակեցին մի գործողություն, որը պայմանականորեն անվանվեց «խանձաձորի մարտ»: Մշակված պլանի համաձայն՝ միավորվեցին 10 ջոկատներ և իրականացրին գործողությունը՝ «շրջանի բնակչությանը ապացուցելով, որ մեր հողի ճակատագիրը մեր ձեռքին է»¹¹: խանձաձորից հետո հստակ երևաց, որ Արցախը պետք է մաքրել թշնամուց, որին հետևեց Տոզը: Այդ գյուղը փառավորվել էր իր պատմական անցյալով: Արաբական Բուղա խանը 9-րդ դարի կեսերին 28 անգամ փորձել էր գրավել գյուղը, բայց չէր կարողացել: Տոզեցիները իրենց խիզախությամբ աչքի էին ընկել նաև 1905-1906 թվականներին թուրք-թաթարների դեմ մղված պայքարում: Մինչև 1988թ. շարժման սկիզբը գյուղն ունեցել է 1800 բնակիչ, որից 900-ը ազերիներ էին: Առաջիններից մեկը հենց Տոզում սկսեցին ստորագրություններ հավաքել Հայաստանի հետ վերամիավորելու համար: Տոզում բնակվող ազերիներին հեռացնելու և հայերի կյանքն անվտանգ դարձնելու համար այստեղ եկան մի խումբ հայրուկներ, ինչպես և գնդապետ Արկադի Տեր-Թադևոսյանը: Դեռևս 1991թ. ապրիլի 27-ին ՀՀ ՆԳ նախարարությունը ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարար Բ.Պուզոյին ուղարկած հեռագրում նշել էր, որ ԼՂԻՄ Հադրութի շրջանի Տոզ գյուղի ադրբեջանական հատվածում ԼՂԻՄ-ի հատուկ շրջանի պարետությանը ենթարկվող գործող համակարգից դուրս Ադրբեջանական ԽՍՀ ՆԳ նախարարության օմօնը ինքնակամ ստեղծել է պարետատուն: Այնտեղ օմօնը դիմում էր կամայականությունների, թույլ էր տալիս օրինականության զանգվածային խախտումներ հայ ազգաբնակչության նկատմամբ: Ապրիլի 27-ից մինչև 29-ը շրջանի Տոզ, Տունի, Ազոխ, Դրախտիկ և Մեծ Թադեր գյուղերում իրականացվել էին համատարած խուզարկություններ, կալանա-

¹¹ «ԼՂ Հանրապետություն», 09.05.1995:

վորումներ և ձերբակալություններ: Կալանավորվել էին 40 հայազգի մարդիկ, որոնք ենթարկվում էին ծեծի, վիրավորական այլ գործողությունների, քաղաքացիների արժանապատվության նսեմացման: Ձերբակալվածներից ոմանց տարել էին Ֆիզուլի, որոնց ճակատագիրը մնում էր անհայտ:

Տոզի փրկությունը դարձել էր հրատապ խնդիր: 1991թ. հոկտեմբերին Մարտակերտից Տոզ եկավ Վլադիմիր Բալայանի ինքնապաշտպանության ջոկատը, Հադրութից Արթուր Աղաբեկյանի, Ստեփանակերտից Կարո Բաբայանի և Աշոտ Ղուլյանի խմբերը, Հայաստանից Մանվել Գրիգորյանի, ինչպես և ուրիշ խմբեր, ընդամենը 100 մարդ: Կազմված պլանի համաձայն՝ Տոզից Վիլեն Գրիգորյանի խումբը սկզբից պետք է ապահովեր հետախուզությունը և տեղանքում կողմնորոշվելը: Տոզ եկան բժիշկներ Վալերի Մարությանը, Կարեն Բալայանը, Վլադիմիր Մուսայեյանը, բուժքույրեր Գայան, Լիդան, Ալվարդը: Բերվեց նաև շարժական բուժկետ: Մշակվեց մարտավարական առումով շատ գրագետ, հատուկ պլան, ինչպես գրոհային խմբերի, այնպես էլ թիկունքայինների համար: Տոզի գործողությունները ղեկավարում էր Արկադի Տեր-Թադևոսյանը՝ փորձառու և մարտավարական գործողություններին հիանալի տիրապետող սպա: Տոզի գործողություններն այնքան սահուն և անսպասելի եղան, որ թուրքերը չհասցրին ուշքի գալ: Հազիվ դիմադրելով մեկ ժամ՝ սկսեցին խուճապահար փախչել գյուղից: Օգնության եկան ռուսական երկու զրահամեքենա: Հայ մարտիկները, իմանալով ռուսաստանյան ստորաբաժանման ազդականչերն ու հաճախականությունը, զրահամեքենաներին կարգադրեցին չկրակել: Ադրբեջանցիները Ֆիզուլու ուղղությամբ հեռացան ստեղծված միջանցքով: Իրոք, 1991թ. հոկտեմբերի վերջին Տոզի ազատագրումը վճռորոշ եղավ շարժման պատմության մեջ: Գործողության ավարտից հետո «Ուրալ» մակնիշի մեքենայով Վլադիմիր Բալայանի խումբը ցուցադրաբար Մարտակերտ վերադարձավ զինվորական համագետստով և զենքը ձեռքին: Արցախցիների սրտերը լցված էին ցնծությամբ: Տոզի ազատագրումից մեկ շաբաթ անց ազատագրվեց նաև Հադրութի շրջանի Սարինշեն գյուղը¹²: Եվ այսպես՝ սկսվել էր պատմական մի նոր՝ Արցախը ազերիներից մաքրագարողելու շրջան:

¹² Նույն տեղում, 31.10.1996:

1991թ. աշնանը Բաքվի «Ազատլըզ» («Ազատություն») հրապարակում Ազգային ճակատի կողմից անցկացվող հանրահավաքներում բացի հայերին վարկաբեկելուց պահանջում էին ստեղծել պրոֆեսիոնալ բանակ և արշավել Ղարաբաղ: Ազգային ճակատի համահիսլամական և համաթուրքական «Գորշ գայլեր» կազմակերպությունը բնակչությանը հրահրում էր հայ ժողովրդի դեմ և խորացնում ատելությունը նրա նկատմամբ: Հոկտեմբերի 28-ին Ստեփանակերտում կայացած արտադրական ձեռնարկությունների տնօրենների խորհրդի նիստը, քննարկելով ստեղծված տնտեսական և քաղաքական ծանր դրությունը, հարց բարձրացրեց ստեղծել ԼՂՀ պաշտպանության խորհուրդ և զինված ուժեր: Դա բխում էր արդեն Ադրբեջանում բանակ ստեղծելու և այն Լեռնային Ղարաբաղի դեմ հանելու վտանգին դիմագրավելու հրամայականից: Արդեն Լեռնային Ղարաբաղի, հատկապես Ստեփանակերտի շուրջ գտնվող ադրբեջանական բոլոր բնակավայրերը, մանավանդ Շուշին, վեր էին ածվել ռազմական հենակետերի: Ստեփանակերտն ու մոտակա հայկական գյուղերը 1991թ. սեպտեմբերի երրորդ տասնօրյակից սկսած անընդհատ կրակի տակ էին: Նոյեմբերի սկզբին ԽՍՀՄ ՊՆ, ՆԳՆ և ՊԱԿ-ի մի խումբ զեներալներ, ժամանելով Լեռնային Ղարաբաղ, ծանոթացան ընդհանուր վիճակի հետ: ՆԳՆ ներքին զորքերի նոր հրամանատար զեներալ-լեյտենանտ Վ.Սավինը, նոյեմբերի 8-ին ելույթ ունենալով համամիութենական ռադիոյով և ամփոփելով ստուգման արդյունքները, հայտարարեց, թե ԽՍՀՄ ՆԳՆ ստորաբաժանումները առաջիկայում դուրս չեն բերվի Լեռնային Ղարաբաղից, որովհետև նրանք պետք է պաշտպանեն երկրամասի խաղաղ բնակչությանը: Թե՛ այդ հայտարարությունը և թե՛ վերջին շրջանում արցախահայության նկատմամբ Արցախի տարածքում տեղակայված խորհրդային զինված ուժերի դրսևորած բարի վերաբերմունքը ոգևորել էին մարզի հայությանը:

Այնուամենայնիվ՝ 1991թ. դեկտեմբերին Ադրբեջանը Լեռնային Ղարաբաղը ներքաշեց պատերազմական գործողությունների մեջ՝ նպատակ ունենալով Արցախը հայաթափել և այն նվաճել պատերազմի միջոցով: Շուշիից, Կրկժանից, Ջանհասանից, Խոջալուից և Մալիբեյլուից տարբեր տրամաչափի հրանոթներից և այլ զինատեսակներից ադրբեջանական զինված կազմավորումները անընդհատ ռմբակոծում էին Ստեփանակերտը և մոտակա հայկական գյուղերը: Ավերվեցին մեծ թվով բնակելի շենքեր, հիմնարկ-ձեռնարկություններ, այդ թվում՝ մարզկոմի նախկին և

մարզխորհրդի շենքերը, կենտրոնական հեռագրատունը, մշակութային մի շարք կենտրոններ: Մարզխորհրդի, քաղխորհրդի և ինքնապաշտպանական շտաբի հրահանգով Ստեփանակերտի բոլոր բնակելի շենքերի և այլ կառույցների ներքնահարկերը վերածվեցին ապաստարանների:

ԼՂՀ իշխանությունները երկրամասի պաշտպանությունը կազմակերպելուց և բնակչության անվտանգությունն ապահովելուց բացի ունեին նաև մեկ այլ կարևոր խնդիր՝ արագացնել հանրապետության կայացման գործընթացը: Այդ ճանապարհին կարևոր էր 1991թ. նոյեմբերի 26-ին տեղի ունեցած ԼՂՀ ժողովրդական պատգամավորների գործադիր խորհրդի նստաշրջանը, որը որոշում ընդունեց 1990թ. ապրիլի 3-ի որոշման հիման վրա Լեռնային Ղարաբաղում հանրաքվե անցկացնելու մասին: Այն նշանակվեց դեկտեմբերի 10-ին՝ Մարդու իրավունքների պաշտպանության օրը, Ադրբեջանում անցկացվելիք համանման հանրաքվեից մեկ շաբաթ առաջ: Այդ օրը արցախահայությունը պետք է համաժողովրդական քվեով հաստատեր 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին հռչակված ԼՂՀ անկախությունը: Նաև ընդունվեց ժամանակավոր կանոնադրություն ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի ընտրությունների վերաբերյալ: ԽՍՀՄ ՆԳՆ զորքերը Լեռնային Ղարաբաղից դուրս բերելու Ադրբեջանի խորհրդարանի պահանջի կապակցությամբ նստաշրջանը հայտարարեց, որ Լեռնային Ղարաբաղը պատրաստ է այդ զորքի մի մասը տեղակայել իր տարածքում: Նստաշրջանը հայտարարեց, որ մինչև Սահմանադրության ընդունումը հանրապետությունում կգործեն ԽՍՀՄ օրենքները¹³:

Արդեն հոգևորք ապրող ԽՍՀՄ-ը իր վերջին սադրանքներն էր մոզոնում: 1991թ. նոյեմբերի 27-ին տեղի ունեցած ԽՍՀՄ Պետական խորհրդի նիստը, քննարկելով «ԼՂԻՍ-ում, Ադրբեջանի Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության սահմանամերձ շրջաններում իրադրության կայունացման միջոցառումների մասին» հարցը, ընդունեց մի որոշում, որը կրում էր ձևական և անիրականանալի բնույթ: Պետական խորհուրդը առաջարկում էր Ադրբեջանի և Հայաստանի Հանրապետություններին չեղյալ հայտարարել այն բոլոր ակտերը, որոնք փոխում են ԽՍՀՄ Սահմանադրության մեջ արձանագրված ԼՂԻՍ իրավական կարգավիճակը, այսինքն՝ պահանջվում էր ԼՂԻՍ-ի տարածքում վերա-

¹³ «Հայաստանի Հանրապետություն», 28.11.1991:

կանգնել սահմանադրական կարգը և շարունակել բանակցությունները երկու հանրապետությունների միջև, ժելեզնովոզսկի հռչակագրի համաձայն՝ հակամարտության գոտուց դուրս բերել ապօրինի զինված կազմավորումները, երկու հանրապետությունների միջև սահմանի ամբողջ երկայնքով ստեղծել անվտանգության գոտի, վերսկսել երկաթուղային տրանսպորտի, գազամատակարարման և կենսաապահովման մյուս հաղորդակցությունների աշխատանքը¹⁴: Ադրբեջանը հրաժարվեց կատարել ԽՍՀՄ բարձրագույն իշխանության այդ որոշումը, իսկ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարը հայտարարեց, թե Լեռնային Ղարաբաղի հարցը պետք է վճռվի միջազգային ատյաններում:

1991թ. դեկտեմբերի 10-ի ԼՂՀ անկախության հանրաքվեին ներկա գտնվելու համար աշխարհի մի շարք երկրներից եկան 40 անկախ դիտորդներ, այդ թվում Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատի փոխխոսնակ Քերոլայն Քոքսը: Քվեարկության իրավունք ունեցող 132328 արցախցիներից քվեարկության ներկայացան 108736-ը (82,2%), որոնցից 108615-ը (99,89%) քվեարկեցին Արցախի անկախության օգտին: Հանրապետության տարածքում ապրող ադրբեջանցիները հանրաքվեին չմասնակցեցին¹⁵:

Դիտորդներն արձանագրեցին, որ ԼՂՀ-ում անկախության հանրաքվեն անցել է միջազգային բոլոր նորմերին համապատասխան, և ոչ մի խախտում չի արձանագրվել: Նրանք հատուկ դիմում հղեցին աշխարհի խորհրդարաններին և Ռուսաստանի Դաշնության նախագահին, որտեղ նշված է, որ ադրբեջանական կողմն ամեն կերպ փորձել է խոչընդոտել հանրաքվեի անցկացմանը: Միայն այդ օրը նրանց կողմից արձակված հրթիռների ու

¹⁴ Նույն տեղում, 29.11.1991: Ադրբեջանի նախագահ Ա. Մութալիբովը հրաժարվել էր մասնակցել ԽՍՀՄ պետխորհրդի նիստին:

¹⁵ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի որոշ իրավաբաղադրական հարցեր, եր., 1994, էջ 17: Սկսած 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ի դրությամբ Շահումյանի շրջանի հետ միասին ԼՂՀ-ն ուներ 207678 բնակիչ, որոնցից 166066-ը՝ հայ, 38737-ը՝ ադրբեջանցի և 2875-ը՝ ռուս: Քվեարկությանը չմասնակցած ադրբեջանցիների թիվը կազմել է 10555 հոգի (ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 40, թ. 1): Այդ ժամանակ Շահումյանի շրջանի 18 բնակավայրերի բնակչությունը կազմում էր 20675 հոգի, որից 9965-ը՝ տղամարդ, 1066-ը՝ կին: Դրանցից հայեր՝ 15921 (77,2%), ազերիներ՝ 3910 (18,9%), ռուսներ՝ 791 (3,8%), այլք՝ 3(0,1%) (ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 142, թ. 1):

արկերի պայթյունից զոհվել են 7 և վիրավորվել 11 մարդ¹⁶: Անկախ դիտորդներն արձանագրեցին նաև, որ ադրբեջանական կողմը «վարում է զավթողական պատերազմ ազատության և ժողովրդավարության համար մարտնչող Լեռնային Ղարաբաղի հայերի դեմ»: Նրանք գտնում էին, որ Ռուսաստանը պետք է հավաստի 1813թ. հոկտեմբերի 12-ի Գյուլիստանի պայմանագիրը կատարելու պարտականությունը և լինի Արցախի ժողովրդի խաղաղ կյանքի երաշխավորը: Նրանք առաջարկում էին մինչև Արցախից խորհրդային բանակի հեռանալը հայերին վերադարձնել նրա իսկ աջակցությամբ զավթված հայկական բնակավայրերը¹⁷:

Արցախում անցկացված հանրաքվեն ողջունեցին Ռուսաստանից, Ուկրաինայից, Անգլիայից, Գերմանիայից, Բուլղարիայից, աշխարհի այլ երկրներից եկած դիտորդներն ու լրագրողները, ԽՍՀՄ և Ռուսաստանի Դաշնության ժողովրդական պատգամավոր, «ժողովրդական Ռուսաստան» շարժման համակարգիչ խորհրդի համանախագահ Յուրի Աֆանասևը, ԽՍՀՄ ժողպատգամավոր, գնդապետ Վլադիմիր Սիմոնովը և ուրիշներ: Նրանք ի լուր աշխարհի հայտարարեցին, որ իրենք տեսան «մարտնչելու պատրաստ արցախցիներին...»¹⁸:

1991թ. դեկտեմբերի 16-ին ԼՂՀ խորհրդի գործադիր կոմիտեի անունից դիմում հղվեց ՍԱԿ-ին, ինչպես և Անկախ Պետությունների Համագործակցությանը (ԱՊՀ), որով խնդրվում էր ԼՂՀ-ն ճանաչել որպես անկախ պետություն, որը երաշխավորում է «միջազգային ճանաչված բոլոր նորմերի, մարդու՝ անկախ ազգային պատկանելիությունից և կրոնական համոզմունքներից իրավունքների և ազատությունների պաշտպանումը»¹⁹:

1991թ. դեկտեմբերի 18-ին և 20-ին տեղի ունեցած ԼՂՀ մարզխորհրդի գործադիր կոմիտեի նիստը, քննարկելով խորհուրդների ժողովրդական պատգամավորների ընտրությունները կազմակերպելու հարցը, որոշում է այն անցկացնել կազմակերպված: Քննարկվեց նաև մարզի տարածք ոչ օրինական ռազմական միավորներ մտցնելու հարցը, և անհրաժեշտ համարեց ամեն

¹⁶ Արշակյան Ա., Սահ չիմացյալ մահ, մահ իմացյալ՝ անմահություն, էջ 515-520:

¹⁷ «Հայաստանի Հանրապետություն», 14.12.1991:

¹⁸ «Խորհրդային Ղարաբաղ», 18.12.1991:

¹⁹ «Երկիր», 18.12.1991:

կերպ կանխել այն²⁰: ԼՂՀ մարզխորհրդի գործկոմը դիմում հղեց Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահ Ա.Սուբախիբովին, խորհրդարանին և ադրբեջանական ժողովրդին, որտեղ ընդգծված էր, որ ղեկտեմբերի 10-ին ԼՂՀ-ում անցկացված հանրաքվեն հաստատել է արցախցիների աննկուն կամքը: Սակայն շարունակվող անկայունությունը և պատերազմական վիճակը երկու կողմերին էլ պատճառում են մեծ կորուստներ: ԼՂՀ-ն պատրաստակամություն հայտնեց հավասար իրավունքներով և պարտականություններով բանակցություններ սկսել Ադրբեջանի Հանրապետության հետ և պարտավորվում էր միջազգային նորմերին համապատասխան իր տարածքում հարգել ազգային փոքրամասնությունների շահերն ու իրավունքները²¹: Այդուհանդերձ, Ադրբեջանը շարունակում էր չընդունել ԼՂՀ գոյության փաստը և իր ծավալապաշտական նկրտումներն իրագործելու համար ժամ առ ժամ ուժեղացնում էր ռազմական ճնշումը: Այդ ժամանակ խորհրդային ներքին գործերը պատրաստվում էին հեռանալ Լեռնային Ղարաբաղից: Դեկտեմբերի 24-ին «Ազատություն» ռադիոկայանը հաղորդեց, թե Ստեփանակերտում շուրջ 10 հազար կին ու երեխա շրջապատել են նրանց և խլել մոտ 1000 միավոր զենք: Լրատվամիջոցները դեկտեմբերի 27-ին հաղորդեցին, թե ԼՂՀ սահմաններից հեռացել է ներքին գործերի վերջին զինվորականը, և արցախահայությունը մնացել է իր սեփական ուժերի հույսին:

Արցախում չկային հաց ու վառելիք, Ստեփանակերտը կրկին զրկվել էր ջրից: Երևանից թռչող ուղղաթիռները, հաղթահարելով բոլոր դժվարությունները, վայրէջք էին կատարում Քոլատակում, Կարմիր շուկայում, Ճարտարում, Գիշիում, Տունիում, Ստեփանակերտի մարզադաշտում և որտեղ հնարավոր էր: Նրանք Արցախ էին հասցնում պաշտպանության միջոցներ, սնունդամթերք, դեղորայք, վառելիք, կամավորներ, իսկ Արցախից Երևան տեղափոխում հիվանդներին, վիրավորներին, երեխաներին, ծերերին: «Երկիր» օրաթերթի թղթակցի այն հարցին, թե ինչպես է Հայաստանը պետական մակարդակով զբաղվում Արցախի պաշտպանության խնդրով, երբ Ալմա Աթայում ստորագրվել է համաձայնագիր, ըստ որի Հայաստանը պարտավոր է հարգել հարևան պետության սահմանները, ՀՀ պաշտպանության

²⁰ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 333, ք. 6-9:

²¹ «Երկիր», 21.12.1991:

կոմիտեի նախագահ Վազգեն Սարգսյանը պատասխանել է. «Արցախի ժողովուրդն ինքն է կազմակերպում իր պաշտպանությունը, իսկ մենք նրան օգնում ենք, ինչպես կարող ենք: Մյուս հանգամանքն այն է, որ մենք կարող ենք Արցախին օգնել որպես դաշնակից պետություն... Արցախի ժողովուրդը մերն է, Արցախի հողը մերն է, և մենք իրավունք չունենք այդ հարցում մի կողմ քաշվել... Արցախը պետք է վերածենք հզոր ռազմական ամրոցի: Ադրբեջանը վաղ թե ուշ կհամակերպվի Արցախի գոյության հետ... Ադրբեջանցիներն իրենց արմատները չունեն Արցախում և չեն ուզում նրա համար զոհվել: Նրանց զոռով քշում բերում են մեր դեմ կռվելու...»: Վազգեն Սարգսյանն այդ հարցազրույցում արել է նաև հետևյալ արժեքավոր դիտողությունը. «Չի կարելի կռվող տղաների մեջ կուսակցական տարբերություն դնել: Տղաների թափած արյունը չի կարող այս կամ այն կուսակցությանը պատկանել: Առավել ևս՝ թափված արյունը չի կարող նվիրվել այս կամ այն կուսակցությանը, երբ կա մեծագույն սրբությունը՝ ազգը, որի զոհասեղանին էլ իրենց կյանքն են դրել նրա լավ զավակները»²²:

ԼՂՀ Գործադիր կոմիտեի նախագահի պաշտոնակատար Լեռնարդ Պետրոսյանը, դեկտեմբերի 23-ին հանդես գալով հայտարարությամբ՝ ուղղված ԱՊՀ անդամ երկրների նախագահներին ու խորհրդարաններին, բացահայտեց Ադրբեջանի կողմից Լեռնային Ղարաբաղի դեմ կատարվող հանցագործությունները և ԱՊՀ ժողովուրդների ու նախագահների ուշադրությունը հրավիրեց այն հանգամանքի վրա, որ «Ադրբեջանի կողմից իրագործվող խռշորամասշտաբ հարձակման անուղղելի հետևանքների համար պատասխանատվությունն ընկնում է ոչ միայն նրա ղեկավարության, այլև բոլոր նրանց վրա, ովքեր անտարբեր մնացին ավելի քան երեք տարի տառապող Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի բազմաթիվ դիմումներին ու ժամանակին գործուն միջոցներ չձեռնարկեցին հարձակվողներին կանգնեցնելու համար»²³:

²² *Նույն տեղում, 28.12.1991:*

²³ *Նույն տեղում, 24.12.1991: 1991 թ. դեկտեմբերի 21-ին Ալմա Աթայում հավաքվելով Անկախ Պետությունների Համագործակցության պետությունների ներկայացուցիչները (10) ստորագրեցին հռչակագիր, որով ի լուր աշխարհի հայտնվում էր, որ ԱՊՀ-ի կազմակերպումով ԽՍՀՄ-ը դադարեցնում է իր գոյությունը: Ընդհանուր միտումն այն էր, որ պետք է հարգվեն «ազգային փոքրամասնությունների իրավունքները» («Հայաստանի Հանրապետություն», 27.12.1991):*

ՀՀ Գերագույն խորհուրդը, ղեկտեմբերի 26-ի փակ նիստում քննության առնելով ԼՂՀ-ում ստեղծված վիճակի մասին հարցը, ընդունեց հայտարարություն, որով ԱՊՀ երկրներին կոչ էր արվում «գործուն միջոցներ ձեռք առնել Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության բնակչության անվտանգության և կենսագործունեության ապահովման համար»²⁴: Ի պատասխան այդ հայտարարության Ադրբեջանը նույն օրը դադարեցրեց Ստեփանակերտի էլեկտրագազամատակարարումը, իսկ 28-ին պայթեցրեց Ադդամից Ստեփանակերտ մտնող և այնտեղից շրջանները գնացող գազատարը:

Արցախցիների մյուս կարևոր հարցը Հանրապետության Գերագույն խորհրդի ձևավորումն էր: Նախատեսված էր, որ Գերագույն խորհրդում, որն անվանվեց ԼՂՀ խորհրդարան, իսկ հետո՝ ԼՂՀ Ազգային ժողով, պետք է ընտրվեր 81 պատգամավոր: Ընտրությունների օրը նշանակվեց ղեկտեմբերի 28-ը: Ընտրությունների անցկացման կարգը հաստատվեց ԼՂՀ գործկոմի խորհրդի ղեկտեմբերի 19-ի նիստում: Ստեղծվեց Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողով: ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի ընտրությունների մասին տեղյակ պահվեց հանրապետության ադրբեջանաբնակ գյուղերի բնակիչներին, և նրանց ուղարկվեցին ընտրություններին վերաբերող բոլոր փաստաթղթերը: Սակայն ադրբեջանցիները բոյկոտեցին ընտրությունները՝ վայնասուն բարձրացնելով արցախցիների դեմ:

Չնայած հանրապետությունում ռազմական դրություն էր, և չէին դադարում ռմբակոծությունները, նախընտրական հանրահավաքները մարդաշատ էին: Պատգամավորության թեկնածուներն ընտրողների հետ հանդիպումների ժամանակ հիմնական ուշադրությունը դարձնում էին հայրենիքի պաշտպանության, թշնամուն հակահարված տալու համար բոլոր ուժերը միավորելու, ստեղծված տնտեսական ծանր վիճակը հաղթահարելու և այլ կենսական խնդիրների վրա:

1991թ. ղեկտեմբերի 28-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի ընտրություններն անցան Ադրբեջանի պարտադրած պատերազմական գործողությունների պայմաններում: Միայն այդ օրը արցախցիները տվեցին 18 զոհ, տասնյակ վիրավորներ, ռմբակոծվեց ավելի քան 40 բնակավայր, ավերվեցին Ստեփանակերտի մարզային ու մանկական հիվանդանոցները և բազմաթիվ այլ շինու-

թյուններ²⁵: Երկու օր անց՝ ղեկտեմբերի 30-ին, ԱՊՀ երկրների ղեկավարները, դիմելով Ադրբեջանի և Հայաստանի ղեկավարներին, կոչ արեցին Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը լուծելու համար ակտիվացնել բանակցությունները, սակայն Ա.Սուբալիբովը ոչ միայն չընդունեց այդ կոչը, այլև պահանջեց չմիջամտել Ադրբեջանի անկախ հանրապետության ներքին գործերին: Այդ նույն օրը Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի 18 ակադեմիկոսներ, դիմելով Բ.Ելցինին, խնդրեցին միջամտել, որպեսզի վերջ տրվի Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցող արյունահեղությանը: Նույն օրը ԼՂՀ Գործադիր կոմիտեն, հեռագիր հղելով ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարին, Եվրամիության ղեկավարներին, ԱՊՀ երկրների ղեկավարներին և զորքերի գլխավոր հրամանատար, ավիացիայի մարշալ Ե.Շապոշնիկովին, հաղորդեց, որ թնդանոթների կիրառմամբ իրականացվում է ԼՂՀ հայերի ցեղասպանություն, որի պատասխանատվությունը բացառապես ընկնում է Ադրբեջանի հանրապետության ղեկավարության վրա: Նաև նշվում է, որ Նոր տարվա նախօրեին շուրջօրյա հրետակոծման հետևանքով ավերվել են հայկական տասնյակ բնակավայրեր, սպանվել ու վիրավորվել են հարյուրավոր խաղաղ բնակիչներ, այդ թվում կանայք, ծերեր և երեխաներ²⁶:

1992թ. հունվարի 4-ին կրկին Ստեփանակերտ ժամանեց Քերուլայն Քոքսը: Նրա հետ էին տարբեր երկրներից 10 դիտորդներ: Եկել էին նաև Ռուսաստանի մի խումբ խորհրդարանականներ և արտասահմանյան լրագրողներ՝ ներկա գտնվելու ԼՂՀ նորընտիր Գերագույն խորհրդի առաջին նստաշրջանին: Նրանք դատապարտեցին ադրբեջանական իշխանությունների կողմից արցախահայության դեմ կազմակերպված վայրագությունները: Նրանք տեսան նաև Ստեփանակերտի նկուղներում պատսպարված մարդկանց և հերոսաբար դիմադրող արցախցիներին: Բավական է նշել, որ միայն Ամանորի գիշերը ազերի վայրագները հարձակում էին գործել Ասկերանի շրջանի վրա և ներխուժել Խրամորթ գյուղը, որի հետևանքով զոհվել են 7 հայ բնակիչներ՝ 6 ծերունի և մեկ երեխա, 13-ամյա մի աղջիկ տարվել է պատանդ: Ընդհարումներ էին տեղի ունեցել նաև Շահումյանի շրջանում, որի ժամանակ հակառակորդն օգտագործել է ծանր զրահատեխ-

²⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», 27.12.1991:

²⁵ Արշակյան Ա., *Նշվ. աշխ.*, էջ 550-567, 630-631:

²⁶ «Հայաստանի Հանրապետություն», 04.01.1992:

նիկա: Հունվարի 1-2-ը Ստեփանակերտը անընդհատ ենթարկվել է ունթակոծության²⁷:

1992թ. հունվարի 6-ին իր աշխատանքները սկսեց Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը: Ընտրված 51 պատգամավորներից 48-ի մասնակցությամբ²⁸ և 80 դիտորդների ու լրագրողների ներկայությամբ «Հայր մերով» ԼՂԳ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը սկսեց աշխատանքները: Առաջին նիստում ընդունվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական անկախության Հռչակագիրը, որով ԼՂԳ-ն հայտարարվեց անկախ պետություն, որի տարածքում պետք է գործեն միայն ԼՂԳ Սահմանադրությունն ու օրենքները: Հռչակագրում ասված է, որ ԼՂԳ-ում ամբողջ իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին, նրա տարածքում ապրող բոլոր բնակիչները հանրապետության քաղաքացիներ են, որոնք գտնվում են ԼՂԳ պաշտպանության տակ: Հանրապետության ամբողջ տարածքը, նյութական և հոգևոր հարստությունները պատկանում են հանրապետությանը և նրա ժողովրդին: ԼՂԳ պետական լեզուն հայերենն է²⁹: Որոշվեց ստեղծել հանրապետության իշխանության բարձրագույն մարմիններին ենթակա սեփական ռազմական ուժեր, որոնց հիմնական խնդիրը պետք է լինի ԼՂԳ սահմանների պաշտպանությունը և բնակչության անվտանգության ապահովումը:

ԼՂԳ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը հունվարի 8-ին ԼՂԳ Գերագույն խորհրդի նախագահ ընտրեց 33-ամյա պատմաբան Արթուր Մկրտչյանին: Նախագահի տեղակալ ընտրվեց Գեորգի Պետրոսյանը, քարտուղար՝ Վլադիմիր Հակոբյանը: Նախագահի առաջին տեղակալի տեղը մնաց թափուր, որովհետև այդ տեղի համար առաջադրված թեկնածուներից ոչ մեկն անհրաժեշտ ծայներ չստացավ:

Նստաշրջանում ընդունվեց արտաքին դրության մասին որոշում, և ստեղծվեցին մի շարք հանձնաժողովներ: Պաշտպանության և անվտանգության հանձնաժողովի նախագահ ընտրվեց Վալերի Բալայանը, արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ՝ Լևոն Մելիք-Շահնազարյանը, կրթության, գիտության, լեզվի, մշակույթի և լրատվության հանձնաժողովի նա-

²⁷ Նույն տեղում:

²⁸ Ծանապարհները փակ լինելու պատճառով երեք պատգամավոր չէին կարողացել հասնել Ստեփանակերտ:

²⁹ Արրահամյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 151:

խագահ՝ Համլետ Գրիգորյանը: Մարզային դատարանն ու դատախազությունը համապատասխանաբար վերանվանվեցին ԼՂԳ Գերագույն դատարան և Գերագույն դատախազություն: Ստեղծվեց հանրապետության նախարարների խորհուրդ, որի նախագահ հաստատվեց տնտեսագետ Օլեգ Եսայանը, տեղակալ՝ Բորիս Առուշանյանը:

ԼՂԳ Գերագույն խորհրդի առաջին նստաշրջանը կոչով դիմեց ՄԱԿ-ին, աշխարհի բոլոր պետություններին, մասնավորապես ԱՊՀ երկրներին՝ խնդրելով ճանաչել ԼՂԳ-ն և օգնել կանխելու արցախահայության ցեղասպանությունը³⁰:

Այսպիսով ԼՂԳ-ի համար ստեղծվեց ակտիվ և պատասխանատու շրջան: Իշխանության եկան Ղարաբաղյան պայքարում կոփված նոր ուժեր, որոնք անելու շատ բան ունեին:

Մինչ ԼՂԳ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը հունվարի 3-ին ստացվել էր ՀՀ Գերագույն խորհրդի դիմումը, որտեղ նշված է, որ արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարը թևակոխել է նոր պետականության հաստատման շրջան: ՀՀ Գերագույն խորհուրդը համոզված էր, որ այն կընթանա միջազգային իրավունքի նորմերին համապատասխան՝ օրինական հիմքերի վրա դնելով ԼՂԳ քաղաքացիների իրավունքների պաշտպանությունը: Նաև ասված է, որ ՀՀ Գերագույն խորհուրդը հայ ժողովրդի անունից հավաստիացնում է ԼՂԳ Գերագույն խորհրդին, որ բոլոր միջոցներով գորավիզ կլինի Արցախի պետականության հաստատմանն ու ամրապնդմանը: Սակայն այդպես էլ ՀՀ բարձրագույն իշխանությունը պաշտոնապես չչնորհավորեց ԼՂԳ նորընտիր իշխանություններին: Պատճառը, թերևս, Հայ հեղափոխական դաշնակցության անդամի՝ Արցախի Գերագույն խորհրդի նախագահ ընտրվելն էր:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 153:

2. ԼՂ ՎԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԸՍՅԼԵՐԸ

Ադրբեջանի հակահայ քաղաքականության հետևանքով 1991 թվականի վերջին Արցախը ներքաշվեց պատերազմական գործողությունների մեջ: ԼՂՀ-ի բոլոր առաջարկությունները մերժվում էին, և Ադրբեջանը հրաժարվում էր նրա հետ բանակցություններից: Ադրբեջանա-թուրքական քարոզչությունը աշխարհով մեկ աղաղակում էր, թե իբր Լեռնային Ղարաբաղում գործում են վարձկաններ և ոչնչացնում են այնտեղ ապրող ազերիներին: Դա պաշտոնապես ժխտեցին ՀՀ Գերագույն խորհրդի կողմից Արցախի հարցերով հատուկ հանձնաժողովի քարտուղար Սուրեն Ջուլյանը և ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի պաշտպանության ու անվտանգության հանձնաժողովի նախագահ Վալերի Բալայանը: 1991թ. հունվարի 10-ին «գրադ» կայանքից ռմբակոծվեց Ստեփանակերտը, իսկ 13-ին՝ Շահումյանը: Ստեփանակերտը «ալազան» հրթիռներով և «S-12» ականներով կրկին ռմբակոծվեց հունվարի 13-ի լույս 14-ի գիշերը: Այդ օրերին Շահումյանի շրջկենտրոնը զնդակոծվեց «նուրս» կայանքից և 100 մմ հրանոթներից, որի հետևանքով զոհվել էին հինգ հոգի: Ֆիզուլու կողմից չէր դադարում Հադրութի ռմբակոծումը: Հակառակորդի լայնածավալ հարձակումների հետևանքով Արցախի վիճակը հունվարի 14-ին ծայրաստիճան ծանրացել էր: Ջոհերի և ավերածությունների թիվը աճում էր ժամ առ ժամ: Ստեփանակերտն ու Մարտունին հունվարի 20-ի գիշերը ենթարկվեցին զանգվածային հրետակոծության: Ամիրանլար ադրբեջանական բնակավայրի կողմից արձակված հրթիռներից ու արկերից Մարտունիում զոհվեցին ութ հոգի: Ստեփանակերտը հիմնականում ռմբակոծվում էր Շուշիի և Ջանհասանի կրակակետերից, որոնց հետևանքով զոհվեցին երկու հոգի, այդ թվում ՀՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Վիգեն Շիրինյանը: Բնակչությանը և վիրավորներին օգնություն ցույց տալու համար Հայաստանից Արցախ ժամանեցին մի խումբ բժիշկներ: Վեցերորդ շաբաթն էր, ինչ չէր աշխատում Ստեփանակերտի հացի գործարանը, 12 օր էր, ինչ անջատված էր էլեկտրաէներգիան, արդեն չորրորդ ամիսն էր, ինչ Ստեփանակերտը կապ չուներ դրսի աշխարհի հետ, հինգերորդ օրն էր, ինչ անընդհատ ռմբակոծվում էին մարզի բոլոր շրջկենտրոնները և գյուղերը: ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ Արթուր Մկրտչյանը, հունվարի 15-ին պատասխանելով լրագրող-

ների հարցերին, նշեց, որ սահմանային գոտու բնակչության անվտանգությունն ապահովելու նպատակով հանրապետությունում ստեղծվող բանակի կողքին դեռևս գոյություն ունեն աշխարհագորային ջոկատները, որոնք զինվորագրված են Արցախի պաշտպանությանը: Նորաստեղծ հանրապետության նախագահը վստահեցնում էր, որ բնակչությանը պաշտպանելու և նրանց կենցաղային ծանր պայմանները թեթևացնելու համար հանրապետության իշխանությունները կանեն հնարավոր ամեն ինչ: Այդ օրերին ռումբերի պայթյունի տակ Ստեփանակերտի փողոցներից հավաքում էին կենցաղային աղբը, ավտոմեքենաներով ջուր էին բերում և բաժանում բնակչությանը: Բոլոր շենքերի նկուղները մաքրվել և վեր էին ածվել ռմբապաստարանների, արտեզյան ջրհորներում տեղադրվել էին փոքր հզորության էլեկտրաշարժիչներ, որպեսզի ջուր մատակարարվի, քաղաքի բնակչությանը բաժանում էին մոմ, նավթավառներ և այլ կենցաղային խիստ անհրաժեշտության ապրանքներ, որոնք ուղղաթիռներով բերվում էին Հայաստանից: Նախապատրաստվում էին բնակչությանը կտրոններով այլուր վաճառել: ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահը մամուլի ասուլիսում հայտարարեց, թե Ղարաբաղի և Հայաստանի Հանրապետությունները պետք է լինեն միասնական, իսկ դրա համար անհրաժեշտ է գործողության մեջ դնել 1989 թվականի դեկտեմբերի 1-ի որոշումը: Լրագրողներից մեկի այն հարցին, թե ՀՀ-ն կճանաչի ԼՂՀ-ն, Ա.Մկրտչյանը բացասական պատասխանեց՝ ասելով, թե ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը նույնիսկ շնորհավորական հեռագիր չի ուղարկել ԼՂՀ իշխանություններին¹:

Հայաստանի իշխանությունների նման դիրքորոշումը ծննդով արցախցի երևանաբնակ մի խումբ գիտնականների² ստիպեց «Պատմությունը մեզ չի ների» վերտառությամբ բաց նամակ հղել Լ.Տեր-Պետրոսյանին և նրան հիշեցնել, որ Հայաստանի անբաժանելի մաս Արցախի և արցախահայության բախտը դրված է խաղաքարտի վրա, մինչդեռ Հայաստանի իշխանություններն Արցախի նկատմամբ բռնել են անվճռական կեցվածք, որից օգտվում է Ադրբեջանը և ժամանակակից բոլոր միջոցներով զինված ուժեր է նետում Արցախի դեմ: «Արցախում – շարունակում էին

¹ «Ուրբաթ», 24.01.1992:

² Նրանք էին՝ Լ. Աղալովյան, Ս. Մելքունյան, Ս. Սուլեյմանյան, Բ. Դալլաբյան, Ս. Հայրապետյան և Ս. Աբրահամյան:

նամակի հեղինակները, — դրություները օրեցօր բարդանում է: Ադրբեջանի նպատակն է խեղդել Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարը և հայաթափել երկրամասը: Անկախ պետականություն, Գերագույն խորհուրդ, նախագահ ունեցող ԴԴ-ի աչքի առաջ ամայացան Գետաշենը և Մարտունաշենը, Բերդաձորի ենթաշրջանի գյուղերը, որի համար պատմությունը մեզ չի ների»: Նամակի հեղինակները Լ.Տեր-Պետրոսյանին զգուշացնում էին չհավատալ թուրքական խորամանկ դիվանագիտությանը և Արցախի փրկությունը կազմակերպելու համար անում էին մի շարք գործնական առաջարկություններ³:

ԼԴԴ իշխանությունները Արցախի պաշտպանական ուժերի առաջ խնդիր դրեցին լռեցնել Ստեփանակերտը և շրջակա հայկական գյուղերը ռմբակոծող թշնամու կրակակետերը: Նրանք հունվարի 11-ին լուրջ հարված հասցրին Մալիբեկլուին և Ղուշուլարին, որտեղի կրակակետերից ոչ միայն ռմբակոծվում էին Ստեփանակերտը, այլև Ասկերանի շրջանի մի շարք հայկական գյուղեր: Ստեփանակերտն անընդհատ ռմբակոծվում էր մանավանդ Կրկժան թաղամասից, որտեղի կրակակետը լռեցնելու համար կենտրոնացվեցին մի քանի կամավորական ջոկատներ: Չարիքի բուն դարձած Կրկժանը գրավելու համար կազմվեց 13 հոգուց բաղկացած մի ջոկատ, որի առաջին գրոհն ավարտվեց անհաջող: Գրոհի ժամանակ մարտիկներից երկուսը զոհվեցին: Կրկժանի գրավումը և այնտեղ գտնվող կրակակետերի ոչնչացումը դարձել էին կենսական անհրաժեշտություն: Դա պետք է արվեր շտապ, քանի դեռ ազերիները նոր ուժերով չէին ամրապնդել իրենց պաշտպանական դիրքերը: Ուստի, Կրկժանի երկրորդ գրոհը տեղի ունեցավ նախապատրաստական լուրջ աշխատանքներից հետո: Հակառակորդը երեք օր ոչ միայն կատաղի դիմադրում էր, այլև փորձում էր հակազորոհով ներխուժել հայոց դիրքերը: Ադրբեջանական օմոնականներին օգնում էին ծանր տեխնիկայով զինված ռուսական ստորաբաժանումներ: Սակայն հայ մարտիկները փոքրաթիվ ուժերով հունվարի 19–20-ը լիովին ազատագրեցին Կրկժանը՝ Ստեփանակերտը մշտապես կրակի տակ պահող ազերիների ռազմական հենակետերից մեկը: Այդ

³ «Երկիր», 18.21.1992:

հաղթանակն ունեցավ հոգեբանական և քաղաքական կարևոր նշանակություն⁴:

Հունվարի 20-ին տեղի ունեցած ԼԴԴ ԳԽ նախագահության նիստը, լսելով հանրապետության պաշտպանության նախարարի տեղակալ Սերժ Սարգսյանի հաղորդումը հանրապետության պաշտպանության մասին, ընդունեց ի գիտություն ու հայտարարեց օգտագործել հնարավոր բոլոր միջոցները և հանրապետության սահմանները գերծ պահել թշնամու ներխուժումից⁵:

Այն օրերին, երբ նախապատրաստվում և իրագործվում էին Կրկժանի գործողությունները, ստեփանակերտցի մի խումբ ազատամարտիկների հաջողվեց Մարտունի փողոցի տակով թունել փորելով հասնել ռուսական բանակի զորամասի քիմիական պահեստին ու դուրս բերել բավականին թվով ինքնաձիգներ: Այս հանդուգն փաստը խիստ ցնցել էր ռուսական հրամանատարությանը: Հայ ազատամարտիկներին նաև հաջողվել էր հսկողության տակ առնել Շուշի-Քյոսալար-Չանհասան-Յալուբքենդ ճանապարհը, որտեղով այդ գյուղերը զենք, զինամթերք և սննդամթերք էին ստանում Շուշիից: Հայ ազատամարտիկները պայթեցրին նաև Շուշի-Ղուբաթլու բարձր լարման էլեկտրահաղորդալարի աշտարակներից մեկը, ինչպես նաև Շուշի-Լաչին ավտոճանապարհի մի հատվածը: Ի պատասխան ազերիների գործողությունների՝ հայ ազատամարտիկները Շոշ գյուղից սկսեցին ռմբակոծել Շուշին, իսկ Մարտունուց՝ Ամիրանլարը:

1992 թ. հունվարի երկրորդ կեսին թե՛ մարտեր տեղի ունեցան Քարին տակի մատույցներում: Շուշիի բարձունքից ազերիներն անընդհատ գրոհում էին, սակայն ներքևում գտնվող Քարին տակը մնում էր անառիկ: Պարզապես կրկնվում էր 1905–1906 թթ. պատմությունը, երբ թաթարները (ազերիները) չնայած մեծ ջանքեր գործադրեցին, սակայն չկարողացան գրավել Քարին տակը: Այդ գյուղը գտնվում է Շուշի-Գորիս-Քարավաճառ եռանկյունու հարավարևելյան ծայրամասում: Քարինտակը և Բերդաձորը կորցնել, նշանակում է Հայաստանի հետ արիեստականորեն 4 կիլոմետր բաժանվածությունը հասցնել 70 կմ-ի: Հենց պայքարի սկզբից Քարին տակը և Բերդաձորը գտնվում էին ուշադրության կենտրոնում: Կրակների տարափի տակ Քարին

⁴ Կրկժանի մարտերի մասին ավելի հանգամանորեն տես Ղարիբյան Գ., Արթուրը: Արծվի թռիչք էր նա, Եր., 1999, էջ 104–109:

⁵ ԼԴԴ ՊԱ, ֆ. 254, ց. 1, գ. 1, ք. 5:

տակը կարողացավ 18 կիլոմետրանոց կյանքի ու փրկության ճանապարհի բացել դեպի մոտակա հայկական գյուղերը: Գյուղին օգնության եկավ ապարանցի տրակտորիստ Լյուվան: «Արցախ» հայրենակցական միության գործուն աջակցությամբ Երևանից հայրենի գյուղ վերադարձած Միշա Պետրոսյանը գյուղի նախկին ջրաղացի տեղում կանգնեցրեց երկհարկանի ջրաղաց, ստեղծեց հացաթխման փուռ՝ բավարար հիմքերի վրա դնելով բնակչության կենսաապահովումը: Գյուղը պաշտպանելու համար «Արցախ» հայրենակցականի ջանքերով այնտեղ հասցվեցին ինքնապաշտպանության զինական միջոցներ: Գյուղ հասավ նաև երևանաբնակ քարինտակցիներից կազմակերպված 14 հոգուց կազմված ազատամարտիկների մի ջոկատ: Շուշիի ժայռերի բարձրությունից թափվող քարաբեկորների և վառվող անվաղողների հեղեղումների, ինչպես նաև գնդակոծումների ու հրթիռակոծումների քառամյա հոգեբանական պատերազմից հետո թուրք բարբարոսները 1992թ. հունվարի 26-ի գիշերը շրջապատման երկաթյա օղակի մեջ առան գյուղը և առավոտյան ժամը 6³⁰-ին սկսեցին գրոհը: Այդ ռազմական գործողությունները անձամբ ղեկավարում էր պաշտպանության նախարար Մեհտիկը: Քարին տակի հերոսական մարտը շարունակվեց 12 ժամ. կենաց ու մահու մարտեր էին կենդանի ուժով ու գերակշիռ տեխնիկայով թշնամու դեմ: Քարին տակի ինքնապաշտպանական ջոկատի հրամանատարն էր ԼԴՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Վ.Առուշանյանը: Երբ մինչև ատամները զինված 250 ազերիներ զրահամեքենաների օգնությամբ մոտեցան գյուղի մատույցներին, նրա պաշտպանները ստիպված նահանջեցին առաջավոր դիրքերից: Ժողովրդին օգնեց քաշաթուխալը, որն իջել էր գյուղի վրա: Գյուղի պաշտպանության դիրքերում էին 60-70 ազատամարտիկ: Մի բուռ մարդիկ, մարտնչելով թվական գերազանցություն ունեցող հակառակորդի դեմ, մարտը շարունակեցին մինչև երեկոյան ժամը յոթը: Մինչ այդ հակառակորդի թիվը հասել էր 500-ի, որոնց մի մասին հաջողվել էր մտնել գյուղի ծայրամասը և հրդեհել հինգ տուն: Քարին տակին առաջինն օգնության հասավ Շոշի ինքնապաշտպանական ջոկատը՝ Ա.Հայրյանի հրամանատարությամբ: Հակառակորդը պարտություն կրեց և մարտադաշտում թողնելով 74 սպանված ու 70 վիրավոր՝ նահանջեց: Հայերից զոհվեցին 18 հոգի, այդ թվում Ա.Հայրյանը, Վ.Առուշանյանը և ուրիշներ: Քարինտակում հայերի հաղթանակն ահ ու սարսափ առաջ բերեց Շուշիի ազերիների շրջանում և արագացրեց նրանց

տեղահանումը: Անառիկ Քարին տակը հետագայում կարևոր հենակետ դարձավ Շուշիի կրակակետերը լռեցնելու գործում⁶:

1992թ. հունվարի 27-ին մարտեր տեղի ունեցան նաև Հադրութի շրջանի Ցոր գյուղի մոտակա Խուրիատ բարձունքին տիրելու համար: Հունվարի 28-ին ադրբեջանական ռազմական «Մի-8» ուղղաթիռը, որը, հայկական գյուղերը ռմբակոծելով, Աղդամից Շուշի ռազմաձեռք էր տանում, կործանվեց Շուշիի մոտակայքում: Ա.Սուբալիբովը փորձեց դա բարդել հայ «ահաբեկիչների» վրա: Այդ դեպքերից մեկ օր առաջ՝ հունվարի 27-ին, հայ ազատամարտիկները գրավել էին Ղայբալի գյուղը, ապա մտնելով Ջանհասան՝ ոչնչացրել հակառակորդի մի քանի կրակակետեր: Հունվարի 28-ի երեկոյան ազերի օժոնականները գերել էին «Կոմսոմուլսկայա պրավդա» թերթի թղթակիցներ Ղարյա Ասլանովային, Օլեգ Ստարոխինին, Տողի ինքնապաշտպանական ջոկատի հրամանատար Վիգեն Գրիգորյանին և ազատամարտիկ Սամվելին: Հայ ազատամարտիկներին հաջողվել էր փրկել նրանց՝ թշնամուն արժանին հատուցելով: Այսպիսով ինչպես ցույց են տալիս իրադարձությունները, հայ ազատամարտիկները այլևս սովորական վրիժառուներ չէին, այլ դարձել էին թշնամուն ոչնչացնող և սարսափի մատնող ուժ: Իսկ թուրք-ազերիները դարձել էին անասելի դաժան ձերբակալված կամ պատանդ տարված հայ ազատամարտիկների նկատմամբ⁷:

⁶ Քարին տակի մարտերի մասին տես Աբրահամյան Հ., *Նշված աշխ., էջ 158*, «ԼՂ Հանրապետություն», 2.09.1996, «Երկիր», 27.01.1994 և այլն: Քարին տակի դպրոցի հայոց լեզվի և գրականության ուսուցչուհի Ռայյա Սուսայեյանը երկու տետրերի մեջ գրի է առել գյուղի գլխով անցածը՝ «Մաքառումի և հերոսամարտի սղագրություն» վերնագրով: Միա տողեր 1992 թ. հունվարի 26-ի գրառումից. «Առավոտյան ժամը 4-ին իմացանք, որ պաշարված ենք: «Խաչին բարձունքից» «խոսում էր» Ալյոշայի զնդացիորդ: Մեր տղաները մեզ թուրքի ձեռքը չեն տա՝ մտածեցինք: Հետո ծանր վիրավորվեց Ալյոշան: Անմահացան Ալբերտ և Ամժելա Աբադյանները (ամուսիններ), Միշան, Հենրիխը, Նորայիսակ Արշավիրը, Կամելան, Նարինեն, Վոլոդյան, ընկեր Անյան (մանկապարտեզի դաստիարակչուհին): Մեր քաջ հրամանատար Վաղարշակի հետ: Կարենը, որ հորեղբոր՝ Վաղարշակի հետ ազատամարտիկներին «կարմիր բերետավորներից» փրկել, Ստեփանակերտի հիվանդանոցի երկրորդ հարկից փախցրել տարել էր Ավետարանոց, երեք օր անց այնտեղից էլ տեղափոխել Երևան» («ԼՂ Հանրապետություն», 02.09.1996):

⁷ Միա թե ինչ է պատմում արցախյան պայքարի ակտիվ մասնակից Էմիլ Բալայանը: Նրա վկայությամբ՝ 1992թ. հունվարի 1-ին Շուշիի բանտում մտո

Հունվարի 27-ին տեղի ունեցած հանրապետության ՊԿ նախագահության նիստը նախ լսեց վարչապետ Օլեգ Եսայանի հունվարի 21-25-ը Հայաստան կատարած այցելության արդյունքները և ապա որոշեց հաջորդ օրը հրավիրել ԼԴՀ առաջին գումարման ՊԿ առաջին նստաշրջան ու քննարկել հանրապետության ներքին ու արտաքին վիճակի հետ կապված մի շարք հարցեր⁸։ Սակայն Ազգային խորհրդի նախագահ Ա. Սկրտչյանի Երևան մեկնելու պատճառով այն հետաձգվեց, և այդպես էլ մինչև նույն օրվա կանխիկ սկիզբը հնարավոր չէր չէր հրավիրել Ազգային խորհրդի նստաշրջանը։

ԽՍՀՄ լուծարումից հետո Հայաստանի իշխանություններն առաջարկել էին սպառազինությունների զրոյական տարբերակ՝ ոչ մի միավոր զենք ոչ Հայաստանին, ոչ էլ Ադրբեջանին, և խստագույն հսկողություն։ Սինչդեռ Ադրբեջանը բոլոր միջոցներով ջանում էր ավելի շատ զենք ու զինամթերք ունենալ։ Դրա համար էլ ադրբեջանցիները սկսեցին հափշտակել հանրապետությունում տեղակայված ռուսական զորամասերի զենքն ու զինամթերքը։ 1992թ. հունվարի 29-ին, հարձակվելով 295-րդ դիվիզիայի հետախուզական վաշտի վրա, հափշտակեցին 12 զրահամեքենա։ Ռուսաստանի Դաշնության պաշտպանության նախարարությունը փետրվարի 19-ին համաձայնվեց Ադրբեջանին

60 հայորդի կար: Էմիլը խնայապատցի Սուրեն Շատրյանի հետ 5 ամիս տառապում էր թիվ 5 խցում: Հունվարի 1-ին երկու «սև ազդավներով» ծեծելով Շուշի-Լաչին-Տերթայիլ-Իմիշլի-Բաքու երթուղով նրանց տարան Բայիլի բանտը, որտեղ 5 օր պահելուց հետո տեղափոխեցին Շուվեյյանի մեկուսարան: Այդտեղ էին Բերդաձորից Արթուրը, Մեծ Թաղերից Յուրի Դանիելյանը, Քաջավանից Արարատը և Առնո Սկրտչյանը, որը ձերբակալվել էր իբրև Սալաթինի՝ թուրք լրագրողուհու սպանության կապակցությամբ:

Բերդաձորի պաշտպանությունը գլխավորում էին Անդրանիկ Հարությունյանը, Ժաննա Գալստյանը և ֆիզիկայի ուսուցիչ բնիկ բերդաձորցի Առնո Սկրտչյանը: 130 բերդաձորցիներ ձերբակալվել և նետվել էին Շաուշիի ու Լաչինի մեկուսարանները: Առնոյին անզօրոքն ծեծում էին օրական մի քանի անգամ: Շուվեյյանում էին մայրը Դարիք Հարությունյանը, Յու. Ջհանգիրյանը, որոնց տանջամահ էին անում: Առնոն խոր գիտելիքների, անկրկնելի հնայքի տեր մարդ էր:

11 հոգու դատեցին, որից 5-ին, այդ թվում և Առնոյին, դատապարտեցին մահվան: Մի քանի ամիս անց Առնոյի դիակը, մի արկղի մեջ տեղավորված, փոխանակեցին ազերիների դիակների հետ («ԼԴՀ Հանրապետություն», 05.03.1998):

⁸ ԼԴՀ ՊԱ, ֆ. 254, գ. 1, գ. 1, ք. 8-9:

հանձնել թիկունքի սպառազինությունների պահեստների մի մասը և ուղղաթիռային եսկադրիլիան։ Դրա հաջորդ օրը ադրբեջանական զինվորականները Բաքվում հափշտակեցին «զրադ» կայանը։ Անդրկովկասում պահեստավորված էր շուրջ 30 հազար վազոն զինամթերք, որի զգալի մասը գտնվում էր Ադրբեջանի տարածքում, որից առյուծի բաժին ստանալու Ադրբեջանի հնարավորությունները բավականին մեծ էին։ Ադրբեջանի իշխանությունները շտապում էին օգտվել այդ հնարավորությունից, զինել իրենց բանակը և այն ուղղել Արցախ-Հայաստանի դեմ։

Նման պայմաններում Արցախի պաշտպանությանը և բնակչությանը բազմաբնույթ օգնություն ցույց տալու հարցերը խիստ կարևոր էին և հրատապ։ Այդ նպատակով էլ ԼԴՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ Արթուր Սկրտչյանը հունվարի 27–28-ը կատարեց առաջին պաշտոնական այցը Երևան։ Նրա նպատակն էր հանդիպել Լ.Տեր-Պետրոսյանի, ինչպես և խորհրդարանի նախագահի և այլ պաշտոնյաների հետ։ Նա, հունվարի 28-ին հանդիպելով ՀՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորների և լրագրողների հետ, հակիրճ ներկայացրեց ԼԴՀ-ի տնտեսական և քաղաքական վիճակը ու հայտարարեց, որ Լեռնային Դարաբաղում, մանավանդ նրա սահմանների շրջաններում, բացահայտ պատերազմ է։ Ա.Սկրտչյանը նաև տեղեկացրեց, որ հակառակորդը հենահար զենքով պարբերաբար ռմբակոծում է Ստեփանակերտը, Մարտունին, Հաղրութը, Շահումյանը և այլ բնակավայրեր։ Պատերազմ վարելու համար, ասաց նա, Արցախի միջոցները խիստ սահմանափակ են։ Արցախը դրսի աշխարհի հետ կապվում է միայն զինվորական ռադիոկայանների միջոցով։ ԼԴՀ ղեկավարն առաջարկեց ստեղծել համապատասխան հասարակական կարծիք և ճիշտ ներկայացնել Արցախի վիճակը, ինչպես նաև մշակել ու իրագործել ընդհանուր և միասնական ազգային քաղաքականություն։ Լ.Տեր-Պետրոսյանը ԼԴՀ ՊԿ նախագահ Արթուր Սկրտչյանին ընդունեց նույն օրը և նրան հասկացրեց, որ իր համար հաճելի կլինեք, եթե Արցախի նախագահը լինեք ՀՀԿ-ական։ Նա Ա.Սկրտչյանից պահանջեց հրաժարական տալ՝ հասկացնելով, որ հակառակ դեպքում ինքը կարող է հրաժարվել Լեռնային Դարաբաղին օգնություն ցույց տալուց⁹։ Հետո, փետրվարի 3-ին տեղի ունեցած ԼԴՀ ՊԿ նախագահության նիստում Ա.

⁹ Արրահամյան Հ., *Ուշվ. աշխ.*, էջ 158-159:

Սկրտչանը այդ նասին հաղորդեց,¹⁰ ԼՂԳ Գերագույն խորհրդի անդամները խիստ վրդովվեցին:

Արցախ-Ղարաբաղում ստեղծված ծանր վիճակը անհանգստացնում էր համաշխարհային հանրությանը: Հայ-ադրբեջանական խորացող հակասություններին վերջ տալու համար ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ Կլեյբորն Ֆելդը, երեք օր գտնվելով Հայաստանում, ԱՄՆ վերադառնալուց հետո նախագահ Ջ. Բուշին կոչ արեց Բ. Ելցինին առաջարկել վերջ դնել Ղարաբաղի հարցում Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև ընթացող պայքարին: Վաշինգտոնը որոշեց, Ադրբեջանին զրկել օգնությունից, քանի դեռ Լեռնային Ղարաբաղն ու Հայաստանը գտնվում էին շրջափակման մեջ: Ա. Սախարովի զինակից և նրա գործը շարունակող Անատոլի Շաբաթը՝ որպես Հելսինկյան հանձնաժողովի անդամ, հանդես գալով ԱՄՆ-ի Կոնգրեսում, պաշտպանեց արցախահայության դատը և նրա ապրելու ու գոյատևելու իրավունքը: Նա համոզված էր, որ արցախցիների պայքարը ոչ թե ազգային հարց է, այլ կոմունիստական վարչակարգի դեմ կազմակերպված առաջին անհնազանդության օրինակը¹¹: Համանման բողոքներ ու պահանջներ հնչեցին նաև այլ ամբիոններից: Սակայն դրանք շարունակվում էին մնալ անհետևանք, իսկ Արցախում ավելի էին ուժեղանում պատերազմական գործողությունները: ՀՀ ԳԽ-ն դիմում հղեց ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդի անդամ երկրներին, ԱՊՀ-ի երկրներին, ԵԱՀԿ-ին, Եվրախորհրդարանին, որտեղ ասված էր, որ Ադրբեջանը սկսել է իր դաժանությամբ աննախադեպ տոտալ պատերազմական գործողություններ ԼՂԳ-ի դեմ: Քաղաքների և գյուղերի խաղաղ բնակչությունների նկատմամբ կիրառվում են ամենաբարբարոս, զանգվածային ոչնչացման գեներ, այդ թվում միջազգային օրենքներով արգելված «գրադ» տիպի հրթիռակոծվող սարքավորումներ, «ուրագան» հրթիռներ: Կան բազմաթիվ սպանվածներ: Ադրբեջանի ղեկավարությունը պետականորեն իրագործում էր ցեղասպանության քաղաքականություն: ՀՀ ԳԽ-ն պահանջում էր քննարկել Լեռնային Ղարաբաղում՝ կանխելու համար ազգաբնակչության ոչնչացումը¹²: Այդ օրերին Բաքվում

անընդհատ տեղի ունեցող հանրահավաքներում ժողճակատը մեղադրում էր Այազ Սուբալիբովին իբրև Լեռնային Ղարաբաղի հարցի կարգավորման գործում դրսևորած անվճռականության համար և պահանջում կտրուկ միջոցներ ձեռնարկել Լեռնային Ղարաբաղից դուրս բերելու հայ գրոհայիններին ու ադրբեջանցիներին պաշտպանել նրանց հարձակումներից¹³:

ԼՂԳ իշխանությունների համար ամենահրատապ խնդիրը հանդիսանում էր հանրապետության պաշտպանության հարցը: Հունվարի 31-ին տեղի ունեցած ԳԽ նախագահությունը քննարկելով Ստեփանակերտում տեղակայված 366-րդ զուևորդ, մարզից դուրս բերելու հնարավոր բացասական հետևանքների հետ կապված հարցը¹⁴, անհրաժեշտ գտավ բանակցություններ սկսել անդրկովկասյան ռազմական շրջանի ղեկավարության հետ: Այդ նպատակով փետրվարի 10-ին տեղի ունեցած ԳԽ նախագահության նիստի որոշմամբ Թիֆլիս մեկնեց վարչապետ Օլեգ Եսայանը¹⁵: Մինչ այդ հանրապետության ԳԽ նախագահությունը հունվարի 31-ին ընդունել էր հայտարարություն, որտեղ նշված է. «Լեռնային Ղարաբաղում տիրող կացությունը վերաճել է խոշորածավալ ռազմական բախման: Շարունակվող պաշարման, սովի, ցրտի պայմաններում ադրբեջանական կողմը խաղաղ բնակչության դեմ կիրառում է տանկեր, այլ զրահատեխնիկա, հրետանի և հրթիռային կայանքներ:

Այդ իրադրությունում նախկին ԽՍՀՄ-ի զինված ուժերի ներկայությունը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքում, ուժեր, որոնք հաստատուն չեզոք դիրք էին բռնել, լուրջ կասեցուցիչ գործոն էին հանդիսանում Լեռնային Ղարաբաղի հողում երկարամյա բախման զարգացման և Ադրբեջանի ու Հայաստանի միջև պատերազմի վերաճման գործում: Այդ զինված ուժերի դուրսբերումը, ինչի վրա համառում էր Ադրբեջանի ղեկավարությունը, կլիներ հայ ժողովրդի դեմ Ադրբեջանի Հանրապետության ռազմական հարձակման ուղղակի խրախուսանք, այսուհետ առաջարկվում է ԼՂԳ տարածքում պահել Ռուսաստանի զինված ստորաբաժանումներ և գտնում, որ ԼՂԳ կառավարությունը ինքը կարող է ընդունել իր տարածքում եղած զինված ուժերի գործառնաբերի կարգավիճակի վերաբերյալ որոշում: Նաև

¹⁰ ԼՂԳ ՊԱ, ֆ. 254, ց. 1, գ. 1, թ. 16:

¹¹ «Ազատամարտ», N4, հունվար 1992: Տես նաև «Հայաստանի Հանրապետություն», 29.01.1992:

¹² «Հայաստանի Հանրապետություն», 18.02.1992:

¹³ Նույն տեղում, 06.02.1992:

¹⁴ ԼՂԳ ՊԱ, ֆ. 254, ց. 1, գ. 1, թ. 16:

¹⁵ Նույն տեղում, թ. 20-21:

ասվեց, որ հանրապետության տարածքից զինված ուժերի դուրսբերման հետ կապված ծանր հետևանքների համար ողջ պատասխանատվությունը կրնկնի նրանց վրա, ովքեր կընդունեն նման որոշում: ԼՂՀ Գերագույն խորհուրդը հույս է հայտնում, որ «ԱՂՀ անդամ պետությունների բարձրագույն ղեկավարները ըմբռնումով կվերաբերվեն Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծված ծայրաստիճան սրված կացությանը և թույլ չեն տա բախման հետագա ծայկալում, բախում, որն արդեն քիչ մարդկային կյանքեր չի խլել¹⁶»:

Այդ նույն օրը ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը հանդես եկավ երկրորդ հայտարարությամբ, որտեղ նշված է, որ փետրվարի 14-ից սկսած Ադրբեջանի ռազմական կազմավորումները Արցախի քաղաքացիական բնակչության դեմ օգտագործում են «գրադ» համակարգը, որի հետևանքով ավերվել և այրվել են հարյուրավոր տներ, այդ թվում դպրոցներ ու մանկապարտեզներ, զոհվել և վիրավորվել են տասնյակ մարդիկ: Ադրբեջանը, փաստորեն, վարում է խաղաղ բնակչության ոչնչացման նպատակաուղղված քաղաքականություն: Այդ ամենի ողջ պատասխանատվությունն ընկած է Ադրբեջանի իշխանությունների վրա¹⁷: Իսկ փետրվարի 19-ին, դիմելով ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բ. Գալլիին, ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդին, Ռուսաստանի պրեզիդենտ Բ. Ելցինին, ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Ջ. Բուշին, Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Ջ. Մայջորին, Գերմանիայի կանցլեր Յ. Կոլին և Ֆրանսիայի պրեզիդենտ Ֆ. Միտերանին, նշում է, որ քանի ինքնիշխան ԼՂՀ-ի նկատմամբ Ադրբեջանական Հանրապետության նվաճողական գործողությունները գնալով ավելի են ծավալվում, խնդրվում է օգտագործել իրենց մեծ հեղինակություններն ու հնարավորությունները, որպեսզի լուծեն հետևյալ հարցերը.

1. ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի առաջիկա նիստում քննարկել ԼՂՀ տիրող իրավիճակը:
2. Անհապաղ տարածաշրջան մտցնել ՄԱԿ-ի խաղաղարար ուժերը:
3. Լեռնային Ղարաբաղը հայտարարել աղետի գոտի:
4. ՄԱԿ-ում Ադրբեջանի անդամության հարցը քննարկելիս հաշվի առնել նաև ԼՂՀ-ի շահերը¹⁸:

¹⁶ Նույն տեղում, ք. 13:

¹⁷ Նույն տեղում, ք. 33:

¹⁸ Նույն տեղում, ք. 34-40:

Սակայն այդ ամենը մնաց միայն բողոք:

1992թ. փետրվարի 10-ին տեղի ունեցած ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը զբաղվեց Գերագույն խորհրդի մարմինների և գործադիր օղակների կազմավորման հարցերով, ինչպես նաև լսեց Լ.Մելիք-Շահնազարյանի զեկուցումը ԼՂՀ արտաքին դրության վերաբերյալ: Այդ նստաշրջանում որոշվեց Ստեփանակերտի Լեռնի անվան հրապարակը վերանվանել Ազատության հրապարակ, իսկ փետրվարի 12-ը հայտարարել Անկախության օր՝ ի պատիվ 1988թ. փետրվարի 12-ին (մինչդեռ պետք է լինի 13-ին) Ստեփանակերտում տեղի ունեցած առաջին բազմախազարանոց հանրահավաքի: Թուրք-ազերիները ևս չէին մոռացել այդ օրը, և Ստեփանակերտի վրա արձակեցին 110 արկ՝ առաջ բերելով բազմաթիվ զոհեր ու ավերածություններ: Փետրվարի 16-ի զնդակոծությունների հետևանքով Ստեփանակերտի Չկալովի անվան փողոցի վրա գտնվող 75 բնակարանանոց շենքի փլատակների տակ մնացին 20 բնակիչներ: Թշնամին Ստեփանակերտը ըմբակոծում էր «գրադ» և «փոթորիկ» կայանքներից: Հաջորդ օրերին Մարտունու, Շահումյանի և Մարտակերտի շրջանների մի շարք բնակավայրեր նույնպես ենթարկվեցին զանգվածային ըմբակոծությունների: Միայն փետրվարի 19-ին Ստեփանակերտի վրա արձակվեց 300 արկ: Այդ օրը քաղաքում զոհերի թիվն անցավ 20-ից:

1992թ. փետրվարին ամենահրատապ խնդիրներից մեկը Ստեփանակերտի մոտերքում գտնվող ադրբեջանական գյուղերի կրակակետերի վերացումն էր: Մալիբեկլուն ոչ միայն փակել էր Ստեփանակերտ-Ննգի-Մարտունի ճանապարհը, այլև Ստեփանակերտը դարձրել էր մշտական թիրախ: Այստեղից անընդհատ ըմբակոծվում էին քաղաքի արևելյան ծայրամասը և Կարկառի ափին գտնվող արդյունաբերական ձեռնարկությունները: Այդ իսկ պատճառով Մալիբեկլուի և նրա հարևանությամբ գտնվող Ղուչչիլարի կրակակետերի ոչնչացումը դարձել էր օրվա ամենակարևոր պահանջը: Մալիբեկլուն արցախահայության համար մեծ դժբախտություններ էր առաջ բերել նաև 1905–1906 և 1918–1920 թվականներին: Մալիբեկլուի կրակակետերից ռազմական գործողությունները սկսվեցին 1992թ. փետրվարի 9-ին ժամը 21:00-ին: Աշոտ Ղուլյանի¹⁹ առաջին վաշտի, Պետրոս Ղևոնդյանի, Սամվել

¹⁹ Աշոտ Ղուլյանը (Բեկոր) ծագումով Արցախի Ասկերանի շրջանի Խնձրիստան գյուղից էր: Ծակատազրի բերումով ծնողները հայտնվում են Բաք-

եղիագարյանի «Արաբո» և կամավորական ևս երկու ջոկատների մարտիկները սկսեցին գործողությունները: Համաձայն ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի նախնական պլանի, նկարագրում է Սիեր Հարությունյանը, առաջին փուլում առաջին վաշտը ճակատային գրոհ էր ձեռնարկելու հակառակորդի հիմնական դիրքերի ուղղությամբ, իսկ Վարդան Ստեփանյանի միացյալ ջոկատը թիկունքից հարվածելով շրջապատման սպառնալիք էր ստեղծելու: Առաջին վաշտը Սալիբեկլուի նորակառույցների կողմից մտավ և հասավ գյուղամեջ: Սակայն մյուս ջոկատին չի հաջողվում դուրս գալ հակառակորդի թիկունքը: Կեսգիշերին տրվեց մարտական գործողությունները դադարեցնելու հրաման: Ադրբեջանցիներին հեռանալու հնարավորություն էր տրվել: Գիշերվա ընթացքում գյուղը համարյա դատարկվեց: ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերը, փետրվարի 10-ին վերսկսելով գրոհը, նույն օրվա երեկոյան հարված հասցրին նաև Ղուշչիլարում հապճեպ դիրքավորվող ադրբեջանցի զինյալներին: Փետրվարի 11-ին վնասազերծվեցին նաև Ներքին ու Վերին Ղուշչիլար գյուղերի կրակակետերը²⁰: Այսպիսով՝ փետրվարի 11-ին և 12-ին լիովին ջախջախվեցին այդ գյուղերում ծվարած ազերիների ուժերը, և հայ ազատամարտիկները այդ տարածքները վերցրին իրենց հսկողության տակ: Սալիբեկլուի կրակակետերը լռեցնելու գործին ակտիվ մասնակցեցին նաև Երևանի, Պոռոչյան գյուղի և Աբովյանի ազատամարտիկները²¹: Սալիբեկլուի ազատագրության ժամանակ հայ ազատամարտիկները ոչ մի զոհ չտվեցին, մինչդեռ հակառակորդի զոհերի թիվը հասել էր 100-ի: Հայ ազատամարտիկների

վում, որտեղ և 1959 թ. ծնվում է Աշոտը: Նա 17 տարեկան էր, երբ հայտնվեց Ստեփանակերտում և իր հոգով ու ողջ կյանքով կապեց հայրենի լեռնաշխարհի ճակատագրի հետ: Նրա պատանեկան տարիների ընկեր և մարտական զինակից Արկադի Կարապետյանը պատմում է, որ Աշոտի բախտը չէր բերում ոստիկանության հետ հարաբերություններում: Ազատամարտիկ Բեկորը իր գործունեությունը սկսել է զենք ստեղծելով: Չենքերի փորձարկման ժամանակ երեք անգամ վիրավորվել էր: Ինքնաշեն նռնակի փորձարկման ժամանակ պայթած նռնակի մի քանի փոքրիկ բեկորներ մնացել էին Աշոտի մարմնում, դրա համար էլ ստացել էր «Ասկոլկա» (Բեկոր) անունը: Արցախյան պայքարի տարիներին նա կռվել է Հադրութում, Սարտակերտում, Սալիբեկլուում, Խոջալուում, Կրկժանում, Շուշիում, Քարինտակում, նորից Սարտակերտում... Ձոհվել է 1992թ. օգոստոսի 25-ի գիշերը Դրմբունում: Թաղված է Ստեփանակերտում:

²⁰ «Ազատ Արցախ», 11.02.1999:

²¹ Ղարիբյան Գ., Արթուրը: Արծվի թռիչք էր նա, էջ 111-113:

ծեռքն անցավ բավականին քանակությամբ զինամթերք: Ղուշչիլար գյուղում հայտնաբերել էին վառելիքի, սննդի և զինամթերքի պահեստներ: Այսպիսով՝ Ստեփանակերտն ազատվեց արևելյան կողմից հրետակոծությունից, և բացվեց Ստեփանակերտ-Ննգի-Մարտունի ճանապարհը, որը փակվել էր երկու տարի առաջ: Այդ ճանապարհի վրա գտնվող Սուշկապատ, Հաղորտի, Կղարծի, Սպիտակաշեն և Գիշի գյուղերին անընդհատ վնաս պատճառող Ղարադաղլու գյուղի չեզոքացումը նույնպես դարձել էր օրվա պահանջ: Հայ մարտիկների կողմից ճշտվեցին Ղարադաղլուի բուլլոր կրակակետերի տեղերը: 1992թ. փետրվարի 17-ի գիշերը վրիժառու ազատամարտիկները հարմար դիրքեր էին զբաղեցրել: Լուսաբացին ինքնապաշտպանության ջոկատները տարբեր կողմերից մտան գյուղը և սկսեցին տուն առ տուն ազատագրել այն: Աշոտ Ղուլյանի վաշտը և Մանվել Եղիագարյանի «Արաբո» ջոկատը ճեղքեցին հակառակորդի պաշտպանության գիծը: Գյուղի բնակիչները նախօրոք հեռացել էին: Օմսնականներն ու ադրբեջանական բանակի զինվորները դիմադրում էին կատաղի: Այդուհանդերձ, փետրվարի 17-ին վնասազերծվեց Ղարադաղլուն, առգրավվեց 70 միավոր մարտական զենք, մեծ քանակությամբ զինամթերք, ոչնչացվեց 15 ասկյար, և գերվեց շուրջ 60 մարդ²²:

Սարտունու շրջանում մյուս վտանգավոր բնակավայրերից էր Վերին Վեյսալու գյուղը, որը գտնվում էր ճարտարից Սարտունի տանող ճանապարհի վրա ու մտնում էր Ֆիզուլիի շրջանի մեջ: Գյուղի կրակակետերի վերացման համար գործողությունները սկսվեցին 1992թ. փետրվարի 22-ին: Ինքնապաշտպանական ջոկատները բաժանվել էին չորս հարվածային խմբի: Գարտարից, նկարագրում է Սիեր Հարությունյանը, Կոհակու յալի մոտով շարժվելու էր Ստեփանակերտի ջոկատը, աջ կողմով Ղուզե ճարտարի ջոկատն էր առաջանալու, ծախով՝ Կոհակու յալի վրայով՝ Գիշու, իսկ Գյունե ճարտարից տեղի խմբերն էին հարվածելու: Մինչ այդ ինքնապաշտպանության ուժերը փակել էին Ալիբալիի խաչմերուկը՝ օգնություն հասցնելու փորձերը խափանելու նպատակով: Ըստ երևույթին, ազերիները տեղյակ են եղել հայ ազատամարտիկների ձեռնարկումներին: Նրանք սկսեցին ճողոպրել խաչմերուկի ուղղությամբ, իսկ օմսնականները փորձում էին ապահովել իրենց ցեղակիցների փախուստը: Ֆիզուլու կողմից փորձ արվեց օգնության հասնել, սակայն չհաջողվեց: Շար քարի

²² «Ազատ Արցախ», 18.02.1989:

ուղղությամբ «միջանցք» էր բացվել խաղաղ բնակիչների հեռանալու համար²³։ Փետրվարի 22-ի օրվա վերջին վերին վեյսալուն ազատագրվեց։ Այդ, ինչպես և Ղարաղաղլուի կրակակետերի վնասագերծումը ռազմավարական կարևոր հաղթանակ էր Սարտունու շրջանի համար, որը Սարտունին դարձրեց անառիկ և բացեց ներքին ճանապարհները։

Ադրբեջանի ռազմական ուժերը Ղարաբաղը բնաջնջելու նոր պլան էին մշակել, որի իրագործման համար նախ և առաջ անհրաժեշտ էր մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք։ Նրանք առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու փետրվարի 23-ին զավթեցին խորհրդային բանակի Աղղամում գտնվող օկրուգային զինապահեստը, որտեղ պահվում էր 728 վազոն հրետանային և 245 վազոն հրթիռային արկ, 131 վազոն հրաձգային ռազմամթերք։ Ձինվորական փորձագետների կարծիքով այն կետիքեր մեկ տարվա լարված պատերազմի համար²⁴։ Դրանից հետո Ստեփանակերտի, Սարտունու, Ասկերանի և այլ բնակավայրերի ռմբակոծումն ավելի ուժեղացվեց։ Ա.Մութալիբովը փետրվարի 22-ին Ադրբեջանում հայտարարեց զորակոչ՝ իբր Ղարաբաղի և նրա շուրջ ստեղծված իրավիճակի թելադրանքով։ Հանրապետության ազգային բանակում ծառայելու համար պետք է հավաքագրվեին 20-40 տարեկան բոլոր պահեստայինները։ Թուրք-ազերիները փորձում էին սարսափ տարածել զանգվածային բնաջնջման զենքի օգտագործմամբ։ Այդ մասին ՀՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում փետրվարի 24-ին շեշտեց Արկարի Մանուչարովը և Հայաստանի իշխանություններից պահանջեց բազմապատկել օգնությունը ԼՂՀ-ին։ Փետրվարի 24-ի նստաշրջանի փակ նիստում քննարկվեց Արցախի վիճակի հարցը, և որոշվեց թշնամուն հակահարված տալու համար անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել։

Ստեփանակերտի համար ամենավտանգավորը խոջալուն էր, որը փակում էր Ստեփանակերտ-Ասկերան մայրուղին։ Երկար ժամանակ այնտեղից ավերիչ կրակ էր թափվում Ստեփանակերտի և հայկական մի շարք բնակավայրերի վրա։ Լաչինի նախկին բնակիչ Յուսուփ Քյարիմովի վկայությամբ, խոջալուի քաղխորհրդի նախագահ Էլման Մամեդովը օդանավակայանի պարետ Արիֆ Հաջիևին հրամայել էր Լաչինից, Աղջաբեդուց և այլ բնակավայրերից խոջալու տեղափոխել մարդկանց և ստիպել բնակվել

այնտեղ։ Հրամայվել էր գնդակահարել նրանց, ովքեր կփորձեին իրենց ընտանիքները դուրս բերել խոջալուից։ Է.Մամեդովին էին ենթարկված այդտեղի բոլոր զինված կազմավորումները։ Եթե որևէ ընտանիք ցանկանում էր տեղափոխվել, ապա Մամեդովին տալիս էին 3-4 հազար ռուբլի կաշառք։ Հենց այդ գումարներով էլ նա Բաքվում գնեց երկու բնակարան և այնտեղ տեղափոխեց իր ընտանիքը²⁵։

ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ջոկատները, դեռևս փետրվարի 15-ից դիրքավորվելով խոջալուի արևմտյան մասի երկարությամբ, ադրբեջանական կողմին առաջարկել են թողնել խոջալուն և հեռանալ։ Ի պատասխան՝ ազերիները սկսեցին ավելի հուժկու ռմբակոծել Ստեփանակերտը։ Այդ ժամանակ Ադրբեջանում տիրում էր ներքին քաղաքական անկայունություն։ Ժողովրդական ճակատը, ձգտելով տապալել Ա.Մութալիբովի իշխանությունը, գործում էր հաշվենկատ ու հախուռն։ Նույնիսկ մտածում էին խոջալուն հանձնել և դրա համար մեղադրել Մութալիբովին ու նրան զրկել իշխանությունից։ Այդ ընթացքում ԼՂՀ-ում լուրջ նախապատրաստական աշխատանքներ էին տարվում խոջալուի կրակակետերը լռեցնելու համար։ Նախատեսվեց առաջին հերթին գրավել օդանավակայանը, որտեղ վաղուց իշխում էին օմօնականները։ Դա պետք է իրականացնեին Աշոտ Ղուլյանի և Կարոյի գլխավորած վաշտերը։ 1992թ. փետրվարի 25-ի լույս 26-ի գիշերը նռնակաձիգներով և ավտոմատներով զինված հայկական ջոկատները հասան առաջավոր դիրքերին։ Անակնկալի եկած հակառակորդը, թողնելով մի քանի դիակ, նահանջեց։ Առանց զոհի և վիրավոր տալու հայ մարտիկներն առաջացան դեպի օդանավակայան և հայտնաբերեցին թշնամու կրակակետերի տեղակայումը։ Օդանավակայանի աջ կողմից հարձակվում է Բալլուջայի (Այգեստան) ջոկատը, որին աջակցում էին Աշոտ Ղուլյանի վաշտը և ՀՀԴ ջոկատի մարտիկները։ Հակառակորդը ստիպված նահանջեց։ Հայ ազատամարտիկներին հաջողվեց լռեցնել օդանավակայանում տեղակայված կրակակետերը։ Օդանավակայանում ծածանվեց Հայոց եռագույնը։ Ապա հայ ինքնապաշտպանական ուժերը տարբեր կողմերից մտան խոջալու։ Նախօրոք կազմված պլանի համաձայն՝ գլխավոր ճանապարհի կողմից թողնվել էր միջանցք, որպեսզի խոջալուում մնացած

²³ Նույն տեղում։

²⁴ Հասարակական Ա., *Ոչվ. աշխ.*, էջ 28։

²⁵ «Արցախ», 30.05.1992։

բնակիչները կարողանային հեռանալ դեպի Ադդամ²⁶: Այսպիսով 1992թ. փետրվարի 26-ին՝ մի քանի ժամվա ընթացքում, հայ ինքնապաշտպանական ուժերը, տալով ութ զոհ և 20 վիրավոր, ջախջախեցին խոջալուում տեղակայված ադրբեջանական ուժերը և լեռերին այդտեղի բոլոր կրակակետերը: Հայ ազատամարտիկները գերեցին 150 հոգի, որից 63-ը թուրք-մսխեթցի, հակառակորդից առգրավեցին 3 զրահամեքենա, 2 հրթիռային կայանք, մեկ թնդանոթ, մեծաքանակ զինամթերք և մոտ 100 միավոր մարտական զենք: Ադրբեջանական մամուլում զոհված ազերիների թիվը նշվել է 400–2000 հոգի, որոնց մեծ մասն իբր խաղաղ բնակիչներ են եղել: Իրականում խոջալուում խաղաղ բնակիչներ շատ քիչ էին մնացել: Ա.Սուքալիբովն ապրիլի 3-ին «Նեգավիսիմայա գազետա»-ին տված հարցազրույցում հայտարարել է, թե խոջալուի ողբերգությունը կազմակերպել են մարդիկ, ովքեր ուզում էին իր հրաժարականը: Նա ասաց, որ ինքը հեռախոսով կապվել է Արթուր Մկրտչյանի հետ և նրանից խնդրել միջանցք թողնել խաղաղ բնակչության հեռանալու համար: Ա.Մկրտչյանը խոստումը կատարել է, և իրականում, այնտեղ այդքան զոհեր չեն եղել: «Իզվեստիա» թերթն իր հերթին 1992թ. նոյեմբերի 12-ին գրել է, թե ազերիները խոջալուում տվել են 450 զոհ և 400 վիրավոր: Սակայն փաստ է, որ խոջալուի բնակիչների դիակները հայտնաբերվել են այդտեղից 7-10 կմ հեռավորության վրա՝ Ադդամի մատույցների մոտ, որտեղ կանգնած է եղել ադրբեջանական բանակը: Մոտ 40 մուսուլմանական ընտանիք մնացել էր խոջալուում: Հակառակորդն իր հետ տարել է ավանում պահվող հայազգի 34 պատանդների²⁷: Ադրբեջանը աշխարհով մեկ աղմուկ է բարձրացնում, թե իբր հայ ազատամարտիկները խոջալուում կազմակերպել են ադրբեջանցիների մասսայական սպանդ: Դա լիովին մերժում է թեկուզ և Արցախի ազգային-ազատագրական ուժերի հրամանատար Ա.Տեր-Թադևոսյանի հետևյալ հրամանը՝

²⁶ Ղարիբյան Գ., Արթուրը: Արծվի թռիչք էր նա, էջ 114-116:
²⁷ «Երկիր», 04.03.1992:

«Հրաման Արցախի ժողովրդաազատագրական բանակի հրամանատարներին ու մարտիկներին.

6.09.1991թ.

N1

Հաղորդ

Բոլոր մարտիկներին ու հրամանատարներին խստիվ արգելվում է ոչնչացնել հակառակորդի կանանց ու երեխաներին, տանջանքներ կիրառել գերիների նկատմամբ, անարգել դիակները: Սույն հրամանը խախտողները կդատվեն ռազմական ժամանակի օրենքներով:

Արցախի ժողովրդաազատագրական բանակի ստորաբաժանումների հրամանատարները պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնեն ջոկատներում կարգապահությանը և վճռականորեն կանխեն մարտիկների ցանկացած հակաօրինական գործողությունները»²⁸:

Արցախի ժողովրդաազատագրական բանակի այդ հրամանը կատարվում էր ամենայն խստությամբ: Իմիջիայլոց, խոջալուի գրավման օրը երևանից ստացվել էր հեռագիր, որտեղ ասվում էր, թե Ղարաբաղ է ժամանում Իրանի վարչապետ Վիլայեթին, ուստի պետք է կանգնեցնել գործողությունը և ապահովել վարչապետի անվտանգությունը: Սակայն գործողությունը չի ընդհատվում, իսկ Վիլայեթիի ինքնաթիռը վայրէջք է կատարում Գյանջայում:

ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը, մարտի 4-ին քննարկելով «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Ասկերանի շրջանի խոջալու գյուղում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին» հարցը, ընդունեց հայտարարություն, որտեղ ասված է. «Ադրբեջանի սպառազեն կազմավորումների կրակակետերի ոչնչացումը և խոջալու գյուղի մոտակա ԼՂՀ միակ օդանավակայանի ապաշրջափակումը, որոնք հարուցված են ԼՂՀ-ի համար կենսական նշանակությամբ, լուրջ արձագանք են ստացել Ադրբեջանի Հանրապետության և ուրիշ երկրների զանգվածային լրատվության միջոցներում: Խոջալուում տեղակայված Ադրբեջանի ազգային բանակի զորամասերը լրիվությամբ շրջափակել էին ԼՂՀ Ասկերանի շրջանը հանրապետության մայրաքաղաքի հետ կապող ճանապարհները, ծանր հրետանուց պարբերաբար գնդակոծում էին Ստեփանակերտ քաղաքը և հայկական մյուս բնակավայրերը»: Այնուհետև բացատրվում է, որ, «Հնայած մարտական

²⁸ Տես Արկադի Տեր-Թադևոսյանի անձնական արխիվ:

գործողությունների գոտուց խոջալուի բնակիչների դուրս գալու համար Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ինքնապաշտպանության ուժերի կողմից ստեղծված միջանցքին, գյուղի խաղաղ բնակչության մի հատվածը չի օգտվել այդ հնարավորությունից: Նրանք բոլորն էլ շուրջ 200 մարդ, ըստ իրենց ցանկության, առանց որևէ նախնական պայմանների, ուղեկցվել են սահմանից այն կողմ»²⁹:

1992թ. մարտի 10-ին հրաման է ստացվում 366-րդ մոտոհրաձգային գունդը, որը տեղակայված էր Ստեփանակերտում, Ղարաբաղից դուրս բերելու մասին: Մինչ այդ՝ մարտի 1-ի ուշ երեկոյան, ԱՊՀ-ի զինված ուժերը դեսանտ էին իջեցրել Բալլուջա գյուղում, որտեղ մեկ շաբաթ առաջ տեղակայվել էր 366-րդ գնդի գումարտակներից մեկը: 750 հոգուց բաղկացած դեսանտը գլխավորում էր ԱՊՀ-ի զինված ուժերի անդրկովկասյան տեղամասի հրամանատար, գեներալ Գրեկովը: Դեսանտային ուժերը զինաթափել էին ինքնապաշտպանական ուժերին և հսկողության տակ վերցրել բոլոր ճանապարհները: Շտապ Բալլուջա են մեկնում ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի պաշտպանության և անվտանգության հանձնաժողովի նախագահ Վ.Բալայանն ու արտաքին հանձնաժողովի նախագահ Լ.Սելիք-Շահնազարյանը: Գեներալը նրանց հաղորդում է, որ իրենց հիմնական նպատակն է ապահովել 366-րդ գնդի դուրսբերումը Ղարաբաղից: ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը ԱՊՀ-ի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար Ե.Շապոշնիկովին խնդրում է գունդը թողնել Ստեփանակերտում, սակայն մերժում է ստանում: 1992թ. մարտի առաջին կեսին 366-րդ գունդը դուրս է բերվում Ղարաբաղից, որը խիստ ցավալի էր արցախահայության համար:

Խոջալուի ազատագրումով բացվել էր Ստեփանակերտի օդանավակայանը, ինչը մեծ նշանակություն ունեցավ Հայաստանի հետ կապի ամրապնդման և Արցախի պաշտպանության ուժեղացման գործում:

Ադրբեջանի իշխանությունները, ձգտելով վերականգնել կորցրածը, ուժեղացնում են ճնշումն Արցախի վրա: Մարտի 3-ին հրթիռակոծման զորհարծավ Շահումյանից երևան 17 խաղաղ բնակիչներ փոխադրող զինվորական «Մի-24» ուղղաթիռը: Մարտունու արևելյան կողմում գտնվող Ամիրանլար և Մուղանլու ադրբեջանաբնակ գյուղերից մարտի 11-ին 100-ից ավելի արկեր

արծակվեցին Մարտունի քաղաքի ուղղությամբ՝ առաջ բերելով ավերածություններ և զոհեր: Այդ նույն օրը Հողեր գյուղից ռմբակոծվեց Հադրութի շրջանի Դուդուկչի գյուղը, իսկ Շահումյանի շրջանի Ղարաչինար գյուղը ռմբակոծվեց «գրադ» կայանքից, որի հետևանքով զոհվեցին 3 հոգի³⁰: Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերը, մարտի 12-ին անցնելով պատասխան գործողությունների, Ասկերանի ուղղությամբ հետ մղեցին հակառակորդի հարձակումները, չեզոքացրին կրակակետերը և հակառակորդին ստիպեցին լքել դիրքերը: Հայ ազատամարտիկները գրավեցին մեկ «գրադ» կայանք, մեկ հաուրեց, ԱՊՀ 4-րդ բանակին պատկանող երկու զրահամեքենա, մեկ S-72 տիպի տանկ, 3 թեթև հրասայլ: Հրկիզվեց Աղդամի մատույցներում գտնվող վառելանյութերի բազան: Հակառակորդը մարտադաշտում թողեց մեկ տասնյակից ավելի սպանված: Մարտակերտի շրջանի ադրբեջանաբնակ Սրխավենդ գյուղը վեր էր անվել Ադրբեջանի բանակի ամուր հենակետի: Հայ ազատամարտիկները մարտի 12-ին համառ մարտերով ազատագրեցին Սրխավենդը՝ տալով 4 զոհ և մի քանի վիրավոր, իսկ հակառակորդի զոհերի թիվն անցավ երկու տասնյակից: Այնուհետև մարտերը շարունակվեցին Ղազանչին ազատագրելու համար: Ազերի բարբարոսները գյուղը վառել էին, և այնտեղ զոհվել էին 30 մարդ, անհայտ կորել 100-ը: Հայ ազատամարտիկները մարտի 14-15-ին ազատագրեցին այդ գյուղը ևս³¹:

Հանրապետության մայրաքաղաք Ստեփանակերտը շարունակվում էր անընդհատ ռմբակոծվել Շուշիի և հյուսիսային կողմի ադրբեջանաբնակ գյուղերի կրակակետերից: Շուշիից հրետակոծվում էին նաև Քարին տակը, Շոշը և այլ հայկական գյուղեր: Հակառակորդը մարտի 16-ին ռմբակոծեց Ասկերանը, Բադարան, ճարտարը, Սոսը և Մաճկալաշենը: Ի պատասխան հայկական կողմը ռմբակոծեց Շուշին, Աղդամը, Թարթառը և Ֆիզուլին, որի հետևանքով զոհվեցին 26 հոգի³²:

Թուրք-ազերիներն իրենց գործողություններն ակտիվացրել էին նաև Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում: Մարտի 12-ի վաղ առավոտյան հրետակոծեցին Տավուշի շրջանի Այգեպար, Մովսես, Ներքին Կարմիրաղբյուր, Չորաթան գյուղերը և Ներքին Շեն բնակատեղին: Ջոհվեցին զգալի թվով կանայք, երե-

³⁰ «Երկիր», 04.03.1992:

³¹ «Голос Армении», 13.03.1992.

³² «Бакинский рабочий», 18.03.1992.

²⁹ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 254, ց. 1, գ. 2, ք. 8-9:

խաներ և մեծահասակներ: Հակառակորդը, ներխուժելով Այգեպարի պահածոների գործարանը, այն ավերեց³³:

1992թ. մարտի 19-ին Երևան այցելեց Բուտրոս Ղալիի հատուկ ղեսպան Սայրուս Վենսը: Նա եկել էր ՄԱԿ-ի քարտուղարի համար ստույգ տեղեկություններ պատրաստելու տարածաշրջանի մասին: Բացի այդ, նա հանձնարարություն ուներ ուղիներ փնտրել Լեռնային Ղարաբաղում կրակը դադարեցնելու և առճակատումը խաղաղ ճանապարհով լուծելու համար³⁴: Նա, Ստեփանակերտ ժամանելով, հանդիպեց Արթուր Սկրտչյանի և Օլեգ Եսայանի հետ, որոնցից էլ ստացավ իրեն հետաքրքրող հարցերի պատասխանը³⁵:

3. ԵՈՒԵԻ ԱԶՍԱԳՐՈՒՄԸ ԵՎ ԱՐՑԱՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՑԱՄԱՐԱՅԻՆ ԿԱՊԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

1992թ. գարնանը արցախցիների գերխնդիրը հանրապետության պաշտպանության ուժեղացման հարցն էր և «ԼՂՀ նախարարների խորհրդի մասին» օրենքի հիման վրա, մինչև ԼՂՀ պաշտպանության նախարարության կազմավորումը ԼՂՀ նախարարների խորհրդին առընթեր պաշտպանության ուժերի կազմավորումը ստեղծելը: Դեռևս փետրվարի 24-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը որոշում էր ընդունել ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի (ԻՊՈՒ) ստեղծման մասին, որտեղ նշված է. «Ելնելով նրանից, որ Լեռնային Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչության նկատմամբ տարվող ցեղասպանության, թալանի և բռնության քաղաքականությունը և հայկական գյուղերի զանգվածային բռնատեղահանումը հանգեցրել են Լեռնային Ղարաբաղի շահերը պաշտպանելու կոչված կամավորական ջոկատների ստեղծմանը», որոշեց «Կազմավորված զինված ջոկատները ճանաչել որպես ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժեր և դրանք ենթարկել միասնական հրամանատարության» և միևնույն ժամանակ «ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերում ներգրավված զինապարտներին» համարել զինակոչված¹: ԼՂՀ Գերագույն խոր-

հրդի 1992թ. մարտի 4-ի որոշումով ԼՂՀ ԻՊՈՒ-ի հրամանատար էր նշանակվել գնդապետ Ա.Տեր-Թադևոսյանը: Այդ նույն որոշմամբ հաստատվել էր նաև ԼՂՀ պաշտպանության խորհրդի կազմը՝ ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ Արթուր Սկրտչյան (նախագահ), Օլեգ Եսայան, Վիտալի Բալասանյան, Սերժ Սարգսյան, Արկադի Տեր-Թադևոսյան, Ռոբերտ Քոչարյան և Արկադի Կարապետյան²: Ելնելով «ԼՂՀ նախարարների խորհրդի մասին» օրենքի 24-րդ հոդվածից՝ 1992թ. մարտի 26-ին ԼՂՀ նախարարների խորհրդին առընթեր ստեղծվեց Պաշտպանության կոմիտե, որի նախագահ նշանակվեց Սերժ Սարգսյանը: Նրան հանձնարարվեց 10-օրյա ժամկետում առաջարկություններ ներկայացնել Պաշտպանության կոմիտեի կառուցվածքի, կանոնադրության և անձնակազմի մասին: ԼՂՀ Պաշտպանության կոմիտեն առանց հապաղելու ձեռնարկեց ինքնապաշտպանական ջոկատների միավորման, նյութատեխնիկական բազայի ստեղծման, սպառազինության ու տեխնիկայի հայթայթման, մատակարարման և կազմակերպչական այլ խնդիրների լուծման աշխատանքները: Պաշտպանության կոմիտեի այդ օրերի ամենահրատապ խնդիրը Շուշիի ազատագրումն էր և Ստեփանակերտի շուրջը գտնվող ադրբեջանական բնակավայրերում տեղակայված կրակակետերի ոչնչացումը: Այդ խնդիրները լուծելու համար ղեկավարությունը նպատակահարմար գտավ Արթուր Սկրտչյանի հանդիպումը Լ.Տեր-Պետրոսյանի հետ: Վերջինս կրկին Ա.Սկրտչյանին հասկացրեց, որ նա պետք է տա հրաժարական ու իր տեղը զիջի ՀՀՇ ներկայացուցչի: Ա.Սկրտչյանը Ստեփանակերտ վերադառնալուց հետո Հայաստանի նախագահի հետ ունեցած հանդիպման մասին հանգամանորեն տեղյակ պահեց ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության անդամներին: Սակայն վերջիններիս մեծամասնությունը դեմ էր Ա.Սկրտչյանի հրաժարականին և դատապարտեց նրա զիջողական կեցվածքը, որն ակնկալում էր իր հրաժարականի գնով ապահովել Հայաստանի օգնությունն Արցախին³:

Հանրապետության ներքին կյանքի ամրապնդումը հույժ կարևոր խնդիր էր, որին ԳԽ նախագահությունն անդրադարձավ ապրիլի 3-ին տեղի ունեցած նիստում: Քննարկելով «ԼՂՀ իշխանության և կառավարման տեղական մարմինների աշխատանք-

³³ «Երկիր», 13.03.1992:

³⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», 20.03.1992:

³⁵ Նույն տեղում, 21.03.1992:

¹ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 254, ց. 1, գ. 1, ք. 46:

² Նույն տեղում::

³ Արրահանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 160:

քի արդյունավետությունը ուժեղացնելու լրացուցիչ միջոցառումների մասին» հարցը ընդունեց որոշում, ըստ որի՝ «մինչև տեղական ինքնակառավարման մասին օրենքի ընդունումը և ԼՂՀ իշխանության տեղական մարմինների նոր ընտրությունների անցկացումը շրջանային, քաղաքային, գյուղական և ավանային խորհուրդներին և նրանց գործկոմներին թույլատրել բացառությամբ կարգով գործկոմի նախագահի պաշտոնում ընտրել նաև սովյալ խորհրդի պատգամավոր չհանդիսացող անձանց»։ Այնուհետև նշվում է, որ անհրաժեշտության դեպքում շրջանային և քաղաքային խորհուրդների գործկոմների ղեկավարների նշանակումը իրականացվում է ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության կողմից՝ ԼՂՀ նախարարների խորհրդի ներկայացմամբ։ Ժողովրդական պատգամավորների տեղական խորհուրդների գործկոմներին իրավունք է ընձեռնվում գործկոմների սեղմ կազմերով որոշումներ ընդունելու։ Հանձնարարվում է Գերագույն խորհրդի պետական շինարարության, իրավակարգի և օրենսդրության հարցերի հանձնաժողովին արագացնել ԼՂՀ-ում տեղական ինքնակառավարման մասին և իշխանության տեղական մարմինների ընտրությունների մասին օրենքների նախագծերի մշակումը և առաջարկումը Գերագույն խորհրդի նստաշրջանին⁴։

Ապրիլի 11-13-ը Արցախում էր Քերուլայն Քոբսը։ Նա գնաց և տեսավ Մարաղայի ողբերգությունը։ Մարաղայում ապրում էր 4660 մարդ։ Թուրք-ազերիների ավելի քան 1000 զինվորներից բաղկացած մի զորամաս, 15 տանկի և մի քանի տասնյակ զրահատեխնիկայի ուղեկցությամբ, ապրիլի 10-ին ներխուժեց գյուղ, կողոպտեց, քար ու քանդ արեցին տները և սպանվեց 57 խաղաղ բնակիչ։ Գյուղի բնակչությունն արտաքսվեց, իսկ 13 հոգի պատանդվեց⁵։ Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերի նոր գործողությունների հետևանքով թշնամին Մարաղայում թողեց ավելի քան 100 դիակ։ Պարզվում է, որ Մարաղայի վրա հարձակման ժամանակ զրահամեքենաները վարում էին ԱՊՀ զինված ուժերից վարձված մասնագետներ։ Մարաղայի սպանդի պատասխանատվությունն ամբողջովին ընկնում է Ադրբեջանի իշխանությունների խղճի վրա⁶։

⁴ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 254, ց. 1, գ. 2, ք. 32-33:

⁵ Սելիք-Շահնազարյան Լ., *Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ*, եր., 1998, էջ 97-103:

⁶ Նույն տեղում:

1992թ. ապրիլյան այդ օրերին լրատվական միջոցները հաղորդեցին, որ ԱՄՆ-ի նախագահ Ջ.Բուշը երկու անգամ զանգել է Լ.Տեր-Պետրոսյանին և հայտնել, որ ԱՄՆ-ը պաշտպանում է դարաբաղցիներին, ու պետք արտուղար Բեյքերը, լինելով Բաքվում, դատապարտել է Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի շրջափակումն Ադրբեջանի կողմից։ Սակայն ազերիները շարունակում էին նեղացնել շրջափակման օղակը և նոր «մարաղաներ» կազմակերպել։ Այդ նպատակով էլ նրանք ավելի շատ վարձկաններ էին կենտրոնացնում Շուշիում, Աղդամում, Ֆիզուլիում և այլ բնակավայրերում։ Միայն Շուշիում կային 100 վարձկաններ։ Հենց նրանք էին «գրադ» կայանքներից կրակ տեղում Ստեփանակերտի և հայկական գյուղերի վրա։ Միայն ապրիլի 8-ին արձակվեց 70 արկ, որոնց հետևանքով ավերվեցին բազմաթիվ բնակելի և հասարակական շենքեր։

Այդ ծանր պայմաններում ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը և նախարարների խորհրդը, դիմելով հանրապետության բնակչությանը և գլուխ խոնարհելով նրանց զոհողությունների, հոգեկան կորույթի և անմնացորդ նվիրումի առջև, նշում է, որ պատերազմում զոհվում են խաղաղ բնակչությունը, ծայրահեղ վատթարացել է ժողովրդի ապրելակերպը, մեծանում է անօթևանների և սովյալների թիվը։ «Սակայն,- շարունակում ենք ընթերցել,- ձեր կրած զրկանքները և հալածանքները, ձեր վճռականությունը և հաստատականությունը նշանավորվեցին և նշանավորվում են պատմական հաղթանակով. վկան՝ մեր նորելուկ անկախ հանրապետությունը, որը վճռել է տերը լինել իր ժողովրդի ճակատագրի և անպայման տերը կլինի»։ Ապա նշված է, որ բոլորը պետք է ճանաչեն այն պարզ ճշմարտությունը, որ ԼՂՀ ժողովուրդը գոյության կռիվ է մղում և պաշտպանում իր տունն ու պատիվը, հայրենիք ունենալու իր իրավունքը։

Վերջում հայրենի երկրամասի բնակչությանը կոչ է արվում «սքափ և սառնասիրտ գնահատել Արցախի ներկա իրավիճակի ողջ բարդությոը, չենթարկվել խուճապահարույց սադրանքների։ Ժամանակի հրամայականն է դիմակայել ցանկացած դավերի... Մեկ անգամ ևս հիշենք. անարգ ու բիրտ ուժին բոլորս միասին դիմագրավենք որպես մեկ հոգի և մեկ մարմին»⁷։

1992թ. ապրիլի 14-ին դժբախտ պատահարի հետևանքով ընդհատվեց Արթուր Մկրտչյանի կյանքը։ Այդ նույն երեկոյան տե-

⁷ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 254, ց. 1, գ. 2, ք. 32-33:

դի ունեցած ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության և ինքնապաշտպանության ուժերի հրամանատարական կազմի համատեղ նիստում Գերագույն խորհրդի նախագահի տեղակալ Գեորգի Պետրոսյանը խնդրեց ինքնապաշտպանության ուժերի հրամանատարին և ամբողջ անձնակազմին տեղեկացնել հետևյալը. «Համազգային սզի այս օրերին և ընդհանրապես հանրապետության համար ներկա ժամանակահատվածում անսահման կարևոր է ամբողջ ժողովրդի միասնությունն ու համախմբվածությունը: ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերը պիտի ունենան միասնական հրամանատարություն, որպեսզի բացառվի ինքնակամ գործունեությունը»⁸: ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության որոշմամբ՝ ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահի պարտականությունները ժամանակավոր ստանձնեց Գեորգի Պետրոսյանը: Ապրիլի 14-ի ուշ երեկոյան ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունն ու նախարարների խորհուրդը հանրապետության բնակչությանն ուղղել էին կոչ, որտեղ ասված էր. «Ծանր կորուստը չպիտի խախտի մեր շարքերը, չպիտի ջլատի մեր ուժերը: Մենք ձեզ կոչ ենք անում մնալ սառնասիրտ, չենթարկվել սադրանքների ու դիմակայել բոլոր դավերին: Մեր պայքարը արդարացված է: Մեր որոշումը՝ անդառնալի: Արցախի ազատության և անկախության սուրբ գաղափարին նվիրաբերեց իր կյանքը Արթուր Մկրտչյանը: Թող արյամբ սրբազործված այս գաղափարը միավորի մեր ուժերը, համախմբի մեր շարքերը: Արթուր Մկրտչյանի կամքի լավագույն կատարումը նրա որդեգրած ուղուն հավատարիմ մնալն է»⁹:

Արթուր Մկրտչյանի մահը սզում էր ամբողջ Արցախը:

Շուշիի ազատագրումը և Արցախը Հայաստանի հետ ցամաքային միջանցքով միացնելը պատմական անհրաժեշտություն էր, որի հետաձգումը և դանդաղումը կլինեի սխալ: Հայոց Շուշին ավելի քան 70 տարի գտնվում էր գերության մեջ: Ազերիներն այն վերածել էին մի որջի, որտեղից անընդհատ մահ էր սփռվում հայկական բնակավայրերի, հատկապես Ստեփանակերտի վրա: Ստեփանակերտը անընդհատ ռմբակոծվում էր ոչ միայն Շուշիից, այլև Ջանհասանից, Քյոսալարից, Ղաթալուից և Աղդամի կողմից: Բավական է նշել, որ 1991-ի նոյեմբերից մինչև 1992-ի մայիսի սկիզբը այդ կրակակետերից Ստեփանակերտի վրա արձակվել է 4741 արկ, որից մոտ 3 հազարը՝ «գրադ» կայանքներից: Այդ

հրետակոծությունների հետևանքով զոհվել են 111 և վիրավորվել 332 բնակիչներ՝ մեծ մասը կանայք, երեխաներ և ծերեր: Ավերվել են 370 բնակելի տուն և շինություն¹⁰:

Թուրք-ազերիները, 1992թ. մարտի 29-ին զգալի ուժերով Ստեփանակերտի վրա հարձակման անցնելով, թեժ մարտերից հետո թողնելով 100-ից ավելի սպանված՝ 14-ի դիմաց, հետ շարտվեցին: Ապրիլի 28-ին և 29-ին դարձյալ Ստեփանակերտի և Քարաշենի (Դաշուշեն) հայկական դիրքերի վրա հարձակվեցին մոտ 700 ազերիներ¹¹: Ֆիզուլու շրջանի տարածքից հրետակոծվեցին Հադրուքը, Մելիքշենը, Մարտունու շրջանի Հերեր գյուղը և Կարմիր շուկա ավանը: Մայիսի 2-ի առավոտյան Ստեփանակերտի ծննդատան վրա ընկած ռումբից զոհվեցին 6 հոգի, որոնցից երկուսը՝ նորածին: Մայիսի 2-ի լույս 3-ի գիշերը Ստեփանակերտի վրա արձակվեց ավելի քան 120 հրթիռ և արկ: Ռմբակոծությունը շարունակվեց 13 ժամ: Ստեփանակերտի բնակիչներից մոտ 1000-ը մնացին անօթևան:

ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը, մայիսի 1-ին դիմելով աշխարհի պետություններին, տեղյակ պահեց, որ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունը սովահար է, զուրկ ջրից, էլեկտրականությունից, ապրելու հնարավորությունից: Նախագահությունը խնդրում էր մարդասիրական օգնություն ցույց տալ արցախցիներին¹²: Այդ նույն օրը ԼՂՀ ինքնապաշտպանության կոմիտեն, հանդես գալով հայտարարությամբ, տեղյակ պահեց, որ սահմանամերձ շրջաններում գործող աղբբեջանական դիվերսիոն խմբերը զազանաբար հաշվեհարդար են տեսնում հայազգի խաղաղ բնակչության, այդ թվում կանանց ու երեխաների հետ: Քաղաքներն ու գյուղերը ռմբակոծվում են: Միայն մեկ շաբաթում Շուշիի կողմից Ստեփանակերտի վրա արձակվել է 1000 արկ, որից 800-ը՝ ռեակտիվ: Ջոհվել է 20 խաղաղ բնակիչ, փլատակների են վերածվել հարյուրավոր բնակելի տներ, մի շարք ձեռնարկություններ: Շուշիից դուրս էր բերվել ամբողջ խաղաղ բնակչությունը, փոխարենը շարունակում են այնտեղ ժամանել զինամթերքներով բեռնավորված մեքենաների նոր շարասյուներ: Աղբբեջանի լրատվամիջոցները շարունակում էին ստահող լուրեր տարածել՝ իբր հայկական կողմը օգտագործել է քիմիական զենք: Այդ կեղծիքի նպատակը, ասվում էր հայտարարության մեջ,

⁸ «Երկիր», 16.04.1992: Տես նաև ԼՂՀ, ՊԱ, ֆ. 254, ց. 1, գ. 2, ք. 56:

⁹ «Երկիր», 16.04.1992:

¹⁰ «Ազգ», 09.05.1992:

¹¹ «Երկիր», 30.04.1992:

¹² Նույն տեղում, 26.05.1992:

միանգամայն պարզ է՝ Ադրբեջանի կողմից ծրագրված ագրեսիան ներկայացնել որպես «պատասխան ստիպողական գործողություններ»¹³: ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերին հայտնի էր դարձել, որ թուրք-ազերիները պլանավորել էին մայիսի 9-ին մտնել Ստեփանակերտ և կոտորել կամ վտարել ամբողջ բնակչությանը: Մայիսի 7-ին հակառակորդի «Մի-21» երեք մարտական ուղղաթիռներ Ստեփանակերտի վրա գրոհեցին Ղայբալուի կողմից: Միաժամանակ Շուշիի և Ջանհասանի դիրքերից «գրադ» կայանքներից Ստեփանակերտի վրա արձակվեցին 200 հրթիռ և մի քանի այլ տիպի արկեր: Եղան զոհեր, վիրավորներ, հրդեհ բռնվեց երկաթուղային կայարանում և քաղաքի բնակելի թաղամասերում¹⁴:

Ադրբեջանի «բնաջնջողական պատերազմի» քաղաքականության հետևանքով ԼՂՀ մայրաքաղաքում և այլ բնակավայրերում ստեղծվել էր օրհասական կացություն: Ստեփանակերտը կանգնած էր սովի եզրին: Քաղաքում գործում էին միայն կենսաապահովման որոշ օղակներ: Չկար հեղուկ վառելիք, իսկ մայիսի 1-ից լրիվ անջատվել էր էլեկտրաէներգիան: Բնակչությանը միայն այլուր կամ հացահատիկ էր բաժանվում, ռումբերի պայթյունի տակ հաց թխվում էր բացառապես զինվորների և հիվանդանոցների համար: Հազարավոր ընտանիքներ մնացել էին անօթևան: Քաղաքի բնակիչներին հնարավոր օգնություն էին ցույց տալիս գյուղերում ապրող համագյուղացիներն ու հարազատները: Հարյուրավոր ընտանիքներ ստիպված էին քաղաքից տեղափոխվել գյուղեր: Ահա թե ինչու նման իրավիճակում Շուշիի և ադրբեջանական մյուս կրակակետերի ոչնչացումն ու Հայաստանի հետ ցամաքային կապի ապահովումը դարձել էին կենաց ու մահվան հարց: Այդ էին թելադրում երկրամասի համապարփակ շրջափակումը, շուրջօրյա հրթիռակոծությունը, ստեղծված չափազանց ծանր ու անտանելի կենսապայմանները: Հանրապետության տնտեսությունը լրիվ կաթվածային վիճակում էր: Գ.Պետրոսյանը մայիսի 8-ի երեկոյան հաղորդել է Երևան. «Վերջին շաբաթվա ընթացքում ադրբեջանցիները լայնածավալ հարձակումներ են գործում Ստեփանակերտի վրա: Վիճակն անտանելի էր դառնում: Եվ մայիսի 7-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստը Պաշտպանության խորհրդից պահանջեց լռեցնել թշնամու կրակակետերը, ապահովել խաղաղ բնակչության ան-

վտանգությունը: Երեկ ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերը դիմեցին վճռական գործողությունների: Ադրբեջանի Հանրապետության զինված ուժերի հարձակումը ամեն գնով պետք է կասեցվեր: Մենք ապրելու այլ տարբերակ չունենք: Իրադրությունն այժմ բարդ է, և մենք ամեն ինչ անելու ենք, որպեսզի Շուշին դադարի ԼՂՀ-ի հանդեպ ագրեսիայի օջախ լինելուց: Ես համոզված եմ, որ ողջ հայ ժողովուրդն այսօր մեր կողքին է և աջակցելու է մեզ: Աստժն և մեզ վրա է հույսներս»¹⁵:

Շուշիի ազատագրմանը նախորդեցին դիվանագիտական մեծ ջանքեր: ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը բազմիցս բողոքներ էր ներկայացնում միջազգային հանրությանը, խոշոր տերությունների և միջազգային բազմաթիվ կազմակերպությունների ու խնդրելով նրանց միջնորդությունը՝ վերջ տալ Արցախի նկատմամբ Ադրբեջանի բացահայտ ագրեսիային: 1992թ. մարտ-ապրիլին բազմաթիվ երկրների ներկայացուցիչներ, քաղաքական և հասարակական գործիչներ, ժամանելով Լեռնային Ղարաբաղ, խոստանում էին ազդել ագրեսորի վրա, սակայն Ստեփանակերտի և հանրապետության բազմաթիվ բնակավայրերի ռմբակոծումը չէր դադարում:

Գնալով խորանում էր Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի միջազգայնացումը: 1992թ. գարնանը, ընդառաջելով Արցախի բողոքներին և պահանջներին, ԵԱՀԿ-ն որոշեց ադրբեջանական առճակատման գոտում տեղադրել մինչև 200 դիտորդներ: Դիտորդական խմբի ղեկավար նշանակվեց Շվեդիայի արտգործնախարարի տեղակալ Մուսերգը, որը, դեռևս իր պարտականությունների կատարմանը չանցած, բանակցություններ էր սկսել Ադրբեջանի խորհրդարանի և կառավարության հետ¹⁶: Ապրիլի 28–30-ը Կոպենհագենում տեղի ունեցած սեմինար-գիտաժողովը քննարկեց նաև Լեռնային Ղարաբաղի, Հարավային Օսեթիայի և Աբխազիայի հարցերը: Այդ գիտաժողովին Հայաստանից մասնակցեցին Գերագույն խորհրդի Արցախի հարցի վերաբերյալ հանձնաժողովի նախագահ Սեյրան Բաղդասարյանը, քարտուղար Սուրեն Զոյանը, Սոսկվայից Յուրի Բարսեղովը և ուրիշներ: Հայկական կողմը նշեց, որ Հայաստանից Արցախին ցույց տրված օգնությունը միջազգային օրենքների տեսակետից չի դիտվում որպես հարևան երկրի ներքին գործերին միջամտություն, իսկ ադրբեջանական կողմը հայտարարեց, թե Ադրբեջանի համար

¹³ «Ուրբաթ», 08.05.1992:

¹⁴ Հասարակայնության Ա., նշվ. աշխ., էջ 34:

¹⁵ «Երկիր», 09.05.1992:

¹⁶ «Երկիր», 28.04.1992:

Արցախի հիմնախնդրի լուծումը արցախցիներին մշակութային ինքնավարություն շնորհելն է¹⁷:

Լիտվայի և Շվեդիայի սոցիալ-դեմոկրատների նախաձեռնությամբ 1992թ. ապրիլի 15–22-ը Ռիգայում տեղի ունեցավ «Ազգային հարցը ժամանակակից աշխարհակարգում» թեմայով կոնֆերանս, որին մասնակցեցին նախկին ԽՍՀՄ-ի մի շարք հանրապետությունների ներկայացուցիչներ: Կոնֆերանսը քննարկեց նաև Լեռնային Ղարաբաղի հարցը: Ադրբեջանի ներկայացուցիչը, կեղծելով պատմական ճշմարտությունը, հայտարարեց, թե իբր հայերը Ղարաբաղ են եկել 150 տարի առաջ, և ադրբեջանցիները նրանց տվել են հաց ու բնակատեղեր: Հայ պատվիրակությունը, պատասխանելով կեղծարարներին, ապացուցեց, որ Լեռնային Ղարաբաղը բուն հայկական հող է, և որ հայերը այդ տարածքում ապրում են հազարավոր տարիներ, իսկ ներկայումս պայքարում են իրենց իրավունքների և անկախության համար: Կոնֆերանսի նախագահ Յանիս Տոմելիսը իր եզրափակիչ խոսքում շեշտեց, որ Արցախը վարում է ազգային-ազատագրական պայքար, իսկ ադրբեջանական կողմը հանդես է գալիս զավթողի դերում¹⁸:

ՀՀ նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանը մայիսի 6-ին՝ Թեհրան մեկնելու նախօրյակին հայտարարեց, թե Լեռնային Ղարաբաղի հարցը միջազգային բնույթ է կրում, իսկ դա նշանակում է, որ այն պետք է վճռի միջազգային հանրությունը, ըստ որում դարաբաղցիների մասնակցությամբ¹⁹: Ադրբեջանի իշխանություններն իրենց հերթին, ապրիլի 16-ին դիմելով աշխարհի պետությունների ղեկավարներին և ՄԱԿ-ին, հայտարարել էին, թե իբր հայկական կողմը նախապատրաստվում է հայերի ցեղասպանության օրը՝ ապրիլի 24-ին, գրավել Շուշին և կազմակերպել այնտեղի ադրբեջանցիների ցեղասպանություն: Դրանից ելնելով՝ ադրբեջանական կողմը խնդրում էր միջամտել և Ղարաբաղյան հարցը վճռել խաղաղ ճանապարհով²⁰: Ինչպես երևում է, Ադրբեջանը փորձում էր Արցախի հարցը միջազգայնացնել, որպեսզի կարողանար պահել Շուշին և Լաչինը: Այդ նույն օրերին Ադրբեջանը նախապատրաստվում էր նախագահական ընտրությունների, Ա.Մութալիբովը տվել էր հրաժարական: Նախագահի թեկնածու, Ազգային անկախության կուսակցության ղեկավար Էթիբար Մամեդովը

¹⁷ Նույն տեղում, 05.05.1992:

¹⁸ «Ուսանող», 04.05.1992:

¹⁹ «Огонек», N14-15, от 4-18 апреля, 1992.

²⁰ «Бакинский рабочий», 16.04.1992.

ընտրողներին խոստանում էր զինել մեկ միլիոն 200 հազար մարդ և անհապաղ լուծել Ղարաբաղի հարցը:

1992թ. փետրվարի 27-ին Խոջալուն ազատագրվելուց հետո, պատմում է Արկաղի Տեր-Թադևոսյանը, նրա սեղանին է դրվել Շուշիի քարտեզը: «Քանի որ ես չէի պահանջել այդ քարտեզը, – շարունակում է նա, – միանգամից չհասկացա, թե այդ ինչ է նշանակում: Մենք դեռ ուշքի չէինք եկել Խոջալուն ազատագրելուց հետո, մանավանդ որ Ադրբեջանն աշխարհով մեկ աղմուկ էր բարձրացրել, երբ անմիջապես բերում են Շուշիի քարտեզը և հայտարարում, թե հիմա էլ պետք է ազատագրենք Շուշին ու առանց ուշացնելու ոչնչացնենք այնտեղ տեղակայված կրակակետերը: Ստացվել էր այնպես, որ Շուշիի ազատագրման անհրաժեշտությունը հասունացել էր «ներքևներում»²¹:

ՀՀ պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանի հանձնարարությամբ՝ նախարարության շտաբի պետ գեներալ Գուրգեն Դալիբալթյանը և օպերատիվ վարչության պետի տեղակալ Լեոնիդ Մարտիրոսյանը պատասխանատու էին Ղարաբաղում իրագործվելիք ռազմական գործողությունների և հրետանին նախապատրաստելու համար: Վ.Սարգսյանի հանձնարարությունը՝ ազատագրել Ստեփանակերտի հարավային կողմի մուսուլմանական բնակավայրերը և ոչնչացնել այնտեղի կրակակետերը, կատարվել էր: Մնում էր ազատագրել հյուսիսային և արևմտյան կողմերի Ջանհասան, Քյոսալար, Ղայբալի, Շուշի և այլ բնակավայրերն ու ոչնչացնել այնտեղի կրակակետերը: Օդանավակայանը ազատագրվելուց հետո աստիճանաբար կարգավորվում էին ռազմական տեխնիկայի ու ռազմամթերքի հետ կապված հարցերը: Շուշիի ազատագրման համար 1992թ. մարտ-ապրիլին կատարվեցին բավականին նախապատրաստական աշխատանքներ: Այդ ժամանակ Ա.Տեր-Թադևոսյանը կազմեց Շուշիի ազատագրման օպերատիվ պլանը: Գեներալ Գ.Դալիբալթյանը նշում է, որ Ա.Տեր-Թադևոսյանը վերին աստիճանի բարեխղճորեն էր կատարում Վ.Սարգսյանի հանձնարարությունները և շատ հարցերում անմիջապես խորհրդակցում էր նրա հետ: Վ.Սարգսյանը Արցախի ուժերից պահանջում էր լուծել ռազմական կարևոր խնդիրը՝ բացել Լաչինի միջանցքը: «Շուշիի ազատագրմանը, – պատմում է Գ.Դալիբալթյանը, – նախապատրաստվել

²¹ Արկաղի Տեր-Թադևոսյանի, ինչպես և գեներալներ Գուրգեն Դալիբալթյանի, Սեյրան Օհանյանի և Լեոնարդ Մարտիրոսյանի վկայությունները տես հեղինակի արխիվում:

էինք ամենայն լրջությամբ, ռազմական բոլոր պահանջներին համապատասխան: Ընդհանուր պլանը մի քանի անգամ ճշտվել, հաստատվել էր ՀՀ պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանի կողմից, ուղարկվել ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությանը և դարձել գործողության ուղեցույց»: Գներալը նաև վկայում է, որ բոլոր «գործողությունների գաղափարները մշակվում էին Հայաստանի պաշտպանության կոմիտեում դեռևս 1991-ի ամռանից սկսված: Այն ժամանակ մենք մտածում էինք, թե որտեղից ճեղքենք՝ Հայաստանի կողմից, թե՞ Լեռնային Ղարաբաղի տարածքից, որպեսզի հետո չասեն, թե հայերը զավթիչներ են, նրանք սկսեցին պատերազմը: Մենք որոշեցինք դեպի Ստեփանակերտ ուղիղ ճանապարհ բացել Լաչինով: Ի դեպ, Լաչինով ամենակարճ ճանապարհն է»: Ըստ Գ.Դալիբալյանի՝ «Շուշիի ազատագրման օպերացիայի մշակման հիմքում դրված էր անսպասելիությունը»²²:

Շուշիի օպերատիվ գործողությունները մշակվել էին խիստ գաղտնի պայմաններում: Այստեղ կարևոր դեր ուներ նաև ոգու ուժը: Ամբողջ հայ ժողովուրդը պատրաստ էր ազատագրել Շուշին: Քանի որ հակառակորդը շատ էր վախենում շրջապատումից, հայկական կողմի գործողությունները կրում էին շրջանցիկ բնույթ: Օպերացիան ստացել էր «Հրազդան» կոդային անվանումը, ընդ որում՝ Շուշիինը՝ «Հրազդան-1», Լիսազորինը՝ «Հրազդան-2», Լաչինինը՝ «Հրազդան-3»: Օպերացիան իրագործելու ժամանակ կիրառվել են հետևյալ ռազմավարական մարտավարությունը՝ շրջանցիկ գործողություններ, անսպասելիություն, կրակի ուղղությունների անընդհատ փոխում՝ ընդհուպ Աղդամի կրակակետերի ուղղությամբ:

Շուշիի ազատագրման թե՛ օպերատիվ պլանի կազմման ծանրությունը և թե՛ իրագործման ղեկավարումը ընկած էին ԼԴՀ ինքնապաշտպանության ուժերի հրամանատար Ա.Տեր-Թադևոսյանի վրա: Այդ ժամանակ նրա համար գերխնդիրը ոչ թե Շուշիի ազատագրումն էր, այլ Հայաստանի հետ ճանապարհային ուղիղ կապ ունենալը: Այլ հարց է, թե այդ ճանապարհը որտեղով պետք

է անցներ՝ Շուշի քաղաքով, թե՞ այլ շրջաններով: Շուշիի ազատագրումն ու միջանցքի բացումը փոխկապակցվում էին, հատկապես որ Ստեփանակերտին սպառնացող վտանգը չէր նվազել: Ա.Տեր-Թադևոսյանի հաստատմամբ Շուշիի օպերացիայի պլանի վրա աշխատել են անդադար, առանց որևէ պահ կորցնելու:

Մինչև Շուշիի օպերացիայի պլանի վերջնական տարբերակի կազմումը ստեղծվել էին մի քանի հետախուզական խմբեր, որոնց հանձնարարված էր ուսումնասիրել հակառակորդի ուժերի տեղակայումը, դիրքերը և ճշտել քանակական տվյալները: Թշնամու հետ շփման գիծը ձգվում էր 20-25 կիլոմետր: «Մենք, հիշում է Ա.Տեր-Թադևոսյանը, պետք է ստույգ տվյալներ ունենայինք յուրաքանչյուր քառակուսի մետր տարածության մասին, որպեսզի լավ իմանայինք հակառակորդին: Եվ երբ համադրեցինք բոլոր տվյալները, հանգեցինք այն եզրակացության, որ թշնամին մեզ գերազանցում էր բոլոր չափանիշներով՝ և՛ հրետանիով, և՛ տանկերով, և՛ աշխարհագրական դիրքով: Տարրական հաշվարկները ցույց էին տալիս, որ թշնամու նկատմամբ նույնիսկ եռապատիկ-քառապատիկ ավելի զինուժ ունենալու դեպքում շատ մեծ դժվարություններ ենք ունենալու»: Եվ հենց դա էր պատճառը, որ գեներալ Գ.Դալիբալյանն իր նախնական հաշվարկներով ենթադրում էր Շուշին ազատագրելու համար ունենալ առնվազն 10 հազար զինվոր:

Ա. Տեր-Թադևոսյանը հետախուզական ջոկատների հրամանատարներից պահանջում էր հակառակորդի մասին տվյալներ ձեռք բերել ամեն օր, ամեն ժամ: Նա ամեն ինչի մասին գեկուցում էր Վազգեն Սարգսյանին և Սերժ Սարգսյանին: Այն ժամանակ ԼԴՀ ԻՊՈՒ-ի շտաբ մուտք ունեին խիստ սահմանափակ թվով մարդիկ: «Իմանալով ՀՀ նախագահի շրջապատը, պատմում է Ա.Տեր-Թադևոսյանը, մենք ամեն ինչին շատ զգույշ էինք մոտենում, որպեսզի լիովին բացառվեր տվյալների արտահոսքը»: Նրա հավաստմամբ՝ գաղտնի տվյալներին տիրապետում էին ինքը, շտաբի պետ Ֆ.Գոդոյանը, և Վ.Հարությունյանը, որն աշխատում էր քարտեզների վրա: «Մի քարտեզը, շարունակում է Կոմանդորսը, կախված էր ինձ մոտ՝ պատից, մյուսը փռված էր սեղանին, որի վրա պիտի ցույց տրվեր ընդհանուր մտահղացումը: Երկու քարտեզ էլ ունեինք գաղտնի, որոնց ոչ ոք չէր կարող մոտենալ, բացի ինձնից, Ֆելիքս Գոդոյանից և Վիտալի Հարությունյանից: Ես բուլդոզի չէ, որ վստահում էի...»:

²² Գուրգեն Հարությունի Դալիբալյանը ծնվել է 1926 թ. հունիսի 5-ին Վրաստանի Նինոծմիդի շրջանի Ալազյալ գյուղում: Նա խորհրդային և հայ ռազմական գործիչ է, 1996 թ-ից՝ գեներալ-գնդապետ: 1995-ին նշանակվել է ՀՀ նախագահի խորհրդական և ՀՀ ռազմական գլխավոր տեսուչ: Արցախյան պատերազմի ակտիվ ղեկավարներից է: Պարգևատրվել է ՀՀ «Մարտական խաչ» և ԼԴՀ «Մարտական խաչ» 1-ին աստիճանի շքանշաններով:

1992թ. մայիսի 4-ին, Ա.Տեր-Թադևոսյանի ստորագրած հրամանի համաձայն, մայիսի 8-ին ժամը 2.30-ին, Շուշիի ուղղությամբ արձակված առաջին արկերը ազդարարեցին գրոհի սկիզբը: Ռազմական գործողությունների ընթացքում Ա.Տեր-Թադևոսյանի կողքին էին գեներալ Գ.Դալիբալյանը, շտաբի պետ Ֆ. Գզոռյանը, կապի պետ Ա.Փափազյանը և բուժգումարտակի պետ Վ.Մարությանը: Այդ օրը ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի և կառավարության գրեթե բոլոր անդամները, Գ.Պետրոսյանի և Օ.Եսայանի գլխավորությամբ, զինվորական համազգեստով էին, և ամեն մեկը մի կարևոր հանձնարարություն էր կատարում: Բոլորին մարտի էին առաջնորդում Արցախի թեմի առաջնորդ Պարզև սրբազանի օրհնությունն ու աղոթքը: Շուշիի դեմ ելել էր ամբողջ արցախահայությունը: Հայաստանից Արցախ էին գնացել բժշկների 23 բրիգադ, կապի աշխատողներ, պատրաստի վիճակում էին ուղղաթիռները, Գորիսի մոտակայքում կենտրոնացված էին ՀՀ պաշտպանության նախարարության ուժեր: Դ.Բաղդասարյանի «Դնեպր» հրետանային միավորման «12-ԿԱ» 19 հրանոթները տեղավորված էին Խնածախ, Հարթաշեն, Տեղ և Խնծորեսկ գյուղերում: Կուտակել էին 800 արկ, որոնցից 600-ը նախատեսված էր միայն Լաչինը ռմբակոծելու համար: Վիրավորներին ընդունելու և անհրաժեշտ վիրահատություններ կատարելու համար պատրաստ վիճակում էին Ստեփանակերտի, Գորիսի և Երևանի մի շարք հիվանդանոցներ: Համազգային այդ պայքարը ոգևորել էր բոլորին:

Համաձայն մարտական հրամանի՝ ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերը կազմված էին չորս հարձակողական խմբերից: 1. «26»-ի (Հյուսիսային) ուղղություն՝ Ստեփանակերտ-Շուշի մայրուղի, հրամանատար՝ Վալերի Չիթյան: 2. Շոշի (Արևելյան) ուղղություն՝ Մխիթարաշեն-Շուշի բերդաքաղաք (բանտ և հիվանդանոց), հրամանատար՝ Արկաղի Կարապետյան: 3. Լաչինի (Հարավային) ուղղություն՝ Սղնախ-Ջարիսլու (Ջառխս)– Լիսագոր, հրամանատար՝ Սամվել Բաբայան: 4. Քյոսալարի (Հյուսիսարևմտյան) ուղղություն՝ Բալլուջա-Ջանհասան-Քյոսալար, հրամանատար Սեյրան Օհանյան: Կար նաև պահեստային ստորաբաժանում, որի հրամանատարն էր Յուրի Հովհաննիսյանը:

Հարձակումը սկսելու նախորդ օրը՝ մայիսի 7-ի ուշ երեկոյան, տեղի էր ունեցել ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության արտահերթ նիստ, որտեղ քննարկվեց հանրապետությունում ստեղծված ծանր կացությունը, որն առաջացել էր տնտեսական

չրջափակման հետևանքով: Գերագույն խորհրդի առաջարկությամբ կեսգիշերին տեղի էր ունեցել ԼՂՀ պաշտպանության խորհրդի նիստ, որտեղ որոշում էր ընդունվել Ստեփանակերտի շուրջ գտնվող թշնամու բոլոր կրակակետերի ոչնչացնելու մասին²³:

Գեներալ Լեոնիդ Մարտիրոսյանը վկայում է. «Իմ հանձնարարությամբ կազմվել էր Շուշիի տեղանքի մանրակերտը, որի վրա բոլոր հրամանատարները ճշգրտել էին, թե ով որ ուղղությամբ է շարժվելու: Ըստ էության, գործողությունների ամբողջ պլանը փորձարկվել է տեղանքի մանրակերտի վրա: Դա խիստ անհրաժեշտ էր, որովհետև Շուշի մտնելու միայն մեկ ճանապարհ կա, մնացած կողմերը ժայռեր են և ձորեր: Մանրակերտի վրա աշխատանքներն ավարտելուց հետո կազմեցինք հրետանու խմբավորման պլանը: Ես անմիջապես զբաղվում էի հրետանու նախապատրաստման և կրակը ղեկավարելու հարցերով: Կատարելով Կոմանդոսի և գեներալ Դալիբալյանի պահանջը՝ մայիսի 8-ի գիշերվա 2.30-ին հրամայեցի սկսել կրակը: Հրետանին սակավաթիվ էր, և մասնագիտական տեսակետից դա հրետանային նախապատրաստություն անվանել ճիշտ չի լինի: Շուշին բաժանել էինք երեք մասի: Մեր ջոկատների մոտենալուն պես կրակի ուղղությունը քաղաքի մի կողմից տեղափոխում էինք մյուսը: Այդպես էինք գործում, որպեսզի չվնասեինք Ղազանչեցոց եկեղեցին և պատմական արժեք ներկայացնող մյուս շինությունները: Սկզբում մոտ 40 րոպե անընդհատ կրակում էինք: Մայիսի 9-ի առավոտյան ժամը 7-ին Կոմանդոսը հրամանատարական կետից եկավ Ստեփանակերտ, գրկեց ինձ, համբուրեց և ասաց. «Վերջ: Մեր երազանքն իրականացավ: Շուշին վերցրել ենք: Գնում ենք քնելու»:

Ա.Տեր-Թադևոսյանը փաստում է. «Մեր տվյալներով հակառակորդն ուներ մոտ 2300 մարդ: Երբ այդ մասին զեկուցեցի Վազգեն Սարգսյանին, նա հարցրեց, թե մենք որքան մարդ ունենք: Ասացի՝ 1700: Նա չհավատաց, որ մենք այդքան մարդկանցով կարող ենք կռվել և հաղթել: Սակայն ռազմական գործողությունների պլանն այնպես էր մշակված, որ ես համոզված էի հաղթանակի հաջողության մեջ: Շուշիի օպերացիան ռազմագիտության պատմության մեջ, իմ համոզմամբ, եզակի երևույթ է: Ղարաբաղյան պատերազմում, հատկապես Շուշիի ազատագրման գործում, չափազանց մեծ էր Վազգեն Սարգսյանի դերը: Չնայած նա գի-

²³ «Արցախ», 30.05.1992:

տեր, որ մենք ունեինք ավելի քիչ ուժեր, քան հակառակորդը, սակայն հավատաց մեզ և համաձայնվեց սկսել Շուշի-Լաչին օպերացիան: Եվ երբ Սերժ Սարգսյանից ստացա հարձակումը սկսելու թույլտվություն, էլ ոչ մի թույլտվություն չհասպաղեցի»²⁴:

Շուշիի օպերացիայի հիմնական գործողություններն արտացոլվում էին մարտական հրամանում և ռազմական քարտեզների վրա: Պլանը մշակելիս հաշվի էին առնվել հայկական ուժերի ունեցած առկա զենքն ու զինամթերքը: Անընդունելի էր այն տեսակետը, թե իբր «հրամանատարությունը հակառակորդի զորամիավորումների իրական հնարավորության մասին ստույգ տեղեկություններ չուներ»²⁵: Շուշիի ազատագրման գործողություններին մասնակցել է մոտ 60 ջոկատ: Մանրամասն հաշվի էին առնվել յուրաքանչյուր ջոկատի հնարավորությունները, ճշգրտվել էր, թե որ ջոկատը որ ուղղությամբ պետք է տեղակայվեր, և որ ջոկատի հրամանատարը ինչի է ընդունակ: Գլխավոր ուղղությունների պատասխանատուներ էին նշանակվել վստահելի և ունակ հրամանատարներ՝ Սեյրան Օհանյան, Վիտալի Զիթչյան, Արկադի Կարապետյան, Աշոտ Ղուլյան, Դուշման (Վարդան), Սամվել Բաբայան, Յուրա Դովհաննիսյան, Վալերի Բալայան, Նվեր Զախոյան և ուրիշներ: Ձևակերպվել էր հրամանատարական այնպիսի կորիզ, որին ամբողջությամբ վստահում էր վերին հրամակազմը: Պատերազմի, մասնավորապես Շուշիի օպերացիայի ժամանակ կամավորական ու կադրային սպաները դարձել էին անքակտելի միասնություն: Ա.Տեր-Թադևոսյանի վկայությամբ նրան շատ է օգնել զեներալ Գուրգեն Ղալիբալյանը, որի ներկայությունը ոգևորում էր բոլորին: «Նա, – պատմում է Կոմանդոսը, – որպես անձ, որպես զինվորական, իր վարքով ու պահվածքով բացառիկ դեր է խաղացել Շուշիի օպերացիայի ժամանակ: Այն խնդիրները, որոնք Վազգեն Սարգսյանի կողմից դրված էին նրա վրա, նա կատարել է անթերի»:

²⁴ Իմիջիայլոց, մայիսի 6-ին Լ. Տեր-Պետրոսյանի ինքնաթիռը վայրէջք կատարեց Թեհրանի «Սեիրան» օդանավակայանում: Իրանի նախագահ Գ. Ռաֆսանջանիի և Ադրբեջանի նախագահի պաշտոնակատար Յադուբ Սամեդովի հետ հանդիպումների ժամանակ Գայաստանի նախագահը չգիտեր, որ Շուշին ազատագրվել է: Զգիտեր, որովհետև պաշտպանության նախարար Վ. Սարգսյանը նրան տեղյակ չէր պահել Շուշիի օպերացիան սկսելու մասին, և հնարավոր է, որ դա դրական դեր է խաղացել Շուշիի ազատագրման գործում:

²⁵ Ղարիբյան Գ., Արթուրը: Արծվի թռիչք էր նա, էջ 117:

Ռազմաքաղաքական խնդիրներից գատ Շուշիի գործողություններից առաջ ուսումնասիրվել էր Ադրբեջանի Հանրապետության բարդ քաղաքական վիճակը: Հայկական հրամանատարությունը գիտեր, որ հակառակորդի զինված ուժերում կային երկպառակություններ և անհամաձայնություններ, որոնց օգտագործումը շատ կարևոր էր: Այդ տեսակետից Շուշիի օպերացիայի ռազմական ղեկավարությունը նպաստավոր վիճակում էր: Հակառակորդի թերևս գերակշռող, սակայն անկայուն ուժերի դիմաց կանգնած էր բարոյապես կայուն, հաղթանակի ձգտող հայոց ոգին, որը պատրաստ էր հաղթահարել բոլոր դժվարությունները, միայն թե տեսներ Շուշին ազատագրված: Հայկական հրամանատարությունը այդ բարդ իրավիճակում գործեց սառնասրտորեն և ռազմավարական իմաստով ընդունեց ճիշտ որոշումներ: Առանձին դրվագներում վճռական դեր խաղաց պահեստային ստորաբաժանումը, որն իր քաջարի հրամանատար Յուրի Դովհաննիսյանի գլխավորությամբ հրաշքներ էր գործում: Այդ ժամանակ հայոց ռազմահրամանատարական միտքը կենտրոնացված էր «Հրազդան» և «Հարսանիք լեռներում» օպերատիվ պլանների իրագործման վրա, պլաններ, որոնց համադիր վերլուծությունը մեծապես կօգնի այդ խոշոր իրադարձության պատմագիտական հետազոտությանը: Շուշիի օպերացիայի պլանի այդ երկու տարբերակի գոյությունը, որի մասին չգիտեին նույնիսկ շատ հրամանատարներ, ըստ Ա.Տեր-Թադևոսյանի, պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով, ամենից առաջ գաղտնապահությամբ: Ըստ ելքային, այդ երկու տարբերակների միջև շատ լուրջ, էական տարբերություններ չկային, սակայն առաջնությունը տրվել է «Հարսանիք լեռներում» տարբերակին, որի մասին գիտեին չորս հոգի՝ Ա.Տեր-Թադևոսյանը, շտաբի պետ Ֆ.Գոդոյանը, քարտեզագիրը և Սերժ Սարգսյանը: «Հարսանիք լեռներում» տարբերակի «Խիստ գաղտնի» օպերատիվ քարտեզի վրա նույնիսկ բացակայում է այն հաստատողի ստորագրությունը: Այդ քարտեզավանը գտնվում էր միայն գլխավոր հրամանատար Ա.Տեր-Թադևոսյանի իրավունքի տակ: Նա հպարտությամբ նշում է, որ Շուշիի գրավումը ռազմական արվեստի փայլուն օրինակ է, և որ դա հնարավոր եղավ հայ ռազմավարական մտքի մարտիկների սխրանքների ու ոգու արիության շնորհիվ: Շուշիում տեղի ունեցավ այն, ինչ հայտնի էր վաղուց՝ երբ քո ոգին ավելի բարձր է, քան թշնամունը, ապա վաշտը կարող է հաղթել գնդին:

Ինչպես ասվեց, 1992թ. մայիսի 7-ի երեկոյան տեղի ունեցած ԼՂՀ զին արտահերթ նիստի առաջարկությամբ կեսգիշերին տեղի ունեցած պաշտպանության խորհրդի արտահերթ նիստում ճշգրտվեցին վերջին մանրամասները: Հակառակորդի կրակակետերը լռեցնելու համար այլևս այլընտրանք չէր մնացել, որովհետև այդ վերջին օրերին հակառակորդը առանձնակի դաժանությամբ էր գնդակոծում մայրաքաղաքը, շրջակենտրոնները, սահմանամերձ գյուղերը: Մայիսի 7-ին հակառակորդը Շուշիից և Ջանհասանից «գրադի» 200 արկ էր արձակել Ստեփանակերտի վրա, ապա գնդակոծել երեք «Մի-24» ուղղաթիռներից և անցել լայնածավալ գրոհի: Հավանական է՝ թուրքերը համոզվել էին, թե հայերը երեք չեն համարձակվի հարձակվել Շուշիի վրա: Նաև ասվեց, որ Շուշիի գրավման և այնտեղի կրակակետերի ոչնչացման համար ռազմական գործողությունները սկսվեցին 1992թ. մայիսի 8-ի գիշերը՝ ժամը 2³⁰-ին: Այդ գործողությունները պետք է սկսվեին մայիսի 4-ին, սակայն հետաձգվել էին եղանակի անսպասելի փոփոխության պատճառով: Արևելյան ուղղությամբ շարժվող զորամասերը Շուշիին մոտեցան երեք ենթաուղղություններով: Չախ թևում գործում էր Շոշ գյուղի ինքնապաշտպանական ջոկատը՝ Արգամ Հարությունյանի հրամանատարությամբ, որի ենթակայության տակ էին դրված Արկադի Կարապետյանի դասակից 11 զինվոր: Այն հանձնարարություն ուներ այդ գիշեր մտնել Շուշի: Վալերի Դանիելյանի 31 հոգուց բաղկացած դասակը գիշերվա ժամը 2-ին գտնվում էր Շոշի ջրաղացների մոտ, որտեղ նրանց դիմավորում է առաջին վաշտի հրամանատար Աշոտ Ղուլյանը: Ըստ պլանի՝ վերջինիս վաշտը Շուշիի պարիսպներին պետք է մոտենար Շոշ գյուղի կողմից՝ ամենադժվարամատչելի լանջով: Աշոտ Ղուլյանի 15-հոգանոց ջոկատը և նրա աջ թևում գտնվող Վալերի Բաղդյանի ու Վիլեն Սաֆարյանի Քարաչենի ինքնապաշտպանական ջոկատները շարժվում էին Շուշիի բանտի ուղղությամբ: Այդ ուղղությամբ պահեստագործում էին գտնվում դաշնակցության վաշտի՝ ջուղայեցի Հրանտ Մինասյանի դասակը և Վիլեն Ջաքարյանի «Մոստ» խումբը:

Հակառակորդը դիրք էր գրավել Շոշի կամրջից ոչ շատ հեռու: Նրանց փախուստի մատնեցին Լևոն Սնացականյանի ակամանետային կրակոցները: Քանի որ տարածքն ականապատված չէր, և հակառակորդը խուճապահար էր, հայ 12 մարտիկներ, գրավելով առաջին բարձունքը, պատրաստվում էին շարունակել

առաջ շարժվել: Սակայն հակառակորդը, օգնական ուժեր ստանալով, սկսեց կատաղի դիմադրել: Հայ մարտիկների դիրքն աննպաստ էր, բացի այդ, նրանցից ութը վիրավորվել էին: Հայ հրետանավորների կրակային աջակցությամբ ազատամարտիկները կարողացան մարտադաշտից դուրս բերել վիրավորներին: Աշոտ Ղուլյանի վաշտը, որը շարժվում էր բանտի ուղղությամբ, պարիսպներից 150 մետր հեռավորության վրա խրամատավորվում է: Ինչպես նկարագրում է Արմեն Դանիելյանը, այդտեղ կատաղի մարտեր բռնկվեցին: Հակառակորդի պաշտպանությունը դասավորված էր վատ տեսանելի տեղանքում: Նման դիրքից հեշտությամբ կարելի էր կրակի տակ պահել շրջակա ողջ տարածքը: Թշնամին գնդացիներից անընդհատ կրակի տակ էր պահում տարածքը՝ չթողնելով տղաներին առաջանալ: Երբ սկսեցին աշխատել հայոց հրետանին և ականանետները, թուրքերը խուճապի մատնվեցին: Հայ հրետանավորները գերազանց էին համագործակցում հետևակի հետ: Թշնամին որոշ ժամանակ դադարեցրեց գնդակոծումը: Օգտվելով դրանից՝ Աշոտ Ղուլյանը հրամայում է հանկարծակի գրոհել և մազլցելով պարսպապատերը՝ ներխուժել բերդ²⁶: Առաջին և հատուկ վաշտերը, հասնելով բանտի պարիսպներին, ուս ուսի կանգնելով, բարձրանում են չորս մետր բարձրություն ունեցող պարիսպը: Աշոտ Ղուլյանը չնայած վիրավորված էր, սակայն մնում էր շարքում: Առավոտյան ժամը 6³⁰-ին նա Ա.Տեր-Թադևոսյանին հաղորդում է, որ ինքը նստած է Շուշիի բերդի պատին, և շուտով կմտնեն քաղաք²⁷: Հակառակորդի «ԻՄ-25» ինքնաթիռը գնդակոծում է հայ մարտիկների դիրքերը: Աշոտ Ղուլյանի և Վալերի Դանիելյանի ջոկատները, արհամարհելով դա, գրավում են բանտը և սկսում հետապնդել նահանջող հակառակորդին: Այդ ժամանակ Դարմետաքսկոմբինատի Շուշիի մասնաճյուղի շենքի ուղղությամբ առաջացած ջոկատը հակառակորդի ճնշման տակ ստիպված էր նահանջել և ամրանալ ավելի հարմար բնագծերում: Բանտի մոտից թշնամին շարունակում էր «գրադ» կայանքից հրթիռակոծել Ստեփանակերտը: Հրթիռակոծումը պետք է լռեցվեր, սակայն դրան խանգարում էր բանտի պարիսպների տակ շարունակվող նշված կատաղի մարտը:

Հայ ինքնապաշտպանները 1992թ. մայիսի 8-ի լուսադեմին հարձակման էին անցել ամբողջ ճակատով: Քաղաքի վճռական

²⁶ «Ազատ Արցախ», 09.05.2000:

²⁷ Դանիելյան Ա., Բեկորն ինչպես որ կար (Հուշապատում), Ստեփանակերտ, 2000, էջ 34:

ճակատային գրոհը սկսվեց արևելքից՝ Ստեփանակերտից և Շուշից: Քաղաք մտած Աշոտ Ղուկասնի և Վալերի Դանիելյանի ջոկատները հասնում են Շահ-Ղաջարների գերեզմանոցին, իսկ Ռաֆայել Գալստյանի և Յաշա Խանջյանի դասակները, ոչնչացնելով հակառակորդի ՀՄՄ-1-ի անձնակազմը, գրավում են բոլորովին նոր գրահամեքենան²⁸: Ապա մարտով հասնում են Շուշիի կուս-չրջկոմի նախկին շենքին: Շարունակելով փողոցային մարտերը՝ հայ մարտիկները գնում են դեպի Ղազանչեցոց եկեղեցին: Միևնույն ժամանակ աջ թևի ուղղությամբ Քոասնիի և Քարաշենի ինքնապաշտպանական ջոկատները, հաղթահարելով բնական արգելքները և կանխելով հակառակորդի դիմադրությունը, շարժվում են ավտոբազայի ուղղությամբ: Դետո նրանք ուղղություն են վերցնում դեպի Երեք աշտարակների բարձունքը, որտեղ ամրացած հակառակորդը լքում է դիրքերը և սկսում ճողոպրել: Հակառակորդը շարունակում էր կատաղի դիմադրել քաղաքից ոչ հեռու գտնվող ֆերմայի մոտ: Այդ մարտում զոհվում են Օլեգ Փիրունյանը, Օսիպով Գագիկը, Զովսեփ Զովսեփյանը: Առեղծվածային պայմաններում անհետանում է Ռազմիկ Թավրիզյանը, վիրավորվում են Աշոտ Թևոսյանը և Արմեն Կարապետյանը: Ձոհվում է նաև Քոասնիի ջոկատից Կիմ Սարտիրոսյանը: Խճուղով Շուշի տանող կենտրոնական ճանապարհով առաջ էին շարժվում հայկական տանկերը, զրահապատները, ՀՄՄ-ները, ավտոմեքենաները: Քաղաքի մատույցներում վառվում էին երկու կողմերի տանկեր: Այդ ուղղությամբ շարժվող մարտիկները հանգստանում էին, երբ Կարմիր գյուղի կողմից երևացին թշնամու երեք ուղղաթիռներ և չկառավարվող հրթիռներ արծակեցին հայ ազատամարտիկների դիրքերի ու կուտակման վայրի վրա: Դրան հետևեց հարաբերական որոշ դադար²⁹:

Վալերի Չիթիյանի հրամանատարության տակ գտնվող ուժերը, մայիսի 8-ի վաղ առավոտյան Շուշիի հյուսիսային կողմից սկսելով ռազմական գործողությունները, սերտ համագործակցելով արևելյան և հյուսիսարևմտյան ուղղություններով գործող ուժերի հետ, պետք է հասնեին քաղաքի ծայրամաս և այն հսկողության տակ առնեին: Ստեփանակերտ-Շուշի մայրուղով մեկ տանկի և երկու ՀՄՄ-1-ի աջակցությամբ հարձակման էր անցել Գագիկ Սարգսյանի գլխավորած չորրորդ վաշտը: Կրկժանի կողմից Ալիկ Հայրապետյանի ՀՄՄ-2-ը կրակի տակ էր առել Երեք

աշտարակների բարձունքը: Չախ կողմից գրոհում էին Արթուր Պողոսյանի և Սամվել Կարապետյանի, իսկ աջ կողմից Կարեն Սարտիրոսյանի և Վահան Դարիբյանի դասակները: Չորրորդ վաշտը կարողացավ գրավել Երեք աշտարակների գագաթը, որը կարևոր նշանակություն ունեցավ ռազմական գործողությունների հետագա ելքի համար: Ավտոբազայի մոտերքում կենդանի ետևից անակնկալ դուրս գալով՝ հակառակորդի մի տանկ խփեց հայոց առաջագնա տանկին: Նրա անձնակազմից փրկվեց Գագիկ Ավշարյանը, իսկ Շահեն Սարգսյանն ու Աշոտ Ավանեսյանը զոհվեցին: Ասես մի պահ թուլացավ մարտական թափը: Չորրորդ վաշտը, միանալով գրոհող մյուս ստորաբաժանումներին, շարունակեց առաջխաղացումը: Այդ ուղղությամբ ևս հակառակորդը դիմում է փախուստի: Կարեն Ներսիսյանի գլխավորած վեցերորդ վաշտը, գրավելով շրջարդմիավորման պահեստների տարածքը և երաժշտական գործիքների գործարանի ուղղությամբ ձգվող բարձունքը, դադարեցրեց Երեք աշտարակների բարձունքի և շրջարդմիավորման պահեստների նկատմամբ վերահսկողության հաստատումը³⁰: Այդ ուղղությամբ մարտնչած Զովսեփ Զովսեփյանը պատմում է, որ իրենց ջոկատը պետք է Շուշի մտներ Կրկժանի և Դայթալուի կողմից: Նրանց հետ էր նաև Ստեփանակերտի 6-րդ գումարտակը: Ձոկատը բաղկացած էր 13 հոգուց: Դետախուզական ջոկատը ճանապարհի կեսից հետ էր դարձել: Հակառակորդը հայ ազատամարտիկներին այդ կողմից չէր սպասում՝ ժայռը համարելով անառիկ: Նախատեսված օգնությունը 40 րոպեի փոխարեն հասավ վեց ժամ հետո: Ձոկատից երվանդ Կարապետյանը զոհվում է, չորս ազատամարտիկ էլ վիրավորվում են: Սակայն լուսադեմին ջոկատն արդեն դուրս էր եկել ժայռի գագաթը՝ հենց Շուշիի դիմաց³¹:

Հյուսիսային ուղղությամբ գործող ուժերին հաջողվեց դուրս գալ «26»-ի ամրակետը և փակել Շուշիից Ջանհասան ձգվող ուժերի հետադարձ ճանապարհը: Այսպիսով մայիսի 8-ի կեսօրվա դրությամբ Շուշիի պաշտպանությունը ճեղքվում էր նաև հյուսիսից և արևելքից: Քաղաք մտած ջոկատները կռվում էին շուկայի շրջակայքում և կենտրոնական թաղամասերում: Երեկոյան ժամը 18-ին հայ ազատամարտիկները, գրավելով քաղաքի կենտրոնը և ազերիների հսկողության տակ թողնելով միայն հարավային հատվածը, փողոցային մարտերով մոտենում են

²⁸ Հարությունյան Մ., *Նշվ. աշխ.*, էջ 105:

²⁹ *Նույն տեղում*, էջ 107:

³⁰ *Նույն տեղում*, էջ 102:

³¹ «Ազգ», 13.05.1992:

Ղազանչեցոց եկեղեցուն, որը ազերիների կողմից վերածվել էր զինապահեստի: Առաջ շարժվող վաշտերը գտան հսկայական քանակությամբ զենք և զինամթերք: Բավականին արագ ականագերծեցին ականապատված ծուղակները, շնորհիվ դեռ հարձակումից առաջ կազմակերպված փայլուն հետախուզական գործողությունների: Երեկոյան թուրքերի հսկողության տակ մնում էր միայն հարավային հատվածը: Հակառակորդը շտապ նահանջում էր: Մայիսի 9-ի կեսօրին մարտերը մղվում էին հեռուստաաշտարակի մոտերքում: Կեսգիշերին ադրբեջանական ուժերը դիմեցին փախուստի: Շուշին ազատագրված էր: Քաղաքի պուրակներից քաղված առաջին զարնանային ծաղիկները բերվեցին Ստեփանակերտ և դրվեցին Արթուր Սկրտչյանի գերեզմանին³²:

Հիմա տեսնենք, թե ինչ վիճակ էր տիրում մյուս երկու ուղղություններով:

Հարավային (Լաչինի) ուղղությամբ գործող ուժերը շարժվում էին Փոքր Քիրսի և Նաբիլար-Ջարիստ ուղղություններով՝ դեպի Լիսազոր-Լաչին: Նրանց մայրուղին սկսվել էր Ավետարանոց-Սղնախ ելագծից: Նախատեսված էր նախ գրավել Քիրսի ստորոտը, վնասագերծել այնտեղ գտնվող ազերիների ռազմական հենակետը, որտեղից ռմբակոծվում էր Ստեփանակերտը և շրջակա հայկական բնակավայրերը, հետո միայն սկսել Շուշիի գրոհը: Սակայն, ինչպես նշում է Ա.Տեր-Թադևոսյանը, անսպասելի տեղացած առատ ձյան պատճառով Սամվել Բաբայանի ստորաբաժանումը չկարողացավ ժամանակին դուրս գալ նախանշված սահմանագիծը և զբաղեցնել համապատասխան դիրքերը: Բացի այդ, նրա ղեկավարած զորամասերի միջև տարածայնություններ կային, մանավանդ դաշնակցական ջոկատների հետ: Եվ եթե չլիներ այդ հանգամանքները, ապա հնարավոր կլիներ ճիշտ կազմակերպել նախապատրաստական աշխատանքները և խուսափել մի շարք ավելորդ դժվարություններից: Իրավիճակը շտկելու

³² Շուշիի ազատագրումից մեկ տարի անց Սամվել Բաբայանը նշել է, թե իբր քաղաքում մարտեր տեղի չեն ունեցել, և որ այն ազատագրվել է առանց գրոհի ու անարյուն («Արցախ», 09.05.1993): Իսկ պաշտոնական Բաբուն մինչև օրս շարունակում է պնդել, թե իբր Շուշին հայերի կողմից գրավվել է պաշտպանության նախարար Ռահիմ Գաջիևի դավաճանության հետևանքով: Իրականում հայկական ուժերի հուժկու հարվածների տակ Շուշիում գտնվող հազարից ավելի ազերի ասկյարները մատնվել էին խուճապի, տարանջատվել և դարձել անկառավարելի: Ըստ էության, նրանց ավելի շատ մտահոգում էր իրենց կյանքի փրկությունը, քան թե քաղաքի պաշտպանությունը:

և տեղում անհրաժեշտ լուծումներ տալու համար շտապ այնտեղ է ուղարկվում շտաբի պետ Ֆելիքս Գոդյանը, որը և շտկում է վիճակը: Միայն մայիսի 7-ին՝ եղանակի մեղմացումից հետո, Լաչինի ուղղությամբ շարժվող Վալերի Բալայանի և Ժիրայր Սեֆիլյանի ստորաբաժանումները կարողանում են դուրս գալ նախատեսված դիրքերը և նպաստել ընդհանուր հարձակման հաջողությանը:

Հաղթահարելով բազում դժվարություններ՝ հայկական ուժերին հաջողվում է գրավել Ջարիսուլի բարձունքները և կրակի տակ առնել Շուշիից Լաչին հակառակորդի նահանջի ճանապարհը: Այդ մարտերում հակառակորդը կորցրեց երեք տասնյակ սպանված, մեկ «գրադ» կայանք, մեկ տանկ, 4 ՀՄՍ-1, մեկ քարշակ, մեծ քանակությամբ ՄՍ-21-ի հրթիռներ, երեք «Իզլա» տիպի հրթիռ և այլն³³: Տունի գյուղի ինքնապաշտպանական ջոկատը և «Քիրս» խումբը, կրակի տակ առնելով Մուսուլմանլար գյուղը, կանխեցին Քիրսի ճակատում յուրայիններին օգնության հասնելու հակառակորդի փորձերը: Լեռնային մարտերում հայ ինքնապաշտպանական ուժերը ցուցաբերեցին անասելի խիզախություն և կուտակեցին մարտական փորձ, որը հետո օգտագործվեց այլ ռազմաճակատներում:

Հարավային ուղղությամբ գործող ուժերի Շուշի-Լաչին մայրուղի դուրս գալուն նպաստեցին մանավանդ Քարին տակում կենտրոնացված ստորաբաժանումները, որոնց հիմնական խնդիրն էր փակել Լաչին-Լիսազորից Շուշիին օգնության եկող թշնամական ուժերի ճանապարհը: Նրանք, տիրելով Կարմիր քար կոչված բարձունքին, Նաբիլարի մոտ դուրս եկան Շուշի-Լաչին ճանապարհը և փակեցին այն: Մայիսի 9-ի առավոտյան Քարին տակի ուժերը ազատագրեցին նաև Տիզկանց բերձը և դուրս եկան մայրուղի: Շուշիից ճողոպրող հակառակորդը ստիպված էր շրջանցել մայրուղին և պահեստային ճանապարհով՝ Սահակադբյուր կոչված տեղամասով, հեռանալ դեպի Լիսազոր-Լաչին: Ժիրայր Սեֆիլյանի և Վալերի Բալայանի, ինչպես և Բերդաձորի ջոկատները պետք է շրջապատեին Ջարիսուլ, գրավեին Լիսազորի ռազմավարական բարձունքը և այդ հատվածում փակեին Լաչին-Շուշի մայրուղին: Սակայն նրանք, հասնելով Ջարիսուլի բարձունքներին, չզարգացրին գործողությունները և միայն խուճապ պատճառեցին հակառակորդին: Այսպիսով՝ Հարավային (Լաչինի) ուղղությամբ գործող ուժերը կարողացան հակառա-

³³ Հարությունյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 109:

կորդին շեղել Շուշիի ճակատից, բազմապատկել նրա խուճապը՝ գրկելով Ջարիսլուում ուժերը վերախմբավորելու և հարձակման անցնելու հնարավորությունից: Ասենք նաև, որ այդ ուղղությամբ գործող որոշ զորամասեր, շեղվելով հիմնական խնդրից, շտապեցին Շուշի՝ ապրելու այն գրավելու բերկրանքը:

Հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ գործող Սեյրան Օհանյանի զլխավորած ուժերը պետք է վերացնեին Ջանհասանի և Քյոսալարի կրակակետերը ու օգնեին Շուշիի ազատագրմանը: Այդ ուղղությամբ հակառակորդի կուտակած ուժերի թվաքանակը և բարդ տեղանքը նրան առավելություն էին տալիս: Դա նկատի ունենալով՝ ԻՊՈՒ շտաբն այդ ուղղությամբ կենտրոնացրեց մարտունակ և շարժուն ստորաբաժանումներ: Շուշիի ազատագրման պլանի համաձայն՝ հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ հարձակումը պետք է ընթանար երկու ենթաուղղություններով, և շեղելով հակառակորդի ուշադրությունը՝ ճնշեին Կարագյավ ու Ջանհասան գյուղերի կրակակետերը: Այդ կարևոր խնդիրը պետք է լուծեին Բադարա և Բալլուջա գյուղերի ինքնապաշտպանական ստորաբաժանումները, «Կումայրի», «Հրանտ» և «Վաչո» հետախուզական խմբերը: Ջանհասանից Քյոսալար տանող ճանապարհի ուղղությամբ շարժվում էր նաև «Արաբո» ջոկատը: Հակառակորդը, հայ մարտիկների սրընթաց ու հանկարծահաս գրոհից խուճապահար, նահանջում էր: Հայ ազատամարտիկները, ամրանալով թշնամու բնագծերում, կասեցրին հակառակորդի հակահարձակումը և կազմակերպված նահանջը: Մայիսի 8-ին ժամը 10-ի կողմերը, հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ արդեն գրավվել էին թշնամու բոլոր կրակակետերը: Ջանհասանում եղած ազերի զինվորներն ու սակավաթիվ բնակիչները փախել էին Քյոսալար: Նրանց հետապնդումը վրիպում էր և ունեցավ ողբերգական հետևանք, քանի որ հակառակորդի հետևակը, Քյոսալարի կողմից հարձակման անցնելով, տանկերի և զրահամեքենաների կատաղի կրակի օգնությամբ շրջափակման մեջ առավ «Կումայրի» ջոկատը: Հայ քաջերը հերոսաբար դիմադրեցին տալով 12 զոհ:

Հակառակորդը, Շուշիից օժանդակ ուժեր ստանալով, կրկնեց հարձակումը Ջանհասանի ուղղությամբ: Նոր զոհերից խուսափելու համար Ս.Օհանյանը նահանջի հրաման տվեց: Ա.Տերթադևոսյանի հրամանով՝ նրան օգնության շտապեց Յու.Հովհաննիսյանի պահեստային ստորաբաժանումը, որը փրկեց իրավիճակը: Գյումրիի երկրապահ ջոկատի մարտիկներ Մանուկ Հարու-

թյունյանը և Արշակ Մարտիրոսյանը նշում են, որ իրենց ջոկատն առաջադրանք ուներ ոչնչացնել Ջանհասանում տեղակայված «գրադ» կայանքը: Նրանց ջոկատի դեմ եղած թշնամու տանկն ու զրահամեքենան փակում են ճանապարհը: Ջոկատը, հայտնվելով շրջապատման մեջ, կարողանում է խլել հակառակորդի մեկ զրահամեքենա և մեկ տանկ³⁴: Հրազդանի երկրապահ ջոկատի հրամանատար Սասուն Միքայելյանը պատմում է, որ 63 հոգուց բաղկացած իրենց ջոկատը հանձնարարություն ուներ փակել Շուշիից Քյոսալար տանող ճանապարհը: Նրանց հետ էր նաև Ստեփանակերտի 8-րդ զորաջոկատը: Հայ քաջերը 6 ժամ շարունակ մարտեր են մղում, մինչև կարողանում են գրավել Շուշին Քյոսալարից բաժանող բարձունքը³⁵: Մայիսի 8-ի կեսօրին հակառակորդը գրոհում է տանկերով: Ջոկատն է ստեփանակերտցի Ալբերտ Ներսիսյանը, վիրավորվում են Սասուն Միքայելյանը և Սամվել Պետրոսյանը:

Հակառակորդի փորձերը՝ Ջանհասանի մոտ շրջապատել հայ ազատամարտիկներին, անհաջող են անցնում: Փոխարենը հենց իրենք են ընկնում շրջափակման մեջ: Մարտում զոհվում են Վազգեն Սարգսյանը, Արմեն Պետրոսյանը, մահացու վիրավորվում է Վասակ Բարսեղյանը: Ի վերջո հայ մարտիկներին հաջողվում է փակել հակառակորդի նահանջի ճանապարհը դեպի Շուշի և Ջանհասան-Քյոսալարը կտրել Շուշիից: Սակայն հակառակորդը շարունակում էր դիմադրել: Հայ մարտիկները մտնում են Ջանհասան: Նրանք, Կարագյավի ուղղությամբ զարգացնելով ճնշումը, հակառակորդին զրկում են Շուշիից օգնություն ստանալու հույսից: Մայիսի 9-ի առավոտյան հայ քաջերը մտան Քյոսալար: Հակառակորդը ճողոպրեց դեպի Լաչին: Ստեփանակերտը, ի վերջո, ձերբազատվեց թշնամու վտանգավոր կրակակետերից:

1992թ. մայիսի 8-ի երեկոյան, երբ դեռ Շուշիում չէին լռել կրակոցները, Վազգեն Սարգսյանը հայտարարեց. «Այն, ինչ կատարվում է Արցախում, հրաշք է... Արցախը պաշտպանում է իրեն, բայց կար անավարտության զգացում: Իսկ քանի Շուշին կար, Արցախում ապրել անհնար էր: Ամեն օր տասնյակ խաղաղ բնակիչներ էին սպանվում: Հեքիաթ աղբյուրի զլխին կախված հրեշ էր Շուշին: Կամ պիտի Արցախը կուլ գնար, կամ ոչնչացներ նրան... մեր ժողովրդի մի հատվածն այստեղ՝ Արցախում, կենաց և մահու

³⁴ «Ազգ», 13.05.1992: «Երկիր», 09.05.1992:

³⁵ Նույն տեղում:

կոիվ է տալիս, և մենք այստեղ անտարբեր մնալու բարոյական իրավունք չունենք... Պատերազմն առաջին հերթին ոգու պայքար է: Այսօր մեր ոգին կոչվում է: Մեր ոգին այսօր հաղթում է»³⁶:

Շուշիի ազատագրումով և հակառակորդի մյուս կրակակետերի լռեցումով Ստեփանակերտը և հարևան բնակավայրերը շունչ առան: Երկու օրում թշնամու դիմադրությունը կոտրվեց: Այդ հերոսական մարտերում խիզախությամբ աչքի ընկան ԼԴՀ ԻՊՈՒ-ի տասնյակ վաշտեր, հետախուզական և այլ ստորաբաժանումներ, հարյուրավոր ազատամարտիկներ: Հակառակորդը տվեց 300 զոհ, 600-700 վիրավոր, 13 գերի: Թշնամուց առգրավվեց կամ խփվեց մոտ 10 միավոր զրահատեխնիկա, տասնյակ միավոր այլ փոխադրամիջոցներ, «գրադի» հարյուրավոր հրթիռներ ու արկեր, մի քանի միավոր հրետանի և այլ զենք ու զինամթերք:

Շուշին ազատագրելու համար հայկական կողմը տվել է մոտ 70 (կամ 57) զոհ, 120 վիրավոր: «Շուշիի ազատագրման համար» մեդալով սկզբում պարգևատրվել են 696 հոգի³⁷:

Շուշիի ազատագրումից հետո ռազմական գործողություններն ընդունեցին ԼԴՀ-ի և Ադրբեջանի միջև սահմանային պատերազմի բնույթ, իսկ ԼԴՀ անկախությունը դարձավ ամբողջական և անշրջելի: Շուշիի ռազմական գործողություններն առաջին լուրջ մարտական մկրտությունն էին ԼԴՀ ԻՊՈՒ-ի համար և իրենց արժանի տեղը գտան հայ ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության տարեգրությունում: Շուշիի ազատագրումը բարձրացրեց մեր ժողովրդի մարտական ոգին և բարոյահոգեբանական հարված հասցրեց թշնամուն, որը հետո չկարողացավ ազատվել պարտվողի հոգեբանությունից:

Շուշիի ազատագրումը դեռ լիակատար հաղթանակ չէր, քանի որ Գորիս տանող ճանապարհը բացելու համար մարտեր

³⁶ «Երկիր», 09.05.1992:

³⁷ «Ազատ Արցախ», 09.05.1992: «Հայաստանի Հանրապետություն», 09.05.1992: Հարությունյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 124: Բալայան Ջ., Դրախտ և դժոխք, Եր., 1995, էջ 152 և այլն: Դեպքերին ակնատես Չորի Բալայանը գրել է, որ հենց այդ ժամանակ, երբ դեռևս Շուշիի շրջակայքում ավտոմատային կրակոցներ էին լսվում, հաղթողները համազարկ էին տալիս, քաղաքում բռնկված հրդեհը իր գործն էր անում: Հիմնականում վառվում էին գինանոցները, որոնք գտնվում էին մասնավոր տներում և միլիցիայի նկուղներում: Ըստ ԼԴՀ ԳԽ կազմած ցուցակի՝ Շուշիի ծառայողները մասնակցել է 775 հոգի (ԼԴՀ ՊԱ, ֆ. 254, ց. 1, գ. 15, թ. 8-28): «Շուշիի ազատագրման համար» մեդալով պարգևատրվածների թիվը հետագայում անցել է 1000-ից:

էին պահանջում: Հակառակորդը, մայիսի 12-ին լայնածավալ գործողություններ սկսելով Շահումյանի և Մարտակերտի շրջաններում, փորձեց շեղել հայ ինքնապաշտպանական ուժերի ուշադրությունը: Օդուժով անընդհատ ռմբակոծում էին Ասկերանի շրջանի Շոշ, Քռասնի, Մարտունու շրջանի Ավդուռ, Մյուրիշեն, Նորշեն և այլ գյուղեր: Հայ ազատամարտիկները, Աշան և Նորշեն գյուղերի կողմից հարձակվելով Աղզամի շրջանի Գյուլափլու գյուղի ուղղությամբ, հակառակորդին ստիպեցին վերադառնալ ելման կետ: Թշնամին Աղզամի կողմից մայիսի 10-ին հարձակվեց Նախիջևանիկ, Աղբուլաղ, Դահրազ, Փրջամալ և Վարազաբուն գյուղերի ուղղությամբ, սակայն հանդիպելով ուժեղ դիմադրության՝ ետ դարձան: Ազերիները քայլեր ձեռնարկեցին նաև Ֆիզուլու կողմից՝ փորձելով ճեղքել Տոդի պաշտպանությունը, սակայն հանդիպելով հայ ազատամարտիկների համառ դիմադրությանը՝ հետ նահանջեցին:

ԼԴՀ Գերագույն խորհուրդը 1992թ. մայիսի 11-ին դիմում հղեց հանրապետության բնակչությանը, որտեղ նշված է. «Արցախի ազատագրական պայքարը թևակոխում է իր բախտորոշ փուլը: Ադրբեջանի կառավարությունը վիժեցնում է Դարաբաղի հիմնահարցը խաղաղ ճանապարհով լուծելու մեր բոլոր ջանքերը: Մենք ետ չենք կանգնի մեր ընտրած ուղուց: Ազատությունը գերադասում ենք կյանքից, որովհետև չենք դատապարտվել հավերժական ստրկության: Սակայն դեռ վաղ է վերջնական հաղթանակ ակնկալել»: Այնուհետև ասված է, որ «մեզ է վիճակված կերտել մեր ապագան, մեր պայքարը խարսխվում է մեր հավաքական կամքի անմնացորդ նվիրումի և կազմակերպության վրա: Վերջնական հաղթանակի հասնելու համար դառնանք միասնական ոգի և մարմին»³⁸:

ԼԴՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը, մայիսի 13-ին հանդես գալով նոր հայտարարությամբ, նշեց, թե 1988թ. փետրվարից սկսած Ադրբեջանի քաղաքական ղեկավարությունը բռնել է հայ բնակչության բռնատեղահանման միտված հետևողական կուրս: Հակառակորդը շարունակում է ռմբակոծել հանրապետության բնակավայրերը, և հանրապետության տնտեսությանը հասցվել է ավելի քան 3,5 միլիարդ ռուբլու վնաս³⁹: ԼԴՀ Գերագույն խորհուրդը հանրապետության բնակչությանը կոչ էր

³⁸ «Երկիր», 12.05.1992:

³⁹ «Արցախ», 30.05.1992:

անում միասնական ուժերով դիմադրել հակառակորդին և ի չիք դարձնել նրա նկրտումները:

1992թ. մայիսի 8-ի կեսօրին Կուրաթուխի և Լաչինի շրջաններից գնդակոծվեցին Գորիսի սահմանամերձ Կոռնիձոր, Խնածախ և Շուռնուխ գյուղերը, որի հետևանքով զոհվեցին չորս հոգի: Գնդակոծությունները շարունակվել են նաև մյուս օրերին: Հակառակորդը մայիսի 9-ին կրակ բացեց Կապանի շրջանի ճակատեն, Գեղանուշ և Սյունիք գյուղերի վրա: Մայիսի 10-ին գնդակոծվեցին Դավիթ Բեկ, Եղվարդ և այլ գյուղեր ու Կապան քաղաքը: Հայկական սահմանապահների գործողություններով լռեցվեցին Աղբենո, Ղազանչի և Սեյիդլար գյուղերի կրակակետերը: Մայիսի 9-ի երեկոյան Սիսիանում հարկադրաբար վայրէջք կատարեց Գորիս-Երևան ուղերթի «ՅԱԿ-40» ինքնաթիռը, որը հարձակման էր ենթարկվել ադրբեջանական «ՍՈՒ-25» կործանիչի կողմից: Ինքնաթիռը պայթել է, երբ անձնակազմը և 26 ուղևորները դուրս էին եկել ու բավականաչափ հեռացել: Մայիսի լույս 10-ի գիշերը «գրադից» գնդակոծվել է Իջևանի Վազաշեն և Կիրանց գյուղերը, զոհվել են 3 և վիրավորվել 13 հոգի: Մայիսի 10-ին գնդակոծվել են Տավուշի շրջանի համարյա բոլոր գյուղերը, որի հետևանքով կային զոհեր և ավերածություններ: Գնդակոծությունները շարունակվել են նաև հաջորդ օրերին⁴⁰:

Ինչպես նշվեց, մայիսի 8-ից մարտերը չէին դադարում Արցախի սահմանների ամբողջ երկարությամբ: Բաքուն հաղորդեց, թե հայերը նվաճել են 50 հազար բնակիչ ունեցող Շուշին և ամբողջ բնակչությանը ոչնչացրել: Նաև հաղորդվեց, թե իբր հայերը քաղաքը գրավել են ազերիների դավաճանության հետևանքով: Ադրբեջանի ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Յա.Սամեդովը մայիսի 11-ին հանրապետության հեռուստատեսությամբ հայտարարեց, թե Շուշիում դավաճանություն է եղել, և դավաճանները չեն խուսափի պատասխանատվությունից: Նա իր ազգակիցներին վստահեցնում էր, թե մոտ ժամանակներս Շուշին կրկին կդառնա ադրբեջանական⁴¹: Մինչդեռ իրականում ոչ մի դավաճանություն էլ տեղի չէր ունեցել, պարզապես ազերիները չկարողացան դիմանալ հայ ինքնապաշտպանների ճնշմանը և, իրենց պարտված զգալով, ճողոպրել էին Շուշիից:

ԼՂՀ ԻՊՈՒ-ի առաջ խնդիր դրվեց մի քանի օրվա ընթացքում բացել կենսական հույժ կարևորություն ունեցող Շուշի-

Լաչին-Գորիս ճանապարհը, որը հնարավորություն կտար ապահովել հանրապետության բնակչության նորմալ կենսագործունեությունը: Հայ ազատամարտիկները մայիսի 15-ին ազատագրեցին Լիսազորը, իսկ մայիսի 17-ին՝ Բերդաձորի ենթաշրջանը, որը հայաթափվել էր մեկ տարի առաջ: Արդեն բաց էր Լաչին մտնելու ճանապարհը:

Շուշիի ազատագրմանը և Շուշի-Լաչին-Գորիս ճանապարհի բացմանը մեծապես նպաստել են նաև Գորիսի շրջանում տեղակայված ուժերը: «Դնեպր» իրետանային միավորման հրամանատար Դ.Բաղդասարյանը գրում է, որ մայիսի 7-ի առավոտյան մարտական վիճակի էր բերվել ամբողջ իրետանին: Այդ նույն օրը՝ ժամը 9-ին, ռադիոյով դիմելով Լաչինի կայազորի զինվորներին և քաղաքում մնացած խաղաղ բնակչությանը, հայկական կողմը պահանջել է խնայել իրենց կյանքը և արագ հեռանալ քաղաքից: Այնուհետև հուժկու կրակ է բացվել Լաչինի ուղղությամբ: Լաչինցիները հեռանում են Ղուրաթուխ տանող ճանապարհով: Մայիսի լույս 9-ի գիշերը Լաչինն ամբողջովին դատարկվել էր: Մնում էր, որ հայ մարտիկներն արագ մտնեին այնտեղ: Դ.Բաղդասարյանը գեներալ Գ.Դարիբալթյանին ուղարկում է ռադիոգիր. «Լաչինը և ամբողջ միջանցքն ազատ են ազերիներից, բնակչությունն ու գործը հեռացել են, ձեզ ոչ մի դիմադրություն չի սպասում, առանց հապաղելու առաջ շարժվեք, հակառակորդը կարող է ուշքի գալ և վերադառնալ: «Դնեպր»⁴²»:

Ղարաբաղյան ուժերն առաջ շարժվելով մայիսի 18-ին մտնում են Լաչին, ապա դուրս գալիս Հայաստանի Հանրապետության սահմանը: Այսպիսով երեք տարի պահանջվեց Արցախի շրջափակման օղակը զենքի ուժով ճեղքելու համար:

Բացվեց կյանքի ճանապարհը, և Արցախը ընդմիշտ կապվեց մայր Հայաստանի հետ:

⁴⁰ «Հայք», N19, 13-19.05.1992:

⁴¹ “Бакинскій рабочий”, 12.05.1992.

⁴² Բաղդասարյան Դ., *Նշվ. աշխ.*, էջ 110-122:

**ԱՆՀԱՉՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՂԹԱՀԱՐԵԼՈՒՑ
ՄԻՆՉԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ
(1992 ՄԱՅԻՍ-1994 ՄԱՅԻՍ)**

1. 1992Թ. ԳԱԺԱՆ ԱՄՈՒՆԸ

Շուշիի և Լաչինի ազատագրումից հետո, ԼՂՀ պաշտպանության կոմիտեի նախագահ Սերժ Սարգսյանի բնորոշմամբ, «մի տեսակ տիրում էր տոնական տրամադրություն, շատերը գտնում էին, որ իրենց բաժին կոնվը արել-վերջացրել են, այն պետք է շարունակեն նորերը, գորակոչիկները»¹: Հակառակորդը, օգտվելով դրանից, ծավալեց զանգվածային հարձակում՝ Շահումյանի շրջանից մինչև Հադրութ: ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը, մայիսի 11-ին դիմելով հանրապետության բնակչությանը, նշել է, որ Արցախի ազատագրական պայքարը թևակոխում է իր բախտորոշ փուլը, ռազմական գործողությունները ծավալվում են աննախընթաց չափով: Նախագահությունը հանրապետության բնակչությանը զգուշացնում էր, որ հակառակորդի նկատմամբ տարած հաղթանակները չպետք է մեզ գլխապտույտի հասցնեն: Դեռ վաղ է վերջնական հաղթանակ ակնկալել: Հակառակորդը պատրաստ է առավելագույն զոհողության գնով իր խաբված ժողովրդի մոտ ձեռք բերել քանիցս չարդարացված քաղաքական այցեթուղթ: Դիմումի վերջում ասված է. «Մեզ է վիճակված կերտել մեր ապագան, վերականգնել ավերված շենքերն ու քաղաքները, պաշտպանել հայրենի տունը: Մեր պայքարը խարսխվում է մեր հավաքական կամքի, անմնացորդ նվիրումի և կազմակերպչածության վրա», հետևապես բոլորս դառնանք մի միասնական ոգի ու մարմին¹: Իսկ մայիսի 13-ի ընդունած հայտարարության մեջ նշված է, որ ադրբեջանական օմոնականների և ԽՍՀՄ ՆԳՆ ներքին գործերի աջակցությամբ Արցախի և Շահումյանի գյուղերի բնակիչների տեղահանումը ուղեկցվում էր խաղաղ բնակիչների սպանություններով, թալանով և դիակապտությամբ: Նաև նշված է, որ Արցախում և նրա հարևանությամբ գտնվող ադրբեջանական բնակավայրերը ծառայեցվել են իբրև կրակակետեր, որոնց

¹ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 254, ց. 1, գ. 3, ք. 9-10:

նետած արկերի հետևանքով տվել ենք հարյուրավոր զոհեր ու վիրավորներ, ոչնչացվել են մեծ թվով շինություններ, հանրապետության բնակչությանը կանգնեցրել են սովի և համաճարակի սպառնալիքի առաջ: Հիմա էլ շարունակվում են հայկական գյուղերի զանգվածային զնդակոծումները՝ այս անգամ կիրառելով նաև մարտական ուղղաթիռներ և ինքնաթիռներ²: Արցախահայությունը չէր կարող թույլ տալ, որ Ստեփանակերտը փոշիանար: Շուշին, օգտագործելով իր բնական հարմար դիրքը, չորս կողմը մահ և ավերածություններ էր սփռում: Ինչպես տեսանք, գորդյան այդ հանգույցը լուծելու համար Արցախից պահանջվեց գերմարդկային ուժերի լարում: Ժամանակակիցը արդարացիորեն գրել է. «Պատմությունը մեր ձեռքին դրեց սուր, որպեսզի լուծենք այն, որպեսզի կարողանանք ապացուցել մեր գոյատևման իրավունքը, ապացուցենք, որ մենք արժանի ժառանգներն ենք մեր նախնիների»³:

Չորս տարի շարունակ Արցախը գտնվում էր շրջափակման մեջ: Համարյա չէին աշխատում արդյունաբերական ձեռնարկությունները, և գյուղատնտեսությունը հայտնվել էր քայքայման եզրին: 1991թ. աշնանացան արտերից հավաքվել էր 61 հազար տոննա հացահատիկ, իսկ մարզի պահանջը տարեկան կազմում էր 130-150 հազար տոննա: Շրջափակումի ճեղքումից և Ստեփանակերտ-Գորիս ճանապարհի բացումից հետո Հայաստանը օգնության ձեռք էր մեկնում Արցախին: ԼՂՀ գյուղատնտեսության և պարենամթերքների նախարարի պաշտոնակատար Արմո Ծատուրյանի բերած տվյալներով՝ 1992թ. մայիսի երկրորդ կեսին Արցախը Հայաստանից ստացել էր 300 տոննա ալյուր, Ջավախքից՝ 80 տոննա կարտոֆիլ: Որպեսզի հնարավոր լիներ կազմակերպել 1992թ. բերքահավաքը, ԼՂՀ կառավարությունը Հայաստանի Հանրապետության արդյունաբերության նախարարությունից խնդրել էր պատրաստել և ուղարկել 16 հազար մանգաղ, 5 հազար գերանդի, 2 հազար եղան: Այո՛, գործի դրվեցին պապենական ավանդական գործիքները: Դեռևս մարտին Հայաստանից ստացվել էր հինգ տոննա բանջարանոցային կուլտուրաների սերմեր, որոնք վաճառվել էին կուլտնտեսություններին և անհատ մարդկանց: Քանի որ հանրապետությունում ձգձգվում էր ԳԽ-ի կողմից հողի մասին օրենքի ընդունումը, ԼՂՀ նախարարների խորհրդի

² Նույն տեղում, ք. 11-12: Տես նաև «Արցախ», 30.15.1992:

³ «Արցախ», 30.05.1992:

հատուկ կարգադրությամբ պարտավորեցվել էր քաղաքային, շրջանային, ավանային և գյուղական խորհուրդներին ու գյուղատնտեսական ձեռնարկություններին հողի ռացիոնալ օգտագործման նպատակով քաղաքացիներին և աշխատանքային կոլեկտիվներին հողամասեր հատկացնել քաղաքների մերձակայքում և ավաններում⁴:

Հանրապետությունում առանձնապես ծանր էր անասնապահության վիճակը: Թուրք-ազերիներն արցախցիներից գողացել էին մոտ 12 հազար գլուխ անասուն: Անասունների զգալի կորուստ էր տրվել նաև կերի պակասության պատճառով: Անասնազխաքանակի կորուստը վերականգնելու համար տարիներ էին պետք: Գյուղերից կաթ և ձու չէին կարողանում քաղաք բերել վառելիք չլինելու պատճառով⁵:

ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը ստիպված էր մայիսի 19-ին քննարկել հանրապետության տարածքից որոշ արտադրատեսակների արտահանումը ժամանակավորապես արգելելու հետ կապված հարցը և ընդունել որոշում, ըստ որի՝ արգելվում էր ԼՂՀ-ից մեկնող քաղաքացիներին թույլատրվող նորմերից ավելի պարենային մթերքներ և ժողովրդական սպառման ապրանքներ դուրս բերել: Այդ որոշումը բխում էր պատերազմող Արցախի շահերից⁶: Այդ նույն նիստում հաստատվում է նաև ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին ուղղված դիմումի տեքստը, որտեղ խնդրվում էր «հավաստել ԼՂՀ-ի նկատմամբ Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից ագրեսիայի ակտի առկայությունը և ագրեսորի դեմ կիրառել ՄԱԿ-ի կանոնադրությամբ նախատեսված հատուկ միջոցառումներ»⁷:

Շուշին ազատագրվելուց հետո վերականգնվում էր Ստեփանակերտի բնականոն կյանքը: Վերսկսվում էին կրթական հաստատությունների պարապմունքները, որոնք հրետակոծության հետևանքով դադարեցվել էին տարվա սկզբին: Մայիսի 20-ին Հայաստանից ԼՂՀ հասավ սննդամթերքներով, շինանյութով, վառելիքով բարձրագույն հարյուրից ավելի ավտոմեքենաներից բաղկացած շարասյուն: Այդ օրը Ստեփանակերտում տոնական տրամադրություն էր: Արցախ էին հասցրվել բավականին վառելիք,

⁴ *Նույն տեղում*:

⁵ *Նույն տեղում*:

⁶ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 254, ց. 1, գ. 3, ք. 18:

⁷ *Նույն տեղում*, ք. 28-29:

սննդամթերք և ժողովրդատնտեսական այլ ապրանքներ: Օգնություններ էին գալիս Գորիսից, Սիսիանից, Արտաշատից, Երևանից, Արվյանից և այլ քաղաքներից, հարյուրավոր հիմնարկ-ձեռնարկություններից, «Գթություն» բարեգործական միությունից, «Արցախ» հայրենակցականից: Այդ օրերին «Վարանդա» հայրենակցական ընկերությունը Արցախի Մարտունու շրջան ուղարկեց չորս միլիոն ռուբլու արժողությամբ պաշտպանական միջոցներ, սննդամթերք և վառելիք⁸: Արցախին օգնության ձեռք էին մեկնում նաև սփյուռքահայությունը և միջազգային մի շարք կազմակերպություններ: Մայիսի 26-ին Ստեփանակերտ է ժամանում ՄԱԿ-ի պատվիրակությունը Ֆրանչեսկո Վենդրելի գլխավորությամբ, որը, ԼՂՀ իշխանությունների հետ քննարկելով Ղարաբաղի հիմնահարցի խաղաղ կարգավորման ուղիները, միևնույն ժամանակ նպատակ ուներ ուսումնասիրել Արցախում տիրող կացությունը և այդ մասին գեկուցել ՄԱԿ-ին, որպեսզի որոշվի երկրամասին ցույց տրվելիք օգնության ձևերն ու չափը⁹: Հինգ ամիս էր, ինչ Արցախը զրկված էր էլեկտրականությունից, կանգնած էին արտադրական ձեռնարկությունները, չէին աշխատում ջրմուղ կայանքները: Լաչինը ազատագրվելուց հետո անմիջապես սկսվեց Ստեփանակերտ-Լաչին-Գորիս էլեկտրագծի նորոգումը, որն ավարտվեց հունիսի առաջին օրերին և Ստեփանակերտ հասավ 110 կիլովատ հզորությամբ էլեկտրական հոսանքը: Նախատեսվել էր Մարտակերտի շրջանի վերին տարածքն ապահովել Սարսանգի էներգիայով:

Հայաստանի օգնությունը դարձել էր անփոխարինելի: ԼՂՀ վարչապետ Օլեգ Եսայանը մայիսի 28-ին նշեց, որ արդեն Հայաստանից եկել են շուրջ 120 մեքենաներ, որոնք բերել են այլուր, վառելիք, տարբեր սննդամթերքներ: Գորիսի շրջանից ուղարկվել էր 130 ծանրոց դեղորայք, ծխախոտ, Արցախ էր հասել 140 տոննա ցեմենտ: Նաև նշեց, որ Հայաստանի կառավարությունը Լեռնային Ղարաբաղին տրամադրել է 20 միլիոն ռուբլի բյուջետային վարկ, որի մի մասը կանխիկ դրամով: Իսկ ԼՂՀ-ն իր հերթին 18 բեռնատար մեքենա սեփական արտադրանք ուղարկեց Հայաստան¹⁰:

⁸ *Արցախյան Հ.*, երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է, էջ 46-47:

⁹ «Արցախ», 30.05.1992:

¹⁰ «Հայաստանի Հանրապետություն», 28.05.1992:

1992թ. մայիս-հունիսին Արցախում խիստ բարդացել էր քաղաքական դրությունը¹¹: Բանն այն էր, որ ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը, ինչպես և ՀՀ-ական պարագլուխները դեմ էին, որ Արցախում ՀՀ-ն որոշ հեղինակություն ունենար: Արթուր Մկրտչյանի մահից հետո նախագահության պաշտոնը վարում էր նույնպես դաշնակցության անդամ Գեորգի Պետրոսյանը: 1992թ. մայիսից Արցախում հանդես էին եկել նոր գործոններ՝ քաղաքական իշխանության ամրապնդում և մարտերում ձևավորված դարաբաղյան բանակի հզորացում: Հայաստանի ՀՀ-ական իշխանությունների համար Ղարաբաղի ամրապնդումը կարևոր նշանակություն ուներ ամենից առաջ իրենց դիրքերն այնտեղ ուժեղացնելու համար: Իսկ դա պահանջում էր ամրապնդել հսկողությունը ԼՂՀ-ի վրա: 1992թ. ապրիլի 20-ին Հայաստանում բացվել էր ԼՂ ներկայացուցչություն: Դա ԼՂ ղեկավարությանը հնարավորություն տվեց երկրամասը պաշտպանել «Հայաստանի ներքաղաքական պայքարի ազդեցությունից և փաստորեն վերացրել էր քաղաքական շահարկումների գլխավոր լծակներից մեկը՝ Լեռնային Ղարաբաղի անանուն ձայնը»¹²: ԼՂ իշխանությունները Հայաստանին առաջարկել էին ինքնուրույն լուծել սեփական խնդիրները և ինքնուրույն կայացնել որոշումներ: Սակայն ՀՀ-ական իշխանությունը չէր ցանկանում զրկվել ազդեցիկ գործոն հանդիսացող Լեռնային Ղարաբաղի ձայնից: Ըստ Լ.Տեր-Պետրոսյանի՝ Ղարաբաղը միշտ պետք է կանգնած լիներ իր կողքին, և Հայաստանի ազգային խորհրդի արցախցի պատգամավորները պետք է պաշտպանեին իր տեսակետը: Պարզապես, Հայաստանի ղեկավարության կոնկրետ քաղաքականության հետևանքով ԼՂ-ում ձևավորվել էր «դիկտատուրայի» համակարգ: Պատերազմական սարսափի տակ արցախցիները ստիպված էին անձնատուր լինել Հայաստանի հիշակալ իշխանության ճնշմանը: Հանդես էին գալիս նոր դեմքեր, որոնց մոտ վեր էր բարձրանում անձնական իշխանությունը և ՀՀ-ականների օրինակով ճնշումներ գործադրում ժողովրդի վրա: Անկասկած, նման դեմքերը

արժանանում էին ՀՀ-ական իշխանությունների հովանավորությամբ:

1992թ. հունիսի 2-ից մինչև 6-ը Ստեփանակերտի Վ.Փափազյանի անվան թատրոնի դահլիճում տեղի ունեցավ ԼՂ ԳԽ առաջին գումարման առաջին նստաշրջանը, որին մասնակցում էին ՀՀ ԳԽ պատվիրակությունը (Բաբկեն Արարքցյան, Վազգեն Սարգսյան, Սեյրան Բաղդասարյան և Բագրատ Ասատրյան), Հայաստանի մի շարք քաղաքական կուսակցությունների ու հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, հյուրեր և հրավիրյալներ: Ժողովրդական պատգամավորներին և հրավիրվածներին ողջունեցին ՀՀ ԳԽ նախագահ Բաբկեն Արարքցյանը և Սեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատի փոխխոսնակ Քերոլայն Քոքսը: ԼՂ ԳԽ-ի այդ նստաշրջանում հատուկ տեղ գրավեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանի և Դաշնակցության միջև բորբոքվող հակամարտությունը: Այդ ժամանակ, ինչպես ակնարկվել է, Լեռնային Ղարաբաղում Դաշնակցությունն ուներ մի շարք ազդեցիկ դիրքեր թե՛ ղեկավարության շրջանում և թե՛ բանակում: 1992թ. հունվարից սկսած՝ այդ երկու քաղաքական ուժերից յուրաքանչյուրը ձգտում էր ավելի մեծացնել իր ազդեցության ոլորտը: 1992թ. մայիսից ԼՂՀ-ի վրա ավելի էր ուժեղացել հիշակալ ղեկավարության վերահսկողությունը: Լ.Տեր-Պետրոսյանը ձգտում էր Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար Արկաղի Տեր-Թադևոսյանի օգնությամբ պահպանել հավասարակշռությունը արցախյան բանակում: Այդ ժամանակ զգալիորեն բարձրացել էր Ա.Տեր-Թադևոսյանի հեղինակությունը, ինչը, սակայն, ՀՀ-ականների սրտով չէր: Նրանք աշխատանքներ էին տանում Կոմանդոսին մեկուսացնելու համար: Նման հրամանատարի անձի վարկաբեկումը Լ.Տեր-Պետրոսյանի ՀՀ-ական իշխանությունների համար օրվա հարց էր: Դրանում նրանց աջակցում էին արցախյան բանակի որոշ ղեկավարներ: Դա արդեն միանգամայն ակնհայտ դարձավ ԼՂ ԳԽ-ի հունիսյան նստաշրջանում: Հակասություններ ի հայտ էին եկել նաև ԼՂ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Գեորգի Պետրոսյանի և Արկաղի Տեր-Թադևոսյանի միջև:

ԼՂ ԳԽ ժողովրդական պատգամավորների պահանջով որոշվեց նախ դռնփակ նիստում լսել ՀՀ ԳԽ նախագահ Բաբկեն Արարքցյանի ու ՀՀ պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանի ելույթները ՀՀ և ԼՂ փոխհարաբերությունների ու ռազմական դրության մասին: Նրանց ելույթներից միանգամայն հստակ էր, որ Հայաստանի համար նպատակահարմար էր ԼՂ

¹¹Այդ օրերին Արցախում ստեղծված քաղաքական վիճակի մասին խոսել է Վլադիմիր Հարությունյանը «ԼՂ ԳԽ 1992 թ. հունիսյան նստաշրջանի գաղտնիքները» վերտառությամբ հոդվածում ("Голос Армении", 19, 21 և 23.06.2001):

¹²"Голос Армении", 21.06.1992.

Գիտ նախագահ ընտրել ԳՀԸ-ական: Մինչ այդ հարցի քննարկումը նստաշրջանը քննարկեց հանրապետության զինանշանի, դրոշի և օրհներգի հարցերը: Ընդունվեց ԼՂՀ դրոշը, որի հեղինակը ԱՄՆ-ում ապրող պարսկահայ հայտնի դիզայներ Վահե Ֆաթախյանն էր: Դրոշն իրենից ներկայացնում է Հայաստանն ու Արցախը խորհրդանշող եռագույնի տարանջատված, բայց իրար միանալու միտված մեծ ու փոքր մասերը:

Հունիսի 3-ի առավոտյան վերսկսված միստը քննարկեց ԼՂՀ Գիտ նախագահի թափուր պաշտոնի համար ընտրության հարցը, որը և դարձավ հակասությունների բացահայտ դրսևորման հիմնական օղակը: Նախագահի պաշտոնի համար առաջադրվել էին թեկնածուներ Գեորգի Պետրոսյանը, Ռոբերտ Քոչարյանը, Լեոնարդ Պետրոսյանը և Վազիֆ Գալստյանը: Վերջին երկուսն ինքնաբացարկ հայտարարեցին: Մնացել էին դաշնակցական և ԳՀԸ-ի աջակցությանը արժանացած մյուս թեկնածուները: Ըստ որում, Գեորգի Պետրոսյանի օգտին քվեարկեցին 30, իսկ Ռոբերտ Քոչարյանի օգտին 23 պատգամավորներ¹³: Չայների նման վիճակով հնարավոր չէր որոշել հաղթողին: Այժմ խոսենք ըստ նստաշրջանի արձանագրության: Քվեարկության արդյունքները հաղորդելուց հետո ողջույնի խոսքով հանդես են գալիս Բ. Արարքցյանը և Վ. Սարգսյանը: Բաբկեն Արարքցյանը նշում է, որ Արցախը պետք է դուրս գա տնտեսական և քաղաքական շրջափակումներից և աշխարհին ապացուցի, որ կունենա իր պետականությունը, իր ինքնուրույնությունը: Հայաստանը իր ամբողջ ուժերը կներդնի բոլոր խնդիրները լուծելու համար, ըստ որում՝ Հայաստանն ու Արցախը պետք է գտնեն համագործակցված միջոցառումներ և միասին ներկայանան աշխարհին: Այս առումով ԼՂՀ Գիտ-ի առաջ դրված են լուրջ խնդիրներ: Դրանք մի ամբողջ շարք համալիր խնդիրներ են թե՛ տնտեսական, թե՛ քաղաքական առումով¹⁴: Վազգեն Սարգսյանը նշում է, որ Հայաստանն ու Արցախը նույն ժողովուրդն են, անում են նույն գործը, պայքարում են միասին: Այն, ինչ կատարվում է Արցախում, հրաշք է: Իմացեք, Հայաստանի պաշտպանության նախարարությունը երբեք տարբերություն չի դրել, և Արցախը միշտ էլ դիտվել է որպես Հայաստանի մի մասը: Արցախի համար կռվել են ամբողջ Հայաստանի ժողովուրդը, այն էլ պետական մա-

կարդակով: Արցախ է ուղարկվել 1400 տոննա զինամթերք՝ 3 միլիոն ռուբլու արժողությամբ: Շուշիի օպերացիան մանրամասն մշակվել է պաշտպանության նախարարության շտաբում, եղել են լրացումներ: Մենք դա պիտի անեինք և պարտավոր էինք անել: Հաղթանակի գործում առանձնապես մեծ է Արցախի զինվորների ներդրումը: Ոչ ոք մեզ չի կարող հաղթել, եթե մենք չպառակտվենք: Պայքարը մտնում է նոր փուլ, և պետք է որակական նոր փոփոխություններ մտցնել: Հիշենք. 7 հազար հոգուց բաղկացած բանակը պահելու համար անհրաժեշտ է ունենալ 1 միլիարդ 507 միլիոն ռուբլի¹⁵:

Բաբկեն Արարքցյանը, կրկին ելույթ ունենալով, նշում է, որ բոլորիս միասնական լինելու հարցին հաճախակի է անդրադառնում ԳՀ Գիտ նախագահությունը: Հարցը բազմակողմանի է: Այն ավելի մանրամասն կվերլուծվի, երբ ԼՂՀ ղեկավարությունը հնարավորություն կունենա հանդիպելու ԳՀ Գիտ նախագահության հետ: Այն կարծիքը, որ հիմա պիտի հայտնեն, Հայաստանի իշխանությունների կարծիքն է: Այսօր հիմնական հարցը, որ դրվում է, հետևյալն է. Հայաստանի իշխանությունները ինչպիսին են տեսնում Արցախի և Հայաստանի ապագան: Բարդ հարց է, բայց պետք է պատասխան գտնել:

Առաջին հերթին Արցախը պետք է դառնա ամեն տեսակետից ապահովված, և, ամենակարևորը, Արցախի բնակչության անվտանգության համար պետք է լինեն երաշխիքներ: Այդ հարցը դարձել է ՄԱԿ-ի և ԵԱՀԿ-ի քննարկման առարկա: Արցախի և Հայաստանի միջև ստեղծված միջանցքը ամեն գնով պետք է պահպանվի: Դա հնարավոր է միայն միջազգային ուժերն օգտագործելով: Կա երկու սկզբունք՝ պատերազմ թե խաղաղություն: Քանի որ միջազգային իրավիճակը մեզ համար բարենպաստ չէ, մանավանդ որ թուրքիան ամեն կերպ օգնում է Ադրբեջանին, ուստի պետք է փորձել դուրս գալ այդ վիճակից և պահպանել ձեռք բերված բոլոր նվաճումները: Այդ հարցում Արցախի հետ պետք է տանենք համաձայնեցված աշխատանք: Եթե չլինեի Հայաստանի կողմից այդքան զենքի տեղափոխումը, ի՞նչ կլինեի վիճակը: Հնարավոր է, Հայաստանը լինի այնպիսի իրավիճակում, որ չկարողանա օգնել Արցախին: Հետևապես պետք է այնպիսի քաղաքականություն վարել, որը չստեղծի անբարենպաստ պայմաններ: Պատերազմը դեռ ավարտված չէ, ամենադժվարը առջևում է:

¹³ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 254, ց. 4, գ. 1, ք. 20:

¹⁴ Նույն տեղում, ք. 46-47:

¹⁵ Նույն տեղում, ք. 50-51:

Թե՛ Հայաստանում և թե՛ Արցախում այդ առթիվ պետք է լուրջ քննարկումներ լինեն, և ճշգրտվեն մոտեցումները¹⁶:

Այնուհետև ճառով հանդես եկավ ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահի պաշտոնակատար Գեորգի Պետրոսյանը: Նա, խոսելով արցախահայության ձեռք բերած հաջողությունների մասին, նշեց, որ մեր ժողովրդի տիտանական աշխատանքի լուսապսակը դարձավ Ադրբեջանի ղեկավարության կողմից Արցախը շրջափակման օղակում խեղդելու քառամյա քաղաքականության ձախողումը: Նա հայտարարեց, որ Արցախի կամավորական ուժերը վնասազերծել են ադրբեջանական բանակի ավելի քան 40 ռազմականացներ, և որ տարածաշրջանում այսօր Արցախը իրենից ներկայացնում է ոչ միայն քաղաքական, այլև ռազմական ուժ: Նա նաև նշեց, որ ստեղծված ծանր պայմանների հետևանքով Ստեփանակերտից հեռացել է բնակչության մի մասը: Ապա խոսեց հանրապետության դիվանագիտական կապերի, մանավանդ Հայաստանի հետ ունեցած քաղաքական, տնտեսական և ռազմական կապերի մասին, որտեղ ԼՂՀ-ի մշտական ներկայացուցչությունը բավականին մեծ աշխատանք է կատարում: Խոսելով Ադրբեջանի հետ ունեցած հարաբերությունների մասին՝ շեշտեց, որ այդ պետության հետ կարող ենք խոսել միայն հավաստի իրավունքով: Ցավ հայտնեց, որ հանրապետությունում գարնանացան չի կատարվել, չեն աշխատում արդյունաբերական ձեռնարկությունները, ապրանքների գների խիստ տարբերություններ կան ԼՂՀ-ում և Հայաստանում: Պետություն կառուցելու համար ԼՂՀ-ում դեռևս պետք է ընդունվեն շատ օրենքներ, ամրապնդվի բանակը: Այդ ամենում պետք է ելնել տնտեսավարման համաշխարհային փորձից, շուկայական տնտեսությունից և հողի նկատմամբ մասնավոր սեփականության հաստատումից: Հողը հարկավոր է վերադարձնել ժողովրդին¹⁷:

Հունիսի 3-ի նիստում Բ. Արարքցյանը, երրորդ անգամ ելույթ ունենալով, խոսում է Հայաստանի իշխանությունների հետ Արթուր Սկրտչյանի վարած բանակցությունների մասին և կոչ է անում այդ ձեռնարկումը շարունակել ու բոլոր հարցերը քննարկել միասին, անգամ այն հարցերը, երբ ընդհանուր հայտարարի չենք եկել: Կարևորը համագործակցելն է: Սա բոլորիս կար-

¹⁶ Նույն տեղում, ք. 54-60:

¹⁷ Նույն տեղում, ք. 61-65:

ծիքն է: Հույս է հայտնում, որ խորհրդարանը կընդունի ճիշտ որոշումներ¹⁸:

Նստաշրջանը նաև անդրադառնում է ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի հրամանատար Ա. Տեր Թադևոսյանի գրավոր հայտարարությանը: Այն մեջ ենք բերում ազատ թարգմանությամբ. Մարդիկ են զոհվում, ցորենն են գողանում, ո՞ւմ է հուզում սա: Այս չորս օրում մոռացել ենք, թե աշխարհում ինչ է կատարվում: Հարկավոր է արգելել կուսակցական խմբավորումները: Ես հասկանում եմ, թե այստեղ հիմա ինչ է կատարվում. լիովին նորմալ քաղաքական պայքար է: Բայց պիտի պատկերացնեք ձեր բոլոր ասածների հետևանքները: Ինչո՞ւ մենք զինվորականներս, պետք է լուծենք ձեր հիմնական հարցերը: Մեզ զինվորական հեղաշրջում չի սպառնում: Բանակն առայժմ կառավարելի է, բայց ձեր գործողությունները նյարդայնացնում են նրանց: Դաշնակները այստեղ են բերել բանակ: Ո՞վ է այդ իրավունքը տվել նրանց: Ես հարգում եմ այդ կուսակցությանը, սակայն չի կարելի այդ կուսակցության անունից խառնաշփոթություն սարքել: Խնդրում եմ ընդհատել նստաշրջանը և անցկացնել ընտրություններ: Հետո էլ՝ հիմա գործերի կուտակում է նկատվում սահմաններում: Մեզ հարկավոր է լրջորեն վերաբերվել այս ամենին¹⁹:

Կոմանդոսն, ըստ էության, իր հայտարարության մեջ բացահայտ խոսեց ՀՀԴ գործունեության դեմ: Նա Գ.Պետրոսյանին մեղադրեց այն բանում, որ վերջինս իր գործունեությամբ իբր խանգարում է ինքնապաշտպանության ուժերի հրամանատարության աշխատանքներին: Ոմանք այն կարծիքին են, որ Կոմանդոսի այդ հայտարարությունը կաթվածահար է արել նստաշրջանի աշխատանքը և պառակտում մտցրել Գերագույն խորհրդի ու զինված ուժերի հարաբերություններում: Այն ժամանակ, ինչպես հետո հեղինակիս բացատրել է Ա.Տեր-Թադևոսյանը, նա չէր հասկանում, որ իր այդ քայլով օժանդակել է Լ.Տեր-Պետրոսյանի ՀՀԸ-ական իշխանությանը:

Տեղի ունեցած ընտրությունների երկրորդ փուլում երկու թեկնածուներից էլ ոչ մեկը անհրաժեշտ քանակությամբ ձայներ չհավաքեց: Որոշվեց ԳԽ նախագահի ընտրությանը վերադառնալ հուլիսի վերջին՝ խորհրդարանի պատգամավորական թափուր տեղերի կրկնական ընտրությունների անցկացումից երկու շա-

¹⁸ Նույն տեղում, ք. 67-68:

¹⁹ Նույն տեղում, ք. 104:

բաթ հետո: Այդ դժվարին ժամանակ ԼՂՀ ԳԽ նախագահ չընտրելը մեծ բաց էր: Այդ երևույթը արցախցիներն ընդունեցին բացասաբար²⁰: Գեորգի Պետրոսյանը մնաց նախագահի պաշտոնակատար, սակայն ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարության շրջանում խորանում էր անվստահությունը: ՀՀԴ ներկայացուցիչները պահանջում էին նստաշրջանի աշխատանքները շարունակել մինչև հաղթական ավարտ: Սակայն մերժվեց նրանց պահանջը²¹:

Այս ամենը, անկասկած, իր բացասական հետևանքը թողեց Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարի և նրա քաղաքական հոգեբանության վրա: Հակառակորդը չէր կարող այդ ամենը չտեսնել և չօգտվել դրանից: Այդ ժամանակ Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատը հանրապետության իշխանություններին թելադրում էր իր կամքը: Նրանք բնակչությանը կոչ էին անում համախմբվել հայության դեմ: Հանրահավաքներում հայության դեմ հնչում էին ստոր կոչեր և անբարոյական հայտարարություններ: Ժողձակատի կոչով արագորեն կազմավորվում էին նոր զորամասեր և ուղարկվում Ղարաբաղյան ռազմաճակատ: Նույնիսկ «Թուրքիա ձեռնարկած է լայնածիր եւ եռուն քաղաքական գործունեութեան՝ ի նպաստ Ազրայճանի, առանց թաքնուելու: Պաքուի մէջ կոչ եղած է եւ կամաւորներ կ'արծանագրուին, որոնք պիտի դրկուին Լաչին եւ այլուր»²²:

1992թ. մայիսի 18-ին հրաժարվեց Ադրբեջանի նախագահի պաշտոնակատար Յա. Մամեդովը: Նրան փոխարինեց ԱժԾ-ի փոխնախագահ Իսա Գամբարը: Հունիսի 5-ին Բաքվի հեռուստատեսությամբ հանդես գալով՝ նախագահի թեկնածուներ Յա. Մամեդովը, Ն. Սուլեյմանովը, Ա. Իսմայիլովը և Ա. Էլչիրեյը ինչեր ասես, որ չէին խոստանում Ադրբեջանի ժողովրդին: Բոլորն էլ նույնն էին ասում՝ Ղարաբաղը մաքրել հայերից: Հունիսի 7-ին տեղի ունեցած նախագահական ընտրություններում հաղթանակ տարավ ընդդիմադիր ժողովրդական ճակատի ղեկավար Ա. Էլչիրեյը: Այդ ժամանակ Թուրքիան, որն ամեն կերպ օժանդակում էր Ադրբեջանին, փորձում էր Ղարաբաղի հարցում ճնշում գործադրել Հայաստանի վրա, սակայն ԱՊՀ բանակի գլխավոր հրա-

մանատար Եվգենի Շապոշնիկովը, հանդես գալով հայտարարությամբ, շեշտեց, որ Լեռնային Ղարաբաղի հարցում արտաքին միջամտությունը կարող է դառնալ համաշխարհային նոր պատերազմի պատճառ: Նա կոչ արեց բոլոր երկրներին, նախ և առաջ Ռուսաստանին, Թուրքիային և ԱՄՆ-ին, հրաժարվել նման հայտարարություններից:

Շուշիի և Լաչինի անկումից հետո հակառակորդն իր ուժերը կենտրոնացրեց Շահումյանի, Մարտակերտի և Մարտունու ուղղությամբ: «Երկիր-երկիր» հրթիռներով ավերում էին Կարաչինարն ու Մանաշիղը: Մայիսի 26-ին կրակի տակ էր վերցվել Մարտունին, իսկ 27-ին՝ Մարտակերտը: Հունիսի 1-ից հարձակման թիրախ էր դարձել Հադրութի շրջանի մի շարք գյուղեր: Հակառակորդի նպատակն էր հայ պաշտպանների ուշադրությունը շեղել Շահումյանը և Մարտակերտը պաշտպանելուց: Հունիսի 13-ի լուսաբացին Ադրբեջանի զորամիավորումները հարձակման անցան Շահումյանի շրջանի բնակավայրերի վրա: Հէին լռում «գրադի» հրթիռները: Կեսօրին տանկերը շարժվում են Բուզլուխի, Ղարաչինարի, Հայ Պարիսի ուղղությամբ: Յուրաքանչյուր բնակավայրի վրա գրոհում էին 12-16 միավոր զրահատեխնիկա: Բուզլուխի պաշտպանները ստիպված էին անտառով դուրս գալ Վերինշեն: Ավերվում են Հայ Պարիսը, Կարաչինարը, Խրխափուտը, Նորշենը, Ռուս Պարիսը: Հակառակորդը երկու օրում գրավում է 11 գյուղ և հունիսի 14-ի գիշերը մտնում Շահումյան: «Երզնկա», «Արաք», «Մեծն Տիգրանի», Բաղրամյանի, Հոկտեմբերյանի, Գյուլիստանի, Վերինշենի, Կարոտի, Հակոբի և այլ ջոկատներ ու խմբեր ստիպված էին նահանջել՝ մեծ վնաս հասցնելով հակառակորդ ուժերին²³: Միայն հունիսի 12-ին թուրք-ազերիները ԼՂՀ-ի վրա նետել էին 500 միավոր ռազմական տեխնիկա, այդ թվում 200 տանկ, 10 ինքնաթիռ, 20 հազար ասկյար: Շահումյանում զոհվեց մոտ 500 մարդ, որոնցից 50 կին ու երեխա տրորվել էին տանկերի թրթուրների տակ: Շուրջ 14 հազար մարդ, որոնցից չորս հազարը՝ երեխա, կուտակվել էին Գյուլիստանում: Պաշտպանության խմբերի հրամանատար Շահեն Մեղրյանը 200 ավտոմատավորներով ապահովում էր բնակչության ելքը Գյուլիստանից, որոնք անտառներով ու լեռնային կածաններով շարժվում էին դեպի Հաթերք, Տոնաշեն և Ուռեկան: Հակառակորդը հունիսի 16-ին ճեղքում է հայկական պաշտպանությունը և գրավում Չայ-

²⁰ Арутюнян В. Б., часть IV, с. 144.

²¹ «Голос Армении», 23.06.2001.

²² Պալեան Յ. Արցախի ազատագրական պայքարը պրիսմակտոս դիտուած, Փարիզ, 2001, էջ 336:

²³ «Երկիր», 01.10.1994:

լուն և Ուռեկանը: Թշնամու առաջխաղացումը մեծ դժվարությամբ կանգնեցվում է հունիսի 20-ին: Սակայն հուլիսի 3-ին Քարավաճառից անցնելով հարձակման՝ թուրք-ազերիները շարժվում են դեպի Չափար և Գետավան: Այդ նույն երեկոյան Գյուլիստանից ճեղքելով պաշտպանության գիծը՝ ազերիների մեկ ուրիշ զորամիավորում հարձակվում է Հաթերքի վրա, և հայ զաղթականների 10-հազարանոց խումբը ընկնում է շրջափակման մեջ: Մինչև կեսգիշեր հակառակորդը գրավում է Հաթերքը և Թարթառի ամբողջ ծախ ափը: Գաղթականները և տեղի գյուղերի բնակչությունը մի կերպ փրկվում են: Հայ ազատամարտիկները շատ թույլ էին զինված: Օրինակ՝ Մանաշիղը պաշտպանող «Արաբո» ջոկատը ուներ ընդամենը մեկ նռնականետ ու մեկ հետևակի մեքենա, մինչդեռ նրա դեմ հակառակորդը ուներ յոթ տանկ: Կարաչինարում ընդամենը մեկ տանկ կար, մինչդեռ այդտեղ հայ պաշտպանների դեմ նետվել էր 12-ը: Բուզլուխի 15 պաշտպանների վրա հարձակվել էին շուրջ 500 ասկյար: Շահումյանում հայերի դեմ նետվել էին չորրորդ բանակի առանձին ստորաբաժանումներ: Այնուամենայնիվ, Հայաստանից խոստացած օգնությունը չստացվեց²⁴:

Մարտակերտի օդակը սեղմվում էր: Քաղաքի դեմ նետվել էր 70 միավոր զրահամեքենա: Մինչ այդ Վլադիմիր Բալայանը և Լեոնիդ Ազգալոյանը հսկայական աշխատանք էին տարել քաղաքն ու գյուղերը պաշտպանելու համար: Ազերիները, ռուսական նախկին չորրորդ բանակի զորամասերի աջակցությամբ, Շահումյանի շրջանի ինքնապաշտպանների դիմադրությունը կոտրելուց հետո շտապում էին որքան հնարավոր է արագ գրավել Մարտակերտն ու շրջանի մյուս գյուղերը:

Հակառակորդը հույսը դրել էր մարդկանց և զենքի թվաքանակի գերակշռության վրա: 1992թ. հունիսի տվյալներով՝ Ադրբեջանը Ռուսաստանի Դաշնությունից ստացել էր 137 տանկ, 300-ից ավելի հետևակի մեքենա, 170-ից ավելի հրանոթային համակարգ, 130-ից ավելի ակնանետ, 33 «գրադ» կայանք (ԲՄ-21), տասնյակ «Մի-24» ռազմական ուղղաթիռներ, «ՍՈՒ-24» ճակատային ռմբակոծիչներ, հետախուզական ՄԻԳ-եր, տասնյակ հազարավոր ինքնաձիգ, 2000 գնդացիր, ԱՊՀ-ի նախկին 4-րդ բանակի բոլոր պահեստները, թիկունքային կառույցներ, Կասպից նավատորմի հրանոթների 30 տոկոսը: 1992թ. հունիսի վերջին

²⁴Նույն տեղում:

Հայաստանին և Ադրբեջանին հանձնված սպառազինությունների հարաբերությունը կազմում էր 1 : 5: Նույն թվականի ամռան վերջին Հայաստանը ոչ մի ինքնաթիռ չուներ, մինչդեռ Ադրբեջանն ուներ տասնյակ ինքնաթիռներ: Ադրբեջանը փորձում էր Լեռնային Ղարաբաղին ճնշել զենքի ուժով: Կասպիական նավատորմի ղեկավարից հանված ծովային թնդանոթներից Միրբաշիրի կողմից մայիսի 25-ից սկսեցին ռմբակոծել Մարտակերտի շրջանի Թալիշ և Չլդրանի հարևան գյուղերը: Ուժերը կենտրոնացնելով արևելյան և հարավարևելյան հատվածներով շուրջ 120 կմ երկարությամբ՝ հակառակորդն անցել էր հարձակման, որին մասնակցում էին 150 միավոր զրահատեխնիկա և մի քանի հազար հետևազոր: Գլխավոր հարվածներն ուղղված էին Ասկերանի, Կիչան-Քուլատակի, Չլդրանի և Շահումյանի շրջանի հյուսիսարևելյան հատվածի դեմ: Կան տվյալներ, որ այդ օրերին հակառակորդն օգտագործել է քիմիական զենք և թունավոր նյութերով ավիառումքեր²⁵: Հակառակորդի ձեռնարկած մարտական գործողությունների բնույթը վկայում է, որ նրանք վաղօրոք էին պլանավորել և նախապատրաստվել այդ գործողություններին: Չնայած Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերը փորձեցին դիմակայել թշնամուն, սակայն ուժերը չբավականացան: Շատ ազատամարտիկներ մինչև վերջին շունչը դիքբերում կռվեցին և զոհվեցին հերոսաբար: Գյուղերը դատարկվում էին հակառակորդի ճնշման տակ: Բոլորը՝ կին թե տղամարդ, մանուկ թե ծեր, հիվանդ ու հաշմանդամ, հեռանում էին հայրենի օջախներից: Տազնապը խորացավ, երբ երևացին «ՍՈՒ-25» կործանիչները: Մարդիկ գերմարդկային ճիգերով օգնում էին միմյանց, կիսում վերջին կտոր հացը: Եղան և մարդիկ, որոնք չկարողացան կտրվել պապենական հողից և հարազատ օջախներից: Շահեն Մեղոյանի գլխավորած ինքնապաշտպանության մի մարտական ջոկատ չհեռացավ շրջանի տարածքից, և պայքարը շարունակվեց պարտիզանական եղանակով²⁶: «Շահումյանի անկումից հետո, - բացատրում է Վազգեն Սարգսյանը, - քաղաքական հակասությունները, քաղաքական տարածայնությունները լցվեցին խրամատներ: Եվ երբ բոլորը բոլորին մեղադրեցին դավաճանության

²⁵«Արցախ», 15.06.1992:

²⁶Շահումյանի շրջանը հակառակորդի կողմից գրավելու մասին տե՛ս Ղախիստանյան Կ., Հյուսիսային Արցախ, գոյության պայքար, Երևան, 1993, էջ 82-85:

մեջ, Շահումյանը վաճառելու մեջ, խրամատներում նստած զինվորները սկսեցին իրենք ևս այդ մասին մտածել: Իրականում Շահումյանը ոչ ոք չէր վաճառել»: Հետո բացատրում է, թե ինչու Շահումյանում տեղի ունեցավ այդ ողբերգությունը: Պարզապես, երբ Հայաստանի և Արցախի իշխանությունները զբաղված էին Հռոմ գնալու կամ չգնալու հարցով, Ադրբեջանը կենտրոնացրեց իր ողջ ուժերը և հակահարված տվեց: «Շահումյանում, – շարունակում է նա, – հարվածը շատ կտրուկ էր, անսպասելի: Շահումյանում մեր դեմ կռվեցին, ավա՜ղ, դարձյալ ռուսական տանկերը: Այնտեղ կուտակված տեխնիկան մի գիշերվա ընթացքում ծավալվեց, ծավալվեց մեծ թափով, ռազմական բոլոր օրենքներով, և կարողացան Շահումյանում հասնել հաջողության: Ցավոք սրտի, մենք չկարողացանք Գյուլիստանում պաշտպանություն կազմակերպել, միակ բանը, որ այնտեղ կարելի էր անել և չարվեց, որն ամենամեծ սխալն էր: Դրանից հետո գործեց խուճապը»²⁷: Վազգեն Սարգսյանը նաև նշել է, որ Շահումյանի անկումից հետո ոգին ընկավ նաև Արցախում, կռվող ուժերի մեջ խուճապ մտավ: Նույնիսկ եղան դեպքեր, երբ կռվող ուժերից շատերը լքեցին խրամատները և հեռացան՝ պատճառաբանելով, թե Արցախի խնդիրն արդեն լուծված է, իրենք այստեղ անելու էլ ոչինչ չունեն²⁸:

Շահումյանում տեղի ունեցած իրադարձությունները վիճաբանության հարց դարձան Հայաստանի քաղաքական շրջաններում: ՀՀ ԳԽ պատգամավոր Խաչիկ Սաֆարյանը, որը նոր էր վերադարձել ԼՂՀ-ից, հունիսի 19-ին հանդես գալով «Լրաբեր» հեռուստածրագրով, փորձեց Շահումյանում տեղի ունեցած ողբերգությունը բարդել Շահումյանի ինքնապաշտպանության ուժերի հրամանատար, ՀՀԴ անդամ Շահեն Մեղրյանի վրա: Վերջինս այդ առթիվ տված հարցազրույցում ասաց. «Ես հայրենիք եմ կորցրել: Եվ ոչ թե այն պատճառով, որ վատ եմ կռվել, այլ այն պատճառով, որ մեզ վրա եկած ուժերը... ուղղակի երևակայության մեջ չի կարող տեղավորվել... Հարվածն այնքան լավ էր նախապատրաստված, այնքան հուժկու էր, որ երբ պաշտպանության առաջին գիծը Հայ Պարիս տեղամասում տեղի տվեց, և տանկերն արդեն մտնում էին շրջկենտրոն, հասկանո՞ւմ եք՝ ինչ կատարվեց: Կատարվեց այն, ինչից միշտ վախեցել ենք: Հե-

տևում մեր ու մանուկ, ծեր, հաշմանդամ, իսկ տանկերն արդեն մտել են... Դրությունը կփրկվեր միայն, եթե ժամանակին օգնություն գար...»²⁹: Պարզվում է, որ Հայաստանից խոստացել էին 2000 հետևակ և 30 տանկ ուղարկել: Շահումյանի ինքնապաշտպանության ուժերը 12 ժամ շարունակ կռվեցին, սակայն ոչ մի օգնություն չստացան: Նոր միայն որոշում են շրջանի բնակչությանը էվակուացնել³⁰:

Մեկ ամիս շարունակ Շահումյանում էր գտնվում նույնպես ՀՀ ԳԽ պատգամավոր Ռաֆիկ Ղազինյանը: Նա պատմում է, որ Շահումյանում էր գտնվում ՀՀԴ մի ջոկատ՝ Կարոտի գլխավորությամբ: Բաղրամյանի շրջանից եկած մի ջոկատ մտավ Կարոտի հրամանատարության տակ: Ապա եկավ Սարոն իր «Երզնկա» խմբով: Միայն Բուզլուխում 120 զինված տղաներ կային, բոլորն էլ ՀՀԴ անդամներ: Շահումյանում կռվում էին նաև Հակոբի ջոկատը, Պողոսի գլխավորած Գյուլիստանի ջոկատը, Նովիկի գլխավորած Վերինշենի ջոկատը, Էրքեջում կռվող «Մեծն Տիգրանի» ջոկատը: ՀՀԴ Հոկտեմբերյանի ջոկատը գործում էր Մանաշիղում: Վերինշենի մյուս ջոկատը գլխավորում էր ԼՂՀ ԳԽ պատգամավոր Հակոբյանը: Պարզվում է, որ այդ բոլոր ուժերի գործողությունները արդյունավետ չէին կազմակերպվել: Ռ.Ղազինյանը նաև վկայում է, որ Շահումյանի այդ ողբերգական իրադարձություններից 15-20 օր առաջ կարող էին ազատագրել Գետաշենը, սակայն խնամքով մշակված գործողությունը խափանվել է վերևից: Ըստ նրա՝ շահումյանցիների դեմ կռվում էին «մորեգույն բերետավորները», հատուկենտ թուրքեր էին երևում: Հայ ինքնապաշտպանական ջոկատների տղաները «կռվում էին հերոսաբար՝ անգամ չունենալով որևէ հակատանկային ական: Բոլոր ջոկատներում կար մի գիտակցություն՝ որքան հնարավոր է երկար դիմադրել, որ ժողովուրդը կարողանա հեռանալ: Տղաների դիմադրության հետևանքով 400-500 «մորեգույն բերետավորներից» վերջում մնացել էին 45-50-ը»³¹:

Երբ արդեն բնակչությունը կուտակվել էր Գյուլիստանում, Շահեն Մեղրյանը կապվում է Վազգեն Սարգսյանի հետ և օգնություն խնդրում: Հրամանատարությունը գտնում էր, որ Գյուլիստանում կուտակված բնակչությունը փրկելու միակ ուղին գյուղը

²⁷ Սարգսյան Վ., Ոգու փորձություն, Եր., 2000, էջ 213, 217.

²⁸ Նույն տեղում, էջ 215:

²⁹ «Երկիր», 20.06.1992.

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Նույն տեղում:

հանձնելն է: Բնակչության հետ հեռանում են 200 ազատամարտիկներ: Քսան կիլոմետրից ավելի բարձունքը մարդիկ հաղթահարում են 5-6 ժամում: Կանայք քայլում էին՝ տանելով երեխաներին, ծերերին: Ռադիոկապ չկար: Անտառներով հասնում են երիցմանկաց վանքը: Մաղավուզից կապվելով Մարտակերտի ինքնապաշտպանական ուժերի հետ՝ հայտնում են, որ անտառներում 2-3 հազար մարդ կա: Առավոտյան Մարտակերտից ու Մաղավուզից մեքենաներ են գալիս և բնակչությանը տեղափոխում³²:

Մի քանի օր անց Ռաֆիկ Ղազինյանը լրացնում է իր պատմածը. Լեռնային Ղարաբաղ եկած ԳԳ Ազգային խորհրդի նախագահ Բաբկեն Արարքյանը, փոխանակ մտահոգվելու Շահումյանի ճակատագրով, անընդհատ կրկնում էր, թե Ղարաբաղում պետք է ղեկավար ընտրվի Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությանը ձեռնտու մարդ, հակառակ դեպքում Հայաստանը Արցախի համար ոչինչ չի անի: Թե՛ նա և թե՛ Վահան Շիրխանյանը հասկացնել էին տալիս, որ եթե ԼՂԳ ԳԳ նախագահ չընտրվի Ռոբերտ Քոչարյանը, ապա արցախցիները թող ոգնության ոչ մի հույս չունենան: Ռ.Ղազինյանը եզրափակում է իր խոսքը. «Երևանում վարկաբեկված ԳԳԸ-ականները փորձում էին Ղարաբաղում իշխանությունը վերցնել իրենց ձեռքը: Հենց այդ նպատակին էլ զոհեցին Շահումյանը»³³:

Մեկ ուրիշ անձ՝ Դնեպրիկ Բաղդասարյանը, որը Շահեն Մեղրյանի խնդրանքով, որպես նրա խորհրդական, յոթ ամիս գտնվել է Շահումյանի շրջանում, վկայում է, որ շրջանի բոլոր զորամիավորումների անձնակազմի իրական ընդհանուր թվաքանակը 300 մարդուց չէր գերազանցում: Ընդ որում, մինչև 1991թ. դեկտեմբերի վերջը մարտական հրաձգության գեներով զինված էին հատուկ գնդի «Մեծն Տիգրանի» մարտիկները, իսկ տեղական աշխարհագրայինները՝ հազիվ կիսով չափ: Հակատանկային և հակաօդային պաշտպանության միջոցներ ընդհանրապես գոյություն չունեին: Դ.Բաղդասարյանի ստեղծած հրետանային մարտկոցի վրա էր դրված հակառակորդի հետ շփման 30-կիլոմետրանոց սահմանագծի հսկողությունն ու պաշտպանությունը: Դ.Բաղդասարյանը, երկու օրով գալով Երևան, պաշտպանության կոմիտեի ղեկավարությանը հասկացնում է, որ Շահումյանի պաշտ-

պանության վիճակն ու կարգն այնպես չէ, ինչպես կարծում են: Նա առաջարկում է ուժեղացնել շրջանի ռազմական պաշտպանունակությունը և Շահեն Մեղրյանին կից ստեղծել կանոնավոր դաշտային շտաբ՝ Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության կոմիտեի կողմից գործուղված մի քանի սպաներից, իսկ զինված ուժերի անձնակազմի թվաքանակը շրջանում հասցնել առնվազն 1000 հոգու: Պարզվում է նաև, որ Շահումյանի շրջան թափանցած զինված խմբերը չէին ենթարկվում տեղական հրամանատարությանը, թափառում էին շրջանում և վնասից բացի ոչ մի օգուտ չէին տալիս: Դնեպրիկ Բաղդասարյանը բերում է այսպիսի մի օրինակ. 1992թ. սկզբին Շահումյանում հայտնվել է մի խմբավորում ԳԳԸ-ական ակտիվիստ Արայիկի գլխավորությամբ, որի տղաները ծեծել էին շրջկենտրոնի գյուղխորհրդի նախագահին նրա համար, որ նա համարձակվել էր հարցնել, թե ովքեր են նրանք և ինչ գործ ունեն շրջանում: Հետո այդ Արայիկ կոչեցյալը տղաների հետ ներխուժել էր Շահեն Մեղրյանի շտաբ, զենք շաչեցնելով աղմուկ, աղաղակ բարձրացրել, հայիոյել նրան ու բոլոր շահումյանցիներին: Անշուշտ, այդպիսիները շրջանից դուրս են վտարվել: Դնեպրիկ Բաղդասարյանը պատմում է, որ Շահումյանի պաշտպանության շտաբի պետ «բեղավոր» անունով 23-ամյա ավագ լեյտենանտ Սերգեյ Չալյանը, որը ծննդով շահումյանցի էր և Երևանից գնացել էր կամավոր, իր վրա էր վերցրել 30-կիլոմետրանոց ճակատագծի պաշտպանության կազմակերպման օպերատիվ խնդիրը, որը նրա ուժերից վեր էր: Բացի այդ, հատուկ գնդի ղեկավարությունն ու անձնակազմը լարված հարաբերությունների մեջ էին Շահեն Մեղրյանի և նրա շտաբի հետ, որը հանդիսացավ «Շահումյանի պաշտպանության փլուզման պատճառականության շրթայի օղակներից մեկը»: Հենց «Շահումյանի հատուկ գնդի զորամիավորումը 1992թ. հունիսի 12-ին առանց հրամանի, ինքնազուլիս լքել էր Կարաչինարի իր դիրքը և, գնդի հրամանատարի գլխավորությամբ, փախուստի դիմել Մարտակերտի շրջան»³⁴:

Ահա այսպես. բացվում է մառախուղը, և պարզորոշ երևում է, թե ինչու հանձնվեց Շահումյանի շրջանը. կարևոր մի հանգամանք, որը և հանդիսացել է Արցախի հետագա դժբախտությունների հիմնական պատճառներից մեկը:

³²Նույն տեղում:

³³Նույն տեղում, 26.06.1992:

³⁴Բաղդասարյան Դ., նշվ. աշխ., էջ 79-91:

Հայրենի հողը պաշտպանելու և թշնամուն ջախջախիչ հարված հասցնելու համար Արցախին հարկավոր էր ամուր բանակ, մանավանդ կոփված սպայակազմ: 1992թ. հունիսի 16-ին տեղի ունեցած ԼՂՀ ԳԽ նախագահության նիստը դիմում հղեց աշխարհի հայորդի սպաներին, կադրային զինվորականությանը, հայկական երիտասարդությանը, որը մեջ ենք բերում առանց որևէ կրճատման:

«Սիրելի՛ հայրենակիցներ, հայրենիքի վրա կախվել է արյունարբու թշնամու մահաբեր վտանգը: Վերջին օրերին Ադրբեջանի ազգային բանակը արդիական ռազմական տեխնիկայի բոլոր միջոցներով՝ աննախադեպ լայնամասշտաբ ռազմական գործողություններ է ծավալում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության գրեթե ողջ սահմանների ուղղությամբ: Ունենալով զինական բացահայտ առավելություններ՝ հակառակորդն առանձին հատվածներում թափանցել է մեր տարածքը: Հայ ինքնապաշտպանական ուժերը, կասեցնելով թշնամու առաջխաղացումը, դիմում են համարձակ հակազրոհի՝ ի չիք դարձնելով հակառակորդի ժամանակավոր հաջողությունները: Արցախցին պատրաստ է մեռնել, բայց երբեք չհանձնվել թշնամուն:

Հայրենակիցներ, Արցախի պաշտպանությունը, սակայն, միայն արցախցիների գործը չէ: Այն ողջ հայ ժողովրդի սուրբ պարտքն է: Մեր ինքնապաշտպանական ուժերը զգում են տեխնիկայի և կենդանի ուժի՝ կադրային զինվորականության և սպաների կարիք: Մենք կոչ ենք անում բոլոր հայկազուններին, ովքեր ունեն ազգային հպարտություն և արյան կանչի բնական զգացում, որոնց համար սրբություն է հայրենի հողը՝ գալ Արցախ և զորավիզ լինել հայրենիքի ազատագրության նվիրական նպատակին:

Թո՛ղ հայրենասիրությունը և հաջողությունը միշտ ուղեկից լինեն մեզ»³⁵:

ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը և նախագահի կից խորհուրդը, 1992թ. հունիսի 18-ին, իսկ պաշտպանության խորհուրդը հունիսի 19-ին հանդես գալով որոշումով ու կոչով, շահումյանցիներին ոգևորում էին ոտքի ելնել հայրենի հողը ազատագրելու և թշնամուն ոչնչացնելու համար: Մինչդեռ հակառակորդը շարժվում էր

առաջ՝ գրավելով Մարտակերտի շրջանի Թալիշ, Չայլու, Մատաղիս, Տոնաշեն, Լենինավան, Մարաղա, Ասկերանի շրջանի Նախիջևանիկ, Ֆրջամալ, Դահրազ, Վարազաբուն գյուղերը: Հունիսի 16-ին և 17-ին մարտեր էին գնում Նորշեն-Մյուրիշեն-Ավդուռ գծից դեպի Ավդալ-Գյուլափիլու ընկած տարածքում: Սրխավենդում հակառակորդը կրեց լուրջ կորուստներ՝ կորցնելով 400 զինվոր և 10 միավոր զրահատեխնիկա: Ասկերանի շրջանում թշնամին թողեց 100-ից ավելի դիակ, և ոչնչացվեց ութ զրահամեքենա, իսկ Չայլու-Թալիշ-Մատաղիս հատվածում՝ 60-ից ավելի զինվոր և 8 զրահատեխնիկա³⁶: Հետաքրքիրն այն է, որ երբ Շուշին ու Լաչինը ազատագրվեցին, Թուրքիայից մինչև ԱՄՆ աղմուկ բարձրացրին և հայերին մեղադրեցին ագրեսիայի մեջ, իսկ երբ ամբողջ Շահումյանը օկուպացվեց, և Մարտակերտի ու Ասկերանի շրջանների տասնյակ գյուղեր վեր էին ածվել փլատակների, և մի քանի տասնյակ հազար բնակիչներ հեռացել էին իրենց օջախներից ու դարձել փախստականներ, այդ նույն տերությունները համրացել էին:

Արցախի հերոսական ուժերը հակառակորդին կանգնեցրին հունիսի 18-ին: Այդ նույն օրը ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը դիմում հղեց հանրապետության բնակչությանը, որտեղ ասված է. «Ադրբեջանի ազգային բանակի աննախադեպ հարձակման պատճառով հանրապետությունում ստեղծվել է ծանր իրավիճակ: Անհամեմատ գերակշիռ ռազմական տեխնիկայի և կենդանի ուժի շնորհիվ թշնամուն հաջողվել է որոշակի հաջողությունների հասնել ռազմաճակատի տարբեր հատվածներում: ԼՂՀ ինքնապաշտպանության մարտիկները հերոսաբար կռվում են ամեն մի թիզ հողի համար՝ զգալի կորուստներ պատճառելով հակառակորդին, որն արդեն 1000-ից ավելի զոհ ու վիրավորներ է տվել: Ռազմաճակատի ամբողջ երկայնքով մեկ մեր քաջորդիներին հաջողվել է կասեցնել զավթողի առաջխաղացումը և աստիճանաբար հետ մղել նրան: Միայն Մարտակերտի շրջանի վերին գոտում է թշնամին առայժմ պահում զինագրաված տարածքները:

Քույրեր և եղբայրներ:

Արցախի իշխանությունները բոլոր միջոցները ձեռնարկում են հայրենի հողը հրոսակներից պաշտպանելու և ժողովրդի անվտանգությունն ապահովելու համար... Արցախի՛ տղամարդիկ, եկե՛լ է հայրենասիրությունը գործով ապացուցելու ժամը: Թշնա-

³⁵ ԼՂՀ, ՊԱ, ֆ. 254, ց. 1, գ. 3, ք. 35-36:

³⁶ «Արցախ», 18.06.1992:

մին, ինչպես միշտ, մեր հողում կգտնի իր մահն ու անփառունակ պարտությունը: Կենաց-մահու այդ պայքարում հաղթանակը մերը կլինի»³⁷:

Այո, հանրապետության վիճակը շատ ծանր էր և գտնվում էր լուրջ վտանգի տակ: Ելնելով դրանից՝ ԼՂՀ ԳԽ նախագահության և նախարարների խորհրդի հունիսի 18-ի որոշմամբ ԼՂՀ տարածքում մտցվեց արտակարգ դրություն և ելնելով թշնամու կողմից հյուսիսային և հյուսիսարևելյան որոշ տարածքներ թշնամու կողմից գրավված լինելուց՝ այդ տարածքներում ծավալել զանգվածային պարտիզանական շարժում, որի մեջ ներգրավել գերազանցապես Շահունյանի և Սարտակերտի շրջանների երիտասարդությանը ու խաղաղ այլ ուժերի³⁸: Նախագահությունը միևնույն ժամանակ որոշեց ընդլայնել պաշտպանության խորհրդի կազմը և նրան օժտել ԼՂՀ պետական իշխանության և կառավարման մարմինների կարգադիր ու գործադիր լիազորություններ այն ծավալով, ինչը նախատեսված է «Արտակարգ դրության մասին» օրենքի 20 և 21-րդ հոդվածներով: Այդ նույն որոշմամբ պաշտպանության խորհրդի կազմը ընդլայնվեց վեց հոգով³⁹: ԼՂՀ նախարարների խորհրդի որոշմամբ՝ հունիսի 20-ին հանրապետության ամբողջ տարածքում անցկացվեց մասնակի զորահավաք՝ 18-40 տարեկան զինապարտների, իսկ սպաների՝ մինչև 50 տարեկան, հատուկ պատրաստություն ունեցող կանանց՝ 19-ից մինչև 30 տարեկան: Զաղաքացիներին արգելվեց առանց արտոնության մեկնել հանրապետությունից:

Լեռնային Ղարաբաղի սահմանի ամբողջ երկայնքով շարունակվում էին հակառակորդի սանձազերծած մարտական գործողությունները: Արցախցիները աշխարհի երկրների խորհրդարաններին և կառավարություններին, միջազգային կազմակերպություններին կոչ էին անում ազերիների ագրեսիան կանխելու, ԼՂՀ-ի բնակչությանը և բոլոր բռնագաղթվածներին մարդասիրական օգնություն ցույց տալու համար: Իր հերթին Ադրբեջանի նորընտիր նախագահ Աբուլֆազ Էլչիբեյը ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին, ՆԱՏՕ-ի ղեկավարությանը և ԵԱՀԿ-ին նույնպես կոչ էր անում «գործուն միջոցներ ձեռնարկել» կանխելու Հայաստանի ագրեսիան Ադրբեջանի նկատմամբ, դադարեցնել ռազմական

գործողությունները, որոնք իբր ուղղված էին «ադրբեջանական բնակչության ֆիզիկական ոչնչացմանը և տարածքների բռնագրավմանը»⁴⁰:

1992թ. հունիսի 22-ին տեղի ունեցած ՀՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը քննարկեց Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ ստեղծված քաղաքական վիճակի հարցը: Բանն այն է, որ հունիսի 2-5-ը Հռոմում կայացել էր հունիսի 23-ին Լեռնային Ղարաբաղի հարցի կարգավորմանը նվիրված Մինսկում Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության խորհրդի (ԵԱՀԽ, հետագայում՝ Կոմիտե) շրջանակներում կայանալիք կոնֆերանսի ընթացքը նախապատրաստող հանդիպում⁴¹: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ Ադրբեջանը պահանջել էր վերացնել միջազգային կոնֆերանսի անցկացման մասին ԵԱՀԿ-ի մարտի 24-ի որոշումը, քանի որ դրանից հետո արցախցիներն ազատագրել էին Շուշին և Լաչինը: ԼՂՀ-ն հրաժարվել էր մասնակցել այդ խորհրդակցությանը, որովհետև նա ցանկանում էր «այնպիսի հրավեր ստանալ, որն աներկմտորեն» Արցախի իշխանություններին ճանաչեր «ամբողջ բնակչության ներկայացուցիչների»⁴²: Չնայած արցախցիների պահանջը միանգամայն օրինական էր, այդուհանդերձ, Հայաստանի իշխանությունները ջանքեր չէին խնայում, որ ԼՂՀ-ի պատվիրակությունը մասնակցեր Հռոմի խորհրդակցության աշխատանքներին: Նախատեսվել էր հերթական խորհրդակցությունն անցկացնել հունիսի 15-16-ին: Նոր խորհրդակցություն հրավիրելու պահանջը բխել էր նրանից, որ անհրաժեշտ էր մինչև կոնֆերանսը դիտորդներ ուղարկել տարածաշրջան: Նախապատրաստված փաստաթղթում չորս հարցերից երեքը անմիջականորեն վերաբերում էին Լեռնային Ղարաբաղին: Դա նշանակում էր, որ որևէ որոշում կարելի էր ընդունել միայն ԼՂՀ-ի իշխանությունների մասնակցությամբ և համաձայնությամբ: Դրա համար էլ Հայաստանի ներկայացուցիչը պնդել էր, որ ԼՂՀ ներկայացուցչի մասնակցությունը այդ նախապատրաստական աշխատանքներին պարտադիր է: Ասենք, որ Մինսկի կոնֆերանսի մասնակից պետությունները այն համոզմանն էին, որ հունիսի 23-ին

³⁷ *Նույն տեղում*:

³⁸ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 254, ց. 1, գ. 3, ք. 44-45:

³⁹ *Նույն տեղում*, ք. 12:

⁴⁰ «Հայաստանի Հանրապետություն», 19.06.1992:

⁴¹ Մինսկի խմբի անդամ պետությունները՝ Ռուսաստան, Միացյալ Նահանգներ, Ֆրանսիա, Գերմանիա, Չեխոսլովակիա, Իտալիա, Բելառուս, Եվեդիա, Հայաստան, Թուրքիա և Ադրբեջան:

⁴² «Հայաստանի Հանրապետություն», 05.06.1992:

անպայման տեղի կունենար Մինսկի կոնֆերանսը: Նրանք Հայաստանին պատվիրել էին ապահովել Լեռնային Ղարաբաղի մասնակցությունը հունիսի 15-ին Հռոմում կայանալիք երկրորդ հանդիպմանը: Սակայն ԼՂՀ-ն դարձյալ հրաժարվեց պատվիրակություն ուղարկել Հռոմ: Այդ հարցի լուծումը ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանից և նրա շուրջը պատվողներից շատ ջանքեր պահանջեց, մինչև ԼՂՀ ներկայացուցիչները մեկնեցին Հռոմ: Առանց այն էլ հունիսին տեղի ունեցած ԼՂՀ ԳԽ նստաշրջանը, որը չընտրեց Լ.Տեր-Պետրոսյանին թեկնածու-նախագահ, նրան հանել էր համբերությունից: Հիմա էլ՝ Հռոմ մեկնելու հարցը: Նա շատ լավ էր հասկանում, որ Հռոմ չմեկնելու հարցում Արցախն արդարացի էր: Սակայն ի՞նչ աներ, երբ խոստացել էր անպայման ապահովել ԼՂՀ ներկայությունը: Հենց այդ առումով էլ հարցը քննվեց հունիսի 22 – 23-ը տեղի ունեցած ՀՀ ԳԽ նստաշրջանում, որի շուրջ զեկուցումով հանդես եկան ՀՀ նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանը և ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Գ.Պետրոսյանը: Լ.Տեր-Պետրոսյանը բորբոքված հայտարարեց, թե Լեռնային Ղարաբաղի հարցը թե՛ Արցախում և թե՛ Հայաստանում իշխանության համար կուսակցությունների միջև մղված պայքարի խաղաքարտ է դարձել: Նաև նշեց, որ վերջերս Հայաստանի և Ղարաբաղի իշխանությունները չեն գործում համաձայնեցված: Գեորգի Պետրոսյանը այն միտքն արտահայտեց, որ Հայաստանը պարտավոր է հաշվի առնել արցախցիների կարծիքը: Չէ՛ որ Արցախը չի կարող գնալ մի խորհրդակցության, որին որպես լիիրավ անդամ, այն էլ վետոյի իրավունքով, պետք է մասնակցի նաև Լեռնային Ղարաբաղի ադրբեջանական համայնքի ներկայացուցիչը: «Նման մոտեցումը չի նպաստում Արցախի հարցի քաղաքական լուծմանը», – վերջում եզրակացրեց Արցախի ԳԽ նախագահի պաշտոնակատարը⁴³:

ՀՀ ԳԽ նստաշրջանում ելույթ ունեցած ընդդիմադիր կուսակցությունների և պատգամավորական խմբերի ներկայացուցիչները արցախյան վերջին անհաջողությունների համար հիմնականում մեղադրում էին Հայաստանի իշխանություններին և պահանջում ճանաչել Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը: Մինչդեռ ՀՀ-ի խմբակցությունը սխալ էր համարում ստեղծված պայմաններում ԼՂՀ-ն ճանաչելը: Դրա փոխարեն գտնում էր, որ պետք է ամրացնել Արցախի պաշտպանությունը, բացի այդ,

ԼՂՀ-ն իր արտաքին քաղաքական քայլերը պետք է անպայման համաձայնեցնի Հայաստանի հետ⁴⁴: Նստաշրջանից Արցախ վերադառնալով՝ պատգամավոր Համլետ Գրիգորյանը, պատասխանելով «Արցախ» թերթի թղթակցի հարցերին, նշել է, որ նստաշրջանն ընթացել է խորհրդարանական տաք մթնոլորտում, որի հիմնական պատճառը ՀՀ-ի և ընդդիմադիր կողմի դիրքորոշումներն էին: Նաև նշեց, որ Լ.Տեր-Պետրոսյանի կարծիքով վերջին անհաջողությունների հիմնական պատճառները հանդիսանում են ներկուսակցական պայքարը, Հայաստանի և Արցախի իշխանությունների չփոխհամաձայնեցված գործողությունները և միջազգային գործելաբեմում ԼՂՀ-ի ղեկավարության պասիվությունը: Արցախը Հռոմ չի գնացել, որի համար մեղադրում է Լ.Տեր-Պետրոսյանը, որովհետև պաշտոնական հրավեր չի ստացել, և հետո՝ ԵԱՀԿ-ի՝ Լեռնային Ղարաբաղի գծով մինսկյան կոնֆերանսի նախագահ Մարիո Ռաֆայելին դեռ մոսկովյան հանդիպման ժամանակ մեզ հայտնել էր, որ ԼՂՀ-ի ներկայացուցիչները և Շուշիի շրջանի, այսինքն՝ ադրբեջանական համայնքի ներկայացուցիչները օժտված են նույն կարգավիճակով, որի հետ արցախցիները չէին կարող համաձայնվել: Եվ, չնայած դրան, Արցախը սպասում էր հրավերի, բայց այդպես էլ չստացավ: Արցախցիները կողմնակից են, որ միջազգային բոլոր հավաքներին ԼՂՀ-ն մասնակցի որպես բանակցությունների ինքնուրույն լիիրավ սուբյեկտ⁴⁵:

ՀՀ խորհրդարանի պատգամավորների քննարկման էր դրված հինգ նախագիծ, որոնք ներկայացվել էին ՀՀ ԳԽ հանձնաժողովների և խորհրդարանական խմբերի կողմից: Այդ բոլոր նախագծերը ներառվեցին մի նախագծի մեջ, որը, սակայն, չընդունվեց: Պատգամավորների կարծիքով՝ դրան զայթաքար ծառայեց հետևյալ ձևակերպումը. «Հայաստանի Հանրապետության համար անընդունելի համարել միջազգային կամ ներպետական ցանկացած փաստաթուղթ, որտեղ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը նշված կլինի Ադրբեջանի կազմում»: Որոշման ընդունումը հետաձգվեց: ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը, հունիսի 27-ին նամակ հղելով Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի վերաբերյալ Մինսկի կոնֆերանսի նախագահ պարոն Մարիո Ռաֆայելին և Հռոմում կայանալիք նախապատրաստական հանդիպման

⁴³Նույն տեղում, 23.06.1992:

⁴⁴Նույն տեղում, 24.06.1992:

⁴⁵Նույն տեղում, 24.06.1992:

մասնակից երկրներին, պատմում է այն դժվարությունների մասին, որոնց առաջ կանգնած էր Ղարաբաղի Հանրապետությունը: Այդ առթիվ մայիսի 30-ին և հունիսի 4-ին ուղարկված հայտարարություններն արժանացել էին Ռաֆայելի ուշադրությանը: ԼՂՀ ԳԽ-ն բացատրում է, թե ինչու Լեռնային Ղարաբաղը պատվիրակություն չի ուղարկել Հռոմ: Պատճառներից մեկը Ադրբեջանի ագրեսիվ գործողություններն են, որոնք ուղղված են Արցախի Հանրապետության դեմ: Այն փաստաթղթում, որի տակ պետք է ստորագրի նաև Լեռնային Ղարաբաղը, նրա օրինական ընտրված իշխանությունների կարգավիճակը իջեցվում է մինչև «հայկական համայնքի ներկայացուցիչների, և հանրապետության բնակչության 90 տոկոսի ընտրած իշխանությունների ներկայացուցչությունը հավասարեցվում է ադրբեջանական համայնքի ներկայացուցչությանը, ինչը միանգամայն անընդունելի է»: Բացի այդ, Հռոմի նախնական հանդիպման գործունեության ուղղվածությունն է Լեռնային Ղարաբաղը պահել Ադրբեջանի Հանրապետության կազմում: Հենց այդ ամենի պատճառով էլ ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը որոշում է ձեռնպահ մնալ Հռոմի խորհրդածողովի նախնական աշխատանքին մասնակցելուց⁴⁶: Այնուամենայնիվ, Հայաստանի իշխանությունների ճնշմամբ ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը ստիպված էր հուլիսի 1-ին որոշում ընդունել ԵԱՀԿ-ի շրջանակներում պատվիրակություն ուղարկել Հռոմ (Հրանտ Խաչատրյան և Բորիս Առուշանյան): Պատվիրակությունը Հռոմ մեկնեց հուլիսի 2-ին: Այնտեղ որոշում ընդունվեց ռազմական գործողությունները դադարեցնել հուլիսի 9-ից, որպեսզի հնարավոր լիներ հաջող կազմակերպել Մինսկի խորհրդածողովի նստաշրջանը: Սակայն, ինչպես ցույց տվեց հետագա ընթացքը, Ադրբեջանը չիրազործեց այդ որոշումը, իսկ ԱՄՆ-ը հայտարարեց, թե դադարեցնում է օգնությունը Ադրբեջանին, եթե նա չիրաժարվի Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ ուժ գործադրելու մեթոդներից:

1992թ. հունիսի 22–23-ին և 29-ին տեղի ունեցած ՀՀ ԳԽ նստաշրջաններում Արցախի հետ առնչվող հարցերի քննարկումն, ըստ էության, Արցախը գլխացավանք էր դարձրել ՀՀ-ական պարագլուխների համար, և ամեն կերպ փորձում էին Արցախից հրաժարվել նվազագույն վնասներով: Այդ քննարկումների ժամանակ բազմիցս շոշափվեց նաև Շահումյանի հարցը:

⁴⁶ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 254, ց. 1, գ. 3, ք. 58-59:

Դեռևս հունիսի 15-ին ՀՀ ԳԽ-ում ունեցած իրենց ելույթում նախագահի անվտանգության գծով խորհրդական Աշոտ Մանուչարյանը և պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանը հայտարարել էին, թե Շահումյանը թշնամուն էր անցել, որովհետև Ռուսաստանն Ադրբեջանին է հանձնել երկու մոտոհրածոային դիվիզիայի ամբողջ տեխնիկան, և որ ներկայումս Շահումյանը հանձնելու մեղավորներ փնտրելու պահանջը օգուտ չի բերի⁴⁷:

Ըստ էության Հայաստանի խորհրդարանը Ղարաբաղյան հիմնախնդրի վերաբերյալ որևէ հստակ կարծիք չուներ: Նստաշրջանում առաջարկվեցին իրարամերժ կարծիքներ: ՀՀ-ական կարասում քացախած Աշոտ Բլեյանը հայտարարեց, թե Ղարաբաղի հիմնահարցի լուծումը ԼՂՀ-ի կայացման կամ առավել ևս միացման ճանապարհով՝ «Հայաստանի ուժերից վեր է»: Դա, պարզապես, պարտվողական քաղաքականություն էր, որը նշանակում էր Ղարաբաղին պարտադրել Նախիջևանի ճակատագիրը: Անկասկած, Աշոտ Բլեյանը պաշտպանում էր Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի դիրքորոշումը՝ «մշակութային ինքնավարության» կարգավիճակով Ղարաբաղը հանձնել Ադրբեջանին: Մշակութային ինքնավարության մասին բլեյանական այդ առաջարկությունը նույնիսկ զարմանք հարուցեց սփյուռքահայության շրջանում: Հունիսի 27–28-ին Փարիզի ռադիոյի հայերեն հաղորդման մեջ ասվեց, որ Հայաստանի խորհրդարանի երեսփոխան Բլեյանի «ղարաբաղցիք պետք է գոհանան *մշակութային ինքնավարությամբ*՝ ազրալեճական լուծի տակ», և որ, ըստ Բլեյանի, «Արցախի ազատագրական պայքարը կը վտանգ է Հայաստանը եւ արգելք կըլլայ անոր զարգացման»: ՀՀ-ական պատգամավորները նրան չլռեցրին, որովհետև «թրքամետ քաղաքականութիւնը ազգային-կառավարական վարքագիծ է»⁴⁸: Մյուս ելույթ ունեցող ՀՀ-ականները դուրս չէկան Աշոտ Բլեյանի առաջարկության շրջանակներից: ՀՀ ներկայացուցիչներ Կ.Բալայանը և Ս.Ղազարյանը, անդրադառնալով Շահումյանի շրջանի ողբերգական իրադարձություններին, շեշտեցին, որ հիմքից զուրկ են պաշտոնական հավաստիացումները, թե իբր իշխանությունները ամեն ինչ արել են Շահումյանի շրջանը պաշտպանելու համար: Մինչև ոսկորները ՀՀ-ական եղուարդ Եգորյանը արցախահայությանը մեղադրեց, թե իբր նրանց ղեկավարություն

⁴⁷ «Երկիր», 16.06.1992.

⁴⁸ Պալեան 3., նշվ. աշխ., էջ 349-350:

նը չի լսում և չի ենթարկվում Հայաստանի ղեկավարությանը: Նա գտնում էր, որ միակ ճիշտ քայլը կլինի կազմակերպել քաղաքական վիճակի բազմակողմանի քննարկումներ, դրանք ներկայացնել խորհրդարան, «որից հետո մտածել որոշման կամ ձեռնարկվելիք որոշակի քայլերի մասին»: Իսկ ՀՀ ՊԽ արտաքին հարաբերությունների հարցերի հանձնաժողովի նախագահ Դավիթ Վարդանյանը և ՀՀ ֆրակցիայի ներկայացուցիչ Գագիկ Յովհաննիսյանն իրենց ելույթներում հեզմանքի ենթարկեցին ՀՀ-ական դիրքորոշումը, այն ՀՀ-ի, որը, իշխանության գալով արցախյան պայքարի ալիքների վրա, հիմա փորձում էր թիկունքից փախչել և Արցախը հանձնել Ադրբեջանի հոշոտմանը⁴⁹:

1992թ. հունիսին տեղի ունեցավ ոչ պակաս մի իրադարձություն ևս: Հունիսի 29-ին հեռուստատեսությամբ ելույթ ունեցավ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը, որն, ըստ նրա մեկնաբանության, կապված էր Հայաստանի Հանրապետությունում և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում ստեղծված իրադրության հետ: Անկասկած, նրա անհանգստությունն ու պատճառաբանությունը հնչում էին կեղծ և մտացածին: Իր միտքը բացատրում էր նրանով, որ Լեռնային Ղարաբաղի և Ադրբեջանի միջև ընթացող պատերազմի հետևանքով Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը հայտնվել են չափազանց ծանր վիճակում: Հայաստանի նախագահը դրանում մեղավոր էր համարում ընդդիմությանը, ավելի ճիշտ՝ նրա որոշ շարժիչ ուժերին: Եվ այդ ուժերը նա համարում էր Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը: Հայաստանը պետք է խուսափի հարևանի հետ հնարավոր պատերազմից և պահպանի Լեռնային Ղարաբաղը: Ըստ Լ.Տեր-Պետրոսյանի՝ եթե առաջիկա մի քանի օրում Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչները չմասնակցեն Հոռոմի հանդիպմանը, ապա Հայաստանի և Ղարաբաղի նկատմամբ կկիրառվի համապատասխան սանկցիաներ, որը կլինի ահավոր: Եվ դրա փաստացի մեղավորը այն կուսակցությունն է, որը ներկայացնում է Գեորգի Պետրոսյանը, այն դաշնակցությունը, որը իբր չորս տարում Արցախ է ուղարկել ընդամենը 230 «Կալաշնիկով» ավտոմատ, մինչդեռ այնտեղ կովոլ յոթ հազար մարտիկները զինված են ավտոմատներով և ավելի ծանր զենքերով: Երկարատև և ծանծաղի ելույթից հետո նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանը առաջարկում է կասեցնել Հայ հեղափոխական դաշնակցության գործունեությունը Հայաստա-

նում: Փակվում են դաշնակցության մամուլը, հրատարակչությունները, խլվում նրանց ունեցվածքը, և մասսայական հալածանք է սկսվում քաղաքական այդ կուսակցության դեմ: Դա կամայականություն էր, բռնարարք, որը խիստ բացասական հետևանքներ թողեց ինչպես Հայաստանի քաղաքական կյանքի, այնպես էլ Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարի վրա:

Այդ հանգամանքը չէր կարող չանհանգստացնել արցախահայությանը: Հունիսի 30-ին տեղի ունեցած ԼԴՀ ՊԽ նախագահությունը, անդրադառնալով այդ հարցին, ընդունեց հայ ժողովրդին ուղղված հետևյալ դիմումը. «Հայրենակիցներ, վերջին օրերին ծայրաստիճան լարվել է քաղաքական իրավիճակը Հայաստանում, որը բացասաբար է անդրադառնում նաև Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության վրա: Ցավով նշում ենք, որ դրությունը ապակայունացնելու նպատակով փորձեր են արվում մեզ ներքաշել քաղաքական պայքարի մեջ: Սա անընդունելի է, քանի որ մենք միշտ էլ մեր բոլոր ջանքերը ներդրել ենք նման ապակայունացում թույլ չտալու համար, իսկ Արցախյան շարժումը հիմք է դրել համայն հայ ազգի համախմբման ու միավորմանը: ԼԴՀ իշխանությունները միշտ էլ ձգտել են լինել քաղաքական կայունության երաշխիք:

Այս առնչությամբ ստիպված ենք ի լուր ամենքի հայտարարել, որ Արցախի իշխանությունները հավատարիմ կմնան իրենց քաղաքական ուղեգծին և ըստ ամենայնի կձգտեն նպաստել Հայաստանում քաղաքական կայունության ապահովմանը: Սակայն քաղաքական ոչ մի խաղ, ոչ մի նպատակ չեն կարող ստիպել, որ Արցախի իշխանությունները հրաժարվեն պահանջատիրությունից: Մենք թույլ չենք տա, որ քառամյա պայքարի ընթացքում բազում զոհողությունների գնով գաղութային լծից ազատված ժողովուրդը կրկին հայտնվի ստրկության ճիրաններում:

ԼԴՀ ՊԽ նախագահությունը Հայաստանի, Արցախի և ի սիյուռու աշխարհի ամբողջ հայությանը կոչ է անում այս ճակատագրական պահին համախմբվել, զերծ մնալ իրադրության ապակայունացմանը միտված քայլերից և բոլոր ջանքերն ուղղել հայրենի պաշտպանության սուրբ գործին»⁵⁰:

Արցախի հարցում Լ.Տեր-Պետրոսյանը հանգիստ չունեց: ՀՀ ՊԽ չորրորդ նստաշրջանի հերթական եռօրյա նիստի վերջին օրը՝ հունիսի 1-ին, ելույթ ունենալով Լեռնային Ղարաբաղի հար-

⁴⁹ Նույն տեղում:

⁵⁰ ԼԴՀ ՊԽ, ֆ. 254, ց. 1, գ. 3, ք. 66:

ցի շուրջ, որի քննարկումը շարունակվում էր, ԼՂՀ-ի ճանաչումը կրկին համարեց անպատեհ, և որ իբր այն ժողովրդին տանում է արկածախնդրության ճանապարհով: Նա պատգամավորներին կոչ արեց հարցը հանել և ոչ մի որոշում չկայացնել: Սակայն նստաշրջանը նման որոշում չընդունեց:

Հայաստան-Արցախում տեղի ունեցող այդ իրադարձությունները սակայն չէին կարող չգրավել հայ մտավորականության ուշադրությունը: Եվ ահա Բեյրութում տպագրվող «Ազգակ» թերթի հուլիսի 8-ի համարում հրապարակվեց Հայաստանի շուրջ 70 դոկտոր, պրոֆեսորների, գրողների, դասախոսների նամակը՝ ուղղված Լևոն Տեր-Պետրոսյանին, որում քննարկվում է նախագահի և կառավարության վտանգավոր քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ, որովհետև ՀՀ-ական որոշ պարագլուխներ ձգտում էին հունից հանել արդեն ձևավորված և հանրաքվեով հռչակված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ազգաշահ գործունեությունը: Նամակի հեղինակները մերկացնում են ՀՀ-ականներին, որոնք, շահարկելով «Ղարաբաղ» կոմիտեի անվանումը, անցնելով իշխանության գլուխ, հետագայում գործնականորեն հրաժարվեցին Արցախը Սայր Հայաստանին միավորելու վերաբերյալ 1989 թ. դեկտեմբերի 1-ի ընդունած որոշումից: Եվ Հայաստանի որոշ ղեկավարներ ԼՂ Հանրապետության նախագահի պաշտոնում իրենց թեկնածուի ընտրությունը կապում էին Արցախին ցույց տրվելիք հետագա օգնության հետ: Արհամարհելով ԼՂՀ-ի և ողջ հայության շահերը՝ բլեյանների, եգորյանների, բաղդասարյանների տիպի Փանջունիները ճգնում էին հայ ժողովրդի վզին փաթաթել այն հիմարությունը, ըստ որի Արցախի փրկության միակ ուղին Ադրբեջանի կազմի մեջ մնալն է: Նամակի հեղինակները ցասումով են գրում. «Անհանդուրժելի է Արցախի պաշտպանության և սոցիալ-տնտեսական օգնության հարցերը կապել քաղաքական և պաշտոնական ներլիկ շահերի հետ»: Նրանք համոզված էին, որ ՀՀ-ական այդ քաղաքականությունը տանում էր Արցախի հայաթափման ուղին և մի փոքր ուշ՝ Ջանգեզուրի, Սևանի կորուստը: Իսկ վերջում՝ «Արցախը մեր հայրենիքի մի մասն է, նա ամբողջ հայերի հայրենիքն է, նաև մեր ծնունդի մանուկների սուրբ օրրանը: Իսկ հայրենիքի բախտի ու ճակատագրի տերը ողջ հայությունն է»:

Այդուհանդերձ, հուլիսի 8-ին հրավիրված ՀՀ ԳԽ արտահերթ նստաշրջանը, «Հիմնվելով միջազգային իրավունքի հիմնադրույթների, ազգերի ինքնորոշման իրավունքի, ինչպես նաև Լեռ-

նային Ղարաբաղի Հանրապետության անկախության մասին 1991 թվականի դեկտեմբերի 10-ի հանրաքվեի արդյունքների վրա, հարգելով Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությանը և նրա ազգաբնակչության իրավունքները պաշտպանելու վճռականությունը, հավաստելով Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հիմնահարցի քաղաքական լուծման ուղուն իր հավատարմությանը, նշելով, որ կպաշտպանի Արցախի հարցի այն լուծումը, որը կընդունի Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, անընդունելի համարելով մի շարք միջազգային փաստաթղթերում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը որպես Ադրբեջանի մաս ամրագրելու փորձերը, Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը որոշում է.

1. Հետևողականորեն սատար կանգնել ԼՂ Հանրապետությանը և նրա բնակչության իրավունքների պաշտպանությանը:

2. Հայաստանի Հանրապետության համար անընդունելի համարել միջազգային կամ ներպետական ցանկացած փաստաթուղթ, որտեղ ԼՂ Հանրապետությունը նշված կլինի Ադրբեջանի կազմում»⁵¹: Իսկ մինչ այդ որոշման ընդունումը հուլիսի 9-ին տեղի ունեցած ՀՀ Անվտանգության խորհրդի նիստը, քննարկելով ՀՀ-ի կողմից ԼՂՀ-ին ցուցաբերող տնտեսական և մարդասիրական օգնությունը ճիշտ կազմակերպելու և երկու կառավարությունների գործողությունները համադրելու հարցերը, ընդունեց որոշումներ, որոնք բխում էին ԼՂՀ-ի շահերից⁵²:

1992թ. ամառային այդ օրերին, երբ Շահումյանի շրջանը և Մարտակերտի ու Ասկերանի տասնյակ գյուղեր բռնազավթվել էին թուրք-ազերիների կողմից, ՀՀ ԳԽ-ն ստեղծել էր այդ ամենի պատճառներն ուսումնասիրող հանձնաժողով, որը, հուլիսի 4-ին հանդես գալով հայտարարությամբ, խնդրում էր ականատեսներին, մարտական գործողություններին մասնակիցներին և տեղյակ անձանց իրենց գրավոր վկայությունները, տեղեկությունները և նյութերը ուղարկեն ՀՀ Գերագույն խորհուրդ: Մինչև հանձնաժողովի գեկուցման արդյունքներով ՀՀ ԳԽ-ի համապատասխան որոշման ընդունումը, քաղաքական գործիչներին, լրագրողներին, պաշտոնատար անձանց խնդրվում է զերծ մնալ Շահումյանի շրջանի և Մարտակերտի շրջանի հյուսիսային հատվածի անկման պատճառներին վերաբերող հրապարակային գնահատա-

⁵¹Նույն տեղում:

⁵²Նույն տեղում:

կաններից և մեկնաբանություններից⁵³: Ասենք, որ այդ հանձնա-
ժողով կոչվածը այդպես էլ ոչինչ չարեց, ոչ մի պատճառ չբա-
ցահայտեց, և ամեն ինչ թողեց մշուշի մեջ:

* * *

1992թ. հունիսի երրորդ տասնօրյակի սկզբին հակառա-
կորդը մոտեցել էր Ասկերանին, իսկ Մարտակերտը հայտնվել էր
հրետակոծության կիզակետում: Հանրապետության բնակչության
շուրջ 40 տոկոսը բռնել էր բռնագաղթի ճանապարհը: Այդ օրերին
ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը, արծազանքելով Հայաստա-
նի և ԼՂՀ բողոքներին, հրավիրում է նիստ, որտեղ խորհրդի բոլոր
15 անդամները անհանգստություն են հայտնում դարաբաղյան
արյունոտ իրադարձությունների վերաբերյալ: Խորհուրդը որոշեց
ՄԱԿ-ի ներկայացուցչություններ բացել Երևանում և Բաքվում ու
դիտորդ ուղարկել Լեռնային Ղարաբաղ: Հունիսի 22-ին Ստեփա-
նակերտում տեղի ունեցած բազմահազարանոց հանրահավաքը,
որը կազմակերպել էր Ղարաբաղի ժողովրդական ճակատը, հան-
րապետության ղեկավարներից պահանջեց կարգ մտցնել հան-
րապետությունում և երկրամասի բոլոր մարդկանց ոտքի հանել
թշնամու դեմ պայքարելու համար⁵⁴: Հանրապետությունում ընկել
էր կարգապահությունը, անգործունեության էր մատնվել Ստեփա-
նակերտի քաղխորհուրդը: Ժողովուրդը դժգոհ էր հանրապետու-
թյան ղեկավարներից, մանավանդ Հռոմ պատվիրակություն ու-
ղարկելու կապակցությամբ: Պատերազմի և աշխատանքի վետե-
րանների, ինչպես նաև մարզային նախկին ղեկավարության ներ-
կայացուցիչները, հանդիպելով ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնա-
կատար Գ. Պետրոսյանի հետ, ներկայացրեցին իրենց պահանջ-
ները այդ բոլոր հարցերի վերաբերյալ⁵⁵: Մինչդեռ այդ օրերին
թշնամին, հսկայական ուժեր կենտրոնացնելով, ձգտում էր գրա-
վել Մարտակերտը և բացել Ստեփանակերտ տանող ճանապար-
հը: Հունիսի 28-ին ագերիներն ուժեղացրին ճնշումը ոչ միայն
Մարտակերտի, այլև Ասկերանի, Մարտունու և Հադրուքի ուղ-
ղություններով: Մասսայական ռմբակոծություններին հաջորդեց
զանգվածային գրոհը՝ մեծ թվով ռազմական տեխնիկայի կիրառ-
մամբ: Հակառակորդին հաջողվեց Ասկերանի շրջանում գրավել

⁵³Նույն տեղում, 04.07.1992:

⁵⁴Арутюнян В. Б., նշվ. աշխ., էջ 646:

⁵⁵Նույն տեղում, էջ 146:

առանձին պահակակետեր, Մարտունու շրջանում ընդհուպ մոտե-
նալ ճարտար և Մաճկալաշեն գյուղերին ու հասնել մինչև Կար-
միր շուկայի ծայրամասը, Հադրուքի շրջանում՝ Ցոր գյուղին, Տո-
ղի պահակակետին և գինու գործարանին⁵⁶: Շատ բնակավայրեր
վեր էին ածվել պաշտպանական ամրոցների: 270 բնակիչ ունե-
ցող Սղնախը ապաստան էր տվել 350 ստեփանակերտցու⁵⁷:
Նման օրինակները շատ են: Հայ մարտիկները հերոսաբար դի-
մադրում էին կատաղած թշնամուն: Ասկերանի ուղղությամբ իր
դիպուկությամբ աչքի էր ընկել 15-ամյա Սուրեն Մանվելյանը:
Դպրոցական այդ խիզախ մարտիկը ավտոմատային կրակահեր-
թով ոչնչացրեց 30 ագերի ասկյարի⁵⁸: Միայն Տողի ուղղությամբ
հակառակորդը տվեց 300 գոհ, 4 գերի, որոնցից մեկը՝ ազգու-
թյամբ չեչեն: Ոչնչացվեցին 9 հրասայլ և 7 միավոր այլ ռազ-
մական տեխնիկա⁵⁹: Հունիսի 29-ին ագերիների 500 հոգուց
բաղկացած մի ստորաբաժանում շարժվում է Ասկերանի շրջանի
Նախիջևանիկ գյուղի ուղղությամբ: Թշնամու դեմ գործում էր Վա-
նիկ Սիերյանի դասակը, որտեղ 13-ամյա Էռնեստ Գրիգորյանը և
16-ամյա Գրիգորը իրենց քաջությամբ ետ չէին մնում կռվող
ազատամարտիկներից⁶⁰: Ադրբեջանի բանակային կազմավո-
րումները, հուլիսի 4-ին Մարգուշավանի և Փափոնավենդի կողմից
լայնածավալ հարձակում սկսելով Մարտակերտ քաղաքի վրա և
ունենալով մի քանի հազարավոր հետևակ, ինքնաթիռներ, ուղ-
ղաթիռներ, «գրադ» կայանքներ, թնդանոթներ, ծանր տանկեր և
այլ զրահատեխնիկա, հաջողվեց ճեղքել Արցախի ինքնապաշտ-
պանական գիծը և ընդհուպ մոտենալ քաղաքին: Մահու և կենաց
պայքար մղելով՝ քաղաքի մատույցներում կանգնեցվեց թշնա-
մին: Ստանալով հակահարված՝ այն նպահանջում է: Սակայն հա-
ջորդ օրը հակառակորդի «ինտերնացիոնալ» բանակը, որի շար-
քերում կային վարձկան ռուսներ, ուկրաինացիներ, չեչեններ, ցա-
խուրներ և այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ, նորից անց-
նում են զանգվածային գրոհի և, կոտրելով ինքնապաշտպանա-
կան ուժերի դիմադրությունը, ներխուժում են քաղաք⁶¹: Հայկա-

⁵⁶Հասրաթյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 48-49:

⁵⁷«Արցախ», 06.07.1992:

⁵⁸Հասրաթյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 49:

⁵⁹Նույն տեղում:

⁶⁰Նույն տեղում:

⁶¹Նույն տեղում:

կան ինքնապաշտպանության ջոկատները ստիպված էին հուլիսի 5-ին թողնել Մարտակերտը և նահանջել դեպի Ներքին Յոռաթաղ գյուղը⁶², որն ուներ առավել հարմար դիրքեր: Այդ նույն գիշերը Քելբաջարի շրջանից Մարտակերտի շրջան ներխուժելով՝ ազերի զորամիավորումները գրավեցին Յաթերքը և հրկիզեցին այն: Միևնույն ժամանակ Ասկերանի շրջանում հայկական ուժերը, անցնելով հակահարձակման, ազատագրեցին Նախիջևանիկը, Ֆրջամալը, Դահրազը, Վարազաբունը և Աղբուլաղը: ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի շտաբի տվյալներով՝ 1992թ. հունիսի 12-ից մինչև հուլիսի 1-ը ոչնչացվել է թշնամու 34 տանկ, 45 ԲՏՌ և 800 զինվոր: Այդ օրերին հակառակորդի վերահսկողության տակ ընկան Մոխրաթաղ, Ներքին Յոռաթաղ, Դամիրլու, Կուսապատ, Մեհմանա, Ջանյաթաղ գյուղերը: ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերը հուլիսի 6-7-ը, առաջին անգամ օգտագործելով սեփական «Կորբա» ուղղաթիռները, գնդակոծեցին Մարտակերտում և Մարտունու շրջանի Կուրոպատկինո, Ամիրանլար ու Մուղանլու ադրբեջանական բնակավայրերում գտնվող հակառակորդի դիրքերը: Հուլիսի 10-ի դրությամբ Մարտակերտի հյուսիսում ռազմաճակատի գիծն անցնում էր Դրմբուն-Գյուլաթաղ հատվածով: Հետևում մնում էր Զլդրան-Սրխավենդ-Ղազանչի մարտագիծը, որի գրավումով, իրոք, հակառակորդը հնարավորություն

⁶² Շահումյանում և Մարտակերտում կրած անհաջողությունների պատճառները ոմանք բացատրում են քաղաքական անհամաձայնություններով: Այն ժամանակ ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի գլխավոր հրամանատար Ա. Տեր-Թադևոսյանը, հետագայում պատասխանելով լրագրողուհի Ալվարդ Բարխուդարյանի հարցին, այսպես է պատասխանել. «Հիմա արդեն ստույգ գիտենք, որ Մարտակերտը վերցրել է ռուսական 10-րդ դեսանտաօդային դիվիզիան, որի համար վճարել են նրան: Խուժապը սկսվել էր Շահումյանի անկումից հետո: Հունիսի 15-16-ին մենք պետք է հակահարձակման անցնեինք: Դրա համար ականազերծեցինք տարածքը: Ցավոք, մեր բոլոր զործողությունների մասին թշնամին մեզնից շուտ գիտեր: Երիտ է, Ադրբեջանի կառավարությունն ու քաղաքական կուսակցությունների առաջնորդներն իրար ուտում էին: Նույնը եղավ մեզ մոտ Մարտակերտի նախօրեին: ԴՅԸ-ն և Դաշնակցությունը անվերջ հարաբերություններ էին պարզում, չէին կարողանում որոշել, թե ում ձեռքին պիտի լինի իշխանությունը: Ստեփանակերտում համատեղ ժողով արեցին: Փոխադարձ մեղադրանքներ էին ներկայացնում, թե ով սկզբից հեռացրեց իր ջոկատները՝ ԴՅԸ-ն, թե Դաշնակցությունը: Փոխանակ բոլորս ռազմաճակատում լինեինք, Ստեփանակերտում հարաբերություններ էինք պարզում: Մարտակերտը հանձնելուց մի քանի օր հետո հրամանատարությունը փոխանցեցի Սամվել Բաբայանին» («Առավոտ», 27.06.1998):

կատանար լուրջ սպառնալիք ստեղծել ինչպես Խաչենի հովտի, այնպես էլ հանրապետության կենտրոն Ստեփանակերտի համար:

Լեռնային Ղարաբաղի համար ստեղծված այս ծանր վիճակը օգտագործում էին Ադրբեջանի պարագլուխները: Աբուլֆազ Էլչիբեյը դեռևս նախագահական ընտրություններից առաջ՝ հունիսի 5-ին, հանդես գալով հեռուստատեսությամբ, փորձել էր Ղարաբաղի բարդության ամբողջ մեղքը բարդել արցախահայության վրա և նույնիսկ հայտարարել էր, թե Ղարաբաղի հայերը Ադրբեջանում կարող են ստանալ միայն մշակութային ինքնավարություն: Նա չթաքցրեց, որ ադրբեջանական բանակում պայմանագրային սկզբունքով ծառայում են 400 ռուս սպաներ⁶³: Իսկ մեկ ամիս անց ավելի հստակ էր հնչում նախագահ Էլչիբեյի ձայնը: Նա չափազանց մոտալուտ էր համարում ազերիների լիակատար հաղթանակը: ՀՀ ԳԽ նախագահությունը և ՀՀ կառավարությունը, որպես պատասխան, հուլիսի 5-ին հայտարարեցին, որ Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը խաղաղ ճանապարհով լուծելու ուղղությամբ զործադրված ջանքերին Ադրբեջանը պատասխանում է լայնամասշտաբ հարձակումով: Հայաստանի իշխանությունները մշեցին, որ ամեն ինչ կանեն՝ զորավիճ կանգնելու Ղարաբաղի ինքնորոշված ժողովրդին և իշխանություններին՝ կանցնելու և հետ մղելու Ադրբեջանի ագրեսիան ԼՂՀ-ի դեմ⁶⁴:

Ադրբեջանը ԼՂՀ-ն վեր էր ածել աղետի գոտու: Հանրապետության իշխանությունները, հուլիսի 5-ին դիմելով ՄԱԿ-ին և աշխարհի բոլոր երկրների ղեկավարներին ու խորհրդարաններին, խնդրում էին ճանաչել ԼՂՀ-ի անկախությունը՝ հանդգլած լինելով, որ «դա կփրկի երիտասարդ ժողովրդավարական պետությունը, որը ազգային-ազատագրական պայքար է մղում հանուն իր ինքնորոշման»⁶⁵: Արցախ-Ղարաբաղում տեղի ունեցած այդ ողբերգական իրադարձությունների մասին Հայաստանի Հանրապետությունը դիմում էր հղել ԱՊՀ պետությունների կառավարություններին՝ կոչ անելով «անհապաղ գործուն միջոցներ ձեռնարկել Ադրբեջանի նկատմամբ՝ կոնֆլիկտի ծավալումը կանխարգելելու» համար⁶⁶: Սակայն այդ դիմում-կոչերը մնում էին

⁶³ «Бакинский рабочий», 06.06.1992.

⁶⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», 07.07.1992:

⁶⁵ Նույն տեղում:

⁶⁶ Նույն տեղում:

անհետևանք: Հանրապետության վրա կախված վտանգը ստիպեց ԼՂՀ ԳԽ նախագահությանը և ԼՂՀ նախարարների խորհրդին հուլիսի 7-ին դիմել հանրապետության բոլոր քաղաքացիներին:

«Հայրենակիցներ, եղբայրներ և քույրեր:

Մեծ վտանգ է կախվել մեր հողի վրա: Ոչնչացվում են մեր հին մասունքները, մեր նախնիների օջախները, հրի են մատնվել Արցախի որոշ գյուղեր: Այս տագնապալի օրերին բոլորիս անհրաժեշտ է դրսևորել հանգստություն, ողջամտություն, բարձր կարգապահություն...

Բարեկամներ, մեր դեմ կանգնած է նենգ և թվով զգալիորեն գերակշռող հակառակորդ... Իրադրությունը ծայրաստիճան ծանր է... Յուրաքանչյուր արցախցի պետք է հասկանա՝ առանց մեզ մեր հողը ոչ ոք չի պաշտպանի: Եվ որքան մենք շուտ հասկանանք այդ բանը, այնքան շուտ հաջողությունների կհասնենք, քանի որ արդարացի պայքար մղող ժողովրդին հնարավոր չէ ընկճել»⁶⁷:

Արցախցիները, արձագանքելով իշխանությունների կոչին և ելնելով հայրենի հողը պաշտպանելու սուրբ պահանջից, պայքարի բոլոր ձևերն օգտագործում էին հայրենի ուստանը պաշտպանելու համար: Նույնիսկ անտարբեր չգտնվեց ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խմբի նախագահ Մարիո Բաֆայելին: Նա առաջարկեց 1992թ. հուլիսի 9-ի 01 ժամից 30 օրով կրակը դադարեցնելու համաձայնության գալ: Եվ չնայած Ադրբեջանի իշխանությունները տվել էին համաձայնություն, սակայն հուլիսի 9-ին տեղական ժամանակով ժամը 11-ին, ՍՈՒ-25 ռեակտիվ երկու ինքնաթիռներից ռմբակոծեցին Ասկերանի շրջանի Նորագյուղ բնակավայրը: Այդ նույն օրը խոշորամասշտաբ հարձակում ձեռնարկվեց Մարտակերտի շրջանի մի քանի գյուղերի վրա: Կային զոհեր: ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը և նախարարների խորհուրդը, հանդես գալով հայտարարությամբ, պատրաստակամություն հայտնեցին ցուցաբերել զործարար համագործակցություն, եթե համանման պատրաստակամություն հայտնի նաև մյուս կողմը⁶⁸: Մինչդեռ Ադրբեջանի իշխանությունները չէին ցանկանում հրաժարվել զավթողական քաղաքականությունից: Հուլիսի 19-20-ը ՍՈՒ-25 և ՄիԳ-24

⁶⁷ Նույն տեղում:

⁶⁸ Նույն տեղում: Տե՛ս նաև ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 254, ց. 1, գ. 4, ք 10-11:

ինքնաթիռներից ռումբեր նետվեցին Ստեփանակերտի վրա⁶⁹, որոնք առաջ բերեցին մեծ ավերածություններ, զոհեր և վիրավորներ: Ազերիները նույնիսկ հայտարարեցին, թե Ադրբեջանն իր հաղթանակը կնշի, երբ հայերից լիովին կազատագրվեն ոչ միայն Ղարաբաղը, այլև Ջանգեզուրն ու Սևանա լճի ավազանը⁷⁰: Սակայն հայկական ուժերը, ձեռնարկելով միջոցառումներ, հուլիսի երկրորդ տասնօրյակի սկզբին ազատագրեցին Կուսապատը, Մեծմանան, Ջանյաթաղը, Գյուլաթաղը, Հաթերքը, Ջարդախաչը, Ունթլուն, Մեծ շենը, Մաղավուզը: Սակայն մի քանի օր անց Արցախի ինքնապաշտպանության ուժերը ստիպված էին այդ գյուղերը կրկին զիջել հակառակորդին:

Ադրբեջանը ենթադրում էր ունենալ հզոր բանակ և օրերի ընթացքում ավարտել «Ղարաբաղի հարցը»: Նախագահ Ա.Էլչիբեյի խնդրանքով Թուրքիայից Ադրբեջան եկան 150 պաշտոնաթող սպաներ և լավ վարժված երիտասարդ «կոմանդոսներ, որոնք պետք է ծառայեին նախ և առաջ արցախահայության դեմ կռվող ադրբեջանական բանակում»⁷¹: Իսկ մինչ այդ Ստեփանակերտ ժամանելով Չեչնիայի արտգործնախարարության ներկայացուցիչ Արթուր Ումանսկին հայտարարել էր. «Փաստերը վկայում են, որ Լեռնային Ղարաբաղում մղվող ռազմական գործողություններին ադրբեջանական բանակի կազմում մասնակցում են Չեչնիայի քաղաքացիներ: Ես հաղորդում եմ անձամբ Ջոհար Դուդաևի պահանջը. բոլոր չեչենները, ովքեր մասնակցում են այս եղբայրասպան պատերազմին, թողնեն և վերադառնան հայրենիք»⁷²:

Արցախի փրկությունը դարձել էր ամենահրատապ խնդիրը: Հուլիսի 22-ին Երևան ժամանեց ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Գեորգի Պետրոսյանի գլխավորած պատվիրակությունը, որը հանդիպումներ ունեցավ ՀՀ նախագահի, խորհրդարանի և կառավարության անդամների հետ, ու քննարկեցին ռազմաքաղաքական, տնտեսական և միջազգային ատյաններում Ղարաբաղի հիմնախնդրին վերաբերող հարցեր: Այդ նույն օրը տեղի

⁶⁹ 1992թ. հուլիսի 12-ի լույս 13-ի գիշերը Ստեփանակերտում անհայտ մարդկանց մի խումբ իջեցրել էր Ստեփան Շահումյանի արձանը: Քաղաքը 1923 թ-ից կրում է նրա անունը: Արձանը վերականգնվել է 1998թ. սեպտեմբերի 28-ին:

⁷⁰ «Հայաստանի Հանրապետություն», 14.07.1992:

⁷¹ Նույն տեղում:

⁷² Նույն տեղում:

ունեցած 33 ԳԽ նախագահության ընդլայնված նիստը, որին մասնակցում էր ԼՂՀ ԳԽ պատվիրակությունը, քննարկեց Արցախին օգնություն ցույց տալու հարցը, և անհրաժեշտ համարվեց հնարավորին բոլոր միջոցներով օգնել⁷³:

Արցախում տեղի ունեցող իրադարձությունները, մանավանդ արևելյան և հյուսիսային հատվածներում հակառակորդի սանձարձակ գործողությունները, առաջ քաշեց իրագործել պաշտպանության վերակառուցմանը և կատարելագործմանն ուղղված մի շարք հիմնախնդիրներ: Պայքարի ֆիզայական ժամանակն անցել էր, հարկավոր էր ունենալ բոլոր պահանջներին համապատասխան պաշտպանական բանակ: ԼՂՀ ինքնապաշտպանության կոմիտեի նախագահի հրամանով հուլիսի կեսերից Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքը բաժանվեց Հաղրուօթի, Մարտունու, Ասկերանի ու Մարտակերտի մարտական գործողությունների և Ստեփանակերտի ու Շուշիի պաշտպանական շրջանների: Ըստ այդ հրամանի՝ ԼՂՀ-ի տարածքում գործող բոլոր մարտական ստորաբաժանումները, ջոկատները և կազմավորումները անհապաղ պետք է ենթարկվեին այն գոտու հրամանատարությանը, որտեղ տեղավորված էր տվյալ զինվորական միավորումը⁷⁴: Անկասկած, այդ քայլը դրական ազդեցություն ունեցավ կանոնավոր բանակ ստեղծելու գործընթացի վրա: Այդ առանձին-առանձին ռազմական միավորումների գործունեությունը համակարգելու նպատակով յուրաքանչյուր պաշտպանական շրջանում ստեղծվեց զինվորական շտաբ: Ձևավորվում էին գումարտակներ, վաշտեր, դասակներ և ջոկեր: Ռազմական գործողություններն այնուհետև իրագործվում էին միասնական կենտրոնական հրամանատարության ներքո: Հակառակորդը նորանոր ուժեր էր նետում Ղարաբաղի ռազմաճակատ: Մինչդեռ ԼՂՀ ԻՊՈՒ-ն, հյուսիսարևելյան ուղղությամբ հետապնդելով թշնամու նահանջող զորքերին, հուլիսի 30-ին դուրս եկավ Մարտակերտի մատույցները և մտավ Ներքին Հողաթաղ: Վազգեն Սարգսյանը օգոստոսի 15-ին Հայաստանի հեռուստատեսությամբ ունեցած իր ելույթում շեշտեց, որ միայն վերջին մեկ ամսվա ընթացքում թշնամին Մարտակերտի շրջանում տվել է 1000-ից

ավելի զոհ⁷⁵: Մարտեր էին մղվում Մատաղիս և Լևոնարխ գյուղերի մատույցներում:

Մարտակերտի շրջանում անընդհատ տեղի էին ունենում դիրքային փոփոխություններ: Ստեփանակերտը ենթարկվում էր ռմբակոծության: Օգոստոսի 5-ի ուշ երեկոյան «գրադ» կայանքից հրթռակոծման հետևանքով զոհվեցին 32 և վիրավորվեցին 75 մարդ: Օգոստոսի 9-ին Ամիրանլարի կողմից հրետակոծության էր ենթարկվել Մարտունի քաղաքը, որի վրա ընկել էր 110 արկ: Այդ նույն երեկոյան Աղդամի կողմից Գյուլափլուխի կրակակետերից 130 հրետանային արկ է տեղացել Ավդուռ գյուղի վրա: Հրետակոծվել են նաև Հաղրուօթն ու Ասկերանը: Արցախում տեղի ունեցած այդ իրադարձությունների վերաբերյալ 33 արտաքին գործերի նախարարը օգոստոսի 7-ին հանդես եկավ հայտարարությամբ, որտեղ վճռականորեն դատապարտեց Ադրբեջանի հերթական ագրեսիան և պահանջեց դադարեցնել մարտական գործողությունները⁷⁶: Դրանից մեկ օր առաջ՝ օգոստոսի 6-ին, հայտարարությունով հանդես էին եկել նաև ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը և հանրապետության նախարարների խորհուրդը, որտեղ նշված էր, որ Ադրբեջանի վարձկանների և ռազմական օդուժի օժանդակությամբ զավթվել են Շահումյանը, Մարտակերտի շրջանի մեծ մասը, և հիմա նոր փորձեր են ձեռնարկվում մնացած տարածքները գրավելու համար: ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը և նախարարների խորհուրդը, դիմելով միջազգային հանրությանը, աշխարհի բոլոր երկրների խորհրդարաններին, կոչ էին անում անհապաղ միջոցառումներ ձեռնարկել ԼՂՀ-ի նկատմամբ Ադրբեջանի ագրեսիան սանձելու և հայ ազգաբնակչության եղեռնը կանխելու համար⁷⁷: Ըստ հավաստի տեղեկությունների՝ Ադրբեջանը Ուկրաինայից ստանում էր մարտական տեխնիկա և այն օգտագործում ԼՂՀ-ի դեմ: Ադրբեջանի կողմից կռվողների շարքերում կային ոչ քիչ վարձկան ուկրաինացիներ: Այդ նույն օրերին մի խումբ արցախցի մտավորականներ, մասնակ հղելով Ուկրաինայի նախագահ Լեոնիդ Կրավչուկին և Ուկրաինայի ԳԽ-ին, կոչ արեցին օգտագործել իրենց դիրքերը և հնարավորությունները՝ Լեռնային Ղարաբաղում անհապաղ դադարեցնել արյունա-

⁷³ *Նույն տեղում, 23.07.1992:*

⁷⁴ *Նույն տեղում, 23.07.1992:*

⁷⁵ *Մարգարյան Վ., Ոգու փրկություն, էջ 221:*

⁷⁶ *«Հայաստանի Հանրապետություն», 08.08.1992:*

⁷⁷ *«Արցախ», 08.08.1992:*

հեղությունը: Միևնույն ժամանակ խնդրում էին Ադրբեջանից ետ կանչել բոլոր վարձկան ուկրաինացիներին:

1992թ. ամռանը արցախահայության վիճակը ծանր էր նաև նրանով, որ Ստեփանակերտի տևական հրթիռակոծությունների և հրետակոծությունների հետևանքով ավերվել, շարքից դուրս էին եկել գրեթե բոլոր հիվանդանոցները, բուժփիմնարկները, հսկայական վնաս էր հասցվել առողջապահության նյութատեխնիկական բազային: Անշուշտ, քայլեր էին ձեռնարկվում ավերված բուժփիմնարկների վերականգնման ուղղությամբ: Հնարավոր միջոցներով օգնություն էին ցույց տալիս Երևանից: Աստիճանաբար հունի մեջ էր դրվում հուսմանիտար օգնության բաշխումը: Ազերիների նպատակն էր ոչ միայն ռազմական տեսակետից, այլև տնտեսապես խեղդել երիտասարդ հանրապետությունը և նրա բնակչությանը լրիվ մատնել սովի: Օրինակ՝ բերքահավաքը տապալվեց Ամարասի հովտում: Այնտեղ թշնամին ոչնչացրել էր 1290 հեկտար ցորենի և գարու արտեր, իսկ մնացած 600 հեկտարը հնարավոր չէր հնձել: Այրվում էր արցախցու քրտինքով աճեցված հանապազօրյա հացը: Իսկ Մարտակերտի լեռնային գյուղերում բերքահավաքը տապալվում էր վառելիք չլինելու պատճառով⁷⁸: Եվ չնայած Ստեփանակերտն ամեն օր ռմբակոծության էր ենթարկվում, այդուհանդերձ աշխատանքներ էին տարվում Ղարմետաքսկոմբինատը վերականգնելու համար: Արդեն օգոստոսի 1-ին շարք էին մտել 300-ից ավելի գործող հաստոցներ: Օգոստոսի վերջի տվյալներով՝ կոմբինատը տվել էր 250 հազար մետր գործվածք, որն իրացման էր ուղարկվել Երևան և Քուբայիսի⁷⁹:

⁷⁸ Եւոյն տեղում:

⁷⁹ Եւոյն տեղում, 31.08.1992:

2. ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԸ 1992-Ի ԱՇՆԱԸ

Հանրապետության իշխանությունները, քաղաքական ուժերը, ամբողջ ժողովուրդը մտահոգված էին կասեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը և նրան դուրս քշել հայրենի հողից: Հանրապետության վարչապետ Օլեգ Եսայանը օգոստոսի 10-ին ԼՂՀ ԳԽ նախագահությանը ներկայացրեց իր հրաժարականի մասին դիմում, որտեղ ասված էր. «Հաշվի առնելով ԼՂ Հանրապետության գոյությանը սպառնացող առկա իրավիճակը և ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նիստերի գումարման ու անցկացման անհնարինությունը՝ Գերագույն խորհրդի նախագահության որոշմամբ գերադասելի է նախարարների խորհրդի հետ համատեղ ԼՂՀ-ում հայտարարել ռազմական դրություն մինչև 1992թ. դեկտեմբերի 31-ը և ստեղծել սահմանափակ կազմով պաշտպանության խորհուրդ՝ նրան օժտելով ռազմական դրությունն իրականացնելու անհրաժեշտ իշխանությամբ»¹: Փաստորեն, հանրապետությունում առաջ էր եկել ճգնաժամային իրավիճակ: ԼՂՀ ԳԽ նախագահության հրամանագրով օգոստոսի 12-ից հանրապետությունում հայտարարվեց ռազմական դրություն: Ահա այդ հրամանագիրը.

«Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից լայնամասշտաբ ագրեսիայի և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքի զգալի մասի օկուպացման կապակցությամբ ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը որոշում է.

1. Վեց ամսվա ժամկետով Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում հայտարարել ռազմական դրություն:

2. Հայտարարել ԼՂՀ 1947–1974թթ. ծնված արական սեռի քաղաքացիների զորահավաք: Զորահավաքի առաջին օրը համարել 1992թ. օգոստոսի 12-ը:

3. Միջոցներ ձեռնարկել մեկ շաբաթվա ընթացքում զորահավաքի ենթակա ԼՂՀ-ի սահմաններից դուրս գտնվող ԼՂՀ բոլոր քաղաքացիներին վերադարձնելու համար:

4. ԼՂՀ պաշտպանության ուժերի շտաբին, ԵԳԼ-ին, ազգային անվտանգության վարչությանը, պարետությանը, զինկոմիսարիատին և դատախազությանը՝ ապահովել պատերազմական ժամանակի օրենքներին համապատասխան այս հրամանագրի կատարումը:

¹ «Արցախ», 13.08.1992:

5. Ընդունված որոշման մասին երեք օրվա ընթացքում տեղեկացնել ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին և ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության զերագույն խորհրդի նախագահի պաշտոնակատար՝ Գ. Պետրոսյան
Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության զերագույն խորհրդի քարտուղար՝ Վ. Հակոբյան

12 օգոստոսի, 1992թ.,
ք. Ստեփանակերտ»²:

Ուզմական դրության մասին հրամանագրում հիմնավորված էր հանրապետությունում ռազմական դրություն հայտարարելու հիմքը, ռազմական դրության ռեժիմն իրականացնող մարմինների իրավունքները, պետական իշխանության բոլոր տեղական մարմինների, պետական հասարակական հիմնարկների, կազմակերպությունների ու ձեռնարկությունների պարտավորությունները, ռազմական դրության ռեժիմն իրականացնող մարմինների կարգադրություններին և հրահանգներին չենթարկվելու, ինչպես նաև ռազմական դրությունում հայտարարված վայրերում կատարված հանցագործությունների համար մեղավորներին պատերազմական ժամանակի օրենքների համաձայն քրեական պատասխանատվության ենթարկելու, ռազմական տրիբունաներին հանձնված գործերի քննման կանոնների և այլ հարցերի մասին³: ԼՂՀ զերագույն խորհրդի նախագահությունը օգոստոսի 13-ին հեռագրեց ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանին.

«Հարգելի Լևոն Հակոբի

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում ստեղծվել է ռազմաքաղաքական ճգնաժամային իրավիճակ: Վտանգի տակ են ԼՂՀ-ի գոյությունը, նրա բնակչության կյանքն ու անվտանգությունը: Այս պայմաններում անհրաժեշտ են կտրուկ և անհապաղ միջոցառումներ իրավիճակի կայունացման ուղղությամբ:

Այս նպատակով ԼՂՀ-ում հայտարարված է ռազմական դրություն: Նախատեսվում է զորակոչել 18-ից 45 տարեկան տղամարդկանց:

² Նույն տեղում, 15.08.1992: Տե՛ս նաև ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 254, ց. 1, գ. 4, ք. 33-34:
³ «Արցախ», 15.08.1992:

Վերոշարադրյալի կապակցությամբ խնդրում ենք ձեր աջակցությունը՝ վերադարձնել ԼՂՀ-ի բոլոր այն բնակիչներին, որոնք ենթակա են զորակոչման և հրաժարվում են զինվորական ծառայությունից, ինչպես նաև արգելել Հայաստանից այլ հանրապետություններ արցախցիների մեկնումը»⁴:

Հրապարակվում է նաև հանրապետության ներքին գործերի նախարարության հետևյալ կարգադրությունը. «1992 թվականի օգոստոսի 12-ից Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքում ռազմական դրություն մտցնելու կապակցությամբ առաջարկում ենք հայտարարության պահից հաշված երեք օրվա ընթացքում քաղաքի և շրջանների զինվորական պարետատանը, իշխանության տեղական մարմիններին՝ կամավոր հանձնել անօրեն պահվող մարտական զենքը:

Նշված ժամկետում զենքը կամավոր չհանձնած անձինք պատերազմական ժամանակի օրենքների համաձայն կենթարկվեն քրեական պատասխանատվության»⁵: ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը դիմում է հղում ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Ղալիին և ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին, որտեղ նշված էր, որ ելնելով ստեղծված վիճակից՝ ԼՂՀ նախագահությունը ԼՂՀ տարածքում հայտարարել է վեց ամիս ժամկետով ռազմական դրություն⁶:

1992թ. օգոստոսի 15-ին տեղի ունեցավ ԼՂՀ ԳԽ նախագահության նիստ, որը, քննարկելով վարչապետ Օլեգ Եսայանի հրաժարականի հարցը, որոշեց այն ընդունել և ստեղծել ԼՂՀ պաշտպանության պետական կոմիտե (ՊՊԿ)՝ բաղկացած յոթ հոգուց: Պաշտպանության պետական կոմիտեի նախագահ նշանակվեց ԼՂՀ ժողովրդական պատգամավոր Ռոբերտ Սեդրակի Քոչարյանը: Նա, ստանձնելով ԼՂՀ ՊՊԿ նախագահի և ԼՂՀ վարչապետի պաշտոնները, իր վրա վերցրեց մեծ պատասխանատվություն:

ՊՊԿ-ին հանձնվեցին նախարարների խորհրդի բոլոր գործառնությունները, ինչպես նաև ԳԽ լիազորությունների մի բավականին մասը: ԳԽ-ն պետք է զբաղվեր օրենսդիր գործունեությամբ և արտաքին քաղաքականության հարցերով, իսկ ՊՊԿ-ի վրա դրվեցին տնտեսական, պատերազմական և մի շարք այլ

⁴ Նույն տեղում: Տե՛ս նաև ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 254, ց. 1, գ. 4, ք. 33:

⁵ «Արցախ», 15.08.1992:

⁶ Նույն տեղում, 18.08.1992:

հարցեր: ԼՂՀ ՊՊԿ-ն ԻՊՈՒ-ի առաջ խնդիր դրեց կարճ ժամանակամիջոցում ուղղել մինչ այդ թույլ տրված բացերը, կայունություն հաստատել ռազմաճակատում, նախապատրաստվել հակահարձակման անցնելու և հակառակորդի կողմից գրավված տարածքները ազատագրելու համար: ՊՊԿ-ն հարց դրեց ստեղծել կանոնավոր բանակ:

Սակայն թշնամին հանգիստ չէր տալիս Արցախի և Հայաստանի ինքնապաշտպանության ուժերին: «Նովոստի» ծրագիրը օգոստոսի 9-ին հաղորդել է, որ Ադրբեջանի բանակի կողմից տարածքներ են գրավվել ՀՀ Կրասնոսելսկի շրջանից, այդ թվում և Արծվաշենը: Եվ պատահական չէր, որ 1992թ. օգոստոսի 15-ին ունեցած իր հեռուստատեսությամբ Վազգեն Սարգսյանը նշել է, որ «...Արծվաշենի անկումը ևս ամենաուղիղ կերպով տեսնում եմ Շահումյանի խնդրի շահարկման հետ»⁷: Այսպես, որ Արծվաշենում չմնաց ոչ մի կռվող արծվաշենցի, որը պետականորեն ստացել էր զենք, իսկ զենք ստացել էին 250 հոգի: Դրանից Արծվաշենում մնացել էին միայն 78-ը: Արծվաշենը գրավվեց, որովհետև արծվաշենցիներն Արծվաշենը չպահեցին զոհե երկու օր⁸: Այդ առթիվ Հայաստանի ներկայացրած բողոքները դրական հետևանք չունեցան: Թշնամին, շարունակելով իր բարբարոս քաղաքականությունը, օգոստոսի 24-ին մինչև ուշ գիշեր ուժգին հրետակոծեց Գորիսի Ստրոյկա-Մալխուլափ սահմանահատվածի դիրքերը, որոնք գտնվում էին հայ ինքնապաշտպանական ուժերի հսկողության տակ: Նույն օրը առավոտյան ժամը 10-ից, Կուրաթլուի և Ջանգելանի շրջաններից վերսկսվել էր Կապան քաղաքի և շրջանի գրեթե բոլոր սահմանամերձ գյուղերի հրետակոծությունը: Իսկ Սրաշեն գյուղի մոտ ծավալված մարտերի ընթացքում զոհվեցին գյուղի ինքնապաշտպանական ջոկատից չորս ազատամարտիկ: Օգոստոսի 24-ի երեկոյան և 25-ի առավոտյան թե՛ մարտեր տեղի ունեցան Մարտակերտի շրջանի Դոմբոն և Գյուլաթաղ գյուղերի մոտ: Այդ նույն օրերին Ամիրանլար և Մուղանլու գյուղերից հրետակոծվեց Մարտունի քաղաքը, որի հետևանքով կային զոհեր և ավերածություններ: Ֆիզուլու շրջանից հրետակոծության ենթարկվեց Հադրութի շրջանի Դուղուկչի գյուղը: Դեռևս օգոստոսի 16-ին ուշ երեկոյան, տանկերի և ռազմական այլ տեխնիկայի աջակցությամբ ադրբեջանական խմբավորումները

փորձել էին ճեղքել Մարտունի քաղաքի պաշտպանությունը, ներխուժել Սյուրիշեն, Ավդուռ, Բերդաշեն և ճարտար գյուղերը: Սակայն հակառակորդի այդ գործողությունները վերջացել էին անհաջողությամբ⁹: Օգոստոսի 18-ին, 22-ին և 23-ին Ստեփանակերտը ենթարկվեց օդային ռմբակոծության, որի հետևանքով զոհվեցին 40 և վիրավորվեցին 200-ից ավելի խաղաղ բնակիչներ: Նրանց գերակշիռ մասը կանայք էին, ծերունիներ և երեխաներ¹⁰: Օգոստոսի 25-ի երեկոյան ադրբեջանական օդուժի կողմից ռմբակոծվեցին Մարտունու շրջանի Մուշկապատ, Հադրուտի և Կոլխոզաշեն գյուղերը, որի հետևանքով վիրավորվեցին 10-ից ավելի խաղաղ բնակիչներ: ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը հայտարարեց, թե այդ ամենի հիմնական պատասխանատվությունն ընկնում է Ռուսաստանի վրա, որը միակողմանի կարգով ժամանակակից տասնյակ մարտական ինքնաթիռներ էր հանձնել Ադրբեջանին¹¹:

Արցախի Հանրապետությունում օր օրի ավելանում էր բռնագաղթվածների թիվը: Դեռևս Շահումյանի ողբերգության օրերին հուլիսի 16-ին ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը ստեղծել էր ԼՂՀ նախարարների խորհրդին առընթեր բռնատեղահանված քաղաքացիներին մարդասիրական օգնություն ցույց տալու հարցերի գծով հանրապետական վարչություն, որը մեծ անելիքներ ուներ: Այդ վարչության խնդիրների մեջ էր մտնում նաև բռնագաղթվածներին հայրենի գյուղեր վերադարձնելու խնդիրը:

1992թ. ամռանը դաժան պայքար էր գնում մանավանդ Շուշի-Գորիս ճանապարհի մոտերքում: Դեռևս հուլիսի 29-ին ՀՀ նախագահի հրամանով արտակարգ դրություն էր մտցվել Գորիսում և Կրասնոսելսկում: Այդ նույն օրը Լաչինի շրջանի Խոջազ գյուղի մոտ շրջափակման մեջ էր ընկել 25 հոգուց բաղկացած հայ ազատամարտիկների մի ջոկատ, որոնցից 17-ը զոհվել են, իսկ երեքը կորել անհայտ: Հակառակորդի 200-հոգանոց ջոկատի դեմ հերոսաբար մարտնչել են բուժքույրերի պարտականություններ կատարող երկու կին: Օգոստոսին ճանապարհի հարավի և հյուսիսի կողմից հակառակորդն անընդհատ հարձակումներ էր գործում մայրուղին փակելու համար: Հայ ազատամարտիկները շարունակում էին հերոսաբար դիմադրել և անխափան պահել

⁷ Սարգսյան Վ., *Ոգու փորձություն*, էջ 215:
⁸ Նույն տեղում, էջ 218:

⁹ «Արցախ», 18.08.1992:

¹⁰ «Հայաստանի Հանրապետություն», 25.08.1992:

¹¹ «Ուրբաթ», 28.08.1992:

ճանապարհը: Այդ օրերին իրենց գործողություններն ուժեղացրին Շահունյանի շրջանի ինքնապաշտպանության ուժերը, որի շտաբը հայտարարեց. «Մենք Ադրբեջանի կառավարությունից պահանջում ենք խաղաղ բնակչությանը դուրս բերել զավթած և ադրբեջանական բանակի ռազմական հենակետերի վերածած հայկական բնակավայրերից, որպեսզի հայ պարտիզանների կողմից հարազատ գյուղերն ազատագրելիս չլինեն անմեղ զոհեր»¹²: ԼՂՀ պաշտպանության պետական կոմիտեն հանրապետության բնակչությանը զգուշացնում էր, որ Ադրբեջանը նպատակ ունի զենքի ուժով լուծել դարաբաղյան հիմնահարցը: Պաշտպանության կոմիտեն բնակչությանը տեղյակ է պահում, որ միջոցառումներ են ձեռնարկվում հանրապետության պաշտպանության բարձրացման և ժողովուրդի անվտանգության ամրոջը համալիրը պատերազմական պայմաններում աշխատելու ռեժիմի փոխադրման ուղղությամբ: Նաև նշվում է, որ հանրապետությունում անց է կացվում համընդհանուր զորահավաք: ՊՊԿ-ն հանրապետության բնակչությանը կոչ էր անում. «Այսօր, ինչպես երբեք, մեզ անհրաժեշտ են համախմբվածություն, հանրապետության յուրաքանչյուր քաղաքացու՝ մեծից մինչև փոքր, հայրենիքի փրկության համար ամեն ինչ անելու պատրաստակամություն:

Մեր փոխարեն ոչ մեկը մեր հողը չի պաշտպանի:

Արդարությունը մեր կողմն է, և ոչ մեկին չի հաջողվի կտրել ազատության և անկախության նկատմամբ ունեցած ժողովրդի կամքը»¹³:

Հանրապետության բոլոր բնակիչները, կազմակերպությունները, հիմնարկ-ձեռնարկությունները և ուսումնական հաստատությունները, արձագանքելով ՊԱԿ-ի կոչին, կատարում էին նույնիսկ անհնարինը և ազգովին պաշտպանում հայրենի հողը: Անշուշտ, կային և այնպիսիները, որոնք, այդ ծանր ու դաժան օրերին չդիմանալով և անձնականը բարձր դասելով հայրենիքի շահերից, հեռացան Հայաստան կամ Ռուսաստան:

ԼՂՀ զին արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովը, հանդես գալով հայտարարությամբ, Ադրբեջանին առաջարկեց ողջ սահմանի երկարությամբ դադարեցնել կրակը¹⁴: Իսկ Հայաստանի Հանրապետությունը, դիմելով ՄԱԿ-ին, նկարագրելով Ար-

ցախում ստեղծված ծանր վիճակը, խնդրում էր շտապ կարգով հրավիրել Անվտանգության խորհրդի նիստ և քննարկել Հայաստանում ու Լեռնային Ղարաբաղում արագորեն ծավալվող իրադրությունը¹⁵: ԼՂՀ ՊՊԿ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանն իր հերթին մեղադրում էր համաշխարհային հանրության միջազգային կազմակերպությունների անտարբերությունն այն փաստի նկատմամբ, որ Ադրբեջանի ղեկավարությունը փորձում էր «Ղարաբաղի խնդիրը լուծել ոչ թե բանակցությունների ուղիով, ոչ նույնիսկ մարտի դաշտում, այլ հայկական քաղաքների և գյուղերի խտաբնակ թաղամասերի բարբարոսական ռմբակոծությունների միջոցով»¹⁶: Այդ ամենից ելնելով Սարիո Ռաֆայելին առաջարկեց 60-օրյա հրադադար, սակայն Ադրբեջանի արտաքին քաղաքական հարցերի գծով պետական խորհրդական Վաֆա Գուլիզադեն այդ առաջարկությունը համարեց անիրագործելի, իբրև դրանում շեշտը դրված էր միայն կողմերի բարի կամքի վրա¹⁷: Վաթսունօրյա զինադադար հաստատելու վերաբերյալ կողմերը համաձայնության էին եկել օգոստոսի 24-ին Ալմա-Աթայում, սակայն Ադրբեջանը շարունակում էր անտեսել և ռազմական գործողությունները տեղափոխել էր գիշերները¹⁸: Ալմա-Աթայում Ղազախստանը առաջարկել էր վերացնել շրջափակումը, ընդհարման տարածքում արգելել ինքնաթիռների, տանկերի, հրանոթների և այլ ծանր տեխնիկայի օգտագործումն ու հսկողություն սահմանել իրադարձությունների վրա: Ալմա-Աթայի բանակցությունները եղել են խիստ դժվար, և Ադրբեջանի պատվիրակությունը չի ընդունել արված առաջարկությունները: Բայց հետո, երբ Ն.Նազարբաևը հեռախոսով խոսել է Ա.Էլչիբեյի և Լ.Տեր-Պետրոսյանի հետ, Ադրբեջանը համաձայնվել է սեպտեմբերի 1-ից դադարեցնել կրակը ընդհարման տարածքում: Հայկական կողմը վստահ չէր, որ Ադրբեջանը կկատարի այդ առաջարկությունը, քանի որ նա սպասում էր ԵԱՀԿ-ի սահմաններում որոշում, բացի այդ Ռաֆայելին հայտարարել էր, թե ԵԱՀԿ-ն դիտորդներ է ուղարկելու միայն երեք ամիս հետո: Ադրբեջանը հենց այդ էր ուզում և դրա համար էլ շարունակում էր վարել հարձակողական մարտեր

¹² «Հայաստանի Հանրապետություն», 01.09.1992:

¹³ «Արցախ», 20.08.1992:

¹⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», 25.08.1992:

¹⁵ Նույն տեղում, 26.08.1992:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Նույն տեղում, 01.09.1992:

¹⁸ Նույն տեղում, 04.09.1992:

ճանապարհը: Այդ օրերին իրենց գործողություններն ուժեղացրին Շահունյանի շրջանի ինքնապաշտպանության ուժերը, որի շտաբը հայտարարեց. «Մենք Ադրբեջանի կառավարությունից պահանջում ենք խաղաղ բնակչությանը դուրս բերել զավթած և ադրբեջանական բանակի ռազմական հենակետերի վերածած հայկական բնակավայրերից, որպեսզի հայ պարտիզանների կողմից հարազատ գյուղերն ազատագրելիս չլինեն անմեղ զոհեր»¹²: ԼՂՀ պաշտպանության պետական կոմիտեն հանրապետության բնակչությանը զգուշացնում էր, որ Ադրբեջանը նպատակ ունի զենքի ուժով լուծել դարաբաղյան հիմնահարցը: Պաշտպանության կոմիտեն բնակչությանը տեղյակ է պահում, որ միջոցառումներ են ձեռնարկվում հանրապետության պաշտպանության բարձրացման և ժողովուրդի ստանդարտների բարձրացման պայմաններում աշխատելու ռեժիմի փոխադրման ուղղությամբ: Նաև նշվում է, որ հանրապետությունում անց է կացվում համընդհանուր զորահավաք: ՊՊԿ-ն հանրապետության բնակչությանը կոչ էր անում. «Այսօր, ինչպես երբեք, մեզ անհրաժեշտ են համախմբվածություն, հանրապետության յուրաքանչյուր քաղաքացու՝ մեծից մինչև փոքր, հայրենիքի փրկության համար ամեն ինչ անելու պատրաստակամություն:

Մեր փոխարեն ոչ մեկը մեր հողը չի պաշտպանի:

Արդարությունը մեր կողմն է, և ոչ մեկին չի հաջողվի կոտրել ազատության և անկախության նկատմամբ ունեցած ժողովրդի կամքը»¹³:

Հանրապետության բոլոր բնակիչները, կազմակերպությունները, հիմնարկ-ձեռնարկությունները և ուսումնական հաստատությունները, արձագանքելով ՊԱԿ-ի կոչին, կատարում էին նույնիսկ անհնարինը և ազգովին պաշտպանում հայրենի հողը: Անշուշտ, կային և այնպիսիները, որոնք, այդ ժամը ու դաժան օրերին չդիմանալով և անձնականը բարձր դասելով հայրենիքի շահերից, հեռացան Հայաստան կամ Ռուսաստան:

ԼՂՀ ԳԽ արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովը, հանդես գալով հայտարարությամբ, Ադրբեջանին առաջարկեց ողջ սահմանի երկարությամբ դադարեցնել կրակը¹⁴: Իսկ Հայաստանի Հանրապետությունը, դիմելով ՄԱԿ-ին, նկարագրելով Ար-

ցախում ստեղծված ծանր վիճակը, խնդրում էր շտապ կարգով հրավիրել Անվտանգության խորհրդի նիստ և քննարկել Հայաստանում ու Լեռնային Ղարաբաղում արագորեն ծավալվող իրադրությունը¹⁵: ԼՂՀ ՊՊԿ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանն իր հերթին մեղադրում էր համաշխարհային հանրության միջազգային կազմակերպությունների անտարբերությունն այն փաստի նկատմամբ, որ Ադրբեջանի ղեկավարությունը փորձում էր «Ղարաբաղի խնդիրը լուծել ոչ թե բանակցությունների ուղիով, ոչ նույնիսկ մարտի դաշտում, այլ հայկական քաղաքների և գյուղերի խտաբնակ թաղամասերի բարբարոսական ռմբակոծությունների միջոցով»¹⁶: Այդ ամենից ելնելով՝ Սարիո Ռաֆայելին առաջարկեց 60-օրյա հրադադար, սակայն Ադրբեջանի արտաքին քաղաքական հարցերի գծով պետական խորհրդական Վաֆա Գուլիզադեն այդ առաջարկությունը համարեց անիրագործելի, իբրև դրանում շեշտը դրված էր միայն կողմերի բարի կամքի վրա¹⁷: Վաթուևօրյա զինադադար հաստատելու վերաբերյալ կողմերը համաձայնության էին եկել օգոստոսի 24-ին Ալմա-Աթայում, սակայն Ադրբեջանը շարունակում էր անտեսել և ռազմական գործողությունները տեղափոխել էր գիշերները¹⁸: Ալմա-Աթայում Ղազախստանը առաջարկել էր վերացնել շրջափակումը, ընդհարման տարածքում արգելել ինքնաթիռների, տանկերի, հրանոթների և այլ ծանր տեխնիկայի օգտագործումն ու հսկողություն սահմանել իրադարձությունների վրա: Ալմա-Աթայի բանակցությունները եղել են խիստ դժվար, և Ադրբեջանի պատվիրակությունը չի ընդունել արված առաջարկությունները: Բայց հետո, երբ Ն.Նազարբաևը հեռախոսով խոսել է Ա.Էլչիբեյի և Լ.Տեր-Պետրոսյանի հետ, Ադրբեջանը համաձայնվել է սեպտեմբերի 1-ից դադարեցնել կրակը ընդհարման տարածքում: Հայկական կողմը վստահ չէր, որ Ադրբեջանը կկատարի այդ առաջարկությունը, քանի որ նա սպասում էր ԵԱՀԿ-ի սահմաններում որոշում, բացի այդ Ռաֆայելին հայտարարել էր, թե ԵԱՀԿ-ն դիտորդներ է ուղարկելու միայն երեք ամիս հետո: Ադրբեջանը հենց այդ էր ուզում և դրա համար էլ շարունակում էր վարել հարձակողական մարտեր

¹² «Հայաստանի Հանրապետություն», 01.09.1992:

¹³ «Արցախ», 20.08.1992:

¹⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», 25.08.1992:

¹⁵ Նույն տեղում, 26.08.1992:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Նույն տեղում, 01.09.1992:

¹⁸ Նույն տեղում, 04.09.1992:

և հասել էր ժամանակավոր հաջողությունների¹⁹: Ելնելով վերոհիշյալ համաձայնությունից՝ սեպտեմբերի 3-ին Իջևանում ստորագրվեց մի փաստաթուղթ, որի համաձայն՝ Բաքվում և Երևանում Նազարբակի անձնական ներկայացուցչի հետ նախապատրաստվում էին հաջորդ քայլերին: Սակայն, ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, Ադրբեջանը չհարգեց իր իսկ հանձն առած պարտավորությունները: Հայաստանի Հանրապետությունը, ելնելով Ադրբեջանի բռնած այդ դիրքից, գտնում էր, որ Ալմա-Աթայի հուշագիրը և Իջևանի արձանագրությունը անհնար է իրագործել, որովհետև բացակայում է վերահսկողության մեխանիզմը²⁰: Մինսկի խորհրդատուների նախագահ Մ.Ռաֆայելին պահանջում էր դադարեցնել կրակը, առանց որևէ նախնական պայմանի: Սակայն Ա.Էլչիրեյը պատասխան նամակով պահանջում էր Ադրբեջանին վերադարձնել Շուշին, Լաչինը և Լեռնային Ղարաբաղից դուրս բերել հայկական էքսպեդիցիոն կորպուսը²¹:

1992թ. սեպտեմբերի 2-ին լրանում էր Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ստեղծման մեկ տարին: ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Գեորգի Պետրոսյանը ՀՀԴ օրգան «Դրոշակին» տված հարցազրույցում, պաշտպանելով հանրապետությունում ՊՊԿ-ի ստեղծման անհրաժեշտությունը, ընդգծել է, որ ՊՊԿ-ի և ԼՂՀ ԳԽ նախագահության որոշումներն ընդունվում են միասին, և բոլոր ջանքերն ուղղված են հանրապետության պաշտպանության ապահովմանը: Այս ազատագրական պայքարում Արցախին մեծ օգնություն է ցույց տալիս Հայաստանի Հանրապետությունը: Ենթադրվում է. նաև օգնություն ստանալ սփյուռքահայությունից, որը պետք է լինի ավելի գործնական²²: Արցախի ազատամարտիկները որոշել էին հանրապետության ստեղծման տարելիցը դիմավորել ռազմական հաջողություններով: Այդ օրերին առանձնապես մարտական էին գործում Մարտունու շրջանի ինքնապաշտպանության ուժերը Մոնթե Մելքոնյանի հրամանատարությամբ²³: Նրա զլխավորած ուժերը սեպտեմբերի 4-ին գրա-

վեցին Ավդալար և Գլուլափլու գյուղերը, որոնք սեպի պես խրված էին ԼՂՀ Մարտունու ու Ասկերանի շրջանների տարածքների միջև, և որտեղից անընդհատ ռմբակոծվում էր Ստեփանակերտը: Այդ օրերին ազատագրվեցին նաև Նախիջևանի, Փիրջամալ և Արանգամին գյուղերն արդեն որերորդ անգամ: ԼՂՀ ՊՊԿ-ն սեպտեմբերի 2-ին, հանդես գալով հայտարարությամբ, նշում է, որ հակառակորդի ուժերը, մանավանդ օդուժը, շարունակում են հարվածներ հասցնել ոչ միայն ռազմական օբյեկտներին, այլև շարունակում են բարբառոսաբար ռմբակոծել խաղաղ բնակավայրերը՝ կիրառելով միջազգային կոնվենցիաներով արգելված 500-կիլոգրամանոց և կասետային ավիառումբեր, որոնց զոհեր դարձան հարյուրավոր անմեղ քաղաքացիներ, որոնցից մեծամասամբ կանայք և երեխաներ: Այս պայմաններում, շարունակում էր ՊՊԿ-ն, ԼՂՀ իշխանությունները ստիպված են միջոցներ ձեռնարկել իր քաղաքացիների կյանքն ու անվտանգությունն ապահովելու օդային հարձակումներից²⁴: ԼՂՀ պաշտպանության ուժերի ղեկավար Սերժ Սարգսյանը «Արցախ» թերթին տված հարցազրույցում նշել է, որ վերջին օրերին Արցախի պաշտպանության ուժերը Գյուլիստանի մոտ հակառակորդից խլել է 8 տանկ, հետևակի 2 մարտական մեքենա, ոչնչացվել է հակառակորդի մեծ թվով կենդանի ուժ, ետ են շարտվել ճարտարի և Մաճկալաշենի ուղղությամբ բարբարոսների հարձակումները: Վ.Սարգսյանը միևնույն ժամանակ հարց բարձրացրեց ձերբակալել և ետ բերել բոլոր դասալիքներին²⁵:

տարեկան հասակում անդամագրվել է Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակին (ԱՄԱԼԱ): Գալով Արցախ-Ղարաբաղ Մոնթե Մելքոնյանը 1991թ. սեպտեմբերի 14-ին ոտք դրեց պատմական Գյուլիստանի հողի վրա: Այդ հավերժ վրիժառուն իրեն ամբողջովին դրսևորեց, երբ 1992թ. փետրվարի 4-ին ուղարկվեց ԼՂՀ Մարտունու շրջան, որն այդ ժամանակ ամենատկար կետերից էր: Մեկ ամիս անց նշանակվեց շրջանի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար: Մեկուկես տարի կանգնած լինելով շրջանի ինքնապաշտպանության զուլխ՝ նա արեց այն ամենը, ինչ հնարավոր էր, և շրջանը դարձրեց անառիկ: Նա գոհվել է 1993թ. հունիսի 12-ին Ադրբեջանի մոտ գտնվող Մարզիլի գյուղում: Մարմինը ամփոփված է Երևանի Եռաբլուրում: Հետմահու պարգևատրվել է ԼՂՀ «Արցախի հերոս» բարձրագույն կոչումով և «Ռսկե արծիվ» շքանշանով: Մոնթե Մելքոնյանը միևնույն ժամանակ ՀՀ Ազգային հերոս է:

²⁴ «Արցախ», 02.09.1992:

²⁵ Նույն տեղում, 08.09.1992:

¹⁹ Նույն տեղում, 10.09.1992: Տե՛ս նաև Арутюнян В. Б., *նշվ. աշխ.*, էջ 166:

²⁰ «Հայաստանի Հանրապետություն», 10.09.1992:

²¹ «Արցախ», 12.09.1992:

²² «Դրոշակ», 1992, N11, էջ 17-20:

²³ Մոնթե Մելքոնյանը (Ավո) ծնվել է 1957թ. նոյեմբերի 25-ին ԱՄՆ-ի Կալիֆոռնիայի նահանգի Վալսելյա ավանում: Ավարտել է Բերքլիի համալսարանի հնագիտության բաժինը: Հետո իրեն նետել է հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի հորձանուտը և ապրել փոթորկալի կյանքով: Նա 22

ԼՂՀ մեկ տարվա բոլորման օրը իշխանությունները շեշտեցին, որ արդեն կայացել են ԼՂՀ-ն և նրա բանակը: Արցախի Հանրապետության ղեկավարները նշում են, որ Հայաստանը պետք է լավ հասկանա, որ այս պատերազմը ճակատագրական է, և որ Արցախում է վճռվում հայ ժողովրդի բախտը: Եթե նախկինում ղարաբաղցիները հասել են Սարդարապատ, ապա հիմա էլ հայ ժողովուրդը պիտի հասնի Ղարաբաղ: Ազգային խորհրդի կրթության, գիտության, լեզվի, մշակույթի և լրատվության հանձնաժողովի նախագահ Համլետ Գրիգորյանը նշեց, որ ցավալի է, երբ հանրապետության տարեդարձը դիմավորում ենք այսպիսի անելանելի պայմաններում: Բոլորիս ցանկությունն է՝ Հայաստանը շուտ ոտքի կանգնի և ավելի շատ հոգատար լինի Արցախի նկատմամբ²⁶: ԼՂՀ ԳԽ պատգամավոր Հրանտ Խաչատրյանը այն միտքն արտահայտեց, որ եթե Հայաստանում ժամանակին ստեղծվեր ազգային բանակ, ապա Արցախի ճակատագիրն այսօր վտանգի տակ չէր լինի, իսկ Գերագույն խորհրդի քարտուղար Վլադիկ Հակոբյանը նշեց, որ քաղաքական շարժառիթների պատճառով չի ամրապնդվել Հայաստանի և ԼՂՀ ռազմաքաղաքական կապերը: Նա այն կարծիքը հայտնեց, որ ձեռնադրի կլինի, եթե ժամանակավոր տարագրված հայկական երկու պետությունները մշակեին միասնական ազգային քաղաքականություն²⁷:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տնտեսությունը շարունակում էր անկում ապրել: Վիճակագրական տվյալները ցույց են տալիս, որ 1989 թվականից մինչև 1992 թվականի աշնան սկիզբը հանրապետության տնտեսությունը կրել էր 1 միլիարդ 336 միլիոն 802 հազար ռուբլու վնաս, բնակելի ֆոնդի կորուստը կազմել էր 516 հազար քառակուսի մետր: Լիովին կազմալուծվել էր արդյունաբերական ձեռնարկությունների աշխատանքը: Հանրապետության տնտեսությունը փոքր-ինչ սկսել էր կարգավորվել Գորիս-Ստեփանակերտ ավտոճանապարհի բացումից հետո: Մի քանի ձեռնարկություններ՝ կոշիկի, կոնդենսատորների, էլեկտրատեխնիկական, պոլիգրաֆիական միավորում, Շուշի քաղաքի հացի գործարան և այլն, սկսել էին աշխատել: Սակայն կենսական խիստ նշանակություն ունեցող ձեռնարկությունները՝ մսի, կաթի, Ստեփանակերտի հացի և այլն, չէին աշ-

խատում: Այլուր չկար, կաթի փոշի չկար: Ակնկալվում էր օգնություն ստանալ Հայաստանից: Իսկ ինչ հնարավոր էր՝ կոնյակի սպիրտ, գինի, օղի, միս և այլն, Ղարաբաղից դուրս էր տարվում առանց թույլտվության: Առաջ էր եկել մի տեսակ անիշխանություն: Կռվող հանրապետությունից այդ ռազմավարական ապրանքների, որոնցով պետականորեն կարելի էր շատ հարցեր լուծել, դուրս տարվելը, պարզապես հանցագործություն էր: Մինչև սեպտեմբեր Ստեփանակերտի յուրաքանչյուր բնակիչ ամսական ստանում էր երկու կիլոգրամ ալյուր: Արդեն սեպտեմբերից սկսած՝ քաղաքի ամեն մի բնակիչ ամսական ստանում էր 400 գրամ շաքար, օրական 300 գրամ հաց: Իշխանությունները հոգում էին նաև գյուղերի բնակիչների և մտավորականության մասին²⁸:

Դրությունը ծանր էր նաև գյուղատնտեսության մեջ: Հանրապետության տարածքի մի մասը զավթվել էր թշնամու կողմից, դաշտերը կրակի էին մատնվել, բավականին անասուններ զոհացվել: Քաղաքներում և գյուղերում ավերվել էին բնակելի շատ տներ, շինություններ, դպրոցներ, մանկապարտեզներ, գործարաններ: Շինարարական հիմնարկները գտնվում էին ֆինանսական ճգնաժամի մեջ և զրկված էին նյութատեխնիկական բազայից: Մի շարք արտադրատեսակներ մնում էին գործարաններում կուտակված: Միայն էլեկտրատեխնիկական գործարանում կար 15426 լուսամուկի, որոնց տեղափոխման համար չկար վառելանյութ²⁹:

* * *

Իրավիճակը շարունակվում էր մնալ խիստ լարված: Ադրբեջանը ոչ մի միտում չուներ հրաժարվել իր ռազմատենչ քաղաքականությունից: Նախագահ Ա.Էլչիբեյը, հեռուստատեսությամբ դիմելով ռազմաճակատում կռվող իր ասկյարներին, կոչ էր անում մինչև վերջին շունչը կռվել «Ադրբեջանի սուրբ հողի համար»: Նա հորդորում էր «չվախենալ վիրավորվելուց կամ մահացու գնդակից, քանի որ այնքան էլ սարսափելի չէ ռազմաճակատում վրա հասած մահը, և ադրբեջանցի զինվորի համար պատիվ պետք է համարվի խրամատում մեռնելը»³⁰: Հակառակորդը նոր ուժերով

²⁶ «Ազատամարտ», 10.10.1992:

²⁷ Նույն տեղում:

²⁸ Նույն տեղում, N36, սեպտեմբեր:

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ «Бакинский рабочий», 07.09.1992: Տե՛ս նաև «Արցախ», 08.09.1992:

համալրում էր ռազմաճակատները և գրոհում ցամաքից ու օդից: Սեպտեմբերի 6-ին թշնամու ուժերը փորձեցին ետ գրավել Ասկերանի շրջանի ազատագրված գյուղերը, սակայն Արցախի ԻՊ ուժերը արժանի հակահարված հասցրին և ետ մղեցին: Մինչ այդ հակառակորդի բանակի ստորաբաժանումները սեպտեմբերի 2-ին հարձակվել էին Չլդրանի վրա, սակայն ԼՂՀ ԻՊ ուժերը հարկադրեցին նահանջել նախկին դիրքերը: Այնտեղ հակառակորդը կորցրեց 2 տանկ և 30 զինվոր: Թշնամու ստորաբաժանումները սեպտեմբերի 3-ին շարժվեցին Կիչան-Սրխավենդ ուղղությամբ, սակայն ԻՊ ուժերի հարվածներից ստիպված էին ետ նահանջել: Ճակատագծի ծախս թևում անցնելով հակահարձակման ԻՊՈՒ ստորաբաժանումները, վերագրավելով Հարությունագոմերի բարձունքները, ընդհուպ մոտեցան Վաղուհաս և Վերին Հոռաթաղ գյուղերին³¹: Սեպտեմբերի 4–6-ը ձեռնարկված հակազրոհների ժամանակ ԻՊՈՒ ստորաբաժանումները Ասկերանի շրջանում ազատագրեցին 8 գյուղ: Այդ օրերին հայ մարտիկները խփեցին թշնամու երկու ՄԻ-24 ուղղաթիռ և մեկ ՄԻԳ-21 ինքնաթիռ, որոնք ռմբակոծում էին Ստեփանակերտը և շրջակա բնակավայրերը³²: Սեպտեմբերի 7-ի երեկոյան ԻՊՈՒ մարտիկները հակահարձակում ձեռնարկեցին Սարտակերտի ճակատում: Հակառակորդից ազատագրեցին Կոճղոտ ու Պողոսագոմեր գյուղերը: Մարտերը շարունակվում էին Դրմբոն, Վաղուհաս, Մեհմանա գյուղերի մատույցներում: Այդ ուղղությամբ թշնամին կորցրեց 100-ից ավելի զինյալներ³³: Հակառակորդը մեծ կորուստներ տվեց նաև Մարտունու շրջանում: Սեպտեմբերի 7-ի վաղ առավոտյան ուժգին հրետակոծության ենթարկվեց Մաճկալաշեն գյուղը: Մեծ ուժեր կենտրոնացնելով հակառակորդը փորձում էր ճեղքել այդ ուղղությամբ ստեղծված ամուր պաշտպանությունը: Սակայն հանդիպելով աներևակայելի դիմադրության, տալով 120-ից ավելի զոհ՝ նահանջեց: ԻՊ ուժերի վերահսկողության տակ անցավ Մաճկալաշեն գյուղի հարավարևելյան ողջ տարածքը³⁴: Սուս գյուղից գնդացրորդ Անդրեյ Գրիգորյանը հենց մարտի դաշտից «Արցախին» գրել է. «Սեպտեմբերի 6-ի առավոտյան 6 տանկով,

³¹ Արցախի պետական համալսարանի տեղեկագիր, N1, Ստեփանակերտ, 2001, էջ 109:

³² «Արցախ», 08.09.1992:

³³ Նույն տեղում, 20.09.1992:

³⁴ Նույն տեղում: Տես նաև Հասարակայնության Ս., նշվ. աշխ., էջ 67:

600–700 հետևակ զինվորներով թշնամին հարձակում գործեց Ամարասի ուղղությամբ: Անընդհատ խփում էին գյուղի մեր խրամատների վրա: Օգնության հասան ճարտարի և Մաճկալաշենի ջոկատները: Թշնամու նահանջն ուժեղացրին մեր «գրադ» կայանքը, տանկերը և հրանոթները: Սեպտեմբերի 7-ի առավոտյան ժամը 6-ին կատաղած թշնամին կրկին հարձակվեց: Ամբողջ Ամարասի ծորակը բռնված էր կրակի բոցով: Ժամը 5-ին թշնամին ետ շարժվեց իր դիրքերից»³⁵:

Ադրբեջանը ձգտում էր սասանել արցախահայության բարոյական ոգին և մինչև ծմեռ իր օգտին ավարտել պատերազմը: Նոր ուժեր կուտակելով Արցախի հյուսիսային մասում նպատակ ուներ տիրանալ Լաչինի միջանցքին և Արցախի կապը կտրել Հայաստանի հետ: Արցախի ԻՊ ուժերի հերոսական գործողությունների հետևանքով զգալիորեն բարելավվեց օպերատիվ իրադրությունը Հադրութի, Մարտունու և Ասկերանի պաշտպանական շրջաններում: Միայն սեպտեմբերի 1-ից մինչև 11-ը Արցախի տարբեր ռազմաճակատներում հակառակորդը տվել էր 600-700 զոհ³⁶:

1992թ. ամառային ծանր օրերին, մանավանդ օգոստոսին, երբ ամբողջովին հայաթափվել էր Շահումյանը, ընկել էին Մարտակերտն ու տասնյակ հայկական գյուղեր և իրական վտանգը հանընդհանուր էր դարձել Արցախի համար, Հայաստանի պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանը օգոստոսի 15-ին ելույթ ունենալով Հայաստանի հեռուստատեսությամբ, կոչ արեց ստեղծել կամավորների գումարտակ, որը, հետո, հայտնի դարձավ Մահապարտների «Արծիվ» գումարտակ անունով: Վազգեն Սարգսյանը կամավորականներին կոչ արեց ստեղծել 500 հոգանոց զորագունդ, որը պետք է կռվեր Արցախի ամենաբարդ հատվածում³⁷:

Օգոստոսի 16-ի վաղ առավոտվանից սկսվեցին հավաքագրվել կամավորական ջոկատները: Մեկ օրվա ընթացքում հավաքագրվել էին 500 ազատամարտիկներ, որոնք անցյալում մասնակցել էին տարբեր ռազմական գործողությունների և կռվելու փորձ ունեին: Նրանց նշանաբանն էր. կամ մահ, կամ ազատություն: Ձորավարժություններն անց էին կացնում N գնդում և

³⁵ «Արցախ», 10.09.1992:

³⁶ Նույն տեղում, 12.09.1992:

³⁷ Սարգսյան Վ., Ոգու փորձություն, էջ 207-228:

մարտականում: 500 կամավորներից ընտրվեցին 375-ը: տասնօրյա պարապմունքներից հետո ստեղծվեց առաջին գումարտակը, կազմավորվեց 9 հրաձգային դասակ, ականանետային, հակատանկային առանձին վաշտեր, «X» պայմանական անունը կրող դասակը, կապի ծառայությունը: Կազմակերպչական աշխատանքները գլխավորում էին Աստվածատուր Պետրոսյանը և Արկադի Տեր-Թադևոսյանը: Գումարտակի հրամանատար նշանակվեց մարտական հարուստ փորձ ունեցող ազատամարտիկ Յուսիպի Յուսիպյանը, մարտական տեղակալ՝ Սեյրան Անթանեսյանը³⁸:

Օգոստոսի 27-ին գումարտակը կազմ-պատրաստ էր: Մեկ օր հետո մահապարտների «Արծիվ» գումարտակը կանգնեց պատվո տողանի: Օգոստոսի 29-ին սկսվեց զենքի բաշխումը: Ուշ գիշերին գումարտակը բարձրացավ Եռաբլուր: Տղաները ծաղիկներ դրեցին զոհված իրենց ընկերների շիրիմներին: Մոմերի լույսի ներքո հատուկ վաշտի հրամանատար Գարիկ Շառոյանը ընթերցեց մահապարտ Արծիվների երդման տեքստը, ապա ամբողջ գումարտակը երդվեց: Երդումն ընդունեց Վազգեն Սարգսյանը: Օգոստոսի 30-ին մահապարտները ճանապարհ ընկան և ուշ գիշերին հասան Ստեփանակերտ:

Գանձասարից թշնամին գտնվում էր 3-4 կմ հեռու: Այդ գիծը պաշտպանում էին ընդամենը 30 ազատամարտիկներ: Արցախի ԻՊ ուժերի հրամանատարության հանձնարարությամբ մահապարտները պետք է պաշտպանեին Սրխավենդ-Կիչան-Չլդրան-Վաղուհաս-Վանք-Օխի բարձունք-հատվածը: Ըստ հետախուզական տվյալների՝ 300 հայ կամավորների դիմաց կանգնած էր հակառակորդի կանոնավոր բանակի 3000-անոց զորամիավորում: Մահապարտները Վաղուհասում խուճապի մատնեցին հակառակորդին: Սեպտեմբերի 15-16-ը ռազմաճակատի այդ հատվածում հակառակորդը ծանր պարտություն կրեց: Սեպտեմբերի 18-ի գիշերը մոմերի լույսի ներքո գումարտակը հավաքվեց Գանձասարի եկեղեցու զավթում, և պարզվեց, որ ազատամարտիկներից 120-ը կնքված չէին: Հենց այդ գիշեր մոմի լույսի ներքո տղաները կնքվեցին: Սեպտեմբերի 19-ին մահապարտները, անցնելով գրոհի, ազատագրեցին Չլդրանը, Վաղուհասը, Հարությունգոմերը և ապահովեցին Սարսանգի ջրամբարի անվտանգ

գոթյունը: Հետագայում «Արծիվ-1»-ի մարտական ուղին շարունակեցին «Արծիվ-2» և «Արծիվ-3» կամավորական ջոկատները³⁹:

Հայաստանի օգնությունը Արցախին հետզհետե մեծանում էր և ավելի գործնական դառնում: Հայոց համազգային շարժման վարչությունը, կոչով դիմելով հայ ժողովրդին, նշել է, որ հրոսակները շարունակում են առաջխաղացումը և սպառնում են Խաչենի հովտին ու Արցախի ռազմավարական նշանակություն ունեցող ճանապարհներին: Արցախի վիճակը դառնում է օրհասական: Միմիայն հայ ժողովրդի բոլոր մարտունակ ուժերի աջակցությամբ ԼՂՀ նորակազմ բանակը կարող է ջախջախիչ հարված տալ թշնամուն: Միասնություն և հաղթանակ. սա է նշանաբանը: ՀՀ վարչությունը կոչ էր անում բոլոր արցախցիներին և հայրենի հողի համար կռվելու պատրաստ յուրաքանչյուր հայ քաջորդու՝ արցախյան մարտադաշտ մեկնելու, մեր երկիրն ու ազգային արժանապատվությունը պաշտպանելու համար ներկայանալ զորահավաքի⁴⁰:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում կայուն հիմքի վրա դրվեց նաև հակաօդային պաշտպանության ուժերի ստեղծման անհրաժեշտ գործը: Արդեն 1992-ի գարնանից արցախյան երկինքն ուներ արժանի պաշտպաններ: Աստիճանաբար կատարելագործվեցին հակաօդային ուժերը: Առաջնահերթ խնդիր դարձավ ռադիոլուկացիոն կայանքներ ունենալը: Ձեռք բերված առաջին ռադիոլուկացիոն կայանքի օգնությամբ հունիսի 12-ին Ասկերանի մոտ խփվել էր հակառակորդի ՍՈՒ-25 ինքնաթիռը: Այնուհետև մեկը մյուսի հետևից արցախյան երկնքում խփվեցին բազմաթիվ ինքնաթիռներ և ուղղաթիռներ: ԼՂՀ հակաօդային պաշտպանությունը հազեցված էր ժամանակակից տեխնիկական միջոցներով⁴¹:

Հանրապետությունում կայուն հիմքերի վրա դրվեց նաև զրահատանկային ծառայությունը: 1992թ. ապրիլին չորրորդ վաշտի հրամանատարի՝ տեխնիկայի գծով Յուրի Պողոսյանի և նրա համախոհների նախաձեռնությամբ ստեղծվել էր ԼՂՀ ԻՊՈՒ նորոգման բազան, որտեղ վերանորոգվում էր զրահատեխնիկան: Գումարտակը համալրվեց զինագործներով, էլեկտրոնային, կապի սարքավորումների, նորոգող-փականագործների բարձր որա-

³⁸ «Հայաստանի Հանրապետություն», 30.08.1997:

³⁹ Երևան տեղում:

⁴⁰ Երևան տեղում, 08.09.1992:

⁴¹ Հասարաթյան Սենոր, Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 70-71:

կավորում ունեցող մի շարք մասնագետներով: Երկու ամսվա ընթացքում վերանորոգվեց և մարտադաշտ ուղարկվեցին ավելի քան 15 ռազմավարային հրասայլ և այլ զրահատեխնիկա: Նաև պատահում էր, որ գումարտակի զինվորները նորոգումներն իրականացնում էին հենց ռազմաճակատի առաջին գծում⁴²:

Չափազանց եռանդուն էր գործում ԼԴՅ ՊՊԿ-ն, որը թե ռազմաճակատի և թե հանրապետության բնակչության հուզող բազում հարցերին ձգտում էր դրական լուծում տալ: Այսպես, սեպտեմբերի 7-ին որոշում ընդունեց շուկայական ազատ գների և սակագների մասին, որը պետք է կիրառվեր սեպտեմբերի 10-ից սկսած, իսկ սեպտեմբերի 8-ին որոշում ընդունեց «ԼԴՅ նվազագույն աշխատավարձի, նվազագույն կենսաթոշակի, բյուջետային հիմնարկների աշխատողների, կենսաթոշակների, կրթաթոշակների և նպաստների չափերի մասին» որոշումը, որը հանրապետության բնակչության կողմից ընդունվեց ուրախությամբ: Եվ չնայած շարունակվում էր մայրաքաղաք Ստեփանակերտի ռմբակոծումը, և բնակչությունը հիմնականում տեղավորված էին ներքնահարկերում, այդուհանդերձ, շարունակվում էին ավերված բնակավայրերի, շինությունների, փողոցների վերականգնման աշխատանքները, ուսումնական և բուժօգնականները թեկուզ ամենանվազագույն չափով ստանում էին պահանջվող միջոցներ: Ուշադրության կենտրոնում էին գոհված և ռազմաճակատներում կռվող ազատամարտիկների ընտանիքները: Մի փոքր ուշ՝ 1992թ. հոկտեմբերի 12-ի, ԼԴՅ ՊՊԿ նախագահ Ռ.Քոչարյանի կարգադրությամբ կարգավորվեց հանրապետության ԻՊՈՒ-ի ստորաբաժանումներում ծառայության մեջ գտնվող աշխատողների աշխատավարձը: Ըստ որում՝ 1992-ի սեպտեմբերի 1-ից աշխատանքից ազատվում են ԻՊՈՒ ստորաբաժանումներում իսկական ծառայության մեջ գտնվող անձինք՝ պահպանելով նրանց աշխատանքի տեղը մինչև ծառայության ավարտը: Միաժամանակ հանձնարարվեց կոլտնտեսության վարչություններին՝ կոլտնտեսության անդամ աշխատողների հետ հավասար գյուղատնտեսական մթերքներով ապահովել ԼԴՅ ԻՊ ուժերի շարքերում գտնվող անձանց և նրանց ընտանիքների անդամներին⁴³:

1992թ. սեպտեմբերի կեսերին հակառակորդը, չնայած ավճառաբանական պայմանավորվածությանը, շարունակում էր բարբարո-

սական գործողությունները: Նա նոր հարձակումներ ձեռնարկեց Մարտունու շրջանի ուղղությամբ: Սեպտեմբերի 19-ի առավոտյան հակառակորդը փորձեց ներխուժել ճարտարի տարածք: Մարտունու ՊՇ ստորաբաժանումներին հաջողվեց ետ շարտել թշնամուն և տիրանալ թիվ 40 և 50 պահակակետերին: Հակառակորդն ամրացել էր Ուրյանա սարի վրա, որտեղից պարբերաբար ռմբակոծում էր ճարտար, Մաճկալաշեն և Սոս գյուղերը: Ազերի տանկերից սեպտեմբերի 20-ին արկակոծվեցին հայկական պաշտպանական դիրքերը: Սակայն հայ հրետանավորները խափանարար կրակով փակեցին թշնամու առաջխաղացումը⁴⁴: Բայց և այնպես հակառակորդը հարձակման անցավ Մարտունու շրջանի Բերդաշեն, Մաճկալաշեն և Սոս գյուղերի ուղղություններով: Մարտերը շարունակվեցին մինչև ուշ երեկո: Հայկական այդ գյուղերի վրա արձակվել են մոտ 900 արկ և հրթիռ: Ազերիները ստիպված էին նահանջել՝ թողնելով 150 սպանված և խփված 8 տանկ: Չոհվել էր 16 ազատամարտիկ, վիրավորվել 7-ը: Հաջորդ օրը թուրք-ազերիները նոր գրոհ ձեռնարկեցին Մաճկալաշենի վրա, որին մասնակցում էր 12 տանկ: Սակայն այդ գրոհը ևս կասեցվեց: Այդ օրերին հակառակորդը Ասկերանի ուղղությամբ կորցրեց 100 ասկյար: Թուրք-ազերիները սեպտեմբերի 19-ին փորձեցին փակել Լաչինի միջանցքը: Ղոչազ գյուղի մոտ նրանց «դիմավորեցին» հայկական ուժերը: Հակառակորդը, թողնելով 25 սպանված, նահանջեց: Այդ մարտում ազատամարտիկները տվել են երեք գոհ և 5 վիրավոր: Միայն այդ վերջին մեկ օրվա մարտերի ժամանակ հակառակորդը տվել էր 275 գոհ⁴⁵: Սեպտեմբերի 21-ի օրվա երկրորդ կեսին ՄԻԳ-25 ինքնաթիռները զնդիկավոր ռումբեր նետեցին Ստեփանակերտի, Ասկերանի շրջանի Բաղարա, Բալլուջա, Շոշ, Մարտունու շրջանի Հաղորտի գյուղերի վրա: Չոհվեց 4 և վիրավորվեց 19 խաղաղ բնակիչ: Հայ ազատամարտիկները խփեցին մեկ ինքնաթիռ⁴⁶: Սեպտեմբերի 23-ին հակառակորդը գրոհ ձեռնարկեց Մարտունի քաղաքից հյուսիս-արևելք ուղղությամբ, սակայն թողնելով 15 դիակ նահանջեց: Ապա տանկային գրոհ ձեռնարկվեց Գևորգավանի ուղղությամբ: Հակառակորդի 6 տանկեր և 100 հետևակայիններ սրընթաց մոտեցան հայկական պաշտպանական դիրքերին: Սակայն հայ ազատամար-

⁴² Նույն տեղում, էջ 71-72:

⁴³ «Արցախ», 20.10.1992:

⁴⁴ Արցախի պետական համալսարանի տեղեկագիր, N1, 2001, էջ 113:

⁴⁵ «Հայաստանի Հանրապետություն», 21.09.1992:

⁴⁶ Նույն տեղում, 22.09.1992:

տիկների տեղատարափ կրակի տակ թշնամին նահանջեց՝ թողնելով 10 դիակ և գրոհային խմբի տանկեր⁴⁷: Այդ նույն երեկոյան հակառակորդը տանկային գրոհ ձեռնարկեց Բերդաշենի երկար քար դիրքերի վրա: Բերդաշենցի մարտիկները կարողացան ետ շարտել հակառակորդի գրոհը: Այդ օրերին Ասկերանի շրջանի Աղբուլաղ գյուղի ուղղությամբ շարժվող 6 տանկեր, 2 ՀՄՍ և հարյուրավոր հետևակներ ենթարկվեցին Մարտունու ՊՇ տանկերի հրետակոծությանը, որի հետևանքով շարքից հանվեցին 4 տանկ և 3 զրահամեքենա: Թշնամին, կեղծ լուրեր տարածելով, թե իբր գրավել է Մարտունու շրջանը, ամեն կերպ փորձում էր դա իրականացնել: Սեպտեմբերի 23-24-ը փորձեցին ներխուժել Մարտունու պաշտպանության շրջան, սակայն Մոնթե Մելքոնյանի գլխավորած ուժերը ձախողեցին հակառակորդի գործողությունները: Մինչ այդ սեպտեմբերի 19-20-ը, Ասկերանի պաշտպանական շրջանում տեղի էին ունեցել ահեղ մարտեր, սակայն ազերիները, տալով տասնյակ զոհեր, ետ քաշվեցին: Սեպտեմբերի 18-ին Կուրաթլուի ռազմական հենակետում տեղակայված «գրադ» կայանքից հրթիռակոծության ենթարկվեցին Բերդաձորի ենթաշրջանի գյուղերը: Երկու օր շարունակվում էր հրթիռակոծությունը: Այս անգամ հարձակման թիրախ դարձան նաև Լաչինի ու Ջաբուխի շրջակայքը: Նույնիսկ փորձեցին գրավել Լաչինի միջանցքը, սակայն կանգնեցվեցին մոտ 12 կմ հեռավորության վրա: Ապա փորձեցին Սարիբաբա ռազմավարական բարձունքից առաջանալ Լիսագորի ուղղությամբ, սակայն հետ շարտվեցին: Հակառակորդը մեծ ջանքեր էր գործադրում փակել Լաչինի միջանցքը: Նա հույս ուներ կտրել ԼՂՀ ԻՊ ուժերի թիկունքը և Մարտակերտի ու Մարտունու ուղղություններով դուրս գալ Ստեփանակերտի վրա: Սակայն Լաչինի միջանցքը պաշտպանող հայկական կազմավորումները հերոսաբար պաշտպանեցին ռազմավարական մայրուղին⁴⁸: Հակառակորդը փորձում էր Արցախի վրա ճնշում գործադրել օդուժի միջոցով: Սակայն հայ ազատամարտիկների համար սարսափելի ոչինչ չկար: Հակառակորդը Չլդրանի մոտ տվեց 27 զոհ, և խփվեց S-72 երեք տանկ: Նույն օրը սեպտեմբերի 26-ին, դաժան մարտեր տեղի ունեցան Ասկերանի շրջանի Փառուխ գյուղի մոտ⁴⁹: Սեպտեմբերի 29-ի գիշերը և 30-ի

⁴⁷ Արցախի պետական համալսարանի տեղեկագիր, 2001, էջ 113-114:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 114:

⁴⁹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 29.09.1992:

առավոտյան թշնամու ռազմական ինքնաթիռները ռմբահարվածներ հասցրին Գորիս-Լաչին ուղեհատվածի պաշտպանական դիրքերին, ինչպես նաև ռմբակոծեցին Ասկերանի շրջանի Ավետարանոց, Հադրութի շրջանի Ազոխ, Մեծ Թաղեր, Տունի գյուղերը: «Գրադ» կայանքից և հեռահար հրանոթներից ռմբակոծվեցին Մարտակերտի շրջանի Վանք, Կիչան, Ասկերանի շրջանի Խաչեն, Ուլուբաբ, Հադրութի շրջանի Էդիլու, Մարտունու շրջանի Նոր շեն գյուղերը⁵⁰: Սեպտեմբերի 30-ի առավոտյան հակառակորդը լայնածավալ հարձակում վերսկսեց Լաչինի միջանցքի ուղղությամբ: Միջանցքի հյուսիսային հատվածի ուղղությամբ գրոհ ձեռնարկեցին Քելբաջարի շրջանից: Ծանր մարտեր ընթացան Ղոչազ և Տիգիկ գյուղերում: Հայ քաջարի մարտիկները ետ մղեցին թշնամու առաջխաղացումը⁵¹:

Արցախահայությունը խիստ վրդովված էր, ատելությամբ և վրեժխնդրությամբ էի: Այդ օրերին «SOS-Ղարաբաղ» Հելսինկյան քաղաքական ասամբլեայի (ՀՔԱ) Լեռնային Ղարաբաղի կոմիտեն, հանդես գալով հայտարարությամբ, նշել է, որ համաշխարհային հանրության լռությունը հուշում է, որ աշխարհն այսօր չի հասկանում ղարաբաղյան ողբերգությունը և ողջ տարածաշրջանի համար հակամարտության պայթյունավտանգությունը: Ադրբեջանի բարբարոսական գործողությունների զոհ են դառնում առաջին հերթին կանայք, ծերունիներն ու երեխաները: Ներկայումս ամեն օր ռմբակոծվում է Արցախի տարածքը: Լեռնային Ղարաբաղի ՀՔԱ-ն, հիշեցնելով բոլոր ազգային կոմիտեներին, միջազգային կազմակերպություններին ու կուսակցություններին, կոչ էր անում կասեցնել արյունահեղությունը Ղարաբաղում և աջակցել ՀՔԱ Հայաստանի կոմիտեի «SOS-Ղարաբաղ» գործողությանը, որի նպատակն է ԼՂՀ բնակչությանը ցույց տալ հունանիտար օգնություն⁵²:

1992թ. սեպտեմբերի 19-ին Սոչիում հանդիպեցին Հայաստանի և Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարներ Վ.Սարգսյանը և Ռ.Ղազիևը, որոնք ստորագրեցին հետևյալ համաձայնագիրը. «Մինչև սեպտեմբերի 25-ը հրաման տալ բոլոր սպառազեն կազմավորումներին՝ դադարեցնելու ռազմական գործո-

⁵⁰ «Արցախ», 01.10.1992:

⁵¹ Արցախի պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր, N1, 2001, էջ 115:

⁵² «Հայաստանի Հանրապետություն», 22.09.1992:

ղությունները և սեպտեմբերի 25-ին ժամը 24-ից, դադարեցնել կրակը զենքի բոլոր տեսակետներից, երկու ամսով բոլոր տեսակի ռազմական գործողությունների մորատորիում հաստատել Ադրբեջանական Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության միջև պետական սահմանի ամբողջ երկայնքով և Լեռնային Ղարաբաղի շրջանում, հրադադարի պահից ձեռնամուխ լինել զինվորական կազմավորումների և զենքի բոլոր տեսակների փուլ առ փուլ ետքաշմանը այն կետեր, որոնք ապահովում են կողմերի անվտանգությունը՝ նկատի ունենալով նշված ժամանակամիջոցում լրիվ ետ քաշել գորբերը»։ Ստորագրողները դիմում են Ռուսաստանին, Վրաստանին, Բելառուսին, Ուկրաինային և Ղազախստանին իրենց դիտորդներն ուղարկել կրակի և ռազմական գործողությունների դադարեցման շրջան⁵³։

1992թ. սեպտեմբերի 21-ին Նախիջևանի ԻՉ առաջին սահմանապահ ուղեկալում տեղի ունեցան հայ-ադրբեջանական հերթական բանակցությունները, որի ընթացքում քննարկվեցին կրակի դադարեցմանը, սահմանամերձ շրջանների բնակչության անվտանգության ապահովմանը, հաղորդակցական ճանապարհների վերագործարկմանը և այլ խնդիրների վերաբերող հարցեր։ Ստորագրվեց արձանագրություն, որի համաձայն՝ սեպտեմբերի 22-ին ժամը 15-ից, կրակը դադարեցնել Հայաստանի և Նախիջևանի միջև սահմանի ողջ երկայնքով, ինչպես նաև Մեղրու և Ջանգելանի շրջանների հատվածում⁵⁴։

Սեպտեմբերի 23-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 47-րդ նստաշրջանում ելույթ ունենալով Լևոն Տեր-Պետրոսյանը նշեց, որ «Չունենալով ոչ մի հողային պահանջ Ադրբեջանից՝ Հայաստանը պնդել է, որ Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդին չի կարելի վերածել էթնիկական փոքրամասնության և նրան զլանալ ինքնորոշման իրավունքը, չի կարելի թույլատրել, որ հողային ամբողջականության սկզբունքի քողի տակ տեղահանվի կամ ոչնչացվի այդ ժողովուրդը»։ Հայաստանի նախագահը գտնում էր, որ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության անվտանգությունը պետք է ապահովվի միջազգային կայուն երաշխիքներով։ Եվ չնայած Լեռնային Ղարաբաղի խորհրդարանը դրականորեն պատասխա-

⁵³ Նույն տեղում։

⁵⁴ Նույն տեղում, 23.09.1992։

նեց ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խմբի նախագահի ներկայացրած զինադադարի կոչին, սակայն Ադրբեջանը չարձագանքեց⁵⁵։

Սոչի քաղաքի մոտերքում «Կավկազ» պահակային նավի վրա, Ռուսաստանի ռազմական նախարար Պավել Գրաչովի նախագահությամբ ստորագրված վերոնշյալ համաձայնագիրը ինչ-որ հույսեր էր ներշնչում արցախահայությանը։ Սակայն, ցավոք, այդ փաստաթուղթը ևս մնաց թղթի վրա։ Սերժ Սարգսյանը, սեպտեմբերի 25-ին նամակ հղելով Ռուսաստանի պաշտպանության նախարար Պավել Գրաչովին, նշել է, թե ըստ կրակը դադարեցնելու վերաբերյալ սեպտեմբերի 19-ին Սոչիում ստորագրված համաձայնության՝ ԼՂՀ-ն, հավատարիմ մնալով իր սկզբունքներին, պատրաստ է հրաման արձակել կրակը դադարեցնելու վերաբերյալ, եթե Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարությունը ևս պատրաստ լինի դրան։ Իսկ Ադրբեջանի պաշտպանության նախարար Ռահիմ Ղազիևը հայտարարեց, թե կասկածում է Սոչիի համաձայնագրի կատարման վրա, որովհետև իբր այն իրականացնելու մեխանիզմ չկա⁵⁶։

Եվ, այսպես, 1992թ. ամռանը հակառակորդի սկսած մասսայական հարձակումներին հերոսաբար հակահարված էին տալիս հայոց ուժերը։ Հենց այդ ժամանակ՝ սեպտեմբերին էլ վերջնականապես կազմավորվեց ԼՂՀ պաշտպանության բանակը, որը հանդիսացավ հանրապետության գոյատևման զլխավոր երաշխիքը։

Ռազմաճակատներն ամրապնդելու նպատակով ԼՂՀ պաշտպանության բանակի հրամանատարության հրամանով 1992թ. սեպտեմբերի վերջին և հոկտեմբերի սկզբին ռազմաճակատի հյուսիսային հատված տեղափոխվեցին Կենտրոնական պաշտպանական շրջանի 2-րդ և 3-րդ գումարտակները, որոնք պետք է աջակցեին Առաջածորի և Վաղուհասի ուղղություններում գործող 5-րդ պաշտպանական շրջանի ուժերին։ Լաչինի միջանցք տեղափոխվեց Ակնաղբյուրի և կենտրոնական պաշտպանական շրջանի առաջին գումարտակի անձնակազմը։ Հոկտեմբերի սկզբին տեղ հասնելով՝ մարտի մեջ մտան մի քանի անգամ գերազանցող թշնամու ուժերի դեմ։ Ակնաղբյուրի գումարտակը թշնամուն ջախջախեց Դեյիանի, Մուսուղդալի և Սուարասիի շրջաններում։ Հակառակորդի կատաղի գրոհը ետ մղվեց նաև Շուլանի

⁵⁵ Նույն տեղում, 24.09.1992։

⁵⁶ Նույն տեղում, 26.09.1992։

մատույցներում: Արևելյան գորախմբին հաջողվեց հակառակորդի հենակետերը ոչնչացնել Ֆինգա-Այրազար-Ղոչազ հատվածներում, իսկ Դահրավի գումարտակը Վաղուհասի ուղղությամբ կորուստներ պատճառեց թշնամուն և վերացրեց Լիսագոր-Շուշի բնագծում Ղարաբաղյան ուժերի թիկունքում հակառակորդի հարձակվելու վտանգը⁵⁷: Թշնամին մտադիր էր վերահսկողության տակ առնել Ասկերանի շրջան տանող ճանապարհը: Սակայն դա ավարտվեց անհաջողությամբ: Հակառակորդը կորցրեց մոտ 25 զինվոր, մեկ S-72 և երկու մարտական մեքենա⁵⁸: Այսպես, 1992թ. հունվարից մինչև նույն տարվա օգոստոսի վերջը՝ ութ ամսում, տվել էր 5 հազար զոհ, 18 հազար վիրավոր, դասալիք էին դարձել շուրջ 20 հազար ասկյար: Այդ ժամանակաշրջանում Ադրբեջանի բանակը կորցրել էր 115 հրասայլ և մեկ տասնյակից ավելի ինքնաթիռներ ու ուղղաթիռներ⁵⁹: Մինչդեռ հայկական կողմը տվել էր 1050 զոհ, և շարքից դուրս էր եկել 15 հրասայլ⁶⁰: Սա էր իրական պատկերը:

Ադրբեջանի արտագործնախարար Թոֆիկ Գասուճովը սեպտեմբերի սկզբին հայտարարել էր, թե «Լեռնային Ղարաբաղի երկնքում գործող ռազմական ինքնաթիռները Ադրբեջանին ուղղակիորեն տրամադրել են Ռուսաստանի իշխանությունները»⁶¹: Ադրբեջանը մեծամեծ խոստումներ էր տալիս և ձգտում սիրաշահել իր ասկյարներին: Օրինակ՝ Բաքվի նավթային քարերի նավթագազարդյունաբերական ծովային վարչության կուլեկտիվը 100 հազար ռուբլու դրամական մրցանակ էր սահմանել ադրբեջանական բանակի այն զինվորին, ով առաջինը ադրբեջանական դրոշը կծածաներ Ստեփանակերտի վրա⁶²:

Սոչիում ստորագրված համաձայնությունը ևս վեր էր ածվել անիրագործելի փաստի, որովհետև, ինչպես տեսանք, ռազմաճակատներում չէին դադարել ռազմական գործողությունները, և Ադրբեջանը ԼՂՀ մայրաքաղաքն ու այլ բնակավայրեր ոչնչացնելու համար մի քանի անգամ բազմապատկել էր օդուժի գործողությունները: Սեպտեմբերի վերջին ժամանելով դիտորդները

ձգտում էին գործողության մեջ դնել Սոչիի համաձայնությունը և անհապաղ դադարեցնել ռազմական գործողությունները: Սակայն այդ բնագավառում խոչընդոտները սաստիկ շատ էին և գրեթե անիրագործելի: Օրինակ՝ Ամիրանլարի, Մուղանլուի և Կուրոպատկինոյի կրակակետերից անընդհատ հրետակոծվում էր Մարտունի քաղաքը: Այդ կրակակետերի լռեցնելը դարձել էր խիստ անհրաժեշտություն, որն իրագործվեց Մարտունու ՊՇ-ի կողմից հոկտեմբերի 2-ին, և Մարտունի քաղաքը վերջնականապես ազատվեց հրետակոծությունից⁶³:

Մարտակերտի ռազմաճակատը շարունակում էր մնալ բլրորից ծանր: 1992թ. հոկտեմբերին հյուսիսային ռազմաճակատի ղեկավարությունը հանձնվեց Կենտրոնական պաշտպանական շրջանի հրամանատար Սամվել Կարապետյանին, որը և նախածեռնեց մարտագծի այդ հատվածում կազմակերպել ամուր պաշտպանություն ու կանգնեցնել թշնամու հետագա առաջխաղացումը⁶⁴:

Հոկտեմբերի կեսերին պատերազմական գործողությունների հիմնական թատերաբեմը դարձել էր Լաչինի միջանցքը: Հակառակորդը լայնածավալ գործողություններ էր ձեռնարկում հյուսիսից և հարավից: Քելբաջարի և Կուրաթլուի շրջանների ռազմական հենակետերից պարբերաբար հրթիռահրետակոծվում էին մարդասիրական միջանցքին հարող տարածքները և ինքնապաշտպանության ուժերի դիրքերը: Հոկտեմբերի 4-ին հակառակորդը հարձակում գործեց Լիսագորի ուղղությամբ՝ նպատակ ունենալով ճեղքել հայկական ուժերի պաշտպանությունը և դուրս գալ ավտոմայրուղի: Հակառակորդի առաջխաղացումը կանգնեցվեց, և նրան ստիպեցին նահանջել՝ թողնելով 20 դիակ: Թշնամու գերծայնային կործանիչները չորս անգամ ռմբակոծեցին հայկական ջոկատների դիրքերը և ավտոմայրուղու մերձակա գոտիները: Խփվեց հակառակորդի ինքնաթիռներից մեկը:

Հակառակորդին լռեցնելու համար լայնածավալ գործողություններ ձեռնարկեցին Հադրութի շրջանի հարավային սահմանները պաշտպանող ստորաբաժանումները: Թիվ մեկ խնդիրը դարձավ Խծաբերդ գյուղի շրջակայքում գտնվող Թոփաղաճ լեռան գրավումը, որն իշխում էր Լաչինի և Կուրաթլուի շրջանների զգալի տարածքների վրա: Հոկտեմբերի 12-ին հակառակորդը

⁵⁷ Հասարթյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 75:

⁵⁸ «Հայաստանի Հանրապետություն», 01.10.1992:

⁵⁹ Հասարթյան Ա., *Գոյամարտ, Ստեփանակերտ, 1998*, էջ 17:

⁶⁰ Նույնի Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 84:

⁶¹ «Արցախ», 08.09.1992:

⁶² Նույն տեղում:

⁶³ Նույն տեղում, 08.10.1992:

⁶⁴ Հասարթյան Ա., *Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 77*:

դուրս քշվեց, և իրար ետևից հայ ազատամարտիկները գրավեցին բոլոր կարևոր դիրքերը: Այդ ռազմական գործողությունների շնորհիվ բացվեց Ղարաբաղ-Յայաստան երկրորդ ճանապարհը՝ Յադրուք-Գորիս հատվածով: Իսկ երկու օր անց՝ հոկտեմբերի 14-ին, թշնամին ակտիվ գործողություններ սկսեց միջանցքի հյուսիսային կողմից՝ Ղոչազ լեռան ուղղությամբ: Հակառակորդը հույսը դնելով տեխնիկայի և կենդանի ուժի գերազանցության վրա, փորձում էր տիրել Ղոչազի բարձունքին: Սակայն հայ մարտիկների խելամիտ մարտավարության շնորհիվ՝ հակառակորդը նահանջեց՝ մարտադաշտում թողնելով բազմաթիվ զոհեր և զինատեխնիկա: Հետո ռազմական գործողությունները տեղափոխվեցին Սարի Բաբա լեռան փեշերը: Հակառակորդը, Գորիսի շրջանի սահմաններձ գյուղերը և միջանցքի հարավային տարածքները գնդակոծության էր ենթարկում Խրմանլարի և Սազմազակի կրակակետերից: ԼՂՀ ԻՊ ուժերի կողմից ձեռնարկված վճռական գործողությունների արդյունքում լռեցվեցին այդ կրակակետերը, և ապահովվեց երթևեկությունը Ստեփանակերտ-Լաչին-Գորիս մայրուղիով⁶⁵: Նոյեմբերի 20-ին ղարաբաղյան ուժերը, Լաչինի հյուսիսային շրջանում հակառակորդին ճնշելով Հայի Բազար, Լուլիդազ, Ղոչլու և Դարաջանլի բնակավայրերի ուղղությամբ, խորացան դեպի Քելբաջարի կողմը⁶⁶:

Հակառակորդը փորձեց ակտիվություն ցուցաբերել մնացած ռազմաճակատներում: Հոկտեմբերի 29-ին լայնածավալ գրոհ ձեռնարկեց Աբդալ-Գյուլափիլի ուղղությամբ, որն ավարտվեց անհաջողությամբ, և կորցրեց հետևակի երկու մարտական մեքենա և այլ ռազմական տեխնիկա: Ազերիների փորձերն անհաջողությամբ ավարտվեց նաև հոկտեմբերի 30-ին Խրամորթ գյուղի ուղղությամբ սկսած հարձակումը: Մարտունու շրջանի Ուրյան լեռան կողմից ճարտարի ուղղությամբ նոյեմբերի սկզբին կատարված հարձակումը վերջացավ հակառակորդի կողմից երկու հրասայլ և մեկ հետևակի մարտական մեքենա կորցնելով: 1992թ. նոյեմբերի սկզբին հակառակորդը հարձակումները ակտիվացրեց հյուսիսային ռազմաճակատում, Առաջածոր և Չլդրան գյուղերի արանքում, որը ետ մղվեց հայ ազատամարտիկների կողմից: Իսկ նոյեմբերի 9-ին Լաչինի շրջանի հատվածում՝ Սաֆյան և Հյուսիսային Տիգիկ բնակավայրերի շրջակայքում, սկսված մարտական

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 78-79:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 85:

գործողությունների արդյունքում ԼՂՀ ԻՊ ուժերը հակառակորդին ստիպեցին ետ նահանջել: Հակառակորդը, որպեսզի ԻՊ ուժերի ուշադրությունը շեղի միջանցքի ապահով պաշտպանությունը կազմակերպելուց, դեռևս հոկտեմբերի կեսերից սկսած հրետանային նշանառության թիրախ դարձրեց Ստեփանակերտը: Աղդամի շրջանից «գրադ» կայանքներն անընդհատ հրթիռակոծում էին Ստեփանակերտն ու Ասկերանի շրջանի մի շարք գյուղեր: Միայն հոկտեմբերի վերջին օրերին Ստեփանակերտը մի քանի անգամ ռմբակոծվեց հակառակորդի օդուժի կողմից: Նոյեմբերի 22-ին ԼՂՀ ԻՊ ուժերը Մարտունու շրջանում դուրս եկան հանրապետության պետական սահման և 20 կմ երկարությամբ պահակակետեր տեղադրեցին: Նոյեմբերի առաջին կեսերին ռազմական գործողություններն ավելի թեժացան Մարտակերտի շրջանում: Այս անգամ նախահարձակվողը հանդիսացավ ղարաբաղյան կողմը: ԼՂՀ ԻՊ ուժերը կարողացան շեշտակի հարվածով ազատագրել Վաղուհաս, Հարությունագոմեր ու Կոճողոտ գյուղերը և ընդհուպ մոտենալ Չլդրանին: ԻՊ ուժերը հսկողության տակ առան Թարթառ-Մարտակերտ-Քելբաջար մայրուղին: Համարձակ և դիպուկ գործողությունների հետևանքով հայկական ուժերը նոյեմբերի 15-ին ազատագրեցին ռազմական կարևորագույն ու հանգուցային կետ հանդիսացող Չլդրան գյուղը և հակառակորդին ստիպել նահանջել Դրմբոնի կողմը: Չլդրանը գրավելու ժամանակ թշնամին մարտադաշտում թողեց 70 սպանված, հայկական կողմը տվեց 7 զոհ: Նոյեմբերի 13-ի երեկոյան ՄԻԳ, ՍՈՒ և Լ-29 տիպի 6 ինքնաթիռներով ռմբակոծվեց Մարտակերտի շրջանի Քոլատակ գյուղի շրջակայքը⁶⁷: Նոյեմբերի 15-ի օրվա վերջին ԼՂՀ ԻՊ ուժերը ընդհուպ մոտեցան Թարթառ-Մարտակերտ-Քելբաջար մայրուղուն: Սակայն հակառակորդին հաջողվեց նոյեմբերի 16-ին կանգնեցնել ղարաբաղյան ուժերի առաջխաղացումը և կրկին հակահարձակողական գործողություններ ծավալել: Այս անգամ հակառակորդի հարվածային հիմնական ուղղությունը Վաղուհասի ճակատն էր: Նոյեմբերի 17-ին ԼՂՀ ԻՊ ուժերը հակառակորդի դեմ կենաց ու մահու մարտեր էին մղում ամբողջ ռազմաճակատի երկարությամբ: Թշնամին փորձում էր ճեղքել հայկական ուժերի պաշտպանական գիծը: Դեկտեմբերի 6-ին Աղդամի կողմից Ասկերանի շրջանի ուղղությամբ աղբբեջանական զինված կազմավորումների սկսած լայնածավալ հարձակումը կրում էր «Սրբկա-

⁶⁷ «Յայաստանի Հանրապետություն, 17.11.1992:

հողմ» անունը: Այն գլխավորում էր Ադրբեջանի բանակի գլխավոր շտաբի փորձառու զորավարներից մեկը: ԼՂՀ ԻՊ ուժերի հակահարվածի շնորհիվ «Մրկակահողմ» գործողությունը լիովին ծախողվեց, հակառակորդը մարտադաշտում թողեց 5 տանկ, 3 զրահամեքենա, 150 սպանված: Հայկական կողմը տվեց 7 զոհ և 9 վիրավոր⁶⁸:

Շահումյանի շրջանը և Մարտակերտի հյուսիսային շրջանը հակառակորդի կողմից զավթվելուց հետո այնտեղ կազմակերպվեց պարտիզանական պայքար, որը գլխավորում էր Շահումյանի շրջանի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար Շահեն Մեղրյանը⁶⁹: Հայդուկային այդ ջոկատը ահ ու սարսափ էր տարածում թշնամու շարքերում: 1992թ. հոկտեմբերի 21-ին պարտիզանները Սարսանգ-Հաթերք ճանապարհի վրա շարքից հանեցին հակառակորդի չորս բեռնատար մեքենա և ոչնչացրին ագերիների 9 զինյալների: Հենց նրանք վերցրին Շահումյան ավանից դեպի Վերինշեն ընկած տարածքում գտնվող հակառակորդի ուղեկալը, ռազմական 3 մեքենա և 10 ասկյարի: Պարտիզանների նման գործողությունները, որոնց հետևանքով թշնամին ոչ քիչ կորուստներ տվեց, նպաստեցին Մարտակերտի ռազմաճակատում գործող ինքնապաշտպանության ուժերի հաջողություններին⁷⁰:

Ուխտադրուժ հակառակորդն անընդհատ ավելացնում էր ռազմական ուժերը: 1992թ. նոյեմբերի տվյալներով՝ Ադրբեջանի ազգային բանակն ուներ 297 միավոր S-72 մակնիշի տանկ, 171 միավոր ԲՄՊ-1, 225 միավոր ԲՄՊ-2, մինչդեռ սովորական զինված ուժերի մասին պայմանագրի ու Բուդապեշտյան համաձայ-

⁶⁸ Նույն տեղում, 08.12.1992:

⁶⁹ Շահեն Մեղրյանը ծնվել է 1952թ. հունվարի 3-ին Շահումյանի շրջանի գյուլիստան գյուղում: Ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի տնտեսագիտական ֆակուլտետը: Աշխատել է հայրենի շրջանի գյուղատնտեսական խոշոր ձեռնարկությունում որպես տնտեսագետ, հետո՝ պահածոների գործարանի տնօրեն: 1991թ. գարնանից աշխատել է շրջխորհրդի գործկոմի նախագահ և շրջանի ինքնապաշտպանության ուժերի գլխավոր հրամանատար: 1992թ. ամռանը, Շահումյանի անկումից հետո, Շահեն Մեղրյանը գլխավորում էր պարտիզանական շարժումը: 1993թ. ապրիլի 17-ին նա մի խումբ ընկերների հետ զոհվեց ուղղաթիռում դարանակալ թշնամու արկից: Ձուլված հերոսներին հողին հանձնեցին Երևանի եռաբլրի հուշահամալիրում:

⁷⁰ Նանագյուլյան Ա., Շահեն, Եր., 1993:

նագրի համաձայն՝ Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի համար սպառազինության և տեխնիկայի հետևյալ առավելագույն քանակություն է սահմանվել. մարտական տանկեր՝ 220 միավորից ոչ ավելի, մարտական զրահապատ մեքենաներ՝ 220 միավոր, այդ թվում՝ ծանր սպառազինության մարտական մեքենաներ՝ 11-ից ոչ ավելի, հրետանային համակարգեր՝ 285 միավոր, մարտական ինքնաթիռներ՝ 100 միավոր, հարվածային ուղղաթիռներ՝ 50 միավոր⁷¹: Արդեն շարքից հանվել էին հակառակորդի ՍՈՒ տիպի կործանիչ ինքնաթիռները: Որոշեցին օգտագործել ՄԻԳ ինքնաթիռներ, սակայն այդ ինքնաթիռների համար Ռուսաստանից պետք է ձեռք բերեին հրթիռներ: Երբ հոկտեմբերի 9-ին Բաքվում հանդիսավոր պայմաններում նշվում էր ազգային բանակի ստեղծման տարեդարձը, նախագահ Ա.Էլչիբեյը հանրապետության բնակչությանը վստահեցնում էր, որ շուտով խանքենդիի վրա կծածանվի Ադրբեջանի դրոշը, իսկ դրա համար պետք է ավելի ուժեղացվի բանակը: Նա, երբ նախագահ էր ընտրվում, խոստացել էր երեք ամսում լուծել Արցախի խնդիրը: Այդ ժամանակը վաղուց էր անցել: Հետո խնդրել էր 10 օր, մինչդեռ անցել էր մեկ ամիս⁷²: Հոկտեմբերի 9-ին Բաքվի Ազատլըզ հրապարակում տեղի ունեցած զորահավաքի պատվավոր հյուրն էր թուրքիայի ռազմական նախարար Նևգաթ Այազը: Դա լոկ հարգանքի տուրք չէր և ոչ էլ դիվանագիտական հավուր-պատշաճություն: Թուրքիան առաջինը ճանաչեց Ադրբեջանի անկախությունը և միջազգային ասպարեզում ներկայացնում է նրա շահերը: Ադրբեջանում տիրող անկայունությունը չէր կարող չանհանգստացնել ավագ եղբորը: Այստեղ՝ ազգային բանակում, դասալքությունները և օրինախախտումները համատարած բնույթ էին կրում: Կան տվյալներ, որ միայն Մարտունու ռազմաճակատի ուղղությամբ գործող ագերիների մի գումարտակից դասալիք էին եղել 180 ասկյար: Նույնիսկ Ադրբեջանի ներքին գործերի նախարար Ի.Համիդովը ծեծել էր «Այնա» («Հայելի») թերթի թղթակից Ջ.Հյուսեյնովին իբրև ռազմաճակատից ոչ ճիշտ տեղեկություններ տպագրելու համար, որի պատճառով էլ հոկտեմբերի 3-ին քսանից ավելի խոշորագույն թերթերի խմբագիրներ և տասնյակ լրագրողներ դիմել էին գործադուլի⁷³: Հոկտեմ-

⁷¹ «Արցախ», 21.11.1992:

⁷² Նույն տեղում, 10.10.1992:

⁷³ Նույն տեղում, 08.10.1992:

բերի կեսերին Ադրբեջանում լրացուցիչ զորահավաք էր սկսվել ազգային բանակը համալրելու համար: Այդ զորակոչվածները, որոնք 18-20 տարեկան պատանիներ էին, ուղիղ ուղարկվում էին Ղարաբաղյան ռազմաճակատ: Այդտեղ քիչ ազդեցություն չունեին վարժականները, առանձնապես Աֆղանստանից, Պակիստանից, Ուկրաինայից, Ռուսաստանից և այլ երկրներից⁷⁴:

Արցախցիները, բացի ռազմաճակատներում մարտնչելուց, շարունակում էին արդարացի պահանջներ ներկայացնել միջազգային հանրությանը: ԼՂՀ ՊՊԿ-ն 1992թ. հոկտեմբերի 15-ին հայտարարում է, որ մարտնչելով թվապես գերակշռող հակառակորդի դեմ՝ երբեք չենք նահանջի, չնայած ահավոր երկրաշարժը, շրջափակումը և պետական սահմանների պաշտպանությունը ուժասպառ են արել Հայաստանի տնտեսությունը: Մինչդեռ առանց Սայր Հայաստանի Ղարաբաղը չի գոյատևի: ՊՊԿ-ն կոչ էր անում պատժել բոլոր նրանց, ովքեր թալանում էին ժողովրդական սեփականությունը և հարվածում ինքնապաշտպանության գործին: Իսկ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը նոյեմբերի 11-ին լրագրողների հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ շեշտել է, որ բոլորիս համար հիմնական խնդիրը զինադադարն է և Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի խաղաղ կարգավորումն ու նրա նորմալ կենսագործունեությունը⁷⁵: Ելնելով ստեղծված իրադրությունից՝ ԼՂՀ ՊՊԿ-ն և ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը կարգադրություն հրապարակեց, որը հանրապետության զինկոմիսարիատին հանձնարարում էր հայտարարել հանրապետության բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատությունների ուսանողների զորակոչ: ԼՂՀ ՊՊԿ-ն միաժամանակ դիմեց ՀՀ կառավարությանը, բարձրագույն կրթության և գիտության նախարարությանը, հանրապետության զինկոմիսարիատին՝ խնդրելով ցուցում տալ համապատասխան ատյաններին՝ անհրաժեշտ միջոցառումներ ձեռնարկել Լեռնային Ղարաբաղում ծնված, Հայաստանի ուսումնական հաստատություններում սովորող ուսանողների զորակոչը կազմակերպված անցկացնելու և հայրենիքի պաշտպանության սրբազան պարտքը կատարելու համար նրանց ուղարկել ԼՂՀ⁷⁶: Սարտակերտի շրջանում ԼՂ Հանրապետության պաշտպանության պետական կոմիտեի լիա-

զոր ներկայացուցիչ Բորիս Բաբայանը, նոյեմբերի 3-ին դիմելով ԼՂՀ-ից դուրս ժամանակավորապես ապաստանած մարտակերտցիներին, նրանց հիշեցնում էր, որ հակառակորդը կանգնեցվել է Վաղուհաս-Ղազանչի երկարությամբ, ու միջոցներ են ձեռնարկվում բռնագրավված տարածքները ազատագրելու և մարդկանց իրենց մշտական բնակության վայրերը վերադարձնելու համար: Սակայն շատ մարտակերտցիներ, խուսափելով պարտադիր զինվորական ծառայությունից, քաքնվում են Հայաստանում, ԱՊՀ-ի և այլ երկրներում: Նրանք պետք է վերադառնան հայրենիք և կանգնեն նրա պաշտպանության դիրքերում⁷⁷:

Արցախի ճակատագիրը խիստ մտահոգում էր աշխարհի շատ ժողովուրդների և քաղաքական գործիչների: ԱՄՆ-ի սենատորներ Ջոզեֆ Լիբերմենը, Քյելբորն Փելլը, Արլեն Սպեկտորը և Ռոբերտ Դոհուլը, դիմելով նախագահ Բուշին, նշում են, որ Ադրբեջանի կողմից Հայաստանի խաղաղ բնակչության և Ղարաբաղի դեմ լայնամասշտաբ ռմբակոծումը Կովկասի հակամարտության սրման լուրջ վտանգ է ներկայացնում: Ժամանակակից ռազմական տեխնիկա, հատկապես ՍՈՒ-25 գրոհային ինքնաթիռների օգտագործումը հայ բնակչությանը դրել է ծայրահեղ ողբալի վիճակում: Ադրբեջանի կողմից իրագործվող քայլերը հարցականի տակ են դնում հիմնախնդրի կարգավորման վերաբերյալ կոնստրուկտիվ երկխոսության ցանկությունը: Սենատորները կարծում էին, որ Կովկասի ճգնաժամը պետք է հանդիսանա ՍԱԿ-ի օրակարգի առաջին հարցերից մեկը: Նրանք հանդգնված էին, որ «Միջազգային հանրությունը պետք է գործի, քանի դեռ բոլոր հայերը չեն քշվել Ղարաբաղից, և զոհերի թիվը չի շատացել Հայաստանում ու Ադրբեջանում»⁷⁸:

Հակառակորդի հետ բանակցություններ սկսելու գաղափարը ոմանց մոտ նստվածք էր տալիս: ՀՀ ԳԽ 55 պատգամավորներ, դիմելով Ադրբեջանի և Հայաստանի Հանրապետությունների նախարարներին, խորհրդարաններին, քաղաքական գործիչներին և մտավորականությանը կոչ էին անում առանց որևէ միջնորդի և առանց նախապայմանների բանակցություններ սկսել:

⁷⁴ Նույն տեղում, 05.11.1992: Այդ ժամանակ հայ փախստականների թիվը Արցախից կազմում էր 114 հազար, որից 83 հազարը՝ Հյուսիսային Արցախից, իսկ 31 հազարը՝ Շահումյանի և Մարտակերտի շրջաններից (Анексия и департация, Стендакерн, 1998, с. 13).

⁷⁸ «Արցախ», 20.10.1992:

⁷⁴ Նույն տեղում, 05.11.1992:

⁷⁵ «Հայաստանի Հանրապետություն», 14.11.1992:

⁷⁶ «Արցախ», 20.10.1992:

ԼՂՀ ՊԽ նախագահությունը հույս հայտնեց, որ ՀՀ ՊԽ-ն առաջիկա նիստում կքննարկի այդ դիմումը, և կտրվի սկզբունքային գնահատական: Ըստ էության, Հայաստանի մի խումբ խորհրդականներ չէին ճանաչում ԼՂՀ-ն որպես հակամարտության սուբյեկտ, որով ջուր էին լցնում հակառակորդի ջրաղացին, և Հայաստանը համարվում էր ագրեսոր: ԼՂՀ ՊԽ նախագահությունը ամբողջ աշխարհի առաջ մի անգամ ևս հայտարարեց, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը ոչ ոքի չէր լիազորել «տնօրինելու իր ճակատագիրը և չի ընդունի իրեն պարտադրված որոշումները»⁷⁹: ՀՀ նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանը այն համոզման էր, որ արցախյան խնդիրը պատերազմով չի լուծվի: Նա այդ մասին խոսեց նոյեմբերի 13-ին «Իզվեստիա» թերթին տված հարցազրույցում: Նա հույս էր հայտնում, որ Ադրբեյջանը ևս դա կըմբռնի և կընդունի կրակի լրիվ ու անվերապահ դադարեցումը: Նրա կարծիքով միայն դրանից հետո «արդեն հանգիստ, խաղաղ իրավիճակում կարելի կլինի քննարկել Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակի հարցը»: Պարզվում է, որ այդ նվազի պատվիրողը և առաջին պարողը հանդիսացել էր ՀՀ ՊԽ պատգամավոր, «Մխիթար Սեբաստացի» կրթահամալիրի տնօրեն Աշոտ Բլեյանը, որը, 1992թ. նոյեմբերի 5-10-ը գտնվելով Բաքվում, այնտեղից վերադառնալուց հետո «Ազգի» նոյեմբերի 14-ի համարում հանդես էր եկել թուրքական «խրատներով»:

Աշոտ Բլեյանի պրագմատիզմը հասնում էր ցինիզմի: Նրա այդ քայլի մասին իրենց վճռական խոսքն ասացին շատերը, ինչպես «Արցախ-Հայաստան» հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունը, պրոֆեսոր Սուրեն Զոյանը, Ռուբեն Թորոսյանը և ուրիշներ: Դեռևս նոյեմբերի 4-ին պատգամավոր Արկաղի Սարգսյանը 18 պատգամավորների անունից խորհրդարանում հրապարակել է հայտարարություն, որտեղ ասված է, թե Աշոտ Բլեյանի հետ պայմանավորվել էինք 55-ի ստորագրած ուղերձը քննարկել խորհրդարանում: Սակայն նա առանց խորհրդարանի և ուղերձի տակ ստորագրած պատգամավորների իմացության մեկնել է Մոսկվա, այնտեղից էլ Բաքու: Նա խաբել ու ստորագրել է տվել 55 պատգամավորների և այդ փաստաթուղթը հասցրել Բաքու: Շավարշ Քոչարյանը հայտարարեց, թե այդ փաստաթղթի տակ ստորագրողները, ըստ էության, Հայաստանը ճանաչում են

որպես կոնֆլիկտի մի կողմ, մինչդեռ պատերազմը գնում է Ադրբեյջանի և Լեռնային Ղարաբաղի միջև⁷⁹:

1992 թվականը Արցախի պատմության մեջ մտավ որպես փորձության, տաք, հուսախաբված և կարծր տարի: Ադրբեյջանի կողմից պարտադրված պատերազմը արցախահայությունից խլեց հարյուրավոր կյանքեր, առաջ բերեց մեծ ավերածություններ, որի հետևանքով երկրամասը կրեց նյութական մեծ վնաս: Չնայած դրան՝ այդուհանդերձ, արցախահայությունը դիմանում էր մեծագույն դժվարություններ հաղթահարելով: Արցախի ոգու արիությունը անընկճելի էր⁸⁰:

⁷⁹ Арутюнян В. Б., *նշվ. աշխ., էջ 205:*

⁸⁰ 1992թ. նոյեմբերի 17-ին տեղի ունեցած ԼՂՀ ՊԽ նախագահության նիստում քննարկվեցին հանրապետության օրհներգի և զինանշանի ընդունման, ՊԽ ապարատի վերակառուցման, նրա հաստիքացուցակի հաստատման, ինչպես և այլ կազմակերպչական հարցեր: Օրհներգի հարցում առաջնությունը տրվեց ստեփանակերտցի երգահան Արմեն Նախիջանի և բանաստեղծ Վարդան Հակոբյանի ստեղծած տարբերակին: Դա էլ հաստատվեց: ՊԽ նախագահությունը ընտրեց զինանշանի ստեփանակերտցի նկարիչ Լավրենտ Ղալայանի տարբերակը՝ բացված թևերով արծիվը, գլխավերևում արևաշողեր արծակող Արտաշեսյան թագը, կենտրոնում՝ ԼՂՀ պետական դրոշը և Քիրս լեռան ֆոնի վրա «Տատիկ ու պապիկ» անդրիապատկերը, ներքևում՝ մագիլների մեջ առնված խաղողի վազը, թթի պտուղները, ցորենի հասկերը, վերևի կիսաշրջան «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Արցախ» մակագրությամբ հանդերձ: ԼՂՀ օրհներգը առաջին անգամ հնչեց հանրահռչակ դիրիժոր Օհան Դուրյանի ղեկավարած Հայաստանի պետական սիմֆոնիկ նվագախմբի կատարմամբ: 1992թ. նոյեմբերի վերջին ԼՂՀ ՊԽ շենքին բարձրացվեց արցախյան եռագույն դրոշը:

⁷⁹ «Երկիր», 14.11.1992: Տես նաև ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 254, ց. 1, գ. 6, ք. 10-12:

3. ԼՂՀ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐԻ ԴԻՐՔԵՐԻ ԱՄԲԱՊՆԴՈՒՄԸ (1993 ՀՈՒՆՎԱՐ-ՀՈՒՆԻՍ)

Մեկ տարի առաջ Ադրբեջանը Արցախին ներքաշեց պատերազմի մեջ: Արցախցու գլխավոր գեներլ հանդիսացան նրա արիությունը և հաղթելու ձգտումը: Թշնամու կողմից նորանոր խմբաքանակներով զինատեսակների կիրառումը ռազմաճակատներում ավելի էր բորբոքում արցախցիների ատելությունը և բարձրացնում հաղթելու նրա ցասումը: Հակառակորդի զինական գերակշռությանը հանդիպելով՝ արցախցիների հմուտ մարտավարությունն ու խիզախությունը հոգս էր ցնդում: Եվ չնայած 1992թ. ամառվանից ավելի ծանրացան արցախցիների հոգսերը, և նոր ծավալ ընդունեց ներհանրապետական լարվածությունը, այդուհանդերձ, նրանք մնացին անասան: Մեկուսացված և չճանաչված Արցախի Հանրապետությունը հույսը դրել էր իր և Մայր Հայաստանի պաշտպանական ուժերի վրա: Անողորք թշնամին բռնազավթել էր հանրապետության տարածքի մի բավականին մասը, որի ազատագրումը դարձել էր ամենահրատապ խնդիրը:

ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը, 1992թ. դեկտեմբերի 10-ին դիմելով ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Ղալիին, ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդին, պետությունների ընկերակցություններին և աշխարհի պետություններին, նշում է, որ Ադրբեջանի քաղաքական դեկավարությունը բռնել է հայերով բնակեցված ԼՂՀ բնակչության բռնատեղահանման և նրանց ֆիզիկապես ոչնչացման քաղաքականություն: Այս համառոտակի շարադրելով մարզի անցած պատմական ուղին՝ խնդրում է ճանաչել Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության գոյության փաստը և, ՄԱԿ-ի կանոնադրության համաձայն, ազրեստի դեմ կիրառել պատժամիջոցներ¹:

Ղարաբաղյան հերոսամարտի 6-րդ տարին՝ 1993 թվականը, Արցախ մտավ չափազանց ծանր քայլերով: ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը և ՊՊԿ-ն, դեկտեմբերի 30-ին հանդես գալով համատեղ հայտարարությամբ, նշեցին, որ հակառակորդի ճնշման դեմ կարելի է կանգնել միայն ուժով, և յուրաքանչյուր հայի պարտքն է Արցախը վերածել անառիկ ամրոցի: Արցախցիները պետք է ոչ միայն հերոսաբար հաղթահարեն թշնամու կողմից ստեղծված բոլոր դժվարությունները, այլև թեթևացնեն ծնունդ

ծանրությունը: Բնակչությանը տեղյակ է պահվում, որ սկսել են աշխատել հանրապետության ծեռնարկությունները, և, անկասկած, 1993 թվականը Արցախի համար կհանդիսանա բեկման տարի²: Ռուսաստանի Դաշնության նախագահ Բ.Ելցինը և ԱՄՆ-ի նախագահ Դ.Բուշը, 1993թ. հունվարի 3-ին հանդես գալով հայտարարությամբ, խոր մտահոգություն հայտնեցին Լեռնային Ղարաբաղում, ինչպես և Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջև ընկած սահմանում չդադարող արյունալի ողբերգության առթիվ: Նրանք անհանգիստ էին, որովհետև, ինչպես ասվում է հայտարարության մեջ, ձգձգվող կատաղի հակամարտությունը շարունակում էր բազմապատկել մարդկային զոհերի թիվը խաղաղ բնակչության շրջանում, անհամար վնասներ պատճառել երկու պետությունների տնտեսությանը, վարկաբեկել ժողովրդավարական միտումները դրանց զարգացման ընթացքում, ապակայունացնել իրավիճակը Անդրկովկասի ամբողջ տարածաշրջանում: Երկու նախագահները պահանջում էին անհապաղ դադարեցնել արյունահեղությունը, շեշտակի շրջադարձ կատարել դեպի կոնֆլիկտի քաղաքական լուծումը և շուտափույթ գումարել Լեռնային Ղարաբաղին նվիրված Եվրախորհրդակցության Մինսկի խորհրդածրուղով՝ բոլոր վիճելի հարցերը կարգավորելու համար³: Լ.Տեր-Պետրոսյանը, հանդես գալով Ռուսաստանի և ԱՄՆ-ի նախագահների համատեղ հայտարարության առթիվ, նշել է, որ Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը կարող է և պետք է կարգավորվի ոչ թե ռազմական, այլ խաղաղ ճանապարհով, ոչ թե մարտի դաշտում, այլ բանակցությունների սեղանի շուրջ, և որ զինված հակամարտությունը հանցավոր և անհեռանկարային է: ՀՀ նախագահը, բարձր գնահատելով Ռուսաստանի Դաշնության և ԱՄՆ-ի պատրաստակամությունը՝ համատեղ ջանքերով շարունակել աջակցել լուծումների որոնման գործին, ամենից առաջ ԵԱՀԿ-ի շրջանակներում, Ադրբեջանի դեկավարությանը կոչ էր անում վերսկսել երկկողմ և բազմակողմ բանակցությունները Լեռնային Ղարաբաղում և սահմանամերձ շրջաններում կրակի անհապաղ դադարեցման վերաբերյալ որպես բարդույթի խաղաղ կարգավորման առաջին փուլ⁴:

² Арутюнян В. Б., *նշվ. աշխ.*, էջ 243-244:

³ "Голос Армении", 08.01.1993, «Հայաստանի Հանրապետություն», 06.01.1993:

⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», 08.01.1993:

¹ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 254, ց. 1, գ. 6, ք. 57-58:

Ինչպես նախորդ շատ փաստաթղթեր, այնպես էլ Ելցինի և Բուշի այդ համատեղ հայտարարությունը մնացին միայն որպես բարի ցանկությունների ժեստ: ԱՄՆ-ի նոր նախագահ Բիլ Զլինթոնը նույնիսկ չցանկացավ Լեռնային Ղարաբաղի հարցում համագործակցել Ելցինի հետ, չնայած այս վերջինը ևս վճռական ոչինչ չձեռնարկեց: Եվ չնայած Հայաստանի նախագահ Լ.Տեր Պետրոսյանը և ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը պաշտպանեցին երկու խոշոր տերությունների նախագահների հայտարարությունը, սակայն սառույցը տեղից չշարժվեց: Ընդհակառակը, Ադրբեջանը փորձում էր չեզոքացնել հայկական կողմի գլխավոր հաղթաթուղթը, այն, որ Ղարաբաղը ինքնուրույն ռազմաքաղաքական միավոր է, ուժի կենտրոն, որի հետ դժվար էր այլևս հաշվի չնստել: Ադրբեջանը բոլոր ջանքերը գործադրում էր Հայաստանը ներքաշել պատերազմի մեջ: Իսկ Բաքվի բարոյալքված իշխանությունները ձգտում էին գերակշռության հասնել սեփական ժողովրդի դժբախտության հաշվին:

Շահումյանի և Մարտակերտի ողբերգություններից հետո առաջացած խուճապը և ստեղծված ծանր կացությունը հաղթահարվել էին, կայունացել ռազմաճակատը: Ժամանակի լրատվամիջոցները հաղորդել են, որ հունվարի 15-ին ԼՂՀ հակաօդային պաշտպանության ուժերը ոչնչացրել են հակառակորդի ռազմաօդային ուժերի չորս ինքնաթիռ: Օդաչուներից մեկը՝ ազգությամբ ռուս մայոր Անատոլի Զիստյակովը, որը գերի էր ընկել, վկայություն է տվել, որ Ադրբեջանի օդային ուժերի հրամանատարությունը քանիցս իրեն և մյուս վարձկան սպաներին խնդրել էր մարտական թռիչքների ժամանակ օգտագործել քիմիական միջուկով արկեր: Սակայն նա, ինչպես և մյուս վարձկանները, հրաժարվել են դա անել⁵:

1993թ. հունվարյան այդ օրերին Ադրբեջանի բանակային կազմավորումները լայնածավալ մարտական գործողություններ ձեռնարկեցին տարբեր ուղղություններով՝ նպատակ ունենալով զավթել ռազմավարական նշանակություն ունեցող մի շարք բնակավայրեր և բեկում մտցնել ռազմաճակատներում: Սակայն Մարտակերտի և Ասկերանի ռազմաճակատներում նա կրեց պարտություններ և հինգ օրում կորցրեց յոթ ռմբակոծիչ, իսկ 1992թ. հունիսի 13-ից սկսած՝ 22-ը⁶: Հակառակորդը որոշ դիրքերում ունե-

⁵ *Նույն տեղում, 26.01.1993:*

⁶ *«Արցախ», 21.01.1993:*

ցավ նաև մասնակի հաջողություններ: Հունվարի 13–14-ին ռմբակոծեցին Առաջաձորի հիվանդանոցը, որի հետևանքով զոհվեց հինգ, և վիրավորվեց 12 մարդ: Հունվարի 20-ին իր ծառայողական պարտականությունները կատարելու ժամանակ Մարտակերտի շրջանի Վանք գյուղի ավիառմբակոծության հետևանքով ողբերգաբար զոհվեց Մարտակերտի շրջանում ԼՂՀ ՊՊԿ-ի ներկայացուցիչ, ԼՂՀ ժողովրդական պատգամավոր Բորիս Բաբայանը: Ասենք, որ 1993թ. փետրվարի կեսի դրությամբ զոհվել էին ԼՂՀ ժողովրդական վեց պատգամավորներ⁷:

1993թ. փետրվարի 11-ին ԼՂՀ ԳԽ-ն դիմում հղեց Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությանը, որտեղ նշված է, որ հինգ տարի առաջ սկսված արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի նոր փուլը առաջ է բերել նոր խնդիրներ, ծնվել է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, որը կանգնած է արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի գլուխ, և որը կարողացավ ղեկավարել շրջափակման ճեղքումը, ազգային բանակի ստեղծումը, ոչնչացնել հանրապետության ներսում գտնվող թշնամական զրեթե բոլոր հրակետերը: Այս նշված է, որ առանց զոհերի և զրկանքների հաղթանակ չեն կռում: Հանուն ազատության պետք է բոլորը զինվեն⁸:

1993թ. փետրվարի սկզբից ընթացող ռազմական գործողությունները մտան նոր փուլ: ԼՂՀ ԻՊ ուժերի առաջ խնդիր էր դրված ազատագրել հյուսիսային ռազմաճակատներում կորցրած տարածքները և պահպանել պաշտպանական բնագծերը մյուս հատվածներում: Այդ ժամանակ Լեռնային Ղարաբաղի երիտասարդության 65-70 տոկոսը գտնվում էր ԻՊ ուժերի շարքերում: Հանրապետության ողջ տարածքում կամավոր ծառայում էին նույնիսկ ծերունիներ և նրանք, ովքեր առողջական վիճակի պատճառով կարող էին հրաժարվել զինվորական ծառայությունից:

Նահանջի ճանապարհի չկար: Ետևում արնաքամ լինող Արցախն էր: Նախկինում Մարտակերտի շրջանը լքած ջոկատները վերադառնում էին իրենց դիրքերը: Որոշ տվյալներով՝ այդ ժամանակ Արցախի բանակում կար 15 տարեկան 150 զինվոր, և 14 տարեկան տանկի հրամանատար: 1992թ. հունվարի 1-ից մինչև

⁷ *«Ազգ», 19.02.1993:*

⁸ *«Արցախ», 13.02.1993:*

1993թ. հունվարի կեսերը միայն Մարտունու շրջանում խփվել է թշնամու 57 տանկ⁹:

1993թ. փետրվարի սկզբից մարտերը շարունակվում էին Մարտակերտի շրջանում: Ըստ ԼՂՀ պաշտպանության բանակի հրամանատարության կողմից մշակված պլանի՝ ԼՂՀ ԻՊ ուժերը պետք է իրականացնեին Վաղուհաս-Ջազիկ-Թալիշ, Չլդրան-Դրմբոն-Կուսապատ-Մարտակերտ և Սրխավենդ-Բաշ-Գյունեփայա-Մանիքլու-Ջանյաթաղ-Գյուլաթաղ-Մարտակերտ ուղղություններով: Ռազմական այդ գործողությունները պետք է իրականացնեին Կենտրոնական պաշտպանական շրջանի ստորաբաժանումները, 54-րդ առանձին մոտոհրաձգային գումարտակը, Հայաստանից եկած մահապարտների կամավորական ջոկատը¹⁰: 1993թ. փետրվարի սկզբին տեղի ունեցած մարտերի ժամանակ հակառակորդը Մարտակերտի ռազմաճակատում կորցրեց 200 ասկյար: Նա ամեն կերպ փորձում էր ետ վերցնել Մեհմանան և Դրմբոնը, սակայն ԼՂՀ ԻՊ ուժերը հաջողությամբ կասեցրին այդ գործողությունները: Մարտակերտի շրջան ժամանած Ադրբեջանի պաշտպանության նախարար Ռահիմ Ղազիևը և ներքին գործերի նախարար Համիդովը ցինիկաբար հայտարարեցին, թե բոլոր հայերին կոչնչացնեն, և մի քանի բեռնատար դիակներ կուղարկվեն Բաքու՝ ցուցադրելու քաղաքի զբոսայգում: Մինչդեռ դրա փոխարեն կարող էին ամիսներ շարունակ ռազմաճակատում ընկած իրենց զինվորների դիակները հավաքել և տեղափոխել այդ նույն Բաքու: Անցնելով հակահարձակման Արցախի ուժերը փետրվարի 5-ից սկսած ազատագրեցին Չլդրանը, Հարությունագոմերը, Պողոսագոմերը, Կոճողոտը, Բաշ-Գյունեփայան, Վաղուհասը, Ղազարահողը, Վերին Հոռաթաղը և այլ գյուղեր¹¹:

Հակառակորդը Ֆիզուլու կողմից շարունակում էր հրետակոծել Հադրութը, Էդիլլուն և այլն բնակավայրեր, իսկ Աղդամի մոտերքում տեղակայված կրակակետերից անընդհատ ոմբակոծում էին Ասկերանի շրջանի սահմանամերձ բնակավայրերն ու հայկական պաշտպանական դիրքերը: Մարտունու շրջանի Կարմիր շուկա ավանը ոմբակոծվում էր Ֆիզուլու շրջանի Ղաջար գյուղի կրակակետերից: Գորիս-Լաչին-Ստեփանակերտ ճանա-

⁹ «Ազգ», 16.01.1993:

¹⁰ Հասարակության Ա., նշվ. աշխ., էջ 91:

¹¹ «Արցախ», 20.02.1993:

պարիը շարունակում էր գործել անխափան: Ղոչազ գյուղի մոտերքից «գրադ» կայանքից ուժգին հրթիռակոծման էին ենթարկվում Գորիսի շրջանի սահմանամերձ Տեղ և Խնձորեսկ գյուղերը: Ադրբեջանի Ղազախի շրջանի տարածքից հրետակոծվում էին Նոյեմբերյանի շրջկենտրոնն ու շրջանի Բերդավան գյուղը, իսկ Գետաբեկի շրջանի տարածքից հրետակոծվում էին Կրասնոսելսկ շրջկենտրոնը և ճամբարակ գյուղը: Տանկերից և «գրադ» կայանքներից հրետակոծվում էին Կապանի շրջանի Եղվարդ գյուղը: Հրետակոծվում էին նաև Իջևանի շրջանի սահմանամերձ բնակավայրերը և Տավուշի շրջանի հայկական պաշտպանական դիրքերը:

* * *

Արցախում և Հայաստանում ընդհանուր քաղաքական վիճակը մնում էր լարված և անկայուն: Արցախի ժողովրդական ճակատի վարչության անդամները, հանդիպում ունենալով ԼՂՀ ԳԽ նախագահության անդամների հետ և քննարկելով հանրապետության ռազմաքաղաքական իրադրությունը, ԼՂՀ-ն միջազգայնորեն ճանաչելու ուղղությամբ տարվող աշխատանքների ընթացքը, հանդես եկան հայտարարությամբ, որտեղ խոսվում էր հանրապետության պետական կառուցվածքների ամրապնդման, ԼՂՀ ԳԽ-ի և ԼՂՀ ՊՊԿ-ի միջև արգասաբեր համագործակցության օգտին, հանրապետությունում ռազմական դրության ժամկետը լրանալու և այն երկարաձգելու վերաբերյալ Գերագույն խորհրդի նախագահության և այլ հարցերի մասին: Գիտենք, որ 1992թ. օգոստոսի 12-ի ԼՂՀ ԳԽ նախագահության հրամանագրով ԼՂՀ-ում հայտարարվել էր ռազմական դրություն վեց ամիս ժամկետով: Ռազմական դրության ժամկետը լրանում էր փետրվարի 12-ին: Մինչև հաշվետվության լսումը ԼՂՀ ԳԽ-ն փետրվարի 10-ին որոշում էր ընդունել «Երեք ամսով՝ մինչև 1993թ. մայիսի 12-ը, երկարաձգել 1992թ. օգոստոսի 12-ի ԼՂՀ ԳԽ նախագահության թիվ 0099-1 հրամանագրով ԼՂՀ ողջ տարածքում հայտարարված ռազմական դրության ռեժիմի ժամկետը¹²: Մինևույն ժամանակ հրաման էր ստորագրվել «1993թ. փետրվարի 18-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստում լսել ԼՂՀ պաշտպանության պետկոմի հաշվետվությունը վեց ամսվա գործունեու-

¹² Նույն տեղում, 13.02.1993:

թյան մասին»: ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը իրավասու էր ՊՊԿ-ի սահմանված լիազորություններով աշխատանքի վեց ամսվա ժամկետի ավարտումից հետո լսել այդ մարմնի հաշվետվությունը: Սակայն պաշտպանության պետկոմը գտնում էր, որ քանի դեռ ռազմական դրության ռեժիմի ժամկետը, որն իրականացնում էր ՊՊԿ-ն, երկարաձգվել է, ուստի նրա հաշվետվությունը կարող է լսվել միայն այդ ժամկետը լրանալուց հետո: Փաստորեն, առաջ էր եկել հակասություն պետության օրենսդիր և գործադիր մարմինների միջև: Ասենք, որ ԳԽ-ն այդ վեց ամսում զբաղվել է միայն իր վրա վերցրած արտաքին հարաբերությունների հետ առնչվող հարցերով: Դա արդարացուցիչ չէր: Կամայականություն էր նաև հաշվետվությունից ՊՊԿ-ի հրաժարվելը: ՊՊԿ-ի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը փետրվարի 12-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը հղած նամակում փորձում էր հաշվետվությունից իր հրաժարվելը բացատրել այնպիսի հանգամանքներով, որոնք համոզիչ չէին: Իբր ԼՂՀ ԳԽ-ն ռազմական դրությանը մոտենում էր «նակերեսային», և շատ քիչ էր համարում ռազմական դրության երկարաձգումը երեք ամիս ժամկետով, քանի որ իբր «ռազմական դրության ժամկետի այդպիսի կարճատև երկարաձգումը դավազրգոմ է գորակոչման ենթակա անձանց և նրանց տանում բոլոր ձևերով դրանից խուսափելուն և սպասողական դիրք գրավելուն»: Նա նաև մեղադրում էր ԼՂՀ ԳԽ-ին, որը, «վեց ամսվա ընթացքում փաստորեն ոչ մի հետաքրքրություն չցուցաբերելով ռազմական դրության կանոնակարգի իրականացման հարցերի նկատմամբ, չփորձելով ՊՊԿ-ին որևէ աջակցություն ցույց տալ՝ նրա առջև կանգնած խնդիրները լուծելու գործում, ԳԽ նախագահությունն ընտրել է նրա վրա, այսպես ասած, «ներգործելու» անընդունելի ձևը: Եվ, վերջապես, տարակուսանք է հարուցում ռազմական դրության հարցը առանց ՊՊԿ-ի և ինքնապաշտպանության ուժերի կարծիքը հաշվի առնելու, իսկ առավել ևս առանց դրանց ներկայացուցիչներին հրավիրելու քննարկման դնելը»: Իսկ վերջում առաջարկում էր, որ «նախագահությունն իր վրա վերցնի ռազմական դրության կանոնակարգի իրականացման գործունեությունը և այստեղից բխող ողջ պատասխանատվությունը»¹³: Անշուշտ, ՊՊԿ-ի այդ դիրքորոշումը և ԼՂՀ ԳԽ-ին սպառնալից արդարացուցիչ չէր, մանավանդ որ հանրապետության համար ստեղծված ծանր պայմաններում

¹³ *Նույն տեղում, 18.02.1993:*

մեկը մյուսին մեղադրելը անընդունելի էր: Ասենք, որ Հայաստանի իշխանությունների, մանավանդ ՀՀԸ-ական գործիչների կողմից ԼՂՀ ԳԽ-ի վրա գրոհը չէր դադարում: ԼՂՀ ՊՊԿ անդամներն ու երևանից նրանց «ոգեշնչողները» ջանքեր չէին խնայում ԼՂՀ ԳԽ-ին զրկել նրա բոլոր իրավունքներից: Արցախի ԳԽ-ի մի խումբ պատգամավորներ, որոնք գործում էին ՊՊԿ-ի հանձնարարություններով, ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Գեորգի Պետրոսյանին բազմաթիվ անհիմն մեղադրանքներ ուղղեցին և նրանից պահանջեցին անօրինական, հակասահմանադրական փոփոխություններ մտցնել ԼՂՀ պետական իշխանությունների կառույցներում: Բանը հասավ նրան, որ ՊՊԿ-ի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը նույնիսկ հրաժարվեց Գերագույն խորհրդի նախագահությանը հանձնել ՊՊԿ-ի բոլոր որոշումներն ու հրամանագրերը:

Այդ միջադեպը պետք է հարթվեր առանց հապաղման: ԼՂՀ ԳԽ նախագահության հասցեին հնչող չկշռադատված մեղադրանքներին պետք է վերջ տրվեր, պետք է կանխվեին նաև Պաշտպանության պետական կոմիտեին հասցեագրված հրապարակային ելույթները: ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը, փետրվարի 17-ին հանդես գալով հայտարարությամբ, նշեց, որ զանգվածային լրատվության միջոցներով քայլեր են ձեռնարկվում իրար հակադրել ԼՂՀ օրենսդիր և գործադիր իշխանությունները, չկշռադատված մեղադրանքներ են հնչում օրինավոր ընտրված ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության հասցեին: Գերագույն խորհրդի նախագահությունը ողջախոհության է կոչում հանրապետության ներքաղաքական իրավիճակի նորմալացմամբ շահագրգիռ բոլոր անձանց և մարմիններին: Այնուհետև ասված է. «Ոչ ոք իրավունք չունի մոռանալու, որ ինքը հսկայական պատասխանատվություն է կրում Արցախի և ողջ Հայաստանի ճակատագրի համար: Պատմությունը մեզ եզակի հնարավորություն է ընձեռել անմնացորդ ավանդ մուծելու ժողովրդի ազատագրման և միավորման գործին, և ոչ ոք չի ների մեզ, եթե ձեռքից բաց թողնվի այդ հնարավորությունը»¹⁴:

1993թ. փետրվարին լրանում էր արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարը սկսելու հինգերորդ տարին: ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը, փետրվարի 11-ին դիմում հղելով Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությանը, նշում է, որ հանրապետու-

¹⁴ *Նույն տեղում, 20.02.1993: ԼՂՀ ՊԱ, Ֆ. 254, ց. 1, գ. 4, ք. 66-67:*

թյան զերագույն խորհրդի նախագահությունը Արցախի պատմության այդ հերոսական և խռովահույզ ժամանակաշրջանում իր պարտքն է համարում խոնարհվել ազգային-ազատագրական պայքարի այդ բախտորոշ փուլում ընկած նահատակների, կրած զոհաբերությունների, դրսևորված անկոտրում կամքի, հոգեկան կորույթի առջև: Այդ շրջանում շահագրգիռ ուժերի ջանքերով ինքնորոշման պայքարը ծախսողվեց ազգամիջյան պատերազմով, և արցախահայությանը մնում էր «զնալ պետականության ստեղծման ճանապարհով»: Սակայն հակառակորդը ամեն կերպ խոչընդոտում էր դրան: Արցախահայությունը գիտակցում է, որ «առանց զոհերի և զրկանքների հաղթանակ չեն կրում», և որ «ազատությունը ձեռք է բերվում ուժերի գերագույն լարումով, կազմակերպվածությամբ»¹⁵:

1993թ. փետրվարի 6-ին Երևանում տեղի ունեցած հանրահավաքը, որը կազմակերպել էր «Ազգային ինքնորոշում» միավորումը, իշխանություններից պահանջեց հրաժարական տալ, քանի որ հանրապետությունում խախտվում էին ժողովրդավարական օրենքները: Այդ առթիվ հանդես գալով՝ ԼՂՀ պաշտպանական կոմիտեի նախագահ Սերժ Սարգսյանը՝ նշեց, որ Հայաստանում տեղի ունեցող վերջին դեպքերը և աճող լարվածությունը խիստ անհանգստացնում են արցախցիներին, որովհետև նրանք չունեն այլ թիկունք և հենարան, բացի Մայր Հայաստանից: Ապա նշում է, որ արցախցիները լավ գիտեն, որ Հայաստանի բնակիչներն ապրում են արտակարգ ծանր օրեր, չունեն լույս, ջերմություն, սնունդը սակավ է ու թանկ: Հիշեցնում է, որ այն պայմաններում, որոնցում նրանք գտնվում են հիմա՝ այս ձմեռ, Արցախի ժողովուրդն ապրում է արդեն չորս տարի: Միայն մի տարբերությամբ՝ սովին ու ցրտին Արցախում գումարվում են մասնաճիւղեր հրետակոծություններն ու ռմբակոծությունները, ինչից Հայաստանի ժողովրդի մեծ մասը հեռու է: Եվ, չնայած դրան, Արցախի ժողովուրդը ապրում է ու դիմակայում ահեղ թշնամուն: Դիմակայում է շնորհիվ միասնության: Երբ հանրահավաքում պահանջում են իշխանությունների հրաժարականը, ապա դա թիկունքից հարված է Արցախին ու նրա բանակին: Սերժ Սարգսյանը կոչ էր անում լինել միաբան, որովհետև «Իր հողի համար կռվող ազգը իրավունք չունի լինել անմիաբան»¹⁶:

¹⁵ «Արցախ», 13.02.1993:

¹⁶ «Հայաստանի Հանրապետություն», 09.02.1993:

Ինչպես ասվել է, այդ վերջին 4-5 տարիներին ԼՂՀ տնտեսությունը պարզապես կաթվածահար էր եղել: Հանրապետության տնտեսությունների մի մասը թշնամու բարբարոսությունների հետևանքով զրկվել էր գյուղատնտեսական աշխատանքներ կատարելու հնարավորությունից: Չնայած դրան՝ գյուղացիները հնարավորություններ էին ստեղծում բերք ու բարիք արարել և պաշտպանել հայրենիքը: Օրինակ՝ Մարտունու շրջանի բերքի կեսը կորստի էր մատնվել և 1992թ. հավաքել էր ընդամենը 4860 հա արտերի բերքը ու ստացել հազիվ 5943 տ հացահատիկ, որից 540 տ հատկացվել էր ինքնապաշտպանական ուժերին: 1993թ. համար կատարվել էր ընդամենը 3300 հա աշնանացան: Ավելի ծանր վիճակում էին մյուս շրջանները, իսկ Մարտակերտի շրջանում՝ բոլորից վատ: Անհրաժեշտ էր կանխել հանրապետության տնտեսության անկումը: Սահմանվեց արտադրվող մթերքների լրիվ հաշվառում, և կանխվեց արտահանումը: ԼՂ Հանրապետության պարետ Մուրադ Պետրոսյանի հաղորդումից իմանում ենք, որ միայն երկու ամսում կանխվել է ԼՂՀ սահմաններից դուրս տարվող 100 տ կոնյակի սպիրտ, խոզեր, անասուններ, 6 տ ընկույզ, 40 պարկ շաքարավազ և այլ մթերքներ¹⁷: «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամը «Արցախ» ծրագրի սահմաններում ձեռք էր բերել 98 մլն ռուբլու դիզելային վառելանյութ: Հայաստանի Հանրապետությունը Արցախին հատկացրել էր 1800 տ հացահատիկային ալյուր: 1993թ. զարմանացանը կատարելու համար ձեռք էին բերվել 92 մլն ռուբլու արժողությամբ սերմացուների տեսականի և քիմիական պարարտանյութեր: ՀՀ կառավարության որոշմամբ՝ ֆինանսների նախարարությունը վարկային էմիսիայի ընդհանուր ծավալից ԼՂՀ պետական բյուջեին հատկացրել է 98 մլն ռուբլի, որից պետական կենտրոնացված կապիտալ ներդրումների գծով առաջացած պարտքերի մարման համար՝ 50 մլն ռուբլի, բյուջետային հիմնարկներին վառելիքի ձեռքբերման և էլեկտրաէներգիայի լրացուցիչ ծախսերի համար՝ 48 մլն ռուբլի: Վարկային էմիսիայի հաշվին ՀՀ կենսաթոշակային և զբաղվածության ֆոնդին հատկացվել է մեկ մլրդ 410 մլն ռուբլի՝ 1992թ. պարտքերի մարման համար: Այդ գումարից 50 մլն ռուբլի հատկացվեց ԼՂՀ կենսաթոշակային և զբաղվածության

¹⁷ Երևան, 19.02.1993:

Ֆոնդին՝ նույն նպատակների համար¹⁸: Օգնությունները շարունակվում էին:

Շարունակվում էր ԼՂՀ արդյունաբերական ճյուղերի ինտեգրացումը Հայաստանի Հանրապետության նմանօրինակ ճյուղերի հետ: ՀՀ-ն ձգտում էր բարելավել Լեռնային Ղարաբաղի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը: 1993թ. գարնանացանը կատարելու համար Հայաստանից Ղարաբաղ էր ուղարկվել 579 տոննա վառելիք, 570 տոննա ցորեն, ավելի քան 600 տոննա կարտոֆիլ, 200 տոննա գարի: «Հայապտան» համահայկական հիմնադրամը իր հերթին ուղարկել էր 1090 տ վառելիք: Արցախից հեռացած 60 հազար մարդուց 40 հազարը վերադարձել էին¹⁹:

Միջոցներ էին ձեռնարկվում Ստեփանակերտի ջրամատակարարումը և կոյուղու հարցերը կարգավորելու համար: ԼՂՀ ՊՊԿ-ի որոշմամբ՝ ապրիլի 1-ից հանրապետությունում աշխատանքի վարձատրության նվազագույն չափը սահմանվեց 3000 ռուբլի: Վերանայվեցին կենսաթոշակների, նպաստների և կրթաթոշակների չափերը: Մայիսի 5-ին ՊՊԿ-ում տեղի ունեցած խորհրդակցությունում, որին մասնակցում էին հանրապետության կառավարության, նախարարությունների և կազմակերպությունների ղեկավարները, նշվեց, որ ընթացիկ տարվա չորս ամսում հանրապետությունում կապիտալ ներդրումների ծավալը կազմել է 85 մլն ռուբլի, որից ավելի քան 80 միլիոնը բաժին է ընկել շինմոնտաժային աշխատանքներին: Դրական տեղաշարժ էր, երբ չորս ամսում ապրանքաշրջանառության ծավալը հասել էր 129 միլիոն ռուբլու: Նաև նշվեց, որ 1992թ. կատարվել է 10 հազար հեկտար աշնանացան²⁰:

Առաջընթաց քայլեր էին ձեռնարկվում նաև մշակույթի բնագավառում: Հանրապետությունում գործում էին դպրոցները, Շուշիում հիմնադրվել էր երաժշտական դպրոց, վերաբացվել էր Ստեփանակերտի թատրոնը, «Արցախ» հրատարակչությունը տպագրում էր գրքեր²¹:

Անհրաժեշտ էր կայունություն ստեղծել հանրապետության ներքին կյանքում, հաստատել ամուր կարգ ու կանոն: Այդ ուղղությամբ բավականին աշխատանք կատարեցին հանրապետության

Գերագույն խորհուրդը և ՊՊԿ-ն: 1993թ. փետրվարի 22-ին ՊՊԿ-ի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը ստորագրեց կարգադրություն, որով քաղաքական գրաքննություն մտցվեց հանրապետության զանգվածային լրատվության միջոցների նկատմամբ, որի նպատակն էր խուսափել հանրապետության պաշտպանությունը վտանգող նյութերի հրապարակումից²²: Դա, անշուշտ, կարող էր լուրջ վնաս հասցնել հանրապետությունում ժողովրդավարության զարգացմանը: Այդ կարգադրությունը նախ և առաջ վերաբերում էր քաղաքական կուսակցությունների և հասարակական կազմակերպությունների անունից արվող հայտարարություններին ու հրապարակումներին: Ասենք նաև, որ գրաքննություն մտցնելը լրիվ համապատասխանում էր պատերազմող երկրի բնույթին:

1993թ. գարնանը հերթական անգամ Արցախ այցելությունից հետո Քերոլայն Քոքսը, վերադառնալով Անգլիա, Ելույթ է ունենում Լորդերի պալատում, նշելով, որ մի խնդրում Արցախն ու Հայաստանը միասնական են, քանի որ նրանց ողբերգությունը փոխադարձ կապակցության մեջ է: Նա շեշտում է, որ Ղարաբաղը հանդիսանում է Հայաստանի մի մասը, չնայած այն 1920-ական թվականների սկզբին բռնակցվել է Ադրբեջանին: Սակայն նրա հայ բնակիչները շարունակել են ապրել իրենց հինավուրց հողում: Ադրբեջանի բռնություններից ազատվելու համար հազարավոր արցախցիներ ստիպված էին հեռանալ հայրենի հողից և բնակություն հաստատել Հայաստանում: Ադրբեջանի և Թուրքիայի կողմից շրջափակման հետևանքով Հայաստանի վիճակը ևս մնում է ծանր: Սարսափելի շրջափակումները մեծ վնասներ են հասցնում Հայաստանին և Ղարաբաղին: Արցախցիների տառապանքները անսահման են: Սեկ օրում Ստեփանակերտի վրա պայթել է 400 հրթիռ, որոնք արձակվել էին Շուշիի կրակակետերից: Ահա թե ինչու ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերը ստիպված էին գրավել Շուշին և ոչնչացնել այնտեղի կրակակետերը: Ադրբեջանն ու թուրքը աղմուկ են բարձրացնում Խոջալուի շուրջը: Մութալիբովը չի ժխտում, որ հայերը միջանցք են տվել, որպեսզի Խոջալուի բնակիչները հեռանան: Ղարաբաղցիները կարողանում են իրենց հողում դիմակայել կատաղած Ադրբեջանի հարձակումներին: Նրանք ոչ մի անգամ չեն հանձնվի: Վերջին օրերին Ադրբեջանը Հայաստանին սպառնում էր նույնիսկ ատղ-

¹⁸ Նույն տեղում, 06.03.1993:

¹⁹ Նույն տեղում, 27.05.1993:

²⁰ «Արցախ», 08.05.1993:

²¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 06.05.1993:

²² Նույն տեղում, 26.02.1993:

մային ռումբով: Ամեն ինչով պետք է օգնել Ղարաբաղին և
Հայաստանին²³:

* * *

Հակառակորդը նորանոր ուժեր էր նետում ռազմաճակատ՝
համոզված լինելով, որ կարճ ժամանակամիջոցում հարցը կլուծ-
վի հօգուտ Ադրբեջանի: Սակայն ռազմական օրենքները և հայ
ազատամարտիկների գործողությունները թելադրում էին իրենց
կանոնները: 1993թ. փետրվարի 19-20-ը մղված հաջող մարտե-
րից հետո ազատագրվեց Հաթերքի ենթաշրջանը՝ Հաթերք, Չա-
փար, Ջարդախաչ, Իմերեթ-Քերվենդ, Ջազիկ, Ունուբլու գյուղե-
րը, և բացվեց Քելբաջար-Մարտակերտ գլխավոր ավտոմայրու-
ղին: Թարմ ուժեր ստանալով՝ հակառակորդը փետրվարի 26-ին
գրոհում է Սարսանգի հիդրոհանգույցը վերահսկող հայ պաշտ-
պանական ջոկատների դիրքերը: Մարտի 6-7-ը հայ ազատա-
մարտիկները, հակառակորդին հասցնելով նոր ջախջախիչ հար-
վածներ, ազատագրեցին Կուսապատը, Մոխրաթաղը, Մեծ Ծենը և
Գյուլաթաղը: Ոչնչացվեցին թշնամու 150 զինյալներ, 4 հրասայլ և
հետևակի մարտական մեքենա: ԼՂՀ պաշտպանական ուժերի
պատասխանատու Սերժ Սարգսյանը մարտի 20-ին հաղորդեց, որ
փետրվարի 5-ից սկսած՝ վճռական բեկում է մտցվել Մարտա-
կերտի ամբողջ ռազմաճակատում: Արդեն ազատագրվել են 27
մեծ և փոքր գյուղեր, այդ թվում Սարսանգի հիդրոհանգույցի
ջրամբարտակի գոտին: «Մեր դեմ, - ասաց նա, - լուրջ հակառա-
կորդ է կանգնած: Եվ չնայած դրան, նա իրար ետևից պար-
տություն է կրում: Միայն հունվարից սկսած ոչնչացվել են 1350
ադրբեջանական հետևակայիններ, 42 զրահատեխնիկա և հրա-
սայլ, 8 ինքնաթիռ ու ուղղաթիռ²⁴»:

Այդ ամենը համբերությունից հանեց նախագահ Էլչիբեյին:
Նա պաշտոնանկ արեց պաշտպանության նախարար Ղազիևին և
ռազմական դատարանի նախագահ Իբրահիմովին: Պաշտպա-
նության նոր նախարար Դադաշ Ոզանը չէր վայելում քաղա-
քական հեղինակություն: Երկրում իշխանությունը կենտրոնաց-
ված էր ներքին գործերի նախարար Իսկենդար Համիդևի ձեռ-
քում, որը հենվում էր «Գորշ գայլեր» կուսակցության վրա: Այդ
ժամանակ Բաքվում բավականին ակտիվացել էին ընդդիմադիր

ուժերը: «Ազգային անկախություն» կուսակցությունը փողոցնե-
րում և հրապարակներում կազմակերպում էր հանրահավաքներ և
միտինգներ, որոնք ուղղված էին Էլչիբեյի իշխանության դեմ:

Հենց այդ օրերին՝ մարտի 30-ին, ԼՂՀ ԳԽ նախագահությու-
նը դիմում հղեց Ադրբեջանի Հանրապետության Գերագույն խոր-
հրդին և ադրբեջանական ժողովրդին: Այն բնորոշվում էր ադր-
բեջանական և հայ ժողովուրդների հանդեպ պատասխանատու-
թյան զգացումով: Ասված է, որ Ադրբեջանի զինված ուժերը, օգ-
տագործելով այլազգի վարձկանների հնարավորությունները և
զրահատեխնիկան, զավթել են մեր հայրենիքի մի հատվածը: Այդ
ամենը ուղեկցվում է երիտասարդ մարդկանց կորստով: Ադրբե-
ջանում արդեն հողին են հանձնել 27 հազարից ավելի զինվոր-
ներ, երիտասարդ ադրբեջանցիների մի քանի հազար դիակներ
էլ թաղվել են Արցախի հողում: Իսկ մի՞թե ադրբեջանցի մայրերը
նրանց դրա համար էին ծնել: Արցախի Գերագույն խորհուրդը
հակառակորդին հիշեցնում է, որ այդ պատերազմը մեզ համար
սրբազան է, Հայրենական: Բոլոր դարաբաղցիները՝ մեծից մինչև
փոքր, էլել են պաշտպանելու իրենց նախնյաց գերեզմանները:
Ադրբեջանական կողմին կոչ է արվում նստել բանակցությունների
սեղանի շուրջ և փորձել դադարեցնել այս անհմաստ պատե-
րազմը: Հույս է հայտնվում, որ ադրբեջանական կողմը կմոտենա
ըմբռնումով և կդադարեցնի ագրեսիան²⁵: Սակայն այս դիմումն էլ
մնաց անարձագանք:

Արցախի ազատագրական ուժերը մինչև ապրիլի 12-ը հա-
կառակորդից մաքրեցին Մարտակերտի շրջանի ամբողջ արևել-
յան հատվածը: Մարտեր էին գնում Մարտակերտին հարող Պուշ-
կեն յալ բարձունքի համար: Հայ ազատամարտիկները, զարգաց-
նելով հարձակումը, ազատագրեցին Թալիշը: Ադրբեջանի իշխա-
նությունները վիճակը շտկելու համար մեծ ուժեր կենտրոնացրին
Լաչինի շրջանում և անընդհատ կրակի տակ էին պահում մի-
ջանցքը: Մարտերը չէին դադարում նաև Մարտունու շրջանում:
Ապրիլի սկզբներին Արցախի ազատամարտիկներն ազատագրե-
ցին Ֆիզուլիի շրջանի Ղաջար և Դիվանլար բնակավայրերը և
տիրացան մարտավարական կարևոր նշանակություն ունեցող
Խազազի բարձունքին: Հայ մարտիկները շարունակում էին մար-
տական գործողություններ ծավալել Քելբաջարի շրջանի տա-
րածքում: Ապրիլի 3-ին հայկական ուժերը գրավեցին շրջկենտրոն

²³ "Голос Армении", 10.03.1993:

²⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», 20.03.1993:

Քելբաջարը: Ադրբեջանի նախագահ էլչիբեյը հանրապետության ամբողջ տարածքում 60 օրով մտցրեց արտակարգ դրություն: Բաքվի զինվորական պարետ, ոստիկանության գեներալ-մայոր Ա.Ալլահվերդիևի հրամանով՝ ապրիլի 9-ից սկսած՝ ժամը 00-ից մինչև ժամը հինգը, Բաքու քաղաքում սահմանվեց պարետային ժամ: Իսկ այդ օրերին հայկական ուժերը, Քելբաջարի շրջանում շարժվելով դեպի հյուսիս, գրավում են Իսթիսուն՝ հայկական պատմական Բաղնիքն Արքունական²⁶: Քելբաջարում հաջողությամբ իրագործված ռազմական գործողությունների հետևանքով Արցախը կարողացավ ապահովել իր համար կենսական նշանակություն ունեցող Լաչինի մարդասիրական միջանցքի անվտանգությունը և վերացրեց շրջափակման վտանգը: Մամուլը հաղորդում էր, որ ազերիները հեռանում են նրանց համար բաց թողնված միջանցքով:

1993թ. ապրիլի 6-ին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը և ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ու.Քրիստոֆըրը հայտարարեցին, թե հայկական ուժերը պետք է հեռանան Քելբաջարից, իբր հայկական ուժերի վերջին շաբաթվա հարձակողական գործողությունները վտանգի տակ են դրել Լեռնային Ղարաբաղի առճակատումը խաղաղ ճանապարհով լուծելու ջանքերը և լրացուցիչ տառապանքներ են պատճառում շրջանի անմեղ քաղաքացիական բնակչությանը: ԱՄՆ-ը առճակատման բոլոր կողմերին կոչ էր անում ձեռնպահ մնալ ռազմական լուծում փնտրելուց և վերադառնալ բանակցությունների սեղանի շուրջ²⁷:

ՀՀ պաշտպանության նախարար Վազգեն Մանուկյանը ապրիլի 7-ին տեղի ունեցած մամուլի ասուլիսում հայտարարեց, թե

²⁶ Արցախի ազատամարտիկներին հաջողվել էր ազատագրել հայոց պատմական հողերը՝ Աղահեճը (Լաչին) և Ծարը (Քելբաջար): 1890-ական թթ. տվյալներով՝ Արցախի տարածքում կային ավելի քան 3 քաղաք, 10 գյուղաքաղաք և 360 գյուղ, որոնց ավելի քան կես միլիոն բնակիչները ցիրուցան էին դարձել աշխարհով մեկ: Չափար գյուղից մինչև Ղաղի կամ Խուրավանք ընկած տարածքում կային 66 ավերակ գյուղեր: Քելբաջարի շրջանի ամենախոշոր հայկական բնակավայրերը հանդիսացել են Եռանանշաղը, Խոթը և Սեարոպավանը, որոնք ամայացել են XVII դարի սկզբներին:

Ըոստակի (Հաթրեքի) գավառում ավերակ է դարձել 30 գյուղ: Սոթը՝ Սեծ Սյունիքի չորրորդ գավառը, ունեցել է 75 հայկական գյուղ: Սոթի կազմի մեջ էր մտնում նաև Ծարը: Սեծ Սյունիքի 6-րդ գավառը հանդիսանում էր Աղահեճը՝ 43 գյուղերով: Դրանք հետո մտել են Արցախի կազմի մեջ: Ծարով էին անցնում Վայոց ձորը, Դվինն ու Պարտավն իրար հետ կապող ուղիները:

²⁷ «Ազգ», 08.04.1993:

գոյություն ունի միասնական հայոց բանակ, և որ Հայաստանի ու Ղարաբաղի զինված ուժերը այդ բանակի բաղկացուցիչ մասերն են: Հայդուկային ջոկատների հիմքի վրա ստեղծված կանոնավոր ստորաբաժանումները «դաս» են տալիս Ադրբեջանի ուժերին: Իրոք, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնապաշտպանության ուժերի կողմից Քելբաջարի շրջանի ազատագրումը ռազմական առումով ամենաճիշտ և արդարացված քայլն էր, հակառակ դեպքում լրիվ վտանգի տակ էր Լեռնային Ղարաբաղի գոյությունը: Քելբաջարի շրջանում հայոց ուժերի հաջող գործողությունները բավականին ամրապնդեցին Արցախի դիրքերը հյուսիսային տարածքում, և հույս ներշնչեց, թե «Ղարաբաղը կհաղթի և ի վերջո կհասնի նրան, որ իրավաբանորեն կհաստատվի այն, ինչը փաստացի իրականություն է»²⁸:

Հենց այդ ժամանակ՝ 1993-ի ապրիլին, հայոց մեծ եղեռն իրագործած Թուրքիան և նրա դաշնակից Ադրբեջանը փորձում էին աշխարհին համոզել, որ այդ պատերազմը իբր Ադրբեջանի և Հայաստանի հակամարտության արդյունք է: ԼՂՀ ՊՊԿ նախագահի արտաքին քաղաքական հարցերի գծով խորհրդական Արկադի Դուկասյանը նշեց, որ եթե Ղարաբաղը կրակը դադարեցնող կողմ է, ապա նաև հակամարտ կողմ է, և որ նա պետք է ստորագրի դիտորդների մանդատային, օրացուցային և մնացած բոլոր փաստաթղթերը: Նաև նշեց, որ Թուրքիան, հանդիսանալով Մինսկի գործընթացի պետություններից մեկը, ցուցաբերում է հանդիպակաց նախաձեռնություն: Այդ քայլով իսկ ձգտում է խնամարկուի դեր խաղալ և ակտիվացնել իր դերը տարածաշրջանում: Փաստորեն մեկ տարի ընթացող բանակցություններում Ադրբեջանն ու Թուրքիան միշտ էլ նախնական պայմաններ են առաջ քաշել կրակի դադարեցման, Լաչինն ու Շուշին վերադարձնելու, Ղարաբաղի կարգավիճակը որոշելու համար: Մինսկի գործընթացի բոլոր երկրներն էլ դեմ էին, երբ Թուրքիան ու Ադրբեջանը առաջ էին քաշում նախնական պայմաններ: Մինչդեռ Լեռնային Ղարաբաղը կողմ էր կրակի դադարեցմանը՝ առանց նախապայմանների: Թուրքիան և Ադրբեջանը պնդում էին ցրել զինվորական ոչ կանոնավոր կազմավորումները: Դրանով նրանք փորձում էին միակողմանի զինաթափել ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերը: Իբր Ադրբեջանն ու Հայաստանը ճանաչված պետություններ են, հետևապես նրանց բանակները օրինական են:

²⁸ Նույն տեղում:

Իսկ քանի որ Ղարաբաղը ճանաչված պետություն չէ, այդ նշանակում է՝ նրա ուժերը իբր «ոչ կանոնավոր ռազմական կազմավորումներ են»²⁹:

Այդ ամենին զումարվեց նաև այն, որ 1993թ. ապրիլի 8-ին Ռուսաստանի Դաշնության նախագահ Բ.Ելցինի նախաձեռնությամբ Սոչիում տեղի ունեցած ՌԴ պաշտպանության նախարար Պ.Գրաչովի, ՀՀ պետնախարար Վ.Սարգսյանի և Ադրբեջանի պետքարտուղար Փ.Յուսեյնովի հանդիպման ժամանակ քննարկման նյութ հանդիսացած տարածաշրջանում ստեղծված իրավիճակը և հայ-ադրբեջանական հակամարտության նոր սաստկացումը հարցի առթիվ առաջարկվեց անհապաղ դադարեցնել ռազմական գործողությունները: Հակամարտող կողմերին նման առաջարկությամբ դիմեցին նաև Եվրոպայի տնտեսական համագործակցության 12 երկրներ: Մինչ այդ հարցը քննարկվել էր ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում, և ընդունվել հակամարտող կողմերին ուղղված հայտարարություն, որը պահանջում էր անհապաղ դադարեցնել ռազմական գործողությունները, հնարավորություններ ստեղծել դրսից ստացվող մարդասիրական օգնությունը անարգել տարածաշրջանի հասցնելու համար և նպաստել ԵԱՀԿ-ի շրջանակներում հարցի լուծմանը: Հայաստանի Հանրապետությունը միացել էր այդ կոչին, և նույնիսկ նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանը ապրիլի 1-ին ԼՂՀ ռազմական իշխանություններին կոչ էր արել նույնպես միանալ այդ կոչին: Մինչդեռ Ադրբեջանը ոչ միայն խոչընդոտում էր ԵԱՀԿ-ի գործընթացին, այլև պաշտոնապես հրաժարվեց դրան մասնակցելուց: Հայաստանի վերաբերմունքը Արցախի նկատմամբ միանգամայն հստակ էր: Ապրիլի 8-ին տեղի ունեցած բրիֆինգում ՀՀ նախագահի մամուլի քարտուղար Արամ Աբրահամյանը աշխարհին տեղեկացրեց, որ «որքան էլ ծանր լինի հանրապետության վիճակը, Հայաստանի իշխանությունները չեն փոխի Ղարաբաղյան խնդրի նկատմամբ իրենց քաղաքական դիրքորոշումը, որովհետև այս անգամ իրենց մեջքին զգում են ժողովրդի աջակցությունը»: Արամ Աբրահամյանը դա բացատրում էր նրանով, որ ինչպես իշխանությունները, այնպես էլ ժողովուրդը և ընդդիմությունը հստակ գիտակցում են, թե հանուն ինչի են կրում այսօրվա դժվարությունները³⁰:

²⁹ *Նույն տեղում:*

³⁰ «Երկիր», 09.04.1993:

ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը ապրիլի 6-ին տարածեց մի հայտարարություն, որը վերաբերում էր Լեռնային Ղարաբաղում մարտական գործողությունների սաստկացումը կանխելուն: Անվտանգության խորհուրդը հայկական և ադրբեջանական կողմերից պահանջում էր «անհապաղ դադարեցնել բոլոր մարտական գործողությունները, որոնք սպառնալիք են ներկայացնում շրջանի խաղաղության և անվտանգության համար, և զինվորական կազմավորումները դուրս բերել ռազմական գործողությունների հետևանքով օկուպացված շրջաններից»³¹: Ասենք, որ Անվտանգության խորհրդի նիստը հրավիրվել էր Ադրբեջանի խնդրանքով: Կրած անհաջողություններից ադրբեջանական կողմը կորցրել էր իր գլուխը: Ապրիլի 6-ին հրավիրված Ադրբեջանի ազգային մեջլիսի փակ նիստը, քննարկելով ռազմաճակատում կրած անհաջողությունների պատճառները և որևէ ելք գտնելու հնարավորությունները, որոշել էր օգնություն խնդրել դաշնակից երկրներից: Թուրքիան հրաժարվեց ռազմական միջամտությունից, իսկ Ռուսաստանը մի կողմ էր քաշվել և հակամարտող կողմերից պահանջում էր իրար հետ լեզու գտնել³²:

ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահությունը, 1993-ի ապրիլի 9-ին պատասխանելով ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի հայտարարությանը, նշել է, որ անհատական ինքնապաշտպանություն է վարում իր երկրի տարածքի մի հատվածում, որը օկուպացվել է Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից, ազատագրելու համար: Նաև նշված է, որ Մարտակերտի շրջանի բնակչության անվտանգությունը ապահովելու համար ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերը ձեռնարկեցին քելբաջարյան խմբավորման կրակակետերի ոչնչացմանը միտված անհրաժեշտ միջոցառումներ: Այդ բնթացքում ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերը Քելբաջարի շրջանի խաղաղ բնակչությանը հնարավորություն են ընձեռել հեռանալ մարտական գործողությունների գոտուց: Այսպես՝ ԼՂՀ-ն բոլոր անհրաժեշտ հնարավորություններն ունի՝ մերժելու Ադրբեջանի նկրտումները: ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը խնդրում էր ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին՝ դատապարտել Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետականության դեմ ուղղված ռազմական ագրեսիան³³:

³¹ «Ազգ», 08.04.1993:

³² Ուլուբաբյան Բ., *Նշվ. աշխ.*, էջ 645:

³³ «Արցախ», 15.04.1993:

ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի վերոհիշյալ հայտարարության առթիվ ապրիլի 8-ին հայտարարությամբ հանդես եկավ նաև ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությունը, որում ՀՀ կառավարությունը իր տազնապն էր հայտնում Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության սաստկացման առթիվ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի հայտարարության կապակցությամբ: ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությունը ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի այդ հայտարարությունը բնորոշեց ոչ հավասարատես: Բանն այն է, որ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը Ադրբեջանին երբևէ պատասխանատու չի ճանաչել Լեռնային Ղարաբաղում և նրա շուրջ հայկական գյուղեր ու շրջաններ ներխուժելու և թալանելու, կոնֆլիկտի ընթացքում շարունակ մահաբեր զենքեր կիրառելու, խաղաղ բնակավայրերի օդային ռմբակոծումների, Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստանի շրջափակումների, Հայաստան անցնող գազատարների և կամուրջների ոչնչացմանը հանգեցնող պետական ահաբեկչական գործողությունների, այդ շրջանի հայ բնակչության ջարդերի ու բռնազաղթերի համար, ինչպես նաև չի դադարեցրել Ադրբեջանին՝ ռազմական լուծմանը հետամուտ քաղաքականության համար: Նաև նշվում է, որ Հայաստանը հիասթափված է, որ այդ հայտարարության մեջ արտահայտվել է ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը, և, որ նույնքան կարևոր է, անտեսվել են Լեռնային Ղարաբաղի անվտանգության պահանջները: Շեշտված է, որ Քելբաջարի շրջանում Լեռնային Ղարաբաղի ինքնապաշտպանության ուժերի ձեռնարկումը հետևանք էր այն վերահաս վտանգի, որ Լեռնային Ղարաբաղի Մարտակերտի շրջանի և Լաչինի մարդասիրական միջանցքի համար ներկայացնում էին այնտեղ տեղակայված ադրբեջանական ստորաբաժանումների ռազմական գործողությունները: Հիշեցվում էր, որ ՀՀ կառավարությունը շարունակելու է ջանքեր գործադրել հրադադարի կայացման ուղղությամբ՝ բանակցությունների միջոցով Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի լուծումը ԵԱՀԿ-ի Մինսկի կոնֆերանսում հնարավոր դարձնելու համար³⁴:

Ի լրումն այդ ամենի՝ ԼՂՀ ինքնապաշտպանության կոմիտեի նախագահ Սերժ Սարգսյանը, հանդես գալով հայտարարությամբ, նշեց, որ հանրապետության ինքնապաշտպանության ուժերը նպատակ չունեն գրավել Ադրբեջանի Հանրապետության տարածքները: Խոսքը գնում էր Մարտակերտի շրջանի բնակչու-

թյան անվտանգության ապահովման մասին, և որ կրակակետերի լռեցման գործողությունները բխում էին ռազմական անհրաժեշտությունից³⁵: Իսկ մինչ այդ՝ դեռևս ապրիլի 1-ին, Լ.Տեր-Պետրոսյանը ԼՂՀ ՊԴԿ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանից պահանջել էր դադարեցնել ռազմական գործողությունները ռազմաճակատներում և նստել բանակցությունների սեղանի շուրջ³⁶: Ռոբերտ Քոչարյանը ապրիլի 2-ին, պատասխանելով Հայաստանի նախագահին, նշել է. «Ամիսներ շարունակ մենք բազմիցս պաշտոնապես հավաստել ենք մեր պատրաստակամությունը անհապաղ և առանց նախապայմանների զինադադար հաստատելու մասին: Սակայն մեր կոնստրուկտիվ ջանքերը վիժեցվել են մի կողմից Ադրբեջանի ռազմատենչ քաղաքականության, մյուս կողմից Մինսկի համաժողովում ԼՂՀ-ի մասնակցության կարգավիճակի անորոշության պատճառով: Մենք համոզվել ենք, որ ԵԱՀԿ-ի շրջանակներում ընթացող բանակցությունները Ադրբեջանը օգտագործում է քողարկելու համար իր ռազմական նկրտումները, որի վկայությունն են մարտ ամսին նրա սանձազերծման լայնածավալ հարձակումները Մարտակերտի շրջանում և Լաչինի մարդասիրական միջանցքում»: Հիշեցնելով մարտի 31-ի իր հայտարարությունը՝ Ռ.Քոչարյանը շարունակում է, որ ԼՂՀ իշխանությունները հարկադրված էին օգտվելու ինքնապաշտպանության իրենց բնական իրավունքից և ոչնչացնել Արցախի համար վտանգ ներկայացնող ռազմական հեմակետերը: Հայաստանի նախագահին վստահեցնում էր, որ ԼՂՀ-ն մտադրություն չունի Ադրբեջանից տարածքներ գրավել, բայց և միաժամանակ չի կարող չհակադրվել սպառնացող վտանգներին: Այդուհանդերձ ԼՂՀ-ն պատրաստ է նստել բանակցությունների սեղանի շուրջ՝ ռազմական գործողությունները դադարեցնելու նպատակով: Ինչ խոսք, եթե համանման վճռականությունն ցուցաբերի նաև ադրբեջանական կողմը³⁷:

Բացի այդ, ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը ապրիլի 19-ին ստիպված էր հանդես գալ հայտարարությամբ՝ նշելով, որ ԼՂՀ իշխանությունները, կողմնակից լինելով հակամարտության խաղաղ կարգավորմանը, միշտ աջակցել են խաղաղարար գործողություններին: ԼՂՀ Հանրապետությունը, կատարելով հրադա-

³⁴ «Երկիր», 09.04.1993:

³⁵ Арутюнян В. Б. *Նշվ. աշխ., մաս 5-րդ, եր., 1997, էջ 54:*

³⁶ «Արցախ», 06.04.1993:

³⁷ *Նույն տեղում: Տես նաև "Известия", 06.04.1993:*

դարի վերաբերյալ պայմանավորվածությունը, իսկ բոլորովին վերջերս էլ՝ ի պատասխան Ռուսաստանի Դաշնության նախաձեռնությանը, միակողմանի դադար է հայտարարել: Մինչդեռ ադրբեջանական կողմը պարբերաբար խախտում է բոլոր խաղաղարար առաքելությունները: Այս օրերին ադրբեջանական կողմը, նոր ուժեր կուտակելով ԼՂՀ Հադրուքի և Մարտունու շրջաններին հարակից ադրբեջանական շրջաններում, նախաձեռնել է լայնածավալ հարձակողական գործողություններ և վտանգի տակ դրել հազարավոր մարդկանց կյանքը: Արցախի իշխանությունը կոչ էր անում սկսել երկկողմ բանակցություններ՝ հույս ունենալով, որ համաշխարհային հանրությունը ըմբռնումով կվերաբերվի դրան և կաջակցի այդ գործընթացին³⁸:

Որ ՄԱԿ-ը վճռական քայլերի չէր դիմում և սանձում Ադրբեջանի բարբարոս գործողությունները, այդ մասին է խոսվում ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Գեորգի Պետրոսյանի 1993թ. մայիսի սկզբին ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Դալիին ուղղված նամակում, որտեղ քննադատվում է միջազգային որոշ կազմակերպությունների կողմից հաճախ ոչ ունակ որոշումներ ընդունելու պրակտիկան, ինչպես նաև չեն հետաքրքրվում ԼՂՀ Մարտակերտի, Շահումյանի և Հադրուքի շրջաններից բռնագաղթված բազմահազար մարդկանց ճակատագրերով: Միայն որոշ նյութական օգնություն ցույց տալով հնարավոր չէ վճռել փախստականների հարցը: Պարզապես ՄԱԿ-ը, ԵԱՀԿ-ն, Ռուսաստանը և այլ պետությունների խաղաղարար ջանքերը պետք է լինեն արդյունավետ, և կրակը դադարեցվի հակամարտության տարածքներում: ԼՂՀ ղեկավարությունը մնում էր խիստ դժգոհ մանավանդ Անվտանգության խորհրդի ապրիլի 30-ի որոշումից, որում «հաշվի չեն առնվել քաղաքական դրույթները, կոնկրետ՝ անկախ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության գոյությունը և մեր հանրապետության բնակչության անվտանգության հետ կապված մեր շահերը»: Ապա ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարին վստահեցնում էր, որ «ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի ցանկացած տեղաշարժումներն ունեն Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքում Ադրբեջանի գինված ուժերի առաջխաղացումը կանխելու կամ չեզոքացնելու նպատակ միայն»³⁹:

³⁸ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 254, ց. 1, գ. 8, ք. 69-70:

³⁹ Նույն տեղում, 08.05.1993:

Համանման հայտարարությամբ հանդես եկավ նաև ԼՂՀ ՊՊԿ-ն, որտեղ նշված է, որ ԼՂՀ կառավարությունը կրկին հաստատում է իր ձգտումը հակամարտության խաղաղ կարգավորման նկատմամբ և հավաստիացնում է, որ ԼՂՀ պաշտպանության բանակի ռազմական գործողությունները պատասխան միջոցներ են և պայմանավորված են բացառապես խաղաղ բնակչության անվտանգության ապահովման շահերով: ՊՊԿ-ն պատրաստակամություն է հայտնում ուղիղ բանակցությունների մեջ մտնել ադրբեջանական կողմի հետ⁴⁰: Ելնելով այդ ամենից՝ ԼՂՀ-ն ապրիլի 16-ից միակողմանի հայտարարեց հրադադար:

1993թ. մարտի 21-22-ը տեղի ունեցած ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը լսեց և ի գիտություն ընդունեց ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահ Ռ.Քոչարյանի և ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Գ.Պետրոսյանի հաշվետվությունները: ԼՂՀ ԳԽ նստաշրջանը փորձեց ընտրել հանրապետության ԳԽ նախագահ: Սակայն այս անգամ ևս առաջադրված թեկնածուներից ոչ մեկը չընտրվեց:

Ապրիլի 20-ին ԼՂՀ ժամանեց ԵԱՀԿ-ի դիտորդների առաջապահ խումբը, վեց հոգուց բաղկացած, Ֆինլանդիայից գնդապետ Հապոնենի գլխավորությամբ: Նրանք հանդիպումներ ունեցան ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի և ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարների հետ: Այդ այցելության մասին պայմանավորվել էին դեռևս փետրվար-մարտին Հռոմում տեղի ունեցած Մինսկի խմբի հանդիպումների ժամանակ⁴¹: Դիտորդների խումբը, լինելով Լաչինում, Շուշիում և այլ տեղերում, հանդիպելով Գեորգի Պետրոսյանի և Ռոբերտ Քոչարյանի հետ, ապրիլի 22-ին մեկնեց Աղդամ: Խմբի ժամանման օրը ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը, հանդես գալով հայտարարությամբ, նշել է, որ ԼՂՀ իշխանությունները կողմնակից են հակամարտության խաղաղ կարգավորմանը, և որ ԼՂՀ-ը, միշտ էլ կատարել է հրադադարի վերաբերյալ պայմանավորվածությունները: Սակայն ադրբեջանական կողմը պարբերաբար խախտում է դրանք՝ ի չիք դարձնելով բոլոր խաղաղարար առաքելությունները: Նաև նշված է, որ հակառակորդը հզոր ուժեր է կենտրոնացրել ԼՂՀ Հադրուքի և Մարտունու շրջաններին հարակից ադրբեջանաբնակ շրջաններում ու կրկին սպառնալով ԼՂՀ գոյությանը՝ վտանգի տակ է

⁴⁰ Նույն տեղում, 13.04.1993:

⁴¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 24.03.1993:

դրել հազարավոր մարդկանց կյանքեր: ԼՂՀ ԳԽ-ն ընդգծել է, որ վաղուց հասունացել է Ադրբեջան-ԼՂՀ երկխոսության անհրաժեշտությունը, քանի որ փորձը ցույց է տվել, որ առանց ԼՂՀ իշխանությունների մասնակցության բոլոր կարգի բանակցությունները դատապարտված են ծախողման⁴²:

Ապրիլի 20-ին ՀՀԴ ԼՂՀ Կենտրոնական կոմիտեն հանդես եկավ հայտարարությամբ: Բանն այն է, որ ապրիլի կեսերին Մոսկվայում տեղի էր ունեցել բանակցություններ Հայաստանի, Ադրբեջանի և Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչների միջև, որի ժամանակ համաձայնության էին եկել կրակը դադարեցնել Լեռնային Ղարաբաղում և հայ-ադրբեջանական սահմանում: Համաձայնագիրը նախատեսում էր ազատագրված հողային մեծ տարածքների գիշումներ և մի շարք անընդունելի պայմաններ: Պարզվում է, որ Մոսկվայում տեղի ունեցած այդ գաղտնի բանակցություններին ԼՂՀ ՊՊԿ-ի ներկայացուցիչը՝ նախագահի խորհրդականը, մասնակցել էր առանց ԼՂՀ ԳԽ նախագահության ինստիտուտի և չճշտված կարգավիճակով: Այդ համաձայնագիրը, դրվելով իրագործման ընթացքի մեջ, մեծ հարված էր հասցնում արցախյան պայքարին: Ոչ դաշնակցությունը, ոչ էլ ուրիշ որևէ կազմակերպություն չէին կարող ընդունել որևէ պայմանագիր, որը կարող էր ի չիք դարձնել հայրենիքի ազատագրության համար մարտիկների թափվող արյունը:

Այս օրինակը, ասված է ՀՀԴ հայտարարության մեջ, մի անգամ ևս համոզում է, որ ԼՂՀ ՊՊԿ-ն ամբողջովին ներքաշվել է Հայաստանի իշխանությունների քաղաքական խաղերի մեջ և սկսել է վարել ինքնակամ արտաքին քաղաքականություն, առանց այն համաձայնեցնելու ԼՂՀ ԳԽ-ի հետ: Իսկ դա ԼՂՀ-ին զրկում է ինքնուրույն քաղաքականություն վարելու հնարավորությունից: Փաստերը համոզում են, եզրափակվում է հայտարարությունը, որ ՊՊԿ-ն գործում է ԼՂՀ ԳԽ-ից գաղտնի և առանց նրան իրազեկ պահելու իր գործողությունների մասին⁴³:

Սկստենք, որ 1988թ. գարնանից Հայաստանում ազգային հարցը մղվել էր երկրորդ պլան, շարժման հունը թեքվել էր դեպի ընկերային և տնտեսական պահանջատիրություն, և Ղարաբաղյան շարժման մեջ սկսել էին դերակատար լինել ապազգային ուժեր՝ այլախոհական և ժողովրդական: «Ղարաբաղ» կոմիտեն

⁴² «Երկիր», 21.04.1993:

⁴³ Առյուծ տեղում:

ղարաբաղյան հիմնախնդրից անցավ խորհրդային Միության քայքայման գործընթացի ոլորտ: Մինչդեռ Արցախում այլ էր վիճակը: Այստեղ սկսվեց ազգային-ազատագրական պայքար: Օր օրի այն վերածվեց հայ-ադրբեջանական հակամարտության և ստացավ միջազգային բնույթ: Հայաստանում իշխանության եկած ՀՀԿ-ականները անժրագիր և անհեռանկար սեփականաշնորհեցին հանրապետության հողերը, մանր և խոշոր ձեռնարկությունները, քաջալերվեց չարչիական առևտուրը, լայն ճանապարհ տրվեցին չարաշահումներին, և, պարզապես, ազգային հարստությունը փոշիացվեց: Ստեղծվեցին անլույս, ցուրտ և անտանելի պայմաններ, միայն թե կարողանային «պղտոր ջրում ձուկ որսալ»: Շարժումը ծնեց նաև շրջափակում և էներգիայի տազնապ, որից ավելի աշխուժացան սեփական գրպանները հարստացնողները: Խորհրդային Միությունը քայքայվեց, կարող և ունակ մասնագետները չեզոքացվեցին, իշխանության եկավ նախկին կոմերիտական-կուսակցական պարտոկրատիան, որի մերկ քաղաքականության հետևանքով աղքատության եզրին հասած ժողովուրդը սկսեց գաղթել այլ երկրներ: Արձաններ քանդող այդ անբանների մեղքով Հայաստանը կորցրեց իր բարոյական և ազգային դիմագիծը: Այստեղ իրագործվող ահաբեկչությունն ու անխնա թալանը անցել էին բոլոր սահմանները: Այս ամենի ուշադիր քննությունը համոզում է, որ Հայ հեղափոխական դաշնակցության Լեռնային Ղարաբաղի Կենտրոնական կոմիտեի վերոհիշյալ ահազանգը սխալ չէր:

1993թ. գարնանը տեղի էին ունեցել նաև հատկանշական այլ իրադարձություններ: 1993թ. մայիսի 7-ին ԼՂՀ ԳԽ նախագահության որոշմամբ հիմնվեց «Շուշիի ազատագրման համար մեղալ», իսկ մայիսի 10-ին Արցախի թեմի առաջնորդ Պարզև եպիսկոպոս Մարտիրոսյանը օժեց Լեռնային Ղարաբաղի պետական համալսարանի հանդիսավոր բացումը: Համալսարանը կազմավորվեց Ստեփանակերտում գործող Վանաձորի մանկավարժական ինստիտուտի բաժանմունքի և Հայաստանի պետական ճարտարապետական համալսարանի մասնաճյուղի հիմքի վրա: Համալսարանն ուներ վեց ֆակուլտետ և 14 ամբիոն: Այստեղ սովորում էին երկու հազար ուսանողներ: Համալսարանում աշխատում էին 80-ից ավելի գիտական աստիճաններ և կոչումներ ունեցող դասախոսներ: Համալսարանի ստեղծման գործում կա-

րևոր ավանդ ունեն երևանի բուհերը, ԼՂՀ և Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները⁴⁴:

Արցախում հետզհետե աշխուժանում էին քաղաքական-հասարակական կազմակերպությունները: 1992-ին գրանցվել էր Արցախի ժողովրդական ճակատը, որը գլխավորում էր ԼՂՀ Գես պատգամավոր Սուրադ Պետրոսյանը: Արցախի ժողովրդական ճակատի առաքելությունն էր մեկ միասնական կազմակերպության մեջ միավորել Արցախի ժողովրդին: Արցախում գործում էին նաև չգրանցված այլ քաղաքական ուժեր, որոնց թվում էր Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը և Հայ երիտասարդական ազգային ճակատը⁴⁵: Կային նաև բարեգործական ընկերություններ՝ «Ամարաս», ԼՂՀ մայրության հիմնադրամ և այլն: Այս վերջինը հիմնել է «Մայրական երախտագիտության Արցախի քաջորդիներին» մեդալը, որի առաջին հանձնումը կայացավ 1993 թ. Շուշիի ազատագրության տարեդարձի օրը: Հիմնադրամը օգնում է ծնողազուրկ երեխաներին, ինչպես և նորածին արցախցիներին⁴⁶:

* * *

1993թ. հունիսին իրադարձությունները և բանավեճերը հիմնականում պտտվում էին Քելբաջարի շրջանը Ադրբեջանին վերադարձնելու հարցի շուրջ: Ապրիլի կեսերից Քելբաջարի շրջանը գտնվում էր ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի հսկողության տակ: ՀՀԿ-ական ուժերը՝ Լ.Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ, կատարելով Թուրքիա-ԱՄՆ-Բուսաստան եռակողմ պահանջը, փորձում էին արցախցիներին համոզել հակառակորդին վերադարձնել Քելբաջարի շրջանը: Այդ օրերին Ադրբեջանը շուրջ 5000 զինվոր և մեծ քանակությամբ զինտեխնիկա էր կենտրոնացրել Մարտակերտի և Ասկերանի ուղղությամբ: Նման պայմաններում համաձայնել Քելբաջարի շրջանը ազերիներին հանձնելու մտքի հետ նշանակում էր հանրապետության գոյությունը դնել հարցականի տակ: Ապրիլի 26-28-ը Պրահայում տեղի էր ունեցել ԵԱՀԿ-ի Ավագ պաշտոնյաների կոմիտեի նիստը, որը քննարկեց Լեռնային Ղարաբաղի իրադարձությունների հարցը: Այնտեղ որևէ որոշում չընդունվեց, որովհետև քելբաջարյան իրադարձությունների կապակցությամբ ադրբեջանական կողմը ներ-

⁴⁴ «Արցախ», 13.05.1993:

⁴⁵ Նույն տեղում, 25.05.1993:

⁴⁶ «Հայաստանի Հանրապետություն», 15.05.1993:

կայացրել էր բողոք: ԼՂՀ ՊՊԿ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը, մայիսի մեկին հանդես գալով հայտարարությամբ, պարզաբանեց, որ Պրահայում տեղի ունեցած նիստի ժամանակ Քելբաջարի հարցը պարտադրվել է Ադրբեջանի կողմից: Հենց այդպիսի մարտի 1-ին հռչակում ընդունված փաստաթղթերի վավերացումը կախման մեջ էր դրվել Քելբաջարի իրադարձություններից: Քանի որ վավերացումը հետաձգվեց Ադրբեջանի պնդմամբ, ուստի կրկին փակուղի մտավ ԵԱՀԿ-ի՝ Լեռնային Ղարաբաղի Մինսկի խմբի աշխատանքը: Տարօրինակն այն է, որ ԵԱՀԿ-ի Ավագ պաշտոնյաների կոմիտեի նախագահը գրանցել էր մի հայտարարություն, որով Ադրբեջանին հնարավորություն էր տրվում խլիսափել հետագա բանակցություններից և հակամարտության կարգավորումն ու զինադադարը պայմանավորել Քելբաջարում մարտական գործողություններով: Ահա նման պայմաններում ԼՂՀ-ն ստիպված էր դիմել ինքնապաշտպանության՝ ելնելով իր ժողովրդի և սահմանների անվտանգությունն ապահովելու անհրաժեշտությունից: Այնուհետև ասված է, որ ԼՂՀ-ն պատրաստ է լրջորեն քննարկելու Քելբաջարի հարցը կայուն երաշխավորված զինադադարի, ԼՂՀ-ի բնակչության անվտանգության ապահովման, շրջափակումների վերացման միասնական միջոցառումների պայմաններում⁴⁷:

Պրահայի ժողովից երկու օր անց՝ ապրիլի 30-ին, ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը, քննարկելով Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը, մայիսի 5-ին ընդունեց բանաձև՝ 822/1993: Այն պահանջում էր անհապաղ դադարեցնել թշնամական գործողությունները և հաստատել երկարատև խաղաղություն, ուժերը դուրս բերել Քելբաջարի շրջանից և Ադրբեջանի կողմից գրավյալ տարածքներից, վերահսկել բանակցային գործընթացը, վերացնել Մինսկի խմբի գործընթացն արգելող խոչընդոտները, անարգել թույլ տալ, որ հունամիտար օգնությունները տեղ հասնեն և այլ պահանջներ: Այդ որոշումը, ինչ խոսք, չէր բխում Ղարաբաղյան հարցի հիմնական պահանջներից: ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Ղալին, մայիսի 11-ին ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Վահան Փափազյանին ուղարկած նամակում պաշտպանելով 822-րդ բանաձևը, Հայաստանի կառավարությանը կոչ էր անում անհապաղ դադարեցնել ռազմական գործողությունները, հակամարտության բոլոր կողմերի վերադարձ բանակցու-

⁴⁷ Նույն տեղում, 04.05.1993:

թյունների սեղանի շուրջ, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական ուժերը դուրս բերել Քելբաջարի շրջանից՝ վստահեցնելով, որ այդ շրջանը այլևս վտանգ չի ներկայացնի Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի համար⁴⁸։

Ցավոք, Ադրբեջանի կառավարությունը մերժեց ՄԱԿ-ի թիվ 822 բանաձևի ոգին և հրաժարվեց վերադառնալ բանակցությունների գործընթացին ԵԱՀԿ-ի շրջանակներում։ Հայաստանում Ռուսաստանի Դաշնության դեսպան Վլադիմիր Ստուպիշինը մայիսի 18-ին Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի, Թուրքիայի, ինչպես նաև ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խմբի կողմից Հայաստանի Հանրապետությանը և ԼՂՀ-ին հանձնեց առաջարկությունների լրամշակված նոր փաթեթ, որտեղ նշված էին պայմաններ դարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման և ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի թիվ 822 բանաձևի կատարման վերաբերյալ⁴⁹։ Այդ առթիվ հայտարարությամբ հանդես գալով՝ ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությունը իրազեկ պահեց, որ նախաձեռնության նոր տարբերակը քննարկվում է Հայաստանում և ԼՂՀ-ում, սակայն Ադրբեջանը շարունակում է իր հակահայկական գործողությունները, որը խիստ ցավալի է⁵⁰։ Այդ նոր առաջարկության պատասխանը պետք է տրվեր մայիսի 26-ին։ Այդ նախաձեռնության հիմնական սկզբունքը հանդիսանում էր զինադադարը, որպեսզի հնարավոր լիներ շարունակել բանակցությունները հարցը խաղաղ կերպով լուծելու համար։ Մյուս կարևորությունը Քելբաջարի շրջանից ԼՂՀ գործերի ետքաշումն էր, ուր մտել էին զուտ ռազմական տրամաբանությունից ու անհրաժեշտությունից ելնելով։ Ըստ առաջարկության՝ ռազմական գործողությունները պետք է դադարեցվեին հունիսի 1-ից, որը ոչ միայն նշանակում էր զինադադար, այլ նաև զինված կազմավորումների և ռազմական տեխնիկայի որևէ տեղաշարժի անհնարիություն։ Այդ նշանակում է, ըստ առաջարկության, երբ հունիսի 3-ին Քելբաջարից դուրս կբերվեին ռազմական ստորաբաժանումները, երկու օր առաջ արգելված կլինեին ռազմական գործողությունները։ Ստացվում է, որ այդ գրաֆիկով անկարելի կդառնար Քելբաջարի վերառազմականացումը։ Հա-

⁴⁸ Նույն տեղում, 14.05.1993:

⁴⁹ Նույն տեղում, 19.05.1993:

⁵⁰ Նույն տեղում, 22.05.1993:

մաձայն այդ տարբերակի՝ դիտորդները տարածաշրջան կհասնեին զինադադարից 10 օր առաջ⁵¹։

1993թ. մայիսին տեղի ունեցավ մի իրադարձություն և, որն առնչվում էր դարձյալ Քելբաջարի խնդրին։ Մայիսի 3-ին Բաքու, Երևան և Ստեփանակերտ էր հանձնվել Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը կարգավորելու վերաբերյալ նոր առաջարկություն, որը մշակվել էր ապրիլի 29-30-ը Մոսկվայում ՌԴ ներկայացուցիչ Վ.Կազիմիրովի, ԱՄՆ-ի և Թուրքիայի իշխանությունների ներկայացուցիչներ Դ.Մարեսկոյի և Վ.Վուլալի կողմից։ Չնայած այդ փաստաթուղթը ամբողջովին չի հրապարակվել, սակայն «Իզվեստիա» թերթի մայիսի 5-ի համարում տպագրվել էին առանձին հատվածներ, ըստ որի՝ հայկական ուժերը Քելբաջարից պետք է դուրս բերվեին մայիսի 9-14-ը, մայիսի 12-ից սկսած՝ կրակի դադարեցում և գործերի փոխադրում, Ռուսաստանի, Թուրքիայի և ԱՄՆ-ի հսկողությամբ մայիսի 17-22-ը ժնկում Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև նախնական բանակցությունների անցկացում, մայիսի 24-25-ը՝ հռոմում ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խմբի շրջանակների սահմաններում բանակցությունների վերսկսում և մինչև հուլիսի 1-ը խնդրի կարգավորման համընդհանուր ծրագրի պատրաստում։ Կողմերը կամ պետք է ընդունեին ծրագիրն ամբողջությամբ, կամ էլ հրաժարվեին նրանից։ Ադրբեջանի պետքարտուղար Ալի Քերիմովը մայիսի 6-ին հայտարարեց, թե եռակողմ ծրագիրը շատ բանով համընկնում է ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի թիվ 822 բանաձևի հետ։ Ադրբեջանն ընդունում է այդ ծրագիրը, սակայն Հայաստանը՝ ոչ։ Արդեն մայիսի 6-ին Ժիրայր Լիպարիտյանը հայտարարեց, թե ոչ Հայաստանը և ոչ էլ Ղարաբաղը չեն մասնակցել այդ բանակցություններին։ Հայաստանը համաձայն էր ԼՂՀ պատասխանի հետ, ըստ որի՝ գործերի դուրս բերումը հնարավոր էր համարվում ԵԱՀԿ-ի դիտորդների ժամանելուց հետո։ Փաստորեն, Հայաստանը և Լեռնային Ղարաբաղը մերժեցին ռուս-ամերիկյան նախաձեռնությունը, չստորագրեցին փաստաթղթի տակ և միայն ուղարկեցին իրենց դիտորդություններն ու ցանկությունները⁵²։

Անկասկած, այդ առաջարկությունը իրական չէր, թեկուզ այն պարզ պատճառով, որ հենց այդ ժամանակ Թուրքիան պլանավորել էր Ադրբեջան ուղարկել 3000 ռազմական մասնագետ-

⁵¹ Նույն տեղում, 25.05.1993:

⁵² «Ազգ», 07.05.1993:

ներ իր կադրային ու պահեստային ուժերից և 300 մլն դոլար հատկացնել ադրբեջանական բանակը մոդեռնիզացիայի ենթարկելու համար:

Ընդհանրացնենք. ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի ապրիլի 30-ին ընդունած Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի վերաբերյալ թիվ 822 որոշումը Հայաստանի Հանրապետությունում գնահատվեց որպես մի քայլ ՄԱԿ-ի կողմից Լեռնային Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ բանակցություններին առավել սերտորեն առնչվելու ուղղությամբ: ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությունը գտնում էր, որ Ղարաբաղի հիմնահարցի խաղաղ լուծման, ներառյալ և Քելբաջարի հարցի հետ առնչվող խնդիրները հաղթահարելու միակ ձևը ռազմական գործողությունների դադարեցումն է: ՀՀ ԱԳ նախարարությունում գտնում էին, որ այդ որոշման մի շարք ձևակերպումներ չեն համապատասխանում Հայաստանի կառավարության դիրքորոշմանը: Մայիսի 10-ին տեղի ունեցած մամուլի ասուլիսում ՀՀ նախագահության լրատվության ղեկավար Արամ Աբրահամյանը դրականորեն գնահատեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի թիվ 822 բանաձևը: Նա կտրակա՝ նապես մերժեց օտարերկրյա և տեղական մամուլի պնդումն այն մասին, թե «ՄԱԿ-ի 822-րդ բանաձևը Հայաստանի դիվանագիտական անհաջողությունն է»⁵³: Իսկ ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Գ.Պետրոսյանը ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Դալիին հղած նամակում իր անհանգստությունն է արտահայտել ԼՂ իրադրության վերաբերյալ ապրիլի 30-ի ՄԱԿ-ի ընդունած վերոհիշյալ փաստաթղթի առթիվ: Դրանում հաշվի չէր առնվել Ղարաբաղի Հանրապետության գոյության փաստը և ԼՂՀ բնակչության անվտանգության ապահովման հետ կապված նրա շահերը: Գեորգի Պետրոսյանը ԼՂՀ ղեկավարության անունից վստահեցնում էր, որ իրենք հարգում են մարդու իրավունքների և միջազգային անվտանգության պահպանմանը նպաստող ՄԱԿ-ի բոլոր սկզբունքները: Նա հույս էր հայտնում, որ ԼՂՀ-ն կդառնա միջազգային հանրության լիիրավ անդամ⁵⁴:

ՄԱԿ-ի թիվ 822 բանաձևը և հռոմում ընդունված փաստաթուղթը Հայաստանում, ընդհանուր առմամբ, գնահատվեցին բացասական և պարտվողական: Առաջին անգամ ՄԱԿ-ը փաստաթուղթ ընդունեց, որտեղ խոսվում էր Քելբաջարի շրջանի մասին և

չէր հիշատակվում Մարտակերտի, Շահումյանի և Արծվաշենի մասին: Հայաստանում բացասական գնահատվեց նաև այն, որ Հայաստանի իշխանությունները չէին ցանկանում ճանաչել ԼՂՀ-ի անկախությունը⁵⁵: ԱԽ-ի նախագահ Պարույր Հայրիկյանը ՀՀ ԳԽ-ի նստաշրջանում առաջարկեց ճանաչել ԼՂՀ անկախությունը, որի օգտին քվեարկեցին 80 պատգամավոր: Սակայն առաջարկությունն ընդունելու համար դա բավարար չէր:

1993թ. մայիսյան այդ օրերին Ադրբեջանի դիվանագիտությունը ՄԱԿ-ի թիվ 822 բանաձևը համարեց իր խոշոր հաղթանակը: Նույնիսկ Ադրբեջանի նախագահ Ա.Էլչիբեյը մայիսի 12-ին հայտարարեց, թե ինքը պատրաստ է Ղարաբաղի հայությանը տալ ինքնավարություն, միայն դրա համար Հայաստանի զինված ուժերը պետք է հեռանան Լաչինի և Քելբաջարի շրջաններից:

Վերադառնանք Քելբաջարի հարցին: Մայիսի 14-15-ը Սոսկվայում տեղի ունեցավ Լեռնային Ղարաբաղի հարցի քննարկում, որին մասնակցում էր ԵԱՀԿ-ի Մինսկի համաժողովի նախագահի ներկայացուցիչը: Արված առաջարկություններն ընդունվելու դեպքում հունիսի 3-ին ժնկում պետք է սկսվեին «ոչ ձևական բանակցություններ», և Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի վերաբերյալ Մինսկի կոնֆերանսը պետք է սկսվեր հուլիսի 21-ից ոչ ուշ: Ռուսաստանը, ԱՄՆ-ը և Թուրքիան կոչ էին անում ընդունել նոր գրաֆիկը: Այդ առթիվ մայիսի 25-ին Երևանի Ազատության հրապարակում տեղի ունեցած բազմաձևազարանոց հանրահավաքը ՀՀ նախագահից պահանջեց.

1. Ցուցաբերել հաստատական և ինքնուրույն դիրքորոշում և «ոչ» ասել յուրաքանչյուր միջնորդված նախաձեռնության, որը վտանգում է հայոց Արցախ աշխարհի գոյությանը և հետամուտ է միակողմանի զիջումների:

2. Մերժել ղարաբաղյան հակամարտության հանգուցալուծման գործընթացում Թուրքիայի՝ որպես կանխակալ և հակահայ կեցվածք ցուցաբերող պետության որևէ մասնակցություն⁵⁶:

Իր դժգոհությունը արտահայտեց նաև Լեռնային Ղարաբաղը: Հայաստանում ԼՂՀ մշտական ներկայացուցիչ Սանվել Սարգսյանը մայիսի 26-ին Հայաստանում Ռուսաստանի և ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչներին տեղյակ է պահում եռակողմ նախաձեռնության վերաբերյալ ԼՂՀ իշխանությունների անհամաձայնությունը,

⁵³ Նույն տեղում, 13.05.1993:

⁵⁴ Նույն տեղում, 05.05.1993:

⁵⁵ «Ազատամարտ», N18, մայիս, 1993:

⁵⁶ Նույն տեղում, N21, մայիս-հունիս, 1993:

որը չի համապատասխանում ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 822-րդ բանաձևի ոգուն, իսկ դա արդյունք է թուրքիայի անմիջական մասնակցության: Քանի որ եռակողմ նախաձեռնությունը չի ապահովում ԼՂՀ-ի բնակչության անվտանգությունը, հետևապես այն չի կարող ընդունվել ԼՂՀ կողմից, չնայած Չայաստանն ու Ադրբեջանը այն ընդունել են: ԼՂՀ ՊՊԿ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը մայիսի 27-ին ՍևԱրձ-ի թղթակցին արեց հետևյալ հայտարարությունը. Լեռնային Ղարաբաղը հանդես է եկել և շարունակում է հանդես գալ հակամարտության խաղաղ կարգավորման կողմնակից: Ադրբեջանի կողմից հարկադրված պատերազմին նախ և առաջ անհրաժեշտ է խաղաղություն: Ահա թե ինչու ԼՂՀ ղեկավարության պատասխանը եռյակի նախաձեռնությանը ամենից առաջ բխում է արցախցիների շահերից⁵⁷: ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Գ.Պետրոսյանը և ՊՊԿ-ի նախագահ Ռ.Քոչարյանը, դիմելով ԵԱՀԿ-ի գործող նախագահ տիկին Մ.Ուզլասին, որում դրականորեն գնահատելով համաշխարհային ընկերակցության անդամների խաղաղարար ջանքերը իրենց դիտողություններն են ներկայացնում Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի, Թուրքիայի և ԵԱՀԿ-ի նախաձեռնության առնչությամբ: Նշված է, որ այդ փաստաթղթում բացակայում են Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության բնակչության անվտանգության պատշաճ երաշխիքները, ինչպես նաև երաշխիքներ չկան, թե կողմերը կկատարեն պարտավորությունները և պատասխանատվություն կկրեն դրանք չկատարելու համար: Կասկած է հարուցվում Թուրքիայի մասնակցությանը, որը իրական շահագրգռվածություն ունի տարածաշրջանում, ռազմական և տնտեսական օգնություն է ցույց տալիս հակամարտ կողմին, որը հանդիսանում է ՄԱԿ-ի ապրիլի 30-ի բանաձևի ուղղակի խախտում: ԼՂՀ-ի ղեկավարությունը վստահություն էր հայտնում կատարել ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի թիվ 822 բանաձևը ամբողջությամբ, եթե հակամարտ կողմը դրսևորի տվյալ բանաձևը կատարելու պատրաստակամություն: Նաև նշվում է, թե արցախահայությանը մտահոգություն է պատճառում, որ ՄԱԿ-ի անդամ Ադրբեջանը խուսափում է կատարել իր պարտականությունները, ինչը չի դատապարտվում միջազգային ընկերակցության, մասնավորապես ԵԱՀԿ-ի անդամների կողմից: ԼՂՀ ղեկավարությունը հույս էր հայտնում, որ առճակատող կողմերը անհապաղ

⁵⁷ Арутюнян В. Б., *նշվ. աշխ.*, էջ 93:

կկատարեն ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի թիվ 822 բանաձևը: Նրանք գտնում էին, որ ռազմական գործողությունների և թշնամական ակտերի դադարեցումը, ներառյալ կրակի և ամեն տեսակի շրջափակման վերջնական դադարեցումը, պիտի ձևակերպվի մի փաստաթղթով, որը իրավաբանական ամբողջական ուժ ունենա⁵⁸: 1993թ. հունիսի 2-ին ԼՂՀ ՊՊԿ նախագահ Ռ.Քոչարյանը, հանդես գալով նոր հայտարարությամբ, Ադրբեջանի ղեկավարությանը կոչ արեց անհապաղ սկսել երկկողմ բանակցություններ, քանի որ «Ղարաբաղյան հիմնախնդրի որոշումը հնարավոր է միայն խաղաղ գործընթացի անշրջելիության դեպքում»⁵⁹:

Բանակցությունների և քննարկումների ընթացքում ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի թիվ 822 բանաձևը ավելի կատարելագործվեց և Մարիո Ռաֆայելին հունիսի 7-ին այն ուղարկեց Չայաստանի Հանրապետությանը, որի համար արտաքին գործերի նախարար Վահան Փափազյանը պատասխան նամակում շնորհակալություն է հայտնում և տեղեկացնում, որ Չայաստանի կառավարությունն ընդունում է այդ նոր առաջարկությունները⁶⁰: Ռաֆայելի կողմից Չայաստանի Հանրապետությանն ուղարկած հակամարտության կարգավորմանը միտված ԵԱՀԿ-ի նոր նախաձեռնությամբ նախատեսվում էր Անտվանգության խորհրդի 822-րդ բանաձևի իրականացման հրատապ քայլերի գրաֆիկը սկսել հունիսի 11-ից և ավարտել հուլիսի 5-6-ը: Այդ գրաֆիկը հիմնականում վերաբերում էր Քելբաջարից հայկական ուժերի դուրսբերման ընթացքին և հսկողության սահմանմանը⁶¹:

Արցախցիներն այդպես էլ չհասկացան, թե ինչու Չայաստանի կողմից անտրտունջ ընդունվեց այդ նախաձեռնությունը, այլ ոչ թե հիմք չընդունվեց ԼՂՀ-ի մերժումը, քանի որ այդ փաստաթղթում, ըստ էության, նոր ոչինչ չկար: Չայաստանի ՀՀԿ-ական կառավարությունը արագորեն պատրաստեց Մարիո Ռաֆայելիի նամակի պատասխանը, որում, ինչպես ասվեց, հավանություն էր տրվում որպես ՄԱԿ-ի թիվ 822 բանաձևի սկզբունքներին համապատասխանող փաստաթղթին և կոչ էր անում, Ղարաբաղն ու Ադրբեջանը ևս նույն մոտեցումը ցույց տան:

⁵⁸ «Արցախ», 01.06.1993:

⁵⁹ Арутюнян В. Б., *նշվ. աշխ.*, էջ 96:

⁶⁰ «Չայաստանի Հանրապետություն», 09.06.1993:

⁶¹ Նույն տեղում:

Նույնիսկ ՀՀ նախագահի արտակարգ գործերի դեսպան հորջորջված Դավիթ Շահնագարյանը Հայաստանի հեռուստատեսությամբ հայտարարեց, թե Մինսկի խմբի ղեկավար Սարիո Ռաֆայելին Մինսկի խորհրդաժողովի անդամ երկրների ներկայացուցիչներին ուղարկել է մի փաստաթուղթ, որն իբր բխում է ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի թիվ 822 բանաձևի էությունից: Որոշ բացատրություններ տալուց հետո պարոն Դ.Շահնագարյանը այդ փաստաթուղթը գնահատում էր շատ ձեռնտու⁶²:

Այդ չարաբաստիկ փաստաթղթի՝ «Անհետաձգելի միջոցառումների ժամանակացույց»-ի պատասխանը պետք է պատրաստ լիներ հունիսի 11-ին: Մինչ այդ՝ հունիսի 9-ին, Երևան ժամանեց Ռուսաստանի արտգործնախարար Բարաննիկովը: Նա, հանդիպումներ ունեցավ Հայաստանի և ԼՂՀ ղեկավարների հետ, ու, քննարկելով ԵԱՀԿ նոր նախաձեռնությունը, հանգեց նրան, որ այդ առաջարկությունները պետք է հիմք հանդիսանա Արցախի հիմնահարցը լուծելու համար: Այդ հանդիպման ժամանակ Գեորգի Պետրոսյանը պնդեց, որ առկա փաստաթղթերում բացակայում են արցախահայության անկախ և ապահով կյանքի համար երաշխիքները: Երևանից վերադառնալուց հետո ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունում երկար քննարկվեց Քելբաջարի շրջանը հակառակորդին վերադարձնելու հարցը⁶³:

Եռյակի դիրքորոշման և Հայաստանի ղեկավարության զիջողական քաղաքականության դեմ տեղի էին ունենում բազմաթիվ ցույցեր և բողոքներ: Մայիսի 19-ին Երևանի պետական համալսարանի առջև բողոքի և պահանջի ցույցի հավաքված ուսանողները հուշագիր հանձնեցին ՀՀ Գերագույն խորհրդին, որտեղ շեշտված էր, որ հերթական անգամ արցախահայությունը կանգնել է միջազգային դավադրության փաստի առջև: ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի և Թուրքիայի կողմից վերջնագրային կարգով ներկայացվել է ԼՂՀ անվտանգության որևէ գործուն երաշխիք չապահովող ու նրա համար անընդունելի դրույթներ պարունակող եռակողմ առաջարկության ժամկետը, որով պահանջվում է զիջել ազատագրված Քելբաջարը: Սա արցախյան պատերազմում Թուրքիայի միջնորդության առաքելության տրամաբանական արդյունքն է: Թուրքիան ծայրահեղ կողմնակալ դիրքորոշում ունի, հետևապես նա ոչ մի բարոյական իրավունք չունի հանդես

⁶² Աբրահամյան Հ., *Ճակատագրին ընդառաջ, էջ 201*:

⁶³ *Նույն տեղում, էջ 201-202*:

գալու խաղաղարարի դերում: Երբեք չպետք է անտեսվի Արցախի հարցով բանակցություններում Ղարաբաղի Հանրապետության վճռորոշ դերը, և պետք է մերժվի Թուրքիայի միջնորդությունը: Հուշագրի վերջում շեշտված է, որ որևէ մեկը իրավունք չունի հայ ազատամարտիկների և արցախահայության նվաճումները նրանց թիկունքում առևտրի առարկա դարձնել⁶⁴: Տասնյակ և հարյուրավոր հիմնարկ-ձեռնարկություններ, հասարակական և քաղաքական ուժեր Հայաստանի իշխանություններից վճռակաճորեն պահանջում էին մերժել եռյակի պահանջը: Ավելի սուր և վճռական էին արցախցիները. նրանք իրենց բողոքներում շեշտում էին, որ Քելբաջարի ետհանձնումը հակառակորդին հավասար է ինքնասպանության: Չէ՞ որ Քելբաջարը, ըստ էության, Մարտակերտի և ամբողջ Ղարաբաղի մուտքն է: Հայրենիքի համար կորցրել ենք երկու հազար ազատամարտիկ: Ի՞նչ պիտի պատասխանենք նրանց: Եվ թող արցախցիներին չվախեցնեն ոչ Թուրքիայով, ոչ Ամերիկայով և ոչ էլ Ռուսաստանով⁶⁵:

Այդուհանդերձ, Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը Բաբկեն Արարքցյանի, Դավիթ Շահնագարյանի և այլոց հետ հունիսի 12-ին մեկնեցին Գորիս՝ նախօրոք պահանջելով այնտեղ ժամանելու ԼՂՀ ղեկավարներին՝ Գերագույն խորհրդի նախագահության անդամների հետ: Այդ հանդիպման հիմնական նպատակն էր պատրաստել ԵԱՀԿ-ին ուղարկվող պատասխանը: Խորհրդակցությունը տեղի ունեցավ տաք վիճաբանության պայմաններում: Դիրքորոշումների ամենահակառակ կետում էին ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Գեորգի Պետրոսյանը և ԳԽ նախագահության անդամ Համլետ Գրիգորյանը: Լ.Տեր-Պետրոսյանը ամեն կերպ փորձում էր ապացուցել, թե «Անհապաղ միջոցառումների ժամանակացույցի» ընդունումը շահութաբեր է: Հետաքրքիր է. զոհերի գնով ազատագրված Քելբաջարի շրջանը, որը Արցախի համար ուներ խիստ ռազմավարական նշանակություն և հանդիսանում է արցախահայության ապահովության գոտի, թուրքին վերադարձնելով՝ ի՞նչ շահ կարող էինք ունենալ: Այդ հանդիպման ժամանակ քստմնելի դեր էին խաղում Բաբկեն Արարքցյանն ու Դավիթ Շահնագարյանը: Նրանք ամեն կերպ փորձում էին ստիպել Արցախի ներկայացուցիչներին՝ ստորագրել այդ փաստաթղթի տակ: Արցախցիները

⁶⁴ «Երկիր», 20.05.1993:

⁶⁵ «Время», 02.06.1993:

պնդում էին, որ իրենց ամբողջական պատասխանը պետք է ձևակերպվի Ստեփանակերտում, այլ ոչ թե Գորիսում:

Երկու օր անց՝ հունիսի 14-ին՝ օրվա կեսին, նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի շքախումբը ուղղաթիռով ժամանեց Ստեփանակերտ, և օդանավակայանից ուղիղ գնացին Գերագույն խորհուրդ: Լ.Տեր-Պետրոսյանի հանդիպումը ԼՂՀ իշխանությունների հետ կրել է բացահայտ քաղաքական բնույթ: Այդ մասին հաղորդել է նաև «Նովոստի» ծրագիրը: Ժամը 13-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդին ներկայացվեց հետևյալ հայտարարությունը, որը կարելի է անվանել վերջնագիր. «Հայաստանի Հանրապետությունն իր խորին մտահոգությունն է հայտնում վճռական պահերին որոշում կայացնելու, պատասխանատվություն ստանձնելու հարցում Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունների դրսևորած անկարողության, ինչպես նաև զինադադար հաստատելու բացառիկ պատեհությունը չօգտագործելու համար:

Հայաստանի Հանրապետությունը վստահ է, սակայն, որ Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունները կկարողանան բարձր կանգնել երկրորդական ու նախաձեռնության հետ չառնչվող նկատառումներից՝ դրսևորելով իրենց իբրև ժողովրդի իսկական ղեկավարներ և, քանի դեռ ուշ չէ, անհրաժեշտ որոշում կայացնել ի շահ Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի անվտանգության ու խաղաղության՝ գիտակցելով սեփական ժողովրդի ճակատագրի նկատմամբ ու պատմության առջև իրենց պատասխանատվությունը»⁶⁶:

Հայաստանի նախագահը ԼՂՀ իշխանություններին մեղադրում էր անկարողության մեջ: Ձվարճալի էր այն, որ պարոն նախագահը ԼՂՀ իշխանություններից պահանջում էր իրենց դրսևորել իբրև «ժողովրդի իսկական ղեկավարներ»:

Լևոն Տեր-Պետրոսյանի պահանջով հրավիրվեց ԼՂՀ ԳԽ նախագահության և ԼՂՀ ՊՊԿ-ի անդամների համատեղ նիստ, որն անցավ ծանր մթնոլորտում ու աննախադեպ ճնշումների տակ: ՊՊԿ-ի անդամները, Ռոբերտ Քոչարյանի գլխավորությամբ, պատրաստակամություն հայտնեցին ստորագրել ԵԱՀԿ-ի նոր նախաձեռնությունը: Նույնիսկ բանակի հրամանատարությունը հայտնեց, թե կճանաչի հանրապետության իշխանությունների ցանկացած որոշում: Նիստում քննարկվեց ՄԱԿ-ի Անվտան-

գության խորհրդի 822-րդ բանաձևի իրականացման ուղղությամբ ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խմբի ձեռնարկած անհապաղ քայլերի կարգացուցակը և ժամանակացույցին համաձայնություն տալու ու դրանով իսկ Քելբաջարի շրջանը հակառակորդին վերադարձնելու հարցը: Հանրապետության Գերագույն խորհրդի նախագահության անդամներից Գեորգի Պետրոսյանը, Համլետ Գրիգորյանը, Վալերի Ղազարյանը, Վալերի Բալայանը, հանդես գալով խիստ քննադատությամբ, պահանջեցին մերժել ԵԱՀԿ-ի նոր նախաձեռնությունը: Գերագույն խորհրդի 10 անդամներից Գեորգի Պետրոսյանը, Համլետ Գրիգորյանը, Վալերի Ղազարյանը, Վալերի Բալայանը և Լևոն Մելիք-Շահնազարյանը մերժում են Լևոն Տեր-Պետրոսյանի պահանջը, իսկ Կարեն Բաբուրյանը, Վալերի Ալեքսանյանը, Սլավիկ Աղաբալյանը, Հրանտ Խաչատրյանը և Վլադիկ Հակոբյանը, տեղի տալով Լ.Տեր-Պետրոսյանի ճնշմանը, համաձայնվում են Քելբաջարի շրջանը վերադարձնել թուրքին:

ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի սարքած այդ տիպի մերկայացումն ունեցավ հետևյալ վախճանը. այդ նույն երեկոյան հրավիրվեց ԼՂՀ ԳԽ նախագահության նիստ: Քանի որ Քելբաջարի հարցում նախագահության անդամների ձայները կիսվել էին, ուստի ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Գեորգի Պետրոսյանը, որը չէր համաձայնվում ստորագրել Մինսկի խմբի ժամանակացույցը, տալիս է հրաժարական: Համաձայն «ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի մասին» օրենքի՝ ԳԽ նախագահի պարտականությունները մինչև ԳԽ նստաշրջանը դրվեցին նախագահի առաջին տեղակալի պաշտոնակատար Կարեն Բաբուրյանի վրա: Նա ստորագրեց կարգացուցակը և այդ փաստաթղթին ուղեկցող նամակով դիմեց ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խորհրդատուների նախագահ Սարիո Ռաֆայելիին, որտեղ նշված է, թե նամակի և ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 822-րդ բանաձևի իրականացման կարգացուցակի քննարկումը ԼՂՀ ԳԽ նախագահության ընդլայնված նիստում հանգեցրել է ԼՂՀ ղեկավարության և ԼՂՀ պաշտպանության բանակի հրամանատարական կողմի միջև լուրջ տարաձայնությունների, որոնք փաստորեն հանգեցին ներքաղաքական ճգնաժամի, և որ իրավիճակը կարող է դուրս գալ վերահսկողությունից: Այա հայտնում է, որ առաջ եկած առարկությունները հիմնված են Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ժողովրդի՝ հերթական անգամ խաբվելու երկյուղի վրա: Եվ որ ԵԱՀԿ-ի կողմից ներկայացված փաստաթուղթը լրացուցիչ քննարկման անհրաժեշտություն ունի: Հույս է հայտնում, որ առաջիկա օրերին հնա-

⁶⁶ «Երկիր», 15.06.1993: Տես նաև «Հայաստանի Հանրապետության», 15.06.1993:

րավոր է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում դիրքորոշման վերջնական պարզում⁶⁷: Կարեն Բաբուրյանը ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար ընտրվելուց անմիջապես հետո, մի այլ նամակ հղելով ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խորհրդատուների նախագահ Մարիո Ռաֆայելիին, նշել է. «Հաշվի առնելով ինը երկրների նախածեռնության ընդունման հետ կապված ԼՂՀ-ում բարդացած իրավիճակը, ինչպես նաև իրականության փոխվելը հանրապետությունում, որի հետևանքով մի շարք ստորաբաժանումներ դուրս են եկել վերահսկողությունից, առաջարկում են մեկ ամսով հետաձգել առաջարկված կարգացուցակի միջոցառումների ժամկետները: Ժամանակի նման հետձգումը մեզ հնարավորություն կտա կայունացնելու իրավիճակը և ապահովելու ստանձնած պարտավորությունների կատարումը»⁶⁸:

Անկասկած, Լ.Տեր-Պետրոսյանը «արժանվույն է գնահատում» Կարեն Բաբուրյանի ստորագրությամբ աշխարհ եկած այդ փաստաթղթերը: ԼՂՀ ԳԽ նախագահության անդամները շատ լավ էին հասկանում, որ ՀՀ նախագահը Արցախ կատարած այդ այցով ամենից առաջ ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար, ՀՀԴ անդամ Գեորգի Պետրոսյանին պաշտոնազրկելու նպատակ ուներ: Եվ նա հասավ իր նպատակին⁶⁹: «Հայլուրի» թղթակցի այն հարցին, թե Գորիսի խորհրդակցության ընթացքում և դրանից հետո Գեորգի Պետրոսյանը Հայաստանի ղեկավարության կողմից ենթարկվել է շանտաժի ու ահաբեկումների, ԼՂՀ ԳԽ մամուլի քարտուղար Գեղամ Բաղդասարյանը պատասխանել է. «ԼՂՀ ղեկավարության վրա ազդելու համար օգտագործվել են այնպիսի փաստարկներ, որոնք դուրս են դիվանագիտության և բանավեճերի ընդունված սահմաններից»⁷⁰:

Լևոն Տեր-Պետրոսյանը երևան վերադառնալով անմիջապես շնորհակալական հեռագիր է ուղարկում Կարեն Բաբուրյանին, որտեղ նշված է, թե «ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնում Ձեր առաջին գործողությունները ցույց են տալիս Ձեր քաղաքական հասունությունը և անձնական համարձակությունը, ինչպես և Արցախի ժողովրդի ճակատագրական պահին իր վրա վերցնելու

⁶⁷ «Արցախ», 15.06.1993:

⁶⁸ Նույն տեղում, 17.06.1993:

⁶⁹ Արրահամյան Հ., *Ճակատագրին ընդառաջ*, էջ 203-204:

⁷⁰ «Երկիր», 15.06.1993:

պատասխանատվությունը»⁷¹: ՀՀ նախագահը Կարեն Բաբուրյանին հրավիրում է Երևան բանակցություններ վարելու համար: Նրանց հանդիպումը տեղի ունեցավ հունիսի 23-ին և ավարտվեց «արդյունավետ գրույցով»: Հետո իր ելույթներից մեկում նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանը կնշի, որ ինքը «ոչ թե գնացել է Լեռնային Ղարաբաղ նրանցից դրական պատասխան կորզելու», այլ գնացել էր «ընդամենը պատասխան կորզելու՝ այդ կամ ոչ»⁷²: Իսկ մինչ այդ՝ 1993թ. հունիսի 26-ին տեղի ունեցած ՀՀԿ-ի 5-րդ համագումարում արտասանած իր ճառում ջանքեր չէր խնայում արդարացնել իրեն և ժխտել իր կողմից ԼՂՀ իշխանությունների վրա ճնշում գործադրելու փաստը: Մինչդեռ ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Կարեն Բաբուրյանը այդ իրադարձություններից երկու ամիս անց խոստացել է, որ «Գրաֆիկի ընդունման ժամանակ... որոշ ճնշում Հայաստանը գործադրել էր Ղարաբաղի վրա»⁷³:

4. ԼՂՀ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՍԿԱՆ ՈՒԺԵՐԻ ՀԱՐՉԱԿՈՂԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (1993 ՀՈՒՆԻՍ-ՂԵՎՏԵՄԵՐ)

1993թ. գարնան վերջին և ամռան սկզբին Արցախի ռազմաճակատներում իրադրությունը փոխվեց: Հակամարտության գոտում երկամսյա հարաբերական դադարից հետո հակառակորդը հունիսի սկզբներին վերսկսեց հարձակողական գործողությունները՝ նպատակ ունենալով վերադարձնել կորցրածը և դրանով իսկ կայունություն հաստատել Ադրբեյջանի ներքաղաքական կյանքում: Ռազմական գործողություններ էին ընթանում համարյա բոլոր ռազմաճակատներում: Հակառակորդի ուշադրության կենտրոնում էր արևելյան ռազմաճակատը: Այնտեղ կուտակելով հզոր հարվածային ուժեր՝ նպատակ ուներ ճեղքել Մարտունի-Ասկերան-Մարտակերտ պաշտպանական գիծը և ներխուժել հանրապետության խորքը:

Արցախի ազատամարտիկներն ունեին ժամանակակից պատերազմ վարելու գրեթե երկու տարվա փորձ: Այն, ոչ պաշտոնական տվյալներով, 1993թ. հունիսի սկզբին իր շարքերում ուներ 20 հազարից ոչ պակաս մարդ, և զինված էր արդիական ռազմական

⁷¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 18.06.1993:

⁷² Ուլուբաբյան Բ., *Նշվ. աշխ.*, էջ 699:

⁷³ «Հայր», 18.08.1993:

տեխնիկայով: Բանակում ծառայում էին Խորհրդային Միության նախկին զինծառայողներ, ուսուցիչներ, ինժեներներ: Հունիսի տվյալներով՝ Արցախի բանակի հաշվում կային խփված 14 ինքնաթիռ, 17 ուղղաթիռ, 165 տանկ և 200 միավոր այլ զինտեխնիկա¹: Մոսկովյան մամուլը հաղորդել է, որ Ղարաբաղում գաղափարախոսությունից մինչև կենցաղ ամեն ինչը ռազմականացված է: Ռազմական թեմատիկան ղարաբաղյան լրատվության մեջ (չորս թերթ, «Արցախ» հանդեսը, տեղական ռադիոն և հեռուստատեսությունը) բռնում էր հիմնական տեղը: Հանրապետությունում մեծ հեղինակություն ուներ նաև Հայոց առաքելական եկեղեցին, որի ամբողջ քարոզչությունը նույնպես նվիրված էր հայ ազատամարտիկների ոգու բարձրացմանը: Միայն այդ վերջին տարիներին բացվել էին 10 եկեղեցիներ: Հոգևորականներն իրենց քարոզչության մեջ հիշեցնում էին զոհերին և ողջերին կոչ անում հոգեպես ամրանալ ու դիմակայել բոլոր դժվարություններին²: Հանրապետության ՊՊԿ-ի նախագահ Ռ.Քոչարյանը հորդորում էր. եթե ցանկանում ես կենդանի մնալ և ապրել քո հողի վրա, պետք է առաջնորդվես «խաղաղություն ես ուզում, պատրաստվիր պատերազմի» սկզբունքով: Արցախում գրեթե ռազմական իշխանություն էր: Այստեղ ամբողջ իշխանությունը և հանրապետության լրիվ պատասխանատվությունը կենտրոնացված էին նրա ձեռքում: Արցախի մարտնչող բանակին հիմնականում կերակրում և տաքացնում էին արցախցիները: Բավականին օգնում էր նաև Հայաստանը: Մասնակի օգնություն ստանում էին սփյուռքից:

Թշնամին շարունակում էր մասսայական հրետակոծությունները և ռմբակոծությունները: Հունիսի 9-ի գիշերը Կուբաթլուի շրջանի ռազմական հենակետերից տանկերի և հետևակի մարտական մեքենաներից հրետակոծվեց Հադրութի շրջանի սահմանամերձ բնակավայրերն ու Լաչինի մարդասիրական միջանցքի հարավային պաշտպանական դիրքերը: ԼՂՀ պաշտպանական բանակի կազմավորումները ստիպված էին դիմել պատասխան գործողությունների: Այդ նույն գիշերը Ադրբեջանի տարածքից հրաձգային զենքերով գնդակոծվեցին Իջևանի, Կրասնոսելսկի և Գորիսի շրջանների հայկական պաշտպանական դիրքերը:

¹ «Московские новости». N23, 06.06.1993.

² Նույն տեղում:

1993թ. հունիսի 12-ին Մարտունու պաշտպանական շրջանի ստորաբաժանումները, իրենց վրա վերցնելով հարվածի հիմնական ծանրությունը, խփեցին հակառակորդի չորս հրասայլ, մեկ հետևակի մարտական մեքենա և մեկ «Շտուրմ-4» հակատանկային միջոց: Այդ օրը Աղղամի շրջանի Մարզիկի գյուղի մոտ հետևակի մարտական մեքենայի կրակոցից զոհվեց ԼՂՀ պաշտպանության բանակի Մարտունու շրջանի ուժերի հրամանատար, մեր ժամանակների լեգենդ դարձած Մոնթե Մելքոնյանը: Նա այն անձն էր, որի շուրջ դեռ կենդանության օրոք ստեղծվել էին բանահյուսական երկեր, պոեմներ և կինոնկարներ: Նա զոհվեց՝ չլրելով ոչ մի պարտություն ու հայ ժողովրդին ներշնչելով միայն հաղթանակներ: ԼՂՀ ՊՊԿ-ի և ԼՂՀ պաշտպանության բանակի հրամանատարության կողմից հղված մահախոսականում ասված է. «Ծանր կորուստ կրեցին Արցախի Ձինված ուժերը, ամբողջ հայ ժողովուրդը: 1993թ. հունիսի 12-ին հայրենիքի ազատագրության համար մղված մարտերում հերոսի մահով ընկավ ԼՂՀ պաշտպանության բանակի Մարտունու պաշտպանական շրջանի հրամանատար Մոնթե Մելքոնյանը (Ավո): Թշնամու գնդակը մեր շարքերից խլեց կենդանության օրոք իսկական լեգենդ դարձած մի մարդու...»³:

Թշնամին շարունակում էր նոր ուժեր նետել ռազմաճակատ, մանավանդ հյուսիսային հատված: Չնայած հունիսի 14-ի գիշերը և 15-ի առաջին կեսին Արցախի ազատամարտիկներն ազատագրեցին Լյուլասազն ու Տոնաշենը, սակայն հակառակորդը հունիսի 14-ին որոշ հաջողություններ ունեցավ Հակոբ Կամարի բնակավայրի ուղղությամբ: Հակառակորդը նոր հարձակումներ ձեռնարկեց նաև այլ ուղղություններով: Ադրբեջանի իշխանությունները փորձում էին հերթական անգամ ղարաբաղյան խաղաքարտն օգտագործել սեփական սայթաքումները կոծկելու նպատակով: Անկասկած, ստեղծված իրավիճակում, ինչպես հայտարարել էր ԼՂՀ մամուլի կենտրոնը, հանրապետության իշխանություններն ամեն ինչ անում էին ապակայունացումից և խոշոր ընդհարումներից խուսափելու համար⁴: Հակառակորդի վերահսկողության տակ գտնվող Մարտակերտի հեռուստաաշտարակի և Պուչկեն յալ բարձունքներից անընդհատ կրակի տակ էին պահվում հյուսիսարևելյան ռազմաճակատի երկարությամբ տեղա-

³ Հասրաթյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 107:

⁴ «Արցախ», 15.06.1993:

կայված դարաբաղյան ուժերի դիրքերը: ԼՂՀ պաշտպանական բանակի հրամանատարությունը կատարեց ուժերի և միջոցների վերախմբավորում, որի նպատակն էր լիովին ազատագրել Մարտակերտի շրջանը: Հակառակորդը դիմում էր նոր քայլերի: Նրանք ռուս և ուկրաինացի վարձկաններին փորձարկելուց հետո հիմա էլ հրավիրել էին պակիստանյան փորձառու «ասերի»: Այդ մասին աշխարհին տեղյակ պահեց իսրայելցի լրագրողուհի Բագիտ Ռապինան «Բավար» թերթում: Նա Բաքվում ականատես էր եղել պակիստանցի 14 օդաչուների: Լրագրողուհին վկայել է, որ Ադրբեջանի թիկունքում կանգնած էին Թուրքիան և Պակիստանը⁵: Հենց այդ օրերին՝ հունիսի 21-ին, հակառակորդի օդուժը ակտիվ գործողություններ ձեռնարկեց Մարտունու ռազմաճակատի ուղղությամբ՝ ռմբակոծելով շրջանի Գիշի և Մուշկապատ գյուղերը: Նախորդ օրը՝ հունիսի 20-ին, հակառակորդի զինված կազմավորումները անընդմեջ գրոհ էին ձեռնարկել Ասկերանի և Մարտակերտի ուղղություններով, որոնք ուղեկցվում էին հրթիռահրետանային զնդակոծություններով և առաջ բերեցին զոհեր ու վիրավորներ: Հայ ինքնապաշտպանների հերոսական գործողությունների հետևանքով ոչնչացվեցին Ադղամի մոտակայքում տեղակայված մի քանի կրակակետեր: Այդ օրերին հակառակորդին հաջողվեց հուժկու հրետակոծության ենթարկել Ստեփանակերտը, որը բազմաթիվ զոհերի պատճառ դարձավ: Չնայած ԼՂՀ ղեկավարությունը շահագրգռված էր հակամարտության խաղաղ կարգավորման ծրագրի իրականացմամբ, որը հունիսի 14-ին ստորագրել էին ԼՂՀ ղեկավարները, այնուհանդերձ հայ ինքնապաշտպանները ստիպված էին պատասխան գործողություններ ձեռնարկել հակառակորդի այդ բարբարոսությունների դեմ:

1993թ. հունիսի երկրորդ կեսին հյուսիսարևելյան ռազմաճակատում գրեթե չէին դադարում ռազմական գործողությունները: Հակառակորդը ամեն զնով ուժեղացնում էր ճնշումը: Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատի փոխխոսնակ Քերոլայն Քոքսը, հերթական անգամ լինելով Արցախում, հունիսի 18-ին Ստեփանակերտից բաց նամակ հղեց ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի անդամ ինը երկրների ղեկավարներին՝ նշելով, որ ինքը Լեռնային Ղարաբաղ է ժամանել ԵԱՀԿ-ի խաղաղ նախաձեռնությանը տրված դրական պատասխանի հաջորդ օրը և վկա է, թե ինչպես Ղարաբաղի քաղաքներն ու գյուղերը կրկին դարձել են ադրբեջանական բանակի

⁵ «Հայաստանի Հանրապետություն», 22.06.1993:

նշանակետ: Ադրբեջանը խախտում է զինադադարի վերաբերյալ պայմանագիրը: Քերոլայն Քոքսը հունիսի 22-ին Մոսկվայում գրականության Կենտրոնական տանը լրագրողների հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ պատմել է, որ Քելբաջարի շրջանից երբ ադրբեջանցի զինյալները դուրս էին եկել, այնտեղ բախտի քմահաճույքին էին թողնվել բավականին կանայք և երեխաներ, որոնք տեղափոխվել ու ապահով վիճակում գտնվում են Ստեփանակերտում: Բարոնուհի Քոքսը նաև նշել է, որ ինքը հանդիպել է Ադրբեջանում գտնվող հայ զերինների և պատանդների հետ, որոնց վիճակը չափազանց ծանր է, և ենթարկվում են անավոր տանջանքների: Ադրբեջանը այսօր միակ երկիրն է, որ խաղաղ բնակչության դեմ օգտագործում է «օդ-հող» տեսակի հրթիռներ: Փաստորեն, Ադրբեջանը ոչնչացնում է Լեռնային Ղարաբաղի խաղաղ բնակչությանը⁶:

1993թ. հունիսի 17-ի առավոտյան հակառակորդը լայնածավալ նոր հարձակում էր սկսել նաև Հադրութի շրջանի վրա՝ օգտագործելով հրետանի և մարտական օդուժ: Դրան նախորդել էր Ադրբեջանի այն քարոզչությունը, թե իբր ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերը գրավել են Ադղամ քաղաքը: Իրոք, Ադղամի գրավումը հրատապ խնդիր էր: Սակայն նախ պետք էր ազատագրել Մարտակերտը: Այն պահելու համար հակառակորդը մարտի մեջ մտցրեց մարտական ինքնաթիռներ և մեծ թվով զինուժ: Հունիսի 26-ին հայկական զորամասերի ճնշման տակ հակառակորդը սկսել էր նահանջել Մարտակերտից: Արցախի պաշտպանության բանակի մարտիկները դաժան մարտերից հետո ազատագրեցին հեռուստաաշտարակի և Պուշկեն յալի բարձունքները: Հունիսի 28-ին ազատագրվեց Մարտակերտ քաղաքը: Ադրբեջանական կազմավորումները հեռանում էին առանց մարտերի: Լրագրող Վարդան Դևրիկյանը իր «Մարտակերտ-վերադարձ» ակնարկում պատմում է, որ ԼՂՀ մարտիկները նախ գրավեցին քարհանքը, ապա, առաջ շարժվելով, թշնամուն դուրս չարտեցին և գրավեցին հեռուստաաշտարակը, որը վճռեց նաև Պուշկեն յալ բարձունքի ճակատագիրը: Հակառակորդի խայտառակ փախուստից հետո ռազմադաշտում մնացին մեծ թվով տարբեր տեսակի զենքեր: Թուրք-ազերիները, սակայն, քաղաքից հեռանալուց առաջ այն ականապատել էին: Հունիսի 27-ի կեսօրից հետո հայ սակրավոր-

⁶ Арутюнян В. Б., *նշվ. աշխ.*, էջ 114:

ները սկսեցին ականազերծման աշխատանքները: Մարտակերտը փրկված էր⁷:

Նշվեց, որ 1993թ. հունիսյան այդ օրերին խառն ու անկայուն էր Ադրբեջանի ներքին քաղաքական կյանքը: Եվլախ քաղաքի նախկին բրդի գործարանի տնօրեն, 34-ամյա զնդապետ, Ադրբեջանի ազգային հերոս Սուրաթ Յուսեյնովի իրավասության տակ գտնվող ուժերը Գյանջայում ապստամբեցին: Յունիսի 4-ին այդ զինված խմբերը հարձակվել էին պետական հիմնարկների, գործարանների և այլ օբյեկտների վրա՝ նպատակ ունենալով առգրավել զենք, զինամթերք ու վերցնել պատանդներ: Իրադարձությունների կազմակերպիչները ձերբակալվել էին: Նրանց դեմ կռվող կառավարական զորքերը պարտություն էին կրել օդանավակայանի շրջանում: Քաղաքում տիրում էր խառնաշփոթություն: Ապստամբներին զլխավորում էին Սուրաթ Յուսեյնովը և նախկին պաշտպանության նախարար Ռահիմ Ղազիևը, որոնք պաշտոնից ազատվել էին տարբեր պատճառներով: Գյանջայում զոհերի և վիրավորների թիվը հասնում էր 260-ի: Վարչապետ Փանահ Յուսեյնովը հրաժարական տվեց: Սուրաթ Յուսեյնովը պահանջում էր Ա.Էլչիբեյի հրաժարականը և հրավիրել էր խորհրդարանի արտակարգ նստաշրջան: Ապստամբ ուժերը, գրավելով Գյանջա-Բաքու ճանապարհի վրա գտնվող Եվլախ և Աղդաշ քաղաքները, շարժվում էին դեպի մայրաքաղաք: Արդեն հունիսի կեսերին գտնվում էին Բաքվից 150 կմ հեռավորության վրա: Իսկ մինչ այդ՝ հունիսի 9-ին, Բաքվում հրավիրված Միլի մեջլիսի արտակարգ նիստում հանրապետության ներքին գործերի նախարար Ա.Ալլահվերդիևը Գյանջայի դեպքերի համար մեղադրել էր Սուրաթ Յուսեյնովին և պահանջել պատժել նրան: Ընդդիմության ղեկավար էիֆթար Մամեդովը պահանջեց խորհրդարանի նախագահ Իսա Ղամբարի հրաժարականը: Նույնը պահանջեցին նիստին մասնակցող խորհրդարանի 200 պատգամավորները: Հանրապետության Գերագույն դատարանի նախագահ Թանիա Քերմեյլին պահանջեց Ա. Էլչիբեյի հրաժարականը: Նրա պահանջը պաշտպանեցին կոմունիստ պատգամավորներն և ժողճակատի մի շարք ներկայացուցիչներ: Այդ նույն օրը Բաքու ժամանեց Նախիջևանի Գերագույն խորհրդի նախագահ Յեյդար Ալիևը⁸:

⁷ Ղարիկյան Վ., *Չսկսված և չավարտված պատերազմը, Եր., 2004, էջ 195-199:*

⁸ «Ազգ», 10.06.1993:

Գյանջայում հակամարտ ուժերի միջև բախումները խիստ սրվել էին, և զոհերի թիվը հասել էր 270-ի, վիրավորներից՝ 600-ի: Յունիսի 13-ին Բաքվում բացվեց Միլի մեջլիսի արտակարգ նիստ, որն ընդունեց Իսա Ղամբարի հրաժարականը: Յեյդար Ալիևը շտապ մեկնում է Գյանջա և հանդիպում ունենում Սուրաթ Յուսեյնովի հետ, որի հսկողության տակ էր գտնվում հանրապետության երկրորդ խոշոր քաղաքը: Յուսեյնովը նորից պահանջում է Ա.Էլչիբեյի և ամբողջ կառավարության հրաժարականը: Այդ օրերին Էլչիբեյը լքում է Բաքուն և ապաստան գտնում Նախիջևանի Օրդուբադի շրջանում: Խորհրդարանը նրան հեռացնում է պաշտոնից և նախագահի լիազորությունները հանձնում Յեյդար Ալիևին: Այսպիսով՝ Ալիևը դարձավ Ադրբեջանի նախագահի պաշտոնակատար, որը Սահմանադրության կոպիտ խախտում էր: Մեջլիսի ծայների մեծամասնությամբ Սուրաթ Յուսեյնովը հունիսի 30-ին նշանակվեց վարչապետ:

Ադրբեջանում կատարված պետական այդ հեղաշրջումը ուներ քաղաքական աստառ, որից հեռու չէին թուրքական իշխանությունները և այլ տերություններ: Ադրբեջանի արևմտամետ և թուրքամետ քաղաքական կողմնորոշվածությունը, իրոք, չէր կարող չանհանգստացնել Ռուսաստանին: Ակնհայտ է, որ այդ հեղաշրջումից հետո Ռուսաստանի համար կբացվեին նոր հնարավորություններ, որոնցից զրկվել էր Էլչիբեյի իշխանության ժամանակ: Ադրբեջանի վրա ազդելու լծակներից մեկը «ղարաբադյան գործոնն» էր: Այդ նշանակում է, որ Ռուսաստանը կարող էր քաղաքական ճնշում գործադրել Հայաստանի և ԼՂՀ-ի վրա: Կան փաստեր, որ Ռուսաստանը Յուսեյնովի գնդերին տրամադրում էր մարտական տեխնիկա և զինամթերք, որոնք, ինչ խոսք, հետո օգտագործվեցին Հայաստանի ու ԼՂՀ-ի դեմ⁹:

Ճակատագրի բերումով Յեյդար Ալիևը, դառնալով Ադրբեջանի նախագահ, փորձում էր յուրահատուկ ձևով լուծել Լեռնային Ղարաբադի հիմնահարցը: Նա մշտական կապի մեջ էր Հայաստանի իշխանությունների հետ: Անկախ դրանից՝ Ադրբեջանի օդուժը, բազմիցս ներխուժելով ԼՂՀ տարածք, կասետային ռումբեր էր նետում խոշոր բնակավայրերի վրա: Յունիսի 26-ին հակառակորդի օդուժը, կրկին ներխուժեց ԼՂՀ-ի տարածք և նետեց բազմաքանակ ռումբեր: Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերի հիմնական խնդիրը դարձավ լռեցնել Աղդամի կրակակետերը,

⁹ «Երկիր», 02.07.1993:

որտեղից անընդհատ հրթիռահրետակոծվում էին Ստեփանակերտը, Ասկերանի, Մարտունու և Մարտակերտի շրջանների բնակավայրերը: Այդ օրերին ԼՂՀ կառավարությունը հրապարակեց համաշխարհային հանրությանն ուղղված դիմում, որտեղ նշված է, որ վերջին օրերին ադրբեջանական ռազմական կազմավորումները օդուժի և ծանր հրետանու օժանդակությամբ կատաղի գրոհ են ձեռնարկել Մարտակերտի, Ասկերանի, Մարտունու և Հադրուքի շրջանների ուղղությամբ՝ խախտելով ԵԱՀԿ-ի միջնորդությամբ ստեղծված պայմանավորվածությունը: Դրա համար էլ ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերը ստիպված են եղել դիմելու պատասխան գործողությունների, որի պատասխանատվությունը ընկնում է ազերի զավթիչների վրա¹⁰: ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Կարեն Բաբուրյանը, հունիսի 29-ին նամակով դիմելով ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խմբի նախագահ Մարիո Ռաֆայելիին, ցավով նշել է, որ այդ վերջին օրերին վիճակն ավելի է սրվել՝ ԼՂՀ սահմանամերձ բնակավայրերը, ինչպես և Ստեփանակերտ քաղաքը հրթիռահրետանային և օդուժի կրակի ենթարկելու հետևանքով: ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի կողմից միայն վերջին շաբաթում խփվել է ադրբեջանական երկու ինքնաթիռ: Նախագահի պաշտոնակատարն այդ ամենը կապում էր հանրապետությունում ներքաղաքական ճգնաժամի հետ, որտեղ իշխանության համար պայքարող հակադիր ուժերը օգտագործում էին Ադրբեջանի և ԼՂՀ-ի միջև ընթացող պատերազմը որպես իրենց նպատակին հասնելու միջոց: Եվ չնայած Ռուսաստանի Դաշնության ԱԳ նախարարության միջնորդությամբ Ադրբեջանի և ԼՂՀ-ի միջև հունիսի 27-ին ստորագրվել էր համաձայնություն ռազմական գործողությունները մեկ շաբաթով դադարեցնելու վերաբերյալ, և դարաբաղյան կողմը կատարել էր իր վրա վերցրած պարտականությունը, սակայն հակառակ կողմը Ադրբեջանի կողմից շարունակում էր հրթիռակոծել Ստեփանակերտը և առաջ բերել ավերածություններ ու զոհեր: ԼՂՀ իշխանությունները միջազգային ատյաններից պահանջում էին միջոցառումներ ձեռնարկել կրակը դադարեցնելու համար և արցախահայությանը փրկել ցեղասպանությունից:

¹⁰ Арутюнян В. Б., *Նշվ. աշխ.*, էջ 119-120:

* * *

Այսպես. մեկ տարի առաջ հակառակորդին հանձնված Մարտակերտը ազատագրվեց: Դա արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության ամենավառ էջերից է, որը արձանագրվեց մաքառումի, զոհաբերությունների և արյան գնով: Ադրբեջանը շարունակում էր կեղծել ամեն ինչ: Հուլիսի 2-ին Մինսկի խմբի նախագահ Մարիո Ռաֆայելիին հղած նամակում Կարեն Բաբուրյանը հայտնում է, որ ադրբեջանցիները շարունակում են բարբարոսաբար ոչնչացնել Լեռնային Ղարաբաղը, որի դեմ ոչ մի միջոցառում չի ձեռնարկված միջազգային հանրության կողմից¹¹:

Պատերազմը, ըստ մամուլի հաղորդման, Ադրբեջանից խլել էր իբրև ութ հազար կյանք: Այդ մասին գրել էր «Լոս Անջելես թայմս» թերթը 1993թ. հունիսի 28-ին: Որպեսզի պարտությունից խուսափեն, Ադրբեջանի ռազմատենչ ուժերը փորձում էին ամեն գնով պահել Մարտակերտը, սակայն դա նրանց չհաջողվեց¹²: Խայտառակ պարտությունը լիակատար էր¹³:

Դեռևս իրեն Ադրբեջանի նախագահ հորջորջող Ա.Էլչիբեյը հունիսի 28-ին, Նախիջևանի իր որջից՝ Քալաթի (Քաղաքիկ) գյուղից դիմելով աշխարհի պետությունների խորհրդարանների ղեկավարներին և ժողովրդական ուժերին, տագնապ էր հնչեցնում, թե Ադրբեջանը հայտնվել է պաշարման մեջ: Նա աշխարհի պետությունների ղեկավարներից խնդրում էր ապահովել Ադրբեջանի տարածքի անձեռնմխելիությունը¹⁴: Այնուհանդերձ, մարտերը չէին դադարում նախ և առաջ հակառակորդի մեղքով: Ռազմական գործողությունները շարունակվում էին ինչպես Արցախի տարածքում, այնպես էլ Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում: Հունիսի 30-ին Կապանի շրջանի «Տրիցատկա» կոչվող տարածքում ադրբեջանական կազմավորումները հայկական պաշտպանական դիրքերի ուղղությամբ գրոհ ձեռնարկեցին: Տեղի ունեցած թեժ մարտերի ընթացքում հայկական կողմը տվեց մեկ զոհ և մի քանի վիրավոր: Այդ նույն օրը մարտեր տեղի ունեցան նաև

¹¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 03.07.1993:

¹² «Երկիր», 30.06.1993:

¹³ Այդ օրերին արցախահայության դահիճ հանցագործ Վ. Պոլյանիչկոն հանդիսանում էր Հյուսիսային Օսեթիայում և Ինգուշիայում արտակարգ դրություն մտցնելու կապակցությամբ ժամանակավոր կառավարության ղեկավարը: Այդտեղ էլ նա ստացավ արժանի պատիժ՝ սնարկվեց:

¹⁴ «Երկիր», 30.06.1993:

Շիկահողի գոտում: Իսկ Արցախում Աղզամի կողմից շարունակվում էին հրետակոծվել Ասկերանի և Մարտակերտի շրջանների հայ ազատամարտիկների պաշտպանական դիրքերը¹⁵: Թշնամու այդ գործողությունները անպատասխան չէին մնում: Աղբբեջանի բանակի կազմավորումները հուլիսի 4-ին օդուժի, զրահատեխնիկայի և տանկերի մասնակցությամբ լայնածավալ հարձակում սկսեցին Մարտակերտի, Ասկերանի և Հադրութի շրջանների ուղղությամբ: Ամենաուժեղ կրակակետերը տեղավորված էին Աղզամում և նրա շրջակայքում: Արցախի բանակի հակաօդային պաշտպանության մարտիկներին հաջողվեց խփել մեկ ՍՈՒ-25:

Կարեն Բաբուրյանը հայտարարեց, որ հուլիսի 4-ի առավոտյան օդուժի և հրետանու աջակցությամբ աղբբեջանական բանակի ստորաբաժանումները լայնածավալ հարձակման են անցել ԼՂՀ արևելյան սահմանի ողջ երկայնքով: Այդ նույն օրը հինգ անգամ ռմբակոծվեց Ստեփանակերտը: ԼՂՀ պաշտպանական ուժերը պատասխան գործողություններով հակառակորդին ետ մղեցին ելման դիրքերը: ԼՂՀ իշխանությունները պատրաստակամություն էին հայտնում հակառակորդի հետ սկսել բանակցություններ¹⁶:

1993թ. հուլիսի 13-ին Ստեփանակերտ ժամանեց Մարիո Ռաֆայելին: Տարածաշրջան նրա այցի մասին հունիսի 29-ին որոշում էր ընդունել Պրահայում տեղի ունեցած Եվրախորհրդակցության ավագ պաշտոնատար անձանց կոմիտեն: Մինչ Ստեփանակերտ այցելելը Ռաֆայելի խումբը հուլիսի 9-ին նախ եղել էր Բաքվում: Հեյդար Ալիևը նրան հայտնել էր, թե գրաֆիկի կատարումը հետաձգվում է անորոշ ժամանակով: Ռաֆայելին հուլիսի 11-ին երևանում հանդիպել էր Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հետ, վերջինս խոստացել էր ամեն ինչում աջակցել նրան¹⁷: Ռաֆայելին այցելեց Աղզամ և համոզվեց, որ այն չի գրավվել հայկական ուժերի կողմից: Ժամանելով Ստեփանակերտ՝ նրա գլխավորած պատվիրակությունը նախ ծանոթանում է ընդհանուր իրադրության հետ, ապա հայտարարում, թե Ղարաբաղը հանդիսանում է կոնֆլիկտի կողմերից մեկը: Հենց այդ նույն օրը, երբ Ռաֆայելին գտնվում էր Ստեփանակերտում, Ասկերանը և մոտակա գյուղերը անընդհատ ռմբակոծվում էին Աղզամի կրակակետերից: ԼՂՀ

¹⁵ Նույն տեղում, 01.07.1993:

¹⁶ Նույն տեղում, 06.07.1993:

¹⁷ «Հայաստանի Հանրապետություն», 13.07.1993:

ՊՊԿ-ի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը, մեկնաբանելով Ռաֆայելի Ստեփանակերտ գալու նպատակը, նշել է. «Մենք չենք կարող բանակը դուրս բերել Քելբաջարից մեր հանրապետության բնակչության անվտանգությունը վնասելով»: Նա շեշտել է, որ պետք է գործող հսկողություն սահմանել ԵԱՀԿ-ի կողմից: Քանի որ ծրագիրը պետք է իրագործվեր հուլիսի 16-ից սկսած, ԼՂՀ ղեկավարությունը Ռաֆայելին խնդրում է մի քանի օր ժամանակ տալ պլանի որոշ կետերը ճշտելու համար: Բայց քանի որ ԼՂՀ ղեկավարությունն իր հարցերին սպառնիչ պատասխան չստացավ ԵԱՀԿ պատվիրակության անդամներից, ուստի այդ պատճառով էլ հարցը չլուծվեց, և վճռորեն պատասխանեց, որ Քելբաջարից հայկական ուժերի դուրսբերումը կիրականացվի միայն դիտորդների արդյունավետ հսկողության դեպքում¹⁸: Չնայած Ռաֆայելի և ԼՂՀ ղեկավարների չորս ժամ շարունակված բանակցությունները ցանկալի արդյունքների չհանգեցին, այդուհանդերձ, ինչպես հայտարարեց Ռուսաստանի արտակարգ և լիազոր դեսպան Վլադիմիր Ստուպիչինը, «ԼՂՀ դե ֆակտո ճանաչումն իրողություն է»¹⁹: ԼՂՀ ղեկավարությունը Ռաֆայելին հավաստիացրեց, որ հավատարիմ են մնում ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի թիվ 822 բանաձևին և ԵԱՀԿ-ի խաղաղարար գործընթացի շրջանակներում ընդունված ժամանակացույցին²⁰: Հուլիսի 14-ին Ռաֆայելին վերադարձավ Երևան: Նա իր հետ Ղարաբաղից բերել էր հինգ աղբբեջանցի պատանդ, որոնց հանձնեց Շվեյցարիայի Կարմիր խաչին՝ նրանց Բաքու տեղափոխելու համար:

Իրավիճակը ռազմաճակատում ավելի ծանրացավ 1993թ. հուլիսի կեսերին: Հակառակորդը նոր գրոհներ էր ձեռնարկել Մարտակերտի, Ասկերանի և Մարտունու ուղղություններով: Այդ օրերին Ասկերանի ուղղությամբ ռազմական գործողությունները տեղափոխվել էին Աղզամի մատույցները: Աղզամում տեղակայված կրակակետերը չէին լռում, ամեն օր այնտեղից արձակված հարյուրավոր արկեր էին պայթում Արցախի հողում: Հետագայում գեներալ-մայոր Վիտալի Բալասանյանը նշել է. «Աղզամի օպերացիան օրափնդիր անհրաժեշտություն էր դարձել: Եթե չոչնչացվեին Աղզամի կրակակետերը, ապա ողջ Ղարաբաղը կանգնում էր ու հետագայում էլ կանգնելու էր լուրջ պորբլեմների առաջ:

¹⁸ Նույն տեղում, 15.07.1993:

¹⁹ «Երկիր», 17.07.1993:

²⁰ «Հայաստանի Հանրապետություն», 05.07.1993:

Չոր ճարակ էին դարձել ոչ միայն Աղղամին հարակից մեր գյուղաքաղաքները, այլև Աղղամը ինքը ռազմական այն որջն էր, այն ռազմակայանն էր, որ հանգիստ չէր տալիս ամբողջ Ղարաբաղին: Աղղամի կրակակետերից հակառակորդը ռեալ հնարավորություն ուներ ճնշման տակ պահելու մեր բոլոր դիրքերը՝ խեղճացնելով նաև մայրաքաղաք Ստեփանակերտը: Օդուժը այնքան վնասներ չէր պատճառել Ստեփանակերտին, որքան Աղղամից արձակված հրթիռները»²¹:

Աղղամը գտնվում է Ղարաբաղի լեռնաշղթայի արևելյան ստորոտում, նույնանուն հարթավայրում: Երկաթուղային կայարան է, խճուղային հանգույց: Այդ քաղաքը 1973թ. ուներ 22,6 հազար բնակիչ: Ըստ մոսկովյան «Ենցիկլոպեդիչեսկիյ սլովար»-ի (1989) Աղղամը քաղաքի կարգավիճակ ունի 1828 թվականից, որը բացարձակ սուտ է, որովհետև 1912թ. այն մի սովորական գյուղակ էր, որն ուներ 60 ծուխ 260 բնակչությամբ, որոնց կեսը հայեր էին և աշխատում էին այդտեղ կառուցված Ահարոնյանի, Սողոմոնովի, Խուբլարյանի և Բաղդասարովի օդերթորման և գինու գործարաններում ու նրանց խաղողի այգիներում: Կան տվյալներ, որ այստեղ առաջին քարե շինությունը կառուցել են հայերը սպիտակ քարից, որից էլ առաջացել է Աղղամ անունը (սպիտակ տուն): Աղղամը գտնվում է Եվլախից Ստեփանակերտ-Շուշի և Մարտունի-Ֆիզուլի տանող ճանապարհների խաչմերուկում: Ունի աշխարհագրական հարմար դիրք: Այն ապրանքափոխանակության և առևտրի կապող օղակ էր լեռնային (հայկական) և տափաստանային (թուրքերի) գյուղերի միջև: Աղղամը զարգացող քաղաք էր, որտեղ ամեն ինչի հիմքը կաշառքն էր: Աղղաբեջանի իշխանությունների կողմից Ղարաբաղը վերացնելու ծրագրերում կարևոր տեղ էր հատկացվում Աղղամին: Աղղամ քաղաքն իր շրջանով մոտ 180 000 բնակչություն ուներ: Այդ նշանակում է, որ ԼՂՀ պաշտպանական ուժերը գործ ունեին հզոր ուժի հետ: Այն ժամանակվա Արցախի պաշտպանական ուժերի գլխավոր հրամանատար Սամվել Բաբայանը հետագայում նշել է, որ հայկական կողմը Աղղամի գրոհին պատրաստվում էր դեռևս 1992 թվականից: Թուրքերը չէին սպասում, թե հայերը կխփեն Աղղամին: Նա համոզվումք է հայտնում, որ Աղղաբեջանը Աղղամում

²¹ «Հայրենյանց պաշտպան», N25-26, 2003:

տվել է առնվազն 40 հազար զոհ, այսինքն՝ ամեն հայի դիմաց նրանք կորցրել են 6-7 զինվոր»²²:

Աղղամի ազատագրումը և այնտեղի կրակակետերի ոչնչացումը այն ժամանակվա ղեկավարներից ոմանց սրտովը չէր, և խուսափում էին պատասխանատվություն կրելուց: Վիտալի Բալասանյանը հիշում է, որ «նույնիսկ այն պահին, երբ մենք արդեն մտել էինք Աղղամ, հենց նույն գիշերը այդ նույն ղեկավարներից հրահանգ ստացանք դուրս գալ Աղղամից, բայց զորքը հրաժարվեց նրանց կամքը կատարելուց: Մենք նրանցից ոչ միայն հրաման չենք ստացել լռեցնել կրակակետերը, այլև նրանք մեզ խանգարել են այն իրագործելու, և, փառք Աստծո, որ մեր շարքերում կային իրավիճակը ճիշտ գնահատող անձնավորություններ, որոնց շնորհիվ էլ մենք կատարեցինք վճռորոշ ու ճակատագրական քայլեր»²³: Երևի ստեղծված այդ վիճակը նկատի ուներ Չեյդար Ալիևը, երբ այդ օրերին հեռախոսով խնդրեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանին, որ նա օգնի վիճակը Ղարաբաղում կարգավորելու համար, սակայն Չայաստանի նախագահը պատասխանեց, թե ԼՂ-ի զորքերն այլևս չեն կառավարվում²⁴: Այդուհանդերձ, Արցախի պաշտպանության բանակը ստիպված ու պարտադրված էր գնալ վճռորոշ քայլերի: Սակայն 1993թ. հուլիսի 20-ի առավոտյան՝ հրետանային նախապատրաստությունից հետո, հակառակորդի ուժերը հարձակման անցան Ասկերանի շրջանի Նախիջևանիկ, Խնապատ և Ֆիրջամալ գյուղերի ուղղությամբ: Նրանք հանկարծակի գրոհներ ձեռնարկեցին նաև Մարտունու պաշտպանական դիրքերի, իսկ հուլիսի 23-ին՝ Հաղուրթի շրջանի Էդիլու գյուղի վրա: ԼՂՀ ռազմական ղեկավարությունը ստեղծված վիճակում գերադասեց իր ռեզերվային ուժերի գերակշիռ մասը կենտրոնացնել Ասկերան-Աղղամ հատվածում և կանխել հակառակորդի առաջխաղացումը դեպի մայրաքաղաք Ստեփանակերտ: ԼՂՀ մարտիկներին հաջողվեց հակառակորդին հակադրել խոր և կազմակերպված պաշտպանություն: Մարտական գործողությունների նախապես մշակված ծրագրի համաձայն՝ անցում տեղի ունեցավ պաշտպանական մարտերից հակահարձակման, որի

²² Սարգսյան Ս., *Չհայտարարված պատերազմի կիզակետ, Ստեփանակերտ, 1999, էջ 7: Չենք կարող համաձայնվել, որ Աղղամը տվել է այդքան զոհ: Դա անհավատալի է:*

²³ «Հայրենյանց պաշտպան», N25-26, 2003:

²⁴ «Երկիր», 17.07.1993:

իրագործման համար առիթ ստեղծեցին հակառակ կողմի ուժերի գործողությունները: Հուլիսի 21-ի երեկոյան Աղղամի կողմից արձակված 12 արկ կրկին ընկան Ստեփանակերտի վրա, որոնք առաջ բերեցին բազմաթիվ զոհեր և ավերածություններ: Ահա այդ ժամանակ էլ Արցախի զինված ուժերի առաջ խնդիր դրվեց վերացնել Աղղամի ռազմական հենակետը²⁵:

Նախատեսված էր Աղղամի՝ այդ քաղաք-իրեշի ազատագրումը իրականացնել երեք ուղղությամբ՝ հարձակում իրականացնելով Խղրուից ու Շելիից Ասկերանի գնդի և Մարզիլուից մարտունեցիների ու ստեփանակերտցիների ուժերով: Ըստ պաշտպանության բանակի շտաբի մշակած օպերատիվ-մարտավարական պլանի՝ Աղղամի ուղղությամբ գործող հակառակորդի զինուժի հզոր ռազմակայանի վերացման մարտական գործողությունը պետք է իրականացնեին հրամանատարներ Մովսես Չակոբյանի 2-րդ, Վիտալի Բալասանյանի 3-րդ և Սամվել Կարապետյանի Կենտրոնական պաշտպանական շրջանների զորամասերը: Նաև նախատեսված էր Աղղամի հարավային, հյուսիսային և կենտրոնական ուղղություններով փոխհամագործակցված հարված հասցնել հակառակորդին, կտրել նրա դիմադրությունը և դուրս գալ Աղջաբաղի տանող ավտոճանապարհի բնագիծը²⁶: Քանի որ դեռևս հուլիսի 5-ից սկսած մինչև հուլիսի 21-ը հայկական զորամասերը գրավել էին մի շարք ռազմակետեր և ընդհուպ մոտեցել քաղաքին, հետևապես ուշացնելը կլիներ ճակատագրական սխալ: Հուլիսի 21-ի լուսաբացին Վիլեն Սաֆարյանի և Ռոբերտ Չակոբջանյանի գումարտակները երկու թևերով գրոհելով գրավեցին Շելին, որը մեծ խոչընդոտ էր Աղղամ մտնելու համար: Շելին կորցնելով Աղղամի պաշտպանները փաստորեն զրկվեցին վերջին ապավենից: Այնուհետև հայ ազատամարտիկները մտան Կասիմլի, Ղարադաղլու և Փուլաղլու: Կենտրոնական պաշտպանական շրջանի ջոկատները, ոչնչացնելով Սայբալուի և հարակից կրակակետերը, Կարկառի կամրջի մոտ հանդիպեցին ասկերանցիներին ու ստեփանակերտցիներին: Այդ կամուրջը Աղղամի հարավային մուտքն էր: Արթուր Հարությունյանի գումարտակը դիրքավորվեց Գուրդլար գյուղից ներքև՝ Կարկառի աջ ափին: Հաջորդ օրը՝ հուլիսի 22-ին, ազատամարտիկները Ասկերանի կողմից շարժվում են Աղղամի զինեզործա-

րանի ուղղությամբ: Այդտեղ հասավ նաև խնայատոցիների վաշտը: Հայ զինվորները երեք խմբի բաժանված առաջ շարժվեցին, ու երեկոյան կողմ նրանք «Հաղթանակի հուշարձանի» մոտ էին, որտեղից էլ սկսվում էր բուն քաղաքը: Հուլիսի 23-ի առավոտյան հայ ազատամարտիկների դիրքերը Աղղամից 1,5 կմ-ի վրա էին: Շարժվելով մայրուղու վրա գտնվող նախկին խորհրդային բանակի զորանոցների ուղղությամբ՝ հայ ազատամարտիկները լռեցրին հակառակորդի կրակոցները և մտան Աղղամ: Կենտրոնից և ձախից գնում էին Ասկերանի պաշտպանական շրջանի ու 71-րդ առանձին մոտոհրաձգային գումարտակի ստորաբաժանումները՝ ԿՊՇ-ն՝ Սամվել Կարապետյանի հրամանատարությամբ, իսկ հարավ արևմտյան կողմից՝ Մարտունու 2-րդ և 3-րդ պաշտպանական շրջանի ազատամարտիկները Մովսես Չակոբյանի գլխավորությամբ: Մարտունեցիներն ու ստեփանակերտցիները քաղաքի վրա գրոհեցին ամբողջ թափով: Բարդա թեքվող ճանապարհի շրջակայքում հայ ազատամարտիկները հանդիպեցին ուժեղ դիմադրության: Նրանց հաջողվում է այդտեղ փշրել թշնամու դիմադրությունը և առաջ շարժվել ու հասնել Աթենազլի գյուղին: Հաջորդ օրը ոչնչացվեցին Քենգերլիի և Սարիջալիի հենակետերը: Եվ այսպես՝ հուլիսի 24-ին Աղղամը լրիվ գտնվում էր հայ ազատամարտիկների հսկողության տակ, և ոչնչացվել էին բոլոր կրակակետերը²⁷: Հետո, ինչպես վկայում է Վիտալի Բալասանյանը, Աղղամի ռազմագործողությամբ միանշանակ վճռվեց մնացած բոլոր շրջանների ազատագրության հարցը: Ադրբեջանի ռազմական ու քաղաքական ղեկավարությունը մեծ հույսեր էին կապում Աղղամի հետ: Իսկ հիմա՝ Աղղամի անկումից հետո, Ֆիզուլիում, Ջեբրայիլում, Կուբաթլիում լուրջ դիմադրություն այնքան էլ չի եղել²⁸:

Ադրբեջանը աշխարհով մեկ աղմուկ բարձրացրեց: Նախագահի պաշտոնակատար Հեյդար Ալիևը ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին և Գլխավոր քարտուղարին աղիոդորմ հաղորդում էր, թե «հայ ազդեսուրները զավթել են Ադրբեջանի տարածքի 17 տոկոսը», բոլորը միասին՝ 503 բնակավայր, և որ փախստականների ու հարկադիր վերաբնակների թիվը հասել է 507 հազարի²⁹: ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Ղալին կողմերին կոչ էր անում

²⁵ Հասարակայնության Ա., *Նշվ. աշխ.*, էջ 113-114:

²⁶ *Նույն տեղում*, էջ 115:

²⁷ «Հայրենյաց պաշտպան», N25-26, 2003:

²⁸ *Նույն տեղում*:

²⁹ «Ազգ», 29.07.1993:

դադարեցնել ռազմական գործողությունները: Նա նշում էր, որ եվրախորհրդակցության Մինսկի խումբը եռանդազին փորձում է պլաններ մշակել կրակը դադարեցնելու և մնացած խնդիրները քաղաքական եղանակով լուծելու համար³⁰: Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարության և ԼՂՀ պաշտպանության բանակի շտաբի միջև համաձայնություն է ձեռք բերվում հուլիսի 25-ի 0:0 ժամից ռազմաճակատի ողջ երկայնքով եռօրյա հրադադար հաստատելու մասին, որի ընթացքում Ադրբեջանի և ԼՂՀ-ի ղեկավարությունների միջև պետք է տեղի ունենային բանակցություններ: Մարիո Ռաֆայելին Չոռնում տարածած հայտարարության մեջ ինը պետությունների անունից դատապարտում է Ադրբեջանի վրա հարձակումը: Նման հայտարարությամբ հուլիսի 24-ին հանդես էր եկել նաև Ռուսաստանի արտգործնախարարությունը: ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը, հուլիսի 29-ին կրկին անդրադառնալով դարաբաղյան հակամարտությանը, ընդունեց 14 կետից բաղկացած թիվ 853 բանաձևը, որտեղ դատապարտվում էին «Ադրբեջանի շրջանի ազատագրման» և այդ վերջին օրերին «Ադրբեջանի հանրապետության մյուս տարածքների բռնագրավումը»: Այդ փաստաթղթում նաև դատապարտվում էին թշնամական գործողությունները տարածաշրջանում, պահանջվում էր հակամարտությանը մասնակցող զավթիչ ուժերը անհապաղ և լրիվ դուրս բերել Ադրբեջանի շրջանից, ինչպես և Ադրբեջանի Հանրապետությունից վերջերս բռնագավթված մյուս բոլոր շրջաններից³¹: Ռուսաստանի կողմից արված հայտարարության մեջ Լեռնային Ղարաբաղը նույնպես ճանաչվում էր որպես նվաճող կողմ:

1993թ. հուլիսի 28-ին Թարթառի և Մարտակերտի շրջանների սահմանազխիսն հանդիպեցին Ադրբեջանի և ԼՂՀ բարձր պաշտոնյաներից կազմված պատվիրակությունները, որտեղ քննարկվեց հուլիսի 24-ին և 26-ին տեղի ունեցած հանդիպումների ժամանակ ձեռք բերված հրադադարը հինգ օրով երկարաձգելու հարցը ու երկու հանրապետությունների ղեկավարների բարձր մակարդակի հանդիպման հնարավորությունը: Այդ հանդիպման արդյունքում ստորագրվեց համաձայնագիր, ըստ որի՝ հրադադարը երկարաձգվեց յոթ օրով: ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությունը ողջունեց հայ-ադրբեջանական այդ բանակցությունները և մտահոգություն հայտնեց ՄԱԿ-ի թիվ 853 բանաձևը իրագործելու

առթիվ: ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը պահանջում էր հայերի կողմից Ադրբեջանի և ավելի շուտ նվաճված տարածքներն ազատագրել³²: Արցախի ժողովրդական ճակատը, հուլիսի 31-ին հանդես գալով հայտարարությամբ, իր տարակուսանքը հայտնեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի թիվ 853 բանաձևի ընդունման կապակցությամբ, որտեղ դատապարտվում է Լեռնային Ղարաբաղի հայերի կողմից Ադրբեջանի Ադրբեջանի քաղաքի գրավման փաստը: Նաև նշված է, որ Ադրբեջանը Ադրբեջանի գլխավոր ռազմական հենակետերից մեկն էր, որտեղից մոտ երկու տարի հրթիռահրետակոծության են ենթարկվել ԼՂՀ մայրաքաղաք Ստեփանակերտը և շրջակա բնակավայրերը, որի հետևանքով անդամալուծվել է ԼՂՀ-ն արտաքին աշխարհի հետ կապող միակ օդանավակայանը, շարքից դուրս են եկել Ստեփանակերտի համարյա բոլոր խոշոր ձեռնարկությունները, ավերվել են բնակելի տների մեծ մասը, ամբողջությամբ քարուքանդ է արվել Ասկերան շրջկենտրոնը: Այդ ժամանակամիջոցում խոշոր տեղություններից որևէ մեկը չի փորձել պաշտպանել ԼՂՀ խաղաղ բնակչությանը: Եվ հիմա մեզ մեղադրում էին նրա համար, որ ստիպված ենք եղել լռեցնել Ադրբեջանում և նրա շրջակայքում տեղաբաշխված ռազմական հենակետերը: Արցախի ժողովրդական ճակատը համաշխարհային հանրությանը տեղյակ է պահում, որ արցախահայությունը պատրաստ է կյանքի գնով պաշտպանել իր հայրենիքի ազատությունը, և որ ԼՂՀ-ն երբեք չի կարող մտնել Ադրբեջանական Հանրապետության կազմի մեջ, քանի որ դա կործանման դանդաղ գործողության ուղին է³³: Իսկ օգոստոսի 4-ին ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Կարեն Բարսրյանը, նամակ հղելով ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Ղալիին, հաղորդել է, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը կողմնակից է Ադրբեջանի և Լեռնային Ղարաբաղի միջև ռազմական հակամարտության խաղաղ կարգավորմանը: ԼՂՀ-ն դժգոհ էր նրանից, որ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 853-րդ բանաձևն ընդունվել էր չստուգված ու միակողմանի տեղեկատվության հիման վրա: ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատարը խնդրում էր ՄԱԿ-ին իր ներկայացուցչին ուղարկել Լեռնային Ղարաբաղ տեղում ծանոթանալու իրադրությանը³⁴: Ասենք նաև, որ ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խոր-

³⁰ «Հայաստանի Հանրապետություն», 24.07.1993:

³¹ «Երկիր», 31.07.1993:

³² «Հայաստանի Հանրապետություն», 03.08.1993:

³³ «Արցախ», 03.08.1993:

³⁴ Նույն տեղում, 07.08.1993:

հրդածողովի նախագահ Սարիո Ռաֆայելիին նույն օգոստոսի 4-ին Կարեն Բաբուրյանի հղած նամակում դժգոհություն էր հայտնվում ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի թիվ 853 բանաձևի առթիվ, որը միակողմանիորեն դատապարտում էր Լեռնային Ղարաբաղի պաշտպանության բանակի գործողությունները, և որի հիմքում ընկած էր Մ.Ռաֆայելիի զեկուցագրի նախագիծը: Կարեն Բաբուրյանը Ռաֆայելիին հիշեցնում է, որ հուլիսի 23-ին ինքը նամակ էր գրել, որտեղ շարադրված են եղել բոլոր փաստերը, մանավանդ հուլիսի 21-ին, 22-ին և 23-ին Աղղամի կողմից Ստեփանակերտն ու Ասկերանը ռմբակոծության ենթարկվելու առթիվ: Նաև նշված է, որ արցախցիները չեն կարող թույլ տալ անպատիժ կերպով սպանել իրենց երեխաներին ու կանանց: Դրա համար էլ Արցախի ուժերը հարկադրված են եղել անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել ապահովելու նրանց անվտանգությունն ու պաշտպանությունը: Արցախցիները այլընտրանք չունեին, քան լռեցնել իրենց վրա կրակող հրանոթները և ստեղծել պաշտպանության գոտի: Պարոն Ռաֆայելիին կոչ է արվում «պատշաճ ուշադրությամբ վերաբերվել ԼՂՀ-ի դիրքորոշմանը և բոլոր հնարավոր միջոցները ձեռնարկել մեր տարածաշրջանում խաղաղության հաստատումն արագացնելու նպատակով»³⁵:

Սի քանի օրվա հրադադարը, որը ձեռք էր բերվել երկու կողմերի միջև, ոչինչ էլ չփոխեց: Օգոստոսի 9-ի գիշերը ծանր մարտեր տեղի ունեցան Մարտունու շրջանի Ուրյան լեռան բարձունքի շրջակայքում: Երկու կողմերն էլ ունեցան զոհեր: ԼՂՀ պաշտպանական ուժերին հաջողվել էր ետ մղել հակառակորդի հարձակումը: Նոր հրատապ խնդիր հանդիսացավ Ֆիզուլու և Ջերայիլի կրակակետերի լռեցումը:

* * *

ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի նախաձեռնությամբ 1993թ. օգոստոսի 1-ին Գորիսում տեղի էր ունեցել հանրապետության Անվտանգության խորհրդի ընդլայնված նիստ, որին մասնակցեցին նաև ԼՂ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Կարեն Բաբուրյանը, ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը, ԼՂՀ պաշտպանության նախարար Սերժ Սարգսյանը և ԼՂՀ արտաքին գործերի նախարար Արկադի Դուկասյանը: Նիստում քննարկվեց արցախյան հակամարտության իրավիճակը միջազ-

³⁵ *Նույն տեղում:*

գային հանրության հակազդեցության պայմաններում: Մշակվեց առաջիկա քաղաքական և դիվանագիտական գործունեության կոնկրետ ծրագիր, որը վերաբերում էր Ֆիզուլու, Ջերայիլի և այլ կրակակետերի վերացմանը:

Հակառակորդը օգոստոսի 6-ի գիշերը հարձակում ձեռնարկեց Հադրութի ուղղությամբ, իսկ օգոստոսի 7-ի առավոտյան հրետանային ուժեր նախապատրաստությունից հետո հարձակումներ սկսեցին Մարզիլու-Բերդաշեն և Խծաբերդ-Հին Թաղեր ուղղություններով: Հակառակորդը միևնույն ժամանակ անընդհատ ռմբակոծում էր Սելիքաշեն, Էդիլու, Հադրութ, Թաղավարդ, Ջարդանաշեն և այլ գյուղեր: Հրթիռահրետակոծությունը իրագործվում էր Ֆիզուլու շրջանից: Օգոստոսի 8-ի գիշերը կրկին ռմբակոծվեցին Մարտունու և Հադրութի շրջանների, ինչպես նաև Գորիսի և Կապանի շրջանների բնակավայրերը, որոնց հետևանքով եղան զոհեր ու ավերածություններ: Հակառակորդը գրոհներ էր ձեռնարկում մանավանդ Մարտակերտի շրջանի ուղղությամբ: Նրանք փորձեցին ռազմաճակատի գիծը ճեղքել Աղղամ-Ասկերան ուղղությամբ, սակայն ստանալով արժանի հակահարված՝ ետ շարտվեցին: ԼՂՀ ուժերին հաջողվեց առաջ անցնել և ամրանալ նոր դիրքերում³⁶: Օգոստոսի 11-ին Սինսկի խմբի ինը պետություններ, հանդես գալով հայտարարությամբ, խոր մտահոգություն էին հայտնում Մարտունի-Ֆիզուլի-Հադրութ գոտում ռազմական գործողությունների սաստկացման կապակցությամբ: Նրանք կոչ էին անում անհապաղ դադարեցնել մարտական գործողությունները և անմիջապես շփումների միջոցով վերականգնել հրադադարը, ձեռնպահ մնալ բնակավայրեր և այլ տարածքներ գրավելուց, գնդակոծումներից և ռմբակոծումներից³⁷:

1993թ. օգոստոսի լույս 12-ի գիշերը և առավոտյան Ֆիզուլու շրջանի տարածքից «գրադ» կայանքից և տանկերից կրկին հրթիռահրետակոծվեցին Հադրութը, Էդիլուն, Տրախտիկը, որոնք առաջ բերեցին զոհեր և բավականին ավերածություններ: Հակառակորդը գրոհներ ձեռնարկեց նաև ԼՂՀ հյուսիսարևելյան սահմանի ուղղությամբ՝ Մարտակերտի և Խանլարի շրջանների սահմաններում: Նա օգոստոսի 13-ին կրկին փորձեց ճեղքել Աղղամ-Ասկերան ռազմաճակատի գիծը, սակայն ետ շարտվեց: Աղրբեջանի քարոզչությունը աշխարհով մեկ աղմուկ-աղաղակ էր բարձ-

³⁶ *Նույն տեղում, 14.08.1993:*

³⁷ «Հայաստանի Հանրապետություն», 13.08.1993:

րացրել, թե հայկական ուժերը հարձակումներ են գործում և ուլի քաղաքի վրա: Իրոք, Ֆիզուլու կրակակետերի վերացումը դարձել էր հույժ կարևոր խնդիր: Ֆիզուլու և Ջերբայիլի շրջաններից փորձում էին ճեղքել ԼՂՀ բանակի դիրքերը: Նույնիսկ Հադրութի վրա նետվեց 500-կիլոգրամանոց ռումբ, որն առաջ բերեց մեծ ավերածություններ: Ֆիզուլու կողմից Մարտունու շրջան ներխուժած մի խոշոր խմբավորում շրջապատման մեջ ընկավ և ոչնչացվեց: Վերացվեցին հակառակորդի մի քանի կրակակետեր, որտեղից անընդհատ հրթիռահրետակոծվում էին Մարտունի քաղաքը և հանրապետության այլ բնակավայրեր³⁸: Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարի պաշտոնակատար Սաֆար Աբիևի և ԼՂՀ պաշտպանության նախարար Սերժ Սարգսյանի միջև օգոստոսի 15-ին տեղի ունեցավ հանդիպում, որը դրական հետևանք չունեցավ: Օգոստոսի 16-ին ադրբեջանական բանակը շարունակում էր Հադրութի և Կուրաթլուի սահմանում գրոհել ԼՂՀ պաշտպանության բանակի դիրքերը: Քանի որ սկսվել էին հայ-ադրբեջանական բանակցությունները, ուստի օգոստոսի 17-ից մարտական գործողությունները թուլացան: Ադրբեջանի լրատվական միջոցները աղմուկ էին բարձրացրել, թե դարաբաղյան գորամիավորումները շարունակում են իրենց հարձակողական գործողությունները և գրավել են Ֆիզուլին: Ղարաբաղի բանակի շտաբի պետ Սեյրան Օհանյանը հանդես եկավ հայտարարությամբ և նշեց, թե Արցախի բանակի առջև նման խնդիր չի դրված:

Օգոստոսի 17-ի երեկոյան ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը Բաքվից ստացավ Հեյդար Ալիևի հետևյալ հեռագիրը. «Ադրբեջանի ղեկավարությունը փոխվարչապետ Ռ.Գուլևին լիազորում է 5 օրվա ընթացքում Ադրբեջանի և Լեռնային Ղարաբաղի բարձր ղեկավարների միջև հանդիպում կազմակերպելու շուրջ վարել բանակցություններ»³⁹: Հանդիպման արդյունքում պայմանավորվում են 1993թ. օգոստոսի 18-ի ժամը 18-ից հինգ օր ժամկետով հակամարտության գոտում սահմանել հրադադար: Հինգ տարվա մեջ առաջին անգամ Ադրբեջանի և Լեռնային Ղարաբաղի միջև կնքված այդ համաձայնագիրը ցույց տվեց, որ Ադրբեջանը ճա-

³⁸ «Արցախ», 17.08.1993:

³⁹ Նույն տեղում, 18.08.1993: Լ. Տեր-Պետրոսյանի օգոստոսի 31-ի հրամանագրով Սերժ Ազատի Սարգսյանը նշանակվեց ՀՀ պաշտպանության նախարար:

նաչում է Լեռնային Ղարաբաղի անկախությունը: Ուրիշ հետևությունը ճիշտ չէր լինի: Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահի պաշտոնակատար Հեյդար Ալիևը, օգոստոսի 23-ին ելույթ ունենալով Բաքվի հեռուստատեսությամբ, նշեց, որ միասնական հրամանատարության բացակայության և ցածր կարգապահության հետևանքով ադրբեջանական բանակը կրում է անհաջողություններ: Ալիևը նաև հաղորդեց, որ Ֆիզուլի քաղաքի վարչակարգի ուղղակի հրամանով բնակչությունը և զինված ուժերը թողել են քաղաքը⁴⁰: Իրոք, օգոստոսի 22-ին ԼՂՀ ՊԲ առաջին և երկրորդ պաշտպանական շրջանների ստորաբաժանումների ճնշման տակ 160-րդ ադրբեջանական զնդի ստորաբաժանումները հարկադրված էին թողնել Ֆիզուլի քաղաքը և շուրջ 1380 քառ. կմ տարածք ունեցող համանման շրջանը: Հաջորդ օրը դարաբաղյան զորքը մտավ Ադրբեջանի Լեմքորանի գումարտակի կողմից պաշտպանվող Ջերբայիլի շրջանը: Երկու օր անց ազատագրեցին 1050 քառ. կմ մակերես ունեցող համանման շրջանը: Օգոստոսի 31-ին ԼՂՀ ՊԲ զորամասերը մտան Կուրաթլուի շրջան և արդեն Իրանի սահմանից գտնվում էին 4-5 կմ հեռավորության վրա: Հայոց հաղթարշավը շարունակվում էր:

Ռուսաստանի արտագործնախարարությունը օգոստոսի 24-ին հայտարարեց, թե «վերջին օրերին ուշադրություն են գրավում Ղարաբաղի հայերի ակտիվ ռազմական գործողությունները Լեռնային Ղարաբաղի սահմաններից դուրս՝ Ֆիզուլի-Ջերբայիլ վտանգավոր գոտում: Մարտական գործողությունների առաջխաղացումը դեպի Իրանի սահմանը սպառնում էր մեկուսացնել Ադրբեջանի խիտ բնակեցված մի շարք շրջաններ և տասնյակիսզարավոր խաղաղ բնակիչների փախստական դարձնել: Դա չի կարող արդարացվել որևէ ռազմական անհրաժեշտությամբ, հակամարտող կողմի զինվորական միավորումները չեն կարող այստեղ այլևս սպառնալ հայկական ուժերին»: Ռուսաստանը պահանջում էր դադարեցնել ռազմական գործողությունները և հարձակվող ուժերը ետ քաշել ԼՂՀ սահմանները⁴¹: Այդ հայտարարությունից մի քանի օր անց, օգոստոսի 27-ին, ԼՂՀ մայրաքաղաք Ստեփանակերտում տեղի ունեցավ Ռուսաստանի նախագահի հատուկ հանձնարարությունների ղեսպան Վլադիմիր Կազիմիրովի հանդիպումը ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար

⁴⁰ «Бакинский рабочий», 24.09.1993.

⁴¹ «Երկիր», 25.08.1993:

Կարեն Բաբուրյանի և ՊՊԿ-ի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի հետ, ու քննարկվեցին հակամարտության կարգավորման մի քանի տարբերակներ: Սակայն կողմերը միասնական եզրակացության չհանգեցին: Այդ նույն օրը՝ օգոստոսի 27-ին, ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Կարեն Բաբուրյանը նամակ հղեց ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Դալիին, որտեղ ասված է. «Մեր բազում դիմումների անտեսումը հանգեցրեց նրան, որ աշխարհը մինչև օրս չգիտի ճշմարտությունը ԼՂՀ ժողովրդի տառապանքի մասին, որն ամեն օր ենթարկվում է հրթիռահրետանային հարվածների և ռմբակոծությունների՝ խեղդվելով շրջափակման ճիրաններում: Մենք պատրաստ ենք ներկայացնել հարյուրավոր փաստեր Ադրբեջանի կողմից ՄԱԿ-ի ԱԽ բանաձևերը խախտելու վերաբերյալ, որոնք մնում են անպատիժ: Միևնույն ժամանակ Լեռնային Ղարաբաղի պաշտպանական բանակի կողմից ձեռնարկված ցանկացած պատասխան գործողություն արժանանում է ՄԱԿ-ի խիստ դատապարտմանը»⁴²: Իսկ օգոստոսի 30-ին ԼՂՀ ՊՊԿ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը, հանդես գալով հայտարարությամբ, մերկացրեց այդ վերջին օրերին պաշտոնական Բաքվի կողմից բարձրացված աղմուկը այն մասին, թե իբր ԼՂՀ ուժերի ճնշման հետևանքով Ադրբեջանի Հանրապետությունում ուժեղացել է ներքաղաքական պայքարը: ՊՊԿ-ի նախագահը նշում է, որ վերջերս ձեռք բերված հնգօրյա դադարը խախտել է ադրբեջանական կողմը: Ավելի քան մեկ տարի է, Շահումյանի շրջանի և Մարտակերտի բնակչության մի մասը փախստականներ են: Այսօր այն կազմում է ԼՂՀ բնակչության 20 տոկոսը: Այդ հարցը շրջափակված Արցախում ավելի ծանր է, քան Ադրբեջանում, որի բնակչության հինգ տոկոսն է բնակվում պատերազմական Արցախի շուրջը: Ռ. Քոչարյանը ցանկություն էր հայտնում անհապաղ բանակցությունների մեջ մտնել փախստականների հարցի շուրջ և կրակի դադարեցումը նրանց բնակավայրերում⁴³: Հենց այդ առաջարկության հիման վրա օգոստոսի 31-ին ԼՂՀ և Ադրբեջանի պատվիրակությունների կողմից ստորագրվեց տասնօրյա հրադադար, որը պետք է գործեր սեպտեմբերի 1-ից մինչև 10-ը: Այդուհանդերձ, Ադրբեջանի իշխանությունները չէին ցանկանում տեղի տալ և ընդունել ճիշտ ու անհերքելի փաստարկումները: Ի պատասխան այդ օրերին ՀՀ նախագահի և ԱԳՆ հայ-

⁴² *Նույն տեղում, 28.08.1993:*

⁴³ *Арутюнян В. Б., Եզվ. աշխ., էջ 183-184:*

տարարությունների՝ Ադրբեջանի ԱԳՆ-ն հանդես եկավ մի խիստ պերճախոս հայտարարությամբ, որում Հայաստանի նկատմամբ շարադրված էին կեղծիքներ և անճշտություններ: Ադրբեջանի ԱԳ նախարարը իր հայտարարությունը եզրափակում էր հետևյալ զայրույթով. «Ադրբեջանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարությունը խոր զայրույթ է հայտնում և վճռական բողոք հայտարարում ընդդեմ Հայաստանի, որ օգտագործելով անջատողականության քաղաքական խաղաքարտը՝ փորձում է տարածաշրջանում կատարվող իրադարձությունների համար խուսափել պատասխանատվությունից և հաստատապես հույս ունի, որ Միացյալ ազգերի կազմակերպությունը, միջազգային հանրությունն ընդհանուր առմամբ ի գործու կլինեն տարբերել ճշմարտությունն ու կեղծիքը և իրենց վերջնական արդարացի վերաբերմունքը կարտահայտեն ագրեսորի նկատմամբ»: Եվ չնայած Ադրբեջանի ԱԳ նախարարի այդ վրդովմունքին՝ ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը, ընդառաջելով Հեյդար Ալիևի ԼՂՀ ղեկավարության հետ բանակցությունները շարունակելու վերաբերյալ ցանկությանը⁴⁴ և լիովին կիսելով ՀՀ նախագահի պատրաստակամությունը, սեպտեմբերի 1-ին հանդես գալով հայտարարությամբ, ցանկություն հայտնեց հանրապետության գինված ուժերը անհապաղ ետ քաշել Խոջիկ-Խանլիկ-Չերելի գծից և վերադառնալ նախկին զբաղեցրած դիրքերը, բացի այդ, պատրաստակամություն է հայտնում բանակը դուրս բերել Կուբաթլուի գյուղերից⁴⁵:

ԼՂՀ հռչակման երկրորդ տարեդարձի օրը՝ սեպտեմբերի 2-ին, ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը դիմում հղեց հանրապետության քաղաքացիներին, որտեղ մերկացվում է Ադրբեջանի ռազմատենչ քաղաքականությունը, որը իրագործվում էր Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ: Ասված է, որ արցախցիները իրենց ազատությունը, անկախությունը և նորածին պետության պաշտպանությունը հարկադրված են իրականացնել պատերազմի պայմաններում, որովհետև Ադրբեջանը չի հրաժարվում ուժային քաղաքականությունից: Նա, հետամուտ լինելով իր հայակուլ քաղաքականությանը, ավերում է տասնյակ և հարյուրավոր գյուղեր ու քաղաքներ, զոհվում են հարյուրավոր երիտասարդ մարդիկ: Պատերազմը խլում է նյութական և մարդկային հսկայական ռեսուրսներ:

⁴⁴ *«Հայաստանի Հանրապետություն», 31.08.1993:*

⁴⁵ *Նույն տեղում, 02.09.1993:*

Արցախահայությունը հերոսական պայքարի է ելել: Նորաստեղծ մեր քաջարի բանակը հուժկու հարվածներ է հասցնում թշնամուն: Մենք կառուցում ենք նոր պետություն և ձգտում խորացնել ԼՂՀ միջազգային ճանաչման գործընթացը: Մեր ժողովուրդը ցանկանում է ապրել խաղաղ, բոլոր հարևանների հետ հաշտ և կողջունի Ադրբեջանի հետ խաղաղ բանակցությունները⁴⁶:

* * *

1993թ. սեպտեմբերի 2-ին ԼՂՀ հռչակման երկրորդ տարվա արդյունքների ամփոփումը ցույց տվեց, որ Ադրբեջանի կողմից պատերազմի մեջ ներքաշված Արցախի տնտեսությունը զգալի վնաս էր կրել: Պատերազմական գործողությունների հետևանքով ոչնչացվել էր հանրապետության արդյունաբերական ֆոնդերի 70 տոկոսը, երեք անգամ պակասել են ցանքատարածությունները, զգալիորեն կրճատվել էր անասնազխաբանակը: Հանրապետության բնակչության մեկ երրորդ մասը դարձել էր փախստական կամ էլ զրկվել բնակարաններից: Ադրբեջանի բանակի կողմից օկուպացված տարածքներից Ադրբեջան են տարվել արտադրական բոլոր սարքավորումները, հումքն ու նյութերը, իրենց բնակարաններից ժամանակավոր հեռացած հայերի ամբողջ ունեցվածքը: Յոթմիլիոնանոց Ադրբեջանի կողմից 160-հազարանոց Լեռնային Ղարաբաղի դեմ սկսված այդ պատերազմը, ինչպես երևում է, զավթողական էր և ավազակային⁴⁷: Իբր այդ ամենը քիչ էր, հիմա էլ Թուրքիան էր սպառնում հայ ժողովրդին: Ադրբեջանը ռազմական մեծ օգնություն էր ստանում իր հովանավորից: Այդ առթիվ ԵԱՀԿ-ի շրջանակներում գործող միջազգային կոնգրեսի կազմկոմիտեն հանդես գալով նախազգուշական հայտարարությամբ, ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի և ԱԽ-ի մշտական անդամների ուշադրությունը հրավիրում էր դարաբաղյան հակամարտության հարցում Թուրքիայի ծայրաստիճան վտանգավոր դիրքորոշման մասին: Այդ հայտարարությունը սեպտեմբերի 13-ին ուղարկվել էր Բուտրոս Ղալիին և ԱԽ-ի մշտական անդամ երկրների ղեկավարներին: Այնտեղ ասված է, որ այն պահին, երբ Ադրբեջանի ու ԼՂՀ ներկայացուցիչների միջև դժվարությամբ հաջողվել է սկսել բանակցությունների գործընթացը, Թուրքիայի նա-

խազահ Ս.Դեմիրելը և վարչապետ Թ.Չիլլերը հանդես են գալիս Թուրքիայի ռազմական միջամտության հնարավոր լինելու վերաբերյալ աննախադեպ հայտարարությամբ: Թուրքիան ակտիվորեն մասնակցում է Հայաստանի շրջափակմանը՝ արգելելով նույնիսկ մարդասիրական օգնության տեղափոխումը: ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարից և ԱԽ-ից պահանջվում էր Թուրքիային ստիպել պահպանել ուժի սպառնալիք չգործադրելու միջազգային կյանքի օրենքը⁴⁸:

1993թ. սեպտեմբերի 7-ին ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախազահ Ռոբերտ Քոչարյանը հայտարարեց, թե ընդառաջելով խաղաղ գործընթացին՝ ԼՂՀ ղեկավարությունը հրաման է տվել հանրապետության բանակային զորամասերը դուրս բերել Կուրաթլուից և հարակից մի շարք գյուղերից: Հայտարարության մեջ նաև նշված է, որ ԼՂՀ-ն ոչ մի տարածքային հավակնություն չունի Ադրբեջանի նկատմամբ, և որ ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի գործողությունները բացառապես կրում են պաշտպանական գործողություն և թելադրված են հանրապետության բնակչության անվտանգությունն ապահովելու⁴⁹: Սեպտեմբերի 10-ին Ստեփանակերտում ստացվեց ԵԱՀԿ-ի բանակցական գործընթացի ԱՄՆ-ի դեսպան Ջոն Մարեսկոյի Ռոբերտ Քոչարյանին ուղղված նամակը, որում ցանկություն էր հայտնում, որ ԼՂՀ-ն կատարի ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի որոշումները և նպաստի Սինսկի խմբի գործունեությանը: Դրա տրամաբանական շարունակությունը հանդիսացավ սեպտեմբերի 9-11-ը Մոսկվայում տեղի ունեցած ԵԱՀԿ-ի դարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորման գծով Սինսկի խմբի կոնսուլտացիան, որին մասնակցեց նաև ԼՂՀ ներկայացուցիչը: Սեպտեմբերի 13-ին դարձյալ Մոսկվայում տեղի ունեցավ ԼՂՀ արտգործնախարար Արկադի Դուկասյանի և Ադրբեջանի ԳԽ փոխնախազահ Ֆիատոյին Ջալիլովի հանդիպումը, որտեղ պայմանավորվեցին հրադադարը շարունակել մինչև բանակցությունների վերջը⁵⁰: Սեպտեմբերի 14-ին ստորագրվեց համատեղ կոմյունիկե, ըստ որի՝ հրադադարը երկարաձգվեց մինչև հոկտեմբերի 5-ը: Նաև նախատեսվեց, որ սեպտեմբերի 22-ին Փարիզում հանդիպեն ԵԱՀԿ-ի Սինսկի խմբի անդամները, որին մասնակցելու համար Մարիո Ռաֆայելին հրավիրեց ԼՂՀ ԳԽ նախազահի պաշտո-

⁴⁶ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 254, ց. 1, գ. 11, ք. 6-7:

⁴⁷ "Время", 01.09.1993:

⁴⁸ «Երկիր», 14.09.1993:

⁴⁹ Арутюнян В. Б., *Նշվ. աշխ. էջ 187-188*:

⁵⁰ «Հայաստանի Հանրապետություն», 15.09.1993:

նակատար Կարեն Բաբուրյանին: Այդ հանդիպման նպատակն էր ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 822 և 853-րդ բանաձևերը անհապաղ իրագործելու վերաբերյալ գրաֆիկի կատարումը: Սեպտեմբերի 23-ին Ասկերանի սահմանագծում հանդիպելով, Ադրբեջանի և ԼՂՀ ներկայացուցիչները քննարկեցին ԼՂՀ մտնող երկաթգծի աշխատանքային ռեժիմի վերականգնման, Եվլախ-Ստեփանակերտ-Գորիս-Նախիջևան գազամուղի վերաշահագործման, ԼՂՀ սահմանակից ադրբեջանական շրջաններին ոռոգման ջրի մատակարարման վերսկսման հետ կապված հարցերը, սակայն դրանք մնացին անկատար: Սեպտեմբերի 24-ին Մոսկվայում Ռուսաստանի Դաշնության արտգործնախարարության միջնորդությանը տեղի ունեցավ ՀՀ նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանի և Ադրբեջանի նախագահի պաշտոնակատար Յեյդար Ալիևի հանդիպումը: Նրանք Ղարաբաղյան հիմնախնդրի վերաբերյալ համաձայնության եկան, որ հակամարտության կարգավորմանն ուղղված Ադրբեջանի և Լեռնային Ղարաբաղի ջանքերը պետք է համադրվեն ԵԱՀԿ-ի շրջանակներում տեղի ունեցող գործընթացի հետ⁵¹:

Հոկտեմբերի 3-ին Ադրբեջանում անցկացվեցին հանրապետության նախագահի ընտրություններ: Յեյդար Ալիևի օգտին քվեարկեց ընտրություններին մասնակցածների 95 տոկոսը⁵²: Այդ օրերին Լեռնային Ղարաբաղը և Ադրբեջանը ձեռք բերեցին ժամանակավոր հրադադարի վերաբերյալ նոր պայմանավորվածություն, որի համաձայն այն երկարաձգվեց մինչև նոյեմբերի 5-ը ներառյալ:

Ադրբեջանում ձերբակալված, գերված կամ պատանդ վերցված հայերի նկատմամբ իրագործվում էին անասելի դաժանություններ ու կտտանքներ: 1993թ. աշնանը Բաքվի բանտերից մեկում մահացավ 1991թ. մայիսի 15-ին «Կոլցո» գործողության ժամանակ անօրեն կալանավորված Բերդաձորի միջնակարգ դպրո-

⁵¹ Նույն տեղում, 28.09.1993: Սեպտեմբերի 27-ին լուր ստացվեց, որ Յեյդար Ալիևի կարգադրությամբ Բաքվի բանտից ազատվել է ԼՂ մարզկոմի նախկին առաջին քարտուղար Բորիս Կևորկովը, որը ձերբակալվել էր 1992թ. մայիսի 24-ին Բաքվի օդանավակայանում: Նա մահացել է Մոսկվայում 1998թ. դեկտեմբերին: Վկայություն կա, որ նա վերջին տարիներին հուշեր է գրել, որոնց ճակատագիրը մեզ մնում է անհայտ:

⁵² Հ. Ալիևը նախագահ ընտրվելուց մի փոքր անց նոյեմբերի 26-ին, ընդունվում է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Սարգը լուծարելու մասին Ադրբեջանի Հանրապետության որոշումը:

ցի ֆիզիկայի ուսուցիչ, չորս երեխայի հայր Առնո Սկրտչյանը: Նրան տանջամահ էին արել: Ադրբեջանի իշխանությունները Ա.Սկրտչյանին հինգ համազուլուացիների հետ 1992թ. մահվան էին դատապարտել Բաքվում կայացած դատական մի ֆարսով: Այդ «դատ» կոչվածը կայացել է իրավական, տեղեկատվական և բարոյական մեկուսացման պայմաններում: Ավելի վաղ, ինչպես ասվել է, Յուրի Ջհանգիրյանին և միլիցիայի գնդապետ Ղարիբ Հարությունյանին նույնպես ենթարկել էին գազանային խոշտանգումների ու տանջամահ արել: Վտանգի տակ էին մահվան դատապարտված բերդաձորցիներ Արկադի Հայրիյանի, Հրաչիկ Պետրոսյանի, Արվիդ Մանգասարյանի, Գագիկ Հարությունյանի, Գառնիկ Առստամյանի և շատ-շատերի կյանքը: ՀՀ ԳԽ Արցախի հանձնաժողովը, նոյեմբերի 30-ին հանդես գալով հայտարարությամբ, միջազգային հանրության և կազմակերպությունների ուշադրությունը մեկ անգամ ևս հրավիրում էր խորհրդային բանակի և Ադրբեջանի օմօնի կողմից 1991թ. գարնանն ու ամռանը պատանդ վերցված և Ադրբեջանի դատարանների կողմից մահապատժի դատապարտված հայերին պարբերաբար խոշտանգումների ենթարկելու փաստերի մասին: Բուլդոզեր կոչ էր արվում բարձրացնել իրենց ձայնը ընդդեմ Ադրբեջանի բանտերում կալանավորների նկատմամբ անմարդկային վերաբերմունքի, անել ամեն ինչ մահվան դատապարտված բերդաձորցիներին, ինչպես և Հոռաթաղ գյուղի բնակիչ Արկադի Հայրիյանի կյանքը փրկելու համար⁵³:

Ադրբեջանը շարունակում էր խախտել հրադադարը: ԵԱՀԿ-ի նախագահ, Շվեդիայի արտգործնախարարի անձնական ներկայացուցիչ, դեսպան Մաթիաս Մոսբերգի պատվիրակությունը, հոկտեմբերի 12-ին լինելով Ստեփանակերտում, հանդիպումներ է ունենում ԼՂՀ ղեկավարների հետ, լսում նրանց բողոքները, ապա լինում արդյունաբերական մի շարք ձեռնարկություններում: Այդ նույն օրը ադրբեջանական կողմը, հերթական անգամ խախտելով զինադադարը, Հադրութից հարավ ձեռնարկեց նոր գրոհ, որը կասեցվեց ԼՂՀ ուժերի կողմից: ԵԱՀԿ-ի պատվիրակությունը ոչինչ էլ չձեռնարկեց դրա դեմ: Ադրբեջանի նորընտիր նախագահ Յեյդար Ալիևը նույնիսկ հայտարարեց, թե Ադրբեջանի տարածքի 20 տոկոսը օկուպացվել է հայկական զորքերի կողմից, և հանրապետության մոտ մեկ միլիոն քաղաքացիական բնակչություն

⁵³ «Հայաստանի Հանրապետություն», 02.12.1993:

մնացել է անօթևան և առանց գոյության միջոցների, ավերվել է ադրբեջանական հանրապետության օկուպացված շրջանների տնտեսական ենթակառուցվածքները, ոչնչացվել են Ադրբեջանի պատմության և մշակույթի եզակի հուշարձաններ: Անշուշտ, այդ ամենը շատ է չափազանցված, ինչպես հատուկ է Ադրբեջանի քարոզչությանը: Ադրբեջանական «Իստիզալ» թերթը հաղորդել է, թե իբր պատերազմի հետևանքով Ադրբեջանի գյուղատնտեսությունը կրել է 200 մլրդ ռուբլու վնաս: Միայն վերջին շրջանում Ադրբեջանը կորցրել է 1 մլն գլուխ անասուն, 8000 տ բամբակ, 50 հազար տոննա ցորեն, 147 հազար տոննա խաղող⁵⁴: Ադրբեջանը զրպարտում էր, թե իբր ԼՂՀ-ում պահվում են մի քանի հազար ռազմագերիներ ու պատանդներ⁵⁵: Ըստ Ալիևի՝ հայ-ադրբեջանական հակամարտության 5 տարիների ընթացքում զոհվել է 16 հազար ազերի, 22 հազարը՝ վիրավորվել, մեկ միլիոն բնակիչ էլ դարձել է փախստական⁵⁶: Հետաքրքիր է պաշտոնական Բաքվի և իր կողմից սանձազերծված պատերազմից ի՞նչ էր սպասում Հեյդար Ալիևը:

Արտասահման մեկնած ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահ Ռոբերտ Զոչարյանը, հոկտեմբերի 24-ին Փարիզի «Ինտերկոնտինենտ» հյուրանոցում տեղի ունեցած մամուլի ասուլիսում անդրադառնալով Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի վերջին՝ թիվ 874 բանաձևին, հայտարարեց, որ ԼՂՀ-ն որպես Ադրբեջանի մաս ձևակերպումը բոլորովին չի նպաստում խնդրի կարգավորմանը: Դա նպատակամղված է Մինսկի կոնֆերանսի արդյունքների կանխորոշմանը, որը մեծապես կասկածի տակ է դնում տարածաշրջանում խաղաղության գործընթացին ԼՂՀ-ի մասնակցությամբ:

Սակայն հոկտեմբերի 22-ին և 23-ին Ադրբեջանի ռազմատենչ ուժերը ճեղքեցին ԼՂՀ բանակի պաշտպանական բնագծերը: Ակնհայտ դարձավ, որ Ադրբեջանը հաստատված զինադադարն օգտագործել էր նոր ուժեր կուտակելու և Լեռնային Ղարաբաղի դեմ ավելի արդյունավետ պատերազմ մղելու համար: Հոկտեմբերի 24-ին ԼՂՀ ՊԲ-ն զարգացնելով առաջխաղացումը, գրավեց Արաքսի ափին գտնվող Հորադիզ կայարանի երկաթուղային հանգույցը, որը հանդիսանում էր հարավային ռազմաճակատում հակառակորդի բանակին սնող հիմնական երակը:

⁵⁴ Նույն տեղում, 05.11.1993:

⁵⁵ Նույն տեղում, 23.10.1993:

⁵⁶ Նույն տեղում, 04.11.1993:

Արդյունքում՝ դարաբաղյան զինուժը Ջանգելանի շրջանը, Ջերայիլի և Կուրաթլուի շրջանների դեռևս չազատագրված տարածքները մեկուսացրեց Ադրբեջանից: Հոկտեմբերի 23-ին Հորադիզի մերձակայքում տեղի ունեցած ժանր մարտերի ժամանակ հայկական կողմը կորցրել էր 9, և վիրավորվել էին 48 զինվոր: Իսկ ադրբեջանական կողմը տվել էր 97 զոհ և կորցրել 7 միավոր զրահատեխնիկա: Հայկական կողմը առգրավել էր նաև 4 «գրադ» կայանք: Ակտիվ մարտեր էին գնում Ջանգելանի կրակակետերը ոչնչացնելու համար⁵⁷: Մինչև 1993թ. ծմեռը Ադրբեջանը կորցրեց վերահսկողությունը Հորադիզից մինչև Հայաստանի պետական սահմանը ձգվող տարածքի վրա: Դա արդյունք էր նրա, որ ադրբեջանական կողմը կրկին բաց էր թողել հրադադարը երկարած գելու հնարավորությունը: Հակառակորդը շարունակում էր նորանոր դավեր նյութել ու ավելի խորացնել հակամարտությունը: Այդ օրերին՝ հոկտեմբերի 18-ին, Ասկերանի շրջանի Սունջինկա տեղամասում դարանակալ թշնամու գնդակից զոհվեց 26-ամյա փոխգնդապետ, ակնառու հրամանատար Նորայր Դանիելյանը, որի մահը մեծ կորուստ էր արցախահայության համար⁵⁸:

Ադրբեջանական կողմը, հաճախակի խախտելով հրադադարը, փորձում էր մեղքը բարդել հայկական կողմի վրա: Նոյեմբերի 29-ին Ադրբեջանի արտագործնախարարությունը, հանդես գալով հայտարարությամբ, աղաղակում էր, թե իբր հայկական կողմը չի կատարում ՄԱԿ-ի թիվ 822, 853 և 874 բանաձևերը, ու զավթել են Ադրբեջանի տարածքի 20 տոկոսը⁵⁹: Անշուշտ, հակառակորդը առիթ էր որոնում ռազմական գործողությունները վերսկսելու համար: Դեկտեմբերին այն վերսկսեցին Ասկերանի

⁵⁷ «Ազգ», 26.10.1993:

⁵⁸ Նորայր Եղուարդի Դանիելյանը ծնվել է 1967թ. օգոստոսի 1-ին Մարտակերտի շրջանի Գյուլաթաղ գյուղում: Միջնակարգ դպրոցն ավարտել է Ներքին Հոռաթաղում: Ապա ավարտել է Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի ընդհանուր տեխնիկական առարկաների և ֆիզիկայի բաժինը: 1990թ. Նորայրը Քաջավանի համայնքի պետն էր: Նույն թվականի հոկտեմբերի 24-ին ձերբակալվել է և մեկուկես տարի պահվել թշնամու բանտերում: 1992-ի ապրիլին ազատվել է ու վերադառնալով Գյուլաթաղ շարունակել է իր ազգասիրական գործունեությունը: Նույն թվականի նոյեմբերին նշանակվել է Մարտակերտի պաշտպանական շրջանի հրամանատար: 1993թ. ընտրվել է ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր: Հետմահու արժանացել է «Մարտական խաչ» առաջին աստիճանի շքանշանի:

⁵⁹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 01.12.1993:

ուղղությամբ, Մարտակերտի շրջանում, հարավարևելյան ուղղությամբ և Հաղրուփից հարավ⁶⁰: Դեկտեմբերի 16-ին 10-օրյա ժամկետով հրադադար հաստատվեց Ադրբեջանի և ԼՂՀ-ի միջև: Այն կնքվել էր Ռուսաստանի Դաշնության արտգործնախարարության միջնորդությամբ: Սակայն Բաքուն մտացածին պատրվակով խուսափում էր այդ պայմանավորվածության վավերական ձևակերպումից: Դեկտեմբերի 16-ից սկսած՝ ադրբեջանական կազմավորումները տասնյակ միավորների հասնող զրահատեխնիկայի օժանդակությամբ անընդհատ գրոհում էին ԼՂՀ ՊԲ դիրքերը Հաղրուփ-Մարտունի ուղղությամբ: ԼՂՀ ռազմական հետախուզության տվյալներով՝ աֆղան մոջահեդներից բացի ադրբեջանցիների կողմից կռվում էին նաև Իվանովոյից, Վլադիմիրից, Կալուգայից և Տամբովից վարձկաններ: Միայն այդ օրերին Մարտակերտի ուղղությամբ գործող հակառակորդը կորցրեց 137 ադրբեջանցի զինյալ, իսկ Աղբուռուն կոչված տեղամասի ուղղությամբ՝ 45 զինյալ⁶¹:

1993թ. դեկտեմբերի 17-ից մինչև 26-ը հարաբերական հրադադար էր: Դեկտեմբերի 28-ին՝ ռազմական գործողությունները վերսկսվելուց հետո, ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերը ստիպված էին թողնել Թալիշը և Մատաղիսը, Մարտունու շրջանի Աղբուռուն տեղամասի մեկ դիրք և 13 պահակակետ Փափրավենդ գյուղի մոտակայքում: Վիճակը ծանրացավ Փափրավենդ-Սալախլի-Քենգերլի հատվածում: Դեկտեմբերի 29-ին ԼՂՀ պաշտպանական ուժերը, անցնելով հարձակման և ճնշելով թշնամուն, ընդհուպ դուրս եկան Թարթառի ջրանցքի աջափնյակ⁶²: ՀՀ նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանը, հանդես գալով հայտարարությամբ, բացահայտեց Ադրբեջանի ռազմական գործողությունների նպատակը՝ նշելով, որ հակառակորդը «մերժում է հակամարտության խաղաղ կարգավորման բոլոր նախաձեռնությունները» և հույսը դնում է միայն հիմնախնդրի ռազմական լուծման վրա: ՀՀ նախագահը կոչ էր անում ելնել իրականությունից, այլ ոչ թե քարոզչական նպատակներից⁶³: Հակառակորդը, ստանալով արժանի հակահարված, համաձայնվեց և ցանկություն հայտնեց քննարկել Լեռնային Ղարաբաղին ինքնավարություն տալու հարցը: Այդ

⁶⁰ Նույն տեղում, 23.12.1993:

⁶¹ «Ազգ», 30 և 31.12.1993:

⁶² Հասարակության Ա., *Գոյամարտ*, էջ 25-26:

⁶³ «Հայաստանի Հանրապետություն», 25.12.1992:

մտքին էին եկել մի քանի օր առաջ Ալանդական կղզիներում ավարտված բանակցություններից հետո: ԼՂՀ արտգործնախարարությունը, հանդես գալով հայտարարությամբ, նշեց, որ այդ վերջին ութ օրում ադրբեջանական զինված կազմավորումները տասնյակ միավոր զինտեխնիկայի աջակցությամբ անընդհատ գրոհում են հակամարտության ամբողջ գծի երկարությամբ, որն առաջ է բերում զոհեր և վիրավորներ: ԼՂՀ կողմը պահանջում էր հակառակորդից վերջ տալ ռազմական գործողությունների սաստկացմանը⁶⁴: Այնուամենայնիվ, ադրբեջանական կողմը, որպեսզի կարողանա հակահարված հասցնի հայկական կողմին, շարունակում էր զինվել և ձեռք բերել զենքի նոր խմբաքանակ: 1992թ. հուլիս-օգոստոսին նախկին ԽՍՀՄ-ից ստացած զենքից բացի Ադրբեջանը 1993թ. մայիսին լրացուցիչ ստացել էր 105 միավոր զրահամեքենա և 42 միավոր հրետանային կայանք: Այդ ամենից բացի Ադրբեջանի արտգործնախարարությունը 1993թ. սեպտեմբերին հայտարարել էր, թե հանրապետությունը Ուկրաինայից զնել է 50 տանկ: Ասենք նաև, որ հակառակորդը բավականին քանակությամբ զենք և զինամթերք էր ստանում մանավանդ Թուրքիայից:

5. ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱԴԱՐԵՑՈՒՄԸ ԵՎ ՀՐԱԳԱԳԱՐԻ ԿՆՔՈՒՄԸ

1993թ. դեկտեմբերի կեսին Արաքսից միջև Օմար, ավելի քան 180 կմ երկարությամբ, հակառակորդի վերսկսած հարձակումները շարունակվում էին: Արցախի պաշտպանական ուժերը դիմադրում էին խիզախությամբ և հասցնում արժանի հակահարվածներ: 1994թ. Ամանորի առթիվ ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը և ՊՊԿ-ն, դիմելով հանրապետության բնակչությանը, նշել են, որ անցած տարում ավելի է ստվարացել որդեկորույս ծնողների, այրիացած կանանց, որբացած մանուկների թվաքանակը: Հակառակորդը, աննախադեպ լայնածավալ ռազմական գործողություններ ծավալելով, վերջին երկու շաբաթում փորձում էր վերադարձնել կորցրածը և, ձերբազատվելու համար պարտվողի ամոթալի խարանից, փրկել իր վարկը: Սակայն թշնամու հարձակ-

⁶⁴ Նույն տեղում, 29.12.1993:

ման թափը, բախվելով Արցախի պաշտպանական բանակի ամրակուռ վահանին, ջարդուփշուր էր լինում¹:

1994թ. հենց առաջին օրերին պարզ դարձավ, որ դեկտեմբերին Ադրբեջանի սկսած հարձակումը մատնվում էր ձախողման: Ռազմաճակատի ամբողջ երկայնքով ծանր ու դժվարին մարտեր էին ընթանում: Արցախի ուժերին հաջողվեց գրեթե բոլոր ուղղություններով կասեցնել թշնամու գրոհները: Սակայն վերջինիս հաջողվեց հունվարի 5-ին հարավարևելյան ուղղությամբ ճեղքել ռազմաճակատը և 5 կմ լայնությամբ 15 կմ խորանալ Հադրութի ուղղությամբ: Դրան նպաստել էր Իրանի Իսլամական Հանրապետության տարածքով թշնամու մի խոշոր դիվերսիոն խմբավորման անցումը Արցախի ԻՊ ուժերի թիկունքը: Այդ օրը հակառակորդը տվեց 30 սպանված և 77 վիրավոր: Հայկական կողմից զոհվել են 5, վիրավորվել 3 մարտիկներ: Հունվարի 6-ի գիշերը հայ մարտիկներին հաջողվեց ոչնչացնել մեկ մարտական մեքենա, մեկ S-72 տիպի տանկ, առգրավել զինամթերքով բեռնված երկու ավտոմեքենա: 1994-ի հունվարի սկզբներին հարավային ռազմաճակատ փոխադրվեցին Կենտրոնական պաշտպանական շրջանի զինուժը և 71-րդ առանձին մոտոհրաձգային գումարտակը, որոնք պետք է համագործակցեին առաջին և երկրորդ պաշտպանական շրջանների ուժերի հետ: Արցախի պաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը կարողանում էր ժամանակին ապահովել զորամասերի ռազմաճակատից ռազմաճակատ արագ տեղաշարժելը, ստորաբաժանումների միջև անսխալ փոխհամագործակցությունը, սահմանված ժամկետում տիրապետել օպերատիվ իրավիճակին, ճիշտ և համապատասխան եզրակացության հանգել և այլն:

Հակառակորդի վիճակը համեմատաբար նպաստավոր էր Մարտակերտի շրջանի Մատաղիս-Հակոբ Կամարի հատվածում: Այստեղ մարտերը սկսվել էին հունվարի 2-ին: Հունվարի 6-ին հակառակորդը, 27 զրահատեխնիկայի օժանդակությամբ վերսկսելով գրոհը, նպատակ ուներ զարգացնել առաջխաղացումը Մարտակերտի շրջանի հյուսիսարևելյան հատվածում: Սակայն նա, թողնելով 450-ից ավելի սպանված, ստիպված էր ետ քաշվել: Այստեղ հայկական կողմը տվեց 4 զոհ և 17 վիրավոր²: Հունվարի 10-ի առավոտյան ժամը 7-ին նոր հարձակում սկսելով՝ հակա-

¹ «Արցախ», 01.01.1994:

² Նույն տեղում, 08.01.1994:

ռակորդը փորձեց Հակոբ Կամարու ուղղությամբ ռևանշ վերցնել, սակայն կորցրեց 350-ից ավելի զինյալների: Ազերիները Փափրավենդ-Սալախլի-Քենգերլի ուղղությամբ անընդհատ գրոհում էին Ասկերանի պաշտպանական շրջանի ուժերի դիրքերի վրա: Այստեղ ևս թողնելով 160 դիակ՝ ետ շարտվեցին: Մարտունու պաշտպանական ուժերը Ադբուռունի ուղղությամբ ետ էին վերցրել գրաված պահակակետը, ոչնչացրել թշնամու 3 տանկ և հակառակորդին հետ շարտել 12 կմ: ԼԴՀ բանակի հարավային խմբավորումը, հունվարի 12-ին անցնելով հակահարձակման, ոչնչացրեցին թշնամու կրակակետերը Կորգան, Աշադի Աբդուռահմանլու և Յուխարի Սեյիդահմեդլու բնակավայրերում: Հորադիզի ուղղությամբ հայկական ուժերի գործողությունները հաջողություն չունեցան և տվեցին մարդկային կորուստներ: Այդ օրերին հայ մամուլը գրել է. «Արցախում թե՛ մարտեր են: Ողնաշարը փշրված օձի նման գալարվելով Ֆշշում ու գալիս է թուրք զորքը... Թուրք հրահանգիչներն են մարզում ադրբեջանական զինվորներին, ասկյար են դարձնում: Աֆղան մոջահեդներն են համալրել նրանց շարքերը... Թիկունքում պատժիչ ջոկատները զնդակահարում են նահանջողներին, փախչողներին, դասալիքներին... Հսկայական կորուստներ են տալիս: Բայց գալիս են:

Ադրբեջանական բանակի դեմ ժայռի նման անսասան կանգնած են հայոց քաջերը: Պահ է վճռական ու բախտորոշ: Արցախի բախտն է վճռվում ռազմաճակատում...»³:

Անթաղ էին մնում ադրբեջանական բանակի հարյուրավոր դիակներ: Օրինակ՝ Մարտունու և Աղդամի շրջանների սահմանագծում ստեղծվեց ընդհանուր գերեզման, որտեղ թաղվեցին 200 զոհված ազերի զինվորներ: Շուրջ 350 անթաղ դիակներ էին ընկած Մարտակերտի շրջանի Մարաղա գյուղի շրջակայքում: Այդ վերջին 20 օրերին ոչնչացվել էին շուրջ 800 ազերի ասկյարներ, որոնք հիմնականում 18-19 տարեկան բաքվեցի և սումգաիթցի պատանիներ էին: ԼԴՀ ՊԲ մարտիկները հարկադրված էին զբաղվել ազերի դիակների թաղմամբ⁴: Բացի այդ, Ադրբեջանում, ինչպես ցույց էին տալիս գերիների հարցաքննությունները, 15 տարի ազատազրկման կամ գնդակահարության դատապարտվածները ռազմաճակատ էին քշվում, նրանց հետ նաև հասարակ բանվորները, ծառայողներն ու գյուղացիների որդիները:

³ «Երկիր», 13.01.1994:

⁴ «Հայաստանի հանրապետություն», 13.01.1994:

1993թ. հոկտեմբերին դարաբաղյան ռազմաճակատ նետված 190-րդ բրիգադի երկրորդ գումարտակի անձնակազմի 97 հոգուց ղեկավարների վերջին դիրքերում մնացել էին ընդամենը 32 հոգի⁵։ Հակառակորդի բանակում բարոյալքումը չէր կարող չթողնել իր բացասական հետևանքը։ «Բուտոն գլոբ» թերթի մի հրապարակման համաձայն՝ Աֆղանստանի մի պաշտոնյա խոստովանել է, որ երկրի վարչապետ Յեքմաթյարի ղեկավարած Յեզբի Իսլամի կուսակցությունը զինյալներ էր ուղարկել Ադրբեջան՝ օգնելու վերջինիս Հայաստանի դեմ մղվող պատերազմում։ Նաև հաղորդել է, թե Ադրբեջանի ինքնաթիռը Ջալալաբադ է հասցրել սպանված Յեզբ զինյալների դիակները⁶։ Մամուլում հրապարակված մի այլ հաղորդումից տեղեկանում ենք, որ արդեն 1994թ. ապրիլին Ադրբեջանում կային 2500-ից ավելի մոջահեդներ։ Ադրբեջանը շահագրգռված էր ավելի շատ մոջահեդներ ներգրավել⁷։ Բանն այն է, որ Ադրբեջանի իշխանությունները փորձում էին ժխտել մոջահեդների մասնակցությունը պատերազմական գործողություններին։ ԼՂՀ ազգային անվտանգության պետկոմի վարչության պետ Կամո Աբրահամյանը ապացուցում էր, որ աֆղան վարձկանների ժամանելուց անմիջապես պահեստից գորակոչվել էին 50 զինծառայող թարգմանիչներ, որոնք 1993թ. օգոստոսի 19-ին ուղարկվել են «Գյորան» վարժական կենտրոնի թիվ 160 զորամասի հրամանատարի տրամադրության տակ։ Սակայն նրանցից ներկայացել են 26-ը, իսկ 13-ը ինքնակամ լքել են զորամասը։ Մոջահեդները, թվով 522 հոգի, զորամաս են հասել օգոստոսի 15-ին⁸։ Գաղտնիք չէր, որ Ադրբեջանը բացի թուրքական զենք գործադրելուց, Ղարաբաղի ազատագրական ուժերի դեմ կռվում էին նաև այդ երկրի «Գորշ գայլեր» ռազմականացված նեոֆաշիստական մոտ 200 գրոհայիններ⁹։

Այդուհանդերձ, հայկական ուժերը ամրապնդվում և նոր ոգի էին առնում։ Նրանք պետք է հաղթեին։ Հարկավոր էին նոր ուժեր, որպեսզի կարողանային ռազմաճակատի ամբողջ երկայնքով դիմազարավել հակառակորդին։ ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը 1994թ. հունվարի 13-ին հրամանագիր ընդունեց «Լեռնային Ղա-

րաբաղի Հանրապետության պաշտպանության պետական կոմիտեին ԼՂՀ տարածքում մասնակի զորակոչ անցկացնելու լրացուցիչ լիազորություններ տալու մասին», որի համաձայն՝ ՊՊԿ-ն որոշեց հանրապետության տարածքում հայտարարել 45-ից մինչև 50 տարեկան արական սեռի քաղաքացիների զորակոչ։ Այն իրագործելու համար ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով, որը ղեկավարում էր ԼՂՀ ՊԲ հրամանատարի տեղակալ, գեներալ-մայոր Քրիստափոր Իվանյանը¹⁰։ Հավաքագրված զինապարտների համար մարտական դասընթացներ անցկացնելու համար ստեղծվեց հատուկ վարժաուսումնական գունդ։ Կարևոր էր նաև հունվարի 11-ին հրապարակված ԼՂՀ ԳԽ նախագահության «Զինվորական հանցագործությունների համար քրեական պատասխանատվության մասին» ԼՂՀ օրենքի կիրառման կարգի պարզեցման մասին հրամանագիրը, ըստ որի՝ պաշտպանության բանակի զինվորական տրիբունալի համակարգում ստեղծվեցին ռազմադաշտային դատարաններ, որոնք իրավունք ստացան պատասխանատվության ենթարկել նրանց, ովքեր դիմում էին դասալքության, ինքնակամ հեռանում զորամասերից, փորձում խուսափել զինվորական ծառայությունից կամ էլ հրաժարվում զենք գործածելուց¹¹։ Այդ հրամանի ընդունումը և կիրառումը պատերազմի մեջ գտնվող երկրի համար օրինաչափ երևույթ է և համապատասխանում էր ժամանակի պահանջներին։

1994թ. հունվարի 10-ի երեկոյան Մոսկվայից «Ճշմարտության պահ» հաղորդաշարով եթեր հեռարձակվեց լրագրող Անդրեյ Կարաուկովի հարցազրույցը ԼՂՀ ՊՊԿ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի հետ։ Լեռնային Ղարաբաղի մասին այս հաղորդումը իր տեսակի մեջ «Օստանկինոյից» հինգ տարվա մեջ միակն էր,

⁵ Հասրաթյան Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 159-160։

⁶ «Հայաստանի հանրապետություն», 07.01.1994։

⁷ *Նույն տեղում*, 28.04.1994։

⁸ «Արցախ», 12.01.1994։

⁹ «Լրագիր», 06.04.1994։

¹⁰ Քրիստափոր Իվանի Իվանյանը ծնվել է 1920թ. ղեկտեմբերի 20-ին Թիֆլիսում։ Ավարտել է տեղի հրետանային ուսումնարանը։ Մասնակցել է Հայրենական մեծ պատերազմին։ 1946-1949թթ. սովորել և ավարտել է Մոսկվայի Մ. Վ. Ֆրունզեի անվան ռազմական ակադեմիան։ Ծառայել է նախկին ԽՍՀՄ մի շարք զորամասերում։ 1968թ. նշանակվել է 14-րդ բանակի հրետանու պետ և ստացել գեներալ-մայորի կոչում։ Արցախյան շարժումը զինվորական ծառայության կոչեց պաշտոնաթող գեներալին։ Նա իր ջանքերը գործադրեց ՀՀ բանակի ստեղծման գործում։ Ազատագրական մարտերում ցուցաբերած խիզախության համար արժանացել է «Արցախի հերոս» բարձրագույն կոչման և պարգևատրվել «Ռսկե արժիվ» շքանշանով։ Մահացել է 1999թ. (Տե՛ս Հասրաթյան Ա., *Գեներալ Իվանյան*, եր., 2004)։

¹¹ «Արցախ», 15.01.1994։

որում հնարավորություն տվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը ներկայացնող կողմին պատմել իսկությունը հակամարտության վերաբերյալ: Թերևս արժե անդրադառնալ այդ հարդրման ժամանակ առաջադրված մի քանի հարցերի և նրանց տրված պատասխաններին: Նախ՝ Ռոբերտ Քոչարյանը նշեց, որ Ղարաբաղը երբևէ չի եղել Ադրբեջանի տարածք: Այս նշեց, որ 150-հազարանոց Ղարաբաղը պատերազմում է յոթ-միլիոնանոց Ադրբեջանի դեմ: Հանրապետության բոլոր քայլերը ուղղված են ռազմական դիրքերի բարելավմանը՝ անշուշտ հաշվի առնելով տեղանքի առանձնահատկությունները: Հետո ժխտեց խոջալուի շուրջը բարձրացված ազերիների աղմուկը, որտեղ տեղադրված հրանոթներից և «գրադ» կայանքից անվերջ ռմբակոծվում էր Ստեփանակերտը: Այն դեպքում, երբ խոջալուն դրոշ են դարձրել, ինչո՞ւ չեն հիշատակվում Սումգաիթը, Բաքվի ջարդերը, Մարաղան, Գետաշենը: «Ինչո՞վ եք այսօր զինված» հարցին ՊՊԿ-ի նախագահը պատասխանում է. «Ժամանակակից զենքով: Մեր բախտը բերեց այնքանով, որ Ղարաբաղի տարածքում տեղաբաշխված էր երեք զորամաս», որոնք պետք է զենքը հանձնեին Ադրբեջանին, բայց բաժին ընկավ Ղարաբաղին, որովհետև դա Ղարաբաղցիների բաժինն էր: Ստեփանակերտում տեղակայված էր 366-րդ մոտոհրաձգային գունդը 320 հոգի անձնակազմով, բայց ուներ լրիվ անձնակազմի՝ 1250 հոգու սպառազինություն: Գնդի սպաների 70 տոկոսը հայեր էին: Ստեփանակերտը ամեն օր ռմբակոծվում էր Շուշիից և այլ տեղերից: Կային և գոհեր զինվորներից: Մի՞թե նրանք կարող էին պաշտպանել ադրբեջանցիներին: Հայաստանից 18 տարեկան զինվորներ չեն կռվում Արցախում, բայց կան կամավորներ: Արցախի բանակում վարձկաններ չկան, որովհետև «սա մեր պատերազմն է»: Իսկ վերջում Ռ.Քոչարյանը հաղորդում է հետևյալ հեռագիրը. «Ադրբեջանը, մերժելով կրակը դադարեցնելու ռուսական նախաձեռնությունը, դեկտեմբերի սկզբին սկսել է լայնածավալ հարձակում ռազմաճակատի ողջ գծով: Արդեն մեկ ամսից ավելի շարունակվում են կատաղի մարտերը: Վիճակը շատ բարդ է: Հարավային թևում ադրբեջանական բանակը, չնայած մեծաթիվ կորուստներին, զգալիորեն առաջ է շարժվել: Հարձակման համար օգտագործվում է հարևան երկրի տարածքը: Ադրբեջանի հարձակումը նախապատրաստել են բավականին հիմնավոր: Հայտնվել են մեծ թվով նոր տանկեր և զրահամեքենաներ, զորքը զինված է 1993թ. արտադրության հրազենով, ամերիկյան հակատանկային միջոց-

ներով, ամերիկյան նռնակներով ու ռադիոկայաններով, թուրքական ականանետներով: Անընդմեջ աշխատում է հրետանին: Այս ամենը խոսում է զենքի ու զինամթերքի խոշոր ծավալների, օգնությունների մասին, այն դեպքում, երբ ՄԱԿ-ի ԱԽ-ն արգելել է սպառազինություն մատակարարել տարածաշրջան: Ադրբեջանի բանակում կռվում են աֆղան մոջահեդներ, մասնագետներ Թուրքիայից, բազմաթիվ վարձկաններ Ռուսաստանից և Ուկրաինայից: Մնում է ենթադրել, թե ով է այս ամենի համար վճարում: Մեզ համար շատ դժվար է դիմագրավել հարձակումներին, մենք շատ քիչ ենք բոլորի դեմ կռվելու համար: Կանգուն ենք ժողովրդի արիության ու կամքի շնորհիվ»¹²:

Աշխարհին ուղղված այդ հեռագրում ասված էր գրեթե բոլորը:

* * *

Ռազմաճակատներում ստեղծված կարճատև անդորրը խախտվեց ադրբեջանական զորքերի հուժկու հրետակոծությամբ: Հայկական դիրքերի վրա թափվեցին հարյուրավոր արկեր: Հաճախադեպ էր գործում նաև հակառակորդի օդուժը: Շուրջ 250 ադրբեջանական հետևակայիններ 5 զրահամեքենայի աջակցությամբ հունվարի 13-ին քանիեորդ անգամ գրոհեցին Մատաղիս-Հակոբ Կամարի հատվածում: Հակառակորդը, տալով 76 զոհ, խուճապահար ետ փախավ: Մարտունի-Հաղրութ մայրուղին կտրելու նպատակով հակառակորդը հունվարի 14-ին հարձակման անցավ Մարտունի-Ֆիզուլի հատվածում: Սակայն Արցախի ուժերի ճնշման տակ թշնամին ստիպված էր նահանջել նախկին դիրքերից ավելի հեռու: Այսպես, հակառակորդը նոր հարձակում էր ձեռնարկել Օմարից մինչև Արաքս¹³: Սկզբում թշնամու ուժերին հաջողվեց դուրս գալ Քելբաջարը Գյանջայի հետ կապող ճանապարհի խաչմերուկը: ԼՂՀ ՊԲ հրամանատարությունը այնտեղ կենտրոնացրեց 3-րդ, 4-րդ, 5-րդ ու Կենտրոնական պաշտպանական շրջաններից 71 և 54-րդ առանձին մոտոհրաձգային գումարտակներից ընտրված հարվածային մի քանի ստորաբաժանումներ, որոնք պետք է ցանկացած գնով կասեցնեին թշնամու առաջխաղացումը և ետ շարտեին նրան: Հունվարի 24-ին Արցախի ԻՊ ուժերին հաջողվեց խաչմերուկի մոտ արգելակել հակառակորդին: Մեկ օր անց հակառակորդը նոր հարձակում ձեռնար-

¹² Նույն տեղում, 11.01.1994:

¹³ Նույն տեղում, 15.01.1994:

կեց Մարտակերտի հեռուստաաշտարակի և Պուշկին յալ բարձունքի ուղղությամբ, սակայն կորցնելով S-72 տիպի երեք հրասայլ և 50 զինվոր՝ ետ նահանջեց: Հունվարի 26-ին արևելյան և հարավարևելյան մարտագծի ողջ երկարությամբ անցնելով հարձակման և կորցնելով S-72 տիպի 1 հրասայլ, 2 զրահամեքենա և մեկ հրանոթ՝ ստիպված էր նահանջել: Հունվարի 23-ին Ասկերանի շրջանի Սխմաղ գյուղի մոտ հակառակորդը կորցրեց մեկ գրոհիչ ինքնաթիռ¹⁴:

Ադրբեջանի իշխանությունները, չնայած բազմիցս արված առաջարկություններին, խուսափում էին վիճելի հարցերը լուծել անարյուն, խաղաղ ճանապարհով: Նրանք ամեն կերպ փորձում էին Ղարաբաղի զինված կազմավորումների կողմից այդ վերջին ժամանակներում գրավված տարածքներն ազատագրել մարտական գործողությունների միջոցով: Բաքուն չցանկացավ ընդունել դեռևս դեկտեմբերի 10-ին և 30-ին Ռուսաստանի միջնորդությունը կրակը ժամանակավոր դադարեցնելու վերաբերյալ, որն ավելի բարենպաստ պայմաններ կստեղծեր ռազմական գործողությունների լիակատար դադարեցման մասին համաձայնագիր կնքելու համար՝ ընդգրկելով նաև հայ-ադրբեջանական սահմանում միջադեպերի բացառումը: Ստեփանակերտն ու Երևանը համաձայն էին Մոսկվայի այդ առաջարկություններին, սակայն Ադրբեջանը դեմ զնաց, որի արդյունքում կրեց նոր պարտություններ և տվեց մեծ կորուստներ¹⁵:

1994թ. հունվարյան այդ օրերին Ռուսաստանի հայ համայնքները բաց դիմում հղեցին Ռուսաստանի Դաշնության նախագահ Բ.Ելցինին, այդ պետության խորհրդարանին և կառավարությանը, որտեղ ասված է, որ Ադրբեջանը նպատակ է դրել ուժով ճնշելու Ղարաբաղի բնակչության ազատագրական շարժումը, ծավալել վարձկանների աննախադեպ հավաքագրում Աֆղանստանից, Թուրքիայից, Ռուսաստանից, Ուկրաինայից և այլ երկրներից: Այդ հանրապետությունը անընդմեջ ստանում է սպառազինություն, ներգրավվում են մասնագետներ: Փորձեր են արվում անհատական վարձկանների հավաքագրման պրակտիկայից անցնել արդեն մի շարք երկրների՝ այդ նպատակի համար ներգրավմանը: Այնուհետև նշվում է, որ Ղարաբաղը եղել է Ռուսաստանի կազմի մեջ, 200 տարի առաջ դարձել է Ռուսաստանի

¹⁴ *Նույն տեղում*, 26.01.1994:

¹⁵ *Նույն տեղում*, 15.01.1994:

առաջին դաշնակիցը: Նա Ռուսաստանին տվել է շատ ականավոր գործիչներ: Նամակի հեղինակները պահանջում էին, որ այդ ազնիվ դաշինքը պետք է այսուհետև էլ պահպանվի, որի համար պետք է շահագրգռված լինի Ռուսաստանը¹⁶:

Հակառակորդը նախապատրաստվում էր նոր, լայնածավալ հարձակման: Հունվարի 27-ի գիշերը գրոհ ձեռնարկեց Հակոբ Կամարի գյուղի ուղղությամբ: Սակայն հայկական ուժերի հակահարվածից ազերիները ստիպված էին ետ նահանջել ելման դիրքերը: Այդ նույն օրը խոշոր ուժերով գրոհեցին նաև Մարտունու պաշտպանական շրջանի զորքերի դիրքերը, որը հաջողություն չբերեց թշնամուն: Այն կրկնվեց հունվարի 30-ի գիշերը, որը նույնպես կասեցվեց: Հունվարի 25-27-ը հակառակորդը կորցրեց 19 միավոր զրահատեխնիկա, այդ թվում 16 տանկ¹⁷: 1994-ի հունվարի վերջերին թե՛ մարտեր էին տեղի ունենում Օմարի լեռնանցքի վրա: Արցախյան ուժերը, առաջ անցնելով, կտրել էին հակառակորդի ճանապարհը և օղակման մեջ առել թշնամական մի խմբավորում: Փետրվարի 2-ին տեղի ունեցած թե՛ մարտերի ընթացքում ղարաբաղյան ուժերին հաջողվեց ոչնչացնել հակառակորդի S-72 տիպի 5 տանկ և ավելի քան 50 զինվոր ու սպա:

1994թ. փետրվարի 11-ից սկսվեց Արցախի բանակի հարձակումը Քելբաջարի ռազմական հենակետերի վրա: Ազերի ուժերը երեք օրվա մարտերից հետո, չկարողանալով կազմակերպել կանոնավոր դիմադրություն, լքում են իրենց դիրքերը և դիմում խուճապահար փախուստի: Օմարի բարձունքը և լեռնանցքը անցնում են ԼՂՀ պաշտպանության բանակի հսկողության տակ: Բարձունքի գրավման ժամանակ իր անօրինակ սխրանքով փայլում է ԼՂՀ պաշտպանության բանակի առանձին զումարտակի փոխհրամանատար Պետրոս Ղևոնդյանը¹⁸: Մարտեր մղելով գլ-

¹⁶ «Հայաստանի Հանրապետություն», 25.01.1994:

¹⁷ «Հայք», N6, 25.1.05.1994:

¹⁸ Պետրոս Ղևոնդյանը՝ ԼՂՀ պաշտպանության բանակի մայրոք, Եուջիի դաշնակցական առանձին զումարտակի փոխհրամանատար, ծնվել է 1964 թվականի հունվարի 30-ին Աշտարակի շրջանի Տեղեր գյուղում: Սովորում էր Երևանի պետական համալսարանի ռադիոֆիզիկայի ֆակուլտետի երրորդ կուրսում, երբ անդամագրվեց արցախյան ազատագրական պայքարին: Սասնակցել է բազմաթիվ ճակատամարտերի՝ Շահումյան, Մարտակերտ, Հաղորթ և այլն: Չոհվել է 1994թ. փետրվարի 14-ին Օմարում: 1999թ. հետմահու արժանացել է ԼՂՀ «Արցախի հերոս» բարձրագույն կոչման և «Ռսկե արծիվ» շքանշանի («Ազատ Արցախ», 13.02.1999: ՉԼՊՊԿՅԱՆ Հ., Պետոն, Բեյրութ, 1996):

խավոր ուղղություններից մեկում՝ գումարտակը Պետրոսի հրամանատարությամբ շրջանցում է թշնամուն և Մարտակերտի, Ստեփանակերտի ջոկատների ու Ասկերանի Արշոյի գումարտակի հետ կազմակերպված համատեղ գործողության շնորհիվ արցանի մեջ առնում թշնամու գորախմբերին: Եվ, այսպես, Արցախի հյուսիսային այդ խոշորագույն դարպասը գրավված էր: Փետրվարի 14-ին, դիրքերում ամրացված զինվորների մատակարարման խնդիրները լուծելու, ինչպես նաև անընդհատ տեղացող ծյան հետևանքով փակված ճանապարհների բացման համար համապատասխան տեխնիկա է բերվում, իսկ Պետրոսը դիրքավորվում է գլխավոր մայրուղում: Ճանապարհին վիրավոր զինվորին փրկելու ժամանակ Պետրոսը զոհվում է հակառակորդի ականի պայթյունից¹⁹:

1994թ. փետրվարի կեսերին հակառակորդը, նոր ուժեր կենտրոնացնելով Մարտունու պաշտպանական շրջանի Նովրուզլու և Յուսիփջանլու բնակավայրերի ուղղությամբ, փետրվարի 16-ին և 17-ին անցավ հարձակման Աշաղի-Ավդուռահմալի բնակավայրի ու Աղբուռուն տեղամասում և, տալով մեծ կորուստներ, նահանջեց: Փետրվարի 18-ի գիշերը հայկական ուժերը թշնամուց մաքրեցին Քելբաջարի շրջանի հյուսիսային մասը, և Օմար լեռնանցքի վրայով ամբողջ վերահսկողությունն անցավ Արցախի պաշտպանության բանակի ձեռքը²⁰: Փետրվարի վերջին թշնամին հարձակման անցավ Աշաղի Սեյիդահմեդլու բնակավայրից մինչև Հորադիզ ճակատային գիծը: Մարտի 11-ին հակառակորդի ռազմական ուժերը նոր գրոհ ձեռնարկեցին Աղդամից հարավ: Այդ բոլոր գրոհներն էլ ետ մղվեցին: Ղարաբաղյան ուժերը, հակահարձակման անցնելով Գյուլիստանի և Թալիշի ուղղությամբ, զբաղեցրին ռազմավարական նշանակություն ունեցող մի շարք բարձունքներ: Ապրիլի երկրորդ կեսին գրեթե բոլոր ուղղություններով հակառակորդի վրա ճնշում էին գործադրում Ղարաբաղյան ուժերը: Նրանց հաջողվեց հսկողության տակ վերցնել Աղդամ-Բարդա մայրուղին: Ահա այդպիսին էր ընդհանուր վիճակը ռազմաճակատներում հրադադարին նախորդած օրերին: Ադրբեջանը չէր ցանկանում ընդունել իր պարտությունը և հաշվի չէր նստում տված զգալի կորուստների հետ: Միայն 1993թ. դեկտեմբերի 18-ից մինչև 1994թ. փետրվարի սկիզբը՝ 1,5 ամսվա ըն-

¹⁹ «Ազատ Արցախ», 13.02.1999: Գևորգյան Գ., Պետուն, Բեյրութ, 1996:
²⁰ «Արցախ», 13 և 19.02.1994:

թացքում, համաձայն ԼՂՀ պաշտպանության բանակի շտաբի պետ Սեյրան Օհանյանի վկայակոչած տվյալների, ադրբեջանական կողմը կորցրել էր մոտ 5 հազար զինվոր ու սպա, մեկ ռազմական ինքնաթիռ, 62 միավոր զրահատեխնիկա, այդ թվում 36 տանկ, 12 հրանոթ և հրետանային կայանք, որոնցից երեքը «գրադ» տիպի, մեծ թվով այլ սպառազինություններ: Հիշյալ ժամանակահատվածում ինքնական զերի էին հանձնվել 26 ազերի զինյալներ, որոնց մեջ կային նաև այլ պետությունների քաղաքացիներ: Նույն ժամանակամիջոցում Ղարաբաղյան կողմից զոհվել են մոտ 300 մարտիկ, զրահատեխնիկայի կորուստը կազմել է 24 միավոր²¹: Փոքր անց՝ «Օբշչայա գազետա»-ն գրել է, որ միայն 1994թ. հունվար ամսին Ղարաբաղյան ճակատում զոհվել են 5300 ազերի զինվոր և սպա: Այլ աղբյուրների հիման վրա դեկտեմբերի 18-ից հետո ադրբեջանական բանակը տվել էր 8000 սպանված և ավելի քան 25 հազար վիրավոր: Միայն Օմարի լեռնանցքում, հենց ազերիների տվյալներով, փետրվարի սկզբին զոհվել են 1500 զինծառայող, կորցրել 100 միավոր զրահատեխնիկա և երկու ինքնաթիռ²²: Ակնհայտ է, որ այդ կորուստները չէին լինի, եթե Ադրբեջանի ղեկավարությունը սթափ մտածեր և հույսը չդներ ռազմական գործողությունների վրա ու չփորձեր իր զավթողական և բարբարոս քաղաքականությունը իրագործել ռազմական ճանապարհով: Մերժելով խաղաղ բանակցությունների միջոցով վիճելի հարցերը լուծելու առաջարկությունները՝ ադրբեջանական կողմն անընդհատ «ցուցաբերում» էր նոր նախաձեռնություն, որի արդյունքում կորցնում էր տարածքներ: Ռուսաստանի Դաշնության նախագահի հատուկ ներկայացուցիչ Վլադիմիր Կազիմիրովը 1994թ. հունվարի 27-ին «Նեգալիսիմայա գազետա» թերթին տված հարցազրույցում նշել է, որ «Ղարաբաղյան հակամարտությունը միանգամից լուծելու փորձերը դատապարտված են անհաջողության»: Ելնելով այդ համոզումից՝ ՌԴ միջնորդական առաքելությունը շեշտը դրել էր հենց հակամարտության մասնակիցների հետ համակարգված բանակցությունների վրա: Հակամարտության լուծման գործում Ռուսաստանի միջնորդական ջանքերը շարունակվում էին հաստատականությամբ և ամենատարբեր ձևերով: Օրինակ՝ հունվարի 18-20-ը Ա.Կազիմիրովը Մոսկվայում բանակցություններ է վարել Ադրբե-

²¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 08.02.1994:

²² Նույն տեղում, 16.03.1994:

ջանի և Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարներ Հ.Հասանովի և Վ.Փափազյանի, ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Ա.Ղուկասյանի հետ: Ռուսաստանը կողմնակից էր անհապաղ դադարեցնել ռազմական գործողությունները, ազատագրել գրավված տարածքները, վերացնել տնտեսական ու տրանսպորտային շրջափակումը, բռնազաղթվածներին հնարավորություն ընձեռել վերադառնալու իրենց բնակավայրերը և անցնել վիճելի հարցերի քաղաքական լուծմանը՝ ներառյալ Լեռնային Ղարաբաղի իրավական կարգավիճակի փոխընդունելի սահմանումն ու ճշգրտումը:

Այդ հանդիպման ժամանակ Ադրբեջանը հերթական անգամ ձախողեց Լեռնային Ղարաբաղում ժամանակավոր և համընդհանուր հրադադար հաստատելու Ռուսաստանի նորացված նախաձեռնությունը: Բացի այդ, Բաքուն մերժեց նաև ԵԱՀԿ-ի խաղաղարար ջանքերը: Պարզապես Ադրբեջանի ղեկավարությունը փնտրում էր դարաբաղյան հարցի բացառապես ռազմական լուծում: Այն, որ Ադրբեջանի իշխանությունները ազրեսիվ և անզիջում դիրք էին գրավել դարաբաղյան հակամարտության մեջ՝ ձգտելով վերջնականապես ապավինել Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի ուժային մեթոդներով լուծմանը, դա է ապացուցում այս ամբողջ պայքարի պատմությունը: Ազերիները այնքան զազազած էին, որ նույնիսկ ադրբեջանական բանտերում պահվող հայերի նկատմամբ իրագործում էին ամենաանմարդկային արարքներ: ԼՂՀ արտաքին գործերի նախարարը իր բողոքում միջազգային հանրության ուշադրությունը հրավիրում էր այդ փաստի վրա և կոչ անում ջանքեր գործադրել ռազմագերիների նկատմամբ Բաքվի իշխանությունների կողմից իրագործվող հալածանքները կասեցնելու համար²³:

ՌԴ ռազմական նախարար Պավել Գրաչովի նախաձեռնությամբ փետրվարի 18-ին տեղի ունեցավ նոր եռակողմ հանդիպում, որին ներկա էին նաև ՀՀ և ԱՀ պաշտպանության նախարարներ Սերժ Սարգսյանը, Սամեդռաֆի Մամեդովը, ԼՂՀ ներկայացուցիչ Բակո Սահակյանը: Պ.Գրաչովը հայտարարեց, որ եթե այս անգամ էլ կողմերը համաձայնության չեկան, ինքն այլևս հանդես չի գա որպես միջնորդ: Նա նշեց, որ Ռուսաստանի անաչառ միջնորդությունը բխում է Հայաստանի, Ադրբեջանի, նաև Ռուսաստանի ազգային շահերից և ընթանում է Ղարաբաղի հիմ-

²³ *Նույն տեղում, 15.02.1994:*

նախնդրի վերաբերյալ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի և Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրով զբաղվող Եվրախորհրդակցության Մինսկի խմբի բանաձևերի շրջանակներում: Նա վճռորոշ ասաց. «Հակամարտությունը ուժային եղանակներով կարգավորելու ուղիներ չկան»: Այդ հանդիպման նպատակն էր մարտական գործողությունները փուլ առ փուլ դադարեցնելու և հարցի քաղաքական կարգավորման վերաբերյալ պայմաններ ստեղծելու առաջարկությունների քննարկումը: Հանդիպման արդյունքում ստորագրվեց Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ արձանագրություն, որով նախատեսվում էին հրադադարի հաստատում և ռազմական գործողությունների լրիվ դադարեցում ու կողմերի զորքերի հետ քաշում համաձայնեցված սահմաններ: Պ.Գրաչովը կոչ էր անում խստորեն պահպանել ձեռք բերված համաձայնությունները և դրա հիման վրա անհապաղ անցնել լիամասշտաբ քաղաքական համաձայնագրի կնքման: Արձանագրության մեջ կողմերն արտահայտել են իրենց կամքը՝ վերջ դնել արյունահեղությանը, աջակցել այն բանաձևերի կատարմանը, որոնք այդ առթիվ ընդունել էր ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը, և նպաստել Լեռնային Ղարաբաղին նվիրված ԵԱՀԿ-ի հաշտության խորհրդածոլովի շրջանակներում հակամարտության համապարփակ կարգավորմանը²⁴:

1994թ. գարնանային այդ օրերին համեմատաբար ակտիվ էր գործում դեռևս փետրվարի 18-ին մոսկովյան հանդիպման ժամանակ Հայաստանի, Ադրբեջանի և Լեռնային Ղարաբաղի զինվորական ներկայացուցիչների մասնակցությամբ ստեղծված Ռուսաստանի զինվորական գերատեսչության հանձնաժողովը, որը գլխավորում էր Ռուսաստանի պաշտպանության փոխնախարար, գեներալ-գնդապետ Գեորգի Կոնդրատևը: Այս վերջինը եկավ Բաքու, ապա՝ Երևան: Նրա նպատակն էր կազմակերպել փոխգործողություն և ստանալ մոսկովյան հանդիպման արդյունքների հիման վրա ստորագրված արձանագրության դրույթները կենսագործելու կողմերի վերջնական համաձայնությունը: Այդ փաստաթղթով նախատեսված էր լիակատար հրադադար, զորքերի հետքաշում պայմանավորված դիրքեր, փոխադարձ անվտանգության գոտիների ստեղծում: Նաև նախատեսված էր անվտանգության գոտում խառը կազմի պահակակետերի տեղաբաշխում և միացյալ շտաբի ստեղծում Ռուսաստանի, Հայաս-

²⁴ *Նույն տեղում, 24.02.1994:*

տանի, Ադրբեջանի և Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչներին: Շտաբի կազմում պետք է ընդգրկվեին շուրջ 250 մարդ:

Համաձայն այդ արձանագրության՝ ռազմական գործողությունները դադարեցվեցին 1994թ. մարտի 1-ի 00 ժամից: Սակայն լարվածությունը դեռևս պահպանվում էր դարաբաղյան հակամարտության գոտու հարավարևելյան հատվածում: Ադրբեջանական ուժերը շարունակում էին անընդհատ գրոհել դարաբաղյան ուժերի դիրքերը Ֆիզուլու ուղղությամբ: ՌԴ ՊՆ միջնորդությամբ ձեռք բերված մարտի 1-ից հրադադարի մասին համաձայնագրի ծախողումը կատարվել էր Ադրբեջանի կողմից և անհնարին դարձրել միջնորդական ջանքերը: Մարտի 2-ին Մոսկվայում տեղի ունեցած ՌԴ միջնորդությամբ կայացած բանակցություններին Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչները չմասնակցեցին, որովհետև նախորդ պայմանավորվածությունը Ադրբեջանի մեղքով խախտվել էր ու արդյունք չէր տվել, հետևապես զնալն իմաստ չուներ²⁵: Այդ առթիվ անհանգստացել էին նույնիսկ ՄԱԿ-ում: Մարտի 9-ի երեկոյան ԱՆՎտանգության խորհուրդը դռնփակ խորհրդակցությունում քննարկեց Լեռնային Ղարաբաղի հարցը, որտեղ Բուտրոս Ղալին հայտնեց իր անհանգստությունը Լեռնային Ղարաբաղում հակամարտության շարունակման և լարված իրադրության պահպանման առնչությամբ²⁶: Իրոք, դարաբաղյան հակամարտության գոտում իրավիճակը նախկինի պես մնում էր լարված, մարտական գործողությունները շարունակվում էին հարավարևելյան հատվածում: Մարտեր էին գնում Ալխանլու բնակավայրի մոտակա իշխող բարձունքների համար²⁷:

Մոսկվայում շարունակվում էին բանակցությունները ՌԴ, ՀՀ, ԱՀ և ԼՂ ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Այն ղեկավարում էր ՌԴ նախագահի լիազոր ներկայացուցիչ, արտգործնախարարության հատուկ հանձնարարությունների գծով դեսպան Վլադիմիր Կազիմիրովը: Այդ բանակցություններին առաջին անգամ մասնակցում էին նաև ԵԱՀԿ դարաբաղյան հակամարտության կարգավորման գծով Մինսկի խմբի նախագահի տեղակալ, Շվեդիայի դեսպան Մաթիաս Մոսբերգը և ԵԱՀԿ-ի դիտորդական առաքելության ղեկավար գեներալ Ավանտե Բերգը: Բանակցությունների ընթացքում կողմերին ներկայացվել էր ռուսաստանյան

²⁵ Նույն տեղում, 10.03.1994:

²⁶ Նույն տեղում, 11.03.1994:

²⁷ Նույն տեղում, 25.03.1994:

միջնորդի մշտական համաձայնագրի նախագիծը, ինչպես նաև Ադրբեջանից Հայաստան և ԼՂ տրանսպորտային, էներգետիկ և հաղորդակցության այլ միջոցների բնականոն գործունեության վերականգնում: Որոշվեց նախագծի լրամշակված տարբերակն ուղարկել Ադրբեջանի, Հայաստանի և ԼՂ բարձրագույն իշխանություններին:

Ղարաբաղյան հիմնախնդրի լուծումը անհանգստացնում էր նաև ԱՊՀ մյուս երկրներին: Մարտի 31-ին Անդրկովկաս մեկնեց ԱՊՀ միջխորհրդարանական ասամբլեայի պատվիրակությունը՝ կազմված Ռուսաստանի, Ղրղզստանի և Բելառուսի ներկայացուցիչներից: Պատվիրակությունը գլխավորում էր Ղրղզստանի ԳԽ նախագահ Մեդետկան Շերիմկուլովը: Պատվիրակության խնդիրն էր լինել Բաքվում, Երևանում և Ստեփանակերտում, հանդիպել ղեկավարության և աշխատավորների հետ: Ռուսաստանի և ԱՊՀ երկրների միջնորդությամբ դարաբաղյան հիմնահարցի կարգավորման շրջանակներում ԼՂ Շուշիի շրջանի Եղծահող գյուղում ապրիլի 2-ին տեղի ունեցավ հանդիպում ԱՊՀ միջխորհրդարանական վեհաժողովի խաղաղարար առաքելության վերոհիշյալ պատվիրակների և ԼՂ ղեկավարների միջև, որտեղ քննարկվեցին հակամարտության խաղաղ կարգավորման ու ռազմական գործողությունների դադարեցման մեխանիզմի ստեղծմանն առնչվող խնդիրների իրականացման ուղիները: Չանցած մի քանի օր՝ ապրիլի կեսերին, Մոսկվայում տեղի ունեցած ԱՊՀ երկրների գագաթնաժողովի օրերին Ադրբեջանի նախագահ Հ. Ալիևը, հանդիպում ունենալով ԵԱՀԿ-ի ներկայացուցիչների հետ, հայտարարեց, թե Ադրբեջանը կողմնակից է դարաբաղյան հակամարտության կարգավորման ԵԱՀԿ-ի միջնորդությանը: Դա նշանակում էր շիկացնել Ղարաբաղի շուրջ առանց այն էլ բորբոքված քաղաքական կրքերը: Ասեմք, որ միջխորհրդարանական վեհաժողովի առաքելությունը Անդրկովկաս և հանդիպումը կողմերի հետ նպատակ է ունեցել նրանց համաձայնեցնել «Զինված համաձայնությունը դադարեցնելու և դրա հետևանքների վերացման անցնելու համաձայնագրի» նախագծի հետ, ըստ որի՝ առաջնահերթ խնդիր էին արյունահեղության անհապաղ դադարեցումը և գորքերի հետ քաշումը: Նաև նախատեսվում էր հրադադարից հետո տասնօրյա ժամկետում քննարկել կողմերի առաջարկությունները ռազմական գործողությունները չվերսկսելու միջազգային երաշխիքների ամրապնդման վերաբերյալ, և որ Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակը կսահմանվի հետագայում փոխգիջ-

ման հիման վրա: Չնայած կողմերը համաձայն էին փոխզիջումային ուղիով դուրս գալ ստեղծված վիճակից, սակայն կային բարդություններ: Ադրբեջանը դեմ էր Լեռնային Ղարաբաղի մասնակցությանը համաձայնագրին, իսկ Հայաստանը՝ կողմ, Լեռնային Ղարաբաղը հաստատ երաշխիքներ էր պահանջում: 1994թ. ապրիլի 5-ին Ստեփանակերտ ժամանելով ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խմբի Ֆրանսիայի դեսպան Էլեն Դյուբուան հանդիպումներ ունեցավ ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Կարեն Բաբուրյանի, ՊՊԿ-ի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի ու արտաքին գործերի նախարար Արկաղի Ղուկասյանի հետ, և քննարկելով դարաբաղյան հիմնախնդրի հետ կապված որոշ հարցեր՝ նշվել է, որ հակամարտության կարգավորման գործընթացը բարդացնող խնդիրներից է երկու զուգահեռ միջնորդական ջանքերի առկայությունը, որը հակամարտության կողմերին խուսանավելու հնարավորություն է տալիս: Իսկ դա պահանջում է միավորել Ռուսաստանի և ԵԱՀԿ-ի ջանքերը²⁸:

Չնայած բանակցությունները շարունակվում էին, սակայն Ադրբեջանի օդուժը ապրիլի 10-ին ներխուժեց ԼՂՀ տարածք և ռմբակոծեց Ստեփանակերտը: Թշնամու հիմնական թիրախը հանդիսանում էին մարդաշատ վայրերը՝ քաղաքային շուկա, ուսումնական հաստատություններ, գործարաններ և այլն, մի բան, որը դեռևս 1992 թվականից սկսած խիստ քննադատության էր ենթարկվում: Ադրբեջանն իր այդ վայրագ գործողություններով ցույց տվեց, որ միտում չունի հրաժարվել ԼՂՀ ժողովրդի դեմ պետական ահաբեկչությունից, որի նպատակն էր քաղաքացիական բնակչության բնաջնջումը, իսկ դա նշանակում է կոպիտ ձեռք ոտնահարել միջազգային իրավունքը, հատկապես ժնկյան կոնվենցիաները: ՀՀ Գերագույն խորհուրդը կոչ էր անում ՍԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին, ԵԱՀԿ-ին, ԱՊՀ-ի միջխորհրդարանական վեհաժողովին, Եվրախորհրդարանին՝ խստագույնս դատապարտել քաղաքացիական բնակչության դեմ ռազմական գործողությունները, միջազգային իրավունքով նախատեսված գործնական և շուտափույթ միջոցներ ձեռնարկել՝ թույլ չտալ բնակավայրերի հետագա ռմբակոծումները և կանխարգելել Ադրբեջանի Հանրապետության անընդունելի գործելակերպը²⁹: Ղարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման ուղղությամբ

²⁸ Երևան տեղում, 06.04.1994:

²⁹ Երևան տեղում, 12.04.1994:

Ռուսաստանի արտգործնախարարության կողմից նախապատրաստվող բարձր մակարդակի բանակցությունների և ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խմբի նախատեսված ապրիլին Պրահայում կազմակերպվող հանդիպման նախօրյակին Ադրբեջանի վերոհիշյալ գործողությունները խստորեն դատապարտվեցին ԼՂՀ իշխանությունների կողմից, և պահանջվեց դադարեցնել այդ վայրագությունները: Ռուսաստանի պաշտպանության նախարար Պավել Գրաչովը, Մոսկվայում հանդիպելով Ադրբեջանի ԳԽ նախագահ Ռ. Գուլիևի հետ, նրանից պահանջեց ապրիլի 28-ի գիշերը հակամարտության գոտում դադարեցնել կրակը, եթե համանման որոշում ընդունի նաև Հայաստանը: Այդ հանդիպման ժամանակ առաջարկվել է նաև ստեղծել փոխադարձ անվտանգության գոտի: Ադրբեջանական կողմը նույնիսկ առաջարկել է կողմերի շփման գիծ մտցնել Ռուսաստանի գործեր և տարանջատումն իրականացնել փուլ առ փուլ: Հակամարտության կարգավորման Ռուսաստանի պլանի համաձայն՝ հայկական կազմավորումները պետք է ազատեին նախկինում գրաված Ադրբեջանի բոլոր տարածքները և վերադառնալ Լեռնային Ղարաբաղի սահմանները³⁰:

ԼՂՀ արտաքին գործերի նախարար Արկաղի Ղուկասյանի և ԼՂՀ պաշտպանության բանակի հրամանատար Սամվել Բաբայանի ստորագրությամբ՝ ապրիլի 28-ին Մոսկվա ուղարկված դարաբաղյան կողմի պատասխանում ԼՂՀ ղեկավարությունն իր համաձայնությունն էր հայտնում 1994թ. ապրիլի 29-ի ժամը 00.01-ից ապահովել լիակատար հրադադարը և ռազմական գործողությունների դադարեցումը՝ կատարելով նույն թվականի փետրվարի 18-ի քառակողմ արձանագրության կետերը: ԼՂՀ ղեկավարությունը գտնում էր, որ հիշյալ արձանագրությամբ նախատեսված ռազմատեխնիկական միջոցառումների ողջ համալիրի իրականացումը միայն կարող է երաշխավորել ռազմական գործողությունների կայուն դադարեցումը և բարենպաստ պայմաններ ստեղծել քաղաքական խնդիրների լուծման համար ու պատրաստ է համապատասխան հրամաններ տալ, հենց որ միջնորդ Ռուսաստանը հաստատի հակամարտող կողմից նույնպիսի փաստաթղթի ստացումը³¹:

Ադրբեջանին ոչինչ չէր մնում անել, քան ընդունել ՌԴ առաջարկությունը և հայտարարել 1994թ. ապրիլի 28-ի 0:0 ժամից

³⁰ Երևան տեղում, 28.04.1994:

³¹ Երևան տեղում, 29.04.1994:

ղարաբաղյան ռազմաճակատում կրակը դադարեցնելու իր պատրաստակամության մասին:

Այո՛, թշնամին ծնկի էր եկել: Սակայն ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խմբի նոր նախագահ Յան Էլիասոնից մինչև Ռուսաստան, մինչև Հայաստանի ԳԽ նախագահ Բաբկեն Արարքցյան, փորձում էին վերադարձնել արցախյան ուժերի բազում զոհերի զնով գրավյալ տարածքները, միայն թե «խաղաղություն և ապաշրջափակում» լինի: Պարոն Բ.Արարքցյանի ռոմանտիկան ավարտվում էր, երբ դուրս էր գալիս բանակցությունների սենյակից: Հետո սանձը հանձնվում էր Աշոտ Բլեյանին և նրան առաջ մղում: Պարոն Բլեյանը 1994-ի ապրիլի 30-ին «Հայաստանի Հանրապետություն» թերթում հանդես գալով, առաջարկում էր, որ Հայաստանը ճանաչի Ադրբեջանի սահմանների անձեռնմխելիությունը, իսկ Լեռնային Ղարաբաղը ճանաչել որպես Ադրբեջանի անբախտելի մաս: Հետաքրքիրն այն է, որ Բաբկում նախօրոք գիտեին Բլեյանի այդ ճամարտակության տպագրության օրը, և Բաբկի ռադիոյով ու հեռուստատեսությամբ հատուկ հաղորդում տրվեց նրա այդ հոդվածին նվիրված³²:

1994թ. գարնանը ՀՀ ԳԽ նախագահ Բաբկեն Արարքցյանը մրմնջում էր. «Հայաստանը ներկայումս տարածքային ոչ մի հավակնություն չունի Ադրբեջանի նկատմամբ: Լեռնային Ղարաբաղը որպես հանրապետություն մենք չենք ընդունում և ապագայում էլ չենք ընդունի: Եթե Լեռնային Ղարաբաղի ռազմական կազմավորումների հրամանատարությունը չհամաձայնվի այս համաձայնագրի պայմաններին, ապա Հայաստանն իր կողմից կստիպի ընդունել այդ պայմանները»³³:

Ադրբեջանի նախագահ Յ.Ալիևը, ապրիլի 12-ին հանրապետության հեռուստատեսությամբ ելույթ ունենալով և դիմելով արցախահայությանը, նշել էր. «Դուք՝ Ղարաբաղում հիմնավորված հայերը, արդեն 150 տարի է, ինչ ապրում եք այստեղ... Այդ 150 տարիների ընթացքում դուք ադրբեջանցիների հետ համատեղ ապրել եք խաղաղության և բարեկամության պայմաններում»: Ապա հարցնում է, թե ինչու դիմեցին այս տեսակ արյունահեղու-

թյանը: Նախ՝ արցախահայերն իրենց բնօրրանում ապրում են ոչ թե 150 տարի, այլ մի քանի հազար տարի, բացի այդ, ստացվում է, որ արցախցիներն են պատերազմը սկսել: Հետո էլ թե՛ «մենք ապագայում ևս կպաշտպանենք ձեզ՝ որպես Ադրբեջանի քաղաքացիների, որպես մեր համաերկրացիների: Կպաշտպանենք ձեր իրավունքները և ձեզ համար կստեղծենք խաղաղ կյանքի բոլոր պայմանները»³⁴: Եվ դա ասում էր այն Ալիևը, ինչպես նշվել է, որը դեռևս 1991թ. Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում պարծենում էր, թե երբ ինքը Ադրբեջանի կոմկուսի առաջին քարտուղար էր, իր ջանքերով Լեռնային Ղարաբաղում հայերի թիվը նվազել է 10 տոկոսով, իսկ ադրբեջանցիների թիվը ավելացել էր մի քանի անգամ³⁵:

ԱՊՀ միջխորհրդարանական վեհաժողովի խորհրդի 1994թ. փետրվարի 8-ի որոշման համաձայն՝ Հայաստանի, Ադրբեջանի և Լեռնային Ղարաբաղի խորհրդարանների նախագահների հանդիպումը պետք է տեղի ունենար Ղրղըզստանի մայրաքաղաք Բիշքեկում, որտեղ պետք է քննարկվեին հակամարտության խաղաղ կարգավորման հեռանկարներին վերաբերող հարցեր: Համաձայն այդ որոշման՝ մայիսի 4-ին Բիշքեկում սկսվեց ԱՊՀ միջխորհրդարանային համաժողովը: Հայաստանի պատվիրակությունը ղեկավարում էր ՀՀ նախագահ Բաբկեն Արարքցյանը, Ադրբեջանի պատվիրակությունը՝ Միլի մեջլիսի նախագահ Ռասուլ Գուլիևը, ԼՂՀ-ն՝ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Կարեն Բաբուրյանը: Հանձնաժողովը ընթանում էր Ղրղըզստանի ԳԽ նախագահ Մեդեդովի Երիմկուլովի նախագահությամբ: Խորհրդակցությանը մասնակցեցին ՌԴ խորհրդի նախագահ Վլադիմիր Շումեյկոն և Ալանդյան կղզիների (Ֆինլանդիա) պատվիրակությունը՝ Ալանդյան նահանգի խորհրդարանի նախագահ Յանսոն Ռուգերի գլխավորությամբ: Համաժողովի ժամանակ Բաբկեն Արարքցյանը մնում էր իր հին երգին՝ «Գրաված տարածքները՝ խաղաղության և շրջափակումների վերացման դիմաց»: ՌԴ խորհրդարանի ղեկավար Վլադիմիր Շումեյկոյի առաջարկությունը ավելի գործնական էր և տվյալ պահին ընդունելի: «Ադրբեջանի ղեկավարությունը վերջապես պետք է ճանաչի բարդույթի երկրորդ կողմին՝ Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարությանը: Բանն այն է, որ առանց

³² Арутюнян В. Б., *Նշվ. աշխ., էջ 340*:

³³ «Երկիր», 17.03.1994: Այստեղ խոսքը վերաբերում է 1994 թ. մարտի 12-ին Իջևան-Ղազախ սահմանագլխին Ադրբեջանի և Հայաստանի ԳԽ-ի նախագահներ Գուլիևի և Արարքցյանի միջև տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ պայմանավորվածությանը:

³⁴ Ուլուբաբյան Բ., *Նշվ. աշխ., էջ 786*:

³⁵ «Հայաստանի Հանրապետություն», 02.02.1994:

Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարությանը կոնֆլիկտի կողմ ճանաչելու անհնար է այլևս վերացնել հակամարտությունը»³⁶:

1994թ. մայիսի 5-ին ստորագրվեց «Բիշքեկի արձանագրությունը», որի տակ կա նաև ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Կարեն Բաբուրյանի ստորագրությունը: Ադրբեջանի պատվիրակությունը այն ստորագրեց մայիսի 8-ին: Չնայած դրան այնուամենայնիվ Ադրբեջանի կողմից շարունակվում էին հրետակոծվել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնապաշտպանության ուժերի դիրքերը: Մայիսի 16-ին ՌԴ պաշտպանության նախարար Պավել Գրաչովը Մոսկվա հրավիրեց Ադրբեջանի և Հայաստանի պաշտպանության նախարարներին ու ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի գլխավոր հրամանատարին (Սամեդրաֆֆի Սամեդով, Սերժ Սարգսյան և Սամվել Բաբայան) և նրանց առաջարկեց մի պայմանագիր, որով հաստատվում էր հրադադար մայիսի 17-ի 0:0 ժամից, ըստ որում՝ երկու կողմերի զորքերը ռազմաճակատի ամբողջ երկայնքով ետ պիտի քաշվեին 5-10 կմ, որպեսզի հակամարտողների միջև երկարությամբ էլ տեղադրվեին, այսպես կոչված, խաղաղարար ուժերը, որոնք պետք է լինեին ռուսական զորքերը: Իմիջիայլոց, ԼՂՀ գլխավոր հրամանատարը մինչ այդ կատարել էր Բիշքեկի որոշումը և հրամայել էր միակողմանի դադարեցնել կրակը ռազմաճակատի իր կողմի ամբողջ երկարությամբ մայիսի 9-ի ժամը 0:0-ից:

Բիշքեկյան արձանագրությունը պարունակում է կոնկրետ առաջարկություններ՝ ուղղված հակամարտող բոլոր կողմերին զինված հակամարտության դադարեցման, տարածաշրջանում դիտորդների տեղաբաշխման հարցերի շուրջ, ինչպես նաև ԱՊՀ շրջանակներում խաղաղարար զինված ուժերի ստեղծման հարցը ԱՊՀ մասնակից պետությունների խորհրդարաններում քննարկելու առաջարկությունները: Վլադիմիր Շումեյկոն, իր եզրափակիչ ճառում անդրադառնալով բիշքեկյան հանդիպումների արդյունքներին, որ դարաբաղյան զինված հակամարտության խաղաղ կարգավորման հարցում առկա են երեք սկզբունքային մոտեցումներ, նախ՝ կրակի դադարեցում, երկրորդ՝ արձանագրել, որ գոյություն ունեն հակամարտության երեք կողմեր՝ Ադրբեջան, Հայաստան և Լեռնային Ղարաբաղ, և որ Ադրբեջանը պետք է ճանաչի Լեռնային Ղարաբաղին որպես բանակցությունների լիիրավ կողմ, երրորդ՝ հարգելով միջազգային բոլոր կազ-

³⁶ «Հայր», 10.03.1994:

մակերպությունների դերը խաղաղության հաստատման գործընթացում՝ ամենից առաջ պետք է փորձեն հակամարտությունը կարգավորել ԱՊՀ խաղաղարար զինված ուժերը: Առանց այդ պայմանների հնարավոր չէ լուծել հիմնախնդիրը»³⁷:

Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարը մայիսի 16-ին Մոսկվայում հայտարարեց, թե ինքը լիազորված չէ ստորագրել պայմանագիրը, և վերադարձավ Բաքու: Պարզվում է, որ Բաքվում ժողովրդական ճակատը և 13 այլ կուսակցություններ ժողովրդին ոտքի էին հանել և պահանջում էին «ռուսամետ» Ալիևի հրաժարականը: Չնայած դրան՝ այդուհանդերձ, 1994թ. մայիսի 17-ից առ այսօր ռազմաճակատում տիրում է հրադադար: Իսկ դա բիշքեկյան բանակցությունների փայլուն հետևանքն է: Մայիսի 19-ի զիշերը ՌԴ և ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խմբի նախագահի օժանդակությամբ հակամարտության գոտում կրակի և ռազմական գործողությունների լիակատար դադարեցման մասին նոր պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց, որը փոխադարձ պարտավորվածություն էր ներկայացնում կողմերից յուրաքանչյուրին:

Հետո Բաքվում տեղի ունեցած մամուլի ասուլիսում Վ.Կազիմիրովը ասաց, որ, ըստ պլանի, Ռուսաստանի նախագիծը բաղկացած է եղել երեք հիմնական փուլից՝ հրադադար, բոլոր գրաված տարածքների ազատում, բացի Շուշիից և Լաչինից, և բանակցությունների փուլ, որի ընթացքում պետք է քննարկվեր Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակի հարցը: Նախատեսված էր այդ ամենը կատարել 34 օրում:

ԵԱՀԿ-ի և Ռուսաստանի Դաշնության ներկայացուցիչները (Յան Էլիասոն և Վլադիմիր Կազիմիրով) մայիսի 16-ին իրենց գոհունակությունը հայտնեցին պահպանվող զինադադարի կապակցությամբ: Ասվեց, որ այն արդյունք է մայիսի 12-ին Հայաստանի, Ադրբեջանի և Լեռնային Ղարաբաղի պաշտպանական ուժերի հրամանատարների միջև ձեռք բերված համաձայնության, որը ԵԱՀԿ-ի և ՌԴ միջնորդական ջանքերի հետևանք է³⁸:

Այսպիսով՝ հայ-ադրբեջանական հակամարտության կարգավորման հարցի շուրջ Ադրբեջանի, Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի բանակցությունները, որոնք Մոսկվայում սկսվել էին մայիսի 16-ին, ընդհատվեցին: Արձանագրությունը չստորագրեց

³⁷ «Հայաստանի Հանրապետություն», 07.05.1994: Տե՛ս նաև նույն տեղում, 16.05.1994:

³⁸ Նույն տեղում, 17.03.1994:

Աղբրեջանի զինվորական պատվիրակության ղեկավարը: Փոխադարձ պայմանավորվածության համաձայն՝ մայիսի 24-ին շփման կետ պետք է մտցվեին ԱՊՀ՝ առավելապես ռուսական զինված ուժերը՝ թվով 1800 մարդ: Դրանից հետո պետք է կատարվեր հակամարտող ուժերի տարանջատումը³⁹: Պայմանավորվածության այդ վերջին կետը այդպես էլ մնաց օդում կախված:

**ԱՐՑԱՆՅԱՆ ԲԱՐԿՈՒՅԹԸ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՀՈՐՉԱՆՈՒՏՆԵՐՈՒՄ**

1. ԱՐԲԵՋԱՆԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԲՈՆԱԳԱՂԹԵՑՈՒՄԸ

Ակնհայտ է, որ աղբրեջանահայությունը կարևոր դեր է խաղացել Բաքվի, Գանձակի, Մինգեչաուրի և Աղբրեջանի այլ քաղաքների ու բնակավայրերի սոցիալ-տնտեսական շինարարության և մշակութային կյանքի զարգացման գործում: Հայերի ստեղծարարությունը և հասարակական, տնտեսական ու մշակութային կյանքում ունեցած տեղը խիստ անհանգստացնում էին ազերիներին: Աղբրեջանից հայերին դուրս մղելու և նրանց ունեցվածքը հափշտակելու գաղտնածածուկ քաղաքականությունը վաղուց էր դարձել Աղբրեջանի պետական գործելակերպ: Ակնհայտ է, որ դեռևս 1918-1920 թթ. ոչնչացվել և մասամբ էլ բռնագաղթեցվել էին Արեշի և Նուխիի մոտ 60 հազար հայեր: Թուրքազերիները հայերի ջարդեր կազմակերպեցին նաև Բաքվում, Նախիջևանում, Գանձակում, Ղարաբաղում և այլ տեղեր:

Աղբրեջանահայության բռնագաղթեցման ազերիների ծրագրային քաղաքականությունը ավելի էր արմատավորվել խորհրդային իշխանության տարիներին: Նախապատերազմյան և հետպատերազմյան տարիներին հազարավոր հայ ընտանիքներ հարկադրված էին Աղբրեջանից հեռանալ Հայաստան, Վրաստան, Ռուսաստան, Միջին Ասիա և այլ տեղեր: Աղբրեջանից հայերի բռնագաղթեցման և արտաքսման պետական քաղաքականությունը նոր ծավալներ ընդունեց հատկապես Ղարաբաղյան շարժման տարիներին: Բերենք այսպիսի մի օրինակ. եթե 1979 թ. մարդահամարի տվյալներով Աղբրեջանի 18 գյուղական շրջաններում ապրում էին 64675 հայեր, ապա 1992թ. աշնանն այդ շրջաններում ոչ մի հայ չկար¹:

Ղարաբաղյան շարժման սկզբից Աղբրեջանի պետական քարոզչությունը բացահայտ ռազմարշավ էր սկսել հանրապետությունում ապրող հայության դեմ: Դա բացահայտորեն կառավարվում էր Աղբրեջանի կոմունիստական վարչակարգի ղեկավարությամբ: Աղբրեջանի իշխանությունների այդ քաղաքականության

³⁹ «Հայք», 17.05.1994:

¹ Օհանջանյան Փ., *նշվ. աշխ.*, էջ 21:

առաջին զոհերը դարձան Հյուսիսային Արցախի հայկական բնակավայրերը: Ադրբեջանից հայերի բռնազաղթեցման և նրանց նկատմամբ զանգվածային ջարդեր կազմակերպելու բնորոշ օրինակը Սումգաիթն է, որտեղ մի քանի օրվա ընթացքում այնտեղ ապրող հայերը, ենթարկվելով անենաստորացուցիչ բռնարարների, ստիպված էին թողնել իրենց օջախները և ցրվել աշխարհով մեկ:

Ադրբեջանի իշխանությունները վաղուց էին փորձում Շուշին լրիվ «մաքրել» հայերից: Եվ ազերիների բռնությունների հետևանքով, ինչպես նշվել է, 1988թ. մայիսին և սեպտեմբերին այնտեղի հայերը լրիվ արտաքսվեցին:

1988թ. նոյեմբերի վերջերից սկսած՝ Ադրբեջանում կազմակերպեցին հայերի զանգվածային ջարդեր Խանլարում, Մինգեչաուրում, Նուխիում, Աղդամում, Եվլախում և այլուր: Վիճակը շատ ծանր էր մանավանդ Կիրովաբադում, որտեղ այդ ժամանակ բնակվում էր շուրջ 45000 հայ: Այստեղ հայերի վրա առաջին հարձակումը տեղի էր ունեցել 1988թ. փետրվարին, երբ հայկական թաղամաս ներխուժեցին շուրջ 1000 ազերիներ²: Ազերիները հայերի դեմ գործողությունները վերսկսեցին նոյեմբերին: Հայերը պաշտպանվելու համար հավաքվել էին հայկական եկեղեցում: Հենց այդ օրերին՝ նոյեմբերի 22-ին, հայկական թաղամասում տարերայնորեն հանդես եկան ինքնապաշտպանական խմբեր, և ստեղծվեց հայերի պաշտպանության կոմիտե: Այդ նույն օրը ազերի զազազած ամբոխը կրկին ներխուժեց հայկական թաղամաս: Տեղի հայ երիտասարդության աջակցությամբ կազմակերպվեց հայկական թաղամասի հերոսական պաշտպանությունը: Հայերը զրկված էին ջրից, դեղորայքից և բժշկական օգնությունից: Քաղաքում թալանվել և հրկիզվել էր 1028 հայի բնակարան³: Հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 23-ին, Գանձակ մտան խորհրդային բանակի զորամասերը և կարգ հաստատեցին: Հետագայում Գանձակի Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու հոգևոր հովիվ Տեր-Սահակ քահանա Սահակյանը վերհիշել է, որ 1988թ. նոյեմբերի 21-ին 15-ից մինչև 25 տարեկան թուրքեր, զինված քարերով, փայտերով, դանակներով, կացիներով, երկաթե ձողերով, աղմուկ-աղաղակներով շարժվել են դեպի եկեղեցի, որտեղ

պատսպարվել էին բազմաթիվ հայեր: Հայոց թաղամասի վրա հարձակվել էին շուրջ հինգ հազար թուրքեր: Նրանք, որոնց առաջնորդում էին Հայաստանից տեղափոխված ազերիները, ավերում ու թալանում էին հայերի տները: Տեր-Սահակ քահանայի խնդրանքով հայերին օգնության են հասնում խորհրդային զինվորականները և հայկական թաղամասից դուրս քշում զազանացած ազերիներին: Թուրք-ազերիները սարսափելի դաժանություններ էին գործում ոչ միայն հայկական թաղամասում բնակվող հայերի նկատմամբ: Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցում, հայերից բացի, ապաստան էին գտել նաև բազմաթիվ ռուս, ուկրաինացի, վրացի կանայք, որոնց ամուսինները հայեր էին: Թուրքերի կատարած զազանությունների մասին Տեր-Սահակ քահանան զարհուրելի օրինակներ է բերում: Այդ օրերին ստեղծված «Գանձակ-Կիրովաբադի հայության պաշտպանության կոմիտեն» Տեր-Սահակի հետ ամեն ինչ անում էր քաղաքի հայությանը փրկելու համար⁴:

Ամբողջ Ադրբեջանում հնչում էին հայերին ջարդելու, նրանց ոչնչացնելու և հանրապետությունից դուրս քշելու կոչեր: Քարոզչական բոլոր միջոցները նպաստում էին իրադարձությունների հակահայ քաղաքականության իրագործմանը:

Իրավիճակը խիստ բարդացել էր նաև Հայաստանում, որտեղ ապրում էին մոտ 160000 ազերիներ: 1987թ. վերջից և 1988-ի սկզբից սկսած՝ Ադրբեջանի քարոզչության հետևանքով հարյուրավոր ազերիներ, վաճառելով կամ փոխանակելով իրենց բնակարանները և տանելով ամբողջ գույքը, իրենց ընտանիքներով հեռանում էին Կապանի, Արտաշատի, Արարատի և այլ շրջաններից ու տեղափոխվում Սումգաիթ, Նախիջևան, Շուշի կամ Բաքու: Նրանք իրենց ներկայացնում էին որպես դարաբաղյան հականարտության առաջին զոհեր: Կապանից հեռացածները, հայտնվելով Սումգաիթում, այնտեղ տեղի ունեցած միտինգներում սարսափազդու պատմություններ էին հորինում իբրև իրենց նկատմամբ «հայերի կողմից իրագործված՝ վայրագությունների մասին»⁵: Այդ «փախստական» կոչեցյալները հազար ու մի կեղծ լուրեր էին տարածում և իրենց ազգակիցներին գրգռում հայերի դեմ: Դրան խիստ աջակցում էր ադրբեջանական

² Мелик-Шахназарян Л., Гандзак. Неутраченный мир (Воспоминания о чевидца), Степанакерт, 1996, с. 12.

³ «Մեղադրվում են», եր., 1989, էջ 33, 39 և 42:

⁴ «Գարդմանի կանչ», N7, 2003: Գանձակ քաղաքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու զանգերը վերջին անգամ դողանքեցին, և սուրբ պատարագ մատուցվեց 1989 թ. մարտի 26-ին:

⁵ «Հայրենյաց պաշտպան», N27-28, 2003:

քարոզչական մեքենան: Իսկ դրա հիմնական նպատակն է աշխարհին ցույց տալ, որ Հայաստանում ադրբեջանցիների նկատմամբ բռնությունները իբր եղել են մինչև սուվախթյան ջարդերը, և որ Սուվախթը դրանց պատասխանն է եղել: Բաքվի քարոզչական մեքենան մինչև հիմա կանգ չի առնում և շարունակում է տարածել ստահող այդ կեղծիքը: Հայտնի է, որ Բաքվի իշխանությունները դեռևս խորհրդային տարիներին ոչ միայն Արցախում, այլև Հայաստանում ունեցել են թուրք ազգաբնակչության հետ աշխատող և նման գործողություններ կազմակերպելու ունակ կառույցներ⁶:

1988թ. ամառվանից սկսած՝ զանգվածային էր դարձել բնակարանների փոխանակումը: Օր օրի մեծանում էին Հայաստանից հեռացող ազերիների և Ադրբեջանից եկող հայ փախստականների թիվը:

Ադրբեջանահայության նկատմամբ Ադրբեջանի պետական ահաբեկչության քաղաքականությունը չէր հանդիպում կենտրոնական իշխանությունների դիմադրությանը: Ադրբեջանի իշխանությունները, իրականությունը շրջելով, աշխարհով մեկ աղաղակում էին, թե իբր Ադրբեջանից հայերը հեռանում են իրենց ցանկությամբ, իսկ Հայաստանից ադրբեջանցիները բռնագաղթվում են ջարդված ու թալանված: Ա.Վեզիրովը Ս.Հարությունյանին 1988թ. օգոստոսի 24-ին ուղարկած նամակում բողոքում է Հայաստանում ապրող «ադրբեջանցիների ծանր վիճակի» համար: Եւ հայտնում է, որ 1988թ. օգոստոսի 25-ի դրությամբ Հայաստանից Ադրբեջան է տեղափոխվել 2956 ադրբեջանցի ընտանիք՝ 13286 մարդ, հիմնականում Արարատի, Մասիսի, Ազիզբեկովի, Եղեգնաձորի և այլ շրջաններից: Ըստ Ա.Վեզիրովի՝ նրանք վախից թողել էին իրենց տները և հեռացել Հայաստանից⁷: Ադրբեջանի ներքին գործերի նախարարության տվյալներով՝ 1988թ. փետրվարի 20-ից մինչև հունիսի 28-ը Հայաստանի 8 շրջաններից հեռացել էր 3635 ադրբեջանցի ընտանիք՝ 16291 մարդ, մինչդեռ նույն ժամանակաշրջանում, ըստ Հայաստանի անձնագրային ծառայությունների տվյալների, հեռացել էր ընդամենը 1249 ադրբեջանցի ընտանիք՝ 4920 մարդ⁸: Ինչպես երևում է բերված տվյալներից, Ադրբեջանի իշխանությունները, հավատարիմ մնա-

⁶ Նույն տեղում: :

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 127, գ. 564, ք. 82:

⁸ Նույն տեղում, ց. 87, գ. 20, ք. 63:

յով իրենց կեղծելու սկզբունքներին, այս անգամ ևս չէին խորշում խաբելուց: Հետաքրքիր է նաև այն, որ Ա.Վեզիրովը իր վերոհիշյալ նամակում ոչ մի խոսք չէր ասում այդ ժամանակ արդեն Ադրբեջանի ամբողջ տարածքում հայերի դեմ սկսված զանգվածային բռնարարքների մասին, որի հետևանքով իրենց տներն ու ունեցվածքը թողած՝ Ադրբեջանից մի կերպ փախչում էին հազարավոր հայ ընտանիքներ:

Ադրբեջանից հայերի բռնագաղթեցումը դժվարին վիճակ էր ստեղծել նաև Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունների համար: Բռնագաղթված տասնյակ հազարավոր մարդկանց համար պետք էր շատ թե քիչ տանելի պայմաններ ստեղծել և հոգալ նրանց բազմաթիվ կարիքները: Իսկ այդ ամենի համար Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունները պատրաստ չէին: 1988թ. հունիսի 16-ին տեղի ունեցած մարզխորհրդի գործկոմի նիստը, քննարկելով Սուվախթի բռնագաղթված ընտանիքներին բնակարաններով ապահովելու հարցը, քաղաքային և շրջանային խորհուրդների գործկոմներին իրավունք վերապահեց անհատական բնակարաններ կառուցելու համար հատկացնել հողամասեր, բնակարաններ ստանալու համար ումանց անհերթ հերթագրել և անհատական բնակարաններ կառուցողներին հատկացնել ֆինանսական միջոցներ: Ստեղծվեց հանձնաժողով՝ զբաղվելու Արցախ եկածներին տեղավորելու և աշխատանքով ապահովելու հարցերով⁹: Նույն թվականի հուլիսի 4-ին տեղի ունեցած մարզխորհրդի գործկոմի նիստը, քննարկելով Շուշիում ինքնազուլիս, անօրեն բազմահարկ բնակելի շենքեր կառուցելու փաստը՝ իբրև Հայաստանից եկած «փախստականներին» բնակարաններով ապահովելու համար, նշեց, որ այստեղ կառուցվում են հինգհարկանի բնակելի շինություններ մանավանդ Ղազանչեցոց եկեղեցու շուրջը, որը կատարվում է ինքնազուլիս և անօրեն: Քաղաքում խախտվել է գլխավոր պլանը, ոչնչացվում են գերեզմանոցները: Սարգսխորհուրդը որոշում է անհապաղ կանգնեցնել այդ շինարարությունները և պատասխանատվության ենթարկել մեղավորներին: Արձանագրվեց նաև, որ քաղաքում անօրեն գրանցում են Հայաստանից և Ադրբեջանի այլ շրջաններից եկածներին: Այդ հոսքը չի դադարում, նույնիսկ վերջերս բավականին ավելացել է: Նրանց մարզ գալը «կազմակերպված խմբերով, նախօրոք նշված ուղերթով վերջին օրերին բավա-

⁹ ԼԳՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 281, ք. 19-20:

կանին ավելացել է, և ներկայումս նրանք կազմում են 1660 հոգի»: Նրանց մի մասին տեղավորում են Մարտունիում, Ասկերանի և Շուշիի շրջանների գյուղերում: Այդ երևույթը կրում է «կազմակերպված բնույթ, որը հեռու գնացող նպատակ է հետապնդում»:

Խիստ քննադատելով ներքին գործերի մարզային վարչությանը, որը չէր պայքարում այդ անօրինությունների դեմ՝ մարզխորհուրդը պահանջում էր կարգ ու կանոն հաստատել և բոլոր նրանց, ովքեր անօրեն ճանապարհով մարզի տարածք են եկել, դուրս բերել այդտեղից¹⁰:

Անօրեն ճանապարհով ազերիները կուտակվում էին մանավանդ Ասկերան-Ստեփանակերտ խճուղու վրա գտնվող Խոջալու գյուղում: 1988թ. նոյեմբերի 1-ին տեղի ունեցած մարզխորհրդի գործկոմը, քննարկելով Խոջալու և Մալիբեկլու գյուղերում Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից տարվող անօրեն շինարարությունների հարցը, նշում է, որ սեպտեմբերի 18-ից հետո վիճակն ավելի է սրվել Խոջալու գյուղում: Այդտեղ, սկսած հոկտեմբերի 25-ից, լայն թափով կառուցվում են արդյունաբերական ձեռնարկություններ, որը չի նախատեսված մարզային պլանով: Շինհրապարակներում կուտակվել են մեծ թվով մարդիկ, շինանյութեր, մեքենաներ, որոնք հապշտապ այդտեղ են բերվել հանրապետության այլ վայրերից: Կոպտորեն խախտվել է հողային օրենսդրությունը՝ առանց համաձայնեցվելու մարզային և շրջանային իշխանությունների հետ: Ադրբեջանի իշխանությունները իրենց այդ քայլով մարզում, փաստորեն, ստեղծել են անկայուն վիճակ և վրդովմունք առաջ բերել մարզի բնակչության մեջ: Ադրբեջանը բացահայտորեն փորձում է խախտել մարզի դեմոգրաֆիկ կառուցվածքը և արձեստականորեն ավելացնել ազերիների թիվը: Մարզխորհուրդը որոշում է այդ անօրենությունների մասին հայտնել ԽՍՀՄ Գերագույն դատախազությանը և նրանից պահանջել վերջ տալ Ադրբեջանի այդ մեքենայություններին¹¹:

Ադրբեջանից հայերի բռնազաղթը հանընդհանուր բնույթ ստացավ 1988թ. նոյեմբերին: Բաքվում տեղի ունեցող հանրահավաքներում հնչում էին հայերին բնաջնջելու և հանրապետությունից դուրս քշելու կոչեր, որոնք հաճախ ուղեկցվում էին կոպիտ վիրավորանքներով ու արտահայտություններով: Մինչդեռ, հակառակ դրան, 1988-1990թթ. Հայաստանում տեղի ունեցած հան-

րահավաքների և ցույցերի ժամանակ, ինչպես ակնարկվել է, կոչեր էին հնչում զգույշ լինել ադրբեջանցիների նկատմամբ՝ շեշտելով, որ նրանք մեղք չունեն, և որ հանցագործները Ադրբեջանի իշխանություններն ու ազգայնամուլ ուժերն են: Եվ եթե այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանում ադրբեջանցիների և հայերի միջև որևէ միջադեպ է եղել, ապա դրա մեծ մեղքը պատկանել է ամենից առաջ ադրբեջանական լրատվամիջոցներին և իշխանություններին, որոնց ազգայնամուլ կոչերին հետևում էին հայաստանաբնակ ադրբեջանցիները: Ինչքան ասես, որ չէին հորինում Ադրբեջանի լրատվամիջոցները և իրենց հայրենակիցներին կոչ անում շտապ հեռանալ Հայաստանից: Ադրբեջանցիները Հայաստանից սկսեցին զանգվածային հեռանալ 1988թ. դեկտեմբերի 7-ի Սպիտակի ավերիչ երկրաշարժից հետո: 1988թ. շրջխորհուրդների տվյալներով՝ այդ ժամանակ Հայաստանում ապրում էր 155044 ազերի (շուրջ 33000 ընտանիք): Երկրաշարժին հաջորդած 18 ամսում Հայաստանից հեռացել էին բոլոր ադրբեջանցիները: Եթե Ադրբեջանը չփոխհատուցեց այնտեղից բռնազաղթված և իրենց ունեցվածքը թողած հայերին, ապա Հայաստանը լիովին փոխհատուցեց ադրբեջանցիներին: Ադրբեջանի խնայողամարկղներում հայերին պատկանող բավականին մեծ գումարներ էին մնացել, ինչպես նաև մեծ թվով բնակարաններ, այգիներ, հողատարածքներ և այլն: Այդ բոլորը ազերիները հափշտակել են և յուրացրել: Մասնագետների հաշվումներով՝ 1988թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ Հայաստանից հաշվումներով՝ 1988թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ Հայաստանից զնացած ադրբեջանցիներին, ովքեր չէին կատարել բնակարան-ների փոխանակում, փոխհատուցվել է 76 մլն ռուբլի, որից 72,5 մլն սռացել են լեռնային գյուղերից հեռացած և իրենց տները չվաճառած ադրբեջանցիները¹²:

1979թ. մարդահամարի տվյալներով՝ Ադրբեջանում բնակվում էին 475,5 հազար հայեր, որոնցից ավելի քան 300 000-ը 1988-1990թթ. բռնազաղթվել են¹³: Գրիգոր Ավագյանի հաշվումներով՝ այդ բռնազաղթվածներից 218 000-ը հանգրվանել են Հա-

¹² «Իրավունք», 12-18.04.2002:

¹³ Մելիք-Շահնազարյան Լ., Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ, էջ 30 և 32:

¹⁰ Նույն տեղում, գ. 282, ք. 19-21:

¹¹ Նույն տեղում, գ. 282, ք. 7-8:

յաստանում, 31 000-ը՝ Լեռնային Ղարաբաղում¹⁴, մնացածը՝ Ռուսաստանի Ղաշնությունում կամ այլ տեղեր: Ադրբեջանցիները Հայաստանում թողել են 29819 հազար տուն և բնակարան, որոնցից 22428-ը օրինական կարգով վաճառվել կամ փոխանակվել էին, 2309 տուն փլվել էր երկրաշարժից, իսկ 3852-ը բնակության համար պիտանի չէին: Ադրբեջանից բռնագաղթված հայերը թողել են 92 հազարից ավելի տուն և բնակարան: Մեկ այլ տվյալով վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում Ադրբեջանից դուրս է եկել 83 հազար հայ ընտանիք¹⁵: Հայաստանից գնացած մեկ թուրք-ազերի ընտանիքին Ադրբեջանում ընկնում էր հայերի թողած ավելի քան երեք բնակարան:

Ադրբեջանի պետական քարոզչությունը կանգ չէր առնում ոչ մի կեղծիքի առաջ, մանավանդ բռնագաղթեցման և թողած սեփականության փոխհատուցման հարցում: Գրիգոր Ավագյանը 1990թ. մարտի 6-ին Հայկոմկուսի Կենտկոմի քարտուղար Գալուստ Գալոյանին և «Коммунист» թերթին գրած նամակում մերկացնում էր Ադրբեջանի գրողներ Վահաբգադեին, Անարին և Ուրիշների, որոնք աշխարհով մեկ աղաղակում էին, թե իբր ադրբեջանցիները Հայաստանում թողել են ավելի շատ թվով բնակարաններ և 6,5 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածք, որը զգալիորեն շատ է, քան Լեռնային Ղարաբաղի տարածքը: Մինչդեռ իրականում Հայաստանից գնացած ադրբեջանցիները զբաղեցնում էին ընդամենը 1,2 հազար քառ. կմ տարածք: Ադրբեջանում պետական մասշտաբի կեղծիքը հասել էր նրան, որ նույնիսկ հայտարարում էին, թե իբր Հայաստանից հեռացել են 500 հազար ադրբեջանցիներ¹⁶:

Ադրբեջանից հայերի բռնագաղթն ուղեկցվում էր ջարդերով և սպանություններով: Միայն 1988թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբերին, ոչ լրիվ տվյալներով, բռնագաղթի ժամանակ զոհվել են 270 հայազգի խաղաղ բնակիչներ, իսկ մի քանի հազարն էլ ստացել են մարմնական վնասվածքներ¹⁷:

¹⁴ Այլ տվյալներով՝ Լեռնային Ղարաբաղ էր եկել 20-21 հազար փախստական, որոնցից 15-16 հազարը մնացել են Ստեփանակերտում, 1000-ը տեղափոխվել են մարզի գյուղերը, մնացածը մեկնել են այլ վայրեր («Խորհրդային Ղարաբաղ», 15.01.1991):

¹⁵ Авакян Г., Нагорный Карабах. Ответ фальсификаторов, Ер., 1991, с. 100. «Հայրենյաց պաշտպան», N27-28, 2003:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 127, գ. 814, ք. 54:

¹⁷ Մելիք-Շահնազարյան Լ., Աշխ. աշխ., էջ 29:

Հայաստանի կոմկուսը և իշխանությունները քայլեր էին ձեռնարկում հանրապետության տարածքում կանխելու ազգամիջյան ընդհարումները և ապահովելու ազերիների ու մյուս ազգությունների խաղաղ կյանքը: Այդ են հաստատում արխիվային բազմաթիվ վավերագրեր և նյութեր: Հայկոմկուսի Կենտկոմի բյուրոն, 1988թ. նոյեմբերի 29-ին քննարկելով «Իրավիճակը հանրապետությունում և այն նորմալացնելու մասին» հարցը, արձանագրեց, որ հանրապետությունում վիճակը խիստ բարդացել է, մանավանդ խառը բնակչություն ունեցող շրջաններում (Գուգարք, Կալինինո, Գորիս, Վարդենիս և այլն) թե ադրբեջանցիների և թե հայերի կողմից գեներ չէր օգտագործվել, և զոհեր չեն եղել: Նաև նշվեց, որ նոյեմբերի 29-ի դրությամբ Ադրբեջանից Հայաստան է բռնագաղթվել 19800 հայ: Դժվար էր նրանց կենսապայմաններն ապահովել, մանավանդ որ միայն Երևանում չէին աշխատում 161 արդյունաբերական ձեռնարկություններ, իսկ 123-ն էլ աշխատում էին կիսով չափ: Օրինապահ մարմիններից պահանջվեց արդյունավետ միջոցներ ձեռնարկել «բնակչության անվտանգությունն ապահովելու համար և թույլ չտալ անթույլատրելի երևույթներ և ազգային հողի վրա որևէ միջադեպ»¹⁸: Հայկոմկուսի Կենտկոմի բյուրոն, դեկտեմբերի 4-ին կրկին անդրադառնալով հանրապետությունում ստեղծված ընդհանուր իրավիճակին, որոշում ընդունեց «Հանրապետությունում ազգամիջյան ընդհարումներն անհետաձգելիորեն կանխելու վերաբերյալ», և առաջարկվում է առանց ուշացնելու վիճակը կարգավորել Գուգարքի շրջանում ու կանխել այնտեղից ադրբեջանցիների արտագաղթը¹⁹:

Երկրաշարժից հետո Հայաստանից ադրբեջանցիների արտագաղթը զանգվածային բնույթ ընդունելու կապակցությամբ Հայկոմկուսի Կենտկոմի բյուրոն, դեկտեմբերի 22-ին քննարկելով «Հայկական ԽՍՀ-ից ադրբեջանցի բնակիչների զանգվածային մեկնումը և ազգամիջյան հարաբերությունների կայունացման հարցը», ի գիտություն ընդունեց, որ արդեն հանրապետությունից հեռացել էին 135 հազար ադրբեջանցիներ կամ հանրապետությունում ապրող բոլոր ադրբեջանցիների 78,6 տոկոսը: Հանրապետության գլխավոր դատախազին հանձնարարվեց գործ հարուցել նրանց նկատմամբ, ովքեր տոն էին տալիս ազգամիջյան

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 82, գ. 30, ք. 7-8:

¹⁹ Նույն տեղում, ք. 13-17:

հարաբերությունների սրմանը²⁰: Հայկոմկուսի Կենտկոմի բյուրոն, 1989թ. հունվարի 3-ին անդրադառնալով ԽՍՀՄ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1988թ. դեկտեմբերի 5-ի «Աղբրեջանական ՍՍՀ-ում և Հայկական ՍՍՀ-ում քաղաքացիների սահմանադրական իրավունքների կոպիտ խախտումների մասին» որոշման իրագործմանը և վերլուծելով հանրապետությունում տեղ գտած որոշ սխալներն ու բացթողումները, որոշեց ձեռնարկել համապատասխան միջոցներ: Առաջարկվեց կոնկրետ քայլեր ձեռնարկել հանրապետության բոլոր քաղաքացիների ունեցվածքն ու սեփականությունը պաշտպանելու համար²¹:

1989թ. հունվարի 14-ին Հայկոմկուսի բյուրոն, դարձյալ անդրադառնալով հանրապետությունում կուսակցական, պետական և տնտեսական մարմինների կողմից ազգամիջյան հարաբերությունների հարցում թույլ տված սխալներին, ի գիտություն ընդունեց, որ արդեն Հայաստանից հեռացել էին 145 հազար աղբրեջանցիներ, որոնցից 94 հազարը՝ նոյեմբերի 24-ից հետո: Այդ ընթացքում ազգամիջյան հողի վրա տեղի ունեցած ընդհարումների առթիվ հարուցվել էր 154 քրեական գործ²²: Ազգամիջյան ընդհարումներն իբրև չկանխելու համար հանրապետությունում ԽՍՀՄ շարքերից հեռացվել էին 13 ղեկավար աշխատողներ, զբաղեցրած պաշտոններից ազատվել 24-ը, 68-ը ստացել կուսակցական տույժ²³: Հայաստանի ՆԳ նախարար Հուսիկ Հարությունյանի կողմից փետրվարի 14-ին Հայկոմկուս ուղարկված տեղեկանքում նշված է, որ անկայուն դիրքորոշման, ծառայողական պատասխանատվությունները չկատարելու և ազգամիջյան հարցերի հետ կապված պաշտոնից հեռացվել է 24 աշխատակից, 67 հոգի կրել են կարգապահական տույժ, որոնցից ինը՝ պետ և յոթ տեղակալ²⁴: Եվ այդ ամենից հետո Հայկոմկուսի բյուրոն անբավարար է համարել ՆԳՆ գործունեությունը հանրապետությունում հասարակական կարգը պահպանելու և ազգամիջյան հողի վրա հանցագործությունները չկանխելու համար²⁵:

²⁰ *Նույն տեղում, ք. 65-68:*

²¹ *Նույն տեղում, գ. 83, գ. 50, ք. 5-9:*

²² *Նույն տեղում, ք. 42:*

²³ *Նույն տեղում, ք. 43, 44-48:*

²⁴ *Նույն տեղում, գ. 87, գ. 38, ք. 44:*

²⁵ *Նույն տեղում, ք. 44-45:*

1989թ. հունիսի 21-ին Հայկոմկուսի Կենտկոմի բյուրոն, քննարկելով ԽՍՀՄ Աինհատրների խորհրդի նույն օրվանի ապրիլի 15-ի որոշումը՝ «Աղբրեջանական և հայկական ազգության քաղաքացիների մշտական բնակավայրեր վերադառնալու մասին», ընդունեց որոշում, որտեղ նշվեց, որ Աղբրեջանի և Հայաստանի միջև ազգամիջյան հարաբերությունները կարգավորելու համար այդ որոշումը պետք է ընդունվի որպես գործողության ծրագիր: Նույնիսկ առանց խոր վերլուծության առաջարկվեց ստեղծել միջհանրապետական հանձնաժողով, որը Աղբրեջանի և Հայաստանի միջև ազգամիջյան հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով պետք է ընդուներ գործողության ծրագիր և զբաղվեր բռնազաղթվածներին իրենց մշտական բնակավայրերը վերադարձնելու գործով²⁶:

Աղբրեջանում շարունակում էին թմբկահարել և բռնազաղթեցման մեջ մեղադրել հայերին՝ երևույթները ներկայացնելով ծուռ հայելու մեջ: ԽՍՀՄ ԳԽ նստաշրջանում Ձորի Բալայանը, 1989թ. հոկտեմբերի 3-ին պատասխանելով Ադրկոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Վեզիրովին, նշեց, որ Հայաստանից հեռացել են 150 հազար աղբրեջանցիներ, այլ ոչ թե 160 հազար, որոնց վճարվել է 70 մլն ռուբլի: Նաև շեշտեց, որ դրանց մեծամասնությունը Հայաստանից հեռացել են երկրաշարժից հետո: Իսկ Աղբրեջանից փախստական հայերին ոչ մի կոպեկ էլ փոխհատուցում չի վճարվել: Այսօր Հայաստանում անօթևան է մնացել մեկ միլիոն մարդ: Ինչու չի հիշվում, որ 50 հազար հայ բռնազաղթվել է Կիրովաբադից, 70 հազարը՝ Խանլարի և Դաշքեսանի շրջաններից: Այսօր Աղբրեջանում մնացել են շուրջ 150 հազար հայ Լեռնային Դարաբադում, 22 հազար էլ՝ Շահումյանի շրջանում ու Խանլարի շրջանի հինգ բնակավայրերում: Վեզիրովն այս ամբիոնից ասաց, թե Լեռնային Դարաբադից դուրս են եկել 10 հազար աղբրեջանցիներ, որը ճիշտ չէ²⁷:

Աղբրեջանում հայերի նկատմամբ իրագործված բռնարարքներն ավելի դաժանորեն դրսևորվեցին Բաքվում, որտեղ ապրում էին ավելի քան 200 հազար հայ: Ա.Վեզիրովը, հունվարի 13-ին հանդիպելով ժողճակատի պարագլուխների հետ, քաջալերեց նրանց հանցագործ բռնարարքները: Բաքվում հայերի

²⁶ *Նույն տեղում, գ. 57, ք. 46:*

²⁷ «Ազատ Արցախ», 10.02.2000: Ձորի Բալայանի գործածված բվերն ընդհանրացված են, սակայն շատ մոտ են ճշմարտությանը:

ջարդը և նրանց քաղաքից արտաքսելը կրում էին կազմակերպված բնույթ²⁸: Որ Մոսկվան Բաքվի սարսափելի իրադարձություններին արձագանքեց միայն հունվարի 19-ին, երբ հարյուրավոր դիակներ էին ընկած փողոցներում, խոսում է խորհրդային իշխող ուժերի թողտվության մասին: Բաքվի ամբողջ հայությունը բռնագաղթեց Հայաստան, Ռուսաստանի Դաշնություն և արտասահմանյան երկրներ:

Ադրբեջանից հայերի բռնագաղթն ու տեղահանումը նոր ծավալ ընդունեցին 1991թ. ապրիլ-հունիսին: Անձնագրերի ստուգման անվան տակ Արցախում և Շահումյան-Գետաշենում հարյուրավոր հայեր անօրեն կերպով ձերբակալվեցին: Ինչպես նշվել է, 1991թ. «Կոլցո» գործողության հետևանքով Գետաշենից և Մարտունաշենից բռնագաղթվեց այդ գյուղերի հայ բնակչությունը: Դրան հաջորդեցին Բերդաձորն ու Հադրութի շրջանը: Հայկական գյուղերից բնակչությանը բռնի տեղահանելու համար Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից մշակվել էր հատուկ հրահանգ, ըստ որի՝ 2-3 օր առաջ ԽՍՀՄ ներքին զորքերը շրջապատում էին գյուղը, որից հետո ազերի օմօնականները ներս էին խուժում, թալանում բնակարանները, կատարում ջարդ, հետո գյուղացիներից պահանջում թողնել գյուղը: Թալանի նպատակով հաճախ ազերի օմօնականների հետ գյուղ էին ներխուժում նաև զինվորականներ և քաղաքացիական անձնավորություններ: Գյուղերի հայ տղամարդկանց ձերբակալում և տանում էին շրջկենտրոններ՝ Ֆիզուլի, Շուշի, Ջեբրայիլ և Լաչին, ծեծի ու ծաղրանքի ենթարկելով ստիպում ստորագրել դիմումներ մշտական բնակավայրերից իբր կամավոր հեռանալու մասին: Հետո ոմանց բաց էին թողնում, իսկ ոմանց դեմ էլ քրեական գործ հարուցում: Անկախ նրանից, թե կամավոր հեռանալու վերաբերյալ «դիմում» էին ստորագրել, թե ոչ, բոլորին զենքի ուժով լցնում էին ավտոմեքենաները և տեղափոխում հայ-ադրբեջանական սահման: Հադրութի շրջանի Առաքել գյուղի բնակիչ Ա.Ծատուրյանի վկայությամբ՝ 1991թ. մայիսի 12-16-ին բռնի ուժով՝ ավտոմատների փողերի ներքո, իրենց գյուղի բնակիչներին հարկադրել են փաստաթուղթ ստորագրել, թե իբր ուզում են ապրել Հայաստանում և խնդրում են իրենց տեղափոխել այնտեղ: Բարբարոսները անձնագրերը ստուգելու նպատակով խուզարկել էին գյուղի բոլոր տները, թալանել ամեն ինչ, տարել անասուններն ու

թռչունները: Նույն շրջանի Ջրաբերդ գյուղից 104-ամյա Թագուհի Սարգսյանը Հայաստանի Գերագույն խորհուրդ ուղարկած նամակում գրել է, որ օրը ցերեկով իրենց տուն ներխուժած խուժանը ռուս զինվորի հետ ինչ-որ թուղթ տվեցին և ստիպեցին ստորագրել: «Ես, - շարունակում է ալեհեր կինը, - չափտի տեսնեի, թե ինչ արեցին զինված երիտասարդները փեսայիս ու աղջկաս հետ: Մեզ կիսամերկ լցրին բեռնատարն ու տարան... Մեծահասակներից մեկը՝ եղիկ Ալեքսանյանը մահացավ ճանապարհին»²⁹:

Ահա այսպիսի վայրագություններով 1991թ. ապրիլի 30-ից մինչև մայիսի 20-ը բռնի տեղահանվեցին Խանլարի շրջանի Ագատ, Մարտունաշեն, Գետաշեն, Շուշիի շրջանից Մեծ շեն, Ծաղկաձոր, Եղծահող, Հին շեն, Հադրութի շրջանից Արևշատ (Դուլանլար), Ծամձոր, Քարագլուխ, Ցոր, Ջրաբերդ (Մուլքուդարա), Կարմրաքար (Բինյուբուլու), Սարի շեն (Շաղախ), Սարալանջ (Ջիլան), Քարինգ (Արփագյադուկ), Խանձաձոր (Աղջաքենդ), Պետրոսաշեն, Սպիտակաշեն, Բանաձոր (Բանագուր) և Առաքել (Առաքյուլ) գյուղերը:

Հայկական գյուղերի բռնագաղթը, սպանությունները, խռտանգումները հիմնականում կատարում էին ազերի օմօնականները: Պատահել են նաև դեպքեր, երբ խորհրդային զինվորները կանխել են հայկական գյուղերի բռնագաղթեցումը: Օրինակ՝ երբ ազերի օմօնականները 1991թ. մայիսի 15-ին փորձեցին տեղափոխել Զարին տակ գյուղի բնակչությանը, խորհրդային զինվորահանել Քարին տակ գյուղի բնակչությանը, խորհրդային զինվորահանները կանխեցին և գյուղից դուրս քշեցին օմօնականներին: Կամ ուրիշ օրինակ. երբ Հադրութի շրջանի Ցոր գյուղի բնակիչները 1991թ. մայիսի 21-ին վերադարձան իրենց գյուղը, և օմօնականները փորձեցին կրկին տեղահանել նրանց, ԽՍՀՄ ներքին զորքերի զինվորները թույլ չտվեցին: ԽՍՀՄ ներքին զորքերի ավագ լեյտենանտ Ա.Բեգրուչկոն վկայել է, թե ինչպես էին ազերի օմօնականները բռնություններ գործադրել Հադրութի շրջանի հայկական գյուղերում: Բռնագաղթման ժամանակ միայն Հադրութի և Բերդաձորի գյուղերում զոհվել էին հինգ խաղաղ բնակիչներ³⁰:

²⁹ «Հայք», 22.05.1991:

³⁰ Депортация населения армянских сел НКАО и прилегающих районов, апрель-июль, 1991, Ер., 1995, с. 11.

²⁸ Մովսեսովա Ի., Հովանյան Ա., Բաքվի ջարդերը, եր., 1992, էջ 40:

Ադրբեջանի իշխանությունները օժոնականների ձեռքով ամենուր հալածում էին հայերին և նրանց նկատմամբ իրագործում տանջանքի տարատեսակ միջոցներ: 1991թ. մայիսի 15-ին Շուշիի շրջանի հայկական գյուղերից Լաչին տարվեց 120 տղամարդիկ, որոնցից 43-ը պահվեցին կալանատներում և բանտերում ու ենթարկվեցին անլուր կտտանքների:

Ա.Սախարովի հիշատակին նվիրված «Խաղաղություն, առաջընթաց, մարդու իրավունքներ» առաջին միջազգային կոնգրեսի փորձագետների խմբի 1991թ. մայիսի 25-29-ը հայ-ադրբեջանական սահմանային գոտի կատարած ուղևորության և բռնագաղթեցման վերաբերյալ ստուգումների արդյունքների հաշվետվության մեջ նշված է, որ տեղի է ունեցել մի շարք գյուղերի լիակատար, բռնի տեղահանություն, որի հետևանքով տուժել են հազարավոր հայեր: Խորհրդային ներքին զորքերը ապրիլի 30-ին, մայիսի 6-ին և մայիսի 14-16-ին տանկերով, ուղղաթիռներով և զրահամեքենաներով շրջապատել են Գետաշենը, Բերդաձորը և Չաղրուֆի շրջանի գյուղերի բնակչությանը: Նրանք ադրբեջանական օժոնի հետ ներխուժում էին գյուղերը, կալանում բնակիչներին, խոշտանգում, ահաբեկում մարդկանց, ապօրինաբար բռնագրավում նրանց տները, ավտոմեքենաները, անասուններն ու անձնական ունեցվածքը: Այդ գործողություններից մի քանիսին ներկա են եղել և անձամբ ղեկավարել Ադրբեջանի ՆԳ նախարարի առաջին տեղակալ Մամեդովը և շրջանների ղեկավար աշխատողներ: Օժոնականները բնակչությանը ստիպում էին ստորագրել ոչ ցանկալի փաստաթղթեր³¹:

Ադրբեջանի իշխանություններից հաջորդ հարվածը կրեց Շահումյանի շրջանը, որի մոտ 15 հազար հայ բնակիչները ստիպված էին 1992թ. ամռանը հերոսական մարտեր մղելով հեռանալ իրենց օջախներից: Թուրք-ազերիները ծրագրել էին հայաթափել ամբողջ Ադրբեջանը, սակայն բռնագաղթեցման Ադրբեջանի պետական քաղաքականությունը, դեմ առնելով Արցախի անառիկ ոգուն, փշուր-փշուր եղավ:

2. ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՋՈՆԱՏԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՍՏԵՂՈՒՄԸ

Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարը և, ընդհանրապես, շարժումը ծնեց հայդուկային (ֆիդայական) պայքար և ինքնապաշտպանության երկրապահ ջոկատներ: Դրանք սկզբում առաջ եկան տարերայնորեն, ինքնաբուխ, հայդուկի հոգեբանությամբ և ֆանատիկ հավատով: Բայց Արցախյան պայքարը ջրի երես էր հանել տասնամյակներ շարունակ խորհրդային «բարեկամության» և «ինտերնացիոնալիզմի» մասին սուտ ու կեղծ քարոզչությունը: Խորհրդային կայսրապետության «ինտերնացիոնալ օղակ» հանդիսացած Ադրբեջանը կայսրապետության տարիներին վեր էր ածվել գաղափարական ահաբեկչության և գաղութային տերության, որի կազմում ապրող տասնյակ ժողովուրդներ ուժացվում էին և չքանում պատմական ասպարեզից: Եվ, պարզ է՝ Ադրբեջանի ազգայնամոլ իշխանությունները չէին հանդուրժի արցախահայությանը, որը դարձել էր այդ փուլ գաղափարախոսությունը խորտակելու դրոշակակիրը: Արցախահայությանը իր պատմական բնօրրանից կտրելու և դուրս մղելու համար ազերիները գործողության մեջ դրեցին ավազակային բազմաթիվ խմբերի հետ միասին նաև ՆԳ նախարարության հատուկ նշանակության ոստիկանական զինված ջոկատները: Հայկական բնակավայրերի վրա հարձակվելու, կողոպտելու, թալանելու և բնակչությանը սարսափի ու ահաբեկչության մեջ պահելու համար նրանք իրենց հսկողության տակ էին վերցրել ԼՂԻՄ-ի ներքին ճանապարհները և երկրամասում ու սահմանամերձ տարածքներում գտնվող ազգակիցների բնակավայրերը դարձրել ռազմական հենակետեր: Հաշտվել այդ երևույթի հետ և թողնել, որ այդպես շարունակվի, այլևս անկարելի էր:

Դեռևս 1988թ. փետրվարյան օրերին, հատկապես Սում-գաիթյան ողբերգությունից հետո, Երևանի Թատերական հրապարակում կոչեր հնչեցին՝ արցախահայությանն ու հանրապետության սահմանները պաշտպանելու համար կազմակերպել ինքնապաշտպանական ջոկատներ: Առաջինը Ստեփանակերտում և ԼՂԻՄ-ի մի շարք բնակավայրերում առաջ եկան ընդհատակյա ինքնապաշտպանական ջոկատներ, որոնք զինված էին որսորդական հրացաններով և ինքնաշեն զենքերով: Ստեփանակերտի ինքնապաշտպանական ջոկատները, իսկ նրանք մի քանիսն էին, գիշերները հսկում էին քաղաքի փողոցներն ու թաղա-

³¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 28.06.1991:

ՀԱԲ-ը ձևավորվել է 1989թ. օգոստոսի 4-ին: Այդ օրը ՀԱԲ-ում զինվորագրվել էին 3000 տղամարդ, կին և աղջիկ: ՀԱԲ-ի հիմնական խնդիրն էր ապահովել Հայաստանի սահմանների անձեռնմխելիությունը և ջոկատներ անցկացնել Արցախ: ՀԱԲ-ը, ըստ Վարդան Վարդանյանի, հանրապետության բնակչությանը կոչ էր անում հրաժարվել գործադուլներից և արտադրել զենք ու զինամթերք¹: ՀԱԲ-ի հրամանատարն էր Ռազմիկ Վասիլյանը: 1989թ. ամռանը այն իրենից ներկայացնում էր որպես կամավորական բանակ և հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպող ուժ: Մինչև 1990թ. Բաքվի կոտորածը ՀԱԲ-ը ուներ 5-6 հազար մարդ: Հետո այն օրեցօր համալրվում էր նոր մարտիկներով: Արդեն 1990թ. Մեղրիից մինչև Նոյեմբերյան սահմանի երկայնքով ՀԱԲ-ն ուներ տասնյակ շտաբներ և ռազմական ջոկատներ: Այն ժամանակ ՀԱԲ-ում ցուցակագրվել էր 18-70 տարեկան 160 հազար մարդ²: ՀԱԲ-ի գործունեությանը ի սկզբանե խիստ խոչընդոտում էր «Ղարաբաղ» կոմիտեն: Եվ պատահական չէր, որ 1990թ. օգոստոսի 19-21-ը Նոյեմբերյանի շրջանում տեղի ունեցած մարտերը ՀՀԸ-ականները որակեցին իբրև պրովոկացիա³: Երկու և նաև, որ ՀԱԲ-ի մեջ մտնում էին նաև զանազան քրեական տարրեր, առանձին հանցագործ խմբեր, կատարում անօրինական գործողություններ ու վարկաբեկում նրան: Այդուհանդերձ, կամավորական հիմունքներով ծնված ՀԱԲ-ը ուներ մեծ հեղինակություն, և բնակչությունը վստահում էր նրան:

Հայ կամավորական ջոկատները Արցախում, թե Հայաստանում կանգնած էին խորհրդաադրբեջանական ուժերի դեմ, որոնց վիճակը այսպես է բնորոշել Հայաստանի պաշտպանության նախարար Սերժ Սարգսյանը. «Սկզբում տարերային էին, չկոորդինացված և տեղի էին ունենում Հայաստանի ու Արցախի պաշտպանության համակարգող միասնական կենտրոն-կառույցի բացակայության պայմաններում: Եվ սակայն դրանք այն կենսական սաղմերն էին, որոնցից անկախության հռչակումից անմիջապես հետո պիտի ծնվեին հայոց փառապանծ բանակի ստորաբաժանումները»⁴:

¹ «Ծանր վարագույր: Պատմում է ՀԱԲ-ի կոմիսար Վարդան Վարդանյանը», Եր., 1992, էջ 5:

² Նույն տեղում, էջ 5-17: Նշված թիվը թերևս կասկածելի է:

³ Նույն տեղում, էջ 14:

⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», 29.01.2002:

Հետագա ամբողջ ընթացքը ցույց տվեց, որ կամավորական ջոկատները Արցախում և Հայաստանում «փայլուն կերպով կատարեցին իրենց առջև իրենց իսկ կողմից դրված խնդիրները»⁵: Կամավորական ջոկատները, ռազմականացված հիմնարկություններից, հակակարկտային հրետանու կրակակետերից, բուքյուններից, հաստատությունների ռազմագիտուհների և այլ ուսումնական հաստատությունների ռազմագիտության դասարաններից, հնարավոր նաև այլ տեղերից զենք հայթայթելով, կամավորաբար, հայրենասիրական ու բարոյական արժեքներից դրդված, մեկնում էին սահմանի ամենաթեժ կետերը՝ արժեքներից դրդված, մեկնում էին սահմանի ամենաթեժ կետերը՝ հայրենի հողը պաշտպանելու համար: Մասիսի շրջանի «Զորահայրենի հողը պաշտպանելու համար: Մասիսի շրջանի «Զորավար Անդրանիկ», սևանցի Սարոյի, հրազդանցի Սասունի, «Սավար Անդրանիկ», սևանցի Սարոյի, հրազդանցի Սասունի, «Սավար Անդրանիկ», հայաստանի «Աֆղանցիների», «Մերգեյան», Բյուրեղավանի, Գյումրիի «Արամ», Ուջանի «Վահագնածին», Արարատի երկրապահների, «Տեր Վահան», Նոր Արեշի «Արար», «Մալաթիա», Մոնթեի «Հայրենասիրական ջոկատը»; Նորիկի «Մեծն Տիգրանի», «Կոնդ», «Գարեգին Նժդեհ», «Մուշ», «Սասուն», «Ապարան», «Փարբի», «Աշտարակ», Թալինի, Ջերմուկի, Կապանի, Սիսիանի, Արցախի և տասնյակ այլ մարտական ջոկատներ ու խմբեր ազերիների դեմ պայքարում ցուցաբերել են նվիրվածություն և խիզախություն: Ապացույց՝ եռաբլուրը և այլ նվիրվածություն և խիզախություն: Նրանք արյան գնով էին պաշտպանում հազարավոր զոհվածներ: Նրանք արյան գնով էին պաշտպանում հայրենի ուստանը, արցախյան հողը, հայոց պատիվը: Հայաստանում կազմակերպված կամավորական ջոկատները, հաղթատանում կազմակերպված կամավորական ջոկատները, հաղթահարելով բոլոր դժվարությունները, ուղքով լեռնային ճանապարհներով և արահետներով, զենքն ու զինամթերքը շալակած, հայտնվում էին Արցախում կամ Հայաստանի ամենաթեժ կետերում՝ Արարատում, Չանգեզուրում, Տավուշում, Նոյեմբերյանում, Բերդաձորում, Գետաշենում, Շահումյանում, Հադրութում, Ասկե-րանում և այլ տեղերում: Ազերի օժոնականները խորհրդային ուժերի աջակցությամբ, հաճախ էլ ուղեկցությամբ, անձնագրային ստուգումների անվան տակ կատարում էին սարսափելի արարքներ: Նրանց դիմակայում էին հայ կամավորական ջոկատները, պաշտպանում խաղաղ բնակչությանը և հարկ եղած պարագայում էլ արժանի հակահարված հասցնում: 1989թ. դեկտեմբերի 8-յում էլ արժանի հակահարված հասցնում: 1989թ. դեկտեմբերի 8-ին Կոնսիժորի կոիվներում զոհվեց Ուջանի «Վահագնածին» երկ-

⁵ Նույն տեղում: Արցախում կամավորական ջոկատների առաջին հրամանատարը եղել է Արկադի Կարապետյանը («ԼՂ Հանրապետություն», 12.02.1998):

րապահ ջոկատի մարտիկ Նորայր Հարությունյանը⁶: Նա այդ պայքարում զոհված առաջին երկրապահն էր, որի համար մարտական ընկերները փոխհատուցեցին հակառակորդի մի քանի զոհերով:

Ինչպես նշվել է, 1990թ. հունվարին դաժան հալածանքների ենթարկվեցին Բաքվի հայությունը, Շահումյանի շրջանի Մանաշիդ, Խանլարի շրջանի Կուշի-Արմավիր և Գետաշեն գյուղերի բնակիչները, ձերբակալվեց Շահումյանի շրջանի ղեկավարությունը և տարվեց Կիրովաբադի բանտը: Այդ վերջին անօրինությունը Հյուսիսային Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերին ստիպեց կատարել պատասխան գործողություններ և հակառակորդին ստիպել ազատել Շահումյանի շրջանի ղեկավարությանը:

Բաքվում հայերի նկատմամբ իրագործված սարսափները ստիպեցին անկախության համար ոտքի ելած հայությանը հնչեցնել իր ձայնը և գործողության մեջ դնել իր ոգու ուժն ու ցասումը: Ազերի զինյալ ավազակախմբերը հաճախակի էին կրկնում իրենց ոտնձգությունները սահմանամերձ հայկական բնակավայրերի վրա՝ անշուշտ «ստուգելու համար հայերի մարտական պատասխանատվության աստիճանը»⁷: Առաջին բախումը տեղի ունեցավ 1990թ. հունվարի 14-ի երեկոյան Արարատի շրջանի Քյարքի գյուղի տարածքում: Հունվարի 15-ի գիշերը թշնամու հետ փոխհրաձգության ժամանակ զոհվեց Արարատի շրջանի Ավշար գյուղի ինքնապաշտպանական ջոկատի հրամանատար Տիգրան Մելիքյանը⁸: Այդ նույն օրը՝ հունվարի 15-ին, երբ ԽՍՀՄ նախագահ Մ.Գորբաչովի հրամանով Արցախում մտցվեց արտակարգ դրություն, և Ադրբեջանի կողմից լուծարվեց Շահումյանի շրջանը, բնական է, հայ ժողովրդի վրդովմունքը պետք է դրսևորվեր կոնկրետ գործողություններով: Եվ երբ հունվարի 17-ին Նախիջևանի սահմանամերձ Երասխավանի ուղղությամբ ազերի զինյալները ռազմական գործողություններ ծավալեցին, որի հետևանքով եղան զոհեր, Արարատի երկրապահները դիմեցին պատասխան քայլերի: Թշնամուն հակահարված տալու համար Հայաստանի տարբեր տեղերից հունվարի 18-ին Երասխավան մեկնեցին բազմաթիվ կամավորական ջոկատներ, որոնց գործողությունների

համակարգումն իր վրա վերցրեց Արարատի երկրապահ ջոկատի հրամանատար Վազգեն Սարգսյանը: Հայ կամավորական ջոկատները, հունվարի 19-ին անցնելով հակագրոհի, «շնորհիվ ճշգրիտ ծրագրված գործողությունների, ոչնչացնելով թշնամու հետախուզական վաշտը», գրավեցին նրա զինյալ ուժերի հենակետ գինու գործարանը: Ազերի զինյալները, թողնելով բազմաթիվ դիակներ, դիմեցին փախուստի⁹: Այդ մարտերում հերոսաբար զոհվեց Մովսես Գյորգիսյանը, որը հետմահու արժանացավ ՀՀ Ազգային հերոսի բարձրագույն կոչման և պարգևատրվեց «Հայրենիքի» շքանշանով: Ջոհվեցին նաև երևանցի Երվանդ Սաղումբենիքի» շքանշանով: Ջոհվեցին նաև երևանցի Երվանդ Սաղումբենիքի, Արարատի շրջանի Արմաշ գյուղից Գևորգ Ձեյնալյանը և նույն շրջանի Գորգավանից Ռուբիկ Բազիկյանը: Հայ կամավորների այդ անձնուրաց սխրանքը համոզեց, որ հաղթելու գրավականը նախ և առաջ հանդիսանում են համախմբվածությունն ու միասնությունը: Երասխավանը հայությանը մղեց դեպի կազմակերպված ու կշռադատված գործողությունների և Վազգեն Սարգսյանին ստիպեց սկսել միավորել Հայաստանի զինյալ ջոկատները:

Թուրք-ազերիները նոր ոտնձգություններ կատարեցին հունվարի 23-ին Եղեգնաձորի սահմանամերձ շրջանում: Հակառակորդի գնդակից զոհվեց Արզնի գյուղի կամավորական ջոկատի մարտիկ Վարուժան Ոսկանյանը: Հակառակորդը հունվարի 27-ին նոր ոտնձգություն կատարեց Երասխավանի հատվածում: Թշնամու կողմից գնդակոծության հետևանքով զոհվեց Հրազդանի շրջանի Վարդանանք (Ալափարս) գյուղի երկրապահ ջոկատի մարտիկ Հարազատ Սահակյանը: Այդ ամենը առաջ բերեց հանրապետության բնակչության բուռն վրդովմունքը:

Վիճակը մանավանդ ծանր էր Արցախ-Շահումյան-Գետաշենում: Խորհրդային ուժերի կողմից արգելվում էին ուղղաթիռների թռիչքները Գետաշեն և Շահումյան: Խիստ դժվարացել էին կամավորական ջոկատների այնտեղ մեկնելը և ընկերներին հերթանափոխելը: 1990թ. հունվարի 28-ին երևան էին ժամանել Դ.Յազովն ու Վ.Բազատինը: Այդ նույն օրը ժամը 16-ին, Ֆիլետովի փողոցի վրա գտնվող Հայոց ազգային բանակի շտաբի մոտ հայտնվեցին խորհրդային շուրջ 30 դեսանտային զրահամեքենաներ, և առանց խորհրդային շուրջ 30 դեսանտային զրահամեքենաներ, և առանց որևէ նախազգուշացման ու պահանջի զինվորականները կրակ բացեցին ՀԱԲ-ի մարտիկների վրա, որի հետևանքով զոհվեց Կող-

⁶ «Երկրապահ», 16.01.2002:
⁷ Նույն տեղում:

⁸ Հետագայում Քյարքին ազատագրվելուց հետո գյուղը վերանվանվեց Տիգրանաշեն՝ ի պատիվ զոհված Տիգրանի հիշատակին:

⁹ «Երկրապահ», 22.01.2002:

գյուղի պաշտպանության դիրքերում օգոստոսի 20-ին քաջի մահով զոհվեցին «Փարեզին Նժդեհ» ջոկատի հրամանատար Սոս Նալդոնյանը և Հարություն Սուրադյանը՝ մարտերում հայտնի «Միայնակ գայլը»:

ԽՍՀՄ նախագահի 1990թ. հուլիսի 25-ի հրամանագրի համաձայն՝ պետք է զինաթափվեին բոլոր անօրեն ստեղծված զինված ջոկատները: Լևոն Տեր-Պետրոսյանը «Մոսկովակին նովոստի» թերթին տված հարցազրույցում նշել է, որ զինաթափումը դրվել է հանրապետական իշխանությունների վրա: Հայաստանի զինված խմբերը, որոնք հիմնականում առողջ ուժեր են, մոտ ժամանակներս կմտնեն իրավապահ մարմինների կառուցվածքներ, և նրանց օգնությամբ, առողջացնելով բուն միլիցիան, պայքարելու ենք քրեական տարրերի դեմ: Այդ ժամանակ Հայաստանի Հանրապետությունում կային վեց հազար աշխարհագրայիններ¹⁵:

Հայաստանում իշխանության հասած ՀՀԸ-ականները գերադասեցին դիմել բռնության, որի հետևանքով օգոստոսի վերջին Երևանում դավադիր կրակոցների զոհ դարձան Աշտարակի ինքնապաշտպանության ջոկատի հրամանատար Գեղազնիկ Սիքայեյանը (Չաուշ) և ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Վիտյա Այվազյանը: Երկուսն էլ հետմահու արժանացել են ՀՀ Ազգային հերոսի բարձրագույն կոչման և պարգևատրվել «Հայրենիքի» շքանշանով: Անկասկած՝ 1990թ. օգոստոսին ՀԱԲ-ի դեմ կատարվել է անօրինություն: Դրանում մեծ մեղք ունեին ՀՀԸ-ն և ՊԱԿ-ը: Լևոն Տեր-Պետրոսյանի իշխանությունը ՀԱԲ-ին համարում էր Հայկոմկուսի դրածո և նրա ջախջախումը՝ խիստ անհրաժեշտ: 1990 թ. օգոստոսի 28-29-ին ՀԱԲ-ի գլխավոր զորակայանը, որտեղ կային 150-200 հոգի, ռմբակոծվեց ՀՀԸ-ի զինված ջոկատների կողմից: ՀԱԲ-ի գլխավոր զորակայանի դեմ կրակում էին նույնիսկ «Էրեբունի» հյուրանոցի տանիքից: ՀՀԸ-ականների նպատակն էր պատժել ՀԱԲ-ի ղեկավարներին իբրև ավազակների¹⁶:

1990 թ. օգոստոսի 23-ին Անկախության հռչակագիրն ընդունվելուց հետո նոր ճանապարհ բացվեց Հայաստանի ազգային բանակի ստեղծման համար: ՀՀ Գերագույն խորհրդի որոշմամբ սկսվեց ՆԳ նախարարությանը կից ձևավորվել հատուկ

գունդը: Դա, ինչպես վկայում է Վազգեն Սարգսյանը, դժվար աշխատանք էր, որովհետև գործընթացը պետք է սկսվեր զրոյից, մանավանդ որ տղաների մեծամասնությունը չէր ուզում հրաժարվել ֆիդայական պայքարից: Բանն այն է, որ կային հոգեբանական դժվարություններ, տղաներն ունեին սոցիալական հիմքեր: Սակայն առողջ դատողությունը վեր կանգնեց ամեն ինչից, և հատուկ գունդ մտնելու համար դիմեցին հինգ հազարից ավելի երիտասարդներ¹⁷: Երևանի հատուկ գունդը հիմնադրվեց 1990թ. սեպտեմբերի 20-ին: Նրա կազմում ընդգրկվեցին Հայաստանի շրջաններում և Երևանում գործող 26 վաշտեր: Այդ գնդից էր Ջիվան Աբրահամյանը, որը զոհվեց 1991թ. հուլիսի 20-ին Շահումյանի շրջանի Վերինշեն գյուղի Շամփրապտուկ բարձունքը պաշտպանելու ժամանակ: Նա հետմահու արժանացել է ՀՀ «Ազգային հերոս» բարձրագույն կոչման և պարգևատրվել «Հայրենիքի» շքանշանով: Հինգ վաշտեր էլ ձևավորվեցին Արարատում, Գորիսում, Վարդենիսում, Իջևանում և Մեղրիում: Այսպիսով՝ հանրապետության սահմանների պաշտպանությունը կենտրոնացնում էր հատուկ գնդի ձեռքում: Խնդիր էր դրված այդ աշխատանքը կազմակերպել պետականորեն, քանի որ պաշտպանական ջոկատները և պաշտպանական գործը չպետք է պետական կառուցվածքից դուրս լինեն: Միևնույն ժամանակ մշակվում է երկրապահ ջոկատների կարգավիճակը:

ՀՀ կառավարության որոշմամբ՝ նախարարների խորհրդին առընթեր 1991թ. ստեղծվեց Պաշտպանության պետական կոմիտե, որը մեծ աշխատանք կատարեց ազգային բանակ ստեղծելու համար: Նմանատիպ կառույց արդեն գործում էր Լեռնային Ղարաբաղում: Եվ այս ամենով «զգալիորեն հեշտացվեց բարդագույն պայմաններում Հայաստանի, Արցախի և Շահումյանի պաշտպանական գործողությունների համակարգման խնդիրը»: Այդ ամենը, փաստորեն, դարձավ այն հիմքը, որի վրա հետո ստեղծվեց Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարարությունը¹⁸:

ՀՀ նախագահի 1991թ. դեկտեմբերի 4-ի հրամանագրով ստեղծվեց ՀՀ պաշտպանության նախարարություն, իսկ 1991թ. դեկտեմբերի 5-ի հրամանագրով պաշտպանության նախարար նշանակվեց Վազգեն Սարգսյանը: 1992թ. հունվարի 28-ին կառա-

¹⁵ "Московские новости", N33, 19.08.1990.

¹⁶ Շանր վարազույր..., էջ

¹⁷ Սարգսյան Վ., Ոգու փորձություն, էջ 189-190:

¹⁸ «Հայաստանի Հանրապետություն», 29.01.2002:

վարությունն ընդունեց «Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարարության մասին» որոշումը, որով հայտարարվեց Հայոց ազգային բանակի ստեղծման մասին: Նորաստեղծ նախարարության ենթակայությանը հանձնվեցին ներքին գործերի նախարարության միլիցիայի պարեկապահակային զունդը, հատուկ նշանակության օպերատիվ զունդը և հանրապետական զինվորական կոմիսարիատը: Մի փոքր ուշ հիմնվեց պաշտպանության նախարարության կենտրոնական ապարատը¹⁹:

Հայաստանի ինքնապաշտպանական և մարտական ջոկատների համար ծանր տարի էր 1991 թվականը, երբ Արցախը և Շահումյան-Գետաշենը լրիվ շրջափակված էին ու Հայաստանից կտրված: 1991թ. ապրիլ-մայիսին ադրբեջանական օմոնականների և խորհրդային ուժերի կողմից իրագործված «Կոլցո» գործողությունը ծանր կացության մեջ էր դրել հայությանը: Այդ մասին արդեն խոսվել է: Միայն ավելացնենք, որ 1991թ. մարտ-ապրիլին մի քանի ինքնապաշտպանական ջոկատներ գտնվում էին Գետաշենում և Մարտունաշենում, որոնք խորհրդապետական հրոսակների դեմ կռվում էին հերոսաբար: Մարտում զոհվելը հայ ազատամարտիկի համար սարսափելի չէր, միայն թե պաշտպաններ հայոց հողը, հայրենի ուստանը: Գետաշենում հայ ազատամարտիկներն իրենց պսակեցին փառքով:

Գետաշեն-Մարտունաշենին հաջորդեցին Բերդաձորը, Հաղրուքը, ապա՝ Շահումյանը: Հաղրուքի շրջանում 14 գյուղեր թշնամուն հանձնվեցին գրեթե առանց դիմադրության: Տվյալներ կան, որ թշնամուն հանձնված որոշ գյուղերի ղեկավարներ խոչ-

¹⁹ Միլիցիայի օպերատիվ հակազդեցության ջոկատի (ՍՕՀՁ) նախկին ծառայողներն ու սպաները պնդում են, թե ՀՀ բանակի հիմքերը դրվել են ոչ թե 1992թ. հունվարի 28-ին ՀՀ պաշտպանության նախարարության հիմնադրմամբ, այլ 1990-ի հուլիսի 30-ին, երբ ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահ Վլադիմիր Մարգարյանցի համապատասխան որոշմամբ ձևավորվեց 1114 հոգուց բաղկացած Միլիցիայի օպերատիվ հակազդեցության ջոկատը: ՍՕՀՁ-ի հիմնական գործառնությունները հստակեցվել են նույն թվականի օգոստոսի 14-ին ՀԽՍՀ ՆԳ նախարարի հրամանով, այդ թվում՝ ՀՀ սահմանների պաշտպանության հարցը: Մի քանի օր անց՝ հոկտեմբերի 30-ից, ՍՕՀՁ-ի ուժերով և միջոցներով կազմակերպվել է Գորիսի, Կապանի, Մեղրիի և այլ շրջանների անվտանգության ապահովումը՝ տեղական ինքնապաշտպանական ջոկատների հետ համագործակցելով («Առավոտ», 08.11.2003):

ընդոտել են իրենց գյուղերի տարածքներում ինքնապաշտպանական ջոկատների գործունեությունը²⁰: Կամավորական ինքնապաշտպանական ջոկատները իրենց վրա էին վերցրել գյուղերի պաշտպանությունը և փորձում էին հակառակորդի դեմ տարվող պայքարին տալ համընդհանուր բնույթ: Սակայն դրա համար ամենից առաջ հարկավոր էր զինվել: Ռազմիկ Պետրոսյանի վկայությամբ՝ Արցախի ինքնապաշտպանության շտաբը մշակել էր մոբիլիզացիոն ընդհանուր պլան, ըստ որի՝ բոլոր ջոկատայինները գիտեին, թե տազնապի դեպքում ով ինչ պիտի անի: Շտաբը մշտապես կապի մեջ էր Երևանի, Արմվյանի, Գորիսի, Միսիանի, Կիրովականի և այլ կենտրոնների հետ: Այն պատրաստ էր ցանկացած պահի դուրս բերել 10 հազար հոգի: Սակայն նրանց մեծամասնությունը անգեմ էր: Դա ամենամեծ ցավոտ կողմն էր: Ձենք ձեռք էին բերում տարբեր ճանապարհներով: Ռուսաստանից կարաբիններ, հրացաններ, ավտոմատներ, նռնակներ, ականներ, փամփուշտներ և այլ զինատեսակներ բերվում էին սուլթարայուղով լցված ավտոցիստեռների մեջ: Հայաստանից զնացքով գեներ էին տեղափոխում հանքային ջրերի անվան տակ²¹:

1991թ. գարնանը, երբ իրավիճակն ավելի էր սրվել, անհրաժեշտություն զգացվեց ինքնապաշտպանության ուժերը միավորել և ստեղծել մարտական ստորաբաժանումներ: Նույն թվականի հուլիսի վերջին Ստեփանակերտում տեղի ունեցավ ինքնապաշտպանական ուժերի ղեկավարների խորհրդակցություն, որտեղ որոշվեց ԼՂԻՄ-ի Ազգային խորհրդի ժամանակավոր «Օ» («Օբրոնի») գոյություն ունեցած խմբի հիման վրա, որը ղեկավարում էր Մուրադ Պետրոսյանը, ստեղծել ինքնապաշտպանական ուժերի շտաբ, որի մեջ մտան Ս.Սարգսյանը, Ռ.Քոչարյանը, Գ.Պետրոսյանը, Մ.Պետրոսյանը, Վ.Բալայանը և ուրիշներ: Շտաբը հաշվառում էր ԼՂԻՄ-ի տարածքում գտնվող բոլոր կամավորական և մարտական ջոկատները, զբաղվում նրանց զինման և մարտական բարձր պատրաստության հարցերով: Խմբերի մեծացումը կապված էր ունեցած զենքի քանակից, իսկ գործունեության հիմքում դրված էր խստագույն կարգապահությունը: Մարզի բոլոր հասուն տղամարդիկ, ինչպես նաև կանայք և պատանիներ, մտնում էին ինքնապաշտպանական ջոկատների մեջ: Հայաստանի ուսումնական հաստատություններում սովորող ար-

²⁰ «Ազգ», 01.06.1991:

²¹ Պետրոսյան Ռ., Արցախ. պատերազմ, զինադադար, էջ 72-81:

ցախցի շատ ուսանողներ ընդհատում էին ուսումը, վերադառնում հայրենի երկրամաս, մտնում ինքնապաշտպանական ջոկատներ: 1991թ. օգոստոսին՝ Հաթերքում տեղի ունեցած իրադարձությունների օրերին, երբ ինքնապաշտպանական ուժերը գերեվարեցին խորհրդային մի զորամաս և ստիպեցին կատարել գերիների փոխանակում, Սերժ Սարգսյանը դուրս եկավ ընդհատակից որպես ԼՂԻՄ-ի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար, ներկայացավ զնդապետ ժուկովին և գեներալ-մայոր Վ.Ստարիկովին²²:

Լեռնային Ղարաբաղում տեղերից առաջարկություններ էին ստացվում ստեղծել պաշտպանական բանակ, մանավանդ որ Ադրբեջանում այդ գործընթացը սկսվել էր: Սակայն պաշտպանության բանակ ստեղծելու համար դեռևս չկային իրական պայմաններ: Տարածքում դեռ գործում էր խորհրդային բանակը, չկային ֆինանսական միջոցներ և նյութատեխնիկական բազա: Էլ չենք խոսում ռազմական մասնագետների, բժիշկների, հոսպիտալների բացակայության և այլ հարցերի մասին: Մնում էր շարունակել և ուշադրություն դարձնել ինքնապաշտպանական ուժերի ամրապնդման ու մարտունակության բարձրացման վրա: Ինքնապաշտպանության ուժերի մարտունակության բարձրացման շարքերն ընդլայնելու հարցը առանձնապես գտնվում էր նորաստեղծ ԼՂՀ-ի ուշադրության կենտրոնում: Իսկ երբ 1991թ. սեպտեմբերին խորհրդային ուժերը ետ քաշվեցին, և դեմ առ դեմ մնացին հայերն ու ազերիները, խիստ հրամայական դարձավ ինքնապաշտպանական ուժերի կառուցվածքի վերանայման հարցը: Նախ ուժեղացվեցին Շահումյանի շրջանի ինքնապաշտպանական ուժերը, որոնք 1991-ի սեպտեմբերին ազատագրեցին Բուզլուխը և Էրքեջը: Այդ մարտերում հերոսաբար էին մարտնչում «Արարո», «Ալաշկերտ», «Մեծն Տիգրանի» և այլ ջոկատներ: Հերոսաբար էին մարտնչում նաև Մարտակերտի, Մարտունու, Ասկերանի և Հադրութի շրջաններում գտնվող ինքնապաշտպանական ջոկատները: Ինչպես արդեն նշել ենք, Հադրութի շրջանի Տող գյուղում իրադրությունն այն չափ սրվեց, որ այն վերածվեց բացահայտ ռազմական գործողությունների: Թուրք-ազերիների հակահայկական գործողությունների դեմ պայքարելու համար ստեղծված Տողի ինքնապաշտպանական ջոկատը, որը գլխավոր

ում էր Արկաղի Տեր-Թադևոսյանը, կարողացավ գյուղը մաքրել ազերիներից²³:

Արցախի ինքնապաշտպանական ջոկատների թիվը օրեցօր ավելանում էր: Արցախից, Հայաստանից և այլ տեղերից հարյուրավոր կամավորներ էին մտնում ինքնապաշտպանական ջոկատներ: Գեներալ Արթուր Աղաբեկյանը պատմում է, որ 1991թ. նոյեմբերին ԼՂՀ բոլոր շրջանների ինքնապաշտպանության հրամանատարները շտապ կանչվել էին Ստեփանակերտ: Այդ խորհրդակցությանը մասնակցում էին Վազգեն Սարգսյանը և գեներալ Գուրգեն Դալիբալյանը: Խորհրդակցության հիմնական նպատակը կանոնավոր բանակի ստեղծումն էր: Ելույթ ունեցողներից Ռոբերտ Քոչարյանը, Վազգեն Սարգսյանը, Սերժ Սարգսյանը, Գուրգեն Դալիբալյանը, Արկաղի Տեր-Թադևոսյանը և Վալերի Բալասյանը առաջարկեցին ստեղծել կանոնավորական բանակ: Այդտեղ էլ առաջարկվում է Արցախում ստեղծել պաշտպանական բանակ և պաշտպանության պետական կոմիտե: ԼՂՀ պաշտպանության պետական կոմիտեի նախագահ է նշանակվում Սերժ Սարգսյանը, տեղակալ՝ Արկաղի Կարապետյանը, իսկ շտաբի պետ՝ Արկաղի Տեր-Թադևոսյանը: Քանի որ արդեն կային մարտական ստորաբաժանումներ, որոշվեց դրանք թողնել մեկ ընդհանուր հրամանատարության տակ²⁴:

Արցախի և Հայաստանի ինքնապաշտպանական ուժերի գործողությունները տեղի էին ունենում համակարգված: Ակնհայտ է, որ ԼՂՀ տարածքը ազերիներից մաքրվեց հենց ինքնապաշտպանական ուժերի անդուլ ջանքերի շնորհիվ: 1992թ. սկզբին Արցախում կային ինքնապաշտպանության 10-ից ավելի ջոկատներ ու վաշտեր, որոնց մեջ ընդգրկված էին մոտ 1000 կամավորներ²⁵: Նրանք պետք է մարտնչեին 1991-ի վերջին ԼՂՀ սահմանամերձ շրջաններ բերված ազերիների 18 գումարտակների դեմ, որոնք ունեին 63 զրահամեքենա, 2 տանկ, ավելի քան 27 հրանոթ²⁶:

1992թ. գարնանը, ինչպես տեսանք, արցախցիների գերխնդիրը երկրամասի պաշտպանությունն էր և հանրապետության

²³ Մկրտչյան Շ., *Արցախում ես ուրիշ պատերազմ տեսա, եր., 1996, էջ 49-53:*

²⁴ «Հայոց աշխարհ», 13.07.2002:

²⁵ Հասարթյան Ս., *Գոյամարտ, էջ 6:*

²⁶ Հարությունյան Ս., *Արցախյան պատերազմի սկիզբը և Շուշիի ազատագրումը, էջ 52:*

²² Арутюнян В. Б., *Նշվ. աշխ., մաս 4, էջ 41:*

պաշտպանական ուժերի կազմակերպումը: Այդ նույն թվականի փետրվարի 24-ին, ինչպես նշվել է, ԼՂՀ զին նախագահությունը որոշում է ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի (ԻՊՈՒ) հրամանատար նշանակել գնդապետ Արկադի Տեր-Թադևոսյանին: Այդ նույն որոշմամբ հաստատվեց նաև ԼՂՀ պաշտպանության խորհրդի կազմը: Ելնելով «ԼՂՀ Նախարարների խորհրդի մասին» օրենքի 24-րդ հոդվածից՝ 1992թ. մարտի 26-ին ԼՂՀ նախարարների խորհրդին առընթեր ստեղծվեց պաշտպանության կոմիտե, որի նախագահ հաստատվեց Սերժ Սարգսյանը: ԼՂՀ պաշտպանության կոմիտեն առանց հապաղելու ձեռնարկեց ինքնապաշտպանական ջոկատների միավորման, նյութատեխնիկական բազայի ստեղծման և կազմակերպչական այլ խնդիրների լուծման աշխատանքներին:

ԼՂՀ պաշտպանության կոսրտեի գլխավոր և ամենաառաջնահերթ խնդիրը դարձավ Շուշիի ազատագրումը և Ստեփանակերտի հյուսիսային կողմում գտնվող ադրբեջանական բնակավայրերում տեղակայված կրակակետերի ոչնչացումը: Դա հայ ինքնապաշտպանական ուժերի կողմից հերոսաբար իրագործվեց մայիսի 8-9-ը, և բացվեց Շուշի-Լաչին-Գորիս ճանապարհը: 1992թ. մայիսի 9-ը համարվեց ԼՂՀ պաշտպանական բանակի ստեղծման օր: Արդեն հունիսի վերջին Արցախի բանակում մարտնչում էին շուրջ յոթ հազար ազատամարտիկներ²⁷: Արցախի բանակի ամբողջական կազմավորման գործընթացը հանգույցին հասավ այդ նույն թվականի սեպտեմբերին:

3. ԱՐՑԱՒՅԱՆ ԸՄՐԺՈՒՄԸ ԵՎ ՀՄՑ ԲՍԿԱԲԱԿԱՆ ՈՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱՆ ՈՒՇԵՐԸ

Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարն իր մեջ ընդգրկել է նաև հայ հասարակական ու քաղաքական բոլոր ուժերը Արցախում, Հայաստանում և Սփյուռքում: Չկար որևէ հասարակական-քաղաքական ուժ, որը չաջակցեր Արցախյան պայքարին՝ սկսած նյութական օգնությունից մինչև մարտադաշտում հերոսաբար կռվելը: Շարժումը միաձույլ դարձրեց տարբեր հայացքների ու համոզմունքների պատկանող հազարավոր մարդկանց, որոնց համար Արցախը Հայաստանի հետ վերամիավորման հիմնախնդիրը դարձել էր ժամանակի հրամայականը: Արցախի հերոսա-

կան պայքարի պատմությունը ցույց տվեց, որ ճակատագրական պահերին հիրավի կարևոր նշանակություն ունի ժողովրդի միասնությունը: Առանց դրան, թերևս, հնարավոր չէր հաղթանակ տանել թուրք-ազերիների դեմ և ազատություն բերել Արցախին: Այնուհայտ է, որ Արցախյան շարժումն ուղղված չէր խորհրդային Միության դեմ: Այն նպատակ ուներ Արցախ-Ղարաբաղը դուրս բերել Ադրբեջանի կազմից: Ահա թե ինչու հայ հասարակական և քաղաքական ուժերը պաշտպանում էին արցախահայությանը ու նպաստում նրա հաղթանակին:

Արցախյան շարժմանը սատար կանգնել՝ նշանակում է ամուր կապվել ազգային խոր արմատների ու մեր ժամանակների աշխարհաքաղաքական իրադարձությունների հետ: Հենց դրա համար էլ 20-րդ դարի ութսունական թվականների վերջին և իննսունականների սկզբին հայ հասարակական ու քաղաքական ուժերը թեքվեցին դեպի Ղարաբաղյան շարժումը: Թե այդ ուժերն ինչ քաղաքական շահեր ու նպատակներ էին հետապնդում, դա կարևոր չէ: Պարզապես, մեզ հետաքրքրում է շարժմանը նրանց անմիջական մասնակցության և հաղթանակին նպաստելու իրողության համազգային ըմբռնումը: Եվ քանի որ Ղարաբաղը միայն հիմնահարց չէ, այլ նաև ճակատագիր ու գոյության խնդիր, ուստի անհրաժեշտ էր հաղթական ավարտին հասցնել հայության գոյապայքարը:

Արցախյան պայքարում կարևոր դեր է ունեցել մանավանդ Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, որը հանդիսացել է պայքարում առանձնացվող ուժերից մեկը: Արցախյան պայքարի հենց սկզբից դաշնակցությունը մեծ աշխատանք է կատարել սփյուռքում՝ համագործակցելով այնտեղ գործող մյուս քաղաքական ուժերի հետ: 1988թ. սեպտեմբերին հայ ավանդական մյուս կուսակցությունների հետ հանդես գալով համատեղ հայտարարությամբ՝ Երևանի ցուցարարներից պահանջում էին վերջ տալ գործադուլներին և հանրահավաքներին՝ համոզված լինելով, որ Արցախի հարցը պետք է լուծվի Կրեմլում: Անկասկած, այդ հայտարարությունը դժգոհություն առաջ բերեց Երևանում, որովհետև սկսեցին սփյուռքահայ քաղաքական ուժերին մեղադրել «դավաճանության» մեջ: Դա մի այնպիսի ժամանակաշրջան էր, երբ Հայ կոմկուսը հեղինակագրկվել էր ժողովրդի աչքին: Մինչդեռ Հայ ինդեպոնական դաշնակցությունը ուներ «ազգային-ազատագրական պայքարի հարուստ կենսափորձ, որ զինք կը յատկանշեր հայ իրականութեան մեջ գործող բոլոր մյուս քաղաքական

²⁷ «Հայաստանի Հանրապետություն», 30.06.1992:

ուժերեն»¹: ՀՀ-ն ստանձնեց ժանր, միաժամանակ սուրբ պատասխանատվություն մյուս հասարակական ուժերի և քաղաքական կուսակցությունների համեմատությամբ: Արցախցիներին օր ու ջրի պես հարկավոր էր զենք և զինամթերք: ՀՀ-ն կարողանում էր այդ դժվարին խնդիրը լուծել և պայքարի միջոցներ հասցնել Արցախ: 1989թ. դեկտեմբերին գրված մի փաստաթղթից հստակ երևում է, որ այն ժամանակ դաշնակցությունը կողմնակից էր ժամանակավոր սառեցնել Ղարաբաղյան պայքարը, մարզը թողնել միութենական իշխանությունների ուղիղ ենթակայության տակ, փորձել դուրս գալ շրջափակումից, բացել երկաթուղին, կապ հաստատել Իրանի հետ, հնարավորություններ ստեղծել արտասահմանյան ներդրումների համար և ուժեր գործադրել առաջիկա 4-5 տարում դուրս գալ ճգնաժամից և այլն: Ըստ դաշնակցության միայն դրանից հետո կարելի կլիներ վերադառնալ «հայկական հողերի խնդրին», բայց արդեն լայն պլանով²: Սակայն մինչ այդ 1988թ. օգոստոսին, Աթենքում տեղի ունեցած ՀՀ-ի 24-րդ ընդհանուր ժողովը որոշում էր ընդունել վերադառնալ «Դեպի երկիր»: Համառ պայքարից հետո ՀՀ-ն հայրենիքում հանգրվանեց միայն 1990 թվականին: Մինչ այդ ստեղծվել էին բաժանմունքներ, որոնք կատարում էին կուսակցության գլխավոր մարմնի հրահանգները, որոնցից ամենակարևորը Արցախի ինքնապաշտպանությանն աջակցելն էր: Իսկ երբ Արցախում ստեղծվեց պետականություն, արդեն ՀՀ-ն գործում էր նրա հետ³:

Կատարելով 1988թ. օգոստոսի 24-ի ընդհանուր ժողովի որոշումը՝ Դաշնակցության գործիչները արդեն 1989թ-ին Արցախում ստեղծել էին ֆիդայական ջոկատների ցանց: Դա կատարվում էր անաղմուկ և արցախցիների ջերմ աջակցությամբ ու մասնակցությամբ: Միայն հետո՝ 1997թ., ԼՂՀ արտաքին գործերի նախարար Արկարի Դուկասյանը հայտարարեց, թե «Հ.Հ. Դաշնակցությունը Արցախ եկած առաջին կուսակցությունն է: Մենք զենքի պետք ունեինք, անոնք մեզի զենք բերին»⁴: 1989թ. հուլիսին ՀՀ-ի բյուրոն հայտարարեց, թե Դաշնակցությունը Արցախում է և «հայ ժողովրդի յեղափոխական կամքը եւ ոգորումները մարմ-

նացնելու պատմական իր պատասխանատվութեան վրայ»: Ապա՝ «Հնչում է ժամը արցախեան շարժման հասունացման... Հնչում է ժամը համազգային միական պահանջատիրութեան, ոչ մէկ խուսափում արտօնեալի և պատմական այդ պատասխանատվութենէն»⁵:

ՀՀ-ի բյուրոյի, ՍԴՀԿ Կենտրոնական վարչության և ՈԱԿ Կենտրոնական վարչության 1990թ. հունվարի 25-ին խորհրդային Միության Գերագույն խորհրդի նախագահությանն ուղղված համատեղ հեռագրում նշված է, որ երկու տարի է, ինչ արցախահայությունը ծանր օրեր է ապրում: Արցախը, որ մնում է Ադրբեջանի կազմում, Ստալինի մեղքով է: Սունգաիթից մինչև Կիրովաբադ հայերի սպանդ է կազմակերպված: Խորհրդային Միության անտարբերությունը զարմանք և վրդովմունք է առաջ բերում: Հայ ժողովուրդը ոչ մի ատելություն չունի Ադրբեջանի ժողովրդի նկատմամբ: Հայ ազգային երեք կուսակցությունները մտահոգված են Լեռնային Ղարաբաղի և այն Հայաստանին միացնելու հարցով⁶:

ՀՀ-ն հնարավորին բոլոր միջոցներով պաշտպանում էր Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարը և արցախցիների իրավունքները: 1992թ. ամռանը, երբ ՀՀ ԳԽ նստաշրջանում քննարկվում էր Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարի վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետության դիրքորոշման հարցը, ՀՀ պատգամավորական խմբակցությունը, հանդես գալով հայտարարությամբ, բոլոր պատգամավորներին կոչ արեց անշեղորեն քննարկել ԼՂՀ ճանաչման հարցը և չդադարեցնել խորհրդարանի աշխատանքը մինչև որոշակի արդյունքի հասնելը⁷:

Երբ Արցախում վիճակն ավելի ծանրացավ, 1992թ. ամռանը հրավիրված Դաշնակցության 25-րդ ընդհանուր ժողովը հանձնարարեց Հայաստանում գործող իր ուժերին այնտեղ հզորացնել ինքնապաշտպանության ջոկատները: Մինչ այդ՝ 1990թ. սեպտեմբերի 2-ին, ՀՀ-ն դիմելով հայ ժողովրդին, ընդգծել էր Արցախին սպառնում է մահացու վտանգը: Նա գտնում էր, որ հնարավոր է բոլոր միջոցներով նպաստել Արցախի ինքնապաշտպանության գործին, բարձրացնել արցախահայության դիմադրական կրողը, ինչպես նաև նպաստել մարզի տնտեսական հզորացման

¹ «Ազդակ», 20 փետրվարի, 1998, Բացառիկ, էջ 10:

² ՀՀ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 34, թ. 79:

³ «Ազդակ», էջ 8:

⁴ Նույն տեղում, էջ 11:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ «Դրոշակ», 1990, N21, էջ 2-3:

⁷ Նույն տեղում, N5, 1992, էջ 15:

ծրագրին: 1990թ. դեկտեմբերին ՀՀ-ն հանդես գալով «խոսք հայ ժողովրդին» հայտարարությամբ, հավաստեց, որ Դաշնակցությունը «ավելի քան պատրաստ է մինչև վերջին շունչ քայլելու նուիրման իր ճանապարհին»⁸:

1990 թվականից ավելի էր ծանրացել արցախահայության վիճակը: Խորհրդային ուժերի աջակցությամբ ազերիները ճնշման տակ էին վերցրել Ստեփանակերտը, Չադրուքը, Մարտունին, Ասկերանը և այլ բնակավայրեր: Քաղաքական և ռազմական ճնշումը Արցախին կանգնեցրել էր Ադրբեջանին վերանթարկվելու վտանգի առաջ: Սակայն արցախցիները մերժեցին այդ բոլոր սպառնալիքներն ու սադրանքները: Այդ ժամանակ էլ որոշվեց, ինչ էլ որ լինի, ազերիներին դուրս քշել երկրամասից, որին էլ նվիրվեց նաև դաշնակցությունը: 1991թ. առաջին կեսին Լեռնային Դարաբաղը, Գետաշենն ու Շահումյանը Հայաստանի հետ ունեին օդային կապ: Հենց այդ ժամանակ՝ 1991թ. մայիսի 1-ին, ՀՀ-ի բյուրոն և ՀՀ-ի Հայաստանի ԿԿ-ն հայտարարությամբ հանդես եկան, ըստ որի՝ կուսակցությունը կազմակերպչական իր բոլոր կարողությունները դնում է Հայաստանի Հանրապետության նախարարների խորհրդի ենթակայության տակ՝ Արցախ-Շահումյանի հայության պաշտպանությունը պետականորեն ապահովելու պահանջով:

Դաշնակցությունը կարևոր դեր խաղաց նաև Դարաբաղի պաշտպանական բանակի ստեղծման գործում: Եվ երբ Օմարից մինչև Արաքս ընկած տարածքը վեր էր ածվել ռազմաճակատի, Արցախի և Հայաստանի դաշնակցական կոմիտեները զորակոչ հայտարարեցին իրենց շարքերում: Դաշնակցությունը հայտարարեց, որ այս պատերազմում Դարաբաղը դատապարտված է հաղթելու:

Հասարակական և քաղաքական մյուս ուժերը ևս քիչ ջանքեր չէին գործադրում Արցախի հիմնահարցը դրականորեն լուծելու համար: Նրանցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր խնդրին մոտենալ ավելի հստակ և գործնական: Պայքարի հենց սկզբից առաջ էր եկել կուսակցությունների և հասարակական ուժերի մի նոր հարթություն՝ պահանջատիրություն, ինքնորոշում կամ էլ միացում: Առաջադրված նոր խնդիրներից էր՝ համայն հայությունը մեկ ամբողջություն է, որի մի բաղկացուցիչ մասը հանդիսանում է հայոց Արցախը: Դրանով, փաստորեն, Արցախի բարդույթը դիտ-

վում էր որպես համայն հայության գոյատևման խնդիր և ապագայի բանալի: Սփյուռքը լիովին ընդունում էր, որ Արցախի խնդիրը համայն հայության խնդիր է: Եվ ահա հանդես եկած Արցախի անկախության հարցը քննարկվում էր տարբեր ելակետերից: Օրինակ՝ ՀՀ-ն, ինչպես միշտ, առաջ էր մղում պահանջատիրություն և Հայ դատ, Ինքնորոշում միավորումը պաշտպանում էր արցախցիների՝ ինքնորոշման իրավունքը, իսկ ԱԺՄ-ն՝ ազգային և համազգային արժեքների վրա հիմնված ժամանակակից պետության ստեղծումը: Պարզապես՝ եթե ՀՀ-ն հենվում էր հայրենասիրական զգացումների վրա, ապա ԱԺՄ-ն՝ ընդդիմադիր մոտեցման:

Հայ քաղաքական կուսակցություններից իր որոշ ակտիվությամբ առանձնանում էր Հայաստանի դեմոկրատական կուսակցությունը, որը 90-ական թվականներին բավականին աշխատանք էր տանում Արցախի հիմնահարցի շուրջ Հայաստանի ընդդիմադիր ուժերը միավորելու ուղղությամբ: Որպես նպատակ առաջ էր քաշել «Ի պաշտպանություն Լեռնային Դարաբաղի Հանրապետության» համահայկական համաժողովի հրավիրումը և դրա միջոցով ընդդիմության «դարաբաղյան կողմնորոշման ամրապնդումը»:

Հայաստանի ԴԿ-ն 1992թ. հունվարի 24-ին իր նախագահության նիստում հարց դրեց, որ սովի, ցրտի ու մահվան ճիրաններում գտնվող Արցախը պետք է զգա Հայաստանի շունչը⁹: Այդ նիստում ելույթ ունեցած Արցախ-Հայաստան քաղաքական կուսակցության ներկայացուցիչ Սերգեյ Մելքունյանը հայտարարեց, թե ծանր վիճակում գտնվող Արցախին Հայաստանի կողմից ցույց տրվող օգնությունն անբավարար է¹⁰: Իսկ քաղաքագետ Հակոբ Հակոբյանը շեշտեց, որ Արցախի պայքարը, լինելով ազգային-ազատագրական, պետք է միջազգային ճանաչում գտնի և լայն աջակցություն ստանա: Նա առաջարկեց լայնորեն քննարկել 1989թ. դեկտեմբերի 1-ի որոշումը և այն ընդունել որպես գործողության ծրագիր¹¹: «Հայրենիքի միությունից» ժաննա Ասիրյանը գտնում էր, որ արցախցիներին կփրկի միայն նրանց զինվելը: ԱԺՄ-ի ներկայացուցիչը քաղաքական ուժերից պահանջեց նյութական և ռազմական օգնություն ցույց տալ Արցախին: Առա-

⁸ «Ազդակ», էջ 12:

⁹ ՀԱՍ, ֆ. 4335, ց. 1, գ. 12, ք. 4:

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Նույն տեղում, ք. 5:

ջարկվեց ստեղծել աշխատանքային խումբ բոլոր շահագրգիռ ուժերի մասնակցությամբ¹²:

1993թ. ապրիլի 10-ին տեղի ունեցած ՀԴԿ առաջին համագումարը համոզված էր, որ «Հայաստանի Հանրապետության կողմից Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ճանաչումը կարևոր նշանակություն կունենա ԼՂՀ-ն միջազգային իրավունքի սուբյեկտ ճանաչելու խնդրում, որն անհրաժեշտ է արցախահայության ինքնորոշման իրավունքի հարգման համար՝ որպես Արցախի հիմնահարցի քաղաքական լուծման իրավունք»¹³:

Ազգային ինքնորոշում միավորումը (ԱԻՄ), 1991թ. ամռանը հանդես գալով հայտարարությամբ, չընդունեց նույն թվականի հուլիսի 16-ի ՀՀ ԳԽ հայտարարությունը՝ արցախահայության պայքարը ազգային-ազատագրական պայքար չճանաչելու և 1989թ. դեկտեմբերի 1-ի որոշումը կյանքում չիրագործելու ու այն սառեցնելու վերաբերյալ իշխանությունների մոտեցումը: Այդ հայտարարության մեջ նաև նշված է, որ Հայաստանի ԳԽ-ն իր վերջին հայտարարությամբ Շահումյանի շրջանն ուղղակիորեն, իսկ ԼՂԻՄ-ն անուղղակիորեն ճանաչում է Ադրբեջանի տարածք: Հայաստանի կառավարությունը կողմնակից է «վերացնել ԼՂԻՄ-ի վերաբերյալ ընդունված հակասահմանադրական», այսինքն՝ 1989թ. դեկտեմբերի 1-ի վերամիավորման մասին պատմական որոշումը: ԱԻՄ-ը անվստահություն է հայտնում ՀՀ Գերագույն խորհրդին, նրա նախագահությանը, նախագահին և Հայաստանի Հանրապետական կուսակցությանը¹⁴:

1991թ. մայիսի 31-ին ձևավորվեց հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների կարծիքների ընդհանրություն հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների հնարավոր զարգացման վերաբերյալ: ԱԻՄ-ից Վարդան Անտոնյանի և Արամ Սահրադյանի կարծիքով՝ դա կարող է կախված լինել երկու հանրապետությունների քաղաքական կարգավիճակից: Նրանք գտնում էին, որ դա ամենից առաջ կապված է Արցախի հիմնահարցի հետ, որն ունի լուծման երկու տարբերակ՝ ինքնորոշում կամ ցեղասպանություն: Նրանք համոզված էին, որ ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու նպատակով անցկացվելիք հանրաքվեի դրական արդյունքը անհրաժեշտ պայման կլինի միջազգային իրավունքի սուբ-

յեկտ դառնալու և հնարավորություն կտա Հայաստանին վերաբերող բոլոր հարցերը ԽՍՀՄ ներքին խնդիրների շրջանակներից դուրս բերել միջազգային ասպարեզ: Նրանք նպատակահարմար էին գտնում Արցախի հարցում Ադրբեջանի հետ լեզու գտնել և վիճելի հարցերը լուծել միայն քաղաքական ճանապարհով¹⁵:

ՀՀԸ նեկայացուցիչ Դավիթ Շահնազարյանի կարծիքով՝ Հայաստանի և Ադրբեջանի Հանրապետություններում պետք է բացառվեր երրորդ կողմի միջամտությունը: Նա պահանջում էր՝ այդ երկու հանրապետությունների ներկայացուցիչները հանդիպեին և արտահայտեին իրենց ժողովուրդների պահանջները: Դ.Շահնազարյանը գտնում էր, որ Արցախի հարցը պետք է կարգավորվի ոչ թե ուժային հակադրման, այլև բանակցությունների միջոցով, և որ Արցախը պետք է լինի բանակցող կողմերից մեկը: Հատկապես, ըստ Դ.Շահնազարյանի, Արցախում մարզային իշխանությունների վերականգնումը պետք է լիներ բոլոր տեսակի բանակցությունների անհրաժեշտ նախապայման¹⁶:

ՀՀԴ քաղաքական դիվանի ներկայացուցիչ Ռուբեն Հովսեփյանի կարծիքով՝ քանի դեռ Գետաշենի, Սարտունաշենի, Բերդաձորի և Հադրութի շրջաններից բռնազաղթվածները չեն վերադարձել իրենց բնակավայրերը, և նրանց տարածքներում գործում են ազերիներ-օմսնականները, ՀՀԴ-ն չի կարող ընդունել հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների հաստատում՝ ինչ մակարդակով էլ դա լինի: Ակնհայտ է, որ հայերի բռնի տեղահանությունը իրենց պատմական բնօրրանից մարդու իրավունքների կոպիտ ոտնահարում է և թե տեղահանության թուրքական եղանակի նորոթյա դրսևորում, որը պիտի դատապարտվի և պատժվի միջազգային օրենքներով¹⁷:

Հայկոմկուսի ներկայացուցիչներ Ա.Սաֆարյանը և Ե.Անանիկյանը պաշտպանում և խրախուսում էին Ադրբեջանի հետ բարիդրացիական հարաբերությունների վերականգնումը: Նրանք առաջարկում են երավիրել ԽՄԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյի նիստ և քննարկել ստեղծված վիճակը: Նրանց կարծիքով՝ Արցախի հարցում տեղաշարժի կարելի է հասնել միջպետական բանակցությունների, քաղաքական կոնսուլտացիաների և կշռադատ-

¹² Նույն տեղում, ք. 5-6:

¹³ Նույն տեղում, գ. 15, ք. 96:

¹⁴ Նույն տեղում, ֆ. 4517, գ. 1, գ. 18, ք. 56:

¹⁵ Նույն տեղում, գ. 2, գ. 1, ք. 2:

¹⁶ Նույն տեղում, ք. 3:

¹⁷ Նույն տեղում, ք. 4:

վունքի սուբյեկտ և «շարունակել ջանքերը Արցախի հիմնահարցի քաղաքական կարգավորման ուղղությամբ»²⁵:

Հայաստանի քաղաքական ընդդիմադիր ուժերը իրենց ջանքերը համատեղ գործնադրում էին ճանաչել Արցախի Հանրապետությունը և ամեն զնով պաշտպանել Հայաստանի սահմանները²⁶: Նրանք, 1993թ. հունիսին հանդես գալով կոչով, շեշտում են, որ Հայաստանի հիշական իշխանությունը հանրապետությունը հասցրել է կործանման եզրին: Միակ փրկությունը նրա հրաժարականն է հոգուտ ազգային համաձայնության իշխանության:

Հայ քաղաքական ուժերը, 1992թ. ամռանը հանդես գալով համատեղ կոչով, միջազգային հանրությանը տեղեկացրին, որ հակառակորդը նոր մեծ ուժեր է նետել Լեռնային Ղարաբաղի դեմ, որպեսզի բնաջնջի հայկական հերոսական եզերքը: Արցախի վիճակը դառնում է օրհասական: Միայն հայ ժողովրդի մարտական բոլոր ուժերի աջակցությամբ ԼՂՂ նորակազմ բանակը կարող է ջախջախիչ պատասխան տալ թշնամուն: Ատեղծված իրավիճակը, ասված է այդ կոչում, հայ ժողովրդից պահանջում է վերկանգնել քաղաքական ու գաղափարական տարածայնություններից, լարել բոլոր ուժերը և ազգովին զինվորագրվել Արցախի ինքնապաշտպանության սրբազան գործին: Որպես նշանաբան կոչ է արվում միասնության և հաղթանակի: Հայտարարության մեջ շեշտվում է, որ բոլոր արցախցիները և հայրենի հողի համար կռվելու պատրաստ յուրաքանչյուր հայ քաջորդի պետք է պատրաստ լինեն «արցախյան մարտադաշտ մեկնելու, մեր երկիրն ու ազգային արժանապատվությունը պաշտպանելու համար ներկայանալ զորահավաքի նորաստեղծ միջկուսակցական շտաբ...»²⁷:

Արցախյան գոյապայքարում ուրույն տեղ ունի «Արցախ-Հայաստան» քաղաքական կուսակցությունը (ՀԶԿ), որը ձևավորվել է 1992 թվականին: Հենց սկզբից կուսակցությունը անհրաժեշտ էր գտնում կապերն ամրապնդել Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունների միջև: Կայուն կապ էր ստեղծվել կուսակցության և Հայաստանի Գերագույն խորհրդի անդամ արցախցի պատգամավորների միջև: Երբ 1992թ. ապրիլի 13-ին ՀՀ խորհրդարանի նիստում նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանը

հայտարարեց, թե Արցախի պաշտպանության հարցը Արցախի ժողովրդի գործն է, այն քննարկվեց նույն օրը տեղի ունեցած կուսակցության ընդհանուր ժողովում, և խստորեն դատապարտվեց նախագահի այդ դիրքորոշումը²⁸:

Կազմակերպությունը աշխատանքներ էր տանում Հայաստանի կողմից ԼՂՀ-ն ճանաչելու համար: 1992թ. ապրիլի 28-ին կուսակցության ժողովում լսվեց Լեոնտ Աղալովյանի, Սերգեյ Սելբունյանի և Ալեքսանդր Մանասյանի կազմով հանձնաժողովի զեկուցումը, որը ապրիլի 24-ին մասնակցել էր ՀՀ ԳԽ Արցախի հանձնաժողովի նիստին: Այդ նիստին մասնակցել էին նաև մյուս քաղաքական ու հասարակական ուժերի ներկայացուցիչները: Նիստին ներկա էին նաև ԳԽ նախագահ Բ.Արարքյանը և ԼՂՀ ԳԽ նախագահ Օ.Եսայանը: Պարզվում է, որ բոլոր կուսակցություններն էլ կողմնակից էին ճանաչել Արցախի անկախությունը, բացի ՀՀ-ից: Այդ ուժի ներկայացուցիչ Դավիթ Շահնազարյանը պնդել է, թե ԼՂՀ-ն ճանաչելու համար պահը հարմար չէ: Հանձնաժողովի նախագահ Ս.Բաղդասարյանը և տեղակալ Ս.Ջուլյանը առաջարկել էին բանակցություններ հրավիրել ՀՀ և ԼՂՀ խորհրդարանների միջև և քննարկել ԼՂՀ ճանաչման հարցը: Իսկ Բ.Արարքյանը առաջարկեց այդ հարցով զբաղվել միայն Արցախում ղեկավար ընտրվելուց հետո³⁰: Հետագա ընթացքն ապացուցեց, որ ՀՀ-ն ոչ մի անգամ չի ցանկացել ճանաչել Արցախի Հանրապետությունը: Հայաստանի կողմից ԼՂՀ-ի ճանաչման հարցում հետևողական էր նաև ԼՂ Հանրապետության առաջին նախագահ Արթուր Մկրտչյանը, որը նույնիսկ այդ առթիվ գրություն էր ուղարկել Հայաստանի Հանրապետության իշխանություններին³¹: Հայաստանում ԼՂՀ-ի լիազոր ներկայացուցիչ Մանվել Սարգսյանը հանդես եկավ մի հայտարարությամբ, որը փաստորեն բողոքի նոտա էր: Նա նշեց, որ ՀՀ ղեկավարները Արցախի անունից ինչ-որ հայտարարություններ են անում և ուղարկում այլ տեղեր, որն անընդունելի է: Նա պահանջեց վերջ տալ ոչ ընդունելի սման դիվանագիտությանը³²: Կուսակցության ժողովը ստեղծեց մի հանձնաժողով, որը զբաղվում էր Արցախի տնտեսությանը և պաշտպանությանը օգնություն ցույց տալու գործով:

²⁵ Նույն տեղում, գ. 52, թ. 14-15:

²⁶ Նույն տեղում, գ. 67, թ. 3:

²⁷ Նույն տեղում, գ. 2, գ. 2, թ. 35:

²⁸ Նույն տեղում, ֆ. 4514, գ. 9, գ. 2, թ. 8:

³⁰ Նույն տեղում, թ. 21-23:

³¹ Նույն տեղում, թ. 24-25:

³² Նույն տեղում, թ. 26:

1992թ. հունիսին «Արցախ-Հայաստան» կուսակցության ընդհանուր ժողովը, լայնորեն քննարկելով «Դրությունը Արցախում և Շահումյանում» հարցը, մերկացրեց ազերիների և Ռուսաստանի ուժերի հակահայ գործողությունները, ինչպես և այն երկրների իշխանություններին, որտեղից ազերիների շարքում վարձու զինվորներ էին կռվում արցախահայության դեմ: 1992թ. հոկտեմբերի 10-ին կուսակցության ժողովում քննարկվելով «Իրավիճակը Արցախում» հարցը՝ խիստ քննադատության ենթարկվեց «Ղարաբաղ» կոմիտեն, որը, ծնվելով Արցախի ազգային-ազատագրական շարժումից, դարձել էր այդ շարժման հակառակորդ: Նշվեց, որ «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամ Էդուարդ Եգորյանը, արտահայտելով կոմիտեի կարծիքը, հայտարարել է, թե Արցախի ազգային-ազատագրական շարժումը դարձել է իրենց խանգարող հիմնական գործոն³³: Կուսակցության ընդհանուր ժողովն այն տեսակետն է հայտնում, որ հանրապետության այսօրվա ղեկավարները, որոնք հիմնականում «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներն են, չեն կարող փրկել ոչ Արցախը և ոչ էլ Հայաստանը: Այս վիճակից դուրս գալու միակ ելքը կոալիցիոն կառավարության ստեղծումն է: Կրկին ՀՀ իշխանություններից պահանջում էր ճանաչել Արցախի Հանրապետությունը³⁴:

«Արցախ-Հայաստան» ՀԶԿ-ի նախաձեռնությամբ 1992թ. հոկտեմբերի 10-ին տեղի ունեցած ծննդով արցախցի մտավորականության հանրահավաքն ընդունեց բանաձև, որն անընդունելի էր համարում Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունների վարած քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության նկատմամբ և պահանջում էր Արցախի հիմնահարցին նվիրված հետագա բոլոր բանակցություններին ԼՂՀ-ի լիիրավ մասնակցությունը, ՀՀ իշխանությունները հանդես գան հայտարարությամբ, որտեղ շեշտվեք, որ Արցախը երբեք Ադրբեջանի տարածք չի եղել, Արցախի պաշտպանության հարցում մի կողմ դնել կուսակցական, ընկերային, նեղ վրեժխնդրական քաղաքականությունը և մի հզոր բռնուցք դարձնել համայն հայությանը՝ նրա հոգեմտավոր, ֆիզիկական ներուժը նպատակաուղղելով Արցախի հուսալի պաշտպանությանը, հիմնահարցի լուծմանը և այլն³⁵:

Կուսակցությունն իր մի շարք փաստաթղթերում հողին հավասարեցրեց Աշոտ Բլեյանի դիրքորոշումը Արցախի հիմնահարցի վերաբերյալ, մանավանդ նրա հեղինակած մամակը՝ ուղղված Հայաստանի և Ադրբեջանի ղեկավարներին: Բլեյանի Արցախի նկատմամբ դիրքորոշումը բնորոշվեց որպես բացահայտ դավաճանություն³⁶:

«Արցախ-Հայաստան» ՀԶԿ-ն ջանքեր էր գործադրում միավորել ՀՀ գործող քաղաքական և հասարակական ուժերին ու նրանց գործողություններն ուղղել դեպի Արցախի պաշտպանության հիմքը: 1993թ. հունվարի 26-ին, քննարկելով դրանից մեկ շաբաթ առաջ տեղի ունեցած «Արցախի հիմնահարցը և Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների դիրքորոշումը» օրակարգով կազմակերպված խորհրդակցության արդյունքները, այն գնահատեց դրական: Խորհրդակցությանը մասնակցած հասարակական և քաղաքական ուժերի ներկայացուցիչները միաձայն ընդունեցին «Արցախ-Հայաստան» ՀԶԿ-ի ներկայացրած պահանջները՝ հնարավորին բոլոր ուժերով օգնել Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարին և այն հասցնել հաղթանակի³⁷: Ամենից առաջ անդրադարձան Արցախի տնտեսության, մանավանդ արդյունաբերության և գյուղատնտեսության զարգացման հարցերին: Այդ խնդիրը ավելի հանգամանորեն քննարկվեց մարտի 29-ին «Կլոր սեղանի» շուրջ տեղի ունեցած հավաքում, որին ներկա էին քաղաքական և հասարակական ուժերի ներկայացուցիչներ, մտավորականներ, մասնագետներ և գիտնականներ: Կուսակցության վարչության նախագահ Լենսեր Աղալովյանը, ներկայացնելով Հայաստանում գտնվող սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակը, հիմնականում դա կապեց Հայաստանի տվյալ ժամանակաշրջանի իշխանությունների անհետևողական, ապագային քաղաքականության հետ և հիմնավորեց այն տեսակետը, որ կառավարության վարած քաղաքական կուրսը «Հայաստանի այսօրվա վիճակի բարեփոխման հուսադրող ոչ մի երաշխիք չի խոստանում: Դեռ ավելին՝ գնալով վիճակը վատանում է, դառնում անելանելի»³⁸: Չարմաճալին այն է, որ ՀՀ իշխանավորները դա փորձում էին բացատրել Լեռնային Ղարաբաղում ծավալվող ազգային-ազատագրական

³³ Նույն տեղում, գ. 3, ք. 10:

³⁴ Նույն տեղում, ք. 11:

³⁵ Նույն տեղում, ք. 21-23:

³⁶ Նույն տեղում, ք. 32:

³⁷ Նույն տեղում, ք. 47:

³⁸ Նույն տեղում, գ. 4, ք. 5:

պայքարով: Իսկ չէ՞ որ այդ պատերազմում ձեռք բերված հաջողություններում, անշուշտ, կա ոչ միայն Հայաստանի, այլև ողջ հայ ժողովրդի ներդրումը: Հայաստանում կատարվող անարդարությունները, շարունակեց Լ.Աղալովյանը, ապօրինությունները, հանցավոր ամենաթողությունը «բացատրել Արցախում ծավալվող պատերազմով, մեր կարծիքով, սխալ է: Դա նույնիսկ հայ ժողովրդին Ղարաբաղի դեմ լարելու մի փորձ է»³⁹: Բոլոր ելույթ ունեցողներն էլ Հայաստանի իշխանություններից պահանջեցին երկիրը դուրս բերել ստեղծված ծանր վիճակից և ուժեղացնել օգնությունը Լեռնային Ղարաբաղին:

Հասարակական և բարեգործական կազմակերպությունների մեջ, թերևս, արժանի տեղ ունեին «Գթություն» բարեգործական կազմակերպությունը և «Արցախ» հայրենակցական միությունը: Այս վերջինիս հիմնական խնդիրը հանդիսանում էր հնարավոր բոլոր միջոցներով օգնել հայրենի Արցախին⁴⁰: Սկզբնական շրջանում միությունը ջանում էր Արցախից դուրս բնակվող արցախցիների կապերն ամրապնդել հարազատ երկրամասի հետ, օժանդակել հայրենի երկրամասի սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը, նրան ցույց տալ ֆինանսական և տեխնիկական օգնություն, նպաստել, որպեսզի միության յուրաքանչյուր անդամ մասնակցություն ունենա Արցախի մշակույթի և հոգևոր արժեքների վերականգնման, պահպանման և քարոզչության գործին, ապա հետագայում հիմնական է դառնում երկրամասի պաշտպանությանն աջակցելու խնդիրը: Միությունը, որն ամենածանր տարիներին ղեկավարում էին Ալեքսանդր Մանասյանը, ապա քանդակագործ Յուրի Յովհաննիսյանը և պատմաբան Համլետ Հարությունյանը, ձեռք էր բերում սնունդ, հագուստ, պաշտպանության միջոցներ, ուղարկում Գետաշեն-Շահումյան, Լեռնային Ղարաբաղ և Բերդաձոր: Լաչինի միջանցքը բացվելուց հետո վիճակը միանգամայն փոխվում է: Իրար հետևից Արցախ էին ուղարկվում սննդամթերքներով, պաշտպանության միջոցներով և շինանյութերով բեռնված ավտոմեքենաների շարասյուներ: «Արցախ» հայրենակցականը նաև ճնշում էր գործադրում Հայաստանի ՀՀ-ական իշխանությունների վրա և Արցախի իրավունքները պաշտպանում միջազգային ատյաններում: «Արցախ» հայրենակ-

ցականի հետ համագործակցում էին տասնյակ այլ հասարակական կազմակերպություններ, այլազգիների ընկերություններ և ներդնում ֆինանսական ու նյութական միջոցներ: Հայրենիքը պաշտպանելու համար «Արցախ» հայրենակցականը կազմակերպել է 60 ջոկատ, որոնցից հասցրեց զինել 10-12-ը և փոխադրել Արցախ: Այդ ջոկատները հերոսաբար մասնակցեցին Քարին տակի, Մարտունու, Ասկերանի, Մարտակերտի և Հադրութի մի շարք մարտական գործողություններին: «Արցախ» հայրենակցականին օգնում էին տասնյակ բարերարներ, որոնց ներդրումները հասել էին 42 միլիոն ռուբլու⁴¹: Արժե հիշատակել կոշիկի «Մասիս» արտադրական միավորման 7-րդ ֆաբրիկայի տնօրեն Ժյուլվերն Յովհաննիսյանին, որը նյութական օգնություն է ցույց տվել Հադրութի գումարտակին, «Արար», «Սասուն», «Ապարան», «Փարբի», «Աշտարակ» և Թալինի մի քանի ջոկատների, մարտնչող ազատամարտիկներին է ուղարկել մի քանի հազար զույգ կոշիկ, 18 տոննա ձեթ, 17 միլիոն ռուբլու պաշտպանության միջոցներ, 120 տոննա բենզին, 75 տոննա սոլյարկա, տարբեր տեսակի 9 մեքենաներ, մեկ ճաշարանի սարքավորում, վիրավորներին և հիվանդներին ցույց է տվել 15 մլն ռուբլու ֆինանսական օգնություն և այլն⁴²: Նա այդ ամենը կատարել է «Արցախ» հայրենակցական միության աջակցությամբ: Ասենք նաև, որ միությունը նպաստել է 57 հազար բռնազաղթածների հայրենի օջախներ վերադարձնելուն:

Ընդհանրապես, Հայաստանում քաղաքական ուժերի միջև տեղի ունեցող պայքարը և նրանց հին ու նոր վեճերի տեղափոխումը Արցախ՝ ազգային-ազատագրական պայքարի առաջին գիծ, շատ էր անհանգստացնում արցախցիներին: Արցախի Ասկերանի շրջանի Ավետարանոց գյուղից 25 հոգու ստորագրությամբ 1992թ. սեպտեմբերի սկզբին ՀՀ ԳԽ-ին, ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը, ԼՂՀ պաշտպանության պետական կոմիտեին և Հայաստանի քաղաքական կուսակցություններին ուղղված բաց նամակում հեղինակները համոզմունքով ու ակնառտեսի վստահությամբ հայտնում են, որ ԼՂՀ-ում վերջին շրջանի ռազմական անհանգստությունները Շահումյանում, Մարտակերտում առաջին հերթին, բացատրվում են հենց դրանով: «Պետական ազգային բանակի, - գրում են նրանք, - միասնական ռազմավարության

³⁹ Նույն տեղում, ք. 6:

⁴⁰ Մանրամասն տես Աբրահամյան Հ., *Երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է*, 1997:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 81:

⁴² Տես հեղինակի անձնական արխիվ:

փոխարեն մենք ունենք կուսակցական տեղամասերի բաժանված ռազմագինվորական կազմավորումներ... Դատապարտելով արցախյան հիմնահարցի կուսակցական շահարկումը՝ անհրաժեշտ ենք համարում ժամանակավորապես կասեցնել կուսակցությունների գործունեությունը Արցախում... Մենք գտնում ենք, որ դա պետք է կատարվի բոլոր կուսակցությունների համաձայնությամբ և այն բանի գիտակցությամբ, որ մեր առաջիկա ողջ պատմության համար պետք է ստեղծենք պատմական նոր մտածելակերպ, ազգային նոր մարտավարություն, որը բացառում է ազատագրական պայքարում կուսակցական շահերի ռազմաճակատի գիծ տեղափոխելը»: Արցախցիները կոչ էին անում. «Համազգային կուսակցական կողմնորոշումից զերծ բանակի ստեղծումն Արցախում և այստեղ կուսակցական պայքարի սառեցումը մինչև կռվի հաղթական ավարտը՝ սա է մեր գոյապայքարի ճշմարիտ ուղին»⁴³:

Այստեղ Հայկոմկուսի և ՀՀԸ-ի մասին հանգամանորեն չենք անդրադարձել, որովհետև վերոհիշյալ շարադրանքում բավականին խոսվել է քաղաքական այդ ուժերի այս կամ այն դիրքորոշման մասին:

4. ՀԱՅ ԿԻՆԸ ԵՎ ԱՐՑԱՒՅԱՆ ԸԱՐԺՈՒՄԸ

Հայ ժողովրդի դարավոր պատմության մեջ, մանավանդ օտարերկրյա նվաճողների դեմ մղված պայքարում, անգնահատելի դեր է ունեցել հայ կինը: Չի եղել որևէ ճակատագրական իրադարձություն, երբ հայ տղամարդու կողքին կանգնած չլինեիր հայ կինը: Մեծն Նժդեհն է ասել. «Մայրերի ափերի մեջ պիտի փնտրել ազգի ճակատագիրը»: Պատմիչ Եղիշեի արտահայտությամբ՝ «Հայոց աշխարհի փափկասուն տիկիները» ոչինչ չխնայեցին հայոց Արցախը ազատ և մայր հայրենիքի հետ տեսնելու համար: Դեռևս ութսունական թվականների կեսերին, երբ կատարվում էր ստորագրահավաք, Արցախի կանայք ջերմորեն ու ոգևորված մասնակցում էին, և Մոսկվա ուղարկված ստորագրությունների ցուցակում կային տասնյակ հազարավոր արցախցի կանանց ստորագրություններ: Թե՛ Արցախում, և թե՛ Հայաստանում տեղի ունեցած հանրահավաքներում հնչում էր հայ կնոջ ձայնը՝ միացում: 1988-ի հունվարին արցախցիների բողոքները

Մոսկվա տանողներից էր Լենա Գրիգորյանը: Նույն թվականի փետրվարի սկզբին Մոսկվա բողոքելու մեկնած պատվիրակության կազմում էին սոցիալիստական աշխատանքի հերոս Գոհարիկ Սարինյանը և դերասանուհի ժաննա Գալստյանը: 1988թ. փետրվարի 13-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցած առաջին հանրնդհանուր հանրահավաքի մասնակիցների զգալի մասը կանայք էին, որոնք բքին ու սառնամանիքին, գիշեր ու ցերեկ չէին հեռանում Ստեփանակերտի Լենինի անվան հրապարակից: Հնչում էին ժաննա Գալստյանի, մանկավարժական ինստիտուտի դասախոս Արզիկ Մխիթարյանի, խոհարար Արաքսյա Աղասարյանի և այլոց կրակոտ կոչերը: Այդ օրերին ակտիվ էին գործում նաև Ստեփանակերտի կուսըջկոմի երկրորդ քարտուղար Հասմիկ Սիքայեվյանը, մետաքսի կոմբինատից Գայա Առստամյանը, մանկավարժական ինստիտուտից Ռոնա Բալայանը և ուրիշներ: Այդ նրանք՝ արցախցի կանայք Ստեփանակերտի Լենինի անվան հրապարակում արտասուքով խնդրեցին ԽՍՀՄ Կենտկոմի քարտուղար Գ.Ռազունովսկուն և ԽՍՀՄ գլխավոր նախագահի առաջին տուղար Գ.Ռազունովսկուն և ԽՍՀՄ գլխավոր նախագահի առաջին տեղակալ Պ.Դեմիչևին հայրենի հողն ազատել թուրքի ճանկերից: Երբեք էլ պատահական չէր, որ, երբ մարտի սկզբին Արցախում ստեղծվեց «Կռունկ» կոմիտեն, հանրահավաքների կազմակերպման հանձնաժողովի նախագահ ընտրվեց ժաննա Գալստյանը: 1988-ի գարնանային այդ օրերին, Արցախի որ ծայրում էլ լինեիր, ամենուր հավաքված էին կանայք, որոնք քննարկում էին հայ-ստեփանակերտում տեղի ունեցած սզո հանրահավաքում Սվետլանա Պետրոսյանը, Նադյա Բաղդասարյանը, Արզիկ Մխիթարյանը և Ռիմա Քոչարյանն իրենց ելույթներում մերկացրին Սում-գաիթի հանցագործներին և պահանջեցին նրանց ենթարկել պատասխանատվության: Մի քանի օր անց՝ մարտի 9-ին, երբ Արցախից նոր պատվիրակություն մեկնեց Մոսկվա, նրա կազմում էին ջուլիակուհի, կուսմարզկոմի բյուրոյի անդամ Սայիդա Օրբելյանը և մարզխորհրդի պատգամավոր, բանվորուհի Տատյանա Սորոլևան, որոնք ցանկություն ունեին արցախցիների ցասումը հասցնել խորհրդային իշխանավորներին: Արցախահայության պայքարի այդ օրերին կոչերով հանդես էին գալիս երգչուհի Նաիրուհի Ալավերդյանը, Մարտունու շրջանից Անգելինա Հովսեփյանը, Սիլվա Բալայանը, Ջեննա Ավետիսյանը, ժաննա Խա-

⁴³ «Արցախ», 08.09.1992:

փոխարեն մենք ունենք կուսակցական տեղամասերի բաժանված ռազմագինվորական կազմավորումներ... Դատապարտելով արցախյան հիմնահարցի կուսակցական շահարկումը՝ անհրաժեշտ ենք համարում ժամանակավորապես կասեցնել կուսակցությունների գործունեությունը Արցախում... Մենք գտնում ենք, որ դա պետք է կատարվի բոլոր կուսակցությունների համաձայնությամբ և այն բանի գիտակցությամբ, որ մեր առաջիկա ողջ պատմության համար պետք է ստեղծենք պատմական նոր մտածելակերպ, ազգային նոր մարտավարություն, որը բացառում է ազատագրական պայքարում կուսակցական շահերի ռազմաճակատի գիծ տեղափոխելը»: Արցախցիները կոչ էին անում. «Համազգային կուսակցական կողմնորոշումից զերծ բանակի ստեղծումն Արցախում և այստեղ կուսակցական պայքարի սառեցումը մինչև կռվի հաղթական ավարտը՝ սա է մեր գոյապայքարի ճշմարիտ ուղին»⁴³.

Այստեղ Հայկոմկուսի և ԳՀԸ-ի մասին հանգամանորեն չենք անդրադարձել, որովհետև վերոհիշյալ շարադրանքում բավականին խոսվել է քաղաքական այդ ուժերի այս կամ այն դիրքորոշման մասին:

4. ՀԱՅ ԿԻՆԸ ԵՎ ԱՐՑԱՒՅԱՆ ԵԱՐԺՈՒՄԸ

Հայ ժողովրդի դարավոր պատմության մեջ, մանավանդ օտարերկրյա նվաճողների դեմ մղված պայքարում, անգնահատելի դեր է ունեցել հայ կինը: Չի եղել որևէ ճակատագրական իրադարձություն, երբ հայ տղամարդու կողքին կանգնած չլիներ հայ կինը: Մեծն Նժդեհն է ասել. «Մայրերի ավերի մեջ պիտի փնտրել ազգի ճակատագիրը»: Պատմիչ Եղիշեի արտահայտությամբ՝ «Հայոց աշխարհի փափկասուն տիկինները» ոչինչ չխնայեցին հայոց Արցախը ազատ և մայր հայրենիքի հետ տեսնելու համար: Դեռևս ութսունական թվականների կեսերին, երբ կատարվում էր ստորագրահավաք, Արցախի կանայք ջերմորեն ու ոգևորված մասնակցում էին, և Մոսկվա ուղարկված ստորագրությունների ցուցակում կային տասնյակ հազարավոր արցախցի կանանց ստորագրություններ: Թե՛ Արցախում, և թե՛ Հայաստանում տեղի ունեցած հանրահավաքներում հնչում էր հայ կնոջ ձայնը՝ միացում: 1988-ի հունվարին արցախցիների բողոքները

Մոսկվա տանողներից էր Լենա Գրիգորյանը: Նույն թվականի փետրվարի սկզբին Մոսկվա բողոքելու մեկնած պատվիրակության կազմում էին սոցիալիստական աշխատանքի հերոս Գոհարիկ Սարինյանը և դերասանուհի ժաննա Գալստյանը: 1988թ. փետրվարի 13-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցած առաջին համընդհանուր հանրահավաքի մասնակիցների զգալի մասը կանայք էին, որոնք բքին ու սառնամանիքին, գիշեր ու ցերեկ չէին հեռանում Ստեփանակերտի Լենինի անվան հրապարակից: Հնչում էին ժաննա Գալստյանի, մանկավարժական ինստիտուտի դասախոս Արզիկ Մխիթարյանի, խոհարար Արաքսյա Աղասարյանի և այլոց կրակոտ կոչերը: Այդ օրերին ակտիվ էին գործում նաև Ստեփանակերտի կուսաշրջկոմի երկրորդ քարտուղար Հասմիկ Միքայելյանը, մետաքսի կոմբինատից Գալյա Առստամյանը, մանկավարժական ինստիտուտից Ռոնա Բալայանը և ուրիշներ: Այդ նրանք՝ արցախցի կանայք Ստեփանակերտի Լենինի անվան հրապարակում արտասուքով խնդրեցին ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Գ.Ուազունովսկուն և ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահի առաջին տեղակալ Պ.Դեմիչևին հայրենի հողն ազատել թուրքի ճանկերից: Երբեք էլ պատահական չէր, որ, երբ մարտի սկզբին Արցախում ստեղծվեց «Կռունկ» կոմիտեն, հանրահավաքների կազմակերպման հանձնաժողովի նախագահ ընտրվեց ժաննա Գալստյանը: 1988-ի գարնանային այդ օրերին, Արցախի որ ծայրում էլ լինեիր, ամենուր հավաքված էին կանայք, որոնք քննարկում էին հայրենիքի պաշտպանության հետ կապված հարցեր: Մարտի 6-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցած սգո հանրահավաքում Սվետլանա Պետրոսյանը, Նադյա Բաղդասարյանը, Արզիկ Մխիթարյանը և Ռիմա Քոչարյանն իրենց ելույթներում մերկացրին Սում-գաիթի հանցագործներին և պահանջեցին նրանց ենթարկել պատասխանատվության: Մի քանի օր անց՝ մարտի 9-ին, երբ Արցախից նոր պատվիրակություն մեկնեց Մոսկվա, նրա կազմում էին ջուլիակուհի, կուսմարզկոմի բյուրոյի անդամ Մայիղա Օրբելյանը և մարզխորհրդի պատգամավոր, բանվորուհի Տատյանա Սորոլևան, որոնք ցանկություն ունեին արցախցիների ցատունը հասցնել խորհրդային իշխանավորներին: Արցախահայության պայքարի այդ օրերին կոչերով հանդես էին գալիս երգչուհի Նաիրուհի Ալավերդյանը, Մարտունու շրջանից Անգելինա Հովսեփյանը, Սիլվա Բալայանը, Ջեննա Ավետիսյանը, ժաննա Խա-

⁴³ «Արցախ», 08.09.1992:

¹ Խաչատրյան Ա., *նշված աշխ.*, էջ 247:

չատրյանը և հարյուրավոր այլ կանայք: Ստեփանակերտի և մարզի շատ կանայք առանձնապես մեծ նվիրվածություն ցուցաբերեցին 1988թ. փետրվարի 20-ի մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանը հրավիրելու գործում:

1988թ. այդ հերոսական օրերին Հայաստանի քաղաքներում և մյուս խոշոր բնակավայրերում տեղի ունեցած հանրահավաքներում ակտիվ էր հնչում մանավանդ կանանց ձայնը: Սիլվա Կապուտիկյանը, Մարո Մարգարյանը, Լյուդմիլա Հարությունյանը, Լարիսա Ալավերդյանը, Գրետա Միրզոյանը, Ալվարդ Պետրոսյանը և շատ ուրիշներ իրենց բոցաշունչ ելույթներով աշխարհի ժողովուրդներին կոչ էին անում սատար կանգնել արցախահայությանը, մարտնչել նրա գոյատևության համար: Երբ 1988-ի փետրվարի 26-ին Մ.Գորբաչովն ընդունեց Ջորջի Բալայանին և Սիլվա Կապուտիկյանին, վերջինս ԽՍՀՄ Գլխավոր քարտուղարին ներկայացրեց հայ ժողովրդի պահանջը՝ կատարել արցախահայության ցանկությունը և Արցախը վերամիավորել մայր հայրենիքի հետ:

Տարիներ առաջ մեր մի գրքում խոսել ենք երևանցի մի կնոջ մասին, որը, թերև, արժե մեջ բերել. «Սիրով ու երախտագիտությամբ ենք մտաբերում Երևանի պետական համալսարանի դասախոս Հասմիկ Հարությունյանին, որը, չնայած իր պատկառելի տարիքին, ամեն կերպ աշխատում էր թեթևացնել վիրավորների, որբերի, կարիքավորների և փախստականների վիճակը: Առավոտից մինչև ուշ երեկո նա շարժման մեջ էր. լինում էր նախարարություններում, հիմնարկ-ձեռնարկություններում, պաշտոնյաների մոտ, մշակույթի հաստատություններում, «Արցախ» հայրենակցականի համար ձեռք էր բերում սննդամթերք, հագուստեղեն, դեղորայք, դրամ և այլ միջոցներ»: Ասված է նաև մեկ ուրիշ կնոջ մասին: «Նվիրվածությամբ ու երիտասարդական ավյունով էր աշխատում մանկավարժ, թոշակառու Քնար Աթաբեկյանը, որն ամբողջ օրն անցկացնում էր ծերանոցներում, հիվանդանոցներում, բռնազաղթվածների կողքին: Նա իր հոգատարությամբ... օրինակ էր հանդիսանում, հիացմունք պատճառում շատերին»²:

Արցախյան գոյապայքարում քիչ ներդրում չունեն Ռուսաստանի Դաշնության Պետական դումայի պատգամավոր Գալինա Ստարավոյտովան, հրապարակախոսներ Ինեսա Բուրկովան,

Գալինա Նուլյինան, Մոսկվայում գործող զինվորական մայրերի կորդինացիոն խորհրդի անդամ Լյուբով Կուզնեցովան, Հայաստանի «Ձինվորի մայր» հասարակական կազմակերպության կոմիտեի նախագահ Գրետա Միրզոյանը, Հայաստանի բարեկամների ընկերության համանախագահ Գալինա Կուլիկովան և ուրիշներ, որոնք իրենց ճառերով, հողվածներով ու պրակտիկ գործունեությամբ ոգևորում էին արցախցիներին ու բարոյական սատար կանգնում նրանց:

Արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարին ցույց տված օգնության տեսակետից յուրահատուկ տեղ ունի Անգլիայի Լորդերի պալատի փոխխոսնակ Բարոնուհի Քերոլայն Քոքսը, որը 2005 թվականի սեպտեմբերի դրությամբ 60 անգամ այցելել է Լեռնային Ղարաբաղ՝ ամեն անգամ բերելով դեղորայք, բժշկական սարքավորումներ, սննդամթերք և այլ անհրաժեշտ ապրանքներ: Նա Ստեփանակերտ քաղաքի պատվավոր քաղաքացուհի է:

Երբ 1990թ. սեպտեմբերին ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր Ջորջի Բալայանը Մոսկվայում նստել էր հացադուլի, նրա օրինակին հետևել էին նաև Արցախի մի խումբ կանայք: Այդ կապակցությամբ նրանք Մոսկվայի հացադուլավորներից ստացել են հետևյալ հեռագիրը. «Մենք շնորհակալ ենք Արցախի կանանց՝ մայրերին, քույրերին զորավիզ լինելու համար: Այդ դժվարին՝ ժամանակներում Արցախի ժողովուրդը պետք է համախմբի իր բոլոր ուժերն ու կամքը, որպեսզի տոկա մեր ծանր ու տևական պայքարում: Մենք դիմում ենք կանանց՝ դուք որպես մայրեր չպետք է ձեր կյանքը վտանգի ենթարկեք և հացադուլ անեք:

Դուք հարկավոր եք Արցախին: Դուք հարկավոր եք մեր երեխաներին...»³:

Բուլղարուհի կինովավերագրող Ցվետանա Պասկալովան Արցախի հերոսական պայքարի մասին նկարահանեց բազմաթիվ փաստագրական նյութեր և ներկայացրեց աշխարհին՝ մերկացնելով թուրք-ազերիների բարբարոսությունները Արցախում: Բնիկ շուշեցի Լևոն Քոչարյանի դուստր, աշխարհահռչակ գիտնական Անդրեյ Սախարովի կին Ելենա Բոնները իրեն ամբողջովին նվիրել է հայրենի Արցախի իրավունքների պաշտպանությանը և ջանքեր չի խնայել աշխարհին համոզել, որ Ադրբեջանի իշխանու-

² Աբրահամյան Հ., *Երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է, էջ 80-81:*

³ «Խորհրդային Ղարաբաղ», 23.09.1990:

թյուններն Արցախի նկատմամբ իրագործել են ամենադաժան արարքներ: 1988թ. վերջին ամուսնու հետ լինելով Արցախում էլենա Բոնները էլ ավելի ատելությանը լցվեց թուրք-ազերիների կատարած վայրագությունների նկատմամբ: Ծննդով արցախցի Լարիսա Ալավերդյանը, 1991թ. ստեղծելով ընդդեմ իրավական կամայականության «Պատանդների պաշտպանության ֆոնդ» հասարակական բարեգործական կազմակերպությունը, օժանդակել է 1800 պատանդների հայրենի օջախներ վերադառնալուն, այդ թվում 20 երեխայի:

Հայ կանայք թե՛ Արցախում, թե՛ Հայաստանում և թե՛ Սփյուռքում ակտիվորեն մասնակցում էին ցույցերին, հանրահավաքներին, գործադուլներին և համանման բողոքներին: Նրանք իրենց ելույթներում Մոսկվայից և աշխարհից պահանջում էին օգնել և արդարացիորեն լուծել արցախահայության պահանջը: Ժաննա Գալստյանը, 1989թ. մայիսի 11-ին ելույթ ունենալով Մատենադարանի մոտ տեղի ունեցած հանրահավաքում, ներկայացրել է արցախցիների պահանջները, որոնք շարադրված էին Հայկոմկուսի Կենտկոմին և մյուս իշխանավորներին ուղղված նամակում: Այդտեղ անվստահություն էր հայտնվում Հատուկ կառավարման կոմիտեին և ցասումի խոսք ասվում Ադրբեջանի իշխանությունների նկատմամբ⁴: Մայիսի 21-ին դարձյալ Մատենադարանի դիմաց տեղի ունեցած հանրահավաքում բանաստեղծուհի Մարո Մարգարյանը պահանջեց ձերբակալել սուևզախթյան բոլոր հանցագործներին և տալ արժանի պատիժ: Նա միևնույն ժամանակ շեշտեց, որ ոչ մի ժողովուրդ չի գտնվում այնպիսի ծանր վիճակում, ինչպես հայ ժողովուրդը, որի ճակատագիրը պետք է անհանգստացնի համայն մարդկությանը⁵: Իսկ «Արմենպրեսի» թղթակցուհի Մերի Յուզբաշյանը քննադատական խոսք ուղղեց հանրապետական հեռուստահաղորդմանը, որը խուսափում էր ճշմարտությունը ասելուց⁶:

Արցախի կանայք խիստ վճռական էին և պահանջկոտ: Նրանք ոչ մի ռոպե չէին դադարեցնում իրենց պայքարը և նամակ-բողոքներով հեղեղում էին խորհրդային բարձրագույն մարմինները և աշխարհի շատ կազմակերպություններ: Նրանք 1990թ. հոկտեմբերին կոչով դիմելով աշխարհի կանանց՝ գրել են. «Հա-

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 39^ա, ք. 15: «Ուրբաթ», 19.10.1990:

⁵ Նույն տեղում, ք. 44:

⁶ Նույն տեղում, ք. 46:

յոց Արցախի կանայք այսօր զինվորյալ են ու ոտքի են ելել հանուն ազատության և խաղաղության, մարդու բնական իրավունքի և կնոջ սուրբ կոչման, որը կյանքեր ծնելու հատկությամբ հակադրվում է խորհրդային բանակի և ադրբեջանցի զրոհայինների համասփյուռ դերին»: Նրանք, աշխարհի կանանց պատմելով արցախահայության տառապանքների, ձգտումների և անզիջում պայքարի մասին, կոչ էին անում Արցախից հանել Ադրբեջանի ապօրինի կազմկոմիտեին, վերականգնել մարզի խորհրդային իշխանությունը, բացել Արցախը Հայաստանի հետ կապող բոլոր ճանապարհները և ապահովել ռադիոհեռուստատեսության մորմալ աշխատանքը⁷: Արցախի կանայք, դիմելով նաև երկրամասում տեղակայված ԽՍՀՄ ՆԳ նախարարության ներքին զորքերի ստորաբաժանումների անձնակազմին, կոչ էին անում չենթարկվել սադրանքների և հիշեն, որ իրենք էլ ունեն մայրեր ու քույրեր:

Արցախի ճակատագիրը մտախոգում էր շատ-շատերին: 1988թ. մայիսի 11-ին Մատենադարանի մոտ տեղի ունեցած հանրահավաքում ելույթ ունենալով՝ Գալինա Ստարավոյտովան շեշտեց, որ այս պայքարում հայ ժողովուրդը մենակ չէ, երկրի լավագույն և ազնիվ մարդիկ արձագանքում են նրանց պահանջին, ժողովուրդ, որի համար թանկ է դեմոկրատիայի գաղափարները և հումանիզմը⁸:

Առանձնապես ակտիվ և վճռական էր գործում կանանց հայկական հանրապետական խորհուրդը, որի նախագահությունը, 1991թ. հունվարի 11-ին դիմելով ԽՍՀՄ նախագահ Մ.Գորբաչովին, այլ պաշտոնյաների և ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարին, նշում էր, որ Հայաստանի կանայք տոկոսությամբ դիմակայում են ցրտին, կիսասովին, սակայն անհանդուրժելի են մեր ժողովրդի դեմ մշտապես ձեռնարկվող լրատվական կեղծ ելույթները: Հայաստանի կանանց ցնցել էր երիտասարդ հղի կնոջ՝ Անժելա Գրիգորյանի սարսափելի սպանության մասին լուրը, մինչդեռ այդ մասին երկրի զանգվածային լրատվամիջոցները լռում էին: Այդ նամակ-բողոքում ցասումով է խոսվում Լեռնային Ղարաբաղում կազմակերպվող հանցագործությունների առթիվ, որի պատասխանատվությունը նախ և առաջ ընկնում էր Ադրբեջանի ղեկավար-

⁷ «Ուրբաթ», 19.10.1990:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 39^ա, ք. 17:

րության վրա: Պահանջվում էր ԼԴԻՄ-ի վերաբերյալ արդարացի որոշում կայացնել⁹:

1991թ. փետրվարի 20-ին լրացավ ԼԴ Ինքնավար Մարզի մարզխորհրդի պատմական որոշման երեք տարին: Այդ օրը մարդկային ծովը կրկին ալեկոծել էր Ստեփանակերտի Հաղթանակի հրապարակը: Ելույթ ունեցան Ղարմետաքսկոմբինատի բանվորուհի Սվետլանա Պետրոսյանը, պտուղ-բանջարեղենի վերամշակման, մթերման և իրացման ԼԴԻՄ ձեռնարկության գլխավոր հաշվապահ Թամարա Շվեդովան, կոշիկի Ֆաբրիկայի բանվորուհի Էլզա Բաղդասարյանը, N 3 մսուր-մանկապարտեզի դաստիարակչուհի Եկատերինա Դուբնինան, որոնք դատապարտեցին Ադրբեջանի իշխանությունների հակահայկական քաղաքականությունը դարաբաղյան հիմնահարցում և մի անգամ ևս հավաստեցին ողջ արցախահայության անհողդող վճռականությունը՝ համախմբված ու միասնական ուժերով շարունակել արդար պայքարը¹⁰:

Արցախից պատերազմի և աշխատանքի մի խումբ վետերանների հետ Ռոզա Ավանեսյանը և Գոհարիկ Սարինյանը, հանդես գալով բաց նամակով, առաջարկում էին վերականգնել մարզային իշխանությունները, վերացնել ճանապարհների շրջափակումը, բեկանել Ադրբեջանի բարձրագույն իշխանության բոլոր այն միջոցառումները, որոնք ուղղված էին մարզում ժողովրդագրական իրավիճակի բռնի փոփոխությանը և մարզի տարածքից դուրս բերել ադրբեջանական միլիցիայի հատուկ ջոկատների անվան տակ գործող անօրինական զինված խմբավորումները¹¹: Ստեփանակերտ քաղաքից 9 երեխաների մայր Ռ.Ղահրամանյանը «Այլընտրանք չկա» վերտառությամբ նամակում շեշտել է, որ առաջին անգամ չէ, որ կանգնում ենք անարդար բռնության և անպագոռոգ կեղծությունների դեմ հանդիման: Մենք մեր հողից հեռանալու ոչ տեղ ունենք, ոչ էլ ցանկություն, իսկ որպես ստրուկ ապրելը անհամատեղելի է մեր բնությանը: Մենք մտադիր ենք ազատ ապրել և գոյատևել այստեղ՝ Արցախում, իսկ եթե հարկ լինի, նաև մեռնել այստեղ, խառնվել

⁹ «խորհրդային Ղարաբաղ», 12.01.1991:

¹⁰ Նույն տեղում, 21.02.1991:

¹¹ Նույն տեղում, 30.04.1991:

մեր պապերի աճյուններին, մեր արյունով ապահովել մեր գավակների ապագան¹²:

1991թ. մայիսի 9-ին տեղի ունեցած հայ կանանց խորհրդի նախագահության ընդլայնված նիստը, քննարկելով Գետաշենի և Մարտունաշենի հայ ազգաբնակչության բռնի տեղահանման, ինչպես և Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում խորհրդային բանակի կողմից սանձազերծված բռնությունների հետ առնչվող հարցերը, ընդունեց բողոքի դիմում՝ ուղղված ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Պերես դե Կուելյարին, Մարդու իրավունքների հանձնաժողովին, կանանց, երեխաների և ընտանիքի հարցերով զբաղվող փորձագետների խմբին, միութենական հանրապետությունների կանանց կազմակերպություններին, լրատվության զանգվածային միջոցներին, որտեղ մասամբ ասված է. «Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ հայ-ադրբեջանական հակասություններն այս երեք տարիների ընթացքում Կենտրոնի կողմից ոչ միայն չստացան խելամիտ, քաղաքական լուծում, այլև արհեստականորեն փոխադրվեցին ռազմական գործողությունների ոլորտ: Ադրբեջանի ենթակայության հայկական, իսկ այժմ արդեն հենց Հայաստանի գյուղերը դարձել են հարձակումների, թալանի, բռնության օջախներ, որոնք խորհրդային բանակի և ներքին զորքերի ստորաբաժանումների լայնածավալ աջակցությամբ կատարում են ադրբեջանական օժոնականները: Ռազմական գործողությունների ժամանակ օգտագործվում են զրահամեքենաներ, հրետանի, գյուղերը ենթարկվում են տևական շրջափակումների, որի հետևանքով կան բազմաթիվ զոհեր խաղաղ բնակչության շրջանում, տուժում են կանայք, երեխաներ և ծերունիներ...»¹³:

Կանայք և նրանց բազմաթիվ կազմակերպություններ, հանդես գալով հայտարարություններով, բողոք-նամակներով, ցույցերով, աշխարհին ներկայացնում էին Արցախի հիմնահարցը և պետություններից ու քաղաքական ուժերից պահանջում արդարացի լուծել այն, վերջ տալ թուրք-ազերիների մոլեռանդությանը, որոնք փորձում էին արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարին տալ կրոնական երանգ, որը ոչ մի կապ չունի Արցախի բարդույթի հետ: Հայ կանանց հասարակական-քաղաքական կոմիտեի անդամ Ս.Ավդալյանը (Ս.Վանե), հանդես գալով

¹² Նույն տեղում, 02.05.1991:

¹³ «Հայաստանի Հանրապետություն», 11.05.1991:

«Հայ կանայք բողոքում են» հայտարարությամբ, նշել է, որ ՄԱԿ-ը փորձում է ստիպել արցախցիներին ուժերը դուրս բերել Քելբա-ջարից և դրանով իսկ վտանգի առաջ կանգնեցնել Արցախի ողջ բնակչությանը: Մինչդեռ դա քաղաքական չարաշահում է, այլ ոչ թե խաղաղարար քայլ: Իսկ որտե՞ղ է եղել ՄԱԿ-ը, երբ Ադրբեջանը զավթել է Արցախի տարածքի զգալի մասը և բնակչությանը կանգնեցրել ոչնչացման եզրին: Եվ ցավալին այն է, որ այսօր, շարունակում է հեղինակը, ազերիներին թիկունք են կանգնել Հայոց ցեղասպանություն իրագործած թուրքերը: Ելնելով այդ ամենից հայ կանայք իրենց որդիներին կորցրած մայրերի անունից կոչ էին անում բոլորին ճանաչել Ղարաբաղի ժողովրդի իրավունքը՝ իր նախնիների հողի վրա ունենալ անկախ պետու-թյուն¹⁴:

Արցախի կանայք վճռականորեն պահանջում էին Ադրբե-ջանի բանտերից ազատել անմեղ հայ բանտարկյալներին և պա-տանդներին: 1991թ. մարտի 8-ին Արցախի կանայք Ադրբեջանի իշխանությունների դեմ բողոքի ցույց կազմակերպեցին Ստեփա-նակերտում և պահանջեցին այդ օրերին ձերբակալված և Շուշիի բանտ տարված երեք անմեղ հայորդիներին ազատել: Այդ օրը Ստեփանակերտի կանանց բողոքի երթին միացան քաղաքի բո-լոր բնակիչները:

1991թ. Արցախում հիմնվել է Մայրության ֆոնդը Հասմիկ Միքայելյանի կողմից: Այն հազարավոր երեխաների ցույց է տա-լիս օգնություն, մանավանդ որբերին և բազմազավակ ընտա-նիքներին: Բարեգործական այդ կազմակերպությունը նույնիսկ ստեղծեց, ինչպես նշվել է, «Մարտական երախտագիտության Ար-ցախի քաջորդիներին» մեդալը, որի առաջին հանձնումը տեղի ունեցավ 1993թ. մայիսի 9-ին Շուշիի ազատագրության տարե-դարձի օրը¹⁵:

Բազմաթիվ արցախցիներ, այդ թվում և կանայք, թողել էին հայրենի ուստանը և հանգրվանել Հայաստանում կամ Ռուսաս-տանում: Ջոհված և մարտնչող ազատամարտիկների մայրեր էմ-մա Աբրահամյանը, Բելա Մեսրոպյանը, Էլլա Գրիգորյանը, Նադյա Մեիրաբյանը, Ասկինա Առաքելյանը, Սվետլանա Պետրոսյանը, Ժասմեն Պետրոսյանը, Գյուլչորա Իսրայելյանը և Ալինա Միրզո-յանը, դիմելով հանրապետությունը թողած հայրենակիցներին,

նշել են, որ Արցախի հպարտ ու ազատասեր ժողովուրդը հինգե-րորդ տարին է, դաժան, արյունալի պայքար է մղում իր նախ-նիների հողում ապրելու և ստեղծագործելու իրավունքի համար: Թշնամին փորձում է ոչնչացնել Արցախի ամբողջ հայությանը և ընդմիշտ լուծել դարաբաղյան հիմնահարցը: Նաև նշված է, որ Արցախում հայտարարված է ռազմական դրություն, որտեղ յու-րաքանչյուր բնակիչ պարտավոր է մոբիլիզացնել բոլոր ուժերը, որպեսզի մեր երկիրը դառնա հզոր բռունցք, անառիկ բերդ: Միայն այդ դեպքում կարող ենք պաշտպանել մեր հողը և զավ-թիչներից ազատել բռնագրավված բնակավայրերը: Սակայն այ-սօր կան մարդիկ, որոնք գտնվում են հայրենի օջախներից հեռու վայրերում և սպասում են լավագույն ժամանակների: Արցախի կանայք, դիմելով նրանց, կոչ էին անում վերադառնալ հայրենի օջախները և նվիրվել նրանց պաշտպանությանը: Նրանք հավա-տացած էին, որ Արցախի մայրերի ձայնը կլսեն և կարծազանքեն իրենց կոչին¹⁶:

Արցախցիները, օգտագործելով աշխարհի հասարակա-կան-քաղաքական կազմակերպությունների ամբիոնները, արդա-րացիորեն ներկայացնում էին իրենց պահանջները: 1995թ. սեպ-տեմբերի 5-ին Լոս Անջելեսում կայացած Ամերիկայի Հայկական համագումարի հորելյանական 25-րդ նիստում Արցախի հա-մալսարանի դասախոս Արզիկ Մխիթարյանը հայտարարել է. «Արցախցին երբեք չի իրաժարվի նախնյաց հողում ազատ և ապահով ապրելու իր դարավոր երազանքից, չի ընդունի իրեն պարտադրվող ազգային փոքրամասնության նվաստացուցիչ կարգավիճակը: Դա ծաղր է արդարության սկզբունքին... Ադրբե-ջանը պարտավոր է ընդունել..., որ Արցախը Հույս է, Հավատ է, Հայրենիք է...»¹⁷:

Արցախահայության պայքարին սատար էին կանգնում աշխարհասփյուռ կանայք, որոնք իրենց ձայնը բարձրացնում էին հանուն Արցախի ազատության: 1992թ. հոկտեմբերին Երևանում տեղի ունեցավ կանանց միջազգային հանձնաժողովի նիստ, որի աշխատանքներին ԼՂՀ-ից մասնակցեց Հասմիկ Միքայելյանը: Այն քննարկեց ժողովրդի կենսապայմանների բարելավման, ժո-ղովրդավարության հաստատման և ամրապնդման, Հայաստա-նում բնապահպանության, պատերազմի և խաղաղ գոյակցության

¹⁴ «Голос Армении», 13.07.1993.

¹⁵ «Հայաստանի Հանրապետություն», 15.05.1993:

¹⁶ «Արցախ», 18.09.1992:

¹⁷ Բաբայան Բ., Արցախի կինը պատմության մեջ, եր., 1998, էջ 90:

ռազմաճակատ էին մեկնել 1800 արցախցուհիներ, իսկ 500 կին էլ վիրավորներին խնամում էին էվակուացիոն հոսպիտալներում: Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարը ռազմի դաշտ տարավ նաև հարյուրավոր կանանց, որոնք հերոսաբար մարտնչեցին Գետաշենում, Շահումյանում, Մարտակերտում, Շուշիում, Ասկերանում, Մարտունիում, Դիզակում, Բերդաձորում: Այդ ծանր օրերին Հայաստանից և այլ տեղերից Արցախ էին գալիս ոչ միայն տղամարդիկ, այլև կանայք և իրենց կյանքը նվիրաբերում Արցախի պաշտպանությանը: Վերոհիշյալ Վիկտոր Կրիվոպուսկովը հարգանքով է խոսում երևանի գյուղակաղեմիան ավարտած էջմիածնի շրջանի Արշալույս գյուղից Նազիկ Ամիրյանի մասին, որը, մի խումբ համագյուղացի տղաների հետ եկել էր Հաղործի շրջանի Դուղուկչի գյուղը՝ իբրև այդտեղ կոոպերատիվ կազմակերպելու և գյուղմթերքներ գնելու համար, սակայն իրականում նրանք գյուղը պաշտպանում էին թուրք-ազերիների անընդհատ հարձակումներից: Նազիկը տղաների հետ ձերբակալվում է 1990թ. նոյեմբերի 17-ին խորհրդային ՆԳ նախարարության զինվորների կողմից «անձնագրային ստուգման» ժամանակ, տարվում Ստեփանակերտ, որտեղ տղաներին հաջողվում է հիվանդանոցից փախչել, իսկ Նազիկը մնում էր ներքին ուժերի հսկողության տակ: Նրա կյանքը փրկելու համար քիչ ջանքեր էին գործադրել ընդհատակյա ուժերը, նաև ինքը՝ Վիկտոր Կրիվոպուսկովը: Քաջարի Նազիկ Ամիրյանը մնում էր անդրդվելի և ամբողջ մեկ ամիս տանում էր այդ ծանրությունը²¹:

Ինչպես չհպարտանալ Ստեփանակերտի Վահրամ Փափազյանի անվան հայկական դրամատիկական թատրոնի դերասանուհի ժաննա Գալստյանի խիզախություններով, որի անունը մեզ հայտնի է: «Կռունկի» անդամ ժաննան իր կրակոս, շիտակ ու սկզբունքային ելույթներով, բոցաշունչ ճառերով ոգևորում էր հանրահավաքների եկած տասնյակ հազարավոր մարդկանց: Երբեք էլ պատահական չէր, որ Ադրբեջանի հանրապետական դատախազությունը դրամական խոշոր պարզև էր խոստացել նրան, ով Բաքու կհասցներ ժաննա Գալստյանին²²: Արցախյան պատերազմին մասնակցած կանանց մասին գրած իր մի հոդվածում Արցախի պետական համալսարանի դասախոս Ռոնա Բալայանը գրել է. «Արցախի հերոսամարտում առաջին վաշտի

հրամանատար Բեկորի (Աշոտ Դուլյանի) կողքին հայտնվեց և քաջաբար մարտնչեց Արցախ աշխարհի պարծանքն ու պատիվը մարմնավորող, թատերական բեմահարթակը ռազմադաշտով փոխարինած ռազմի դաշտերում հրաշքներ գործող ժաննա Գալստյանը»²³: Նա կանանց կոչ էր անում և ոգեշնչում անսահման հավատ ունենալ գալիք հաղթանակների նկատմամբ: Ամբողջ ազատագրական պայքարի ընթացքում ժաննան զենքը ցած չդրեց: Վիկտոր Կրիվոպուսկովը իր գրքում հատուկ վերնագիր է նվիրել ժաննային, որտեղ պատմվում է, թե ինչպես է նա 1990թ. դեկտեմբերի 16-ի գիշերը ձերբակալվել Բերդաձորում և տեղափոխվել Ստեփանակերտ: Նրա փրկության համար պայքարում էին այդ օրերին Մոսկվայում գտնվող Ջորի Բալայանը, Ստեփանակերտում՝ Ռոբերտ Քոչարյանը, Սերժ Սարգսյանը, նաև ինքը՝ Վիկտոր Կրիվոպուսկովը: Եվ նա փրկվեց, ու մինչև պատերազմի վերջ փոխգնդապետ ժաննա Գալստյանը մնաց մարտական դիրքերում²⁴:

Ծանր և դժվարին ուղի է անցել արցախյան բանակի N 46492 զորամասի հրամանատարի թիկունքի գծով տեղակալ, պատերազմի բովով անցած, զնդապետի զինվորական աստիճանի հասած Էլմիրա Աղայանը: Նա հնարավորին բոլոր միջոցներով օգնում էր, հոգատար և ուշադիր վերաբերմունք էր ցույց տալիս հայրենի հողը պաշտպանող զինվորների նկատմամբ:

1991թ. ամռանը ծանր վիճակ էր ստեղծվել Շահումյան-Մարտակերտում: Ազերի օժոնականները խորհրդային բանակի աջակցությամբ բռնություններ և անօրինություններ էին իրագործում հայ բնակչության նկատմամբ: Օգոստոսի սկզբին թշնամին կրկին շրջապատեց Հաթերքը: Հայ ինքնապաշտպանական ուժերի զխավորությամբ Հաթերքի կանայք ստեղծեցին «Փառանձեմ» ջոկատը, որի անունը կնքել են գյուղի բնակիչները՝ ելնելով հայոց Փառանձեմ թագուհու անունից: Ջոկատի կազմակերպիչներից էին Քնարիկ Սիմոնյանը և Սիրանույշ Առուշանյանը և ուրիշներ: Ջոկատի մեջ ընդգրկվել էին 65-70 տարեկան

²³ Արցախի պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր, Ստեփանակերտ, N1, 2001, էջ 101:

²⁴ Кривописков В., *Նշված աշխ.*, էջ 111-113: Արցախյան զոյապայքարի 10-րդ տարեդարձի առթիվ ժաննա Գալստյանը պարզևատրվել է «Արիության համար», իսկ ԳԳ նախագահի հրամանագրով՝ «Մովսես Խորենացու» մեդալներով: 1998թ. նա արժանացել է Բրիտանական միջազգային կազմակերպության կողմից սահմանված «Ոսկե սիրտ» շքանշանի:

²¹ Кривописков В., *Мятельный Карабах*, с. 93-99.

²² «Արցախ», 24.12.1992.

Ռոմեյա Սակյանը, Լարիսա Դավթյանը, Հասմիկ Հարությունյանը, Նուբար Հակոբյանը, Գյուլնարա և Անահիտ Իսկանդարյանները, Էդիսյա Հայրապետյանը, Սվետլանա և Անահիտ Պետրոսյանները, Ջոյա Օհանյանը: Գյուլ լուր էր հասել, թե օմօնականները գյուղացիներից պատանդ էին տարել: Քնարիկ Սիմոնյանը մի խումբ կանանց հետ ներկայանում է հրամանատար գեներալին և բանակցում: Հրամանատարի տեղակալ ադրբեջանցին ծխացող ռումբ է նետում կանանց կողմը: Չնայած 7-8 կին վիրավորվել էին, բայց ետ չնահանջեցին: Նրանք պահանջում են ազատել գյուղից պատանդ տարված 13 հոգուն: Այդ ժամանակ գյուղին էր մոտենում ռուս զինվորներով լի մի ավտոմեքենա: Կանայք փակում են մեքենայի ճանապարհը: Քնարիկ Սիմոնյանը, բարձրանալով մեքենա., զինվորներին բացատրում է, որ նրանց «ծեռքով կատարվող հանցագործությունների համար պատասխանատվությունն ընկնում է ոչ միայն նրա հեղինակների, այլ նաև այդ հանցագործությունները կատարողների վրա»²⁵: Հենց այդ ժամանակ էլ մյուս կանայք զինաթափում են 43 զինվորներին, որոնց օգնության է հասնում Հաթերքի տղամարդկանց ջոկատը՝ Արամ Գրիգորյանի ղեկավարությամբ:

Հաթերքում տեղի ունեցածի մասին օգոստոսի 14-ին հաղորդվեց աշխարհի բազմաթիվ լրատվամիջոցներով: Արցախ շտապեցին մի քանի ռուս գեներալներ, ինչպես նաև ԽՍՀՄ ԳԽ պատգամավոր, գնդապետ Վիլեն Մարտիրոսյանն ու Հայաստանի պաշտպանության կոմիտեի նախագահ Վազգեն Սարգսյանը: Հաթերք բերվեցին բավականին թվով զինվորականներ և սպառնացին գյուղը լրիվ ոչնչացնել, եթե ազատ չարձակեն գերված զինվորներին: Սակայն այդ սպառնալիքն արդյունք չտվեց: Օգոստոսի 16-ին Երևանի Ազատության հրապարակում տեղի ունեցած բազմահազարանոց հանրահավաքը պաշտպանեց հաթերքցիների այդ խիզախ ձեռնարկունը: «Փառանծեմի» անունից հեռագիր ուղարկվեց Ս.Գորբաչովին, Բ.Ելցինին և Ջինվորական մայրերի կոմիտեին ու հաղորդվեց, որ «Մարտակերտի շրջանի Հաթերք գյուղի մի խումբ կանայք ստիպված էին, իբրև ծայրահեղ միջոց, պատանդ վերցնել ավելի քան 30 զինվորների ու սպաների ԽՍՀՄ ՆԳ նախարարության ներքին գործերից:

Ադրբեջանական օմօնի բանդաները ԽՍՀՄ ՆԳՆ ներքին գործերի օգնությամբ երկար ժամանակ պատանդ էին վերցնում

հայերին և հանձնում ադրբեջանցիների տնօրինությանը: Այսպես վերջին երեք ամսվա ընթացքում օմօնականները ներքին գործերի աջակցությամբ բռնագաղթեցրել են տասնյակ հայկական գյուղերի բնակիչների, կալանքի տակ առել 500 մարդու: Ժողովրդի համբերության բաժակը լցվել է: Այսօր պատանդ դարձան նրանք, ովքեր բռնության գործիք էին օմօնականների ձեռքին:

Արցախի մայրերը մեկ պայման են դնում՝ վերադարձնել իրենց զավակներին, որոնք գտնվում են ադրբեջանական կալանատներում...»²⁶:

Օգոստոսի 18-ին Հաթերք ժամանեց ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր, գնդապետ Ն.Սիմոնովը զինվորականների մի խումբ մայրերի հետ: Նրանք, ծանոթանալով պատանդ զինվորականների վիճակի հետ և համոզվելով, որ նրանք գտնվում են տանելի պայմաններում, բանակցությունների մեջ մտան «Փառանծեմի» հետ: Գեներալ Ստարիկովը հայտնում է, որ Վ.Պոլյանիչկոն պահանջել է բանակը գործադրել Հաթերքի դեմ և ազատել պատանդ զինվորներին: Ի վերջո ստիպված էին ընդունել «Փառանծեմի» առաջարկած պայմանները և կատարել պատանդների փոխանակում²⁷: Այդ օրերին Թալինի շրջանի Ներքին Մասնաշեն գյուղի կանայք գլխաշոր են ուղարկել «Փառանծեմ» ջոկատին հետևյալ մակագրությամբ. «Ընդունեք ձեռագործ այս շալը և խնդրում ենք տալ այն ֆիդայուհուն, որը կռվել գիտե ասունցիաբար»:

Հետո «Փառանծեմի» շատ կանայք մասնակցել են բազմաթիվ մարտերի: Հաթերքի ազատագրման ժամանակ Սիրանույշը վիրավորվեց, սակայն մարտադաշտից չհեռացավ: Գեներալ-մայոր Ժորա Գասպարյանը հիշում է. «Հաթերքից Սիրանույշ անունով մի ճերմակահեր կին միշտ մարտի դաշտում էր՝ ավտոմատն ուսած, պատահել է՝ թե՛ մարտի ժամանակ հարցրել եմ՝ Հաթերքից քանի՞ հոգի կան, միայն այդ կինն է եղել...»²⁸: Սիրանույշ Առաքելյանը, լինելով Սուրիկ Հայրապետյանի ջոկատի զինվոր, հենց առաջին օրվանից կատարում էր ամենատարբեր առաջա-

²⁶ "Голос Армении", 17.08.1991.

²⁷ Նույն տեղում, 17.22.1991: Հետագայում Արկադի Տեր-Թադևոսյանը նշել է, որ «Փառանծեմի» գործողությունները կատարվել է ինքնապաշտպանական ջոկատի ակտիվ մասնակցությամբ («Առավոտ», 27.05.1998):

²⁸ Մարգարյան Ս., Մարտակերտ. Չհայտարարված պատերազմի կիզակետ, էջ 22:

դրանքներ: Եւ ժամապահ էր, հետախույզ, կռվել է առաջին գծում: Եւ իր համարձակությամբ և անվեհերությամբ ոգևորում էր ջոկատայիններին: Եւ 1993թ. փետրվարի 20-ին խիզախաբար մասնակցեց հայրենի Հաթերքի ազատագրման համար մղված մարտերին: Սիրանույշը մասնակցել է նաև Չլդրանի, Կիչանի, Մեհմանայի, Գետավանի, Մաղավուզի, Ունուբլուի, Ջարդախաչի, Հարությունգոմերի և այլ գյուղերի կռիվներին: Դադիվանքի ազատագրության օրը նրա կամարների տակ օրհնեց Արցախի ազատարար հերոս տղաներին: Սիրանույշ Առաքելյանը այն խիզախ կինն է, որը, կատարելով հրամանը, կարողացավ կապը վերականգնել «Անտառի տղաների» և «Գյուղի տղաների» միջև: Նրան շատերը կոչում էին Սորաքույր²⁹:

Արժե հիշել նաև Էլմիրա Ամիրջանյանին: Եւ ապրում էր Քարին տակ գյուղում ամուսնու՝ Մարտինի և երեխայի հետ գյուղի ծայրամասում գտնվող իրենց տանը: 1992թ. հունվարի 26-ին հակառակորդը երբ անցավ հարձակման, առաջինը վառեցին նրանց տունը: Մարտինը, Էլմիրան և երեխան իջան նկուղ, որով հետևանքներ չկան: Էլմիրան և երեխան իջան նկուղ, որով հետևանքներ չկան: Էլմիրան ամուսնուն խնդրում է վերջին փամփուշտները պահել իրենց համար: Նկուղ ներխուժած ասկյարը սպանվում է: Էլմիրան ձեռքին բռնած կացինը ցած է դնում և վերցնում ամուսնու ավտոմատը: Վառվող գերանները սկսում են թափվել: Երեխան՝ Սիերիկը, ձայն չէր հանում: Էլմիրան թթվի տակառից հանում է ջուրը և լցնում իրենց վրա, որ չվառվեն: Բարեբախտաբար երեկոյան կողմ թշնամին նահանջեց: Ոչ ոք չէր պատկերացնում, թե ինչ հրաշքով փրկվեց այդ ընտանիքը³⁰:

Այն սարսափելի օրերին, երբ Արցախը բոլոր կողմերից ռմբակոծվում էր, Ստեփանակերտի փողոցներում երևացին զինվորական համազգեստով, ավտոմատն ուսած, ուսապարկով աղջիկներ: Դրանք «Կանանց գումարտակի» զինվորներն էին, 13 աղջիկներ՝ Կարինե Դանիելյան, Ռիտա Տերտերյան, Սաֆուրա Շահրամանյան, Մարգարիտա Քարամյան, Վարդուշ Գևորգյան, Լյուբով Դանիելյան, Եվգենյա և Գայանե Առստամյաններ, Մարգարիտա և Արեգա Սարգսյաններ, Անահիտ Պետրոսյան, Անահիտ Թամրազյան և Սիաննա Մնացականյան: Նրանցից Ռիտա Տերտերյանը (Բաղայան) աշխատում է ԼՂՀ ներքին գործերի նա-

խարարության փորձակրիմինալիստական բաժնի պետ, ավագ փորձագետ-ձգաբան: Եւ պատմում է, որ մի օր Դարմետաքսկոմ-բինատի պատին կպցված էր հայտարարություն՝ «Հավաքագրվում է աղջիկների գումարտակ»: Եւ 1992թ. սեպտեմբերին ներկայանում է Կոմանդոսին՝ Արկադի Տեր-Թադևոսյանին և նրան հանդուր իրեն՝ երեք երեխայի մորը, որի հայրը թշնամու արկից զոհվել էր նույն թվականի ապրիլի 12-ին, ընդունել աղջիկների գումարտակում: Պարապմունքները տեղի էին ունենում Շուշի քաղաքում: Պարապմունքներն ավարտվելուց հետո նա, 35 կմ ծանապարհ կտրելով, հասնում է Եղծահող: Աղջիկներին ոգևորում էր գումարտակի հրամանատար Գագիկ Գրիգորյանը: Հետո՝ 1993-ի ձմռանը, Ռիտան ուղքերը ցրտահարվելու պատճառով տեղափոխվում է հիվանդանոց ու երկար ժամանակ բուժվում³¹:

Արցախյան ազատագրական պատերազմը բացահայտեց շատ կամավորուհիներ: Դրանցից էր Բաքվում ծնված, սակայն արցախյան ոգով մեծացած Ստալինա Ասրյանը, որը ծնվել է 1973թ. սեպտեմբերի 11-ին: 1989-ին Բաքվից արձակուրդ գալով Ստեփանակերտում բնակվող քրոջ մոտ՝ այլևս հրաժարվեց վերադառնալ: 1990-ի հունվարին ծնողները մի կերպ փրկվելով կոտորածից, մեկ ճամպուրկով կարողացան դուրս գալ այդ դժոխքից: Այդ ժամանակ Ստալինան սովորում էր առևտրի ուսումնարանում: Մի օր ուսումնարան գնաց Աշոտ Դուլյանը և ասաց, որ իրենց բուժքույրեր են պետք: Ստալինան առանց տատանվելու տվեց իր համաձայնությունը: Եւ սկսեց հաճախել բուժքույրական կուրսեր: Հետո դարձավ Սամվել Հարությունյանի հրամանատարությամբ կազմավորված Կենտրոնական պաշտպանական շրջանի երկրորդ գումարտակի բուժքույրը: 1992թ. սեպտեմբերից սկսած Ստալինան գումարտակի կազմում մասնակցեց Դրժբնի, Չլդրանի, Գյուլաթաղի, Վաղուհասի, Մանիքլուի, Սեյսուլանի, Ունուբլուի, Ջանյաթաղի, Մաղավուզի, Հարությունգոմերի, Սարսանգի և այլ գյուղերի համար մղված ծանր մարտերին: Վերջին մարտից առաջ հրամանատարությունը որոշել էր Ստալինային թողնել թիկունքում: Սակայն վերջինս գերադասեց լինել հայրենյաց պաշտպան մարտիկների կողքին: 1993թ. մարտի 30-ին Հակոբ Կամարի գյուղի մոտերքում հրամանատարական մեծ շակոբ Կամարի գյուղի մոտերքում հրամանատարական մեծ շենան պայթեց ականից, և զոհվեցին գումարտակի հրամանատարն ու քույր Ստալինան: Հայոց երիտասարդ դուստրը հավա-

²⁹ «ԼՂ Հանրապետություն», 13.06.1995:

³⁰ Նույն տեղում, 02.09.1996:

³¹ Նույն տեղում, 08.03.1997:

տարիմ մնաց իր նախնիների քաջազնական, ազատաբաղձ ոգուն ու արժանացավ «Պատերազմի աստվածուհի» անվանը³²:

Ինչպես կարելի է չխոսել Ջուխրա Հայրապետյանի մասին, որը դեռևս 1988թ. փետրվարյան օրերից, լինելով շտապօգնության քույր, բժշկական օգնություն էր ցույց տալիս ցուցարարներին հանրահավաքներում և երթերում: Իսկ հետո, երբ հակառակորդն անցավ հարձակման, Ջուխրան զենք վերցրեց հայրենի ոստանը պաշտպանելու համար: Մասնակցեց Կրկժամի, Շուշիի, Ասկերանի և Մարտակերտի շրջանների բազմաթիվ գյուղերի ազատագրության համար մղված մարտերին: Իսկ 1993 թվականից նա Կենտրոնական պաշտպանության շրջանի առաջին գումարտակում ղեկավարում էր բուժկետը: Ջուխրան գումարտակի հետ մնաց մինչև 1994թ. վերջը³³:

Երևանի N 12 պոլիկլինիկայի բուժքույր Աիդա Սերոբյանը՝ երկու երեխաների մայր, 1992թ. հունիսին մեկնեց Արցախ և մինչև 1994թ. հուլիսը այստեղ էր: Իսկ հետո իր ծառայությունը շարունակեց Հայաստանի տարածքում: Նա առաջին կին ազատամարտիկն էր, որը պարզևատրվեց «Մայրական երախտազիտություն» Արցախի քաջորդիներին» մեղալով: Նա կռվել է Մարտակերտում, Վերին Հոռաթաղում, Սարսանգում: Նա սիրում է կրկնել. «Կինը ոգեշնչող ուժ է եղել պատերազմի դաշտում... Նույնիսկ վախկոտ տղամարդն էլ կնոջ ներկայությունից ամաչում՝ ձգտում է քաջ երևալ»³⁴:

«Արցախ» հայրենակցական միության վարչության անդամ Կարինե Չևրգյանը ծնվել է 1956թ. դեկտեմբերի 7-ին Վարդենիսի շրջանի Խաչադրյուր գյուղում՝ մանկավարժի ընտանիքում: Պոլիտեխնիկ ինստիտուտն ավարտելուց հետո աշխատում էր «Նաիրիտ» գիտաարտադրական միավորման հերթափոխի պետ, մասնագիտությամբ քիմիկոս-ինժեներ էր: Նա «Կանաչների» միության անդամ էր, շարժման առաջին մասնակիցներից: Կարինեն դեռ երևանում ակտիվ աշխատանք էր տանում վիրավոր ազատամարտիկներին և բռնազաղթվածներին օգնություն ցույց տալու համար: 1992թ. նոյեմբերին մեկնեց Արցախ՝ որպես զինվոր՝

³² Վարդույան Գ., Կին ազատամարտիկներ, Եր., 2003, էջ 8-9: Առտամյան Գ., Սպասում, Եր., 1996, էջ 209: «Ազատ Արցախ», 11.09.1999 և այլն:

³³ Արցախի պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր, N1, 2001, էջ 102:

³⁴ «Արցախ», 12.11.1992: «ԱՂ Հանրապետություն», 24.08.1996:

սկզբում Կոմանդոսի, ապա գումարտակի հրամանատար Մորուքի (Ռաֆիկ Համբարձումյան) հրամանատարության տակ: Կարինեն իր անձնական օրինակով քաջալերում էր մարտիկներին: Նա ռազմի դաշտում թե բուժքույր էր, թե հետախույզ, թե հրածիզ: Չնայած 1992թ. Վաղուհասի մոտ վիրավորվեց, սակայն առաջին զոհից ետ չքաշվեց: Կարինեն անցել է պատերազմի երկար ու դժվարին ճանապարհ՝ Գետավան, Հաթերք, Քելբաջար, Սարսանգ, Մեծ Շեն: Նա շատ էր ուզում մասնակցել Մարտակերտի ազատագրության մարտերին: 1993թ. հունիսի 13-ի լուսաբացին սկսվեց մարտը: Կարինենց զորամասը մարտնչում էր Մաղավուզ գյուղի մոտակայքում: Վիրավորներին օգնություն էր պետք: Կարինեն նետվում է առաջ: Նա սողալով հասնում է վիրավոր մարտիկին: Բայց ահա կողքին պայթեց թշնամու արկը: Այս անգամ նրա վերջը մահացու էր³⁵:

Կանանց շարքերում մաքառում և հրաշքներ էին գործում կին դիպուկահարները: Նրանցից էր Մարգարիտա Սարգսյանը: Նա ծնվել է 1960թ. փետրվարի 13-ին Մարտունու շրջանի Հացի գյուղում: 1971թ. մշտական բնակության է փոխադրվել Ստեփանակերտ: 1976թ. ավարտելով մաթեմատիկական թեքունով դպրոցը՝ ընդունվել է տեղի մանկավարժական ինստիտուտի ֆիզմաթ բաժին և ավարտել 1981 թվականին: Սակայն նա աշխատանքի անցավ Ղարմետաքսկոմբինատում որպես ջուլիակուհի, հետո՝ հերթափոխի պետ: Արցախի ազատագրական պայքարի սկզբին զինվորագրվեց ազատամարտիկների ջոկատին: Մտնելով կանանց գումարտակ՝ Մարգարիտան հերոսաբար տարավ բոլոր դժվարությունները: Նա դարձավ հրածգային չեմպիոնուհի և ստացավ օպտիկական նշանառության հրացան ու մինչև վերջ անբաժան մնաց դրանից: Մարտական գործողություններին սկսեց մասնակցել 1992թ. նոյեմբերի 19-ից Սարիբաբայում: Նա, ոչնչացնելով զրահամեքենայի մեջ թաքնված հակառակորդի նշանառուին, բացեց ճանապարհը: Մարգարիտան հետո մասնակցեց Լաչինի մարդասիրական միջանցքի պաշտպանության համար մղված կռիվներին: Մարտերից մեկի ժամանակ Մարգարիտը անշեղ նշանառությամբ վերջ տվեց թուրք մեխանիկին,

³⁵ Նանագյուլյան Ս., Արժիվները բարձունքներ են տենչում, գիրք Գ, երևան, 1993, էջ 24-30: «Բագին», Պեյրուք, 1993, N9-12, էջ 351-356: Վարդույան Գ., Կին ազատամարտիկներ, էջ 6-7: «Հայաստանի Հանրապետություն», 27.02.1998 և այլն:

որին հետևեց թշնամու խուճապը: Նա զոհվեց 1993թ. օգոստոսի 18-ին Կուրաթուրի շրջանի Բաշարաթ գյուղի մոտ: Մարզաբաժնի ղեկավարել է հակառակորդի 37 զինվոր: ԼՂՀ նախագահի հրամանագրով հայրենիքի պաշտպանության գործում ցուցաբերած քաջության համար հետմահու պարգևատրվել է «Մարտական խաչ» 2-րդ աստիճանի շքանշանով³⁶:

Արցախի հերոսամարտիկներից է Ռուզաննա Եսայանը: Ծնվել է 1968 թվականին Էջմիածին քաղաքում: Նա, ավարտելով Լենինգրադի բժշկական ուսումնարանը, աշխատում էր Էջմիածնի հիվանդանոցում: Արցախյան պատերազմի սկզբին անդամագրվելով Հաղթության շրջանում մարտնչող Մանվել Գրիգորյանի ջոկատին՝ 24-ամյա հայուհին հազավ ռազմական համազգեստ, կախեց սանիտարական պայուսակը, հրաժեշտ տվեց հարազատներին ու գնաց: Դեռ 1992թ. սեպտեմբերի 19-ին էր: Նա ջոկատում ծառայում էր Հերմիների հետ: Ռուզաննան կարճ ժամկետում կազմակերպեց օրինակելի բուժկետ, ստեղծեց խիստ կարգուկանոն: Հերմիների զոհվելը մեծ կորուստ էր Ռուզաննայի համար: 1992թ. դեկտեմբերի 12-ին Հաղթության շրջանի Ուխտաձոր գյուղի պաշտպանության համար ահեղ մարտեր էին գնում: Յոթ հոգի ծանր վիրավորվեցին, հարկավոր էր նրանց տեղափոխել շրջկենտրոնի հիվանդանոց: Եվ ահա «Մահվան ծանապարհով» շարժվում է սանիտարական մեքենան, որին խփում է թշնամու արկը: Բոլորի հետ զոհվում է նաև Ռուզաննան³⁷:

Ալինա Աբրահամյանը ծնվել է 1970թ. փետրվարի 2-ին Մարտունու շրջանի Աշան գյուղում: Նա 1989-1991 թվականներին զինծառայության մեջ է եղել Լենինգրադում և Գերմանիայում: Վերադառնալով հայրենի գյուղ՝ կոլտնտեսությունում աշխատում էր որպես տրակտորիստ: Նրա անվեհեր ու ըմբոստ ոգին չէր կարող հանգիստ մնալ: Ուստի մեկնեց ռազմաճակատ: Նա զոհվել է 1992թ. օգոստոսի 17-ին Մարտակերտի շրջանի Կուսապատ գյուղում³⁸:

³⁶ Վարդունյան Հ., *Կին ազատամարտիկներ, էջ 10-12: Արցախի պետական համալսարանի գիտական տեղեկատու, էջ 103-104: Բաբայան Բելա, Արցախի կինը պատմության մեջ, էջ 82-83: «Արցախ», 23.09.1993:*

³⁷ Վարդունյան Հ., *Կին ազատամարտիկներ, էջ 22-24: «Բազին», 1993, էջ 272-275: Առստամյան Գ., Իմ սերը ձեզ հետ է, ողջեր և նահատակներ, եր., 1998, էջ 220-221 և այլն:*

³⁸ «Բազին», 1993, N9-12, էջ 197:

Արցախի խիզախ կանանցից էր Անուշ Ավագյանը, որը ծնվել է 1968թ. ապրիլի 24-ին Մարտակերտի շրջանի Լյուլասագ գյուղում: Նա, 1990թ. անդամագրվելով Կարո Բաբայանի հրամանատարությամբ գործող 2-րդ դասակին, երկու երեխաներին թողնելով տանը, մի գերխնդիր ուներ՝ հաղթել թշնամուն: Ձինվոր և բուժքույր Անուշը հարազատ վաշտի հետ փառավոր մարտական ուղի անցավ՝ Խոջալու, Շուշի, Լաչին, Բերդաձոր, Մարտակերտի և Ասկերանի շրջաններ: Նա վիրավորվեց, բուժվեց և կրկին վերադարձավ գումարտակ: Իր համառությամբ Անուշը դարձավ ԲՄՊ-ի անձնակազմի հրամանատար: 1993թ. հունվարի 15-ից Շուշիի գումարտակի կազմում մասնակցում էր հարձակողական գործողություններին և մեծ կորուստներ պատճառում հակառակորդին: Հետո՝ Չլդրանի և Դրմբոնի ազատագրության համար մղված մարտեր: 1993թ. փետրվարի 7-ին թշնամու արկի բեկորը խլեց Անուշի կյանքը, երբ նախապատրաստվում էին հարձակվել Վաղուհասի վրա³⁹:

«Հրաշք կին» էին անվանում Անյա Ավանեսյանին, որը ծառայում էր որպես քույր-տնտեսուհի: Չնայած զորամասի տնտեսության կազմակերպիչն էր, սակայն չէր հեռանում ծանր հիվանդներից⁴⁰:

Առաջին կին կամավորներից էր Քանաքարա Ղարայանը: Նա ծնվել է 1948թ. օգոստոսի 6-ին Ասկերանի շրջանի Դարիավ գյուղում: Ապրում էր Ստեփանակերտում և խնամում երկու երեխա: Ընտանիքով ժամանակավոր տեղափոխվեցին Ասկերանի հնձորիստան գյուղը, որտեղ Քանաքարան մտնում է տեղի վաշտը և կատարում բուժքրոջ պարտականություններ: Նա զինվորների համար և՛ մայր էր, և՛ քույր: Շուշիի գրավման օրերին անընդհատ գտնվում էր դիրքերում: 1992թ. հուլիսի 13-ին թշնամին Քարազիլի ուղղությամբ մեծամասշտաբ հարձակում էր սկսել: Քանաքարան վազում էր դեպի վիրավորի կանչը, սակայն արկը պայթեց կողքին: Նա առաջին կին ազատամարտիկ զոհն էր: Նրա համար սգում էր ողջ Ստեփանակերտը⁴¹:

³⁹ Վարդունյան Հ., *Կին ազատամարտիկներ, էջ 3-5: Առստամյան Գ. Ապասում, էջ 162-163: Բաբայան Բ., Արցախի կինը պատմության մեջ, էջ 84 և այլն:*

⁴⁰ Բաբայան Բ., *Արցախի կինը պատմության մեջ, էջ 84, Առստամյան Գ., Ապասում, էջ 209 և այլն:*

⁴¹ Վարդունյան Հ., *Կին ազատամարտիկներ, էջ 25-27: Առստամյան Գ., Ապասում, էջ 208 և այլն:*

Մարգարիտ Թառանյանը առաջիններից մեկն էր, որ մտավ «Կանանց գումարտակ»: Երբ մեկնել է ռազմաճակատ, նա պահել է զինվորական օրագիր: Ահա մի հատված. 1994թ. մարտին էր, մարտեր էին գնում Կուբաթլուի համար: Չորսով՝ Կարինե, Անահիտ, Գայանե և Մարգարիտ, զնդի հետ շարժվում էին դեպի Բաշարաթ գյուղը: Կարինեն վիրավորվեց: Վիճակը ծանր էր: Ջոկվեց Մարգարիտ Սարգսյանը, որի հետ զոհվեցին Վազգենը, Աշոտն ու Գարիկը: Մարգարիտ Թառանյանը հետո մնաց զինվոր ու հայրենիքի պաշտպան⁴²:

Անահիտ Պետրոսյանը «Կանանց գումարտակից» էր, մասնակցել է Լաչինի շրջանի Շուլան գյուղի ազատագրման մարտերին: Անահիտ Թամրազյանը նույն գումարտակից էր: Նա, մարտի դաշտում կորցնելով ամուսնուն, վճռեց նրա վրեժը առնել: Լյուբա Չայրիյանը իրեն նվիրեց հայրենիքի պաշտպանությանը և անասելի տոկունություն ցուցաբերեց հրետանային մարտկոցի կազմում: Արևիկ Սարգսյանը Չլդրանից մինչև Ալիբաբա հաղթահարել է բազմաթիվ դժվարություններ ու ապահովել ռազմամթերքների տեղափոխման գործը: Նա Արցախյան շարժման առաջին կապավորներից է: Սվետլանա Աբրահամյանը չնայած ստացել էր բազմաթիվ վերքեր, հավատը չկորցնելով հաղթանակի նկատմամբ, շարունակել է մասնակցել բազմաթիվ մարտերի: Էջմիածնեցի Արեգա Սարգսյանը կարողացել է ապահովել հեռախոսակապը ռազմաճակատների միջև: Լիդա Գրիգորյանը, իր երեք դստերին պահ տալով, մեկնեց ռազմաճակատ և իր ուժերը ներդրեց Շուշիի ու Լաչինի ազատագրության համար մղված մարտերին: Եվգենյա Առուստամյանը, որը նույնպես «Կանանց զնդից» էր, ծնվել է Ստեփանակերտում, աշխատել է էլեկտրատեխնիկական գործարանում: Թողնելով երեք երեխաներին՝ նա մեկնեց ռազմաճակատ: Նա բազմիցս վիրավորվել է և այսօր էլ իր մարմնի մեջ բեկորներ է կրում⁴³:

Հասմիկ Բաղդասարյանը ծնվել է 1970թ. հունիսի 26-ին Շուշի քաղաքում: Մարգարիտ վերականգնողական կենտրոնում աշխատում էր որպես բուժքույր: Նրա երկու եղբայրներն ու հայրը մարտնչում էին Քարին տակում, իսկ ինքը ջոկատների հետ մեկնում էր թեժ կետերը: Շուշիի ազատագրման նախօրյակին

⁴² «Չայրենյաց պաշտպան», N21, 2003:

⁴³ «Արցախ», 23.09.1993: Արցախի պետական համալսարանի գիտական տեղեկատու, էջ 104-105:

ապրիլի 28-ին, Սղնախ էին տեղափոխվել բուժքույրեր Հասմիկը, Լիդան, Ալվարդը, Գյուլնարան և Նահիրան: Նրանք սպասարկում էին 300 հոգուց կազմված ջոկատին: Հասմիկը շատ էր երագում տեսնել հայրենի Շուշին ազատագրված: Շուշին ազատագրվելուց հետո 1992-ի հունիս-հուլիսին Հասմիկն արդեն Մարտալուց հետո 1992-ի հունիս-հուլիսին Հասմիկն արդեն Մարտալուց հետո էր դաշտային հոսպիտալում՝ անբաժան ընկերուհու՝ Լիկերտում էր դաշտային հոսպիտալում՝ անբաժան ընկերուհու՝ Լիդայի հետ: Երկուսով 10 օրում 170 վիրավոր էին հանել առողջավոր դիրքերից: 22-ամյա Հասմիկը դիմանում էր այդ լարվաթուխանքը: Կրակագծից նոր վիրավորներ էին բերել Ստեփանակերտի զինվորական հոսպիտալ: 1992թ. օգոստոսի 22-ն էր: Այդ օրն էլ Հասմիկը զոհվեց թշնամու ռմբակոծությունից⁴⁴:

Արցախյան պատերազմի տարիներին հերոսաբար զոհվել են Ադելա Աբրահամյանը (1992թ. հունվարի 1-ին՝ Քարին տակ), Անյա Հակոբյանը (1992թ. մարտի 5-ին, Քարին տակ), Ֆրիդա Հարությունյանը (1992թ. մարտի 4-ին, Ղազանչի), Ստելլա Մկրտչյանը (1993թ. հունվարի 20-ին, Վանք), Սուսաննա Սաղաթելյանը (1996թ. նոյեմբերի 2-ին, Ստեփանակերտ), Աղավնի Դանիելյանը (1996թ. նոյեմբերի 2-ին, Ստեփանակերտ) և այլն:

Ալինա Նասիբյանը ծնվել է 1975թ. օգոստոսի 19-ին Աշխաբադ քաղաքում: 1989թ. Նասիբյանների ընտանիքը բնակություն էր հաստատել Մարտունի քաղաքում: Պատերազմի տարիներին Ալինան Ներսես Սողոմոնյանի գնդում կապավոր-հեռախոսավարուհի էր: 1996թ. ՏՀ պաշտպանության նախարարի կողմից արժանացել է գերազանցիկ կապավորի պատվոգրի: Մահացել է 1997թ. հուլիսի 12-ին⁴⁵:

Կարինե Դանիելյանը «Կանանց զնդից» էր, դիպուկահար: Ծնվել է Շուշիում: Աշխատում էր հաշվապահ: Երբ աղջիկները հավաքվեցին Շուշիի ուսումնական կենտրոնում, նա անմիջապես բարեկամացավ նրանց հետ: Նա բոլորին զարմացնում էր իր անվախությամբ: Կարինեն գլխից ծանր վիրավորվեց Խժաբերդի մոտ, երբ վիրավորներին դուրս էր բերում մարտի դաշտից: Դեռևս գամված է անկողնում:

Նահիրա Սահակյանը ծնվել է 1970թ. մարտի 9-ին Երևանում: Նա ընդգրկվել էր «Աղբյուր Սերոբ» ջոկատում: Ջոկատը Ասկերանի շրջան մեկնեց 1991 թվականին: Դետո, երբ ջոկատը Լաչին

⁴⁴ Վարդունյան Հ., Կին ազատամարտիկներ, էջ 31-33:

⁴⁵ Աբրահամյան Հ., Հարությունյան Հ., Արցախի համար զոհված վարանդացիները 1988-2001, Եր., 2003, էջ 248

նում էր, Նաիրան ոչ միայն գթության քույր էր, այլև զինվոր, հնուտ հետախույզ: Կոմանդոսը նրան կնքել էր «Սպիտակ աղվես» անվամբ: 1993թ. գարնան սկզբին «Աղբյուր Սերոբ» ջոկատը մեկնեց Մարտակերտի շրջան: Ոսկան Գյուլումյանի գումարտակը, որի մեջ մտնում էր ջոկատը, տեղավորվել էր Կուսապատ գյուղում: Ջորամիավորումը մարտի 9-ին ընկել էր շրջապատման մեջ: Ազերիները միանգամից հարձակվեցին բոլոր դիրքերի վրա: Նահանջի ժամանակ Նաիրան հակառակորդի ուշադրության կենտրոնում էր: Երբ պահեստային ուժերը հասան օգնության, գրոհն արդեն վերջացել էր: Թուրքերը կտրել և տարել էին Նաիրայի գլուխը:

Լորիտա Վարդանովան ծնվել է 1970թ. հունվարի 31-ին Բաքու քաղաքում: Նրան մի օր անհետանալուց, վեց ամիս անց գտան Արմավիրի ջոկատում: Այդ ժամանակաշրջանում նա եղել է Արցախում, փրկել վիրավորներին: Բուժքույր էր և զինվոր: 1991թ. մեկնեց Մեղրիի շրջան, որտեղ մասնակցեց մի շարք մարտերի: 1992թ. ջոկատներ կազմակերպվեցին Արարատի շրջանում: Լորիտան ընդգրկվեց գումարտակում որպես բուժքույր ու մարտիկ: Նույն թվականին մեկնեցին Ֆիզուլիի ռազմաճակատ: Հանգստանալուց հետո գումարտակը կրկին ռազմաճակատ մեկնեց 1993թ. դեկտեմբերի 28-ին, այս անգամ՝ Մարտակերտի շրջան: Թշնամին ամրացել էր Հակոբ Կամարի գյուղի տարածքում: Հունվարի 3-ին էր: Էջմիածնեցի Հովիկին օգնության հասնելով՝ վիրակապում էր նրան: Հենց այդ ժամանակ էլ արկի բեկորը գտավ Լորիտային: Վերքը ծանր էր: Հասցրին Ստեփանակերտ, սակայն ուշ էր, մահացավ վիրահատական սեղանի վրա:

Նարինե Առաքելյանը ծնվել է 1976թ. օգոստոսի 3-ին Քարին տակ գյուղում: 1991թ. թուրք հրոսակները հարձակվեցին Քարին տակի վրա: Գյուղի ինքնապաշտպանության ջոկատը Վաղինակ Առուշանյանի հրամանատարությամբ հերոսաբար դիմադրում էր մի քանի անգամ գերակշռող թշնամուն: Ինքնապաշտպանության գործին միացել էին Նարինեի հայրը, մայրը, երկու եղբայրները: Նարինեն ևս իրեն նվիրեց հայրենի գյուղի պաշտպանությանը: Նա դարձավ կապավոր: Նարինեն իր Չալո անունով շանը սովորեցրել էր կապավորի դեր կատարել: Նրա միջոցով էր ծխախոտ ուղարկում դիրքերում գտնվող ազատամարտիկներին: 1991թ. նոյեմբերի 17-ին թուրքերը կրկին հարձակվել էին գյուղի վրա: Սակայն մեծ զոհեր տալով՝ ազերիները դիմեցին փախուստի: 1992թ. հունվարի 26-ին հակառակորդի մեծ ուժեր

նորից հարձակվեցին գյուղի պաշտպանական դիրքերի վրա: Նանոն, ինչպես գյուղում ասում էին նրան, նույնպես շտապեց դիրքեր: Ինքնապաշտպանության տղաները հրաշքներ էին գործում: Փամփուշտը վերջանում էր: Նանոն թռավ պահեստ՝ փամփուշտ բերելու: Բայց նա խփվեց կրծքից:

Գայանե Սարգսյանը ծնվել է 1975թ. փետրվարի 23-ին Եղեգնաձոր քաղաքում: Նա Արցախում հայտնվեց 1993թ. սեպտեմբերի 15-ին: Ստեփանակերտում հանդիպեց Մարտակերտի գումարտակի բուժքույր Թամարա Աբրահամյանին: Վերջինս ներկայացրեց տղաներին: Հրամանատար Իլիչ Բաղդյանի հանձնարարությամբ մեկ ամիս մնաց թիկունքի հենակետում: Գայանեն իր գործունեությամբ ապացուցեց, որ կարող է կռվող զինվոր լինել: Եվ երբ դեկտեմբերին սկսվեցին թեժ մարտերը, Գայանեն, որպես բուժքույր, օգնում էր Թամարային: Գնդացրորդ Արամը սիրահարվել էր Գայանեին: Գումարտակը կատարեց նրանց հարսանիքը: Սակայն հինգ ամիս անց գնդացրորդ Արամը զոհվեց Մատաղիսի համար մղվող մարտերից մեկում: Գայանեն վերցրեց ամուսնու գնդացիրը և այլևս ցած չդրեց: Գումարտակը մարտնչում էր Մաղավուզի մատույցներում: Դա 1994-ի հունվարի 9-ին էր: Գայանեն Չալու գյուղից երեք ազատամարտիկների հետ քաջաբար դիմադրում էր: Եվ չորսն էլ՝ Գայանե Սարգսյանը, Ջավեն Բաբայանը, Գարիկ Թարվերդյանը և Թևան Խալաֆյանը, քաջաբար զոհվեցին: Գայանեի մարմինը հողին հանձնվեց Եղեգնաձոր քաղաքի «Եռաբլուրում»:

Հեղինե Բոդյանը ծնվել է 1973թ. մայիսի 30-ին Երևանում: Նա սկզբում Հաղրութի շրջանի ջոկատում էր: Հետո տեղափոխվեց Մանվել Գրիգորյանի ջոկատը: Հեղինեն ջոկատում կապավոր էր: Տղաները հաճախ նրան Հերմինե էին անվանում: Երբ ջոկատ եկավ Ռուզաննա Եսայանը, նրանք դարձան քույրեր: Հեղինեն առաջին զծի կապավորն էր: 1992թ. աշնանը Հաղրութի շրջանի Ուխտաձոր (Էղիլու) գյուղի ազատագրման համար մարտեր էին մղվում: Հեղինեն թշնամու կրակոցի տակ կարողացավ միացնել կտրված լարերը և վերականգնել կապը: Նա ծանր վիրավորվեց: Հասցրին Հաղրութի հիվանդանոց: Դա 1992-ի նոյեմբերի 16-ին էր: Մահացավ դեռ վիրահատության սեղանին չհասած:

Նուրե Աբրահամյանը ծնվել է 1966թ. հուլիսի 30-ին Երևանում: Աշխատում էր հետվճարվածքային վերականգնողական թերապիայի կենտրոնում: Նա, մերժելով ամուսնական շատ նպաստ

տավոր առաջարկություններ, գերադասեց ծառայել իր ժողովրդին: Ընդգրկվեց «Արծիվ-24» ջոկատում: Իսկ երբ կանչեց Արցախը, գնաց առանց երկմտելու: Նա ընկերուհու՝ Անահիտ Լուպոյանի հետ ընդգրկվեց գումարտակի կազմի մեջ՝ որպես գթության քույր: Նունեն առաջին մարտական մկրտությունը ստացավ 1992թ. Արծիվաշենում: Հետո կրկին մեկնեց Արցախ: Տասն ամիս նրանից լուր չկար: Իսկ այդ ընթացքում նա տասնյակ ազատամարտիկների փրկել է մահից: Նա հասավ Քելբաջար: Թուրքերը չէին կարողանում հաշտվել Օմարի լեռնանցքը կորցնելու մտքի հետ: «Արծիվ-24»-ը նույնպես Օմարում էր: Ջոկատը Յանշակ գյուղի մոտ շրջափակման մեջ ընկավ: Հերթական անգամ, երբ Նունեն փորձում էր օգնության հասնել վիրավոր ազատամարտիկներին, ինքը վիրավորվեց կրծքից: Դա 1994-ի հունվարի 31-ին էր: Հասցրին Դրմբոնի զինվորական հիվանդանոց: Սակայն նրան փրկելը անհնարին էր: Նրա մարմինը ամփոփվեց Երևանի Եռաբլուրում:

Մարիետա Սարգսյանը ծնվել է 1965թ. փետրվարի 7-ին Մասիսի շրջանի Նոր Խարբերդ գյուղում: Դառը ճակատագիր է ունեցել նա: Երբ եկավ 1988-ը, Մարիետան զինվորագրվեց ազատամարտին: Սկզբում Սասուն Դազարյանի ջոկատում էր: 1989-ին կռվեց Երասխում, ապա՝ Նոյեմբերյանի շրջանում, հետո՝ Գորիսի շրջանի Խնձորեսկ և Հարթաշեն: 1990թ. ընդգրկվեց «Մեծն Տիգրանի» ջոկատում: Ապա՝ Շահումյանի շրջան, Ստեփանակերտ, Լաչինի շրջան: 1991-ին տեղափոխվեց Մասիսի շրջանի «Զորավար Անդրանիկ» ջոկատ, մասնակցեց Արծիվաշենի, Շամշադինի (Տավուշ) շրջանի, Շահումյանի պաշտպանական գործողություններին: Ամենուր Մարիետան իրեն պահում էր տղամարդու նման: Նա իսկական զինվոր էր: Երբ 1992-ին ստեղծվեց Մասիսի շրջանի գորամասը, Մարիետան ընդգրկվեց նրա կազմում և հունվարի 21-ին մեկնեց Լաչինի շրջան՝ Կոբրա: Հետո տեղափոխվեց Մուլալար: Ճանապարհին էլ նշեցին նրա ծնունդը: Երեք օր անց 1992-ի փետրվարի 10-ին, թշնամու արկի բեկորը խոցեց նրան: Բժիշկները չկարողացան փրկել Մարիետայի կյանքը, մահացավ ապրիլի 18-ին:

Ալվարդ Վարդանյանը ծնվել է 1948թ. հոկտեմբերի 11-ին, ՀՀ Մարտունու շրջանի Զոլաբար գյուղում: Նա ԱԻՄ-ական էր և ակտիվորեն մասնակցում էր Լաչինի շրջանում ծավալված մարտական գործողություններին: 1992թ. հուլիսի 28-ին զինվորա-

կանների հետ մեկնեց Ալմավան-6: Այստեղ էլ հանկարծ ընկան կրակի տակ: Այդ օրը շատերը զոհվեցին, այդ թվում և Ալվարդը:

Սեդա Սողոմոնյանը ծնվել է 1960թ. ԼՂՀ Մարտունու շրջանի Սոս գյուղում: Ամուսնացած էր և չորս երեխայի մայր: Ամուսինը՝ Վաչագանը՝ զոհվել էր: Սեդան 1991թ. դեկտեմբերի 7-ին զինվորագրվեց Մաճկալաշենի զինջոկատում, որտեղ անդամագրված էր ամուսինը: Նրա մուտքը զինջոկատ ոգեշնչեց շատ երիտասարդ տղաների ու աղջիկների: Սեդան ջոկատի խոհարարն էր: Նա մարտնչեց Մաճկալաշենից մինչև Ալխանջի, ապա մասնակցեց Մարտակերտի շրջանի ազատագրմանը: 1993թթ. աշնանը Մաճկալաշենի ջոկատը փոխադրվել էր Ներքին Դիլիդարդա գյուղը: Սեդան այնտեղ էր: Նա զինվորականների համար ոչ միայն խոհարար էր, այլև մայր, քույր, զինվորական ընկեր: Սեդան ծառայել է մինչև 1995-ի դեկտեմբերի վերջը, որից հետո անցնել է խաղաղ աշխատանքի: Նա կատարել է նաև օրագրային գրառումներ, որոնք բավականին հետաքրքիր են⁴⁶:

Տանյա Առուստամյանը, որը ծնվել է Ավետարանոց գյուղում, պատերազմի հենց սկզբից աշխատում էր մարզային հիվանդանոցի վիրաբուժական բաժնում: Նա զինվորական ծառայության գնաց 1993 թվականին: Տանյան բարեխղճորեն կատարում էր Վալերի Մարությանի հանձնարարությունները և հիվանդ վիրավորներին ուղեկցում էր Երևան: Շուշիի ռազմական գործողությունների ժամանակ ընկերուհու՝ 18-ամյա Գյուլնարայի հետ հայտնվեցին հրետանավորների գնդում և, երկու շաբաթ մարտեր մղելով, հասան Գորիս: Հետո Տանյան երևաց «Ցեխձորում» առաջավոր գծից ոչ շատ հեռու զինվորական հոսպիտալում: Չմեռ էր: Վրանում և վիրահատարանն էր, և վիրակապարանը, և հիվանդասենյակը: Բժշկական ծառայության պետ Պավել Աթոյանը մի րոպե հանգիստ չուներ: Այստեղ էր և բժիշկ Արցախ Բունյաթյանը, որը վերջին ժամանակներում հրատարակել է այդ տարիներին գրած բժշկի իր օրագրերը: Տանյան, այստեղ անցկացնելով ամիսներ, ստանում էր իր երկրորդ զինվորական «մկրտությունը»: Աղդամի ռազմական գործողություններից հետո զինկոմիսարիատը չորս հոգի պահանջեց Ասկերանի պաշտպանական շրջանում աշխատելու: Տանյան այստեղ էր: Հետո Գյուլուջայի ուղղությամբ տեղի ունեցած գործողությունների օրերին Տանյան կրակի գծից վիրավորներ էր հանում: Այնտեղ էլ ծանր վիրա-

⁴⁶ Առուստամյան Գ., *Իմ սերը ձեզ հետ է, որջեր և նահատակներ*, էջ 122-126:

վորվեց: Նրան վիրահատեց Վալերի Սարոբյանը: Հետո Ասկե-
րանի պաշտպանական շրջանի չորրորդ գնդի լազարեթում պրա-
պորչիկ Տանյան բուժակ էր⁴⁷:

Այո, հարյուրավոր կանայք իրենց նվիրել են հայրենիքի
պաշտպանությանը և փառավորվել: Նրանցից ետ չէին մնում հա-
զարավոր կոլտնտեսուհիներ, բանվորուհիներ, ծառայողուհիներ,
լրագրողուհիներ, որոնք փառք բերեցին Արցախի կանանց: Ինչ-
պես չհիշել Մարտակերտի գումարտակի բուժքույր Թամարա Աբ-
րահամյանին, գթության քույր Անահիտ Լուպոյանին, վաշտի հրա-
մանատար Հեղինե Հովհաննիսյանին, Սեղա Վարդանյանին, Մա-
րինե Մարտիրոսյանին, Աիդա Սերոբյանին, Գայանե Առստամ-
յանին, Աղավնի Տեր-Սիմոնյանին, Աղավնի Սահակյանին, Հեղինե
Բրուտյանին, Վարդուհի Գևորգյանին և շատ շատերի, որոնց մա-
յին պետք է գրվի էջ առ էջ, դրվագ առ դրվագ: Նրանք արժանի են
մեծարման ու հերոսացման:

5. ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԸՄՐԺՄԱՆ ԱՐՉԱԳԱՆՔՆԵՐԸ ՄՓՅՈՒՈՔՈՒՄ ԵՎ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ԵՐԿՐԵՐՈՒՄ

Մեր ազգային վերազարթոնքի շարժումը ցնցեց նաև
սփյուռքահայությանը: Վերջապես, խորհրդային կայսրապետու-
թյունում բարձրացել էր ըմբոստության ալիք: Եվ դա սկիզբ էր
առել Արցախ-Ղարաբաղից: Սփյուռքահայությունը վաղուց էր ծա-
նոթ Արցախի հիմնախնդրին, մանավանդ, երբ 60-70-ական թվա-
կաններին սփյուռքահայ մամուլում այդ առթիվ տպագրվել էին
բազմաթիվ հոդվածներ և նյութեր, նույնիսկ խորհրդային վերա-
դաս իշխանություններին ուղղված արցախահայության բողոք-
նամակները: Հազարավոր սփյուռքահայ երիտասարդներ ցան-
կություն էին հայտնում մեկնել Արցախ և պաշտպանել հայրենի
հողը: Հետագայում ոչ քիչ սփյուռքահայեր մասնակցեցին Արցա-
խի ազգային-ազատագրական պայքարին: Սփյուռքահայությունը
մեծ ուժ է ներկայացնում: Խորհրդային Հայաստանի արտաքին
գործերի նախարարության մի հաշվետվության մեջ նշված է, որ
շարժման սկզբին արտասահմանյան ավելի քան 60 պետություն-
ներում բնակվում էին մոտ 2,5 մլն հայեր: Արտասահմանում
տպագրվում էին 150 ամուն հայկական թերթեր: Այնտեղ գործում
են 3 քաղաքական կուսակցություններ՝ սոցիալ-դեմոկրատական

«Հնչակ», լիբերալ-դեմոկրատական «Ռամկավար» և ազգայնա-
կան «Ղաշնակցություն»: Գործում էին նաև տարբեր բնույթի 70
հասարակական կազմակերպություններ, որոնցից ամենամաս-
սայականը հանդիսանում է Համընդհանուր բարեգործական
միությունը: Պայքարի սկզբին դրանք խորհրդային Հայաստանի
հետ կապերի մեջ էին, բացի Ղաշնակցությունից¹: Դրան հավե-
լենք նաև այն հանգամանքը, որ արտասահմանյան 55 տարբեր
երկրներից Հայաստանի ուսումնական հաստատություններում
սովորում էին 1560 ուսանողներ, որոնք պաշտպանում էին Ար-
ցախի հերոսապայքարը²:

1988թ. փետրվարյան իրադարձություններից հետո սփյուռ-
քահայ մամուլը և լրատվության մյուս միջոցները անընդհատ
հաղորդումներ էին տալիս Հայաստան-Արցախում տեղի ունեցող
իրադարձությունների մասին և պաշտպանում արցախահայու-
թյան արդարացի պահանջը: Լեռնային Ղարաբաղի հարցը քանի
որ դիտվում էր որպես ԽՍՀՄ ներքին խնդիր, ուստի թե՛ սփյուռ-
քահայությունը և թե՛ այդ հարցով հետաքրքրվող արտասահման-
յան քաղաքական ու պետական ուժերը փորձում էին խնդրին լու-
ծում տալ խորհրդային օրենսդրական դաշտի շրջանակներում:
Իսկ երբ 1991թ. ԽՍՀՄ-ը վերջնական փլուզվեց, և Արցախի հար-
ցը դադարեց ԽՍՀՄ ներքին խնդիր լինելուց, այնուհետև Արցախի
հիմնախնդրի կարգավորման փորձերը շարունակվեցին ԱՊՀ
անդամ երկրների շրջանակներում: Նշենք, որ արցախյան գոյա-
պայքարի այդ շրջանում պայքարը տարվում էր ցույցերի, հան-
րահավաքների և այլ ձևերով: Արտասահմանում թե՛ սփյուռ-
քահայերը և թե՛ այլ ժողովուրդներ նույնպես կազմակերպում էին
ցույցեր, երթեր, Մոսկվա ուղարկում բազմաթիվ բողոքներ, պա-
հանջներ, հանդես գալիս հայտարարություններով:

Ըստ էության, հայ քաղաքական որոշ ուժեր՝ ՀՀԴ, «Հնչակ»,
ԱՍԱԼԱ և այլն, սահմանափակված լինելով սփյուռքում, պայքարի
սկզբնական շրջանում զրկված էին դրան ակտիվորեն մասնակ-
ցելուց: Սակայն իրադարձություններն արագորեն փոխվեցին:
Սփյուռքի հայությունը շուտով կողմնորոշվեց և պաշտպանեց Ար-
ցախը խորհրդային Հայաստանի հետ վերամիավորելու պահան-
ջը: Արխիվային մի փաստաթղթից իմանում ենք, որ դեռևս նախա-
փետրվարյան շրջանում արտասահմանի հայկական համայնք-

⁴⁷ «ԼՂ Հանրապետություն», 07.04.1995:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 33, ք. 104:

² Նույն տեղում, ք. 110:

ները հաճախակի քննարկում էին Հայաստանի «տարածքային ներքին խնդիրները»՝ կապված Լեռնային Ղարաբաղի և Նախիջևանի հարցերի հետ: 1988թ. հունվարին և փետրվարին այդ հարցի քննարկումն ավելի էր աշխուժացել: Բավական է նշել, որ միայն 1987 թվականին հայկական հարցը մի քանի անգամ լսվել էր միջազգային կազմակերպություններում կամ էլ մի շարք պետությունների ազգային օրենսդրական մարմիններում: Այդ նույն փաստաթղթում նաև նշված է, որ հատկապես ԱՄՆ-ի և Ֆրանսիայի Հայկական համայնքներում նկատվում էր Ղարաբաղի և Նախիջևանի վերաբերյալ հարցերի քննարկում, որին ներգրավվում էին հասարակական ավելի մեծ ուժեր³: Սան Ֆրանցիսկոյում գտնվող ԽՍՀՄ գլխավոր հյուպատոսի հաղորդումից տեղեկանում ենք, որ 1987թ. աշնանը հյուպատոսության շենքի դիմաց տեղի էր ունեցել ցույց, որի մասնակիցները պահանջել էին Հայաստանի «տարածքային ներքին խնդիրների արդարացի լուծում»: Նրանք միևնույն ժամանակ պահանջել են իրենց առաջ քաշած հարցը հասցնել խորհրդային ղեկավարությանը: Այդ օրերին ԱՄՆ հայկական լրատվությունը լայնորեն տարածել է ԱՄՆ-ի Արևելյան թեմի և Կանադայի արքեպիսկոպոս Թորգոմ Մանուկյանի ԽՍՀՄ ղեկավարությանն ուղարկած ուղերձը, որով պահանջում էր լուծել Արցախի հարցը⁴: Ուշադրության արժանի է նաև 1987թ. նոյեմբերի 25-ին Կալիֆոռնիայում ստեղծված «Հայկական մտավորականների խորհուրդը», որը, ըստ հիմնադիրների հայտարարության, ստեղծվել է «շահագրգռվածություն ցուցաբերելու Հայաստանի տարածքային ամբողջականությունը վերականգնելու և Հայաստանի անվտանգությունը ապահովելու պանթուրքական հետագա հանցավոր պլաններից»: Այդ հայտարարության մեջ նաև նշված է, որ խորհուրդը նպատակ ունի միավորել աշխարհի հայության մտավորականների ներկայացուցիչներին, ովքեր մտահոգված են Հայաստանի ամրապնդման հարցով: Որպես առաջնակարգ խնդիր խորհուրդը ջանում էր չեզոքացնել Նախիջևանի և Ղարաբաղի համար Հայաստանին սպառնացող պանթուրքական ռազմատենչ ուժերի վտանգը: Հայկական մտավորականության խորհուրդը պլանավորել էր «Աշխատանքներ տանել Նախիջևանի մարզը Հայաստանի հետ վերա-

³ Նույն տեղում, գ. 9, թ. 8:

⁴ Նույն տեղում:

միավորելու համար» և «Պաշտպանել Ղարաբաղի բնակչությանը, երբ նա ցանկություն հայտնի միավորվել Հայաստանին»⁵:

Ակնհայտ է, որ վերակառուցման ճանապարհին ավելի էր սրվում ազգային հարցը, որի կենտրոնում էր գտնվում Արցախը: Դաշնակցության լրատվամիջոցները հաղորդում էին, որ ԼԴԻՄ Ադրբեջանի կազմում գտնվելը «Հակասում է ՍՍՀՄ Սահմանադրությանը և Ինքնավար Սարգի ու Հայկական ՍՄՀ-ի բնակչության կամքի ազատ դրսևորմանը»⁶: Աթենքում էր գտնվում «Հայկական ժողովրդական շարժան» (ՉԺՇ) կենտրոնի խորհուրդը: Հայաստանի ՊԱԿ-ի հաղորդումից իմանում ենք, որ այն բաց նամակ էր ուղարկել Հայկոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանին, որտեղ շեշտված էր, որ Նախիջևանն ու ԼԴԻՄ-ը Ադրբեջանի ենթակայության տակ են թողնվել անօրեն, և որ ժամանակն է վերականգնել արդարությունը: Այդ փաստաթղթից նաև իրազեկվում ենք, որ դեռևս 1987-ին ՉԺՇ-ն Աթենքում կազմակերպել էր կոնֆերանս «Հայկական հարցը և թուրքական էքսպանսիոնիզմ» թեմայով, որի աշխատանքներին մասնակցել էին 11 երկրներից եկած հայ պատգամավորներ⁷:

Հրապարակված և արխիվային նյութերի ուսումնասիրությունը համոզում է, որ Ղարաբաղի և Նախիջևանի հարցերի վերաբերյալ հասարակական ակտիվությունը միավորում և իրար մոտեցնում էր արտասահմանյան հայկական համայնքների տարբեր քաղաքական ուժերին: Օրինակ՝ սոցիալ-դեմոկրատական «Հնչակ» կուսակցության ԽՍԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ.Գորբաչովին ուղարկած հուշագրության մեջ արձանագրված է այն պահանջները, որոնք ներկայացրել էին նաև մյուս քաղաքական ուժերը⁸:

Արտասահմանյան հայ մամուլը, մանավանդ ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, Կանադայում, Արգենտինայում, Եգիպտոսում և այլ տեղեր, շարունակում էին բազմաթիվ հողվածներ և նյութեր հրապարակել Նախիջևանի ու Ղարաբաղի հարցին նվիրված: Շատ թերթեր հանդես էին գալիս առաջարկություններով և

⁵ Նույն տեղում, թ. 11:

⁶ Նույն տեղում, գ. 11, թ. 39:

⁷ Նույն տեղում, թ. 46:

⁸ Նույն տեղում, գ. 9, թ. 8:

րարքները ադրբեջանահայության նկատմամբ: Թերևս առաջին դիրքում էր Թուրքիան, որը շահագրգռված չէր միջազգային արե- նայում Հայկական հարցի բորբոքումից»¹⁶: Թուրքական լրատ- վությունը Ղարաբաղի հարցում լռում էր, միայն հրապարակում էր հակահայկական բնույթի նյութեր: 1988թ. ապրիլի 19-ին Հայաս- տանի ՊԱԿ-ի նախագահը հաղորդել է Հայկոմկուսի Կենտկոմ, որ Թուրքիայում հրապարակվող նյութերում հիմնականում խոսվում է այն մասին, որ թուրքերը էթնիկական կապ ունեն խՍՀՄ մուսուլ- ման բնակչության հետ, մանավանդ ադրբեջանցիների: Նրանք նաև ջանքեր էին գործադրում ապացուցելու, թե իբր ԼՂԻՄ-ը և Նախիջևանը պատմականորեն պատկանում են «Ադրբեջանի թուրք ժողովրդին»¹⁷:

ԱՄՆ-ի հայերը, ինչպես երևում է արխիվային մեկ այլ փաստաթղթից, առանձնապես դժգոհ էին Կալիֆոռնիայի նահան- գապետ Զ.Թեքմեջյանից, որը «Լեռնային Ղարաբաղի հարցում ցուցաբերում էր «անգործություն»: Իսկ երբ մարտի վերջին ձեռ- բակավեց Պարույր Հայրիկյանը, սփյուռքահայությունը միանգա- մից պռռթեց: Ասենք նաև, որ քանի դեռ արևմտյան տերություն- ների պայքարն հիմնականում ուղղված էր խՍՀՄ-ի դեմ և ամեն կերպ կողմնակից էին նրա թուլացմանն ու տապալմանը, օր օրի ավելի էին ուժեղացնում իրենց հակախորհրդային քաղաքակա- նությունը: Օրինակ՝ 1988թ. մարտի 4-ի մի հաղորդագրության մեջ նշված է, որ արևմտյան տերությունները «Ամերիկայի ծայն», «Ազատություն», և «Ազատ Եվրոպա» ռադիոկայաններին ցուցում էին տվել ավելացնել հաղորդումները Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցող իրադարձությունների և հայ-ադրբեջանական հա- րաբերությունների լարվածության վերաբերյալ: Հայաստանի ՊԱԿ-ի հաղորդումից տեղեկանում ենք, որ ԱՄՆ-ի Հատուկ ծառա- յությունները խՍՀՄ-ի դեմ գաղափարական նոր ակտեր ձեռնար- կելու համար որոնում էին նոր մեթոդներ, որպեսզի կարողանային ավելի սրել ազգամիջյան հարաբերությունները»¹⁸:

1988թ. գարնանը և ամռանը Լեռնային Ղարաբաղին պաշտ- պանելու հարցում սփյուռքահայության պայքարը լայն թափ էր ստացել: Տասնյակ հարյուրավոր նամակ-բողոքներ էին ստաց- վում Մոսկվայում և Երևանում, որի հեղինակները պահանջում էին

¹⁶ Նույն տեղում, գ. 12, ք. 24:

¹⁷ Նույն տեղում, գ. 13, ք. 60:

¹⁸ Նույն տեղում, գ. 12, ք. 23:

լուծել Արցախի հարցը: Սփյուռքահայ Միմաս Գելեշյանը Հայ- կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանի հասցեով ուղարկած նամակում առաջարկում էր փակել Հայաս- տանի ատոմակայանը, Երևանի «Նաիրիտը» և ոչնչացնել Չեռ- նոբիլից եկած ճառագայթված կենսամթերքը: Նա վստահ էր, որ «վերակառուցման քաղաքականութեան ոգիին համապատաս- խանող քայլեր եւս պիտի առնուին՝ սրբազրելու համար հայ ժո- ղովորդի հողային իրաւունքներու գծով առկայ անարդարու- թիւնները, վերադարձնելով խորհրդային Հայաստանին կամա- թիւնները, վերադարձնելով հայկական հողերը՝ իրենց իրա- յականօրէն անջատուած հայկական հողերը՝ իրենց իրա- ւատիրոջ՝ հայ ժողովրդին»: Գելեշյանը իր ծայնը միացրել էր Հա- յաստանի հայրենակիցների ծայնին, որոնք պահանջում էին խորհրդային Ադրբեջանի իշխանության տակ գտնվող Նախի- ջևանն ու Ղարաբաղը վերամիացնել խորհրդային Հայաստա- նին¹⁹: Նույն թվականի մարտի 23-ին Հայկոմկուս ուղարկված Կանադայի Մոնրեալ քաղաքի բնակիչ Քաջունի Մարի-Ռոզը գրել է. «Յարգարժան առաջին քարտուղար, Հայ ժողովրդի պա- գրել է. «Յարգարժան առաջին քարտուղար, Հայ ժողովրդի պա- հանջներուն արդուն սկզբունքներէն մեկնելով, այսու կու գամ զօրակցութիւնս արտահայտել իմ ազգակիցներու՝ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԱՐԴԱՐ ՊԱՅՆՏՔԻՆ», Լեռնային Ղարաբաղը Սովե- տական Հայաստանին վերակցելու առնչութեամբ: Միաժամանակ կը փափաքիմ խոր մտահոգութիւն յայտնել Սովետական Ադրբե- ջանի հայութեան հանդէպ գործուած ջարդերուն նկատմամբ:

Կ'ակնկալեմ, որ ձեր արդար որոշումով եւ գործնական քայլերով պիտի սրբագործէք 65 տարիներ առաջ գործուած սխալը եւ արդարութիւն վերահաստատէք հայ ժողովրդին»²⁰:

1988թ. ամռանը Հայկական համաշխարհային համագու- մարի Գերմանիայի մասնաճյուղի ատենապետ ճորձ Արոշեյանի խՍՀՄ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ.Գորբաչովին ուղար- կած հեռագրում շեշտված է, որ հայ բնակչություն Ազրայեճանի րաբաղը անարդարօրէն կը պատկանի խորհրդային ԼՂԻՄ-ին, երբ մեկ միլիոնէ ավելի հայեր իրենց կամքի արտահայտութեան, յանուն Ղարաբաղի խորհրդային Հայաստանի միացման փողոցները իջած էին, այդ կարելի է դասել իբրև հանրային ցուցադրութիւն իրենց ինքնորոշման ոգիին»: Հեղինակը ապա նշում է, որ իր այդ

¹⁹ Նույն տեղում, գ. 127, գ. 685, ք. 25:

²⁰ Նույն տեղում, ք. 7:

«հեռագրով կ'արտասանենք մեր նեցուկութիւնը Հայաստանի և Ղարաբաղի մեր քույրերուն և եղբայրներուն, յանուն իրենց ջանքերուն, խաղաղ միջոցներով Ղարաբաղի միացումը մեր հայրենիքին, Սովետական Հայաստանին»²¹: Կարելի է համանման բազմաթիվ նամակներ, հեռագրեր, հայտարարություններ մեջբերել: Այստեղ կարևորը, սակայն, այն է, որ սփյուռքահայությունը բոլոր միջոցներով սատար էր կանգնում հայ ժողովրդի օրինական պահանջին և պաշտպանում Արցախի արդարացի ընդլզումը: Նրանց հիմնական խնդիրն էր «հայերին պաշտպանել ցեղասպանությունից»²²:

Ստեղծված պայմաններում աստիճանաբար բարձրանում էր մանավանդ Դաշնակցության դերն ու հեղինակությունը ԱՄՆ-ում, Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Հունաստանում, Արգենտինայում և այլ երկրներում: Ափյուռքում և Հայաստանում չկար որևէ միջոցառում, որին զործուն չմասնակցեր Դաշնակցությունը և հանդես չգար կոնկրետ առաջարկություններով: Դաշնակցությունը, իրագործելով քարոզչության տարբեր ձևեր, հանդես էր գալիս զգույշ: Դաշնակցության Բյուրոն, ըստ Հայաստանի ՊԱԿ-ի նախագահի բնորոշման, սթափ էր գնահատում իրենց մասնակցությունը Լեռնային Ղարաբաղի խնդրին, մանավանդ որ հակառակորդները կարող էին այն շահարկել, թե իբրև բերվել է արտասահմանից, այն էլ Դաշնակցության կողմից: Տվյալ ժամանակաշրջանում Դաշնակցությունը առաջ չէր քաշում ինքնորոշման հարց, սակայն կողմնակից էր հայկական հողերի միավորմանը²³:

Շարժման հենց սկզբից արևմտյան մի շարք տերություններ, մանավանդ ԱՄՆ-ը, առաջարկում էին հիմնախնդրի լուծման տարբերակներ, որոնք, սակայն, ուղեցույց լինել չէին կարող: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ի սենատը 1988-ի հուլիսին ընդունել է որոշում և ներկայացրել հետևյալ պահանջները.

1. Խորհրդային կառավարությունը պետք է բավարարի հայ ժողովրդի օրինական պահանջը:

2. Խորհրդային կառավարությունը պետք է դադարեցնի հայ ժողովրդի իրավունքների լուրջ խախտումները:

²¹ Նույն տեղում, գ. 651, ք. 163:

²² Նույն տեղում, գ. 87, գ. 13, ք. 60:

²³ Նույն տեղում, գ. 15, ք. 21:

3. Եթե Խորհրդային Միությունը շարունակի հայ ժողովրդին դատապարտող քաղաքականությունը, ապա դա անխուսափելիորեն կազդի ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի հարաբերությունների վրա²⁴:

Այս փաստաթղթի ընդունման օգտին ելույթ էին ունեցել սենատորներ Դուլլը, Մակկեյը, Ուինստոնը, Խոլլիքոբեն, Չապին և ուրիշներ: Ելույթ ունեցողները առաջնորդվում էին նրանով, որ Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ միավորման հայ բնակչության պահանջը ունի «օրինական բնույթ» և «համապատասխանում է բոլորի կողմից ընդունված մարդու իրավունքների նորմերին»: Սենատորները Մ.Գորբաչովից պահանջում էին «հայ ժողովրդի նկատմամբ ընդունել իրապարակայնություն»²⁵:

Արցախի հիմնահարցը լայն արծագանք էր գտել նաև եզիպտահայ համայնքում: Եզիպտահայերը համերաշխ էին խորհրդային կարգերի հետ և պաշտպանում էին արցախահայության պահանջը: Նրանք միևնույն ժամանակ չէին պատկերացնում Հայաստանի ճակատագիրը առանց Խորհրդային Միության: Եզիպտահայ մամուլը հարց էր դնում լիովին բացահայտել Սունգաիթը և նրա իսկական պատճառները²⁶:

Արցախ-Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձությունների նկատմամբ անտարբեր չէին կիպրոսահայերը: Նրանք դրվատանքով էին խոսում Արցախը Հայաստանի հետ վերամիավորելու պահանջի մասին: Խոսելով Սունգաիթում հայերի նկատմամբ կատարված բարբարոսությունների շուրջ և անդրադառնալով Բաքվում տեղի ունեցող հանրահավաքներին՝ դրանք բնորոշում էին որպես պանթուրքիզմ և այդ ամենը համեմատում կիպրոսի հարցի վերաբերյալ Թուրքիայի դիրքորոշման հետ: Կիպրոսահայերին բոլորից շատ անհանգստացնում էր Ադրբեջանում ապրող հայերի ֆիզիկական անվտանգության խնդիրը²⁷:

Եվրոպական պետություններից Անգլիայում ապրող հայերը Արցախի հարցի վերաբերյալ ցուցաբերում էին խիստ զսպվածություն: Նրանք Արցախի հիմնախնդիրը բխեցնում էին Անդրկովկասի ընդհանուր խնդիրներից: Լոնդոնի հայկական համայնքը ստեղծել էր «Ղարաբաղի հետ համերաշխության կոմիտե», որը կապ էր հաստատել Լոնդոնում գտնվող խորհրդային ներկայա-

²⁴ Նույն տեղում, գ. 10, ք. 115-116:

²⁵ Նույն տեղում, ք. 116-117:

²⁶ Նույն տեղում, գ. 10, ք. 100-142:

²⁷ Նույն տեղում, ք. 175-177:

ցուցչության հետ և հույս ունեւոր, որ արդար կլուծվի Արցախի հարցը²⁸։ Նույնիսկ այնտեղ գտնվող «Յնչակ» կուսակցության մասնաճյուղը Բեյրութ՝ իր կուսակցության ղեկավարությանը հաղորդել էր, որ խորհրդային խոշորագույն գիտնական Ա.Աղանբեկյանը Լոնդոնում գտնված ժամանակ հայտնել է, որ իբրև Խորհրդային Միությունում ստեղծվել է հանձնաժողով, և որոշման նախագիծ է մշակվել Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորելու վերաբերյալ²⁹։

1988թ. սեպտեմբերի վերջին և հոկտեմբերի սկզբին Բեյրութում ընդունվեց դաշնակցական բյուրոյի, ռամկավարների և հնչակյանների համատեղ հայտարարություն, որտեղ շարադրված է այդ կուսակցությունների մոտեցումը Ղարաբաղյան շարժմանը։ Հայտարարության մեջ կոչ էր արվում արցախցիներին՝ «ձեռնպահ մնալ ժայրահեղ միջոցներից», որոնք են գործադուլը, դասադուլը, ծայրահեղ կոչերը, որոնք խախտում են հասարակական կարգը և մեծ վնաս են հասցնում տնտեսությանը, կրթությանն ու մշակույթին։ Նաև ասված է, որ նման քայլերը բերում են մեր ժողովրդի հեղինակության անկմանը, նրա կապերը կտրում խորհրդային կենտրոնական իշխանություններից և մյուս հանրապետությունների ժողովուրդներից³⁰։

Շվեյցարիայի հայկական գաղութը շարժման սկզբին ստեղծել էր «Ղարաբաղին աջակցելու կոմիտե», որը խնդրել էր խորհրդային կառավարությանը օգնություն ցույց տալ ԼՂԻՄ հայ ընտանիքներին։ Այդ կոմիտեն 1988թ. սեպտեմբերի 28-ի նիստում մշակել է «Հայկական համաշխարհային շարժման» շվեյցարական բաժանմունքի պլան։ Բաժանմունքի նախագահ Թորոս Սադրանյանը և հայկական շարժման առաջնորդներից Ջ.Գարնուզյանը վերոհիշյալ նիստում առաջ քաշեցին հատուկ պատգամավորություն ուղարկել ժնևում գտնվող Խորհրդային Միության գլխավոր ներկայացուցչություն և պահանջել Լեռնային Ղարաբաղի հայ ընտանիքներին օգնություն ցույց տալ³¹։ Շվեյցարիայի հայ համայնքը առաջ էր քաշել ԼՂԻՄ-ը Հայաստանի հետ միավորելու պահանջը։ Ժնևի հայկական եկեղեցու վանահայր Նասիմ Հայկազյանը գտնում էր, որ պետք է ուժեղացնել սփյուռքահայության

դիրքորոշումը և պահանջել լուծել Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը։ Նա նույնիսկ քննադատում էր կաթողիկոս Վազգեն Առաքինին «փափուկ և լիբերալ դիրքորոշում» ունենալու համար³²։

Արցախի հիմնախնդրի հետ կապված՝ նոր պահանջներ էին առաջ քաշում ֆրանսահայերը։ Նրանք խորհրդային Միությունից պահանջում էին բանակը դուրս բերել Երևանից։ Ֆրանսահայերը ցույցեր էին կազմակերպում Խորհրդային դեսպանության դիմաց և պահանջում «ԼՂԻՄ-ի հարցը վճռել արդարացիորեն»³³։ Իսկ հունահայությունը բողոք էր ներկայացրել Աթենքում խորհրդային դեսպանությանը, որ ԼՂԻՄ-ի մասին տվյալները կեղծվում են, ու ճիշտ հաղորդումներ չեն տալիս³⁴։

Արցախի հիմնախնդրի հարցում խիստ վճռական էր ԱՍԱԼԱ-ն։ Հայաստանի ՊԱԿ-ի մի հաղորդագրությունից իմանում ենք, որ Թուրքիայի դեսպանը Ռոմից հեռախոսով հայտնել է իր կառավարությանը, թե ԱՍԱԼԱ-ն նախապատրաստվում է վրեժ լուծել «Ադրբեջանում սպանված հայերի համար», և որ նա «պաշտպանում է ղարաբաղյան հիմնախնդրի վերջնական նպատակը՝ ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ին վերամիավորելը»³⁵։

1989-1991 թվականներին սփյուռքահայությունը ճնշում էր գործադրում ԽՍՀՄ ղեկավարության վրա և պահանջում լուծել Արցախի հարցը։ ԱՄՆ-ի Ջորջյան ինստիտուտի ներկայացուցիչ Յերալդ Լիպարիդյանը հաղորդել է, որ ԱՄՆ-ում նկատվում է բնակչության զգալի մասի դժգոհություն կենտրոնական ղեկավարությունից, որը ցանկություն չէր ցուցաբերում որոշել հարցը կամ էլ ապահովել հայերի անվտանգությունը, որի ակնառու փաստը հանդիսանում է Սուվաշիթը։ Ինստիտուտի ղեկավարությունը հրապարակայնորեն հանդես էր գալիս ԼՂԻՄ-ի խնդրի լուծման օգտին։ Առանց որևէ տարբերակ առաջ քաշելու ինստիտուտի ղեկավարությունը պահանջում էր առանց ուշացնելու Լեռնային Ղարաբաղը դուրս բերել Ադրբեջանի կազմից³⁶։

1988-ի ղեկտեմբերի 7-ի Սպիտակի երկրաշարժից հետո սփյուռքի հիմնական ուշադրությունը ժամանակավոր շեղվեց ղարաբաղյան հիմնախնդրից և թեքվեց երկրաշարժի կողմը։ Այդ

²⁸ Նույն տեղում, գ. 15, ք. 162։

²⁹ Նույն տեղում, գ. 11, ք. 4։

³⁰ Նույն տեղում, գ. 16, ք. 53-54։

³¹ Նույն տեղում, ք. 56։

³² Նույն տեղում։

³³ Նույն տեղում, ք. 57։

³⁴ Նույն տեղում, ք. 62։

³⁵ Նույն տեղում, ք. 252։

³⁶ Նույն տեղում, գ. 33, ք. 40-41։

օրերին Հայաստանում գտնվող ԱՄՆ-ից ՀՀԴ Կենտրոնի անդամ, Լոս Անջելեսում տպագրվող «Ասպարեզ» թերթի խմբագիր Աբրահամ Պապիկյանը, որի առաքելության նպատակն էր օգնություն կազմակերպել աղետյալներին, Երևանում հանդիպում ունենալով «Հայկական հարցի պաշտպանության ընկերություն» ինքնագործ կազմակերպության ղեկավարի հետ, նշել է, որ Դաշնակցությունը որոշել է հիմնովին փոխել իր վերաբերմունքը Հայկական ԽՍՀ-ի նկատմամբ, հրաժարվել նախկին նեգատիվ դիրքից և համագործակցել Հայրենիքի հետ: Նաև նշել է, որ Դաշնակցությունը մտադիր է արտասահմանյան հայերի ֆինանսական միջոցներն ուղղել դեպի Հայաստանի տնտեսությունը: Ա.Պապիկյանը նաև հայտարարել է, թե ինքը Հայաստան է ժամանել էմիսարական միսիայով՝ ուսումնասիրելու «Ղարաբաղյան հարցի» վիճակը: Տեղյակ պահեց, թե Դաշնակցությունը մտադիր է «հենակետ» ստեղծել «գաղափարական մուտք գործելու հանրապետություն»³⁷:

Սփյուռքահայությունը իր բողոքի ձայնը բարձրացրեց «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներին ձերբակալելու կապակցությամբ: Խորհրդային իշխանության այդ քայլը խիստ բացասական ընդունվեց սփյուռքահայության կողմից: Սփյուռքահայությունը հայ-աղբերջանական ընդհարումը բնութագրում էր որպես «հայերի նկատմամբ ճնշում և նրանց ետ պահում արդարացի պահանջներից»: Սփյուռքի «Բարեգործական» ընկերությունը Լուիզ Սիմոնի ստորագրությամբ 1988-ի դեկտեմբերին նամակ էր ուղարկել ռամկավարներին, հնչակյաններին և այլ հայկական ընկերությունների՝ առաջարկելով հանդիպել ԽՍՀՄ-ի ղեկավարների հետ և բողոք հայտնել «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամների ձերբակալության առթիվ³⁸:

Ռամկավար ազատական կուսակցության Կենտրոնական վարչությունը 1989թ. սեպտեմբերի 18-ին Հայկոմկուսի Կենտրոնի առաջին քարտուղար Սուրեն Հարությունյանին հղած նամակում տեղյակ էր պահում Մ.Գորբաչովին ուղարկված նամակի մասին, որտեղ սատար էր կանգնել Լեռնային Ղարաբաղին ու Հայաստանին: Այդ նույն օրը նոր նամակ էր ուղարկվել Մ.Գորբաչովին, որտեղ նշված է. «Հայկական և Ատրպեյձանական խորհրդային ընկերավարական հանրապետություններուն միջեւ լարվածու-

³⁷ Նույն տեղում, գ. 34, ք. 10:

³⁸ Նույն տեղում, ք. 18:

թիւնը հասած է այնպիսի աստիճանի մը, ուր երկու երկրներու բնակիչները իրենք զիրենք կը գտնեն աղիտաւոր պատերազմի մը եզրին: Աղէտ՝ որ շրջանը կրնայ վերածել նոր Լիբանանի:

Բոլոր տեղեկութիւնները կը հուշեն թէ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչութեան ծրագրեալ կոտորածը վերահաս է: Վիթխարի պատուհասի մը ուրուականը կը թեւածէ այդ պաշարեալ երկրին վրայ: Ձեզի կը դիմենք անյապաղ միջամտելու եւ կասեցնելու այս անողորմելի յառաջխաղացումը դեպի ողբերգութեան անդունդը»: Այնուհետև նշված է, որ այսօր Լեռնային Ղարաբաղը ամբողջովին շրջապատված է ազատ զինյալ հորդաներով, որոնք պատրաստ են նոր սումգաիթ իրագործել: Հայերի ջարդը կազմակերպողները են նոր սումգաիթ իրագործ են և ազատ շրջագայում են՝ միշտ պատակավին անպատիժ են և ազատ շրջագայում են՝ միշտ պատրաստ՝ կրկնելու իրենց ոճիրը: Թվարկելով և մերկացնելով խորհրդային իշխանության հանցագործ քայլերը Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ, խախտելով Սահմանադրությունն ու մարդու իրավունքների բանաձևը՝ հանգում է այն եզրակացության, որ հնավունքների բանաձևը՝ հանգում է այն եզրակացության, որ արավոր չէ հանդուրժել «Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծված կացությունը»: Ստեղծված տագնապից դուրս գալու միակ ուղին «ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ լուծումն է՝ Լեռնային Ղարաբաղի վերամիացումը Հայաստանին: Սա վրեժխնդիր չէ, քանզի հիմն Արցախը 3000 տարիներ շարունակ հանդիսացել է Հայաստանի անբաժանելի մասը»: Իսկ վերջում՝ «Թող արդարութիւնը վերահաստատուի, պնդենք միանայ Հայաստանին, որպեսզի համայն աշխարհի մարդիկ վերստին հաւատան Ձեր անկեղծութեան՝ երբ շեշտեք ռամկավարացումի և հրապարակայնութեան սկզբունքները»³⁹:

Թուրքիայում և Իրանում մուսուլմանական կազմակերպությունները և նրանց հարող հասարակական խմբերը դժգոհ էին, որ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը չէր լուծվում իրենց ցանկացածի պես, այսինքն՝ խնդրի լուծման ընթացքը դեմ է «Մեծ կազմակերպության» ստեղծելու գաղափարին: Թավրիզում մուսուլմանական առաջնորդները ընդունում են կոչ ընդդեմ հայ ժողովրդին: Այդտեղ կրոնավոր Մալակուտին առաջ էր քաշել հրահրիչ լուրջագոն՝ «միասնական և անկախ Աղբերջան ստեղծելու անհրաժեշտությունը», որտեղ մուսուլմանների իրավունքներն ու շարիաթի նորմերը կարող են գտնել իսկական հարգանք»⁴⁰: Իսկ ինչ

³⁹ Նույն տեղում, գ. 33, ք. 276-278:

⁴⁰ Նույն տեղում, գ. 34, ք. 20:

մնում էր թուրքիային, ապա այնտեղ ԼԴԽ-ի հարցի շուրջ ակտիվացել էին այդ պետությունում գոյություն ունեցող «Ադրբեջանի հետ եղբայրական օգնության և համերաշխության ընկերության» գործիչները: Այդ ընկերությունը ստեղծվել էր երկու տարի առաջ այստեղ ապրող ազերիների կողմից: Ընկերության կենտրոնը գտնվում էր Կահիրեում, որը մասնաճյուղեր ուներ Ադրը և Իզդիր քաղաքներում: Դա այդ ազգայնամուլների կազմակերպություն էր, որը, հանդես գալով Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում, թուրքիայի կառավարությունից պահանջում էր «օգնություն ցույց տալ եղբայր-թուրքերին հայերի դեմ մղվող պայքարում»: Ընկերության ղեկավարությունը առաջ էր քաշել «Ադրբեջան ուղարկել զենք թուրքական հնագույն հողը պաշտպանելու համար»⁴¹:

1989թ. թուրքիայում իրավիճակն ավելի էր սրվել: Կարսի մարզից «Հայրենիք» կուսակցության անդամ Սաբրի Արասը հանդես էր եկել հաղորդումով «Ղարաբաղ, Նախիջևան և թուրքական համատեղ համայնք» ստեղծելու վերաբերյալ: Հաղորդումը առաջ էր բերել հակախորհրդային և հակահայկական նեգատիվ տրամադրություն: Այն հազեցված էր պանթուրքական ոգևորությամբ, որը կոչ էր անում բոլոր թուրքերին, որոնք ապրում են այլ երկրներում, մասամբ ԽՍՀՄ-ում, միավորվել և պաշտպանել թուրք ժողովրդի իրավունքները, որոնք «ճնշվում են կոմունիստների կողմից»: Սաբրի Արասը գտնում էր, որ Լեռնային Ղարաբաղն ու Նախիջևանը կորցնելու դեպքում թուրքիայի կապը կկտրվի Խորհրդային Միության մուսուլմանների հետ»⁴²:

Հայկական ԽՍՀ մինիստրների խորհրդին առջնաբեր եկեղեցական խորհրդի նախագահ Ս.Վարդանյանը իր 1989թ. հայկական եկեղեցու գործունեության մասին զեկուցագրում նշել է, որ Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ ստեղծված ողբերգական իրադարձությունները ցնցել էին ամբողջ հայ ժողովրդին: 1989թ. նոյեմբերի 23-ին Հայկոմկուսի Կենտկոմ ուղարկված ՊԱԿ-ի նախագահ Վ.Բաղանյանցի հաղորդագրության մեջ նշված է, որ Սիրիայի հայ գաղութը խիստ դժգոհ է ՀՀԿ-ի առաջին համագումարի որոշումներից: Ասենք նաև, որ Սիրիայի հայկական գաղութը դեմ էր Հայաստանը ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս բերելուն և կողմնակից էր Արցախի վերամիավորմանը Հայաստանին: ԽՍՀՄ արտաքին

⁴¹ Նույն տեղում, ք. 21:

⁴² Նույն տեղում, ք. 54:

գործերի նախարարությունից ոճն Յ.Կոպյակովը 1990թ. մարտի 13-ին Երևան և Բաքու ուղարկեց առաջարկություն, որը կազմել էր Անկարայում ԽՍՀՄ դեսպան Ա.Չերնանը: Համաձայն այդ առաջարկության՝ Անկարան ցանկություն էր հայտնել Անդրկովկասում փախստականների համար շինարարություն սկսել: Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Ա.Սկրտչյանը Հայաստանի կառավարությանը առաջարկել էր մերժել թուրքիայի այդ ցանկությունը, քանի որ նման առաջարկությունը լուրջ չէր և հետապնդում էր քաղաքական նպատակներ⁴³:

ԼԴԽ-ի հիմնախնդրի և Հայաստանի շրջափակման հարցը տակավին մնում էր խիստ հրատապ: Արտասահմանյան հայ ազդեցիկ կազմակերպությունները միջոցառումներ էին ձեռնարկում քննարկելու Հայաստանի շրջափակման հարցը և այն վերացնելու համար կոնկրետ առաջարկություններ ներկայացնել ԽՍՀՄ ղեկավարությանը: Արտասահմանում գործող հայ քաղաքական ուժերը, մասնավորապես Դաշնակցությունը, փորձում էին ՄԱԿ-ում քննարկել «ԽՍՀՄ-ում հայ բնակչության անվտանգության մասին» հարցը: ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Պերես դե Կուելյարին ուղարկած կոչում պահանջում էին «անձամբ միջամտել Լեռնա-ուղարկած կոչում պահանջում էին «անձամբ միջամտել Լեռնա-ուղարկած կոչում պահանջում էին «անձամբ միջամտել Լեռնա-վարությանը, որպեսզի նա անհրաժեշտ միջոցառումներ ձեռնարկի Հայկական ԽՍՀ շրջափակումը վերացնելու համար»⁴⁴:

1989թ. վերջին Ռանկավար ազատական կուսակցությունը, կոչով դիմելով ամբողջ սփյուռքահայությանը, առաջ էր քաշում Խորհրդային Հայաստանին և Ղարաբաղին պաշտպանելու համար ստեղծել Համաշխարհային կոմիտե: Այդ կոմիտեի Կիպրոսի բաժանմունքը, հանդես գալով հայտարարությամբ, խիստ քննադատում էր Ադրբեջանը Հայաստանին շրջափակելու համար: Նրանք որոշեցին Հայաստանին օգնություն ցույց տալ օդանավերով՝ Լարնակա-Երևան ուղերթով⁴⁵:

1990թ. գարնանը Իրանում նոր թափ էր առել Լեռնային Ղարաբաղին պաշտպանելու հարցը: Ի պատասխան դրան՝ իրանական ազերիները թռուցիկներ էին տարածում, որտեղ հայերին զրպարտում էին, թե իբր նրանց «ձեռքերը կեղտոտված են անմեղ ադրբեջանցիների արյունով»: Իրանի արտաքին գործերի նախա-

⁴³ Նույն տեղում, ք. 46, ք. 16:

⁴⁴ Նույն տեղում, ք. 34, ք. 32:

⁴⁵ Նույն տեղում, ք. 47, ք. 1:

քաղաքականության դեմ չունեն գործողությունների մշակված քայլեր⁵⁴:

1990թ. մայիսի վերջին Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձությունները խիստ անհանգստություն էին պատճառել սփյուռքահայ քաղաքական ուժերին: Դաշնակցության ղեկավարությունը գտնում էր, որ մայիսի 27-ին երևանում տեղի ունեցած իրադարձությունները «ԽՍՀՄ իշխանությունների կողմից նախօրոք պլանավորված գործողություն էին», քանի որ «հայ ժողովրդի ձգտումը հորհրդային Միության որոշ ղեկավարների սրտովը չէ»: Դաշնակցությունը նաև մեղադրում էր խորհրդային բանակի ղեկավարությանը, որ երբ Բաքվում սպանվում էին հայեր, ռազմական իշխանությունները չէին ձեռնարկել արյունահեղությունը կանխելու որևէ քայլ⁵⁵: Իրանի հայ քաղաքական ուժերը, մանավանդ դաշնակցությունը, խորհրդային ղեկավարներից պահանջում էին «ապահովել հայերի անվտանգությունը ԽՍՀՄ-ում և լուծել դարաբաղյան հարցը»⁵⁶: Նրանք քննադատում էին այն փաստը, որ Հայաստանում բազմաթիվ մարդիկ ունեին զենք, հաճախ տեղի էին ունենում մարդկային զոհեր, և ուժեղանում էին «մաֆիոզ խմբավորումները»: Նրանք կողմնակից էին Հայաստանում հաստատել բազմակուսակցական իշխանություն, որը հնարավորություն կտար սփյուռքի կուսակցություններին անմիջապես մասնակցել ազգային կարևոր խնդիրների վերաբերյալ որոշումների ընդունմանը: Դա նաև հնարավորություն կտար, ըստ դաշնակցության, լայնորեն օգտագործել սփյուռքի տնտեսական հնարավորությունները հանրապետության ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և զարգացման գործում⁵⁷:

Կարևոր է նշել նաև այն, որ արդեն 1990թ. ամռանը ԱՍԱԼԱ-ի ուշադրությունը բևեռված էր Ղարաբաղի հարցի շուրջը: ԱՍԱԼԱ-ն դժգոհ էր «ղարաբաղյան հարցի չլուծումից և դրանում ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունների դիրքորոշումից»: ԱՍԱԼԱ-ն գտնում էր, որ պետք է Արևմուտքից ուժեր տեղափոխել ԽՍՀՄ և օգնել հայ ժողովրդին:

⁵⁴ Նույն տեղում, գ. 47, ք. 45:

⁵⁵ Նույն տեղում, ք. 60:

⁵⁶ Նույն տեղում, ք. 61:

⁵⁷ Նույն տեղում, ք. 62:

Թե՛ Սփյուռքը և թե՛ արտասահմանյան շատ ժողովուրդներ ավելի ակտիվացրին իրենց գործունեությունը Արցախի ազգային-ազատագրական պատերազմի տարիներին՝ 1991-1994 թվականներին: Բացի հանրահավաքներից, ներկայացված պահանջներից և կոչերից, նրանք, մեղադրելով Ադրբեջանին և Թուրքիային, պահանջում էին նրանց հարցը լսել միջազգային ատյաններում, մերկացնել նրանց բարբարոսությունները, որոնք նոր ցեղասպանություն էին իրագործում արցախահայության նկատմամբ: Սփյուռքը նաև նյութական և մարդկային օգնություն էր ցույց տալիս Արցախին: Կային սփյուռքահայեր, որոնք իրենց կյանքը նվիրեցին Արցախի ազատագրական պայքարին: Դրա վառ օրինակն է Սոնթե Սելբոնյանը:

Չնայած այս հարցը ներկայացվում է խիստ համառոտ, սակայն դա էլ բավական է գաղափար կազմելու, թե Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարի տարիներին հայկական սփյուռքը, այնտեղ գործող հայ քաղաքական և հասարակական ուժերը, արտասահմանյան երկրները ինչպիսի դիրքորոշում են ունեցել արցախյան բարդույթի նկատմամբ:

6. ԼԵՈՆԱՏԻՆ ԳԱՐԱԲԱԳԻ ՀԻՄՆԱՆԵՂԻՐ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՅՈՒՄԸ

1988-1991թթ. Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը ենթադրվում էր լուծել խորհրդային Միության լիազորության և ներքին գործերի շրջանակներում: 1991թ. սեպտեմբերի 23-ին ժելեզնուկոդսկում Ռուսաստանի և Դազախստանի նախաձեռնությամբ կայացած բանակցություններում շրջանառության մեջ մտավ հակամարտությունը փուլ առ փուլ լուծելու առաջարկությունը: Ասել է թե՛ նախ հակամարտության գոտում առկա խնդիրները կարգավորել միջնորդների օգնությամբ, հետո սկսել բանակցային գործընթացը: Սակայն իրավիճակը փոխվեց նույն թվականի դեկտեմբերի 11-ին Բելովոժյան որոշումից հետո: Այդ ժամանակ էլ ԼՂ հիմնախնդիրը տեղափոխվեց որակապես այլ՝ միջազգային մակարդակ:

1992թ. հունվարից վկայած Ֆրանսիայում, Անգլիայում, ԱՄՆ-ում և այլ երկրներում խոսակցություններ էին զնում ԼՂ խնդրի լուծմանը գործում մասնակցություն ունենալու առաջարկով¹:

¹ «Ազդակ», էջ 100:

Մինչդեռ Թուրքիա կատարած պաշտոնական այցի ժամանակ Ադրբեջանի նախագահ Ա.Սուբալիբովը հանդես եկավ ընդդեմ ԼՂ հարցի միջազգայնացմանը՝ այն հայտարարելով Ադրբեջանի ներքին գործը: Իսկ երբ 1992թ. հունվարի վերջին Հայաստանը և Ադրբեջանը դարձան ՄԱԿ-ի և Եվրոպայի անվտանգության ու համագործակցության խորհրդի անդամ, Լեռնային Ղարաբաղի հարցը դուրս եկավ Երևանի և Բաքվի ներքին գործ լինելուց: Այդ մասին հունվարի 30-ին ԵԱՀԿ Պրահայի նիստում հատուկ հայտարարեց Ռուսաստանի պատվիրակության ղեկավար Ե.Տերիևսկին:

Փետրվարի վերջին և մարտի սկզբին ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնաժողովը քննարկել էր Արցախի հարցը: Մարդու իրավունքների պաշտպան փաստաբանների անունից հարցը բարձրացրել էր Հրայր Պալյանը: Նա իր ելույթում ընդգծել է, որ տակավին չի ճանաչված Արցախի ժողովրդի ինքնուրույն իրավունքը, և ոտնահարվում են նրա մարդկային իրավունքներն ու ազատությունները: Հանձնաժողովի անդամներին բաժանվել էին «Լեռնային Ղարաբաղը և ազգային հակասությունները, մարդու իրավունքների ոտնահարում» աշխատանքային փաստաթուղթը: Հանձնաժողովի նիստում նույնիսկ փորձ էր արվել ստիպել միջազգային հանրությանը՝ լրջորեն գիտակցելու Արցախի իրադրության և ընդհանրապես ԽՍՀՄ-ում ազգամիջյան հակասությունների վտանգավորությունը: 1992թ. հունվարի վերջին ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանը լրագրողներին հայտարարեց, թե Լեռնային Ղարաբաղը չպետք է պատկանի ոչ Հայաստանին, ոչ Ադրբեջանին, դա է նրա անկախության առավել հավաստի ուղին: Այդ օրերին Ր. Հովհաննիսյանը մասնակցելու էր Պրահայում ընթացող Հելսինկիի գործընթացի մասնակից երկրների արտգործնախարարների խորհրդի նիստին: Նա այն կարծիքին էր, որ Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրն ընկած է մարդու իրավունքների և քաղաքացիների ինքնորոշման իրավունքների հարթության վրա: Ր.Հովհաննիսյանը աշխարհին տեղյակ պահեց, որ Հայաստանի կառավարությունը պաշտպանում է Ղարաբաղի հիմնախնդրի կարգավորմանը միտված ամեն տեսակ խաղաղասիրական նախաձեռնությունները, այդ թվում և ՄԱԿ-ի խաղաղապահ ուժեր կամ Եվրոպայի անվտանգության ու

համագործակցության դիտորդների խումբ Լեռնային Ղարաբաղ ուղարկելը²:

Այնուամենայնիվ, Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի լուծման եզրերը չէին երևում ամենից առաջ Ադրբեջանի իշխանությունների ոչ կառուցողական մոտեցման պատճառով: Միջազգային հանրությանն անհանգստացնում էր ԼՂՀ ծանր վիճակը, և նրան օգնելու ուղիներ էր որոնում: Հայաստանի առաջ քաշած Ղարաբաղի հիմնախնդրի միջազգայնացման հարցը հասունացել էր: Նախընտրելին բանակցային գործընթացով հիմնախնդրի լուծումն էր, սակայն ադրբեջանական կողմը փորձում էր այն լուծել ուժով:

Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կազմակերպությունը (ԵԱՀԿ), 1992թ. փետրվարի 27-28-ը քննարկելով Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի հետ կապված հարցը, շեշտեց սահմանների անձեռնմխելիությունը, և ԼՂՀ-ն ճանաչվեց Ադրբեջանի տարածքում՝ ինքնավարության իրավունքով: Միաժամանակ արձանագրվեց Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը և բանակցություններին նրա մասնակցելու անհրաժեշտությունը: Այդ քննարկումից առաջ՝ փետրվարի 25-ին, ՀՀ նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանն ուղերձ էր հղել աշխարհի 14 պետությունների ղեկավարներին, որում Ադրբեջանին մեղադրում էր արցախյան հիմնախնդիրը ռազմական ճանապարհով լուծելու մեջ՝ «չխորշելով իր ամբողջ զինանոցը Լեռնային Ղարաբաղի խաղաղ բնակչության դեմ օգտագործելուց»: Նաև նշվել է, որ Ադրբեջանը, ձգտելով Հայաստանի, և այլ երկրների ներքաշել պատերազմի մեջ, կանգ չի առնում ոչնչի առջև: Ադրբեջանի կողմից հրահրվող պատերազմը կանխելու նպատակով Հայաստանի նախագահն անում էր մի շարք կոնկրետ առաջարկություններ³:

1992թ. մարտի 24-ին Հելսինկիում ԵԱՀԿ արտահերթ հանդիպման ժամանակ որոշում ընդունվեց ապրիլի կեսերին Մինսկում կազմակերպել խորհրդածողով շահագրգիռ բոլոր կողմերի մասնակցությամբ: Այդ խորհրդածողովի կազմակերպիչներ Ֆրանսիայի ու Չեխոսլովակիայի արտաքին գործերի նախարարությունները հայտարարեցին «ԼՂՀ պատվիրակության լիարժեք իրավունքների պահպանման անհրաժեշտության մասին», չնայած Ադրբեջանը լիովին դեմ էր, որ նման պատվիրակության կազ-

² «Հայաստանի Հանրապետություն», 01.02.1992:

³ Նույն տեղում, 28.02.1992:

մուն լինեն Արցախի անկախության համար պայքարող գործիչներ:

1992թ. փետրվարի 28-ին և մարտի 24-ին ԵԱՀԿ համաժողովների ընդունած և Հայաստանի Հանրապետության կողմից ստորագրված փաստաթղթերում հստակ ասված է, որ Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի տարածք է: Համաձայն այդ փաստաթղթերի՝ արցախահայությունը դիտվում է որպես ազգային փոքրամասնություն, որին պետք է տրվի մշակութային ինքնավարություն: Հետևաբար, անտեսվում էր Լեռնային Ղարաբաղի բնիկ ժողովրդի՝ միջազգային իրավունքի բոլոր նորմերով արտահայտված կամքը: Հայտնի է, որ ԵԱՀԿ-ի Հելսինկյան եզրափակիչ ակտն ունի 10 սկզբունք: Դրանցից արցախահայության համար կարևոր են երկուսը, որոնցից մեկը տարածքների ամբողջականության և սահմանների անձեռնմխելիության սկզբունքն է, իսկ մյուսը՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքը: Այդ երկու հակադիր սկզբունքներից նախապատվությունը տրվում է տարածքային ամբողջականությանը: Տարբեր միջազգային կազմակերպություններում ձևավորված այս մոտեցումը, ցավոք, կիսում էին նաև ՀՀԿ-ական պարագլուխները, որի վառ ապացույցը նրանց օրոք Հայաստանի Հանրապետության կողմից վերոհիշյալ փաստաթղթի ընդունումն է⁴:

Եվրախորհուրդը, 1992թ. մարտի 9-ին կոչով դիմելով Հայաստանի և Ադրբեջանի ղեկավարներին, հորդորում էր կրակն անմիջապես դադարեցնել Լեռնային Ղարաբաղում: Այդ կապակցությամբ մարտի 11-ին Ադրբեջանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի նախագահ Մ.Մամեդովը հեռախոսազրույց ունեցավ Ա.Սկրտչյանի հետ: Այն հիմնականում զինադադարի հարցի շուրջ էր: Ի վերջո, Հայաստանի և Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարները մարտի 15-ին Թեհրանում ստորագրեցին Իրանի միջնորդությամբ ձեռք բերված զինադադարի համաձայնագիր-նախագիծը, իսկ մարտի 19-ին հակամարտող կողմերը ձեռք բերեցին մեկ շաբաթյա զինադադարի համաձայնություն, որը, սակայն, բազմիցս խախտվեց ազերիների կողմից:

Հայաստանի և Ադրբեջանի իշխանություններին դիմել էին նաև Բ.Ելցինն ու Ն.Նազարբաևը և կոչ արել բանակցություններ սկսել Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի շուրջ⁵: Այդ կոչն

⁴ «Երկիր», 08.05.1992:

⁵ «Голос Армении», 06.03.1992:

արժանացել է մի շարք երկրների ու բազմաթիվ միջազգային կազմակերպությունների հավանությանը: ՄԱԿ-ի պատվիրակությունը՝ Սայրուս Վենսի գլխավորությամբ, այցելելով տարածաշրջան, մարտի 10-ին Ստեփանակերտում հանդիպել էր Արթուր Սկրտչյանի հետ և քննարկել Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրին առնչվող որոշ հարցեր: Դրանից հետո՝ մարտի 24-ին ԵԱՀԿ-ի անդամ երկրների արտաքին գործերի նախարարները, հավաքվելով Հելսինկիում, որոշեցին Միմսկում կազմակերպել Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրին նվիրված միջազգային կոնֆերանս:

Այսպիսով՝ 1992թ. փետրվար-մարտին Լեռնային Ղարաբաղի հարցը փաստորեն միջազգայնացվեց: Դրանում բոլորից շատ շահագրգռված էին Հայաստանի ՀՀԿ-ական իշխանությունները: Լ.Տեր-Պետրոսյանը նույնիսկ տեսակետ հայտնեց, թե «բանակցություններում Հայաստանը չպետք է հանդես գա որպես ակտիվ կողմ, որովհետև նա կարող է միայն այս կամ այն կերպ նպաստել ձեռք բերված պայմանավորվածությունների իրագործմանը և համաձայն է հարցի ցանկացած լուծմանը, որը կբավարարի Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությանը»⁶: Արթուր Սկրտչյանը, մարտի 14-ին պատասխանելով «Ազգի» թղթակցի հարցին, նշել է, որ Ղարաբաղի հարցի միջազգայնացման կապակցությամբ իրենց ոչ ոք չի դիմել, դիմել են միայն Հայաստանին և Ադրբեջանին: Մինչդեռ, ըստ նրա, Հայաստանը կարող էր «ծիու քայլ կատարել» և առաջարկել Ադրբեջանի և Լեռնային Ղարաբաղի միջև բախումը կարգավորելու իր միջնորդությունը: ԼԴՀ Գերագույն խորհրդի նախագահը թղթակցի այն հարցին, թե Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի միջազգայնացումը օգնո՞ւմ է խնդրի լուծմանը, պատասխանեց. «Իհարկե օգնում է, այն տեսակետից, որ Ադրբեջանն արդեն երբեմն ինչ-որ պատասխանատվություն է կրում իր արածների համար: Այնպես անպատիժ չի զգում, ինչպես մի երկու տարի առաջ, երբ խորհրդային կայսրության ժամանակ այդ խնդիրը անընդհատ փակվում էր Ադրբեջանի սահմաններում»⁷:

1992թ. մարտի վերջին տարածաշրջան այցելած ԵԱՀԿ նախագահ Իրժի Տինսպլրի գլխավորած պատվիրակությունը Հայաստանին և Ադրբեջանին ներկայացրեց հակամարտության կարգավորման նախագիծ, որտեղ ներառված էին ազգային վար-

⁶ «Հայաստանի Հանրապետություն», 19.02.1992:

⁷ «Ազգ», 18.03.1992:

չական միավորների ինքնորոշման իրավունքի և սահմանների անձեռնմխելիության սկզբունքները: Աղբբեջանը նույնիսկ ընդունեց հետագա բանակցություններում Ղարաբաղի «երկու համայնքների» խորհրդակցական ծայնի իրավունքը: Այդ օրերին Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարը, հանդես գալով հայտարարությամբ, նշեց, որ «Լեռնային Ղարաբաղի հարցի լուծման առաջին քայլը կլինի հետևյալը. միջազգային հանրությունը կամ ԼՂՀ-ն կընդունի իբրև առանձին պետություն կամ ուղղակի բանակցություններ կվարի նրա հետ՝ իբրև լիիրավ գործակցի»⁸:

Ստեղծված այդպիսի վիճակում անհնարին էր Մինսկում հրավիրել խորհրդաժողով: Այն նախապատրաստելու հանձնարարությունը տրվել էր ԵԱՀԿ-ում Իտալիայի ներկայացուցիչ Մարիո Ռաֆայելիին: Միաժամանակ որոշում էր կայացվել 150-200 դիտորդներ տեղադրել հակամարտության գոտում:

Ինչպես նշվել է, Ղարաբաղյան հարցում ԵԱՀԿ-ի և ՄԱԿ-ի աշխուժացման հետ որոշակի գործնական քայլեր ձեռնարկեց նաև Իրանը: Նա տարածաշրջան ուղարկեց պատվիրակություն արտաքին գործերի նախարար Մ.Վայեզիի ղեկավարությամբ, որի նպատակն էր բարձրագույն քաղաքական հանդիպում կազմակերպել Հայաստանի, Աղբբեջանի, ԼՂՀ-ի, Իրանի և Ռուսաստանի մասնակցությամբ: Այդ նախաձեռնության հետևանք էր նույն թվականի մայիսի 6-8-ը Թեհրանում նշված պետությունների մասնակցությամբ բանակցությունների սկիզբը, որը, սակայն, ձախողվեց այդ օրերին Շուշիի ազատագրման ռազմական գործողության իրականացման պատճառով:

Հունիսի 1-ին Հռոմում սկսված 11 երկրների ներկայացուցիչների խորհրդաժողովը որոշում ընդունեց Մինսկի համաժողովը անցկացնել հունիսի 23-ին: Ասվել է՝ քանի որ ԼՂՀ-ն պետք է համաժողովին մասնակցեր դիտորդի կարգավիճակով, ուստի հրաժարվեց պատվիրակություն ուղարկել Հռոմ: Դա խիստ անհանգստացրեց Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությանը, մանավանդ Լ.Տեր-Պետրոսյանին: Վերջինս սուր քննադատության ենթարկեց ԼՂՀ ղեկավարությանը: ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը, 1992թ. հունիսի 28-ին դիմելով Մինսկի կոնֆերանսի նախագահ Մարիո Ռաֆայելիին, բացատրեց ԼՂՀ-ի պատվիրակության Հռոմ չմեկնելու պատճառները: Մինչ այդ՝ դեռևս մայիսի 19-

ին և 31-ին, Մարիո Ռաֆայելիին ուղարկած ԼՂՀ իշխանությունների նամակներում զգուշացվել էին Հռոմում անցկացվող խորհրդակցություններին և Մինսկում անցկացվելիք կոնֆերանսին ԼՂՀ-ի մասնակցությունը ապահովելու մասին: Կողմնակից լինելով, որ երկու հանրապետությունների միջև կոնֆլիկտի լուծումը հնարավոր է միայն խաղաղ ճանապարհով՝ ԼՂՀ-ն հայտնել է իր մտահոգությունները.

1. Ամեն անգամ Աղբբեջանը հարձակումներ է գործում բանակցությունների նախօրյակին, ինչպես որ եղել էր հունիսի 12-ին և հերթական անգամ հունիսի 28-ի առավոտյան Հռոմում հանդիպում սկսելուց առաջ, որը պետք է սկսվեր հունիսի 29-ին:

2. Օրինական ընտրված ԼՂՀ իշխանությունների կարգավիճակը իջեցվում է մինչև «հայկական համայնքի ներկայացուցիչների» կարգավիճակի:

3. Մոտեցում՝ ԼՂՀ-ն թողնել Աղբբեջանի կազմում:

Այդուհանդերձ, Հռոմ մեկնելու հարցը վեց ժամ շարունակ քննարկվեց ԼՂՀ ԳԽ նախագահության արտակարգ նիստում, որը որոշում կայացրեց ձեռնպահ մնալ Հռոմի նախնական խորհրդակցության աշխատանքին մասնակցելուց⁹: Սակայն Հայաստանի իշխանությունը Հռոմ ուղարկեց իր պատվիրակությունը: ԼՂՀ իշխանությունը ուրիշ ելք չուներ, քան կատարել ՀՀ ղեկավարության պահանջը: Մինչ այդ Հռոմում Հայաստանի ներկայացուցիչը Վաշինգտոնին և Մոսկվային մեղադրել էր ԼՂՀ-ի հանդեպ սանձազերծ ագրեսիայի համար Աղբբեջանի վրա բարերար ծնշում չգործադրելու մեջ: ՀՀ ղեկավարության լիազորությամբ Հայաստանի ներկայացուցիչ Քրիստիան Տեր-Ստեփանյանը հեռացել էր խորհրդաժողովից: Այդ ամենի մասին լայնածավալ խոսվել էր հունիսի 22-ին սկսված Հայաստանի ԳԽ արտահերթ նստաշրջանում, որի աշխատանքներին մասնակցեցին նաև ԼՂՀ ԳԽ նախագահության անդամները: ՀՀ նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանը իր ելույթում մեղադրեց Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարությանը՝ իբրև նրանք ինքնագլուխ որոշումներ են կայացնում և անտեսում Հայաստանի կառավարության ու այլ մարմինների տեսակետները: Օրինակ բերեց հենց Եվրախորհրդի Հռոմի խորհրդաժողովին Ղարաբաղից պատվիրակություն չուղարկելը: Նրա ասածից հետևում էր այն, որ 1992թ. ամռանը արցախցիների կրած անհաջողությունների պատճառը այդ չարաբաստիկ Հռոմ չգնալն էր: Լեռ-

⁸ «Ազդակ», էջ 102:

⁹ «Արցախ», 01.07.1992:

նային Ղարաբաղի պատգամավորները հասկացան, որ պարոն Լ.Տեր-Պետրոսյանը միանշանակ խուսափում էր պատասխանատվությունից: Նրանք շատ լավ էին հասկանում, ինչպես նշվել է, որ Հայաստանի նախագահի այդ ելույթը նախ և առաջ ուղղված էր ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Գեորգի Պետրոսյանի դեմ¹⁰:

Հռոմում որոշում ընդունվեց պատերազմական գործողությունները դադարեցնել մեկ ամսով՝ սկսած հուլիսի 9-ից, որպեսզի հնարավոր լիներ հաջող կազմակերպել Մինսկի խորհրդաժողովի նախապատրաստումը: Սակայն Ադրբեջանը խուսափեց իրագործել այդ որոշումը, իսկ ԱՄՆ-ն էլ հայտարարեց, թե դադարեցնում է օգնությունը Ադրբեջանին, եթե նա չիրաժարվի Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ ուժ գործադրելու քաղաքականությունից: Հռոմի հանդիպումներին մասնակցող ԼՂՀ պատվիրակությունը օգոստոսի 4-ին հեռացավ բանակցությունների սեղանից, երբ հայտնի դարձավ, որ միջնորդ իրավական կողմը սկսել էր խուսափել Ղարաբաղի պատվիրակությանը հատուկ կարգավիճակ տալու խոստումը կատարելուց¹¹:

1992թ. սեպտեմբերին Հռոմում ավարտվեց ԼՂ հարցին նվիրված խորհրդաժողովը առանց որևէ եական որոշման: Միայն հստակեցվեց, որ ԼՂ հարցի լուծումը վերապահվում է ԵԱՀԿ-ին, այլ ոչ թե ՄԱԿ-ին: Նաև պարզվեց, որ ԵԱՀԿ-ին զուգահեռ ընթացող մեկ այլ բանակցային գործընթացում վճռորոշ դեր ունենր Մոսկվան, որը, փորձելով չկորցնել գերտերության իր նախկին դիրքերը, հանդես էր գալիս կողմերի հետ աշխույժ շփումների նախաձեռնությամբ: Այդ հարցում Ռուսաստանը դիմում էր ոչ միայն արտաքին գործոց, այլև պաշտպանության նախարարության գորակցությանը¹²: Հատկանշական է այն, որ սեպտեմբերի 21-ին Ռուսաստանի պաշտպանության նախարար Պ.Գրաչովի նախաձեռնությամբ Հայաստանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի գործընկերների հետ Սոչիում տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ որոշում ընդունվեց իրադարձարի և հետագայում ԼՂՀ-ից զորքերը դուրս բերելու մասին: Սակայն Սոչիի այդ համաձայնագիրը ձախողվեց: Նույնիսկ սեպտեմբերի վերջին Հայաստանի նախագահի խորհրդական Ժ.Լիպարիտյանը հայտարարեց, թե չի

¹⁰ Աբրահամյան Հ., *Ճակատագրին ընդառաջ*, էջ 179:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 182:

¹² «Ազդակ», էջ 103:

հավատում, որ արցախյան հակամարտությունը լուծվի միջազգային ատյաններում, և որ միայն երկու գործոն կարող են Ադրբեջանին ստիպել, որ համաձայնվի երկխոսության՝ ռազմական խոշոր պարտությունները և միջազգային հանրայնության ճնշումը:

Այստեղ անհրաժեշտ է անդրադառնալ մի սկզբունքային փաստաթղթի, որը ժամանակին լուրջ արձագանք չի ունեցել: 1992թ. նոյեմբերի 13-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը մի դիմում հղեց ՀՀ ԳԽ նախագահությանը, որտեղ վերլուծվում են Արցախի հիմնահարցի միջազգայնացման առնչվող որոշ խնդիրներ: ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը նշում է, որ հակամարտող կողմերին դիմումներ հղողները մի նժարի վրա են դնում դահիճն ու զոհը, ազրեսորն ու ազրեսիայի ենթարկվածը: Բոլոր այդ դիմումներում անտեսվում են Արցախի ժողովրդի շահերը, և մերժվում նրա ինքնորոշման իրավունքը:

Ադրբեջանը ի սկզբանե փորձում էր արցախյան հիմնահարցը աշխարհին ներկայացնել որպես Հայաստանի տարածքային ոտնձգություն իր նկատմամբ և ամեն ինչ անում էր իր իսկ սանձազերծած պատերազմի մեջ Հայաստանին ներքաշելու համար: Հայաստանը իր հերթին խուսափում էր պատերազմի մեջ ներքաշվելուց: Սակայն աշխարհը շարունակում էր հիմնահարցն ընդունել որպես Ադրբեջանի և Հայաստանի հակամարտություն և ԼՂՀ-ն ճանաչում էր որպես այդ հակամարտության սոսկ սուբյեկտ: Զգալով դրա անհիմն լինելը՝ ԵԱՀԿ-ի շրջանակներում փորձում էին ԼՂՀ-ի ազգընտիր իշխանություններին մասնակից դարձնել հիմնախնդրի լուծմանը: Եվ ահա նման պայմաններում Հայաստանի մի խումբ խորհրդականներ ընդունում են մի դիմում, որտեղ դարձյալ խոսվում է Ադրբեջանի ու Հայաստանի ռազմական հակամարտության մասին, և կոչ էին անում բանակցությունների: Փաստորեն, նրանք, ԼՂՀ-ն չճանաչելով որպես հակամարտության սուբյեկտ, ջուր էին լցնում Ադրբեջանի պետական քաղաքականության ջրաղացին: Այդ դիմումի մեջ միակ գնահատելին այն է, որ հեղինակները համոզված էին, որ հիմնահարցը հնարավոր է լուծել բանակցությունների սեղանի շուրջ, մի բան, որ շարժման սկզբից կոչ էր անում արցախյան կողմը: ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը աշխարհին հայտարարում է, թե հանրապետ-

տության ճակատագիրը տնօրինելու իրավունք ոչ ոքի չի շնորհվել, և չի ընդունվի իրեն պարտադրված ոչ մի որոշում¹³:

Լեռնային Ղարաբաղի հարցին անդրադառնալով 1993թ. փետրվարի 26-ից մինչև մարտի 1-ը Հռոմում տեղի ունեցած Մինսկի խմբի հանդիպման ժամանակ ընդունվեց «Լիազորությունների պայմաններ» կոչվող փաստաթուղթը, որը սահմանեց ԼՂԹ ժամանելիք դիտորդների առաջադրանքները: ԼՂԹ պատվիրակությունը դժգոհություն հայտնեց այդ փաստաթղթի վերաբերյալ: Ավնհայտ է, որ ԼՂԹ պատվիրակությունը բանակցություններին չմասնակցելու հետևանքով փաստորեն 1992թ. սեպտեմբերից ԵԱՀԿ-ի գործը մտավ փակուղի: Պարզապես Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարության որդեգրած սկզբունքային դիվանագիտությունը մեկ օրվա մեջ ջուրը նետվեց, այն էլ այն ժամանակ, երբ Արցախի ինքնապաշտպանության ուժերը հասել էին շեշտակի հաջողության: ԼՂԹ պատվիրակությունը 1993թ. այդ բանակցություններին մասնակցեց նույն կարգավիճակով, ինչն ուներ ԼՂ ադրբեջանական համայնքի ներկայացուցիչը: Հայաստանի և ԼՂԹ պատվիրակությունները համաձայնվեցին, որ օտար գործերը դուրս բերվեն «համապատասխան պետությունից», ասել է թե՛ Ադրբեջանից, որն ուղղակիորեն սպառնում էր «ԼՂԹ ոչ միայն տարածքային ամբողջականությանը, այլև նրա իսկ գոյությանը»: Այդ փաստաթուղթը, ըստ ՀՀ արտաքին գործերի նախկին նախարար Ռ. Հովհաննիսյանի գնահատման, «ծախող է, նրա բնույթը՝ պարտուղակական, նրա հնարաւոր իրագործումը՝ ողբերգական»¹⁴:

1993թ. ապրիլին Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերը, չեզոքացնելով ադրբեջանական հենակետերը, ազատագրեցին Քելբաջարի շրջանը: Մինչև սեպտեմբեր ազատագրվեցին նաև Աղզամի, Ֆիզուլու և Ջեբրայիլի շրջանները: Ռազմական այս հաջողությունները, բնականաբար, վերափոխեցին ուժերի հարաբերակցությունը տարածաշրջանում: Իսկ դա չէր կարող չազդել ԵԱՀԿ (նաև ՄԱԿ-ի)-Ռուսաստան մրցակցության վրա: Այդ մասին քիչ հետո:

Խաղաղության տանող ամենակարճ ճանապարհը, անկասկած, Լեռնային Ղարաբաղի և Ադրբեջանի ուղղակի հանդիպումն էր: ԼՂԹ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Կարեն Բաբուքյանը

¹³ «Արցախ», 13.11.1992:

¹⁴ «Ազգ», 25.03.1993:

«Հայք» թերթին տված հարցազրույցում հստակ ասել է. «Քանի դեռ Ղարաբաղը չի ընդունվել որպես հակամարտող կողմ և բանակցությունների կողմ, որևէ լուծման մասին խոսելն անիմաստ է: Ընդհակառակը՝ հակամարտությունն ավելի կուժեղանա»¹⁵:

Մինսկի խմբի նոր ղեկավարությունը, մանավանդ Ռաֆայելիին փոխարինած Յան Էլիասոնը, հակամարտության գոտի ժամանելով, ավելի մոտիկից ծանոթացավ ստեղծված վիճակի հետ: Քանի որ կրակը դադարեցնելու հիմնական միջնորդությունը պատկանում էր Ռուսաստանին, ուստի ՌԴ ԱԳՆ հատուկ հանձնարարություններով դեսպան, ղարաբաղյան հակամարտության շուրջ բանակցություններում այդ երկրի նախագահի անձնական ներկայացուցիչ Վլադիմիր Կազիմիրովի բացատրությամբ Մինսկի խմբի «իննյակը» (բացի Հայաստանից և Ադրբեջանից) քիչ էր հետաքրքրվում Լեռնային Ղարաբաղում հակամարտության կարգավորման բուն խնդրով: Վ.Կազիմիրովը դրականորեն գնահատեց այդ վերջին օրերին տեղի ունեցած Հյուսիսատլանտյան համագործակցության խորհրդի մասնակից երկրների արտաքին գործերի նախարարների խորհրդակցության ժամանակ ընդունված կոմյունիկեն, որի կետերից մեկը վերաբերում էր Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորման խնդրին: Այնտեղ նշված է, որ Ռուսաստանը հատուկ անհամբերությամբ է վերաբերվում կարգավորման գործընթացի շարունակմանը, որովհետև «այդ հակամարտությունը լրջորեն դիպչում է նրա ազգային և պետական շահերին»¹⁶:

Բազմաթիվ բանակցություններ և հանդիպումներ էին տեղի ունենում թե՛ ԵԱՀԿ-ի, թե՛ ԱՊՀ և թե՛ այլ մակարդակներով, որտեղ կամա թե ակամա անդրադառնում էին Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի կարգավորմանը: Հուլիսի 7-8-ը Վիեննայում տեղի ունեցած ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի 9 երկրների ներկայացուցիչների հանդիպման ժամանակ հիմնականում քննարկվեցին հայ-ադրբեջանական հակամարտության խաղաղ կարգավորման ռուսաստանյան ծրագիրն ու տվյալ հարցով Մինսկի խմբի մշակումները: Ըստ Կազիմիրովի՝ միակ բանը, ինչը ԵԱՀԿ մշակումներից կարելի է մտցնել ռուսաստանյան ժամանակացույցի մեջ, Մինսկի կոնֆերանսի բացման մտահղացումն է, ինչպես նաև իրադարձի ռեժիմի ամրապնդման վերաբերյալ խմբի նախագահ Յան Էլիա-

¹⁵ «Հայք», 18.08.1993:

¹⁶ «Հայաստանի Հանրապետություն», 18.06.1994:

ստնի առաջարկությունը, որն անհրաժեշտ է ստուգել մեծ համա-
ծայնագրի հետ համատեղ: Ուրեմն՝ Վիեննայում հիմնականում
քննարկվել է Ռուսաստանի ծրագիրը, ապա՝ Մինսկի խմբի ժա-
մանակացույցը, Էլիասոնի առաջարկը և դեռևս ապրիլին՝ Պրա-
հայում քննարկված մտադրությունների արձանագրությունը:
Մինսկի խմբի ժամանակացույցը բաղկացած էր երկու մասից.
1. Մինսկի կոնֆերանսի հրավիրման անհրաժեշտությունը և 2.
համատեղ համադրիչ հանձնաժողովի գործունեությունը ներկա-
յացնող պահանջները: Էլիասոնը, դիմելով հակամարտող կող-
մերին, կոչ է արել տարածաշրջան դիտորդներ ուղարկելու վերա-
բերյալ, իսկ ռուսական ծրագիրը համաձայնագիր էր ենթադրում.
այլ ոչ թե ժամանակացույց: Քանի որ քաղաքական համաձայ-
նագիրը իրավաբանական փաստաթուղթ է, հետևապես այն
ստորագրող կողմերը որոշակի պատասխանատվություն են
ստանում: Հետևապես՝ ռուսական օրագիրը այլընտրանք չուներ:
Վիեննայում առաջին անգամ բանակցությունների սեղանի շուրջ
նստել էին հակամարտող երկու կողմերը՝ Լեռնային Ղարաբաղը
և Ադրբեջանը: Մինչ այդ Եվրախորհրդարանը երկու բանաձև էր
ընդունել, որոնք սկզբունքորեն ճիշտ էին արտահայտում ղարա-
բաղյան հակամարտության ընթացքը, սակայն սխալմամբ այն
դիտում էին որպես Հայաստան-Ադրբեջան հակամարտություն:
Վիեննա էին հրավիրվել Լեռնային Ղարաբաղն ու Ադրբեջանը,
առանց Հայաստանի մասնակցության: Եվրոպական պետություն-
ներին հետաքրքրում էր այն հանգամանքը, որ Լեռնային Ղարա-
բաղն օգտագործել է Ադրբեջանի կազմից դուրս գալու իրավուն-
քը համապատասխան միջազգային իրավական նորմերի պահ-
պանումով, որոնք ժամանակին գործում էին ԽՍՀՄ օրենքների
տեսքով: Եվրախորհուրդ են ներկայացվել այն փաստաթղթերը,
որոնք ապացուցում են, որ Լեռնային Ղարաբաղում անց է կացվել
հանրաքվե միջազգային դիտորդների մասնակցությամբ¹⁷: Վլա-
դիմիր Կազիմիրովը և այլոք ենթադրում էին, որ մինչև հուլիսի
վերջը հնարավոր կլինի ստորագրել հայ-ադրբեջանական քաղա-
քական պայմանագիրը, որտեղ իբրև կընդգրկվի նաև Լաչինի ու
Շուշիի հարցը: Հուլիսի երկրորդ կեսին կրկին Անդրկովկաս ժա-
մանելով և հանդիպումներ ունենալով Ադրբեջանի, Հայաստանի
և Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարների հետ՝ Վ.Կազիմիրովը քն-
նարկել է Խաղաղության մեծ համաձայնագրի հարցը և միաժա-

¹⁷ Նույն տեղում, 12.07.1994:

մանակ աշխատանքներ է տարել ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի նախագահ
Էլիասոնի առաջարկած տարբերակի վրա: Նա հետո այն միտքն
արտահայտեց, թե Խաղաղության մեծ ծրագրի նախապատ-
րաստման և ԵԱՀԿ ու Ռուսաստանի ծրագրերի միավորման առն-
չությամբ ստեղծվել են նպաստավոր պայմաններ¹⁸: Հենց Յան
Էլիասոնի և Վլադիմիր Կազիմիրովի կողմից ձեռնարկված միջո-
ցառումների հետևանքով մայիսի 12-ին ձեռք բերված զինադա-
դարը պահպանելու համար հուլիսի 27-ին ղարաբաղյան հակա-
մարտության կողմերի միջև ստորագրվեց համաձայնագիր, որի
համապատասխան՝ ԼՂՀ, ԱՀ և ՀՀ կրակը դադարեցրին: Հետո՝
սեպտեմբերին, Յան Էլիասոնը ժամանելով տարածաշրջան, հայ-
տարարեց իր գոհունակությունը ղարաբաղյան հակամարտու-
թյան զոտում կրակի դադարեցման ռեժիմի հաստատման վերա-
բերյալ: Նա մամուլի համար արած իր հայտարարության մեջ նշել
է, որ հակամարտող կողմերի ցուցաբերած հավասարակշռությու-
նը ներկա պայմաններում մեծ նշանակություն ունի: Այն նվազեց-
նում է թշնամանքի վերականգնման վտանգը և մեծ ներդրում է
այս ողբերգական հակամարտության շուտափույթ կարգավոր-
ման համար անհրաժեշտ հոգեբանական պայմանի ստեղծման
գործում¹⁹:

Ընդհանրապես, ղարաբաղյան հիմնահարցի քննարկում-
ների ժամանակ հաճախակի շոշափում էին նաև գերիների ու
պատանդների հարցը: Օգոստոսի 5-13-ը Մոսկվայում տեղի ունե-
ցած Լեռնային Ղարաբաղի, Ադրբեջանի և Հայաստանի արտ-
գործնախարարությունների պատվիրակությունների հանդիպման
ժամանակ հակամարտող կողմերի միջև համաձայնություն ձեռք-
բերվեց, որպեսզի Կարմիր խաչի միջազգային կոմիտեի միջոցով
փոխանակվեն բոլոր գերի և պատանդ երեխաներն ու կանայք:
Այդ քայլը դրականորեն գնահատվեց միջազգային հանրության
կողմից, և անհրաժեշտ համարվեց հետագայում ևս այդ քայլերը
խորացնել: Այդ հանդիպման ժամանակ քննարկվեցին նաև հա-
կամարտության կարգավորման քաղաքական համաձայնագրի
նախագծի հիմնական կետերը, որոնց շուրջ կողմերը համաձայ-
նության չէկան: Սեպտեմբերի 8-9-ը Մոսկվայում հանդիպեցին
Հ.Ալիևը և Լ.Տեր-Պետրոսյանը, որին մասնակցեց նաև ՌԴ արտա-
քին գործերի նախարար Ա.Կազիմիրովը, և հակամարտող կող-

¹⁸ Նույն տեղում, 28.07.1994:

¹⁹ «ԼՂ Հանրապետություն», 07.09.1994:

մերը պարտավորվեցին հրադադարը պահպանել մինչև քաղաքական համաձայնագրի կնքումը: Ռուսաստանը խոստանում էր նպաստել կայուն և արդարացի խաղաղություն հաստատելու Անդրկովկասում²⁰:

Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի քաղաքական լուծումը դարձել էր միջազգային կարևոր հարց: Այդ ուղղությամբ ջանքեր էին գործադրում թե՛ ՄԱԿ-ը, թե՛ ԵԱՀԿ-ն և թե՛ ԱՊՅ-ն: Հայաստանի նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանը, 1994թ. սեպտեմբերի վերջին ելույթ ունենալով ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայում, հայտարարեց, թե «Հակամարտության մեջ են Լեռնային Ղարաբաղի ազգաբնակչությունը, որը ծագում է հասնել ինքնորոշման, և Ադրբեջանի կառավարությունը, որը հրաժարվում է հաշվի առնել Լեռնային Ղարաբաղի ազգաբնակչության իրավունքները: Հայաստանը բարոյական, դիվանագիտական և մարդասիրական օգնություն է ցուցաբերում այդ ազգաբնակչությանը և չի կարող համաձայնել որևէ ռազմական լուծման, որը հավասարազոր կլինի ցեղասպանության կամ կհանգեցնի Լեռնային Ղարաբաղի ազգաբնակչության տեղահանմանը...»: Ապա բանախոսը նշել է, որ Հայաստանի հիմնական մտահոգության առարկան միշտ էլ եղել է Լեռնային Ղարաբաղի ազգաբնակչության անվտանգության հարցը: Նա հույս հայտնեց, որ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի լուծումը հնարավոր է ԵԱՀԿ խմբում Լեռնային Ղարաբաղի լիարժեք մասնակցությամբ²¹:

Պետք է ասել, որ ՌԴ արտաքին գործերի նախարարը դժգոհ էր Մինսկի խմբի գործունեությունից: Այդ մասին հոկտեմբերի 5-ին հայտարարեց Վլադիմիր Կազիմիրովը: Նա գտնում էր, որ Մինսկի խմբի որոշ երկրներ ցանկանում են ԵԱՀԿ-ն օգտագործել ոչ այնքան հակամարտությունը կարգավորելու, որքան սեփական աշխարհաքաղաքական շահերը քողարկելու համար: Ըստ Կազիմիրովի բացատրության՝ այդ պետությունները ջանում էին նվազեցնել Ռուսաստանի դերը և բացառել ԱՊՅ մասնակցությունը հակամարտության կարգավորմանը: Այդ ժամանակ ԵԱՀԿ-ն նախապատրաստվում էր հայկական և ադրբեջանական ուժերի միջև 180 կմ երկարությամբ տեղադրել 1600-2000 խաղաղապահ զինվոր, որը պետք է ղեկավարվեր ԵԱՀԿ-ի կողմից, այլ ոչ թե Ռուսաստանի: ԵԱՀԿ-ի այդ դիրքորոշումը չէր կարող առաջ

²⁰ «Հայաստանի Հանրապետություն», 20.09.1994:

²¹ Նույն տեղում, 30.09.1994:

չբերել Ռուսաստանի դժգոհությունը, որը քիչ ջանքեր չէր գործադրել հրադադար հաստատելու համար: Այդ ժամանակ Յան Էլիասոնին փոխարինեց Մինսկի խմբի նոր նախագահ շվեդ դիվանագետ Անդերս Բյուրները, որը, նոյեմբերի 11-ին ժամանելով Ստեփանակերտ, ԼՂՀ ղեկավարների հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ քննարկեց նույն թվականի ապրիլին կողմերի միջև համաձայնեցված վստահության միջոցառումների իրականացման հարցը: Ա. Բյուրների հետ Բաքվում ունեցած հանդիպման ժամանակ Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարար Հասան Հասանովը կրկին բարձրացրեց Շուշիի և Լաչինի հարցը: Ա.Բյուրները վտանգավոր էր համարում ժամանակավոր հրադադարի կնքումը և պահանջում էր ռազմական գործողությունների վերջնական հնարավորությունները նվազագույնի հասցնող մեխանիզմներ ստեղծել: Այդ երկու խնդիրներն իրագործելուց հետո միայն, գտնում էր Մինսկի խմբի նախագահը, հնարավոր կլինի ձեռնամուխ լինել գրաված տարածքների ազատագրմանը, որը պետք է լինի փուլային և ուղեկցվի պատանդների ու գերիների փոխանակությամբ և բոլոր տեսակի շրջափակումների վերացմամբ²²:

1994թ. նոյեմբերի 30-ից մինչև դեկտեմբերի 2-ը Բուդապեշտում տեղի ունեցավ ԵԱՀԿ-ի գագաթնաժողովը, որը քննարկեց նաև Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը: Բարձր մակարդակի այդ ժողովում ելույթ ունենալով ՀՀ նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանը կարևոր համարեց Լեռնային Ղարաբաղում խաղաղության ձեռքբերումը և այդ գործում ԵԱՀԿ-ի դերը: Նա առաջարկեց խաղաղության հասնելու համար ցուցաբերել փուլային մոտեցում և տարածաշրջան ուղարկել միջազգային դիտորդներ: Ղարաբաղի մասին ԵԱՀԿ-ի ընդունած բանաձևում շեշտված էր բազմազգ խաղաղարար ուժեր կազմակերպելու սկզբունքը, որոնք կտեղավորվեին հակամարտության գոտում մշտական զինադադար հաստատելու համար: Ռուսաստանը առաջարկեց նման ուժեր ստեղծելու համար ստանալ նաև ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի համաձայնությունը: Դեկտեմբերի 12-ին Ստեփանակերտում հրավիրված մամլո ասուլիսում ԼՂՀ արտաքին գործերի նախարար Արվադի Ղուկասյանը հայտարարեց, թե առաջին անգամ պետությունների ղեկավարության մակարդակով քննարկվել է խաղաղությունը պահպանող ԵԱՀԿ բաժանարար ուժեր կազմակեր-

²² Նույն տեղում, 19.11.1994:

պելու հնարավորությունը: ԼԴՅ արտաքին գործերի նախարարը նաև նշեց, որ Հայաստանն ու Լեռնային Ղարաբաղը շահագրգռված են տարածաշրջան ուղարկել միջազգային դիտորդներ: Եվ դա համարեց հայ դիվանագիտության առաջընթաց քայլ, քանի որ Ադրբեջանը միշտ դեմ է եղել տարածաշրջան միջազգային ուժեր մտցնելուն՝ դարաբաղյան հակամարտությունը համարելով «ներքին» գործ: Չնայած Ադրբեջանը ստիպված էր ընդունել բաժանարար ուժեր մտցնելու, սակայն դեմ էր Ռուսաստանի միջնորդությանը²³: Այդուհանդերձ, 1994թ. դեկտեմբերին տեղի ունեցած Բուդապեշտի գազաթնաժողովի որոշումը ընդգծեց հակամարտության առաջին փուլի հաղթահարման կարևորությունը:

Բուդապեշտի գազաթնաժողովից հետո հանդես էր եկել Եվրակազմակերպության նախատեսված խաղաղարար ուժերի գործունեության հետ կապված նոր հնարավորություններ: Դրանք կողմերին ներկայացնելու համար 1995-ի հունվարի վերջին Երևան, Բաքու և Ստեփանակերտ ժամանեցին ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահներ, դեսպաններ Ա.Բյուրները և Վլադիմիր Կազիմիրովը: Նրանք, հունվարի 30-ին ժամանելով Ստեփանակերտ, բանակցություններ վարեցին ԼԴՅ ղեկավարության հետ: Դեսպանների այդ այցելության արդյունքում փետրվարի 6-ին Հայաստանի, Ադրբեջանի և Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչները, հանդիպելով Մոսկվայում, քննարկեցին Ղարաբաղի խնդիրը, որին մասնակցեցին նաև Բյուրներն ու Կազիմիրովը: Այդ բանակցությունները երկար չշարունակվեցին, քանի որ Ադրբեջանը երաշխիքներ չէր տալիս ԼԴՅ հայ բնակչության անվտանգության հարցում: Բացի այդ, բանակցությունները փակուղի մտան ԼԴՅ պատվիրակության կարգավիճակի կապակցությամբ Ադրբեջանի դիրքորոշման պատճառով: Փաստորեն, Բաքուն փորձեց հրաժարվել Լեռնային Ղարաբաղը ճանաչել որպես հակամարտության կարգավորման լիիրավ կողմ: Պաշտոնական Ստեփանակերտը, հանդես գալով ԵԱՀԿ-ի և ՌԴ քանքերի պաշտպանությամբ, որոնք նպատակամղվում էին հակամարտության գոտում հրադադարի ռեժիմի ամրապնդմանը, գտնում էր, որ ամենից առաջ հարկավոր է լուծել հատկապես ռազմատեխնիկական բնույթի հարցերը, ինչը նախատեսում էր հակամարտող կողմերի միջև միջազգային տարանջատիչ ուժերի տեղաբաշխումը, և ապա միայն ձեռնամուխ լինել քաղաքական հիմնախնդրի

փաթեթի քննարկմանը: Պաշտոնական Ստեփանակերտը նաև գտնում էր, որ տարածքների հարցը և քաղաքական բնույթի է, և այն պետք է քննարկվի ղարաբաղյան ճգնաժամի քաղաքական կարգավորման ընդհանուր համատեքստում²⁴:

Եվրակազմակերպության Մինսկի խմբի շրջանակներում ընթացող բանակցությունները Մոսկվայում ավարտվեցին փետրվարի 10-ին: Վ.Օսկանյանը նշեց, որ Բուդապեշտի գազաթնաժողովից հետո Մինսկի խմբի այս առաջին նիստը փաստորեն ձախողվեց, քանի որ ադրբեջանական կողմը, ինչպես ասվեց, հակադրվելով բուդապեշտյան փաստաթղթի հստակ ձևակերպմանը, Մինսկի խմբի համանախագահների հատուկ կարծիքին և Եվրակազմակերպության անդամ-երկրների մեծամասնության դիրքորոշմանը, չի ուզում ճանաչել Լեռնային Ղարաբաղը որպես հակամարտող կողմ²⁵: Ասեմք, որ Հունգարիայի արտաքին գործերի նախարար և ԵԱՀԿ նախագահ Կովաչը «Ազատություն» ռադիոկայանի թղթակցին ասել է, որ Լեռնային Ղարաբաղի հարցի կարգավորման հնարավորությունները նվազում են, և որ տարեսկզբին սկսված հաջող գործընթացը կանգ է առել: Բանակցությունները փակուղի մտնելու գլխավոր պատճառը Կովաչը տեսնում էր «այն, որ երկու կողմերը նոր փոճաբանություններ են սկսել բանակցություններում Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության դերի շուրջ»²⁶:

1995թ. մարտի 5-ին Ստեփանակերտ ժամանեց ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչ Ջոզեֆ Փրեսըլին: Նա Ռ. Քոչարյանի հետ քննարկեց ԵԱՀԿ բուդապեշտյան հանդիպման որոշումների լույսի ներքո Ղարաբաղյան հարցի կարգավորման բանակցությունների գործընթացի զարգացման հեռանկարները: Ջոզեֆ Փրեսըլին Արցախի ղեկավարներին վստահեցրեց, որ ԱՄՆ-ը շահագրգռված է Ղարաբաղի հարցում քաղաքական համաձայնություն կնքելու վերաբերյալ: Ռոբերտ Քոչարյանը ամերիկացի դիվանագետի ուշադրությունը բեռեց միջնորդների կողմից նախագծերի մշակման ժամանակ հակամարտող բոլոր կողմերի շահերը հավասարապես հաշվի առնելու անհրաժեշտության վրա: Մարտի վերջին կրկին տարածաշրջան այցելելով Ա. Բյուրները և Վ.Կազիմիրովը ԼԴՅ ղեկավարների հետ ունեցած

²³ Լույս տեղում, 14.12.1994:

²⁴ Լույս տեղում, 08.02.1995:

²⁵ «Արցախ», 14.02.1995:

²⁶ «ԼԴ Հանրապետություն», 07.04.1995:

հանդիպման ժամանակ առաջ քաշեցին մոսկովյան խորհրդակցությունը շարունակելու խնդիրը, որը նախատեսվում էր սկսել մինչև մայիսի 12-ը, այսինքն՝ մինչև ռազմական գործողությունները դադարեցնելու վերաբերյալ համաձայնության գալու տարելիցը:

1995թ. գարնանը՝ մարտի 30-31-ին, Պրահայում տեղի ունեցավ ԵԱՀԿ ավագ խորհրդի առաջին հանդիպումը: Այդ կառույցը ստեղծվել էր դեկտեմբերին Բուդապեշտում տեղի ունեցած վեհաժողովի որոշմամբ, որը հանդիսանում էր ԵԱՀԿ պաշտոնյաների կոմիտեի իրավահաջորդը և պատասխանատու էր ԵԱՀԿ գործունեության վերահսկման, ղեկավարման ու համակարգման, այդ թվում կազմակերպության ընդհանուր քաղաքական ուղղությունների մշակման համար: Խորհուրդը քննարկեց ԼՂ հակամարտության կարգավորման առնչվող մի շարք հարցեր, մասնավորապես ԵԱՀԿ Մինսկի խորհրդաժողովի համանախագահության միջնորդությամբ ընթացող բանակցությունները փակուղուց դուրս բերելու ուղղությամբ ձեռնարկվելիք միջոցառումները: Այդ հանդիպման եզրափակիչ փաստաթղթում ԵԱՀԿ մասնակից պետությունների պատվիրակությունները նշել են ԼՂՀ հակամարտության գոտում հրադադարի ամրապնդման կարևորությունը և մտահոգություն են հայտնել բանակցությունների անբավարար առաջընթացի կապակցությամբ: Կողմերին կոչ է արվել առանց նախապայմանների վերսկսել քաղաքական բանակցությունները և նպաստել ռազմագերիների ու պատանդների ազատ արձակման խնդրում ԵԱՀԿ ջանքերին: Մինչ այդ ավարտվել էր Մինսկի խորհրդաժողովի համանախագահության պաշտոնում Շվեդիայի միջնորդությունը, և ապրիլի 21-ից համանախագահի պաշտոնը ստանձնել էր Ֆինլանդիան:

1995թ. ապրիլի 28-ին Ստեփանակերտ ժամանեց ԵԱՀԿ դարաբաղյան կարգավորման առաքելությունը, որի կազմում էին ԵԱՀԿ գործող նախագահի ներկայացուցիչ Իշտվան Դյարմատին (Հունգարիա), ԵԱՀԿ Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ Մինսկի կոնֆերանսի համանախագահների ներկայացուցիչներ Ռենե Նիբերգը (Ֆինլանդիա) և Վլադիմիր Կազիմիրովը, ինչպես և այլ մասնագետներ: Ռոբերտ Քոչարյանը նրանց բացատրեց ղարաբաղյան կողմի դիրքորոշումը հակամարտության խաղաղ կարգավորման հարցում: ԵԱՀԿ ներկայացուցիչները արտահայտեցին հիմնահարցի փուլ առ փուլ լուծում նախապատրաստող բանակ-

ցային գործընթացը արագացնելու օգտին: Քննարկվեց նաև ռազմագերիների ու պատանդների փոխանակման հիմնահարցը²⁷:

ՀՀ արտգործնախարարության մամլո կենտրոնը, 1995թ. ապրիլի 29-ին հանդես գալով հայտարարությամբ, արտահայտեց Հայաստանի իշխանությունների գնահատականը ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի ապրիլի 26-ին ընդունած Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության վերաբերյալ թիվ 884 բանաձևի 8-րդ կետի կապակցությամբ: Մինչ հայտարարություն ընդունելը Անվտանգության խորհուրդը լսել էր Եվրոպայի անվտանգության համագործակցության կազմակերպության Մինսկի խորհրդաժողովի համանախագահներ Յան Էլիասոնի և Վալենտին Լոզինսկու հաշվետվությունը: Այդ հայտարարությունը պահպանել է ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության վերաբերյալ նախկինում ընդունած փաստաթղթերի ոգին: Փաստորեն ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհուրդը հավանություն տվեց նախագահական հայտարարությանը: Հայաստանում այդ հայտարարությունը դիտվում էր որպես Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորման գործընթացի նկատմամբ միջազգային այդ հեղինակավոր ատյանի շարունակական հետաքրքրության և շահագրգռության դրսևորում²⁸:

Այդ հանդիպումների հետևանքով ղարաբաղյան հակամարտության կողմերը համաձայնել էին սկսել խաղաղ կարգավորման բանակցությունները ԵԱՀԿ-ի մասնակցությամբ: ՀՀ փոխարտգործնախարար Վարդան Օսկանյանը մամուլի ասուլիսի ժամանակ հայտարարեց, որ մարտի 30-31-ը Պրահայում տեղի ունեցած ԵԱՀԿ ավագ խմբի հանդիպման ժամանակ կողմերի կարգավիճակի մասին արված հայտարարությունը հիմք ընդունելով՝ ՀՀ-ն գնացել է բանակցությունների: Ըստ Վ.Օսկանյանի՝ այս անգամ բանակցությունները գնացել էին քաղաքական պայմանագրի և 5 առանցքային հարցերի մասին կողմերի տեսակետների շուրջ: Համանախագահողները առաջարկել էին հետևյալ առանցքային հարցերը՝ ԼՂՀ անվտանգության հարցը, ԼՂՀ քաղաքական կարգավիճակի հարցը և Հյուսիսային Արցախի փախստականների հարցը: Պայմանավորվել էին առաջիկա օրերին օրակարգի մեջ մտցնել նաև քաղաքական պայմանագրի

²⁷ Նույն տեղում, 28.04.1995:

²⁸ Նույն տեղում:

հարցը²⁹: Ենթադրվում էր ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում մայիսի 15-20-ը Մոսկվայում հրավիրել բանակցություններ Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի քաղաքական կարգավորման հարցի շուրջ: Դա ԵԱՀԿ բուդապեշտյան գազաթափողովից հետո կլիներ բանակցությունների երկրորդ փուլը: Հիշենք, որ առաջին փուլը տեղի էր ունեցել փետրվարի 6-11-ին Մոսկվայում և վերջացել էր անհաջողությամբ: Ենթադրվում էր երկրորդ փուլում քննարկել քաղաքական մեծ համաձայնագրի ավելի վիճահարույց կետերը, մասնավորապես Լաչինի և Շուշիի հիմնախնդրի, ԼՂՀ հակամարտության լիիրավ կողմ ճանաչելու և ռազմագերիների հետագա ճակատագրի հետ կապված մի շարք հարցեր: Դեռևս Բուդապեշտում Ադրբեջանն ընդունել էր Լեռնային Ղարաբաղը ճանաչել հակամարտության լիիրավ անդամ, սակայն հետագայում, առանց որևէ լուրջ պատճառաբանության, հրաժարվել է դրանից: Իսկ 1995թ. մայիսին Մոսկվայում ընթացող բանակցությունների ժամանակ հիմնական վիճահարույց հարցերը դարձել էին Շուշիի և Լաչինի, ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակի՝ որպես հակամարտության լիարժեք կողմ: Փակ դռների ետևում ընթացող այդ բանակցությունների հիմնական թեման մնում էր հրադադարի հետագա երկարաձգումը և խաղաղության վերջնական հաստատումը, ինչը հնարավորություն կտար հաջողությամբ շարունակել աշխատանքները քաղաքական մեծ համաձայնագրերի ստորագրության ուղղությամբ: Այնուամենայնիվ, Լեռնային Ղարաբաղի քաղաքական վիճակի որոշումը խիստ դժվարանում էր, որովհետև, ինչպես ասվել է բազմիցս, Ադրբեջանը հրաժարվում էր ԼՂՀ-ն ճանաչել որպես բանակցությունների կողմ³⁰:

1995թ. հունիսի 15-20-ը ԵԱՀԿ Մինսկի կոնֆերանսի համաձայնագահների միջնորդությամբ Հելսինկիում տեղի ունեցան բանակցություններ, որտեղ ղարաբաղյան կողմը աշխատել է և՛ քաղաքական մեծ համաձայնագրի տեքստի, և՛ հանգուցային հարցերի վրա: Այդուհանդերձ, որևէ լուրջ առաջադիմություն չգրանցվեց: Ղարաբաղյան կողմը պահանջում էր բոլոր հիմնահարցերը միասնական համատեքստում լուծելու գաղափարը³¹:

ԵԱՀԿ շրջանակներում հաջորդ բանակցությունները տեղի ունեցան 1995թ. հունիսի 24-28-ը ավստրիական Բադեն քաղա-

քում, որտեղ Լեռնային Ղարաբաղի պատվիրակությունը հիմնավորեց իր դիրքորոշումը բոլոր հիմնահարցերում: ԵԱՀԿ գործող նախագահ Իշտվան Դիարմատիչը կարծիք հայտնեց, թե ներկա վիճակը՝ ոչ պատերազմ, ոչ խաղաղություն, հղի է անկանխատեսելի հետևանքներով, և կոչ արեց արագացնել փաստաթղթի ընդունումը, որպեսզի նվազագույնի հասցվի ռազմական գործողությունների վերսկսման հավանականությունը: Այդ բանակցությունների ժամանակ ԼՂՀ պատվիրակությունը հայտարարեց, թե Լաչինն ու Շուշին չի կարելի համարել հանգուցային հարց, և միջնորդների ուշադրությունը հրավիրվեց Լեռնային Ղարաբաղի անվտանգության ու կարգավիճակի վրա: Ասել է թե՛ Ադրբեջանը Շուշիի հարցը արհեստականորեն էր մտցրել օրակարգի մեջ:

Բադենում ԼՂՀ պատվիրակության կողմից առաջ քաշվեց ԼՂՀ անվտանգության առնչությամբ Հայաստանի պատասխանատվությունը հետևյալ հանգամանքներում. 1. Եթե Ադրբեջանը հարձակվի Լեռնային Ղարաբաղի վրա, այդ դեպքում Հայաստանին տրվում է մանդատ, որով նրան իրավունք էր վերապահվում պաշտպանել Լեռնային Ղարաբաղի անվտանգությունը: 2. Հաշվի առնելով Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության սահմանափակ լինելը և ռելիեֆի առանձնահատկությունները՝ նպատակահարմար է հայկական զինված ուժերի ներկայությունն այստեղ: 3. Հայկական զինված կազմավորումները ԼՂՀ տարածքում հանդես կգան որպես տարանջատիչ ուժեր մի որևէ փուլում: ԼՂՀ արտաքին գործերի՝ նախարար Արկադի Դուկասյանը հանդես գալով արտահայտեց այն միտքը, որ Հայաստանի ներկայության գաղափարը ընդունվել է Մինսկի խմբի բոլոր անդամների կողմից, որը հանդիսանում է անշրջելի գործընթաց: Նախագահը նաև նշել է, որ ազատագրված տարածքներից արցախյան ուժերի չհեռանալը հենց բխում է արցախահայության անվտանգության ապահովումից, իսկ Մինսկի խումբը դա չի ընդունում³²:

1995թ. հունիսի 14-ին ԼՂՀ ժամանեց ԵԱՀԿ պատվիրակությունը ղարաբաղյան ճգնաժամի կարգավորման, Մինսկի խորհրդաժողովի համանախագահներ Հելյկի Տալվիրիկի և Վալենտին Լոզինսկու գլխավորությամբ: Նրանք նպատակ ունեին խորհրդակցություններ անցկացնել ղարաբաղյան իշխանությունների ներկայացուցիչների հետ բանակցային գործընթացի քաղաքական համաձայնագրի սկզբունքային հարցերում դիրքորոշումներ

²⁹ Ելույն տեղում, 24.05.1995:

³⁰ «Հայաստանի Հանրապետություն», 12.05.1995:

³¹ «ԼՂ Հանրապետություն», 27.06.1995:

³² Ելույն տեղում, 01.08.1995:

րի հստակեցման շուրջ: Ասենք, որ ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Դալին ևս որոշել էր իր խորհրդական Ալդո Այելլոյին ուղարկել Մոսկվա՝ Լեռնային Ղարաբաղի գծով Մինսկի խմբի հանդիպմանը մասնակցելու համար, որը պետք է տեղի ունենար սեպտեմբերի 11-12-ը: Իսկ մինչ այդ նա պետք է այցելեր Երևան, Բաքու և Ստեփանակերտ³³:

1995թ. սեպտեմբերի 4-12-ը Մոսկվայում տեղի ունեցած ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորմանն ուղղված բանակցությունների հերթական փուլի ընթացքում սեպտեմբերի 4-8-ը բանակցություններն ընթացել են կողմերի միջև՝ համաձայնագրահողների ներկայությամբ, իսկ սեպտեմբերի 11-12-ը տեղի է ունեցել ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի լրիվ կազմի հանդիպումը:

Ընդհանրապես, 1994թ. դեկտեմբերին տեղի ունեցած բուդապեշտյան հանդիպումից հետո ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորմանն ուղղված բանակցություններն ընթանում էին երկու հունով. 1. բանակցություններ քաղաքական պայմանագրի շուրջ և 2. խորհրդակցություններ առանցքային հարցերի վերաբերյալ: Մոսկվան այդ հանդիպման ժամանակ հիմնական շեշտը դրեց քաղաքական պայմանագրի վրա, որն ունի երկու հիմնական մաս. 1. ընդհանուր և հիմնական, որը բաղկացած է 15 պարագրաֆներից և 2. չորս հավելվածներից: Մոսկովյան հանդիպման ժամանակ քննարկվեցին նաև հավելվածները: Քննարկվեց միայն առաջին հավելվածը, որը վերաբերում է ռազմատեխնիկական հարցերին: Ուշադրության արժանի է նաև այն, որ երբ բանակցությունների նախորդ փուլերում Լեռնային Ղարաբաղի անկախության խնդիրը դրվում էր առանցքային հարցերի շրջանակներում, ապա մոսկովյան այդ փուլում այն իր արտահայտությունը գտավ քաղաքական պայմանագրում: Առաջին հավելվածում հարցերը բազմաթիվ էին: Որոշ կետերի շուրջ ձեռք բերվեցին համաձայնություններ: Ենթադրվում էր բանակցությունների հաջորդ փուլը սկսել հոկտեմբերին Ֆինլանդիայում: Բացասական գնահատվեց այն, որ մոսկովյան բանակցությունների ժամանակ էական հաջողություններ չարձանագրվեցին: Եվ ահա հոկտեմբերի 9-15-ը Ֆինլանդիայի Ալանդյան կղզիներում տեղի ունեցավ ԼՂՀ հակամարտության կարգավորման ԵԱՀԿ Մինսկի խորհրդատուների համանախագահության միջնորդությամբ վարվող բանակցությունների հերթական փուլը, որից անմիջապես

հետո հոկտեմբերի 16-ին, Չելսինկիում գումարվեց Մինսկի խմբի ընդլայնված նիստ՝ Ադրբեյջանի, Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի պատվիրակությունների մասնակցությամբ: Այդ բանակցությունների հերթական փուլի օրակարգում հակամարտության կողմերի միջև քաղաքական մեծ համաձայնագրի քննարկումն էր: Եվ, այսպես, Ֆինլանդիայի Ալանդյան կղզիների վարչական կենտրոնում՝ Մաարիանհամինում, հոկտեմբերի 9-ից մինչև 17-ը տեղի ունեցած ղարաբաղյան զինված համաձայնությունը դադարեցնելու վերաբերյալ համաձայնագրի կնքման շուրջ հայ-ադրբեյջանական բանակցությունների հերթական փուլն այդպես էլ հաջողության չհասավ, և կողմերը որևէ համաձայնության չեկան³⁴: Միայն համաձայնության եկան բանակցությունների հաջորդ փուլն անցկացնել Մոսկվայում, իսկ նոյեմբերի վերջին այն շարունակել Արևմտյան Եվրոպայի որևէ երկրում: Փաստը մնում է փաստ, որ ադրբեյջանական կողմը պատրաստ չէր ոչ այդ ժամանակ և ոչ էլ մոտ ապագայում որևէ զիջում անելու³⁵:

1995թ. նոյեմբերի 6-ին Մոսկվայում սկսվեց ԼՂ հակամարտության կարգավորմանն ուղղված ԵԱՀԿ Մինսկի համաժողովի համանախագահության միջնորդությամբ վարվող բանակցությունների հերթական փուլը: Օրակարգում էին զինված հակամարտության դադարեցման վերաբերյալ համաձայնագրով ենթադրվող ռազմատեխնիկական մի շարք հարցեր, որոնց համաձայնեցումը պետք է նպաստի հրադադարի ամրապնդմանը, խաղաղապահ գործողության իրականացմանը և Մինսկի գործընթացի հետագա զարգացմանը: Իսկ նոյեմբերի 22-ին Բոննում իր աշխատանքները սկսելով՝ Եվրակազմակերպության ԼՂՀ գծով Մինսկի խմբի հերթական նիստը նպատակ ուներ նախապատրաստել մոտ ապագայում Եվրակազմակերպության անդամ երկրների արտաքին քաղաքական գերատեսչությունների ղեկավարների Բուդապեշտում կայանալիք հանդիպմանը: Խոսքը մասնավորապես վերաբերում էր զինված հակամարտությունն ավարտելու քաղաքական համաձայնագրի մշակմանը, ըստ որի՝ պետք է ամրագրվեր 1994թ. մայիսից ի վեր Լեռնային Ղարաբաղում հաստատված զինադադարը: Սակայն, ցավոք, այստեղ ևս կողմերը պատրաստ չէին զիջման: Դեկտեմբերի 7-ին Բուդապեշտի Կոնգրեսների պա-

³⁴ Լույն տեղում, 10.10.1995: Տես նաև «ԼՂ Հանրապետություն», 21.10.1995:

³⁵ «ԼՂ Հանրապետություն», 21.10.1995:

լատում բացվելով՝ ԵԱԳ նախարարների խորհրդի խորհրդակցությունը, որին մասնակցում էին արտաքին քաղաքական գերատեսչությունների ղեկավարները, դռնփակ նիստում երկու օր շարունակ քննարկում էր Ղարաբաղյան հիմնահարցը, որն այդպես էլ մնաց առանց որևէ հիմնավոր պատասխանի:

Ասեմք, որ մինչև 1995թ. վերջը ԵԱԳ բանակցություններն ուղղված էին միջանկյալ լուծմանը՝ կարգավիճակի վերաբերյալ առավել դժվար հարցը թողնելով հետագայի համար: Ռոբերտ Քոչարյանը, պատասխանելով «ՄԻ» թերթի թղթակցի հարցին, նշել է, որ տեական ընդմիջումից հետո Միացյալ Նահանգները վերսկսել է Ղարաբաղի առնչությամբ միջնորդական ջանքերը: Ժոզեֆ Փրեսերը նշանակվել էր դեսպան հատուկ հանձնարարությունների գծով: Ռ.Քոչարյանը նաև նշել է, որ աշխարհաքաղաքական շահերն սկսում են ուրվագծվել: Ժոզեֆը երևանում հայտարարել էր, որ եթե մինչև տարեվերջ չստացվի քաղաքական պայմանագիրը, հետո այն չի լինի³⁶: Իսկ թղթակցի այն հարցին, թե ԼՂՀ-ի համար որ կարգավիճակն է անընդունելի համարվում, ԼՂ նախագահը հստակ պատասխանել է. «Անընդունելի են Ադրբեջանից որևէ կարգի ուղղահայաց ենթակայություն ենթադրող տարբերակները»³⁷:

Բանակցությունները շարունակվում էին: Ենթադրվում էր, որ հաջորդ հանդիպումը տեղի կունենա 1996-ի հունվարի 9-13-ը Մոսկվայում: Նախատեսված էր քննարկել քաղաքական համաձայնագրի որոշ կետեր: Հավանական էր, որ բանակցությունների ավարտին տեղի ունենա Մինսկի խմբի հանդիպում: Սակայն հետո պարզ դարձավ, ինչպես լրագրողներին հայտարարել է ԼՂ ԱԳ Արկադի Ղուկասյանը, որ Ադրբեջանի կողմից ինչպես նախորդ հանդիպումների ժամանակ, այնպես էլ այդ ժամանակ գիջումները անխուսափելի են, մինչդեռ ԼՂՀ-ի քաղաքական կուրսը պարզ էր և հստակ: Այդ հանդիպման ժամանակ քննարկվեց Լեռնային Ղարաբաղի անվտանգության և հակամարտող կողմերի փոխադարձ անվտանգության հարցը: Այդուհանդերձ, այդ հանդիպումը ևս որևէ շոշափելի արդյունք չտվեց: ՌԴ ԱԳ նոր նախարար Ե.Պրիմակովը, հանդիպում ունենալով բանակցող կողմերի հետ, չնայած ադրբեջանական կողմը հրաժարվեց մասնակցել, նշեց, որ ԵԱԳ Մինսկի խմբի շրջանակներում ղարաբաղյան

³⁶ Նույն տեղում, 14.12.1995:

³⁷ Նույն տեղում:

հիմնախնդրի կարգավորման հարցը խիստ կարևոր է, և այդ գործում գնահատելի է Ռուսաստանի առանձնահատուկ դերը³⁸:

ԼՂՀ ղեկավարությունը դրականորեն էր գնահատում բանակցային գործընթացի մի շարք փուլերում հանրապետության կարգավիճակի մասին հարցի քննարկումը, ինչպես նաև բանակցություններում Լեռնային Ղարաբաղի և նրա բնակչության հիմնախնդրի ճանաչումը որպես առանցքային: Ընդհանրապես, բանակցություններում սովորաբար քննարկվում էր նաև փոխզիջումների հարցը: Հայաստանը, անկախ այդ ամենից, բազմիցս հայտարարել էր, որ իր բոլոր ջանքերը գործադրելու է խնդրի խաղաղ կարգավորման համար: Նաև հայտարարվել է, որ ԼՂՀ բնակչության անվտանգության սպառնալիքի դեպքում ստիպված կլինի միջամտել, և որ Լեռնային Ղարաբաղի վրա Ադրբեջանի հարձակման դեպքում այն պետք է դիտվի «որպես հայտարարված պատերազմ Հայաստանին»³⁹:

1996թ. մարտի 15-30-ը Մոսկվայում տեղի ունեցավ ԵԱԳ շրջանակներում ԼՂ հակամարտության կարգավորմանն ուղղված բանակցությունների հերթական փուլը: Ապրիլի 3-ին տեղի ունեցած մամուլի ասուլիսում ԼՂՀ ԱԳ նախարար Արկադի Ղուկասյանը նշել է, որ բանակցությունների այս փուլին նախորդել են Ռուսաստանի Դաշնության, ԵԱԳ-ի և ԱՄՆ-ի բարձրաստիճան ներկայացուցիչների այցերը հակամարտության գոտի: Բայց և այնպես նրանց դիրքորոշումները մնացել էին նույնը: Մոսկովյան այդ հանդիպման ժամանակ քննարկվել է ԼՂ կարգավիճակի հարցը: ԼՂՀ պատվիրակությունը այդ առթիվ ներկայացրել էր բավականին ծավալուն ծրագիր: Այդ քննարկմանը ադրբեջանական կողմը պատրաստ չէր: Փորձ է արվել ԼՂ անվտանգությունը փոխարինել տարածաշրջանային անվտանգությամբ: Ղարաբաղյան կողմը այն համոզման էր, որ բանակցային գործընթացը կարելի է խթանել միայն հանգուցային խնդիրների լուծմամբ⁴⁰:

Ստեղծվել էր մի այսպիսի վիճակ. չէին գործում ԼՂՀ-ի նկատմամբ ՄԱԿ-ի ընդունած չորս որոշումները, և փաստորեն գործում էր ոչ խաղաղություն, ոչ պատերազմ վիճակը: Որևէ ստորագրված պայմանագիր ԵԱԳ Մինսկի խմբի սահմաններում դեռևս գոյություն չուներ: Եվ ամենակարևորը՝ մնում էր Լեռնային

³⁸ Նույն տեղում, 23.01.1996:

³⁹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 03.02.1996:

⁴⁰ «ԼՂ Հանրապետություն», 04.04.1996:

Ղարաբաղի բնակչության անվտանգության խնդիրը: ԼՂՀ նախագահ Ռ.Քոչարյանը 1996թ. փետրվարի 3-ին Նյու-Յորքում տեղի ունեցած մամուլի ասուլիսում հստակորեն նշել է, որ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության անվտանգության գնահատականների չափանիշները պետք է որոշի բացառապես Ղարաբաղի ժողովուրդը: Պատասխանելով «Անատոլու» գործակալության հարցին՝ նա նշել է, որ Լեռնային Ղարաբաղը երբեք Ադրբեջանի մաս չի կազմել: Եղել է ներքին սահմաններ չունեցող ազգային միավորում: Խորհրդային Միության փլուզումից հետո այդ նույն տարածքում առաջացել են Ադրբեջանի Հանրապետությունը և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը⁴¹:

ԼՂՀ հակամարտության կարգավորման ուղղությամբ ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի 1996թ. Մոսկվայում երրորդ հանդիպումը տեղի ունեցավ մարտի վերջին և ապրիլի սկզբին, որտեղ հիմնականում քննարկվեց քաղաքական մեծ պայմանագրի դրույթները և այլ առանցքային խնդիրներ: Ադրբեջանը, վկայակոչելով տարածքային ամբողջականության սկզբունքը և, հատկապես, իր Սահմանադրության հիմնադրույթները, պնդեց իր տեսակետը, ինչը խիստ սահմանափակում էր արծարծվող խնդրի շուրջ համաձայնության հասնելու հնարավորությունը⁴²: Նույն թվականի մայիսի սկզբին տարածաշրջան ժամանած ՌԴ ԱԳ նախարար Եվգենի Պրիմակովը հակադիր կողմերին կոչ արեց քաղաքական համաձայնությանն ուղղված բանակցություններում փոխզիջումային հանգուցալուծումներ գտնել⁴³: Հունիսի 7-ին Ռ. Քոչարյանը, Ստեփանակերտում ընդունելով Մինսկի խորհրդածողովի պատվիրակությանը՝ ռուսաստանյան և ֆիննական համանախագահների ներկայացուցիչներ Վլադիմիր Կազիմիրովին և Ռենե Նիբերգին, մտահոգություն հայտնեց՝ բանակցային գործընթացի վերջին երեք փուլերի անարդյունավետության առթիվ: Նա միևնույն ժամանակ ցանկություն հայտնեց, որ հակամարտության կողմերը հետագայում դրսևորեն ավելի ճկուն մոտեցում գինված դիմակայության դադարեցման վերաբերյալ համաձայնագրի նախագծի մշակման նկատմամբ: Ռ.Քոչարյանը շեշտեց, որ Ղարաբաղի հիմ-

նահարցի վերջնական կարգավորման համար եղել և մնում է Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակը⁴⁴:

1996թ. հունիսի 14-18-ը Մոսկվայում տեղի ունեցավ ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի չորսնակներում նոր հանդիպում: Նախատեսվել էր, որ ԼՂՀ նախարարության պատվիրակությանը միանան նաև փորձագետներ Յուրի Բարսեղովը և Արսեն Մելիք-Շահնազարովը (երկուսն էլ Մոսկվայից): Հաջորդ հանդիպումը տեղի ունեցավ հուլիսի սկզբին Ստոկհոլմում: Մինսկի խումբը մշակել էր հակամարտության կարգավորման համաձայնեցված հիմք, որը հակամարտող կողմերին կողմնորոշում էր դեպի ապագա համաձայնագրերի ընդհանուր շրջանակները: Վալենտին Լոզինսկին բացատրել է, որ իրենք ելնում էին այն բանից, թե «կողմերը պետք է փոխզիջում գտնեն ինչպես ռազմական, այնպես էլ քաղաքական հարցերի լուծման բնագավառում, և նման փոխզիջման հարցում կարևոր դեր պետք է խաղա Եվրակազմակերպության Մինսկի խորհրդածողովը»⁴⁵:

1996թ. ամռան վերջին Վլադիմիր Կազիմիրովին փոխարինեց Յուրի Յուկալովը: Նույն թվականի սեպտեմբերի 18-ին «Հայաստանի Հանրապետություն» թերթում հրապարակվեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանի «ՀՀ արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղություններն ու գերատեսչությունները» ծավալուն հոդվածը, որտեղ հանգամանորեն վերլուծելով Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի կարգավորման հետ առնչվող մի շարք հարցեր՝ նշեց, որ Հայաստանի արտաքին քաղաքականության ու տնտեսական հարաբերությունները սերտորեն կապված են Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության շուրջ ծավալվող իրադարձությունների հետ: Արդեն չորրորդ տարին էր, ինչ ինտենսիվ բանակցություններ էին վարվում հարցին խաղաղ լուծում տալու համար: Սակայն բանակցությունները ցույց տվեցին, որ հիմնախնդրի լուծումը հնարավոր է փոխզիջումների միջոցով, չնայած փոխզիջման վերաբերյալ կողմերի տեսակետները խիստ տարբերվում են միմյանցից: ՀՀ նախագահը պարզաբանում է, որ եթե 1988-1992թթ. ԼՂ-ի հարցը դեռևս դիտվում էր որպես ԽՍՀՄ ներքին խնդիր, և այդ շրջանում պայքարը մղվում էր ցույցերի և տեղային ընդհարումների միջոցով, ապա 1992-1994 թվականներին ԼՂ-ի հիմնախնդրի միջազգայնացման գործընթացն ուղեկցվեց լայնածավալ

⁴¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 06.02.1996:

⁴² Նույն տեղում, 03.04.1996:

⁴³ Նույն տեղում, 21.05.1996:

⁴⁴ Նույն տեղում, 08.06.1996:

⁴⁵ Նույն տեղում, 18.06.1996:

ռազմական գործողություններով և Ղարաբաղի պաշտպանության ուժերի կողմից հարակից տարածքների գրավմամբ: 1994թ. Բուդապեշտում կայացած ԵԱՀԿ անդամ երկրների նախագահների գագաթնաժողովում Լեռնային Ղարաբաղի մասին ընդունված որոշումը կարևորվեց նրանով, որ համադրվեցին Ռուսաստանի և ԵԱՀԿ միջնորդական ջանքերը՝ ստեղծելով Մինսկի հանձնաժողովի համանախագահների ինստիտուտը, և հաստատվեց ԵԱՀԿ կողմից խաղաղապահ ուժեր ստեղծելու ու տրամադրելու պատրաստակամությունը: 1995 թվականից սկսված երրորդ փուլի ժամանակ շեշտը դրվեց բանակցային գործընթացի վրա, որը կողմերին հնարավորություն ընձեռեց կենտրոնանալ հիմնախնդրի առավել էական տարրերի վրա թե՛ ընթացակարգային, թե՛ բովանդակային առումով: Ըստ Հայաստանի նախագահի բացատրության՝ 1995-ի կեսերին ի հայտ եկավ մի լուրջ խնդիր: Մինչ այդ կողմերը և միջնորդները որդեգրել էին հարցի կարգավորման փուլային մոտեցումը, քաղաքական պայմանագրի ստորագրման միջոցով այդ զինադադարի ամրագրում և եզրափակիչ քայլ, Մինսկի հանձնաժողովում ԼՂ-ի կարգավիճակի վճռում: Այդ ժամանակ Մինսկի խումբը գերադասեց հիմնախնդրի լուծման փաթեթային լուծումը: Այն իրականացնելու նպատակով 1995թ. դեկտեմբերին կրկին Բուդապեշտում ԵԱՀԿ արտգործնախարարների հանդիպման ժամանակ որոշում ընդունվեց Մինսկի խմբին զուգահեռ բանակցային երկրորդ ռուղի բացել, որտեղ կողմերի միջև ուղիղ շփումների միջոցով պետք է քննարկվեին ԼՂ-ի կարգավիճակին վերաբերող առանցքային խնդիրներ: 1996թ. այս երկու ուղիներով ընթացել են բանակցությունները: Ադրբեջանը պատրաստ չէր գնալ փոխզիջման, որի պատճառով էլ 1996թ. ամառվանից բանակցությունները Մինսկի խմբի շրջանակներում ընդհատվել էին:

Այդուհանդերձ 1996թ. հոկտեմբերի 28-29-ը Մոսկվայում տեղի ունեցավ ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի հերթական հանդիպումը, որտեղ միայն շոշափվեցին Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակի և անվտանգության հետ կապված առանցքային խնդիրները:

Նախատեսված էր դեկտեմբերի սկզբին Պորտուգալիայի մայրաքաղաք Լիսաբոնում ԵԱՀԿ անդամ երկրների ղեկավարների հնարավոր հանդիպումը: Եվ ահա Լիսաբոնի «Բելեն» մշակութային կենտրոնի շենքում դեկտեմբերի 2-ին իր աշխատանքները սկսեց Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության 54 անդամ երկրների պետությունների և կառա-

վարությունների ղեկավարների չորրորդ հանդիպումը: ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը, ելույթ ունենալով այդ գագաթնաժողովում, նշեց, որ ողբերգության բացասման միակ հնարավորությունը Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի հարգումն է: Ապա նշեց, որ ղարաբաղյան հիմնախնդիրը Ադրբեջանի կողմից առաջարկված սկզբունքների հիման վրա կախված կլինի ցեղասպանության կամ բռնի տեղահանության մշտական սպառնալիքը: Դրա համար պետք է հարգել ԼՂ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը⁴⁶:

Լիսաբոնի գագաթնաժողովում Ադրբեջանը վետո դրեց հիմնական եզրափակիչ փաստաթուղթ-հռչակագրի վրա: Այդ ութջանոց հռչակագիրը ամփոփում էր ԵԱՀԿ-ի երկու տարվա կատարած աշխատանքը, մասնավորապես ԵԱՀԿ-ի՝ որպես կազմակերպության ընթացքում ինստիտուտների կայացումը և տարբեր կոնֆլիկտների կարգավորումը: Գագաթնաժողովի ընթացքում Ադրբեջանը ճնշում գործադրեց ԵԱՀԿ-ի վրա Հայաստանին պարտադրելու համար այնպիսի փաստաթուղթ, որում հաստատվեր Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությունը և Ղարաբաղը հիշատակվեր որպես Ադրբեջանի մաս: ԵԱՀԿ նախագահը և Մինսկի խմբի համանախագահը փորձեցին Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև կոնսենսուս գտնելու նպատակով հանդես գալ առաջարկով, որում թեև նշվում էր, որ կոնֆլիկտը պետք է լուծվի Լեռնային Ղարաբաղի ինքնորոշման և նրա բնակչության անվտանգության երաշխիքների հիման վրա, սակայն նաև հաստատվում էր Հայաստանի ու Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությունը և նշվում «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնակառավարման բարձրագույն աստիճանը Ադրբեջանի կազմում»:

Պարզ է, որ նման ձևակերպումները և աշխատածևր անընդունելի էին Հայաստանի համար: Ուստի Հայաստանի պատվիրակությունը վետո դրեց հռչակագրի 20-րդ պարագրաֆի վրա, որը պարունակում էր այդ առաջարկը ի գիտություն ընդունելու մասին կետը: Ստեղծված պայմաններում Ադրբեջանը պատասխան վետո դրեց ամբողջ հռչակագրի վրա: Սակայն պատվիրակությունների ճնշման տակ Ադրբեջանը ստիպված էր զիջել և հանել իր վետոն, մինչդեռ Հայաստանը չզիջեց: Արդյունքում ԵԱՀԿ-ի 1996թ. Լիսաբոնում տեղի ունեցած գագաթնաժողովը ԼՂ հարցի կապակցությամբ որևէ որոշում չընդունեց: Մի փոքր անց

⁴⁶ Նույն տեղում, 04.12.1996:

ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը հայտարարեց, թե ինչպիսի համաձայնագիր էլ կնքվի, այն պետք է բացառի հակամարտության կողմից որևէ մեկի ենթակայությունը մյուսին, ԼՂՀ-ն չի կարող գոյություն ունենալ անկլավային վիճակում, նրա անվտանգության մակարդակը բացառապես պետք է որոշվի Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի կողմից⁴⁷:

Լիսաբոնի գազաթնաժողովի նախագահը հանդես եկավ հայտարարությամբ, որը նրա անձնական տեսակետն էր և չուներ իրավական ուժ: Այդ հայտարարության մեջ նշված է երեք սկզբունք. 1. Հայաստանի Հանրապետության և Ադրբեջանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականությունը, 2. իրավական կարգավիճակ Լեռնային Ղարաբաղին՝ ինքնորոշման վրա հիմնված պայմանագրի համաձայն, ըստ որի՝ Լեռնային Ղարաբաղը ստանում է առավելագույն ինքնակառավարման իրավունք Ադրբեջանի կազմում և 3. Լեռնային Ղարաբաղի և նրա ողջ բնակչության երաշխավորված անվտանգություն՝ ներառյալ խնդրի կարգավորմանն ուղղված միջոցառումներում բոլոր կողմերի համաձայնությունն ապահովելու փոխադարձ պարտավորվածությունները:

Լիսաբոնի գազաթնաժողովում ՀՀ նախագահի հայտարարությունը լիովին բացահայտեց, որ 1994թ. Բուդապեշտի գազաթնաժողովում ձեռք բերված պայմանավորվածությունը անմիջական ընթացող բանակցությունների առարկա է, որը դեռևս չի ավարտվել, մինչդեռ գազաթնաժողովի նախագահի հայտարարությունը կանխորոշում է Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակը: Միանգամայն հստակ է, որ հիմնահարցի լուծումը պետք է գտնել միջազգային իրավունքի սկզբունքների ու նախ և առաջ ժողովուրդների թմբորոշման սկզբունքի հիման վրա, և հայկական կողմը փոխգիշումային որոշում գտնելու նպատակով պատրաստ է շարունակել բանակցությունները բոլոր մակարդակներով:

ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը ֆրանսիական հեղինակավոր «Պոլիտիք էնտելնասիոնալ» հանդեսին տված հարցազրույցում նշել է, որ Լիսաբոնի գազաթնաժողովում Հայաստանը մերժեց ԵԱՀԿ գործող նախագահի առաջարկած բանաձևը, որովհետև այն հակասում էր ԵԱՀԿ նախորդ որոշումներին, որոնց համաձայն՝ Լեռնային Ղարաբաղի ստատուսը պետք է սահմանվի ԵԱՀԿ Մինսկի կոնֆերանսում: Այդ բանաձևը, ըստ ՀՀ նախա-

գահի, հիերարխիա էր սահմանում տարածքային ամբողջականության և ինքնորոշման հավասարազոր սկզբունքների միջև: Բացի այդ, առաջարկված լուծման դեպքում Ղարաբաղի հայության գլխին մշտապես կախված է լինելու ցեղասպանության վտանգը: Եվ, ընդհանրապես, չպետք է ինքնորոշման իրավունքն անտեսվի Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի կարգավորման խնդրում⁴⁸:

ԼՂՀ Ազգային ժողովը, հանդես գալով հայտարարությամբ, խստությամբ քննադատության ենթարկեց ԵԱՀԿ գործող նախագահի հայտարարությունը Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի վերաբերյալ և դիմելով ՄԱԿ-ին, ԱՊՀ-ին, միջազգային մյուս կազմակերպություններին՝ կոչ արեց ըմբռնում և աջակցություն դրսևորել արցախահայության ազատության և ինքնորոշման ձգտման մեջ, ակտիվորեն օժանդակել արդարացի, ողջախոհ, փոխըմբռնելի որոշումների հիմքի վրա հակամարտության խաղաղ լուծմանը⁴⁹:

Ռուսաստանի Դաշնության ԱԳ նախարարության ներկայացուցիչ Կարասինը 1997թ. հունվարի 23-ին հայտարարեց, թե Ռուսաստանը եղել ու մնում է հակամարտության վերաբերյալ ՄԱԿ-ի և ԵԱՀԿ-ի սկզբունքներին ու որոշումներին համապատասխան շուտափույթ կարգավորելու սկզբունքների դիրքորոշմանը, և որ Ռուսաստանը մտադիր չէ կողմերից մեկի հետ լիարյուն կապեր հաստատել ի հաշիվ կամ ի վնաս մյուս կողմի: Այդ օրերին Լեռնային Ղարաբաղ ժամանելով՝ ԱՄՆ-ի կոնգրեսի անդամ Ֆրենկ Փալոունը հունվարի 29-ին Ստեփանակերտում հայտարարեց, որ «հարատև խաղաղության ու կայունության հաստատման միակ գրավականը Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչումն է»⁵⁰: ԱՄՆ-ի իշխանությունները փորձում էին ցույց տալ, որ կողմնակից են և պայքարում են Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունը կարգավորել խաղաղ ճանապարհով: ԱՄՆ-ը կոչ էր անում բոլոր կողմերին՝ կրկնապատկել իրենց ջանքերը ԼՂ-ի հակամարտությունը բանակցությունների միջոցով լուծելու համար: Նաև ասված է, որ ինքը աջակցում է հակամարտության բոլոր կողմերի համար խնդրի ընդունելի լուծմանը, քա-

⁴⁷ «ԼՂ Հանրապետություն», 01.01.1997:

⁴⁸ «Հայաստանի Հանրապետություն», 09.05.1997:

⁴⁹ «ԼՂ Հանրապետություն», 12.12.1996:

⁵⁰ «Հայաստանի Հանրապետություն», 30.01.1997:

Ո՞ր որ միայն համաձայնեցված լուծումը կլինի կայուն և հարատև, իսկ դա պահանջում է փոխզիջում⁵¹ :

Այնուհետև որոշ ժամանակ դարաբաղյան խնդրի շուրջ բանակցությունները լռել էին: Գարնան սկզբին հայտնի դարձավ, որ մարտի 17-ին Փարիզում կկայանա ԵԱՀԿ հավաքը, իսկ ապրիլի սկզբին Մոսկվայում կհավաքվեն Մինսկի խմբի անդամները, և հակամարտող կողմերի մասնակցությամբ կվերսկսվեն բանակցությունները: Ապրիլի 1-4-ը ՌԴ արտգործնախարարությունում տեղի ունեցած Լեռնային Ղարաբաղին նվիրված բանակցություններում միջնորդի դերում հանդես եկան Լեռնային Ղարաբաղի խնդրով զբաղվող ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահողները՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչները, որոնք առայսօր անփոփոխ իրազդրծում են այդ ֆունկցիաները: Ըստ էության, տեղի ունեցած ընդմիջումը հետևանք էր Մինսկի խմբի համանախագահության փոփոխման: Լեռնային Ղարաբաղին նվիրված այդ բանակցությունների գործընթացի վերսկսումը կարևոր նշանակություն ուներ Արցախի հիմնախնդիրը փոխադարձաբար ընդունելի փոխզիջման հիման վրա քաղաքական միջոցներով վերջնականապես կարգավորելու որոշումներում: Այդ հարցում առավել վճռական էր տրամադրված Ֆրանսիան: Նրա արտաքին գործերի նախարար Էրվե դը Շարեթը տարածաշրջան կատարած այցի ժամանակ հայտարարեց, թե «Ֆրանսիան կգործադրի բոլոր ջանքերը դարաբաղյան հիմնահարցի խաղաղ կարգավորման գործում առկա խնդիրները լուծելու համար⁵²»: Իր հերթին ԼՂ Հանրապետության կառավարությունը, մարտի 25-ին հանդես գալով հայտարարությամբ, կրկին քննադատելով Լիսաբոնի գազաթմաժողովի նախագահի չնտածված և հապճեպ առաջարկությունը, շեշտեց, որ այն կարող է ամենաբացասական ձևով անդրադառնալ հակամարտության բոլոր կողմերի դիրքորոշումների վրա, նաև ասված է, որ Մոսկվայում կայանալիք բանակցությունների փուլի նախօրեին հակամարտության կողմերի դիրքորոշումներում նկատվող խստացումը բխում է հենց ԵԱՀԿ-ի գործող նախագահի հայտարարությունից: ԼՂ կառավարությունը կոչ էր անում բոլոր շահագրգիռ կողմերին ակտիվացնել ջան-

քերը փոխզիջումների հիման վրա կայուն լուծում գտնելու համար⁵³:

Մոսկվայի հանդիպման ժամանակ պարզ դարձավ, որ քաղաքական համաձայնագրի նախագծի մոտ 70 տոկոսը արդեն կողմերի հետ համաձայնեցվել էր, մնացած չհամաձայնեցված հարցերը ամբողջապես կապ ունեին հիմնախնդրի կարգավորման առաջնային խնդիրների հետ: Քննարկվեցին նաև Լաչինի ու Շուշիի հարցը: Քանի որ Լաչինը կապվում է ԼՂ անվտանգության հետ, տարածքային հարց չէ: Պատերազմում Ադրբեջանը պարտվել է: Լաչինը այն գներից մեկն է, որ Ադրբեջանը պիտի վճարի: Մոսկվայում կայացած դարաբաղյան բանակցությունները, որոնք առաջինն էին եռանախագահության հաստատումից ի վեր, ոչ մի առաջընթաց չարձանագրեց: Հանդիպման ժամանակ չնայած Ադրբեջանը առաջարկություններ մտցրեց Լաչինի և Շուշիի նկատմամբ, սակայն դրանք անընդունելի էին⁵⁴:

ԵԱՀԿ խմբի համանախագահներ Վալենտին Լոզինսկին, Ժակ Բլոյին և Սթրոբ Թալբոթին, 1997թ. մայիսի վերջին ժամանելով տարածաշրջան, բանակցություններ վարեցին կողմերի հետ և նրանց կոչ արեցին փոխզիջումային լուծումներ գտնել: Հունիսի 13-ին ԼՂՀ ժամանեցին նաև Մինսկի խմբի համանախագահներ Յուրի Յուվալովը (Ռուսաստան), Ժորժ Ուժեյը (Ֆրանսիա) և Լին Պասկոյը (ԱՄՆ): Այդ նույն օրը Ստեփանակերտում էր գտնվում նաև ԵԱՀԿ Մինսկի խորհրդաժողովի ռուսաստանյան համանախագահ Վալենտին Լոզինսկին: Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարության հետ նրանց հանդիպումը տեղի ունեցավ փակ դռների ետևում: Դարաբաղյան կողմը պատվիրակության անդամներին հանձնեց ԼՂ ղեկավարության պատասխանը ԵԱՀԿ Մինսկի խորհրդաժողովի համանախագահների ներկայացրած առաջարկությունների նախագծին: Հետո՝ հոկտեմբերի 16-ին, Ֆրանսիական «Մոնդ» թերթին տված հարցազրույցում ԼՂ վարչապետ Լեռնարդ Պետրոսյանը պատմել է, որ այդ նույն տարվա հուլիսին Մինսկի խմբի համանախագահներ ԱՄՆ-ի պետքարտուղարի տեղակալ Սթրոբ Թալբոթը, Ֆրանսիացի դիվանագետ Ժակ Բլոն և Ռուսաստանի արտաքին գործերի փոխնախարար Բորիս Պաստուխովը ԼՂ ղեկավարությանը ներկայացրել էին համընդհանուր կարգավորման իրազդրծման երկու մասից բաղ-

⁵¹ Նույն տեղում, 31.01.1997:

⁵² Նույն տեղում, 03.04.1997:

⁵³ «ԼՂ Հանրապետություն», 27.03.1997:

⁵⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», 09.04.1997:

կացած մի ծրագիր: Առաջին մասը վերաբերում էր գրավյալ տարածքների փոխադարձաբար վերադարձնելուն՝ ԵԱՀԿ տարանջատիչ ուժերի տեղակայմամբ, իրենց բնակության վայրեր փախստականների վերադարձմանը և հաղորդակցության ճանապարհների ապաշրջափակմանը: Երկրորդ մասը անկլավի ապագա կարգավիճակի մասին էր, որը մերժվեց Ադրբեջանի և Լեռնային Ղարաբաղի կողմից: Վարչապետ Լ.Պետրոսյանը գտնում էր, որ բարդույթի միակ լուծումը փոխզիջումն է⁵⁵:

1997թ. ամռանը դարաբաղյան խնդրում որոշ տեղաշարժեր էր նկատվում: Լեռնային Ղարաբաղ կատարած իր 32-րդ այցելությունից հետո Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանի Լորդերի պալատի փոխխոսնակ, բարոնուհի Քերոլայն Քոքսը, Լորդերի պալատում քննարկման ղեկավար Արցախի հիմնահարցը, անգլիական կառավարությունից պահանջեց երաշխավորել և նպաստել միջազգային հասարակայնությանը դարաբաղյան խնդրի լուծումը դարձնելու կենտրոնական հարց: Բարոնուհի Քոքսը անհիմն համարեց Ադրբեջանի կողմից Շուշիի և Լաչինի պահանջը, որով հետևապես այդ երկու քաղաքները Ղարաբաղի հայերի համար կենսական են: Այդ միջանցքը կյանքի ուղի է, իսկ Շուշին բարձունքից պաշտպանում է Ստեփանակերտը, որտեղից «Գրադ» կայանքից օրական գնդակոծվում էր նվազագույնը 400 անգամ: Եվրոպական հարցերով համակարգող լորդ Ուիթին իր ելույթում հայտարարեց, թե Անգլիան լիովին պաշտպանում է Մինսկի խմբի գործունեությունը⁵⁶:

Սակայն Բաքուն իր պահանջներով անկառավարելի էր դառնում: Նա, ինչպես նշել է ԼՂՀ նախագահ Արկարի Ղուկասյանը, Արցախին առաջարկում էր միակողմանի կարգով գործերը հանել բոլոր տարածքներից և, ըստ էության, Լեռնային Ղարաբաղը ենթարկել Ադրբեջանին: Նա առաջարկում էր Ղարաբաղի հիմնախնդրի կիսրոսյան ուղի՝ Ղարաբաղը բաժանել երկու մասի և կազմակերպել ադրբեջանական ու հայկական վարչակազմեր: Ստացվում է, որ պարտված կողմը հաղթող կողմին առաջարկում է կապիտուլյացիա: Ծիծաղելին այն է, որ ադրբեջանական կողմը դա ներկայացնում էր որպես փոխզիջում⁵⁷:

⁵⁵ Նույն տեղում, 17.10.1997:

⁵⁶ Նույն տեղում, 29.07.1997:

⁵⁷ "Независимая газета", 10.09.1997.

1997թ. սեպտեմբերի 18-ին Արկարի Ղուկասյանը, հանդես գալով Հայաստանի ազգային հեռուստատեսությամբ, բացահայտեց Մինսկի խմբի եռանախագահության առաջարկած նախագծի էությունը, ըստ որի՝ միջնորդները և Ադրբեջանը առաջարկում էին վերականգնել ստատուս քվե՝ հիմք ընդունելով 1988 թվականը: Բայց դա անցյալ է, մեռյալ: Այդ դեպքում ԼՂՀ-ն առաջարկեց վերադառնալ 1918 թվականին, երբ Լեռնային Ղարաբաղը ճանաչվել էր վիճելի տարածք: ԼՂՀ նախագահը հայտարարեց, որ չնայած Արցախը ոչ մի կապ չունի Ադրբեջանի հետ, սակայն պատրաստ է նրա հետ քննարկել ցանկացած հարց: Նա հույս հայտնեց, որ Մինսկի խմբի եռանախագահությունը կներկայացնի նոր առաջարկություններ, որը կարտահայտի բոլոր կողմերի շահերը⁵⁸: Մի փոքր անց Արկարի Ղուկասյանը «Կոմերսանտ դեյլի»-ի թղթակից Լեոնիդ Գանիկինին տված հարցազրույցում նշել է, որ միջնորդների կողմից Լեռնային Ղարաբաղին առաջարկված խնդրի լուծման միայն որոշակի տարրեր են պարունակում: Ապա նշել է, որ առաջարկվում է մեր գործերը միակողմանի հանել գրավյալ տարածքներից, մինչդեռ Լեռնային Ղարաբաղի տարածքի 15 տոկոսն այսօր բռնազավթված է ադրբեջանական զորքերի կողմից: Ակնհայտ է, որ հանուն նավթի միջնորդները պաշտպանում են իրենց երկրների շահերը: Նրանք առաջարկում են նախ լուծել Ադրբեջանի պահանջը, որպեսզի հետո անցնեն Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրին: Իսկ դա անընդունելի է⁵⁹:

1997թ. աշնանը պարզ դարձավ, որ բանակցություններին որպես հիմք ընդունվել էր խնդրի փուլ առ փուլ կարգավորման տարբերակը, որի մանրամասնությունները պահվում էին գաղտնի: Միջնորդները փորձում էին Հայաստանի և Ադրբեջանի իշխանություններին համոզել, որ խնդրի փուլ առ փուլ կարգավորման տարբերակը միակն է, ըստ որի՝ առաջին փուլում հայկական զորքերը դուրս են բերվելու գրավյալ վեց շրջաններից, հաջորդ փուլում՝ Լաչինից և Շուշիից, որտեղ տեղավորվելու են միջազգային խաղաղարար ուժեր: Հետագայում տեղի են ունենալու փախստականների վերադարձ, շրջափակումների վերացում և այլն: Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակի հարցը քննարկվելու է վերջին փուլում: ԼՂՀ-ն պաշտպանում էր փաթեթային կարգավորման տարբերակը, որը նշանակում է բոլոր քաղաքական

⁵⁸ «Հայաստանի Հանրապետություն», 20.09.1997:

⁵⁹ «ԼՂ Հանրապետություն», 25.10.1997:

հարցերի համաժամանակյա լուծում՝ կարգավիճակ, անվտանգություն, տարածք, փախստականներ և այլն:

Ընդունել փուլային տարբերակը նշանակում էր անվերապահ կապիտուլյացիա: Դատեցեք. հայկական կողմին պարզապես առաջարկվում էր ազատել գրավյալ տարածքները և վերջ: Դրանից հետո Ղարաբաղի կարգավիճակի շուրջ խոսակցությունները կարող են շարունակվել տարիներ և որևէ արդյունք չտալ, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության անվտանգությանը՝ բացարձակապես ոչ մի երաշխիք: Ակնհայտ էր, որ Մինսկի խմբի եռանախագահների որոշ ակտիվացումը գնում էր ի վնաս Արցախի:

Եվ, այսպես, 1997թ. աշնանը առաջ էր եկել ղարաբաղյան հիմնախնդրի լուծման երկու տարբերակ՝ փուլային և փաթեթային, որոնց Լ.Տեր-Պետրոսյանի և Ա.Ղուկասյանի մոտեցումը առաջ էր բերել հուզական իրարանցում քաղաքական և հասարակական շրջանակներում: Դա լիովին բնական է, քանի որ այն շոշափում է համազգային նշանակություն ունեցող հարց՝ Լեռնային Ղարաբաղի անվտանգության և կարգավիճակի հարցը:

ՀՀ նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանը կարծում էր, թե ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահության առաջարկած նոր տարբերակը (փուլային) բանակցությունների հիմք ընդունելը ճիշտ է, քանի որ իբրև նախկին տարբերակը (փաթեթային) փաստորեն սպառել է իրեն: Մինչդեռ Լեռնային Ղարաբաղի նախագահը կարծում էր, որ ճիշտ կլինի վերադառնալ նախկին՝ փաթեթային տարբերակին և այն դարձնել քննարկման հիմք: Հայաստանում և Արցախում լայնորեն քննարկվում էր այդ խնդիրը, և մեծամասնության համար ընդունվել էր փաթեթային տարբերակը⁶⁰:

ԼՂՀ նախագահ Ա.Ղուկասյանը մամուլի ասուլիսում հայտարարեց, որ եթե Հայաստանն ընդունում է փուլ առ փուլ տարբերակը, որն առաջարկվել է միջնորդների կողմից, չեմ պատկերացնում, թե դա ինչպես պետք է սկսել իրագործել: Մենք պատրաստ ենք Ադրբեյջանի հետ կառուցելու հորիզոնական հարաբերություններ: Ադրբեյջանը ձգտում է ղարաբաղի հիմնահարցի ուժային լուծում, որը մերժվում է մեր կողմից: Ղարաբաղի խնդիրը միայն ղարաբաղցիների խնդիրը չէ. դա նաև Հայաստանի և սփյուռքի խնդիրն է, այսինքն՝ համազգային բնույթ ունի: Միջնորդների խնդիրը չէ այս կամ այն սխեմաների պարտադրումը:

⁶⁰ «Հայաստանի Հանրապետություն», 25.10.1997:

Միջնորդներն առաջարկում են Ադրբեյջանի կազմում Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակը: Մենք մերժել ենք այն: Ամենից առաջ պետք է լուծվի կարգավիճակի հարցը: Մեզ պետք չէ այն բանակցությունը, որտեղ պետք է քննարկվի փուլ առ փուլ փաթեթը⁶¹:

1997թ. հոկտեմբերի 4-ին Լ.Տեր-Պետրոսյանը և Արկադի Ղուկասյանը քննարկեցին ղարաբաղյան խնդրի կարգավորման հարցը: Այդ հանդիպմանը ներկա էին նաև Ռ.Քոչարյանը և արտաքին գործերի նախարար Ալեքսանդր Արզումանյանը: Լեռնային Ղարաբաղը մերժել էր համանախագահների այդ վերջին առաջարկությունը, որի համար էլ նա հայտարարվել էր ոչ կառուցողական: Հոկտեմբերի 7-ին ԼՂՀ Ազգային ժողովի նիստերի դահլիճում տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ Արկադի Ղուկասյանը հայտարարեց, որ արցախցիների համար անկախության քննարկման հարց չկա, քանի որ հասել ենք դրան: Մենք չենք ընդունում լինել Ադրբեյջանի կազմում: Իսկ հոկտեմբերի 12-ին Հայաստանում ԼՂՀ մշտական ներկայացուցիչ Նաիրա Մելքունյանը հայտարարեց, որ Արցախը չի կարող ընդունել փուլային տարբերակը, նրա համար ընդունելի է փաթեթայինը: Այսպես, որ Լեռնային Ղարաբաղը գրավյալ տարածքները դիտում է միայն որպես իր անվտանգությունն ապահովող երաշխիքներ և որ առաջին հերթին Ղարաբաղի կարգավիճակն է: Տիկին Մելքունյանը չէր սխալվում, երբ հայտարարեց, որ ցանկացած հայտարարություն, որն ընդունվում է առանց Ղարաբաղի ղեկավարության, թերի է ի սկզբանե: Առանց Ղարաբաղի մասնակցության չի լուծվի այդ հարցը, չի լինելու այդ հարցի կարգավորումը, մինչև Ղարաբաղը չտա իր համաձայնությունը⁶²:

1997թ. վերջին Կոպենհագենում տեղի ունենալիք միջնորդների հանդիպման նախօրյակին Արկադի Ղուկասյանը նույնների 13-ին լրագրողներին հայտարարեց, թե «Բանակցային գործընթացը հետապնդելու նպատակով Կոպենհագենում պետք է ինչ-որ չափով չեզոքացվի լիսաբոնյան գազաթնաժողովի հայտարարությունը», և որ ԼՂՀ անվտանգությունը կարող է երաշխավորել միայն հանրապետության ճանաչումը որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտ: Արցախցիները պայքարում են անկախության համար և այդ գաղափարից չեն հրաժարվի: Հայաստանը պետք է

⁶¹ «ԼՂ Հանրապետություն», 11.10.1997:

⁶² «Հայաստանի Հանրապետություն», 14.10.1997:

պաշտպանի նրա դիրքորոշումը, մանավանդ որ ԼՂՀ և ՀՀ շահերը ընդհանուր շահեր են, և որ դրանք համընկնում են⁶³:

1997թ. դեկտեմբերի 3-ին Ստեփանակերտ ժամանեց ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի պատվիրակությունը համառոտապահների գլխավորությամբ: ԼՂՀ ղեկավարների հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ նրանք արտահայտվեցին «Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության դադարեցման շուրջ համաձայնագրի» առաջարկած նախագծի հիման վրա բանակցային գործընթացը շարունակելու անհրաժեշտության օգտին: Ընդգծվեցին բանակցությունների գործընթացի վրա Լիսաբոնի գազաթնաժողովում ԵԱՀԿ գործող նախագահի հայտարարության բացասական ազդեցությունը և ԵԱՀԿ իրավասու մարմինների կազմից նրա չեզոքացման անհրաժեշտությունը: Շեշտվեց բանակցություններում Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակի հարցը որպես ռազմաքաղաքական հակամարտության լիիրավ կողմ ապահովելու անհրաժեշտությունը⁶⁴: Մի քանի օր անց՝ դեկտեմբերի 15-ին, ԼՂՀ արտաքին գործերի նախարարությունը, հանդես գալով հայտարարությամբ, նշել է, որ հավաստելով միջազգային խաղաղությունն ու անվտանգությունը վտանգի չենթարկելու ԼՂՀ կառավարության ու ժողովրդի հաստատ վճռականությունը՝ հայտարարում է վիճելի հարցերի լուծման համար ուժի կիրառումից կամ ուժի սպառնալիքից ձեռնպահ մնալու պարտավորություն ստանձնելու պատրաստականության մասին և հակամարտության մյուս կողմերին կոչ է անում նույնպես հանդես գալ նման հայտարարությամբ: ԼՂՀ ԱԳ նախարարությունը վստահեցնում էր, որ 1. ԼՂ հիմնահարցի կարգավորումը հնարավոր է միայն բանակցությունների միջոցով հակամարտության խաղաղ, արդարացի ու փոխընդունելի լուծման հիման վրա, 2. ԵԱՀԿ հովանու ներքո ընթացող բանակցությունները եզակի հնարավորություն են ներկայացնում Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության վերջնական ու համապարփակ կարգավորման համար: Այնուհետև պահանջվում է Լեռնային Ղարաբաղի՝ որպես հակամարտության կողմի դերը, և բանակցությունները չպետք է ունենան կանխորոշող որևէ նախնական պայմաններ⁶⁵:

⁶³ «ԼՂ Հանրապետություն», 20.11.1997:

⁶⁴ Նույն տեղում, 06.12.1997:

⁶⁵ Նույն տեղում, 16.12.1997:

1997թ. դեկտեմբերի 18-19-ը Կոպենհագենում տեղի ունեցած ԵԱՀԿ արտագործնախարարների հանդիպման ժամանակ ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Ալեքսանդր Արզումանյանը իր ելույթում նշեց, որ ոչ մի համաձայնություն չի կարող ձեռք բերվել առանց Լեռնային Ղարաբաղի անմիջական մասնագության: Այսպես, որ Լիսաբոնի գազաթնաժողովում գործող նախագահի հայտարարությունը լուրջ հարված հասցրեց խաղաղ գործընթացին: Այնքանով, որքանով այն կանխորոշում էր Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակը, այդ հայտարարությունը կողմերի համար իմաստազուրկ էր հետագա երկխոսության անհրաժեշտությունը: Փաստորեն, Լիսաբոնից հետո կողմերի միջև տեղի էր ունեցել բանակցությունների միայն մեկ փուլ՝ ի տարբերություն նախալիսաբոնյան կանոնավոր ամենամսյա բանակցությունների: Լիսաբոնյան հայտարարությունը ոչ միայն անհնարին դարձրեց կարգավիճակի շուրջ բանակցությունները, այլև չափազանց բարդացրեց միջազգային համաձայնության ձեռքբերումը: Հայաստանի Հանրապետությունը դրական գնահատեց Կոպենհագենում արձանագրված արդյունքը, սակայն գազաթնաժողովից գազաթնաժողով ցիկլը հավերժ չի կարող շարունակվել: Այդ մասին ասվեց դեկտեմբերի 22-ին տեղի ունեցած մամուլի ասուլիսում Հայաստանի արտաքին գործերի փոխնախարար Վարդան Օսկանյանի կողմից:

Ադրբեջանը, մերժելով Լեռնային Ղարաբաղի հետ բանակցություններ սկսելու գործընթացը, անգամ համաձայն չէր նրան ճանաչել լիիրավ կողմ նրա իսկ կարգավիճակի շուրջ բանակցություններում: Որպեսզի վերջնական լուծումը լինի արդարացի և հարատև, ՀՀ արտագործնախարարը գտնում էր, որ այն պետք է հիմնվի հետևյալ բաղադրատարրերի վրա. Լեռնային Ղարաբաղի և Ադրբեջանի հարաբերությունները կանոնակարգող համաձայնագիր, որը Լեռնային Ղարաբաղին թույլ կտա լիակատար հսկողություն սահմանել իր տարածքի նկատմամբ և իր ճակատագրի տերը լինել, անվտանգության միջոցառումներ և երաշխիքներ, որոնք միանշանակորեն կբացառեն ռազմական գործողությունների վերսկսման հնարավորությունը ու անշրջելի կդարձնեն խաղաղ գործընթացը, ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղին աշխարհագրական այնպիսի սահմանների տրամադրումը, որը կվերացնի նրա մեկուսացված՝ անկլավային վիճակը:

Կոպենհագենում ԵԱՀԿ արտագործնախարարների հանդիպումը ԼՂ հարցով որևէ որոշում չընդունեց: Իսկ դրանում վճռորոշ

դեր ունեցավ ՀՀ արտագործնախարարի վերոհիշյալ ելույթը: Այդուհանդերձ, Կոպենհագենը լուրջ քայլ էր Լեռնային Ղարաբաղը որպես հակամարտության լիարժեք կողմ ճանաչելու ճանապարհին: Ըստ էության, միջազգային հանրությունը ընդունեց, որ առանց Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության լիարժեք կողմ ճանաչելու անհնարին է բանակցություններում հաջողության հասնել:

Կոպենհագենում ԵԱՀԿ գործող նախագահը հակամարտության բոլոր կողմերից պահանջում էր անհապաղ վերսկսել բանակցությունները Մինսկի խմբի համանախագահների առաջարկների հիման վրա: Սակայն խնդիրն այն է, որ Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունները ԵԱՀԿ համանախագահների առաջարկները որպես բանակցությունների հիմք չեն ընդունել և փոխարենը ներկայացրել են իրենց առաջարկները: Դա նշանակում է, որ նախ հանդիպում պետք է տեղի ունենար Մինսկի խմբի համանախագահների և Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունների միջև, և պիտի սկսվեր Ե.Պրիմակովի առաջ քաշած «մաքուրային դիվանագիտության» նոր փուլ՝ Բաքու-Երևան-Ստեփանակերտ տրորված արահետով:

Հայաստանի վարչապետ Ռոբերտ Քոչարյանը, «Իզվեստիա» թերթին տալով հարցազրույց, պարզաբանեց որոշ հանգամանքներ: Հայաստանը մշտապես հայտարարում էր, որ պատրաստ է աջակցել ցանկացած որոշման, որը կբավարարի Ղարաբաղին: Այդ բանաձևը խոցելի էր դարձնում Ստեփանակերտի դիրքորոշումը: Մինչդեռ, եթե Երևանն ունենար իր հստակ, պարզ տեսակետը, ապա, Ռ.Քոչարյանի պարզաբանմամբ, հիմնահարցի լուծումը ավելի կհեշտանար: Ակնհայտ է, որ Ղարաբաղը համազգային հիմնահարց է, և ցանկացած լուծում պետք է ձեռք բերվի համաձայնությամբ: Հայաստանի տեսակետի բացակայությունը հարուցում էր Ստեփանակերտի անվստահությունը և փաստորեն խանգարում բանակցությունների ընթացքին: «Եթե դա բացակայում է, ապա լրջորեն բարդանում է փոխհամաձայնությունը», — եզրափակում է վարչապետը⁶⁶: Իսկ ԱՄՆ-ի կոնգրեսական Ֆրենկ Փալոնի գլխավորած պատվիրակությունը, 1998թ. սկզբին լինելով ԼՂՀ-ում, նշել է, որ իր այցի նպատակն է ճշտել ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում անցկացվող բանակցություններում ԼՂՀ-ի դիրքորոշումը, ծանոթանալ այդ գործընթացում ԱՄՆ-ի դերի մա-

սին արցախյան տեսակետին, ինչպես նաև ԼՂՀ-ի տնտեսական զարգացման հեռանկարներին: Նա նաև նշեց, որ իր կարծիքով Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման Մինսկի խմբի առաջարկությունները հիմնականում համապատասխանում են Ադրբեջանի շահերին, և որ բանակցությունների ձգձգումը ձեռնտու է Ադրբեջանին: Նա ցավով նշեց, որ աշխարհի շատ պետություններ գերադասում են մեծ կարևորություն տալ Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությանը, քան Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքին: Ապա փաստեց, որ Մինսկի խմբի առաջարկություններն անընդունելի են Ղարաբաղի համար, քանի որ չեն ապահովում նրա անվտանգությունը⁶⁷:

Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության Լեռնային Ղարաբաղի խնդրով Մինսկի խմբի նախագահները, մարտի 3-ին Վարշավայում հանդիպելով ԵԱՀԿ գործող նախագահ, Լեհաստանի արտաքին գործերի նախագահ Բրոնիսլավ Գերեմեկի հետ, քննարկեցին Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության խաղաղ կարգավորման հետ կապված հարցը և հակամարտող կողմերին կոչ արեցին հանդես բերել առավելագույն զսպվածություն և խուսափել այնպիսի հայտարարություններից կամ գործողություններից, որոնք կարող են հանգեցնել իրադարձությունների անվերահսկելի զարգացման կամ դժվարություններ հարուցել բանակցային գործընթացի համար⁶⁸:

1998թ. փետրվարյան իրադարձություններից հետո Հայաստանի նոր իշխանությունները միջնորդներից պահանջեցին վերադառնալ կարգավորման փաթեթային հայեցակարգին: Այս անգամ Ադրբեջանը մերժեց փաթեթային լուծման առաջարկները և բացահայտ որդեգրեց ապակառուցողական դիրքորոշում: Այնուհետև հարցը փոխադրվեց երկկողմանի հանդիպումների ֆորմատ: 1998-2001թթ. տեղի ունեցան երկու տասնյակ հանդիպումներ Հ.Ալիևի և Ռ.Քոչարյանի միջև: Լեռնային Ղարաբաղը դուրս մղվեց իր իսկ կարգավիճակի շուրջ բանակցություններից, հրաժարվեցին նրան ճանաչել որպես կարգավորման գործընթացի կողմ, և հակամարտության սուբյեկտից վերածվեց հակամարտության օբյեկտի: Պարզապես Ռ.Քոչարյանն ու Հ.Ալիևը Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը ինքնորոշման հարցից տեղափոխեցին Հայաստան-Ադրբեջան տարածքային վեճի: Քոչարյան-Ալիև քա-

⁶⁶ «Известия», 10.02.1998.

⁶⁷ «ԼՂ Հանրապետություն», 10.01.1998:

⁶⁸ «Հայաստանի Հանրապետություն», 05.03.1998:

դաքական մարաթոնը մինչև վերջինիս մահը, որը տեղի ունեցավ 2003թ. դեկտեմբերի 15-ին, որևէ առաջընթաց քայլ չգրանցեց: 1998թ. ապրիլի 28-ին Մոսկվայում, երբ հանդիպեցին Ռ.Քոչարյանն ու Յ.Ալիևը, Ռ.Քոչարյանը խոստումնալից հայտարարեց, թե «Ղարաբաղի հարցը պիտի լուծենք ամբողջությամբ»: Ըստ էության, Ռ.Քոչարյանը իր վրա վերցրեց նաև Արցախի ներկայացուցչի պատասխանատվությունը, որի հետևանքով Արցախը լրիվ չեզոքացվեց և դուրս մղվեց գործընթացից: ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ Յուրի Մերզլյակովը, 2004թ. հուլիսի 14-ին տեղի ունեցած ասուլիսում պատասխանելով այն հարցին, թե ե՞րբ է հնարավոր ԼՂ-ի վերադարձը բանակցային գործընթաց, պատասխանել է, որ ի սկզբանե ԼՂ-ն հակամարտության կողմ է ծանաչված, ԼՂՀ նախագահի ստորագրությունը դրված է հրադարարի փաստաթղթի տակ, իսկ ԵԱՀԿ-ն որոշում է կայացրել, որ բանակցությունը երեք կողմ պետք է ունենա: Այսօր բանակցություններն ընթանում են այն ֆորմատով, որն առաջացավ 1997 թվականից հետո կամ 1998-ի սկզբներին, երբ ՀՀ նախագահ ընտրվեց Ռոբերտ Քոչարյանը⁶⁹:

Ինչևիցե: 1998թ. մայիսի 14-ին Ստեփանակերտ ժամանեց ԵԱՀԿ Լեռնային Ղարաբաղի գծով Մինսկի խմբի պատվիրակությունը: Նրանք, հանդիպելով ԼՂՀ ղեկավարության հետ, գործնականում ոչ մի նորություն չհաղորդեցին: Մայիսի 15-ին նրանց հետ հանդիպման ժամանակ Ռ.Քոչարյանը նշեց, որ Հայաստանը կողմ է հարցի կարգավորման փաթեթային տարբերակին՝ առանց նախապայմանների: Ըստ նրա՝ խնդրի էությունը և առանցքը Ղարաբաղի կարգավիճակն է, հետևաբար բանակցությունները պետք է սկսվեն հենց այդ հարցից, իսկ մնացած բոլոր խնդիրներն այս դեպքում շատ ավելի հեշտությամբ կկարգավորվեն: Նա բացառեց որևէ ուղղակի ենթակայություն Ադրբեջանին⁷⁰: Ռ.Քոչարյանի այդ տեսակետը կիսում էր ԼՂՀ ղեկավարությունը, որի համար հստակ էր, որ Ղարաբաղը Ադրբեջանի մաս չի կարող կազմել և պատրաստ է վերջինիս հետ ստեղծել հորիզոնական հարաբերություններ:

Բանակցությունների գործընթացը ապա հայտնվեց փակուղում: Այդ մասին 1998թ. սեպտեմբերի 25-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 53-րդ նստաշրջանում հայտարարեց ՀՀ նախագահ

Ռոբերտ Քոչարյանը: Դրա հիմնական պատճառներն էին բանակցությունների գործընթացում Ղարաբաղի ներկայացուցչության հստակորեն չորոշված կարգավիճակը, Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարության հետ անմիջական բանակցություններից Ադրբեջանի հրաժարվելը, ինչպես նաև այն փաստը, որ Ադրբեջանը շարունակում է պնդել իր նախապայմանները Լեռնային Ղարաբաղի ապագա կարգավիճակի վերաբերյալ, ինչը պետք է որոշվի բուն բանակցությունների ընթացքում⁷¹:

1998թ. աշնանը քննարկվում էր «ընդհանուր պետություն» ստեղծելու գաղափարը, որից, սակայն, Ադրբեջանը արագ հրաժարվեց: Ադրբեջանը, հրաժարվելով Լեռնային Ղարաբաղի հետ բանակցելուց, ցանկանում էր բանակցել միայն Հայաստանի հետ, առանց ԼՂՀ-ի մասնակցության⁷²:

Մինսկի խումբը առաջարկեց Ղարաբաղի և Ադրբեջանի միջև հաստատել հորիզոնական կապեր, որը Ադրբեջանի կողմից դարձյալ մերժվեց: 1999թ. մարտի 11-ին Ստրասբուրգում Եվրախորհրդարանը Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ ընդունեց մի բանաձև, որը մասամբ պաշտպանում էր հակամարտության կարգավորման գծով ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների վերջին ծրագիրը, որը հիմնված էր «ընդհանուր պետություն» սկզբունքի վրա: Ադրբեջանը կրկին մերժեց: ԼՂՀ-ի նախագահը պահանջեց բանակցություններ վարել առանց նախապայմանների: Նա հայտարարեց, որ «Առանց Ղարաբաղի ոչ ոքի չի լիազորի բանակցել իր փոխարեն»⁷³: Հետագայում թե Ֆրանսիայում և թե ԱՄՆ-ում Ռ.Քոչարյանի և Յ.Ալիևի հանդիպումներն ու ընդհանուր եզրակացության մոտենալը այդպես էլ մնաց անավարտ: 2000թ. հունիսի սկզբին տարածաշրջան այցելած ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահներին Երևանում հասկացրին, որ շատ ավելի արդյունավետ կլինի, եթե բանակցություններին անմիջականորեն մասնակցի նաև Լեռնային Ղարաբաղը, և որ Հայաստանի ու Ադրբեջանի կողմից ընդունված ցանկացած որոշում հնարավոր կլինի կյանքի կոչել միայն այն դեպքում, եթե դրան համաձայնեն Լեռնային Ղարաբաղի իշխանություններն ու ժողովուրդը: Համանախագահները համաձայնեցին,

⁷¹ Լույս տեղում, 26.09.1998:

⁷² «Ազգ», 27.02.1998:

⁷³ «Հայաստանի Հանրապետություն», 08.12.1998:

⁶⁹ «Հայկական ժամանակ», 15.07.2004:

⁷⁰ «Հայաստանի Հանրապետություն», 16.05.1998:

որ ցանկացած լուծում դատապարտվում է ձախողման, եթե կողմերից որևէ մեկի կարծիքը հաշվի չի առնվում⁷⁴:

2000թ. հուլիսի 17-ից մինչև 19-ը Երևանում և Բաքվում լինելով Եվրոպայի անվտանգության ու համագործակցության կազմակերպության գործող նախագահ՝ Ավստրիայի ԱԳ նախարար Բենիտա Ֆերերո-Վալդները կոչ արեց Ռ.Քոչարյանին և Զ. Ալիևին հաստատել փոխադարձ վստահության մթնոլորտ, որտեղ հակամարտության կարգավորումը կլիներ հեշտ և արագ⁷⁵: ԶՅ նախագահ Ռ.Քոչարյանը ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 55-րդ նստաշրջանում (Հազարամյակի գագաթնաժողով) 2000թ. սեպտեմբերի 7-ին ունեցած իր ելույթում մի անգամ ևս շեշտեց, որ Հայաստանը մնում է Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության խաղաղ կարգավորման կողմնակից: Այս նշեց, որ Հայաստանը բարձր է գնահատում Մինսկի խմբի ներդրումը հրադադարի ռեժիմի պահպանման գործում, և որ ուղիղ բանակցությունները Ադրբեջանի և Լեռնային Ղարաբաղի միջև կլինեն ավելի արդյունավետ, որովհետև Լեռնային Ղարաբաղը դե ֆակտո կայացած է և երկխոսության համար բաց պետություն է: Ադրբեջանը, մերժելով հակամարտության կարգավորման վերաբերյալ միջնորդների վերջին առաջարկությունները, ավելի էր բարդացնում խնդիրը: ԶՅ նախագահը հույս էր հայտնում, որ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության լուծումը իրագործելի է միայն կողմերի իրավահավասարության հիման վրա⁷⁶:

Արցախի քաղաքական և հասարակական ուժերը⁷⁷ 2001թ. ապրիլի 26-ին ԱՄՆ-ի Քի Ուեսթիում Ռ.Քոչարյանի և Զ.Ալիևի հանդիպումից քսան օր անց, հանդես եկան հայտարարությամբ, որտեղ նշված է, որ ղարաբաղյան հիմնահարցի կարգավորումը պետք է բխի պատմական իրավունքից, փաստացի իրավիճակից և Արցախի ժողովրդի անվտանգության ապահովման անհրաժեշտությունից: Նաև նշված է, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հիմնահարցը համազգային խնդիր է, նրա ցանկացած

լուծում իր իրավական ուժը պետք է ստանա համազգային քննարկումներից հետո՝ հանրաքվեի միջոցով⁷⁸:

Արցախի բարդույթի գործընթացը շարունակվում է: Մինսկի խմբի կոնֆերանսի ծայրը դեռ չի երևում, չնայած համանախագահողները հույսեր են ներշնչում: ԶՅ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը, 2004թ. հունիսի 23-ին Ստրասբուրգում ելույթ ունենալով Եվրոպայի խորհրդի խորհրդարանական վեհաժողովի նստաշրջանում (ԵԽՏՎ), պատասխանելով խորհրդարանական վեհաժողովի պատգամավորների և լրագրողների հարցերին, հստակեցրեց արցախյան հիմնախնդրի էությունը: Նա ընդգծեց, որ «Ղարաբաղը երբեք չի եղել անկախ Ադրբեջանի կազմում», և որ ԽՍՀՄ փլուզման արդյունքում նախկին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի տարածքում կազմավորվել են երկու անկախ պետություն՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը և Ադրբեջանի Հանրապետությունը: Այդ նշանակում է, որ Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությունը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հետ ոչ մի ընդհանուր բան չունի: Այս նշեց, որ 1992-1994թթ. պատերազմն ադրբեջանական իշխանությունների ագրեսիայի արդյունք էր, որով նրանք փորձում էին թնիկ գտնումներ անցկացնել Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում՝ այն զավթելու նպատակով: Ձևավորված դե ֆակտո իրավիճակը սեփական հողում ապրելու համար Լեռնային Ղարաբաղի հայերի անձնուրաց պայքարի արդյունք է: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը այսօր կայացած պետություն է: Նա պետք է ուղղակի մասնակցի բանակցային գործընթացին⁷⁹: Չէ՞ որ դեռևս 1994թ. բուդապեշտյան ԵԱՀԿ գագաթնաժողովի որոշումների հիման վրա, որոնք ընդունվել են Զ.Ալիևի և Լ.Տեր-Պետրոսյանի համաձայնությամբ, բանակցող կողմեր են ճանաչվել Լեռնային Ղարաբաղը, Հայաստանը և Ադրբեջանը:

⁷⁴ Նույն տեղում, 07.07.2000:

⁷⁵ Նույն տեղում, 19.07.2000:

⁷⁶ Նույն տեղում, 09.09.2000:

⁷⁷ Արցախի արմենական կուսակցություն, Արցախի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցություն, ԳՅՂ Արցախի կազմակերպություն, Արցախի կոմունիստական կուսակցություն, Արցախի պատերազմի վետերանների միություն, «Ժողովրդական Արցախ միություն», Հասարակական-քաղաքական շարժում և ԼՂՀ պատերազմի և աշխատանքի վետերանների խորհուրդ:

⁷⁸ «Ազատ Արցախ», 01.05.2001:

⁷⁹ Նույն տեղում, 24.06.2004:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ
ԼՂՀ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ
ՀԱՍԱՐԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ
1994 – 2000թթ.

1. ՉԵՌՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ԿԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Ձինադադար կնքվելուց հետո ԼՂՀ ԳԽ-ի և ՊՊԿ-ի հիմնական խնդիրն էին գրեթե ամբողջովին շարքից դուրս եկած տնտեսության վերականգնումը և բնակչության սոցիալական վիճակի բարելավումը: Առաջին քայլերը ձեռնարկվեցին Շուշիի ազատագրումից հետո, երբ վերականգնվեց տեղի ռադիոգործարանը: Այն իր աշխատանքները սկսեց խոհանոցային պարագաների արտադրությամբ: Վերականգնման տեմպերը արագացրել էր նաև կոնդենսատորների գործարանը: Այն նույնիսկ մասնաճյուղ բացեց Ճարտարում: Հայաստանի մասնագետների և դուստր ձեռնարկությունների աջակցությամբ 1993թ. աշնանը տարեսկզբի համեմատությամբ հանրապետության արդյունաբերության արտադրանքի ծավալն աճել էր 6,5 անգամ¹: «Հայգորգի» օգնությամբ Ստեփանակերտի նախկին գորգագործական ֆաբրիկայի բազայի վրա ստեղծվեց «Արցախ» գորգագործական կոոպերատիվը, որը հետո ԼՂՀ ՊՊԿ-ի որոշմամբ վերանվանվեց «Ձարինե» գորգագործական ֆաբրիկա որտեղ 1993թ. նոյեմբերին աշխատում էին 104 հոգի, և ամսական թողարկում էր 20-25 քառ.մ արտադրանք²: Արտադրվում էին «Արցախ», «Ղարաբաղ», «Սեվան», և այլ անուններով գորգեր, որոնք հիմնականում արտահանվում էին արտասահմանյան երկրներ:

1993թ. նոյեմբերի 1-ից իր աշխատանքները վերսկսեց Ստեփանակերտի կոնդենսատորների գործարանի Հաթերքի մասնաճյուղը, որտեղ աշխատում էին 40 հոգի: Վերագործարկվեց Ստեփանակերտի մսի կոմբինատը, որի արտադրանքը սկզբում ամբողջովին տրամադրվում էր հանրապետության պաշտպանության նախարարությանը: Աշխատանքներ էր տարվում վերականգնել Ստեփանակերտի մետաքսկոմբինատը՝ հանրապետության արդյունաբերական առաջնեկը: Եթե 1987թ. թ-

ղարկվել է 14 մլն 896,6 հազար մետր մետաքսի գործվածք, 1992-ին՝ 577,3 հազար մետր, ապա 1993թ. առաջին 7 ամսում՝ 517 հազար մետր: Հանրապետությունում 1987թ. արտադրվել են 1 մլն 136,4 հազար էլեկտրական սարքեր, 1992-ին չէր արտադրվել ոչ մի հատ, իսկ 1993-ի առաջին 7 ամսում արտադրվել էր 204 հազար սարք: 1987թ. արտադրվել էր 4 մլն 515 հազար զույգ կոշկեղեն, որի քանակությունը 1992-ին իջել էր 189 հազարի, իսկ 1993-ի յոթ ամսում արտադրվել էր 204 հազար զույգ: Հանրապետության արտադրության մեջ կարևոր դեր ունեն կոնյակի արտադրությունը: Եթե 1992թ. արտադրվել էր 147 հազար դեկալիտր, ապա 1993-ի յոթ ամսում այն կազմել է հազիվ 3 հազար դեկալիտր: Եթե ընդհանրացնենք, ապա 1993թ. 9 ամսում հանրապետությունում արտադրվել է 945,6 մլն ռուբլու արտադրանք 1992-ի արտադրված 162 մլն ռուբլու դիմաց³: Ստեփանակերտի քաղաքագլուխ Պավել Նաջարյանը «Նոյան տապան» լրատվական գործակալության թղթակցին տված հարցազրույցում հստակ ասել է, որ հանրապետության շատ ձեռնակաճանում գտնվում են բանակում, նույնիսկ չէին կարողանում օգտագործել Սարսանգի էներգիան⁴:

ԼՂՀ արդյունաբերությունը վերականգնելու համար Հայաստանի Հանրապետությունը շարունակում էր ցույց տալ օգնություն: Օրինակ՝ «Հայէլեկտրամեքենա» արտադրական միավորման գլխավոր տնօրեն Կարեն Դեմիրճյանը Ստեփանակերտի էլեկտրատեխնիկական գործարանի համար սարքավորումներ գնելու նպատակով տրամադրել է 10 միլիոն ռուբլի⁵: ՀՀ ղեկավարությունը ԼՂՀ ԳԽ նախագահությանը և ԼՂՀ ՊՊԿ-ին հղած հեռագրում հույս էր հայտնում, որ Հայաստանում բոլոր դժվարությունները կհաղթահարվեն, և «արցախցիները, շոյված լինելով իրենց նկատմամբ Սայր հայրենիքի հոգատարությունից, լիահույս են, որ Հայաստանի Հանրապետությունը հետայսու ևս սատար կկանգնի Արցախի ազատագրական պայքարին, ԼՂՀ անկախության ամրապնդմանը և նրա միջազգային ճանաչմանը»⁶:

ԼՂՀ-ում կարևոր ուշադրություն էր դարձվում գյուղատնտես-

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 16.09.1993:

² Նույն տեղում, 26.11.1993:

³ Նույն տեղում, 22.12.1993:

⁴ Նույն տեղում, 15.10.1993:

⁵ «Արցախ», 14.09.1993:

⁶ Նույն տեղում, 23.09.1993:

սության զարգացմանը և նրա քայքայված տնտեսության վերականգնմանը: 1993թ. օգոստոսի կեսերին հանրապետության գյուղատնտեսության և պարենի նախարարությունում հրավիրված խորհրդակցությունում, երբ անփոփոխ բերքահավաքի ընթացքի և աշնանացանին նախապատրաստվելու աշխատանքները, նշվեց, որ արդեն հնձվել է 5508 հա աշնանացան, որից ստացվել է ընդամենը 6355 տ հացահատիկ, կամ մեկ հա-ից 11,5 ց, որը շատ էր ցածր: Սակայն դրա փոխարեն կոլտնտեսություններում աճեցվել էր առատ բանջարեղեն, որը, սակայն, Ստեփանակերտ փոխադրելը հանդիպել էր մեծ դժվարության ամենից առաջ փոխադրամիջոցների բացակայության պատճառով: 22816 հա աշնանացան կատարելու համար անհրաժեշտ էր 5274 տ բարձր որակի սերմացու, որի կեսից ավելին չկար, պետք է ներմուծվեր չայաստանից⁷:

Պատերազմական գործողությունների հետևանքով շարքից դուրս էին եկել գրեթե բոլոր ճանապարհները: Դեռևս 1992թ. մարտի 3-ին հիմնադրված Համահայկական հիմնադրամի նախապատրաստական աշխատանքներից հետո՝ 1993-ի աշնանը, սկսվել էր Գորիս-Ստեփանակերտ տանող ճանապարհի կառուցումը, որը չափազանց կարևոր էր և ուներ մարտավարական մեծ նշանակություն:

Հարկավոր էր նաև կարգավորել դրամաշրջանառությունը: ԼՂՀ ՊՊԿ 1993թ. նոյեմբերի 19-ի որոշմամբ հանրապետության տարածքում 1993թ. նոյեմբերի 22-ից դադարեցվեց 1991-1992թթ. մնուշի ԽՍՀՄ պետական բանկի և Ռուսաստանի Դաշնության կենտրոնական բանկի 1000, 5000 և 10 000 ռուբլիանոց դրամանիշերի շրջանառությունը: ԼՂՀ ՊՊԿ-ն խնդրել էր ՀՀ կենտրոնական բանկին՝ օժանդակություն ցուցաբերել ԼՂՀ-ում դրամաշրջանառություն կազմակերպելու գործում⁸:

Խիստ խախտված էր Ստեփանակերտի և շրջանների միջև համամասնությունը: 1993թ. նոյեմբերի 10-ին Հաղորդում տեղի ունեցած ԼՂՀ նախարարների խորհրդի արտագնա նիստը, քննարկելով Ստեփանակերտ-Հաղորթ հեռախոսակապի վերականգնման, ավտոճանապարհային հավաքակայանի ստեղծման, հեռուստահաղորդումների հեռարձակման դժվարությունների հաղթահարման և այլ հարցեր, անհրաժեշտ համարեց վերա-

կանգնել էլեկտրականություն մատակարարող գծերը, շրջկենտրոնը լեռնային գյուղերի հետ կապելու համար անցկացնել հեռախոսագծեր, վերականգնել ավերված գյուղերը, արագացնել աշնանացանի աշխատանքները և այլն⁹: Համանման արտագնա նիստեր տեղի էին ունենում նաև մյուս շրջկենտրոններում և ընդունում տվյալ շրջաններին վերաբերող կարևոր որոշումներ:

Այդ շրջանում նույնիսկ կազմվեց հանրապետության հետագա զարգացման ծրագիր: ԼՂՀ ՊՊԿ նախաձեռնությամբ հանրապետության նախարարների խորհուրդը, ներգրավելով տեղական կարող ուժերին, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետությունում ծագումով դարաբաղցի մի խումբ անվանի գիտնականների, ձեռնամուխ եղավ 1994-1996թթ. ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացման մինչև 2005 թվականի հեռանկարային ծրագրի ստեղծմանը:

Ծրագրի ստեղծման հանձնաժողովի նախագահ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր՝ հետազայում ՀԳԱԱ թղթակից անդամ ընտրված Յուրի Սուվարյանը խնդիրը կատարեց ամենայն պատասխանատվությամբ:

Հանրապետության համար կենսական նշանակություն ուներ պատերազմական գործողությունների հետևանքով ավերված բնակավայրերի և մշակույթի օջախների վերականգնման, գաղթված բնակչությանը վերադարձնելու, բնապահպանության, մանավանդ անտառների անխնա հատումը կանխելու և այլ հարցերի դրական լուծումը: ՀՀ կառավարությունը 455 մլն ռուբլի տրամադրեց ԼՂՀ կառավարությանը ավերված գյուղերը վերականգնելու համար: Պետք է վերականգնվեր 13 հազար ավերված բնակարան¹⁰: Արցախի գյուղերի վերականգնմանն ակտիվորեն մասնակցում էին Հայաստանի մի շարք կազմակերպություններ:

Ընդհանրապես, առաջընթաց էր նկատվում հանրապետության տնտեսության մեջ: 1993թ. ապրանքային արտադրանքի ծավալը նախորդ տարվա համեմատությամբ աճել էր 1,4 տոկոսով: Իրացվել էր 1 միլիարդ 330 միլիոն 579 հազար ռուբլու արտադրանք: Աշխատանքի արտադրողականությունը աճել էր 30,1 տոկոսով: Նախորդ տարվա համեմատությամբ՝ 1994թ. հունվարի 1-ի տվյալներով՝ 18,4 տոկոսով կամ 5114 գլխով ավելացել էր խոշոր եղջերավոր, 64,4 տոկոսով մանր եղջերավոր անասուն-

⁹ Նույն տեղում, 11.11.1993:

¹⁰ Նույն տեղում, 23.10.1993:

⁷ Նույն տեղում, 19.08.1993:

⁸ «Հայաստանի Հանրապետություն», 23.11.1993:

ների գլխաքանակը: Շինարարները կառուցել և շահագործման են հանձնել 1,8 հազար քառ. մ բնակելի տարածքով 25 միահարկ տներ, որոնք տրամադրվել են անօթևան մնացած քաղաքացիներին¹¹:

1994թ. հունվարի 10-ին «Ճշմարտության պահ» հաղորդման ժամանակ Անդրեյ Կարաուլովի այն հարցին, թե «Ինչի՞ հաշվին է գոյատևում Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսությունը», ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը պատասխանել է. «Աշխատում է ողջ տնտեսությունը: Բնականաբար, հզորությունը նախկինը չէ, համարյա բոլոր տղամարդիկ բանակում են: Գյուղմթերքները չենք ներմուծում, բախումից առաջ էլ Ղարաբաղից հիմնականում արտահանվում էր ավելի, քան ներմուծվում էր»¹²:

1994թ. փետրվարի 20-ին ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը և ԼՂՀ ՊՊԿ-ն, դիմելով հանրապետության բնակչությանը, նշել են, որ պատերազմն իր ողջ ծանրությամբ անդրադառնում է հանրապետության տնտեսության, մարդկանց կենսամակարդակի վրա, ծնում հակահասարակական անցանկալի երևույթներ, որոնց հաղթահարման միակ գրավականը հանրապետության բնակչության համախմբվածությունն է, վերջնական հաղթանակի համար հասարակական բոլոր ուժերի համագործակցության գիտակցումը: Կոչ անելով բնակչությանը՝ հիշեցնում էին, որ պատերազմի օրենքներն անողոր են, որոնց պարտադրված պետք է ենթարկվենք բոլորս, գիտակցենք, որ առանց զրկանքների և զոհերի հաղթանակ չեն կռում¹³:

ԼՂՀ-ում շարունակվում էր աշխատանքներ տարվել հանրապետությունում էլեկտրիֆիկացումը վերականգնելու, ջրամատակարարումը բարելավելու, ավերված գյուղերը վերականգնելու, լրատվական բոլոր միջոցները կյանքի կոչելու և այլնի ուղղությամբ: Առաջին հերթին վերականգնման և վերակառուցման կարիք ունեին 11760 տուն ու բնակարան:

* * *

1994թ. մայիսին զինադադար հաստատվելուց հետո կարևորագույն խնդիրներից էր հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացման հարցը: Սարտական գործողությունների ողջ ընթացքում թուրք-ազերիների կողմից ԼՂՀ տնտեսությանը հասցվել էր 2,5 մլրդ ամերիկյան դոլարի վնաս: Միայն այդ վերջին տարիներին հակառակորդի կողմից պայթեցվել և ոչնչացվել են 167 եկեղեցի, 8 վանքային համալիր, 123 պատմական գերեզմանոց, 47 բնակավայր, ջարդվել և շինանյութի են վերածվել գեղարվեստական բարձր արժեք ունեցող 2500 խաչքար և ազգագրական վիմագիր, ավելի քան 10 հազար տապանաքար¹⁴: Առանձնապես մեծ վնաս էր կրել ժողովրդական տնտեսությունը: Միայն 1990թ. ազերի զինյալները հրկիզել են 2104 հա հացահատիկի դաշտ, իսկ 1992թ. ագրեսիայի հետևանքով հացահատիկի բերքը չի հավաքվել 15 հազար հեկտարից: Դաշտերում մնացել է նաև 3000 հա խաղողի և 200 հա պտղի բերքը¹⁵: Հանրապետության 11 հազար հա այգիներից մնացել էին 1300-ը: Թշնամին ոչնչացրել է Հադրութի և ճարտարի շուրջ 3000 հա խաղողի առասպելական բերքի այգիները¹⁶: ԼՂՀ վարչապետ Լեռնարդ Պետրոսյանի բերած տվյալներով պատերազմի տարիներին ավերվել են գրեթե 8000 արդյունաբերական, գյուղատնտեսական, սոցիալական օբյեկտներ, շուրջ 7000 բնակելի շինություն, 172 կրթօջախ, 47 բուժփիմնարկ¹⁷: ԼՂՀ տարածքի ավելի քան 15 տոկոսը մնում է Ադրբեջանի տիրապետության տակ¹⁸:

Ադրբեջանը աշխարհով մեկ ոռնոց է բարձրացրել, թե ադրբեջանական հանրապետության 86,6 հազար քառ. կմ ընդհանուր տարածքի 20 տոկոսը, այսինքն՝ 8,78 հազար քառ. կմ-ը, զավթվել է Հայաստանի կողմից: Մինչդեռ ԼՂՀ բանակի հսկողության տակ գտնվում է հարևան հանրապետության ընդհանուր մակերեսի

¹⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», 28.04.1994:

¹⁵ «Լրաբեր», 11.06.1994:

¹⁶ «Հայաստանի Հանրապետություն», 28.05.1994:

¹⁷ «Արցախ», 27.06.1995:

¹⁸ «Հայաստանի Հանրապետություն», 17.04.1995: Այդ տոկոսը ներառում է Սարտունու և Սարտակերտի շրջաններից 327 քառ. կմ, Շահումյանի շրջանը և Գետաշենը՝ 701 քառ. կմ («Առավոտ», 15.09.2005):

¹¹ «Արցախ», 08.02.1994:

¹² «Երկիր», 12.01.1994:

¹³ «Արցախ», 24.04.1994:

մոտ 10 տոկոսը: Անշուշտ, ազատագրված տարածքները ներկայացվում են ուռճացված: Բերենք վիճակագրական տվյալներ.

Շրջաններ	Տարածք (քառ. կմ)	Բնակչություն
Լաչին	1936	59500
Զեյթաջար	1835	50600
Կուբաթլու	802	30300
Չեբրայիլ	1050	51600
Չանգելան	702	33900
Աղդամ	1094	158000
Ֆիզուլի	1386	100000
Ընդամենը	8780	350000

Առաջին հինգ շրջանի տարածքը լրիվ գտնվում է Արցախի ուժերի հսկողության տակ, որը կազմում է 6330 քառ. կմ: Ազերիների վկայած 8780 քառ. կմ տարածքը ճիշտ չէ, որովհետև ԼՂԲԲ-ի բանակի վերահսկողության տակ գտնվում է այդ յոթ շրջանների ընդհանուր տարածքից 7059 քառ. կմ, որը կազմում է նախկին ադրբեջանական ԽՍՀ տարածքի 8 տոկոսը: Աղյուսակից հստակ երևում է, որ հնարավոր է մինչև 300-315 հազար փախստական, այլ ոչ թե մեկ միլիոն, ինչպես աղաղակում են Ադրբեջանում¹⁹:

Արցախի տնտեսության վերականգնումը, ամրապնդումը և հետագա զարգացումը ոչ միայն կբարձրացնեն երկրամասի պաշտպանունակությունը, այլև հնարավորինս կապահովեն հայրենի հողը լքած բնակիչների վերադարձը և ամբողջ տարածքի բնակեցումը: Դրա համար պետք էր ճշգրտորեն գնահատել երկրամասի աշխատանքային, հանքահումքային, ուժանյութային, ֆինանսական, մասնագիտական, ինչպես նաև մյուս պաշարները և սկսել մշակել դրանց արդյունավետ հատկացման գործակարգեր: Հենց դրա հիման վրա պետք է որոշվեին տնտեսական զարգացման գերակայություններն ու կողմնորոշումները: Ամենից առաջ պետք է կանխվեր բնակչության արտահոսքը: Ակնհայտ է, որ 18-րդ դարի կեսերին Արցախում բնակվում էր 100 հազար ընտանիք՝ 500 հազար բնակչությամբ: Լեռնային Ղարաբաղի

¹⁹ «Հայրենյաց պաշտպան», N24, 2003, Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիր. Կարգավորման խնդիրներ: Խորհրդարանական լսումներ 29-30 մարտի, երևան, 2006, էջ 104:

բնակչության թիվը 1921թ. իջել էր 131,5 հազարի, որի 94,4 տոկոսը հայեր էին: 1979-ին այն հասնում էր 162 հազարի, որի 75 տոկոսն էին հայեր: Բնակչության դեմոգրաֆիկ կառուցվածքում հայերի տեսակարար կշիռը էապես փոխվել էր և 1990-ին հասել 195,2 հազարի, որի 98 տոկոսը հայեր էին: Հայերի թվի կտրուկ աճը պայմանավորված էր Ադրբեջանի տարբեր տեղերից եկած բռնազաղթվածներով: Սակայն 1990-1992թթ. պատերազմական իրադարձությունների պատճառով հանրապետության բնակչության թիվը նվազել էր և հասել 121 հազարի: Չնայած դանդաղ, սակայն հետագայում նկատվում էր բնակչության թվի աճ: Արդեն 1996-ին այն հասել էր 131,4 հազարի, որից քաղաքային բնակչությունը կազմել է 55,6 տոկոս²⁰: Արցախի բնակչության աճի միտումը նկատվում էր նաև հետագայում: Ըստ որում 2001թ. հունվարի 1-ի դրությամբ այն հասել էր 141,5 հազարի, իսկ 2003թ. հունվարի 1-ի դրությամբ՝ 145 հազարի²¹: «ԼՂԲ վարչատարածքային բաժանման մասին» ԼՂԲ օրենքի հիման վրա ներկայումս հանրապետությունը բաժանված է 7 շրջանի և շրջանի կարգավիճակ ունեցող Ստեփանակերտ քաղաքի: Հանրապետությունում կան 10 քաղաք և 290 գյուղ, որոնցից 13-ը ներառված են քաղաքային համայնքների մեջ, իսկ մնացածը՝ 267 գյուղական համայնքներում²²: Նախատեսված է 2010 թվականին հանրապետության բնակչության թիվը հասցնել 250-300 հազարի: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ է ստեղծել նյութական, բարոյահոգեբանական և կազմակերպական լուրջ նախադրյալներ:

1992թ. օգոստոսին երբ ստեղծվեց ՊՊԿ-ն, այն կարողացավ մորիլիզացնել ԼՂԲ ամբողջ ռեսուրսները և ապահովել հաղթանակը: Արդեն 1994-ի վերջին մշակվել էին հանրապետության տնտեսական բարեփոխումների հիմնադրույթները, որոնք սկսեցին իրագործվել 1995 թվականի սկզբից: Անհրաժեշտ էր շտապել և օգտվել զինադադարից ու առաջ մղել տնտեսությունը, որովհետև նրա հետագա հզորացումից էին կախված հանրապետու-

²⁰ «Ազդակ», 20 փետրվարի, 1998: Բացառիկ, էջ 107-108:

²¹ «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության շրջանները թվերով», Ստեփանակերտ, 2003, էջ 11: Ցավոք հետագայում այդ թիվը նվազել է: 2005թ. հոկտեմբերի 18-27-ին անցկացված մարդահամարի նախնական տվյալներով ԼՂԲ բնակչության թվաքանակը կազմել է 137 հազար 443 մարդ («Առավոտ», 28.01.2006):

²² Նույն տեղում, էջ 3:

թյան պաշտպանունակության բարձրացումը և բանակի հզորացումը:

Խորհրդային իշխանության տարիներին Լեռնային Ղարաբաղի արդյունաբերությունը ուներ խիստ միակողմանի և սահմանափակ բնույթ: Աղբբեջանին ձեռնտու էր Ղարաբաղի արդյունաբերությունն այն մակարդակի «գարգացնել», որպեսզի նպաստեր բնակչության հարաբերական փոփոխությանը՝ հօգուտ աղբբեջանցիների: Պրոֆեսոր Յուրի Սուվարյանը, 1994թ. նոյեմբերին հանդես գալով և հանգամանորեն վերլուծելով Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական վիճակը, ապացուցում էր, որ Հայաստանի ու Արցախի տնտեսությունների միասնականացման անհրաժեշտությունը բխում է Արցախի սոցիալ-տնտեսական զարգացումն արագացնելու, նրա ռեսուրսների համալիր և արդյունավետ օգտագործման, արտադրական ուժերի ռացիոնալ տեղաբաշխման ու զարգացման, խոշոր տնտեսական և սոցիալական հիմնահարցերի համատեղ լուծման, ԼՂՀ պաշտպանության և, լայն առումով, հայկական պետականության ամրապնդման ու ազգային անվտանգության ապահովման խնդիրների կենսագործման շահերից:

Արցախն ունի օգտավետ բնական հարստություններ: Եվ պատահական չէր, որ խորհրդային իշխանության տարիներին Լեռնային Ղարաբաղը Աղբբեջանի համար հանդիսանում էր որպես հումքային կցորդ, որը ստացել էր գլխավորապես ագրարային ուղղություն: Անբավարար էր արտադրական ենթակառուցվածքների և սոցիալական ոլորտի զարգացման մակարդակը: Ըստ Յու. Սուվարյանի՝ Արցախ-Հայաստանի տնտեսական միասնացումը պետք է նպաստի Արցախում կենսագործելու հետևյալ խնդիրները.

«— Ապահովել ԼՂՀ տնտեսական համակարգի անխափան գործունեությունը, համախմբել բոլոր ռեսուրսներն ու դրանք ծառայեցնել բնակչության նորմալ կենսագործունեությանը և ազգային-ազատագրական պայքարի հաղթական ավարտին,

— հետևողականորեն շարունակել հանրապետության՝ պատերազմից տուժած տնտեսության և սոցիալական ոլորտի գործունեության վերականգնմանը,

— ելնելով հանրապետության հանքահումքային, հիդրոէներգետիկ, ագրոարդյունաբերական համալիրի զարգացման համար անհրաժեշտ ռեսուրսներից՝ իրականացնել, իսկ 21-րդ դարի սկզբից ակտիվացնել հանրապետության համար անհրա-

ժեշտ նոր արտադրությունների ստեղծման քաղաքականությունը: Մասնավորապես, զարգացնել հիդրոէներգետիկան՝ նոր փոքր և միջին հիդրոէլեկտրակայանների կառուցմամբ, իրականացնել զունավոր մետաղների հանքավայրերի յուրացման, ճշգրիտ մեքենաշինության, շինարարական նյութերի, սննդի արդյունաբերության նոր ձեռնարկությունների ստեղծման աշխատանքներ,

— ապահովել ագրոարդյունաբերական համալիրի ներճյունային կառուցվածքի վերակառուցում և զարգացման այնպիսի մակարդակ, որն առավելագույն չափով բավարարի հանրապետության պահանջը պարենի հիմնական տեսակների և գյուղատնտեսական հումքի նկատմամբ,

— առանձնակի ուշադրություն հատկացնել ենթակառուցվածքային ճյուղերի զարգացմանը, քանի որ դրանք տասնամյակներ շարունակ միտումնավոր չեն զարգացվել, ունեն խոշոր ռազմավարական նշանակություն, և այսօր դրանց անբավարար մակարդակը խանգարում է տնտեսության համալիր աճին»²³:

Քանի որ հանրապետությունը գտնվում է պատերազմական վիճակում, հետևապես ԼՂՀ քաղաքական կարգավիճակի խնդիր լուծումը և իրականացվող տնտեսական քաղաքականությունը, բնական է, պետք է համապատասխանեն արտակարգ դրության պահանջներին: Ակներև է, որ երկարատև զինադադարը դեռևս բավարար չէ տնտեսական համակարգի արմատական փոփոխությունների, հատկապես լիբերալացման համար: Այսպիսի պայմաններում շուկայական հարաբերությունները ևս պետք է ունենա առանձնահատկություններ:

ԼՂՀ-ում բացի կառավարության ձեռնարկումներից էական քայլեր էր կատարում նաև «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամը՝ «Արցախ» ծրագրի շրջանակներում: 1995թ. հունվարի սկզբի տվյալներով՝ հիմնադրամի միջոցներով Ստեփանակերտում կառուցվել է ԼՂՀ էլեկտրացանցի կենտրոնական ենթակայան և երեք ջրամատակարարման օբյեկտներ՝ Խոջալու-Ասկերան, Մուշկապատ-Մարտունի, Պարզագետ-Հաղորթ: Ընդհանուր առմամբ 1994թ. հիմնադրամը Արցախում կատարել է ավելի քան 4 մլն ամերիկյան դոլարի աշխատանք²⁴:

²³ «Երկիր», 18.11.1994:

²⁴ «ԼՂ Հանրապետություն», 09.01.1995:

Արցախում պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնել սոցիալական հարցերին: 1995թ. հունիսի 19-ին ԼՂՀ կառավարությունը որոշում ընդունեց հանրապետությունում աշխատանքի վարձատրության նվազագույն չափի, բյուջետային հիմնարկների աշխատողների աշխատավարձի, կենսաթոշակների, նպաստների և կրթաթոշակների չափերի բարձրացման մասին: Հունիսի 1-ից ԼՂՀ-ում աշխատավարձի նվազագույն չափը սահմանվեց 540 դրամ: Բոլոր կենսաթոշակները ավելացվեցին 430 դրամով²⁵: Արագորեն վերականգնվում էին ավերված տներն ու բնակավայրերը:

Երկրամասի տնտեսության զարգացման հիմնական խթանը տնտեսական բարեփոխումներն էին: Տնտեսություններին հնարավորություն էր տրվում զբաղվել նրանով, ինչը շահութաբեր էր: Արցախում շահութաբեր է հացահատիկային կուլտուրաների մշակումը: Պլանավորվել էր հացահատիկի արտադրությունը հասցնել 50 հազար տոննայի: Ենթադրվում էր 1996թ. տալ 2450,0 մլն դրամի արտադրանք, ըստ որում նախատեսվում էր գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության աճը նախորդ տարվա համեմատությամբ ապահովել 87,2 տոկոսով: Նախատեսվում էր արտոնություններ սահմանել Արցախում վերաբնակվողների համար: 1996թ. ապրիլի 30-ին ԼՂՀ վարչապետ Լ. Պետրոսյանը ստորագրեց որոշում, որի համաձայն՝ ԼՂՀ տարածքում վերաբնակվող քաղաքացիների ու նրանց ընտանիքների համար սահմանվում են արտոնություններ, ըստ որում ընտանիքի գլխավորին ցույց էր տրվում միանվագ օգնություն, Հայաստանից տեղափոխվածների ճանապարհածախսը վճարվում էր, նրանց ապահովում են բնակարանով, հողամասով, երկու տարի ժամկետով ազատվում են բնակարանային կոմունալ ծառայությունների վարձից, պահպանվում է վերաբնակիչների անընդհատ աշխատանքային ստաժը և այլն²⁶:

Այդ ամենի հետևանքով ԼՂՀ-ում կյանքը աշխուժանում էր: Երկու տարում Ստեփանակերտի քաղաքային բյուջեն աճել էր մոտ 5,5 անգամ: Քաղաքում գործում էին 11 հանրակրթական և մաթեմատիկական թեքումով դպրոցներ, երաժշտական, արվեստի, գյուղատնտեսական տեխնիկում, բուժուսումնարան, պետհամալսարան, հասարակական և մանկական հիվանդանոցներ,

ուռուցքաբանական դիսպանսեր, պոլիկլինիկաներ, ախտորոշման կենտրոն, զինվորական հոսպիտալ, շտապօգնության կայան, հակահամաճարակային կենտրոն և այլն: Հանրապետությունում գործում էր 148 հանրակրթական դպրոց, որոնցում սովորում էին 22044 աշակերտներ և դասավանդում 2025 ուսուցիչներ: Արցախի պետական համալսարանում սովորողների թիվը հասնում էր 2025-ի²⁷:

Հանրապետությունում տարեցտարի մեծանում էր արտադրության ծավալը: 1996թ. ԼՂՀ-ում թողարկվել է 1 մլրդ 483 մլն դրամի ապրանքային արտադրանք: Հանրապետության միջին ցուցանիշը գերազանցել էր յոթ ձեռնարկություն՝ Հադրութի անտառտնտեսությունը, Ստեփանակերտի կոշիկի ֆաբրիկան, արտադրաշինարարական N 2, մսի ու շինանյութերի կոմբինատները, Շուշիի էլեկտրատեխնիկական գործարանը և «Արցախանտառ» պետական տնտեսության ձեռնարկությունը: Ժողսպառման ապրանքների արտադրությունը կազմել է 624,5 մլն դրամ: 1996թ. հանրապետությունում կատարվել է 6 մլրդ 161 մլն դրամի մանրածախ ապրանքաշրջանառություն²⁸:

Հանրապետությունում տնտեսական հաջողությունները ակներև էին 1997 թվականին: Նախորդ տարվա համեմատությամբ համախառն ներքին արտադրանքն ավելացել էր 7,2, էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը՝ 40, բնակչության դրամական եկամուտները՝ 4,1, իրական աշխատավարձը՝ 25,5 տոկոսով: Նախորդ տարվա համեմատությամբ կարտոֆիլի արտադրությունն աճել էր 3,2, բանջարեղենինը՝ 2,2, բոստան-պարենայինը՝ 3,3 անգամ: Հանրապետությունում շարունակվում էր թափով առաջ գնալ «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի գործունեությունը: 1996 թվականին հիմնադրանք ԼՂՀ-ում կատարել է 5.499 աներիկյան դուլարի աշխատանք՝ կառուցելով ավտոճանապարհներ, ջրատարներ, կամուրջներ, դպրոցական շենքեր, հիվանդանոց, օգնություն է ցույց տվել ազատամարտիկների ընտանիքներին, հաշմանդամ ու ծնողազուրկ երեխաներին, հանրապետություն է ներկրել վառելանյութ, սննդամթերք և այլն²⁹: Կապիտալ ներդրումների և վերականգնողական աշխատանք-

²⁵ «Հայաստանի Հանրապետություն», 21.06.1995:

²⁶ «ԼՂ Հանրապետություն», 11.06.1996:

²⁷ Նույն տեղում, 01.01.1997:

²⁸ «Հայաստանի Հանրապետություն», 17.01.1997:

²⁹ «ԼՂ Հանրապետություն», 01.01.1997:

ների փաստացի ծավալը 1996թ. կազմել է 2929,6 մլն դրամ, որը 1995 թվականի համեմատությամբ ավելացել էր 46,4 տոկոսով³⁰:

Հիմա տեսնենք՝ ինչպիսին էր ընդհանուր վիճակը հանրապետության շրջաններում:

Մարտակերտի շրջան: Շրջանը ուներ 58 բնակավայր և 40 հազար բնակիչ, որից 8 հազար ազերիներ տեղավորված էին 9 գյուղերում: Պատերազմի տարիներին շրջանի տարածքի և բնակավայրերի մեծամասնությունը բռնագրավվել էր հակառակորդի կողմից: Բնակչության զգալի մասը ժամանակավոր հեռացել էին իրենց բնակավայրերից, որոնցից 13 հազարը վերադարձել էին 1994թ. մայիսի դրությամբ: Հրազդանի, Սիսիանի և Չարենցավանի շինվարչությունները վերականգնողական աշխատանքներ էին կատարում Կուսապատում, Ջանյաթաղում և Չափարում: Նույն թվականի նոյեմբերի տվյալներով նախկինում 10-11 հազար բնակիչ ունեցող Մարտակերտ քաղաքում, որի բնակֆոնդի 70 տոկոսը վնասվել էր, վերաբնակվել էր 3000 մարդ³¹: Դեռևս չազատագրված են մնում Չայլուն, Լենինավանը, Մարաղան, Կարմիրավանը և Ջրաբերդը, որոնց վերադարձած բնակիչները վերաբնակվել են Մարտակերտում: Արդեն 1994թ. աշնանը շրջանի բնակչության թիվը հասել էր 19 հազարի: Թուրք-ազերիները գրաված գյուղերում և Մարտակերտ քաղաքում եղած արդյունաբերական ձեռնարկությունների բոլոր հաստոցները քանդել և տարել էին: Սակայն կանխվել է անտառների անխնա հատումը³²:

Թե՛ հանրապետության և թե՛ շրջանային ղեկավարության ուշադրության կենտրոնում Սպրսանգի հիդրոէլեկտրակայանի վերականգնումն էր: Այն արագորեն վերականգնվեց Հայաստանի մասնագետների օգնությամբ: Արդեն 1997թ. հունվարի 1-ի դրությամբ նախկինում գրավված 40 բնակավայրերից 36-ում վերականգնվել էին էլեկտրականությունը, նոր ենթակայաններ էին կառուցվել Մարտակերտում, Մաղավուզում, Ջազիկում, Վերին Հոռաթաղում և Առաջածորում: Գործում էր Վանքի տեղական արդյունաբերական կոմբինատը, որն արտադրում էր մանրահատակ, մահճակալներ և այլ արտադրատեսակների: Վերականգնվել էր Գետավանի սղոցարանը, գործում էր Ստեփանակերտի կոնդենսատորների (փոխարկիչ) գործարանի Հաթերքի մասնա-

ճյուղը, աշխատում էր Առաջածորի շինվերանորոգման տնտեսավարկային տեղամասը: Թափով վերականգնվում էին սոցիալական օբյեկտներն ու մշակույթի օջախները: Վերականգնվել էին Չլդրանի շրջանային կենտրոնական հիվանդանոցը և Հարությունազունների միջնակարգ դպրոցի շենքը: Տեղամասային հիվանդանոցներ բացվեցին Վաղուհասում, Չլդրանում, Խնկաշենում, Քոլատակում և այլ գյուղերում: Մասնապարտեզներ էին բացվել Վանքում, Հաթերքում և Առաջածորում: Արդեն 1996 թվականին շրջանում գործում էին 16 բժշկական ամբուլատորիա, 12 բուժ-մանկաբարձական կետեր, հակահամաճարակային կայան, դեղատներ, շրջանային հիվանդանոց՝ 6 բաժանմունքներով: Մարտակերտի 200-համարանոց ավտոմատ հեռախոսակայանը փոխարինվել էր 1000-համարանոցով: 26 բնակավայրերում գործում էր հեռախոսային կապ: Աշակերտների թիվը 1995/96 ուսումնական տարում 1993/94 ուսումնական տարվա համեմատությամբ աճել էր 1,6 անգամ և հասել 2822-ի: 1996թ. դեկտեմբերի 1-ի դրությամբ շրջանում գործում էին 25 միջնակարգ, 8 ութամյա և 4 տարրական դպրոցներ, 30 գրադարան, 19 ժողատեղծագործական տներ և 1 երաժշտական դպրոց³⁹:

Որոշ տեղաշարժեր նկատվում էին նաև գյուղատնտեսության բնագավառում: Շրջանում ձեռնամուխ էին եղել ծխախոտի եկամտաբեր ճյուղի վերականգնմանը: 1995թ. 1993թ. համեմատությամբ 45,17% ավելացել էր խոշոր եղջերավոր անասունների զխաքանակը, մսի արտադրությունը՝ 5,4, կաթինը՝ 3,1 անգամ և այլն:

Մարտունու շրջան: Թշնամու ռմբակոծությունից Մարտունի քաղաքում ավերվել էին մոտ 500 շինություններ, որոնցից 50-ը նորոգվել էին մինչև 1994թ. նոյեմբերը: Աշխատանքներ էին տարվում վերականգնելու զինու գործարանները: Գործում էին զրեթե բոլոր առևտրական կետերը, մսուր-մանկապարտեզները, վերականգնվում էին շրջկենտրոնի պանրի և ասֆալտի գործարանները: Մարտունի քաղաքի համար կարևոր խնդիր էր խմելու ջրի հարցը: Ջրատար գիծ էր կառուցվում Մուշկապատ գյուղից մինչև Մարտունի՝ 11 կմ երկարությամբ: Ավարտելու վրա էր շրջկենտրոնի թռչնաբուժական ֆաբրիկայի լրիվ վերականգնման աշխատանքները: Գործում էին մշակույթի բոլոր օջախները, աշխա-

³⁰ Նույն տեղում, 25.01.1997:

³¹ «Ազատամարտ», N17, 1994:

³² Նույն տեղում, N43, 1994:

³⁹ «ԼՂ Հանրապետություն», 01.01.1997:

տանքներ էին տարվում ճանապարհները վերականգնելու և դաշտերը ականազերծելու համար:

Հաղորդի շրջան: Պատերազմից խիստ տուժել էր շրջանի տնտեսությունը: Արագորեն վերականգնվում էր անտառտնտեսությունը: Ավարտվել էր Կարմիր շուկա-Հաղորդ 35-կիլոմետրանոց նոր էլեկտրական գծի կառուցումը: Կառուցվում էր Հաղորդ-Բանաձոր-Առաքել բարձր լարման գիծը: Շրջանում չկար սերմացու: Այն լիովին ձեռք էր բերվում Հայաստանից: 1993-ին շրջանում ընդամենը մնացել էր 200 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն: Արդեն 1994-ի ամռան սկզբին անասունների գլխաքանակը հասել էր 1000-ի: Շրջկենտրոնի և գյուղերի ավերված բնակարանները վերականգնում էին Աշտարակի և Աբովյանի շինարարական տրեստները: Դպրոցական նոր շենք էր կառուցվում Բանաձորում: «Արարատ» տրեստը վերանորոգման աշխատանքներ էր կատարում Բանաձոր և Էղիլու գյուղերում, իսկ «Ֆրանս-Ղարաբաղ» կազմակերպությունը վերականգնում էր Առաքել գյուղը: Վերականգնվել էին մի շարք դպրոցներ:

Ասկերանի շրջան: Շրջանի մի շարք գյուղեր գրեթե լրիվ ավերվել էին: Ծավալուն աշխատանքներ էին տարվում դրանք, ինչպես և շրջանի մյուս գյուղերի ավերված տները վերականգնելու համար: Վերականգնվում էր Ասկերանի խմիչքների արտադրության գործարանը, մյուս արդյունաբերական ձեռնարկությունները, կառուցվում էին զինվորական համալիրներ և այլն: Գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությամբ մոտեցել էին նախապատերազմյան մակարդակին: 1996-ին գործում էին շրջանի բոլոր կրթական և սոցիալական օջախները:

Շուշիի շրջան: Շուշի քաղաքն ուներ կրնդենատորների, ռադիոյի գործարաններ, արտադրական ձեռնարկություն, կենցաղային սպասարկման կոմբինատ, շինմոնտաժային վարչություն և այլն: Դրանք բոլորն էլ վերականգնվել և գործում էին: Վերականգնվել էր շրջանի մեջ մտնող Քարին տակի և Բերդաձորի ենթաշրջանի գյուղերի անասնազխաքանակը: Վերականգնվել էին նաև մի շարք բնակելի շենքեր ու Ղազանչեցոց Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին: Քաղաքի վերականգնման աշխատանքներին մասնակցում էին Ջերմուկչիների և Սիսիանի շինբրիգադները: Արդեն գործում էր 100-տեղանոց հիվանդանոցը, առևտրի 20 ձեռնարկություն, Խաչատուր Աբովյանի անվան միջնակարգ դպրոցը, Արամ Մանուկյանի անվան վարժարանը, ակումբազրահարանային տեխնիկումը, արհեստագիտական ուսումնարանը, երաժշ-

տական դպրոցը, պետական տիկնիկային թատրոնը, 600-տեղանոց կինոթատրոնը, տպագրվում էր «Շուշի» թերթը և այլն:

* * *

Սովորաբար պատերազմը ենթադրում է ոչ միայն ունենալ ուժեղ քաղաքական իշխանություն, այլև տնտեսական քաղաքականության կենտրոնացում: Ցանկանային թե չցանկանային, ենթադրվում էին սեփականատիրության խորհրդային ձևերի փոփոխում և շուկայական հարաբերությունների զարգացում: Սակայն ծայրահեղ արմատական, ընկերային խիստ բևեռացման տանող բարեփոխումները բացարձակապես անընդունելի էին արցախյան իրականության համար: Նախանշանները համոզում էին, որ ապակենտրոնացումը և սեփականաշնորհումը կարող էին հանգեցնել ազգային հարստությունների փոշիացմանը: Արցախում ամեն ինչ կենտրոնացված ձևով պետք է ծառայեցվեր ռազմական կարիքներին: Արցախցիները տեսել էին, թե Հայաստանում ինչպես էր իրականացվել սեփականաշնորհումը, որը երկիրը կանգնեցրել էր բացարձակ կործանման եզրին: ԼՂՀ-ում հանգեցին նրան, որ երկրամասում սեփականաշնորհումը հնարավոր կլինի իրագործել միայն պատերազմից հետո՝ մի քանի տարիների ընթացքում, դանդաղ, աստիճանաբար, այլ ոչ թե հախտուն, ալան-թալանի պայմաններում:

Լուրջ քննարկումներից հետո նպատակահարմար գտնվեց Արցախում սեփականաշնորհումը սկսել մանր արտադրություններից, փոքր ձեռնարկություններից՝ գերծ մնալով խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների ապապետականացումից՝ դրա համար թողնելով համապատասխան անցումային շրջան: Արցախում գտնում էին, որ պետք չէ կրկնել կամ պատճենահանել Հայաստանի տնտեսության ոլորտում վերջին տարիներին կատարված քայլերը: Պարզապես, ի տարբերություն Հայաստանի, Արցախի իշխանությունների տնտեսական քաղաքականության հիմնական հատկանիշը հանդիսացավ աստիճանականությունը: Հայտնի է, որ պատերազմի տարիներին Արցախի մի շարք խոշոր ձեռնարկություններ վերականգնվել էին և սպասարկում են պաշտպանության նախարարությանը:

ԼՂՀ-ում տնտեսության վերակառուցումը կատարվում է փուլային: Հանրապետության ղեկավարությունը նպատակահարմար գտավ խթանել և կանոնակարգել շուկայական տնտեսությունը: Այդ նպատակով նախատեսվեց 1996թ. սեփականաշնորհել ավելի քան 1400 փոքր ձեռնարկություններ: Արցախը տնտեսական ճգնաժամից կարող էր շուտ դուրս գալ, եթե այնտեղ կատարվեին օտարերկրյա ներդրումներ: Այսպիսով՝ բարեփոխումների ծրագրի հետ միաժամանակ պետք է իրագործվեր նաև մեծ ներդրումների ծրագիր ու արագացվեր վերաբնակեցման գործընթացը³⁴:

Արցախի քայքայված, ավերված տնտեսությունները վերականգնվում էին Հայաստանի Հանրապետության ամենաակտիվ աջակցությամբ: Նման պայմաններում անհրաժեշտ էր արագացնել Հայաստանի և Արցախի տնտեսության միասնացման գործընթացը, որը նոր թափ կհաղորդեր Արցախի սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը: Մասնագետների կողմից կատարվող ուսումնասիրությունները բերել էին այն համոզման, որ Արցախի տնտեսության առանձին ճյուղերի համալիր վերականգնումը և զարգացումը հնարավորություն կտան արտադրանքի մի մասը արտահանել ոչ միայն Հայաստան, այլև այլ երկրներ: Այդ արտադրատեսակներն են մետաքսը, կոշիկը, գորգեղենը, էլեկտրատեխնիկական արտադրանքը, գունավոր մետաղները, շինարարական

³⁴ *Նույն տեղում, 20.06.1996: Ներկա դրությամբ Արցախում ներդրումներ են կատարել 69 արտասահմանյան կազմակերպություններ, այդ թվում՝ Լիբանանից, ԱՄՆ-ից, Շվեյցարիայից, Անգլիայից, Ռուսաստանից, Գերմանիայից, Ֆրանսիայից, Կանադայից և այլ երկրներից: ԼՂՀ ազգային վիճակագրական տեղեկության համաձայն՝ վերամշակվող և լեռնահանքային արդյունաբերության մեջ ներդրումներ են կատարել 25, գյուղատնտեսությունում՝ 10, մեծածախ և մանրածախ առևտրի մեջ՝ 11, շինարարության և հյուրանոցային բիզնեսում՝ 4-ական, այլ ոլորտներում՝ 19 արտասահմանյան ընկերություններ: Վերջին 4 տարում ԼՂՀ տնտեսության մեջ ներդրվել է շուրջ 40 մլն դոլար, որի առյուծի բաժինը՝ օտարերկրյա ներդրումներից:*

Իսկ ինչ վերաբերում է վերաբնակեցմանը, ապա միայն 2002 թ. վերաբնակեցվել է 105 ընտանիք, 2003-ին՝ 165 ընտանիք կամ 650 շունչ: Նախատեսվում էր 2004-ին վերաբնակեցնել 200 ընտանիք: ԼՂՀ-ն ունի վերաբնակեցման ծրագիր, ըստ որում՝ մինչև 2010թ. վերաբնակիչների թիվը պետք է հասցվի 68 հազարի: Ասենք նաև, որ 1994–2004 թթ. Արցախում և հարակից տարածքներում բնակեցվել է մոտ 23 հազար մարդ և վերականգնվել է 150 բնակավայր («Ազգ», 30.09.2004, 09.10.2004: «Կրթությունը և գիտությունը Արցախում», N3 – 4, 2004 թ., էջ 191-195):

բազմաթիվ նյութերը, հացահատիկը, մսամթերքը, կաթնամթերքը, ոգելից և ոչ ոգելից խմիչքները և այլն:

Արցախի ընդերքը հարուստ է մետաղական և ոչ մետաղական բազմաթիվ օգտակար հանածոներով՝ պղինձ, ոսկի, բազմամետաղներ և այլն: Վերջերս Մարտակերտի շրջանի Դոմբոնի ոսկու նախամշակման գործարանի կառուցումը և շահագործումը դրա լավագույն ապացույցն են: Այն կատարվում է Հայաստանի լեռնամետալուրգիական արդյունաբերության կողմից: Կարևոր է նաև փոքր և միջին էլեկտրակայանների, Հայաստանի ոչ նյութատար արտադրությունների մասնաճյուղերի հիմնումը, գյուղատնտեսական հումքի վերամշակման արտադրությունների զարգացումը ըստ որում նախատեսվում է արտադրությունը կազմակերպել բարձր արհեստագիտական հիմքի վրա, որպեսզի թողարկված արտադրանքը մրցունակությամբ համապատասխանի միջազգային չափանիշներին: Հնարավոր է զարգացնել մանավանդ զբոսաշրջությունը, որը մեծ օգուտներ կբերի հանրապետության տնտեսությանը:

ԼՂՀ տնտեսական բարեփոխումներ կատարելու ճանապարհին անհրաժեշտություն էին դարձել տնտեսության անկման կանխարգելումը և հետագա տնտեսական ակտիվության խթանումը: Առաջարկվեցին հանրապետությունում տնտեսական բարեփոխումների հետևյալ հիմնադրույթներն ըստ տնտեսության ոլորտների և ուղղությունների՝ կազմակերպակառուցվածքային բարեփոխումներ, գյուղատնտեսության բնագավառ, սպասարկման ոլորտ, բնակարանային տնտեսության ոլորտ, սոցիալական բնագավառ, բանկային բնագավառ, պետական ֆինանսների բնագավառ, վիճակագրություն, հաշվապահական հաշվառման և հաշվետվությունների համակարգի կազմակերպման բնագավառ³⁵:

ԱՊՀ երկրներում փոփոխվում էին տնտեսական մեխանիզմները, զարգանում շուկայական հարաբերությունները: Ելնելով դրանից՝ ԼՂՀ-ում ընդունված տնտեսական բարեփոխումների ծրագրի գլխավոր նպատակն էր ձևավորել նոր տնտեսակարգ: Արցախի Հանրապետությունը բավականին ուշացել էր տնտեսության շուկայական զարգացման գործընթացից: Այդ մասին բացահայտ խոսվեց 1995թ. մարտի 11-ին Ասկերանի շրջանի Աստղաշեն (Դաշբուլաղ) գյուղում անցկացված ԼՂՀ կառավարու-

³⁵ *Նույն տեղում, 17.02.1995:*

թյան արտագնա նիստում: Այդ փուլում անհրաժեշտ համարվեց առկա կոլեկտիվ և խորհրդային տնտեսությունների վերակառուցումը գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների՝ փայատիրական սկզբունքով՝ հիմքում ունենալով հողը որպես պետական սեփականություն: Նաև խոսվեց այն մասին, որ պետությունն այլևս ի վիճակի չէ վարկեր տրամադրել այն տնտեսություններին, որոնք չէին կարողանում մարել նախկին պարտքերը: Այդ ժամանակ ԼՂՀ կոլտնտեսությունների պետական պարտքը կազմում էր 258 միլիոն դրամ: Պարզվում է, որ հանրապետության կոլտնտեսությունները նույնիսկ 50 տոկոսով չէին կարողանում կատարել պետական պատվերը³⁶:

ԼՂՀ կառավարության նախագահության հերթական արտագնա նիստը, որը տեղի ունեցավ Մարտունի քաղաքում, հիմնականում անդրադարձավ փայատիրական հիմունքներով գյուղական կոլեկտիվ տնտեսությունների տնտեսավարող նոր սուբյեկտների ստեղծմանն առնչվող հարցերին: Թե այդ և թե ապրիլի 5-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցած ԼՂՀ կառավարության նախագահության նիստում նշվեց, որ ԼՂՀ կառավարությունը կազմակերպական զգալի աշխատանք է տանում տնտեսական բարեփոխումների ծրագիրը իրագործելու համար: Նաև շեշտվեց, որ պետական բյուջեի 51 տոկոսը նվիրված է սոցիալական ոլորտի խնդիրներին³⁷:

1994-2000 թվականներին ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացման ընդհանուր ուղղությունները բխում էին հանրապետության առաջ կանգնած հետևյալ խնդիրներից:

Արցախում արդյունաբերության զարգացման առաջնեկները երևացել էին 19-րդ դարի կեսերին մետաքսագործության մեջ: Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին երկրամասում կային ավելի քան 40 մետաքսակարժական և մետաքսագործական ֆաբրիկաներ, ջրաղացաքարերի, սպիրտի և օղեթորման արտադրության մանր ձեռնարկություններ, առևտրի մեծ ցանց, հարյուրավոր արհեստանոցներ և այլն: Խորհրդային իշխանության տարիներին մարզի գրեթե բոլոր արդյունաբերական ձեռնարկությունները կենտրոնացված էին Ստեփանակերտում, մասամբ էլ Շուշիում: Դրանց թիվը հասնում էր 50-ի: Դարաբաղյան շարժման նախօրյակին Արցախի արդյունաբերական ձեռնարկություն-

ները ներկայացնում էին էլեկտրաուժային տնտեսությունը, շինանյութերի արտադրության ճյուղերը:

Խորհրդային Դարաբաղում 1930-ական թվականներից մինչև 1970-ական թվականները կառուցվել էին ջրաէլեկտրակայաններ՝ Ստեփանակերտի, Մատաղիսի և Սարսանգի: Սարսանգի հիդրոկայանը շահագործման է հանձնվել 1976թ. դեկտեմբերի 24-ին 50 կվտ (ժամ էլեկտրաէներգիա) հզորությամբ: Սարսանգի էլեկտրաէներգիան օգտագործվում էր հիմնականում աղբբեջանական Միրբաշիի, Բարդայի, Աղզամի, մասամբ էլ Մարտակերտի շրջաններում: Հիդրոկայանը շահագործման էր հանձնվել կիսատ-պռատ, նախագծից շեղումներով: Հրապարակված նյութերում տվյալներ կան, որ մոտ 80 մլն ռուբլի հափշտակվել և օգտագործվել է հարևան աղբբեջանական շրջաններում սոցիալական, մշակութային և խրախճանքային բնույթի շինությունների վրա: Թուրք-ազերիները Մարտակերտի շրջանից ճողոպրելու ժամանակ շարքից հանել էին նաև Սարսանգի հէկ-ը: Հիդրոկայանի վերականգնումը ԼՂՀ-ի համար կենսական անհրաժեշտություն էր: Արցախի շինարարներին օգնության ձեռք մեկնեցին Հայէներգացանցչին, Հայէներգակարգավորում և Հայէներգոյի վարչության փորձառու կոլեկտիվները, և 1993-94թթ. կարգի բերվեց հէկ-ը, տեղադրվեց 250 հեմասյուն, անցկացվեցին ավելի քան 200 կմ երկարությամբ 110 և 40-վոլտանոց գծեր և գյուղական բնակչությանն ու մայրաքաղաքին ապահովեցին էլեկտրաէներգիայով³⁸: 1994թ. հոկտեմբերին շահագործման հանձնվեց նաև Կարմիր շուկա-Մարտունի 24 կմ երկարությամբ էլեկտրահաղորդման գիծը, որը կառուցվել է «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի «Արցախ» ծրագրով: Արցախում եթե 1984թ. արտադրվել էր 93,2 մլն կիլովատ/ժամ էլեկտրաէներգիա, ապա 1994-ին այն կազմել է 58,7 միլիոն կիլովատ/ժամ, որը բավարարում էր ԼՂՀ էլեկտրաէներգիայի պահանջարկի հազիվ 1/3-ը: Հետագա տարիներին աստիճանաբար ավելացել է և 1999-ին կազմել է 82,8 մլն կվտ/ժ: Պահանջվող էլեկտրաէներգիայի մնացած 120 միլիոն կվտ/ժ-ը Արցախի Հանրապետությունը ստանում է Հայաստանից: Արցախում սպառվող էլեկտրաէներգիայի 7-8 տոկոսը օգտագործվում է արդյունաբերության և գյուղատնտեսության ոլորտում, 30 տոկոսը՝ այլ ճյուղերում, բնակչությունը սպառում է ամբողջ էլեկտրաէներգիայի մոտ 40 տոկոսը, որը

³⁶ *Նույն տեղում, 14.03.1995:*

³⁷ *Նույն տեղում, 06.04.1995:*

³⁸ *«Ազատամարտ», N39, 1994: «ԼՂ Հանրապետություն», 19.10.1994:*

կազմում է 71,8 միլիոն կվտ/ժամ: Վերոնշյալ պլանի համաձայն նախատեսվում էր ԼՂՀ-ում կառուցել փոքր ծավալի հէկեր: Հանրապետության ջրաուժային պաշարները կազմում են 220 մեգավատ: Նպատակային օգտագործման դեպքում ԼՂՀ-ն կարող է բավականին ծավալներով էժան էլեկտրաուժ արտադրել ու դրա մի մասը արտահանել:

Արցախյան պատերազմի տարիներին հանրապետության մի շարք արդյունաբերական ձեռնարկություններ բավականին տուժել էին կամ էլ դադարել էին գործելուց: Հրադադարից հետո շատ թե քիչ հզորությամբ գործում էին 26 ձեռնարկություններ, որոնց համախառն արտադրանքի ծավալը 1996թ. կազմել է 1,4 մլրդ դրամ, իսկ 1999-ին գործող արդյունաբերական ձեռնարկությունները տվել են ավելի քան 3,65 մլրդ դրամի արտադրանք, որի գերակշիռ մասը կազմել է էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը՝ 2,08 մլրդ դրամ:

Հանրապետության արդյունաբերական ձեռնարկությունների շարքում կարևոր տեղ ունեն էլեկտրատեխնիկական գործարանը, որը գործում է 70-ական թվականների կեսերից: Տարիներ շարունակ այն եղել է Երևանի «Լույս» արտադրական միավորման կազմում և 80-ական թվականների վերջին տարեկան արտադրել է մեկ միլիոնից ավել լուսավորման լամպեր: Պատերազմական գործողությունների տարիներին զգալիորեն նվազել էր արտադրության աճը: Ստեփանակերտում գործում էր նաև էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության խտացուցիչների գործարանը, որը տարեկան թողարկում էր 500 հազար խտացուցիչ սարքեր: Այդ գործարանների արտադրական հզորության վերականգնումը նույնպես հրատապ խնդիր էր:

ԼՂՀ տարածքը հարուստ է շինարարական արտադրությունների համար անհրաժեշտ բազմաթիվ պաշարներով: Տասնամյակներ շարունակ Ադրբեյջանի իշխանությունները կասեցրել են տեղական նշանակություն ունեցող այդ ճյուղի զարգացումը: Շինանյութերի արդյունաբերության խոշոր ձեռնարկություններից է Ստեփանակերտի շինանյութերի գործարանը, որի համար հունք է ծառայում Ասկերանի շրջանի Հարավ գյուղի մոտակայքում գտնվող հանքավայրից արդյունահանվող մարմարը: 1999թ. երեսպատման սալիկների արտադրությունը հասել էր 6003,0 հազար քառ. մ-ի: Մարտակերտի շրջակայքում գտնվող կրաքարի հանքավայրերից տարեկան արտահանվում է 2,5 մլն կանոնավոր ձևի շինաքար: Հանրապետության համար կարևոր նշանակու-

թյուն ունի նաև կրի արտադրությունը, որի տարեկան արտադրանքը հասնում է 500 տ-ի: Կրի համար լավագույն հունք է հանդիսանում Մարտակերտի կրաքարի հանքավայրից արդյունահանվող հունքը, որից կիր է արտադրվում Մարտակերտում և Ստեփանակերտում:

Ոչ մեծ ներդրումների դեպքում հնարավորություն կստեղծվեր վերականգնել ոչ միայն պատերազմի հետևանքով տուժած ձեռնարկությունները, այլև, հաշվի առնելով Հայաստանի այդ ճյուղի զարգացման բարձր մակարդակը, հիմնել վերջինիս հետ գործող նոր ձեռնարկություններ: Այդ տեսակետից մեծ նշանակություն կարող են ունենալ ԼՂՀ տարբեր շրջաններում մեծ քանակությամբ առկա հրակայուն կավերի, տարատեսակ քարանյութերի հանքավայրերը: Այդ ուղիով կարելի է զարգացնել կերամիկայի և հախճապակյա իրերի, գունավոր մարմարների մշակման արտադրությունները:

Նախապատերազմյան տարիներին թե՛ ներմուծվող և թե՛ տեղի անտառներից հատված փայտանյութի հիման վրա Լեռնային Ղարաբաղում առանձնահատուկ տեղ ունեն փայտամշակման արտադրությունը: Արտադրվում էր կահույք, մանրատախտակ, պատուհանի կառուցվածքներ: Ընդհանրապես, Արցախն ունի հարուստ փայտանյութ: Արցախի անտառները կազմում են 160 հազար հեկտար, որը բռնում է հանրապետության տարածքի 36,5 տոկոսը: Արցախի անտառների 58 տոկոսը գտնվում է Մարտակերտի շրջանում: ԼՂՀ անտառային պաշարները միջին հաշվով կազմում են 20 մլն խմ փայտանյութ: Ադրբեյջանը տասնամյակներ շարունակ բարբարոսաբար հատում էր Արցախի ամենաարժեքավոր ծառատեսակները և որպես հունք ուղարկում Կիրովաբադի կահույքի ֆաբրիկա: Այդ նպատակով տարեկան մթերվում և դուրս էր բերվում 50-55 հազար խմ փայտանյութ: Միայն 1970-1990թթ. Մարտակերտի անտառներից մթերվել է շուրջ 400 հազար խմ շինարարական և վառելիքային: Հիմնականում հատվել են հաճարենու, կաղնու, ընկուզենու արժեքավոր ծառատեսակները³⁹: Նկատի ունենալով Արցախի փայտանյութի որակական բարձր հատկանիշները՝ կարելի է արտադրել մեծ պահանջարկ ունեցող բարձրորակ կահույք: Միևնույն ժամանակ հանրապետության բնական պաշարների պահպանումը դառնում է խիստ անհրաժեշտ: Այդ նշանակում է, որ պետք է շեշտակի ընդլայնել

³⁹ «Երկիր», 29.01.1994:

անտառատարածքները և բարելավել անտառի սանիտարական վիճակը:

ԼՂՀ արդյունաբերության ճյուղերից առավել զարգացած է թեթև արդյունաբերությունը, որի աշխատանքը հիմնականում հիմնված է տեղական հումքի վրա: Կարևոր տեղ ունեն մետաքսագործությունը, կոշկեղենի և գորգերի արտադրությունը:

Դեռևս 1920-ական թվականների երկրորդ կեսին կազմակերպվել էր «Ղարմետաքսկոմբինատը», որը գործում էր տեղում աճեցվող շերամի բոժոժի և ներմուծվող արհեստական մանրաթելի հիմքի վրա: 1984-ին «Ղարմետաքսը» արտադրել է 126 տ մետաքսի հումք, 83 տ մետաքսի ոլորաթել և 178 մլն քմ կոպիտ մետաքսակտոր: Սակայն մետաքսի ստացման վերջնական գործընթացը կատարվում էր Արցախից դուրս՝ Շաքիի մետաքսի կոմբինատում, որի հետևանքով մետաքսի կոմբինատը տարեկան կորցնում էր 60 մլն ռուբլի միայն այն պատճառով, որ այն դրված էր Շաքիի մետաքսի կոմբինատից կախման մեջ, և ամբողջ արտադրանքը թողարկվում էր այդ ձեռնարկության ապրանքանիշով՝ դրանով իսկ թաքցվելով մետաքսակտորի դարաբաղյան ծագումը: Պատերազմի հետևանքով մասամբ ավերվել, մասամբ էլ չաշխատելու պատճառով 1996թ. կոմբինատը տվել է ընդամենը 75,3 հազար քառ. մ կոպիտ գործվածք: Նախատեսվում էր վերականգնել «Ղարմետաքսի» երբեմնի փառքը:

Հայտնի է, որ Ղարաբաղյան գորգերը մեծ համբավ էին վայելում դեռևս վաղ միջնադարում: Ղարաբաղում արտադրված գորգերը արտահանվում էին աշխարհի շատ երկրներ: Արցախում գորգագործության վերականգնումը, ինչպես ակնարկել ենք, սկսվել էր տակավին պատերազմական տարիներին: Հիշենք, որ 1995թ. արտադրվել է 608, 1996-ին՝ 234, իսկ 1999-ին՝ 305,7 քառ. մ: Գորգագործության զարգացումը ունի լավագույն հեռանկարներ:

Կոշիկի արտադրությունը Արցախում երկարատև պատմություն չունի, այն նոր է: Ստեփանակերտի կոշիկի գործարանը 1984թ. արտադրել է 4463 մլն գույգ կոշիկ: Գործարանը գործում էր Շուշիի կաշվի վերամշակման ձեռնարկության արտադրած կոշտ կաշվեղենի արտադրության վրա: Վերջինիս հզորությունը տարեկան կազմել է 1 մլն քառ. դմ: Կոշիկի ֆաբրիկան մեծ վնաս էր կրել պատերազմի հետևանքով, որի պատճառով էլ հաջորդ տարիներին արտադրությունը ընդհատվել է և միայն 2000 թ. է սկսել արտադրանք տալ:

Լեռնային Ղարաբաղում արտադրվում է նաև կահույք: Անգամ հրետակոծության դաժան օրերին Ստեփանակերտի կահույքի ֆաբրիկան շարունակում էր աշխատել, չնայած խիստ իջել էին արտադրանքի ծավալն ու որակը: 1999 թ. գործարանը տվել է 40.701 հազար դրամի արտադրանք: Այդ բնագավառում նախատեսվում էր հետագա առաջընթաց, մասնավորապես որ երկրամասն ունի հարուստ հումքային բազա: Առանձնապես կարևոր է Վանքի նախկին ձեռնարկության հիմքի վրա կառուցված և ժամանակակից տեխնիկայով հագեցված ֆաբրիկան, որի արտադրած բարձր որակյալ մանրատախտակը արտահանվում է Եվրոպայի ամենազարգացած երկրներ:

Լեռնային Ղարաբաղում սննդի արտադրության համար հիմք է հանդիսանում սեփական հումքը: Առանձնանում են ոգելից և ոչ ոգելից խմիչքների, հյութերի, կաթնամթերքների և մսամթերքների արտադրությունները: Արցախում ոգելից խմիչքներ արտադրող գործարանները միավորված են զինեզործական տրեստի համակարգում: Տրեստի գործարանները տեղաբաշխված են Ստեփանակերտում, Ասկերանում, Կարմիր շուկայում, Գևորգավանում, Լենինավանում և այլ տեղեր: Պատերազմի տարիներին խիստ անկում էր ապրել զինու արտադրությունը: Եթե 1990թ. Լեռնային Ղարաբաղում արտադրվել է 196 հազար դեկալիտր զինի, ապա 1996թ. այն կազմել է 25,5 հազար դեկալիտր, իսկ 1999-ին՝ 12,4: Այդ նույն ժամանակաշրջանում կոնյակի արտադրության ծավալը կրճատվել է մոտ 6 անգամ և 1990թ. արտադրված 44 հազար դեկալիտրից իջել է 7,8 հազար դեկալիտրի: Հետագայում, ասենք 1999թ., այն ավելի է նվազել և հասել 4,4 հազար դեկալիտրի: Խիստ իջել էր նաև օղու արտադրությունը: 1996 թ. այն կազմել է 13,2 հազար դեկալիտր, իսկ 1999-ին՝ 1,5 հազար: Ապա սկսվել է օղու արտադրության ծավալը բարձրանալ և 2000թ. 9 ամսում կազմել է 6,18 հազար դեկալիտր:

Պատերազմի տարիներին խստորեն կրճատվել է կենդանական յուղի, մսամթերքի, պանրի և անարատ կաթնամթերքի արտադրության ծավալը: Եթե 1984-ին Արցախում արտադրվել է 948 տ կենդանական յուղ, ապա 1996-ին այն իջել էր 6,6, իսկ 1999-ին 2,7 տոննայի: Խիստ պակասել էր նաև մսամթերքի արտադրությունը: Սսի արտադրությամբ Լեռնային Ղարաբաղը միշտ էլ առաջնակարգ տեղ է գրավել: Եթե 1990թ. արտադրվել է 500 տ միս, ապա 1996թ. այն կազմել է 394,4, իսկ 1999-ին 76,4

տոննա: 2000 թվականից այն սկսել է աճել և այդ նույն թվականի 9 ամսում կազմել է 209,1 տ: Նկատվում է նաև կաթնամթերքի արտադրության աճ: Արցախի Հանրապետության 469,6 հազար հեկտար տարածքի 201,4 հազարը գյուղատնտեսական հողատարածքներ են, որոնցից 55,5 հազարը կազմում են վարելահողեր: Այդ լեռնային երկրի միջին բարձրությունը ծովի մակարդակից հասնում է 1100 մ-ի, տարածքի ավելի քան 80 տոկոսը տեղադրված է 500 մ բարձրության վրա: Երկրամասի կլիման բարեխառն է, տաք: Հանրապետության հողային պաշարները և բնակլիմայական պայմանները նպաստավոր են գյուղատնտեսության զարգացման համար: Իր մշանակությամբ գյուղատնտեսական արտադրությունը հանդիսացել և հանդիսանում է հանրապետության տնտեսության առաջատար ճյուղը: Այստեղ գյուղատնտեսական համախառն արտադրանքը գերազանցում է արդյունաբերության արտադրանքը ավելի քան 5 անգամ: 1996թ. հանրապետության գյուղատնտեսությունը տվել է 7,8 մլրդ դրամի արտադրանք: Այստեղ մինչև 90-ական թվականների վերջը պահպանվել են կոլտնտեսային և պետական տնտեսությունները, որոնք անգնահատելի դեր են խաղացել դարաբաղյան պատերազմի տարիներին: Թերևս, այդ էր հիմնական պատճառը, որ այստեղ չէին շտապում Հայաստանի պես հախուռն լուծարել կոլտնտեսություններն ու պետական տնտեսությունները և սեփականաշնորհել հողը: Արցախում պատերազմից հետո մտածում էին ագրոարդյունաբերական համալիրը փոխել աստիճանաբար, առանց շտապելու: Ագրոարդյունաբերական համալիրը խորհրդային տարիներին զբաղեցնում էր Ղարաբաղի էկոնոմիկայի 70 տոկոսը: Իննսուական թվականների երկրորդ կեսին հանրապետության հարստությունը մնում էր հողը, և մեծ հույսեր էին կապում գյուղատնտեսության զարգացման հետ: Արցախի ղեկավարությունն այն համոզման էր, որ բարեփոխումների ընդհանուր ծրագիրը պետք է սկսել գյուղից, որը հնարավորություն կտար գյուղացուն ազատ աշխատել իր հողի վրա, ստեղծել նոր տնտեսություններ, նոր ձեռնարկություններ: Խոսքը գյուղատնտեսական մթերքների վերամշակման մասին է: Բարեփոխումներով չէր նախատեսվում հողի սեփականաշնորհում, ուստի Արցախում չէին շտապում որոշում ընդունել հողի սեփականաշնորհման մասին: ԼՂՀ կառավարությունը գտնում էր, որ չպետք է միանգամից ցրել կոլտնտեսությունները: Ընդհանրապես չէին ցանկանում ցրել մանավանդ այն կոլտնտեսությունները, որոնք

տարին եզրափակում էին շահույթով: Պատերազմի և շրջափակման պայմաններում տնտեսավարման կոլտնտեսային ձևի գոյությունը Արցախում ավելի նպատակահարմար էր, քանի որ կարող էին որոշակի վարչական լծակների կիրառմամբ կարգավորել տնտեսությունների հարաբերությունները պետության և բանակի հետ: Չէին ցանկանում կտրուկ անցնել մասնավոր սեփականատիրությանը, որովհետև դա կարող էր առաջ բերել որոշ ցնցումներ: Այստեղ նախընտրելի համարեցին հողի վարձակալության ձևը: Նախատեսվեց ինքնալուծարվող կոլտնտեսություններում ստեղծել առանձին նոր սեփականության ձևեր: Վերացվեցին կոլտնտեսությունների և գյուղական խորհուրդների նախագահների պաշտոնները, ու ստեղծվեց մեկ՝ գյուղապետի պաշտոն: Ենթադրվում էր, որ նոր պայմաններում գյուղացին կաշխատի ավելի արդյունավետ: Նաև ենթադրվում էր, որ առաջ կգա սոցիալական շերտավորում: Խոսքը այս դեպքում այն մասին էր, որ հնարավորինս խուսափել դրանից և հավասար պայմաններ ստեղծել հանրապետության բոլոր քաղաքացիների համար ու երբեք թույլ չտալ հանրային սեփականության յուրացում և փոշիացում: Արցախցու համար պետք է ստեղծել այնպիսի պայմաններ, որ բնակչությունը ոչ թե գնա, հեռանա երկրամասից, այլ վերադառնա և մշտական բնակություն հաստատի այնտեղ: Ենթադրվում էր, որ Արցախի վերածնունդը դառնա համազգային խնդիր: Իսկ դա հիմնականում կապված է հանրապետության տնտեսության, մանավանդ գյուղատնտեսության շեշտակի զարգացման հետ: Թե՛ Արցախում և թե՛ Հայաստանում պետք է ապրել այն գաղափարով, որ յուրաքանչյուրի պարտքն է նպաստել Արցախի աննախադեպ զարգացմանը: Ճիշտ է, պատերազմի ժամանակ արցախցին, հայը հայրենիք էր պաշտպանում: Դա էլ ստիպեց լինել միասնական ու համախմբված: Հաղթանակը պահանջում էր հանրապետությունում սկսված բարեփոխումներն առաջ մղել անսայթաք և նպատակաուղղված քաղաքականությամբ:

ԼՂՀ գյուղատնտեսության մեջ առաջատար ճյուղը հանդիսանում է հացահատիկի, մանավանդ աշնանացան ցորենի մշակությունը: Հացահատիկի մշակումը զբաղեցնում է ԼՂՀ մշակովի հողատարածությունների 40 տոկոսը: Արցախում հացահատիկային ցանքերի բերքատվությունը միջին հաշվով կազմում է հեկտարից 20-25 ց: 1984-ին Արցախում կային 33 կոլտնտեսություններ, 40 պետական տնտեսություններ և 5 միջտնտեսական

ձեռնարկությունն ու կազմակերպությունն: Նրանց կատարած 61 հազար հեկտար ցանքսից 28,4 հազարը կազմում էին հացահատիկային կուլտուրաները: Խորհրդային տարիներին Արցախը տարեկան արտադրում էր մինչև 50-60 հազար տ հացահատիկ, որը բավարարում էր երկրամասի բնակչության միջին պահանջները: 1996-ին Արցախում արտադրվել է 40 հազար տոննա հացահատիկ, իսկ 1999-ին մեկ հեկտարից միջին հաշվով ստացվել է 12,4 ց, որը շատ ցածր էր: Հաջորդ տարիներին, ասենք 2002-2003թթ., հանրապետությունում ստացված առատ բերքը համոզում է, որ հնարավոր է այստեղ տարեկան ստանալ մինչև 100 հազար տոննա հացահատիկ, որի մի մասը կարտահանվի Հայաստան:

Արցախում լավագույն պայմանները կան զգալիորեն ավելացնելու ծխախոտի, կարտոֆիլի և բանջարեղենի արտադրությունը: Եթե 1984-ին մարզում արտադրվել է 40 տ ծխախոտ, 7,8 հազար տ կարտոֆիլ և 9,5 հազար տ բանջարեղեն, ապա 1996-ին՝ 15,4 տ ծխախոտ, 3257,3 տ կարտոֆիլ ու բանջարեղեն: 2002-2003 թթ. այդ ցուցանիշները զգալիորեն բարձր էին: 2002 թ. հանրապետությունում արտադրվել է 125313,4 ց կարտոֆիլ և 40207,5 ց բանջարեղեն: Արցախում գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության շեշտակի բարձրացումը հնարավոր է, եթե կատարվեն կապիտալ ներդրումներ, և լուծվի ոռոգման հարցը:

Արցախի բուսաբուծության կառուցվածքում կարևորագույն տեղ են գրավում խաղողագործությունն ու պտղաբուծությունը: Այս ենթամիջուկերը զարգացած են Մարտակերտի, Մարտունու, Ասկերանի և Հաղուբի շրջաններում: 1984-ին մարզն ուներ 14 հազար հա խաղողի բերքատու այգի: Այդ նույն թվականին մարզում արտադրվել է 164,2 հազար տ խաղող: Այստեղ մեկ հեկտարի բերքատվությունը կազմել է 116,1 ց: Պատերազմի տարիներին խաղողի այգիները հիմնականում դուրս էին եկել շարքից, և 1996 թ. հանրապետությունում արտադրվել է ընդամենը 3895 տ խաղող: Այգիները վերականգնելու համար հանրապետության կառավարությունը ձեռնարկել է որոշ քայլեր: 2002 թ. խաղողենու բերքատու այգիները հասել էին 1207,3 հա, և այդ նույն թվականին արտադրվել է 23934,0 ց խաղող: 1984թ. մարզում կային 1104 հա պտղատու այգիներ, որոնցից ստացվել է 1236 տ բերք: Դա շատ նվազ էր մարզի բնակչության պահանջները բավարարելու համար: Արդեն 1996թ. պտղատու այգիները զբաղեցնում էին 1600 հա տարածություն: Արցախն ի վիճակի է տարեկան

արտադրել 7-8 հազար տ պտուղ, չհաշված վայրի պտուղները, որոնցով հարուստ են երկրամասի անտառները: 2001 թ. 1341,9 հա պտղի այգիներից ստացվել է 11642,9 ց համախառն բերք: Չնայած քիչ էր, բայց հուսադրող էր:

Արցախում թթաբուծությունն ունի դարերի պատմություն: Թուրք արցախցու համար կենսական նշանակություն ունի. մանավանդ նրանից թորված օղին, որը հայտնի է աշխարհում: Թթից պատրաստվում են նաև դոշաբ և չամիչ: Անցած դարի երեսնական թվականների վերջին Արցախում գործում էին օղեթորման ավելի քան 300 կաթսաներ: Եվ չնայած հետպատերազմյան տարիներին խորհրդային իշխանության մի շարք որոշումներ վտանգի տակ էին դրել թթենիների գոյությունը, այդուհանդերձ արցախցիները կարողացան պաշտպանել 2000 հա տարածք կազմող թթենիների այգիները, և նույնիսկ Հատուկ կոմիտեի կառավարման ժամանակ Արկարի Վոլսկու ակտիվ մասնակցությամբ պայմաններ ստեղծվեցին թթի օղու արտադրության ծավալն ընդլայնելու և այն արտահանելու համար: Ներկայումս թթի օղու արտադրության մեկ արդյունաբերական ձեռնարկություն կա Ասկերանում, որի արտադրանքն արտահանվում է արտասահման: Թթենիների այգիների սեփականաշնորհումը նպաստում է թթի օղու արտադրության ընդլայնմանը, որը բավարարում է արցախցիների կենսական պահանջը:

Ակնհայտ է, որ Լեռնային Ղարաբաղի անասունների մթերատվության ցուցանիշները մշտապես գերազանցել են Ադրբեջանի միջին հանրապետական ցուցանիշները: Ազգային-ազատագրական պատերազմի տարիներին Արցախի անասնապահությունը կրել է զգալի կորուստներ: 1985թ. հունվարի 1-ի տվյալներով մարզն ունեցել է 98,4 հազար գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 288,0 հազար ոչխար և այծ, 86,1 հազար գլուխ խոզ: Այդ նույն թվականին մարզում արտադրվել են 11,7 հազար տ միս (սպանդային), 56,3 հազար տ կաթ, 596 տ բուրդ (ֆիզիկական կշռով): Կովի միջին կաթնատվությունը կազմել է 2397 կգ: 1989-96 թթ. կովերի 31,4 հազար գլխաքանակը իջել է 15,7 հազարի, ոչխարների և այծերի գլխաքանակը 78,3 հազարից կրճատվել է 32,6 հազարի, խոզերի գլխաքանակը 68,4 հազարից իջել է 11,2 հազարի: 1996թ. արտադրվել է հազիվ 20 հազար տոննա կաթ: Ադրբեջանում արտադրվող խոզի մսի 40 տոկոսը տալիս էր Լեռնային Ղարաբաղը: Խոզաբուծության բարձր արտադրողական համալիրներ էին ստեղծված Թաղի, Տունիի, Հաթերքի, Վաղուհասի,

Չլրդանի, Վանքի, Ավետարանոցի, Ննգիի տնտեսություններում: Պատերազմից հետո հնարավոր էր փոքր ներդրումների միջոցով վերականգնել անասնազվխաքանակը և մթերքների արտադրությունը գերազանցել նախապատերազմյան ծավալը: Արդեն 2002թ. հանրապետությունում խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը հասել էր 40496-ի, որից կովերի գլխաքանակը՝ 20183, խոզերի գլխաքանակը՝ 14514-ի, ոչխարների և այծերի գլխաքանակը՝ 42669-ի, ըստ որում այդ նույն թվականին արտադրվել է 28234,2 տ կաթ, 60,1 տ բուրդ, 13457,3 հազար հատ ձու:

Իննսնական թվականների երկրորդ կեսին իրագործված բարեփոխումների հետևանքով առաջընթաց քայլ է կատարվել գյուղատնտեսության զարգացման ուղղությամբ: Սկսած 1995 թվականից՝ գյուղատնտեսության ոլորտում կատարվել են նոր առաջադիմական տնտեսածների ձևավորման քայլեր: Այդ նույն թվականին հատուկ որոշումով հողը համարվեց որպես պետական սեփականություն և տրվեց կոլտնտեսություններին՝ վարձակալության իրավունքով: Հանրապետության բոլոր տնտեսությունները վերակազմավորվեցին գյուղական կոլեկտիվ տնտեսությունների, իսկ մեկ տարի անց բազմաթիվ կոլեկտիվ տնտեսություններ վերածվեցին փակ բաժնետիրական տնտեսությունների, որոնց մեջ հստակորեն որոշված էր յուրաքանչյուր անդամի մասնաբաժինը: Արդեն 1997թ. հանրապետությունում կային 14300 գյուղացիական և 151 կոլեկտիվ տնտեսություններ:

Պատերազմական գործողությունների հետևանքով շարքից հանված և ավերված շինությունների ու բնակարանների վերակառուցման աշխատանքները սկսվել էին դեռևս 1991-1992 թվականներից: Այդ նպատակով եթե 1991-ին կատարվել է 77,7 հազար ռուբլու ներդրում, ապա 1992-ին այն հասցվել է 402,1 հազար դրամի, իսկ 1996-ին՝ 844,6 միլիոն դրամի: Այդ թվերը հետագայում շարունակել են աճել, ընդ որում ներդրումների 98 տոկոսը բաժին է ընկել ոչ արտադրական նշանակության շինություններին: 1999-ին իրականացվել է 4372024 դրամի կապիտալ շինարարություն, որից 2764.157-ը՝ պետության բյուջեից, «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի միջոցներից՝ 611.834, այլ միջոցներից՝ 754.996 դրամ և այլն: Արցախում բնակարաններ անցյալում էլ շատ քիչ են կառուցվել: Ասենք, որ 1984-ին կառուցվել է ընդամենը 44,5 հազար քառ. մ բնակտարածություն, որից 20,5 հազար քառ. մ-ը՝ պետության և կոոպերատիվների հաշվին: Բնակարանաշինությունը և բնակարանների վերանորոգումը Ար-

ցախում շարունակում են ետ մնալ: Այսպես. եթե 1990թ. Արցախում շահագործման է հանձնվել 720 բնակարան՝ 37250 քառ. մ ընդհանուր մակերեսով, ապա 1991-1996թթ. շահագործման է հանձնվել ընդամենը 207 բնակարան՝ 14720 քառ. մ ընդհանուր մակերեսով: Մինչդեռ Արցախի զարգացման հեռանկարային պլանով նախատեսվում էր ամեն տարի առնվազն կրկնապատկել բնակարանային շինարարության հատկացումները: Հետագայում քայլեր ձեռնարկվեցին այդ բացն ուղղելու համար, և 2000թ. գործարկվել են 7960,2 մլն դրամի կապիտալ շինարարության հիմնական միջոցներ, որից 7213,7 մլն դրամը՝ շինմոնտաժային աշխատանքներ: 2002թ. կապիտալ շինարարության հիմնական միջոցները իջել են 4323,4 մլն դրամի, ընդ որում 2000թ. 19754,9 քառ. մ բնակտարածության փոխարեն 2002թ. շահագործման է հանձնվել 10363,4 քառ. մ օգտակար մակերես:

ԼՂՀ տարածքի համաչափ բնակեցումը և նրա արտադրողական ուժերի տրամաբանական տեղաբաշխումը պետք է կարգավորվի: Այսպես. մարզի բնակչության 40 տոկոսը կենտրոնացված է Ստեփանակերտում, որը, թերևս, նպատակահարմար չէ: 2001թ. հունվարի 1-ի տվյալներով՝ շրջաններում ամենախիտը բնակեցված էին Մարտունու շրջանում, որտեղ բնակվում էր 22803 մարդ, որոնց թիվը 2003թ. հունվարի 1-ի դրությամբ հասել է 23 հազարի: Բնակչության բնակեցումը պետք է արագացվեն առանձնապես Շահումյանի և Քաշաթաղի շրջաններում:

ԼՂՀ տնտեսության վերակառուցման և զարգացման կարևորագույն նախապայմաններից են փոխադրական ուղիների բարեկարգումը և նորերի կառուցումը: Խորհրդային իշխանության տարիներին այդ բնագավառը լրիվ մատնված էր անուշադրության, և մարզի ներքին ճանապարհները գտնվում էին անմխիթար վիճակում: 1980-ական թվականների վերջին մարզում ասֆալտապատված էր միայն Ստեփանակերտ-Աղղամ մայրուղին: Արցախյան պայքարի տարիներին ռազմավարական կարևոր նշանակություն ստացան ճանապարհների կառուցումն ու վերականգնումը: 58 կմ երկարությամբ Ստեփանակերտ-Շուշի-Լաչին-Գորիս ճանապարհն արմատապես վերակառուցվեց «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի միջոցով: Ներկայումս կառուցվում է Մարտակերտ-Ստեփանակերտ-Հադրուս հյուսիս-հարավ ճանապարհը՝ 180 կմ երկարությամբ, որն ունի ռազմավարական խոշոր նշանակություն: Անմխիթար վիճակում են գտնվում հանրապետության միջշրջանային, միջգյուղական և

գյուղական ճանապարհները, որոնց վերանորոգումն ու բարելավագույնը պետք է դառնա ԼՂՀ պետական խնդիրներից մեկը:

2000թ. հունվարի 1-ի դրությամբ ԼՂՀ-ում գոյություն ունեին պետոեզիստրում գրանցված 2023 տնտեսավարող սուբյեկտներ, որոնցից 1001-ը պատկանում էին անհատ ձեռներեցներին: Այդ ամենում պետական ձեռնարկություններ էին 84-ը: 2001թ. հունվարի 1-ի դրությամբ հանրապետությունում կար 276 պետական սեփականություն, 929-ը՝ կոոպերատիվ, և 774-ը՝ քաղաքացիների սեփականություն: Արդեն նույն թվականի հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ համապատասխանաբար՝ 288, 969 և 814: 2001թ. հունվարի 1-ի դրությամբ կային նաև 15 խառը սեփականություն, 21 օտարերկրյա քաղաքացիների սեփականություն և 8 հասարակական կազմակերպությունների սեփականություն: Այդ նույն տարում օտարերկրյա քաղաքացիների սեփականությունը ավելացել էր երեքով և հասել էր 24-ի: Հանրապետությունում 2001թ. սեփականաշնորհվել է 679 օբյեկտ, որոնցից 380-ը՝ Ստեփանակերտում, 55-ը Ասկերանի, 69-ը Մարտակերտի, 99-ը Մարտունու, 25-ը Շուշիի, 51-ը Հադրութի շրջաններում: Սեփականաշնորհման գործընթացը հանրապետությունում շարունակվում է: Դեռևս 1999թ. մարտի 12-ին ԼՂՀ նախագահ Արկադի Դուկասյանը ՄԱԿ-ի նստավայրում մամուլի ասուլիսի ժամանակ հայտարարել է, որ ԼՂՀ-ն արդեն անցել է շուկայական հարաբերությունների, համարյա ավարտվել է սեփականաշնորհման գործընթացը, ստեղծվել է ժողովրդական պետություն, որն ամենակարևոր գործոնն է: Այս նշել է, որ Լեռնային Ղարաբաղը բաց է բոլոր նախաձեռնությունների համար և պատրաստ է համագործակցելու բոլոր երկրների հետ⁴⁰:

ԼՂՀ-ի կյանքում էական հարց է բնակչության սոցիալական վիճակի բարելավման խնդիրը: Դրա համար կարևոր նշանակություն ունեն առևտրի, կապի զարգացումը, շուկայական հարաբերությունների խորացումը, վարձատրության բարձրացումը, սեփականաշնորհման գործընթացի առաջնությունը, սպորտի և ֆիզիկական կուլտուրայի զարգացումը և այլն: Սրանք հարցեր են, առանց որոնց լուծման հնարավոր չէ բարձրացնել հանրապետության դերը: Ամենից առաջ անհրաժեշտ է խստորեն պայքարել գործազրկության դեմ: Այդ նշանակում է, որ պետք է վերականգնվեն նախկին բոլոր գործարանները, և կառուցվեն նորերը:

1999թ. հանրապետությունում գործազուրկների թիվը հասնում էր 3042-ի, որից 1909-ը՝ Ստեփանակերտ քաղաքում: 2000թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ գործազուրկների թիվը հասել էր 3450-ի: Գործազրկության դեմ ամենաարդյունավետ պայքարը նոր աշխատատեղերի բացումն է: 2000թ. բացվեց Ստեփանակերտի հացի գործարանը, որտեղ աշխատանքի տեղավորվեց 95 մարդ: 69 տեղ էլ բացվեց Ստեփանակերտի ալրադացի վերաբացումից հետո: Ստեփանակերտում բացվեցին նաև Երևանի կաբելի գործարանի և նրբատախտակի արտադրության նոր մասնաճյուղեր, որտեղ բացվեցին 60 աշխատատեղեր: Բացվեց նաև Շուշիի ոսկերչական գործարանը, 60 աշխատատեղով: Մարտակերտի վանք գյուղի փայտի վերամշակման գործարանում տեղավորվեց 120 հոգի: Նախատեսվեց մինչև 2000թ. վերջը 700 աշխատատեղ բացել և նոր շարք մտած արտադրական կարողությունների տարեկան համախառն արտադրանքը հասցնել 22,24 մլրդ դրամի: Մեծ աշխատանքներ են տարվում էներգետիկայի և ոռոգման ցանցի ընդլայնման ուղղությամբ⁴¹:

Հետզհետե զարգանում էր հանրապետության արտաքին առևտուրը: Այստեղ արտադրված ապրանքները արտահանվում են ԱՊՀ, եվրոպական, Մերձավոր Արևելքի երկրներ ու ԱՄՆ: Նկատվում է արդյունաբերության աճ, ըստ որում 2001 թվականին՝ 21,6 տոկոս, 2002թ.՝ 36,2, 2003թ.՝ 40: Եթե 1999-ին արդյունաբերության աճը կազմել է ընդամենը 3,8 մլրդ դրամ, ապա 2003-ին այն հասել է 11 մլրդ-ի: Եթե ԼՂՀ-ից 2001թ. արտահանվել է ընդամենը 5,4 մլն դոլարի արտադրանք, ապա 2002թ. այն կազմել է 14 մլն, իսկ 2003թ.՝ 18 մլն դոլար⁴²: Վերջին երկու տարում վերականգնվել է Կարմիր շուկայի գինու գործարանը, սկսել են արտադրանք տալ Դրմբոնի պղնձի-ոսկու հանքարդյունաբերությունը և Ստեփանակերտի պոլիէթիլենային խողովակների գործարանը: Դրմբոնի գործարանում աշխատողների թիվը կազմում է 1000-ից ավելի: Արագացվել է նաև Հյուսիս-հարավ ճանապարհի շինարարությունը: Մարտունիում գործարկվել է խաղողից սպիրտ արտադրելու գործարանը: Ավարտվելու վրա է «Ենգիբարյան» ընկերության պահածոների գործարանի կառուցումը Կարմիր շուկա-Ստեփանակերտ մայրուղու վրա: Ստեփանակերտում սկսել է գործել հայ-չվեյցարական «Կա-

⁴⁰ «Ազատ Արցախ», 18.03.1999:

⁴¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 18.08.2000:

⁴² «Голос Армении», 10.04.2004:

րին» ձեռնարկությունը, որը մշակում է դարաբաղյան քար, որտեղ զբաղված է 140 մարդ⁴³:

Արցախում վերականգնվել է զբոսաշրջիկությունը: Բավական է նշել, որ միայն 2003թ. Լեռնային Ղարաբաղ է ժամանել 2500 զբոսաշրջիկ: Ըստ ԼՂՂ վիճակետկոմի տվյալների՝ յուրաքանչյուր տարի զբոսաշրջիկների հոսքն ավելանում է 35 %-ով: Միայն 2003թ. Ղարաբաղ զբոսաշրջիկներ են այցելել աշխարհի 70 երկրներից⁴⁴:

ԼՂՂ-ում զարգանում են նաև կրթությունն ու մշակույթը: Եթե 2000/2001 ուսումնական տարում գործել է 212 հանրակրթական դպրոց՝ 23468 աշակերտներով, ապա 2002/2003 ուսումնական տարում համապատասխանաբար կազմել են 232 և 23712: 2002/2003 ուսումնական տարում գործել է երաժշտական, արվեստի և գեղարվեստի 10 դպրոց, որտեղ սովորողների թիվը հասել է 1589-ի: Այդ նույն ուսումնական տարում հանրապետությունում գործել են 4 միջին մասնագիտական հաստատություններ՝ 1539 սովորողներով: Արցախում գործում է մեկ բարձրագույն պետական հաստատություն, որտեղ 2002/2003 ուսումնական տարում սովորել է 3326 հոգի: Այդ նույն ուսումնական տարում գործել են մի քանի ոչ պետական բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ՝ 1211 սովորողներով: Հանրապետությունում գործում են 9 գրադարաններ, մեկ պետական մասնագիտական թատրոն, 6 թանգարաններ և այլն⁴⁵: Այո, Արցախի հանրապետությունն ունի լավագույն հնարավորություններ առաջիկա տարիներին բարձրացնելու հանրապետության սոցիալ-տնտեսական կյանքի մակարդակը: Իսկ դրա համար հարկավոր են խոշոր ներդրումներ, համարձակ գործողություններ, երկրամասի հնարավորությունների խելացի օգտագործում և կառավարման ճկուն քաղաքականություն:

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ «Հայկական ժամանակ», 18.06.2004:

⁴⁵ Վերոհիշյալ թվական տվյալները քաղվել են Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1984 году, Баку, 1985: «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը», տեղեկատվական-վերլուծական եռամսյակային գեկույց, Ստեփանակերտ, 2001: «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության շրջանները թվերով», Ստեփանակերտ, 2003: «Լեռնային Ղարաբաղը թվերով», Ստեփանակերտ, 2004 վիճակագրական ժողովածուներից:

2. ՀԱՄԱՐԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻՄ

ԼՂՂ-ն ունի պետականության բոլոր հատկանիշները: Հանրապետությունը հետևողականորեն վարում է Ղարաբաղ-Ադրբեջան հակամարտության խաղաղ կարգավորման քաղաքականություն: Ամենագլխավորը, ոի հանրապետությունը ձեռք է բերել, Արցախի բանակն է, որը պետության և ժողովրդի անվտանգության հիմնական երաշխիքն է:

Պատերազմական պայմաններում մոտ մեկ տարի տեղի չէր ունեցել ԼՂՂ Գերագույն խորհրդի նստաշրջան: Այն հրավիրվեց 1994-ի նոյեմբերի 23-24-ը: Նստաշրջանում ՊՊԿ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը իր ելույթում վերլուծեց ստեղծված տնտեսաքաղաքական իրավիճակը և առաջ քաշեց պետական իշխանության բարձրագույն մարմիններում կառուցվածքային փոփոխությունների, լուրջ տնտեսական վերափոխումների և դրանց համապատասխան օրենսդրական բազայի ու բարեփոխումների իրականացման մեխանիզմների ստեղծման անհրաժեշտությունը¹:

Անհրաժեշտ էր հանրապետության կառավարման հին մեթոդները փոխարինել նորերով: Ասել է թե՛ առաջացել էր կառավարման նոր կուրսի կիրառման անհրաժեշտություն: Իսկ դրա համար հարկավոր էին համապատասխան նոր օրենքներ, որոնք և պետք է մշակվեին ու ընդունվեին Գերագույն խորհրդի կողմից:

ԼՂՂ խորհրդարանում բացակայում էր քաղաքական պայքարը, չկային խմբակցություններ: Մինչդեռ պայքարի խորհրդարանական մեթոդների գոյությունը խիտ պարտադիր է: Պատգամավոր Իգոր Սուրադյանը իր ելույթում շեշտեց, որ ցանկալի է՝ այդ պայքարը լինի ավելի սկզբունքային, չհենվի անձնական հակասությունների վրա²:

Մեկ ամիս անց՝ դեկտեմբերի 21-ին, ԼՂՂ ԳԽ նիստերի դահլիճում, նախորդ նստաշրջանի որոշմամբ, իր աշխատանքները

¹ «ԼՂ Հանրապետություն», 30.11.1994:

² Նույն տեղում:

վերսկսեց ԼՂՀ ԳԽ նստաշրջանը: Ստեղծվել էր պատգամավորական համաձայնողական խումբ, որը առաջ քաշեց Գերագույն խորհրդի իշխանության և կառավարման մարմինների կառուցվածքում փոփոխություններ մտցնելու հարցը: Այդ առթիվ հանդես գալով՝ պատգամավոր Մուրադ Պետրոսյանը առաջարկեց հանրապետությունում մտցնել նախագահական ինստիտուտ: Այդ առաջարկությունը նստաշրջանում առաջ բերեց բուռն վեճեր: Մի շարք պատգամավորներ՝ ԼՂՀ պաշտպանության բանակի հրամանատար Սամվել Բաբայանը, ԼՂՀ արտաքին գործերի նախարար Արկադի Դուկասյանը և ԼՂՀ պաշտպանության բանակի քաղաքաժնի պետ Սերժ Առուշանյանը, առաջարկեցին քննարկել հանրապետությունում նախագահական կառավարում մտցնելու մասին օրենքի նախագիծը և ընտրել ԼՂՀ նախագահ: Պատգամավորների մեծամասնությունը, պաշտպանելով այդ առաջարկությունը, ընդունեց «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության նախագահի մասին» օրենքը, համաձայն որի՝ ԼՂՀ առաջին նախագահը պետք է ընտրվեր երկու տարվա ժամկետով:

Դեկտեմբերի 22-ին նստաշրջանը փակ գաղտնի քվեարկությամբ (51 կողմ, 2 դեմ) ԼՂՀ նախագահ ընտրեց Ռոբերտ Սեդրակի Քոչարյանին: Դեկտեմբերի 23-ի առավոտյան նիստում տեղի ունեցավ ԼՂՀ առաջին նախագահի երդմնատվության արարողությունը³: ԼՂՀ նախագահ ընտրվելու առթիվ ողջույնի հեռագրերով շնորհավորեցին Լ.Տեր-Պետրոսյանը, Բ.Արարքցյանը, բազմաթիվ հայրենակիցներ, գիտության և մշակույթի ներկայացուցիչներ: ԼՂՀ նորընտիր նախագահ Ռ.Քոչարյանը՝ 1995 թ. Ամանորի առթիվ դիմելով հանրապետության բնակչությանը, նրանց ոգևորեց անցած տարում տարած փայլուն հաղթանակի առթիվ, սակայն շեշտելով, որ առջևում հանրապետության բնակչությանը սպասում է երկար ու դժվարին աշխատանք՝ պատերազմը, շրջափակումը, անցումը շուկայական տնտեսությանը, ստեղծել են մի այնպիսի իրավիճակ, որից դուրս գալու համար անհրաժեշտ են ուժերի առավելագույն նվիրում և համբերություն: Ռ. Քոչարյանը շեշտեց, որ երիտասարդ հանրապետության առաջ կանգնած են պաշտպանության բանակն այսուհետև ևս անրա-

³ Նույն տեղում, 31.12.1994:

պնդելու, տնտեսությունը բարեփոխելու, օրինականությունն ամրապնդելու, սոցիալական հիմնահարցերը լուծելու խնդիրները⁴:

1995թ. հունվարի 9-ին ԼՂՀ նախագահ Ռ.Քոչարյանի հրամանագրով ստեղծվեց ԼՂՀ պաշտպանության նախարարություն: Նախարար է նշանակվում մինչ այդ հանրապետության պաշտպանության բանակի հրամանատար, գեներալ-մայոր Սամվել Բաբայանը: Այդ օրերին նախագահը ստորագրեց նաև «Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ժողովրդական պատգամավորների ընտրության մասին» օրենքը, որի առաջին հոդվածում ասված է, որ ԼՂՀ ժողովրդական պատգամավորների ընտրություններն իրականացվում են համընդհանուր, գաղտնի, հավասար և ուղղակի ընտրական իրավունքների հիման վրա, իսկ երկրորդ հոդվածով ԼՂՀ ժողովրդական պատգամավոր կարող են ընտրվել ԼՂՀ տարածքում ապրող և 21 տարին լրացած քաղաքացիները:

ԼՂՀ-ի գյուղական կյանքի կառավարման տվյալ ժամանակաշրջանի համակարգը այլևս չէր համապատասխանում ժամանակակից պահանջներին: Հանրապետության կառավարությունը, առաջնորդվելով նախագահի հրամանագրով, որոշում է ընդունում գյուղական խորհուրդների վերակազմման մասին: Համաձայն գյուղական համայնքի ղեկավարի (գյուղապետի) մասին ժամանակավոր կանոնադրության՝ կոլտնտեսության նախագահը, նշանակվելով պետության կողմից, լինելու է նրա լիազորված անձը տվյալ տարածքում⁵:

Չեռնարկված կարևոր միջոցառումներից էին նաև նոր որոշման ընդունումը, 1995թ. ապրիլի 1-ից հանրապետությունում գյուղատնտեսության արտադրության կազմակերպման և գյուղի կառավարման մեխանիզմում արմատական փոփոխություններ մտցնելու մասին, ըստ որի՝ կոլվարչությունների նախագահները դառնում են գյուղապետեր, իսկ կոլտնտեսություններն աստիճանաբար վեր էին անվում փայտի իրական վարձակալական հիմունքներով գործող գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների: Ակնհայտ է, որ այդ վերջին տարիներին կոլվարչությունների և գյուղխորհուրդների նախագահների միջև ծագած հակասություն-

⁴ Նույն տեղում, 31.12.1994: Այդ օրերին ԼՂՀ վարչապետ էր նշանակվել Լեռնարդ Պետրոսյանը, որը մինչ այդ ղեկավարում էր Հատուկ ծրագրերի վարչությունը:

⁵ Նույն տեղում, 14.03.1995:

ների հետևանքով շատ գյուղերում բարձիթողի վիճակում էին սոցիալական հարցերը, միջգյուղական և գյուղամիջյան ճանապարհները, և խարխուլվել, քայքայման եզրին էին հասել լուսավորության, առողջապահության, սոցիալ-մշակութային, կենցաղային, առևտրի, հասարակական սննդի օբյեկտները: Գյուղերում վաղուց չէին գործում ռադիոն, հեռախոսը, էլեկտրականությունը: Երբ որոշմամբ գյուղական համայնքը պետք է ունենա կառավարման մեկ մեխանիզմ: Նա իր իրավասության սահմաններում պետք է լուծի տեղական նշանակության բոլոր հարցերը՝ սկսած գյուղմթերքների արտադրության կազմակերպման հետ կապված խոչընդոտները հաղթահարելուց ընդհուպ մինչև որդեգրման, գառամյալների և հաշմանդամների խնամակալության, գյուղի տարածքում պատշաճ սանիտարական վիճակի ապահովման և այլ հարցերի լուծում:

Նոր որոշման համաձայն՝ շրջանային վարչակազմերը իրենք էին նշանակում գյուղական համայնքի ղեկավարներին: Սակայն պարզվում է, որ շրջանային ղեկավարները հաճախ ստիպված էին լինում կատարել առանձին և բարձրաստիճան պաշտոնյաների միջնորդությունները կամ հանձնարարականները և գյուղապետեր են նշանակել առանց նկատի ունենալու տվյալ գյուղի տնտեսության շահերը: Իսկ դա խիստ դատապարտելի էր⁶:

1995թ. փետրվարի 7-ի նախագահի հրամանագրով նախագահին առընթեր ստեղծվեց անվտանգության խորհուրդ: Փետրվարի 14-ին տեղի ունեցած ԼՂՀ խորհրդարանը քննարկեց հանրապետությունում տնտեսական բարեփոխումների հիմնական դրույթները, որի մասին զեկուցումով հանդես եկավ վարչապետ Լեոնարդ Պետրոսյանը: Ըստ նրա՝ բարեփոխումների ծրագիրը պետք է իրականացվի փուլ առ փուլ: Այն թույլ կտար շուկայական հարաբերությունների համատեքստում նախադրյալ ստեղծել ակտիվ տնտեսական քաղաքականություն վարելու համար⁷: Վարչապետը հանգամանորեն խոսեց տնտեսության բոլոր ոլորտներում կառավարության կողմից մշակված բարեփոխումների մասին, ընդգծեց դրանց անհապաղ իրականացման անհրաժեշտությունը: Կառավարության ծրագրի հիմնական նպատակը հանրապետության տնտեսության անկման կանխարգելումն էր,

սեփականատիրության առանձին տարրերի արմատավորումը, Հայաստանի հետ տնտեսական նույն դաշտի ստեղծումը, որը հնարավորություն կտար կարճ ժամկետում ոտքի կանգնեցնել ԼՂՀ տնտեսությունը: Նստաշրջանը հաստատեց հանրապետության 1995թ. բյուջեն, ապա մի շարք օրենքներ՝ «ԼՂՀ օրենքը սեփականաշնորհման և ապապետականացման մասին», «ԼՂՀ օրենքը սեփականության մասին», «ԼՂՀ օրենքը ձեռնարկությունների և ձեռնարկատիրական գործունեության մասին», «ԼՂՀ օրենքը արտասահմանյան ինվեստիցիաների մասին» և այլն: Նստաշրջանը լսելով կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի նախագահ Սուշեղ Օհանջանյանի հաղորդումը ընտրությունների նախապատրաստական աշխատանքների մասին, որոշեց ԼՂՀ խորհրդարանական ընտրություններն անցկացնել նույն թվականի ապրիլի 30-ին: Մի փոքր անց՝ ապրիլի 4-ին տեղի ունեցած ԼՂՀ կառավարության նախագահության նիստում հաստատվեցին մի շարք նոր որոշումների նախագծեր, որոնցից յուրաքանչյուրը, բնականաբար, կազմում էր հանրապետությունում իրագործվող բարեփոխումների գործընթացի իրավական դաշտի բաղկացուցիչ մասը:

ԼՂՀ-ում նախագահական ինստիտուտ մտցնելու առնչությամբ օրենսդիր իշխանության կառուցվածքում տեղի էին ունենում փոփոխություններ: Այդ վերջին նստաշրջանը նաև որոշում էր ընդունել կառավարման մարմինների կառուցվածքներում արմատական փոփոխություններ մտցնելու մասին: Նախագահական կառավարման անցնելու կապակցությամբ օրենքով որոշ ֆունկցիաներ պետք է տրվեն նախագահի իրավասությանը: Նորընտիր խորհրդարանը արդեն պետք է լինի մշտական գործող⁸:

ԼՂՀ-ում խորհրդարանական ընտրությունների նախընտրական աշխատանքներն ընթանում էին կազմակերպված ու թափանցիկ: Ստեղծվել էին 33 ընտրատարածքներ: Ընտրությունների նախօրյակին հանրապետության նախագահ Ռ.Քոչարյանը, դիմելով ազգաբնակչությանը, կոչ արեց ցուցաբերել ակտիվություն, ընտրությունների օրը ներկայանալ ընտրական տեղամասեր և կատարել իրենց քաղաքացիական պարտքը: Աշխարհի տարբեր տեղերից եկած միջազգային դիտորդները նշել են, որ ԼՂՀ խորհրդարանական ընտրություններն անցել են ժողովրդավարության մթնոլորտում, արդար ու թափանցիկ էին, պահ-

⁶ Նույն տեղում, 04.01.1995:

⁷ Նույն տեղում, 15.02.1995:

⁸ Նույն տեղում, 14.02.1995:

պանվել են ժողովրդավարության սկզբունքները առկա միջազգային նորմերին համապատասխան, առանց որևէ խախտումների: Այն եղել է օրինակելի⁹: Թեկնածուների կողմից ինքնաբացարկում տալու պատճառով Ստեփանակերտի N 12 և Հաղրութի N 18 ընտրատարածքներում ընտրությունները տեղի չէին ունեցել: Հինգ ընտրատարածքներում ընտրություններն անցկացվեցին հետո՝ հունիսի 30-ին: Ընտրություններին մասնակցել էին ընտրողների 79,7 տոկոսը:

Մայիսի 19-ին Ռ. Քոչարյանը ստորագրեց հանրապետության պաշտպանության բանակի զորամասային մարտական դրոշ հիմնադրելու մասին հրամանագիրը, որով փաստորեն խորհրդանշվեց ԼՂՀ պաշտպանության բանակի ձևավորման ավարտը¹⁰:

1995թ. մայիսյան այդ օրերին Ռ.Քոչարյանի հրավերով Արցախ ժամանեց Վեհափառ Գարեգին Ա-ն: Այդ օրը՝ մայիսի 19-ին, Արցախի մայրաքաղաքում «վարդերի անձրև տեղաց»: Արցախցիները Գարեգին Ա կաթողիկոսին և նրան ուղեկցող ՀՀ փոխնախագահ Գագիկ Հարությունյանին դիմավորեցին ծաղիկներով և հպարտագին ցնծությամբ: Գարեգին Ա-ի ժամանումը խորհրդանշում էր Արցախի և Հայաստանի հոգևոր միասնությունը: Արցախահայությունը հասկանում էր, որ հայ եկեղեցու հովվապետը Արցախ էր եկել հանրապետության վերականգնման հարցերը քննարկելու, ջանքերը ստեղծարար աշխատանքին ուղղելու համար: Անենայն հայոց կաթողիկոսը Ստեփանակերտում ծաղկեպսակ դրեց Հայրենիքի պաշտպանների հուշասյունին: Հյուրերը եղան զորամասերում, Ասկերանում, Ճարտարում, Հաղրութում: Անենուր նրանց դիմավորում էին մեծ ոգևորությամբ: Վեհափառը արցախցիներից բաժանվելուց առաջ ասաց. «Ես քիչ եմ ունեցել հոգևոր ներսուզման այնպիսի պահեր, որպիսիք ունեցա Ղարաբաղում այս մի քանի օրը ամենուրեք՝ սկսած Քաջաթաղից մինչև Ղարաթաղի վերջին շենը, ես հավատք տեսա, զորություն տեսա, և այդ զորության մեջ Աստված էր ապրում... Երբեք չէի կարող պատկերացնել, որ այս 7 տարվա պատերազմից հետո Ղարաբաղում կյանքը այսքան կազմակերպված կլինի: Պետական և զինվորական կառույցները տեսնելով՝ համոզվեցի, որ պետական

մտածողությունը այստեղ ամուր վեմի վրա է»¹¹: Հայոց կաթողիկոսը իր անձնական ֆոնդից Արցախին հատկացրեց ֆինանսական միջոցներ մասնական հիվանդանոցի ինֆեկցիոն մասնաշենքի կառուցման համար:

1995թ. մայիսի 30-ին Ստեփանակերտի օդանավակայանն ընդունեց ՅԱԿ-40 առաջին քաղաքացիական ինքնաթիռը, որը չվերթ էր կատարել Երևան-Ստեփանակերտ երթուղիով: Ադրբեջանի ռազմաօդային ուժերի երեք կործանիչ օդ բարձրացան և թռիչք կատարեցին ԼՂՀ սահմանի երկայնքով: Այդ նույն օրը Ադրբեջանի Հանրապետության պաշտպանության նախարարությունը, հանդես գալով հայտարարությամբ, նշեց, որ չվերթը կրկնվելու դեպքում կծեռնարկվեն ծայրահեղ միջոցներ: Այդ առնչությամբ ԼՂՀ պաշտպանության նախարարությունը, հանդես գալով պատասխան հայտարարությամբ, շեշտեց, որ ադրբեջանական կողմի այդ քայլը լի է վտանգով, մանավանդ որ Բաքու-Նախիջևան-Անկարա գիծը անցնում է ԼՂՀ սահմանների հարևանությամբ և կստանա համապատասխան գործողություն: ԼՂՀ հակաօդային պաշտպանության ուժերն իրենց տրամադրության տակ ունեն բավականին միջոցներ դրանք իրականացնելու համար¹²:

Խորհրդարանի նստաշրջանը սկսվեց հունիսի 23-ին: Կենտրոնական հանձնաժողովի նախագահ Մուշեղ Օհանջանյանը հայտարարեց, որ ընտրված պատգամավորներից ոչ մեկը որևէ կուսակցության անդամ չէ: ԼՂՀ խորհրդարանի նախագահ ընտրվեց Կարեն Բաբուրյանը: Նիստին մասնակցում էին Ռոբերտ Քոչարյանը, Լեոնարդ Պետրոսյանը, ԼՂՀ կառավարության անդամներ: Ինչպես այդ, այնպես էլ հաջորդ նստաշրջաններում ընդունված բոլոր օրենքներն ու օրենսդրական ակտերը հիմնականում ուղղված էին հանրապետությունում բարեփոխումների ծրագրի իրագործմանը: 1996թ. հունվարի 23-ին խորհրդարանի նիստում հանդես գալով հանրապետության նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը, շոշափեց ԼՂՀ-ի սոցիալ-տնտեսական և ռազմաքաղաքական իրավիճակին առնչվող հարցեր: Նա նշեց, որ պահպանվող հրադադարը թույլ է տվել ստեղծել իրավական դաշտ և ձեռնամուխ լինել հանրապետության տնտեսության բարենորոգմանը: Շեշտեց, որ սկսած 1995 թվականից՝ հանրապետություն-

⁹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 03.05.1995:

¹⁰ Նույն տեղում, 20.05.1995:

¹¹ Նույն տեղում, 24.05.1995:

¹² «ԼՂ Հանրապետություն», 01.06.1995:

նում իրականացվում են տնտեսական բոլոր ճյուղերն ընդգրկած համալիր բարեփոխումներ, առաջ է ընթանում առևտրական օբյեկտների սեփականաշնորհման գործընթացը, ագրարային հատվածում իրականացվում է կոլտնտեսությունների վերակառուցումը փայտիրական, գյուղացիական տնտեսությունների, գյուղացիները սկսել էին համարձակորեն վարձակալել հողերը: Հայտարարվեց, որ նկատելի հաջողություններ է ձեռք բերվել նաև էներգետիկայի զարգացման բնագավառում, ավարտվում է բանկային համակարգի վերակառուցումը, որն իրականացվում է ԼՂՀ-ում սեփական դրամի բացակայության հաշվառությամբ, հայրենիք են վերադառնում հազարավոր արցախցիներ: Նախագահը միաժամանակ ցավով նշեց, որ հանրապետությունում ճանապարհաշինարարությունն ընթանում է շատ դանդաղ, որի հիմնական պատճառը ֆինանսների սղությունն է: Ի լուր հայտարարեց, որ հատուկ ուշադրություն է դարձվում ռազմական շինարարության հարցին¹³:

Արցախի պետականության ամրապնդման և սոցիալ-քաղաքական հարցերին դրական լուծում տալու համար ձեռնարկվում էին մի շարք քայլեր: 1996թ. մարտի 12-ին ԼՂՀ ազգային խորհրդի նախագահ ընտրվեց Արթուր Թովմասյանը: Արցախի զորացմանը նպաստում է ազգային տուրքի կազմակերպումը, մանավանդ թելեմարաթոնը, որը շարունակվում է ամեն տարի: Խորհրդարանն ընդունել էր ԼՂՀ քաղաքացիության, պետական լեզվի, պետական ձեռնարկությունների և անավարտ շինարարության սեփականաշնորհման մասին օրենքներ, առաջ էր գնում առևտրի, հասարակական սննդի, կենցաղային սպասարկման օբյեկտների սեփականաշնորհումը:

Հանրապետության խորհրդարանը ունի 6 հանձնաժողով, որոնք իրականացնում են հիմնական աշխատանքները¹⁴:

ԼՂՀ խորհրդարանը դարձել էր պրոֆեսիոնալ և մշտապես գործող: Ընդունվել էին իրավապահ և դատական մարմինների գործունեության, պատերազմական ժամանակի ռեժիմի պայմաններում ամբողջությամբ վերցրած հանրապետության կյանքը կանոնակարգող մի շարք կարևոր օրենսդրական ակտեր: Իրական բազա էր ստեղծվել ԼՂՀ-ում տնտեսական բարեփոխումների իրականացման համար: Քանի որ դեկտեմբերին լրանում էր ԼՂՀ

նախագահի լիազորությունների ժամկետը, ուստի հանրապետության Ազգային ժողովը մայիսի 22-ին ընդունեց օրենք «ԼՂՀ նախագահի ընտրությունների մասին», որն իրավական հիմք ստեղծեց նախագահական ընտրություններն անցկացնելու համար: Նոր օրենքով նախագահը պետք է ստանա իր ժողովրդի քվեն, այլ ոչ թե ընտրվի խորհրդարանական ճանապարհով: Նա պետք է ընտրվի հինգ տարի ժամկետով: Նախագահի թեկնածուների առաջադրման ժամկետը նախատեսվում է սկսել 45 օր առաջ, որովհետև այդքան օրերը բավական են, որ նախագահական պաշտոնի համար առաջադրված թեկնածուն հավաքի 1500 քաղաքացիների ստորագրություն՝ համամասնության սկզբունքով հանրապետության շրջանային կարգավիճակ ունեցող առնվազն չորս վարչատարածքային կառույցներից: Նոր օրենքով ընդունված է համարվում հանրապետության նախագահի այն թեկնածուն, որը ստանում է թեկնածուների օգտին տված ձայների կեսից ավելին¹⁵: Այդ օրենքը Ռ.Քոչարյանը ստորագրեց 1996թ. հունիսի 4-ին: Սեկ օր առաջ՝ հունիսի 3-ին, ստորագրված օրենքով հիմնադրվեցին «Արցախի հերոս» կոչումը և «Արիության համար» մեդալը: Նույն թվականի օգոստոսի 29-ին տեղի ունեցած ԼՂՀ Աժ արտահերթ նիստը որոշեց ԼՂՀ նախագահի ընտրությունների օրը սահմանել նոյեմբերի 24-ին:

1996թ. սեպտեմբերի 2-ին նշվեց ԼՂՀ 5-րդ տարեդարձը: Այդ օրը Ռոբերտ Քոչարյանը հայտարարեց, թե Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը կայացել է: Հանրապետությունում համաժողովրդական տոն էր: Բազմաթիվ շնորհավորական հեռագրեր ստացվեցին Հայաստանից և այլ տեղերից: Այդ օրը տեղի ունեցան մարզամշակութային միջոցառումներ՝ թեմիսի բաց առաջնություն, վազքարշավ, ֆուտբոլի մրցախաղ: Տոնական մեծ համերգ էր Վերածննդի հրապարակում, որին մասնակցեցին Հայաստանի և Արցախի հանրահայտ կոլեկտիվներ:

Թե՛ Հայաստանում և թե՛ Արցախում նախապատրաստվում էին նախագահական ընտրությունների: Հայաստանում այն պետք է տեղի ունենար սեպտեմբերի 22-ին, իսկ Արցախում, ինչպես նշվեց, նոյեմբերի 24-ին:

Հայաստանում այն տեղի ունեցավ խիստ օրինախախտումներով: Եվ, չնայած դրան, սեպտեմբերի 25-ին նախագահ հայտարարվեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանը: Այդ հանգամանքը խոցելի էր

¹³ Նույն տեղում, 24.01.1996:

¹⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», 10.02.1996:

¹⁵ «ԼՂ Հանրապետություն», 18.06.1996:

Հայաստանի արտաքին քաղաքականության համար: Նոյեմբերի 24-ին ԼՂՀ-ում տեղի ունեցած նախագահական ընտրություններն անցան առանց խախտումների: Նախագահի երեք թեկնածուներից Բորիս Առուշանյան, Հրանտ Մելքոնյան և Ռոբերտ Քոչարյան, վերջինի օգտին քվեարկեց 60240 ընտրող, կամ քվեարկությանը մասնակցածների 88,91 տոկոսը: Ընտրություններին հետևում էին 9 պետություններից եկած 30-ից ավելի դիտորդներ: Նոյեմբերի 25-ին Լևոն Տեր-Պետրոսյանը հեռագրով շնորհավորեց Ռոբերտ Քոչարյանի փայլուն հաղթանակը: Դեկտեմբերի 23-ին տեղի ունեցած ԼՂՀ նախագահի պաշտոնի ստանձնման արարողության ժամանակ Ռոբերտ Քոչարյանն ասաց. «Եթե մենք լինենք միասնական, եթե Ղարաբաղի ժողովուրդը հստակ արտահայտի իր կամքը, եթե նույն կերպ հստակ և պարզ արտահայտեն իրենց կամքը հայ ժողովուրդը, Հայաստանի իշխանությունը և ամբողջ Սփյուռքը, մենք կկարողանանք հաղթահարել այն բոլոր ճնշումները, որոնք կարող են լինել ապագայում»¹⁶:

ԼՂՀ նորընտիր նախագահը 1997թ. Ամանորի առթիվ շնորհավորական խոսքում բարձր գնահատեց նախագահական ընտրությունների արդյունքները, ինչպես նաև շեշտեց հանրապետության տնտեսության արտաքին քաղաքականության մեջ կատարված դրական քայլերի և ռազմական շինարարության ասպարեզում ձեռք բերված նվաճումների մասին: Նա բնակչությանը կոչ արեց Նոր տարում ավելի բարձ խնդիրներ լուծել՝ փոքր և միջին ձեռնարկատիրության զարգացում, հաղորդակցության ծրագրի իրականացում, սոցիալական ոլորտի հիմնախնդիրներ և այլն¹⁷: Այդ ամենի հետ պետք է զարգացվի նաև պետական ապարատը և այն դարձնել ավելի ճկուն ու գործունյա: Ելնելով դեռևս «ոչ պատերազմ և ոչ խաղաղություն» սկզբունքից՝ ԼՂՀ նախագահ Ռ.Քոչարյանը, 1997թ. հունվարի 25-ին ստորագրելով «Ռազմական դրություն ռեժիմի երկարացման մասին» հրամանագիր, այն երկարաձգեց մինչև 1998թ. հունվարի 1-ը:

1997թ. գարնանը իրադարձություններն ընթացան անսպասելի հունով: ՀՀ վարչապետ Արմեն Սարգսյանը հրաժարվեց այդ պաշտոնից, և Լ.Տեր-Պետրոսյանի հրամանով ՀՀ վարչապետ նշանակվեց Ռոբերտ Քոչարյանը: ԼՂՀ-ում նախագահի պարտականությունները դրվեցին վարչապետ Լեոնարդ Պետրոսյանի

վրա: Այնուհետև քաղաքական պայքարի նոր խնդիր դարձավ հանրապետության նախագահի ընտրության հարցը: Նույն թվականի հուլիսի 6-7-ը Ստեփանակերտի Անկախության դահլիճում տեղի ունեցավ Արցախի քաղաքական ուժերի խորհրդակցություն՝ ղարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորման միասնական դիրքորոշում մշակելու համար: Խորհրդակցությանը մասնակցեցին Հայաստանի քաղաքական կուսակցությունների և հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները: Այն ընդունեց հետևյալ փաստաթուղթը. «Մենք՝ Հայաստանի քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչներս, ս.թ. հուլիսի 6-7-ը մտավորականության ներկայացուցիչների և ԼՂՀ իշխանությունների մասնակցությամբ Ստեփանակերտում կայացած խորհրդակցությունում քննարկելով Լեոնային Ղարաբաղի շուրջ ստեղծված իրավիճակը, հաստատում ենք հիմնահարցի վերաբերյալ հետևյալ սկզբունքները՝

– արցախահայության ինքնորոշման ապահովումը մնում է համայն հայության օրվա հրամայական,

– Լեոնային Ղարաբաղի հիմնահարցի միջազգային կարգավորումը պետք է ընթանա միջազգային իրավունքի բոլոր նորմերի հավասարակշռված կիրառմամբ և իրողությունների հաշվառմամբ՝ բացառելով դրսից պարտադրած որևէ լուծում,

– Ադրբեջանից անկախ լինելու արցախահայության արդեն իսկ իրագործված անսասան կամքը, որը վավերացվում է համաժողովրդական հանրաքվեի ՀՀ և ԼՂՀ օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների որոշումներով, մասնավորապես ՀՀ ԳԽ 1992 թ. հուլիսի 8-ի որոշմամբ, ընդունվում է մեր կողմից որպես Լեոնային Ղարաբաղի հիմնահարցի համապարփակ կարգավորման հիմք:

Ելնելով նրանից, որ Լեոնային Ղարաբաղի հիմնահարցի կարգավորումը մտել է բեկունային փուլ, ինչը յուրաքանչյուրից պահանջում է գործել սթափ ազգային համաձայնության և միասնության սկզբունքներին խիստ համապատասխան՝ մենք համայն հայությանը կոչ ենք անում.

– սատար կանգնել ԼՂՀ ամրապնդմանը՝ օգտագործելով բոլոր քաղաքական, դիվանագիտական և այլ լծակները,

– գործնականորեն օժանդակել ԼՂՀ տնտեսության վեժականգնմանն ու զարգացմանը՝ դիտարկելով դա որպես ԼՂՀ պաշտպանության կարևորագույն երաշխիքներից մեկը:

¹⁶ «Հայաստանի Հանրապետություն», 24.12.1996:

¹⁷ «ԼՂ Հանրապետություն», 01.01.1997:

Մենք նաև դիմում ենք ՀՀ և ԼՂՀ իշխանություններին, հայկական քաղաքական և հասարակական բոլոր կազմակերպություններին՝

– միջազգային և այլ առյուծակներում շարունակել ԵԱՀԿ գործող նախագահի լիաբերման հայտարարության դրույթների մերժման քաղաքական գիծը,

– համայն հայության ջանքերը նպատակաուղղել Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության և նրա ժողովրդի անվտանգության համակարգի հետագա կատարելագործմանը:

Կոչ ենք անում հայկական բոլոր կազմակերպություններին երկշաքաթյա ժամկետում միանալ սույն փաստաթղթին և հանդես գալ համաձայնության մասին հայտարարություններով:

Ստեփանակերտ, 7 հուլիսի, 1997թ. »:

Հայտարարությունը ստորագրել են 11 քաղաքական կուսակցություններ¹⁸:

ԼՂՀ նախագահի ընտրությունները նշանակված էր սեպտեմբերի 1-ին: Թեկնածուներ էին առաջադրվել Բորիս Առուշանյանը, Արթուր Թովմասյանը և Արկաղի Ղուկասյանը: Ադրբեջանում նոր աղմուկ էր բարձրացել, և ազերի ընդդիմությունը նույնիսկ բողոք էր ուղարկել ՄԱԿ՝ Լեռնային Ղարաբաղում նախագահական ընտրությունները կանխելու կոչով¹⁹: Այդուհանդերձ նախագահական ընտրությունները տեղի ունեցան, և 90285 ընտրողից մասնակցեց 76245-ը, որոնցից 65937-ը կամ 89,3 տոկոսը ձայն տվեց Արկաղի Ղուկասյանին: ԼՂՀ նախագահական ընտրություններին որպես դիտորդ մի շարք երկրներից ներկա էին 40 հոգի: Ֆրանսիացի Ռընե Ռուքին նշել է, որ «Մենք ճանաչում ենք Ղարաբաղը որպես պետություն», իսկ Հայաստանում Ռուսաստանի Դաշնության նախկին ղեսպան Վլադիմիր Ստուպիչինը շեշտել է, որ «Ղարաբաղի ժողովուրդն ինքնորոշման իրավունք ունի»: ԱՄՆ-ի նախագահ Բիլ Բիլինթոնը նույնիսկ որոշել էր հատուկ բանազնաց նշանակել Լեռնային Ղարաբաղում: Այդ անձը պետք է լիներ ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի ամերիկյան համանախագահ Լին Պասկոն:

Արկաղի Ղուկասյանը տարբեր առիթներով բազմիցս անդրադարձել է ԼՂՀ-ում քաղաքական ուժերի գործունեության գնահատմանը: Օրինակ՝ նա ընդգծել է, որ «Դաշնակցությունը Ղարա-

բաղ եկած առաջին կուսակցությունն է: Արցախցիները զենքի կարիք ունեին, և նրանք զենք բերեցին: Երբ 1992 թ. կազմվեց ՊՊԿ-ն, մենք անմիջապես նկատեցինք, որ մեր զինակից եղբայրներից շատերը դաշնակցականներ էին: Այդ կուսակցության անդամությունը գաղտնի էր պահվում: Իսկ եթե լիներ ՀՀ, ապա դրա հետևանքով մենք բաժան-բաժան կլինեինք և կպարտվեինք: Մենք հրավիրեցինք Դաշնակցության ղեկավարության ժողով և հանձնարարեցինք սառեցնել կուսակցության անդամակցությունը: Բանակում այլևս դաշնակցականներ չպետք է լինեին: Թե՛ դաշնակցությունը և թե՛ ՀՀ-ն առանց դժվարության ընդունեցին դա: Զինվորը պետք է խիստ կարգավարժ լինի՝ անկախ այն բանից, թե որ կուսակցությանն է պատկանում: Այդ ժամանակ սահմանները փակվեցին, և բոլոր տղամարդիկ՝ մինչև 50 տարեկան, զինակոչի ենթարկվեցին: 14 տարեկան մի երեխա ոչնչացրեց հինգ թե վեց տանկ: Մենք կասեցրինք դաշնակցությանը, նրա գործունեությունը: Այժմ մեզ մոտ կա 2 գրանցված կուսակցություն՝ Դաշնակցություն և Համայնավարական կուսակցություն²⁰: ԼՂՀ-ի նախագահի նման պատասխանը պատահական չէր: Այդ ժամանակ հակասություններ կային ՀՀ և ԼՂՀ իշխանությունների միջև՝ կապված Արցախի հարցի կապակցությամբ: Դեռևս սեպտեմբերի 26-ին լրագրողների հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը, պատասխանելով «Բի-Բի-Սի»-ի թղթակցին չի ժխտել, որ Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի միջև կան տարածայնություններ: Նա նշել է, որ Ղարաբաղի հարցի լուծման հինգ տարբերակ գոյություն ունի, որոնցից ՀՀ նախագահը հիմնական էր համարում փուլ առ փուլ և փաթեթային լուծումները: Շեշտեց, որ Հայաստանը կողմ է փուլ առ փուլ լուծմանը, չնայած Ղարաբաղը դա չի ընդունում²¹: Որպես դրա տրամաբանական շարունակություն՝ 1997թ. նոյեմբերի 1-ի «Հայաստանի Հանրապետություն» թերթում հրատարակվեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանի «Պատերա՞զմ, թե՞ խաղաղություն: Լրջանալու պահը» վերտառությամբ հոդվածը: Ըստ էության, ՀՀ նախագահը ցանկություն ուներ իր այդ հոդվածով բանավեճ սկսել հայ ժողովրդի առջև ծառայած ամենակնճռոտ հարցի՝ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորման հնարավոր ուղիների շուրջ: Քանի որ պատերազմի բացառումը հույժ կարևոր

¹⁸ Տես Բաղդյան Վ., *Ֆենոմեն*, էջ 129-131:

¹⁹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 22.08.1997:

²⁰ Նույն տեղում, 28.10.1997:

²¹ Նույն տեղում, 27.09.1997:

խնդիր է, ուստի Ղարաբաղի հարցը պետք է լուծվի միայն ու միայն խաղաղ բանակցությունների միջոցով: Եվ Ղարաբաղի հարցի լուծման միակ տարբերակը փոխզիջումն է: Ղարաբաղը շահել է ոչ թե պատերազմում, այլ ճակատամարտը, հետևապես պետք է գնա փոխզիջման: Ակնհայտ է, որ Ղարաբաղի անկախության հարցում մենք չունենք դաշնակիցներ, և առկա կնճիռը մեր փոխարեն ոչ ոք չի լուծելու: Այդ մենք պետք է լուծենք և լուծել ենք մեր ուժերի ներածին չափով:

Ահա սա է Լ.Տեր-Պետրոսյանի հողվածի հիմնական գաղափարը:

Անշուշտ, Լ.Տեր-Պետրոսյանի հողվածն ունեցավ բավակա-
նին արծազանքներ, և պիտի ասել, ճնշող մեծամասնությունը
մերժեց նրա առաջ քաշած դրույթներից շատերը: Արկաղի
Ղուկասյանը նոյեմբերի 13-ին լրագրողներին հայտարարեց, որ
ինքը համաձայն չէ Հայաստանի ներկայիս դիրքորոշմանն այն
առումով, քանի որ քննարկվող տարբերակը տանում է ավելի
դեպի պատերազմ: Պետք է ճիշտ ընկալել ու հասկանալ փոխ-
զիջումը և պաշտպանել Ղարաբաղի դիրքորոշումը: Մեր անկա-
խությունը կարող է երաշխավորել միայն ԼՂՀ-ի ճանաչումը
որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտ: Ադրբեջանի մաս կազ-
մելով՝ անհնարին է դե ֆակտո անկախ լինել, քանի որ այդ
դեպքում խնդիրը կորվի որպես Ադրբեջանի ներքին գործ²²:
Արցախի «ժողովրդական ճակատ» կազմակերպության վարչու-
թյունը, հայության բոլոր քաղաքական կազմակերպություններին
հղած դիմումում քննադատելով բոլոր անկումային տրամադրու-
թյունները, բարձր գնահատեց ազգային-ազատագրական շար-
ժումը և կոչ արեց բոլոր քաղաքական ուժերին՝ միավորվել մի
ընդհանուր խնդրի շուրջ²³: «Ազատություն» ռադիոկայանը
1998թ. հունվարի 21-ին հաղորդել է, թե ՀՀ նախագահի մամուլի
քարտուղար Լևոն Ջուրաբյանը հայտարարել է, որ Ղարաբաղն
իրավագոր է պաշտպանելու սեփական դիրքորոշումը, բայց իրա-
վունք չունի միջամտել Հայաստանի ներքին գործերին: ԼՂՀ մա-
մուլի քարտուղար Ժ.Կիրկորովան, հանդես գալով հայտարարու-
թյամբ, ժխտեց Լ.Ջուրաբյանի ասածը՝ գտնելով, որ ԼՂՀ ղեկավա-
րությունը պարտավոր է պաշտպանել սեփական ժողովրդի դիր-
քորոշումը, բացահայտել հիմնախնդրի լուծումն արգելակող

պատճառները և գնահատական տալ հակամարտության կարգա-
վորումը բարդացնող գործընթացներին²⁴:

1997թ. նոյեմբերից հետո տեղի ունեցան իրադարձություն-
ներ, որոնք հանգեցրին անկախատեսելի հետևանքների: Մինչ
այդ՝ 1997թ. նոյեմբերի 23-ին անցկացված լրացուցիչ ընտրու-
թյունների հետևանքով ԼՂՀ ԱԽ պատգամավոր էր ընտրվել Օլեգ
Եսայանը, որը դեկտեմբերի 2-ին ընտրվեց Ազգային խորհրդի նա-
խագահ: Այդ օրերին ԼՂՀ արտաքին գործերի նախարար նշա-
նակվեց Նաիրա Մելքունյանը, իսկ 1998թ. փետրվարի 2-ին ՀՀ
նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանը հանդես եկավ պաշտոնից հրա-
ժարվելու հայտարարությամբ: Արցախի հարցի արժարժումը ըն-
դամենը պատրվակ էր: Պարզապես խաղաղության կուսակցու-
թյունը, ինչպես իրեն հորջորջել էր ՀՀԿ-ն, պարտություն էր կրել²⁵:
Նախագահի պարտականությունների ժամանակավոր կատա-
րումն իր վրա վերցրեց վարչապետ Ռոբերտ Քոչարյանը: Նա
նախագահ ընտրվեց մարտի 30-ին:

1998թ. փետրվարի 20-ին լրանում էր արցախահայության
ազգային-ազատագրական պայքարի 10-րդ տարեդարձը: ՀՀ
վարչապետ Ռ.Քոչարյանը արցախահայությանն ուղղած իր
ուղերձում նշել է, որ այս բոլոր տարիները եկան փաստելու, որ
արցախահայությունը վճռական է իր պայքարում, և ողջ ժո-
ղովրդի կամքն է ապրել ազատ և լինել իր ճակատագրի տերը:
Այս տասը տարիների ընթացքում Հայաստանը, ինչպես և
Սփյուռքը, միշտ զորավիգ են եղել արցախահայությանը, և մեր
միասնության արդյունքը մեր հաղթանակներն են²⁶: Փետրվարի
20-ին նախագահ Արկաղի Ղուկասյանը, ուղերձով դիմելով ԼՂՀ
բնակչությանը, նշել է, որ ազատության ու անկախության, սեփա-
կան ճակատագրի տնօրինման և արժանապատիվ կյանքի իրա-
վունքը արցախցիները նվաճել են սեփական արյամբ ու քրտին-
քով, ուժերի գերազույն լարումով: Իր ինքնորոշման իրավունքը
հարկադրաբար մարտի դաշտում կռած ու ինքնիշխան պետակա-
նության հիմքերը դրած արցախահայությունը պատրաստ է մինչև
վերջ պաշտպանելու ձեռք բերած նվաճումները և այլևս չի
հանդուրժի օտար լուծ: Նա հույս ներշնչեց արցախահայությանը,
որ այսուհետև ևս մենք կհաղթահարենք բոլոր դժվարություն-

²² «ԼՂ Հանրապետություն», 14.11.1997:

²³ Նույն տեղում, 24.01.1998:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ «Հայաստանի Հանրապետություն», 04.02.1998:

²⁶ Նույն տեղում, 19.02.1998:

ները²⁷: Փետրվարի 20-ի առավոտյան հրավիրված ԼՂՀ Ազգային ժողովի արտահերթ նստաշրջանում ելույթ ունենալով՝ Արկարի Ղուկասյանը նշեց, որ «այսօր կարելի է վստահաբար ասել, որ տասնամյա հերոսական պայքարի մասին ոսկե տառերով կգրվի անկախության և ազատության համար հայ ժողովրդի մղած դարավոր պայքարի տարեգրությունում»²⁸: ԼՂՀ Ազգային ժողովը ընդունեց հայտարարություն, որտեղ բարձր գնահատվեցին անցած տասը տարիներին ողջ հայ ժողովրդի դրսևորած արիությանն ու ոգու կայունությունը, կոչ արեց համախմբվել և իրականացնել հայ ժողովրդի առջև դրված ճակատագրական խնդիրները²⁹:

Սուվզախի ողբերգական տասնամյակի առթիվ Արցախի ժողովրդական ճակատը, ԼՂՀ մայրության կոմիտեն, «Մունք» մտավորականների ակումբը, ժողովուրդների իրավունքների ու ազատագրման ԼՂ Ազգային լիգան և Արցախի երիտասարդական միությունը, 1998-ի փետրվարի 27-ին հանդես գալով հայտարարությամբ, մերկացրին 10 տարի առաջ ադրբեջանական Սուվզախի քաղաքում կազմակերպված ահավոր ոճրագործությունը:

Հայտարարությունը ստորագրող կազմակերպությունները աշխարհի բոլոր կազմակերպություններին կոչ արեցին նպաստել Սուվզախիում հայերի ցեղասպանության պաշտոնական դատապարտմանը³⁰:

ԼՂՀ կառավարությունը փոփոխությունների խիստ կարիք ուներ: Մայիսի 27-ին ԼՂՀ խորհրդարանի ազգային անվտանգության և պետական շինարարության մշտական հանձնաժողովի նախագահ Մուրադ Պետրոսյանը, հանդես գալով հայտարարեց, թե ԼՂՀ կառավարությունից բողոքներ և դժգոհություններ շատ կան: Նա գնահատելով վարչապետ Լեոնարդ Պետրոսյանի ծառայությունը, այնուամենայնիվ առաջարկեց նրան փոխարինել մեկ ուրիշով³¹: Մի քանի օր անց՝ հունիսի 3-ին, նախագահի մամուլի ասուլիսում Արկարի Ղուկասյանը, անդրադառնալով կառավարության ճգնաժամի հարցին, հայտարարեց, թե վարչապետը դիմում է ներկայացրել պաշտոնից հրաժարվելու վերաբերյալ

և փորձեց վարչապետի պաշտոնը վերցնել իր վրա³²: Սակայն ԼՂՀ խորհրդարանը նախագահի առաջարկությունը մերժեց: Հունիսի 11-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցած հանրահավաքը պահանջեց հանրապետության վարչապետ նշանակել Սամվել Բաբայանին: Հանրահավաքի մասնակիցները այդ մասին նույնիսկ զրավոր պահանջ ներկայացրին նախագահ Ա. Ղուկասյանին: Հունիսի 13-ին պաշտպանության նախարար Սամվել Բաբայանը անցկացրեց մամուլ ասուլիս, որտեղ նշեց, որ արցախցիները բազում ավելի ծանր դժվարություններ են հաղթահարել, կհաղթահարեն այս դժվարությունը ևս: Նա ընդունելի համարեց կառավարության կառուցվածքային փոփոխությունը: Նպատակահարմար գտավ ստեղծել փոխվարչապետության ընդլայնված ինստիտուտ³³: Սակայն ԼՂՀ վարչապետ նշանակվեց ժիրայր Պողոսյանը, որը մինչ այդ եղել է վարչապետի տեղակալ:

ԼՂՀ-ում քաղաքական կարևոր իրադարձություն էր տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրությունների անցկացումը, որը տեղի ունեցավ 1998-ի սեպտեմբերի 27-ին: Նախկինում գյուղապետերի ինստիտուտ մտցվելուց հետո գյուղապետերի նշանակման փորձն իրեն չարդարացրեց, և այդ ուղղությամբ հանրապետությունում թույլ էին տրվել բավականին կամայականություններ: Տեղական մարմինների ընտրությունների անցկացումը պետք է կատարվի կանոնադրության ոգուն համապատասխան, և պետությունը պետք է լինի արդար ընտրությունների երաշխավորը: Ինքնակառավարման մարմինների այդ առաջին ընտրություններին պետք է նախապատրաստվեին ամենայն պատասխանատվությամբ: Հանրապետության բնակչությունը դեռևս լավ չէր պատկերացնում, թե ինչպիսի փոփոխություններ կլինեն, երբ իշխանության ղեկն անցնի իրենց կողմից ընտրված թեկնածուի ձեռքը: Մինչդեռ, ըստ օրենքի, «տեղական ինքնակառավարումը բնակչության բարեկեցության, բարելավման նպատակով սեփական պատասխանատվությամբ գործող տեղական ինքնակառավարման մարմինների՝ համայնքային նշանակության հարցերը լուծելու իրավունքն ու կարողությունն է»: Այդ նշանակում է, որ նրանք զբաղվելու են համայնքի սոցիալ-կենցաղային պայմանների բարելավման գործով, ունենալու են սեփական բյուջե, հավաքելու են պետության կողմից սահման-

²⁷ «ԼՂ Հանրապետություն», 20.02.1998:

²⁸ Նույն տեղում, 24.02.1998:

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Նույն տեղում, 28.02.1998:

³¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 28.05.1998:

³² Նույն տեղում, 04.06.1998:

³³ «ԼՂ Հանրապետություն», 14.06.1998:

ված հարկերը, օրենքի շրջանակներում իրենք են սահմանելու որոշ հարկեր ու տուրքեր: Համայնքն իր բյուջեն օգտագործելու է ավագանու խորհրդի կողմից մշակված համայնքի զարգացման ծրագրի համաձայն: Ավագանու խորհուրդը աշխատելու է հասարակական հիմունքներով, խորհուրդը հավաքվելու է ոչ պակաս, քան երեք ամիսը մեկ անգամ:

Նախատեսված էր հանրապետությունում ընտրել համայնքների ավելի քան 200 ղեկավարներ և ավագանու խորհրդի շուրջ 1500 անդամներ³⁴: Համաձայն ԼՂՀ Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի հրապարակած տվյալների՝ 1998թ. սեպտեմբերի 27-ին և հոկտեմբերի 11-ին կայացած տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրությունների արդյունքքշներով հանրապետությունում համայնքների ղեկավարներ էին ընտրվել 176 հոգի, որոնցից յոթը կանայք էին³⁵:

ԼՂՀ-ում հողի սեփականաշնորհման հարցը դարձել էր քաղաքական հարց: Եվ ահա 1998թ. հունիսի 7-ին տեղի ունեցած կառավարության նիստում հաստատվեցին հողի սեփականաշնորհման կենտրոնական պետական, շրջանային ու տեղական հանձնաժողովների կանոնադրությունը և կենտրոնական պետական հանձնաժողովի կազմը: Փաստորեն արդեն սկսվել էր հողի սեփականաշնորհման գործընթացը: Տեղի էր ունենում գույքագրում, որն ավարտվելուց հետո միայն կսահմաներ մեկ շնչին որպես սեփականություն տրամադրվող հողաբաժնի չափը: Օրենքը նախատեսում է հողը յուրաքանչյուրին տրամադրել հավասարաչափ: Հետո հողի վաճառքը կկատարվի ազատ ձևավորվող զներով: Հողի մի մասը թողնվում է որպես պահուստային ֆոնդ: Ցանկացած քաղաքացի կարող է պահուստային ֆոնդից հող վարձակալել և օգտագործել³⁶:

1998թ. հոկտեմբերի 12-ից ԼՂՀ-ում սկսվեց հողի սեփականաշնորհումը, որը մինչև 1999թ. փետրվարն արդեն ընդգրկել էր հանրապետության ցանքսերի և այգեգործական տարածքների շուրջ 85 տոկոսը: Գյուղացիների յուրաքանչյուր շնչի հատկացվում էր 6000 քառ. մ հողատարածք: Այդ շրջանում անասնազխաքանակը չէր սեփականաշնորհվում: Հատուկ ուշադրություն էր դարձվում խաղողի այգիների սեփականաշնորհմանը: Հանրա-

պետության կառավարությունը բնակչությանը տեղյակ պահեց, որ կգորակցի բոլոր նրանց, ովքեր հանդես կգան խաղողագործությունը զարգացնելու նախաձեռնությամբ: Պետությունը վարկեր էր նախատեսել խաղողագործության, ծխախոտագործության, այգեգործության, անասնապահության ոլորտներում զբաղված գործարարների համար: Նախատեսվում էր հոգավ գյուղտեխնիկայի մասին և ձեռք բերել վաճառահանման շուկա: Նախատեսվում էր օգտագործել արտասահմանյան և տեղական ներդրումները³⁷:

1999թ. ամռանը ԼՂՀ-ում կրկին առաջ եկավ քաղաքական և տնտեսական ճգնաժամ: Հանրապետության նախագահի հրամանով հունիսի 24-ից պաշտոնից ազատվել էր Ժիրայր Պողոսյանը: Հունիսի 29-ին ԱԺ նիստերի դահլիճում խորհրդարանականների, կառավարության անդամների, լրագրողների և հասարակության ներկայացուցիչների հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ նախագահ Արկադի Ղուկասյանը, հանդես գալով ճառով, այն գրեթե լրիվ ուղղել էր նախկին վարչապետ Ժիրայր Պողոսյանի վարած տնտեսական քաղաքականության դեմ, որը տանում էր հանրապետության տնտեսության նահանջ և քայքայում: Նա առանձնապես լուրջ թերություններ էր թույլ տվել հարկային քաղաքականության մեջ, տնտեսության կազմակերպման և զարգացման, առողջապահության բնագավառում, սոցիալական ուղղվածության այլ ոլորտներում: Այդ ամենը չէր նպաստում բարոյահոգեբանական մթնոլորտի ձևավորմանն ու ամրապնդմանը բնակչության շրջանում: Փաստորեն կառավարության կողմից քաջալերվում էր թալանը, որը ժողովրդի լայն զանգվածների շրջանում առաջ էր բերել խոր զայրույթ: Բանը հասել էր նրան, որ Ղարաբաղի պայմաններում ավանդապահ գյուղացուց սեփական յուրաքանչյուր թե՛նու համար չնախատեսված հարկ էր զանձվում: Արցախում սկսել էին այլևս չհավատալ իշխանությանը: Պարզապես կառավարությունը վարում էր ոչ ժողովրդական քաղաքականություն:

Հունիսի 10-ին ԼՂՀ ժամանելով և ԱԺ նիստերի դահլիճում հանդիպում ունենալով ԼՂՀ ԱԺ պատգամավորների, կառավարության անդամների, ՊԲ բարձրագույն սպայական կազմի և հասարակության ներկայացուցիչների հետ ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը մտահոգություն արտահայտեց ԼՂՀ-ում առաջացած անառողջ քաղաքական մթնոլորտի առթիվ, մի բան, որը կարող

³⁴ «Ազատ Արցախ», 08.08.1998:

³⁵ Նույն տեղում, 22.10.1998:

³⁶ «ԼՂ Հանրապետություն», 14.06.1998:

³⁷ Նույն տեղում, 16.02.1999:

էր բացասաբար անդրադառնալ հանրապետության միջազգային հեղինակության վրա: Նա հույս հայտնեց, որ պետական ու հասարակական կյանքի հետևողական ժողովրդավարացման անհրաժեշտությունը Լեռնային Ղարաբաղում անպայման պետք է ընթանա Հայաստանում տեղի ունեցող այդ գործընթացի զարգացումներին համահունչ³⁸:

Հուլիսի 30-ին նոր վարչապետ նշանակվեց Անուշավան Դանիելյանը: Նա «Ազատ Արցախ» թերթին տված հարցազրույցում բացահայտ նշեց, որ «Պատերազմում հաղթած ղարաբաղցին իրեն այսքան անօգնական չի զգացել»: Նա բացատրեց, որ կառավարության մի շարք որոշումներ արհեստական հակասություններ են առաջացնում տնտեսական միևնույն դաշտը հանդիսացող Հայաստանի Հանրապետության և ԼՂՀ-ի միջև: Որոշումների մի ամբողջ շարք (մանավանդ հարկային քաղաքականության ոլորտում) խոչընդոտում է երկրի տնտեսության ազատ զարգացմանը: Պետք է դրանք վերացվեն: Միայն հանրօգուտ աշխատանքով և համատեղ ջանքերով է հնարավոր երկիրը դուրս բերել տնտեսական ճգնաժամից:

Այնուհետև տեղի ունեցան հանդիպումներ և տասնյակ խորհրդակցություններ, որտեղ բնակչությանը բացատրվում էր ստեղծված տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամից դուրս գալու հնարավորությունները: Օգոստոսի 13-ին կայացած կառավարության նիստում նախագահ Արկադի Ղուկասյանը հայտարարեց, թե մենք կարող ենք ձևավորել քաղաքացիական հասարակություն, մանավանդ որ հենց այդ է մեզանից սպասում աշխարհը, և հենց դրանով նաև կորոշվի միջազգային հանրության վերաբերմունքը մեր ժողովրդի նվիրական իղձերի և նպատակների նկատմամբ: Եթե մենք կարողացել ենք հաղթանակ չահել պատերազմում, ապա, հուսով եմ, կարող ենք հաղթել նաև խաղաղության պայմաններում³⁹:

1999-ի հոկտեմբերի 27-ին ՀՀ Ազգային ժողովում տեղի ունեցավ աննախադեպ ոճրագործություն, և ահաբեկչությանը զոհ գնացին Աժ նախագահ Կարեն Դեմիրճյանը, վարչապետ Վազգեն Սարգսյանը, Աժ փոխնախագահ Յուրի Բախշյանը, օպերատիվ հարցերի նախարար Լեոնարդ Պետրոսյանը, Աժ պատգամավոր, «Հայաստան» թերթի նախկին գլխավոր խմբագիր,

«Միասնություն» խմբակցության անդամ Հենրիկ Աբրահամյանը, ակադեմիկոս Միքայել Քոթանյանը, Աժ պատգամավորներ Արմենակ Արմենակյանը և Ռուբեն Միրոյանը: Հայ ժողովուրդը ատելությամբ և ցասումով ընդունեց այդ ծանր ողբերգությունը: Լարվածությունը չէր թուլանում նաև Լեռնային Ղարաբաղում: 1999թ. դեկտեմբերի 14-ին կառավարական շենքի մոտ վարչապետ Անուշավան Դանիելյանի դեմ կատարվեց հանցագործություն: Դեկտեմբերի 17-ին պաշտոնից ազատվեց ԼՂՀ պաշտպանության բանակի հրամանատար Սամվել Բաբայանը: ԼՂՀ նախագահ Արկադի Ղուկասյանը, դիմելով ժողովրդին, դատապարտեց այդ հակաժողովրդական, հակակառավարական գործողությունները⁴⁰:

2000թ. հունվար-փետրվարին հանրապետությունում քաղաքական վիճակը շարունակում էր մնալ լարված: 1999թ. դեկտեմբերին ԼՂՀ նախագահ Արկադի Ղուկասյանը, դիմելով արցախահայությանը, նշել է, որ այն բանից հետո, երբ վճռական գնահատական տրվեց ԼՂՀ նախկին վարչապետ Ժ.Պողոսյանի վարած վնասակար, դեպի փակուղի տանող սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությանը, ընդդիմադիր ուժերը փորձեր արեցին կանխել մեր որդեգրած գործընթացը: Արցախի իշխանությունների նպատակն էր օրինականություն և արդարություն վերահաստատել հանրապետությունում, օրենքի գերակայությունը պարտադիր համարել յուրաքանչյուր քաղաքացու համար՝ անկախ նրա գրաված հասարակական-քաղաքական դիրքից: Սակայն ապակայունացնող ուժերը դիմեցին սպառնալիքի և բիրտ գործողությունների⁴¹:

Այդ ժամանակ Արցախի քաղաքական դաշտը բաժանված էր երկու մասի՝ նախագահ Արկադի Ղուկասյանի և ԼՂՀ պաշտպանության բանակի նախկին հրամանատար Սամվել Բաբայանի խմբակիցների միջև: Ակնհայտ է, որ Սամվել Բաբայանը երբ զինվորական էր, հայտնի դեմք էր, ռազմական խոշոր գործիչ, որը մեծ ծառայություններ է ունեցել պատերազմի տարիներին: Այն ծանր օրերին, երբ արցախցիների հաջողությունները մեկ տոկոս էլ չկային, նա և Ռոբերտ Քոչարյանը իրենց մեջ ուժ գտան ու արդեն անհույս թվացող ժողովրդական պայքարը ղեկավարեցին: Նրանք իրենց շատ վճռական պահեցին ու կռեցին հաղթանակը:

³⁸ Երևան տեղում, 13.07.1999:

³⁹ Երևան տեղում, 14.08.1999:

⁴⁰ «Հայաստանի Հանրապետություն», 22.12.1999:

⁴¹ «10-րդ նահանգ», N7, դեկտեմբեր, 1999:

Սակայն ինչ մնում էր ներքին քաղաքականության մեջ Սամվել Բաբայանի դերին, ապա դա պետք է գնահատել ոչ օրինակելի⁴²:

2000թ. հունվարի դրությամբ ԼՂՀ-ում գործում էին Սոցիալ-դեմոկրատական (Արկադի Սողոմոնյան), «Ազատություն» (Գրիգոր Աֆանասյան), Կոմունիստական (Վալերի Աթաջանյան), Հայ հեղափոխական դաշնակցություն, Քրիստոնեա-դեմոկրատական (Ալբերտ Ղազարյան), Ազգային-ժողովրդական (Մուրադ Պետրոսյան) քաղաքական կուսակցությունները, «Երկրապահ» միությունը, «Արցախի պատերազմի վետերանների միությունը» և այլն: Ըստ էության՝ ԼՂՀ-ում պետականորեն գրանցված և գործող քաղաքական կազմակերպություններից և ոչ մեկը ակտիվորեն չէր մասնակցում հանրապետության ընդհանրական կյանքին: Կուսակցությունները ազդեցություն չունեին իրականացվող արտաքին և ներքին քաղաքականության մշակման ու իրագործման վրա: Պարզապես երկրում պակասում էր ձևավորվող քաղաքական կուլտուրան, իսկ իշխանությունները չէին հանդուրժում այլախառնությունն ու այլակարծությունը: Հաճախ անհասկանալի էին և ոչ հստակ քաղաքական կուսակցությունների առաջնորդների հայտարարությունները: Ինքը՝ ԼՂՀ Ազգային ժողովը, իրեն հեռու էր պահում քաղաքականությունից, և դա խորհրդարանի ղեկավարության կողմից գնահատվում էր որպես դրական քայլ: Բանը հասել էր նրան, որ ոմանք նույնիսկ պահանջում էին փակել այս կամ այն կազմակերպությունը⁴³: Բանակի նախկին հրամանատար Սամվել Բաբայանը բնակչությանը կոչ էր անում անդամակցել «Արցախի պատերազմի վետերանների միությանը» և «Երկրապահ» հասարակական կազմակերպությանը: Առաջինի նախաձեռնող խմբի անդամներ Վիտալի Բալասանյանը, Արշավիր Ղալումյանը և Ռազմիկ Պետրոսյանը, 2000թ. փետրվարի 1-ին հանդես գալով հայտարարությամբ, նշեցին, որ իրենց կազմակերպությունը, ի հակակշիռ «Երկրապահի», պառակտման առիթ չի տվել, պարզապես «Երկրապահը» վատ է կատարել իր անելիքները⁴⁴:

ԼՂՀ-ում քաղաքական վիճակը բարդանալու կապակցությամբ 2000թ. հունվարի 13-ին հանրապետության կառավարությունը հանդես եկավ հայտարարությամբ, որտեղ նշված է, որ

վերջին ժամանակներում մի խումբ ուժեր փորձում են կրկին սրել հանրապետության ներքաղաքական իրադրությունը: Ոմանք մեկնում են հանրապետության շրջաններ և հակակառավարական ու հակապետական քարոզչությամբ զբաղվում: Ապա նշված է, որ «Երկրապահ» կազմակերպության ղեկավարները դիմում են ահաբեկչության և տարբեր սադրանքների: Նրանք ձգտում էին զավթել իշխանությունը, վերականգնել կորցրած դիրքերը, պետական բյուջեն օգտագործել անձնական կարիքների համար, բացահայտ թալանել սեփական ժողովրդին: Նրանք նաև փորձում էին նսեմացնել երկրապահի վեհ անունը, պղծում զոհված ազատամարտիկների սուրբ հիշատակը: ԼՂՀ կառավարությունը վստահեցնում էր հանրապետության աշխատավորներին, որ ամեն ինչ կանի երկրում ներքաղաքական իրավիճակը սրող ընդդիմադիր ուժերի սադրանքները կասեցնելու և մեղավորներին պատասխանատվության ենթարկելու⁴⁵:

ԼՂՀ նախագահ Արկադի Ղուկասյանը, պատասխանելով «Հայոց աշխարհ» թերթի թղթակցին, նշել է, որ Լեռնային Ղարաբաղում լարվածությունը ստեղծվել է այդ վերջին 1-1,5 տարվա ընթացքում, երբ ԼՂՀ պաշտպանության բանակի նախկին հրամանատարը փորձել է զբաղվել տնտեսությամբ, միջամտել կառավարության գործունեությանը, թելադրել իր պայմանները⁴⁶:

2000թ. փետրվարի 25-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցավ ԼՂՀ «Արցախի պատերազմի վետերանների միության» հասարակական կազմակերպության հիմնադիր համագումարը: Այն ընտրեց վարչություն, և միության նախագահ ընտրվեց հանրապետության պաշտպանության նախարարի տեղակալ, գեներալ Վիտալի Բալասանյանը: Արցախի պատերազմի վետերանների միության հիմնադիր համագումարը որոշեց.

«1. Նեցուկ կանգնել ԼՂՀ իշխանություններին օրենքի գերակայության ու սոցիալական արդարության վերականգնման կուրսի իրականացման գործում:

2. Համագործակցել ԼՂՀ-ում գրանցված հասարակական կազմակերպությունների և կուսակցությունների հետ:

3. Սերտ կապ հաստատել ՀՀ «Երկրապահ» կամավորական միության հետ:

⁴² Նույն տեղում, N1., հունվար, 2000:

⁴³ Նույն տեղում, N2, հունվար, 2000:

⁴⁴ «Ազատ Արցախ», 03.02.2000:

⁴⁵ «Հայաստանի Հանրապետություն», 14.01.2000:

⁴⁶ «Ազատ Արցախ», 18.01.2000:

4. Պարտավորեցնել ԱՊՎՍ հանրապետական վարչությանը՝ միջոցներ որոնել կազմակերպության սոցիալ-տնտեսական ծրագրերի իրականացման համար:

5. Օժանդակել ԼԴՀ զինված ուժերի զորացմանը և դեռահասների ու երիտասարդների ռազմահայրենասիրական դաստիարակությանը:

6. Հանձնարարել ԱՊՎՍ հանրապետական վարչությանը՝ երեք ամսվա ընթացքում լուծել միության պաշտոնաթերթի հիմնադրման և լույսընծայման հարցը»⁴⁷:

2000թ. մարտի 22-ին մահափորձ կատարվեց ԼԴՀ նախագահ Արկաղի Ղուկասյանի դեմ: Այդ հանցագործ արարքը միանշանակ դատապարտվեց բնակչության կողմից: ԼԴՀ հասարակական և քաղաքական կազմակերպությունները, հանդես գալով հայտարարությամբ, խստորեն քննադատության ենթարկեցին ոչ միայն Արցախի որոշ ուժերի, այլև Հայաստանի մի շարք քաղաքական գործիչների և լրատվամիջոցների, որոնք իրենց հայտարարություններով ու վարկածներով փորձում էին կանխագուշակել հանցագործության հեղինակներին և քաղաքական ճնշում գործադրել հետաքննության վրա: Հայտարարության հեղինակները ժխտում էին Հայաստանի խորհրդարանում հոկտեմբերի 27-ին տեղի ունեցած ողբերգության հետաքննության մեթոդների տարածումը Արցախում⁴⁸: Մամուլի բազմաթիվ նյութերի և դատավճիռը պնդում են, որ այդ ահաբեկչությունը կազմակերպել էր Սամվել Բաբայանը: Ակնհայտ է, որ այդ ժամանակ հանրապետությունում տիրում էր վախի, նսեմանալու, ճնշվածության զգացումը: Դրանից խուսափելու համար հարյուրավոր ազատամարտիկներ և այլ քաղաքացիներ Արցախից հեռացել էին Հայաստան և Ռուսաստան: ՀՀ նախագահ Ռ.Քոչարյանը, Հայաստանի ազգային հեռուստատեսությամբ տալով բացառիկ հարցազրույց, նշել է, որ Արկաղի Ղուկասյանը շատ ակտիվ ջանքեր էր գործադրում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում օրինականություն հաստատելու համար, որը, սակայն, հանդիպեց դիմադրության և առաջ բերեց ահաբեկչության այդ գործողությունը⁴⁹:

2000թ. մարտի 29-ին նախագահ Արկաղի Ղուկասյանը ստորագրեց ԼԴՀ մարտի 15-ին խորհրդարանի ընդունած օրենքը

⁴⁷ Նույն տեղում, 26.02.2000:

⁴⁸ Նույն տեղում, 23.03.2000:

⁴⁹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 21.04.2000:

«Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Ազգային ժողովի պատգամավորների մասին»: Պատգամավորների թիվը մնում էր 33-ը: Ազգային ժողովի ընտրությունները իրականացվում են մեծամասնական ընտրական համակարգի հիման վրա: Պատգամավոր կարող են ընտրվել 25 տարին լրացած ԼԴՀ այն քաղաքացիները, ովքեր մինչև ընտրությունների օրը առնվազն երեք տարի մշտապես բնակվել են ԼԴՀ-ում:

Ազգային ժողովի ընտրությունների նախօրյակին Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի նոր նախագահ էր ընտրվել Սերգեյ Դավթյանը: Ընտրությունների նախօրյակին ակտիվացել էին քաղաքական ուժերը: Ապրիլի 11-ին Ստեփանակերտի մշակույթի տանը տեղի ունեցած «ժողովրդական Արցախ» միության քաղաքական կառույցի անդրանիկ կոնֆերանսին մասնակցեցին 181 պատվիրակներ: Քաղաքային կառույցի նախագահ ընտրվեց Վլադիմիր Թովմասյանը: Հենց այդ օրերին որոշվեց ԼԴՀ Աժ ընտրություններն անցկացնել 2000թ. հունիսի 18-ին: Ապրիլի 15-ին տեղի ունեցած ժԱՍ-ի հիմնադիր համագումարը կարգախոս ընդունեց «Արդարություն», «Օրինականություն» և «ժողովրդավարություն» սկզբունքները, որոնք պարտադիր պայմաններ են արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի վերջնական նպատակին հասնելու ճանապարհին⁵⁰:

Արցախում անցկացվելիք Ազգային ժողովի ընտրությունների կապակցությամբ Ադրբեջանի Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովը, հանդես գալով հայտարարությամբ, բողոք արտահայտեց դրա դեմ⁵¹: ԼԴՀ Ազգային ժողովի նախագահ Օլեգ Եսայանը այն համարեց անօրեն, քանի որ Լեռնային Ղարաբաղը 12 տարի ապրում էր Ադրբեջանից անկախ կյանքով, և որ օրենսդրական մարմնի այդ ընտրություններն արդեն թվով երկրորդն էին հանրապետությունում: Հէ՞ որ ԼԴՀ-ն՝ որպես հակամարտության լիարժեք կողմ, պետք է ունենա կառավարման օրինական մարմիններ: Ադրբեջանի ԿԸՀ-ի հայտարարության մեջ ասվածը, թե իբր Լեռնային Ղարաբաղում առաջիկա ընտրություններն ուղղված են Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության դեմ, Օլեգ Եսայանը շեշտեց, որ Լեռնային Ղարաբաղը

⁵⁰ Նույն տեղում, 18.04.2000:

⁵¹ «Бакинский рабочий», 18.04.2000.

երբեք Աղբրեջանի տարածք չի եղել, այլ խորհրդային ժամանակներում միայն ընդգրկված էր նրա կազմում⁵²:

ԼՂՀ Ազգային ժողովի ընտրությունները տեղի ունեցան առանց որևէ էական խախտումների: Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի հաղորդագրությունից իմանում ենք, որ պատգամավոր էին ընտրվել 33 հոգի: Ընտրություններին հետևող միջազգային դիտորդներն հայտարարեցին, որ գոհ են ընդհանուր արդյունքներից, որևէ բողոք-դիմում թեկնածուներից դատարան չի մտել⁵³:

ԼՂՀ նախագահ Արկադի Ղուկասյանը «Հայաստանի Հանրապետություն» թերթին տված հարցազրույցում նշել է, որ Արցախում Ազգային խորհրդի ընտրություններն անցել են արդար և ժողովրդավարության հիմունքներին համապատասխան: Նոր Ազգային ժողովն անելու շատ բան ունի: Մի շարք օրենքների բացակայության պատճառով հանրապետությունը կանգնած է դժվարությունների առաջ:

Քանի որ ԼՂՀ-ն նորանկախ պետություն է, այն ձևավորում է կառավարման նոր համակարգեր: Նախագահը նաև նշեց, որ հրադադարից հետո ընկած ժամանակաշրջանում Արցախի հասարակական կյանքում տեղի են ունեցել այնպիսի փոփոխություններ, որոնք գնալով ձեռք էին բերում վտանգավոր ժավալներ: «Երկիրը գնում էր, — ասում է նախագահը, — դեպի տոտալիտարիզմ, ահ ու սարսափի մթնոլորտը բարոյապես կազմալուծում էր հասարակությանը: Կլանային շահերը հյուծում էին տնտեսական ու սոցիալական ոլորտները: Օրենքի գերակայությունը, օրենքի առաջ բոլորիս հավասարապես պատասխանատվությունը հռչակվեց որպես հասարակական կյանքի նորմ: Հանրապետության իրավապահ մարմինները թերացել են իրենց պարտականությունների մեջ: Ոչ մի քաղաքական ուժ, ոչ մի իշխանական թև, ոչ մի անհատ չպետք է շրջանցի օրենքն ու օրինականությունը: Պետք է արմատախիլ արվեն կոռուպցիան, կազմակերպված հանցագործությունը, թմրանյութերի առևտուրը և այլն»⁵⁴:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Դարերի խորքից եկող հայ ժողովրդի արցախյան հատվածի 20-րդ դարի հերոսական պատմությունը, իրավամբ, հանդիսանում է նրա գոյապայքարի փառավոր էջերից ամենահիշարժանը: Դա մի այնպիսի ժամանակաշրջան էր, երբ արցախահայությունը կարողացավ «աշխարհը շուռ տալ» և պատմության նժարի վրա դնել հարատևության պաշտպանության առասպելը: Աշխարհում ո՞վ է տեսել 14 տարեկան պատանին լինի տանկի հրամանատար: Բայց դա եղել է Արցախում, եղել է հայոց հողում: Այնտեղ 150 անչափահասներ հերոսաբար մարտնչել են թշնամու դեմ, այն թշնամու, որը «եղբայրության» անվան տակ տասնյակ տարիներ ճգնել, քամել, դատարկել էր Արցախը և փորձել ստեղծել նոր Նախիջևան:

Արցախը պայքարեց, ու դիմացավ: Արցախցին, ասել է թե՛ մեր միասնությունը հաղթեց: Եվ դա պետք է լիներ: Հայոց պատմության այս նոր էջի հիմքը ավելի ամրակուռ դարձավ: Այն պետք է ապագա սերնդին ցույց տա, որ հաղթանակը հենց այնպես չի գալիս, այն կերտվում է մարդկանց արյամբ, մեծ դժվարությամբ, երբ կա ազգի միասնություն, համաժողովրդական պայքար, երբ իշխում է հաղթանակի ոգին: Այդ պայքարը հիմնականում ձևավորվեց 1980-ականների կեսերին, գորբաչովյան վերակառուցման տարիներին: Այդ ժամանակ էլ հնչեց Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարի զանգը: Եվ Արցախը դարձավ խորհրդային կայսրապետության խորտակման համար պայքարողների առաջնեկներից մեկը: Առաջին գաղտնի կազմակերպություն, ստորագրահավաք, պատվիրակությունների մեկնում Մոսկվա, մարզային խորհրդի արտահերթ նստաշրջան, պայքարի համաժողովրդական պողոթնում, սումգաիթյան ողբերգություն, «Դարաբաղ» կոմիտե և «Կռունկ» միություն, բռնազաղթում, պատերազմ, զոհեր... Ո՞ր մեկը թվարկես: Յուրաքանչյուր մի դրվագ, մի հատված մի ամբողջ պատմություն է՝ իր բոլոր կողմերով: Իսկ Շուշիի ազատագրումը և մայր Հայաստանի հետ ցամաքային ճանապարհի բացումը բեկումնային, հերոսական քայլ էր: Աշխարհը ցնցվել էր, ապշել, թե ինչպես մի բուռ արցախցիներ կարողացան ելնել պայքարի յոթ միլիոնանոց թուրքերի դեմ և այն պսակել փայլուն հաղթանակով:

Արցախն ազատագրվեց Աղբրեջանի գաղութային լծից: Այդ նշանակում է ձեռնոց նետել մեծ տերությունների կողմից ընդուն-

⁵² «Ազատ Արցախ», 27.04.2000:

⁵³ Նույն տեղում, 20.06.2000:

⁵⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», 18.08.2000:

ված տարածքային ամբողջականության գաղափարի դեմ և առաջ մղել ինքնորոշման պահանջը: Գաղտնիք չէր, որ դեռ էն գլխից Ադրբեջանը գաղտնածածուկ թե բացահայտ փորձում էր Արցախը հայաթափել: Մոսկվան արցախցիների ազգային-ազատագրական պայքարը որակեց ծայրահեղականների, անջատողականների, ազգայնամուլականների ելույթ: Եվ նա իր չիմնավորված մի շարք որոշումներով դեմ առավ մի պատի, որն այդպես էլ չկարողացավ գետնին տապալել: Իսկ Հայաստանի կուսակցական և պետական այրերը ջուրը նետելով Լեռնային Ղարաբաղի բարդույթի վերաբերյալ գաղափարախոսությունը, ցավոք սրտի, ինչպես հետո խոստացավ այն ժամանակվա ղեկավար այրերից մեկը, «Ղարաբաղի հիմնախնդիրը կուսակցական պաշտոնական ատյաններից տեղափոխվեց փողոցներ ու հրապարակներ»: Եվ, իրոք, չկարողանալով ժողովրդի ճշմարիտ հարցադրումներին պատասխանել՝ ուստի հայության փայփայած գաղափարը գաղափարներ գցեց այնտեղ, որտեղ այդ մասին ճշմարտությունն էր ասվում¹:

Հետո շարժումը որակական ու ծավալային նոր դրսևորումներ ստացավ: Արցախյան գաղափարը, ինքը՝ շարժումը, մոգական ուժով իր ետևից տարավ հարյուր հազարավոր մարդկանց և իՍՀՄ-ում առաջին անգամ Երևանում տեղի ունեցած մեկ միլիոնանոց հանրահավաքները ցնցում առաջ բերեցին խորհրդային երկրում: Արցախ-Հայաստանը, Սփյուռքը, քաղաքական ուժերը, աշխարհի շատ ժողովուրդներ, կազմակերպություններ, պետական և քաղաքական այրեր պաշտպանում էին Ղարաբաղյան շարժումը և խորհրդային կայսրապետության այրերից պահանջում Արցախի հարցը լուծել արդարացիորեն:

Եղան և վրիպումներ՝ Նաիրիտի, Ատոմակայանի, այլ ձեռնարկությունների անժամանակ փակում, արձանների խորտակում: Գորբաչովը շարունակում էր զոհի և դահճի հավասարության քաղաքականությունը: Նրա պահանջով բանտ նետվեցին շարժման ակտիվիստները: Հետո՝ նոր պահանջներ, նոր մարտեր: Ադրբեջանը իր ամբողջ ուժերը կենտրոնացրեց Արցախը բնաջնջելու համար: Հայ ժողովրդի փառապանծ գավակներ գեներալ-լեյտենանտ Նորայր Տեր-Գրիգորյանի, Վազգեն Սարգսյանի, Սերժ Սարգսյանի, գեներալներ Սամվել Բաբայանի, Արկաղի

Տեր-Թադևոսյանի, Գ.Դալիբալթյանի, Ա.Զինկիչի, Ս.Օհանյանի, Ի. Իվանյանի և շատ ուրիշների ղեկավարությամբ հայոց ուժերը ելան պայքարի և տարան փայլուն հաղթանակ՝ հակառակորդին հասցնելով կործանարար հարվածներ, և փառքով պսակեցին հայ ժողովրդի անունը: Իսկ Արցախի ազատության համար իրենց կյանքը նվիրեցին ավելի քան 6000 ազատամարտիկներ: Փառք նրանց, փառք, հավերժ լույս...

Արցախցիները, օգտագործելով իրենց ոգու ուժն ու կորովը, տեր դարձան պապենական երկրին, մարդկային իրավունքներին: Ստեղծված Արցախի պետությունը հանդիսացավ ներկա ժամանակաշրջանում հիմնախնդրի լուծման բանալի: Լեռնային Ղարաբաղն այսօր ազատ է, անկախ, իր ճակատագիրը տնօրինում է Մայր Հայաստանի հետ համատեղ:

¹ Մովսիսյան Վ., *Հողի ճակատագրով: Մտորումներ տքնության: Եր.*, 2001, էջ 137:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐ

Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ)

Ֆ. 1 – ՀՀԿ Կենտկոմ: ց. 82, 83, 84, 85, 87, 127:

Ֆ. 409 – Էջմիածնի Գերագույն խորհուրդ:

Ֆ. 4514, ց. 6 – «Վարանդա» հայրենակցական կազմակերպություն (ՎՀԿ):

Ֆ. 4514, ց. 7 – Ազգային միասնության ուխտ (ԱՄՈՒ):

Ֆ. 4514, ց. 9 – «Արցախ-Հայաստան» հասարակական-քաղաքական կազմակերպություն (ՀՔԿ):

Ֆ. 4516 – Հայոց համազգային շարժում (ՀՀՇ):

Ֆ. 4517 – Ազգային ինքնորոշում միավորում (ԱԻՄ):

Ֆ. 4535 – Հայաստանի դեմոկրատական կուսակցություն (ՀԴԿ):

ԼԴՀ պետական արխիվ.

Ֆ. 1 – ԼԴՀՄ մարզային խորհուրդ:

Ֆ. 2 – Հատուկ կոմիտե:

Ֆ. 250 – Սարգկոմի ֆոնդ:

Ֆ. 254 – Ազգային խորհուրդ:

Բ. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼ

1. ԹԵՐԹԵՐ

«Ազատ Հայք», 1988–1990:

«Ազատամարտ», 1990–1991:

«Ազգ», 1990–2004:

«Ազդակ» (Բեյրութ), 1967–1972, 1988–2000:

«Անկախություն», 1987–1992:

«Առավոտ», 1994–2004:

«Առերեսում», 1997–1998:

«Ավանգարդ», 1988–1995:

«Արցախական», 1990–1991:

«Արցախի համալսարան», 1998–2004:

«Գարդմանք» (հետագայում՝ «Գարդմանքի կանչ»), 1996–2004:

«Գրական թերթ», 1987–2004:

«Դաշնակցություն», 1993:

«Եղիցի լույս», (Ստեփանակերտ), 2000–2004:

«Երեկոյան Երևան», 1988–1994:

«Երկիր», 1991–1995:

«Երկրապահ», 2001–2004:

«Ինքնորոշում», 1989–1990:

«Իրավունք», 1989–2004:

«Կոմունիստ» (Բաքու), 1985–1989:

«Հայաստանի Հանրապետություն», 1990–2004:

«Հայկական ժամանակ», 1997–2004:

«Հայոց աշխարհ», 1996–2004:

«Հայրենիքի ձայն», 1988–1991:

«Հայրենիքի մարտիկ», 2000–2001:

«Հայրենյաց պաշտպան», 2000–2004:

«Հայք», 1989–2000:

«Մարտիկ», (Ստեփանակերտ), 1993–2001:

«Միացում» (տեղեկագիր), 1989:

«Մշակ», 1906:

«Սոլորակ», 1998:

«Պոլիտեխնիկ», 1991:

«Սովետական Հայաստան», 1985–1990:

«Սովետական Ղարաբաղ» (հետագայում փոփոխված անուններով Ստեփանակերտ), 1985–2004:

«10-րդ նահանգ», (Ստեփանակերտ), 1999–2000:

«Տնտեսագետ», 1989:

«Ուրբաթ», 1989–1991:

“Азербайджан”, (Баку), 1989.

- “Аргументы и факты”, (Москва), 1988–2000.
 “Бакинский рабочий”, (Баку), 1988–1992, 2000.
 “Вьшка”, 1988–1989.
 “Голос Армении”, 1990–2004.
 “Зов Арцаха”, 1991–1993.
 “Известия”, (Москва), 1988–2000.
 “Коммунист”, 1988–1990.
 “Комсомольская правда”, (Москва), 1988–1990.
 “Московские новости”, (Москва), 1990–2000.
 “Независимая газета”, (Москва), 1990–2000.
 “Новое время”, 1988.
 “Правда”, (Москва), 1995–1995.
 Социалистическая индустрия, (Москва), 1986–1989.

2. ԱՄՍԱԳՐԵՐ ԵՎ ՀԱՆԴԵՍՆԵՐ

- «Արցախ», (Ստեփանակերտ), 1989–1991:
 «Բազին» (Բեյրութ), 1993, 1996:
 «Բանբեր Հայաստանի արիվների», 1985–2004:
 «Դրոշակ», 1988–2000:
 «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1985–2004:
 «Կրթությունը և գիտությունը Արցախում», 2000–2005:
 «Հայկական բանակ», 1995–2004:
 «Հայրենիք», 1988–1989:
 «Սանկավարժ», 1988–1991:
 «Պայքար», 1996–1997:
 «Քաղաքական գրուցակից», 1989–1990:
 “Аврора”, (Ленинград), 1988.
 “Огонек”, (Москва), 1992.
 “Семья”, (Москва), 1988.

Գ. ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐ, ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ, ՓԱՏՏԱԹՂԹԵՐ

Ազդակ, Բացառիկ (Բեյրութ), 20.02.1998:

Թովմասյան Վ. Հ., Աբաջանյան Վ. Ա., Ներսիսյան Յու. Բ., Ղարաբաղյան հարց, Ստեփանակերտ, 1991:

Լեռնային Ղարաբաղը թվերով, Ստեփանակերտ, 2004:

Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Սարգի ազգաբնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարի նյութերը, Ստեփանակերտ, 1989:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության բնակչության թվաքանակը 2001թ. հունվարի 1-ի դրությամբ, Ստեփանակերտ, 2001:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության շրջանները թվերով: (Վիճակագրական ժողովածու), Ստեփանակերտ, 2003:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը: Տեղեկատվական-վերլուծական եռամսյակային զեկույց, Ստեփանակերտ, 2001:

Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի որոշ իրավաքաղաքական հարցեր, Երևան, 1994:

Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիր. Կարգավորման ուղիներ Խորհրդարանական լսումներ 29-30 մարտի, 2005 թ., Երևան, 2006:

Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմը 1988-1994, հանրագիտարան, Երևան, 2004:

Սեղադրվում են, Երևան, 1989:

Азербайджан в цифрах, Баку, 1964.

Азербайджанская аргументация и ее опровержение, Ереван, 1989.

Глазами независимых наблюдателей: Нагорный Карабах и вокруг него. Сборник материалов, Ереван, 1990.

Депортация населения армянских сел НКАО и прилегающих районов, апрель-июнь 1991 года, Ереван, 1995.

Достижения Советского Нагорного Карабаха за 40 лет в цифрах, Степанакерт, 1963.

Заключение комитета Верховного Совета РСФСР по правам человека по итогам слушаний, посвященных нарушению прав человека в районе вооруженного конфликта в ряде районов Азербайджанской республики и республики Армения (конец апреля-май 1991 года), Ереван, 1992.

Закон Азербайджанской Советской Социалистической республики о Нагорно-Карабахской автономной области, Баку, 1997.

К истории образования Нагорном-Карабахской области Азербайджанской ССР 1918–1925, документы и материалы, Баку, 1989.

Конфликт в Нагорном Карабахе, Баку, 1990.

Легитимность Нагорного-Карабахского республики в материалах и документах, Ереван, 1995.

Нагорный Карабах в девятой пятилетке, Степанакерт, 1976.

Нагорный Карабах в 1918–1923гг, Ереван, 1992.

Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1984 году, Баку, 1985.

Нагорный Карабах, весна-осень 1990, документы и материалы, Ереван, 1990.

Нагорный Карабах за годы Советской власти, Степанакерт, 1969.

Нагорный Карабах и вокруг него. Глазами независимых наблюдателей, Ереван, 1991.

Правда о Нагорном Карабахе, Степанакерт, 1989.

Правда о Нагорном Карабахе, весна-осень, 1990, документы и материалы, Ереван, 1990.

О политике в Армении и Арцахе, Ленинград, 1990.

Статус Нагорного Карабаха. В политико-правовых документах и материалах, Ереван, 1995

Перестройка и национальное отношение, Ереван, 1989.

Хроника НКАО, февраль 1988– февраль 1990, Баку, 1990.

Գ ՊՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արրահամյան Հրանտ, Արցախյան գոյամարտ, Երևան, 1991:
Արրահամյան Հրանտ, Երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է, Երևան, 1997:

Արրահամյան Հրանտ, Ճակատագրին ընդառաջ, Երևան, 2000:
Արրահամյան Հրանտ, Սկրտչյան Շահեն, Արցախի համար զոհված դիզակցիները, Երևան, 2000:

Արրահամյան Հրանտ, Հարությունյան Համլետ, Արցախի համար զոհված վարանդացիները, 1988–2001, Երևան, 2003:

Ազիզբեկյան Ռ. Լ., Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն, Երևան, 1992:

Աղաջանյան Վահրամ, Ազգային հերոս Սամվել Բաբայան, Երևան, 2002:

Այվազյան Արմեն, Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի ռազմավարական անվտանգությունը, Երևան, 1998:

Առաքելյան Վ. Բ., Ազիզյան Գ. Ն., Նրանք փառքով անմահացան, Երևան, 1999:

Առստամյան Գալյա, Սպասում, «Հուշեր», Ստեփանակերտ, 1996:

Առստամյան Գալյա, Իմ սերը ձեզ հետ է, ողջեր և նահատակներ, Երևան, 1998:

Առստամյան Գալյա, Ստեփանակերտ: Փառքի հուշամատյան 1988-2004, Երևան, 2005:

Արշակյան Անդրանիկ, Սահ չիմացյալ՝ մահ իմացյալ՝ անմահություն, Երևան, 1993:

Արշակյան Անդրանիկ, Արցախյան գոյապայքար (1985-1992), Երևան, 2004:

Բաբայան Բելա, Արցախի կինը պատմության մեջ, Ստեփանակերտ, 1998:

Բալայան Զորի, Դժոխք և դրախտ, Երևան, 1995:

Բալայան Զորի, Բժիշկ Սարուբյանը և նրա «Պատերազմի հետքերը երկար կմնա», Երևան, 1999:

Բալայան Ջորի, Երեկ, այսօր, վաղը, Երևան, 2001:

Բակուր, ...Եվ նրա շուրջ, Երևան, 1990:

Բակուր, Անգլուհու արցախյան ողիսականը, Երևան, 1994:

Բակուր, Երկխոսություն քարավաճառի ճանապարհին, Երևան, 2003:

Բաղդասարյան Դ. Ս., Դիմակայություն, Երևան, 1998:

Բայունց Սլավա, Թալիշ. գոյության պայքար, Երևան, 2001:

Բարսեղով Յու., Ինքնորոշման իրավունքը ազգամիջյան պրոբլեմների դեմոկրատական լուծման հիմքն է, Երևան, 1990:

Բաղդյան Վարդգես, Ֆենոմեն, Ստեփանակերտ, 1998:

Բեգլարյան Հրաչիկ, Արցախ-Նամե, գիրք I և II, Ստեփանակերտ, 2000 և 2002:

Բեգլարյան Միքայել, Ղարաբաղի մեր Քարահունքը, Ստեփանակերտ, 2004:

Բունիաթյան Արցախ, Արյունոտ օր: Մարտակերտ, 1992–1993թթ., գիրք 2, Երևան, 2001:

Գաբրիելյան Կիմ, Ստեփանյան Վոլոդյա, Անավարտ կենսագրություն, Ստեփանակերտ, 1996:

Գալստյան Համբարձում, Հորվածներ, հուշագրություններ, հարցազրույցներ, Երևան, 2002:

Գրիգորյան Համլետ, Հարությունյան Գրիշա, Արցախի դպրոցը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2005:

Գևորգյան Ռուբեն, Դատապարտված դափնիներ, Երևան, 1995:

Գևորգյան Հ., Պետոն, Բեյրութ, 1996:

Դանիելյան Արմեն, Բեկորը ինչպես որ կար, Ստեփանակերտ, 2000:

Դանիելյան Կոմիտաս, Արցախը չսանձված նժույգ, Երևան, 2001:

Դավթյան Բահատուր, Բաղդասարյան Նիկոլայ, Դաս հայրենյաց, Երևան, 1997:

Դարիկյան Վարդան, Չսկսված և չավարտված պատերազմը, Երևան, 2004:

Եսայան Էռնեստ, Բույլ նահատակաց, Երևան, 1996:

Թադևոսյան Ռաֆիկ, Շուշիի ազատագրումը և Լաչինի միջանցքի բացումը, Երևան, 1999:

Իշխանյան Բ., Բաբվի մեծ սարսափները, Թիֆլիս, 1920:

Խաչատրյան Գրիշա, Ցավ հայրենյաց, մորմոք վարժապետի, Երևան, 1997:

Խաչատրյան Սերգեյ, Վաստակած պատիվ, Ստեփանակերտ, 2002:

Խոջաբեկյան Վ. Ե., Արցախը փորձության ժամին, Երևան, 1991:

Հակոբջանյան Արտաշես, Արցախյան ազատամարտի ակունքների մոտ, Երևան, 2001:

Հասրաթյան Սենոր, Ղարաբաղյան պատերազմ, Երևան, 2001:

Հասրաթյան Սենոր, Գոյամարտ, Ստեփանակերտ, 1998:

Հասրաթյան Սենոր, Գեներալ Իվանյան, Երևան, 2004:

Հարությունյան Մ. Ա., Արցախյան պատերազմի սկիզբը և Շուշիի ազատագրումը, Երևան, 2000:

Ղազարյան Ալբերտ-Հայրիկ, Հիսուն օր Արցախում, Երևան, 1994:

Ղազարյան Ռաֆայել, Հաշվետու եմ..., Երևան, 2003:

Ղահրամանյան Կիմ, Հյուսիսային Արցախ, գոյության պայքար, Երևան, 1993:

Ղարիբյան Գ., Արթուր: Արծվի թռիչք էր նա, Երևան, 1999:

Սանուկյան Վազգեն, Հայկական երազանքը գոյատևման փափուկում, Երևան, 2002:

Սարգսյան Միլվարդ, Մարտակերտ: Չհայտարարված պատերազմի կիզակետ, Ստեփանակերտ, 1999:

Մելիք-Շահնազարյան Լևոն, Ադրբեջանական ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ, Երևան, 1998:

Մելքունյան Սերգեյ, Լեռնային Ղարաբաղ, Երևան, 1990:

Մելքունյան Սերգեյ, Ճարտար, Երևան, 2003:

Մինասյան Էդիկ, Արցախ-տնտեսական վերափոխումները Հասարակական Հանրապետությունում (1990–2003 թթ.), Երևան, 2003:

Միրզոյան Վազգեն, Ասրազաշեն, Ստեփանակերտ, 1997:

Միջայեյան Դավիթ, Դոգու և Կյանքի վերածնունդը Արցախում, Երևան, 2001:

Սկրտչյան Արթուր, Ի՞նչ է տեղի ունեցել Հաղորթում, Երևան, 992:

Սկրտչյան Լևոն, Արցախ-Ղարաբաղը իր անցյալով և ներկայով, Թեմք, 1988:

Սկրտչյան Շահեն, Արցախ, Երևան, 1991:

Սկրտչյան Շահեն, Արցախում ես ուրիշ պատերազմ տեսա, Երևան, 1996:

Սովսետովա Ի., Դովնանյան Ա., Բաքվի քարոզերը, Երևան, 1992:

Սովսիսյան Վլադիմիր, Դողի ճակատագրով. Ստորումներ մե-
տության, Երևան, 2001:

Սուսայեյան Բարկեն, Դանուն Արցախի և հայրենի Մարտունու,
Ստեփանակերտ, 1998:

Նանագյուլյան Սեդրակ, Արժիվները բարձունք են տենչում,
իրք Ա, Բ, Գ, Երևան, 1992-1993:

Նանագյուլյան Սեդրակ, Շահեն, Երևան, 1993:

Պալյան Դակոբ, Արցախի ազատագրական պայքարը՝ պրիս-
ակետս դիտուած, Փարիզ, 2001:

Պարզ Եպիսկոպոս Մարտիրոսյան, Երկնային օգնութիւն քրիս-
տոնեայ զինվորին, Երևան, 1995:

Պետրոսյան Դերենիկ, Դայրիկս ինչո՞ւ չի գալիս, Երևան, 2001:

Պետրոսյան Նիկոլայ, Ճարտարի անմահները, Երևան, 1999:

Պետրոսյան Ռազմիկ, Արցախ. պատերազմ. զինադադար,
Երևան, 2001:

Սահակյան Արամայիս, Խաչ և սուր, Երևան, 1995:

Սարգսյան Վազգեն, Ոգու փորձություն, Երևան, 2000:

Սարենց Սուշեդ, Բեկոր, Երևան, 1993:

Սողոմոնյան Նվարդ, 1991. «Կոլցո», մաս 1, Ստեփանակերտ,
994, մաս 2, Ստեփանակերտ, 1995:

Վարդանյան Վարդան, Ծանր վարագույր, Երևան, 1992:

Վարդունյան Դովիկ, Կին ազատամարտիկներ, Երևան, 2003:

Ուլուբաբյան Բագրատ, Արցախյան զոյապայքար, Երևան,
1994:

Ուլուբաբյան Բագրատ, Արցախյան զոյապայքարի տարեգրու-
թյուն, Երևան 1997:

Օհանջանյան Փաշա, Ղարաբաղի ազատագրական պատերազ-
մը, Երևան, 2000:

Абасов Али, Хачатрян Арутюн, Корабахский конфликт,
Варианты решения идеи и реальность, Москва, 2004.

Авакян Григор, Нагорный Карабах. Ответ фальсификации, Ере-
ван, 1991.

Арабян И. А., Геноцид и его наказуемость, Ереван, 1998.

Арутюнян В. Б., События в Нагорном Карабахе, ч. 1-6, Ереван,
1990-1997.

Бабанов Игор, Воеводский Константин, Карабахский кризис,
Санкт-Петербург, 1992.

Бабаян Ида, Армения и Нагорный Карабах на политической
сцене мира, Ереван, 1995.

Балаян Грайр, Нагорный Карабах и национальные конфликты в
союзе, Ереван, 1991.

• Барсегов Ю. Г., Народ Нагорного Карабаха- субъект права на
самоопределение, Москва, 1993.

Барсегов Ю. Г., Самоопределение и территориальная целост-
ность, Москва; 1993.

Барсегян Хикар, Истина дороже... К проблеме Нагорного Кара-
баха-Арцаха, Ереван, 1992.

Вермишева Седа, Депортация населения армянских сел НКАО и
прилегающих районов: апрель-июнь 1991 года, Ереван, 1995.

Геворкян Павел, Дневник судебного процесса о преступлениях
против армянского населения Сумгаита, Степанакерт, 1998.

Геноцид армян в Азербайджане и Нагорном Карабахе, Степана-
керт, 1998.

Григорян Владимир, Армения. 1988-1989, Ереван, 1999.

Золян Сурен, Нагорный Карабах: проблемы и конфликты,
Ереван, 2001.

Камалян Сейран, Карабах на пути к бессмертию, Краснодар, 1994.

Карсеци А., Конфликты между народами и пути их преодоления. (проблеме Нагорного Карабаха, Ереван, 1990.

Керолайн Кокс, Джон Айбнер, Этническая чистка продолжается. Война в Нагорном Карабахе, Ереван, 1998.

Кривоусков Виктор, Мятёжный Карабах, Ростов-на-Дону, 2003.

Манасян А. С., Карабахский конфликт ракурсы правого подхода, Ереван, 1997.

Манасян Александр, Карабахский конфликт, Ереван, 2000.

Мелик-Шахназарян Левон, Гандзак. Неутраченный мир, Степанакерт, 1996.

Нагорный Карабах: аннексия и депортация, Степанакерт, 1998.

Нагорный Карабах. Историческая справка, Ереван, 1988.

Ненаказанный геноцид, Степанакерт, 1998.

Оганян Николай, Карабахский конфликт. Этапы, подходы, решения, Ереван, 1997.

Папьян Рафаэль, Маски террора, Ереван, 1992.

Сахаров Андрей, О Нагорной Карабахе, Ереван, 1996

Сумгаит... Геноцид... Гласность...? Ереван, 1989.

Хуршудян Л. А., Истина-единственный критерий исторической науки, Ереван, 1989.

Чобанян С. С., Государственно-организованный терроризм, Ереван, 1992.

2000-2005թթ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն. 3
Գլուխ առաջին. Արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի նոր վերելքը (1985–1988 զարուհ)

- 1. Պայքարի սկզբնավորումը 15
- 2. 1988թ. փետրվարի 20-ի մարզխորհրդի որոշումը 26
- 3. Շարժման համաժողովրդական բնույթը 54

Գլուխ երկրորդ. Պայքար սահմանադրական իրավունքների իրագործման և Արցախի հանրապետության ստեղծման համար (1988 մարտ – 1991 սեպտեմբեր)

- 1. Իրադարձությունների հետագա խորացումը 81
- 2. ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1988թ. հուլիսի 18-ի որոշումը և նրա հետևանքները 107
- 3. Հակահայկական դիրքորոշման նոր դրսևորումներ 141
- 4. Արցախ-Հայաստանի վերամիավորման համազգային շարժման ընդլայնումը 176
- 5. Իրավիճակի հետագա սաստկացումը 216
- 6. Արցախահայությունը դիմագրավում էր հակառակորդի նոր ճնշումներին 246

Գլուխ երրորդ. Հայ-ադրբեջանական չհայտարարված պաշտերևզումը Արցախում (1991 սեպտեմբեր – 1992 մայիս)

- 1. ԼՂ Հանրապետության կայացման ընթացքը 307
- 2. ԼՂ Հանրապետության առաջին գործնական քայլերը 324
- 3. Շուշիի ազատագրումը և Արցախ-Հայաստան ցամաքային կապի հաստատումը 344

Գլուխ չորրորդ. Անհաջողությունները հաղթահարելուց մինչև պատմական հաղթանակը (1992 մայիս – 1994 մայիս)

1. 1992թ. դաժան ամռանը	372
2. Պաշտպանական մարտերը 1992թ. աշնանը	411
3. ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի դիրքերի ամրապնդումը (1993 հունվար-հունիս)	442
4. ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի հարձակողական գործողությունները (1993 հունիս-դեկտեմբեր)	479
5. Պատերազմական գործողությունների դադարեցումը և հրադադարի կնքումը	509

Գլուխ հինգերորդ. Արցախյան բարդույթը աշխարհաքաղաքական հորձանուտներում

1. Ադրբեջանի հայության բռնազղթեցումը	531
2. Կամավորական ջոկատներից մինչև պաշտպանության բանակի ստեղծումը	545
3. Արցախյան շարժումը և հայ հասարակական-քաղաքական ուժերը	560
4. Հայ կինը և արցախյան շարժումը	576
5. Արցախյան շարժման արձագանքները Սփյուռքում և արտասահմանյան երկրներում	604
6 Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի միջազգայնացումը	623

Գլուխ վեցերորդ. ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական հասարակական և քաղաքական կյանքը 1994–2000թթ.

1. Չեռնարկումներ հետպատերազմյան տարիներին	668
2. Հասարակական-քաղաքական կյանքը Լեռնային Ղարաբաղում	701
Վերջաբան	727
Մատենագիտություն	730

ՀՐԱՆՏ ԲԱՐՍԵՂԻ ԱՐԱՀԱՄՅԱՆ

ՄԱՐՏՆՉՈՂ ԱՐՑԱԽԸ

1917 – 2000

ԳԻՐՔ Գ

1985 – 2000

АБРАМЯН ГРАНТ БАРСЕГОВИЧ

ՏՐԱՋԱՅՈՒՄԱՆ ԱՐՑԱԽ

1917 – 2000

КНИГА В

1985 – 2000

Книга посвящена истории 1985 – 2000гг. Нагорного Карабаха-Арцаха национально-освободительной борьбе против азербайджанской тирании, вселдствии чего Нагорный Карабах приобрел независимость.

АБРАХАМЯН ХРАНТ БАРСЕГ

FIGHTING ARTSAKN

1917 – 2000

BOOK C

1985 – 2000

This book is donated the history of outrage against the Armenians who living in Artsakh and from 1985 to 2000 impeded national eman cipational fighting, as a con sequen